

DUPLICATE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

ऋङ्मन्त्रार्थसमालोचनम्

(वैदिक-मन्त्राणामादित्यमूला व्याख्या)

लेखकः

डा० राजेन्द्रप्रसाद मिश्रः

प्राचार्यः

वेद-विभाग.

महाराज-संस्कृत-महाविद्यालयः

जयपुरम्

© सर्वाधिकारो लेखकाधीन।

प्रथमसंस्करणम्—जनवरी-१९८८

द्वितीयसंस्करणम्—मार्च-१९८९

लेखकः

डा० राजेन्द्रप्रसाद मिश्रः

आचार्यः

वेदविभागः

महाराज-संस्कृत-महाविद्यालयः

जयपुरम् (राज०)

मूल्यम् रु० ३००.००

मुद्रकः

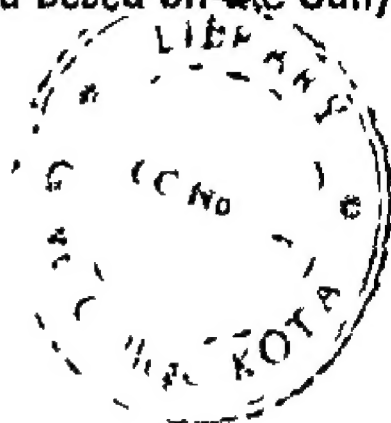
रसकपूर-मुद्रणालयः

दीनानाथ-मार्गः

जयपुरम् (राज०)

ṚNMANTRĀRTHASAMĀLOCHANAM

(A Study of Vedic Mantra based on the Sun)

by

Dr. RAJENDRA PRASAD MISHRA

Professor

Deptt. of Vedic Studies

MAHARAJA SANSKRIT COLLEGE

JAIPUR (Raj)

© Author

First Edition : January, 1988

Second Edition : March, 1989

by :

Dr. RAJENDRA PRASAD MISHRA

Professor

Deptt. of Vedic Studies

Maharaja Sanskrit College,

JAIPUR (Raj.)

Price Rs. 300.00

Printed by :

Raskapoor Printers

Deenanath Ki Gali

JAIPUR.

मङ्गलम्

ओ३म् । विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्भद्रं तन्न आसुव ॥१॥

आ विश्वदेव सत्पति सूक्तैरद्या वृणीमहे ।

सत्यसव सवितारम् ॥२॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे ।

विश्वा वामानि धीमहि ॥३॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् ।

अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥४॥

समर्पणम्

• •

• •

•

•

वेदविद्याविद्योत्तितान्त.करणाना

श्रौतस्मार्तमणीना

वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयस्य

पूर्वाचार्याणां

परमपूज्यगुरुवर्याणां

स्व. डा. श्रीगोपालचन्द्र मिश्र महोदयानां

पुण्यस्मृतौ

सादर समर्पयति ग्रन्थरत्नमिदम्

भवतामन्तेवासी

• •

•

• •

• •

•

INTRODUCTION

‘ऋङ्मन्त्रार्थसमालोचनम्’

(A criticism on the meaning of hymes of Rigveda)

“Ringmantrārtha Samalochanam” a composition containing 600 pages in Sanskrit language is quite a new treatise on the hymns of Rigveda. It is an exposition of the mantras pertaining to the Sun. Though this type of explanation has been adopted at many places by the ancient thinkers, philosophers, and commentators and present trend of explanation is not absolutely a new one, yet the use of this system being uncommon, is not in vogue, and has gone out of date.

In the present treatise the ancient explanatory system has been held good that the solar ‘Vedārtha system’ only should be adopted, as in ‘Veda-mantras’ the order of questions and their answers is solar. The composers of vaidik hymns took the present system of explanation to be suitable. The system, though, is ancient, it appears to be a modern one.

The original testimony of this has been quoted by Saunaka, the author of the index, showing the successive contents of Rigveda “एक एव वा महानात्मा देवता स सूर्ये इत्याचक्षते, स हि सर्वभूतात्मा तदुक्तमृषिणा सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्युपश्चेति”. These wordings are the root-base of the doctrine of Shaunak.

Among all the literary treatises available in modern times Veda is the most ancient. This fact is unanimously admitted either by a man of letters or by a historian. The object of the ancient Vaidik literature is very deep, and that is why the scholars of the east and the west, with their deservations, have tried, and are still trying to know the real object and doubtless explanations of Veda, but so far they have not achieved success in their effort. The researchers of Vedant philosophy are well aware of the above fact.

As a matter of fact if the matter is keenly pondered over, it shall be admitted that there is no other way to achieve the goal except the said procedure.

In the Vedas hymns have been composed in the praise or honour of the deities viz Aditya, Agni, Vayu, Yama, Surya, Bhaga, Poosha,

Mitra, Indra, and Varuna etc. of these deities some are very popular, such as Agni, Vayu and Aditya, while others are unpopular. Yaska, the ancient thinker and author of the Nirukta, has written in the Daivatakanda of his Nirukta regarding the form and character of these deities. The belief of the existence of only one deity is called 'Monotheism' and the belief of numerous deities and their praise is historical evolution. The form and character of the deity is in accordance with the correlation of hymns (Mantras). It is the belief of Vedic rituals. In this way, after taking into consideration the various aspects, the doctrine of trinity of gods has been accepted, and with the different point of views existence and actions of other deities are believed to be in the above said three gods.

According to Shaunak, the Sarvanukramanikar of Rigveda, the Sun is the only God and the whole description in the Vedas is related to the firmament where the Sun is. In the same way the belief of one single God has been arrived at. By assuming the variety in the form of Brahma it is known to be numerous. So the Sun only is to be accepted in the form of one God and according to the division of the universe into seven tracts, the doctrine of trinity is held good.

Thus in Veda there are various forms of the only Sun god such as Vishnu, Bhag, Mitra, Varuna, Savita etc, which are not separate from the Sun. The Sun is related to the lokas (The universal regions) according to their different names. Assuming 'Dyuloka' to the north of the intermediate space between heaven and earth, the Sun is given the name of Aditya as it lives there. When it is related to earth, it is called Agni; due to its change in the course or circulation it is called Vishnu; due to diurnal motion it is called Surya. Thus considering the solar view as base, the author has attempted to expose the sense of Vaidik hymns in the present work.

In this work new interpretations of some of the Vaidik padas, discrimination of doubts with justification and establishment of distinct manifestations is quite pleasing. For this Dr. Rajendra Prasad Mishra deserves congratulations.

Maharaja Sawai Mansing II Museum,
City Palace, Jaipur.
14th Jan., 1988

Dr. B. M. Jawalia

शुभाशंसनम्

“ऋङ्मन्त्रार्थसमालोचनम्” नाम वेदस्यादित्यपरव्याख्यानरूपोऽभिनवा ग्रन्थः । यद्यपीदृशव्याख्यायाः समवलम्बनं तदा तदा तेषु तेषु चानुपनार्थेषु स्थलेषु प्राचीनैर्विचारकैरपि कृतमेवेति नेयं सर्वथाऽभिनवा, तथाप्यस्याः पद्धतेः सवस्यलेषु तैः समाश्रयणाभावादेवाऽप्रचलितैवाऽभूत् । अत्र तु ग्रन्थे तस्याः एवाति प्राचीनायाः पद्धतेः सर्वत्रैव वेदे समाश्रयणीयतया प्रतिपादनात् सेयमनभिनवाऽप्यभिनवत्वेनैव प्रतीयमाना भवेत् । ईदृग्व्याख्यायाः मूलभूतं प्रमाणं तु ऋग्वेदसर्वानुक्रमणोक्तारशीनकेनोद्धृतम् “एक एव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षते स हि सर्वभूतात्मा, तदुक्तमृषिणा सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुषश्चेति” इत्यादि वचनोक्तमतमेव ।

इह हि साम्प्रतिकसमयोपलब्धानां ग्रन्थानां मध्ये वेद एव सर्वप्राचीनतमो ग्रन्थ इति प्रायेण सम्मतमेव समेषामेतिहासिकानामपि तोदणधिवर्णनम् । अत एव च तदर्थोऽप्यतिगम्भीर इति तन्निर्णयाय बहुभिः पण्डितैर्बहुविधा दृष्टिमालम्ब्य बहुलं प्रयतितं प्रयत्यते च, तावतापि वेदार्थो नैवासन्दिग्धार्थो जातः सर्वत्रति सुविदितचरमेव वेदतत्त्वान्वेषिणा विद्वज्जनानाम् ।

वस्तुतस्तु सूक्ष्मेक्षिकया यदि पर्यालोच्यते तर्हीदम्बश्यमेवाङ्गीकृतव्य यद्वित्वेमा सरणि नापर कोऽपि पन्था विद्यते येन तत्र तत्र वैदिकशब्दविचाराद्भूतसंशयानां सम्यङ्निरासः स्यादिति ।

वेदे तावदग्निवाय्वादित्य-यम-सूर्य-भगवत्-मित्र-वरुणेन्द्ररुद्रप्रमुखा देवता स्तूयन्ते तत्रैतासु काश्चन लोकेऽतिप्रसिद्धा अग्निवाय्वादित्यादिशब्दप्रतिपाद्याः, परन्तु कासाञ्चनाप्रसिद्ध्या तत् स्वरूपस्याज्ञानात् का इमा देवता प्रतिपाद्यन्त इति विचारे प्राचीनैर्निरुक्तकारप्रभृतिभिरत्र “एकैव देवतेत्यध्यात्मवादः, नानादेवता पुरुषविद्या इत्यतिहासिकवादः यज्ञोपयोगिमन्त्रमय्यो देवता इति याज्ञिकवादः, इत्याद्यनेकविधपक्षोपन्यासपुरस्सरं तिस्रो देवता इति नैरुक्ता” इति देवतात्रयवादः सिद्धान्तयित्वा तिसृणामेव तासां क्रियाद्युपाधिवशातो विभूतय इमा अपरा देवता इति प्रतिपादितम् । ऋग्वेदानुक्रमणोक्तेरपि नैरुक्तं मतं

प्रदर्श्य “एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षते” इत्यादिना सूर्यस्यैवैकस्य देवत्वस्वीकारेण सौरावस्थानस्यैव वर्णनं दृश्यते वेदे इति प्रतिपादितम् ।

एवञ्चाध्यात्मवादे एकदेवतावादे वा एकस्यैव ब्रह्मणो देवत्वेन वचने भेदकल्पनां विना तदसम्भवेनोपाधिवशतो भेदकल्पनायां सूर्यरूपमेवैकमुपाधिं गृहीत्वा तस्य स्तव इति लोकादीनुपाधित्वेनादाय देवतात्रयवाद इति तात्पर्यम् ।

एवञ्चैकस्या एव सूर्यरूपाया देवतायाः कर्मविभेदवशतो विभिन्ना देवता-
शब्दाभिधेयत्वे विष्णु-भग-मित्र-वरुणसवित्रादयस्तु सूर्यतो न विभिद्यन्ते । तथा
सति अन्तरोक्षादयोऽपि लोकास्तादृशा वक्तव्या यत्र सूर्यस्यैव सम्बन्धः स्यात् ।
तथा च मध्यमस्थानसम्बन्धं पूर्वदिक्स्वामितादिकञ्चालक्ष्य विषुववृत्तस्य क्रान्ति-
वृत्तेन ह्येदविन्दुं तत् समक्षं देशमन्तरीक्षत्वेन गृहीत्वादित्यस्य मध्यमस्थानवा-
सित्वेनेन्द्रादिनामभिः स्तवः ।

ततश्च नस्मान्तरीक्षलोकादुत्तरस्य देशस्य द्युलोकत्वं गृहीत्वा तद्वासित्वे-
नादित्यता, एवं दक्षिणस्य भागस्य भूत्वेन ग्रहणेन तद्वासितयाग्नित्वम्, दक्षिणो-
त्तरायण उपाधित्वेन गृहीत्वा तस्यैवादित्यस्य विष्णुता, मण्डलोदयप्राक्कालिक
किरणवत्तया मित्रत्वम्, क्रमशो व्यक्तिमत्ता तेजसा तमोविनाशनकर्मणोपस्त्वम्,
सरणात् सूर्यत्वम्, व्यक्ताव्यक्ततेजोवशतोऽश्वित्वमस्तगमनोत्तरकालिकरश्मिव-
त्तया क्रमशः पदार्थानामावरणेन वरुणत्वमित्यादिरूपेणादित्यपरां दृष्टिमालम्ब्यैव
वदिकमन्त्रादीनां व्याख्यानं प्रदर्शयितुमत्र प्रयासः समास्थितः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् विचारप्रवणेन विदुषा लेखकेन वैदिकमन्त्राणामादित्यमूलं
व्याख्यानमृतिप्रदर्शनपूर्वकं कतिपयवैदिकगदानामभिनवं व्याख्यानं, संशयानां
समाधानयुक्तं विवेचनम्, विशिष्टोद्भावनानां संस्थापनं च यत्कृतं तत् नितान्तं
हृद्यमेवेति प्रतीमः । वेदविद्यावीथिपथिकः डा. राजेन्द्रप्रसादमिश्रो वेदाचार्यः
ग्रन्थस्यास्य प्रणयनार्थं साधुवादाहः । अनेन वैदिकसाहित्यक्षेत्रे अनुशीलनरतानां
मनीषिणां कृते नवीनानि वातायनानि उद्घाटिष्यन्ते । ग्रन्थरत्नमिदं विज्ञानेषु
सततं प्रीतिकरं स्पृहणीयञ्चभवेदिति कामये ।

मकरसंक्रान्तिः
वि०सं० २०४४
वाराणसी

डा. युगलकिशोर मिश्रः
आचार्योऽध्यक्षश्च
वेदविभागः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी

हार्दिकी सम्मतिः

अहमिदं विज्ञाय भृशं प्रसीदामि यज्जयपुरस्थमहाराजसंस्कृतमहाविद्यालये वेदविभागाध्यक्षा डा राजेन्द्रप्रसादमिश्रमहाभागा स्वकीयया प्रौढप्रज्ञया परिकलितम् “ऋङ्मन्त्रार्थसमालोचनम्” इत्याख्य ग्रन्थरत्न प्रचिकाशयन्तीति ।

ऋङ्मन्त्राणां तत्त्वावबोधाय पूर्वाचार्यैर्मह्यं समारम्भ्य साम्प्रतं यावन्तानां विपश्चितो भाष्यादिविरचनेषु कृत्वा प्रतीयन्ते । वैदेशिका अपि तस्यां दिशि नानवधानाः सन्ति । वेदानां याथार्थ्येन तत्त्वं तु परमात्मैव वेत्ति, परं पौरुषेषु प्रयत्नेषु भारतीया विद्वांसस्तेष्ववास्थावन्तः सन्तः स्वकीयं परम्पराप्राप्तं ज्ञानं समुल्लासयन्तो यानि भाष्याण्यभाषयन् यानि च वास्तवतावन्ति तत्त्वान्युदघाटयन्तानि सत्यमेव न सन्ति स्वैरविचारपराणि ।

प्रस्तुते समालोचने ‘धृतमिव पयसि निगूढं’ तत्त्वं मतिमन्यानेन निमग्न्य पुरश्चिकीर्षवः श्रीमिश्रमहाभागाः सजोषमभिनन्दन्ते तेषामेव श्रमः सर्वत्र समाहृतः सन् सर्वेषां सौमनस्याय स्यादिति च कामये ।

दि. १८-१-८८
उज्जयिनी

डा रुद्रदेव त्रिपाठी
निदेशक
वृजमोहन विडला शोधकेन्द्रम्
उज्जयिनी

सम्मतिः

‘डा. राजेन्द्रप्रसाद मिश्र’ प्रणीतम् आदित्यमूलकं व्याख्यानरूपम् “ऋङ्मन्त्रार्थसमालोचनम्” मया दृष्टम् । विदुषा लेखकेन विभिन्न-ग्रन्थानामुद्धरण-पूर्वकं ग्रन्थस्थितविषयाणामालोचनं विहितम् । ईदृग्व्याख्यायाः समबलम्बनं प्राचीन ग्रन्थेषूपलभ्यते । सूर्यैकदेवता वेदे स्तूयत इति ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीकारस्य शानकस्य मतं सुप्रसिद्धम् ।

वेदार्थचिन्तने कल्पसूत्राणामाधारमादाय ग्रन्थेऽस्मिन् यादृशं सूर्यमूलं व्याख्यानं कृतं वर्तते, तादृग्विधमन्यत्र नैव दृश्यते । “चत्वारिवाक् परिमिता पदानीति” मन्त्रार्थचिन्तनक्रमे व्याकरणमहाभाष्यस्य कैयट-नागेश-प्रभृतीनां च विचारकाणां सोपपत्तिकं खण्डनमत्र सोल्लसति ।

मन्ये श्रीमिश्रमहोदयस्यानेन परिश्रमेण वेदार्थचिन्तनक्षेत्रे नवीनानि तथ्यानि प्रकटीभविष्यन्तीति शम् ।

जयपुरम्

दि. १४-१-८८

डा. रामनारायण चतुर्वेदी

निदेशकः

प्रंस्कृत-शिक्षा, राजस्थानम्

जयपुरम्

सांकेतिकाक्षरविवरणम्

आ. श्रौ. सू.
ऋ. अनु.
ऋ. स.
ऐ. आ.
ऐ. ब्रा.
छान्द उ.
छा. म. ब्रा.
ताण्ड्य. ब्रा.
तै. ब्रा.
तै. स.
पा. सू.
व्या. म. भा.
शत. ब्रा.
शु. य. स.
प. ब्रा.
सा. भा.
सि. कौ.

.. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
.. ऋग्वेदसर्वानुक्रमणी
.. ऋग्वेदसहिता
.. ऐतरेयारण्यकम्
.. ऐतरेयब्राह्मणम्
.. छान्दोग्योपनिषद्
.. छान्दोग्यमन्त्रब्राह्मणम्
.. ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्
.. तैत्तिरीयब्राह्मणम्
.. तैत्तिरीयमहिता
.. पाणिनिसूत्रम्
.. व्याकरणमहाभाष्यम्
.. शतपथब्राह्मणम्
.. शुक्लयजुर्वेदसहिता
.. षड्विंशब्राह्मणम्
.. सायणभाष्यम्
.. सिद्धान्तकौमुदी

संशोधनम्

येषु मुद्राक्षरेषु प्रायेणोत्तरभारते ग्रन्थाः मुद्रयन्ते, तेषु प्रायेण ई-उ-ऊ-ए-ऐ-ओ-औ-ऋ-ॠ स्वराणां मात्रा उपरितनस्य रेफस्य संकेतोऽनुस्वारचिह्नं च मुद्रणकाले त्रुटित्वा विलुप्यन्ते । अत एतादृशीनामशुद्धीनां सुधीभिः पाठकैः स्वयं संशोधनमूह्यम् । केवलं “शत्वर” (पृ. ८१/१६) इत्यस्य स्थाने “शम्बर”, (पृ. १४०/१६) षोडशपंक्तेरनन्तरं “४२-कुहूशब्दार्थविचारः” संयोजनीयम् ।

—लेखकः

विषयसूची

विषय	पृष्ठसंख्या
उपोद्घातः	१-३०
प्रथमो विवेकः	३३-१५६
१ प्राचीनार्वाचीनवेदव्याख्यासु विसङ्गति	३३
२ ब्राह्मणभागेऽपि व्याख्यानभागस्यासंगतार्थत्वम्	३५
३ मन्त्रेष्वपि विसङ्गति	३६
४ देवताविशेषणेषु विसङ्गतिक्रमः	३८
५ देवतास्वरूपविचारः	३९
६ एकदेवताप्रतिपादनम्	४१
७ लोकानां विषये नानाकल्पना	४१
८ लोके कल्पनाभेदेन सख्याभेदः	४४
९ वामशब्दविवेचनम्	४५
१० सुमेरुकुमेर्वो प्रतिस्व केचन विषया प्रकारा	४५
११ अग्निं पूर्वोभिरुपिभिरिति मन्त्रार्थविचारः	४६
१२ जघान नवति नवेति मन्त्रार्थविचारः	४९
१३ सदृशीरथ सदृशीरिति मन्त्रार्थविचारः	५०
१४ देवयानपितृयाण्यो प्रत्येकं चातुर्विध्यम्	५३
१५ चतुर्भिः साकमित्यादि मन्त्रार्थप्रकाशनम्	५४
१६ सम्पातगतिप्रतिपादनम्	५५
१७ या ओपधीरिति मन्त्रार्थविचारः	५६
१८ या ओपधीरिति मन्त्रार्थनिर्णयः	५७
१९ सम्पाताशाना स्थूलमानप्रतिपादनम्, तत्र जपमालोदाहरणञ्च	६०
२० सम्पातस्यासर्ववृत्तपरिभ्रमप्रतिपादनार्थं रङ्गवल्यादिधार्मिकचिह्नस्योल्लेखः	६१
२१ इन्द्रस्यादित्याभि-नत्वप्रतिपादनम्	६३
२२ एकया प्रतिष्ठेति मन्त्रार्थचिन्तनम्	६४

२३. इन्द्रविषयिणी युद्धवर्णना उपमार्थेन सूपपन्ना भवतीति प्रतिपादनम्	६८
२४. सोमस्य रश्मिरूपत्वप्रतिपादनार्थं ब्रह्मा देवानामिति मंत्रार्थविचारः	६९
२५. आदित्यजो विनिःसृतं तेजः पुनरादित्ये प्रविशतीति प्रतिपादनम्	७३
२६. त्रीणि जता त्री सहस्राणीति मंत्रार्थविचारः	७४
२७. त्रीणि शतेति मन्त्रे सत्यासत्येयविचारः	७५
२८. वृत्रनमुचिशम्बर प्रभृत्यमुराणां तमोरूपत्वम्	८१
२९. चत्वारि वाक्यरमितेति मंत्रार्थविचारः	८३
३०. पृच्छामि त्वेति मंत्रार्थविचारः	८६
३१. यजे हावध्वर्युम्यामादित्यस्येव गत्यनुकारः	८९
३२. तदद्य वाचः इति मन्त्रस्य पञ्चजनशब्दार्थनिर्णयः	९१
३३. देवानां माने इति मन्त्रे त्रिद्विजशब्दयोरर्थविचारः	९६
३४. शतं जीवेति मन्त्रव्याख्यापि न विस्पष्टा	१०२
३५. त्रिपञ्चाणः शब्दार्थविवरणम्	११०
३६. प्रवेपा मा बृहतो इति मन्त्रार्थस्य सविस्तरं प्रदर्शनम्	१११
३७. विभ्राद् बृहत्सुभृतमिति मन्त्रार्थचिन्तनम्	११३
३८. बृहज्जब्दार्थविचारे आदित्यपरं व्याख्यानम्	११४
३९. वेदे प्रयुज्यमानेच्छजशब्दसम्बन्धेऽपि न विस्पष्टार्थता	११६
४०. विपुणज्जब्दार्थविचारः	१२३
४१. यत्वा सूर्येति मन्त्रेऽर्थविचारणा	१२७
४२. कुहूज्जब्दार्थविचारः	१४०
४३. वाताप्यज्जब्दार्थनिर्णयः	१४३
४४. मर्यादाशब्दवचनस्थलेऽपि विसंगतिः	१४५
४५. वराहज्जब्दार्थविवेचनम्	१५०
४६. वृषाकपिज्जब्दार्थप्रतिपादनम्	१५५
४७. उक्ष्णो हि मे पञ्चदशेत्यादि मन्त्रार्थविचारः	१५७

द्वितीयो विवेकः

१६२-२६६

१. मन्त्रभाग इव ब्राह्मणेष्वपि अर्थविसङ्गतिः, तन्निराकरणार्थमादित्यपरं व्याख्यानम्	१६२
२. अहल्यायै जार इत्यस्य आदित्यपरं व्याख्यानम्	१६२
३. पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वतीत्यादि दीक्षा-ब्राह्मणस्यादित्य- पर व्याख्यानम्	१६३
४. देवा वै यजमनुष्ठायेत्यादि यूपज्जदनिर्वचनमर्थकरणं संगतिश्च	१६६
५. सप्तदशाक्षरसमुदायस्य छन्दस्यत्वविषये सांप्रतिकं समाधानम्	१७१

६	वेदे उदात्तादिस्वराणामिव प्लुतादिस्वराणामपि विशेषार्थं प्रतिपादकत्वम्	१७३
७.	स्त्रीशूद्रयोः श्रुत्यसम्बन्धप्रतिपादनमादित्यपरव्याख्यया	१७६
८.	ऋग्वा इदमग्र सामवास्तामित्यादिभागस्यादित्यपर व्याख्यानम्	१७८
९.	सप्तदशो वै प्रजापतिरित्येतरेय ब्राह्मणस्यादित्यपर व्याख्यानम्	१८०
१०	इन्द्रियवीर्ययोरपगमस्तयोस्त्रेधाभावश्चेति सविस्तरं विवेचनम्	१८३
११.	ऐतरेय ब्राह्मणोक्तमन्त्राणां सायण व्याख्यया अनिर्णीतार्थत्वेनादित्यपरव्याख्यया समाधानम्	१८४
१२.	पुरुषं वै देवाः पशुमालमन्तेत्यादिब्राह्मणांशस्यादित्यपर विवेचनम्	१८७
१४.	यज्ञे स्तोत्रशस्त्रयोः सारूप्यप्रतिपादनपूर्वकमादित्यस्य साम-रूपत्व प्रदर्शनम्	१९४
१४.	बहिष्पवमानादि स्तोत्रस्वरूपनिरूपणम्	१९५
१५.	कृष्णयजुर्वेदे नक्षत्रियप्रजापतिविषये वास्तविको द्विचारः	१९६
१६	नक्षत्रियप्रजापतिविषये विभिन्नानि मतानि	२००
१७.	दोक्षाकालस्वरूप-विचारः	२०४
१८.	पितृयाणानामनेकविधत्वप्रतिपादनम्	२११
१९.	आग्रयणशब्दस्यादित्यावस्थाबोधकत्वम्	२१६
२०.	प्रजापतिदुहिन्पारोहकथाया आदित्यपरव्याख्येनाश्लोतत्व-निराकरणम्	२२०
२१.	ऐतरेयब्राह्मणोक्त स्तोत्र शस्त्रविपर्ययस्य वास्तविक निरूपणम्	२२४
२२.	प्रावस्तुति विषयकाख्यायिकायाः आदित्यपरव्याख्यानम्	२३१
२३.	इन्द्रपञ्चापराधविषये आदित्यपर चिन्तनम्	२३८
२४.	वज्रशब्दार्थविचारः	२५०
२५.	देवरयस्य सम्यक्त्वप्रतिपादनम्	२५४
२६.	प्रवो देवायाग्नये इत्यादिमन्त्रार्थविचारः	२६०
२७.	त्रिसुपर्णाऽनुवाकस्य सविस्तर निरूपणम्	२६३
२८.	तदाहुः कतिसामानीत्यादि भागस्यादित्य मुख व्याख्यानम्	२७४
२९.	"द्वे वेदो भवतः" इत्यादि ब्राह्मणभागस्यादित्यपरव्याख्यानम्	२७७
३०	श्रोणिशब्दार्थविचारः	२८३

तृतीयो विवेकः

२८६-३३१

१.	वेदस्वरूप-निरूपणम्	२८६
२.	नानामतोपन्यास पूर्वक वेदापौरुषेयत्वव्यवस्थापनम्	२९१

३.	श्रुतिशब्दार्थ-विचारः	२६४
४.	कुहश्रुत इन्द्र इत्यादि मन्त्रस्य आदित्यपरं व्याख्यानम्	२६७
५.	देवमानुष भेदेन यज्ञत्रैविध्यप्रतिपादनम्	२६९
६.	वेदोक्तमहत्कालपरिमाणानां सोपपत्तिकं विवेचनम्	३०४
७.	वेदानुक्तसप्ताहकालकल्पनानां सप्रमाणं प्रतिपादनम्	३०५
८.	'दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वानित्यादिमन्त्रस्य आदित्यपरं व्याख्यानम्	३१३
९.	देवतानां विकलाङ्गविशेषणानां संगतिकरणम्	३१५
१०.	वेदार्थनिरूपणे आदित्यपरव्याख्यायाः प्राचीनत्वम्	३१८
११.	युगशब्दस्य सोदाहरणं सविस्तरञ्चार्थं निरूपणम्	३२३

चतुर्थो विवेकः

३३४-४३३

१.	अदितिकश्यपयोस्सृष्टि विवेचनम्	३३४
२.	"कुम्भे रेतः सिपिचतुः समानमि" त्यादिमन्त्रांशव्याख्यानम्	३४१
३.	"मित्रः संसृज्य-पृथिवी" मन्त्रस्य संगतिकरणम्	३५०
४.	"यथाग्नि गर्भा पृथिवी" त्यस्य संगतिः	३५४
५.	"जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः" इति मन्त्रस्य व्याख्यानम्	३८७
६.	"मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रम्" इत्यस्य विश्लेषणम्	४२०
७.	अग्निस्वरूपविवेचनम्	४२६

पञ्चमो विवेकः

४३६-५६८

१.	वेदधर्मयोस्तात्पर्यविवेचनम्	४३६
२.	धर्मस्य चतुर्विधत्वम्	४६७
३.	धर्मस्य त्रैविध्यम्	४७१
४.	धर्मस्यावान्तरविभेदाः	४७३
५.	अथातिशयविवेचनम्	४८२
६.	पुण्यपापविवेचनम्	४८६
७.	मनुष्याणां त्रैविध्यम्	४९६
८.	वेदप्रामाण्यरहस्यम्	५३१
९.	विधिविमर्शः	५५४
१०.	मन्त्रानुक्रमणिका	५६६-५८६

— ❁ ऋड्मन्त्रार्थसमालोचनम् ❁ —

॥ उपोद्घातः ॥

॥ उपोद्घातः ॥

वेदस्यार्थसमालोचने बहुभिर्विभिन्ना दृष्टिमालम्ब्य प्रयतितम् । तत्र केषां-
चन प्रयत्नो भागशः केषाचन सर्वाङ्गीणः । तत्र प्रयत्ने केषाचनाङ्गानुसारित्व
केषाचन व्यवहारानुसारित्वम् । सामान्यतो नियमानुसारः प्रायः सर्वेषाम् । तत्र
मन्त्रेष्वपि व्याख्यानं मन्त्रार्थस्य, वचनं प्रश्नपूर्वं वचनं प्रश्नपूर्वता नास्ति,
व्याख्यानं तु वर्तते एव । यथा “पृच्छामि त्वा परमन्तमित्यनेन केचन प्रश्ना
उत्थापिताः । ‘पृथिव्याः परोऽन्तः पृच्छ्यते, भुवनस्य नाभिः पृच्छ्यते, वृष्णो
अश्वस्य रेतः पृच्छ्यते, वाचः परमस्य व्योम्नः पृच्छ्या” । तदुत्तराण्यपि तत्रैव
परमन्त्रे उच्यन्ते—‘वेदिः पृथिव्याः परोऽन्तः, यज्ञो भुवनस्य नाभिः, सोमो वृष्णो
अश्वस्य रेतः, ब्रह्मणो वाचः परमव्योमतेति ।

हठान्कमितीम इम एव प्रश्ना इति प्रश्नबीजं नोल्लिखितम् । यानि चोत्त-
राणि तैः प्रश्नोत्थिताकाङ्क्षानिवृत्तिरासीदेव । अतएव तेषामुत्तरत्वम् । परन्त्व-
स्माकं न तानि प्रश्नोत्थापिताकाङ्क्षानिवर्तकानि । बीजं त्वन्नास्माकं व्यवहारा
अन्यादृशा । यान् व्यवहारानभिप्रेत्य मन्त्रे उत्तराणि, तेषां व्यवहाराणामस्मा-
कमप्रत्यक्षत्वम्, ये चास्माकं प्रत्यक्षा व्यवहाराः न तैस्तदुत्तराणि प्रश्नोत्था-
पिताकाङ्क्षासमाधायकानि ।

अस्या दशायामस्माकं व्यवहारानुसारेण तेषामुत्तराणां यथाकथंचन
समाधायकत्वकल्पनं तत्तु न मूलस्पर्शिं भवति । यथोक्तस्थले पृथिव्याः परान्त-
पृच्छा, वेदे परान्तत्वमूत्तरं, तन्नास्माभिः श्रद्धासहकारेण एतावती वै पृथिवी यावती
वेदिः इति वाक्यदर्शनेन वेद्या एव पृथिवीत्वमिति व्याख्यायते । अस्माकं प्रसिद्ध्या-
जिकव्यवहारे वेदिरिति स्वल्पभूभागस्य वेदित्वेन प्रसिद्ध्या व्याख्यायामेवकारार्था-
विज्ञानेन न सम्यक्न भासते, वेद्या एव पृथिवीत्वमित्यस्य किं वेद्यतिरिक्तस्य
भूप्रदेशस्य पृथिवीत्वं नास्तीत्यर्थं उत वेदिरेव पृथिवीति ।

तत्राद्येऽस्माकमनुभवविरोधः । द्वितीये “एतावतो वै पृथिवी यावती वेदिरित्यस्य व्याख्येयभागस्य न सम्यक् व्याख्यानम् । अथ एतदर्थमेतस्य प्रशंसा-परत्वं, वेद्याः प्रशंसाज्ञेन बोध्यते इति वर्ण्यते तावता मौलिकप्रश्नोत्तरयोर्न सम्यक् विवरणं भवति । तत्र प्रश्ने पृथिव्याः परोऽन्तः पृच्छ्यते न तु का पृथिवीति । एवमुत्तरे वेदिः पृथिव्याः परोऽन्तः इति उच्यते न तु वेदिः पृथिवीति । एवं सति उक्तप्रश्नोत्तरयोर्न यथार्थत्वेन ज्ञानम् । एवमेवापरापरप्रश्नोत्तरस्थले विज्ञातार्थत्वम् । एतावताऽपि प्रश्नोत्थितबीजमविज्ञातमेव । को वा पृथिव्याः परान्तविज्ञाने गुणः यदर्थमयं प्रश्नः ।

एवं सति पृथिव्याः परान्तपृच्छाया भिन्नोऽभिप्रायः । एवं एतदुत्तरस्यापि । एवं मन्त्रे केवलं प्रश्नः क्रियते नोत्तरस्य वचनं तत्र अपरं काठिन्यं प्रवर्तते यत्प्रश्नस्य प्रवर्तने कोऽभिप्रायः उत्तरदानं तु अस्मदीयप्रसिद्ध्या कल्पनया । यथा मन्त्रे उच्यते “इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः” इति । अत्रोच्यते येनास्य वामस्य निहितं पदं ज्ञायते तेन तदुच्यतामिति ।

अत्र वामशब्दोऽस्माकं द्विभागे शरीरे दक्षिणविरुद्धशरीरभागबोधकः प्रसिद्धः । मन्त्रे तु आदित्यस्येयं वर्णनेति गृहीतं, तत्र वामशब्दस्यादित्याभिप्रायेणास्माकं प्रसिद्धोक्तरूपरुद्धशरीरभागविशेषबोधकत्वं नोपपद्यते । न हि आदित्यः शरीरस्य वामभागरूपः अप्रसिद्धः । तस्मात्प्रसिद्धं रुद्धमर्थं परित्यज्य योगार्थं आश्रीयते । तत्रापि वम् घातोर्वामपदसाधने न प्रकृतवर्ण्यत्वेन गृहीतादित्यवर्णने उपकारः । वम्घातोर्निगीर्णस्य गिरणमार्गेण पुनः परित्यागरूप उद्गिरणे प्रसिद्धिः । न हि आदित्यो निगीर्णः पुनरुद्गीर्ण इति प्रसिद्धस्तस्माद्धात्वन्तरात्तस्य शब्दस्य सिद्धिः । यथा वनु घातोः । तस्य चायमर्थ इति व्याकरणे न विशिष्य निर्देशः ।

एवमप्रतिपिद्धमनुमतमिति न्यायेन याचनार्थत्वं मन्यते । तावतापि न भक्षितलग्नन्यायातिपातः । यत्तस्माद्धातोर्घञादिना प्रत्ययेन वान इति रूपं प्राप्नुयात् प्रयुज्यते तु वाम इति । तदर्थमन्यायेन नकारस्य मकार मत्वा वामो वननीयः सेवनीयः फलार्थिभिः । तत्रापि आस्माकीनां परां प्रसिद्धिमाश्रित्य आरोग्यं भास्करादिच्छेद इति वशत आरोग्याथिभिरारोग्यार्थं सेवनीय इत्यर्थकरणद्वारा व्याख्यानमतेऽस्मदीयप्रसिद्धयनुसारेण मूले तदभिप्रायकत्वं वान्यार्थाभिप्रायकत्वं वेति सन्देहस्य तदवस्थत्वेन उक्तप्रश्नस्य उत्तरं समाधातुं न शक्तिरिति ।

एवं प्रसिद्धार्थानीव सरलार्थानीव पदानि मन्त्रेऽर्थस्य तु तत्र अनानुगुण्यं, यथीपधिसूक्ते उच्यते, या ओपवयो देवेभ्यः पुरा पूर्वा जातास्तासां सप्तशतानि

धामानि मन्त्रे स्तुवे इति । अत्र त्रियुग पुरा पूर्वा इत्येषा पदानामुक्तयत्नमिव शत सप्तधामानि कानि इत्येतद्विषये निर्णयाभावः । मन्त्रे सख्येयार्थविरहितानि सख्यापदान्युच्यन्ते तेषां सम्यगुपपत्त्यभावः । अविज्ञातार्थाप्रसिद्धपदप्रयोगस्थले तु का कथाऽर्थविवरणे, व्याकरणाद्यनुसारेण यथा कथं च व्युत्पत्तिकल्पनेऽयस्या नाञ्जस्यम् ।

ब्राह्मणोऽपि वचनं मन्त्रार्थव्याख्यानं दृश्यते यथा “हस शुचिपद्मसुरन्तरीक्ष-
सदि”ति मन्त्रे हसादिशब्दैरादित्य एवोच्यते इत्युच्यते । तत्रोच्यते “हस शुचि-
पदित्येव वै हस शुचिपद्” इत्येवमादि । तावता शुचिपदादीनामादित्यपरत्वेन
वर्णने को गुण इति न विशदं विवृतम् । यत्र व्याख्याने उपपत्तिसाहित्यमिव
वस्तुतस्तत्र न सादृशत्वं यथा “सप्तदशो वै प्रजापति”रित्यस्य व्याख्यानं ब्राह्मण
“द्वादशमासा पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेन तावान्सवत्सरः प्रजापति”
इति । अस्य व्याख्यानस्य सप्तदशो वै प्रजापति इति प्रजापते प्रसिद्धसाप्तदश्य-
प्रदर्शनार्था प्रवृत्तिः । तत्र मूलवाक्ये वैशब्दप्रयोगेण प्रजापते साप्तदश्ये प्रसिद्धय-
तिरिवतप्रमाणानपेक्षत्वं द्योत्यते । व्याख्याने तु साप्तदश्ययुतसवत्सराभेदात्प्रजा-
पते साप्तदश्यव्यवहारा प्रतीयते । सवत्सरेऽपि साप्तदश्ययागो न स्वाभाविक
प्रसिद्ध इति तत्साधनार्थं सपत्तिप्रकार उच्यते तत्र “द्वादशमासा पञ्चर्तव”
इति ।

तत्र मासेषु द्वादशत्वसख्या प्रसिद्धा, ऋतुषु तु पञ्चत्वसख्याया अप्रसिद्धि-
पट वा ऋतवः इत्यादिना पटत्वप्रसिद्धिरिति सवत्सरेऽपि साप्तदश्यस्याप्रसिद्धि-
स्तदर्थमृतुषु पञ्चत्वसख्यासपत्त्यर्थमुच्यते समासेन इति । समासः सक्षप एकत्वे-
नार्थाद्द्वयोर्ऋत्वोरेकत्वेन ग्रहणनं ऋतुषु पञ्चसरयाप्रसिद्ध्या सवत्सरे साप्तदश्य-
सपत्तिः स्यादिति । समासो हेमन्तशिशिरत्वोरिति । परं तत्तु न सम्यगिव । यतो
मूले वैशब्देन प्रजापते प्रसिद्ध साप्तदश्यमुच्यते न तु पदार्थे-तराभेदात्तत् । तत्रापि
पदार्थान्तरे यदि प्रसिद्ध साप्तदश्यमभविष्यत्तदानीं तदभेदेन तत्सम्भवेदपि ।
परन्तु तत्रैव पदार्थे साप्तदश्यं न प्रसिद्धं किन्तु कल्पनया साधनीयम्, प्रदर्शितं च
तद्वत् समासेन ।

एव कल्पनया साप्तदश्यसपादनं तदैव सम्भवेद्यत्र प्रकारान्तरेण सिद्धस्य
तस्यान्यत्र प्रयोगः । यथा छन्दोविषये पादानामधराणां वा सख्या प्रमाणान्तरेण
नियता तत्र मन्त्रे प्रयोगे तच्छब्दोव्यवहारस्योपपादनाय न वा एकेनाधरेण
छन्दासि विद्यन्ति न द्वाभ्यामित्यादिना सपत्तिः प्रदर्श्यते, नैवमत्र प्रजापते प्रसिद्ध
साप्तदश्यमप्रदर्श्यं सवत्सरे साप्तदश्यं सपादयितुं युक्तम् । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गश्च
सवत्सरसाप्तदश्याधीनं प्रजापतिसाप्तदश्यं प्रजापतिसाप्तदश्याधीनं च सवत्स-
रसाप्तदश्यमिति ।

एवं निरुक्ते तदा तदा तेन तेन प्रकारेण व्याख्यानं प्रदर्श्यते । तत्र व्याकरणापेक्षया शब्दस्वरूपसाधनार्था अपरेऽपि प्रकारा उच्यन्ते, यथा वैयाकरणैरग्निपदस्य साधनेऽङ्गेनिर्नलोपश्चेति तत्पदं साध्यते, निरुक्त उच्यते, "इतादक्ताङ्घाट्टा निः पर" इति । तेनेष्वातोःकारोऽञ्जुधातोर्दहधातोर्वा गकारो नयतिः पर इत्यग्निपदसाधना । अर्थानुसारेण प्रयोगानुसारेण व्याकरणाद्युक्तप्रकारासम्भव एषा कल्पनेत्युक्तं, तावता कल्पनस्यातिव्यापकत्वेन प्रसिद्धिः सन्दिग्धैव । अर्थश्च प्रयोगानुसारेण निर्णयः प्रयोगश्च व्यवहारमपेक्षते, वैदिकव्यवहाराविज्ञानेऽस्माकं प्रसिद्धव्यवहारेण तत्कल्पने मूलोक्तार्थासंप्रशंसाप्राप्तिः । यथैकया प्रतिवेति मन्त्रे काणुकाशब्दार्थाविज्ञाने तत्र प्रयुज्यमानयोरिन्द्रसोमयोस्तदर्थकत्वं सम्भवि गृहीत्वा कान्तकानीति कृतकानीति वा कणेहतः कानिहत इत्यर्थकणेन तत्तदुचितत्वादितस्तत्पदसिद्धिरुक्ता, तावता तत्पदस्यार्थः सन्दिग्ध एव, सोमामिप्रायकता तस्येन्द्रामिप्रायकतेति वेति ।

एवं तद्वच्च वाच इति मन्त्रे पञ्चजनपदार्थनिर्णयावसरे मतद्वयमुक्त, "गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि, निपादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा, इति मतद्वयं प्रदर्शितम् । तावतापि मन्त्रार्थनिर्णयस्तत्पदार्थनिर्णयश्च । ऐतरेये वज्रदेवशस्त्रे सर्वेषां पञ्चजनानामुक्तमित्युक्तम् । सर्वे पञ्चजनास्तत्रोक्ता देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितृणां च इति । तेन साकं विरोधश्च । तत्रानुक्तानामसुररक्षसां ग्रहणादुक्तानां च सर्पादीनामग्रहणात् । किञ्चोक्तीपधमृक्तीयमन्त्रे त्रियुगमित्यस्यार्थस्य स्पष्टमनुक्तिः । सप्तदशपदयोः गुणोन्मत्तप्रतिपादकताऽन्यथा वेति सन्दिग्धम्, पुरुषमर्मसंस्थाप्रतिपादनद्वारेण मूलोक्तचशब्दप्रयोगविरोधश्च । सायणभाष्यकारादिभिस्तस्य त्रियुगमित्यस्य कृतादियुगत्रयपरतोऽप्यते तत्र युगपदार्थस्यास्वारस्यम् । सप्तशतपदयोर्निरुक्तवदेवार्थकरणेन चशब्दविरोधश्चेति मन्त्रार्थस्फुटत्वम् ।

अर्वाचीनव्याख्यातृभिः सायणार्थमनुरुध्य प्रायेण विचारस्तत्र दोषोद्भावनं च चन स्वातन्त्र्येणार्थकरण, तत्रापि बहूनां स्थलानां वर्णनस्यानाञ्जस्यम् । यथा म्रैक्स्मूलरमहोदयेनादित्यपरत्वं वर्ण्यते परन्तु हिमकाले तस्य तेजोऽन्यूनत्वं वसन्तादिकाले तदाविक्रमेवंपरतया कानिचन स्थलानि योज्यन्ते बहूनि चासंगतानि, बन्धनादिप्रभृतीनां तमसि मग्नानामश्विन्यामुद्धार इत्यादीनामस्वारस्यं च । अपरैरर्थस्यादित्यरूपस्य वेदप्रतिपाद्यत्वं स्वीकृत्यापि तस्य केवलं नुमेस्मात्रसम्बन्धितयैव देवे वर्णनमिति स्वीक्रियते तत्परत्वमेव सर्वस्य वर्णनस्येति ।

तत्रोपसां त्रिशत्वमनेककालावस्थायित्वं तमसो दीर्घत्वेन वर्णना दीर्घाहस्तेन वर्णना वेदे ध्रुवप्रदेशापरपर्यायिनुमेरुप्रदेशमात्रसम्बन्धित्वं बोधयन्ति, विदेगीयपुराणग्रन्थकथा अपि तत्तूचका इति तदपि आदित्यपरत्वं बोधयति वेदस्येति

न तदशे प्राचीनसमतर्वादिकमतेन विरोधः किन्तु उक्तविधवर्णनानि सुमेरुकुमेरु-
रूपप्रदेशद्वयवर्णनसाधारणानि सन्त्यप्येकप्रदेशमात्रसम्बन्धित्वं तेषां गृहीत्वा
सिद्धान्तस्थापनं विरुद्धं तादृशकतिपयस्थलोत्प्रेषेन व्याख्यानापेक्षति । वैदिक-
व्यवहाराः प्राचीनास्तेषामानुरूप्येण वेदादिवर्णनस्य आस्माकीनपरिस्थितिवैषम्येन
तदनुसारेण वैदिकग्रन्थव्याख्यानं न सम्यक्, तासां परिस्थितौ नामस्मदादिभिरविज्ञा-
नादास्माकीनपरिस्थितेस्तत्रासम्भवात् इति वेदस्यार्थकरणमेवासम्भवप्रस्तताभा-
याति । तं गपि साधारणनियमाना सर्वत्रैक्यस्य दर्शनात् स्थलविशेषे प्राचीनव्यव-
हारस्य याज्ञिकपद्धत्या विज्ञानेन तदसम्भवाभावः ।

अतएव प्राचीनपरिस्थितेः परिपाकनार्थं विज्ञानार्थं याज्ञिकपद्धत्या प्रवर्त-
नम्, तद्वशतो विभिन्नदेशकालिकानां व्यवहारज्ञानं सुकरमित्यभिप्रायेण मन्त्र
एवोक्तं यथा—“देवानां नु वयं जाना प्रवोचाम विपन्यया । उक्थेपु शस्यमानेपु
यः पश्यादुत्तरे युगे” । इत्यनेन । यद्यप्यनेन उत्तरयुगे शस्त्रवचनानुसारेण विज्ञान-
मित्येवोपनिबद्धं तावता न्यायसाम्याद्देशान्तरीयामिव कालान्तरीयाणामपि
विज्ञानसम्भवः । अतस्तदनुसारेणैव मन्त्रादीनामर्थकरणं न्याय्यम् ।

यत्तु देशान्तरीयपुराणकथानुसारेण तदानुरूप्यस्य वैदिकग्रन्थेष्वुपलम्भेन
विशिष्टसिद्धान्तव्यवस्थापनं तत्तासां कथानां सम्यग्निचाराभावनिबन्धनम् । तत्र
तदर्थमेवमुच्यते यद्वेदे कृत्तिकाविषये “एता वै प्राच्ये दिशो न च्यवन्ते” इति
वर्णनेन कृत्तिकानां प्राचीदिकसम्बन्ध उच्यमानस्तासु वर्षारम्भं ज्ञापयति ।
अतएव नक्षत्रमालासु तदादित्वेन वर्णना । यथोच्यते—“कृत्तिकाः प्रथमं विशाखे
उत्तममेतानि वै देवनक्षत्राणि । अनुराधा प्रथममभरणो उत्तममेतानि वा यम-
नक्षत्राणि” इति । वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे नक्षत्रदेवतानां कथनावसरे “अग्नि-
प्रजापतिः सोमो रदोऽदितिर्बृहस्पतिः । सर्पश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्थमापि च”
इत्यादिना कृत्तिकादिक्रमेणान्यादिदेवतानां वचनम् ।

नक्षत्रमालासु कृत्तिकादिः क्रमो यथोपलभ्यते वैदिकग्रन्थेषु एवमिदानीन्तन-
प्रसिद्धनक्षत्रमालाक्रमस्यान्यथात्वं दृश्यते । यथेदानीं प्रसिद्धो नक्षत्रमालाक्रमोऽश्वि-
न्यादिरेवतीनक्षत्रपर्यन्तः । एतद्विषयमत्र वीजं नक्षत्रमालादिमनक्षत्रस्य वर्षारम्भ-
तोऽपसृतिः । पूर्वं कृत्तिकानां यदा वर्षारम्भनक्षत्रत्वं तदा तां आरभ्यैव नक्षत्राणां
क्रमो नक्षत्रमालायामासीदिति तथावर्णनमुक्तस्थलेषु । कालक्रमेण यदा तां वर्षा-
रम्भस्थानतो विच्युता नक्षत्रान्तरं तत्र स्थाने प्रवृत्तं तदा तदारभ्य नक्षत्रमाला-
प्रवृत्तिः । नक्षत्रस्य वर्षारम्भस्थाने प्राप्तिः । पूर्वमक्षत्रतः प्रायोऽन्यूनसहस्रवर्षैरिति
नक्षत्राणां वत्सरारम्भप्राप्तिश्च विपरीतेन क्रमेणेति कृत्तिका तत्स्थानतो विच्युता
भरणी तत्स्थानमधिगता सापि विच्युता अश्विनीनक्षत्रं तत्स्थानमधिरूढा ।
तदादिनक्षत्रमालायामश्विनीनक्षत्रस्य प्राथम्यं प्रवृत्तमित्यश्विन्यादिनक्षत्राणां
प्रवृत्ता येदानीमस्माकं प्रसिद्धा ।

यद्यपीदानीं वर्षपरिम्भस्थानं रेवतीनक्षत्रमतीत्योत्तराभाद्रपदामतीत्य पूर्वा-
भाद्रपदसु प्राप्तं तदनुसारेण नक्षत्रमालाक्रमो अश्विन्यादित्वं परित्यज्य भाद्रपदा-
दित्वमपेक्षते तादृशश्च संस्कारो ज्योतिर्विद्भिर्न कृत इति अश्विन्यादिक्रम एवोप-
लभ्यते, तावता नक्षत्रमालाक्रमविभेदस्योपलम्भेन तत्र वर्षादिस्थानभेदनिमित्तकत्वं
विज्ञातुं पार्यत एव । एकनक्षत्रतो नक्षत्रान्तरप्राप्ती वर्षपरिम्भस्थाने वर्षसहस्रम-
पेक्षत इति समुपलभ्यमानवर्षादिस्थाननक्षत्रतः कृतिकानक्षत्रस्य तत्स्थानप्राप्तये-
ऽयून वत्सरसहस्रपट्कमपेक्ष्यत इति तादृशपरिस्थितेर्वेदे वर्णनेन तस्य वत्सरसहस्र-
पट्कतः पूर्वं प्रवृत्तिरिति सामान्यतो ज्ञायते । ततः पूर्ववर्तिनक्षत्राणां यदि वर्षा-
रम्भस्थानकत्ववर्णनस्य साक्षात्परम्परया सूचकश्चेन्निर्देशो वेदे उपलभ्येत तत-
स्ततोऽपि प्राचीनकालिकत्वं तत्र सम्भाव्येत । तादृशश्च निर्देशो मृगशिरसो विषय
उपलभ्यते ।

तथाहि प्रथमतो गीतावचनं तत्रेश्वरविभूतिकथनावसरे उच्यते “मासानां
मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकर” इति । तत्र मासानां मध्ये मार्गशीर्षमासस्य
भगवद्विभूतित्वं धान्यसमृद्धिशालित्वादिति टीकाकृद्भिव्याख्यायामुच्यते । एकेन
टीकाकर्त्रोच्यते वर्षादिमासत्वाद्भगवद्विभूतित्वमस्येति । तत्र वर्षादित्वमयना-
दिमासस्यापि भवति प्रथमतु प्रथममासस्यापीति वर्षादित्वविषये सन्देहे तत्रैव
“ऋतूनां कुसुमाकर” इति वर्णनेनोपस्थितत्वाद्वसन्तादिमासत्वरूपस्यैव वर्षादिर्ग्र-
हणम् । तथा सति मार्गशीर्षस्य वसन्तादित्वरूपवर्षादिमासता गीतायामुक्तेति
भवति ।

तत्र यद्यपि मासनामव्यवहारः पूर्णमास्यां चन्द्रमोनक्षत्रयोगितयेति मृगन-
क्षत्रे पूर्णिमायां वसन्तारम्भरूपवर्षादित्वग्रहणे ऋतुव्यवहारस्य सूर्याधिष्ठितनक्षत्र-
वशतः प्रवृत्त्या मृगनक्षत्रपूर्णमासस्य वत्सरादित्वे मृगनक्षत्रं पूर्णमास्यां वर्तमानं
चन्द्रमसो नक्षत्रं स्यात् । पूर्णमास्यां च सूर्याच्चन्द्रमसोरत्यन्तविप्रकृष्टत्वेन चन्द्रमो-
ऽधिष्ठितनक्षत्रतश्चतुर्दशे नक्षत्रे सूर्यनक्षत्रता स्यात् । तादृशं च नक्षत्रं ज्येष्ठानक्षत्र
तस्य वत्सरारम्भरूपवसन्तारम्भकत्वे विंशतिसहस्रवत्सरतोऽपि प्राचीनभावः
प्राप्नुयात् ।

एवं सति मध्यवर्तिनक्षत्रेषु वसन्तारम्भविह्वलस्योल्लेखोऽपेक्षणीयस्तथो-
ल्लेखस्य वेदादिष्वनुपलम्भेन तथा कल्पनस्यायुक्तत्वं स्यात् । गीतायां च साहचर्या-
द्वसन्तादिमासत्वरूपवर्षारम्भस्य प्राप्तिरिति विरोधे प्राप्ते उच्यते मार्गशीर्षस्य
वसन्तादित्वं च मृगशिरसि पूर्णमासत्वरूपमार्गशीर्षनामनिवन्धनं किन्तु तत्रैव
आग्रहायणीकनामनिवन्धनं तत् । तच्च नामाग्रहायणोऽसम्बन्धात् । आग्रहायणीति
मृगशिरसि नामेति अमरकोशे उच्यते, मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी
इति । अत्राग्रहायणीति पदं मृगशिरात्रोचरुमिति बहवः । वस्तुतस्तु वत्सरादी

क्रियमाणक्रियासम्बन्धेनाग्रहायणीपदे ता क्रिया बाधयति सा च क्रिया मृगशिर-
सीति 'अतएव तस्या क्रियाया बोधक नाम श्रौतसूत्रादिषु आग्रयणेष्टिरिति
प्रतिपाद्यते ।

आग्रयणशब्दश्च हायनाग्रसम्बन्धे प्रवृत्तः । तत्र अग्र-हायणेति पदद्वये
द्वितीय पद हाधानोर्गमनार्थान्निष्पन्नम्, हाधानोर्गमनार्थत्वमिव ह्य घातारपि
गमनार्थत्वं ह्य गताविति पाठात् । एवञ्च अग्रहायण अग्रहयनेति पदद्वय समा-
नार्थम् । पदादिभूतस्य हकारस्य परित्याग प्रयोगे बहुल दृश्यते त एव अय गताविति
समानार्थकधातूपदेशः । विदेशीयभाषास्वपि हकारपरित्यागस्तद्योजन वा दृश्यते ।
एव सति अग्रहयनेति शब्दो अग्रग्रयनेधिरूपो भवेत् । तथा च स आग्रयणेति
रूपता प्राप्नुयात् । तत्र ग्रेत्याकारस्य ह्रस्व चाग्रयणशब्दो हायनस्य वत्सरस्यादि-
बोधक स्यात् । तमिम वर्षादिभिर्प्रेत्याग्रयणशब्दः प्रवर्तमानस्तत्र त्रियमाणा-
मिष्टिमपेक्ष्य सूत्रेषु आग्रयणेष्टिशब्देन व्यवहियते ।

यजुषि च रुद्राध्याये चमकभागे सौमिकग्रहवर्णनावसरे "आग्रयणश्च
मे" वैश्वदेवश्च मे" इत्यत्र ग्रहाभिप्रायक आग्रयणशब्दोऽपि प्रयुज्यमानो दृश्यते ।
तत्रैव 'शुक्रश्च मे मन्यो च म' इत्यनेन शुक्रमन्यिनोर्ग्रहयोर्वचनं तयोश्चादित्य-
चन्द्रमोरूपत्वस्य तत्र वेदे वचनेनाग्रयणोऽपि कस्यचन तेजस्विन पदार्थस्य बोधक
स्यात् । स च आग्रयणरूप पदार्थ आकाशे दृश्यमानः प्रकृष्टप्रकाशरूपो मृगशिर-
स्सन्निधौ आर्द्राख्यतारकाविशेषो व्याघररूपः भवति । एव च आग्रयणशब्दस्य
वर्षादिवोधकता, स चाग्रयणशब्दो मृगशिरसो बोधकः ।

आह्वाणे प्रजापतेरादित्यस्य दुहितारोह इष्ट्वा देवैरकृतकार्यकारिणो वेधाय
सन्निमित्तस्य रुद्रस्य वाणं वेधे प्रजापतिरुर्ध्वमुत्सृतः सोऽग्नौ मृगात्मना सन्दृश्यते
तमेतं मृग इत्याचक्षत इति तत्र वचनात् । तत्र मृगशिरसि मन्दृश्यमानवाणाका-
रतारकात्रयं स एव प्रजापतेर्वेधोपयुक्तः शरं पश्चाद्दृश्यमानस्तेजस्वी तारका-
विशेष एव प्रजापतेर्वेधकारी रुद्रो देव इति ऐतरेये वचनम् । मृगशिरसि वर्षादि-
विना नैतदुपपद्यते । तस्मान्मृगशिरसि वर्षादिरभिप्रायेण तस्यैव बोधको वैदिका-
ग्रयणशब्दो मृगशिरसि वर्षादिस्थानस्य बोधकः । वर्षादिरेव वसन्तादिभिर्भवतीति
गीताया "मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः" इति मार्गशीर्षस्य वसन्तादि-
रूपवर्षादित्वेन मासानां मध्ये मुख्यत्वं वसन्तस्य तु मध्ये प्रथमत्वं वत्सरारम्भे
प्रवर्तमानत्वेनेति साहित्यान्मार्गशीर्षस्य वर्षादित्वेन भगवद्विभूतित्वमुच्यमानं
सगच्छते ।

स च मृगशिरसि वत्सरारम्भकालं प्राप्तेः कालो वत्सरसहस्राष्टकतो न्यूनो न
स्यात् । तस्य कालस्येदानीमपि वैदिकरूपनयने वटोर्वेषविशेषादिनानुकरणं त्रिय-
माणं दृश्यते । उपनयने वटोर्मंगचर्मसंधारणनामिदं न्ययते मृगशिरोरूपप्रजापतेर-

नुकारः । तच्च मृगचर्मसन्धारणं पूर्वं सर्वाङ्गीणमासीदितानीं तस्य चर्मणः खण्ड-
धारणं दृश्यते, तावता मृगानुकारो व्यञ्ज्यत एव ।

ग्रीक्देशीयपुराणग्रन्थवर्णनतोऽपि मृगशिरसि वर्षारम्भ आसीदिति विज्ञा-
यते । तत्रोरायणस्य इत्यास इत्यस्या उपरि प्रेम आसीदित्यादिना प्रेमसम्बन्धो
वर्ण्यतेऽनेकविधः । तत्र वैधार्थं प्रदर्शितं दूरस्थं वस्तु विद्ध तस्य प्रेमिणः शि-
आ-
सीदित्यादिना वर्ण्यते । आकाशे विद्धस्य प्रजापतेरिपुणा साकं शिर उत्प्लुतं मृग
इति ब्राह्मणे उच्यते । ओरायण इत्यस्य सायुधराक्षसरूपत्वेन कल्पना पाश्चात्य-
पुराणग्रन्थेषु तत्र इत्यास इत्यस्या उपरि ओरायण इत्यस्य प्रेम आतिजियेत्यस्या
वा तदुपरिप्रेमेति वर्ण्यते ।

ब्राह्मणे प्रजापतेर्दुःहितोषा इत्येके प्राहुर्द्यौश्चैक इति उच्यते । तदुक्तं तत्र
दिवमित्याहुरूपसमित्यन्ये इति । स चोरायणशब्द आग्रयणशब्दस्य भाषिकप्रणाल्या
रूपान्तरं भवितुमर्हति । आग्रयणशब्दे आकारस्यौकारा गकारलोपां रेत्यस्याकार-
भावो यणेत्यस्य इन् रूपतेति ओराइन् ओरायणरूपो भवितुमर्हति । यद्यप्यत्र पद-
मध्ये गकारस्य लोपे भाषिकनियमो न दृश्यते तथापि तादृशगकारलोपः शब्देषु
दृश्यते । तत्रेत्यासप्रभृतीनां संस्कृतउपः प्रभृतिशब्दप्रतिरूपकत्वस्य सम्मतत्वेन
ओराइन् इत्यस्यापि संस्कृतशब्दो मूलमपेक्ष्यत इति स उक्तरीत्याग्रयणशब्दतो
भवितुमर्हतीति पाश्चात्यदेशीयकथातोऽपि मृगशिरसि वर्षारम्भ आसीदित्यर्थ एव
सम्यग्भवति ।

ऋद्धमन्त्रेषु इन्द्रेण नमुचेः शिरस एव छेदनमुच्यते । “अपां फेनेन नमुचेः
शिरइन्द्रोदवर्तयः । विशृङ्गिणमभिनच्छुण्णमिन्द्रः ॥ यद्धृत्ये मायिनं मृगं तमु त्वं
माययावधीः । शिरोन्वस्य राविपम् ” इत्यादिषु व्यक्तमुच्यते । एवं च मृगशिरसि
वर्षादित्वमिव ततः पूर्वभाविनि पुनर्वसुनक्षत्रे वर्षादित्वस्य स्पष्टं चिह्नं नोपलभ्यते,
अस्पष्टं तु देवानां दिशो व्यामोहे दितिवाक्यम् । अदितिश्च पुनर्वसुनो देवतेति
पुनर्वसुन्यपि वर्षारम्भ आसीदिति विज्ञायते ।

तथा सति स काल इतो वर्षसहस्रदशकात्मेति । तस्मिन्काले जायमान-
विशेषाणां वेदे उपलम्भात्सा वैदिकी संस्कृतिस्ततः प्रवृत्ता आसीत् । यद्यपि
तस्मिन्नवसरे सूक्तोपनिवन्धो न भवेत् परन्तु संक्षिप्य वाक्यैस्तदनुसारणस्य क्रमि-
कस्य संभव इति तादृशि वाक्यानि निविदादीनि संभवन्ति । तदनुसारेण परस्तात्-
सूक्तोपनिवन्धस्य संभव इति । एवमादिवर्णनेन ये सिद्धान्ता व्यवस्थाप्यन्ते तेषां
तदसाधकत्वमिव प्रतीयते । तथाहि अत्र वीजं गीतावचनं यत्र मार्गशीर्षस्य
सर्द्धमासमध्ये भगवद्विभूतित्ववर्णनम् । तत्त्वं वत्सरादित्वात्तस्येति । तत्तु न युज्यते
वर्षादित्वमेव भगवद्विभूतिमत्त्वे कारणं चेदन्येषामपि मासानां वर्षादित्वसम्भवेन
मार्गशीर्षस्य भगवद्विभूतिमत्त्वं निर्विजं स्यात् । घाण्यादिसमृद्धिशालित्वेन तत्त्वे तु
मासान्तरेषु तदभावेन तेषां तत्राभावश्चेति वर्णयितुं शक्यम् ।

किञ्च वर्षादित्वमुच्यमान कीदृश वत्सरादित्व तस्य, किमयनप्रारम्भरूप-
वर्षादिता तस्योत वसन्तप्रारम्भरूपवर्षादिता तस्य विवक्षिता । आद्येऽपि अयनस्य
द्विविधेन किमयनप्रारम्भरूपवर्षादित्व तस्य, किमुदगयनप्रारम्भकत्वात्तत्त्वमुत
दक्षिणायनप्रारम्भात्तथा । अन्त्ये भागंशीर्षे दक्षिणायनप्रारम्भे ज्येष्ठ उदगयना-
रम्भा भवेत् भाद्रपदे वसन्तसम्पात प्रारम्भेनेति सपातनक्षत्र फाल्गुनी स्यात् ।
भाद्रपदे पूर्णिमास्या चन्द्रमसो भाद्रपदानक्षत्र स्यात् सूर्यस्य च ततोऽत्यन्तविप्रक-
र्षात् । तादृश च नक्षत्रमत्र फाल्गुनीति तदानी वसन्तसपात. स्यात्तथा सति नक्ष
त्रियप्रजापतिवचनविरोध स्यात् । नक्षत्रियः प्रजापति. पञ्चस्त्वेव नक्षत्रपु सपा-
तारम्भकत्वेनोच्यते, यदि पञ्चनक्षत्रतोऽतिरिक्तनक्षत्रे सपातारम्भस्तदा पञ्चसु
नक्षत्रेषु प्रजापतित्ववर्णन विरुद्ध स्यात् ।

अथ सपातो द्विविधो वासन्तिक शारदश्च । तत्रेषु हस्तादिषु अनुराघान्तेषु
शारदसपातत्वे वासन्तिको भिन्नेषु नक्षत्रेष्विति तद्वचन न युक्तमिति चेत्तदपि
न शारदसपातवशतयेव तेषा नक्षत्रियप्रजापतित्वात् तत्र फाल्गुना वसन्तसमाप्त-
नक्षत्रत्वे भाद्रपदाया. शारदसपातता स्यादिति नक्षत्रियप्रजापतिविरोध । सपात-
सम्बन्धित्वेनैव नक्षत्रियप्रजापतित्व वक्तव्यमन्यथेन्द्रस्य शतकुत्रचन विरुध्यते ।
पञ्चानामेव नक्षत्राणा शारदसपातनक्षत्रत्वे ततोऽशीत्यधिकशताशविप्रवृष्टानां
पञ्चानामेव नक्षत्राणा वासन्तिकनक्षत्रता स्यात्, शारदसपातिकाणा नक्षत्रिय-
प्रजापतित्वेनोच्यमानाना हस्तादिपञ्चनक्षत्राणा हस्तनक्षत्रत पञ्चमस्यानुराघा-
नक्षत्रस्य चतुष्पञ्चाशदशविप्रकर्षेण तावदशपर्यन्तमेव स सपातो गतिमान् स्यात्
आन्दोलितगत्या, अन्यथा नक्षत्रियप्रजापतिवचनविरोध स्यात् ।

एव शारदस्यान्दोलितगतिमत्त्वे वासन्तिकस्याप्यान्दोलितगतिर्वक्तव्या सापि
पञ्चस्त्वेव नक्षत्रेषु । अन्तरमपि तत्र चतुष्पञ्चाशदशात्मकमेव वक्तव्य, तथा सति
वासन्तिकसपातस्य देवदिनादितया वर्णनात्तत्र च पूर्वस्यामुदयात्तानि नक्षत्राणि
पूर्वाणि पूर्वदिक्स्थानीति भवेत्, अन्तर च तेषा चतुष्पञ्चाशदशरूपमेव स्यात् ।
तावत्स्वशेषु सोऽप्यान्दोलितगति प्राप्नुवन्नष्टोत्तरशतांशमालारूप' म्यात् ।
तच्चोपधिपूर्वकं या ओषधिरिति मन्त्रेणोच्यते-यास्त्रियुग त्रयश्च युग चेति त्रियुग
पञ्च ओषधयो देवता जृते पूर्व पूर्वदिक्स्था वासन्तिकसपातस्था पुरा ज्ञाना-
स्तासा सप्तोत्तरशत घामानि अशरूपाणि स्थानानि स्तुवे इति तदर्थत् । ओषध-
यश्च नक्षत्राणि देवानामाजिघावनस्यानत्वोक्ते ।

एव च पूर्वदिक्स्वामीन्द्र स तु साम्प्रतिकस्थानस्य सपातपरिभ्रमेण
तावन्ति कर्माण्यनुतिष्ठति तानि सपातस्थानान्यनावृत्तानि स्थानानि चतुष्पञ्चा-
शत्सार्धत्रिपञ्चाशदशरूपाणीव दक्षिणोत्तरगतिसम्बद्धानि च स्थानान्यनावृत्तानि-
सप्तचत्वारिंशत्सार्धपट्चत्वारिंशद्वा, तथा पूर्णान्ति योगे शत सत्या तावत्कर्मकृ-

त्वमिन्द्रस्यैवेति स शतक्रतुरित्युच्यते । तानि च कर्माण्यश्चमेवरूपाणि इति पर-
स्ताद्विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

एवंनक्षत्रियप्रजापतिविरोधादिन्द्रस्य शतक्रतुवचनविरोधादोषधिसूक्तस्थ
वर्णनविरोधान्न फल्गुन्याः संपातनक्षत्रत्वसम्भवः । अथ मार्गशीर्षस्योत्तरायण-
प्रारम्भकता सापि न सम्भवति फल्गुन्याः सांपातिकनक्षत्रत्वप्राप्त्या नक्षत्रिय-
प्रजापत्यादिविरोधात् । अथ वसन्तप्रारम्भकत्वरूपवर्षादिता तस्य तदपि न
सम्भवाति । मासनाम्नां पूर्णमास्यां चन्द्रमाः सम्बद्धनक्षत्रवशतः प्रवृत्ते । तदुक्तं
पाणिनिना सास्मिन्पूर्णमासीति सजायामित्यनेन पूर्णमासीनक्षत्रयोगान्मासना-
मेति पूर्णमास्यां कृतिकाया मासनाम कार्तिकश्चित्रायास्तादृशत्वे मासनाम चैत्र
इत्यादिवत्पूर्णमास्यां मृगशिरोनक्षत्रयोगान्मासनाम मार्गशीर्ष इति स्यात् ।

संपातार्थं च सूर्यनक्षत्रापेक्षा मृगशिरसश्च मासनामार्थत्वे ततो विप्रकृष्टं
सूर्यनक्षत्रं यद्भवेत्तत्र वासन्तिकः संपातः स्यात्तादृशं च नक्षत्र जेष्ठा भवेत्तत्र
वसन्तसंपातस्वीकारे नक्षत्रियप्रजापत्यादिविरोधः स्पष्ट एव । एवं सति न
मार्गशीर्षस्य वर्षादिताऽयनारम्भकत्वान्न वा वसन्तारम्भकत्वादिति वर्षादित्वा-
भावान्न वर्षादित्वेन तस्य भगवद्विभूतिमत्वम् । किन्तु समृद्धिमत्त्वादेवेति ।

यत्तु मृगशिरसो वसन्तादिकल्पनाऽऽग्रयणनामवशतः, आग्रयण-
नामाग्रहायनत आग्रायणेति वा आग्रयणेतिनाम्नोऽऽहायनाग्रसम्बन्धादिति ।
तदपि न । तस्मिन्नास्मिन् आग्रायणेति वा आग्रयणेति वा आकारादि-
त्वात् । अग्रशब्दसम्बन्धेन अग्रहायन आग्रायण अग्रयणेति नाम्नाः सम्भवो न तु
आद्यकारस्य दीर्घसंभावना । अथ तदर्थं अणः प्रत्ययस्य विवक्षणे अग्रहायन-
सम्बन्धादाग्रहायणमिति वा आग्रायणमिति नाम भवेत् तेन च न हायनाग्ररूप-
हायनप्रारम्भवोऽवः । तथा सति हायनाग्रमितनाम भवेन्नत्वग्रहायनमिति ।

तस्मादग्रहायनस्वरूपसिद्धये अग्रहायनपदयोर्वहुव्रीहिर्वक्तव्यः । अग्रे हायनं
यस्मादिति । बहुव्रीही च हायनाग्रावधित्वेनेव प्रतीयते न तु हायनाग्ररूपवर्षादित्वम्,
एवं च हायनाग्रावधिसम्बन्धबोधनादत्रार्थे हायनाग्रावधि-सम्बन्धितः सर्वस्य आग्र-
हायण-आग्रायण-आग्रयणशब्दैर्बोधः स्यात् । एवञ्चामरकोशे तस्मिन्नेवाग्रहा-
यणीत्यनेनाग्रहायणावधिसम्बन्धिनी क्रिया तस्मिन्नेव मृगशिरस्येवेति तदर्थः न
तु मृगशिरसः स शब्दो वाचकः ।

अतएव तस्मिन्नेवेति पदप्रयोगोऽमरकोशे । किञ्चाणान्तनिवन्धनस्त्री-
त्वमपि तथैवोपपद्यतेऽन्यथा नपुंसकलिङ्गप्रयोगोऽभविष्यत् । अवधित्वं च पूर्वत्वे
परत्वेऽपि वा भवति प्रकृते तु पूर्वावधित्वं तथा च यस्माद् हायनाग्रं पूर्वं प्रथमं
भवति स आग्रहायणं वा आग्रहायणी वेति तदर्थः । आद्ये नक्षत्रपरत्वमन्त्ये

पीणमामोप्रभृतिपरत्वम् । एव च मृगनक्षत्र नोदितमर्थान्पूर्ववर्तिनक्षत्र समुदिते, हायनाप्रवृत्तिः । स्यादथवा तस्मिन्नक्षत्रे वसन्तसंज्ञातप्रवृत्त्या वत्सरप्रारम्भ स्यात् । तच्च पूर्व नक्षत्र रोहिणी, रोहिण्या वसन्तसंज्ञाता भवेत् । तथा सति आग्रयणपद वसन्तसंज्ञातस्य रोहिण्या प्रवृत्तौ निङ्गम् ।

तथा सति यजुर्वेदे रोहिणीनामप्रवृत्तौ लिङ्गमुच्यते तस्योपपत्तिः । तत्रोच्यते “देवा वै सर्वान् रोहानराहन् यत्सर्वानराहानराहन् तद्रोहिण्या रोहिणीत्वमिति । यदि रोहिणीत परस्तान्मृगनक्षत्रेऽपि वसन्तसंज्ञाता भवेत्तदा रोहिण्या सर्वरोहाभावात्तद्वर्णनमयुक्तं स्यात् । किञ्च नक्षत्रियप्रजापत्यादिविरोधाऽपि । यत्तु ओरादन् इत्यस्य मूल सङ्कृतरूपमाग्रयणेति तदपेक्षया तस्य शब्दस्य रोहिणाशब्दतः प्रवृत्तिर्युक्ता । सुलभाऽपि सा तत्रोकारस्याकारभावो हकारभावा इणशब्दस्य इन् रूपत्वे आदावोकारे आरोइन इति रूपस्य रूपरादत्वम् ।

किञ्च विदेशीयपुराणे आरोयण इत्यस्य राजनरूपकल्पनाच्यते, वेदे रोहिणस्यापि सा । यो रोहिणमस्कुण्डजवाहुरित्यादौ राक्षकल्पनाया वचनन रोहिणशब्दत एव आरोयणे यस्य सिद्धिरनुगुणा । एव च न मृगशिरसि वसन्तसंज्ञातबोधक विदेशीय-आरायणकल्पनमिति । किञ्च मृगस्य प्रजापतिरूपत्वब्राह्मणे उच्यते, तत्र सशरमाकाशे मृगनक्षत्र दृष्ट्वा बाणेन वैषकल्पना वैषनिमित्तं च दुहित्रा सम्बन्ध इत्युच्यते, विदेशीयपुराणग्रन्थेषु इमान् इत्यस्या उपरि प्रमकल्पनोच्यते ।

एव दिव आदित्यस्य दुहिता अस्नोत्तरभाविनी उषा । तस्या एव तज्जन्यत्वेन दुहितृत्वकल्पना न नु उदयप्राग्वर्तिन्यामुपसि दिवो दुहितृत्वकल्पना । तस्या आदित्य प्रणि मातृत्वकल्पनात् । एवञ्चास्नोत्तरवर्तिनी उषा एव दिवो दुहिता, तथा माक प्रेमनिबन्धन एव तस्य बाणन वैष । अतएव विदेशीयमुपस “इमास” इत्यस्या उपरि प्रेमवचनं मगनम् । एव च मृगशिरसि तत्रास्नोत्तरकालिकी या उषाम्नात्कालिऽन्तगिरिशिखरे तस्य नक्षत्रस्य सन्दर्शनेन तत्र प्रमकल्पना । सम्भवति च रोहिण्या देवेष्वेवादित्यस्यादयेऽमुषेण अर्थात्कुमेरी तदानीमादित्यस्यास्तमयेन तत्कालिने तस्मिन्नक्षत्रेऽन्तारदृश्योप सम्बन्ध प्रेमकल्पनासम्भवः ।

किञ्च तत्पुराणग्रन्थेषु अन्तमृषयस्तस्य नक्षत्रस्य वृष्टिप्रद इम्विफरमिति नामाप्युपपद्यते । तत्र हि कुमेरावादित्यास्तनो वर्षाकालप्रवृत्तेर्मन्त्रे प्रतिपादनम्, तच्च देवाना माने इति मन्त्रे प्रतिपादतम् । रात्रौ तत्र मासचतुष्टयस्य वृष्टिमत्वात्परवर्तिमासद्वये परदिवसीयत्वकल्पनया रात्रौ ऋतुद्वयकल्पना दिने च तत्रतृतीयमिति वत्सरे ऋतुपञ्चकत्ववचन पञ्चपाद विनिरमित्यादिस्यनुपपद्यते । एव च नाग्रयणशब्द आरोयणेति नाम वा मृगशिरसि वासन्तिकसंज्ञादकमिति ।

यत्तुदीक्षाब्राह्मणवजतो मृगशिरसि वासन्तिकसंपातसाधनमिति तदपि न सम्यगिव । दीक्षाब्राह्मणे संवत्सरमत्रार्थं दीक्षाकालास्त्रयो निर्दिष्टा (१) एकाष्टका (२) फाल्गुनी पूर्णमासी (३) चित्रापूर्णमासी । तत्र हेतवः क्रमेणोच्यन्ते १-एकाष्टका संवत्सरस्य पत्नी तस्यामेव एतां रात्रिं वसति । -फाल्गुनीपूर्णमासः संवत्सरस्य मुखम् । ३-चित्रापूर्णमासोऽपि संवत्सरस्य मुखम् इति दीक्षाब्राह्मणं यजुर्वेदे उच्यते, मामवेदेऽपि ।

तत्र सामब्राह्मणे सर्वं इमे प्रकारास्तथैवोच्यन्ते केवलं द्वितीयकालः फाल्गुन इत्येवोक्तः । तृतीयकाले हेतुरुच्यते चर्ध्वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमास इति । मुखतो वै चक्षुर्मुखत एव प्रारम्भ इति । प्रतिपूर्वं दोषा उच्यन्ते ।

तत्र (१) आर्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते, व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते, अन्तनामानावृतु भवतः । (२) साम्मेव्य विपुवान् । संपद्यते । (३) तस्य काचन न निर्या । सामब्राह्मणे उच्यते (१) तस्य सा निर्या यदपोऽनभिनन्दन्तोऽन्यवयन्ति । विच्छिन्नं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते । आर्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते । अन्तनामानावृतु भवतः । (२) समेवे विपुवान् संपद्यते । (३) तस्य न कापि निर्या ।

अत्रेकस्मिन्ननुष्ठाने त्रयो वर्षारम्भा उच्यन्ते, एकस्मिन्संवत्सरे त्रयाणां वर्षारम्भाणामसम्भवेन ते भिन्नकालिका वक्तव्याः । तत्रैको वर्तमानकालो परी द्वौ पूर्वकालिकौ । तत्रेमे वत्सरारम्भाः किमयनारम्भकालिकाः । तत्राद्ये एकाष्टकापक्षे संवत्सरस्यातिव्यत्यासदोषे ऋत्वोरन्तनामत्वदोषश्च । तत्रातिः पीडा विनागरूपो व्यत्यासोऽयनान्तरारम्भरूप इति । व्याख्यासु अयनं हि पूर्वं समाप्तं द्वितीयं प्रारब्धमिति ।

ऋत्वोरन्तनामत्वं च अन्तिमनामकस्तत्रतुर्भवति शिशिरो भवतीत्यर्थः । अपामनभिनन्दनं च दोषः तदानीं शैत्यात् । परन्तु फाल्गुनीपूर्णमासपक्षे तस्य संवत्सरमुखतात्किर्न युक्ता स्यात् । एकाष्टकायामवसितस्य संवत्सरस्य फाल्गुनी-पूर्णमासस्य संवत्सरमुखताऽसम्भवः । अयमेव चित्रापूर्णमासपक्षेऽपि दोषः ।

अथ वसन्तारम्भकालिका वर्षारम्भा इति द्वितीयः पक्षः । तत्रेकाष्टकायां वसन्तारम्भकालिको वत्सरारम्भ इति वर्णने तस्याः संवत्सरपत्नीत्वं ब्राह्मण उच्यमानं न संगच्छते, पूर्वपक्षेऽप्ययं दोषः । तत्र दिने संवत्सरवासकल्पनया द्वितीय-दिनतो वसन्तारम्भो भवेत् । तथा सति एकाष्टकायां दिननक्षत्रं ज्येष्ठा तदनु-रोधिसूर्यनक्षत्रं वनिष्ठा स्यात् । वनिष्ठायां माघे वसन्तसंपातकल्पने अश्लेषासु श्रावणे शारदसंपातः प्राप्नुयात् ।

तथा सति नक्षत्रियप्रजापतिवचनविरोध । तत्रैकाष्टकाया दीक्षणेऽनामन भिनन्दनदोषश्चानुपपद्यते । न हि तदा वसन्तारम्भे शैत्येनानभिनन्दनमपा सम्भवति । यद्यसौ वसन्तसपातादिर्मन्येत तदानीं सपातस्य सर्ववृत्तपरिभ्रमे एतत्पर्यायगतत्वस्य तत्र कल्पनाऽसम्भवेन पूर्वपर्यायगतत्व वक्तव्यं, सपातस्य वृत्ते विरोधगतिवत्त्वेन वर्तमानकालतो वर्षसहस्रद्वयाधिककालोत्तर सम्भविष्यत्स्नस्य वेदे उल्लेखासम्भव । पूर्वपर्यायगतत्वस्वीकारो चान्यूनविंशतिमहस्रवर्षाभ्येतस्य कालस्यादिति ।

किञ्च तदानीं पूर्वं सम्भवतामपरेषामपि वसन्तारम्भाणां दीक्षोपयोगित्वसम्भवेन तदनुल्लेखो सगतः स्यात् । एव फाल्गुनपूर्णायास्या दीक्षार्थं ग्रहणं तत्र वर्षादिता वसन्तमपातादिरूपा यदि स्यात्तर्हि सपातार्थं सूर्यनक्षत्र भाद्रपदा भवन् । तत्र च सपात इदानीं वर्तमानो ब्राह्मण नम्य वर्णनममभव स्याद्यतो ब्राह्मणस्यान्ततो न्यूनतो न्यूनसहस्रद्वयान्यूनसंवत्सरकानि कृत्वेनैतत्पर्यायगतसपातस्येदानीं वर्तमानत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन पूर्वपर्यायगत तदुक्तव्यमित्यन्यूनविंशतिमहस्रवत्सरतः पूर्वं भाविता वर्णनीया स्यात् । पूर्वपर्यायगतत्वे च अपरेषा मध्यवर्तिसपातस्थानानुल्लेखस्यासमर्थनीयत्वापातः । एव चैत्रपूर्णायासस्यापि वसन्तादिमासत्वेन न वत्सरादिमासता, उक्तदोषतादवस्थ्यात् ।

एव तर्हि ब्राह्मणोक्तोल्लेखस्य का गतिरिति चेत् । अत्र ब्रूम — नेमे निर्देशा विभिन्नवत्सरीयसंवत्सरारम्भबोधका किन्तु एकवत्सरीयविभिन्नकालिकवत्सरारम्भबोधका, तथाहि वत्सरारम्भोमेरुपर्वतस्य दक्षिणोत्तरदिग्वर्तिनो, सुमेरुकुमररूपयोः शृङ्गयोर्दिनारम्भात्मक । तत्रत्य दिन विपुवृत्तीयस्थानेषु तत्सविधवर्तिषु च स्थानेषु यत्र दिनरात्रिभावः पट्टिघटिकाधिककालेन न भवति तेषु वत्सरशब्देन व्यवह्रियते । एव चात्रत्यो वत्सरारम्भः सुमेरुकुमेर्वोदिनारम्भात्मकः । तत्रत्य दिन च सुमेरी देवयानशब्देन कुमेरी च पितृयाणशब्देनोच्यते । तस्य देवयानादेरनेकरूपत्व वेदे ।

यथा वत्सरे मकरसक्रान्तिप्रारम्भे एकम् । उप कालारम्भे द्वितीयं, सावित्रकालारम्भे तृतीयम्, आदित्यमण्डलोदयतश्चतुर्थम् । सर्वाणीमानि देवयानान्येव । देवयानवत् पितृयाणस्यापि चातुर्विध्यं वेदे । तत्र कर्कसन्मरणादौ प्रथममुपः यानान्येव । देवयानवत्पितृयाणस्यापि चातुर्विध्यं वेदे । तत्र कर्कसन्मरणादौ प्रथममुपः कालादौ च पूर्ववदवशिष्टानि । केवलं तेषां कालो भिन्नरूपः स्यात् । यत् आदित्योदयकालिकमेव पूर्वतन वैदिकमपरेषा पश्चात्कालिकत्वम् इति ।

तदयुक्तम् । अपरेषामपि वेदे उपलम्भात्, अत एव 'पथिभिर्देवयानैरिति बहुवचनोल्लेख उपपद्यते । देवयानानामनेकत्वे पितृयाणस्यानेकत्वं सिद्धप्रायम् ।

किञ्च मन्त्रे एव चतुर्णां देवयानानामुल्लेखो "ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तराद्यावापृथिवी विद्यन्ति" । इति । किञ्च सप्तमर्यादा इति मन्त्रे 'पथां विसर्गे' इति पथश्चातुर्विध्येनैवोपपद्यत इति विस्तरेण प्रपञ्चितमन्यत्र । तथा सर्वस्यास्य ब्राह्मणस्योपपत्तिः । तथाहि संवत्सरसत्रार्थं दीक्षाग्रहणे प्रथमः काल एकाष्टकारूपः । तदुक्तं तत्र संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन् इति ।

तत्रैकाष्टकाशब्द उपसं बोधयंस्तत्कालरूपां माघकृष्णाष्टमीं बोधयति । अत एव तस्याः संवत्सरपत्नीत्वेनोल्लेखः । व्यक्तो वेद उपस आदित्यपत्नीत्वेन व्यवहारो नैकस्थलेषु । तस्यामेतां रात्रिं वसतीति वर्णनेन संवत्सरस्य तत्र वासः परदिने पुनः प्रवृत्त्या वासरान्तरूपदिनान्तरारम्भः । उपःकालमारभ्य दिनान्तरारम्भस्य धार्मिकक्रियासु इदानीमपि प्रसिद्धः उपसश्च सुमेर्वादी त्रिशत्पर्यायपर्यन्तं प्रवृत्तिः । अत एव त्रिंशत्तं योजनानीत्याद्युल्लेख इति प्रपञ्चितं विस्तरात् ।

स चोपसःकालो भागत्रयेण विभक्तो रूपत्रयसम्बन्धात् । अन्तिमो भागोऽष्टावर्णः । यमभिप्रेत्योपसां त्र्यरूपस्य इति विशेषण सूक्तेषु । मध्यमो भागः श्वेतवर्णः । यमभिप्रेत्योपसां श्वेत्येति विशेषणमेवं प्रथमो भागः कृष्णवर्णः । तं कृष्णवर्णभागमभिप्रेत्योपसोऽत्र रात्रिशब्दसम्बन्धेन वचनम् । एवञ्चैकाष्टकाशब्देनोपः कालादिरूपस्य माघकृष्णाष्टमीरूपैकाष्टकालस्य ग्रहणे तत्र दीक्षणे पञ्चविंशत्तं संगतम् । तथाहि—एकाष्टकायां दीक्षायां साक्षात्संवत्सरमारभ्य दीक्षोक्तिः । संगतः उपःकालस्यापि दिनादित्वात्संवत्सरादित्वेन साक्षात् संवत्सरमारभ्य दीक्षोक्तिः ।

अत्र पक्षे दोषोक्तिरपि युक्ता । तथाहि एकाष्टकायां दीक्षणे पूर्वसंवत्सरस्यातिविनाशस्तमभिलक्ष्य दीक्षणे दोषः । तत्र संवत्सरस्य वासवर्णनेनावसानबोधनात् । किञ्चोपसि दिनव्यवहारेऽपि मुख्यं दिनमादित्योदयमारभ्येव । तथा सति ततः प्रवर्तमानसंवत्सरस्य सावित्रकालान्ते विनाशस्तमभिलक्ष्येत्यर्थो वा । व्यस्तत्वं चात्रैव पूर्वसंवत्सराविनाशेन विपरीतता । एकाष्टका रात्रिः पूर्वसंवत्सराय दीक्षा चोत्तरसम्बद्धेति व्यस्तता । किञ्च ऋतूनामन्तनामत्ववचनमपि अत्र पक्षे युज्यते । तथाहि संवत्सरसत्रस्य सोमयागरूपत्वेन तत्र दीक्षोपसक्षमनुष्ठानं पूर्वमपेक्ष्यते ।

तत्र दीक्षार्थं द्वादशदिनानि उपसदर्थानि च द्वादश दिनानि । तावत् पर्यन्तं दीक्षणीयोपसदिष्टीनामनुष्ठानान्ते सवनरूपैकाहसोमयागरूपं संवत्सरावयवानुष्ठानप्रारम्भः । तच्चानुष्ठानं सुत्याशब्देनोच्यते । एवञ्च दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनान्यतीत्य सुत्याप्रारम्भः । एकाष्टकादीक्षणपक्षे फाल्गुनकृष्णाद्वितीयातः सुत्याप्रारम्भः स्यात् । तथाच तत् आनुष्ठानिकमासकल्पने कृष्णपक्षादित्वं मासानां

स्यात् तदिदमन्तनामत्वमृत्वो । ऋतुशब्देन च मासग्रहण, अत एव ऋतु इति द्विवचनोत्प्लेख । विञ्चेद यागानुष्ठानं दैविक, दैविके कर्मणि शुक्लादित्वमपेक्ष्यत इति तद्विरुद्धकृष्णपक्षादित्वप्राप्त्याऽन्तनामत्वस्य दोषत्वम् । फाल्गुनकृष्णाद्वितीयाया प्रारब्ध सावत्सरिकसुत्यानुष्ठानं फाल्गुन एव समाप्त स्यात्ततोऽवभृथगमन तदानीं शीतकालसत्वेनापामनभिनन्दोक्तिः ।

तत्र दोषस्य निर्याशब्देन वचनादयं दोषो निष्कृष्ययानरूपमुख्यसम्बत्सराभिप्रायेण । मुख्यः सवत्सरश्च चित्रापूर्णमासे प्रारभ्येतेति । अत एव तस्य चक्षुष्ट्वाभिधानम् । तदानीमादित्यमण्डलोदयेनादित्यमण्डलस्य चक्षुष्ट्वेन वेदे “चक्षुमित्रस्य वरुणस्याग्ने” इति वचनेन सवत्सरे चित्रापूर्णमासस्य चक्षुष्ट्वाभिधानम् । एव सति फाल्गुने शशिरमासत्वेन शैत्यसत्वम् । एव सत्युक्तविधदोषसम्भवेनैकाष्टकाया दिनरूपसवत्सरादित्वेऽपि न दीक्षानुष्ठानप्रारम्भः । ततः सावित्रकालरूपादिनादिरूपसवत्सरादित्वमभिप्रेत्य द्वितीयं काल उच्यते दीक्षणे, “फाल्गुनीपूर्णमास” इत्यादिना । अयमप्येकवत्सरीयवत्सरारम्भ एवेति ।

अत्र पक्षे एकाष्टकावदन्तनामत्वमासानां न भवति शुक्लपक्षत एव सुत्याप्रारम्भात् । तथाहि फाल्गुनीपूर्णमास दीक्षाप्रारम्भे द्वादश दीक्षार्थानि द्वादश उपसदर्थानि च दिनान्यतीत्य सुत्यारम्भः । स च चैत्रशुक्लनवम्या तत आनुष्ठानिकमासप्रवत्या शुक्लादित्वमेव मासानां स्यादिति नान्तनामत्वरूपो दापः । एकाष्टकायामिव रात्रिसम्बन्धाभावेन परदिनमात्रसम्बन्धित्वेनातिव्यस्तत्वरूपदोषाभावः । तदभिप्रेत्य ब्राह्मण उच्यते—तस्य एकैव निर्या यत्सामेध्वे विपुवान् भवतीति । एकैवेत्यनेनापरदोषाभावो व्यक्तः ।

अत्रापि निर्याशब्देन वचनान्निष्कृष्य यानरूपमुख्यदिनारम्भाभिप्रायेणैको दोषः सामेध्वे विपुवतः प्राप्तिः । मुख्यो दिनरूपवत्सरारम्भश्चित्रापूर्णमासे ततः पण्णमासान्ते वर्षाकालसमाप्तिराश्विनपूर्णमासा स्यात् । एवञ्च फाल्गुनपूर्णमासे दीक्षणे सुत्याप्रारम्भश्चैत्रशुक्लनवम्या स्यात् । ततो मासकल्पतो पण्णमासान्ते विपुवदनुष्ठानमाश्विनशुक्लदशम्या स्यात् स च वर्षाकाल इति सामेध्वे विपुवतः प्राप्तिरूपो दोष इत्युक्तम् ।

ततोऽपरं काल उक्तश्चित्रापूर्णमास इति, तत्र दीक्षणे ऋतवोरन्तनामत्वा प्राप्तिः शुक्लपक्षादित्वान्मासानाम् । कार्तिकशुक्लदशम्या विपुवतः प्राप्त्या सामेध्वे विपुवतः प्राप्तिरूपाऽपि दोषो नास्ति । अत एव तस्य न काचन निर्येत्युक्तिः, एव सति चित्रापूर्णमासस्य निर्योपत्तेरपि न तत्र दीक्षणं किन्तु दीक्षणं पूर्णमास्या पूर्वं चतुरहो दीक्षणामित्युक्तं ब्राह्मणे । तत्र पूर्णमास्या पूर्वं चतुरहो कस्याः पूर्णमास्या चैत्र्या वा फाल्गुन्या वा माघ्या चेति सन्देहे सामिध्याच्चैत्र्या

ग्रहणे प्राप्ते उच्यते माध्या एव पूर्णमास्याः पूर्वश्चतुरहो ग्रहीतव्यः । तत्र हेतुगभ वचनमुच्यते, तथा सति दीक्षणे एकाष्टकायाः परित्यागो न स्यादिति ।

किञ्चैतरेयब्राह्मण देवानामनुष्ठाने वासन्तिकादिमासैर्दीक्षाया आप्राप्तिः । किन्तु शैशिरमासाभ्यामेव दीक्षा प्राप्तिवचनात् मावफाल्गुनयोरेव शैशिरमास-त्वात्तत्रैव दीक्षामिति माध्येव पौर्णमासी चतुरहेऽवधिरूपा मन्तव्येति, चैत्र्याः शैशिरत्वाभावात् फाल्गुन्याः शैशिरत्वेऽपि सम्मेषे विषुवतः प्राप्तिदोषसत्वाच्चै-शिरत्वात् माध्येव ग्रहीतव्येति । एवचेदं ब्राह्मणं न मृगशिरसि वसन्तसम्पात-साधकम् ।

वस्तुतस्तु अग्रयणशब्दोऽग्रेऽयनावधित्वेन उत्तरस्यां सुमेरावुदितपूर्णमण्ड-लादित्यपरः । तस्य पूर्णमण्डलोत्तरमेवायनस्य हायनस्य वा प्रवृत्तः । इदं प्रथम-मुदितं पूर्णं मण्डलं नाग्रे सञ्जायमानायनान्तः पाति परस्तात् प्रवर्तमानहायनान्तः पाति वा । तस्य सम्पूर्णमण्डलोदयोत्तरं प्रवृत्तेः । यथैतस्य प्रथमोदितमण्डलस्य न हायनान्तः पातित्वमेवं ततः पूर्ववर्ति खण्डितमुदीयमानमण्डलमपि हायनान्तः पाति न । सम्पूर्णमण्डलोदयोत्तरं हायनप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । न चैव परहायनान्तः पातित्वेऽपि पूर्वहायनान्तः पातिता स्यादिति वाच्यम् ।

हायनावसानस्य गत्यवसानावधित्वाद् । गतेरवसानं च खण्डितमण्डलपूर्व-वर्ति सम्पूर्णविश्वपर्यन्तत्वात् । अतः पशुपुरोडाशार्थवादब्राह्मणे पञ्चविधरूपै-रादित्यरूपपुरुषस्य पशुत्वकल्पनाप्रदर्शनं यत्किञ्चिद्रूपमुपादाय तस्य पशुत्व-कल्पनं, तस्य रूपस्य विनाशे तं परित्यज्य रूपान्तरेण पशुत्वकल्पनं तद्धानावपरेणेत्येवं कल्पनापरम्परायां गमनेन हेतुना तस्य पशुत्वेन ग्रहणे तदपि गमनवृत्तरूपं भूसंस्पर्शदशायनं विनष्टमिति पशुत्वहेतोर्विनाशेन मेघविना-शात्तस्य परित्यागेन रूपान्तरं विरूपमुपादाय पशुत्वेन ग्रहणमुक्तम् । भूसंस्पर्शो हि अस्तावसरे क्षितिजसम्पर्कः । यत ऊर्ध्वं मण्डलं क्षितिजादधस्ताद्गच्छत्खण्डि-तरूपतां प्राप्नुयात् ।

एवञ्च तदानीं तस्य तत्र परस्ताद् गन्तव्यप्रदेशाभावेन गमनाभावः । तदिदं विस्तराण्यत्र प्रदर्शितम् । एवञ्चास्तगमनप्रारम्भावसरे पूर्णं मण्डलं गति-रहितं गतिराहित्यानन् तस्य पूर्वहायनान्तः पातिता । तदिदं त्रयाणामस्तप्रारम्भी-यमण्डलस्य परस्ताद्यावदस्तमुदयं वा खण्डितमण्डलस्य परस्तात् सम्पूर्णोदित-मण्डलस्येति दण्डनिपातन्यायेन त्रयाणां मण्डलानां पूर्वोत्तरसंवत्सरानन्तः पाति-त्वेन कल्पनमृवर्णनतो व्यक्तम् । ऋभवो हि किरणास्ते पूर्णमण्डलोदयोत्तरं तत्र मण्डले प्रविश्य प्रकाशनादिरूपं कार्यं कुर्वन्ति यावदस्तस्थलीयमन्तिमं पूर्णं मण्ड-लम् । तन्मण्डले तैस्तस्य परित्याग इति कल्पना ।

एतत् प्रकारान्तरेणापि तत्र प्रतिपादितं यदिमे ऋभव उक्तत्रिविधमण्ड-
लावसरे ततो विनिर्गममकृत्वा तत्र स्वपन्तीवेति । तादृशस्वापोत्तरमृभूणामादि-
त्येन सत्रादस्योपनिबन्धनमभूमन्त्र । स चायं मन्त्र —“मुपुष्वास ऋभवस्तदपृच्छ-
तागोह्य के इदं नो अब्रुवुधत् । श्वान वस्तो बोधयितारमब्रवीत्सवत्सर इदमघा-
व्यह्यत” ॥ इति । कृतस्वापा स्वापोत्थिता ऋभवो गोह्यस्माकमिदं बोधनं जाग-
रणं केन कृतमित्यगोह्यमादित्यं पृष्टवन्तः । तदानीं वस्तोऽजस्तदरूपं आधितय-
स्तानब्रवीत् “श्वान वस्तो बोधयितास्मि” इति । तेनादित्ये ऋभूणां स्वापस्ततः
उत्थानं च बोध्यते । यद्यपि अत्र तेषां केवलं स्वापवचनं न तु स्वापस्थाननिर्देश-
स्तथापि मन्त्रान्तरे तत्स्थानं स्वापस्य कालश्च निर्दिश्यते । तदुच्यते—“द्वादश-
शून्यदगोह्यस्यातिथ्येरणन्मभव ससन्तः” इति । अत्रागोह्यस्यादित्यस्य गृहे
आदित्यं रूपे गृहे द्वादशदिनपयन्तं ऋभूणां स्वाप उच्यते । तत्र द्वादशदिनरूप-
कालावधिनिर्देशस्येदं तात्पर्यं यत् सुमेर्वादिस्थले आदित्यविम्बस्य पूर्णस्योदयार्थ-
मस्तमयार्थं वा तस्य प्रदक्षिणाचतुष्टयमपेक्ष्यते । तत्रत्यैका प्रदक्षिणा दिनशब्दे-
नोच्यते । दिनचतुष्टयेन पूर्णं विम्बमुदेति ।

तदपि मन्त्रान्तरे उच्यते । तत्र दृश्यस्यादित्यमण्डलस्य व्यास एकाशा-
त्मक पट्टिकलात्मको वा । तस्यैकाशात्मकादित्यविम्बस्य तत्र प्रदक्षिणारूप-
वृत्तमार्गे दण्डकलितन्यायेन माने साकल्येन सत्या भवत्यशाना विम्बानां वा
पट्ट्यधिका त्रिशती । इयं च वृत्तभागसख्या सर्वगणितिक प्रसिद्धा । तत्र प्रति-
वृत्तमेतत्सख्याकल्पनस्य बीजमपीदमेव क्षेत्रादिमानस्थले । अन्यथा वृत्तमाने
सुलभसगणनीयशतघातरूपसख्याया अकल्पने एतादृशदशघातरूपमस्याकल्पने
बीजान्तराभावः स्यात् ।

तच्चैकांशात्मकमादित्यविम्बं सुमेर्वादी प्रदक्षिणाचतुष्टयेन पूर्णमुदेतीति
प्रतिप्रदक्षिणं प्रतिपर्यायं पञ्चदशकलं समुदेति । तेन प्रतिपादितं दशयुगमितं
प्रदेशं प्रकाशेन व्याप्यते । आदित्यस्य प्रतिपादितं दशयुगमिता व्याप्तिं सवित्र-
पाभिर्व्याप्तिरुच्यते ।

अथवा, तत्र सवितुः प्रकाश उपसः प्रकाश इति व्यवहार उदये चास्ते
चोपलभ्यते । तत्रोदयावसरे मित्रशब्देन अस्तावसरे च सवितुर्वरुणशब्देन
व्यवहारः । मैत्रावरुणसूक्ते युगपञ्चकनियम्यत्वमुच्यते—“मित्राय पञ्च येभिरे-
जना अभिष्टिशक्ते” इति । मित्रन्यायो वरुणस्यापि । उपसस्त्रिंशद्योजन-
सम्बन्धितोपससूक्ते ‘अनवद्यास्त्रिंशत् योजनान्येकैका ऋतुं परियन्ति सद्यः’
इत्यादिनोच्यते । स च सुमेर्वादी प्रदक्षिणानां योजनत्वं गृहीत्वाच्यते पङ्क्ति-
पर्यायं युगं भवतीत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ।

तथा सति युगपञ्चकमुपसो भवति युगपञ्चकञ्च सवितुरिति मिलित्वा दशयुगपर्यन्तं प्रतिपाश्वर्मादित्येन प्रकाशेन व्याप्यते । प्रकाशस्य पाकशब्देन वचन-
मन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् । तदिदं पचनं गृहीत्वा मन्त्रे उच्यते—“उक्ष्णो हि मे
पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम् । आदित्यरूपेन्द्रस्योक्तवृषाकपिसूक्ते एषा ।
तत्र तेनोच्यते उक्ष्णः सेचकस्य प्रकाशकस्य । तेजसोऽपूशब्देन वचनमन्यत्र विस्तरे-
णोक्तम्, तथा सति तेजोरूपाणामपां सेचनं प्रकाश इति उक्ष्णः प्रकाशस्येत्यर्थः ।
तादृशस्य मे मम पञ्चदश पञ्चदश भागाः कलारूपाः पूर्वोक्ताः प्रतिपर्याय-
मुदीयमानाः साकं युगपदेन विंशतिम्, उक्तरीत्यादित्येन प्रतिपाश्वर् प्रकाशं
युगदशकं तद्द्वयं विंशतिस्तां विंशति तावत्संख्याक प्रदेशं पचन्ति प्रकाशयन्ती-
त्यर्थः । पुरुषसूक्ते ‘तस्माद्विराडजायत विराजो अघि पूरुष’ इत्यनेनाप्ययमर्थो
बोध्यत इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

एवञ्चात्र मन्त्रे पञ्चत्रिंशद्वलीवर्दपाकवचनम् । पञ्चत्रिंशत् संख्याया
नक्षत्रग्रहसंख्याभिप्रायकताकल्पनमयुक्तम् । मन्त्रार्थस्य तत्र स्वारस्याभावात् ।
अन्त्ये ग्रहनक्षत्रसंख्याभिप्रायकत्वेतत्संख्याभिप्रायेण सप्त अष्टाविंशतिरूपसंख्या-
वयवनिर्देशो भविष्यदिति न किञ्चिदेतत् । एवञ्च पूर्वोक्ते सुमेरुवावुदयास्ता-
वसरीयमण्डलत्रयार्थं प्रदक्षिणा द्वादशापेक्षणीयाः । प्रदक्षिणानां च दिनशब्देन
व्यवहार इत्युक्तम् । तथोक्तमण्डलीयद्वादशदिनपर्यन्तमृभूणामुक्तरीत्या मण्डले
सत्तारूपावस्थितिः स्वापरूपेणोच्यते । एतावतेषां द्वादशदिनानां पूर्वोत्तरसम्बन्ध-
रानन्तः पातित्वेन तदुभयमध्यवर्तित्वेन तत्रोभययोजकत्वेन तत्र सेतुकल्पना पार-
सीकानां पुराणग्रन्थेषूच्यमाना संगता ।

पाश्चात्यदेशीयपुरातनग्रन्थेषु संवत्सरद्वयमध्ये द्वादशदिनेषु क्रोडाविशेष-
वर्णनादिकमपि संगच्छते । इदञ्च प्रतिसंवत्सरमेव भवतीति एतस्य चान्द्रसौरव-
र्षसामञ्जस्यकल्पनावीजत्वमपि सम्भवतीति । प्रजापतिदुहितारोहकल्पनापि
एतत्सम्बन्धेन प्रवर्तत इति अनुपदं विचारयिष्यते । सर्वं चेदं मृगशिरसि वसन्त-
सम्पातसाधकमित्युक्तः मृगशिरः सविधे ततः पूर्ववर्त्तिन्यां रोहिण्यां सम्पातसाध-
कमित्यथिका चेत्तदा तस्या न विरोधित्वं मृगशिरस्येव सम्पातसाधकं चेत्तदा
नेतेषां तादृशत्वं साधारण्यात् प्रत्युत वाक्यान्तरविरोधात् । नक्षत्रप्रजापतिप्रभृति-
विरोधः प्रदर्शितो विस्मरेणान्यत्र ।

यत्तु विहिसीतोरिति सूक्तं मृगशिरसि सम्पातसाधकं तदपि न, तस्य रोहि-
ण्यां सम्पातसाधकत्वस्यापि सम्भवात्, साधारण्यात् । तद्वि सूक्तं वसन्तसम्पात-
स्थलीयां परिस्थितिं दृष्टिभेदेन वाकोवाक्यप्रदर्शनमूखेन प्रदर्शयति । यद्यपि सुमेरु-
कुमेर्वोः सम्पात एकत्रोदयोऽपरत्रास्तमय इति उभयोरेकत्र प्राप्तिर्भवतीति एक-
स्थलोदयोदयपरिस्थितेरपरस्थलीयास्तमयसाधारण्यं भवति । एवञ्च वसन्तसम्पात-

स्थले सुमेर्वभिप्रायेणोदय कुमेर्वभिप्रायेणास्तमयः । तत्रास्तमयमारभ्योदय परि-
स्थितिरुक्तसूक्ते उच्यते ।

ऋभूणा द्वादशदिनपर्यन्तावस्थितिसाधनार्थमुक्तरीत्या अस्तावसरीय सर्वांते
दृश्य पूर्णमण्डल परस्तात् खण्डित मण्डल परवर्ति चोदयावसरीय प्रथमतो दृश्य
पूर्ण मण्डलमिति त्रितय गृहीत्वा दृष्टिभेदेनात्र सूक्ते विविधा वर्णना । तत्र सूक्ते
प्रतिमन्त्रान्त विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः इत्यशः सर्वसाधारणो न तु मन्त्रोपनिबद्धव-
क्तृविशेषाश्च । अवशिष्टोऽशो वक्तृविशेषसम्बन्धो । तत्र प्रथममन्त्रे मत्सखेति
पदप्रयोगादिन्द्रसखित्वस्य मन्त्रान्तरे “इन्द्रस्य युज्यः सखेत्यादौ” विष्णो प्रयोगा-
द्वपाकपिशब्देन हरविष्णू वृपाकपीति द्वयोर्ग्रहणाद्विष्ण्वभिप्रायकत्वस्यापि सम्भवेन
मदित्ययमिन्द्राभिप्रायकः प्रयोग इति प्रथममन्त्रो वाक्यमिन्द्रस्येति युक्तम् ।

इन्द्राण्या वचनत्वकल्पने बीज विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः इत्यशः । नहि इन्द्रेण
स्वाभिप्रायेणैतद्वचन सम्भवति तादृशत्वेन वचने निमित्ताभावश्चेति । परस्त्वद
सर्वमन्त्रसाधारण वक्तृविशेषव कयासम्बद्धम् । इन्द्राण्या वृपाकपी सखित्वस्या
प्रसिद्धे । परस्तादत्रैव सूक्ते सख्युर्वृपाकपेऽर्हति इत्यनेनेन्द्रसखित्वस्य वृपाकपी वच-
नादौ वृपाकपिविशेषणम् । किञ्च परस्मिन् मन्त्रे इन्द्रस्य विशेषण ‘मत्तिव्यधि-
रिति’ । तत्र व्यथने बीजाभावो मा भूदित्यस्मिन् मन्त्रे मत्सखेति इन्द्रवचनेन
कुशकाशावलम्बनन्यायेन सगतत्वम् । इन्द्रस्य सखा पृष्टेष्वावदत्तस्य निमित्तभूतस्य
सवनस्य परित्यागेन तद्वशतोऽभीष्टवस्त्वलाभेन दुःखसम्भवेन मित्रदुःखेन दुःखित-
त्वाभिप्रायेण व्यथने मित्रदुःखस्य निमित्तस्योक्तरीत्या वर्णयितुं शक्यत्वमिति
नेदमिन्द्रविशेषणम् ।

तत्र सवनपरित्यागवचनेन तत्र वृपाकपिरूपेऽस्तावसरीयेऽन्तिमे सम्पूर्ण-
मण्डलेऽस्तसम्बन्धो व्यज्यते । एव सति रश्मीनां तस्मिन्वसरे कार्यकरणवतो
विराम इति ऋभूणा स्वापे आतिथ्ये वेद सूचकमिति । अयं चास्त कुमेर्वभिप्रायक
इति मदघातुप्रयोगतो विज्ञायते । “यत्प्रातर्मध्यन्दिनं सायञ्च तानि सवनानि”
इति यजुर्ब्राह्मणे उक्तैरेपि पदस्य पूर्वमनुवर्तनेन सायमदनसम्प्राप्तिः ।

“सोतोर्व्यसृक्षतेति” वचनेन सोमसम्बन्धप्राप्त्या सोमस्यादनीयत्व धारा-
रूपेणेति सोमधाराविषये सूक्ते ‘स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोमधारेयेति’
विशेषणद्वयवचन ‘स्वादिष्टा मदिष्टेति’ तद्व्याख्यानं ब्राह्मणे, “स्वादिष्टा वै
देवेषु पशवो मदिष्टा असुरेष्विति” मदसम्बन्धस्यासुरेषु वचनादसुरसम्बन्धस्य
शरद्वेगन्तं शिशिरस्तं आमुरा ऋतवो सुरेषु तर्हि भवतीति ब्राह्मणे वचनेन
तत्सुसम्बन्धस्य सुमेर्वभिप्रायेण कुमेरो सत्त्वेन तस्यासुरसम्बन्धिता । मदसम्बन्ध-
स्योक्तरीत्या असुरेषु ।

सवनविसर्गश्चास्तावसर इति कुमेरी अस्तावसरीयोऽयं सवनविसर्ग इति जायते, एव सति तदवसरीयस्यान्तिमसम्पूर्णदृश्यमण्डलस्य वृपाकपिवोध्यत्वमत्र विज्ञायते । अस्तस्यादित्यमरणरूपत्वकल्पनेय श्मशानभूमिरिति तत्र वर्तमानोऽभी वृपाकपी रुद्ररूप इति भवति । वृपाकप्यर्थाभेदेनेन्द्रसखित्वम् । अत एव परमन्त्रे अतिव्यथिरिति इन्द्रविशेषणं संगच्छत इति ।

एवं सति विहिसोतोरसृजत नेन्द्रं देवममंसतेत्यंशोऽपि न कस्यापि वक्तु-
वचनान्शः किन्तु साधारण एवेति । एवञ्चान्तिममपोदं पूर्णं मण्डलं तच्च पूर्वस्थां
दिशि, पूर्वदिक्स्वामी चेन्द्रः । खण्डितञ्च तद्रूपम् । अत एव मन्त्रेषु तस्य
आखण्डलशब्देन वचनम् । खण्डितत्वेन पूर्णत्वेनादृश्यत्वं गृहीत्वा इन्द्रस्य सत्व-
विषये सन्दिग्धता । अत एव तत्सत्वप्रतिपादनार्थं सजनीयं सूक्तमित्यन्यत्रोक्तम् ।
ततः परस्तादस्ताग्म उदयारम्भश्च सहैव । एकत्र यथा यथास्तमयते तथा
तथापरत्रोदयं प्राप्नोतीति ।

एवञ्च कुमेर्वभिप्रायेण खण्डितभावप्रारम्भदर्शनेन इन्द्रोऽपि तदनुगच्छ-
तीति कल्पनयेन्द्रः परा धावन् अतिव्यथायुक्तः । अर्थादत्र पराधावने हेतुवक्तः,
सवनपरित्यागेन वृपाकपेरिष्ठाप्राप्त्या दुःखितत्त्वमिव मित्रदुःखेनायमपि दुःखित
इत्यतिव्यथित्वं तस्य । व्यथानिदानस्य मित्रदुःखस्यापनोदनाय पराधावन-
मिन्द्रस्य । एवं सतीन्द्रेण स्वीयं कर्म सोपमानं हित्वा पराधावनमतिव्यथित्ववशतः
तदुक्तमन्यत्र ।

परावति देशे सोमपानाभाव उच्यते अन्यत्र सोमपीतये नो अह नैव
प्रविन्दसि लभसे, तत्र सोमपानं न लप्स्यस इति इन्द्रं प्रति वचनमर्थादिन्द्राण्या
इत्यर्थः । अतिव्यथया मित्रमनुसरंस्तन्निवारणायेति मन्त्रे उच्यते । स्वीयं कर्म
सोमपानं हित्वान्यत्र गमनेन गमनस्यातिगुरुत्वं तच्च मित्रसाहाय्यादिरूपावश्य-
करणीयत्ववशत इति गृहीत्वोच्यते अयं वृपाकपिः । अत्रायमिति विशेषणान्ता-
परोऽपि वृपाकपिर्भवतीति विज्ञायते । तस्यास्यप्राप्त्या कृष्णवर्णवशतो हठाददृश्य-
त्वाभावेन मार्गणीयतया मृगरूपत्वमिति गृहीत्वोच्यते अयं हरितवर्णमृगरूपो
वृपाकपिस्त्वा किमकरोत् तवैतेन किं प्रियमनुष्ठितं यद्वशतः स्वीयं कर्म हित्वा
साहाय्याय प्रवर्तसे । साहाय्यस्वरूपमुत्तरार्धेनोच्यते-“यस्त्वं यस्मै अस्मै
इरस्यसि” । इरस्यसीत्ययं शब्द इराशब्दादन्नार्थादिच्छायां वयचि लालसायां
सुगागमे निष्पन्नः । अत्यन्तमुत्सुकत्वेनान्निमिच्छमि अयोर्वा पुष्टिमद्वस्विच्छसि ।”

एवं रूपेण तद्दुःखनिवारणेन हे इन्द्र यमिमं प्रियं तत्र सखिभूतं सम्मुखं
यथाभवेदेवं रक्षसि अस्य वृपाकपेः कर्णे वराहयुः इवा जम्भिपदपि । अत्राकस्मात्
कुतः पुनर्वराहयोः शुनः सम्प्राप्तिर्येनास्य वृपाकपेः कर्णे जम्भनोक्तिः । अथा-
क्षेपमात्रमिदं न वस्तुसत् । तर्हि शुना जम्भवचनेनालन्त्वे शुनो वाराहयुरिति

विशेषणस्य का सार्थकता । अथ भक्ष्याक्रमणेनातित्वरोपे घावनबोधनाय तदिति चेत्तदानीं भक्ष्यविशेषवराहस्य वचने हेतोरसत्त्वं यस्य कस्यापि भक्ष्यस्य मृगादेर-
तित्वरया घावमानस्याक्रमणायातित्वरोपेतघावनलाभसम्भवात् ।

अथ वृषाकपेमृगतवोक्त्या सम्पातस्थलीयनक्षत्रे मृगाकृतिकल्पनया तस्य कल्पितमृगाकृतेस्तारकाविशेषस्य सविधे विद्यमानस्य कल्पितश्चाकृतेस्तारक-
सधस्य वशतः शुना जम्भनोक्तिः । तदपि न, सम्प्राप्तिसाजात्यान्क्षत्रेष्वाकृत-
कल्पन, तत्कल्पनाच्च सम्प्राप्तिरित्यन्योन्याश्रयात् । एव तत्र श्वाकृति कल्प-
मानेन घावतः शुनः कल्प्यते । एव सति तत्र वराहयुरिति विशेषणस्याभगतिः ।
तत्रान्यत्र वराहत्वायल्पनात् । तस्मादत्र श्वशब्देन न तत्र तारकासधरूपस्य शुनो
ग्रहणं किन्तु श्वशब्देनात्र प्रतिप्रदक्षिणभावतमानरूपस्यादित्यस्यैव ग्रहणं स च
वायुरूपः । वायो श्वशब्देन वचनं मातरिश्वेत्यादौ दृष्टम् । वृषाकपित्वप्रादि-
त्यस्य दक्षिणोत्तरागमने वायुत्व पुनरावर्तने ।

तत्र पूर्वपश्चिमगतिरनुभूयते सा पञ्चदशकनाभिर्विभक्तस्य । एव प्रतिप्र-
दक्षिण वायुरूपत्वे तस्य पञ्चदशकलाभात्ररूपत्वेनाखण्डमण्डलरूपेणादर्शनाद-
दृश्यत्वम् । तदुक्तमन्यत्र मन्त्रे ध्राजिरेकस्य दृशे न रूपम् इति । एवञ्च दक्षिणो-
त्तरा गच्छतो वृषाकपे सर्वासु दिक्षु प्रसृमरकिरणरूपकणमम्बन्धितेति पूर्व-
पश्चिमदिशोरपि कणसम्बन्धः । तत्र वृषाकपेर्दक्षिणोत्तरगतिशालितया याम्यो-
त्तरवृत्तसम्बन्धिता वायोश्च पूर्वपश्चिमगत्या स वृषाकपेरेकेन पार्श्वेनागत्यापरेण
पार्श्वेन गतः स्यादिति ।

तेन वृषाकपेरेक एव कणस्तत्र सम्मुखत्वेन स्पृष्टः स्यात् । तदिदं कणसम्ब-
न्धित्वं श्वशब्देऽश्वेपेण मारमेयेण जम्भनमित्युक्तिः अथ वृषाकपिर्मरार्दक्षिणं कुमेर्वा-
त्यशू गोऽविगदस्तमित इति तत्राप्यस्तवेलाया परिभ्रमन् एवास्तमियात् ।
तत्रास्तवेलावतिप्रदक्षिणात्मकभ्रमणे गतिमान् वायुरस्तस्थलं प्राप्नुवन्भवेत् ।
कुमेरी चास्तमारम्य वर्षाकाल इति तत्कालिकमेघमनुलक्ष्यवासी वायुरूपश्चा
गच्छतीति तस्य वराह्याब्देन वचनम् । मेघनामसु वराहशब्दस्य निघण्टो पाठा-
त्तद्रूपवराहमनुलक्ष्य वायोर्मघनमव श्वेपेण शुनोऽपि गमनमिति वराहपुता
तस्य । उक्तरीत्या वृषाकपिकर्णमम्बन्धितया शुनो वराहयोः कर्णं जम्भनमिति
वचनं मन्त्रे ।

तत्रास्तोत्तरभासमानेन तेजसा वस्तुजातप्रकाशनं प्रियवस्तुसंपादनपूर्वं प्रका-
शनमिति गृहीत्वा प्रिया सृष्टानीति प्रकाश्यवस्तुनिर्देशः । तत्प्रकाशनं व्यववशब्दे-
नोच्यते । व्यववशब्दे विपूर्वस्याञ्जुधातो वतप्रत्ययः । अञ्जुधातोस्तु व्यक्ति-
बोधकता । व्यक्तिश्च स्पष्टः प्रकाशः । एतच्चास्तोत्तरवर्तमानोपलक्षणसम्बन्ध-

प्रकाशरूपेन्द्राणीकृतम् । तच्च कुमेरावस्तोत्तरमिन्द्राणीप्रकाशितं वस्तुजातं तदानीं प्रवर्तमानमेघैरावृतम् । अथवा सूर्यास्तोत्तरं रात्रिप्रवृत्त्यारात्र्याश्च दोषशब्देन वचनं तच्च दोषकरणादोपश्च तमोरूप इति इन्द्राण्याः प्रियवस्तुदोषोक्तिः ।

तदिदमावरणं वृषाकपिकृतमिति वृषाकपेरुपरि इन्द्राण्या रोपकल्पना । वृषाकपिरादित्यः तमेत्युक्तम् । तस्मिंश्चादित्ये शिर आदिरूपेण कल्पनेति प्रकृते वृषाकपिविम्बरूपस्य वृषाकपेः शिरसोऽस्तमयेनादर्शनमिन्द्राण्या शिरसश्छेदेन संपादितमिति कल्पनम् । उक्तरीत्या प्रियविनाशकरत्वेन वृषाकपेर्दुष्कृतत्वमिति तस्य दुष्कर्मकारिणः कृष्णरूपमाप्स्य गमनं तत्सुगमनं न भवति । स सुगमनाभावः प्रियवस्तुविनाशकुपितेन्द्राणीकृत इतीन्द्राणीवचनत्वेन मन्त्रे उपनिबद्धः । तदुक्तम् “श्वान्वस्य जम्भिमपदि कर्णे वराहयुः, प्रिया तण्डानि मे कपिव्यक्ता व्यहृदुपत् । शिरोन्वस्य राविपं न सुगं दुगकृते भुवमिति ।

एतावता प्रवर्धनेन कुमेरावस्तस्थलीयान्तिमपूर्णदृश्यमण्डलसम्बन्धिप्रतिपादनं सूक्ते । ततो मध्यस्थाने खण्डितदृश्यविम्बाभिप्रायेण वर्णना परवर्तिमन्त्रेः । सर्वत्र वर्णनेऽनुशब्दप्रयोगेण कल्पितत्वप्रतीतिः । मध्यवर्तिखण्डितविम्बस्थले नानाविधा कल्पना । स्त्रीन्द्रियकल्पनापि पुमिन्द्रिय कल्पनापि तद्योगकल्पनापि । उदयत आदित्यस्य भागशब्देन वचनम् । तदुक्तं निरुक्तकारेण तस्य कालः प्रागुत्सपणात् इति । उदयस्थानमध्यवर्तित्वमिन्द्रस्य । इन्द्रस्येन्द्रियेणेत्यादौ तस्यावयवत्वेन निर्दिश्यमानपीन्द्रियं तदभिन्नम् । तदुक्तं निरुक्ते आत्मैवैषामायुधं बाह्वनमात्मैवैषां सर्वं देवस्य देवस्येत्यनेन ।

एवमिन्द्रियाभिन्न इन्द्र इति तत्र पुमिन्द्रियकल्पनापि । इन्द्रस्थानविशेषाभिप्रायेण तद्योग कल्पनापि तत्र । तदिदमश्वमेघे जायोपनिपातादिकल्पनादिव्यवहारेण व्यक्ततरम् । तेन रूपेणात्र मध्यवर्तिविम्बवर्णना । तदुक्तमिन्द्राणीवचनत्वेन मन्त्रे “नयस्त्रीसुभसत्तरे”त्यादिना । अत एवात्र पूर्वापरसंगतिः सूक्ते । अन्यथा पूर्वं वृषाकपेरुपरि क्रोधेन तच्छिरश्छेदनोत्तरमकस्मादिन्द्राण्या स्वरूपवर्णनं मिथुनव्यापारस्तत्र योग्यायोग्यत्वादिकं वर्ण्यमानमसंगतं स्यात् । एवञ्चैतेन वर्णनेन मध्यवर्तिखण्डितविम्बवर्णना । ततः परस्तादचिरोदितसंपूर्णदृश्यमण्डलोपवर्णना । तत्र सम्पूर्णदृश्यमण्डलस्यापि वृषाकपित्वेन वर्णना । अत एवात्र वृषाकपिवर्णने इदमेतच्छब्दाभ्यां विशेषणम् । तत्रेन्द्राण्या वचने स्वरूपवर्णनं योगवर्णनादिकम् ।

इन्द्रवर्णने वृषाकपेरुपरि क्रोधकरणमयुक्तं देवतातोपकरत्वात्स्वस्य वृषाकपिना सत्त्वेन तद्विनाऽवस्थानाशङ्कितः स्वरूपवर्णनं च, इन्द्रेण स्वरूपवर्णने मध्यवर्तिस्थानसम्बद्धकलापञ्चदशसम्बन्धित्वं तावतोभयपार्श्ववर्तिविशेषस्थानपर्यन्तं

तेजः सम्बन्धात्पाककल्पनोभयकुक्षिपूरणं तेजसेत्यादिवर्णनम् । ततः परवर्तिवृषा-
कपिवर्णने उच्यते “अयमिन्द्र वृषाकपि परस्वन्तं हन विदत् । असि सूना नव
चरुमादेष्टयान आचितम्” । अयमिदानीं दिनप्रारम्भो यो वृषाकपि परस्वन्तं
परस्तात् विदूरे कुमेरुप्रदेशे विद्यमानं हतमिन्द्राण्या । अस्तेन कृष्णरूपेणागतमतः
एव मार्गणीयतमो मृगरूपः तमविदत् प्राप्नोतु ।

एवञ्चैतद्वृषाकप्यपेक्षया हतस्य मृगरूपस्य भिन्नत्वेऽपि न स मृगनक्षत्र-
रूपः । एवमुदयावसरीयकलामानस्यास्तावसरीयस्य वैकल्याणशेषविम्बभागस्या-
सिसाजात्यादिसित्त्वं स चासि सूनारूपो हिंसक इत्यर्थः, उदितविम्बस्य आदन-
भाण्डरूपनवचरुपता तं चरुं चरुभाण्डात् अनन्तरमुपसं उदयात् प्रागस्तोत्तरं च
तिर्यक्प्रसारितेजोरूपतया युगस्थाने विम्बे ईषयोर्मौलिनः पश्चादविसारि ईषारूप-
तेजोयुतान् स्वरूपम् । तच्चैवधनीयं मध्यवर्तितमोरूपेणायुतम् । वृषाकपिरयं गृह-
णातु । उपस्थानस्वरूपकल्पना “एतदस्यां मनः शये सुसपिष्टं विपाश्या” अपापा
मनसः शरत्सपिष्टादहं विष्णुषी इत्यादौ ।

इन्द्रस्य मध्यवर्तितया तेनोच्यते पूर्ववर्तिनः दासः परवर्तिनमर्थं विविञ्चन्
पाकसुत्वनो रात्रिकालीनात् सोममुदयावसरे पिबामि । रात्रौ सञ्चितस्य तेजो-
रूपसोमस्य कलामात्रीदितेनेन्द्रेण पानं क्रियत इति एवमेत्यादौ वर्णितम् । इन्द्रे-
णोभयसन्दर्शनमुक्तं तदेवोच्यते, अस्तगतो वृषाकपिस्तदुद्दिश्योच्यते—“वृषाकप-
पुनरेहि त्वदीयागमने त्वमहं च सुविता शोभनः सवनं कल्पयावहा आवाम् । यश्च
स्वप्ननशन आदित्यस्तद्वृषस्त्वमस्तमेपि पथा पुनरिति ।

एवञ्चेदं सातत्येन प्रचलति । तद्वोधनाय द्वितीयं पुनः शब्दः । गमना-
गमनमार्गस्तु न बहुदूरं इत्युक्तम्—घन्वं च यत्कृन्तत्र च कतिस्विता विद्याजना
इत्यत्र । कृन्तत्र कृत्तं प्रदेशः । अस्तावसरे प्रकाशितात्प्रदेशात्सृष्यकृत् । ततः
आरभ्य अर्यादस्तस्थानमारभ्य घन्वं निरुदकं सर्वथा तमोमयं प्रदेशः । वेदेऽप्येन
तेजसा बोधनेन तदरहितो निरुदकः प्रदेशः । स तु न बहुदूरं इत्युक्तं कतिस्वित्
स्वल्पानि योजनानि । अतः वृषाकपेर्नदीयसः सविधवर्तिनो गृहान् स्थानानि प्रदे-
शान् । तेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः । अस्तमेहि । ततः पुनरेहीत्युक्तम् । यदोदञ्च्युदक्
स्थितं गृहं हे वृषाकपे इन्द्र युवामाजनन्तं तदानीं स बहुवधयुतः । अघशब्देना-
श्रुतम् उच्यते । तमसोऽहं, शब्दबोधयताया ‘सप्तमर्थादा’ इत्यास्मिन्नुक्तत्वेन तत्स-
मानार्थोऽघशब्दोऽपि तम एवाह ।

एवञ्च पुनरपि, पूर्वघं बहुतमां स वृषाकपिरूपो मृगः क्व क्व गतो जनानां
मोहकर्ता । एवञ्च अत्र मृगशब्दः प्रथमतः उक्तो यो वृषाकपिस्तावसरीयस्तमाह ।
एवञ्चैतेन न मृगशिरसो बोध इति नैतन्मृगशिरसि वसन्तसम्पातसाधकम् । यदि

मृगशिरसि सामीप्ये सप्तमीं गृहीत्वा मृगशिरोनक्षत्रसविधे रोहिण्यां वसन्तसम्प्रा-
तस्येदं चिह्नमित्यर्थो विवक्ष्यते तदा न विरोधः । नक्षत्रियप्रजापत्यादिवच-
नान्यपि उपपन्नानि भवन्तीत्युक्तपूर्वमेव, एवं चैतेन सूक्तेनास्तस्योदयस्य वावसरे
पूर्वोक्तत्रिविधमण्डलस्य वर्णनम् । तदेतत्त्रयस्य कालो न पूर्वस्मिन्नहनि वत्सरे वा
अन्तः—पतितो न वोत्तरस्मिन्निति एतत्त्रयसम्बन्धिनो द्वादशदिनात्मककालस्य
ऋभुस्वापार्थत्वमुक्तं सगच्छते इति । ऋभूणां स्वापादिविषयो विचारः पूर्वमत्रो-
क्तोऽन्यत्रापि निरूपित इति ।

एवं वेदे प्रयुज्यमानसंख्यादीनां संख्येयासन्निधाने तत्सन्निधाने वाऽर्थस्या-
नेकस्थले निर्णयो न भवति, तदर्थं मन्त्रान्तर उच्यमानतादृशव्यवहारस्यानुरूप्येण
निर्णयार्थं प्रयासः । यथा आग्नेये सूक्ते त्रीणि शता त्रीणि सहस्रांश्च त्रयश्च
देवा इत्युक्तं, कुत एतावन्त एव देवा इति निर्णयापेक्षा । स चोपलक्षणतया न
निर्णेतुं शक्यः । उपलक्षणत्वे कुत एतावत्संख्यापर्यन्तानुधावनं, प्राथमिकीं
काञ्चन संख्यामुद्दिश्योपलक्षणतया व्याख्यानस्य सम्भवात् ।

एतत्संख्याया उपलक्षकत्वाभावो विवक्षितार्थत्वं निविद्वर्णनवशतो ज्ञायते,
वैश्वदेवोपु निविद्वत्सु एषा संख्या पङ्क्त्यामुक्ता, तदुक्तं तत्र—त्रयश्च त्री च शता-
त्रयश्च त्री च सहस्रा त्रयश्च त्रिंशच्च । तावन्त उद्धरणे, तावन्तो निवेशने, ताव-
तीर्णाः तावतीः पत्नीः, तावन्तो रातिपाचः इति ।

एतेन न केवलं सा संख्या विवक्षिता किन्तु तत्सम्बन्धवशतो परापि काचन
संख्या बोध्यते ते च देवा इति । अथर्द्धिवशब्देन एतावन्तो देवा विवक्षितास्ते च
दिवारात्रसम्बन्धिन इति । दिवारात्रिसम्बन्धेनैकवृत्तसम्बन्धो भवतीति । एक-
स्मिन् वृत्ते देवसंज्ञका भागा एतावन्त इत्यपि ज्ञायते । एवं सति स्थलान्तरे निर्दि-
श्यमानया “पण्डितं सहस्रा नवति नत्र श्रुतो नि चक्रेण दुष्पदा रथ्यावृणक्”
इत्यत्रोच्यमानसंख्यया साकमस्या देवसंख्यायाः कश्चन सम्बन्धः प्रतीतो भवति,
स च पण्डित्यत्रोक्तसंख्यात्रयेण देवसंज्ञकैकसंख्यासाम्यम् ।

अयमेवार्थो मन्त्रान्तरसाहित्येन स्पष्टं प्रतीयते । स्वनयदानस्तुती पण्डितं
सहस्रमनु गव्यमागात् इत्यनेन गवां पण्डितसहस्राण्युक्त्वा परवर्तिमन्त्रे उच्यते—
“पूर्वमनुप्रयतिमादद वस्त्रीन्युक्तानष्टावरिवायसे गाः” इति । अत्र प्रयतिर्दानं
पूर्वमुक्त गवां पण्डितसहस्रात्मक तदनु त्रीन् युक्तानष्टौ गा आदद इत्युच्यते, अत्र
त्रीन् युक्तानष्टावित्यनेनैकादशसंख्याविवक्षणे साक्षात्तदवचनं निर्युक्तिकं स्यात्त-
स्मादत्र द्वाभ्यां संख्याभ्यां भिन्नं प्रमेयमुच्यते, एका गो-रूपस्य संख्येयस्य बोधिका
एका तत्समूहस्य बोधिका । समूहोऽपि कियद्भिरवयवैरित्यनिर्णीतं तथापि
पूर्वोक्तपण्डितं सहस्रेत्यनुरोधेनात्र द्वादशभिरवयवैरेकः समूह इति ग्रहणं तच्च

त्रो नित्येनेन समूहग्रहणेन वक्नव्यमुताप्यावित्यनेनेति निर्णयान्नावे उक्तपष्टिमिति
सम्यानुसृत्यमप्यावित्यत्र समूहग्रहणे भवतीति अप्यावित्यनेन द्वादशात्मना अप्यो
समूहा विवक्षिताः ।

तथा सति अप्याभि. सङ्घे पणवनिमत्यका गावो लभ्यन्ते, त्रोनित्येत्तद्-
गृहीतास्त्रय इति सत्यामेतने पष्टिमिति मन्त्रोक्तान्या निष्पद्यते । सा च गवा
सद्या दुष्पदरथ्याया वर्जनं उपयुक्तेति वर्णनना गन्धर्वाभारूपवृत्तमन्वन्धिनीनि
द्वयोरपि गोमस्या ६००६६ सपद्यते । नव-वत्यधिकपष्टिसहस्रपाया क्षेत्रदेवी-
निविदनुसारेण लक्ष्मदेवस्यया ३३३६६=२००३३ चतुस्त्रिंशदधिकविंशतिसह-
स्रात्मिकाया उक्त निविदनुसारेण वृत्तसम्बन्धिन्या परस्पर सम्बन्धकत्पने
त्रिभिर्गोमिरेको देव इति ग्रहणे उपपद्यते ।

एव ६००६६ सत्याकानि गवा कति देवा इति जिज्ञासाया त्रिभिश्चदेगो-
मिरेको देवो नवनवत्यधिकपष्टिसहस्रं कियन्त इत्यनुपातेनोक्तसत्यालाम
३.६००६६:१=६००६६+३=२००३३ । एव चैकेन देवेन यदि त्रयो गाव,
उक्तचतुस्त्रिंशदधिकविंशतिसहस्रं कति गाव इति अनुपातेन १ २००३३ : २=
२००३३X३=६००६६ इति परस्पर सम्बन्धप्रतीति ।

एव पङ्क्तिभिर्गणैश्च देवसत्या २००३३ भवेदेनेन भागेन कियतीत्यनुपातेन
६:१:१. २००३३=२००३३-६=३३३६ इति सत्या लभ्यते, सा चोपनिषद्-
सत्यायमा, त्रीणि शतेति मन्त्रसत्यासमेत्यनयो सत्ययो. त्रिभिर्मन्त्रादियूच्य-
मानयोर्विशतः परस्परसम्बन्धेन परस्पर सम्बन्धे एवम्पो निर्णीतो भवति
त्रिभिर्गोमिरेको देवः एकेन देवेन गोत्रितयलाम इति ।

एकस्य देवस्य गोत्रितयसम्बन्धोऽपि ऋभुवर्णनवशत. प्रतीयते । ऋभवो
हि त्रयो वर्णयन्ते ऋभुर्विष्वा वाज इति । मन्त्रेषु वर्णनावसरे तेषा कार्यमुच्यते
"वाजो देवानामभवत् सुकर्मा इन्द्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विभ्येति । तत्रैकस्य देव-
सम्बन्धितापरस्य वरुणसम्बन्धितान्यम्येन्द्रसम्बन्धितोच्यते । तत्र वरुणाऽस्त-
कालिक आदित्य इन्द्रश्च दिवाभागीया देवाश्चोदयात्पूर्ववर्तिन इति त्रयाणां
त्रिभिः सम्बन्धः ।

सोऽपि तत्सूक्ते उच्यते शौरामेक उदकं गामवाजति मासमेकः विंशति
सूनयामृतम् । आनिम्रूचः शङ्खदेको अपानरत् किंस्वित्सुत्रेभ्यः पितरावुपावनुः ।
इत्यत्रैकस्या निम्रूचोऽर्थादा अस्तमयं कार्यम् । अपरस्य शौरावर्णसम्बन्धिताना-

२८/उपोद्घातः

परस्य सुनयाभूतमांससम्पादनमिति तत्रास्तोल्लेखात्तत्परवर्तिवरुणकालसम्बन्धिता मांसमेक इत्यनेन बोध्यते । अस्तोत्तरं वरुणकालेऽरुणवर्णमिघादिदर्शने मांस-
खण्डकल्पनायास्तत्र संभवः ।

एवं शोणा गौरपि उदयपूर्वकालिकी उपाः । उपसोऽरुणवर्णगोवाहनत्वं निघण्टी आरुण्यो गाव उपसाम् इत्युच्यते । वाहनवाहनिनोरभेदो निरुक्त उच्यते आत्मैवैषां वाहनम् इत्यादिना । तथाचैक उपःकालसम्बद्धः परो वरुण-
कालसम्बद्धः, अन्यः सूर्यमण्डलसम्बद्धोऽर्धाद्दिनसम्बद्ध इति भवति । एवं चर्भूणां रश्मिरूपत्वस्य निरुक्ते प्रतिपादनाद्रश्मीनां चादित्यमण्डलेन त्रिधा सम्बन्धः, अरनेभिभावेनारनाभिभावेन सम्मुखभावेन चेति तदुभयतः पार्श्वयोः सम्मुखं चेति वर्णनं वेदे याज्ञिकप्रक्रियासिद्धं चेति रश्मीनां गोशब्देन वचनं चेति त्रिभी रश्मिभिरेको देवो मण्डलं व्याप्यत इति, त्रिभिर्गोभिरेको देवस्ते च देवा पूर्णं वृत्ते दिनरात्रात्मके त्रयस्त्रिंशदधिकविंशतिसहस्रसंख्याका इति प्रतीतं भवति ।

किं च देवानां विषये त्रय एकादशास इति एकादशत्रययोगिता, सापि लोकत्रयभेदेन । तदुक्तं "ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिर्नैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुपध्वमिति ।" तत्रोक्तरीत्या गवां संख्या लोकत्रयाभिप्रायेणैकस्मिन्लोके एतावती २००३३ स्यात् । तत्र विंशति-
सहस्रस्य स्वत्वेन ग्रहणो अवशिष्टा गोसंख्या त्रयस्त्रिंशत्तस्या देवत्वसंपादने एकादश देवा भवन्ति प्रतिलोकमिति मन्त्रोक्तसंगतिः । इत्यादिक विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

एवं विष्णोश्चतुर्णवतिसंख्यायोगिता सधस्थद्वयसम्बन्धिता उत्तरं दक्षिणं चेति विचारोऽपि मन्त्रानुगुणेन प्रदर्शितः । इन्द्रस्य शतक्रतुत्वं विष्णुसखत्वमपि विस्तरेण प्रदर्शितम् । चत्वारिंश्यां शरदि इन्द्रेण वृत्रस्य लाभ इत्यादिकं वर्णितम् । वृत्रः कस्तेन युद्धवर्णनां कथम् । सोमः कः । तत्त्वानमिन्द्रेण कथं कुत्रेत्यादयोऽपि विशेषाः प्रतिस्वं विस्तरेण प्रतिपादिताः । मित्रावरुणयोः स्वरूपे अश्विनोश्च स्वरूपविषये भूयान्विचारः प्रदर्शितः । मित्रस्य पञ्चभि-
नियमनं मित्राय पञ्च येमिरे इत्यादिस्थं विचारितम् ।

पञ्चजनपदार्थः परस्परमतविरोधान्मूलनद्वारा प्रकाशितः । वेदे प्रश्नाः केचन पृच्छामि त्वेत्यादावुक्तास्तदुत्तराणि च केन प्रसंगेन कथं च सम्यक् भवन्ती-

त्यादिकं मन्त्रान्तरसाहित्येन प्रकाशितम् । "चत्वारि वाक्" इति मन्त्रे तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति इत्यस्य मन्त्रान्तरसाहित्येन व्याख्यानान्तरविमर्शपूर्वमर्थं प्रदर्शितः । सप्तमर्यादा इत्यादि-मन्त्रेषु टीकाकृता व्याख्यानं यथा नोपपन्नं तस्य दिक् प्रदर्शिता ।

वेदे साजात्येन लौकिकसम्बन्धि-व्यवहारस्य बीजं त्रिसुपर्णानुवाको विस्तरैरेण व्याख्ययोक्तः । आजिघावनादयो देवेषूच्यमानाः कथमुपपद्यन्ते इति मन्त्रानुगुण्येन प्रदर्शितम् । वेदार्थनिर्णये पूर्वकालिकव्यवहाराणामस्मदादीनां च व्यवहाराणां भिन्नत्वेनासम्भवप्राप्तौ श्रुतव्यवहारेण तन्निर्णयविज्ञानेनार्थस्य संगतिः प्रदर्शिता । ब्राह्मणेषु उच्यमानानां केषांचन व्यवहाराणां यथाकथंचनोपपत्त्यर्थमनेकेषामनेकेषां विचारसरणिस्तत्रत्यकतिपयविशेषवशतो निर्णीयं प्रदर्शिता । इन्द्रस्य पञ्चापराधस्वरूपनिर्णयः, सर्वचरुर्देवो वाऽन्यो वा पदार्थः, अनुभूतिराकाशिनीवालीकुह्वा पूर्वोत्परात्वे विशिष्य विचारः, अनुष्ठाने सोमस्य शस्त्रयोर्विपर्यासोक्तिः । देवानां विकलागवर्णनम् । युगपदार्थः । अश्रीणां सूर्या-चन्द्रमसोरुपरागविज्ञानम् ।

शत जीवेति मन्त्रे ऋतुत्रयस्य शतसंख्यया वचनम् । वेदाधीरुपेतवचनम् । वेदिनिर्माणं विशेषनिदानमित्यादयः प्रसंगोपप्रसंगेनार्था मन्त्रोपन्यासपुरस्सरं निर्णीताः । सर्वधेतस्य वेदे आदित्यरूपस्यैवैकस्य स्तवे उपपादः । स च स्तवो वस्तुतो ब्रह्मण एवादित्यरूपमुपाधि गृहीत्वेति वेदानामेकात्मपरत्वम् । एतेन वेदस्य कालनिर्णयो भाषासौसादस्यवशतो व्यभिचरितः, ज्योतिर्वचनपरिस्थितिवशतः सकल्प्यमानो वचनादीनामतथात्वं नक्षत्रियप्रजापत्यादिवशतः संपातस्यान्दोलित-गतिमत्त्वविज्ञानादैदम्पर्यानिर्णये मूलकालानिर्णय एव । नक्षत्रपञ्चकसम्बन्धित्वे-नान्दोलिगत्या रोहिणीसम्पातस्थलगतविशेषोपलम्भात्तस्य चास्मिन्पर्यायेऽन्यून-तोऽन्यूनद्वादशसहस्रनोर्वागसम्भवेन ततः प्राचीनता सिध्यति । स प्राचीनः काल किम्पर्याद इति विज्ञानासम्भवः ।

मूलदेशकल्पनाऽपि न सुमेरुरूप एव देश इति निर्णेतुं शक्या कुमेरोरपि वर्णनस्य ममुपलम्भेन तद्गतादित्यस्य चन्द्रमः शब्देन वर्णनेन केषांचन तदनुसरणवीजं तत्सम्बद्धापरैषा पीरः शिकविशेषवता कुमेरुनोऽपि परम्परया तत्तद्देश-

३०/उपोद्घातः

समागमनसूचनासम्भवेनेदमित्थंभावस्यविज्ञानम् । नवीनविचारपद्धतिर्भूमेः परि-
णामादिविशेषकल्पनावशतो निर्णयस्तु केवलप्राचीनग्रन्थमात्रदर्शनतो शक्य एवेति ।
काचन विचारसरणिरत्र प्रदर्शिता सुधीभिः परीक्षणीया । युवतायुक्तत्वं च
“गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः । शिरसा श्लाघते पूर्व परं कण्ठे निय-
च्छतीति न्यायेनात्र सारसत्वे विचारणीयमिति ।

याज्ञिकक्रियाणामादित्यपरत्वेन साकल्येन विज्ञानेऽपीतोऽप्यधिको विशेषो
विज्ञातुं शक्यः । तत्र शस्त्राणां स्वरूपाणि, तत्र मन्त्राणां पौर्वापर्यमावापोद्वापा-
वित्यादिकं, स्तोत्रेषु सामानि तत्स्वरूपाणि तन्मन्त्रास्तेषु विष्टुत्यादिवशतः स्तो-
मादीनां वशतश्चेतोऽप्यधिकविशेषविज्ञानासम्भवः । एवमादिकं बहुलं विचार-
णीयम्, विचारणीयञ्च तैस्तैर्विचारकैरादित्यपरतादृष्टिमवलम्ब्येति । सर्वथाऽयं
विचारप्रकारोऽभिनवोऽपि प्राचीनो विचारकैः प्राचीनग्रन्थेषु च तदा तदाऽवल-
म्बितोऽपि नूतनवद्भासमान इति नवीनत्वेनोक्तः परीक्षणीयः सुधीभिरिति शम् ।

विद्वज्जनानुचरः

डा. राजेन्द्र प्रसादमिश्रः

-ॐ ऋड्मन्लार्थसमालोचनम् ॐ-

॥ अथ प्रथमो विवेकः ॥

ऋड्मन्त्रार्थ समालोचनम्

अथ प्रथमो विवेकः

१ प्राचीनाऽर्वाचीनवेदव्याख्यासु विसंगतिः.

वेदो हि प्राचीनतमो ग्रन्थ इति प्रायः सम्मत सर्वेषाम् । तस्यातिप्राचीन-
त्वेन तदर्थविज्ञानं सुदुष्करं विशेषतयेदानीन्तनानाम् । तदर्थं प्राचीनैर्बहुभिर्बहुविधा
प्रयत्ना कृताः । नूतनैरपि तदर्थं बहुतरं प्रयतितं प्रयत्यते च । तत्र केचन नियम-
सम्पादनपूर्वं टीकाकृतः पाणिनिजैमिन्यास्कप्रभृतयः । केचन तदीयान्नियमान-
वलम्ब्य तदनुरोधेन टीकाकृतः स्कन्दस्वामिसायणप्रमुखा सर्वे इमे प्राच्याष्टीका-
कृतः । अर्वाचीना अपि खण्डशस्तात्पर्यंशो वा टीकाकर्तारो म्येक्स्मूलर-भूर-राय-
प्रभृतयः । सर्वेरेभिष्टीकाकृद्भिर्वेदार्थविवरणार्थं प्रयत्ना कृताः । एषु प्रायः सर्वे
व्यापी प्रयत्नः सायणाचार्याणाम् । तेषां प्रयत्नमनुरुध्य पाश्चात्यैष्टीकाकृद्भिः
स्वस्थानुकूलयुक्तियुक्ता नूतना प्रयत्ना विरचिताः । तावताऽपि वेदस्य न सम्य-
गर्थावधारणम् ।

लौकिकप्रयोगेष्वदृश्यरूपवशतोऽर्थविज्ञानकाठिन्यं पाणिनिना वैदिकरूप-
सम्पादकनियमसम्पादनद्वारेणाशतो दूरीकृतम् । परन्तु नियमानां साधारण्यात्,
उत्पद्यमानसंशयानामनिराकरणेनार्थस्याविस्पष्टत्वेन न पूर्णता तत्प्रयत्नस्य ।
मीमांसकशिरोमणिजैमिनिना वेदभागरूपब्राह्मणभागस्य विविधभागकल्पनाद्वारे-
णार्थकरणाय बलवान् प्रयासः प्रास्थितः । तत्र विधिभागस्य सार्थक्यमपूर्वार्थ-
बोधनवशतः, अर्थवादभागस्य लक्षणया विध्यर्थपेक्षितार्थबोधनवशतः सार्थक्य-
मित्यादिरूपेणः बहुलं सं प्रयत्नो ब्राह्मणभागे, मन्त्रभागरूपे वेदभागे तु न तादृश-
स्तस्य प्रयत्न इति सोऽसम्पूर्ण एव ।

किञ्च ब्राह्मणभागेऽपि अर्थवादभागस्य लक्षणया विध्युपयुक्तत्वव्यवस्थापनेन
सार्थक्येऽपि लक्षणार्थमुपादीयमानार्थवादभागे लोकशास्त्रविरुद्धार्थप्रतिपादनस्य न
सम्यगुपपत्तिः । यद्यपि शबरप्रभृतिभिस्तदीयटीकाकृद्भिस्तादृशस्यलेपु नित्यं कञ्चन
आकाशवायुमादित्यवार्थमुपादाय सार्थक्यं व्यवस्थापनीयमित्युक्तम्, उदाहरण-

३४/प्रथमो विवेकः

रूपत्वेन टीकाकृता कुमारिलभट्टेन “^१ग्रहल्यायै जार” इत्यशंस्य “अहनि लीयत इत्यहल्या रात्रिस्तस्या जरयिता जार आदित्य” इत्येव व्याख्यानं प्रदर्शितम्, तावता सर्वस्थलेषु तादृशप्रयत्नाभावान्न स प्रयत्नः पूर्ण इति न्यूनतैव ।

मन्त्रभागे तु तादृशस्यापि प्रयत्नस्याभावेन स एकदेश प्रयत्न एव । यास्काचार्यैरपि कतिपयानां कठिनाथनामप्रसिद्धार्थिनां शब्दानां प्रदर्शनपूर्वं तदर्थप्रतिपादनद्वारामन्त्रार्थव्याख्याने कृतोऽपि प्रयत्नः कतिपयतदुल्लिखितस्थलेष्वेव सम्यक् सन्देहानिवर्तकतयाऽसम्पूर्ण एव । तट्टीकाकृता दुर्गाचार्येण यास्कोयनिरुक्तगता-नामांशिकानां पूर्णानां वा मन्त्राणां प्रतिपद व्याख्यानं प्रदर्शितमपि न सर्वत्र सम्यगनुभवपथाधिरूढं केवलं कथञ्चन निरुक्तकारीयकल्पनाप्रदर्शकमेव । तावतापि तस्य न्यूनत्वमेव ।

अर्वाचीनटीकाकृद्भिः प्राचीनटीकाकाराणां टीकागता दोषाः प्रदर्शिताः, किञ्चन स्वाभिमतं नवनवतरव्युत्पत्तिप्रतिपादनद्वारा प्रकटितं तदपि तेषामपि न निश्चितं विस्पष्टं स्थलान्तरे त्वविस्पष्टमेव । यथा “^२सदृशीरद्य सदृशी” रिति-मन्त्रभाष्ये उपसस्त्रिशद्योजनपरिगमनरूपमन्त्रगतार्थस्य विवरणाय एवं यत्रोपागच्छति तत्स्थानतः पूर्ववर्तित्रिशद्योजनभूभागस्थानां सोदिता दृश्यते स चोषः कालः एकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च सम्मितः, एकविंशतिघटिका-मारभ्यषड्विंशतिघटिकापर्यन्तम्, इति सायणाचार्यैरुक्तम् ।

तत्र पाश्चात्येन म्येक्स्मूलरमहोदयेन टीकाकारानुसारेण सूर्यस्य प्रत्यहं मेरुप्रादक्षिण्येन परिभ्रमः स्वल्पाधिकपञ्चसहस्रयोजनपरिमितः । तावता अह्रा-त्मकघटीषण्डीनामुपयोगेन घटीषण्ड्याः कृते यदि स्थूलेन मानेन पञ्चसहस्रं योजनान्यूपयुज्यन्ते तर्हि त्रिशद्योजनकृते क्रियान् काल इति योग्यानुपातविचारणेन त्रिशद्योजनोपयोग्युपः कालः सावशेष एकोनविंशतिनिमेषाः, स्थूलेन मानेन विंश-तिनिमेषा भवन्ति, एवं सति विंशतिनिमेषात्मा उपः कालः सायणेन कथं घटी-पञ्चकपरिमित उच्यत इति दोषमुद्भाव्य तत्समाधानाय भाष्यग्रन्थस्यान्यथा-करणं कृतम् ।

यथा भाष्ये—एकविंशतिघटिकाभिरित्यत्र घटिकाशब्दस्थाने पराशब्दं प्रयो-ज्य पराशब्दस्यपलसमानार्थतां व्यवस्थाप्य एकविंशतिघटिकाभिर्नाम एकविंशति-पराभिः । एकविंशतिपलैरित्यर्थः । एवं षड्विंशतिपराभिरित्यत्र परास्थाने तत्प-राशब्दमुक्त्वा षड्विंशतिपराभिर्नाम षड्विंशतितत्पराभिः । तत्पराशब्दस्य विप-र्यलात्वं व्यवस्थाप्य षड्विंशतिविपलैरित्यर्थः ।

एव मति भाष्ये स चोप कालः एकविंशति पलैः पञ्चविंशतिविपलैः सम्मितो भाष्याभिप्रेतार्थ इति प्रतिपादितम् । एवञ्च सर्वथा भाष्यमिदमसङ्गतमित्युक्तम् । तावता मूलार्थस्याविस्पष्टत्वं तथैवावस्थितम्, न कोऽपि युक्तियुक्तो योग्योऽयंस्तत्र तेन प्रतिपादित इति न्यूनतैव । एव मन्त्रगतस्यांशविस्पष्टार्थत्वं तदवस्थमेव । एवमेतादृशा अपरेऽपि । एवञ्च सर्वेषां प्रयत्नानां वेदव्याख्यायां सदोपत्वे वेदस्यार्थोऽविस्पष्ट एव ।

२. ब्राह्मणभागेऽपि व्याख्यानभागस्यासंगतार्थत्वम्

न केवलं प्राचीनानामर्वाचीनानां वा टीकाकृता टीका प्रकृतार्थाः किन्तु ब्राह्मणभागेऽपि व्याख्यानभागस्यापुष्टार्थत्वमसङ्गतार्थत्वञ्च । यथा ब्राह्मणे सप्तदशसख्याविशिष्टार्थस्यार्थवाद उच्यते । “सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिः सवत्सरो द्वादशमासाः पञ्चतर्वा हेमन्तः शिशिरयोः समासेन तावान् सवत्सरः सवत्सरः प्रजापतिः प्रजापत्यायतनाभिरेवाभीराणोति य एव वेद”^१ इति ।

अत्र सामिधेनीनां साप्तदश्यस्य पोषणायोच्यते, यतः प्रजापतिः सप्तदश सप्तदशसख्यायोगी, तत्सम्बद्धसख्यायोगात् सामिधेन्योऽत्र तावत्सख्याकाः प्रशस्ताः । प्रजापतेः साप्तदश्यः सवत्सराभेदात् । सवत्सरस्य साप्तदश्यं मास-
तुसख्यायोगादित्येवमर्थतः प्रतिपाद्य मासतुसाप्तदश्यं सम्पादयितुमुक्तम्, द्वादश मासाः पञ्चतर्वा हेमन्तशिशिरयोः समासेन इति ।

ततो विज्ञायते सवत्सरे साप्तदश्यः न मुख्यः किन्तु तदवयवसख्यान्तरोधा-
दारोपितम् । अवयवानामपि साप्तदश्यः न तावत्सख्याकावयवसख्यायोगात् किन्तु विशिष्टावयवसख्यायोगात् । ते चान्नावयवा नैकजातीयास्तेषु तावत्सख्यायां अप्रसिद्धेः, किन्तु भिन्नजातीया मासरूपा ऋतुरूपाश्च ब्राह्माः । तावताऽपि लघुनभक्षणन्यायानतिपातः, यतस्तेष्वपि अभिप्रेतसख्यायां अप्रसिद्धिः । तदर्थं पुनस्तत्र सम्पादनेन (येन केनापि प्रकारेण) सा सख्या वक्तव्या । सम्पादनेञ्च ब्राह्मण एव “हेमन्तशिशिरयोः समासेन” इति प्रदर्शितम् ।

अथ भावो यद्यप्यत्र मासरूपा ऋतुरूपाश्चावयवा गृह्यन्ते उक्तसख्या-
योगार्थम्, परन्तु तेष्वपि सा सख्या न प्रसिद्धा, यतो मासा द्वादश सवत्सरे ऋत-
वश्च षड्विंशत्यष्टादशसख्या उभयसख्यायोगाद् भवति, नाभिप्रेता सप्तदशसंख्येति
तदर्थमवयवेषु सख्या न्यूनीकर्तव्या, सापि न मासरूपावयवेषु किन्तु ऋतुरूपा-
वयवेषु । ऋतुष्वपि सरयान्यूनीकारो न यथाकथञ्चन किन्तु ऋतुद्वयस्यैकमस्या-

३६, प्रथमो विवेकः

कल्पनेन । ऋतुद्वयमपि न यथेच्छं किमप्यनियतं ग्राह्यं किन्तु हेमन्तशिशिर-
रूपमेव । तावता तयोरेवत्वोर्द्वित्वसंख्यां प्रसिद्धां परित्यज्यैकसंख्यास्वीकारः
कार्यः । एवं सति मासा, द्वादश, ऋतवः पञ्चेति मिलित्वा सप्तदशसंख्यायोगः
संवत्सरेऽवयवद्वारेणेति ।

एवं संवत्सरस्य सप्तदशत्वे तदभिन्नः प्रजापतिरिति सोऽपि अवयवगत-
संख्यायोगिसंवत्सराभिन्न इति संवत्सरावयवगतसंख्यया परम्परया संवद्ध इति
सप्तदश इति । एवं परम्परया प्रजापतिसम्बन्धन सप्तदशसंख्या प्रशस्ता,
तद्योगात् सामिधेन्योऽप्यत्र प्रशस्ता इति । मूले तु सप्तदशो वै प्रजापतिरित्यत्र^१
प्रजापतेरेवेतरनिरपेक्षसप्तदशयोगो वैशब्देन प्रसिद्धार्थकेन प्रतिपाद्यत इति,
उक्तांशव्याख्यानमपुष्टं प्रतिपादितनानाविधविकल्पानिराकरणनासङ्गतमिति ।
एवं बहुषु स्थलेषु । तदेतत् पुरस्तात् क्रमशः प्रतिपादयिष्यते ।

३. मन्त्रेष्वपि विसर्गतिः

मन्त्रा अपि केचनात्यन्तप्रसिद्धार्थपदयोगिनोऽपि कयाऽपि कल्पनया न
विस्पष्टार्था भवन्ति ।

तत्र बहुषु स्थलेषु केवलसंख्यापदानि वचन संख्येयार्थकपदसहितानिवचन
संख्येयार्थबोधकपदरहितानि वोच्यन्ते तानि सम्यगुपकल्पानि भवन्ति, तत्र
यथाकथञ्चन टीकाकृद्भिर्व्याख्यातान्यपि तानि न विशदर्थानि समञ्जसानि
भवन्ति । यथा—ऐन्द्रे सूक्त उच्यते । जघान^२ नवतीर्नव इति वचनम् । अत्रानेका-
नवतयो विवक्षिता अथवा शब्दरूपव्यत्यासेनैकैव नवतिविवक्षितेति सन्देहः ।
सन्देहवीजन्तु-अयमेवैतदर्थक एव मन्त्रोऽविकलो वेदान्तरे पठ्यते, केवलं तत्रोच्यते—
“जघान^३ नवति नव” (तै.सं. १:५:८:१) इति ।

एवं सत्यत्र टीकाकृद्भिर्न कोऽपि निर्णयः प्रतिपाद्यते । यदा वंका नवतिर्यदा
वा अनेका नवतयो मन्त्रे विवक्षितास्तदा किंस्वरूपत्वं तासामित्यपेक्ष्यते । अत्र
सायणेन व्याख्याने वृत्रसम्बन्धित्वस्य मन्त्रे वचनात् प्रतिपाद्यते । वृत्रस्यासुर-
त्वादासुरी मायात्र गृह्यते, तस्याः प्रथमतः संस्वरजस्तमोरूपगुणत्रययोगात्
त्रैविध्यम् । प्रत्येकं तत्रोत्तममध्यमाधमरूपतया त्रैविध्येन नवरूपत्वम्, तत्रापि
प्रत्येकं प्रकारान्तरेण नवविधत्वं प्रकल्प्यैकाशीतिविधत्वं तत्रापि प्रत्येकं दश-
दिग्भेदेन भिन्नतया दशोत्तराष्टशतीपरतया तावत्संख्याकानामासुरीणां मायानां
विनाश इन्द्रेण कृत इति ।

१. ऐ. ब्रा. १.१.१.

२. क्र. सं १. ५. ८. १.

३. तै. सं. १. ५. ८. १.

विलप्टतरमिद व्याख्यानमेकनवत्यर्थकत्वेऽसंगतञ्च । ऐन्द्रपु सूक्तेषु स्थलान्तरे सख्येयार्थक पदसाहित्य प्रतिपाद्यते तत्र कुत्रचन पुर उच्यन्ते, कुत्रचन नद्य कुत्रचन वस्त्वन्तरम् । सर्वञ्चेद तत्र नवतिपदयोगि । तथा सति तद्वर्णन स्यानुपपत्ति । ववचन शम्बरसम्बन्धनेकोत्तरशतसख्यावचनमित्यादीना न स्पष्टार्थतति ।

एवमेतादृशा सख्यापदयोगा अविस्पष्टार्था मन्त्रेषु ।

ओषधिसूक्ते—“या^१ ओषधी पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुग पुरा । मनैनु-
वभ्रूणामह शत धामानि सप्त च^२ । अय मन्त्र उच्यते । अत्र पूर्वोत्त्रियुग पुरा
शब्दाना पौनरुक्त्यम, त्रियुगशब्दस्य कालविशेषरूपत्वे मन्त्रस्य चतुर्थयुगोयना-
प्राप्त्याऽवरकालिकतयाऽपौरुषेयत्वसिद्धान्तभङ्ग । तत्रैव द्वितीयार्ध शतमप्य-
शब्दाभ्या विवक्षितसख्याया अनिर्णीतत्वम् । व्याख्यातृभिर्यास्कादिभिस्तत्रसप्त
शत्यर्थकत्वेन व्याख्यानम, तथा सति मन्त्र तत्रार्धे च शब्दस्यासंलग्नकृता ।
तस्मादेतन्मन्त्रार्थोऽविस्पष्ट ।

आग्नये सूक्ते—“त्रोणि^२ शता त्री सहस्राण्यग्नि विशञ्च देवा नव
चासपर्यन् । ओक्षन् घृतेरन्तृणवर्हिहिरस्मा आदिद्धोतार न्यसादयन्त ।” अय मन्त्र
उच्यते अत्र देवाना विशिष्टा सरया निर्दिश्यते । तत्र के ते देवा एतत्सख्या-
विशिष्टा कुतस्तेषामेतत्सख्यावैशिष्ट्यम् । कुत्र एत एतावन्ताऽग्ने सपयाकर्तारि
इत्यादेरनिर्णय । उपलक्षणमिदं सर्वेषा देवानामित्युक्तिरपि न समञ्जसा ।
पूर्ववर्तिनीना सरयानामप्युपलक्षकत्वसम्भवेन तत्परित्यागे एतत्सख्याया उपलक्षण-
त्वेन ग्रहण विनिगमनाविरह ।

एवमेतादृशान्यनेकानि स्थलानि मन्त्रेषु तत्र न सम्यङ्मन्त्रार्थप्रत्यय ।

ब्राह्मणेषु तु नानाविधा कथा वर्ण्यन्ते । तासा वर्णनस्यार्थवादत्वेन
मीमांसकै साधक्यवर्णनेऽपि नित्यार्थग्रहणेन तेष्वलक्ष्यार्थव्याख्यान तदपि न
सम्यक् । ब्राह्मण पशुपुरोडाशार्थं वादे देवं पुरुषाश्वगोऽव्यजाना यागे पशुत्वेनो-
पयोगरूपा पञ्च पर्याया उक्ता । तत्र क्रमेण प्रथमत एकस्य पशुत्वेन ग्रहण
ततस्तस्मान्मेघव्यपगमस्तस्य मेघस्य परवतिनि पश्वन्तरे प्रवृत्ति, निवृत्तमघस्य
पूर्वस्य पशा पशुत्वेन परित्यागा देवं तस्य च निवृत्तमेघस्य पशुत्वेन यागत
परित्यक्तस्य पश्वन्तररूपत्वम् । अन्त निवृत्तस्याजात् पशोर्मेघस्य भूम्या प्रवेश-
स्तत्र तस्य ग्रीहियवरूपतेति तद्विकारपुरोडाशयागोऽनुष्ठेय इति प्रतिपादनम् ।
तत्र कुत इम एव क्रमेण पञ्चैव पर्याया ग्रहीतव्या नाधिका, कुतोऽप्यमेव क्रमा

३८/प्रथमो विवेकः

न विपर्यस्तः क्रम आदरणीयः, कुत इम एव पशव उपात्ता नान्ये, कुतस्तेषां मेघव्यपगमे पश्वन्तरूपत्वमित्यादयोऽनेके प्रश्ना उद्भवन्ति, तेषां न समर्पक-मुत्तरं व्याख्यासु । इयमेव रीतिः प्रायो ब्राह्मणोक्तसु कथासु ।

४. देवताविशेषणेषु विसंगतिक्रमः

एवं देवतासु प्रसिद्धानां विशेषाणां न सम्यगुपपादनम् । यथा अन्वो भगः, अदन्तकः पूषा सविता हिरण्यपाणिरित्यादीनाम् । यद्यप्येतद्विषये भाष्यकृता एवं व्याख्यातम् । पूर्वं देवकर्तृकयागेषु भगादीनां ब्रह्मत्वमासीत् । यागे ब्रह्मणा ग्रहीतव्यो भागः प्राशित्रपात्रे संस्थाप्य तस्मै दीयते, तस्य भागस्य निरीक्षण-हस्तादानदन्तचर्वणानि निपिद्धानि तानि यथास्वं पूर्वोक्तैर्यथाक्रमं निरीक्षण-हस्तादानदन्तचर्वणवशतस्तस्य तस्य तत्तदङ्गवैकल्यमिति तेषां तादृशविशेष-प्रसिद्धिरिति । तदपि न मनस्तोपावहम् । यतः पुरोडाशभागस्य निरीक्षणा-दिवशतस्तत्तदङ्गवैकल्यस्य लोकविरोधात् ।

एवं भृगोरर्चिष्युत्पत्तिरंगिरसामङ्गारतो विखननाद्वैखानसस्येत्यादेः सम्य-गुपपत्त्यवचनम् ।

एवं ग्रावस्तुत्यर्थवादे सर्वचरुर्देशो वाऽन्यरूपो वा अर्बुदेन मन्त्रमिश्रणम् । अर्बुदोदासर्पिणी प्रपदित्यादिविषये न विशदार्थता ।

एवं स्तोत्रशस्त्रयोरानुपूर्व्ये आज्यप्रउगशस्त्रयोरानुपूर्व्यरूपक्रमविपर्याभवचनं ब्राह्मणे । तत्र मौलिकक्रमस्य कीदृग्रूपत्वं कथं तस्य तत्त्वम् । विहरतीति मौलिके प्रयोगे विपर्यासार्थकत्वमुत सम्पत्त्यर्थकत्वं वेत्यादयोऽनेके विचार्यस्थलविशेषाः । एतादृशस्थले टीकाकाङ्क्षां विशिष्य मौनमिति तत्र व्याख्यानापेक्षा ।

किञ्च वेदानां यज्ञार्था प्रवृत्तिः । अत एव वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे “वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृता” इत्युक्तिः । ब्राह्मणे देवताभिः तदनुरूपं मनुष्यैः कर्तव्यमित्यु-क्त्या देवता यागाः प्रतीयन्ते तत्र कथं देवतायज्ञसम्पत्तिः । यज्ञेषु दारवपात्राणां प्रकृतिवृक्षनियमनम्, पात्राणामाकाराः, नामानि, उपयोक्त्वृणां होतृप्रभृतीनां नामानि, कार्यकारणादेशाः, कार्यानुष्ठानप्रकाराः, तत्र प्रयुज्यमानमन्त्रा इत्यादीनां नियमस्य दर्शनात् किहेतुकता नियमस्येत्यादयोऽनेके विषया ग्रन्थकृद्भिर्व्याख्या-तृभिर्विचारिताः । ग्रन्थेषु वचनात्तत्र तादृशा नियमा इत्युक्तिस्त्वपर्याप्ता । ग्रन्थे-ष्वेव तथावचनस्य को हेतुरस्यैवानुयोगविपर्ययत्वात् ।

एवञ्च वेदस्यार्थः सर्वथाऽस्पष्ट एव । नानाविधैर्विचारकैर्वहुशो विचारे-ऽपि न तत्र मनस्तोपावहा स्पष्टेति ।

अस्या दशायामभिनव पन्थान ममवलम्ब्य तदर्थस्य स्पष्टतया प्रयास । यद्यपि नानाविधैर् धर्मविचारकैर्विचारेऽयंकृतकृत्यत्वे क्षुद्रमतेर्मम प्रयास मफल स्यादित्याशा दुराशय तथापि "नम पतन्त्यात्मसम पतत्रिण" इति न्यायेन नश्चन प्रयास आस्थोयते । अयञ्च प्रयासो न सर्वथा निर्मूल कपोलकल्पित किन्तु प्राचीनतमैर्ऋषिभिः सूत्ररूपेणोल्लिखितो नवीनैरपि विचारकैस्तदा तदा विद्युद्विद्योतनन्यायेन प्रकाशितोऽपि एवप्रणाल्या वचनान्नवनोऽपि समूलत्वात् सप्रमाण इति तदर्थं प्रयत्यते ।

५. देवतास्वरूपविचारः

वेदे मुख्यं प्रतिपाद्यो विषयः क इति विचारे कर्मवर्णमोमांसकैश्च्यते, कर्मैव मुख्यं प्रतिपाद्यं वेदस्य, यपरे देवादयोऽर्था कर्मोपकारकतया प्रधानभूता इति ।

अपरे पुनर्ब्रुवते-वेदप्रतिपाद्यानि कर्माणि देवताकर्मतया प्रतिपाद्यन्त इति देवैरेव मुख्यतया वेदप्रतिपाद्या । देवताप्रतिपादने साधनभूतमेतत् कर्मप्रतिपादनमिति गुणभूतानि कर्माणीति ।

तत्र मुख्याया प्रतिपाद्याया देवताया किं स्वरूपमिति विचारे एकैव देवताऽऽत्मस्वरूपिणो वेदप्रतिपाद्या । तस्या एकस्या एवोपाधिभेदाद्भिन्नत्वम्, भिन्नताया नानाशब्दराकारैर्वचनमित्यध्यात्मवादिनः ।

सम्प्रतिपद्यान्ये ब्रुवते-सत्यमेकैव देवता प्रतिपाद्यते. सत्यमेव चैकस्यास्तस्या उपाधिभेदेन भिन्नत्वम्, तत्प्रतिपादनार्थमपेक्षितोपाधराश्रयणे शब्दद्वारक एव सर्वत्र बाङ्मयेऽर्थे प्रत्यय इति प्रथमोपस्थित शब्दमेवोपाधितयाऽऽश्रित्य तद्भेदेन देवताया भिन्नत्वम् अत एवेन्द्रचन्द्रादौना नानाशब्दानामुपाधित्वेन नानादेवता धेदे प्रतिपाद्यन्ते । अत एव शब्दाना नित्यतया तदुपाधिकदेवानामपि नित्यत्वेन निरूपार्थप्रतिपादको वेद इति भवति । परिच्छिन्नार्थोपाधिग्रहणे सम्भवता दोषाणामत्र कल्पे प्राप्तिः ।

न हि एकोऽर्थविशेषस्य इन्द्ररूपो देवो युगपन्नानादेशेष्वनुष्ठीयमानेषु समानेषु यागेषु युगपद्भवेन सम्बन्धमर्हति । माहात्म्यात्तत्कल्पनापेक्षया नित्यस्य विभोः शब्दस्योपाधित्वेनाश्रयण नित्यस्य विभोरपि शब्दस्य शैवालत्रोटनन्यायेनाभिव्यञ्जककण्ठात्तत्त्राद्यभिधातरूपप्रयत्नस्य तत्र तत्र भिन्नतया तद्वशातोऽभिव्यज्यमानस्य नित्यस्य विभोः शब्दस्य तद्वरूपिण्या देवतायाश्च युगपत्सर्वदेशसम्बन्धे न किञ्चिद्वाचकमिति मोमांसकाः ।

अर्थबोधे प्रायम्येन शब्दप्राप्तावपि बोधरूपफलेऽर्थस्यैव सन्निकृष्टत्व बोधकशब्दस्य त्वर्थद्वारेत्यर्थस्योपाधित्वं ग्रहीतुमुचितम् । एवञ्चार्थरूपमुपाधि गृहीत्वा

देवतातत्त्वनिश्चयः । अर्थश्च नित्यो लोकरूपः । लौकिनस्तु तत्र सम्बध्यन्ते इति लोकस्यैवाधाररूपस्योपाधित्वेन ग्रहणम् । यद्यपि लोकोऽपि अविशेषभावेन ब्रह्माण्डात्मके एव तथापि तत्र सविधवर्तित्व-विदूरवर्तित्ववशतो भेदकल्पनम् । ते च लोकास्त्रिविधा भूलोकान्ततरिक्षलोकद्यौलोकरूपतः । तदुपाधिवशतो वेद प्रतिपाद्या देवतास्त्रिविधा इति नैरुक्ताः ।

तदुक्तं यास्केन—“तिस्त्रो देवता इति नैरुक्ता” इति । ताश्चेमा अग्निवा-
य्वादित्यशब्दैरुच्यन्ते देवताः । एवं सति प्रतिपाद्यानां देवतानां भूलोकसम्बन्धि-
त्वेऽग्नित्वम्, अन्तरिक्षलोकसम्बन्धित्वे वायुत्वम्, द्यौलोकसम्बन्धित्वे आदित्यत्व-
मिति तत्प्रतिपादनं वेदे ।

ऋग्वेदीयानुक्रमणिकाकारेण शौनकेन तु पूर्वोक्तान् पक्षान् प्रदर्श्य पूर्वा-
चार्याणामभिमतः पक्षः प्रदर्श्यते । तत्र सत्यमेवाध्यात्मवाद एव वेदे । आत्मैव च
वेद प्रतिपाद्यः । आत्मनश्चैक्येन भेदराहित्येन प्रतिपादनस्याशक्यतयोपाध्याश्रयणे
त्रिष्वजिन्यायेन सर्वसम्मतः प्राथमिकदृश्यविकाररूप आदित्य एवोपाधित्वेन
ग्रहीतव्यः । तदुपाधित्वेनेव वेदे आत्मनः प्रतिपादनम् । अध्यात्मवाद एवासौ ।
तत्र शरीरस्थानीयमादित्यरूपमुपाधि गृहीत्वा वेदे प्रतिपादनमिति आदित्यरूपिण
एवात्मनो वेदे प्रतिपादनम् । तदुक्तं तेन—“एक एव वा महानात्मा वेदे स्तूयते^१,
स सूर्य इत्याचक्षते । “सूर्यो^२ आत्मा जगतस्तत्स्थूषश्चे”त्यपि निगमो भवतीति ।

अत्र आचक्षत इति वचनादिदं न ममैव मतम्, किन्तु पूर्वेषां सर्वेषामा-
चार्याणामिति तेन कर्तव्यदुद्देशः । वैदिकमिदं मतं वेदममकालं पुरातनमिति प्रतिपाद-
नाय सूर्य आत्मेति निगमोल्लेखनं तेन । तदुक्तनिगमवशतश्चराचरात्मकस्य जगत
आत्मरूपत्वेन सर्वप्रथमः सूर्य एवात्मरूपो वेदप्रतिपाद्यो मुख्यो देवः । तस्यैवोपा-
धिवशतो नानाविधा वर्णना वेदे । यथैकस्य देवदत्तात्मनः शरीररूपमुपाधि
गृहीत्वा वर्णने तदीयगुणक्रियाद्युपाधिभेदतोऽभिन्नत्वेन तत्प्रतिपादनं तद्वत् ।

चराचरात्मकत्वेन प्राथम्यं सर्वापेक्षयैत्युक्तमेव । एवं सृष्टावाकाशादिक्रमे-
णोत्पत्ती दृश्येषु त्रिषु भूतेषु तेजसः प्राथम्यम् । तदुक्तं “तत्तेजो सृजतेति । तेज-
सश्च स्पष्टमुपलम्भ आदित्य इति तस्यैवात्मोपाधित्वेन ग्रहणेन वेदे प्रतिपादनम् ।
एवं च सर्ववर्णनं वेदे आदित्यपरं यथा तथैव व्याख्यानमुचितम् । इदमेवंप्रकारं
व्याख्यानमेव प्राचीनम् । तस्य व्याख्यातृभिरपि तदा तदा अनुसरणम् तस्यैतस्य
व्याख्यानस्य समाश्रयणे न पूर्वोक्ता व्याख्यानदोषाः प्राप्नुवन्तिः सर्वं च समञ्जसं
भवति ।

तदेतत्क्रमशः प्रतिपादयिष्यते ।

१. ऋक्सर्वा.

२. शु. य. वे. १४ : ४६

६. एकदेवता प्रतिपादनम्

आदित्य एवैको देवो वेदे प्रतिपाद्यत इति वचने इन्द्रवरुणमित्रप्रभृतयो-
भिन्नैर्नामभिः प्रतिपाद्या अपि निमित्तविशेषवशत आदित्याभिन्ना । आदित्य-
स्यैव तानि नामान्तराणि । आदित्य एवेन्द्रादिशब्दैः प्रतिपाद्यत इति भावः ।
वेदो मन्त्रब्राह्मणोभयात्मक इति मन्त्रभाग इव ब्राह्मणभागेऽपि आदित्यस्य प्रति-
पादनम् । एव सति ब्राह्मणगतानि कर्माणि आदित्यस्यैव अर्थवादा अपितत्प्रति-
पादका एव । एव सति अर्थवादविषये नित्य कञ्चनार्थं गृहीत्वोपपत्तिर्वन्त्येति
शबरवचनमप्युपपद्यते । आदित्यकर्मानुसारेण मनुष्यैरनुष्ठेयमानानि कर्माणि
भवन्ति एव सति देवताकृतिमनू मनुष्यं कर्मानुष्ठानमिति ब्राह्मणे तत्र तत्र प्रति-
पाद्यमानमुपपद्यते । प्रपचयिष्यतेऽयमर्थः परस्तात्सविस्तरम् ।

तस्य आदित्यस्यैकस्य सत उपाधिभेदेन नानादेवतारूपत्वमित्युक्तं प्राक् ।
इदं मन्त्रेणाप्युच्यते तथाहि मन्त्रः—'इन्द्र मित्र वरुणमग्निनामाहुरयो दिव्यः स
सुपर्णो गरुत्मान् । एक स द्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यम मातरिश्वा न माहुरिति ।

तत्र लोकोपाधिनाग्न्यादित्य तस्य । एव सति निरुक्तमतमप्येतन्मतमध्ये-
ऽन्तं पततीति न तेनास्य मतस्य विरोधः ।

७. लोकानां विषये नानाकल्पनाः

लोकाश्च त्रिविधा भूरन्तरिक्षं द्यौरिति रूपेण । तेषामेषा लोकानां विषये
नानाविधा कल्पना वेदे । यथा प्रथमतो अत्यन्तप्रसिद्धा लोककल्पना—'इयं भूर्भू-
लोकः, भुवमारम्य आ—आदित्यमण्डलमन्तरिक्षलोकः, आदित्यमण्डलमारम्योपरि-
प्लुतात्सर्वो द्योलोकः "इति । अपरविधा लोककल्पना शतपथब्राह्मणे प्रतिपाद्यते ।
तत्रोच्यते " वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवो देवेषु तर्ह्यसौ भवति देवास्त-
र्ह्यभिगोपायतीति" ।

अथतु त्रये देवेषु भवतीति वर्णनेन यत्रासावुक्ततु त्रयेऽनस्तमितो दृश्यते स
देवनिवास स्वर्गो लोको द्योलोको वा । अस्य च भुव उत्तरस्मिन्पाश्वे सर्वोच्च-
स्थाने स्थितिः । यत्र स्थानेऽवस्थितेन पुरुषेण भ्रुवनक्षत्रं स्वस्वस्विके (स्वमस्त-
कोपरि) उपरिप्लुताद्दृश्यते स भागो द्योलोकः । स चोर्ध्वं इति तस्य शिखरत्वेन
कल्पना । मेरी देवानां निवास इति प्रसिद्धा तन्मेरुशिखरम् । तच्च सुषेर्वर्ण्यम् ।
तत्र देवानां निवासवर्णनात् । एव च भुव उत्तरस्मिन्पाश्वे सर्वोच्चभागस्य देव-
निवाससुमेरुत्वे तस्यैव द्योलोका चेति ।

तद्विपरीतदिशि अर्थाद्दक्षिणस्या दिशि भुवः पाश्वीयसर्वोच्चभागः कुमेर्वो-
य मेरोर्दक्षिण शृंगम् । एतल्लोकालोकशब्देनापि व्यवह्रियते । अस्य भूलोकात्वम् ।

तत्रादित्यस्य वामत्वेन वर्णना । सुमेरी यावदादित्यो भवति तावत्पर्यन्तं कुमेरुस्थैः स न दृश्यते । यदा च कुमेरुस्थानां दृश्यो भवेत्तदानीं सुमेरुस्थानामदृश्यः । तत्र शतपथब्राह्मणे वसन्तादिऋतुत्रयं देवेषु स्थित्या तत्रतावत्कालं तत्रत्यानां दिनं स च कालो माससंस्कारवासितात्मनामभिप्रायेण पण्मासा भवेयुः । एवं च तत्र पाण्मासिकं दिनमिति भवति ।

यथेदं भुव उत्तरपार्श्वे एवं भुवोदक्षिणपार्श्वेऽपि स्यात् । तत्र शरदादिऋतुत्रयमादित्यस्थितेः शतपथे वर्णनात् । तदुक्तं शरद्धेमन्तः शिशिर इति आसुराऋतवो सुरेष्वसावेतहि भवत्यसुरास्तर्ह्यभिगोपायति इति । एवं चात्रापि कुमेराऋतुत्रयमादित्यस्थित्या पाण्मासिकं दिनम् । यदा सुमेरी दिनं तदानीं कुमेरावादित्यादर्शनाद्रात्रिः । साऽपि पाण्मासिकी तत्र । यदा च कुमेरावादित्यदर्शनं तदानीं तत्र दिनं सुमेरी च तावत्कालमादित्यादर्शनाद्रात्रिरिति । एवं सुमेरी कुमेरी च पाण्मासिकं दिनं तावती रात्रिश्चेति ।

आदित्यस्यास्तगमनेऽग्नौ प्रवेशस्तस्येति ब्राह्मण उच्यते । तदुक्तम्—आ^१दित्यो वा अस्तं यन्निग्निमनुप्रविशतीति । एवं तस्योदयोऽप्यग्निमसकाशत इति । अत एवोच्यते^२ ‘अग्नेर्वा एष प्रातरुदेतीति । एवं चादित्यस्यास्तमारभ्योदयपर्यन्तमग्नेः सत्वमिति भवति । एवं च सुमेरावस्तमितः कुमेरावुदेतीति कुमेरोभूत्वम् । भूलोकसम्बन्धिन आदित्यस्याग्नित्वोक्तेः ।

एवं च सुमेरुर्धूलोकः कुमेरुर्भूलोकः, मध्यवर्तिभागश्च उभयोरन्तर्मध्ये क्षियति तिष्ठतीति तस्यान्तरिक्षलोकता । एवं चात्र इमे कल्पे त्रयोऽपि लोका भुवि वर्तमाना इति भवति । एषां त्रयाणामपि लोकानां प्रत्येकं लोकत्रयरूपत्वम् । तथाहि ब्राह्मण उच्यते “एषां वै लोकानां रोहेण सवनानां रोह” इति ।

अयं भावः—यथेमे लोका आदित्येन प्रत्यहं कर्मणोर्ध्वोर्ध्वमाक्रम्यन्त आरुह्यन्त इति वा तदनुसारी सवनानामपि सोमयागीयानां क्रम इति । यथादित्येन दिने प्रथमं प्रथमलोकोऽर्थाद्भूलोक आरुह्यत एवं प्रथमेऽवसरे प्रथमं सवनं तस्य कालविशेषाभिप्रायेण कालवोधकः शब्दः सवनशब्देन सह प्रयुज्यते प्रातरिति । प्रथमं सवनं प्रातःसवनं तच्च प्रातःकाले भवति । एवं च प्रातःकाले प्रथमं सवनं प्रातः सवनाख्यमेवं प्रातःकाले प्रथमो लोको भूलोक इति । अत एवादित्यस्य प्रातरुदयेन उदयश्च वल्लः सकाशतः, वल्लिश्च भूस्थान इति । संगच्छते ।

यथा प्रातःकाले भूलोकः प्रातः सवनं च एवं मध्यमलोको मध्यमं सवनं च समानकालं द्वयम् । तस्य च सवनस्य मध्यन्दिनमिति विशेषणान्मध्यन्दिनकालिकता, एवं लोकस्यापि मध्यमस्यार्थादन्तरिक्षलोकस्य मध्यन्दिनकालिकता ।

एव तृतीयसवन द्योलोकश्च समकालाविति । एव च सुमेरो दिनप्रारम्भे भूलाका दिनमभ्येन्नरिक्षलोक परस्ताद द्योलोक इति लोकत्रयं भवति । यथा सुमेरो लोकत्रययोग एव कुमेरावपिलोकत्रययोग समानन्यायेन । सुमरुद्धमर्वोद्योत्व भूत्रमिति प्रागुक्तमेव ।

तदेतद् गृहीत्वा मन्त्रे उच्यते “प्रतिस्रो भूमय त्रयो द्योलोका” इति । तदुक्तम्—प्रतिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीरुनधूनिति । यथा सुमेरुकुमेर्वोभूरादिलोकत्रय-योगिता समानन्यायेन मध्यवर्तिन्यन्तरिक्षलाकऽपि लोकत्रययोग । तत्रापि आदित्यस्य उदयादिसत्वात् । तदेतदभिप्रेत्य ब्राह्मण उच्यते त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इति ।

उक्तरीत्या त्रयाणां लोकानां लोकत्रययोगे लोकसस्या साकल्येन नवरूपा भवति । यथोक्तरीत्या लोका नवविधा उक्ता, एव कल्पनान्तरेण लोकानां त्रिपाटि सख्याकत्वम् । तदुक्तं ब्राह्मण “अनुष्टुभो^१ स्वर्गकाम कुर्वीत” इति द्वयोरनुष्टुभो स्तुतिप्रसंगे “द्वयोर्वो अनुष्टुभोश्चतु पट्यक्षाराणि^२” इत्युक्तोच्यते “त्रयो^३ वा इम एकविंशा लोका^४” स्तेष्वेकैकेनाक्षरेणारुह्य चतु पटितमेनोर्ध्व-वर्तिन्यादित्ये प्रतितिष्ठतीत्युक्तम् ।

एव चैषा त्रयाणां लोकानामुक्तरीत्या सुमेरुकुमेरुमध्यवर्तिना प्रत्येकमेक-विंशतिविघटत्वम् । अत एव प्रत्येक एकविंशा इति विशेषणं सगच्छते ।

तच्चैकविंशतिविघटत्वं यथा—

मुव उत्तरदक्षिणपार्श्वगते नवतितमाशरूपे प्रतिपार्श्वमुच्चस्थले सुमेरु-कुमेरुस्य पाण्मासिको गति पाण्मासिक च दिनं भवतीत्युक्तं प्राक् । तत्र पाण्मासिकया रात्रौ केवलतमोभयानि दिनानि नवनवतिर्भवन्ति । दिनभेदेन तमाभेदं मत्वा तानि वृत्राह्यान्धकारस्य रूपाणि तेषामिन्द्रणादित्येन विनाशनं क्रियत इति इन्द्रसूक्तेषूच्यते “जघान^५ नवतीनवं” “जघान^६ नवति नव” “नव” यदस्य नवति च भोगान् त्साक वज्रेण मघवा चिवृदच” “दित्यादिना ।

यथा उक्तस्थाने केवलतमोभयानि दिनानि भवन्ति एव तस्मात्स्यानादत्र-रोहे स्वल्पन्यूनाशस्थले दिनरात्रिमानयोर्विपमता भवति । सा च विपमता अन्ति-मनवत्यशम्यानत सप्ताशन्यूनपर्यन्तमेव भवति तत परस्ताद्दिनरात्र्योर्मानमक-दिनापेक्षयाऽधिकं न भवति । इति तस्य विशिष्य वचनाभावा वेदे ।

१	ति ७२३२	२	ऐ द्रा १११,	३	ए द्रा ३५४,
४	ऐ द्रा ७३२	५	ऋ स १८४१३	६	तं स १५८१
७	ऋ स ५२६६				

तदेतद्विषमावधित्वं रात्र्या एकादशदिनावधि भवति । तच्च विषमं रात्रि-
मानमथर्ववेदे रात्रिसूक्ते उच्यते । यथा—“ये ते रात्रि नृचक्षासी द्रष्टारो नवति-
र्नव^१ । अशीतिः सन्त्वष्टावुतो ते सप्तसप्ततीः । पण्डिश्च षट् रेवति पञ्चा-
शत्पञ्चसुम्नयि । चत्वारश्च चत्वारिंशच्च त्रयश्च त्रिंशच्च वाजिनी । द्वौ च ते
विंशतिश्च ते रात्र्येकादशावमाः^२” । इति । अत्र स्थानभेदेन रात्र्या अवधिभेदा
निर्दिष्टाः । ते चांशसप्तकस्थानपर्यन्तमेव भवन्ति ।

एवं चैतेषु स्थानेषु प्रतिस्थानं भिन्नत्वं गृहीत्वा सुमेरौ द्योलोकसप्तकम् ।
सुमेरुवत्कुमेरावपि अंगसप्तकपर्यन्तं दिनरात्र्योर्विषमावधित्वमिति तत्रापि सप्त-
विधत्वं तच्च भुवः । यथा सुमेरुकुमेर्वोः सप्तविधत्वं लोकगतमेवमन्तरिक्ष-
लोकेऽपि वैषम्यनिवन्धनं लोकसप्तकमिति । त्रयाणामेपां सप्तविधानां लोकानां-
प्रतिस्वमुदयमारम्यास्तमयपर्यन्तं पूर्वोक्तरोत्या लांकत्रयकल्पनेभूरादिलोकानां
प्रत्येकमेकविंशतिविधत्वं भवति । तदेतद् गृहीत्वा ब्राह्मण उक्तं “त्रयो वा इम
एकविंश लोका” इति ।

८. लोके कल्पनाभेदेन संख्याभेदः

एवं सति लोके कल्पनाभेदेन त्रित्वं नवत्वं एकपण्डिविधत्वमिति भवति ।
तेषु भूरादिविभागेनाग्न्यादिरूपत्वमादित्यस्य भवति ।

तत्र कुमेरुरूपभूलोकस्योदयादिवशतो लोकत्रयमभिप्रेत्य तत्रापि देवतात्रयं
भवति । तस्याग्निभ्रातृत्वेन व्यवहारः । तेषां च पूर्वशब्देन व्यवहारः । तद्विषये
परस्ताद्विवेचनं करिष्यते । “ते चेमे अग्नेः पूर्वे त्रयो भ्रातरो मृता^३” इति कृष्ण-
यजुर्वेदे उच्यते । ऋग्वेदेऽपि उच्यते—“अग्नेः पूर्वे भ्रातरो अर्थमेतं रथोवाध्वान-
मन्वावरीवुः^४” । इति ।

अत्र मन्त्रे भ्रातर इति बहुवचनमात्रमुच्यते न तु संख्याविशेषस्तथापि कपि-
ञ्जलन्यायेन पूर्वोक्तकृष्णयजुर्वंशतश्च “ते त्रय” इत्येवं विवक्षितम् । अर्थशब्देन
गन्तव्यस्थानसमाप्तिरूपोऽवधिरुच्यते । अवभिप्राप्त्या समाप्तिरुपलक्ष्यते । तथा
मरणकल्पनयोच्यते “अग्नेः पूर्वे भ्रातर” एतमर्थमन्वावरीवुः अनुक्रमेण वृत्तवन्ता ।
अर्थवरणं मरणमिति पूर्वमुक्तमेव ।

एवं च “तेऽग्नेस्त्रयो भ्रातरो मृता” इति कृष्णयजुर्वेदोक्त एवार्थोऽग्नेन
ऋद्धमन्त्रेण प्रतिपाद्यत इति भवति । एतस्याग्निभ्रातृत्रयस्य अस्य वामस्येति
सूक्ते स्पष्टमुल्लेखः । अयं हि तत्रत्यो मन्त्रः—“अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य

भ्राता मध्यमो अस्त्यशन । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यानापश्य विश्पति सप्त-
पुत्रम्^१ इति ।

६. वामशब्द विवेचनम्

अत्र वामशब्देन कुमेरुगत आदिन्योऽग्निरूपो बोध्यते । अयं भावः - सुमेरु-
कुमेर्वो पाण्मासिकदिनरात्रिसाम्येऽपि सप्तविधत्वादिकतिपयप्रकारसाम्येऽपि केचन
विषया प्रकारा प्रतिस्व भवन्ति ।

सुमेरावादित्यस्य विशेष एवरूपो भवति यत् तस्य तत्र पूर्वस्या दिश्युदय
क्रमेण कुलालचक्रगतिवत्प्रदक्षिणावर्ता गति । तथा क्षितिजत क्रमेण मासत्रय-
पर्यन्तमूर्ध्वोद्या दिशि गमनमम्बरतले । तच्च तस्य तत्रारोहण क्षितिजतश्चतुर्वि-
शत्यशपर्यन्तम् । पुनरारोहक्रमण ततस्तथैव गत्या प्रदक्षिणावर्तया मासत्रयपर्य-
न्तमवरोह । स चारोहक्रमणत्युक्तम् । तत्रारोहक्रमवैपरोत्येनावरोह ।

यथा सोपानारोहण य क्रमो गृह्यते तदनुसार्येवावरोहे क्रम आस्थायित
वैपरोत्येन । न हि आरोहे क्रम १-२-३-४ सोपानाना तस्य अवरोहेऽपि १-२-३-४
इत्येवमव क्रम सम्भवति, नवा ४-२-१-३ इत्यादिरूपोऽपि सम्भवति किन्तु आरोह-
क्रमस्य १-२-३-४ वैपरोत्येन ४-३-२-१ एव क्रमणावरोह्यत, तद्वदादित्योऽपि
सुमेरौ क्षितिजतश्चतुर्विशत्यशपर्यन्तमारुढो मासत्रयेण कुलालचक्रगत्या क्रमणा-
वरोहति । प्रतीच्या दिशि चास्नमेति प्रतीच्यामस्तमित सुमेरौ कुमेरौ तत्रै-
वोदेति ।

एव सति कुमेरावादित्यस्य प्रतीच्यामुदय इति भवति । तत्र प्रतीच्यामु-
दित क्रमेण कुलालचक्रगत्या वामावर्तया तत्रत्यमम्बरतलमारोहति क्षितिजत-
श्चतुर्विशत्यशपर्यन्त मासत्रयेण । तत पुनर्मासत्रयेण तथैव गत्या क्षितिजपर्यन्त-
मवरोहति । मासत्रयान्ते तत्र पूर्वस्यामस्तमेति । तत सुमेरौ पूर्वस्यामुदेतीति
क्रम । एव सति सुमेरुगता विशेषा पूर्वस्यामुदय प्रदक्षिणावर्ता गति कुलाल-
चक्रवत्, पश्चिमायामस्तमय ।

१०. सुमेरुकुमेर्वो प्रतिस्व केचनविषया प्रकारा

कुमेरुगता विशेषा पश्चिमायामुदयो वामावर्ता गति कुलालचक्रवत्, पूर्व-
स्यामस्तमय इति । एतेषा विशेषाणामभिप्रायेण भूक्तेषु वर्णनावसरे आदित्यस्य
विभिन्ननामभिर्वर्णना । यथा सुमेर्वभिप्रायेण तस्य दक्षदक्षिणशब्देन प्रदक्षिणा
अमाभिप्रायेण, पूर्वस्यामुदेत्य पश्चिमायामस्तार्थं गमनमभिप्रेत्य प्रत्यङ्शब्देन

व्यवहारः । आदित्यव्यवहारवदुपग्रादीनामपि व्यवहारा इति तेषामपि दक्षिणा-
प्रतीच्यादिशब्दैर्व्यवहारो वेदे ।

एवं कुमेर्वभिप्रायेण तद्गतविशेषाभिप्रायेण सुमेरुविरुद्धभावेन व्यवहारः ।
यथा वामावर्तपरिभ्रमाभिप्रायेण दक्षिणविरुद्धवामशब्देनादित्यव्यवहारः । एवं
तत्र प्रतीच्यामुदेत्य क्रमेणास्तार्थ पूर्वा दिशमभिप्रेत्य गमनाभिप्रायेण प्राङ्शब्देन
पूर्वप्रथमादिशब्दैश्च व्यवहारस्तत्र तत्र सूक्तादिषु । आदित्यव्यवहारवदुपग्रादी-
नामपि वामाप्रतीचीपूर्वाप्रथमा इत्यादि शब्दैर्व्यवहारः सूक्तेषु । एवं सति उपरित-
नमन्त्रे कुमेर्वभिप्रायको वामावर्तगत्याभिप्रायेण वामशब्देन व्यवहारस्तस्य ।

११. अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरिति मन्त्रार्थ-विचारः

एवं चोक्तमन्त्रेऽस्य भूलोकसम्बन्धिनो वामस्य वामावर्तस्यादित्य तद्रूपस्या-
ग्नेर्भ्रातरः क्रमेण तन्मन्त्रे उच्यन्ते । प्राङ्दिशब्दवत्पूर्वादिशब्दैरपि व्यवहारः कुमे-
रुसम्बन्धाभिप्रायः प्रसिद्धो बहुलं वेदे । यथा-अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरिड्यो नूननै-
रुत । स देवां एह वक्षति । इति मन्त्रे । तत्र पूर्वादिशब्दा उभयार्थका लोके प्रसिद्धा,
दिग्वाचकाः कालवाचकाश्च । प्रयोगेषु योग्यतानुसारेण ते तत्र निर्णयन्ते ।
प्रकृते मन्त्रे सन्दिग्धावस्थाकः पूर्वशब्दः परवर्तिनूतनशब्दवशतो व्याख्यातृभिर्नि-
र्णयितेऽत्रायं शब्दः कालवाचक इति ।

नूतन शब्दस्य सन्निहितकालबोधकत्वं प्रसिद्धतरमिति तत्प्रतिद्वन्दितया
निर्दिश्यमानः पूर्वशब्दोऽत्र कालवाचकः । स च विप्रकृष्टो भूतः कालो वर्णनानु-
सारेण गृह्यते । अत एव पूर्वेभिरित्यस्य व्याख्यानं पूर्वकालिका ये भृग्वङ्गिरः
प्रभृतयस्तीरिति व्याख्यातृणाम् । परं तु पूर्वशब्दस्योभयार्थत्वमिव नूतनशब्दस्यापि
उभयार्थत्वमिति न नूतनशब्दवशतः कालवाचकत्वं पूर्वशब्दे निर्णेतुं शक्यम् ।

किञ्च अग्निर्ऋषिभिः स्तुत्य इत्येतावद्वर्णनमात्रेणापि पूर्वनूतनशब्दग्रहणं
विनापि तदुक्तार्थप्रतीत्या तच्छब्दोपादानं तत्र मन्त्रे निरर्थकं स्यात् । वेदेऽर्धा-
अडेन न दोषायेति त्वगतिकगतिः । संभवति अनाम्नेडेनेन वाक्यार्थबोधे तदा-
श्रयणस्यायुक्तत्वात् । किञ्चैतयोः शब्दयोः प्रतिद्वन्दिभूतार्थबोधकत्वाद्विशिष्टशब्द-
साहचर्यं लोकप्रसिद्धम् । यथा पूर्वशब्दस्य परशब्देनैव नूतनशब्दस्य पुराणशब्देन
साहित्यं प्रसिद्धम् । प्रकृते च मन्त्रे उभयोरपि प्रसिद्धं साहित्यमननुसृतम् । प्राथम-
कल्पिकसाहित्यस्यासत्त्वे द्वितीयकल्पिकसाहित्याश्रयणम् ।

यथा पूर्वशब्दः दिशं देशं वा बोधयति प्राथम्येन न तादृशः नूतनशब्दः
प्राथम्येन तद्वोधकः, किंतु प्रयुज्यमानपूर्वशब्देन देशादिनिर्णये तत्र साहित्येन
प्रयुज्यमानः नूतनशब्दोऽपि देशवाचकः संपद्यते इति तस्य द्वितीयकल्पीयता पूर्व-
शब्देन साहित्ये । एवं नूतनशब्दस्य प्राथमकल्पिक साहित्ये प्रतिद्वन्दिभूतः पुराण-

शब्दो न पूर्वशब्दस्तथा । स तु नूतनशब्देन द्वितीयकल्पकसाहित्ये प्रतिद्वन्द्विभूतः ।

एव सति पूर्वशब्दस्य नूतनशब्दस्य च प्रकृते मन्त्रे द्वितीयकल्पसम्बन्धिसाहित्ये प्रतिद्वन्द्विभूतत्वमिति न पूर्वशब्देन नूतनशब्दार्थनिर्णयो नापि नूतनशब्देन पूर्वपदार्थनिर्णयः । उभयोरपि समत्वात् । तस्मादत्र निमित्तान्तरवशतोऽर्थनिर्णयः कर्तव्यः । एवं सति अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन प्रथमोपस्थित मन्त्रगते पूर्वशब्दे प्रसिद्धतरविभक्तिवैशिष्ट्यविपरीतताया दशनात्प्राप्त-विरुद्धार्थकत्वं कल्प्यते ।

प्रकृते च मन्त्रे नूतनपदसाहित्येन अस्य द्वितीयकल्पसाहित्यप्रतिद्वन्द्वितायाः प्राप्ताया विरुद्धत्वेनाशस्य प्राथमकल्पस्य साहित्यप्रतिद्वन्द्विता विज्ञायते । तेनास्या-शदिग्वाचकत्वस्याश्रयणम् । तथा च पूर्वशब्दः पूर्वादिगुणद्वारा पूर्वाञ्चनवशात् आदित्यस्यैव पूर्वदिक्सम्बन्धत्वेन पूर्वार्थको न तु कालवाचकः । एव सति अत्र पूर्वशब्देन न पूर्वकालिकानां ग्रहणं किन्तु पूर्वाञ्चनानां ग्रहणमिति नूतनशब्दोऽपि न कालिकार्थः किन्तु पूर्वाञ्चनवैपरीत्येन प्रत्यगञ्चनार्थकः ।

एव पूर्वा पूर्वाञ्चना ऋपयोऽग्निं स्तुवन्ति । एव नूतना पूर्वाञ्चनावसाने प्रत्यगञ्चनप्रवृत्त्या प्रत्यगञ्चना अपि अग्निं स्तुवन्ति । अत्र पूर्वशब्दस्य ऋपि-विशेषणत्वेन मन्त्रे वचनात् तत्रोक्तं ऋपिभिरित्यस्य तेन सह यया विशेष्य-विशेषणभावसम्बन्धः, एव तत्रैव विशेष्यबोधकपदरहितनतनशब्दस्यापि उपस्थितं ऋपिभिरित्यनेन विशेष्यविशेषणभावः सम्बन्धः इति भवति प्रतीतिः ।

परन्तु पूर्वोक्तरीत्या नूतन इत्यस्य प्रत्यगञ्चनपरतानिर्णये प्रत्यगञ्चन-परताया ऋपिष्वसम्भवात्तत्र ऋपिभिरित्यस्य विशेष्यतया सम्भव इति नात्र नूतना ऋपय इत्यर्थः, किन्तु ये प्रत्यगञ्चनास्त इति अनुक्तविशेष्यकत्वेनैव ग्रहणम् ।

अयं भावः—कुमेरोर्भूतान्तत्सम्बन्धित्वमृषीणाम् । ऋपिशब्देन किरणा आदित्यस्य गृह्यन्ते । ते आदित्यस्य कुमेरो पूर्वाञ्चनत्वेन आदित्यसमानन्यायता-यास्तत्रत्यायामपसोव किरणेष्वपि दर्शनात्तेऽपि पूर्वाञ्चनाः कुमेरुसम्बन्धा ऋपिशब्दबोध्याः । एव सति पूर्वं किरणा आदित्यं स्तुवन्ति एव नूतना अर्थात्प्रत्य-गञ्चना सुमेरस्थाः किरणा आदित्यं स्तुवन्ति, ते च सुमेरुसम्बन्धाः किरणा देवशब्दबोध्याः । यत्र एवात्र नूतनैस्तेत्यत्र देवैरिति विशेष्यसम्बन्धः इति भवति ।

ऋषीणां रश्मिपरत्वस्य निरुक्ते प्रतिपादनम्, एवं देवानामपि रश्मिरूप-त्वमिति शतपथे वचनं तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते । रश्मय आदित्यमण्डलस्या-

समन्ताद्वर्तन्ते यथा रथनाभ्या आसमन्तादराः । रश्मिष्वरत्वेन कल्पने आदित्य-
मण्डले नाभित्वेन कल्पना । तदेतद् गृहीत्वा वेदे प्रोच्यते रथनाभात्रिवारा
इति ।

अरत्वेन कल्पनायां रथचक्रे कल्पनाद्वयं सम्भवति यदिमेऽरा नेमितो
निर्गत्य नाभ्यां प्रतिशान्तिं अथवा नाभितो निर्गत्य नेभ्यां तेषां प्रवेश इति । उभय-
विधाऽपि कल्पना रश्मिषु वेदे कल्पिता । तत्र मण्डलतो निर्गता रश्मय आकाशे
पृथिव्यादिषु पतन्ति । पृथिव्यादिभिराकाशे प्रतिबन्धाद्रश्मिगमनस्य तस्मिन्पृथि-
व्यादी, प्रतिबन्धके तेजसः पुञ्जीभावेनौष्ण्योत्पत्त्या तत्राग्निरूपता रश्मीनां
सम्पद्यते । अग्निरूपतापन्नानां रश्मीनां पुनर्मण्डलानुकूलगत्या मण्डले प्रवेशः ।

तत्राद्यप्रकाराभिप्रायेण मन्त्रे प्रोच्यते “अग्ने नेमिररां इव देवांस्त्वं
परिभूरसि”^१ इति । देवा आदित्यरश्मयस्तेषां गमनप्रतिबन्धस्थानमराणां
नेमिरवाग्निरिति तस्य देवानामासमन्ताद्भवनमभिप्रेत्योक्तं अरान् नेमिरिव त्वं
परिभवसि इति । सोऽयमराणां नेभ्यां प्रवेशाभिप्रायेणारनेभिभाव इत्युच्यते,
नाभिगमनाभिप्रायेण तु अरनाभिभाव इति ।

सोऽपि रश्मिषु ‘रथनाभात्रिवारा’ इति पूर्वोक्तेनाभिव्यज्यते । तत्रारना-
भिभावमभिप्रेत्योच्यते—यदिमे रश्मयोऽन्यतः समागत्य मण्डले सन्निविशन्तीति ।
तद्विषये ब्राह्मणे मन्त्रेषु च वर्णना । आदित्यमण्डलस्योदयात्पूर्वं दृश्या रश्मयो
मण्डलसविधं गत्वा तत्स्तुवन्ति तत उदयो जायते । एवमस्योत्तरं दृश्या रश्मयो
मण्डलपृष्ठभावेन गत्वा तत्स्तुवन्तीति ।

एतत् पृष्ठभावेन गत्वा स्तवनं नमनशब्देनोच्यते । अग्रभागेनागत्य स्तवनं
स्तवनेडनशब्देनोच्यते । एतेषां पृष्ठभागेनाग्रभागेन वा गच्छतां रश्मीनां मण्डले
तिर्यक्त्वेन सम्बन्धः । सम्मुखीनभावेन मण्डले प्रतिवशन्तस्ते तदाह्वयन्तीवेति ।
एवं त्रिविधभावमभिप्रेत्यत्रिविधानि विशेषणानि वेदे प्रतिपाद्यन्ते । यथा बह्वि-
स्तावके सूक्ते उच्यते “आजुह्वानं^२ ईड्यो वन्द्यश्चेति” । तदत्र देवतासूदयन्नादित्यो
भुवि वर्तमानैः किरणैः पूर्वाञ्जनात्पूर्वमसम्बन्धादपिरूपैरादित्यः स्तूयत इत्यभि-
प्रायेण मन्त्रे अग्निः पूर्वोभिर्ऋषिभिरीड्य इत्युक्तिः ।

एवं देवैर्पृथ्यात्प्राक्कालीना रश्मय उदयन्मण्डलाग्रभागेनागच्छन्त अत एवेमे
नवीना अर्थादपराः प्रत्यगञ्चना इति देवरूपास्तमग्निं स्तुवन्तीति वचनम् । एवं
सम्मुखीनोऽसावग्निरादित्यो देवान् सम्मुखीनान् रश्मीन् इहोदयदेशे आवक्ष्यति
अनेप्यतीति । अनेनारनेभिभाव उक्तः । पूर्वप्रकारद्वये तु अरनाभिभाव इति ।

१. ऋ. स. ५ : १३ : ६.

२. ऋ. स. १० : ११० : ३.

एतावता मन्त्रे देवानामभ्युक्त्या तदानयनस्य उदयकालित्वेनात्रादित्यस्योदयो भवत्विति प्रार्थना । एव चास्मिन्मन्त्रे पूर्वशब्दस्य कालवाचित्वाभावेन टीकाकृता व्याख्यानस्यैवाप्रवृत्तिरिति वेदस्याप्रोक्ष्यत्वमङ्गरूपसिद्धान्तहान्या अप्राप्तिः । टीकाकृद्वीत्या व्याख्याने तस्या उद्धारः क्लेशसाध्य इति । एव चात्र मन्त्रे पूर्वशब्दः पूर्वाञ्चिनाभिप्रायेक इति भवति ।

एवञ्चास्यवामस्यमन्त्रे वामावर्ते आदित्यो वामशब्देनोच्यते । तस्य भ्राता मध्यमोऽश्नशब्देनोच्यते । अश्नः सर्वतो गच्छन्वायुरिव व्यापकः सोऽग्नेर्वाभावर्तादित्यस्य मध्यमो भ्राता । तृतीयो भ्राता धृतपृष्ठोऽस्याग्नेरित्यादि तन्मन्त्र उच्यते । एव च कुमेरौ सुमेराविवलोकत्रयसम्बन्धिनस्ते परस्परं भ्रातृभूतास्तेषां कुमेरावस्नमये सुमेरावुदये कार्यकालस्यावमानादर्शप्राप्तिर्मरणं वेत्यभिप्रेत्य यजुर्वेदे “अग्नेः^१ पूर्वं त्रयो भ्रातरो मृता” इत्युक्तिः । 111350

ऋग्वेदे उपरितने मन्त्रेऽर्थं प्राप्ता इति वचनम् । तदतत् कुमेरुगतं वैशिष्ट्यं पश्चिमायामुदयः प्राच्यामस्तमयः तच्छान्दोग्योपनिषदि प्रोच्यते । तत्रोक्तं “स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरेऽस्तमेता द्विस्तात् पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेते” इति । तत्र दक्षिणस्यामुदय उत्तरस्यामस्तमये पश्चात् पश्चिमायामुदयः पुरस्तात् पूर्वस्यामस्तमय इति वर्णनम् । तत्कुमेरावेव सम्भवतीति ।

१२. जघान नवति नवेति मन्त्रार्थं विचारः

एव च वेदे आदित्यस्यैवंकस्य स्तव इति मन्त्रेषु प्रोच्यमानसख्याना विस्पष्टार्थं न्व भवति ।

तत्र प्रथमत एन्द्रे सूक्त उच्यमानसख्याविषय एव विचारः ।

पूर्वोदाहृतः सख्याविशेषो “जघान नवतिनं” इत्यत्र नवाधिका नवतिः । किमनया सख्यया विवक्ष्यते । कुत एतावानेव सोऽर्थः । कथञ्च तस्य विनाश इन्द्रेणेति ।

तत्रेन्द्रो हि आदित्यस्तस्य द्विविधा गतिरेका दक्षिणोत्तरायणरूपिणी दक्षिणोत्तरसम्बन्धेन, अपरा सापातिकर्गतिः पूर्वपश्चिम सम्बन्धेन ।

तत्र दक्षिणोत्तरायणगतिर्वेदे देवयानपितृयानशब्दाभ्यां प्रोच्यते ।

देवयानशब्देन देवेषु यान गमनम् । देवाश्च उत्तरस्या सुमेरौ निवसन्तीति पूर्वमुक्तम् । देवयानप्रारम्भस्थलतो देवयानप्रवृत्तिः । तत्प्रारम्भस्थलानि चत्वारि वेदे निगदितानि ।

५०/प्रथमो विवेकः

तत्र दक्षिणायनावसानस्थलं यत् पितृयाणावसानरूपम्, तत्प्रथमम् । यस्य मकरसंक्रमणादिरूपत्वम् ।

अथवा देव्या रात्र्या मध्यः, ततः । देवी रात्रिश्च देवेष्वेवादित्यस्यास्तमयतः प्रवर्तते । तत्रादित्यस्यास्तमयः शरदृतुप्रारम्भे । अत एव शनपथब्राह्मण उच्यते “वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्त देवा ऋतवः, देवेषु तद्हूर्यसो भवति” इति । एतदृतुत्रयं यावत् देवेष्वेवादित्यस्य सत्ववचनेन परस्मिन्तृतुत्रये देवेषु तस्यासत्त्वं प्रतीयते । तच्चास्तोत्तरमिति शरदृतुप्रारम्भे देवेष्वेवादित्यस्यास्तमयेन रात्रिप्रवृत्तिः । सा च परवर्तिऋतुत्रयं यावत् ।

एवं च परवर्ति मासपट्टकं देवी रात्रिः । तस्या मध्यश्च हेमन्तर्तिक-मासावसाने । यतो देवेष्वस्तमित आदित्यो सुरेषु पितृषु वोदति । स चोदयः कुमेराविति तत् उदितस्य वामावर्तगत्या क्षितिजतः उपरिगृष्टाच्चतुर्विंशत्प्रशपर्यन्तः समारोहो मासत्रयेण । तत्र तृतीयमासान्ते तस्य तत्रोर्ध्वारोहस्यावधिश्चतुर्विंशति-स्थलरूपावधिप्राप्तिः । ततः स पुनरारोहक्रमेण मासत्रयेणावरोहन् भवत् ।

एवं च शरदि उदितस्य तस्य शरदृतुमासद्वयं हेमन्तस्यैको मासोऽस्तीतः स्यादिति । हेमन्तस्य मार्गशीर्षपौषरूपं मासद्वयम् । तत्र मार्गशीर्षमासस्यान्ते मकरादित्यस्य संक्रमणे मकरादिः कालस्तत आरम्भो देवयानस्य अर्थाद्दु-त्तरायणस्य प्रवृत्त्या स एको देवयानस्य प्रारम्भ इति । ततः आरम्भ स उत्तरस्यां गन्तुं प्रवर्तते ।

१३. सदृशीरद्य सदृशीति मन्त्रार्थं विचारः

उपःकालारम्भोऽपि देवयानारम्भकालस्तत आरम्भ देवयानं प्रवर्ततेऽत एव स उत्तरायणारम्भकालः । स द्वितीय उत्तरायणप्रारम्भः । तथाहि—तत्र सुमेरुकुमेर्वोर्यत्र पाण्मासिकं दिनं तावती रात्रिश्च तत्रास्तोत्तरं मासद्वयपर्यन्तं सायंकालिकं सान्ध्यं तेजो भवति । तत्र प्रथममासपर्यन्तं भास्वरं तेजस्ततः पर-वर्तिनि मासे च न्यूनभास्वरं तेजः, ततः परवर्तिमासद्वयं तमोमयम् ततः परवर्तिनि मासद्वये च प्रातःकालिकसान्ध्यतेजोयुक्तता भवति । तत्र प्रथमो मास औषसः । द्वितीयो मासः सावित्रः । तत्र औषसो मासस्त्रिंशदिनपर्यन्त इति उपसस्त्रिंशद्यो-जनपर्यन्तं ऋतुः कार्यं तमोनिरासपूर्वं विश्वप्रकाशनं तासां भवति । तदयमर्थः सदृशीरद्येति मन्त्रे प्रतिपादितः । तथाहि स मन्त्रः—

सदृशीरद्य सदृशीरिदुष्वो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका ऋतुं परियन्ति सद्यः ।^१ इति ।

तत्र त्रिशत योजनानि त्रिंशद्दिनानि, अर्थाद्दिनानि तावन्ति एषो मास-
स्तावत् पर्यन्तमुपस सत्वम् । तत्र सुमेरुकुमेरौ दिनरात्र्योऽप्यप्यासिकताकता ।
तत्र तावत्पर्यविकले दिने वा रात्र्या वा कथनमृतुमासदिनव्यवहारः । सातत्येन
दिनस्य वा रात्र्या वा प्रवृत्तो तत्र कथमृतुमासादिनाम कालमानः स्यात् । कथञ्चो-
पसस्त्रिंशद्दिनरूपकालमानेन वचनमिति चेत्, सत्यं दिने वा रात्र्या वा अवान्तर-
दिनादीनामभावाद्दिनादिभिर्यवहारो न सम्भवति ।

अत एव पूर्वोक्तं शतपथब्राह्मणम् “वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतव”
इत्यादिकमनुपपद्यते । दिनादिव्यवहाराभावे मासव्यवहाराभावेन ऋतुव्यवहारा-
सम्भवात् । तथापि तत्र सुमेरुर्वादी सातत्येन प्रवर्तमाने दिने वा रात्र्या वा
अवान्तरकालपरिच्छेदादश किञ्चिदुपलभ्यते । तस्यैव मासर्तुसंस्कारवासितान्तं वर-
ण्यदिनादित्वेन व्यवहारं कृत्वा मासत्वादीनां तत्र व्यवहारः क्रियते । तथाहि
पूर्वमुक्तं “सुमेरौ कुमेरौ वा आदित्यस्य कुलालचक्रवद् गतिरिति ।

एतावान् परं विशेषो यत् सुमेरौ सा दक्षिणावर्ता कुमेरौ वामावर्तेति ।
कुलालचक्रं भ्रमद् वृत्ताकारेण भ्रमति, एवमत्रादित्यो भ्रमन् वृत्ताकारं परिभ्र-
मति । संपा आदित्यस्य दैनन्दिनी गतिस्तृतीया । पूर्वं गतिद्वयमुक्तम्, सः च
तस्य दैनन्दिनी गतिस्तत्र कुलालचक्रवद्भ्यो वृत्ताकारभ्रमणेन भवति । तत्र यो
वृत्ताकारं परिभ्रमस्तस्य कियत्या कालकलया पूर्णता भवति । तदा द्वितीयो
भ्रमस्तत्तत्तृतीय इत्यादिक्रमेणाविरतं भ्रमन्नादित्य ऊर्ध्वमारोहति अवराहति
सातत्येन चानस्तमिता दृश्यते । तस्यादर्शने च स परिभ्रमस्तत्र ग्रहनक्षत्रतारा-
भिस्तत्र भ्रमद्भिः स भ्रमोऽनुभूयते ।

एव सति स आदित्यस्य भ्रम इति कथमुक्तिरिति चेत् सत्यं, तत्रादित्यस्य
भ्रमणमनुभूयमानं न वस्तुतस्तत्तस्य वास्तव, किन्तु आरोपितम् । वास्तव तु
तद्भ्रमणं पृथिव्या एव । पृथिव्या एव स्वासमन्ताद्भ्रमन्त्या वशतस्तदाख्यैः
पृथिव्या गतिमनवबुध्य तामादित्यं आरोप्यादित्य एव गतिमान् भवतीत्युच्यते तर्था-
ख्यानानां तोरणमनवत् ।

पृथिव्याः स्वासमन्ताद्भ्रमणेन दैनन्दिनगति आदित्यस्यासमन्ताद्भ्रमन्त्या
एव परिभ्रमणं वापिकी गतिस्तत्र स्वल्पपरिवर्तनवशत उत्तरायणादिगतिः ।
तथा सापातिकगतिः पृथिव्या एव । आपातप्रतिपत्तिन्यायेनादित्ये ता गतिमारोप्य
आदित्यस्य दैनन्दिनी दक्षिणात्तरायणरूपा वापिकी सम्पातचलनप्रशतं सम्पद्य-
माना सापातिकी गतिरिति । तदेतदंतरायब्राह्मण उच्यते—

स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति । तं यदस्तमेतीति मन्यन्ते ह्यन एव
तदन्तमित्वाऽप्यात्मानं विपर्यस्यते रात्रीमेवावस्तात् कुस्तेऽहः परस्तात् । अथ

यदेनं प्रातर्हृदेतीति मन्यन्ते रात्रेरेव तदन्तमित्वाऽथात्मानं विपर्यस्ते हरेवावस्ता-
त्कुरुते रात्रि परस्तात् स वा एष न कदाचन निम्नोचति इति (ऐ. ब्रा. ३:४:६)

एवञ्च सर्वत्रादित्यस्य गतिवचनमापातप्रतिपत्तिन्यायेन वक्तव्यमिति ।

एवञ्च सुमेरुकुमेर्वो रात्रिकाले ग्रहनक्षत्रतारादीनां भ्रमणेन गतिरनु-
भूयते । सापि कल्पितैव । तत्रादित्यस्य कुलालचक्रवद्भूमन्यायेनैकवृत्तपरिभ्रम
एकपर्यायः इति पर्यायशब्देन वारशब्देन प्रदक्षिणाशब्देन वा सा गतिर्व्यवह्रियते
तत्र । ये च सुमेरुकुमेर्वोः पर्याया एत एवाक्षपातस्थले विपुवृत्तादिषु दिनत्वेन
व्यवह्रियन्ते । एवं सति दिनसंख्याग्रहणवशतस्तत्र मासादिव्यवहारः ।

एवं चैषा सुमेर्वादित्योपास्त्रिंशत्पर्यायपर्यन्तं प्रकाशमाना भवति । एतदेव
गृहीत्वा पर्यायाणां योजनशब्देन ग्रहणं कृत्वोक्तमन्त्रे त्रिशतं योजनानीत्युक्तः ।
एवञ्च तत्रत्य रात्रिकाले तमोमयमासद्वयादूर्ध्वं प्रथमो मास उपस इति भवति ।
यथा सुमेरौ षाण्मासिकरात्र्यभिप्रायेणोक्तमन्त्रे पर्यायाणां योजनशब्देन ग्रहण-
मेव विपुवृत्ताद्यक्षपातदेशे दिनरात्र्योर्मनिमविशेषेण पण्डितघटिकात्मकम्, तत्र
दिनार्थानां त्रिशदघटिकानां परित्यागे त्रिशदघट्य एव रात्रिमानं स्यात् । रात्रि-
मानं च घटीदशकमस्तोत्तरं तेजस्सम्बन्धिः । तत्रास्ताव्यवहितोत्तर घटीपञ्चकं
भास्वरतेजोयुक्तं परवर्तिघटीपञ्चकं चाभास्वरतेजोयुतम् ।

ततः परवर्तिघटीदशकं तमोमयं, ततः परवर्तिघटीदशकं परद्वितीयसा-
न्ध्यतेजोयुतं, तत्र प्रथमं घटीपञ्चकमभास्वरतेजोयुतमौषसं, परवर्तिघटीपञ्चकं
भास्वरतेजोयुतं सावित्रं, ततः परस्तादादित्यस्योदयः । एतदेवाभिप्रेत्य सायण-
भाष्ये भाष्यकारेणोक्तं, स चोपः काल एकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च
सम्मित इति ।

रात्रिप्रारम्भ उक्तरीत्याऽस्तोत्तरवर्ति तेजस्सम्बन्धि-घटीदशकं परवर्ति-
तमोमयं घटीदशकं मिलित्वा विंशतिघटिकास्वतीतासु परवर्त्यैकविंशीं घटिका-
मारभ्य षड्विंशघटीपर्यन्तं घटीपञ्चकपरिमितः उपसः कालः । स एव च
भाष्यकारेणोक्तः । तं भाष्यकारीयमभिप्रायमविदित्वा व्यर्थ एव पाश्चात्येन
मेक्समूलरमहोदयेनास्थाने एव कोलाहलः कृतः ।

तत्र भाष्यकृता त्रिशद्योजनशब्दस्य व्याख्यानं कृतं तदपि योजनशब्दस्य
क्रोशचतुष्टयात्मकं मानं गृहीत्वा न कृतम् । किन्तु सूर्यस्य प्रतिदिनं वृत्ताकार-
गतिमभिप्रेत्य, वृत्ते च पण्डित्यधिकत्रिशतभागानामंशशब्दितानां सत्वेन तैश्च
दिनरात्र्योः पण्डित्यघटिकानामतिक्रमणेन तत्र दिनार्थानामशीत्यूर्ध्वशतांशानामूर्ध्व
रात्र्यर्थेषु तावदंशेषु पूर्वोक्तरीत्या विंशतिघटिकार्थेषु विंशत्यधिकशतांशेषु अतीतेषु
रात्रिशेषार्थानां षट्यंशानां मध्ये सावित्राणां त्रिशदंशानां परित्यागे त्रिशदंशा

उपोऽर्था अवशिष्यन्ते । तेषामशाना योजनशब्देन ग्रहणं कृत्वा मन्त्रे त्रिशद-
योजनानि कार्यं कुर्वन्ती गच्छतीत्युक्तम् । उपसामुक्तविद्यत्रिशत्सम्बन्धेन तैत्तिरीय
उच्यमानं त्रिशदुपस्तावकं सूक्तमुपपद्यते ।

एव भाष्याभिप्रायमज्ञात्वा योजनशब्देन क्रोशचतुष्टयं गृहीत्वा तदनुसारेण
पृथिव्या विपुलवृत्तौ यक्षत्रमानार्थानां नवीनरीत्या मानानां “माइल्” सन्नकानां
किञ्चिन्मूलपञ्चविंशतिसहस्राणां पष्टिघटिकाभिरत्यये त्रिशद्योजनार्थानां क्रोशानां
विशत्यधिकशतपरिमितानां “माइल्” सन्नकमानेन परिवर्तनं कृत्वा सार्धद्विगुणं
“माइल्” इत्यस्यातिव्रमे कियान् काल इति अनुपातप्रदर्शनं द्वारा यो निर्णय उक्त
स तु सर्वथा भाष्याशयाविज्ञानमूल इति ।

एवञ्चोप कालमारम्भं देवयानस्यात्तरायणस्य वा प्रारम्भः । एतद्वितीय
देवयानम् । अत एवोपसम्बन्धेनैव ‘स्वसा’ स्वस्ते ज्यायस्यै यानिमारंगिति” ।
स्वसारारिरूपा ज्यायस्यै स्वस्ते ज्येष्ठभगिनो उपास्तस्या कृते योनि स्थानमारक्
रेचितवती । रात्रिरपगता दिनं प्रवृत्तमिति तदर्थः । तत ओपसकालना दिनान्तरा-
रम्भेण देवयानारम्भ इति व्यवनम् । मन्त्रान्तरेणाप्ययमर्थ उच्यते ‘आरंभु
कृष्णा सदनान्यस्याः” इति । तत्र कृष्णा रात्रिरस्या उपस सदनानि स्थानानि
भारं रेचितवतीति ।

आश्विनसूक्तेऽश्विनौ प्रत्युच्यन्ते “प्रातर्यावभिरागत” मिति” । “प्रातर्या
वाणो देवाश्च” ऐतरेयब्राह्मण उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम् “इमे वै देवा
प्रातर्यावाणो यदग्निस्या अश्विनाविति” । तेनापस प्रातः सम्बन्धा व्यज्यते ।
प्रातर्दिनारम्भ इति प्रसिद्धम् । दिनारम्भे प्रवृत्ता उपास्तस्याः प्रथमप्रवृत्ता-
त्वाज्ज्येष्ठत्वं पश्चात्प्रवर्तमाना रात्रिरिति तस्या कनिष्ठत्वम् । एवमुपसो ज्येष्ठ-
त्ववर्णनादप्युपस्तकाशतो दिनारम्भ इति व्यवनम् । ऋतशब्दस्य दिनबोधक-
त्वादुपस ऋतावरीति ऋतवतीत्यर्थकं नामापि ततो दिनारम्भं बाध्यतीति
दिक् ।

१४. देवयानपितृपाणयो प्रत्येक चातुर्विध्यम्

सावित्रकालमारम्भं दिनान्तरप्रवृत्त्या मुमेरस्थले तदुक्तस्यापि कालोत्तरस्य
सावित्रकालस्य दिनान्तरप्रारम्भकनया ततः प्रवर्तमानं तृतीयं देवयानम् ।
तत्रादित्योदये दैवदिनप्रारम्भेण चतुर्थं देवयानम् ।

ते चेमे चत्वारो देवयाना पन्थानो भवन्ति । देवयानानां चातुर्विध्ये
तद्विरुद्धाः पितृपाणा अपि पन्थानश्चतुर्विधा भवन्ति । तदुक्तं “ये चत्वार पययो

देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी विद्यन्ति । तेषामज्यानिमजीतिमावहात् तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्वे” इति ।

पितृयाणस्य देवयानभिन्नत्वाभिप्रायेण यमसूक्ते यमं प्रति उच्यते “यस्ते स्व इतरो देवयानाद्”^१ इति । एवं च देवयानपितृयाणयोरेव दक्षिणोत्तरायण-रूपत्वम् ।

तत्र दक्षिणोत्तरा गच्छन्नादित्यो याम्योत्तरवृत्ते विपुवृत्तत उभयपार्श्व-योश्चतुर्विंशत्यंशपर्यन्तं गच्छति । उत्तरायणे प्रवृत्त आदित्यो विपुवृत्ततो याम्यो-त्तरवृत्तागतदक्षिणदिक्चतुर्विंशत्यंशावसानस्थलत उत्तरां गन्तुं प्रवर्तते । क्रमेण च तद्वृत्तीयांस्तावत्संख्याकानशानतीत्य विपुवृत्तं प्राप्य तत उत्तरदिक्चतु-र्विंशत्यंशपर्यन्तं गच्छति । तावता स्थूलेन मानेनाष्टाचत्वारिंशदंशा उपयुक्ता-भवन्ति । तावता मासपट्कञ्च वत्सरस्यातीतं स्यात् । वत्सरपूर्त्यर्थं-तेषामेवां-शानां विपरीतगत्याऽऽक्रमण कर्तव्यं भवति । तावता वत्सरः पूर्णो भवति । एवं चैतेषामंशानां गमागमाभ्यामुपयोगेऽष्टाचत्वारिंशद्वैगुण्यं स्यात् ।

ततश्चोक्तांशानां संख्या पण्णवतिरूपा स्यात् । इदञ्च स्थूलमानेन । सूक्ष्म-माने तु विपुवृत्ततः प्रतिदिशं सार्धत्रयोविंशत्यंशानामेवोपयोगे तद्वैगुण्ये सप्त-चत्वारिंशत्संख्या सकृदाक्रमणे स्यात्, द्विराक्रमणे तु उक्तसंख्याद्वैगुण्ये चतुर्णवति-रंशानां दक्षिणोत्तरायणे उपयोक्तव्यानां संख्या भवति । तावतामशाना दक्षिणो-त्तराक्रमणेन वत्सरः पूरितो भवति । एते दक्षिणोत्तरागमन उपयुक्ता अंशा वैष्णवे सूक्ते उच्यन्ते । तथाहि वैष्णवसूक्तीये मन्त्रे—

“चतुर्भिः साकं नवतिञ्च नामभिश्चक्रन्नवृत्तं व्यतीनरवीविपत्”^२ इत्युच्यते ।

१२. चतुर्भिः साकमित्यादि मन्त्रार्थ प्रकाशनम्

अत्र ‘चतुर्भिः साकं नवति नामभिः’ वृत्तचक्रवदनुकूलभावेन वेपनमुच्यते । तत्र व्यतीनिति द्वितीयान्तेन प्रतिकूलभावो वेपनीयेषु प्रतिपाद्यते । द्वितीयान्ते-नात्र वेपनकर्म प्रतिपाद्यते । साधनं तत्रोच्यते नामभिरिति तृतीयया नामरूपम् । नामशब्देन गमनमुच्यते । एवं च गमनेन व्यतीनां वेपनं वृत्तचक्रदृष्टान्तेनानुकूल-भावोऽपि वेपितव्यानां प्राप्तः । तेषां वेपनीयानां चतुर्भिः साकं नवतिमिति संख्या प्रोच्यते ।

एवं च चतुर्णवतेवृत्तचक्रवदनुकूलप्रतिकूलभावेन वेपनं विष्णुकर्तृकमत्र प्रतिपाद्यते । अनुकूलप्रतिकूलभावे तेषामेव येषामनुकूलप्रतिकूलभावो विवक्षितः

१. ऋ. वे. १०:१८:१.

२. ऋ. वे. १:१५५:६

द्वि सम्बन्धिता भवति । द्वि सम्बन्धे वेदे सधस्थशब्देन व्यवहार । तस्य सध-
स्थस्य वृष्णवे सूक्ने “उत्तरमिति विशेषणादिदमुत्तरदक्षिणसम्बन्धोति विज्ञायन ।
तदुच्यते तत्र उत्तर “सधस्थमिति” ।

एव च दक्षिणोत्तरसम्बन्धि सधस्थान तत्र गन्तव्याशेषु भवतीति उक्तया
मस्यया दक्षिणोत्तरायणयोरुक्तव्यानामशानामेषा सत्या बोधिता भवति । आदि-
त्यस्य विष्णुरूपभाक्ता । एव सत्यादित्येन दक्षिणात्तरायणयोर्याम्योत्तरवृत्त विष्णु-
वृत्तत प्रतिपार्श्वं दक्षिणोत्तरा गन्तव्यानामशाना सार्धत्रयाविशतिरूपाणा
पार्श्वद्वययोगे सम्पन्नाना सप्तचत्वारिंशदशाना द्विर, योगेन सम्पद्यमाना चतुर्णव-
तिसंख्याया प्रतिपादन भवति ।

यत्तत्र चतुर्भि साक नवतिमित्यत्र आदित्येन गन्तव्यवृत्त माकल्पेन सम्पद्य-
मानानामशाना संख्या पट्युत्तरत्रिंशतरूपा नवतिचतुष्टयात्मिका चतुर्भि साक
नवतिमित्यनेन बोध्यते इति वचनम् । तन्न सम्यक् । तथा सति नवतिपदस्य
बहुवचनान्तता प्राप्नुयान् । किञ्च व्यनोति विपरीतभावबाधकस्य सम्यक्-
सम्बन्धो न स्यात् । एव सधस्थग्रहणस्य तत्रोत्तरमिति विशेषणस्य सम्यक्त्व न
स्यात् । तस्मादनेन वचनेन दक्षिणात्तरायणयोरुपयोक्तव्याना याम्योत्तरवृत्त-
गताशानामेव चतुर्णवतिरूपा सस्या प्राच्यत इति ।

यद्यपि विष्णुसूक्ने उपरितनमन्त्रे चतुर्णवत्तया उच्यन्ते के चेमेऽशा इति
विचारे विष्णुना वेध्यमानत्वाद्विष्णुना त्रिभिर्गमनैर्दोषं सधस्थ विमोयत इत्युक्त्या
विमेयसधस्थस्य चोत्तर सधस्थमित्युत्तरशब्देन तत्रव विशेषणादुत्तर सधस्थ
सहस्यानुरूपमर्थाद्विज्ञेनेति प्राप्त्या दक्षिणोत्तरसधस्थस्य त्रिभिर्गमनैर्विमानमिति
भवति ।

ते च दक्षिणोत्तरसम्बद्धविमेयेभेदा अशेविमोयन्त इति उक्तसंख्याका
दक्षिणोत्तरायणसम्बन्धिनोऽशा भवन्ति । ते च तत्र तावन्त । यतो भूमध्यवृत्त
विषुवाख्य ततो दक्षिणोत्तरायणमुत्तरस्या च याम्योत्तरवृत्ते आदित्येन गन्तव्या अशा
प्रतिपार्श्वं सार्धत्रयोविशति । पूर्वं स्थूलेन मानेन चतुर्विंशतिरित्युक्तम् ।

तयोरुभयपार्श्वयोरगाना मेलनेन सप्तचत्वारिंशत्सत्या भवति । तावद्-
भिरर्शस्तेर्नकमवायन सम्बत्सराधरूपमुपयुक्त स्यात् । अत्राऽयनान्तस्सग्रहार्थ-
सवत्सरपूर्त्यर्थं तथा विपरीतभावेन पुनरुपयोगेन सप्तचत्वारिंशत्सत्याया द्विगुण-
त्वेन मन्त्रोक्ता चतुर्णवतिसंख्या लभ्यत । तयामशाना गमनागमनयोरुपयोगेन
सधस्थता अनुकूलप्रतिकूल पादश्चेति ।

१६. सम्पातगति प्रतिपादनम्

विष्णुश्च सूक्नेषु इन्द्रस्य युज्य सतेत्युच्यते । युज्यो योगयुक्त सन्नेत्रनेन
समानरूपत्वं बाध्यते । विष्णुश्चादित्य इन्द्राऽऽ आदित्य । तन्नेन्द्रस्यात्रापि

सम्बन्धग्रहणे विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः सखेति भवति । तयोरिन्द्राविष्णवोः सुतपावत्वं रक्षकत्वं वृत्रविनाशकत्वं च सूक्ते प्रोच्यते ।

एवं चेमेङ्गा इन्द्रसम्बन्धिनोऽपि भवन्तीति । एषामनावृत्तानां ग्रहणे संख्या सप्तचत्वारिंशद् भवति । प्रतिपार्श्वं सार्वत्रयोविंशतिरित्युक्तं प्राक् । तत्र पूरुषाणि-संख्यामात्रग्रहणे त्रयोविंशतिः प्रतिपार्श्वमिति पार्श्वद्वयमेलनेन संख्या षट्चत्वारिंशद्भवति । सा चैपाङ्गानां संख्या दक्षिणोत्तरगतिसम्बन्धिनाम् आदित्यस्येति ।

यथा दक्षिणोत्तरा गतिरादित्यस्य दक्षिणोत्तरायणगतिरूपिणी, एवं पूर्व-पश्चिमगतिरप्यादित्यस्य भवति । सा च सम्पातगतिरित्युच्यते, तस्या एवापरोक्ष-भावेन ज्योतिषिग्रन्थेषु अयनगतिरिति वर्णना । अयनगतिरित्यत्र नायनरूपा गतिः । किन्तु अयनस्य अयनस्थानस्य गतिश्चलनमिति यावत् ।

वृत्ते एकस्य विन्दोः स्वस्थानतश्चलने वृत्तगताः सर्वे विन्दवः स्वस्थान-तश्चलिता भवन्ति इति सम्पातविन्दुरपि स्वस्थानतश्चलिता भवति इति सम्पातगतिरपि तेनोक्तप्रायाः । सम्पातो नाम वत्सरमध्यकाले याम्योत्तरवृत्ते आदित्यगन्तव्य मार्गरूपक्रान्तिवृत्तस्य भुवो मध्यवृत्तरूपविपुवृत्तस्यैकत्र सम्प्राप्तिः । स च सम्पातः क्रान्तिवृत्ते यस्मिन् विन्दो एकस्मिन् वत्सरे जातो वत्सरान्तरे तदपेक्षया विभिन्नविन्दो भवति ।

स्वल्पा चेतस्य वात्सरिकी गतिर्वहुना कालेन दर्शनयोग्यदेशभेदवशतः प्रतीयते । तस्याश्च पूर्वपश्चिमभावेन प्रतोत्येषा पूर्वपश्चिमगतिरादित्यस्य सम्पातगतिश्चेदोच्यते । तत्र क्रान्तिवृत्तस्य यो मध्यमो विन्दुर्मेपादिर्मिनान्त-विन्दुश्चलीयो वत्सरमध्ये याम्योत्तरवृत्ते विपुवृत्तेन सम्पतितः सोऽविविन्दुस्ततः पूर्वस्यां पश्चिमायां वा चलतम् । तच्च चलनं न सर्ववृत्तव्यापि किन्तु प्रतिपार्श्वं कियदंशपर्यन्तम् । ते चांशास्तत्राविविन्दुतः पूर्वपश्चिमयोः प्रतिपार्श्वं सप्तविंश-तिर्भवन्ति स्थूलमानेन ।

१७. या ओपवीरिति मन्त्रार्थविचारः

सा च पाताङ्गसंख्या ओपविसूक्ततोऽभिव्यक्ता भवति । तथाहि ओपव-सूक्ते मन्त्रः—

या ओपवीः पूर्वा जाता देवेभ्यास्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु वभ्रूणामहं शतं वामानि सप्त च ॥ इति ।

एतन्मन्त्रस्य निरुक्तकारेणोत्प्लेखपूर्वं संक्षिप्तं व्याख्यानमुक्तम् । या ओप-वयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा, मन्ये नु वभ्रूणां वभ्रूवर्णानां हर-णानां भरणानामिति वा शतं वामानि सप्त च । वामानि त्रयाणि भवन्ति स्या-

नानि नामानि जन्मानोति^१ । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । सप्तशत पुरुषस्य मर्मणा तेष्वेना आदधतीति वेति ।

अत्रार्थस्यास्पष्टत्वम् । पूर्वाशब्दस्य दिग्बोधकत्व कालबोधकत्वं वेति सन्दिग्धम् । त्रीणि युगानि पुरेत्यस्यार्थो न विस्पष्टः । पूर्वं युगत्रय जाता इति वर्णने मन्त्रस्य चतुर्थयुगसम्बन्धिना प्राप्नोति । देवेभ्य इत्यस्य विशेषणोल्लेखस्य प्रयोजनं न स्पष्टम् । बभ्रुशब्दस्य नानार्थत्वसंपादनेन न कोऽपि गुणः । प्रकृते तावता निर्णयाभावः । शत धामानि सप्त चेत्यशस्यार्थोऽत्यन्तमविस्पष्टः । धामशब्दस्यात्र जन्मार्थकत्वेन तावन्ति जन्मान्योपधीनामित्यनेन किमभिप्रेयते, किं तावत्य एवोपधयः, उत तावतीरेवाह जाने इति ।

को गुण एतावतीनामेवोपधीना सत्वे विज्ञाने वा । शत सप्तेति पदयोर्गुणनेन सम्बन्धे सप्तशतीत्यर्थः उत सप्ताधिक शतमिति सकलनमात्रमिति वा । सप्तशत पुरुषस्य मर्मणामित्युल्लेखेन प्रथमकल्पप्रतीतिस्तदानीं समुच्चयार्थकचकारस्योपादानं व्यर्थं स्यादिति ।

१८ या ओषधीरिति मन्त्रार्थं निर्णयः

निरुक्तव्याख्याकर्त्रा दुर्गासिंहेन तु पूर्वा इत्यस्य प्रथमा इत्यर्थकरणेन कालिकतास्य शब्दस्य मन्यत इव । त्रियुग पुरेति पदयास्त्रियुगेभ्यः पूर्वमादिकल्पे इति वर्णने त्रियुगमित्यत्र विभक्ति-विपरिणामोऽपि मन्त्रव्य तावता देवेभ्य इत्यस्य पुनः सम्बन्धः प्रयोजनाभावः । मन्त्रस्य चतुर्थयुगसम्बन्धिनाप्राप्तदोषस्तदवस्य एव । देवेभ्योऽपि पुरेति वर्णनेन देवानामपि जन्मस्वीकारेणामरता तेषां न स्यात् । शत सप्त चेत्यस्य सप्ताधिक शतमित्यर्थमुक्त्वा तावतीरह जाने इत्यर्थेन तावतीनामोपधीना विज्ञाने तदुल्लेखे च प्रयोजनाविज्ञानम् । एव सति व्याख्यानद्वयेनापि मन्त्रस्यार्थो न विस्पष्टः । इयमेव रीतिः स्वल्पविभेदेन सायणभाष्यस्य । एव च सरलार्थपदयुतस्यैतस्य मन्त्रस्य न स्पष्टार्थता ।

अथात्रैव व्याख्यानं चेत्-यदत्रोपधिशब्देन न लोकप्रसिद्धा ओषधयो गृह्यन्ते किन्तु ओषो दाहात्मक तेजस्तद्धीयते आधीयते यत्रति व्युत्पत्त्या सौरतेजःप्रकाशयानि नक्षत्राण्यभिप्रयन्ते । अत एव ब्राह्मणे देवा वा ओषधीषु पञ्चास्वाजिमयु देवा वै नक्षत्रष्वजिमयुरिति वर्णनस्य समानरूपता भवति । एव पूर्वाशब्दो नात्र कालवाचकः किन्तु दिग्वाचकः । तथा सति पूर्वा पूर्वदिक्का इत्यर्थः ।

त्रियुग शब्दोऽपि न त्रयाणां युगानां समाहारबोधकः । तथा सति त्रियुगीत्यपि प्राप्नुयात् । किन्तु युगशब्दस्य द्वित्वसंख्याबाधकत्वेन त्रयो युग द्वय चेति

संख्ययोः संकलनार्थकः । एवं सति मन्त्रपूर्वार्धस्यैवमर्थो भवति या ओषघयो यानि नक्षत्राणि तत्संख्या त्रियुगशब्देनोच्यते त्रीणि युगं द्वयं च । पञ्चेत्यर्थः । अर्थाद्यानि पञ्च नक्षत्राणि पुरा पूर्वस्मिन् काले देवेभ्यः देवानां कृते अर्थाद्बोलोके पूर्वा पूर्वाणि पूर्वदिक्कानि अर्थादादित्योदयस्थानि सञ्जातानि ।

अयं भावः—देवानां निवासः सुमेरुस्तत्रादित्योदयस्थानं पूर्वरीत्या वासन्तिक-संपातस्थानं तत्स्थत्वं नक्षत्राणां पञ्चानां पूर्वमासीत् इत्युक्त्या स सम्पातो नक्षत्र-पञ्चकसम्बद्ध इति भवति । तत्र नक्षत्रपञ्चकग्रहणेन संपातस्य न सर्वनक्षत्र-परिभ्रमः किन्तु नक्षत्रपञ्चक एवावस्थितिरिति संपातस्यासर्ववृत्तपरिभ्रम इति भवति । अन्यथा पूर्ववर्तिनां सर्वेषां नक्षत्राणां संपातसम्बन्धित्वे नक्षत्रपञ्चक-ग्रहणस्यासम्बद्ध प्राप्नुयात् ।

किञ्च स्थलान्तरे पठ्यमानमन्त्रानुसारेणैतन्मन्त्रस्य सांपातिककृत्तिका-नक्षत्रकालिकतयान्ततः पूर्ववर्तिनक्षत्रपञ्चकस्य सांपातिकत्वेनात्र ग्रहणं प्राप्नुयात् । कृत्तिकापूर्ववर्तीनि सांपातिकानि नक्षत्राणि रोहिणीमृगशिरभ्राद्रापुनर्वसुपुष्य-रूपाणि गृहीतानि भवेयुः । तेषां सांपातिकत्वेन ग्रहणं यजुर्वेदीयनक्षत्रियप्रजापति-वर्णनविरोधः स्यात् । स चोपरिष्ठात्प्रतिपादयिष्यते ।

किञ्चेतेषां नक्षत्राणां ग्रहणे एतन्मन्त्रोत्तरार्धोक्तसंख्यावचनविरोधः स्यात् । न हि रोहणीतः पुष्यनक्षत्रपर्यन्तमन्तरं सप्तशती अंशानां भवेत् अथवा सप्तोत्तरशतांशपरिमितमन्तरं भवति । यद्यप्यत्र नक्षत्रपञ्चकमेवोच्यते मन्त्रे न विशिष्टं किञ्चन नक्षत्रपञ्चकं, विशेषानुक्तेस्तथापि येषां पञ्चानां नक्षत्राणामन्तरं गमागमाभ्यां मन्त्रोत्तरार्धोक्तांशसंख्यासमं स्यात् तादृशं नक्षत्रपञ्चकमेवात्र विवक्षणीयम् ।

तादृशं नक्षत्रपञ्चकं हस्तनक्षत्रमारभ्य चित्रास्वातीविशाखाऽनुराधारूप-नक्षत्रपञ्चकेऽनुराधापर्यन्तमन्तरं चतुष्पञ्चाशदंश इति ज्यौतिषिके प्रतिपादनेन तस्य द्व्युग्येऽत्र मन्त्रोत्तरार्धोक्ता संख्या सप्तोत्तरशतरूपिणी समा भवतीति तन्न-क्षत्रपञ्चकस्यात्र ग्रहणप्रसक्तिः । तस्य देवतासम्बन्धित्वेनोक्तनक्षत्रपञ्चकस्य ग्रहण इमानि वसन्तसाम्पातिकानि नक्षत्राणि प्राप्नुयुस्तथा सति इदानीन्तनवसन्तस-म्पातसम्बन्धिनक्षत्रापेक्षया तेषां नक्षत्राणां वसन्तसंपातनक्षत्रत्वेन प्राप्त्यै बहुपूर्वः कालो वक्तव्यः स्यात् ।

किञ्चेतेषां नक्षत्राणां वसन्तसंपातस्थाने प्राप्त्यै इदानीन्तनवसन्तसंपात-नक्षत्रानुसारेण तेषां वसन्तसंपातस्थत्वप्राप्तिपर्यन्तं मध्यवर्तीनि यानि तादृशानि नक्षत्राणि तेष्वपि उक्तसंपातसिद्ध्या संपातस्य सर्ववृत्तभ्रमप्राप्तिः स्यात्तथा सति उक्तनक्षत्रपञ्चके नक्षत्रियप्रजापतिवर्णनस्यायुक्तत्वं स्यात् । को विशेष एतेषामेव पञ्चानां नक्षत्राणां नक्षत्रियप्रजापतित्ववर्णने ।

अथ मन्त्रोक्तमह्यासाम्यमम्पादकत्वमेवैषा नक्षत्रियप्रजापतित्वकल्पने विशेष इति । तदपि न सम्यक् । तथा सति एतत्सव्यावर्णनस्य निष्प्रयोजनत्व स्यात् । उतनक्षत्रपञ्चकगतसस्याग्रहण विज्ञाने वा न किञ्चन फलमस्ति । तस्मादत्रा-
क्तनक्षत्रपञ्चक न वसन्तसपातनक्षत्रत्वेन ग्रहीनु शक्यम् ।

तथा सति अत्र मन्त्रोत्तरार्धगनसस्याया ग्रहणार्थमुक्तनक्षत्रपञ्चकस्य सापातिकत्व वक्तव्य तच्च वसन्तसपातसम्बन्धि न भवतीति कृत्वा तस्य शारद सपातस्थता वक्तव्या ।

तथा सति शारदसपातस्योक्तरीत्या नक्षत्रपञ्चकावस्थाने वसन्तसपात-
स्यापि तत्सारूप्येण नक्षत्रपञ्चकगतत्व वक्तव्य तानि चोक्तशारदीयसम्पातनक्षत्र-
पञ्चकानुसारेण रेवतीमारम्य अश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीरूपनक्षत्रपञ्चक-
मेवात्र वसन्तसपातसम्बन्धित्वेन ग्रहीतव्य तथा सात तस्येदानीमपि सत्त्वेनोक्त-
रीत्या शारदसपातन्यायेन मन्त्रोत्तरार्धगतसस्यासम्बन्धित्वेन ग्रहणमुचितम् । तथा
सति नक्षत्रियप्रजापतित्वकल्पनानुसारेण नक्षत्रपञ्चक एव सपातभ्रम आन्दोलन-
न्यायेनेति सपातस्यासर्ववृत्तभ्रमो नक्षत्रियप्रजापतिवचनेन अत्र मन्त्रे उत्तरार्धे
विशिष्टसव्यावचनेन च सिध्यति ।

एव चात्र मन्त्रे उत्तरार्धे सप्ताधिक शतमित्येव सप्त च शतमित्यस्यार्थ-
त्वेन वक्तव्य न तु सप्तशती निश्चककाराद्यभिमतम् । चशब्दग्रहणमप्यत्रोक्तार्थ-
सूचकम् । उत्तरार्धस्य मन्त्रगतस्यायमर्थो यदुक्तनक्षत्रपञ्चकस्य शत सप्त सप्ता-
धिक शत धामानि अशरूपाणि धामानि स्थानानि सौरतेजोयोगाद् बभ्रुवर्णानि
अरुणवर्णानीति यावत् । मनं स्तुवे मानयामि वेति । तेषामशाना रात्रिविनाशो-
त्तर प्रवृत्त्या प्रादित्योदयेन सर्वेष्वेतत्प्रदातृत्वमिति प्रशंसितत्वम् । उक्तसस्याकाश-
योगितया रेवतीप्रभृतिरोहिणीपर्यन्तस्य वसन्तसपातिकनक्षत्रपञ्चकस्यात्राभि-
प्रेतत्वमिति ।

तेषा रेवतीप्रभृतीना रोहिणीपर्यन्ताना तावत्सस्याकाशयोगस्तंतिरीय-
ब्राह्मणवशतो विज्ञायते । तथाहि तत्र ब्राह्मण नक्षत्रियप्रजापतेर्वर्णनमुच्यत एवम् ।

हस्त^१ एवास्य हस्तश्चित्रा शिर स्वाती हृदयम्, ऊरु विशाखे अनुराधा
प्रतिष्ठा । एष वै नक्षत्रिय प्रजापति । यो वै नक्षत्रिय प्रजापति वेद । उभयोरेन
लोकयोर्विदु इति ।

अत्र कुत एषा नक्षत्राणा प्रजापतिरूपता किमिति नान्येषामिति विचारे
प्रकारान्तराभावात्सपातसम्बन्धित्वेन तेषा प्रजापतिरूपत्वे हतु । तच्च सपात-
सम्बन्धित्वमेवामेव यदि भवेत्तदेवा वैशिष्ट्यम् । यदि सपातो नक्षत्रान्तरसम्ब-
न्ध्यपि भवेत्तर्हि उक्तनक्षत्रपञ्चके प्रजापतिरूपत्ववर्णनं निहंतुक स्यात् ।

एतन्मात्रसम्बन्धित्वे तु एतान्येव नक्षत्राण्युक्तसंपातस्थानि तद्वृणतयाऽऽदित्यस्थितिप्रज्ञापकानि तद्वारा संवत्सरज्ञापकानीति कृत्वा प्रजापतिरूपाणीति । संवत्सरस्य प्रजापतिरूपत्वं ब्राह्मणेण पुं “संवत्सरो वै प्रजापतिरिति”त्यादिना स्पष्टमुच्यते ।

शारदसंपाततो वासन्तिकसंपातस्याशीतिशतांशविप्रकृष्टत्वेन हस्तादौ शारदसम्पातत्वे ततस्तावदशविप्रकृष्टनक्षत्रपञ्चक एव वासन्तिकः संपातः । तत्र पञ्चैव नक्षत्राणि भवेयुरिति तद्विधनाभिप्रायेण त्रियुगमिति निर्देशः । सर्वथा अत्र वासन्तिकानां पञ्चनक्षत्राणां सम्बन्धिनः सप्तोत्तरशतमंशाः स्तूयन्ते ।

एवं सम्पातस्थनक्षत्रपञ्चकस्य सम्बन्धो गमागमाभ्यां द्विःसम्बन्धनेति । द्विःसम्बन्धाभावे सकृत्सम्बन्धे तत्रांशाः सार्धत्रिपञ्चाशत् । त इमे सम्पातसम्बन्धितः पूर्वापरदिक्सम्बन्धिनः । तत्रापूर्वाशपरित्यागेन पूर्वाशिमात्रग्रहणेऽपि पञ्चाशत्संख्या भवति, एवं सति साम्पातिकास्त्रिपञ्चाशत्तुदक्षिणोत्तरायणीयाश्च पट्चत्वारिंशन्मिलित्वा $४६ + ५३ = ९९$ नवनवतिः सम्पद्यते ।

एतेषु स्थलेषु आदित्येन तद्रूपेणन्द्रेण स्वयं गम्यत इति तत्रत्यस्यादित्ययोगाभावे विद्यमानस्यान्धकाररूपस्य वृत्रस्य विनाश इन्द्रेण । इन्द्रभिन्नेन दुर्लङ्घ्यत्वाद्दुर्गतवमत्रस्थानात् पुरत्वमित्यादिकं तत्र कल्पितम् । तानितावत्संख्याकानि पुराणि दुर्गाणि वेति विज्ञेयविशेषे नादरात् केवलनवति नवेत्युक्त मन्त्रे । दक्षिणोत्तरायणीयेष्वंशेषु विष्णोः सम्बन्धात्स्येन्द्रं प्रति युज्यत्ववचनम् ।

एवं चेन्द्रसूक्ते नवनवतिवर्णनवशत उत्तरायणाद्यभिप्रायेण विष्णोः सूक्ते चतुर्भिरित्यादिसंख्या, औपधिसूक्तगता च संख्योपपद्यत इति सिध्यति । एवं सति ऋग्वेदीयमन्त्रे नवतीरिति विपरिणामेन नवतिमित्यर्थकं, वेदान्तरानुराधात् । एवमादित्यपरत्वे उभयोर्जघान नवति नव या औपधीरित्यनयोर्विस्पष्टार्थता ।

१९. संपातांशानां स्थूलमानप्रतिपादनम्, तत्र जपमालोदाहरणञ्च

सम्पातसम्बन्धिनोऽंशाः स्थूलमानेन चतुष्पञ्चाशत् त्रयमंशो लौकिकधार्मिकव्यवहारतोऽपि स्पष्टः । तथाहि धार्मिककृत्येषु जपस्थले साधनत्वेन मालोपयुज्यते, सा च जप्यसंख्यागणनोपयोगिनी, जप्यसंख्यातु तत्तत्स्थले शतघातरूपिणी । शतं द्विशतं सहस्रं लक्षमयुत प्रयुतमिति परार्धान्ता । तस्याः संख्यायाः संख्यानार्थमपयुज्यमाना मालाऽपि तत्संख्याने यथा सौकर्यं स्यात्तादृशी उपयोक्तव्या ।

परस्त्वत्र तद्वैयर्थ्यम् । शतघातरूपिणी संख्या संख्यातव्या, माला तु श्रष्टोत्तरशतमणिभिः प्रोक्ता । कथमनया मालया संख्याने सौकर्यं भवेत् । एकशतसंख्याके जपे मालयाः सकृदुपयोगे जपसंख्याऽऽटाधिकशतरूपा संपद्यत इति वैयर्थ्यम् । एवमेव परसंख्यास्थले ।

अथ यदि जपसह्यारथे जपदशाशेन तर्पणम्, तद्दशाशेन ब्राह्मणभोजन-
मिति माङ्गत्वार्थं शतापेक्षायाऽऽविकथेन तर्पणाद्यर्थत्वेन सह्यानाभिप्रायेण तदुप-
पत्तिरित्युच्येत, तदानीं मणीनां सख्या न्यूना भवेत् । शतदशाऽऽश्व दशसु दश-
दशाशत्वं सवन्यूने एकस्मिन्निति तर्पणार्था दशमणयो ब्राह्मणभोजनायैश्वर्यको
मणिरिति मालायां मणीनां मर्या एकादशाधिकोत्तरशतसख्याऽपेक्षणीया । तावता
द्विशतादिमख्याने पुनर्वैषम्यस्य दुर्वारत्वम् । मालायां मणिसख्याविषये स्मृतावुच्य-
मानविकल्पा अपि वषम्यस्य दुर्वारत्वेन नोपपद्यन्ते । यथा प्रजापतिस्मृतौ माला-
मणिविषये उच्यते—

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चत् पञ्चाशदथ तु ।

सप्तविंशतिकं वापि ततो नैवाधिका वरा ॥ इति ।

एतत् कथमपि नापपद्यते ।

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वे तन्मूलश्रुतेरुक्तस्मृतेर्वादित्यपरत्वेनोपपादने मध्यगुप-
पत्तिः । यथा पूर्वोक्ता आदित्यस्य सम्पातगतिस्तस्या पूर्वपश्चिमभावेन प्रवृत्त्या
तदुपयोगिनोऽशाश्वचतुष्पञ्चाशदिति पूर्वं निर्णीतम् । तावता ग्रहणं सम्पातमालायां
पूर्णत्वमिति तत्पूर्णत्वाय तावतामशाना द्विरुपयोगो गमनागमन्यामादित्यस्य सम्पा-
तगतौ साऽशसख्या द्विरुपयुज्यमानाऽष्टोत्तरशतरूपत्वेन सम्पद्यते ।

अथ च सम्पातस्थलोयादित्यविम्बानुकारेण मणिभिर्दण्डनिपातन्यायेन
सम्पातमालानुकारेणामिव्यज्यते प्रकारः, विम्बं ह्यादित्यस्यैकाशब्द्यामपातदश-
नात् । तस्य विम्बस्य सम्पातस्थानेषु दण्डनिपातन्यायेनावर्तने चतुष्पञ्चाशत्सख्या
चतुष्पञ्चाशद्वारमावर्तनेन, द्विस्तथा वर्तनेऽष्टोत्तरशतसख्या निष्पद्यते । विम्बा-
नुकारो मणिभिर्मालायां, तेषां परस्परभावेन प्रवयणेन विम्बेन माने यो दण्ड-
निपातन्यायः सोऽनुक्रियते । तत्र केवलं गमनानुकारस्तदा तदनुकूला चतुष्पञ्चा-
शद्रूपा मणीनां सख्या मालायां स्यात् । गमनेऽपि मूलावधिमनुसृत्यैकपाश्वर्गगत-
मात्रानुकारस्तदा सप्तविंशतिः सख्या मणीनां स्यात् ।

२० सम्पातस्यासर्ववृत्तपरिभ्रमप्रतिपादनार्थं रगवत्यादिधार्मिक-त्रिहृद्योत्प्लेख

एव चैकपाश्वर्गगमनानुकारे सप्तविंशतिः, पाश्वर्द्वयस्य सकृद् गमनानुकारे
चतुष्पञ्चाशत्, पाश्वर्द्वयस्य गमनागमनानुसारेण द्विरुपयोगे द्विर्गमनानुकारेऽष्टो-
त्तरशतमिति मालामणीनां सख्या स्यान्न प्रकारान्तरेणेति तदभिप्रेत्येकस्मृती-
त्रिविधैव मणीनां सख्या मालायामित्युक्तं सगच्छते । द्वित्वेन प्रकारं मालामणि-
संयोगोपपादनमशक्यमेव । एव च स्मृतावुच्यमाना धार्मिककृत्येषूपयुज्यमाना माला
तन्मणीनां सख्या सम्पातस्य तावदशकत्वमसर्ववृत्तभ्रमं च साधयतीति ।

एव रगवत्यादिलेखने धार्मिकचिह्नविशेषविलेखनमपीदमपि सम्पातस्या-
सर्वगतिमादित्यमन्त्रान्वितामभिव्यनक्ति । तथाहि तच्चिह्नं स्वस्तिकनामं तस्य

देशभेदेन भेदोऽपि उक्तरीत्यैव तु संगतो भवति । तथाहि तस्य विलेखः परस्पर-परिच्छिन्नरेखाद्वयात्मकः । स च परिच्छेदो मध्यसम्पर्केण भवति + एवम् । अत्र प्रतिदिशं प्रतिलेखान्तं मर्यादारेखापि विलिख्यते ५१ एवम् ।

तत्रोर्ध्वाधोरेखया दक्षिणोत्तरायणगत्यर्थस्थानानुकार आदित्य प्रत्यन्तं मर्यादारेखाविलेखनेन, तत्र स्वल्पभागपर्यन्ततैव तस्या गतेर्भवति गमागमाभ्यां तत्रावृत्तिरिति द्योत्यते । मर्यादारेखालेखोऽपि गतिस्थानानुकाररेखाया अन्ते न समानरूपो विलिख्यते किन्तु एकस्मिन् रेखान्तस्थाने तद्रेखाया एकपार्श्व-सम्बन्धनैव । परस्मिन् प्रान्ते च पूर्वपार्श्वविरुद्धदिक्सम्बन्धेन विलिख्यते ५२ एवम् । तत्रोक्तविधमर्यादारेखाद्वयस्य विण्णपरूपेण विलेखनेन तत्र गमागमा प्रत्याय्येते ।

एवं वामपार्श्वतः समारभ्य पूर्वोक्तरेखां मध्यतश्छित्वा दक्षिणपार्श्वं कियद्दूरं काचन रेखा विलिख्यते पूर्वरेखापेक्षया स्वल्पमानाधिक्यवती ५३ एवम् । अत्रापि पूर्वरेखावदेव प्रतिपार्श्वं रेखान्ते मर्यादारेखाद्वयं विलिख्यते ५४ एवम् । सा च रेखा सम्पातगतिस्थानानुकारिणी आदित्यस्य । सापि गतिर्न सर्ववृत्तव्यापि-नीति बोधयितुं तत्र मर्यादारेखालेखः । प्रतिपार्श्वं भिन्नपार्श्वसम्बन्धितल्लेखो गमागमाभ्यां तदुपयोगं ध्वनयति ।

अत्र लेखे सर्वसाधारणलेखता उल्लिखितरूपा । कैश्चन तत्र सर्वं विलिख्य प्रतिपार्श्वं सर्वरेखान्ते स्वल्पोऽववृत्ताकारो विलिख्यते ५५ एवम्, तेन तत्र आदित्य-सम्बन्धः स्पष्टं प्रतिपाद्यते । तत्राप्यन्ते आदित्यार्धविम्बपर्यन्तत्वं तदध्ववृत्तलेखने-नाभिव्यज्यते । विदेशीयैरपीदं चिह्नं विलिख्यते स्वल्पविभेदम्, विभेदश्च मर्यादा-रेखालेखाभावमात्रेण +, स च तः क्रास शब्देन व्यवह्रियते, तत्राप्येव स्वाभिप्रायः ।

यत् तत्र मर्यादारेखालेखाभावो गतेर्मर्यादा भावं द्योतयन् सम्पातस्य सर्ववृत्तपरिभ्रमं सूचयतीति, तदसत् । ऊर्ध्वाधोवर्तिन्या दक्षिणोत्तरायणानु-कारिण्याः स्यलेऽपि मर्यादा भावं प्राप्नुयात्तया सति । एवञ्चात्र मर्यादारेखा-लेखाभावमात्रमेव न तु तेन सर्ववृत्तपरिभ्रमादिसूचनम् ।

आदित्यस्योक्तस्थानेषु परपरवर्तितया गत्या दण्डनिपातन्यायेन तत्र-सम्बन्धेन तदनुकारो विदेशीयेषु उक्तविधरेखानेखमूनभूते तत्र सर्वत्र कोलन-कल्पना । आदित्यस्य सर्वत्र दण्डनिपातन्यायेन सम्बन्धे सर्वत्र परपरवर्तिसर्वविम्ब-वैशिष्ट्येन निरन्तरप्रोक्तकोलाकारता भवति । आदित्ये च कोलाकारता तत्र तत्र शंकवोऽपिताः षण्टिरित्यादिना वेदे प्रोच्यत इति । सर्वथाऽस्य चिह्नस्थादि-त्यगतिप्रतिरूपकत्वमेवेति ।

२१. इन्द्रस्यादित्याभिनतत्वप्रतिपादनम्

एतावतेन्द्रस्यादित्याभिनता, तत्वे तन्निहन्तव्या अमुरा आप तेजोनिवर्त्या-
न्धकाररूपतमोरुपिणस्तदीयपुरादीना सस्या आदित्यस्य दक्षिणात्ताग पूर्व
पश्चिमा च गति परिच्छिन्ना, परिच्छेदेऽपि मस्यानियमन, सस्या च विशिष्टे-
र्वाभिमतेत्यादया विशेषाश्च ऊर्ध्वोक्तरीत्या सिध्यतीति ।

इन्द्रो हि उदयघ्नादित्यस्तत्सम्बन्धितया च सूक्तेषु ब्राह्मणेषु च नानाविधा
कल्पना वेदे । तत्र सामान्यत इन्द्रसम्बन्धनी द्विविधैव वर्णना तदीयकृतित्वेनोच्यते
सामपाने बलकृतिश्चेति । तत्र सोमपानविषय उच्यते इन्द्र सोम पीत्वा तज्ज-
नितेन हर्षेण वृत्रहननादिक करोति । तदुक्त निविदाध्याये "अस्य मदे जरित-
रिन्द्रो वृत्रमहन्^१" इत्यादिना तस्य नानाविधानि कर्माणि तत्रोक्तानि ।

किञ्च सूक्तेष्वपि ^२"इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्" इत्यादिना द्विविधानि
कर्माणि प्रोच्यन्ते । लवसूक्त लवरूप इन्द्र सोमपाने तज्जनित हर्षे स्वस्यावस्था-
विशेष वणयति "इति^३ वा इति मे मनो गामश्च सनुयामिति" । "कुवित्सोमस्या-
पामित्यादिना ।" तदिदं सर्वं कथमुपपद्यते यदीन्द्र आदित्यस्तर्हि कथं सोमस्य पान
तेन, कथं तस्य मद, कथं तेन वृत्रवधादिक क्रियते । सोमश्च बल्लिरूप, न हि
बल्यारसस्य वा पानमादित्येन क्रियत इति । वृत्रादिवधादिवर्णनानामप्यनुपपत्तिः ।
तस्मादत्र सोमपानादीना रूपाणि भिन्नानि वक्तव्यानि ।

तत्र वृषाकपिसूक्त उच्यते "विहिसोतो रमृक्षत नेन्द्र देवममसतेति" ।
आदित्यस्यास्तमयकालोर्नैपा वर्णेना । तत्रोच्यते आदित्यरूपे इन्द्रेऽस्तमिते देवा
किरणा पूर्वमर्थादस्तमयात् तद्वशवर्तिनस्तदीयादेशपालनकर्तारं पूर्वं तेषां
नियमितं कार्यं सेवनं विश्वप्रकाशनरूपं व्यसृक्षत परित्यक्नवन्त । इन्द्रनियमा-
परिपालनेनेन्द्र देव नियन्तारं नामसतति ।

अयं भाव -अस्तमयात् पूर्वमादित्येन देवानां जगत्प्रकाशनरूपं कार्यं तद्रू-
पञ्च सवनं कर्तव्यतया नियमितमासीत् । अस्तमिते चादित्ये देवैस्तद्विसृष्टम् ।
पूर्वं देवानां किरणानां भुवः प्रति प्राप्या तदीयपदार्थप्रकाशनं तं क्रियते ।
अस्तमिते चादित्ये तदीयकिरणानां भुवा सम्पर्कराहित्येनाध्वंगमिता सञ्जाता ।
तत्रोच्यते "देवैर्ज्ञातृवैव भूसम्बन्धिपदार्थप्रकाशनरूपं सवनं तं परित्यक्तमिति" ।

तावता विज्ञायते सवनं प्रकाशनमिति । एवञ्च सोमः प्रकाशस्तदात्मक
तेज इति यावत् । तस्यैव तेजोऽप्यस्य सोमस्येन्द्रेण पानं क्रियते । पानमत्र
स्वीकारः । अयं भाव -आदित्याऽस्तं यन्नग्नौ स्वीय तेजो निदधाति तावता स

१ निविदाध्याय ११

२ ऋ स १३२१.

३ ऋ स १०११६१

४ ऋ स १०२६१.

रात्री तेजोरहितो भवतीति कल्पना । अत एव स रात्री कृष्णवर्णात्मा न प्रकाशते । वस्तुत एकत्र देशेऽस्तमितस्तद्विरुद्धदेशे तस्य सत्त्वे प्रकाशमानत्वेऽपि पूर्वदेशानुसारेणासी तेजोरहितः कृष्णवर्णः सज्जात इति कल्पना । यश्च विरुद्ध-देशे प्रकाशमानः स तु भिन्न एव पूर्वस्मादिति देशभेदात्तस्य भेदकल्पना ।

एवञ्च तेन भिन्नेनादित्येन यत्रासावदितस्तत्र प्रकाशनं क्रियते तदानीमेव यत्र देशेऽसावस्तमितस्तद्देशस्थानां तारकादीनामपि प्रकाशनं क्रियते । एवञ्च तद्वात्रा दीयमानं तेजः सवनं तत्रत्यस्य प्रकाशनं सर्वा रात्रि यावद्भवति । तस्य रात्री दीयमानस्य प्रकाशस्य सर्वा रात्रि यावत् सञ्चितस्य उदये आदित्येन पानं क्रियते तस्य स्वीकारः क्रियते ।

आदित्ये तद्वात्रिकालिकं तेजो विलीनं भवति । अयं विलय एव तेन सोम-स्योक्तरीत्या तेजसः पानमिति । उदये प्रकाशेऽज्वकारस्य तद्रूपतमसो नाशो वृत्रस्य नाश इन्द्रकृतः रूपकेण वर्णना । तदेतन्मन्त्रे प्रोच्यते । स चायं मन्त्रः—“एकया प्रतिवापिवत्साकं सरांसि त्रिशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ।”

एकया प्रतिघोतिमन्त्रार्थचिन्तनम्

अयं मन्त्रो निरुक्तकारेण अनवबुद्ध्यर्थस्य काणुकाशब्दस्यार्थनिर्णयायो-पक्षिप्तो व्याख्यातश्च । तदीयं व्याख्यानमेवम्—

“एकेन प्रतिधानेनापिवत्साकं सहेत्यर्थः, इन्द्रः सोमस्य काणुका । कान्त-कानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा । इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणे हत इति वा कणेहृतः कान्तिहतः” इति । अत्रैकेनैव प्रतिधानेन युगपत्सोमस्य त्रिशत्सरांसि पीतानि । तत्र काणुकाशब्दः सोमस्य विशेषणं सम्भवति इन्द्रस्य वा । आद्ये पक्षे उच्यते कान्तकानि प्रियाणि क्रान्तकानि आक्रान्तानि कृतकानि संपादितानि वेति ।

द्वितीये पक्षे काणुका इन्द्रः कान्त इच्छावान् कणेघातः कणेहतः । अति-शयितं सोममिच्छन् भवति । त्रिशत्सरांसि सोमस्य कानीति विचारे याज्ञिकैरुच्यते उक्थयस्य सामसंख्याया माध्यन्दिने सवने त्रयः पर्याया दश दश चमसास्ते सर्वे ऐन्द्रा इति तत्रत्य चमसपात्रेषु त्रिशत्संख्याकेष्वस्मितसोमयुक्तत्वादान्यत्र सरां-स्युच्यन्ते । तानीन्द्रेण पीयन्ते । तत्स्यः सोमः पीयत इत्यर्थः ।

तद्वत् तेन तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवताकानि इति । तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्यायास्त्रयस्त्रयोऽप्येन्द्रा एव भवन्ति । त्रिष्वप्येतेषु दश दश चमसाः । तदभिप्रायेण त्रिशत्सरांसीत्युक्तं मन्त्रे । यानि उक्थसम्बद्धानि सोमपात्राणि तान्येकेन प्रतिधानेन पीयन्ते । तान्यत्र सरांस्युच्यन्त इति याज्ञिकाभिप्रायः ।

निरुक्ताभिमत मत मूले उच्यते, त्रिशदपरपक्षस्याहोरात्र्यास्त्रिशत्पूर्वपक्ष-
स्येति नैरुक्ता तथा या एताश्चान्द्रामस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता
अपरपक्षे पिबन्तीति । टीकाकृता तदर्थं उच्यते, तत्तत्रैव सति या एताश्चान्द्र-
मस्यश्चन्द्रम सम्प्रन्धिन्त्यश्चन्द्रमसि भवा आगामिन्यः प्रतिपद्वितीयादिति यिषु
आगच्छन्ति आप रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्तीति ।

अत्र याज्ञिकपक्ष त्रिशदुक्तपात्रस्थसोमे ह्यमाने पीयमानेऽपि साक शब्द-
स्यासलग्नकता । न हि तावता युगपद्धोम पान वा, क्रमिक तत् ।

तथाचैतस्मिन् पक्षे देवतात्रयवादे सोमपानस्यायुक्तत्व च । अत एवास्वर-
साक्षिरुक्तकारभतमुक्त मूलकारेण । टीकाकृता तद्व्याख्याय तस्मिन्नपि मन
दोष उद्घाटयते । आह एकया प्रतिधापिबदिति मन्त्रे साक सरासि त्रिशतमिन्द्र
पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेण तथा एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति
रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्तीति । तदेतद्रश्मिषु पातृषु चन्द्रमसि पीयमाने सर्वमेत-
दसम्बद्ध भवति, एकया प्रतिधापिबदिति मन्त्रस्येन्द्रत्वादिति । अयं दोषटीका-
कृता परिह्रियते, इतरस्मिन् मन्त्रे यमक्षितिमक्षितय पिबन्तीत्यत्र रश्मीना
पानसम्बन्धादादित्य उच्यते ।

आदित्योऽपि हि इन्द्रशब्देनोच्यते ‘असावादित्य एवेन्द्र इति ह विज्ञायते’ ।
तदवयवभूनाश्च रश्मय समासव्यासस्तुतिभाव । सर शब्द खल्वपि उदके वर्तते ।
तत्रैव सति यानि तान्युदकानि सरासि पञ्चदशाह सम्भूतानि साकमवस्थितानि
भवन्ति चन्द्रमसि तानि सूर्य इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति । एवमेतत्
सर्वमुपपद्यते नैरुक्तपक्ष इति ।

एव चैतस्मिन् मन्त्रे याज्ञिकपक्षे साक पानस्यानुपपत्ति । नैरुक्तपक्षे
मन्त्रे इद्रेण त्रिशत सरासि साक एकया प्रतिधया पीयन्ते इत्युच्यते नैरुक्तैश्चन्द्र-
मसि सभृतानामपा पान रश्मिभि क्रियत इत्युच्यत इति इन्द्रपानमुच्यते । रश्मि-
पानेन समाधीयत इत्यसम्पद्धता । अतः टीकाकृता इन्द्रस्यादित्याभेदेनादित्यत्व
गृहीत्वा रश्मीना चादित्याभिन्नत्वेन रश्मिकर्तृक पानमादित्यकर्तृकमेवेति
मन्त्रार्थस्य व्याख्यायाश्च सगतार्थत्वमित्युक्तम् ।

परन्तु अत्र पाने साकशब्देन साहित्य वा योगपथं वोक्त मन्त्रे तस्याव-
स्थितिसम्बद्धता वर्णनं वा मन्त्रस्यार्थवर्णनम् । अवस्थितिबोधकस्य शब्दस्य
मन्त्रेऽभावात् । तस्मादयं मन्त्रोऽस्पष्टार्थः । टीकाकारेणादित्यपरत्वेन व्याख्या-
नेऽपि न विस्पष्टार्थता । काणुकाशब्दस्येन्द्रविशेषणता सोमविशेषणता वेत्यत्रा-
निर्णयः । तद्व्युत्पादनेऽपि अनेकरूपत्वप्रतिपादनेन तदर्थोऽप्यनिर्णीतः । तस्मादस्य
प्रकारान्तरेणादित्यपर व्याख्यानम् ।

तत्र प्रथमं कारुणाशब्द इन्द्रविशेषणमेव । तत्र व्युत्पत्तिश्च अणुशब्दा-
त्कुत्सितार्थे कन् तस्य पुनः कुत्सितार्थककिशब्देन समासः किमः कोष्णमित्या-
दाविव कादेशः । अर्थश्च अणुः स्वल्पा मात्रा । स्त्रीत्वादत्र मात्राग्रहणम् ।
तस्याः कना बोध्यं कुत्सितत्वम् तथा कारुणा अतिशयितस्वल्पा मात्रा । किमा
समासे कारुणाशब्दे अत्यतिस्वल्पा मात्रा बोध्यते । तथा च अतिस्वल्पमात्र इन्द्रः
स्वल्पकलारूपः इन्द्रः एकया प्रतिधया प्रथममेव प्रतिविरुद्धधानेन प्रतिधा, सोमस्य
त्रिशत्सरांगि युगपदपिवत् ।

अयं भावः—आदित्योदयस्थलीयैषा वर्णना । आदित्योदयात्पूर्वं रात्र्या-
स्त्रिंशद्दण्डपर्यन्तं, किंवा, सावित्रकाले त्रिंशदंशसम्बन्धेन घटीपञ्चक रूपे सभृतं
बहुलीभूतं तेजः पृथक्त्वेन भासमानं सर्वमादित्ये कलामात्रोदिते तत्रैव लीनं
भवति पृथक्त्वेन नावभासते । तदसौ तेजसो विलयः स्वल्पकलामात्रोदित आदित्ये
युगपद्भवति । अयमेवेन्द्रस्य सोमपानमित्युच्यते ।

एवं सति तेजस एव सोमरूपता तस्य विलयस्त्वादित्ये स्वल्पकलारूपे युग-
पत्कालविलम्बकृत्वा यस्तत्सोमस्य पानमिमेऽर्था एवं व्याख्यानेन स्पष्टा भवन्ति,
मन्त्रस्यार्थोऽपि विस्पष्टः । पूर्वमुदयादादित्यस्यान्यत्र सत्त्वेन तदपेक्षया प्रतिविरुद्ध-
मुदयनीयदेशे धान स्थापनं प्राप्तिरिति यावत् । तस्यैकशब्देन स्वल्पत्वं बोध्यते ।
अस्तदेशापेक्षोदयदेशे स्वल्पं प्राप्तः कलामात्र इन्द्रः पूर्वत्रिंशद्घटीषु रात्र्याः
सावित्रत्रिंशदशेषु सभृतं भास्वरतमं तेज उदयमात्रेणात्मनि गृह्णाति । बहुली-
भूतमपि तत्तेजः पृथक् न भासते इति । आदित्योदयात्पूर्वं पृथक्त्वाऽवभास-
मानस्य तेजस उदिते आदित्ये पृथगनवभासोऽनुभवसिद्धः ।

अन्यत्रापि प्रकारान्तरेणायमर्थो वर्ण्यते । उदयात्पूर्वकालपर्यन्तं मण्डलतः
पृथग्भासमान तेज उपा इति गृहीत्वा सोपा उदयपर्यन्तं मण्डलतः पृथग्भासमानो-
दिते आदित्ये तत्र विलीना भवति । न ततः पृथगवभासते । स तस्यास्तत्रैकीभावो
विलयात्मा तं गृहीत्वा तस्य विवाहरूपेण कल्पनम् । उपाश्च सूर्योदयसन्निकटा
सूर्याशब्दिता तस्या आदित्येन विवाहकल्पनां गृहीत्वा सूर्याविवाहसूक्तं वेदे
वर्णितम् । आदित्यपत्नीत्वेनोपसो व्यवहारोऽपीममर्थं स्पष्टयति ।

यथा पत्नी विवाहात्पूर्वं पृथग्रूपा विवाहोत्तरं पत्यौ विलीयते तत्साजात्या-
दुपस आदित्य पत्नीत्वेन व्यवहारो बहुलं वेदे । प्रजापतेः कनामबोध्यत्वकथापीम-
मेवार्थं बोधयतःत्युपरिष्ठाद्वर्णयिष्यते । एवं चात्रार्थं प्रतिधासरःकारुणाशब्दानां
स्पष्टार्थत्वम् । एव च सोमस्तेजोरूपस्तत्पानं च तदादानरूपमिति भवति ।

अयमेवार्थः प्रकारान्तरेण सूक्तान्तरे बोध्यते । तत्रोच्यते—अयमिन्द्रस्त्रिक-
द्रुकेष्वपिवत्सुतस्य इति । त्रिकद्रुकशब्दस्यार्थ आश्वलायनेन श्रीतसूत्रे उच्यते—

“अभिप्लवपडहस्य^१ पूर्वं त्रिक त्रिकद्रुक इत्याचक्षते” इति । तच्च त्रिक ज्योति गौरायुरिति यागत्रयरूपम् । एवञ्चोक्तयागत्रये सुतस्य सोमस्य पानमकरादिन्द्र । तत्रन्द्राग सर्वेषु सामयागेषु सोम पीयत तथा सति को वा विशेषा यत्नेन त्रिकद्रु-
कषु सोमपानवर्णनस्य । नरुक्तमत इन्द्रो यदा मध्यमस्थानवासिनी दत्ता
तदानीं कथमुक्तयागत्रये सोमपान तस्य ।

किञ्च सूर्यस्यैवैकस्य देवत्व तस्यैव वेदे स्तव इत्यनुक्रमणिकालिखितम-
तानुसारेण कथं सूर्यस्योक्तयागत्रये सोमपानमिति । तत्राच्यते इदमपि सर्वं साम-
स्य तेजोरूपत्वे तत्पानस्य तदादानरूपत्वे एवोपपद्यत इति । इदं त्रिकद्रुकनाम-
ताऽपि व्यज्यते । तन्नाम हवेर्ध्वजि ऋक इति रूपम् । तस्य किमा समास किम
स्याने कद्रथ इत्यादिवत्कदादेशे कद्रुक इति, तस्य त्रिशब्देन समासे त्रिकद्रुक
इति शब्दः ।

एव घातादीन्पिरयं । किमा कुत्सितार्थे वर्तमानेन दोष्टौ कुत्सितत्व
बोध्यते । दोष्टे कुत्सितत्वमसपूर्णतया । एव च कद्रुको सपूर्णदीप्ति । तस्य त्रित्व
त्रिशब्देन बोध्यत । एवञ्चासपूर्णदीप्तियुक्तास्त्रयस्तच्छब्देन बोध्यन्ते । पूर्णा
दीप्तिश्च आदित्यस्य दर्शने तददर्शने चासपूर्णा । सा च रात्रावेव सभवेत् ।

रात्रौ हि प्रथमतोऽधिका दीप्ति प्रारम्भे, ततः क्रमशो ह्रायमाना पुनरु-
दयाभिप्राये क्रमशो विवर्धमाना दीप्ति । तत्रादयामभिप्रायदोष्यभिप्रायेण स
शब्दः । तत्र विपुवृत्तादिस्थित्येषु उदयात्पूर्वं घटोपञ्चक सावित्र काल प्रकृष्ट-
प्रकाशः । सावित्रकालतः पूर्वं पञ्चघट्य उप काल पूर्वसावित्रापेक्षया स्वल्प-
प्रकाशः ।

उप कालतः पूर्ववर्ती दिनान्तराभिप्रायो रात्र्यामापोऽयत्नप्रकाशः । मुमे-
रुस्थले तु सावित्र काल एकमासपर्यन्तः । एवमुप कालोपि तावान् । पूर्ववर्ति-
रात्रिकालोऽपि दिनान्तरसम्बन्धाभिप्रायस्तावानव । तदेतत्सदृशो रद्येति मन्त्रमाप्ये
च प्रतिपाद्यत इति तत्सर्वं पूर्वं विस्तारेण निरूपितम् । एव चेना त्रयाणां कालानां
दीप्तियागेऽपि आदित्यदशनकालोनापेक्षया स्वल्पतजस्तत्कद्रुकत्वम् ।

त्रिकद्रुकशब्दतो यथा पूर्वोक्तार्थलाभ एव तच्छब्देन गृह्यमाणयागत्रयबोध-
कशब्दतोऽपि स एवार्थो लभ्यते । त्रिकद्रुकशब्देनाभिप्लवपडहस्याद्य यागत्रय गृह्यत
इति पूर्वमुक्तम् । तन्नामानि ज्यातिर्गौरायुरित्यपि पूर्वं प्रतिपादितम् । ततोऽपि
उक्तार्थनाम । तथाहि ज्याति शब्देन केवलं प्रकाशमय त्रिकद्रुकशब्दविशेष-
णतया न्यूनदीप्ति सावित्र कालो बोध्यते । गौरित्यनेन उप कालवाचः । उपसा
गोवाहनत्वेन गोशब्देन बोधात् ।

निरुक्तकारेणोच्यते “आत्मैवैषामायुधं वाहनं सर्वं देवस्य देवस्येति” । एवं गोवाशनमुपसामिति गवामुषोऽभिन्नत्वम् । गावश्च किरणा इति । एवमायुः शब्देन रात्र्याः पूर्वोक्तस्वल्पतेजोयुतो दिनान्तरीयभागो गृह्यते । आयुः शब्दस्य हि आङ्पूर्वाद्युघातुतो निष्पत्तिः । आङ्ईषदर्थकत्वम् । युघातोश्च मिश्रणममिश्रणमर्थः । तत्र प्रकृते तेजसा ईषन्मिश्रणं तेन बोध्यते ।

एवं सति तच्छब्दतो रात्रिसम्बन्धित्वम् । उक्तरीत्या स्वल्पतेजस्कभागत्रय-ग्रहणम् । तत्र विद्यमानस्य तेजसस्तद्रूपस्य सोमस्य पानमिन्द्रेण क्रियत इति पूर्वोक्तार्थ एवानेन बोध्यते । एवं च तेजः सोमस्तत्पानमादानं स्वास्मिन्विलयस्वरूपमिन्द्रेण क्रियते इति । अत एव सोमपानविषये स्पष्टं वर्णनं क्रियते वेदे मन्त्र ।

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ (ऋ. सं. १०:८:८३)

ओषधिं पिष्ट्वा पानकर्ता सोमो मया पीत इति मनुते । परन्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणा मन्त्रा वा वैदिका देवतावर्णनस्थले यं सोममिति विदुस्तस्य न केनापि भक्षणं क्रियते । देवतादि वर्णनस्थल इत्यवश्यं पूरणीयम् । अन्यथा सोमयाग-प्रक्रियया सोमवल्लीरसनिष्कासनपूर्वं पानपर्यन्तं प्रक्रियाया वेदे एव प्रतिपादनात्तेन विरोधः स्यात् ।

यत्तु निरुक्तकारेणात्र वृथासुतोऽर्थाद्यज्ञं विना सुतः सोमोऽसोमः सोमो न भवति, पाता च तस्य न सोमपा भवति योऽयज्वेत्यर्थ उक्तः स तु यथाकथंचन प्रसिद्धवल्लोरूपं सोममभिप्रेत्य योजितो न तु वेदमन्त्रस्वारस्यापेतः । किञ्च तेनापि वृथा सुतोऽयज्वेत्यादिपदानामत्राध्याहारादिना योजनीयता भवति, तावता न कोऽपि सूक्ते प्रकृतोपयोगः स्यादिति । उक्तरीत्येन्द्रकर्तृकसोमपानवर्णनस्य न सम्यगुपपादनं स्यादिति ।

एवं बलकृतिरिन्द्रस्य पराक्रमवर्णनेन, पराक्रमश्च वृत्राद्यसुराणां निरास-नेन, तच्च बहुधा वर्ण्यते वेदे युद्धवर्णनपुरस्सरम् ।

वस्तुत इन्द्रस्य न केनापि युद्धम् । युद्धवर्णना तु उपमार्थेन । तदुक्तं निरुक्तकारेण—“उपमार्थेन युद्धवर्णना भवन्ति” इति (नि. २:१६:२) । मन्त्रेऽप्युच्यते—

“मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुर्न तु पुरा विवित्से” ॥ इति

२३. इन्द्रविपयिणी युद्धवर्णन उपमार्थेना सूपपन्ता भवतीति प्रतिपादनम्

आदित्येन वास्तवं तु न केनापि युद्धं सम्भवति । आदित्यस्य तमसा वृत्रादि-शब्देनोच्यमानेन विरोधो न सम्भवत्येव । आदित्यदृष्ट्या तमसोऽभावात् । केवलं

तेजसि सति तमसो दर्शनं तत्रेति तेजस्तमसोरसामानाधिकरण्यादर्शनाद्विरोधप्रकल्प्य विरोधस्य पुरा काष्ठा युद्धकल्पनं तत्रेति । एव चोत्तरीत्या तेजोवशतो विनाशयो वृत्रादिरसुरोपि तेजोवशतो विनाश्यान्धकाररूप एव । निघण्टौ मेघवाधकेषु नामसु वृत्राहिशम्बरशब्दना पाठेन तेषामभिन्नार्थत्वेन शम्बरादयोऽपि तमोरूपाएव एव । तेन च वृत्रेण निरुद्धा आपोऽपोदानी तमसस्सत्तादशाया तेजनो सत्त्वं दृष्ट्वा तमोरूपेण वृत्रेण तासां निरोधं कृत इति कल्पनया तेजोरूपिण्य एव । ताश्च वृत्रविनाशनेन्द्रेण मोच्यन्ते इति कल्पना । अत एवेन्द्रा वृष्टिप्रदातेति वर्णनम् । वृष्टिश्चोत्तरीत्या तेजोरूपाणामपा निरोधकस्य वृत्रस्य विनाशनेन । एव चावनिरोधकत्वाद् वृत्रो मेघरूपः । अत एव मेघवाधकेषु नामसु वृत्रशब्दपाठः । तच्चावूरूपत्वमव्यक्ततेजस एव । अत एव पूर्वमुक्तस्यायुः शब्दस्य त्रिकद्रुक्त्वम् ।

२४ सोमस्य रश्मिरूपत्वप्रतिपादनार्थं ब्रह्मादेवानामिति मन्त्रार्थं विचारः ।

एव च सोमपानं तेजः स्वीकारः सोमश्च तेजोरूप इति पूर्वोक्तं सिद्धम् । अत एव तस्य सामस्य रश्मिरूपत्वेन वर्णनं मन्त्रे क्रियमाणं संगच्छते । तथाहि मन्त्रः—

ब्रह्मा देवानां पदवीः । कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

श्येनो गृधाणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ इति ।

(ऋ. स. ६. ६६. ६)

अत्र पठन्तानां पदानामर्थानां मध्ये प्रथमान्तपदार्थरूपं सोम इत्युच्यते । निरुक्तपरिशिष्टे तेन तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पठन्तपदार्था रश्मिरूपा उच्यन्ते ।

तत्र देवानां देवानां प्रकाशमानानामादित्यरश्मीनां मध्ये सोमो ब्रह्मा महान् । अयं भावः—आदित्यमण्डलं वृत्ताकारं तस्याऽऽसमन्तात्सर्वासु दिक्षु ततो रश्मयोः विनिर्गच्छन्ति इति । तन्मध्ये केचन रश्मयो द्रष्टुं सविधं प्राप्ताः केचनार्ध्वदेशगामिनः केचन तिर्यङ्गगामिनः । तेषामभिप्रायेणोच्यते द्रष्टुं सविधं प्रकाशयितुं प्राप्तानां प्रकाशयितृणामत एव देवानामादित्यरश्मीनां मध्ये ब्रह्मा साक्षात्प्रकाशकोऽन एव महान् या रश्मिस्तत्स्वरूपः सोम इति ।

प्रचलच्चक्रन्यायेन केचन प्रकाशनार्थं प्रकाशयेन सम्बद्धा भवेयुः । केचन निवृत्ततत्कार्याः केचन नागमिप्रकाशनकार्याः । यथा प्रचलश्चक्रस्याराणां मध्ये वक्त्रनारो भूवा सम्बद्धः कश्चनातीततरसम्बन्धः कश्चनागामितत्सम्बन्धः । एव यथा—एणमेवाराणां भुवीवत्तत्सम्बन्धिता । तद्व्यपगमे च केवलं प्रसरद्रूपत्वं तत्तद्दिग्भिप्रायेण ।

एवमादित्यरश्मीनामपि मध्ये क्रमिकं त्रिरूपत्वं भवति प्रत्येकम् । कश्चन यदा प्रकाश्य किञ्चन प्रकाशयितुं प्रवर्तते तदानीं तत्पूर्ववर्तिनस्तत्कार्यमतीतं भवति परवर्तिनश्च तत्कार्यं भविष्यद्भवेत् ।

एवं च प्रकाशकसविधवर्तिनोः प्रकाशकयोः प्रकाशकस्य च प्रकाश्येन साक्षात्सम्बन्धः कालद्वारा अपरेषां पारम्परिकः स इति । वर्तमानकार्यं एकः अतीतकार्यकालानन्तरितातीतकार्यः, एवं भविष्यत्कार्यं कालानन्तरितभविष्यत्कार्यश्चेति द्वाविति त्रय एव प्रकाश्येन साक्षात् सम्बद्धा भवन्ति ।

तत्परवर्तिनां च तदुद्देशेनापरेण व्यवधानमिति न ते साक्षात्प्रकाश्यसम्बन्धिनः चक्रस्य प्रचलनदृष्टान्तनैतेषां चक्राकारवृत्तादित्यविम्बसम्बन्धिनां किरणानामपि प्रत्येकं क्रमेण त्रिरूपत्वं भवति । तत्र त्रयः प्रकाशका देवता आदित्यरश्मयस्तन्मध्ये साक्षाद्वर्तमानप्रकाशनकार्यो ब्रह्मा महान् तद्रूपः सोम इत्युक्तं ब्रह्मा देवानामित्यंशेन मन्त्रगतेन ।

एतेषां त्रयाणां किरणानामृभुरूपत्वेन वर्णानां वेदे । तदुक्तं निरुक्तकारेण—“आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते” इति । ते च ऋभवस्त्रयः ऋभुर्विम्बावाज इति । तत्र ऋभुनाम्ना बहुवचनेन सर्वेषां ग्रहणं बहुषु स्थलेषु । वाजशब्देनापि बहुत्वेन ऋभवो निदिश्यन्ते । ऋभूशब्दस्य निर्वचनं निरुक्तकारेणोच्यते—ऋभवः उरु भान्ति इति वा ऋतेन भान्तीति वा ऋतेन भवन्तीति वा इति ।

(नि. ११:१५:२)

आर्भवसूक्ते तेषां कर्माणि पृथगुच्यन्ते वाजो देवानामभवत्सुकर्मन्द्रस्य ऋभुश्चावरुणस्य विम्बा इति । तत्र देवाः प्रातःकालीना रश्मयस्तेषां वाजः सुकर्मा भवति सुकर्मा शोभनकर्मा । यतः प्रातःकालीनानां प्रातःकाले शोभनं कर्म च देवानां प्रकाशमानानामादित्यरश्मीनां शोभनप्रकाशरूपम् । प्रातः काले प्रवृत्तस्य प्रकाशस्य क्रमेण विवर्धमानत्वाच्छोभनत्वम् । सायंकाले यद्यपि प्रकाशः प्रकाशनं करोति तावता न स शोभनः तस्य प्रवृत्तस्य प्रकाशस्य क्रमेण अवहीयमानत्वात् विनाशोन्मुखत्वेन न शोभतेत्युक्तं वाजो देवानामभवत्सुकर्मति ।

इन्द्रस्य आदित्यस्योदितस्यास्तमयपर्यन्तं प्रकाशनरूपं कर्म तद्विषये ऋभुः सुकर्मा भवति । ऋभुरेव ऋभुश्चाशब्देनोच्यते । तदुक्तं इन्द्रस्य ऋभुश्चा इति । सुकर्मा इत्यस्यानुपङ्गः । एव सायंकाले प्रकाशमानानामादित्यरश्मीनां मध्ये विम्बनामका राधमवर्णस्य सुकर्मा । वरुणस्य कर्म जगदावरणार्थं प्राप्तस्य समसा वारणम् । तत्कर्म विम्बा सम्यक्करोतीति सुकर्मा भवति । अथापि सुकर्मेत्यनुपङ्गः । तदुक्तं वरुणस्य विम्बा इति । एतेषामेतत्कार्यं मन्त्रान्तरे स्पष्टमुच्यते ऋभुसूक्ते—

गोणामेक उदकं गामवाजति मासमेकं पिशति सूतया भृतम् ।
 आनिम्रुच शकृदेको अगामभृत्विष्वितुश्रेयः पितरावुपावतुरिति ।
 एनद्विषयको विचार परस्तात्करिष्यत ।

एव सति प्रकाशनार्थं ये रश्मयः प्राप्तास्तथा मध्ये सोमा महान् भवति ।
 तदुक्तं ब्रह्मा देवानामिति । यतः पूर्वोक्तरीत्या प्रकाशकानां मध्ये सम्मुखप्राप्त्या
 प्रकाशनार्थं कस्यचन प्राप्तिरिति तादृशः सोम इति स ब्रह्मेति । ये तु तिर्यक्त्वेन
 प्राप्तास्तथा समुत्तरश्म्यपेक्षया न्यूनतजस्कृतया न महत्त्वम्, न्यूनत्वे प्रकाशनेन
 तममा निवारणेन च कल्प्यत । समुत्तानो रश्मिर्यथा सर्वाङ्गोऽपि तमो निवारयति
 प्रकृष्टं प्रकाशत न तथा तिर्यग्रश्मय इति ।

111350

पदवी. कवीनामिति । पदं वेत्तीति पदवी । पदमादित्यमण्डलं तद्वेति
 गच्छति इति पदवी । कवीनां मध्ये पदवी साम् । अयं भावः—ब्राह्मणे उच्यते
 “ये वै न पूर्वं ऋषयः प्रेतास्तं कवयः” इति । “पूर्वाञ्चना ये ऋषयः प्रेता विनष्टा
 प्रकर्षेणापुनरागमनाय गतास्तं कवयः इति ।

रश्मीनामुभयविधा गतिर्वेदे वर्ण्यते । तन्नारनेभिर्गतिररणाभिर्गतिरिति
 उभयविधा गतिः पूर्वं प्रतिपादिता । तन्नारनाभिर्गतिर्माभिप्रेत्य सर्वं यज्ञानुष्ठानं
 प्रवर्तते । अत्र गतो आदित्यसकाशतो निर्गतस्य तेजसः पुनरादित्यप्राप्तिर्भवति ।
 सा लोकतो विज्ञायते । यथा आदित्यसकाशतो विनिर्गतं तेजो भुवा तत्प्रमृतिरा-
 काशवृत्तिभिः, प्रतिबद्धं सदग्निभावमापद्यते । अग्नेश्चोर्ध्वञ्ज्वलनेनोर्ध्वं गच्छतीज
 आदित्यः प्राप्नोति आदित्यः प्रविशतीत्यथ ।

वैदिकयज्ञस्थले एषं कल्पना यज्ञानुष्ठानप्रकारतो विज्ञायते । यज्ञानुष्ठाने
 मुख्यपात्रद्वयं स्रुवः जुहुरिति । तत्र स्रुवस्याकारो भस्तके सच्छिद्रग्रन्थ्याकारो
 वर्तुलः पश्चात्तिर्ग्रन्थिदण्डयुतः । तत्र दण्डा हि तेजसो रश्मिभावमापन्नस्य
 प्रतीकम् । तच्च तेजो ग्रन्थिसदृश आदित्यमण्डले प्राप्नोति । एवञ्चात्र स्रुवस्य
 मूर्धा आदित्यः प्रतीकम् । तत्र आगतं तेजः कुत्र आगतमित्यस्पष्टम् । अत एव
 स्रुवस्य दण्डमूले ग्रन्थ्यादिराहित्यम् ।

स्रुवस्य हीन उपयोगावसरे तन्मूलं न विवरणीयं विवरणे यजमाननाश
 इति वचनम् । अत एव स्रुवोपयोगावसरे याजिर्वर्हस्ते गृहीतस्य स्रुवस्य दण्डो
 वस्त्रादिना च्छाद्यते । एव सति यतः कुतो वा प्राप्नोतु तदादित्यगतं तेजः ।
 तदादित्यस्येवेति गृहीत्वा तस्य स्रुवस्यस्य तेजः प्रतीकस्थाग्याद जुह्वात्रे
 प्राप्तिः ।

सा च आदित्यता निर्गतस्य तेजसः भूलोकसदृशं तेजसं प्रतिबन्धके तस्य
 पुञ्जीभावः प्रतिपादयति । प्रकृते जुह्वात्रेण भुवि तेजसः पुञ्जीभावो वाच्यतः ।

तथाहि जृह्णपात्रं मस्तकेऽर्धगोलसदृक्षं वृत्ताकारं मूले ग्रन्थियुतदण्डयुतम् । मस्तके-
ऽर्धगोलसदृक्षवृत्ताकाराग्रे व्यसनालीमार्गयुतम् । तत्र मूलगतो ग्रन्थिरादित्य
प्रतीकम् । दण्डस्ततो निर्गच्छद्रश्मिरूपतेजः प्रतीकम् । तस्य मूर्धरूपो भागो भुवः
प्रतीकम् ।

आदित्येनार्धभागो भुवः प्रकाशित इति अर्धवृत्ताकारस्तस्य प्रतीकम् । तत्र
सर्गर्तभावो भुवि पुञ्जीभूततेजसो ग्रहणस्थलाभिप्रायकः । तत्र पुञ्जीभूतस्य तस्य
तेजसो भुवोऽपरपार्श्वेन विनिर्गममार्गो नालीरूपः । स च मूर्धसविधे आपेक्षिक-
परिणाही अग्रभागे आपेक्षिकन्यूनतां गतः । स च रात्रावन्धकारस्थितिदेशाभि-
प्रायेण व्यस्रः ।

अयं भावः—भुवो मण्डलेनादित्यतो विनिर्गतस्य तेजसः प्रतिबन्धेन तदपर-
पार्श्वे तेजोराहित्यं भवति । तच्च तेजोराहित्यं भूसन्निकटे स्थले बहुलं, तस्यां
दिशि परवर्तिन्याकाशभागे भुवः पार्श्वद्वयेन गच्छतस्तेजसो वशतः क्रमेण न्यूनी-
भावमापद्यमानं भुव उभयपार्श्वभागेन गच्छतस्तेजसः परस्ताद्योगे तत्र तेजसि
तस्य विलयः । एवं सति तेजसो यावति भागे राहित्यं तस्य भागस्य गर्तरूपेण
व्यवहारः ।

यथा भवो गर्ते पांस्वादीनामभावेन केवलाकाशरूपता एवमत्र भुवा व्यवधाने
भुवो परपार्श्वे तेजसो भावेन गर्तरूपता । स च तेजोराहित्यरूपो गर्तो भुवा
तेजसो व्यवधानेन भुवो परपार्श्वे भूसंलग्नदेशमारभ्याकाशे कियद्दूरपर्यन्तं
आदित्यविरुद्धदेशस्य भूपार्श्वस्थले भवति । तत्रादित्यस्यासत्त्वेन रात्र्याः सत्त्वम् ।
तस्य रात्र्या गर्तरूपत्वेन वेदे व्यवहारः ।

यथा मित्रावरुणसूक्त उच्यते “दानुमत्या^१ वृहन्तं गर्तमाशाधे” इति ।
दानुमती रात्रिस्तस्यास्तेजसो भावेन गर्तरूपता । स च तेजो भावेन तद्रहितदेश-
गता महति आकाशे वर्तमान इति महान् इति । तत्र गर्ते मित्रावरुणयोः
स्थितिरनेन बोध्यते । तदेतदग्रे स्पष्टमुच्यते । स च भूव्यवधानेन सम्पन्नो गर्तो
भूसन्निकटदेशेपरिणाही परस्तात्तनुतां गत एवं व्यस्रतामापद्यते । तस्य व्यस्रत्वा-
भिप्रायेणान्द्रसूक्ते वृत्रविषये उच्यते अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्र मिति ।

अयं भावः—पूर्वोक्तरीत्या वृत्राऽन्धकारस्तेजोरूपेणान्द्रेणासामानाधिकार-
ण्याद्विरुद्धेन युद्धं करोति । तेजस्तमसोरेकत्र स्थित्यभावेन विरोधकल्पना ततोयुद्ध-
कल्पनेति पूर्वमुक्तम् । स च वृत्ररूपोऽन्धकारः पादहस्तरहितः । यथा मानुषके
शरीरे पादहस्तराहित्ये केवलं स्कन्धदेशमारभ्यानाभिभागः स्कन्धदेशे विशालो-
नाभिदेशे च क्रमेण तनुरेवं स वृत्रोऽपि पादहस्तरहितस्त्यस्रः । तस्योपरि वर्तमाना

भूरूपा माता नामपहायेन्द्रेण वृत्रस्कन्धे वज्रेण ताडनेन तद्वक्षः कुत इति ऐन्द्रं
“इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रबोचमिति” सूक्ते स्पष्टं प्रतिपादितम् ।

एव च भूसम्बन्धवशतः सम्पन्नस्य तमसो मस्तकभागे भुवो भागः । परस्ता-
दभुवः परिणाहानुरोधेन परिणाहि तमः क्रमेण तनुतामापन्नमग्रे इति तस्य त्र्य-
स्रत्वं तत्प्रतिकृतिरूपत्वेन जुहूपात्रे नालीमार्गं । स च काकपुच्छपदक्षो वा हस-
तुण्डसदक्षो वा हस्त्याष्ठसदक्षो वेति श्रुतसूत्रविशेषः । तावता तस्य मूले विस्तारो-
ग्रे तनुत्वमिति भवति ।

एव चैतेन जुहूपात्रेण आदित्यसकाशतो भुवः प्रति प्राप्तस्य तेजसो भुवि
सञ्चितस्य क्रमेण नाडोमार्गेण गमनं बोध्यते । तच्च जुहूस्य घृतरूपं तेज आह-
वनीये तन्नामकेऽग्नौ यज्ञे हूयते । आहवनीयस्य चानेरादित्यरूपत्वं शतपथे उच्यते
“असौ^१ वा आदित्य आहवनीयो रश्मयो विश्वे देवा” इति । एव चादित्यतो विनि-
र्गतस्य तेजसः पुनरादित्यप्राप्तिर्होमेन बोध्यते । एवञ्चेमानि याज्ञिककर्माणि
आदित्यसम्बद्धकर्मबोधकानीत्यग्रे निरूपयिष्यते विस्तारेण ।

२. आदित्यतो विनिर्गतं तेजः पुनरादित्ये प्रविशतीति प्रतिपादनम्

आदित्यसकाशतो विनिर्गतं व्यक्तमव्यक्तं वा सर्वं तेजः पुनरादित्ये प्रवि-
शति तदिदमिन्द्रस्य वज्रमिति । वज्रमिन्द्रस्यागुधम् । निरुक्तकारेणोच्यते “आत्मै-
वैषामायुधं वाहनं सर्वं देवस्य” इति । एव च वज्ररूप एवेन्द्रः । स चादि-
त्यरूप इति आदित्यतो विनिर्गुतं तेजः पुनरादित्ये प्रविशतीत्ययमर्थो मन्त्रेणाप्यु-
च्यते । तथाहि मन्त्रः—

“दिवस्पृथिव्यो पर्योज उद्भूतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृत सहः ।

अपामोज्मान परिगोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यत^२ इति” ॥

अत्र दिवस्पृथिव्यो द्यावापृथिव्योर्यत्तेज आदित्यसकाशतो गतं तत्सर्वं
परितः समन्तात् उद्भूतमुद्भूतं परिगृहीतम् वनस्पतिभ्यो रात्रौ प्रकाशमानेभ्य-
स्तारकादिभ्यस्तमसो नाशकं यत्सहस्तेजस्तत्सर्वं परितः आसमन्तादाहृतम्, अपाम-
व्यक्तानां तेजसा गोभिः किरणैः सहितानामोज्मा ओजोरूपमिति यावत् ।
रश्मिसहितमव्यक्तं तेजस्तत्सर्वं मिलितमिन्द्रस्य तद्वज्रं स एव रथस्तं यजेति ।

दिवाभागे आदित्येन द्यावापृथिव्योर्दत्तं रात्रिकाले तस्यासत्त्वेन तारका-
दिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो यत्लब्धम्, उभयामावे यदव्यक्तं तेजः तदतिरिक्तं रश्मि-
रूपं तेजस्तत्सर्वं मिलितमिन्द्रस्य वज्रमिति वर्णनेन तत्सर्वमिन्द्राभिन्नं आदित्ये
प्रतिष्ठमिति भवतीति । एव चानेनारनाभिभावो रश्मिगतेरुक्तः ।

एवं च पदे पतस्थानीय आदित्ये ये गच्छन्ति किरणारस्ते पदव्यः । तेषां किरणानामरसादृश्यान् ते नाभिसदृशे आदित्ये युगपदेव स्थाने सम्बद्धा भवन्ति किन्तु क्रमेण । एवं सति यो रश्मिः पदेन साक्षात्सम्बद्धः स पदवीस्तद्रूपः सोमः, कवीनां मध्ये ये पूर्वं प्रेता रश्मयस्ते कवयः ।

अयं भावः—आदित्यादीनां विषये दर्शनमुत्पत्तिरदर्शनं मरणमिति ब्राह्मणे प्रतिपादितम् । तदनुसारेण ये पूर्वं पूर्वाञ्चना रश्मयः अतीतदर्शना अत एव ते प्रेतास्तेषां मध्ये पदवीः पदं प्रविशन् यो रश्मिः स सोम इति । ऋषिर्विप्राणाम् । विशेषेण पूरकाणां विविधं पूरकाणां वा तेजः प्रदानेन प्रकाशका ये तेषां मध्ये सम्मुखसम्बन्धो य आदित्यस्य रश्मिस्तद्रूपः सोम इति । महिषो मृगाणाम् । मृगाणां मार्गणानामादित्यरश्मीनां मध्ये महिषो महान् ।

आदित्यस्यास्तगमनेऽदर्शने मृगशब्देन मार्गणीयत्वेन वचनदादित्यरश्मीनामदर्शनेन मार्गणीयानां मध्ये महिषा महान् सोम इति । लाकेऽपि मृगाणां पशूनां मध्ये महिषः प्राणी महान् भवतीत्ययमर्थोऽपि सूचितः । श्येनो गृध्राणाम् । गृध्र-वातो रतिशयेनाङ्क्षाबोधकत्वेन ततो निष्पन्नस्य गृध्रशब्दस्य भक्ष्यविषयेऽत्यन्त-लालसस्य आकाशे बहुदूरमुड्डीयमानस्य पक्षिणां ग्रहणम् । स यथा द्रुततरं गच्छति तद्वद् ये द्रुतगत्या बहुदूरं गच्छन्ति तादृशानां किरणानां मध्येऽसौ सोमः श्येनरूपः ।

श्येनो हि सर्वेषां पक्षिणां मध्ये बहुदूरं गच्छतीति प्रसिद्धं तत्तद्वद्वः तद्रुत-तरं गत्वादित्ये प्रविशन् सोम इति । स्वर्धितर्वनानान् । वनशब्देन वननीया आदि-त्यरश्मय इति निरुक्त परिशिष्टे उक्तम् । वननीया एषणीयाः रात्रौ तेषामसौ परशुरिव सोम इति । एतादृशः सोमः पवित्रमादित्यमण्डलमेति महान्तमाकाश-भागमतिक्रम्येति ।

एवं सति सोम आदित्यतो विनिर्गततेजोरूपः, तस्येन्द्रेण पानं पुनस्तं प्रति प्राप्तिरिति “सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति” ब्राह्मणवाक्यमपि ब्राह्मणानां ब्रह्मादित्यस्तत्सम्बन्धिनामस्माकं रश्मीनां मध्येऽत्यन्तं भास्वर इत्यर्थत्वेन प्रवृत्तम् । सुदूरगामी आदित्यस्य यः किरणस्तस्य सुषुम्णशब्देन व्यवहारः सुषुम्णा आदित्य-श्चन्द्रमा गन्धर्वस्तमभिदीपयतीति स्पष्टः । एतावता सोमस्तेजोरूपस्तत्पानं स्व-स्मिस्तस्य विलयः, ततो वृत्रादिना युद्धमित्यादिकं साजात्यात्कल्पनमिति दिक् ।

२६. त्रीणिशता त्री सहस्राणीति सन्नार्थविचारः

एवमृगवेदे आग्नेये सूक्तेऽग्निपूजकानां देवानां संख्योच्यते—
त्रीणि शत त्री सहस्राण्यग्नि त्रीशच्च देवा नव चासपर्यन्तः । इति ।

अत्र क एते देवा. कुत एपामेतावती सत्या इति विचारे सायणेनोच्यते-
उपलक्षणमिदं सर्वे देवाः पूजका इति । तत्रोक्तरीत्या यदि मन्त्रोक्तसत्याया उप-
क्षणत्वं तर्हि सा सस्याऽविवक्षिता भवति । सा च संख्या भिन्नपिदृष्टसूक्ते एव-
मेवाविशेषेणोच्यमानाऽसंगता स्यात् ।

अथ ऋषिर्वापि पौर्वापर्यकल्पनेकेन पूर्वोक्तोक्तापरेण तद्दृष्टा मन्त्रान्तर-
वचनं न विरुद्धयत इति चेदत्रापि उपलक्षणत्वमित्त्वं पूर्ववर्तिनीनामपि सत्यानां
सम्भवति तत्परित्यागो निर्हेतुकः । किञ्चोपलक्षणत्वे अत्रैवोच्यमानानामनेकासां
सत्यानामेक्येवापेक्षितार्थोपलक्षणोपरासा ग्रहणमयुक्तं स्यात् । किञ्च विभिन्न-
संख्योल्लेखेन सकलसकलनेन सम्भवन्ती सत्या एकीनचत्वारिंशदधिकशतत्रयाधि-
कसहस्रत्रयरूपा सत्या अवयवशोऽत्र निर्दिष्टा ।

तत्रापरेपामवयवानामुक्तसत्यायाः सत्त्वे एपामेवावयवानां ग्रहणस्य नियु-
क्तिरुक्तं स्यात् । किञ्चैषेव सत्योक्तावयवोपेता वैश्वदेवीषु निवित्तु पठ्यते ।
तद्वचनं विरुद्धं स्यात् । एष हि वैश्वदेवनिविदुगतानि निविदध्यायोक्तानि
वाक्यानि-त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रा । त्रयश्च त्रिशच्च^१ इति ।

२७ श्रीणि शतेतिमन्त्रे संख्या सत्येषु विचारः

उपलक्षणत्वे मन्त्रोक्तसत्याया एतद्वचनं विरुद्धं स्यात् । किञ्चोपनिष-
त्स्वपि कति देवा याज्ञवल्क्येऽति प्रश्नपूर्वं संव सत्योत्तररूपेण निबध्यते तदनुप-
पत्तिः स्यादुपलक्षणत्वे । तस्मादेता सत्या मन्त्रोक्ता नोपलक्षणाः सभवन्ति । एव
सति पूर्वोक्तसत्यानामनिरासेन मन्त्रस्यास्पष्टार्थत्वम् । वैश्वदेवनिविदनुसारेण
नास्याः सत्याया उपलक्षणार्थत्वं प्रत्युत विवक्षितत्वं प्रतीयते । न केवलं विवक्षि-
तमेव किन्तु आदित्यगतिसम्बद्धत्वमपि प्रतीयते । एव हि तत्रत्यानि वाक्यानि ।

त्रयश्च^२ त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रा । त्रयश्च त्रिशच्च । तावन्त
उदरणे । तावन्तो निवेशने । तावतीर्णाः । तावतीः पत्नी । तावन्तोऽभिषाचः ।
तावन्तो रातिषाचः । इति । मन्त्रोत्तरवाक्येषु तावच्छट्श्रयोगादन्त्यप्रथमवाक्यत्र-
योक्ता नवाधिकत्रिंशदधिकशतत्रयाधिकसहस्रत्रयरूपा संख्या विवक्षितेति प्रतीतिः ।
सा वैश्वदेवनिवित्सम्बन्धाद्देवानां सत्येति प्रतीयते । तामेव संख्यां गृहीत्वा तस्याः
स्थानादिसम्बन्ध उत्तरवाक्येर्बोध्यते ।

यथा वाक्यम्-तावन्त उदरणे इति । अत्र तावन्तस्तावत्संख्याका इत्यर्थः ।
अर्थादिते देवा अत्र विवक्षिता । वैश्वदेवनिवित्सम्बन्धाद् । उदरणे । उदरणं नामो-
र्ध्वगमनं तत्र । तच्चोदरणं कस्येति नात्रोच्यते परन्तु परवर्तिवाक्यार्थविचारेण-

दमादित्यस्येति प्रतीयते । एवं सति उदरणमुध्वंगमनमादित्यस्य तच्चोदयरूपमिति उदरण आदित्योदये इत्यर्थो भवति । तथा परवर्तिवाक्यम्-तावन्तो निवेशने । निवेशनं गृहम् । तत्सम्बन्धिताऽनेन वाक्येनोच्यते । तच्चादित्यस्यास्तग्रहणोनात्र तत्सम्बन्धरूपत्वम् । आदित्यस्यादर्शनमस्तमयशब्देनाच्यते । तत्रास्तशब्दस्य गृहार्थत्वम् । निघण्टी गृहबोधकेषु नामसु अस्तशब्दस्य पाठात् । अस्तमयो गृहगमनं तच्चादित्यस्येति निवेशनमादित्यस्यास्तमयस्तत्सम्बन्धिनस्तावन्तस्तावत्संख्याका देवा इत्यर्थः । परिवर्तिवाक्यम्-तावतीर्गः इति ।

अत्र सान्निकट्यादस्तोत्तरवर्तिसन्ध्याकालस्यात्र ग्नाशब्देन ग्रहणम् । तासां ग्नानां सम्बन्धित्वं तस्याः संख्यायास्तेन वाक्येन प्रतिपाद्यते । तावतीः तावत्यस्तावत्संख्याकाः ग्नाः । ग्नाशब्देन स्त्रीणां ग्रहणम् । निघण्टी तच्छब्दस्य स्त्रीबोधकत्वनिर्णयो निरुक्तकारेण । स्त्रियश्चार्थाद्देवानाम् । ताश्च देवाभिन्ना एव । एवं सत्यत्र ग्ना शब्देन देवा एव विवक्षितास्ते च तत्कालसम्बन्धिनस्तावन्त इत्यर्थः ।

एवं परवर्तिवाक्यम्-तावतीः पत्नीः । तावत्यः पत्न्यः अर्थाद्देवानाम् । ताश्चास्तोत्तराः पूर्वं प्रतिपादिता इति अनेन वाक्येनोदयपूर्ववर्तिन्यो गृह्यन्ते । उदयपूर्ववर्तिसन्ध्याकालस्योपः कालत्वेन वर्णनादत्रपत्नीशब्देनोपसो ग्रहणम् । उपसः पत्नीत्वेन व्यवहारः सूक्तेषु । निरुक्तकारेणोच्यते-“एपैवाभिसृष्टकालतमा सूर्या” । “सूर्या सूर्यस्य पत्नी” इति । एवं चोपसः सूर्यात्वमादित्यपत्नीत्वमभिप्रेत्य सूर्यान्निवाहसूक्तमपि संगच्छते । उपस एकत्वेनानेकत्वेन व्यवहारो वेद औपस-सूक्तेषु ।

एवं च पत्नीशब्देनात्रोपसंगृहीत्वा तस्यास्तावतीरित्यनेनाभिप्रेतः संख्या-विशेषबोध उपाधिवशात् । उपाधिश्च परस्तात्प्रतिपादयिष्यते । यथा प्रातः कालिकं सान्ध्यं तेज उपः शब्देनोच्यते एवं सायंकालिकस्यापि तस्य तत्त्वेन वचनम् । एवं सति ग्ना अप्युपसः । तासामप्यनेकत्वमुपाधिवशत एव ।

एवं “तावन्तोऽभिपाचः” । अभिपाच इत्यनेनाभि अभितः सम्मुखसम्बन्ध-स्तेन सचन्ते सेवन्ते युक्ता भवन्ति तेऽभिपाचो देवास्तावत्संख्याका इत्यर्थः । एवं “तावन्तो रातिपाचः” इति । रातिर्दानं तेन तद्वतो लक्षणया रात्रिः । रात्रिशब्देनापि स एवार्थः । तत्र सचन्ते सेवन्ते युक्ता भवन्ति तादृशा रातिपाचो देवास्तावन्तस्तावत्संख्याका इत्यर्थः ।

तत्रोक्तगीत्या पण्णामेव वाक्यानामुक्तविधिसंख्याबोधकत्वेन तावत्याः संख्यायाः पङ् गुणितत्वं बोध्यते । उदरणमित्यनेनोध्वंगमनम् । तच्चादित्यस्योदयमारम्योव्वमम्बरतले आरोहादादित्यस्य गमनमत्र गृह्यते । अहोरात्रेण सञ्जायमानादित्यस्य गतिर्वृत्ताकारा । वृत्ते च तत्रोध्वमर्धं वृत्तस्य दिनार्धमपरं रात्र-

यर्थम् । वृत्तार्धे दिनगतेऽर्धौ भाग आरोहार्थः । अपरश्रवार्धौ भागौ वृत्तस्यावरो
हार्थः । अवरोहममाप्तिश्चास्तमये ।

एव सति आरोहावरोहयार्ध्वत्तत्रतुर्थभागनवत्यशपर्यन्तं प्रतिस्व प्राप्नो' ग्ना
पत्नी रातिपात्र " पदमम्बन्धवशत आरोहावरोहयार्ध्वत्तार्धत्रिभागभागिता
भवति । तृतीयो भागश्च वृत्तार्धे पट्यशात्मा । तथाहि उक्तपदमध्यमध्य राति
शब्देन रात्र्या ग्रहिलाया अस्नमयमारम्योदयपर्यन्ताया वृत्तार्धसम्बन्धिनया ग्रहण
प्राप्ते ग्नापत्न्योस्तदन्तर्गतयारपि पृथगुल्लेखेन रातिशब्दनग्नपत्न्योर्मध्यवतिस्थान-
सम्बन्धिन्या एव ग्रहण विज्ञाप्यते । तत्र प्रकृत विशेषवचनादग्नापत्नीरात्रीणां
समो विभाग प्रतीयते । स च रात्रयर्थे वृत्तार्धे । वृत्तार्धस्य भागा अशीत्युर्ध्वं शत,
तथा तृतीयो भाग पट्यशात्मा प्रत्येकं भवति ।

एव सति स्थलान्तरे रात्र्यास्त्रिभागरूपत्वोक्तरेनुगुणत्वेन रातिपात्र दश-
नेन गह्वरमात्रो भागो मध्यवर्तिपट्यशात्मा भवति । पत्न्यर्थोऽपि तावान् । एव
ग्नार्थोऽपि तावानेव । एव रात्र्या यथा त्रयो विभागा एव दिनेऽपि उदरणनिव-
शनया पृथग्वचनादभिपात्र इत्यनेनापि दिनमध्यवर्तिभागोऽभप्रत्ये, स च वन-
रीत्या दिनार्थवृत्तार्धस्यति । स च तृतीयो भाग वृत्तार्धस्य पट्यशात्मा । एव-
मुदरणनिवेशनयोरपि प्रतिस्व वृत्तार्धस्य पट्यशात्मा भागः ।

एव चात्राहोरात्रययो पठो भाग प्रत्येकं व्रीध्यते इति फलितम् । प्रति-
पठभाग च वत्रस्य तावत्या ग्रहण साकल्येन वृत्तार्था सत्या ३३३६X६ पङ्गु
णिता चनुस्तिशदधिकविंशतिसहस्ररूपिणि भवति । वैश्वदेवीषु निवित्सु प्रति-
पादनादिमे एतावन्तो दवा इति भवति ।

ते चादित्येन गन्तव्यं दिनदिवृत्ते उक्ता इति तस्य वृत्तम्येतावन्तो भागा
देवसज्ञका इति तद्भागोपाधित्वेन तावती दवानां सत्येति भवति । ग्रहोरात्र्य-
वृत्तपठभागश्च घटीदशकात्मा भवति । दिनभागत्रयरूपत्रिशद्वृत्तयो दिनार्था
भवन्ति ।

एव रात्रयर्थभागनयरूपत्रिशद्वृत्तीनां मध्ये रात्रिप्रारम्भीयाया ग्नाया रात्र्य-
वमानीयाया पत्याश्च भागद्वयं विंशतिघटिकात्मकं परित्यज्य मध्यवर्तिघटीदश
कात्मा भाग केवलो रात्रयर्थो वा केवलतमोऽर्धो भवति । केवलं तमादशायामव-
बल्लिसम्बन्धिता । दिवा आदित्येन सन्निकाले रात्र्या पादद्वये सान्ध्येन उप-
आदिशब्दामिलप्यन तेजसा प्रकाशनादवशिष्टो रात्र्यो मध्यवर्ती तमामयो भाग एव
बल्लिप्रकाश्यो भवतीति बल्लिसम्बन्धित्वं तस्य । स च भाग उक्नरीत्या घटीदश-
कात्मकाहोरात्रस्य पठो भागः केवलरात्र्यर्थः ।

रातिपात्रश्च तत्र देश एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयाधिकसहस्रत्रयमिना
बल्लिसम्बन्धिन इति बल्लिपूजका इत्युच्यते पूर्वोक्ते आग्नेये मन्त्रे । एव सति

न सा मन्त्रोक्ता संख्योपलक्षणार्था भवतीति तथा सति मन्त्र उक्तसंख्यावशतो स्पष्टार्थत्वमपि न भवतीति वैश्वदेवनिविद्वशतो मन्त्रस्योक्तरूप एवार्थ इति ।

उक्तरीत्या अहोरात्रार्थाया देवानां संख्यायाः स्वीकारे मन्त्रान्तरीयो व्यवहारोऽपि सम्यगुपपन्नो भवतीति । तथाहि—

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशा बन्धुना सुश्रवसोपजग्मुपः ॥

पण्डि सहस्रा नवति नव श्रुतो निचक्रण दुष्प्रदा रथ्यावृणक् ॥

(ऋ. सं. १:५३:६)

अत्र दुष्प्रदाया रथ्यायाः सम्बन्धिनो नवनवत्यधिकपण्डिसहस्राणि चक्रेण निवर्जितवान् अतिक्रान्तवांस्त्वमित्यर्थः । अत्र क इम उक्तसंख्याका निवर्जनीयाया रथ्यायाः सम्बन्धिनः । कुत एतावन्त इति विचारे न विस्पष्टता भवति यदीयं संख्या राज्ञां विज्ञेयम् । एतत्संख्याकानां राज्ञां निवारणं कृतवानिति । तदानीं राज्ञामेतत्संख्याविज्ञेयग्रहणस्य किं तात्पर्यम् । यदि रथ्यासम्बन्धिनोऽर्था एतावन्त इति तदानीं तद्विशेषज्ञानाभाव इत्यस्पष्टार्थत्वम् ।

तत्र यदि स्वनयदानस्तृती दिनप्रारम्भे उक्त संख्यायुतगोसमूहस्य निर्देशात्तावत्संख्याका गावोऽत्रापि गृह्यन्त इति मन्यते । तथाहि तत्रत्यो मन्त्रः—

“पण्डिः सहस्रमनुगव्यमागात्सनत्कञ्चीवां अभिपित्वे अह्नाम्^१ । इति । अत्र अह्नामभिपित्वे समीपे गव्यं पण्डियुतं सहस्रं कक्षीवान् सनत् स्वीकृतवानित्युक्तम् । यद्यपि पूर्वोक्तमन्त्रे नवनवत्यधिकपण्डिसहस्रसंख्या निर्दिश्यते अत्र तु पण्डिसहस्ररूपेवेति वैपम्यम् । तथापि अत्रत्यपरमन्त्रे अवशिष्टायाः संख्यायाः प्रकारान्तरेण वचनात् वैपम्याभावः । तत्र परस्तादुच्यते—

पूर्वमनुप्रयतिमाददे वस्त्रीन्युक्तां अष्टावरिधायसे गाः^२ । इति ।

अत्र प्रयतिर्दानम् । पूर्वं दानमनु ग्रहं त्रीन् युक्तान्पण्डि गा आददे इत्युक्तिः । अत्र भाष्यकृता त्रीन् युक्तां अष्टावित्यत्र अष्टत्रिसंख्ययोः समानार्थकत्वं संकलनन्यायेन योगं मत्वोक्तस्थले एकादशसंख्या अभिप्रेयते इत्युच्यते । सा च संख्या रथ्यगता । यद्यपि तत्रैव मन्त्र गा इति पदमुच्यते तथापि तद्व्यपरमिति न विरोधः ।

एवं चैकादश रथानह गृहीतवानिति कक्षीवत उक्तिः । यद्यपि पूर्वं रथानां संख्या दशरूपिण्युक्ता “वधूमन्तो दश रथासो अस्थुः” इति । अत्र देयद्रव्ये निर्देशः । एवं च न केवलं दशानां रथानां स्थितिमात्रयुक्तं किन्तु देयानां रथानां संख्योक्ता

तथापि तत्र वधूमन् इति विशेषणात्ते दश एकादशस्तु घनकनकपूर्णत्वेनाधिका विवक्षित इति मन्त्रव्यमित्युच्यते ।

तत्रैकादशेति रथगतैवैषा सत्या इति बलवत्तरप्रमाणेन यदा निर्णोयित तदानीमुक्तविधा विवेक सम्भवेत् । न च तथा प्रकृते । अत्र प्रथमत उक्तत्रयपट-
सत्ययो समानार्थत्वमित्यनिर्णय । गा पदोक्त्या गापरत्व प्राप्नानि तस्येत्तनुप-
पन्ना सोधित । किञ्च समानार्थत्वे किमित एकादशेत्यनुक्त्वा सत्याद्वयनिर्देश ।

अथ यदि अवयवशो निर्देश स इति तर्हि एकादशसत्याया अनेकावयव-
योगितया अवयवान्तराभिप्रायेणान्या सत्या कुतो नास्तेति कुन एषंवाच्यमस्या
गृहीतेति विनिगमनाविरह । अथ यदि अशोकवनिवान्यायेन तस्या वचनमिति
सम्भवति प्रकारान्तरेणसार्थक्ये नैरर्थक्यनिर्णायकोक्तन्यायानाश्रयणस्य शिष्ट-
सम्मतत्वात्, कथं तर्हि तत्सार्थक्यम् । तत्राच्यते ।

अत्र त्रीनित्यनेन गावो निर्दिश्यन्तेऽर्थास्ति सत्या गोगता । अष्टाविति पञ्च
गोसमुदायापटकबोधकम् । समुदायश्च द्वादशाना गवाम् । तत्र समुदायग्रहण द्वाद-
शानामेव समुदायाश्रयण त्रीन्दुक्ता अष्टाविति विचित्रनिर्देश एव मानम् । तथा-
सत्येव मन्त्रान्तरानुगुणमिति ।

एव च द्वादशगवीनामष्टाना ग्रहणे गावो भवेयुष्यणवति गोत्रितय तु
साक्षादेव निर्दिष्टमिति साकल्येन सत्या नवनवत्रयात्मिका भवति गवामिति ।
तत्र पूर्वा प्रयतिमनु इति मन्त्र निर्देशेन साकल्येन पट्टिसहस्राणि नव नवतिश्च
गवा सत्या सपद्यते । एव सति दानस्तुती तावत्या सत्याया गोसम्बन्धित्वनिर्ण-
येन पूर्वमन्त्रेऽपि उक्तसत्या गोगतैव गृह्यते ।

एव सति तत्र मन्त्रे तावत्सत्याका गाव एव गृह्यन्ते इति निर्णोयते । उभ-
यत्र समग्रस्यानिर्देशात् । चक्रेणेति अनिक्रमे साधनस्य चक्रम्य निर्देशान् रथ्याया-
श्च दुष्पदत्वविशेषणात् । गावश्च किरणा अत्र विवक्षिता । दुष्पदाया रथ्या-
यास्तावतोभिर्गोभिरतिश्रमणबोधनात्तातामादित्येन प्रत्यह गन्तव्याहोरात्ररूपवृत्त-
सम्बन्धिता बोध्यते ।

एव चैकवृत्तसम्बन्धिता देवाना गवा चावारिता भवति । तथा च गवा
देवानामपि परस्पर सम्बन्ध प्राप्नोति स च सम्भवादेकस्य देवस्य गतिनयेन
सम्बन्ध इति । एव च पूर्वोक्तनवश्वदेवनिविडनुसारेण वृत्त देवसत्या तस्या गाम-
त्यारूपसपादनार्थं सा त्रिभिश्चेद् गुणिता भवति तदा फलमुक्तमन्त्रातगोसत्या-
सम भवतीति उक्तरीत्या वृत्ते देवसत्या पूर्वोक्ता २००३४ चतुस्त्रिंशदधिकविंश-
तिसहस्रात्मिका अत्र गोसत्या वृत्तगता नवनवत्रयधिकपट्टिसहस्रात्मिका ६००६२ ।
अत्रैतस्या गोमस्यायास्त्रिभिर्विभाजने देवसत्या भवति यथा ६००६२/३=
२००३३ इति ।

तावन्त एवाहोरात्रसम्बन्धिनो देवाः । पूर्वोक्ताग्नेयसूक्ते बह्वेः पूजकदेव-
तासंख्याविज्ञानार्थमेतस्या वृत्तगतदेवसंख्यायाः षड्भिर्विभाजने २००३३/६ =
३३३८, ५/६ । अत्रार्धाधिकशेषेण तदर्थं पूर्णसंख्याग्रहणे ३३३९ इति वह्निकालसम्ब-
न्धिनो संख्या भवति सा च तत्कालसम्बन्धाद्वह्नैः पूजकदेवसंख्येति पूर्वमन्त्रस्य
स्पष्टार्थत्वं भवति इति । एवञ्चाग्नेयसूक्ते देवसंख्या नोपलक्षणार्था इति ।

अत्र यद्यपि वैश्वदेवनिविदनुसारिणी देवसंख्या सम्पूर्णवृत्तगता २००३४,
वृत्तगतगोसंख्यातस्त्रिभिर्विभाजने वृत्तगता देवसंख्या २००३३, अनयोरेकसंख्यया
वैश्वस्य दृश्यते तथापि वैश्वदेवीषु निवित्पु या प्रथमतो देवसंख्या प्रोक्ता वृत्तपष्ट-
भागीयदेवस्वरूपिणी तस्यामेकस्य षष्ठ १/६ भागस्याधिकस्य योजनात्सम्पूर्ण-
वृत्तीयदेवसंख्या विज्ञानायोक्तवैश्वदेवीयनिविद्गता षट्भागानां षट्संख्यासु प्रति-
स्वं षष्ठभागस्याधिक्येन साकल्येनैकसंख्याया अघिकायास्तत्र प्रवेशवशतस्तत्र वृत्त-
गतदेवसंख्याया आधिक्यं प्रतीयत इति मन्त्रानुसारिसंख्यानुसारेण देवसंख्याया
वृत्तगताया २००३३ अस्या न वैषम्यम् ।

एवमपरापरे ये साक्षात् षष्टिसहस्रनिर्देशा मन्त्रेष्वेतेष्वपि उक्तरीत्या गोसं-
ख्यादेवसंख्यादिकं मन्तव्यम् । यथा षष्टि सहस्रमनुनिर्मजामज इत्यादिषु । एवं
चात्रवृत्ते गवां संख्या दानसूक्ते तावतीनां गवां दिनप्रारम्भे स्वीकारवर्णनेनादित्येन
प्रत्यहं गन्तव्यवृत्तगता सा संख्या गवामिति विज्ञायते । तदनुसारेण देवसंख्याऽपि
तद्वृत्तगता । तच्च वृत्तमादित्येन षष्टिघटिकाभिरतीयते तत्र षष्ठो भागो बह्वेः
पूर्वं प्रदर्शितरीत्येति तत्र भागे उक्तरीत्या संपद्यमाना देवसंख्या ३३३९ एकोनच-
त्वारिंशदधिकत्रिंशताधिकसहस्रत्रयात्मिकोक्तार्ग्नेये मन्त्रे उच्यते तस्या उपलक्षणा-
त्वेनार्थकरणं न योग्यम् । एवं चोक्तरीत्या मन्त्रस्य विस्पष्टार्थत्वमिति पूर्वमुक्त-
मेवेति ।

आदित्येन प्रत्यहं गन्तव्येऽहोरात्ररूपवृत्तमार्गे लोकत्रयसम्बन्धिता भवति ।
अत एव एषां वै लोकानां रोहेण सवनानां रोहं आम्नात इति निरुक्तवशत एक-
स्मिन्नह्नि सवनानि त्रीणि प्रातर्मध्यन्दिनतृतीयसवनानि । तत्र प्रातर्मध्यन्दिनेति
विशेषणवशतो योगेन लोकालां रोहोऽपि समानन्यायेनैकदिनसम्बन्धी वक्तव्यः ।
तथा सति आदित्येन प्रत्येहं भ्रमता लोकत्रयं सम्बन्धनीयं भूम्यन्तरिक्षद्यावात्म-
कमिति प्रतिलोकं गोसंख्याभिप्रायेण वृत्तगोसंख्या त्रिविभाजनीया सा च वृत्तगत-
देवसंख्यासमाना प्रतिलोकं गोसंख्या स्यात् २००३३ रूपिणी । तत्र सहस्रतोऽधि-
कार्वरिना त्रयस्त्रिंशत्संख्या देवसंख्यारूपतो नीता एकादशव्यवतिष्ठते ।

एवं प्रतिलोकं देवसंख्याया एकादशत्वेन निवित्सु त्रय एका दशासः इति
वचनं भवति । किञ्च मन्त्रेष्वपि ये देवा दिव्येकादशस्थ पृथिव्यामध्वेका दशस्थ
अप्मुक्षितो महिर्नकादशस्थ ते देवामो यज्ञमिमं जुषध्वमित्यादिषु लोकत्रयाभि-
प्रायेण देवानामेकादशसंख्यावर्णनं प्रतिलोकमुपपद्यते । सा चैकादशसंख्या देवानां

प्रतिलोक तथा सति लोकत्रयाभिप्रायेण साकल्येन देवसरया त्रयस्त्रिंशद्रूपिणी भवति ।

यत्तु ब्राह्मणे^१ "त्रयस्त्रिंशद्वै देवा देवाना त्रयस्त्रिंशत्सख्याकत्वमुक्त्वा तदुपपत्तये अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति देवसख्या विमज्य प्रतिपादिता सा मन्त्रोक्तदेवसख्यानुसारेण निविद्गतदेवसख्यानुसारेण नोपपद्यते तस्य भिन्नाभिप्रायकत्वात् । मन्त्रेषु निविस्तु त्रय एकादशास. प्रतिलोकमेकादशसरयायोगितोच्यते, ब्राह्मणोक्तविभागे वसवोऽष्टावुच्यन्ते तेषां प्रातः सवनसम्बन्धितया भूलोकसम्बन्धित्वेन भूलोक सम्बन्धिनी सख्या अष्टाविति भवति न तु एकादशरूपिणी ।

सर्वलोकसम्बन्धिनी. प्रजापतिवषट्कारयो मख्याया अत्र भूलोकोयदेवतासरयाया योजनेऽपि सा दशसख्या स्यात् न तु एक, दश । एवमादित्याना तृतीय-सवनयोगितया तृतीयसवनसमरूपद्योलोके द्वादश देवानासख्या न तु एकादशेति विरोधात् । तस्माद् ब्राह्मणोक्ता सख्या भिन्नाभिप्रायेति ।

एव चोक्तरीत्या निविदुपनिषन्मन्त्रानुसारेण लोकत्रयसम्बन्धी देवानामेकादशत्रयविभाग पूर्वोक्तपर्षिटसहस्रादिसख्याया गोरूपत्वस्य तस्याहोरात्ररूपवृत्तसम्बन्धित्वस्य त्रिभिर्गोभिरेको देव इति परिमाणस्य च ज्ञापक इति स्पष्टम् । एवञ्चोक्ताऽग्नेयसूक्तगतमन्त्रसख्योपपत्त्या मन्त्रार्थस्य स्पष्टत्वमिति पूर्वमुक्तमेवेति ।

२८. वृत्रनमुचिशतपुरप्रभृत्यसुराणां तमोरूपत्वम्

ऐन्द्रेषु सूक्तेषूच्यमाना वृत्रनमुचिशम्बरप्रभृतय इन्द्रविनाश्या असुरा अपि तमोरूपा । इन्द्रस्यादित्यत्वेन तेन विनाश्यत्व तपस एव भवतीति । तेजस्तमोस्तु वास्तवविरोधाभावेन सामानाधिकरण्याभावेन विरोधकल्पना तन्मूलायुद्धकल्पना । तन्मूलशचायुधाद्युपयोगवर्णनप्रकारः । तन्मूल एव सन्धानादिप्रकारः । यथा नमुचिना युद्धे इन्द्रनमुच्यो सन्धि, इन्द्रेण नमुचेराद्रेण शुष्केण वस्तुना दिवा रात्रौ च वधा न कर्तव्य इति । इन्द्रेणापि तत्परिपाल्योप काले नमुचेर्वध कृत ।

उपाश्व न दिवा न रात्रिः । तत्रत्यस्याव्यक्तस्य तेजस अपा फेनत्वकल्पना । अत एव नमुचिसन्धानविरोधो न, यतः फेनो नाद्रं वस्तु न शुष्कमिति । तदुक्त ब्राह्मणे मन्त्रे च । मन्त्र. "अपा फेनेन नमुचे शिर इन्द्रो दवर्तय^२" इति । "अपा फेनो न शुष्क नाद्रं मिति ब्राह्मणे प्रतिपादितम् । अप्वमव्यक्ततेजस इति पूर्वमुक्तमेव । शम्बरस्य शतपुरीविनाशो वृत्रस्य नवनवतिपुरीविनाशेन व्याख्यातः ।

चत्वारिंश्यां शरदि लाभवर्णना चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दद् इति मन्त्रोक्ता तमः परत्वेन सुलग्ना । सुमेरौ वसन्तश्रीष्मवर्षर्तुपर्यन्तमादित्यस्योदितस्यानस्तमितस्यसत्त्वेन षाण्मासिकं दिनं तत्र ततः परस्ताच्छरदि रात्रिप्रवृत्तिः । शरद्वत्तुश्च मासद्वयव्यापी । तत्र प्रथमो मासो वारुणस्तदभिन्नसवितुः । तत्रास्तोत्तरवर्तिप्रकृष्ट-प्रकाशः क्रमेण न्यूनीभवन् भवति । तत्र न तमः । परवर्तिनि च रात्रिकालिकी सन्ध्योषः पदबोध्या । उपसश्च रूपत्रययोगिता मन्त्रेषु प्रोच्यते, तदुक्तं—त्र्यरुषीणां चतुः शतमित्यत्र ।

तद्व्याख्यात्रसरे भाष्यकारः सायण आह—त्र्यरुषीणां त्रिभागारुणानामिति । त्र्यरुणम्पव इति उपसां स्थलान्तरे मन्त्रगतं विशेषणमपि त्रिभागारुणत्वं बोधयति । एवञ्चोपस एको भागो अरुणरूपः । उपसां नामसु निघण्टी श्वेत्येति नामतः श्वेतवर्णोऽपि तासां त्रिभागः । अवशिष्टश्च भागस्तमोरूपत्वेन कृष्णवर्णः ।

एवं सति अस्तोत्तरवर्तिमासरूपास्त्रिंशत्पर्यायरूपाहोरूपास्त्रिंशच्छरदः । शरद्वत्तोस्त्रिंशद्विवसा इत्यर्थः । ततः परवर्तिसायंसन्ध्यारूपोपसः प्रथमो भागोऽरुणवर्णः दशपर्यायात्मकदिवसदशकयुतः । मिलित्वा चत्वारिंशत्पर्याया दिनानि वा शरद्वत्तावतीतानि भवन्ति ।

ततः परवर्तिनि उपसो द्वितीयभागे तमस उपलब्धस्तां गृहीत्वा चत्वारिंश्यां शरदि असौ लब्ध इति चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दादित्यस्य न विरुद्धता स्पष्टता वा । स्वनयदानस्तुती प्रातःकालीनोपसः सावित्रकालसाहित्येन चत्वारिंशत्पर्यायपर्यन्तं शोणवर्णत्वं वर्ण्यमानमुपपद्यते चत्वारिंशद्दशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणीं नयन्ती इति ।

अत्र सहस्रं सहस्रसंख्याकरश्मियुतमादित्यमण्डलम् । आदित्यस्याग्रेऽर्थात् तस्योदयात्पूर्वमित्यर्थः । दशरथस्य दशघट्यात्मककालस्य । सुमेरुव्यतिरिक्तस्थले । सुमेरौ दशघटोस्थानिनां पण्डितपर्यायाणां ग्रहणम् । दैनन्दिनगतीं दशघटीष्वपि दैनन्दिनवृत्तदशघटीकालोपयोगिवृत्तपण्डित्यज्ञानां मध्येवा चत्वारिंशच्छोणाः शोणवर्णा अश्वा वा गावो वा श्रेणि नयति श्रेणिरूपेण दृश्यन्ते । तावत्कालपर्यन्तमरुणिमनो भासात् ।

पूर्वोक्तसावित्रः काल उदयपूर्ववर्ती पञ्चघट्यात्मा ततः पूर्ववर्तिपञ्चघटीपरिमिति उपसः इति दशघट्य उदयपूर्वकालिकास्तासां चत्वारिंशदंश उदयसमन्तरा इत्युक्तम् । एवञ्च रथशब्दोऽत्र घटीबोधकः । दशघटीपर्यन्तमुपसः सत्त्वेन तेषां दशानां रथानां स्वनयदानस्तुती वर्णनं—‘वधूमन्तो दशरथासो अस्थुरिति’ । उपसो वधूत्वेन ग्रहणात्तेषां रथानां वधूमन्त इति विशेषणम् ।

पुरुषसूक्ते चोक्तदशकस्योदयात् पूर्वकाले अस्तोत्तरकाले च वर्तमानस्या-
भिप्रायेणाच्यते 'तस्माद्विराज्जायत विराजो अग्निं पूरुषः' इति, विराज् दशाक्ष-
रेति दशत्वमाभ्येत उक्तादशरथेऽपूदयात् प्राग्वतिषु अस्तोत्तरवतिषु च विराट्त्व
प्रकल्प्योक्त तस्माद्विराज्जायत विराजो अग्निं पूरुष इति । सूर्योपसो अमिकप्रवृ-
त्तिमभिप्रेत्य उपस सकाशत आदित्यस्योत्पत्तिवर्णना । उपसा मातृत्व सूर्यस्य पुत्र-
त्वम् च प्राण । सायं च सूर्यं पूर्वं उपा पश्वतिनीति गृहीत्वा सूर्यसकाशत उपस
उत्पत्तिवर्णना । उपसो जन्मत्व सूर्यस्य जनकत्वमिति वर्णना ।

एतदेव गृहीत्वोपसो दिवा दुहितृशब्देन वर्णना वेदे । उपसोऽदितित्वम् ।
तदुक्त निरुक्ते अदितिशब्दस्य अर्थवर्णनप्रसंगे- 'अदितिरदीना देवमाताः' इति ।
देवस्य सूर्यस्य माताऽदितिः । उपाश्च सूर्यस्योत्पादयित्रीत्युक्तमेव । तस्या अदिते
सम्बन्धित्वेन मन्त्र उच्यते-^{१३} 'आदितेर्दक्षो अजायत दशाद्विदिति परि' इति ।
तदपि उक्तादीत्येवोपपद्यते । "आदित्योपसोर्दशनमुत्पत्तिरदर्शनं मरण"मिति ऐत-
रेयब्राह्मणानुसारेण मन्त्रेऽप्युच्यते ।

ऐतरेयब्राह्मणे "अथातो ब्रह्मण परिमर" इत्यस्मिन् खण्डे एता पञ्च-
देवता परिभ्रियन्ते विद्युद् वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरिति तासां क्रमेण तत्र दर्श-
नैर्नोत्पत्तिरदर्शनेन मरणं प्रतिपादितम् । आदित्यस्येवोपसोऽपि दर्शनमुत्पत्तिरदर्शनं
मरणमिति गृहीत्वा मन्त्रे एव लुपणं स समुद्रमाविशत्स इदं विश्वं भुवनं
विभर्ति । तं पाकेन मनसा पश्यमन्त्रितस्तं माता रेळिह स रेळिह मातरम् इति ।
रेळिह विनाशयति । परस्परविनाशकृत्वमुच्यमानं सगच्छते ।

एवञ्चोदयात् पूर्वमस्तमयादुत्तर आदित्यस्य दशघटीपर्यन्तः सविनुपसो
कालः । तत्रोपसोऽपि स एव काल इति कदाचन व्यवहियते । उपसश्च सूर्यपत्नी-
त्ववर्णनात्तस्मिन् घटीदशकात्मको दशरथव्यवहारः । तत्र दशरथे स्वनयदानस्तुतो
वधूमन्त इति विशेषणं सगच्छते इति दिक् ।

२६ चत्वारि वाक् परिमितेति मन्त्रार्थविचार

एव-चत्वारि वाक्परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति, तुरीयं वाचं मनुष्या वदन्ति^{१४} ॥

एतन्मन्त्रव्याख्याने सामञ्जस्य व्याख्यातृणाम् । तथाहि-अत्र व्याकरण-
भाष्यकारा एतन्मन्त्रव्याख्याने आहुः, चत्वारि वाक्परिमितानि चत्वारि पद-
जातानि नामाख्यातापसर्गनिपाताश्च तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनसु
ईपिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति । गुहाया त्रीणि निहितानि

नेङ्गयस्ते न निमिपन्तीत्यर्थः, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं वा एतद् वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते तच्चतुर्थमित्यर्थः ।

अत्र मन्त्रे पद पदं पदजातिपरम् । नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपपजातिचतुष्टयं वाचः । मनीषिभिर्यानि विज्ञायन्ते ब्राह्मणैः । तत्र त्रीणि गुहाया निहितानि गुप्तानि सर्वेषाम् । वाचश्चतुर्थं तुरीयं पदं मनुष्या वदन्ति । अत्र तुरीयमित्युक्त्या पूर्वोक्तपदचतुष्टयसंख्यापूरकं तत् । तदपि पदमेव । तच्च मनुष्यैरुच्यते । कथमिदं सम्भवति । पूर्वोक्तपदचतुष्टयस्यापि मनुष्यैः प्रयोगात् । एवञ्च सति मन्त्रार्थो विस्पष्टः । तुरीयपदस्य सम्यग्विज्ञानाभावात् ।

अतः कैयटेन पदचतुष्टये प्रत्येकं चतुर्थभागं मनुष्या वदन्तीति व्याख्यातम् । तत्र मूले केवलं पदचतुष्टयोक्त्या प्रत्येकं भागचतुष्टयकल्पना प्रामाणिकी कल्पनीया । तुरीयपदस्य मूलगतस्य पदचतुष्टयसंख्यापूरकत्वेन प्राप्तस्य कल्पित-प्रत्येकपदगतप्रकारसम्बन्धिसंख्यापूरकत्वेन कल्पनस्याञ्जस्येन मूलतो प्रतीतिः ।

उद्योतकाराः भाष्यगतपदजातानीति पदस्यार्थं ब्रुवते परापश्यन्तीमध्यमा-वैख्यः नामादीनि च । एवञ्च मूलगतस्य चत्वारि पदानीत्यस्य परादिचतुष्टयं नामादिचतुष्टयं चार्थ इत्यर्थः तत्र मूले सकृदुक्तस्य चत्वारि पदानीति पदद्वयस्यैक-विधपदचतुष्टयबोधकस्योभयविधपदचतुष्टयबोधकत्वकल्पनस्य मूलस्वरसतो प्राप्तिः । तथोक्तद्विविधपदचतुष्टयमध्ये नामादिरूपं पदचतुष्टयं प्रत्येकं चतुष्पाद-चतुष्प्रकारमित्यर्थः ।

तत्प्रकारगतसंख्यापूरकत्वं मूलगततुरीयशब्दस्य । एवं सति असंख्यानि नामादीनि तन्मध्ये स्वल्पान्येव पदानि मनुष्यैरुच्यन्ते । सकलपदवेदने शास्त्रदृष्ट्या वैयाकरणा एव प्रभव इति तस्यार्थः । तदुक्तं कैयटेन-तत्र चतुर्णां पदजातानामे-कैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्तीति ।

एवं सति प्रथमतः पदचतुष्टयद्वयं प्रकल्प्य तन्मध्ये एकस्यैव चतुष्प्रकारता नापरस्येति तन्मध्ये स्वल्पपदानां चतुर्थभागत्व कल्पनेति बहुविधमलौकिकं कल्प-नीयं भवति । नामादीनामसंख्यतया प्रयुज्यमान कतिपयनामादीनां चतुर्थभागत्व कल्पनायाः असम्भवान् । तस्मादल्पप्रयोगपरत्वं तस्य वक्तव्यमिति न समञ्जसं कल्पना ।

एतदर्थं छायाकारेणोद्योतस्थस्य नामादिमध्ये एकैकं चतुष्पादमित्यस्य व्या-ख्याक्रियते, चतुर्थपादं परादिभिरेवेत्यर्थ इति । तत्रासंख्यनामादिमध्ये कतिपयपर-त्वं न तुरीयशब्दस्य किन्तु नामादीनां प्रत्येकं परादयो ये भेदास्तत्रान्तिमभेदो यो वैख्यस्थितत्परत्वं तुरीयशब्दस्येति । तत्रापि पक्षे सकृदुक्तस्य चत्वारि पदानी-त्यस्यानेकार्थपरत्वदोषतो निस्तारः । तस्मान्न वैयाकरणरीत्या मन्त्रार्थः सम-ञ्जसः ।

निरुक्त्वापरिनिष्ठे तु पदचतुष्टयं नानाप्रकारं मनभेदेन प्रदर्शितम् । कतमानि तानि पदजातानि ? (१) ओकारो महाव्याहृतयश्चेत्याप्यम् (२) नामाट्याने चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणा, (३) मन्त्रं कन्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिका । (४) ऋचो यत्रापि नामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नेरुक्ता । (५) सर्पाणां वाग् वयसा क्षुद्रसरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । (६) पशुपु त्सण्वेषु मृगेषु आत्मनि चेत्यात्मप्रवादा ।

नत्र ब्राह्मणमपि प्रदर्शयते, अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक् मृष्टा चतुर्थी व्यभवत् । एष्वेवलोकेषु त्रीणि पशुपु तुरीयम् । या पृथिव्या सागनी सा रथन्तरे यान्तरीये सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि सादि ये या बृहति सा स्तनयित्नी । अथ पशुपु ततो या वागत्यरिच्यत ता ब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा उभयो वाच वदन्ति या देवता या च मनुष्याणामिति ।

एतेषामपि प्रकाराणामाञ्जस्येन मन्त्रार्थप्रतिपादनेऽनुपयोगः । प्रथमपक्षं मनुष्यैस्तुरीयवचनस्यानुपपत्तिः । ओकारादीनामपि मनुष्यं प्रयोगात् । वैयाकरणानां मतं पूर्वं परीक्षितमेव । तृतीये कल्पे कल्पशब्दो वैदिकभागपरो वा श्रौत-मूत्रादिग्रन्थपरो वेति सन्दिग्धम् । आद्ये गायत्रीदीनामसग्रहो कस्माच्चतुर्थीत्वेन व्यावहारिकया ग्रहणं बीजाभावः । चतुर्थपक्षे वेदत्रयमुक्त्वा आद्यवर्णस्य चतुर्थस्य वेदस्याभिप्रायेण ग्रहणे प्राप्ते त परित्यज्य तुरीयमिति मन्त्राशानुगुण्याय व्यावहारिकीति हठात् ग्रहणस्यायुक्तत्वम् ।

अथ ऋगादिभिरेवाथर्वणोऽपि सगृहीत इति व्यावहारिक्याश्चतुर्थ्यां ग्रहणे न दोष इति । तदपि न । मृष्टेरुपतिमारम्याप्रलय व्यवहारकालस्तत्र वाण्या मनुष्यैरिव पशुभिरप्युपयोगेन मनुष्या वदन्तीत्यशस्य मन्त्रगतस्यामलग्नकता । पञ्चमकल्पोऽपि न युक्तः । सर्पशब्देन क्षुद्राणां महता च सर्पाणां ग्रहणसम्भवेन पुनः क्षुद्रसरीसृपग्रहणमयुक्तम् ।

किञ्च पशवादिग्रहणमावेन न्यूनतापि । उक्त्वा तुरीया मन्त्राशयाजनाय व्यावहारिकीत्यस्य ग्रहणस्य दृष्टत्वं पूर्वमुक्तमेव । पञ्चकल्पे पशूनां भृगाणामप्यात्मत्वेन चातुर्विध्यस्यैव तत्रावगतिः । ब्राह्मणाल्लेखस्तु उक्तमन्त्रार्थानुपयोगित्वेन तदुल्लेखस्यानवसरप्राप्तत्वमिति ।

एतद्व्याख्याया दुर्गाचार्येणोच्यते—नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपपदचतुष्टये तुरीयं चतुर्थं भागमथज्ञाय मनुष्या वदन्ति वेदयन्ते । तत्राप्रसिद्धार्थत्वादान्यातोपसर्गनिपातपदानि अर्थं न वेदयन्ते । नामानि तु प्रसिद्धार्थत्वाद् वेदयन्त्यर्थानिनि । तस्य प्रसिद्धतरार्थत्वादर्थज्ञानार्थेत्यव्याहार इत्यर्थः । अत्रापि अव्याहारं कर्तव्यम् । तुरीयमित्युपदेशक्रमेण चतुर्थमित्यर्थः । उपदेश क्रमश्च प्रसिद्धत्वान्नामान्यातोपसर्गनिपाता इति । तत्र चतुर्थं निपातपदमेव न नामपदमित्यभिमतार्थमन्वया न स्यादिति ।

एवं चास्मिन् मन्त्रे पदशब्दार्थस्यानिर्णयेन मन्त्रार्थो विस्पष्ट इति प्राप्ते सूर्यैकदेवता वेदे स्तूयत इति मतानुसारेण तत्स्पष्टत्वार्थं प्रयत्यते । तथाहि-तत्र मन्त्रे वाक्परिमितानीत्यस्य वाचा वाक्त्वेन परिमितानि पदानि स्थानानि चत्वा-
रीत्यर्थः ।

अयं भावः वेदे सर्वथादित्यस्तवः । स च आदित्य उपाधिभेदवशतो विभि-
न्नेनमिभिः स्तूयते । यथा प्राग्दिग्मुपाधि कृत्वा स इन्द्र इत्युच्यते । उदयन्नसौ
भगः, सरणात् सूर्य इत्येवं मण्डलस्यासत्ताकालमुपाधि कृत्वा स वागित्युच्यते ।
आदित्यमण्डलस्यासत्ता नाम दर्शनाभावः स चास्तमयमारभ्यापुनरुदयं भवति ।
तदानीं स वागित्युच्यते । अथवा वाचः सत्त्वं मण्डलस्या सत्ताया अर्थाददर्शनस्य
काले भवति । तच्च मन्त्रेणोच्यते । तथा हि मन्त्रः—

तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् विभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थो नेममवग्लापयन्ति ।

मन्त्रयन्ते दिवो मनुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥ इति ॥

ऋ. सं. १:१६४:१.

अत्र मातरो भूलोकास्ते च त्रयः । पितरो द्योलोकास्तेऽपि त्रयः । तान्वि-
भ्रदसावूर्ध्वस्तिष्ठन्ति । ते धृताः पङ्क्तोका इममादित्यं धर्तारं नावग्लापयन्ति,
स्थानं न कुर्वन्ति । अनायासत इमाल्लोकानसौ धारयतीत्यर्थः ।

अमुष्य दिव आदित्यस्य पृष्ठे सत्ताकाले दर्शनकाले विश्वमिदं पदार्थजातं
बोधयन्तीं प्रकाशयन्तीमिति वा अविश्वमिन्वामसर्वव्यापिनीम् । आदित्यमण्डलस्य
तया अव्यापनादविश्वमिन्वासी । एतादृशीं वाचं मन्त्रयन्ते । मन्त्रैः प्रकाशयन्ति
मन्त्रैर्वेदयन्ति ऋचयः मन्त्रयन्ते पदं न मन्त्रि गुप्तपरिभाषण इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नं
किन्तु मन्त्रशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिच्छवच्चेत्यनेन णी सम्पन्नम् । मन्त्रैः
प्रतिपादयन्ति प्रकाशयन्ति मन्त्रयन्ते इति ।

सायणाचार्यैः पूर्वा व्युत्पत्ति गृहीत्वा व्याख्यायते । एतावता वाण्याः
स्थितिरादित्यस्यासत्ताकाले इति भवति ।

३०. पृच्छामि त्वेति मन्त्रार्थविचारः

तदसत्ताकालश्च तस्यास्तमयमारभ्यातद्दयमिति पूर्वमुक्तम् । आदित्य-
स्यासत्ताकाले वाण्याः सत्वमयर्थश्च प्रश्नपूर्वं मन्त्रे प्रतिपाद्यते । तथाहि मन्त्रः—

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णोरश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ इति ॥

ऋ. सं. १:१६४:३४

तत्र वाचो व्योम वाचोयुक्तायुक्तं स्थानं तद्विपाणि मन्त्रेण पृच्छा । तच्च
स्थानं परमं न तु अत्रमं पृच्छयते । इति ।

अथ भाव — आदित्यस्योदयात्मरूप सन्दर्शनं स्यान्भेदेन मितम्पम । भुवो दक्षिणपार्श्वे यदादित्य उदेति तदानीं भुवो परेऽप्यादुत्तरे पार्श्वे साऽस्मिमेति । यदा च भुव उत्तरे पार्श्वे उदेति तदानीं भुवो दक्षिण पार्श्वेऽप्युत्तमेति । इदं पाण्मासिकमुदयनमस्तमयनं सुमेरुकुमेर्वोर्भवति । भुवो मध्यदशे तु प्रत्यहं विषयत्कालं च तस्य दर्शनमदर्शनं च ।

तदपि यदा एकत्र देशे तस्य दर्शनं व्यक्तं तदानीं तद्विरुद्धदेशे तस्यादर्शनं मिति विभिन्नरूपता तस्य । तत्र कुमेरुर्भुवो दक्षिणपार्श्वे सुमेरुश्च भुव उत्तरपार्श्वे । तत्र दक्षिणपार्श्वो दक्षिणदिग्गतः । दक्षिणस्या दिशश्चावाकत्वमधोवर्तित्वम् । अत्र एव तस्या अवाचीशः न व्यवहारो वेदेऽपि । लोकेऽपि सैव दिवाची-शब्देनाच्यते ।

यथा अमरकोशे उच्यते—प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ता पूर्वदक्षिणपश्चिमा इति । अवाची अवस्तादश्चति अघोवर्तिनीति यावत् । तद्विरुद्धा दिगुत्तरा । तस्या उत्तरात्वमूर्ध्वत्वात् । एव सत्युत्तरस्या ऊर्वात्व दक्षिणस्या अघोवर्तित्वं भवति । उत्तरदिग्गतानामूर्ध्वत्वेन परमत्वेन व्यवहारो वेदे ।

यथा विष्णुसूक्ते विष्णोः पदविषय उच्यते परमं पदमवमाति भूरि । विष्णोः पदे परमे मध्यउत्तम इति । एव च दक्षिणस्या दिशि कुमेरावादित्य-स्यासत्ताकालेऽर्धाद्रात्री वर्तमाना वाक् । तस्यास्त्रादित्यादये सत्ता । तदेव च तस्या वाचो व्योम । यथा कुमेरादेव सुमेरावादित्यस्यासत्ताकाले वर्तमाना वाक् तत्र तदुदये तस्यास्त्रासत्त्वरूपं वामम् । तत्र दक्षिणदिग्गतं व्योमअवममघोवर्ति । उत्तरदिग्गतं च व्योम परममूर्ध्वदिग्वर्ति । तस्य परमस्य व्योम्ना मन्त्रं पृच्छा-पृच्छामि वाच परमं व्यामेति । तत्रोक्तमन्त्रगतप्रश्नानामुत्तराणि परवर्तिना मन्त्राण्युच्यन्ते । यथा

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञः भुवनस्य नाभिः ॥

अथ सोमो वृष्णा अश्वस्य रेतः ब्रह्माय वाचः परमं व्योम ॥ इति ।

ऋ स (११६४=५)

ब्रह्मा उत्तरदिग्गत आदित्यः । स तु वाच उत्तरदिग्गताया परमं व्याम तद्वत् इति । एव च वाक् रात्री वर्तमाना इति भवति । एव सति मन्त्रं मन्त्रयन्ते इत्यस्य मन्त्राणां प्रतिपादयन्तीत्यर्थः उच्यते न तु मन्त्राणां कुत इति । एव सति सायणादीनां मुनिं गुप्तपरिमाणेण इत्यस्मान् प्रकृतं तत्पदव्यूहानां नमस्कृतम् । अस्मिन्नर्थेऽयं मन्त्र एव प्रमाणमित्यर्थः ।

एव च वाग् रात्री वर्तमाना भवति । रात्र्याश्च यामचतुष्टयेन विभक्तता । तत्र यामोपाधितया रात्र्या, वाच इमानि चत्वारि स्थानानि भवन्ति । तानि वाचा मीयन्ते इति वाक्परिमितानि । तानि ब्राह्मणा विदुर्मनीषिणा । तत्र

प्रथमयामत्रयस्य गुहायां वर्तमानत्वम् अन्धकारो गुहा तत्र वर्तमानत्वम्, तमोम-
यत्वमिति यावत् । गुहायां वर्तमानत्वान्नेङ्गयन्ति न प्रकाशितानि भवन्ति । तानि
यामत्रयरूपाणि वाचस्त्रीणि पदानि । वाचस्तुरीयं पदं रात्र्याश्चतुर्थयामरूपं
स्थानं, मनुष्या इति मनुष्यावासस्थानं भूलोक इति वदन्ति । एवं सति मन्त्रे मनु-
ष्या इति पदं प्रथमान्तं न वदनक्रियाकर्तुं रभिप्रायेण किन्तु अध्याहृतेतिपदवशत
उक्तकर्मकारकविभक्तिरूपप्रथमान्तं कर्मकारकबोधकम् । अर्थाद्वाचश्चतुर्थं पदं
मनुष्यलोक इति भवति ।

अयं भावः—सोमयागे सवनानां क्रम आदित्येन लोकारोहक्रमवत् । सवनानि
च प्रतिदिनमिति लोकारोहक्रमोऽपि प्रतिदिनमिति भवति । लोकाश्च त्रयो भूलो-
कान्तरिक्षलोकद्योलोकभेदेनेति । आदित्येन प्रत्यहं त्रयो लोका आरुह्यन्ते । तत्रो-
क्तक्रमविषये ब्राह्मणम् “एषां वै लोकानां रोहेण सवनानां रोहः” इति । तदर्थ-
स्तूक्त एव । प्रतिदिनं प्रातर्भूलोकः प्रातः सवनं च । ततोऽन्तरिक्षलोको मध्येऽह्नो
माध्यन्दिनसवनञ्च, ततो द्योलोकस्तृतीयसवनं च ।

एवं सति उक्तक्रमेणादित्यस्त्रीन् लोकानारुह्यारोहविपरीतक्रमेणावरो-
हति । प्रतिदिनम् । तत्र प्रथमदिन उक्तारोह्या त्रीन् लोकानारुह्य विपरीतक्रमेणा-
वारुह्य द्वितीयदिने लोकान् पूर्वदिनवदारोहति । तत्र रात्राववरोहक्रमे कुत आरम्भ्य
मनुष्यलोकमवारोह्यसौ प्रवर्ततेऽर्थान्मनुष्यलोकारम्भः कुत इति ।

प्रश्नस्योत्तरं मन्त्रे—तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति । वाचस्तुरीयं पदं
रात्र्याश्चतुर्थं याममारम्भ्य भूलोकस्य प्रवृत्तिरिति । वाचस्तुरीयं पदं मनुष्या मनु-
ष्यलोकइति यावत् । एवमुत्तरमुक्तमन्त्रेणोच्यते । अयमर्थः प्रकारान्तरेण मन्त्रा-
न्तरेणोच्यते । तथाहि पूर्वोक्तप्रश्नप्रतिपादके मन्त्रे प्रथमः प्रश्नः—“पृच्छामि त्वा
परमन्तं पृथिव्या” इति

तस्यायमर्थः—रात्रौ लोकानामवरोहे अन्तरिक्षलोकस्यावसानं भूलोकप्रार-
म्भश्च, ततः पुनरारोहे दिनान्तरे भूलोकस्यावसानमन्तरिक्षलोकस्य प्रारम्भश्च
स्यातान् । उभयां प्रारम्भावसानयोर्मर्यादारूपत्वं प्रतिलोकम् । तत्रोदयसविध-
वर्ती भूलोकस्यावसानरूपोऽन्तः सविधवर्तीदिनसम्बन्धित्वात् ।

यश्च रात्रौ भूलोकारम्भरूपोऽन्तः स त्रिदूरवर्ती रात्रिसम्बन्धात् । स भुवः
परोऽन्तस्तद्विषयिणी पृच्छा मन्त्रे क्रियते—“पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या” इति ।
तस्योत्तरमुच्यते परवर्तिना मन्त्रेण—“इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या” इति । तत्र
वेदिप्रारम्भ एव पृथिवीलोकप्रारम्भ इति तत्रोत्तरम् । तस्यायं भावः—वेदिप्रारम्भ
एव भूलोकस्य रात्रावादित्येनावारुह्यमानस्य परो विदूरवर्ती अत्र प्रारम्भरूपोऽन्तः
इति ।

एव सति वेदिप्रारम्भनो भूलोक प्रवर्तते इति तदर्थः । वेदिप्रारम्भश्च कुत इति विज्ञेयम् । वेदिश्च सत्रितुः कालमारम्य प्रवर्तते । तथाहि “वेदिर्यज्ञेऽग्नित्रय-
मध्यवर्तिनो भूमिरिति” प्रसिद्धम् । तत्र पूर्वस्या दिश्याहवनीयोऽग्निः । दक्षिणस्या
दक्षिणाग्निः पश्चिमाया गार्हपत्योऽग्निः, इति त्रयोऽग्नयस्तेषां स्थानानि ।
तत्राग्नित्रयमध्ये विद्यमानवेद्या वामासस्थाने अध्वर्योः स्थानम् । वामश्रोण्या
होतुः स्थानम् । होतुः स्थानमारम्य वेदिः प्रवर्तते । होतुः स्थानमेव वेदिप्रारम्भ-
देश इति ।

अध्वर्योः स्थानं च पूर्वस्या वेद्यन्तभागे, तच्च वेद्या वामास इति पूर्वमुक्त-
मेव । तत्र होत्रध्वर्युभ्यामादित्यस्य गत्यनुकारः कर्मणा मन्त्रेण च क्रियते प्रति-
पाद्यते । तत्र होत्रा प्रयुज्यमानो मन्त्रो दर्शपूर्णमासयागे आश्वलायनेन श्रौतसूत्रे
दर्शितः ।

“पट्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा अग्नि होतारमन्तरा विचृता ।
सिनन्ति पाकतिधीर एतीति” ।

अनेनमन्त्रेण स्वस्थानतो होतोत्थाय ऋतस्य पन्थामन्वेमि होतेत्यभि-
क्रम्याऽध्वर्युमन्वारभेतेति ।

२१. यज्ञे होत्रध्वर्युभ्यामादित्यस्यैव गत्यनुकार

अत्रादित्य स्वस्थानं प्राप्तमनुकुर्वन्नसौ होता स्वस्थानमुपर्युक्तमन्त्रेण
प्रतिपाद्य ततः स्वस्यादित्यरूपत्वं मत्वादित्यवाक्यत्वेन ब्रवीति ऋतस्य पन्था-
मन्वेमि होता इति मन्त्रम् । ऋतस्य यज्ञस्य पन्था पन्थानमनु अनुसृत्येमि गच्छामि
होता होतृरूप इत्यर्थस्तस्य मन्त्रस्य । त मन्त्रमुच्चार्य तत्स्थानतोऽध्वर्युस्थानं
करेण स्पृष्टुमिच्छन्नसौ होता स्वस्य तावद्दूरपर्यन्तं करस्य सम्बन्धमात्मानं
किञ्चिदग्रतो गत्वा करस्पर्शयोग्यं स्थानमादित्यमनुकुर्वन्तत्स्थानतोऽध्वर्युमसेऽन्वा-
रभते स्पृशति पाणिना । पाणिश्च यथाध्वर्योः पार्श्वं स्पृशेदेवम् । तथा सति
अध्वर्युस्पर्शनेनोभास्या होत्रध्वर्युभ्या मन्त्रः प्रोच्यते इति तत्र सूत्रे प्रति-
पादितम् ।

तत्र होतुस्थानसूचको होत्रा पठ्यमानो मन्त्रः पूर्वं प्रतिपादितम् । तत्राध्वर्युं
सम्बोध्योच्यते—“पट्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा अग्नि होतारमन्तरा विचृता”
इति । तत्र के ते पाशा कुत एतावन्त इति विचारे आदित्यपरतयोभयं समाहितं
भवति । तथा सति पाशानां वर्णनेन वेदे पाशा वरुणस्येति प्रसिद्ध्या वरुणः
पाशा गृह्यन्ते । वरुणश्च पश्चिमदिक् सम्बन्धी देव इति पश्चिमदिक्सम्बन्ध
आदित्यस्याभिव्यवतो भवति । पश्चिमा दिशः प्राप्तोऽस्तमितो भवतीत्यादि-
त्यस्यास्तप्राप्तिर्ज्ञायते । अस्तमितोऽसौ वरुणेन पार्श्वेऽध्यतेऽस्तस्ते पाशा अस्ततः

प्रवर्तन्ते । वद्धानां पाशानामेकैकशश्छेदनं कृत्वासावादित्योऽग्रतो गच्छति । एवं गच्छतस्तस्य तत्स्थानप्राप्त्यर्होतुः स्थानमिति भवति ।

अथवा यत्र स्थाने प्राप्त आदित्यो होतेति व्यवह्रियते । तत्स्थानप्राप्त्यपर्यन्तमादित्येन क्रमशश्छिन्नानां पाशानां संख्या मन्त्रे प्रोच्यते “पष्टिश्च नवतिश्चेति” अर्थादुभययोगेन सार्धपञ्चाशत्पाशाश्छिन्नाः । ते च अग्निं होतारमन्तरेति । “अस्तं यन्मादित्योऽग्निमनुप्रविशतीति वेदे वर्णनादसावग्निः पश्चिमदिक्स्थो गार्हपत्यसंज्ञितो भवति । तत आरभ्य होतृस्थानपर्यन्तं मध्ये इत्यर्थः ।

आदित्येन देनन्दिनगत्या वृत्ताकारः परिभ्रमः क्रियते । तत्र दिनार्थानां वृत्तभागानामंशसंज्ञितानामशीत्यूर्ध्वं शतमतीतं रात्र्यर्थानामंशानां मध्ये एतावन्तोऽंशा अतीताः । अशानामुपाधितया स्वीकारं कृत्वा तावन्तः पाशाश्छिन्ना इत्युक्तम् । तावतामशानां तेनातिक्रमः कृत इति । तावतासौ होतृस्थानं प्राप्तः । यतो मन्त्र उक्तमग्निं होतारमन्तरा च्छेदस्तावतां पाशानामिति ।

एवं च होतृस्थानतो रात्र्यवसानपर्यन्तं रात्र्यर्थानां वृत्तगतानामंशानां मध्ये त्रिंशदंशा अतिक्रान्तव्या अवशिष्यन्ते । रात्र्यवसानस्थानमध्वर्योः । होतृस्थानं गतस्यादित्यस्य किरणा अध्वर्युस्थानं स्पृशन्ति इति । अध्वर्युस्पर्शस्तत्र होत्रा कर्तव्य उक्तः ।

एतावता होतृस्थानतस्त्रिंशदंशास्तावद्भिरंशैः पञ्च घट्यो भवन्ति, स च सावित्रः कालः सावित्रकालप्रारम्भो होतृस्थानतः । वेदिश्च दर्शपूर्णमासयोर्होतृस्थानतः प्रारब्धा भवति । अत एव होतुः स्थानं वेद्या वामश्रोण्यां भवतीति । वेद्या अन्तश्चाध्वर्युस्थान इति तत्स्थानं वेद्या वामांसे इति । एतावता वेदिः सावित्रकाले भवतीति सिद्धम् । स च रात्र्याश्चतुर्थो यामः । वाचस्तुरीयं पदमिति तत्र भूलोकः इत्यभिप्रायेण प्रश्नोत्तरमन्त्रे उच्यते—“इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इति ।

तत्र पृथिव्या अन्तस्य परत्वेन विशेषणादसौ विदूरवर्ती रात्रिगतोऽन्त इति भवति । अर्थाद्विदूरस्थानतो भूलोकः प्रवर्तते इति भवति । एवं सति पूर्वोक्ते वाक्स्तावके मन्त्रे तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीत्यस्य न वाचस्तुरीयं पदं मनुष्या वदन्ति मनुष्याणां वदने कर्तृत्वस्य प्रतिपादकं, किन्तु उक्तरीत्या तत्पदं मनुष्या इति मनुष्यलोक इति भूलोक इति वा इतिपदयोगेन मनुष्यलोकबोधकमिति वेदविज्ञाः कवयो वदन्तीत्यर्थ एवेति स्पष्टम् ।

अत एव मन्त्रान्तरे “यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि” इति, “तां विश्वरूपाः पशवां वदन्ति” इत्यस्य न विरोधः । अन्यथा तत्रापि अविचेतनानाम्, चेतना मनुष्या, विचेतनाः काष्ठलोप्तादयः, अविचेतनाः पशुपक्ष्यादयः । तत्र ‘तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति’ इत्यत्रेवात्रापि पशुपक्ष्यादयस्तां वाच वदन्ति इत्यर्थः

कर्तव्य स्यात् । एव ता पशवो वदन्तीत्यपि । तथा सति पूर्वमन्त्रे मनुष्या वदन्तीत्यनेन विरोधः स्यात् ।

एव च सवितृकालतो वेदि प्रवर्तत इति स परोऽन्तः पृथिव्या पृथिवी लोकस्य । ततस्तस्य प्रारम्भ इति यावत् । सवितृकालस्य रात्र्याश्चतुर्ययाम् प्रवृत्तिरिति स चतुर्थयामो वाचस्तुरीय पद तदेव मनुष्या इतीत्यनेन भूलोकरूपमिति । एव सति पूर्वोक्तस्य चत्वारोति मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वमिति ।

३२ तदद्य वाच इति मन्त्रस्य पञ्चजनशब्दार्थनिर्णयः

एव तदद्य वाच इति मन्त्रे प्रयुज्यमानपञ्चजनशब्दस्यार्थविपक्षे व्याख्या-
पुणा नानाविध व्याख्यानमिति तद्वशतस्तस्य मन्त्रस्यार्थो न विस्पष्टः । तथाहि
स मन्त्रः —

तदद्य वाच प्रथमं मसीय येनासुरा अभि देवा असाम् ।

ऊर्जाद उत यज्ञियास पञ्चजना मम होत्र जुषध्वम् ॥ इति ॥

ऋ. स १० ५३ ४

अथ मन्त्रो निरुक्तकृता व्याख्यायते । यथा—

तदद्य वाच परमं मसीय येनासुरानाभिभवेम देवा । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वा । अपि वा असु प्राणनामास्त शरीरे भवति तेन तद्धन्त । असोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियास । अन्नादाश्च यज्ञियाश्च । उगित्यन्ननामोर्जयतीति सतः । पक्कं सुप्रवृक्षमिति वा । पञ्चजना मम होत्र जुषध्वम् । गन्धर्वा पितरो देवा असुरा रक्षासीत्येके । चत्वारो वर्णा निपादश्च पञ्चम इत्यौपमन्यव । निपाद कस्मान्निपदनो भवति, निपण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ता । यत्पाञ्चजन्यया विशा । पञ्चजनीनया विशा । पञ्च पृक्ता सह्या स्त्रीषु नपुस-
वेत्त्वविशिष्टेति ।

दुर्गाचार्येणस्य व्याख्या त्रियते—सौचीकस्याग्नेरापम् । तस्य विश्वेर्देवं सवाद तत्रेय होतृजपे विनियुक्ता ।

तद्वीर्यं वाच परममुत्कृष्टमहमद्य मसीये मन्ये, जाने इत्यर्थः । तेन वीर्येण किम् इति । येनासुरान् अभिभवेम वयम् । हे देवा ऊर्जाद, अन्नभक्षयितार । अपि च हे यज्ञियास यज्ञमग्नादिना देवा यूयम् । अपि च हे पञ्चजना मनुष्या निपाद-
पञ्चमा वर्णा । मम इदं होत्र जुषध्वम् अनुगृह्णीष्वमिति समस्तार्थः इति ।

अथ निरुक्तकारेण तच्छब्दस्यार्थो विस्पष्टतया नोक्तः । दुर्गाचार्येण तस्य वीर्यपरत्वमन्यते, यतोऽत्र मन्त्रेऽसुराभिभवे तस्य साधनत्वमुच्यते येनेति

वचनेन । भाष्यकारस्यायमेवाभिप्रायः प्रतीयते । अत्र सन्देहास्पदपञ्चजनशब्दार्थ-
विषये मतद्वयं निरुक्तभाष्यकृता प्रदर्शितं यथा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा
रक्षांसीत्येक इत्येकीयं मतम् । चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवमतम-
परम् । अत्र निषादशब्दविषये दुर्गाचार्येण मतद्वयं प्रतिपाद्यते । निषादः प्राणि-
वधजीवन इत्येकम् । निषादः सौधन्वन इत्येके इत्येकीयं मतमपरम् ।

ऐतरेयब्राह्मणे वैश्वदेवशस्त्रप्रशंसावसरे उच्यते—“सर्वेषां वा एतत् पञ्च-
जनानामुक्तं यद्वैश्वदेवम्, देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां नागानां च पितॄणां^१ च”
इति । अत्र पञ्चजना इत्युच्यते निर्दिश्यन्ते चत्वारः, देवमनुष्याः (१) गन्धर्वा-
प्सरसः, (२) नागाः, (३) पितरः, (४) इति । कथमिदं संगतं स्यादित्यभिप्रायेण
सायणभाष्यकारेण तदीयभाष्य उच्यते—अत्र देवा इत्येको राशिः मनुष्या इत्यपर
इति उक्तरीत्या पञ्चजना इति । तत्र देवाः मनुष्याः गन्धर्वाप्सरसः नागाः पितर
इति पञ्चजना मन्यन्ते ।

एवं सति निरुक्तकारोल्लिखितपञ्चजना गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा
रक्षांसि इत्यनेन विरोधः, अत्र अमनुष्याणां नागानां चाग्रहणात् । असुराणां
रक्षसाञ्चातिरिक्तानां ग्रहणम् । तेषामपि पञ्चजनत्वमिष्टमिति तु न वक्तुं
शक्यम् । ब्राह्मणे सर्वे पञ्चजना एत इत्युक्त्वा देवमनुष्या गन्धर्वाप्सरसो नागाः
पितर इति निर्देशात्, एत एव पञ्चजना नापरे इति विज्ञानम् । एवं निषाद-
पञ्चमानां चतुर्णां ग्रहणमित्यपि उक्तब्राह्मणविरुद्धम् । किञ्च तत्र निषाद-
शब्दार्थविषयेऽपि मतभेदस्य दुर्गाचार्येणोक्तेः । एवं सति पञ्चजनशब्दार्थस्या-
विज्ञानान्मन्त्रार्थो विस्पष्टः ।

अत्र वस्तुतस्तच्छब्देन व्योम्नो ग्रहणमुचितम् । तच्च वाचो व्योम आदित्यः ।
पृच्छामि वाचः परमं व्योम ब्रह्मा यं वाचः परमं व्योम इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् ।
तत्र व्योम्नः परममिति विशेषणादपरविधतायाः प्रतीतिः । सा चापरा विधा
अस्मिन् मन्त्रे प्रथममिति शब्देनोच्यते । प्रथमशब्दस्य पूर्वशब्दसमानार्थता । पूर्व-
शब्दश्च प्रायेण वेदे पूर्वाञ्चनवशतोऽर्थं बोधयति । तच्चादित्यादीनामिति ते
पूर्वादिशब्दैर्विविता भवन्तीति पूर्वं प्रतिपादितम् । एवं सत्यत्रापि प्रथमशब्देन
पूर्वं पूर्वाञ्चनं तद् व्योम वाच आदित्यरूपमिति । आदित्यग्रहणेन देवानाम-
सुराभिभवे साधनत्व मन्त्रो उच्यमानं सम्यक् संगतं भवति ।

यद्यपि ब्राह्मण देवासुराणां संघर्षेऽसुरैः शब्दप्रयोगेण जयपराजययोर्निर्णयो
देवान् प्रति उक्तः । तत्र प्रयोगविषयेऽसुरैरुक्तमस्माभिरेकविधः शब्दः प्रयोक्तव्य
एकेन परेण तत्समानार्थः समानरूपस्त्रीलिङ्गो भिन्नः शब्दः प्रयोक्तव्यः एवं
प्रयोगे येन तादृशो भिन्नः शब्दः प्रयोक्तुं न शक्येत तस्य पराजय इति सन्धिः ।

देवैस्तं सन्धिं प्रतिपद्योक्तम्, भवद्भिरेव प्रथमं शब्दं प्रयोक्तव्यं इति । असुरैरुक्तं भवद्भिरेव प्रथमं शब्दं प्रयोक्तव्यं तदानीं देवैः शब्दं उक्तं एकं इति । असुरैरुक्तम् एका इति । पुनर्देवैरुक्तम् द्वौ इति । असुरैरुक्तं द्वे इति । देवैः त्रयं इत्युक्तम् । असुरैः तिस्रः इत्युक्तम् । पुनर्देवैः चतुर इत्युक्तं, असुरैः चतस्र इत्युक्तम् । तदानीं देवैः पञ्च इत्युक्तम् ।

असुराणां पञ्चशब्दस्वरूपस्य स्त्रीलिङ्गस्य भिन्नशब्दस्य प्रयोगे शक्तिः, तावता पराजयः सञ्जात इति कथोक्ता । एव सति वाचो वीर्येणापि पराभवस्य वचनाद्भोर्यपरत्ववचनेऽपि अभिभवसाधनत्वं न विरुध्यतेति चेत् तथापि सर्वत्रादित्यरूपस्यैवेन्द्रस्यासुराभिभवकर्तृत्वोक्त्या यावती बलकृतिरित्यस्यैव सत्त्वेन विरोधात् । वाण्यां पृथक्सत्वाभावस्य पञ्चमे पदे सूचनात् पञ्चमं पदमुक्तरीत्याऽऽदित्यरूपमिति आदित्यरूपव्यामपरताया एव तच्छब्दस्य युक्तत्वात् । तच्छब्देनोक्तरीत्या व्योमग्रहणेनैव सगतार्थत्वमिति ।

एव "मूर्जोद उत यज्ञियास" इत्यत्र यज्ञियवचनेनान्तात्वस्य लघ्व्योर्जात्वेन पृथक् ग्रहणस्य विशेषणोकाकृद्भिर्नोच्यते । मन्त्र उतशब्देन तत्र विशेषस्य प्रतीतिः । किञ्च यज्ञशब्देन इष्टिपशुसोमहोमरूपसर्वविधयज्ञोक्त्योर्जादानामपि ग्रहणस्य यज्ञियग्रहणेनैव प्राप्तेः । किञ्च यज्ञियास इत्यस्य यज्ञ सप्तादिन इत्यर्थं उच्यते । तच्च किं देवत्वेनाभिनिष्पादनाद्यजस्य । तथा सति यज्ञियग्रहणेनैव प्राप्या पृथक् ऊर्जा इति ग्रहणस्य विशेषावचनाद्भोपः ।

अथ यदि यज्ञकर्तृत्वेन यज्ञसंपादकता तर्हि तेषां देवत्वलाभाभावेन परवर्ति पञ्चजना इत्येतेन गतार्थत्वमिति तद्ग्रहणस्य मन्त्रे निरर्थकत्वमिति । ऊर्जात्वं यज्ञियत्वं च देवानां समवसीति ततस्तत्ताम इति न वाच्यम् । उभयस्य पञ्चजनविशेषणत्वात् । पञ्चजनस्य कथमुभयं विशेषणमिति चेत् ।

अत्रोच्यते । पञ्चजनाः गन्धर्वा पितरो देवा असुरा रक्षासि । तेषां मध्ये आद्यानां त्रयाणां गन्धर्वपितृदेवानां यज्ञियत्वम् । अन्त्यद्वयस्य तु तमोरूपत्वेन सर्वविधपदार्थावरकत्वेनान्तादत्वम् । अत एव पुरुषसूक्ते पुरुषस्यान्तेन विवर्धमानतोक्ता । अन्तं च पुरुषेणादित्यात्मनाऽऽनीय यत्तजस्ततस्मान्नातृत्वं विनाशकरत्वमसुररक्षसाम् । असुरा रक्षासीति पृथङ्निर्देशो देशभेदात् ।

अत एव वेदे लोकभेदाभिप्रायेण देवा मनुष्याः पितर एव न, असुरा रक्षासि पिशाचा अन्यत इत्युक्तम्, तत्र द्योलोकाभिप्रायेण तेजारूपाणां देवत्वतमोरूपाणामसुरत्वम् । अन्तरिक्षलोकाभिप्रायेण पितृत्वं तद्विराधेन रक्षसं वम् । एव भूलोकाभिप्रायेण मनुष्यत्वं तद्विराधिना पिशाचत्वमिति । किञ्चासुररक्षोविनाशकरत्वं देवानामुच्यते देवाश्च किरणरूपाः । अत एव शनपयब्राह्मणे

“रश्मयो विश्वे देवाः”^१ इत्युक्तम् । तेषां तेजोरूपतया तद्विनाशयत्वं तमोमयत्व एव संभवतीति ।

पिशाचा अपि तमोरूपा एव । अत एवेन्द्रं प्रति पिशाचनाशः प्रार्थ्यते “पिशाङ्गभृष्टमम्मृण पिशाचिमिन्द्र सम्मृण । सर्वं रक्षो निवर्हयेति”^२ । इन्द्र-श्चादित्यात्मा तेन विनाशयत्वं तमोरूपत्वे एव संभवतीति पिशाचा अपि तमोरूपा एव । तत्रासुररक्षसामुभयविधानामपि पञ्चजनत्वमुपरिष्ठादुक्तम् ।

पञ्चजन-शब्दार्थ-विचारः

ननु पञ्चजना इत्यस्य निघण्टुसु मनुष्यनामसु पाठात्कथं देवादीनां पञ्च-जनत्वमिति चेत् तदर्थं पञ्चजनशब्दो विचारणीयः किमसौ समस्त एव मनुष्य-नामोत जनशब्दस्य तत्त्व पञ्चशब्दस्तु सह प्रयुज्यते केवलमिति । तत्र नाद्यः । पञ्चजनसमानार्थतया प्रयुज्यमानात्रदे शब्दाः पञ्चक्षितयः पञ्चकृष्टयः पञ्च-चषणायः पञ्चक्राताः । तेषां वशतः पञ्चजनशब्दे पञ्चशब्दस्य संख्याबोधकत्वेन साहित्येन प्रयोगप्रतीतिर्विशिष्टस्य मनुष्यनामत्वाभावात् ।

अत एव ये वा जनेषु पञ्चस्त्रिति व्यस्तः प्रयोगः संगच्छते । अन्त्यश्चे-त्सत्यं, परन्तु तावता जनशब्दस्य न केवलमनुष्यबोधकता किन्तु तान्निवासमनुष्य-लोकबोधकत्वम् । तन्निवासस्य भूलोकस्यानेकविधत्वमिति पूर्वमुक्तम् । ननु तर्हि कथं देवादीनां पञ्चजनत्वप्राप्तिरिति चेन्न । अभिप्रायविशेषेण तेषामपि पञ्च-जनत्वात् ।

अयं भावः—पूर्वं लोकानामनेकविधत्ववर्णनावसरे भूलोकस्यानेकविधत्व-मुपवर्णितम् भूलोकीयो भूलोकः । अन्तरिक्षलोकीयो भूलोकः, द्योलोकीयो भूलोक इत्यादिना । स च भूलोकस्तत्र तत्रादित्योदयास्तुपूर्वं प्रवर्तते । “पृच्छामि त्वं” त्यादिमन्त्रद्वयेन प्रश्नोत्तररूपेणोच्यत इति पूर्वं निवेदितम् । स चोदयात्पूर्व-वर्ती सावित्रः कालो वेदिरूपो भूलोक इति विस्तरेण पूर्वं निवेदितम् ।

तस्य च सावित्रकालस्य पञ्चघटीरूपपञ्चविभागयुक्तत्वम् । ते च पञ्च विभागाः कुत्रचन घटीदण्डप्रभृतिशब्देन उच्यन्ते, कुत्रचन पङ्कशब्देनोच्यन्ते, तत्र पङ्कशपञ्चकरूपपञ्चजनविभागो ध्रुवप्रदेशे दक्षिण उत्तरे च । अथर्षिगुरुकुमेर्वोः । विपुवत्सविधस्थले घट्यादिपञ्चकरूपः, तेषामभिप्रायेण सावित्रकालरूपवेदिरूप भूलोकरूपमर्त्यस्थानपञ्चकाभिप्रायेण पञ्चजना इति पदं तत्समानार्थकपञ्च-क्षितय इत्यादि निर्देशा अपि तथैव ।

एतेषां पञ्चानां सावित्रकालनियामत्वाभिप्रायेण सूक्ते मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे इति उच्यते । मित्रश्च सवित्रभिन्न इति पूर्वमुक्तम् । तस्य पञ्चजनाः पञ्चकालावयवरूपभूलोका नियामका इति । अभिष्टिशवा

नाम यज्ञानुकूलगतिमान् । उदधानुकूलतेजोयुतो वा । तदेव तेजोऽभोष्ट भवति इति ।

तत्र अभिष्टिशब्दे इकारस्य दीर्घाभावश्छान्दसः । यज्ञश्चादित्यरूप । उदयपूर्वकानिकता तस्य प्रतीयते । अत एतत्कालिकमूलोकाभिप्रायेण ऐतरेय-
ब्राह्मणे वैश्वदेवशस्त्रविधिप्रशस्तावसरे उच्यते “सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानामुक्त्य-
यद्वैश्वदेव देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां नागानां च पितॄणां” चेति । तत्र सुमेर्वभि-
प्रायेण तत्रत्योदयप्राक्कालिकमूलोकाभिप्रायेण देवमनुष्याणामित्युक्तिः । (द्यौलो-
कीयभूलोकगतानामिति तदर्थः) एवमन्तरिक्षलोकीयोदयप्राग्वति भूलोकानाम-
भिप्रायेण गन्धर्वाप्सरसामित्युक्तिः । यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेविनमन्तरिक्षमिति
वचनस्तेषामन्तरिक्षलोकनिवासात् ।

तत्र पञ्चजनत्वेन तद्वर्णनात् तत्सलोकीयभूलोकाभिप्रायक्तोक्तप्रायाः ।
कुमेरुरूपभूलोकगतोदयात्प्राग्वतिभूलोकाभिप्रायेण पितॄणामित्युक्तिः । दक्षिणे
भुवः पार्श्वे धिपत्रवृत्ततो दक्षिणभागरूपान्तरिक्षलोके आदित्यादौ ना भुवा समृष्ट-
त्वेन गमनाभिप्रायेण सर्पणवद्गतिमभिप्रेत्य नागानामर्थात्मर्पाणामित्युक्तिः । ते
च भुवो दक्षिणपार्श्वीयान्तरिक्षलोकगतभूलोकस्था इति तेषां सर्पणवद्भूसमृष्ट-
गत्तमभिप्रायेण तेषां सर्पत्वोक्तिरिति ।

एतेषामपेक्षया परेषां पञ्चजनानामसत्त्वाभिप्रायेण ब्राह्मणे सर्वेषां पञ्च-
जनानामित्युक्तिः । तदेवमादित्योदयस्थलविशेषाभिप्रायेण पञ्चजना अनेक-
विधाः । तेषां सामान्यतो ग्रहणमभिप्रेत्य गन्धर्वा इति वर्णना पञ्चजनत्वेन ।
सुमेर्वभिप्रायेण सामान्यतो देवा इति कुमेर्वभिप्रायेण सामान्यतः पितर इति,
अन्तरिक्षलोकाभिप्रायेण सामान्यतो वर्णना गन्धर्वा इत्युक्तम् ।

इमे च देवा इति पदसाहचर्येण तेजोत्पाः । सावित्रे काले बहुलतेजो-
युक्तत्वेऽपि तमसोऽपि तदानीं सत्त्वेन तदभिप्रायेणामुरा रक्षाक्षीत्युक्तम् । एतत्प-
ञ्चजनद्वयमयज्ञीय केवलमग्न्याद्रूपं पूर्वं देवादित्रयं यज्ञियमिति मन्त्रे “ऊर्जाद उत
यज्ञियास” इति पञ्चजनानां विशेषणम् । एव च ब्राह्मणोक्तिः सगच्छते ।
निरुक्तोक्तमेकीयमतमपि सगतम् । “निपादपञ्चमा” इत्योपमन्यवमतमपि न
विरुध्यते ।

तथा हि तदुक्तवर्णकल्पनाया अत्रापि सम्भवात् । तथाहि उदयन्नादित्यो
ब्राह्मणस्तस्याहवनीयरूपत्वं मुख्यत्वं च । “असौ वा आदित्य आहवनीये” इति
ब्राह्मणोक्त्या आहवनीयरूपत्वं । “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति” मुख्यरूपत्वं
मन्त्राक्त्या विज्ञायते ब्राह्मणरूपत्वं चेति ।

तस्यादित्यस्योदयात्पूर्वमस्तोत्तरं च प्रवर्तमानमीपसं तेजस्तस्योत्तरस्यां दिशि बाहुरूपता । बाह्वोश्च राजन्यरूपत्वं पुरुषसूक्ते वर्ण्यतेऽतस्तस्य क्षत्रियत्वम् । तदिदं सुमेर्वभिप्रायेणेति उत्तरस्यामिति स्पष्टम् । कुमेर्वभिप्रायेण आदित्यस्योदयात्प्राग्वर्ति, अस्तोत्तरवर्ति च यदीपसं तेजस्तस्योरुपत्वम् । अत एव तत्रत्याया उपसो नामोर्वशीति वेदे वर्ण्यते ।

उर्वशी शब्दस्य निरुक्तकारेण व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते “ऊरभ्यामश्नोतीत्यादि” । उर्वोश्च वैश्यरूपत्वं पुरुषसूक्ते उच्यते । भुवो दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरर्थात्सुमेरु-कुमेर्वोदितोदित्यस्य शिरोरूपेण कल्पनवत्पदत्वेनापि कल्पनस्य वेदे प्रसिद्ध्या स्थानभेदेन तस्य भिन्नत्वेन द्विवचनेन उच्यते “पद्भ्यां शूद्रो अजायत” इति पुरुषसूक्ते । सर्व चेदमुदयसविधवर्तिकाले ईत चत्वारो वर्णाः । निपादशब्देन तमो गृह्यते तस्मिन्सर्वस्य पाप्मनो विद्यमानत्वात् तमसस्सर्वपदार्थावरकत्वेन तत्र शाभनानामिवाशोभनानामपि तेनावरणात्तत्र सर्वपाप्मसत्त्वोक्ता । एवं सति निपादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः । पञ्चजना इति वर्णनमपि न विरुद्धम् ।

केवलं ते लौकिकमनुष्यरूपा नाभिप्रेयन्ते इत्येव । मन्त्रे ऊर्जादः, यज्ञियास इत्युक्त्या देवत्वोक्त्या होत्रसेवनस्योक्त्या च नात्र लौकिकमनुष्याणामवसरः । उक्तरोक्त्या मनुष्यादयश्चात्र पञ्चजनरूपा इत्युक्तमेव । तदेवं पञ्चजना आदित्योदयात्प्राक्कालिकसावित्रकालरूपवेदिरूपपृथिवीरूपजनपञ्चकाभिप्रायेण ये पञ्चजना इत्युक्तिः ।

तत्राग्निहोता होमसम्पादकः । सा च होतृक्रिया शस्त्रशसनादिरूपा सप्तविधा । अत एव सप्तहोतृत्वेन वेदे प्रयोगः । मन्त्राऽपि सप्तहोतृशब्देनोच्यते । अत एव ब्राह्मणे होतृक्रियाया अनेकविधत्वाभिप्रायेण सर्वचरी देवताभिर्यागकरणोऽपि एकस्या होतृक्रियाया अनिष्पादनेन पाप्मनो विनाशस्तत्राहुर्देनागत्य सा क्रिया निष्पादितेति तेषां सर्वपाप्मविनाश इत्युक्तिः । तदेतदुपरिष्ठाद् विवेचयिष्यते । तत्र ब्राह्मणो “एका वै वो होत्रा कृता” इति वर्णनेन होतृक्रियाया अनेकविधत्वं स्पष्टमेव ।

एवं च प्रकृतमन्त्रे हे पञ्चजना उक्तरूपा मम होत्र होतृकर्म जुपध्वं सेवध्वमिति । इदं च स्तवनमुदयकालिकमिति स्तोत्रशस्त्रसम्बन्धनोच्यते । एवं च पञ्चजना इति न लौकिकमनुष्यपञ्चकाभिप्रायेणोच्यते किन्तुवत्तरीत्योदय-प्राक्कालिकसावित्रकालाभिन्नवेदिरूपपृथिवीजनपञ्चकाभिप्रायेणेति ।

३३. देवानां माने इति मन्त्रे त्रिद्विशवदयोरर्थविचारः

एवं देवानां माने इति मन्त्रे त्रिद्विशवदयोरर्थस्य सम्यक् प्रकाशनाभावादस्पष्टार्थता । तथाहि मन्त्रः—

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन ।

अयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा वृद्धक वहत पुरीषम् ॥ इति ।

(ऋ स १०।२७।२३)

निरुक्तकारेणाय मन्त्रो व्याख्यायते । देवानां निर्माणं प्रथमा अतिष्ठन् । माध्यमिका देवगणा । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति । कृन्तत्रमन्तरिक्षम् । विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघानादुदकं जायते । अयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा । पर्जन्यो वायुरादित्य । शीताण्यवर्षोपघो पाचयन्ति । अनूपा अनुवपन्ति लोकान् स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादवानूप्यत उदकेन । अपि चान्वाविति स्यात् । यथा प्रागिति तस्यानूप इति यथा स्याद्यथा प्राचीनमिति । द्वा वृद्धक वहत पुरीषम् । वाय्वादित्या उदकम् । वृद्धकमित्युदकनाम ब्रवोतर्वा शब्दकर्मणा अशतर्वा । पुरीष पृष्ठाते पूरयतर्वा । इति ।

दुर्गाचार्येणैतस्य व्याख्यायिते । यथा देवानां मान इति । वसुक्रस्येन्द्र-पुनस्यायम् । त्रिष्टुप् । महाद्वतीये मरुत्वतीये शस्यते । देवानां दानादिगुण-युक्तानां माने विमाने निर्माणं । यदा देवा सृष्टा प्रजापतिना तदैव एव माध्यमिका देवगणा प्रथमा अतिष्ठन् । एतदपि हि दानादियोगाद्देवा उच्यन्ते ।

प्रथमा प्रतमा । प्रकृष्टतमा, मुख्या इत्यर्थः । तस्मादेत एव प्रकृष्टतमा आसन् । अतिष्ठन् । अवस्थितवन्तः सृष्टी हि सर्वदेवानामग्रे सृष्टा इत्यभि-प्रायः । किञ्च कृन्तत्रात् । उत्कृन्तात् प्रदशाद् एषा मेघानामिन्द्रेण उपरा आप उदायन् । आगतवन्तः । उपरशब्दनात्र उदकमुक्तम् । तात्स्थ्यात्तच्छब्दो मञ्चा क्रोशतीतिवत् । उपरेषु मेघेषु या आपस्ता उपचारादुपरा उच्यन्तः ।

किञ्च यदा ताभिरुपराभिरदभिरुपघयं प्रोहिता भवन्ति अस्य तदा अयस्तपन्ति अयं पर्जन्यादयस्तपन्ति पृथिवी पृथिवीलोकम् । अनूपास्त हि अनुवपन्ति लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणा । यथाकालमनुगृह्णन्ति । एतदनुवपनं लोकानां यद्वर्षादिभिः पर्जन्यादयो यथार्थमोपघो पाचयन्ति । किञ्च । द्वा वृद्धक वहत पुरीषम् । द्वौ वाय्वादित्यौ वहत आक्षिपत इतः पृथिवीलोकात् वृद्धकमुदकम् । किं लक्षणम् । पुरीषं प्रीणयितुं पूरयितुं वा सत इति ।

अत्र निरुक्तकारेणोपरशब्दस्य मेघपरस्यायं निगम उच्यते, व्याख्यानं चोपरशब्दस्योदकपरत्वेन व्याख्यानं क्रियते । तथा अयं शब्देन पर्जन्यवाय्वादि-त्यानां ग्रहणं तपन्तिपदेनान्वयः उच्यते । तपघातोऽप्लीकरणमयं, म च आदित्यस्यैव भवति । तत्सम्बन्धाद्वायोरपि न तु पर्जन्यस्येति नैकरूपेण तपन्ति-पदेन अयं इत्यस्य सम्भगन्वयः ।

पृथिवीमित्यस्य लोकपरस्योपधिपरत्वं लक्षणया । तपन्तीत्यस्य पाचयन्ती-त्यर्थकरणम् । तथा द्वावित्यनेन पूर्वोक्तत्रयगतस्यैव द्वितयस्य ग्रहणं नान्यरूप-

स्येत्यत्र विनिगमनाविरहः । किञ्च सर्वमिदं, व्याख्यानं प्रथमशब्देन माध्यमिक-
देवानां ग्रहणे निर्णायकं किञ्चित्प्रमाणं स्यात् तदा । अथ विकर्तनेन मेघानाम-
पामृद्भवो लोकप्रसिद्ध इति लोकप्रसिद्ध्या प्रथमशब्देन माध्यमिकदेवगणा
गृह्यन्ते इति ।

तदपि उपरशब्दस्य मेघपरस्यार्थपरत्वे संभवेत् । उपरशब्दस्तु मेघनामसु
निघण्टौ पठ्यते । तन्निगमनायैवैतस्य मन्त्रस्योपन्यास इति तस्यादकपरत्वा-
भावात् । लक्षणयोदकपरत्वं प्रथमशब्दार्थवशत इति । अन्योन्याश्रयात् ।
उपरशब्दस्योदकपरत्वे मेघानां कृन्तत्रेणोदकलाभ इति प्रसिद्धिवशतः प्रथमशब्देन
माध्यमिकदेवगणलाभः । तद्वशतश्चोपरशब्दस्योदकार्थं लक्षणा इति । दुर्गचार्य-
व्याख्याने नाधिकं किञ्चित् । केवलमादिसृष्टौ माध्यमिका देवगणा दानादिवशतः
प्रतमा मुख्या आसन्निति प्रतिपाद्यते । निरुक्तस्यैव प्रदर्शनमन्यत्र । तस्मादत्रार्थो
न स्पष्टः ।

मन्त्रान्तरसंवादाच्चान्योऽर्थ उच्यते । तथाहि-अनेन मन्त्रेण कुमेरुगता
वर्णना क्रियते । तत्र प्रथमाः पदेन तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेत्यत्र प्रथमपदेने-
वात्रापि पूर्वाञ्चनानां ग्रहणम् । पूर्वाञ्चनाः कुमेरी भवन्तीत्युक्तमेव । ते प्रथमाः
पूर्वं देवानां माने निर्माणे अतिष्ठन् । अयं भावः-पूर्वाक्तलोककल्पनानुसारेण
कुमेरावपि आदित्येन प्रत्यहं लोकत्रयमारुह्येत । लोकत्रयं च क्रमिकम् । भूलोकः
प्रथमं ततोऽन्तरिक्षलोकस्ततः क्रमिको द्योलोक इति ।

तत्रान्तरिक्षलोकावसाने द्योलोकप्रवृत्तस्तदभिप्रायेण प्रथमा देवानां
द्युलोकस्थानां निर्माणे प्रवृत्ता आसन्, द्योलोकस्तत्र प्रवृत्ता आसीत् । द्योलोकश्चा-
दित्यस्यास्तमयात्पूर्वं प्रवर्तमानोऽस्तोत्तरमप्यनुवर्तमानो भवतीति पूर्वमुक्तमेव ।
दिवा यान्ति मरुत इत्यनेन द्युसम्बन्धिता मरुताम् । असामि घूतवः । असाम्योजो
विभूथा सुदानव इति वर्णनतस्तेषामसम्पूर्णतेजस्कता प्रतीयते । असम्पूर्णञ्च
तेज आदित्यस्यास्तमयोत्तरमिति वर्णनतो मरुतो रात्रिकालिका द्योलोकवासिन
इति द्योलोकस्यास्तोत्तरमपि प्रवृत्तिरिति ।

एवं सति प्रकृते मन्त्रे कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् इत्यनेन एषां प्रथमानां
कृन्तत्रात् । कृन्तत्रशब्देन कृन्तनबोधनद्वारा प्रकृते दिनकृन्तनबोधनेनास्तमयकाला
बोध्यते । तथा चादित्यास्तमयकालत उपरा मेघा उदायन् ऊर्ध्वमागताः । अस्त-
मयमारभ्यैव मेघोन्नतिः प्रवृत्ता वर्षाकालः प्रवृत्त इति यावत् ।

अयं भावः- उत्तरे मेरुप्रदेशे सुमेरुादी क्रमिककार्यबोधका वसन्ताद्या ऋतवो
भवन्ति । तेषां नामानि वसन्तो ग्रीष्मो वर्षा इति शरद्धेमन्तः शिशिर इति ।
तदनुसारेण सुमेरी कार्याणि, आदी दिनस्य वसन्तकार्याणि पत्रशातनादीनि
परस्तात् ग्रीष्मकार्यमाप्यवृद्धिस्ततो वर्षाकार्यवृष्टिर्वर्षाकालस्तदन्तेऽस्तमय
आदित्यस्य ।

तदुक्तं शतपथब्राह्मणे “वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतव । देवेषु तर्ह्यसौ भवति । देवास्तर्ह्यभिगोपायतीति” । अत्रोक्तवर्तुत्रये आदित्यस्य दवेषु सत्तावाचनात्तदानीमसौ द्योलोके उत्तरस्या मुमेरो भवति । मुमेरो देवाना निवासात् । अर्थात्तदानीं देवानां तत्र दिनम् पाष्मासिकम् । परस्तात्तत्र रात्रिः सा च ऋतुत्रयपर्यन्ता । यदा च देवानां रात्रिस्तदानीं कुमेरावादित्यस्यादयाद्दिनं, तदपि तत्र पाष्मासिकं तदानीं तेषां कुमेरुस्थानां न दिनप्रारम्भीयो वसन्तवर्तु भवति ।

एव सति तत्र ऋतुचक्रं कथं भवति तदनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । तत्राच्यते— तेषां प्रथमानामर्थात्कुमेरुस्थानां कृन्तनाद्दिनकतनस्यानादर्यादादित्यास्तमयकालात् उपरां मेघा उदायन् उदिता भवन्ति । अर्थात्तदानीं तत्र वर्षाकालः प्रवर्तते । रात्रौ वर्षाकालवर्णनाहिने तदभाव इति विज्ञायते । वर्षाभावे आदित्यप्रकाशन-वशतस्ताप ग्रीष्मः भवति दिने । दिनं च पाष्मासिकं तत्रति तावद्भिर्मासिर्ऋतु-त्रयं तदुक्तं नयं तर्ह्यन्ति प्रकाशन्ते आदित्यतेजसा सन्तापयन्ति पृथिवीं भूलोकं कुमेरुमिति यावत् ।

एव रात्रावपि सजायमाना दृष्टिं समग्रा रात्रिं यावत्, अर्थान्नामपट्क् यावत् प्रवर्तते । तत्र चतुर्द्वयकल्पना । तदभिप्रेत्य तत्रोच्यते—द्वौ द्वावून् द्वावून्-मुदकं पुरीषं सर्वव्यापकं सर्वपूरयितुं बहत् । तदानीं तावत्कालपर्यन्तं वर्षा सजायन्ते । एव सति तत्र ऋतुपञ्चकव्यवहारः । दिनगतास्त्रयो रात्रिगती द्वाविति । अयमर्थोऽस्य वामस्येति सूक्ते—

पञ्चपादं पितरं द्वादशावृत्तिं दिवं आहूतं परे अर्धे पुरीषिणम्
अयेमे अग्न्य उपरे त्रिचक्षणं सप्तचक्रे पठरं आहूतं पितमिति मन्त्रः ।

(ऋ. वे. १०. १६४. १२)

अत्र पूर्वमर्धं कुमेर्वभिप्रायम् । अत्रैव तत्रोच्यते पिता सवत्सरं स तु पञ्चपादं ऋतुमञ्चकपञ्चपादोपेन । वसन्तादिसृजा ऋतुप्रभृतयः सृजा सर्वा मुमेर्वभिप्रायाः । अतएवतुर्चक्रे वसन्तादित्वमुच्यते मुमेराविदं सम्भवति । तत्र भवत्सरारम्भतो वसन्तादीनामृत्नां प्रवृत्तेः । अतएव तत्र वसन्तादीनां कार्याणि पत्रज्ञानादीनि सगतानि भवन्ति । कुमेरो तु तेषामसम्भवान् । नहि तत्र वामरारम्भो वसन्तेन समवति ।

अतएव जनपथब्राह्मणे वसन्तादित्रये देवेष्वदित्रयं स्थितिः कृता । एव सति देवेषु वसन्ते उदितस्यादित्यस्य ऋतुत्रयं यावत्तत्र स्थितस्य ऋतुत्रयान्तेऽन्तं गन्तुं प्रवृत्तस्य कुमेरावुदयो न हि वसन्ते भवितुमर्हति । यत्तु ब्राह्मणे शरदि पितृपूज-यन्तदादिऋतुत्रयपर्यन्तं तत्रादित्यस्य सत्त्वमित्यादिकं ब्राह्मणवचनं सत्तु मुमेरु-स्थेर्नु सृजावासितेन तरेभिप्रायेण । न तु तत्र शरदादीनामपि तन्नामभिर्न्यवहारे

किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । न च वसन्तादीनां व्यवहारस्य कुमेरुगततुर्चक्रे भावेऽपि मधुमाधवादिशब्दैर्व्यवहारस्तत्र स्यादिति कल्पनं, तदपि न सम्यक् । तन्नाम विषये “मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू” इति व्यवहारेण तस्यापि व्यवहारस्य कुमेरुगततुर्चक्रे भावात् ।

अतएवैतरेयब्राह्मणे प्रजापतेः सप्तदशत्वसम्पत्त्यर्थं संवत्सरस्य सप्तशत्व सम्पत्त्यर्थं ऋत्वाः समास उक्तः “हेमन्त-शिशिरयोः समासेनेति” । सोऽपि कुमे-र्वभिप्रायः । तत्र ऋत्वाः समासाय तस्यतुर्द्वयस्य रात्रिकालिकत्वमपेक्षणीयम् । न हि पूर्वोक्ततुर्द्वयसत्ताकाले तत्र रात्रिरस्ति । अस्माकमर्थात्सुमेर्वभिप्रायेण रात्रिकालिकता शरदादिऋतुत्रयस्य, तदानीं सुमेरौ रात्रेः सत्वात् परन्तु कुमेरौ तदानीं दिनमेवं भवति न तु रात्रिः । एवं सति समासवचनं सुमेर्वभिप्रायेण । षड्रतुवासनावसितमते ऋतुपञ्चकव्यवहारस्य न सम्यक्त्वं किन्तु सम्पादनेन साधनीयत्वमित्यभिप्रायेण तत्साधनं ब्राह्मणे प्रतिपादितं, तदपि स्वकल्पनाभि-प्रायेणैव प्रतिपाद्यते । रात्रिकालिकशरदादिऋतुत्रयस्य मध्येऽन्तिमर्तुद्वये समासः प्रदर्शितो ब्राह्मणे-हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति ।

एवं सति न वास्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासः किन्तु ऋतुपट्टकल्पने यथान्तिमर्तुद्वये एकत्वकल्पनया ऋतुपञ्चकसम्पत्तिरेवं कुमेरौ यत्र वास्तवं ऋतु-पञ्चकमेव तत्र उक्तरीत्या समासकल्पनेति । कुमेरौ ऋतूनां नामान्येव न भवन्ति । व्यवहारार्थं तत्र संख्यया व्यवहारः । स एवात्र मन्त्रे द्वित्रिशब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते । तदेव गृहीत्वोक्तास्यवामीयसूक्तगते पञ्चपादमित्येतस्मिन्मन्त्रे उक्तं पञ्चपात् पितेति । एवं सति पञ्चपादमुक्तरीत्या पञ्चावयवाः पादरूपा यस्यैवं द्वादशावयवा आकृतयो यस्य तादृशं पञ्चपादं द्वादशाकृतिं पितरं संवत्सररूपं पाण्मासिकार्थद्वयेन विभक्तं तत्र परे परस्मिन् द्वितीयेऽर्धे रात्रिरूपे पुरोपिणं वृष्ट्युदकवन्तम्, वृष्टिमन्तमाहुः ।

एवं सति देवानां माने इति मन्त्रोक्त एवार्थोऽनेन मन्त्रपूर्वार्धेनोक्तः । तस्मिन् मन्त्रे दिवात्रयस्तापयुक्ता रात्रौ द्वयं वृष्ट्युदकमित्यर्थः पूर्वं वर्णित एव । सुमेर्वभिप्रायेण पञ्चपादमन्त्रस्य द्वितीयाधे उच्यते-अथ पक्षान्तरे इमे सविध-वर्तिनः । सविधवर्तित्वं च सुमेर्वभिप्रायेण । अन्ये पूर्वपिक्षयाभिन्नाः सुमेरुवर्तिनः आहुः । उपरे विचक्षणम् उपरशब्देन तद्युक्तो वर्षर्तु उच्यते, वर्षर्तो विचक्षण दृश्यमिममादित्यं सप्तचक्रे षष्ठरे अर्पितमाहुरिति । एवं एतन्मन्त्रवशतो देवानां मान इत्यस्य पूर्वोक्त एवार्थो मन्तव्य इति ।

सायणेनायं मन्त्रोऽस्यवामस्यसूक्तीयः पञ्चपादमिति एवं व्याख्यायते । तथा हि तदीयं व्याख्यारूपं, पञ्चपादं पञ्चत्वात्मकपादोपेतम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेनैकत्वाभिप्रायेण । पितरं प्रीणयितारं, द्वादशाकृतिं द्वादशमासा एवाकृतयो यस्य तादृशम् । पुरोपिणं वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं वा । पुरोपमित्युदक-

नाम । उक्तलक्षणं सवत्सरचक्रं दिवा द्यूलोकस्य परेऽर्धे, तास्य्यात्ताच्छ्रयम् । परस्मिन्नर्थे अन्तरिक्षलक्षणेऽश्वस्थितग्रादित्ये इत्यर्थः । तस्मिन्नपितमाहुः ।

एतदुपरिस्थितमन्त्रानुपज्यते । यद्यत्रापि तत्तदधीनमतः सवत्सरं परायतमाहृत्यर्थः । अथेमे अपि चान्ये वेदवादिभ्यः एवमाहुः । किमिति । उपरे उपरमन्ऽस्मिन् उपरता प्राणिनोऽनेति वा उपरं सवत्सरं, तस्मिन् । कास्त्रे मष्टचक्रे । सप्तादित्यरदमयस्तद्वारेण चक्ष्म्यानीया यस्यासी तथाक्त्त । यद्वा । अयनतुर्मासपक्षाहोरात्रमुहूर्तानि सप्त । सप्तचक्राणि पुनः पुनः नममाणाणि यस्य तास्त्रे पठ्यते । पठितव एवारा नाभौ प्रत्युताः सम्बद्धा यस्य तथाक्तलक्षणं सवत्सरे रथे, विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यमपितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपमिन्नगतेस्तीव्रमन्दभावस्य च कालार्धानत्वात्तदधानमाहुः । अन्यं तु सवत्सरात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनसाध्यत्वात्तदायतमाहुरिति ।

अत्रोर्ध्वोक्तस्यापितमाहुरित्यस्यानुपङ्गं, तास्य्यात्ताच्छ्रयमिति न्यायेनार्चशब्दम्यार्धस्य लक्षणां कर्तव्या । दिवोऽर्धमित्यनेनान्तरिक्षरूपं ग्रहितव्यमिति विलिख्य कल्पना । सप्तचक्राणि पदं सप्तशब्दस्य रश्मिद्वारादित्यसम्बन्धोक्तत्वं, अथवा कालावयवानामयनादिमुहूर्तपर्यन्तानामेव ग्रहमिति विनिगमनाभावः । मन्त्रसरयागमन्त्रेषामपि ग्रहणैर्न उपपादनसम्भवं ।

पञ्चपादत्वस्य मन्त्रान्तरसंवादेन द्वयोर्ऋत्वंरैक्यकल्पना विना सम्भवतोऽन्यथाकल्पनमित्यादयः प्रकाराः स्वीकार्यास्तदपेक्षयाऽस्मद्वक्तव्याख्यानेन मन्त्रान्तरसंवादात्तेनैव मन्त्रार्थस्य स्पष्टार्थत्वम् । दिवः परेऽर्धे द्यूलोकस्यापरार्धे पुरोपिणमित्यनेन रात्रौ दृष्टियुक्तत्वं बोध्यते लक्षणा विना । तदुक्तपूर्वं देवानां माने इत्यस्य व्याख्याने द्वा द्वूकं बहूतः पुरोपमित्यनेन सम्वादोऽस्य वर्णनस्य । किञ्च पञ्चतुर्त्वंवर्णनं कुमेरुसम्बन्धित्वेन ।

तथा सति तस्य ऋतुद्वयसमासेन तस्य च कुमेरुसम्बन्धित्वेनासम्भवः । यतः समासो हेमन्तशिशिरयोरेव तत्र, तस्मिन् देशे दिनस्य तदानीं सत्तेनासम्भवश्चेति विविधा दायाः सम्भवन्तीति मन्त्रान्तरसंवादेन पूर्वोक्तन्याख्यानमेवास्य स्वीकर्तव्यं प्रदर्शितं च तद् पूर्वमेव । एव सति देवानामिति त्रिशन्दस्य पञ्चन्यवाय्वादित्यपरत्वेन वर्णनाऽपि न युक्ता । द्वावित्यस्यापि व्याख्यादित्यपरत्वेन वर्णनस्याऽप्ययुक्तत्वं तच्च सर्वं प्रदर्शितमिति तन्मन्त्रोक्तसन्त्रार्थविज्ञानद्वारा तस्य मन्त्रस्य विस्पष्टार्थत्वमिति प्रदर्शितम् । अन्यद्वहूलं वक्तव्यं पूर्वमुक्तमेवेति ।

एव च देवानां माने इतिमन्त्रोक्तस्य पञ्चतुर्गुणत्वस्य, रात्रौ द्वयोः पुरोपित्वं चान्न पञ्चपादं दिवः परेऽर्धे पुरोपिणमित्यस्य पूर्वार्धेनवचनम् । कुमेरी दिने दृष्टियुक्तता पठितूपेतत्वं च द्वितीयेनार्धेनोच्यते, अथ पक्षान्तरे इमं

सविधवर्तिनः, सुमेरुवर्तिनो दीर्घतमस ऋपेस्तत्रत्यानामेव सविधवर्तित्वात् इमे इत्यनेन सुमेरुवर्तिनो गृह्यन्ते । अन्ये पूर्वपेक्षया भिन्नास्तत्रत्याः प्राणिनो वेदवादिनो वा उपरे मेघे मेघकाले इत्यर्थः । विचक्षणं दृश्यं दर्शनोपेतमादित्यं सप्तचक्रे दिवाभागीयसप्तमासोपेते पळरे ऋतुषट्कयुते संवत्सरे अर्पितमाहुः ।

एवं सति अत्र संवत्सरः षळरः षट्पूतः । उपरे मेघकाले दृश्यत्वमादित्यस्येति वचनाद्वर्षाकालो दिवैवेति विशेषः । सुमेराविदं भवतीति । एवं सति पञ्चपादमित्येषा वर्णना देवानां विरुद्धदेशेऽर्थात्कुमेराविति भवति । तत्र समग्रां रात्रिं यावद्वृष्टिस्तत्वेन तत्र रात्रिकालिके मासपट्के रात्रिपूर्वार्धरूप एको रात्रिद्वितीयार्धरूपोऽपरतुरिति ऋतुद्वयोपेतत्वं रात्रेः । दिवा च ऋतुत्रयोपेतत्वमिति ऋतुपञ्चकोपेतत्वम् । तत्र ऋतूनां वसन्तादिनामभिव्यवहाराभावेन केवलं सख्ययैव । त्रयो द्वौ इति ऋतुनिर्देशः । एवं चतुर्पञ्चकत्वस्योपपत्तये ब्राह्मणे ऋतुषट्कसंस्कारानुरोधेन दृष्टान्तरूपेण वचनं हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति ।

अयं भावः—यैर्ऋतुपञ्चकव्यवहारः क्रियते कुमेरुस्थैस्तैरपि दिवा न ऋतुत्रयकल्पनम्, किन्तु रात्रौ । तच्च सुमेरुवर्तिनामृतुषट्कव्यवहारिणां दिवा वसन्तादिऋतुत्रयं, रात्रौ शरदादिऋतुत्रयं, तत्र हेमन्तशिशिरयोः समासवर्णना कल्प्यते—एवं कुमेरावपि समासवर्णनेन ऋतुपञ्चकव्यवहारोऽभिज्ञेय इति । कुमेरौ रात्रिकालिकत्वेन हेमन्तशिशिरयोरभावात् । प्रत्युत् तदृतुत्रयं शरद्धेमन्तशिशिररूपं तत्र दिने एव प्रवृत्तं न तु रात्राविति, तदुक्तं शतपथे शरद्धेमन्तः शिशिर इति त आसुरा ऋतवः ।

असुरेषु तर्ह्यसौ भवति असुरांतर्ह्यभिगोपायतीति । देवविरुद्धदेशसम्बन्धिता सुराणां, देवांश्चोत्तरस्मिन्सुमेरुरूपे मेरोः शिखरे निवसन्तीति तद्विरुद्धे कुमेरुरूपे दक्षिणदिक्के मेरोः शिखरे असुरा निवसन्ति तत्रादित्यस्थितेरुक्तेस्तत्र च दिनप्रवृत्त्या समसनाभावो हेमन्तशिशिरयोः ।

एवं च तत्र नोक्तत्वं समास ऋतुपञ्चकव्यवहारोपयोगीति ब्राह्मणोक्तस्य समासस्य दृष्टान्तरूपेणोपादानम् । अथवा नायं कुमेरुस्थानामभिप्रेतः समासस्तै रात्रौ ऋतुद्वयस्यैव स्वीकारात् । तच्चतुर्द्वयं विनिगमनाभावेन समरूपम् । समरूपता चोक्तरीत्या रात्रिकालस्य पूर्वपरार्धवशत इति । तत्र रात्रिकालिक एकैकऋतुस्त्रैमासिक इति । एवं सति ब्राह्मणोक्ता समसनकल्पनाऽन्यार्था । सा तु शतजीवेति मन्त्रोपपत्त्यर्था इति ।

३४. शतञ्जीवेति मन्त्रव्याख्याऽपि न विस्पष्टा

एवं शतजीवेति मन्त्रव्याख्यापि न विस्पष्टा । तथाहि स मन्त्रः ।

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताच्छतमु वसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः । इति ॥

अत्र मन्त्रे शतसंख्याकोल्लेखस्यैवाविस्पष्टत्वम्, अपरोक्षस्तु सरल. प्रायेण । अत्र शतमिति विशेषणाच्छरदो वत्सरार्थत्वं तेन शत शरदः शतवर्षपर्यन्तं जीवे-
त्यर्थः. तत्र शतपर्यन्तस्यायुषोऽवधेर्निर्देशाय केवलमकेन शरद्वेमन्तहेमन्तानां शत-
विशेषणत्वेन ग्रहणेनोक्तार्थलाभेऽपरेषां ग्रहणं निष्प्रयोजनं स्यात् । भवति शत
शरद इति वा शत वसन्तानिति वा शत हेमन्तानिति वा एकेन शब्देन शतशब्द-
सहिनेन शतवत्सरबोधनेन अवशिष्टनिर्देशस्य वैयर्थ्यम् ।

तत्र निरुक्तपरिशिष्टे इमं मन्त्रं गृहीत्वार्थविषये तत्र युक्तत्वायुक्तत्वविषये
किमपि नोक्तं, भाष्यकृता वत्सरलाक्षणिकत्वमुक्तमतावताउपयुक्तदोषो निवा-
रिति इति भवति विचारणा किमित्येकेनैव ग्रहणेनोपपत्ताववशिष्टग्रहणमिति ।
तत्रापि पुन किमिति एतदनुग्रहमेव निर्दिष्टं नान्ये ऋतवा गृहीता । ऋतुग्रह-
ग्रहणे प्रसिद्धक्रमेण वसन्तान् शरदः हेमन्तानितिक्रमे गृहीतव्ये किमित तद्व्युत्पत्ति-
इत्यादयः सशयाः प्रादुर्भवन्ति कथमिमं परिहरणीया इति ।

तत्र वत्सरपरत्वस्यासमवे शतशब्दस्य दिनसंख्याबोधत्वं, तत्र सम्बन्धितया
शरद इत्यादिग्रहणमिति तदपि न । यतः शरद ऋतुत्वं, ऋतुश्च मासद्वयात्मना,
प्रतिमास दिनानि च त्रिंशदिति साकल्येनैकस्मिन्नुपदिनानां पण्डितैरनव प्राप्ता-
तीति न तदभिप्रायकः. तस्य प्रयागस्य सम्भव इति चेत्, सत्यम् । अतएव च
ऋतुशब्दस्य ऋतुद्वयग्रहणोपचारः ।

एव शति शरद ऋतुवन्तरस्य चोपचाराच्छरद्वन्द्वेन ग्रहणं कृत्वा शत
शरदः शरदः शतसंख्याकानि दिनानीत्यर्थः इति तथाप्युपचारग्रहणे शरदां सविधव-
तिनः ऋतोल्लेखेण स पूर्वो वा परोक्षोपलक्षणीय इत्यनियमे प्राप्ते ऐतरेयब्राह्मणे
उपचारप्रकारः प्रदर्शितः । हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति ।

एव च ब्राह्मणे प्रजापतेः सप्तदशत्वादि प्रतिपादनाय प्रतिपादितः । तत्र
प्रजापतेः सप्तदशत्वं सवत्सराभेदादुक्तत्वा सवत्सरस्य साप्तदस्य माससर्वो. सत्या
गृहीत्वा वक्तुं तत्र मासानां द्वादशसंख्यामृतूनां पञ्चत्ववचनार्थं पञ्चमपष्टयो-
ऋतुत्वारेकत्वेन ग्रहणं कृत्वा सप्तदशत्वसंख्यासंपादनेन प्रतिपादितः, हेमन्तशिशि-
रयोः समासेनेति ।

एव च समासरूप एवात्रोपचारः स हेमन्तस्य परवर्तिना शिशिरेणेति
ब्राह्मणानुगुण्याद्वक्तव्य इति सिद्ध्यति । समासोऽपि द्वयोर्ऋतुव्यतिरिति प्राप्तम् ।
तथा चैतरेयादिषु वचनाद्धेमन्तशिशिरयोः समासे गृहीते तस्य च हेमन्तत्वेन व्यव-
हारेऽनुमतेऽपि शतं जीनेति मन्त्रे शरद्वेमन्तवसन्तानां त्रयाणामव शतसंख्याकत्व-
मुच्यमानमनुपपन्नमेवावशिष्यते । कुतो वम एवमेव. शतसंख्यन्वितयाच्यन्त इति ।

कदाचन वसन्तस्य तदुत्तरवर्तिना श्रोत्रेण समामो वसन्तशब्देन, हेमन्त-
शिशिरयाश्च हेमन्तशब्देन ग्रहणनापरेषां सर्वेषां ग्रहणस्य प्राप्यावनमन्त्रे त्रयाणां
शतसंख्याकत्वमुच्यमानं न विरुद्धमिति सर्वेषामृतूनां शतसंख्यन्विताप्राप्तेः ।

तत्रापि पुनः सन्देहस्यावसरः, समस्यमानत्वोर्मध्येऽन्यतरनाम्ना समास-
व्यवहारे कथं वसन्तादिशब्दैरेव व्यवहारो न ग्रीष्मादिशब्दैः । तत्रापि समस्यमान-
त्नाम्ना व्यवहारे समस्यमानादिमर्तुनाम्ना समासव्यवहारो वसन्तहेमन्तयोरिव
वर्षाशरद्वयोरपि वर्षात्वेनैव व्यवहारेऽपेक्षणीये कुतस्तत्र शरत्वेन व्यवहार इति
सन्देहस्तदवस्थ एव ।

एवमृतुप्रसिद्धयनुसारेण यथाक्रमं प्रथमं वसन्तस्य ततः शरदस्ततो हेमन्त-
स्येति ग्रहणापेक्षणे कुतः शरद एव प्राथम्येन ग्रहणम्, व्युत्क्रमाभिप्रायकत्वे हेम-
न्तस्य कुतो न प्रथममुक्तिरिति सन्देहस्यानपाकरणमेव । तदर्थं समासोऽपि उप-
चारत एव ग्रहीतव्यः, तेनोक्तसंशयापाकरणस्य संभवात् ।

तथाहि तत्र द्वयोर्मसयोर्ऋतुव्यवहारस्य मुख्यत्वमेकस्मिन्नुपचारतः
प्रवृत्तिः । तथा च हेमन्तशिशिरमासानामुपचारतो हेमन्तत्वग्रहणेन ग्रहणे पुनस्त-
त्राप्रविष्टानामृतूनां प्रवेशने प्रविष्टस्य न्यूनीकरणे तत्राप्रविष्टनूतनप्रविष्टतु नाम्ना
तदव्यवहारः कर्तव्यः । हेमन्तशिशिरयोः समासे शिशिरं निष्कामस्य शरदः प्रवे-
शने शरद्धेमन्तयोः समासस्य नूतनप्रविष्टशरद्वतुनाम्ना व्यवहारः । यथा वा हेमन्तं
निष्कामस्य प्रवेशने शिशिरवसन्तयोनूतनवसन्ततु नाम्ना व्यवहारः । एवं सति
मन्त्रोक्तत्रिविवव्यवहारस्योपपत्तिरिति तु न वक्तव्यम् ।

उत्तरीत्या ऋतुप्रवेशनिर्गमार्थं द्वयोर्द्वयोर्मसयोः प्रवेशनिर्गमौ वक्तव्यौ,
ऋतुव्यवहारस्य मासद्वये मुख्यत्वात् । तथापि प्रवेशनिर्गमयोः क्रमिकत्वाय प्रथम-
मेकैकमासप्रवेशनिर्गमयोर्वक्तव्यत्वम् । तथाचाप्रविष्टनूतनैकमासप्रवेशे प्रविष्टस्य
निष्कासने व्यवहारार्थं किञ्चन नाम देयं, तत्र प्रदेयनाम्नैव मन्त्रगतव्यवहारस्यो-
पपत्ती प्रकारान्तरेण तद्ग्रहणस्य निरर्थकत्वात् ।

तथाहि ब्राह्मणानुसारेण प्रसिद्धतु क्रमानुसारेण प्रसिद्धतु मासग्रहणे मार्ग-
शीर्षपीपयोहेमन्तत्वं माघफाल्गुनयोः शिशिरत्वं समासायोभयोर्ऋत्वोर्ग्रहणे
मार्गशीर्षपीपमाघफाल्गुनमासाः समासार्था भवेयुः । एतैर्मसैः समासेनैकर्तु नाम्ना
समासे, प्रथमप्रवृत्तहेमन्ततु नाम्ना समासव्यवहारः, स च ब्राह्मणे प्रदर्शितः । अत्र
नमासे ऋत्वन्तरस्य प्रवेशे निर्गमे चापेक्षितैकमासनिर्गमप्रवेशौ वक्तव्यौ । तथा
सति प्रथमं मासं मार्गशीर्षाख्यमपोद्य नूतनः परवर्ती मासश्चैत्ररूपो योजनीयः ।

तथा सत्यत्र समासमासाः पीपमाघफाल्गुनचैत्रमासा भवेयुः एवमन्तिमं
पूर्वसमासमासानां फाल्गुनं निरस्य पूर्वमानूर्वस्य कार्तिकस्य तत्र योजने समास-
मासाः कार्तिकमार्गशीर्षपीपमाघमासा भवेयुः । अनयोरेकमासनिर्गमप्रवेशयोर-
नुसारेण संपद्यमानयोः प्रकारयोः केन नाम्ना व्यवहारः स्यात् ।

तत्र कार्तिकमार्गशीर्षपीपमाघमासानां हेमन्तत्वेन व्यवहारो न सम्भवति,
ब्राह्मणोक्तप्राथमिकसमासोऽसांकर्यप्रसंगात् । अथ माघः शिशिरमासस्तदनुरोधेन

शिशिरव्यवहार, सोऽपि न गुज्यते, द्वयोः शिशिरमासयोः प्रवेशदशायामपि शिशिरनामत्वेनाव्यवहारेणैकमासप्रवेशदशायामन्ना व्यावहारस्यायुक्तत्वात् ।

तस्मादुक्तचतुर्मासानां कार्तिकमार्गशीर्षपौषमाघानां मासद्वयाभिप्रायेण हेमन्तव्यवहारस्य साकर्यदोषान्निरासे द्वयोर्मासयोः प्रवेशदशायामन्ना व्यावहारस्यायुक्तत्वाच्चैशिरस्य नाम्नो निरासे पारिशेष्यात्कार्तिकमासप्रवेशानुसारेण तदीयतुर्नाम्ना स समासो व्यवहृतव्य । आश्विनकार्तिकमासयोः शरदृतुत्वतश्च मासद्वये शरच्छब्देन व्यवहारस्तत्र मुख्यम् । इदानीमेकमासे तच्छब्दव्यवहारो मुख्यो गौणः । तेन नाम्नेवात्र व्यवहारप्रकारान्तरासम्भवात् ।

एवञ्चान द्वयोर्ऋत्वोरेकैकमास एकस्य द्वौ मासाविति ऋतुत्रयसम्बन्धिनि मासचतुष्टये समासव्यवहारो मुख्यो न सम्भवतीति उपचारोऽपि गौणतया ग्रहीतव्यः, एव द्वितीयेऽपि प्रकारे पौषमाघफाल्गुनचैत्रमासचतुष्टये माघफाल्गुनाभिप्रायेण शिशिरव्यवहारस्य साकर्यापत्त्या निरासे पौषसम्बन्धेन हेमन्तव्यवहारोऽपि साकर्यापत्त्याऽवशिष्टफाल्गुनमासाभिप्रायेण वसन्तव्यवहारो मासचतुष्टये गौण इति ।

एवमेकैकमासपरित्यागे परापरग्रहणे चोक्तरीत्या मन्त्रगत शरद्धेमन्तवसन्तनामक मासचतुष्टयत्रय भवति । एतस्यैव त्रयस्य मन्त्रे शरदादिशब्दव्यवहारः । अत्र प्रतिऋतु-शतशब्दार्थसम्बन्धित्वाय मासचतुष्टयं ग्रहीतव्यमन्यथैकस्यतर्मासद्वयसम्बन्धितया मासस्य च त्रिशदिनकतया साकल्येन दिनानां पष्टिरेव सत्या स्यात् । इष्यते च मन्त्रानुसारेण शतं, तस्याश्च मासद्वयग्रहणे यथानुपपत्तिरेव मासत्रितयग्रहणेऽप्यनुपपत्तिरेव । मासत्रयस्य दिनसत्या नवतिर्भवति इष्यते शतमिति तत्रतुर्नाम्ना मासचतुष्टयं गृह्यते ।

एव मासचतुष्टये एकतुर्नाम्ना व्यवहारस्य मुख्यत्वाभावेनोपचारतः स व्यवहारो ब्राह्मणानुसारेण । तस्यापि मन्त्रोक्ततुर्ग्रहणस्योपपादनार्थैकमासप्रवेशानुसारेण पूर्वोक्तरीत्यैकस्मिन् मासि ऋतुव्यवहारस्यामुख्यत्वेन गौणत्वेन तादृश उपचारो ग्रहीतव्यः, तावत्तैव मन्त्रगतव्यवहारस्य ऋतुत्रयस्य शतसम्बन्धित्वरूपस्योपपत्तौ मासद्वयप्रवेशनिर्गमाम्ना तद्व्यवहारस्वीकारे प्रयोजनाभावात्प्रयोजकस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तौ प्रयोजकस्य प्रयोजकत्वाभावाच्चेति ।

किञ्चात्रैकमासप्रवेशनिर्गमाम्नामेव समासो वक्तव्यो न मासद्वयप्रवेशनिर्गमभिप्रायेण । ऐन्द्रसूक्ते वृत्रप्राप्तिप्रापककालस्योल्लेखात् । तथाहि तत्रोच्यते— “चत्वारिण्या शरदि वृत्रमन्वविन्ददित्यर्थं चत्वारिण्या शरदन्वविन्दद्” इति ।

तत्र शरदि चत्वारिंशो प्रदक्षिणा चत्वारिंशं दिनं वेति पूर्वमुक्तम्, तदनुसारेण वृत्रलाभः कार्तिकमासस्य शुक्लदशम्यां वक्तव्यः ।

आश्विनकार्तिकयोः शरद्वर्तुत्वस्य प्रसिद्ध्या आश्विनस्य त्रिंशद्दिनानि कार्तिकस्य प्रथमानि दशेति चत्वारिंशत्संख्यायाः सम्पत्तेः, एवं चार्धाधिकावशेषं कार्तिकं, मार्गशीर्षं, पौषं, माघं च मासचतुष्टयं गृहीत्वा शरदः शतव्यवहारो मन्त्रगतो वक्तव्यः । तत्रतु द्वितीयग्रहणेन तदुपपादनं कर्तुमशक्यम् ।

तथाहि शरदः समासत्वाय पूर्वो वा परी वा ऋतुस्तत्र वक्तव्यः, पूर्वर्तुवर्षास्तां गृहीत्वा श्रावण-भाद्रपदाश्विनकार्तिकानां आश्विनकार्तिकमार्गशीर्ष-पौषानां वोक्तरीत्या समासः शरद्वर्तुशब्देन न वक्तुं शक्यते, मन्त्रोक्तस्य चत्वारिंश्यां शरदि वृत्रलाभस्यानुपपत्तेः । अन्धकारदिनसंख्या शतंजीवेतिमन्त्रे शतशब्देनोच्यते । सा च समासग्रहणेन भवति । एवं सति उक्तरीत्या शतसंख्यायाः कृते पूर्वोक्तरीत्या ऋतुद्वयग्रहणे ततः पूर्ववर्तिऋतौ चत्वारिंश्यां तल्लाभो भवेत् न तु शरदि ।

उक्तरीत्या शरदश्चत्वारिंश्यां लाभानुसारेण ततः परमर्धाधिकावशेषस्य शरदो द्वितीयमासस्य कार्तिकस्य समासे प्रवेशे पूर्वमासीयचतुर्थमासस्य फाल्गुनस्य ततो निष्कासने कार्तिकमार्गशीर्षपौषमाघमासा एव समासार्थतया ग्रहोतव्यास्तेषामुक्तरीत्या शरन्नाम्नैव व्यवहारः सम्भवतीत्ययं समासः शतंजीव शरद इति मन्त्रे वक्तव्यः प्रकारान्तरेण चत्वारिंश्यां शरदि लाभवर्णनस्यायुक्तत्वं स्यादिति उक्तरीत्या वसन्ते तदीयैकमासस्य समासे प्रवेशे स्वनयदानस्तुतौ उच्यमानमश्वानां शोणवर्णानां चत्वारिंशत्संख्यानां सहस्रस्याग्रे श्रेणिवचनं प्रमाणम् । तदुक्तं तत्र-चत्वारिंशद्दशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणि नयन्ति इति ।

अत्र सहस्रस्योदीयमानस्य सहस्रसंख्योपेतरश्मिरूपगोयुतस्य मण्डलस्याग्रे प्रथमं तदुदयात्प्रथमं, दशरथस्य उदयात्पूर्ववर्तिसावित्रीपसधटोदशरूपस्य षडहदशकस्य, उक्तरीत्या मासद्वयार्थमुपयुज्यमानस्योदयसविधवर्तिनश्चत्वारिंशद्गावो वा तद्रूपा अश्वा वा शोणवर्णाः श्रेणिरूपेण भासन्ते इत्यर्थः पूर्वमुक्त एव । तत्रोदयस्य वसन्तर्तौ सत्वात्ततःपूर्ववर्तिचत्वारिंशत्संख्याकानि दिनानि पर्वतुगतानि गृह्येरन् यदि तदानां मन्त्रस्थशतमुवसन्तानिति वचनस्यानुपपत्तिः ।

अतो वसन्तीयान्यन्तिमानि चत्वारिंशद्दिनानि शोणवर्णानि हित्वा प्रथममासस्य दशदिनानि ब्राह्मणोक्ते समासे अधिकानि वसन्तर्तुसम्बन्धिप्रथममासस्योपयोजनोयानि । पूर्ववर्तिसमासगतस्य प्रथमो मासश्च समासतो निष्कासनीयः । तथा सति पूर्वोक्तब्राह्मणोयसमासे प्रथममासस्य परित्यागे मासा भवेयुः पौषमाघ-फाल्गुनास्त्रयः । तेषां दिनानि नवतिः । वसन्तीयाद्यमासचैत्रीयानि प्रथमानि दश-

दिनानि, तेषां पूर्वोक्तसमासीयनवतिदिनेषु योजनेन सपद्यमानस्य शतस्य समासार्थ-
पूर्वसमासीयाश्चयः पौषमाघफाल्गुनमासावसन्तीयश्चाद्योमासश्चैत्रस्तस्य योजने
सपन्नसमासस्य पूर्वोक्तरीत्या वसन्तशदेऽन्ये व्यवहार इति ।

एव सति वसन्तस्थलेऽपि हेमन्तीयोऽन्तिमो मासः पौष शैशिरीय मासद्वय
माघफाल्गुनौ वसन्तीयश्चाद्यौ मासश्चैत्र इत्येतेषां चतुर्णां समासस्य मुख्यशब्देन
वचनासम्भवेनोपचारेणैकस्मिन् मासि वसन्तत्वं गृहीत्वोक्तरीत्या वसन्तत्वेन
व्यवहारस्तु समासमभिप्रेत्य च मन्त्रे शतम् वसन्तानितिवचनस्योपपत्तिः ।

एव रूपसमासाभिप्रायेण शत जीवेति मन्त्रे त्रयाणामृतूनां शतदिनवक्तोक्ता ।
त्रयाणामेव ग्रहणोन्यस्मिन्स्तदभावोऽपि बोध्यते । एव सति उक्तसमासानुरोधेन
शत दिनानि तमोऽर्थानि परवर्तीनि उदयात्पूर्वं शोणाभासयुतचत्वारिंशदश्वरूप-
गवार्थानि, ततः परस्तादादित्यस्योदयः सपद्यमानः, शरच्छताभिप्रायेण समासीय-
मासचतुष्टयं कार्तिकमार्गशीर्षपौषमाघरूपम् ।

तत्र चत्वारिंशद्या शरदि लाभेन ततोऽवशिष्टानि शरदो दिनानि विंशतिः,
ततः परवर्तिमासद्वयं मार्गशीर्षपौषरूपं तदीयानि दिनानि पष्टि, परवर्तिमाघ-
मासस्य दिनानि विंशतिरिति शतं दिनान्यतीत्य माघस्यावशिष्टानि दिनानि दशा-
तीत्य परिवर्तिनः फाल्गुन मासः तदीयानि त्रिंशद्दिनानि गृहीत्वा चत्वारिंशद्दिनानि
शोणार्ण्यतीत्य चैत्रे मासि शुक्लप्रतिपदि वा चैत्रमासि बोधयः । तस्य साधकञ्च
मन्त्रे शत जीवेत्यत्र शत शरद इति वचनम् ।

एव शतहेमन्तवचनेन मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनरूपमासचतुष्टयं समास-
ग्रहणेन गृहीत्वा तत्र प्रथम मासत्रयं मार्गशीर्षपौषमाघरूपं नवतिदिनानि फाल्गुन-
स्य प्रथमानि दशदिनानि मिलित्वा शतं, ततः परस्ताच्चत्वारिंशद्दिनानि, तत्र
फाल्गुनस्यावशिष्टानि विंशतिः, ततः परस्ताच्चैत्रीयविंशतिदिनानि शोणार्थानि,
ततः परस्तादादित्यस्योदये चैत्रकृष्णपञ्चम्या वा अस्मिन्नर्थे शतहेमन्तवचनं शत
जीवेति मन्त्रे ।

शत वसन्तानीति वसन्तशताभिप्रायेण मन्त्रगतेन समासेन ब्राह्मणो-
पमासगतमासचतुष्टये आदिमं मार्गशीर्षमासं परित्यज्यावशिष्टं मासत्रयं पौष-
माघफाल्गुनं तदीयदिनानि नवतिः, ततः परं शतसख्यासप्तत्यर्थं परवर्तिचैत्रप-
वसन्तमासीयादिमदशदिनग्रहणेन शतसख्यासम्पत्तिस्तस्योल्लेखः, शत जीवेति
मन्त्रे शतमुवसन्तानिति ।

ततः परस्ताच्छोणार्थानि दिनानि चत्वारिंशत्तैश्चैत्रीयानि दिनानि च
विंशतिर्वैशाखगतानि दिनानि विंशतिरुपयुज्य तदन्ते वैशाखमासस्य कृष्णपक्षे
उदय इति वैशाखान्ते उदय इति । तस्य साधको मन्त्रे शत जीवेत्यत्र शतम्
वसन्तानित्युल्लेखः ।

एवं चोक्तमन्त्रे त्रिविधोत्पत्त्यात्त्रिविधस्य आदित्योदयस्य विज्ञानम् । एकश्चैत्रप्रतिपदि शुक्ले द्वितीयश्चैत्रकृष्णपञ्चम्यां तृतीयश्च वैशाखकृष्णपक्षे पञ्चम्यामुदय इति । तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि उदये दिननक्षत्रं रेवतीनक्षत्रं तदेवादित्याधिष्ठितं नक्षत्रम् । तत्र देवेष्ववादित्यस्योदय इति वर्णनेन तद्वासन्तिकसंपातनक्षत्रं भवेत्, तदानीं शारदसंपातनक्षत्रं हस्तनक्षत्रम्, तस्य सूचकं गतं जीवमन्त्रे गतं शरद इति वचनम् ।

चैत्रकृष्णपञ्चम्यामुदये तत्र दिननक्षत्रं मूलनक्षत्रं ततः पश्चाद्वर्ति दिननक्षत्रं पञ्चमं स्वातिनक्षत्रं ततोऽग्नीत्यङ्गविदूरं नक्षत्रं भरणीनक्षत्रमादित्याधिष्ठितं तत्रादित्यस्य उदयः, स च देवेष्विति ततो वसन्तसंपातिक्रमे तस्येति शारदसंपाते नक्षत्रं स्वातिनक्षत्रं भवेत्, सूचकं गतं जीवेति मन्त्रे गतं हेमन्तवचनम् । तथा वैशाखकृष्णपञ्चम्यामादित्यस्य देवेष्वुदये वसन्तसंपातस्तदानीं भवेत् । तत्र दिननक्षत्रमुत्तराषाढा स्यात्, ततः पूर्ववर्ति पष्ठं नक्षत्रं पौर्णमासीनक्षत्रं भवेत् तच्च विशाखे स्याताम् । विशाखानक्षत्रस्य पूर्णिमायां दिननक्षत्रत्वे आदित्यस्य नक्षत्रं कृत्तिकानक्षत्रं तदादित्याधिष्ठितं स्यात् । तत्र वसन्तसंपातनक्षत्रत्वे शारदसंपातनक्षत्रं विशाखा वा स्यादनुराधा वा स्यात् । दिननक्षत्रस्य वगतः सम्पद्यमानसंपातनक्षत्रस्य स्वल्पविभेदसम्भवात् ।

एवं च गतं जीवेति मन्त्रे गतं शरदःगतं हेमन्तान् गतं वसन्तानिति त्रयो निर्देशा न शतसंवत्सरबोधनाय, तथा सति एकेनैव वचनेनाभिप्रेतार्थबोधने वचनान्तरवैयर्थ्यप्रसंगात् । किन्तुक्तरित्या शारदसंपातनीयनक्षत्राणां हस्तस्य स्वात्या अनुराधायाश्च साधकं भवेत्क्रमेण । तत्र त्रिभिर्निर्देशैरादिमध्यान्तानां नक्षत्रियप्रजापतिगतानां नक्षत्राणां हस्तस्वात्यनुरावानां ग्रहणे साधने मध्यवर्तिनक्षत्रयोरपि शारदसंपातिकत्वमुक्तप्रथम् । संपातस्य क्रमिकतया मध्यवर्तिनक्षत्राक्रमणं विना पार्श्ववर्तिनक्षत्राक्रमणस्यासंभवात् ।

नचैवं रीत्यानुवर्तनक्षत्रमाक्रमणः संपातो हस्तनक्षत्रपूर्ववर्तिन्यपि नक्षत्राण्याक्रमेत् । तथा सति सर्ववृत्तभ्रमस्संपातः स्यादिति वाच्यम् । नक्षत्रप्रजापतिवर्णनस्य तथा सति विरुद्धत्वं स्यात् । सर्ववृत्तं परिभ्रमति संपाते किमितीदं नक्षत्रपञ्चकमेवादाय प्रजापतित्वकल्पना किमित्यन्यानि नक्षत्राण्यादाय न सेति सगयस्यानुच्छेदः स्यात् । न च तेष्वेव नक्षत्रेषूत्तोलितहस्तपुरुषप्रतिकृतिसंभवात्मा । न चान्येषु नक्षत्रेषु तादृशाकृतिकल्पनस्य निमित्तमस्तीति न तेषु तस्याः कल्पनमिति वाच्यम् ।

अपरेषु नक्षत्रेषु कानिचन कानिचन नक्षत्राणि गृहीत्या आकृत्यन्तरकल्पनसंभवः । तस्या आकृतेश्च वगतस्तत्र नक्षत्रियप्रजापतित्वकल्पनसंभवात् । वर्तन्ते च नक्षत्रान्तरेषु विभिन्नाकृतिकल्पनं पूर्वसिद्धम् । अत एवैतरेयब्राह्मणे एका

कथोक्ता यत्प्रजापतिः स्वा दुहितरमसदभिप्रायेणाभिध्यातवान् । देवैस्तद्विज्ञाया-
यमकार्यं करोतीति शासनं कर्तुं मिष्टम् । तदानीं सम्भूय विचारे क्रियमाणे प्रजा-
पतिशासनोपयोगिसामर्थ्यं स्वेध्वहृष्ट्वा तैरेको देवो नूतनो निष्पादितः । निष्पाद्य
तमूचुस्तेऽयं प्रजापतिरकार्यं करोतीमं विधेयि, तच्छ्रुत्वा तेन वागेन प्रजापतिविद्ध
ऊर्ध्वमुत्फालं कृतवानिति कथामुक्त्वा तत ऊर्ध्वं तत्रोक्तं तमेतमूध्वं कृतोत्फालं
प्रजापतिं मृग इत्याचक्षते ।

यस्तु आकाशे मृगसदृक्षस्तारकापुञ्जो दृश्यते यश्च तत्र तारकापुञ्जे
तिर्यग्वभासमानतारकात्रयरूपो दृश्यते स तु रुद्रेण मृगस्य हननार्थं प्रेषितो
वाणः । यश्च तत्तारकापुञ्जनं पश्चादुज्ज्वलदीप्तिस्तारकाविशेषो दृश्यते स उ
एव स. स एव स मृगव्याध इति वर्णनेन तारकान्तरेष्वपि आकृतिकल्पनस्य
पूर्वसिद्धत्वेन तत्र नक्षत्रियप्रजापतिकल्पनस्य सम्भवेन हस्तादिष्वनुराधान्तेषु
पञ्चसु नक्षत्रियप्रजापतिकल्पनस्य निर्बीजत्वं स्यात् ।

यत् पूर्वोक्तैतरेयक्यानुसारेणान्येषु नक्षत्रेषु प्रजापतेराकारः कल्पित
एवेति, तन्न । तत्र प्रजापतेराकारकल्पनेऽपि न स पुरुषरूपः, किन्तु पशुरूपः स,
पुरुषरूपत्वमत्रैव नक्षत्रपञ्चके भवतीति तत्कल्पना तत्रेत्यपि न युक्तम् । तावता
पुरुषरूपत्वस्यान्यत्राभावेनात्रैव पुरुषरूपत्वं प्रजापतित्वं केवलं कल्पयेत् यदि
तदानीं तद्वशतो नक्षत्रपञ्चकएव सपातभ्रमो नान्यत्रेति कल्पनमसम्भवि भवेत् ।
अत्र न केवलमन नक्षत्रपञ्चके पुरुषरूपत्वं नस्य प्रजापतित्वमानं कल्पितं किन्तु
तेन सह यदन्यद्वर्णनं क्रियते तस्यानुपपत्तिः स्यात् ।

अत्रोच्यते हस्त एवास्य हस्तं चित्रा शिरः स्वातो हृदयं विशाखे ऊरु
अनुराधा प्रतिष्ठा । एष वै नक्षत्रियः प्रजापतिः । यो वा एवं नक्षत्रियं प्रजापतिं
वेदोभयोरेन लोकयोर्विदुः इति । अत्र उक्तप्रजापतिवचनेन साकं तज्ज्ञाने लोक-
द्वयविज्ञानमुच्यते तस्य सापातिकत्वे संभवः । सपातश्चोभयोलोकयोः सन्धिस्थले
आदित्यसन्दर्शनरूपः । एव सति तत्रावस्थानेन लोकद्वयविज्ञानं भवति । तदे-
तत्सपातस्यासाधारणं कार्यमत्रैव निर्दिश्यमानं विरुध्येत ।

न चैतस्मार्थवादत्वमिति न स्वार्थसाधकत्वमिति न तेनैतन्मात्रनक्षत्रस्थितिः
सपातस्य वक्तुं शक्येति वाच्यम् । सत्यम् । अर्थवादत्वेऽपि साक्षाद्विधेयार्थस्य
प्रशस्त इति प्रशमावोधनेनैव प्रशसायां बोधनीयायां तदकृत्वाऽर्थविशेषव्यवहार-
द्वारेण तद्वर्णनस्य निष्प्रयोजनत्वं दुर्निवारं स्यात् ।

अतएव शबरस्वामिभिरर्थवादस्थले लक्षणया विधेयप्राप्तस्त्यबोधनेनार्थ-
वादस्य सार्थक्येऽपि मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यमानव्यवहारस्य नित्यं कञ्चनार्थं गृहीत्वा
सार्थक्यवर्णनं प्रदर्शितम् । तस्मादुक्तरीत्यैतस्यैव नक्षत्रियप्रजापतेः फलविशेष-

श्रवणवशतोऽत्रैव नक्षत्रपञ्चके संपातस्य परिभ्रमो नान्येषु नक्षत्रेष्वित्यर्थस्य बोधनेन संपातस्यासर्ववृत्तपरिभ्रमः सिध्यति ।

एवं चोक्तमन्त्रगतेन ऋतुत्रये शतत्रितयव्यवहारेणोक्तरीत्याद्यमध्यान्ति-मनक्षत्रत्रयस्य संपातसम्बन्धित्वे बोधिते मध्ययोरपि तदुक्तप्रायमिति । तदेतेन मन्त्रगतव्यवहारेण नक्षत्रियः प्रजापतिर्यजुर्वेदोक्तोऽनुमोदितो भवति इति सिध्यति ।

अयं संपातः शारद इति तस्यासार्वत्रिकत्वे वासन्तिकोऽपि संपातो सार्वत्रिक इति सिध्यति । तदत्र हस्तमारभ्यानुराघापर्यन्तस्यान्तरस्य चतुष्पञ्चाशदंशरूप-त्वेन ज्योतिषिकग्रन्थोक्त्या अयं शारदःसंपातश्चतुष्पञ्चाशदंशान्यावन् आन्दोलित-न्यायेन परिभ्रमतीति तदनुरोधेन वासन्तिकः संपातोऽपि तावदेव परिभ्रमेत्, तथा च तस्यासर्वगतित्वमेवेति । तत्र यातायातेन संपद्यमानसंख्यायाः स्वल्पन्यूनत्व-संभवेन औषधिभूक्तगतस्य शतं वामानि सप्त चेत्यादेरुपपत्तिरिति पूर्वमुक्तमेव । एतदभिप्रायेणैवाक्षसूक्ते उच्यते—

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एपां, देव इव सविता सत्यधर्मा^१ । इति ।

तत्रोच्यते, एपामक्षाणां त्रिपञ्चाशो व्रातः क्रीडतीति, अत्र तस्य अक्षव्रात-क्रीडनस्य दृष्टान्त उच्यते, देव इव सविता सत्यधर्मत्वेनेन । यथा सविता सत्य-धर्मा देवस्त्रिपञ्चाशः क्रीडति एवमिति ।

१. २५. त्रिपञ्चाशः शब्दार्थविवरणम्

तत्राक्षस्थले क्रीडागतो विशेषस्त्रिपञ्चाशशब्देनोच्यते परन्तु सवितु-र्देवस्य त्रिपञ्चाशपदार्थः कः । न चात्सी प्रसिद्धः । अप्रसिद्धं चोपमानं न भवति । अत्र तु उपमानत्वेन तस्योपादानात्प्रसिद्धत्वं प्रतीतम् । तथा त्रिपञ्चाशसम्बन्धित्वे न केवलं सवितृत्वं पर्याप्तं, देवत्वं सत्यधर्मत्वं चापेक्षितम् । तदेतत्पर्यालोच्यमान-मुक्तविधसम्पातयातायातसम्बन्धन्तरमानप्रदर्शनद्वारा संगत भवति ।

तथाहि सविता सर्वजगत्प्रकाशनादुत्पादनाच्चासावादित्यः देवः प्रकाशकः । आदित्य इति वर्णनेनैव देवत्वे लब्धे पुनर्देव इति ग्रहणमर्थान्तरमपि क्रीडी करोति । तच्च देवनरूपम् । देवनपञ्चाक्षसम्बन्धिनी क्रिया । तस्या लोके क्रीडा-शब्देन व्यवहारः, आदित्ये गतिशब्देन तद्वचनम् । अक्षानुरोधेन गतिमान इत्यर्थः ।

एवं च लोके अक्षशब्देन क्रीडनोपयोगिपदार्थस्य ग्रहणम् । आदित्यगती तत्सम्बन्धस्यानुपयोगेनाक्षशब्देन रथाक्ष इव वृत्तरूपादित्यरूपरथाक्षसदृशो ब्रह्माण्डे

दृश्ये स्थिर इवावभासमानो ब्रह्माण्डा तगतपदाथगतिमनुमापयन कश्चन तजाहपो ध्रुवशब्देनाभिलप्यमान पदार्थो गृहीता भवति ।

स एवात्र सूक्त स्तोतव्य । तनाक्षशब्देन व्यवहार आदित्ये रथकल्पना सम्बन्धात् । रथाक्षोऽप्यक्षशब्देनोच्यते । तनाक्षमदरलेपणाल्लाके क्रीडाया सम्बन्धिनोऽक्षपदाथस्य ग्रहणम् । पदसाम्यात्क्रियासाम्याच्च विभीतकाक्षाऽप्यत्र वप्यते । एतावता स नात्रस्तोतव्य, केवल मादृश्यनिर्वाहाय तस्याश्राय्यणात् ।

३७ प्रावेपा मा बृहती इति मन्त्राथस्य सविस्तर प्रदर्शनम्

प्रावपा मा बृहता मादयन्ति प्रवातेजा इरिण ववताना ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागविमह्यमच्छान^१ । इति ।

अत्र प्रारम्भे प्रतीयते वणन विभीतकाक्षस्य । स विभीतको वृक्षस्त फला न्यपि तेन शब्देनोच्यते । स विभीतको वृक्ष प्रवातेजा । अधिकवातप्रदेशे जायते उवरप्रदेशे । अतएव तस्योदकरहित स्थिति । तस्य फलानि भक्षयितार मादयति कोष्ठयभेदनाज्जागरयन्ति छदयन्ति चेति वृक्षफलव्यवहारसाम्येनात्र देवनाक्षो वप्यते स च देवनाक्ष । तत्र बहुवचन पदाथत्रयस्योपयोगात् । ते चाक्षा क्रीडयितृन् वेपयन्ति फलाशक्या क्रीडयितृभिश्च वप्यन्ते क्रीडाथमिति प्रावपा शब्देनोच्यन्ते । एतच्च वेपन बृहती महती जनसमुदायस्येति ।

एव तेऽक्षा प्रवाते वातरहित क्रीडास्थाने वतमाना इरिण निगताथो क्रीडास्थाने । तत्र स्थान सजातमृण पुत्रपीत्रानुग न भवति । ववताना वतमाना वा अतिशयेन चचलत्वमुपगता । क्रीडयितृभि क्रीडावसरेऽपेक्षितरूपेणाक्षणा निपातार्थं हस्ते गृहीताना तपा हस्ताभ्या मयन कृत्वा परित्यज्यन्ते । तद्वशत स्तेऽतिशय चचला ।

मौजवत्पवत जातस्य सोमस्य भक्ष इवाय विभीदक काष्ठस्य वायोभेदेन वृक्षस्तज्जयो देवनाक्षोऽपि विशेषण नानारूपेण क्राडने भेदनात्स्वरूपविवरणा ज्ञयेन पराजयेन वा जागृविजगिरयिता । जयशालिनो हर्षेण जितस्य दुखेन सोऽस्यो देवनाक्षो मह्य देवनकर्तुं रच्छान अक्षशब्दश्रवणेन मम मनो विपयात्तर तश्छादयित्वा छादनेनाप्रकाशनेनादृत्य केवलमेकस्मिन्क्षक्रीडन एवोत्साहयति ।

प्रकृतस्तु सोऽक्षो ज्यातिश्चक्रप्रवतको बृहती महतीऽस्य ज्योतिश्चक्रस्य प्रावेपा अतिशयने वेपनकता प्ररणकर्तेति यावत् । स्थानभेदेन तस्य भेदेन बहुवचनम् । मा माम् । आदित्यस्यावितरिति वणनात् आदित्य मान्यति वेपनेना विज्ञातस्वप्रवृत्ति पराधीन कुवन्ति । तेऽभ्या उक्तज्योतिश्चक्रचालका अभ्या प्रवा तजा वेपनाज्जातनातिशयितेन वातेन युक्त प्रदेने जाता स्थिता । इरिण आस्पृ

रके ईषस्फुरणं यत्र तादृशे प्रदेशे वर्तमानाः । ऋणशब्दस्य जलवाचकत्वेन, तच्चा-
व्यक्तेष्वप्रकाशपरमिति यत्रेणस्फुरणं वर्तते तत्र प्रदेशे वर्तमानाः । न हि अक्षस्थि-
तिदेशेऽस्माभिः प्रकाशः उपलभ्यते ।

मीजवतः सोमस्य भक्षो यथा उन्मादेन पराधीनं करोति एवमसी विभीदकः
विशेषेण भेदकश्चावययिता स्थानात्, जागृविः सर्वदा स्वकार्यकरणे जागरूको
मह्यमादित्यमच्छान् अचच्छद् विभिन्नछन्दससम्बन्धं कारयति, अतिशयितं भिन्न-
देशसम्बन्धिनं तत्राप्यपराधीनं करोति । असत्यामपि ममेच्छायां हठादन्यदेशसम्ब-
न्धं कारयति मां वेपयतीत्यर्थः ।

एवञ्चैषा दृश्यमाना ज्योतिश्चक्रगतिः साऽश्माधीना तत्र तीव्रमन्दगतिम-
त्वाद्देशविप्रकर्षस्य न्यूनाधिकत्ववशतः केचन स्थिरा श्रवभासन्ते केचन चलाः ।
यथा आदित्यस्य स्थिरत्वबुद्धिरतिमन्दगतित्वादस्माकमभिप्रायेण, वस्तुतो नासी
स्थिरः किन्तु चलः । अतिदूरत्वात्तद्गतिरस्माभिर्नोपलभ्यते, एतावता स न
स्थिरः किन्तु ज्योतिरूपत्वात्तस्य पूर्वोक्ताक्षपरिचालितत्वाच्चलत्वमेवेति ।

एवं चैतदक्षसूक्तं न विभीतकाक्षबोधनार्थं नापि वा देवनाक्षबोधनार्थं
मुख्यतः प्रवृत्तं, किन्तु ज्योतिश्चक्रचालकाक्षबोधनार्थमेव मुख्यतः प्रवृत्तम् । ज्योती-
रूपत्वात्तस्य परब्रह्म उपाधित्वात् । वेदे आदित्यस्यैवैकस्य स्तवादित्यादिकं पूर्व-
सूक्तमेव ।

एवं सत्यत्र त्रिपञ्चाशः क्रीडतीत्यत्र तस्यैव वर्णनम्, तथा सति अक्षा-
णाम् । वस्तुत एकस्याक्षस्य स्थानभेदं मत्वा बहुवचनम् । व्रातस्त्रिपञ्चाशः क्रीडति
सवितुस्त्रिपञ्चाश इव । स चादित्यो यथा संपातगत्याऽर्थमागमं कुर्वाणः गणिता-
नुसारेण विशेषविज्ञानाज्ज्ञातमागमः । स यथा एकस्थानादपरस्थानपर्यन्तं त्रिप-
ञ्चाशांशपर्यन्तं गच्छंस्त्रिपञ्चाश उच्यते ।

एवञ्चैतस्य तद्युक्तत्वं विज्ञातमित्युपमानता तस्य । तद्वभेदवशतोऽक्षस्यापि
त्रिपञ्चाशस्थानसम्बन्धित्वेन परिभ्रमात् स्थानभेदेनानेनं गृहीत्वाक्षाणां व्रातः
समूहः क्रीडति गतियुक्त इवावभासते । अक्षेषु देवनाक्षत्वव्यवहारयोग्यत्वायादित्ये
देवत्वेन मुख्येऽक्षसम्बन्धे प्रकाशकत्वेन देवनाक्षसम्बन्धेनाक्षः क्रीडनकर्तृत्वेन देव
इति विशेषणम् । तच्चादित्यस्य गतिसम्बन्धवशतोऽज्ञायमानमक्षक्रीडनं दिवाभागे
प्रकृष्टप्रकाशे सम्यग्ज्ञातुमशक्यमिति रात्रौ तद्विज्ञानाय रात्रिसम्बन्धनाय सवितुः
सत्यधर्मेति विशेषणम् ।

तस्यायमर्थः—सवितुः प्रकाशकं तेजः सवितुर्दशने दर्शनेऽपि भवति । तत्र
सवितुर्दर्शने तेजः सत्यशब्देनोच्यते । तदानीं सवितुर्दर्शनेन तस्यासत्त्वे प्राप्ते
असत्त्वाभावप्रतिपादकसत्यशब्देनोच्यते । यथा नासत्यशब्दे । तेन हि अश्विनोरन्य-
तरस्य बोधनं क्रियते तत्रैकः प्रकृष्टप्रकाशः स दस्रशब्दबोध्यः । अपरस्यार्थादिप-

कृष्टप्रकाशत्वम्, तत्र प्रकाशस्यापकर्षादिसत्त्वे प्राप्ते तदभावमुखेन नासत्यशब्देन स बोध्यते, तत्र सत्यभावो सत्यशब्देन बोध्यते, नशब्देन पुनस्तदभावो बोध्यते, तेन सत्य एव न असत्य इत्येव सोऽश्विनोरन्यतरो देवो बोध्यते ।

तदुक्तं निरुक्ते सत्यादेव नागत्यो इति । एव सत्यपकृष्ट तेज सत्य तादृशतेजसा प्रकाशनरूप कार्यं कुर्वाणः सत्यधर्मोऽप्युच्यते । तस्य तादृशस्य वशता-
ऽऽत्ममन्वन्धद्वारा त्रिपञ्चाशत्सम्बन्धितया विज्ञानात्सविता त्रिपञ्चाश इत्युच्यते ।
एव च सविनुर्नक्षत्रसम्बन्धविज्ञानान्नक्षत्रगतान्तरवशतस्तत्रत्य त्रिपञ्चाशत्त्व
सवितर्यारोप्य स त्रिपञ्चाश इत्युच्यते । तदिदं सर्वं दिवा न बोधिषु शक्यत इति
रात्रिसम्बन्धः सत्यशब्देन बोध्यते । धर्मशब्दः कर्मबोधकः । तच्च सवितुः कार्य-
प्रकाशमित्यभिप्रायेण सत्यधर्मोऽति प्रदिपादिनम् । अयमर्थो विभ्राट्सूक्तगतं
मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ।

३७. विभ्राट् बृहत्सुभृतमिति मन्त्रार्थचिन्तनम्

विभ्राट् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन्दिबो धरुणे सत्यमर्पितम् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तम ज्योतिर्जज्ञं अमुरहा सपन्नहा । इति ।

अत्र दिवो धर्मन् धर्मणि कर्मणि प्रकाशने ज्योतिर्यज्ञे । एव धरुणे प्रकाशनी-
येऽर्थात् प्रकृष्टज्योतिषो सत्त्वेन प्रकाशनीय धरुणशब्देन गृहीत्वा तत्र सत्यम-
प्रकृष्टप्रकाशं तेजोऽर्पितं सत्यरूपमिति । तस्याप्रकृष्टप्रकाशस्य ज्योतिषो विशेष
उच्यते अमित्रहेति । अमित्रहा वृत्रहाशब्दयोः समानार्थता प्रथमशब्देऽमित्रह-
शब्देन नत्रा समासेन वारणीया ।

तथा च मित्रं हन्ति मित्रहा तादृशं न भवतीत्यमित्रहा । वृत्रस्यान्धकारस्य
हन्तृ इति विशेषणमप्रकृष्टप्रकाशतेजसम् । प्रकृष्टप्रकाशस्य परवर्तिविशेषणश्रयम्,
तन् दस्युहन्तमम् । दस्युहन्तारस्तमसो विनाशका सपन्नादयस्तेषां मध्येऽतिशयेन
दस्युहन्तृतमो विनाशकम् । न हि उपद्रादिभिस्तमसः सर्वात्मना नाश-
न्रियते ।

मण्डलेनोदितेन सर्वात्मना तमो विनाश्यत इति प्रकृष्टप्रकाशस्य ज्योतिष-
स्तमोहन्तृतमत्त्वेन विशेषणम् । अमुरहा सपन्नहेत्यनयोरपि समानार्थतावारणाय
समासभेदः । यया अमुरहेत्यत्र सुरान् हन्तीति मुरहा तादृशं न भवतीत्यमुरहा,
सपन्नानां शत्रूणां तमं आदोनां हन्तृ ज्योतिः ।

एव च रानावप्रकृष्टप्रकाशः सविता सत्यधर्मोऽति । एव चाक्षसूक्ते सविनु-
स्त्रिपञ्चाश इति विशेषणं सपातगतेशानामपूर्णाणां त्यागेन पूर्णांशग्रहणं
त्रिपञ्चाशत्सत्येति तत्सम्बन्धात्सवितुस्त्रिपञ्चाशोक्तिः ।

एवं चेदमपि संपातस्यासर्वगति साधयति । संपातस्यासर्वगतिवोधने परेषां संसूचकानां पूर्वं प्रतिपादनं कृतम् ।

नक्षत्रियप्रजापतिस्थले पञ्चनक्षत्राणि संपातार्थानि, तत्र प्रथमतृतीयपञ्च-
माना संपातसम्बन्धित्वख्यापनं शतं जीवेति मन्त्रेण क्रियत इत्युक्तम् । मध्य-
वर्तिनोश्चित्राविशाखयोस्तत्त्वं सम्पातान्तरद्वारा बोध्यते । तत्र कृत्तिकाविषये
यजुर्वेदे उच्यते एता वै प्राच्या दिशो न च्यवन्ते इति ।

अत्र प्राग्दिशश्चयवाभावेन तत्र संपातकालिकी तत्सत्ता बोध्यते । कृत्ति-
कासु वासन्तिकनक्षत्रत्वे विशाखाशारदसंपातनक्षत्रं भवतीति स्पष्टमेव । अश्वि-
नीनक्षत्रस्य वासन्तिकनक्षत्रता, एवं चित्रायाः शारदनक्षत्रत्वं त्वौपविषूक्तगत-
मन्त्रेण विज्ञायत एव, तत् पूर्वं प्रतिपादितम् । विशिष्य दीक्षान्नाह्वयविचारे पर-
स्ताद्विचार्येति ।

एवं मन्त्रेषु प्रोच्यमानसंख्यानां विशेषस्य ग्रहणे तात्पर्यज्ञानतो मन्त्रार्थस्या-
स्पष्टत्वं कतिपयैरुदाहरणैः प्रदर्शितम् । स्पष्टार्थत्वं चादित्यपरव्याख्यया । अथ
कतिपयशब्दानां लोके प्रसिद्धायनामप्रसिद्धार्थानां वशतोऽपि मन्त्रार्थविस्पष्टमत्या
अनुद्भवत्तदर्थमादित्यपरतया व्याख्याने स्पष्टार्थत्वेन तादृशां कतिपयानां प्रद-
र्शनं क्रियते ।

३८. वृकशब्दार्थविचारे आदित्यपरं व्याख्यानप्रदर्शनम्

तत्र वृकशब्दः । निघण्टुत्वविज्ञातार्थत्वेन अयं शब्दः पठितः । निरुक्ते
निगमवशतस्तदर्थविज्ञाने प्रयत्नः । तत्र वृकशब्दस्य चन्द्रमा अर्थः, कुतोऽसौ वृक
उच्यते, तदर्थमाह विवृतज्योतिष्कः, विकृतज्योतिष्क विक्रान्तज्योतिष्को वेति ।
तदर्थं दुर्गाचार्येणैकायामाह-विवृतज्योतिष्कः प्रकाशितज्योतिष्कत्वात् । विकृत-
ज्योतिष्कः शीतत्वेन तज्ज्योतिषो भासनात् । सर्वत्र ज्योतिरूपां भासते, चन्द्रमसि
तच्छीतमिति तद्विकृतमिति ।

विक्रान्तज्योतिष्कः अन्येभ्यो ग्रहनक्षत्रतारादिभ्यः प्रकृष्टज्योतिष्कत्वा-
दिति । वृकशब्दस्तत्त्वाभस्तु शकटायनरोत्या पदेभ्यः पदेतरार्धसंस्कारन्यायेन ।
यथा तेन सत्यशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनावसरे उक्तं निरुक्तकारेण प्रदर्शितम् एतेः
कारितं च यकारादि चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादि चेति ।

तदर्थं उच्यते दुर्गाचार्येण एतेः इण् वातोः कारितं प्यन्तं तादृशरूपं कृत्वा
ततो यकारादिभागस्य य रूपस्य ग्रहणेन सत्यशब्देऽन्तिमो भागः । एवमस्तेः अस्
भुवि इत्यस्य शुद्धं रूपं, ततः सकारादिभागस्तमादी योजयित्वा संस्कारे
सत्यमिति ।

अयं भाव'—इण् घाताण्यन्तस्य रूपमाययति ततो यकारो गृहीतः । अस्य घातो शनृप्रत्ययान्तस्य रूपं सदिति तस्य पूर्वार्धे योजनेन सत्-+य सत्यमिति, सत्यशब्दार्थे इण्घातोर्मुघातोर्त्यदर्शनेनोक्तरीत्या तद्वानुत्तस्तस्य शब्दस्यसिद्धिः । सत्यशब्दः सन्तः यथावद्वरूपमयमाययति बोधयतीति सतोऽर्थस्य बोधकः ।

एवं प्रकृते वृकशब्दे विवृतज्योतिष्कशब्दतो वृशब्दागृहीतः, क रूपाऽन्तिमो भागा योजित इति वृकशब्दसिद्धिरयंश्चोक्तः सिध्यति । विकृन्ज्योतिष्क इत्यतः कृशब्दः गृहीत्वा तस्य ककारस्य स्थाने वकारः कृत्वा पूर्ववद्योज्यम् । विक्रातज्योतिष्क इत्यत्र क्रमघातोः क इत्यशमुपादाय रेफस्य ऋकारकरणेन वकारस्य वकारकरणेन वृकशब्दस्तस्यार्थः उक्तः । तत्र प्रयोगानुसारेण शब्दस्यार्थः निर्णयः तद्गतक्रियादिवोधकघात्वादिशब्दतोऽभिप्रेतपदरूपभाषनम्, इति स न्यायः ।

अयं नानाविधकल्पनाकारी गौरवग्रस्त इति तस्य न सर्वत्राश्रयणम् । प्रकृते निरुक्तकारेणेतस्य शब्दस्य प्रयोगस्थलः प्रदर्श्य चन्द्रमोऽर्थत्वः निर्णयते । तच्च प्रयोगस्थलः यथा तेन प्रदर्शितो निगमः ।

अरुणो मासकृद्वृकः पया यन्त ददर्शं हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तप्टेव पृष्ठ्यामयी वित्त मे अस्य रोदसी^१ ॥ इति ।

अत्र मन्त्रे मासकृत्पदः प्रयुक्तः माससंपादनमवयवद्वारा शुक्लकृष्णपक्षसंपादनेनेति गृहीत्वा निरुक्तकारेणोक्तः भासानां चार्द्धमासानां च कृता भवति चन्द्रमा, स एव वृकपदार्थः । अत्र वर्ण्यमानस्य प्रकारस्य तत्र सम्बोऽपि । अरुणोभवत्यखणवणः स उदये चन्द्रमा येन मार्गणाकाशे गच्छति तेन मार्गेण गच्छन्ग्रहनक्षत्रतारकादि त ददर्शं तमभिजिहीते येन तेन नक्षत्रादिना योक्ष्यमाणो भवति । तद्वर्णुवन्निव पृष्ठरोमो जानीत मेऽस्य द्यावापृथिवी इति ।

सर्वस्यास्य कल्पनस्य मूलं मन्त्रोक्तो मासकृच्छब्दः । तं दृष्ट्वा प्रसिद्धिः सहवारेण चन्द्रमः परतानिर्णयः । तत्र मासकृच्छब्दः शास्त्राभेदेन पदरूपविभेदः । कश्चनात्र मासकृत् इति पदः दृश्यते । केचनशादिभिरपि मा, सकृद, इति पदद्वयं दृश्यते । तत्र प्रथमपक्षे कश्चनोर्ध्वोक्तार्थसम्बन्धेऽपि द्वितीयकल्पे चन्द्रमः कल्पनावीजस्य मासकृच्छब्दस्याभावेन वृकशब्दस्यार्थोऽविज्ञातः । पदद्वितयच्छेदमभिशास्त्रिभिर्मसिकृच्छब्दस्य नोक्तार्थत्वमन्यते । एवं सति मासकृच्छब्दस्य मासकारित्वाद्यर्थाभावे चन्द्रमः कल्पने मूलाभावान्न वृकश्चन्द्रमा ।

अयं मन्त्रान्तरवशतो वृक आदित्यः । तत्र मन्त्र-वृकस्य चिह्नवर्तिका मन्त्रास्यात्प्रामुञ्चत गृभीतामिति । अत्र वृकेण गृहीता वर्तिका क्षुद्र पक्षो तस्या वृकास्यतो विमोक्तवचनं वृकशब्दस्यादि यार्थपरत्वसाधकः, तत्र वृकमुखतो वर्तिका

मोचनं तावन्मात्रं नादित्यपरत्वसाधकं वृकशब्दस्य । तदर्थं निरुक्तकारेणाख्यानं मन्त्रान्तरसहकारेणोच्यते । तत्र मन्त्रः—

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामाम्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य । आह्वयदुपा
अश्विनो आदित्येनाभिग्रस्ता । तामश्विनो प्रमुचतुरित्याख्यानम् । इति । अत्रा-
ख्याने अश्विभ्यां वृकास्यतो वर्तिकाया मोचनं कृतमित्येतावन्मात्रमुच्यते, वर्तिका
केति न स्पष्टम् । मन्त्रेऽपि वर्तिका अश्विनावाह्वयत् अश्विनो ताममुञ्चतं वृक-
स्यास्यत इत्येवोच्यते । तत्र वर्तिकापदार्थस्तु निरुक्तभाष्यकृता उपोरूप इति
गृहीत्वा तस्या आदित्यसकाशतो मोचनं गृहीत्वा आदित्यपरता वृकशब्दस्योच्यते ।
संभवेदिदं यदि वर्तिकाशब्देनोपा एव ग्रहीतव्येत्यत्र किमपि प्रमाणं स्यात् । न
च तादृश किमपि प्रमाणं निरुक्ते प्रदर्श्यते । तस्मादत्र वृकवर्तिकासाजात्यं यत्र
संभवेत्लोके तदनुसारेण तदर्थनिर्णयः कर्तव्यः । नहि आदित्योपसोः स्वयं वृक-
वर्तिकारूपताऽस्ति, साजात्यात्तत्र तदारोपः ।

तद्विचारे वर्तिकासाजात्यमादित्यमण्डले एव सम्भवति । यथा वर्तिका
स्वल्पकायः पक्षी आकाशे उड्डीनः स्वल्पकायो दृश्यते कन्दुकादिसदृशः, एवमा-
दित्यमण्डलं स्वल्पकायमाकाशे सञ्चरदिव दृष्ट्वा तत्र पक्षिकल्पनायाः सम्भवः
साजात्यात् । वेदे मन्त्रे ब्राह्मणे च आदित्ये पक्षिरूपत्वकल्पना बहुस्थलेषु
प्रोच्यते । एवं सति आदित्यो न वृकपदार्थः किन्तु तदतिरिक्तः, प्रत्युत रात्रिकाले
आदित्यमण्डलस्यादर्शनेन रात्र्या तमसा वा तद् अस्तमिति कल्पनासम्भवः ।
तस्य मोचनमश्विभ्यां कृतमिति वर्णनसंभवः ।

वृकशब्दएवारण्ये शुनि प्रसिद्धो लोके, तस्य च शुनः प्राणिशरीरविकर्त-
नात् प्राणिर्हिंसाकारित्वाद् वृकशब्दबोध्यता । तत्र वृक्षातोर्हिंसार्थतिस्य शब्दस्य
सिद्धिः । अतएव निघण्टुषु हिंसार्थकेषु घातुषु वृणक्तीति पठितम् । एवं च
विकर्तनसाम्येन हिंसाकर्तृत्वसाम्येन च वृकशब्देन तमो वा रात्रिर्वोच्यते ।

आदित्यादर्शनेन चमसा तस्य वधवर्णनसंभवः । अहो विकर्तनेन वा तस्य
वृकशब्दबोध्यता । एवं सति वृकशब्देन तमो गृहीत्वा तत्सकाशतो वर्तिकारूपस्य
क्षुद्रपक्षिसदृशरूपस्यादित्यमण्डलस्याश्विभ्यां विमोचनं, विमोचनार्थं तयाह्वान-
मिति संभवः । अतएव प्रथममन्त्रार्थः सरलः । रात्र्या वृकशब्दार्थत्वे तत्र वर्त-
मानस्य तमस उपसो वापि वा वृकशब्दार्थत्वं संभवि । तदनुसारेण वृकशब्दार्थत्वं
तमसः प्राप्तमुपसोऽपि ।

प्रकृते उपारूपस्यैव वृकस्य ग्रहणाभिप्रायेणोच्यते, अरुणो वृक इति ।
स चारुणो वृकउपाख्यः । उपा रात्र्याः प्रारम्भे भवति रात्र्या अवसानेऽपि ।
तत्रोभयस्थलोपोपसोरेकत्वं मतवोच्यते मासकृदिति । तस्यार्थो मांसकृत् मांस-
कर्तनकारी । अनुस्वाराभावश्छान्दसत्वात् । प्रातस्तन्या उपसो मांसकृत्वं

मन्त्रान्तरे प्रकारान्तरेणोच्यते । यथाऽर्भवसूक्ते । तत्र ऋभव. स्तूयन्ते ते च त्रय
ऋभुर्विम्बा वाज इति ।

तत्रभुं रिन्द्रस्यादित्यस्य सुकर्मा, विम्बा वरुणस्य सुकर्मा, वाजो देवाना
सुकर्मेति ऋभुसूक्तस्यमन्त्रेण वाजो देवानामभवत्सुकर्मेन्द्रस्य ऋभुश्चा वरुणस्य
विम्बा इत्यनेन प्रतिपाद्यते । ततो ज्ञायते एकोऽस्तोत्तर कार्यकारो, अपरो
दिवाभागे, तृतीय. प्रात.काले । वरुणोऽस्तोत्तरवर्त्यादित्य । इन्द्रस्तु दिवाभागीय. ।
देवा रश्मयस्तु प्रात.कालीनाः । तेषामेव सुकर्मत्वमहसम्बन्धात् । तच्च तृतीयस्य
कार्यम् । तदेवामृभूणा कार्याण्यपि ऋभुसूक्तगतमन्त्रे उच्यन्ते । तत्रोच्यत—

शोणामेक उदकं गामवाजति मामेके पिशति सूनयाभृतम् ।

ग्रानिघ्नू च शकृदेको ग्रपामरत्किंस्वित्पुत्रेभ्य पितरावुपातुरिति ॥

निरुक्तकारेण निघण्टो पठितम्, ग्रहण्यो गाव उपसाम् उपसामरुणवर्णा
गावो वाहनानि इति तदर्थः । देवानां वाहनादिविषये निरुक्तकारेणोच्यते आत्मै-
र्वापा वाहनमायुध सर्वं देवस्य देवस्येति । ततो ज्ञायते ग्रहणवर्णा गावो रश्मय-
स्तदभिध्ना उपाः । रश्मोना देवत्व शतपथग्राहण उच्यते इति पूर्वं प्रतिपादिनम् ।
तत्र मन्त्रे उच्यते शोणामेक उदकं गामवाजति शोणा ग्रहणवर्णा गौर्यार्द्रो-
रूपिणी । तामरुणवर्णा गामेक ऋभुरर्थाद्विम्बा उदकमव्यक्त तेजस्तमः
कालिकम् । रात्रौ अव्यवनस्य तेजसोऽप्त्रेन व्यवहारो वेदे इति पूर्वं प्रतिपादितम्,
तत्पाययितुमित्यर्थः ।

ग्रवाजति प्रेरयति । एकेनभूणा सामन्तनी उपोरूपिणी गौरुदकं यति
नीयते । यथा लोके गोपालको गामुदकपानार्थं जलाशयं प्रति नयति तद्वत् । सा
चैपा सायन्तनी उपाः । तत्कालतः परस्तात्तमोमयकालस्य प्रवृत्त्या तत्रत्यस्या-
व्यक्ततेजोरूपस्योदकस्य सविधे नयनं तस्या एव सम्भवतीति । प्रातस्तनीमुपनम-
भिप्रेत्योक्त मन्त्रे मासमेक. पिशति सूनयभृतम् इति ।

एकः प्रात.कालिक ऋभुर्वाजरूपः । सूनया स्वल्पच्छुरिकया भृत संपादित
कतितमिति यावत् । मासं पिशति ग्रहणवर्णं करोति । अयभाव. — प्राय उपाः-
काले प्रातः साम बोदयात्पूर्वमस्तोत्तर आदित्यस्य समेघमरुणवर्णत्वं दृश्यते । ते
चारुणा दृश्यमाना मेघा मासखण्डस्पाः । ते च कलामाश्रोदितेनाशस्तमितेन
आदित्येन तदभिन्नमाच्छुरिकया कतिता इवेति । ग्रहणवर्णास्त उपसा सभृता
इति ।

पृथिव्यास्तियंक् प्रसरणवशात् देशविशेषे आदित्यस्य स्वल्पकालमुदयस्ततोऽ
स्तमयः । पुनर्द्वितीयवारे पूर्वतोऽधिककालमादित्यस्योदयोत्तर सप्ता ततः पुनर-

स्तमय इत्येवं क्रमेण दिनस्य विवर्धमानता । सा चानेकदिनपर्यन्ता ध्रुवसन्नि-
कटदेशस्थले । तत्र स्वल्पकालमुदित आदित्योऽस्तं यच्छुनः पुच्छमिवावभासते ।
अतएव तस्य शुनः पुच्छत्वेन व्यवहारः । तदेतत्परस्तात्सत्यवसरे वर्णयिष्यते ।

यथा शुनः पुच्छं स्वस्थानतो निर्गतं तिर्यक् भवदर्धवर्तुलाकारं भवति एवं
तत्रादित्योऽपि क्षितिजत ऊर्ध्वमुदगतोऽस्तं यच्छुनः पुच्छाकारो भासते । एवं
स्वल्पकालं कलामात्ररूपं दृश्यमादित्यमुपस्तु अरुणवर्णानु मध्ये दृष्टिपथमुपा-
नहम्, पुनरदृश्यमेवं भावमुपलक्ष्य अरुणवर्णान्तराले दृश्याया आदित्यमण्डल-
कलायाश्छुरिकात्वं गृहीत्वा तथेमानि मांसखण्डानि कृत्तानीति कल्पना । एवं
च सूनाहिसिका छुरिका । तथा भृनं संपादितं मांसमेकः पिण्णतीत्युक्तम् ।
यद्यपीदमुभयविवापः कालयोः सम्भवति तथापि शोणामेक इत्यनेन सायन्तन्याः
पृथग्वचनादत्र प्रातस्तन्येवोपा अभिप्रेयते ।

एवं च प्रातस्तन्योपसा तद्रूपेण वाजेन वाजेन सूनया छुरिकया संपादितं
मांसं पिष्यतेऽरुणवर्णं क्रियते संगृह्यते वा । पिशि अवयव इति धातुः । ततः
पेज्जनमवयवसंपादनमित्यर्थः । रूपसंपादने तस्य संभवः । एवं च प्रातस्तन्या उपसः
सायन्तन्या वा मांसकृत्वं भवतीत्युक्तम् । सा च प्रकृतेऽरुणोऽरुणवर्णाः मांसकृत्
मांसकर्तनकारी वृक्षस्तद्रूपिणी उपाः । सा सकृदिति पदद्वयच्छेदे वृक्षे मांसकृत्वं
वृक्षस्वभावतो लब्धम् ।

अस्तगतस्यादित्यस्योक्तिरियम् । तेनोच्यतेऽरुणो मांसकृद्वृक्षः पथां यन्तं
सा सकृद्वर्षा प्रथमम्, ततस्तमःप्रकृत्या तदीयव्यापाराभावः । पुनः प्रातःकाले तामु-
पसं दृष्ट्वोच्यते यं पूर्वदृष्ट एव वृक्ष इति गृहीत्वा पुनर्व्यापरणे प्रवृत्तः । तदुक्तं
उज्जिहीते निचाय्य । निचाय्य प्रथमतो दृष्ट्वा क्रमणार्थमुज्जिहीते ऊर्ध्वं गच्छ-
न्नाक्रामतीवेति कल्पना । इयं च तट्टेव पृष्ठ्यामयीत्युपमानेन व्यज्यते । स पृष्ठे
ग्रामयवान् दुःखयुक्तः हठादुत्थातुमलमस्तप्टा लब्धं काण्ठादिकं प्रथमं पश्यति तत
उत्थातुं चेष्टते ततस्तस्य लब्धानुगो व्यापारो भवति ।

एवमेतेनारुणेन वृक्षेण मार्गेण गच्छन्नुहं दृष्टः प्रथमम् । ततः स मात्रा-
क्रमितुमुत्कालं कृतवान् । उत्काले मध्यदेशासम्बन्धः स्पष्टः । तादृशोऽत्र तमःकाले
उपसो सम्बन्धात्पुनस्तस्या दर्शनादुद्गमनकः पनेति । एवं सत्येवोपमाने तट्टुः
पृष्ठ्यामयीति दिशेपणदानं सार्थकम् । एवं वृक्षेणाक्रमणादिकल्पनं हठाद् बुद्धिस्यं
न भवति, किन्तु पूर्वोक्तसकृद्विचारेणैति कूटवद्भावं मनसि कृत्वोच्यते हे धावा-
पृथिवी तत्स्या जना वा, अस्य मम वचसस्तात्पर्यं वित्तं जानीतम्, जानीयेत्यर्थः ।
अस्मिन्वृक्षे प्रतिमन्त्रमेतादृशकूटकल्पनवदुक्तस्तस्य तात्पर्यं जानीतमित्यस्यावृत्तिः
प्रतिमन्त्रम् ।

एवं सति वृक्षपदार्थोऽत्र रात्रिस्तदवयवभूता उपा इत्येव । न तु आदित्यः
साजात्यात् वर्तिकात्वं चादित्यस्य साजात्यात्प्रसिद्धं च वेदे इति तस्या आदित्य-

रूपाया वृत्तिकाया मोचनमश्विभ्या क्रियत इत्यश्विनो. स्तुतिः । अश्विनोर्नासित्य-
दस्त्रयोः उदयात्पूर्वमस्तोत्तर च सहप्रवृत्तिः । तनोदयात्पूर्वसहप्रवृत्तिं गृहीत्वा पर-
स्तादादित्यस्योदधेनाश्विभ्यामादित्यस्य तद्रूपिण्या वृत्तिकया अरुणवर्णवृक्षका-
शतो मोचन कृतमिति कल्पना ।

एव सत्येवोक्तमन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वम् । अन्यथा चन्द्रमनो वृक्षत्वकल्पने
ऋषिणोक्ते यथा यन्त त, नक्षत्रादिक च दृष्ट्वा तेन नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्ता
भवति । तादृश मा प्रति दृष्टवानिति वर्णने वृक्षरूपत्वाभावेन विसा मे द्यावा-
पृथिवी इति मन्त्राशस्य समञ्जसता न स्यात् । आदित्यपरत्वे तुक्तरौत्या स्पष्टा-
र्थत्वम् । वृक्षशब्दस्यादित्यपरत्वे वृत्तिकाशब्दस्योप. परत्वे साजात्याभावः । न हि
सा पक्षोव पिण्डीभूता दृश्यते आदित्ये तु तत्सम्भव इति पूर्वमुक्तमेव ।

२६. वेदे प्रयुज्यमानेच्छशब्दसम्बन्धेऽपि न विस्पष्टार्थता

एव वेदे प्रयुज्यमानेच्छशब्दविषयेऽपि न विस्पष्टनार्थता । इच्छद्विषये
निरुक्तकारेणोच्यते “मन्त्रेष्विवच्छब्द. पादपूरणमात्रफलोऽनर्थकः । तदुक्तं तेन
अमिताक्षरेण्वनर्थकास्ते पदपूरणा मिताक्षरेषु कमीमिद्विति । तत्र कमादिविषये न
प्रकृते विचारः किन्तु इच्छद्विषये । तस्यानर्थकत्वं तेनोक्तम् । व्याख्यातृभिर्व्या-
ख्यानावसरे इच्छद्वदस्य यथाभिमत सार्थक्यमुच्यत । यथा यदङ्गेति मन्त्र भाष्य-
कारेणोच्यते । तथाहि स मन्त्र —

यदङ्ग दाशुपे त्वमग्ने भद्र करिष्यसि ।

तवेत्तत्त्वमङ्गिरः^१ । इति ।

अत्र सायणोक्तोच्यते—अङ्गेत्यामन्त्रणे, हे अङ्ग अग्ने दाशुपे हविर्दत्तवते
यजमानाय तत्कर्मानुमारेण भद्र वित्तगृहादि करिष्यसि । दास्यसीत्यर्थः । तत्तवेद् ।
तत्तवेव । अत्र यजमानाय प्रजापशवादिरूपफलदानेन स यजमान साधनसप्त्या
पुनर्याग करिष्यति तथासति तत्फलदानं तवेवोपकारकम् । तदुक्तरौत्या तवोप-
कारकत्वं तत्सत्यं न तु विपर्यस्तं, हे अङ्गिरः । अङ्गिरः सकाशत उत्पन्नान्ते
अथवाङ्गारजाग्ने इति ।

अत्र भाष्ये इच्छद्वदस्यावधारणाथर्वमुक्तं तत्रेत् तवेवेति । परन्तु वेदे बहुपु-
स्थनेषु इत्तच्छब्दो सह प्रयुज्यते, यथा प्रकृते तवेत्तद् इति । एवं मैत्रावरुण मन्त्रे
तदिदं सप्तमानमाशायं इत्यत्र तयोः सहप्रयोगः । एव सोम्य मन्त्रे त्वामच्छाचसमसि
तदिदं दिवेदिवे इति । बहुस्थलेषु एव केवलोऽपीच्छद्व प्रयुज्यते यथा विश्वेदि-
न्द्रस्य वीर्या कृतानि इत्यादिषु । तत्रेत्तदित्युभयग्रहणे इच्छद्वदस्यार्थाभावो न वक्तु-
शक्यः प्रत्युत तच्छब्दव्यशतः कश्चनार्थं कल्प्य, एव केवलस्थलेऽपि अथविशेषग्रह-
णेन मन्त्रार्थस्य सम्यगुपकारो भवति ।

यथा प्रकृते मन्त्रेऽग्निं प्रत्युच्यते हविर्दानवते यजमानाय भद्रकरणं तव इत्तत्सत्यमिति । तत्र ऋतसत्यशब्दयोर्लोके समानार्थत्वेऽपि वेदे सर्वत्र न समानार्थता यथा ऋतं च सत्यं चेति मन्त्रे । तत्र ऋतसत्यशब्दयोर्न समानार्थत्वम् । तथा-सत्यन्तरवर्णनेनैवोपपत्तावपरग्रहणवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मादृतशब्दस्य दिनार्थकत्वं दिनाभिन्नादित्यार्थकत्वं तदभिन्नयज्ञार्थकत्वं वा । अतएव निरुक्तकारेण ऋतशब्द-कथनावसरे सत्यं वा यज्ञं वेति प्रतिपादितम् । तत्र समानार्थत्वमभिप्रेत्य सत्यं वेति वचन, पर वचनमसमानार्थत्वे । अतएव मित्रावरुणमन्त्रेऽनेकवारमृतशब्दं गृहीत्वा वर्णनमुपपद्यते । सच मन्त्रः—

ऋतेन मित्रावरुणा वृतावृषावृतस्पृशा ।

ऋतुं बृहन्तमाशाथे^१ ॥ इति ॥

अत्र मित्रावरुणयोर्ऋतेन बृहतः क्रतोः कर्मणो व्याप्तिवचनाद्दिनसम्बन्धो व्यज्यते । ऋतावृषौ ऋतस्पृशा इत्यनेन ऋतवर्धकत्वमृतस्पृकत्वं चोपपादयितुम् ऋतभिन्नसम्बन्धोऽपेक्षणीयः । तथा सति ऋतभिन्नसम्बन्धिनावेतावृतसविध-वर्तित्वेनवर्तवर्धकी ऋतस्पृशकारकाविति वर्णनं सम्यक् भवति ।

तयोर्ऋतभिन्नसम्बन्धो मित्रावरुणसूक्ते वर्णनतो ज्ञायते । तत्रोच्यते “दानु-मत्या बृहन्त गर्तमाशाथे” इति । दानुमतो रात्रिः । दामाभ्यांनु रित्योणादिकेन सूत्रेण दाघातोर्नुप्रत्ययात् । दानुर्दनिं तद्वती । रात्रिशब्दोऽपि दानवत्वबोधकः । रा दाने इत्यस्मात् राशदिभ्यां त्रिप् इत्यनेन त्रिप्प्रत्ययात् । रात्रिः दानेन तद्वती । अवश्यायादिदानाद्रात्रिर्दानुमतो । तस्या बृहन् गर्तश्चोक्तरीत्या तेजसो भावा-त्मकः । तत्र तयोर्वर्तमानत्वं तेन मन्त्रेण प्रतिपद्यते । तेन तयो रात्रिकालत्वं ज्ञायते ।

स च रात्रिकाल आदित्यमण्डलसविधवर्ती उदयात्पूर्वोऽस्तमयादुत्तरो वा व्यवहितः । अतएव तौ प्रति सूक्ते उच्यते “सहस्रस्थूणां विभृथः सह द्वा” इति । तत्र सहस्रस्थूणामित्यनेनादित्यमण्डलमुच्यते सहस्ररश्मियुक्तत्वात्तस्य रश्मीनां स्थूणात्वेन वर्णनं साजात्यात् । यथा प्रलम्बमाना मस्तके वृत्ताकारवती स्थूणा भवति एवमिमे रश्मयोऽप्यादित्यात्प्रलम्बमाना मस्तके वृत्ताकारमण्डलसम्बन्धिन इति ।

सहस्रस्थूणां सहस्ररश्म्युपेतमादित्यमण्डलं सह धारयथ इति सह विधारक-त्वमुच्यमानं संगच्छते । यथा दुरादानपदार्थस्य ग्रहणो सन्दंशस्तस्योभयपा श्ववर्ती अव्यवहितो विधारको भवति तद्वत् । एवं च मुख्यं दिनमादित्योदयेनादित्य-सम्बन्धात् । तस्यासमन्तात्सह विधारकत्वोक्त्या तयो रात्रिर्वर्तमण्डलसविधवर्ती दिनप्रारम्भीयो रात्रिप्रारम्भीयश्च काल इति भवति । दिनस्य ऋतशब्दार्थत्वे

रात्रिस्तद्भिन्ना, तत्सम्बन्धित्वमुक्तरीत्योच्यमान सगतम् । अतएव रात्र्यावसाने दिनप्रारम्भकाले वर्तमानत्वेन तयोर्ऋतस्पृक्त्वमुच्यमान सगतम् ।

एव दिनं यथादित्योदयात्तदस्तमय यावन्मुख्य भवति एव सवितृकालतोऽपि अमुख्य दिनारम्भ उक्तं स तु पूर्वमुख्य एव । सवितुश्च मित्राभिन्नतया ताम्या दिनसम्बन्धः । तच्च सवितृकालतः प्रवर्तमान दिन न मुख्य, किन्तु वर्धितमिति तयोर्ऋतवृधत्व मन्त्रे उच्यमान सगतं भवति । एव च ऋतशब्दतो दिनार्थक-स्तद्भिन्ना च रात्रिस्तत्सम्बन्धिता सत्यशब्दस्य । सा च रात्रि सत्यशब्देनोच्यते तद्गत तेजोऽपि तद्वत् सत्यशब्देनोच्यते ।

ऋत सत्यशब्दयोर्भिन्नार्थकत्वादेव सन्ध्यानुष्ठाने प्राचमने प्रयुज्यमान-मन्त्राम्या द्विविधज्योतिषोर्वचन सगतम् । दिवासन्ध्यायामाचनमन्त्रे “इदमहं मामृतयोनी सूर्यं ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा” इत्यादित्यज्योतिषोहोमाधारत्ववचन, रात्रिसन्ध्याया तस्मिन् मन्त्रे “सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा” इति सत्यस्य ज्योतिषोवचनम् ।

एव दिवा भोजनेऽन्नपरिसेचने रात्रिभोजनेऽन्नपरिमेचने यौ मन्त्रौ प्रयुज्येते ताम्यामध्येवमेवार्थः प्रतीयते । सत्यं त्वर्त्तेन परिपिञ्चामि ऋतं त्वा सत्येन परिपिञ्चामि इति मन्त्रौ, तयोराद्यो दिनभोजने द्वितीयश्च रात्रिभोजने प्रयुज्यते । अनयोर्मन्त्रयोर्ऋतसत्यशब्दयोर्विभिन्नविभक्तिकत्वेनैकस्मिन्वाक्ये प्रयो-गात्तयोर्भिन्नार्थत्वप्रतीतिः । एवञ्च ऋतभिन्न सत्यमर्थसत्यभिन्नता ऋते प्रतीता भवति । तच्च सत्यमृताभावो वा तत्र वर्तमानमव्यक्त तेजो वेत्यन्यत् ।

एव चोक्ताग्नेये मन्त्रेऽग्निं प्रत्युच्यमान यजमानाय भद्रदानं भविष्य-त्कालिकं तव सत्यस्वरूपम् । अर्थात्त्वदभावकालिकम् । पूर्वोक्तरीत्या बह्वैरभावो बह्वैः सत्यमिति भवति । तच्च बह्वैः सत्यमुभयत्र पृथिवीलोके द्योलोके चेति । तत्र पूर्वोक्तलोककल्पनाया बह्वैः पृथिवीसम्बन्धित्वं तत्र च यजमानेन हविर्दानादिकं क्रियते यज्ञस्वरूपं क्रियारूपम् । तस्य फलं च भविष्यकालिके जन्मनि । तत्र यजमानोऽपि तत्रत्य आदित्य एव ।

तत्र स्थितेन तेन क्रियमाणो यज्ञो मानुषो यज्ञः । एवं द्योलोकावस्थाने तत्र स्थितेन तेन क्रियमाणो यज्ञो देवो यज्ञः । तत्र मानुषकयज्ञे तज्जन्म फलं जन्मान्तरे । जन्मान्तरं पूर्वस्य जन्मनोऽवसाने मरणोत्तरम् । तत्र पृथिव्या जातस्य तत्रोदितस्यादित्यस्य यरणं तत्रादर्शने द्योलोके उदयरूपे जन्मनि । तदानीं तस्य पूर्वयजमानस्य यद्भद्ररूपं फलं वित्तगृहप्रजापशुरूपं तत्तत्र द्योलोके भवेत् । द्योलोके सूर्यदेवताकत्वं न बह्विदेवताकत्वमिति बह्वैस्तत्र तत्सत्यम् । एतच्च विदूरवर्ति-तच्छब्देनोच्यते ।

एव तत्र यज्ञे यजमानस्य यत्पूर्वोक्तभद्ररूपं फलं तत्तत्र भविष्यत्कालिकं तत्पृथिवीलोकं इति तस्य पृथिव्यां सविधवर्तित्वेन इच्छब्देन वचनम् । तदुभयरूपं सविधवर्तिविदूरवर्ति च बह्वैः सत्यरूपमिति गृहीत्वोच्यते मन्त्रे “तवेत्तत्सत्यम्” इति । एवं चात्रेच्छब्देन पृथिवीसम्बन्धित्वं तच्छब्देन विदूरवर्तिद्योलोकसम्बन्धित्वं बोध्यते ।

एवमेव मैत्रावरुणमन्त्रे तदित्समानमाशाथे इत्यत्र मैत्रावरुणयोः सह-प्रवृत्तरूपत्वेन तयोरित्तत्सम्बन्ध उभयोः समानरूप एव । यदेकस्य सविधवर्ति तदेवापरस्य, यच्च विदूरवर्ति तदेवापरस्येति गृहीत्वोक्तं “तदित्समानमाशाथे” इति । सोम्येऽपि मन्त्रे देवताभिः सोमं प्रत्युच्यते हे सोम त्वामच्छाभिमुख्येन तदिदं तदिदोरन्तं चरामसि इति ।

अर्थशब्देन गन्तव्यस्थानस्यावसानस्थलं बोध्यते । अतएवाग्निं प्रति मन्त्रे उच्यते “अग्नेः पूर्वं आतरो अर्थमेतं रथीवाध्वानमन्वावरीवु” रिति । “अग्नेः पूर्वं आतरो रथी अध्वनोऽन्तमिवेतमर्थमनुवृत्तवन्तः । अवसानस्थलं प्राप्ता मृता” इत्यर्थ इति पूर्वं प्रतिपादितम् । एवञ्चेच्छब्देन पृथिवीसम्बन्धित्वं तच्छब्देन विदूर-द्योलोकसम्बन्धित्वमर्थो बोध्यते, न तु नैरर्थक्यं तस्य । अत एवैन्द्रे सूयते—

निगव्यवोऽनवो ब्रह्मवश्च पण्डिः शता सुपुपुः षट्सहस्रा ।

पण्डिवीरासो अघि षट्द्वयोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥

ऋ. सं. (७ : १८ : १४)

इत्यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रस्य पृथिवीलोकस्थानि कृतानि सर्वाणि वीर्याण्युच्यन्ते इच्छब्देन । तत्र विश्वा सर्वाणि इत्पृथिवीलोकसम्बन्धीनि वीर्या वीर्याणि कर्माणोन्द्रस्येत्युच्यते । तानि कर्माणि मन्त्रपूर्वार्धेनोच्यन्ते निगव्यव इत्यनेन । अत्र मन्त्रे रात्र्याः पञ्चत्रा विभागस्तद्भेदभिन्नानि पञ्चविधानि कार्याण्यत्रो-च्यन्ते तानि सर्वाणीन्द्रकृतानि इत् पृथिवीलोकं इति ।

तत्र गव्यवो गवार्थिनोऽनवो ब्रह्मवश्च प्रतिस्वं षट्सहस्रा षट्सहस्राणि । अगवः शब्दो मनुष्यनाम ब्रह्मवोऽपि मनुष्यनामेव । तत्र गवार्थित्वमुपोऽथित्वं गृहीत्वा पृथिवीसम्बन्धान्मनुष्या अथाद्भूलोकसम्बन्धिन एव ।

एतावता भागद्वयमुपयुक्तं संख्या च द्वादशसहस्राणि । ततः परस्तत्पण्डिः शता षट्सहस्राण्येव सुपुपुः स्वापं कृतवन्तो मनुष्यसम्बन्धिनः पृथिवीसम्बन्धिन एव । केवलतमोमयत्वेन तत्र क्रियाभावात्स्वापवचनम् । तदपीन्द्रकमेव । ततः पण्डिः शतैत्यध्याहार्यं पण्डिः शता पण्डिः शतानि षट्सहस्राणि वीरासो वीराणि शत्रूणां भिभवकर्तृणि । तमसो विनाशकानि । ततोऽधिकं षट्सहस्राणि दुवोयु, दुवः परिचर्या स्तुतिरिति यावत् । तत्कर्तुं मिच्छत् ।

एव सर्वं मिलित्वा त्रिशत्सहस्राणि तावत्पर्यन्तं तेन तेन रूपेण तावत्काल-
सम्बन्धादिदमिन्द्रकृतं कर्मिति गृहीत्वोक्तं विश्वा सर्वाणि इत् पृथिवीलोक-
सम्बन्धीनि इन्द्रस्य कर्माणीत्यर्थः । एव चेत्तच्छब्दयोर्न सर्वत्र नैरर्थव्यमिति ।

४० विपुणशब्दार्थविचारः

एव विपुणशब्दार्थविज्ञानेनास्पष्टार्थता मन्त्रस्य । अथ शब्दो निघण्टुषु
अनवगतार्थेषु पठ्यते । निरुक्तकारेणैव शब्द गृहीत्वा तदर्थविज्ञानाय निगम
उक्तः । यथा—

न यातव इन्द्रजुजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विपुणस्य जन्तोर्मा शिशनेदेवा अपि गुह्यं न ॥ इति ।

(ऋ वे १२१.५)

अस्य निरुक्तकारेण व्याख्या क्रियते—स उत्सहता यो विपुणस्य जन्तो-
विषमस्य मा शिशनेदेवा अवेद्याचर्याः । शिशनं अथते । अपि गुह्यं नः । सत्य
वा यज्ञं वा इति । दुर्गाचार्येणात्र व्याख्या क्रियते । यथा—हे भगवन् इन्द्र तथ,
कुरु यथा नेममस्मद्यज्ञ यातव यातयितार यज्ञविघ्नकर्तारः । केचिदपि जुजुवुरा-
गच्छेयुरित्यर्थः । किञ्च हे शविष्ठ बलिष्ठ ये एते वन्दना वन्दितारो लाटगोडादयः
जानपदीभिर्वेद्याभिराकृतिभिर्मुक्ताः । किं ब्राह्मणा एते स्युः, उतान्यजातीयाः
केचिदिति ।

अथवा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्मुक्ताः । नहि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽ
स्ति याभिस्ते प्रवर्तन्ते चपलत्वात् । किञ्च येऽपि श्रोत्रिया अपि सन्तः शिशनेदेवा
शिशनेन नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं क्रीडन्त आसते श्रोतानिकर्माण्यु-
त्सृज्य । तेऽपि युष्मदनुग्रहादिदमस्माकं ऋतं यज्ञं मा अपिगुं मा आगच्छन्तु ।
नोस्माकं तैरपि यज्ञमभिगच्छद्भिरर्थोऽस्तीत्यभिप्रायः । आह कोऽशास्तिहि यज्ञ-
मागच्छन्त्विति । उच्यते । स शर्धत् । स एवोत्सहतामिममस्मद्यज्ञमागन्तु, य
एवार्थ ईश्वर आत्मीयानामिन्द्रियाणाम् । जितेन्द्रिय इत्यर्थः ।

यश्च विपुणस्य विषमस्य यज्ञविघ्नसपितुर्जन्तोर्मनुष्यस्य निग्रहाय समर्थः ।
येन परिपाल्यमाना एत यज्ञमविघ्नेन समाप्येमहीत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे
यातवो वन्दना शिशनेदेवाश्च मा आगच्छन्तु इति प्रतिपिद्धेऽप्येतेषु अनिष्टत्वा-
देतेषां स शर्धदर्यः इति श्रूयमाणमार्थवृत्तमनुप्यागमनविषयमेतद्भवति तस्येष्ट-
त्वात्, स चाभ्यागतः सन्नवश्यं विपुणस्य विषमस्य मनुष्यस्य निग्रहं करोति ।
तस्माद् विपुणस्येति शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते इति ।

एव चात्र भाष्यकृता मन्त्रे यातवो वन्दनाः शिशनेदेवा इति शब्ददर्शनेन
विपुणशब्दस्यानिष्टार्थकत्वमिति गृहीत्वा विपुणशब्दस्य विषमार्थमुक्तम् । यातवा-
दीनामृते प्राप्तिर्माभूदियुक्तत्वेन तेऽपि अनिष्टाः । एवं तेषु दोषकल्पनया । शिशने-
देवा इति शब्दस्तु विशेषविचारमकृत्वाऽनिष्टपर इति गृहीतं तथा व्याख्यातं च ।

तत्र टीकाकृता बहुतरार्थस्य योजनेन भाष्योक्तार्थ एव पुष्टतां नीतः । तत्रोक्ता यातव इत्यादयः शब्दा स्वभावतोऽनिष्टबोधका न भवन्ति । यातव इत्यनेन कर्मसु प्रवर्तनं बोध्यते । नहि कर्मप्रवर्तनमात्रं दुष्टरूपम् । कर्मप्रवर्तने प्रवर्तयितुः प्रवर्त्यस्य दुःखोत्पादनपूर्वं प्रवर्तनदोषाय भवेत् न तु सामान्यतः कर्मसु प्रवर्तनं दोषः ।

एवं वन्दनमपि न दुष्टं स्वभावतः किन्त्वभिप्रायभेदेन दुःखपर्यवसायि दुष्टं, न तु सामान्यतस्तस्य दुष्टत्वम् । एवं शिश्नदेवा इति वर्णनमपि अश्लीलशिश्न-शब्दयोगमात्रेण शिश्नदेवाः शब्दो दोषपर्यवसायो भवति । परस्परसाहित्येऽपि तेषां न दुष्टार्थपरत्वं किन्तु प्रकारान्तरेण दोषोपक्रमे तत्प्रकरणपठिता एते दोष-गुक्तार्थबोधका भवेयुरित्यनिष्टार्थकतैतेषां स्यात् । प्रकृते च तादृशदोषोपक्रमे प्रमाणाभावेन भाष्यकारीयं तदुक्तीकाकर्तुश्च व्याख्यानमयुक्तमिति मन्त्रस्यार्थो न विज्ञातो भवति ।

आदित्यपरत्वे तस्मिन्नानिष्टगन्धोऽपि । तदर्थं प्रयासः—तत्रैतस्मिन् मन्त्रे आदित्यस्योदयवर्णना क्रियते । उदयावसरे च तस्य किरणैरसम्बन्धः । किरणानां सम्बन्धो हि उदयोत्तरम् । अस्तान्नरीयाश्च किरणाः अस्तोत्तरं तत्सम्बन्धार्थं तत्पथा गच्छन्ताति तैरप्ययोगः । आदित्यस्य किरणैर्योगः सम्मुखभावेन पाश्चात्यानां, पीरस्त्यानां च किरणानां तिर्यक्त्वेन भवति । उदयावसरे च त्रिविधकिरणयोग इत्ययमर्थोऽत्र मन्त्रे प्रोच्यते । सूर्योदयकालिकी अत्र वर्णना । स च सूर्यस्योदयः सुमेरी देवतानिवासस्थाने वर्ण्यते । तथाहि । न यातव इन्द्र “जुजुवुर्नः” इति ।

यातवः शब्द उदयप्राक्कालिककिरणानां बोधकः । ते हि किरणा रात्रेरवसानसम्पादकाः सन्तः प्राणिनस्तदीयव्यापारे प्रवर्तयन्तस्तान्यातयन्ति । प्रयत्नयुक्तान् कुर्वन्ति । रात्रौ तमसा सर्वपदार्थेष्व्वावृतेषु पदार्थानामभावान्निद्रयाभिभावाच्च प्रयत्नविहीनता प्राणिनां जायते । अवसितायां च रात्र्यां सर्वपदार्थप्रकाशने तस्य तस्य प्राणिनः स्वस्वोचितव्यापारे प्रवृत्तिरुत्पद्यते, सा चैतैः किरणैः पदार्थानां प्रकाशनेन कारितेति ते यातयितारः प्रयत्नस्य प्रवर्तका भवन्ति इत्यभिप्रेत्य ते यातव इत्युच्यते ।

एतादृशं प्रवर्तनं यातनमभिप्रेत्य सवितुस्तदभिन्नस्य मित्रस्य मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति जनानां यातनमुच्यते । एवं च मित्रस्य तदभिन्नस्य सवितुः प्रातःकालिकाः किरणा यातवः इत्युच्यन्ते । तदुक्तं हे इन्द्र यातव उक्तीत्या प्राणिनां स्वव्यापारे प्रवर्तका यातवः किरणाः प्रातःकालिका इति यावत् । नोऽस्माकमृतमुदयन्तमादित्यं न जुजुवुः । न गतवन्तो भवन्तु । आदित्येन सम्बद्धा मा भवन्तु । अतीतो हि तेषां समयः । आदित्यस्येदानीमुदीयमानत्वादित्यर्थः ।

एवं वन्दना अपि अस्तोत्तरवर्तिनः किरणा । ते हि अस्त यन्त गत वा आदित्य विरक्त विरक्ततामुपगत क्रुद्धमिव मन्वानास्त नमस्कारेण प्रसादयन्त इव तमनुसरन्ति । अत एवेतान् किरणानभिप्रेत्य “एहिमायाम” इति विशेषण प्रयुज्यते वेदे । भाष्यकृतोक्ताशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनव्याजेनोक्तम् सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टम् एहिमा यासी. इत्युक्तवन्त इति तदनुकरणहेतुकोऽयं शब्दस्तपाम् । अस्त गतमादित्य विरक्त मत्वा तत्प्रसादनायेव तदीयमार्गेण गच्छन्तस्तदनुसरन्. प्रसादनायेति कल्पना । प्रसादनं च नमस्कारपूर्वकानुनयेनेति तेऽपि तमादित्य नमस्कारेणानुनयन्तीवेति गृहीत्वा वन्दनशब्देनोच्यन्ते ।

एवं च वन्दना नमस्कारकर्तारस्ते किरणा नोऽस्माकमृतमुदयार्थं प्राप्त-
मदीयमानमादित्य न जुजुवुर्न प्राप्ता भवन्तु । तेषामस्तोत्तरवर्तितया यत्र चास्तस्तद्देशीयेव्यापारस्तद्देशप्रकाशनरूपैः प्रवृत्तिरिति अत्रोदीयमानदेशे प्राप्तिः । यतोऽत्रोदयवस्थादित्यस्य । एव सति तेषामपि अनवसर इति । अस्तमेप्यमाणस्य उदेष्यमाणस्य वा सहप्रवृत्त्योभयो. प्राप्तिस्तदभिप्रायेणोच्यते स वधेदिति ।

यद्यप्यादित्यस्यैव तथापि देशादिरूपोपाधिभेदवशात्तद्भेद मत्वा भेदेन व्यपदेशः । यश्च देवतामूदयन् भवति स देवरूप । यश्चास्तमुपगच्छन् मनुष्येषु अर्थात्कुमेरो भवति स तु मनुष्यरूपो भवति । देवलोकश्च सुमेरी, तद्विपरीते कुमेरी मनुष्यलोक इति पुरस्तादुक्तमेव । देवपूदयस्थल मनुष्येष्ठमयस्थलम् । उभयो-
र्युगपत्प्रवृत्तिः । यथायर्गकत्र उदयनमस्तमयनरूप व्यापार प्रपद्यते तथा तथा परत्र तद्विरुद्धव्यापाराविष्टो भवति । प्रकृते च देवतासु उदत्तु प्रवृत्तस्तदानी-
मेवासौ मनुष्येष्ठमयस्तमेतुं प्रवर्तते । यावत्या मात्रयोदेति तावत्या मात्रयाज्यन्ना-
स्तमेतीति । तदिदं परस्परद्वन्द्वमिव भवति । तदेवाभिप्रेत्य तस्य देवासुरयुद्धत्वेन वर्णना ।

किञ्चेदमेवाभिप्रेत्य “शूद्रार्यो चर्मणि व्यायच्छाते तमार्यं वर्णमुज्जापन्ती”
त्यनेन परिमण्डलस्यादित्यस्य प्रतीकरूप परिमण्डल चर्म तस्य शूद्रार्याभ्यां भिन्न-
देशे समाकर्षणरूप व्यायमनुमुच्यते ब्राह्मणेऽद्वैतमेघप्रकरणे । एव सति प्रकृते विपुणः जन्तुर्देवमनुष्यरूपसर्वदेशसम्बन्धरूपो मर्त्यः अस्तमयन् स्यात् । अर्घ्यश्चोदयन् स्याद्देवेषु । अनयोर्जन्तुवार्थयो. परस्पराभिभवार्थां प्रवृत्तिः चर्म-
व्यायमनेन बोध्यते । तत्रार्थो बलवान् भवतु, अन्यमभिभवतु इत्यभिप्रायेणोच्यते सः प्रसिद्धोऽर्थादुत्थयन् । अर्घ्यो गमनशील आदित्यः । विपुणस्य नानारूपस्य तेजस्तमोर्वैशिष्ट्येन नाना रूपता । मनुष्यलोक देवलोकव्याप्त्या सर्वदेश-
सम्बन्धिता । तादृशस्य जन्तोर्मर्त्यस्यास्त प्राप्नुवतः कुमेरोदित्यर्थः शर्धेत् बलवान् भवतु तस्याभिभव करोत्वित्यर्थः । शूद्र-घातोरेनिभवार्थत्वं तत्कारणबलार्थत्वं वेत्यर्थः ।

एवं चेदानीं नोदयात्प्राग्वर्तिनां वा अस्तोत्तरवर्तिनां वा किरणानामवसरः । नर्त्यस्य चाग्निभवेन निरासः । उदयोत्तरवर्तिनामपि तत्राप्राप्तिरुच्यते नाग्निदेवा इति । अयं भावः आदित्यस्य सम्पूर्णोदये तस्येन्द्रियरूपता वेदे वर्ण्यते । सा चोदयावसरेऽतोत्तरं च न भवति । अत एवतरेयब्राह्मणे उच्यते दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं दधामि । सव्यं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं वर्धयामि । इति ।

आदित्ये पादकल्पनयाऽवनेजनं प्रक्षालनं पादस्य । तत्तु मलसम्बन्धे । मल-सम्बन्धश्च रार्था । अस्तावसरे तेन स्वीयतेजसोऽर्जना निघातेन तस्य तेजोराहित्या-न्मलिनत्वमिति कल्पना । तस्यावनेजनं मलिनस्थले । तद्विम्बदृशे चासी प्रकाश-मानो भवति । तद्गृहीत्वोच्यते यदा दक्षिणं प्रदक्षिणरुमावर्तमानं सुमेरावादिन्द्रि-रूपं पादमवनेनिजे प्रक्षालयामि तदानीमस्मिन्कुमेरुरूपे राष्ट्रे इन्द्रियं दधामि । यदाच सव्यं पादं कुमेरुगतादित्यरूपं पादमवनेनिजे प्रक्षालयामि तदानीं सुमेराव-स्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं वर्धयामीति ।

नेनेद्वित्तस्यादित्यस्येन्द्रियरूपत्वं न उच्यते वा अस्तगतस्य वेति व्यक्तम् । अत एव ब्राह्मणे उच्यते वरुणस्य वा अग्निपिच्यमानस्येन्द्रियं वीर्यं व्यपक्रामत् । अपक्रामन्त्य त्रेधाभाव उच्यते-तृतीयं तृगुस्तृतीयं श्रायन्तीयं तृतीयं सरस्वत्यमव-दिति । एतेनेन्द्रियत्वं दिवाभागे उदयोत्तरमादित्यस्येति तद्भावः ।

उदयात्तरं आदित्यस्येन्द्रियत्वात्तावदवसरीयाणां किरणानां तद्देयत्वं इन्द्रियं देवः प्रकाशमान एषामिति व्युत्पत्त्या ते किरणाः शिञ्जदेवाः । तेषां अस्माक-मृतमुदयस्तमादित्यं नापिगुस्तं प्रति प्राप्ता नाऽभूवन्, अत्र लीना नाऽभूवन् इति ।

उदयावसरे तेषामवसर इति तेषां अयोदयात्त्यादित्यं सम्बद्धा नाभूवन् इत्यर्थः । उदयावसरे आदित्यस्याग्निन्द्रियभावो मैत्रावरुणो ऋक्ते उच्यते । तथाहि तत्रोक्तम् वर्धं वधाते अरत्नम् इति । दक्षमुदयमानमादित्यं मित्रावरुणौ वधाते वारयन् इति । तत्रादित्यस्य विजेपणमुच्यते अपसमिति । तेन शब्देन पमरुपत्तमादौ बोध्यते । पसः शब्दस्येन्द्रियपरत्वं वर्णय्यत्यासात् सप इत्यस्य विपयस्ति पसमावः ।

पनिजिष्ठाव्याये नदृश्यते गमभावेजितं पस इति । तत्र यथा पसः शब्दो व्यत्यय्युत एवं गमशब्दोऽपि । एवं च दक्षस्य अपसमिति विजेपणात्तस्याग्नि-न्द्रियमादौ वर्ज्यते । नद्वेदमुदयोत्तरमादित्यस्येन्द्रियरूपत्वं । तदानीन्तनाः किरणान्तत्तमागितास्तदेवा उच्यन्त इति ते शिञ्जदेवाः । तेषां न ऋतमुदया-वसरोऽयं स्पष्टमपिबुः । तत्र लीना ना भवन्तु इत्यर्थ इति विस्पष्टार्थत्वं मन्त्रा-न्तरादिसाहित्येनेति नोक्तविधार्थालाभप्राप्तिरिति ।

४१. यत्वासूर्यमिति मन्त्रेऽयंविचारणा

एवमात्रेये सूक्ते स्वर्मानुनासुरेरा तमसा सूर्यस्य वेध इत्यादिवरांतस्योपग-
गपरात्तय वर्णन न सर्वथा मन्त्रार्थानुगुणम् । यद्यपि अत्रादित्यपरताच्यन इति
नानुक्रमणिकोल्लिखितमतभेदसम्भवस्तथापि मन्त्राक्षरस्वारस्यविरहेण तथा
वर्णनस्यासंगतत्वम् । तथाहि तत्सूक्ततीया मन्त्राः—

यत्वा सूर्यं स्वर्मानुस्तमसाविध्यदामुर ।

अक्षेत्रविध्यया मुग्धो भुवनान्यदोधयु ॥ (ऋ स ५.४०.१)

अत्र सूर्यं प्रत्यच्यते—हे सूर्यं यद् यदा त्वा त्वामानुरो मुरन्मन्त्रो स्वर्मानुरादि-
त्यस्तमसाविध्यत् त्वा तमोयुक्तमकरोत् । कीदृश स्वर्मानुरक्षेत्रवित् क्षेत्र गृह न
वेति तादृशः । तदानीं तस्य गृहसम्बन्धाभावात् । यथा मुग्ध । मुग्ध उन्मत्ता यथा
क्षेत्र गृह न जानाति तद्वत् । तदानीं भुवनानि भूतस्वन्धिना लोका अदोधयु दोप्ता-
प्रकाशिता समवन् ।

यत्तत्र स्वर्मानुत्वेन पुराणानुरोधेनासुरस्य ग्रहणम्, पुराणं सुरं साकं सधर्पे
देवानामुभाम्या क्षीरादधेमन्थनेन चतुर्दशरत्नानि लब्धयानि । तत्रैकममृतरूपमपि
रत्न तस्य ग्रहणे तेषां विभक्तौ विष्णुना मोहिनीरूप धत्वाऽमृतादीनां विभाजनं
स्वीकृतम् । तत्रैकस्या पक्तावसुराणामवस्थापनपरस्या देवानां निवेशस्तत्र राहु-
नामकेनासुरेण कपटं विचिन्त्यावुपविष्टम् ।

यदा मोहिनीरूपवारी विष्णुरमृतकुम्भं गृह्णीत्वा परिवेषणे प्रवृत्तस्तदानो
राहोर्हस्ते परिविष्टममृतं तेन तदानीमेव प्राशितं दृष्ट्वा पार्श्ववर्तिन्या सूर्याचन्द्र-
मोभ्यां विष्णवे तन्निवेदने क्रुद्धेन विष्णुना राहुणा पीतस्यामृतस्य निगालनात्पू-
र्वमेव चक्षणे वधः कृतः । अमृतसम्बन्धाच्छिन्नशिरसोऽप्येतस्य जीवनमेवामात् ।

ततः प्रभृति सूर्याचन्द्रमसोर्विषये क्रुद्धोऽग्री पर्वणि तौ प्रसति स तयोपरान्
उच्यते । तादृशोऽपरागपरताऽत्रैतं वर्णनम् । यतोऽत्र स्वर्मानोर्ग्रहणं सूर्यस्य तमसा
वेधवचनं चेति । तन्न समजसम्, यतोऽत्र स्वर्मानो राहुपरत्वेन वचने तस्य
स्वयमसुरत्वादासुर इति वर्णनस्यासंगतिः । एवमदोधयुरित्यस्य भुवनानीत्यस्य
बहुवचनान्नकर्तृपदस्य अक्षेत्रविन्मृग्य इत्युपमानस्य चासंगतिः ।

यत्तत्र यदा हे सूर्यं स्वर्मानुस्तमसा त्वामविध्यत् तदानीं भुवनानि सर्वे
लोका अर्थात्तद्वर्ती जनः स्यान्मविजानानो दृष्ट इति वर्णनम् । अत्र आसुर
इत्येव वर्णनस्यासंगत्या साकं बहुवचनान्तस्य भुवनपदस्य तत्स्यलोकपरता
लक्षणाया वक्तव्या । एकवचनान्तत्वेन लोकलक्षणे दोधयुरित्यनेनसम्यगनन्वयः ।
“दोषोड्” धानोर्दोष्यस्य दशधातुसमानार्थत्वकल्पना करणीया स्यात् ।

तावतापि यथेति उपमावाचकपदस्यानन्वय इत्यादयो दोषाभवन्ति ।
बोधाकारेण तमस्तु राहुः स्वर्मानु रिति अभेदेनोक्तस्य भेदकल्पना करणीया

स्यात्तमसा । तस्मान्नेदं परमिदं वर्णनम् । किन्तु स्वर्भानुरासुर इति विशेषणेनासी स्वर्भानुरसुरसम्बन्धीति विज्ञायते । वेदे सुराणां देवविरोधितया वचनाद्वयं स्वर्भानुरासुर इत्युच्यते । तद्विशेषणेनापरोऽपि स्वर्भानुवतीति विज्ञायते । तदर्थं स्वर्भानुपदस्यार्थः प्रथमतश्चिन्तनीयः । तत्र भाघातो दीप्त्यर्थात् दा-भाभ्यां नुः इति नु प्रत्यये भानुर्दीप्तिकर्तृत्वर्थो लभ्यते ।

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेदित्यादिषु भानुशब्दस्य रश्मिपरतादर्शनादत्र भानुशब्देनादित्यरश्मिग्रहणम् । रश्मिरेवैक एकस्मिन्नवसरे भूवनं प्रकाशयतीति ऋभुसूक्तेषु वर्णनात्स प्रकाशको रश्मिरेवादित्यशब्देन गृह्यते लोके । अथवा भानुशब्देन प्रकाशक आदित्यो गृह्यते, तस्य स्वःशब्देन विशेषणं स्वर्भानुशब्दे । स्वः शब्दोऽत्र न लोकविशेषपरो रूढः किन्तु शोभनेन गमनेन यौगिकः । सुपूर्वा-द्धातोः स्वरित्यस्य निष्पत्तिः । सुशब्दस्य शोभनार्थकता लोकसिद्धा, तादृशं चात्र ऋद्धात्वर्थो गमनमिति गृहीत्वा शोभनगमनकर्ता भानुरादित्य इति स्वर्भानु-शब्दस्यार्थः ।

दिवाभागे विश्वप्रकाशनेन तस्य स्वर्भानुशब्देन वचनं, प्रकाशनार्थत्वेन गमनस्य शोभनत्वम् । स च प्रकाशक आदित्यः स्वर्भानुरित्युक्तम् । प्रकाशनं च स्थानभेदेन भिन्नकालिकं भिन्नम् । यथा भारतवर्षस्य दिवाभागे प्रकाशनम-मेरिकाप्रदेशे तदीयदिवाभागीयप्रकाशनतो भिन्नरूपमेवं सुमेरी प्रकाशनं कुमेरु-प्रकाशनतो भिन्नरूपम् । तत्र सुमेरुं प्रकाशयन्नादित्यस्तत्र शोभनगमन इति तत्र स्वर्भानुः । न तदानीं कुमेरुं प्रति स स्वर्भानुर्भवेत् । एवं कुमेरुं प्रकाशयन्नसी सुमेर्वभिप्रायेण न स्वर्भानुः स्यात् ।

तत्र शतपथब्राह्मणे “वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवो देवेष्वेतर्ह्यसी भवति देवास्तर्ह्यभिगोपायतीति” वर्णनेन वसन्तादिऋतुत्रये देवेषु वर्तमानो देवान् साम्मुख्येन प्रकाशयन् देवानां गोप्ता देवः देवरूपो भवति । एवं देवताविरोधा-द्देवलोकविरुद्धे कुमेरुरूपे देशे सुरनिवासरूपे परवर्तिऋतुत्रये वर्तमानोऽसावसुरेपु स्यात्, असुरास्तदानीम् अभि साम्मुख्येन प्रकाशयन्तद्गोप्ता आसुररूपः स्यात् । आसुरो सुरसम्बन्धी । एवञ्चासुर इति विशेषणादसी कुमेरुसम्बद्धः प्रतीयते । स्वर्भानुवचनात्तत्र दिवाभागप्राप्त इति भवति । एवं च स्वर्भानुरादित्यो यथा देव एवं स आसुरोऽपि इति देवस्य तस्य व्यावर्तनाय स्वर्भानाविशेषणं मन्त्रे आसुर इति ।

एवं सति मन्त्रे वेधे साधनं तमस्तत्स्वरूपतो भिन्नत्वेनोच्यमानं संगच्छते । स्वर्भानुरेवामराद्यनुरोधेन तमोरूपत्वेन तमसो भेदेन निर्द्देशस्य संगतित्वं स्यात् । आसुर इति विशेषणस्यायुक्तत्वमुक्तमेव । तत्र सूर्यो देवः सुमेरुगत आदित्यस्तस्य आसुरस्वर्भानुतो भेदः । आदित्यस्योपाधिभेदेन वेदे भिन्नतया वचनमिति

प्रतिपादितमेव । स च सूर्यो देवत्वात्सुमेरो वर्तमान । तस्य सुमेरो रात्र्यवसरे तमसा युक्तत्वमिति कल्पनम् ।

अतएवादित्येनास्तगमने स्वीय तेजोऽग्नौ निधोयत इति वेदे वचनम् । अग्नौ प्रवेश इति वर्णनाप्युक्तमूलिकं । तदुच्यते आदित्यो वा अस्त यान्नग्नि-मनुप्रविशति इति । तेजसोऽग्नौ निधानात्स तेजोरहित कृष्णरूप इत्यपि कल्पना वेदे । तदेव गृहीत्वा यजुर्वेद उच्यते “यत्कृष्णोरूप कृत्वा प्राविशस्त्व वनस्पती-निति ।”

एव चास्य सुमेर्वभिप्रायेणास्तोत्तर तमोरूपता । कुमेर्वभिप्रायेण तु तदानी तत्र दिनप्रवृत्त्या स तु तत्र शोभनगमन आदित्य । तत्र देवेषु रात्रौ सञ्जायमान-काण्यस्य तद्रूपतमसो वेधस्य आसुरस्वभानुकर्तृ कत्वमिति गृहीत्वा प्रकृतमन्त्रे उच्यते हे सूर्य (अर्थात् सुमेरुस्थ) यदा रात्र्यवसरे इत्यर्थः । आसुर. (कुमेरुस्थ) स्वभानुरादित्यस्त्वा तमसाऽवध्यत् तमोयुक्त कृतवान् ।

तत्र दृष्टान्त उच्यते । यथा मुग्धः कर्तव्याकर्तव्यमजानान उन्मत्तादिवदक्षेत्र-त्रिदेवमसावपि अक्षेत्रवित् । क्षेत्रशब्दस्यास्तरूपगृहबोधकता, तदु क्षेत्र न विजा-नातीत्यक्षेत्रवित् । उदय प्राप्नुवन्नसावस्त न प्राप्तो भवतीयमस्ताप्राप्तिरेव क्षेत्रविज्ञत्वाभावरूपेणोच्यते ।

तदा भुवनानि अर्थात्कुमेरुस्थानि, तत्रापि भूरादिलोकत्रयसत्त्वस्य पूर्वमुक्त-त्वात्तानि अदीधयु दीप्तिमन्ति प्रकाशितान्यभूवन् । यदा सुमेरो रात्रिप्रवृत्ति-स्तदानी कुमेरो दिनप्रवृत्त्या तत्रत्यभुवनप्रकाश इत्यर्थः । एव सति नानेनादित्यस्य उपरागरूपग्रहणबोधनम् । तत. परवर्तिमन्त्र.—

स्वर्भानोरघयदिन्द्र माया भवो दिवो वर्तमाना भवाहन् ।

गूळह सूर्यं तमसापघ्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः^१ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रे रात्रेर्वचनादत्रापि रात्रिकाले सजायमानविशेषा अन्धकाररूप-तमसः प्रवृत्तिस्तद्वशतस्तेजसोऽव्यक्तस्योदकरूपस्य प्रतिबन्ध इत्यादय एन्द्रमूक्ते उच्यमानास्तेऽपि उक्त्वास्वभानुकृता एवेति गृहीत्वा तासा मायात्वेन व्यवहारो-ऽत्रमन्त्रे ता सर्वा माया दिवो द्योलोकस्यावोऽवस्तात् अर्थाद्दृष्टिणादिके कुमेरो वर्तमाना. स्वर्भानोमयिरूपास्तानिन्द्रोऽवस्ताद्रात्रिरूपे कुमेरुदेशेऽहन् । एव रूपेणोद्रेण मायाविनाशवर्णनादुक्त्वास्वभानुरूक्तरतीत्या कुमेरुस्थ एवादित्यस्तेन रात्रौ सूर्यस्य सुमेरुस्थस्यादित्यस्य तमो वेध इति ज्ञायते, नासावुपरागरूप इत्युक्तम् ।

तदानीं रात्रौ अप्रवृत्तेन निष्कर्मणा, अपकृष्टं सर्वस्य विश्वस्यावरणेन विनाशकरणादपकृष्टं निकृष्टं व्रतं कर्म यस्यैतादृशेन तमसा गूळहं गुप्तमदृश्यं सूर्यं तुरीयेण ब्रह्मणा तेजसाऽविन्दत् अत्रिः । अत्रिशब्दस्यार्थो निरुक्ते उच्यते अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्यत्रिः न त्रयो वेति ।

अत्राग्निस्थाने भृगावङ्गिरसे च सञ्जाते तृतीयं खननेन विजानीयेत्युक्त्या त्रिरिति । त्रय इत्यत्रिरिति । तत्र लोकद्वयेन सुमेरुकुमेरुरूपेण सम्बन्धाद् द्वौ भवतः । यश्च तत्सम्बन्धराहित्येन प्रकाशकः तृतीयो वेति कल्पने उच्यते न तृतीयः किन्तु तदभावरूप आदित्यरूप एवात्रिः ।

ऋषीणामादित्यरूपत्वस्यारण्यकेष्वित्तरिति पूर्वमुक्तम् । चतुर्थेन ब्रह्मणा तेजसाऽविन्दत् । रात्रौ भासमानं तेजः स्थानभेदेन भिन्नमिति गृहीत्वोच्यते तुरीय-मिति । सोमविपयिण्यां प्रजापतिदुहिन्नारोहकथायां प्रजापते रेतः प्रथमत उदीप्त-मादित्य इत्युक्तम् ।

द्वितीयमुदीप्तं भृगुरिति । भृगोरचिपि संभवस्य ब्राह्मण उक्तेः किरण-सन्दर्शनदशायां द्वितीयं तेजः स भृगुरिति । किरणासन्दर्शनदशायां भास्वरमुपो-रूपं सान्ध्यं तेजस्तृतीयम्, एवं सुमेरौ, कुमेरावपि सैषैव रीतिः । प्रकृते सुमेरुस्था वर्णनेति तत्र सान्ध्यतेजसः परस्तादृश्यं तेजश्चतुर्थम् । यस्य प्रकाशस्य वशतस्तत्र सर्वात्मना तमः प्रवृत्तावपि न तेजसोऽभावः । तस्यैव ब्रह्मरूपत्वेन वर्णनं वेदे । तस्यैव प्रजापतित्वेन वर्णना ब्राह्मणादिषु ।

तदुक्तमैतरेये ब्रह्म वै वृहस्पतिरिति । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा महानभवत् । तेन देवानामुत्पादनेनोत्पदित इन्द्रः प्रजापतिमब्रवीत्, तवेदं महत्त्वं मम भवतु इति । प्रजापतिनोक्तं यदि मम महत्त्वं तव स्याद् अहं महत्वरहितः को वा स्यामिति, तदा तदेव तव नाम 'क' इति भवतु, इत्यर्थवादेन प्रतिपाद्यते । तत्तुरीयं ब्रह्म तेजः तेनात्रिगूळहं सूर्यं तमसा तुरीयेण ब्रह्मणाऽत्रिरविन्ददित्युक्तं मन्त्रे । एवं सति तुरीयं ब्रह्म न किञ्चन दर्शनसाधनं न वात्र तमसा गूहनमुपरागरूप-मिति, न वात्रिणोपरागसन्दर्शनं तत्स्पर्शमोक्षकालविज्ञानरूपमिति कल्पनावसरः । परवर्ती तत्रत्यमन्त्रो यथा—

मा मामिमं तवसन्तमत्र इरस्या द्रुधो भियसा निगारीत् ।
त्वं मित्रो असि सत्यराधास्ती मेहावतं वरुणश्च राजा । इति ।

अत्र सूर्यवाक्यत्वेन वचनम् । हे अत्रे तव सम्बन्धिनं सन्तं विद्यमानं त्वदीय-मित्यथः । इममेवंरूपतापन्नं तमसा विद्ध मां सूर्यरूपम् । इरस्या, अन्नेच्छया ।

इराशब्दादन्तार्थात्कयचि लालसार्या, मुकि विवपि स्त्रिया टापि तृतीयैकवचनटा-
स्थाने सुप्रामिति डा । मियसा भयजनकेन तमसा द्रुघो द्रोहकर्ता स स्वर्भानुमा
निगारीत् । भक्षित मा कुर्यात्, मा भक्षयतु । मा विनाशयतु इत्यर्थः ।

अतस्त्व मित्रश्चेह प्रकृते स्थाने विद्यमान माऽनत रक्षतम् । यतस्त्व मित्रो
ऽसि । मितदुःखातत्राता भवसि । प्रलेपेण मित्र सुहृद्भवसि । मित्रनामकदेवोऽसि
मन्त्रपु मित्रस्य सवित्रभिन्नत्वमुच्यते उत मित्रो भवसि देव धर्मभिरित्यादिना ।
मित्रावरुणयोर्विषये मित्रावरुणसूक्तपु आदित्यद्विम्बपार्श्वद्वयेऽर्थादुदयादित्यस्य
पूर्वमेवमस्तोत्तर तत्स्थितिर्वर्ण्यते सहस्रस्थूण विभूय सह द्वौ इत्यादिपु, तत्पूर्वं
प्रदर्शयन्मन्त्र । स च मित्र उदयात्पूर्वं वरुणश्चास्तोत्तर भवति । तत्रास्त उद-
यश्च सुमेरो यथा तथा कुमेरावपिभव इति तत्पूर्वोत्तरभावित्वा तत्रापि । तत्र
विशेषप्रतिपादनाय मित्रावरुणयो स्थानविशेषाभिप्रायको विशेष उच्यते विशेष-
णद्वयेन ।

मित्रस्य विशेषण "सत्यराधा" इति वरुणस्य विशेषण राजेति । तत्र सत्य-
राधा इत्यनेन तस्य रात्रिसम्बन्धो व्यज्यते । राध शब्दो घनार्थस्तेज आह । सत्य
तेजो यस्येति । रात्रिकालिकस्य तेजस सत्यशब्देन वचन वेदे । अत एव सन्ध्या-
नुष्ठाने रात्रिकालिकाचमनमन्त्रे सत्ये ज्योतिषि जुहोमीत्युच्यते । अश्विनो सूक्ते-
ष्वश्विनो प्रतिदिनं त्रि' सम्बन्धो बोध्यते । । तत्र सहप्रवृत्तरूपेण द्विरसहप्रवृत्त-
रूपेण सकृत् । सहप्रवृत्ता रूप चोभयत पार्श्वयोरुदयात्पूर्वमस्तोत्तर चेति ।

असहप्रवृत्ता च रूपमेकस्य रात्रिमध्यावसरेऽपरस्य दिने । तत्र तयो स्वरूप
मन्नाम्ना व्यज्यते । एकस्तत्र नासत्योऽपरो दक्ष । दक्षोऽयवततेजोरूपो नासत्यो
व्यक्ततेजोरूपः । तत्राव्यक्तत्वेन तेजसोऽसत्वात्तदभावे प्राप्ते तत्प्रतिक्षेपमुखेन
सत्यैव तस्योच्यते नासत्यशब्देनासत्यो न भवतीति । आप्रयणाचार्येण सत्यस्य
प्रणेतृत्वमुच्यते । अतएव सौरे सूक्तेऽपि वरुणे सत्यमपितमिति तस्य रात्रिसम्ब-
न्ध उक्तः ।

एव रात्रिकालिक तेजः सत्यशब्देनोच्यते, तद्ग्राधो यस्य सादृशस्त्वमिति
अत्रि प्रत्युक्तिः । अर्थादत्रात्रिमित्ररूप इत्यर्थः । अतएव तस्य वरुणेन साहचर्य-
मुच्यते । स च रात्रिकालिक इति सत्यराधस्त्वेन तस्य वचनमत्र । वरुणादच सुमेर्व-
भिप्रायेण रात्रिकालिकोऽपि कुमेरावसावुदयकालिकोऽपीति तस्य राजेति विशेषण,
राजा राजमानो मासमान इति यावत् । तौ प्रनि स्वसरक्षण बोध्यत सूर्येणेति ।
एतेनापि नात्रादित्योपरागपरता, न हि तत्र वरुणसम्बन्धप्राप्ति । न वा अत्रेव
मित्रभावनाया सरक्षणप्रार्थना तथा सति मित्रबोधनाय मित्रपद नपुंसक प्रयुज्येत ।
इदमपि पूर्वोक्तार्थसूचकमुपरागपरतावचने विरुद्धमिति । परञ्च मन्त्र —

ग्राव्यो ब्रह्मा युयुजानः सर्पयन् कीरिणा देवान्मसोपशिक्षन् ।
अग्निः सूर्यस्य दिवि चक्षुरावात्त्वर्भातो रप माया अबुक्षत् ॥ इति ।

अत्रात्रेस्त्रिविवः सम्बन्धो बोध्यते । तिर्यक्सम्बन्धद्वयं सम्मुखसम्बन्ध-
श्चक्रः । आदित्यमण्डलेऽन्यत आगत्य किरणाः प्रविशन्तीत्यर-नाभि भावेन किर-
णानां सम्बन्धवर्णनं बहुषु स्थलेषु वेदे । स च वामभागत उदयात्पूर्वं, दक्षिण-
भागत उदयोत्तरं तत्सम्बन्धो, देवाश्च किरणाः शतपथादिपूच्यन्ते । तत्र वाम-
भागतः समागतानां सम्बन्धो नमनशब्देनोच्यते, दक्षिणभागतः समागतानां सम्ब-
न्धः स्तोत्रशब्देन स्तुतिशब्देन बोध्यत इति प्रतिपादितमन्यत्र । तदत्रोच्यते-
“कीरिणास्तुत्या सर्पयन् पूजयन् स्तुवन् नभसा स्तुत्योपशिक्षन् पूजयन् स्तुवन्”
इत्येव ।

तथा सम्मुखसम्बन्धबोधनाभिप्रायेणोच्यते-ब्रह्मा तन्नामकं ऋत्विगुपः । अत्रैमित्रत्वं पूर्वमन्त्रे उक्तम् । मित्रस्य सवित्रभेदः पूर्वमुक्तः । सवितुश्च देव्याग्रे ब्रह्मत्वं वर्णयते वेदे इत्यत्रिरप्यत्र मित्राभिन्नः सवितृरूप इति ब्रह्मैत्वकत्वेनोच्यते ब्रह्मपदेन । न तु ब्राह्मणाजात्यभिप्रायेण ब्रह्मपदमत्र तस्य बोधकम् । स च ग्राव-स्तुत् । ब्रह्मगणे यज्ञ ग्रावस्तुत् अच्छावाको भवति, अच्छावाकस्यापि ब्रह्मशब्देन वचनम् ।

यथा होतृगणस्थानां मंत्रावरणप्रभृतीनांहोतृ शब्देन वचनं तद्वत् । तेन
ग्राव्याः सोमाभिपवत्रोयस्य स्तुतिः क्रियते यज्ञे, सा च स्तुतिः सम्मुखस्तुतिरूपेति
अर्चुदकाद्रवेयाख्यानेन ऐतरेये वर्णितमित्यन्यत्र निरूपितम् । तदहि ग्रावणो युयु-
जानः स्तुवन् । आदित्येऽन्यान्यरूपत्वेन कल्पनवत्सोमाभिपवत्रावत्वेनापि कल्पना-
त्तत्स्तुतिः सम्मुखीना स्तुतिरिति ।

एवं त्रिविधां स्तुतिं प्रयुञ्जानस्त्रिविधं किरणयोगं बोधयन् असावत्रिः
सूर्यस्य चक्षुः । सूर्यरूपं चक्षुः । व्यविकरणा रूपकल्पना । अत्रेदक्तीत्या मित्र-
रूपत्वात्सूर्य मित्रावरणचक्षुष्वस्य चक्षुर्मित्रस्य वरुणास्याग्नेः इति सौरमूक्तादिपु
वर्णनात्सूर्यरूपमेव चक्षुरत्र न तु सूर्ये चक्षुषः स्थापनं निरोक्षकत्वेन उपरागे स्पर्श-
मोक्षयोर्निरोक्षणाय स्थापनम् ।

तादृशं सूर्यरूपं चक्षुः सन्दर्शनसावनरूपं विश्वस्य दिवि द्योलोके आवात्स्या-
पितवान् । सूर्यस्याद्योज्जात्रिकृत इति कल्पना । एव सूर्यं उदित इति परमार्थः ।
एवं स्वभर्तिनोक्तरीत्या कुमेरुगतस्य माया अन्वकारादिकास्ता अपावुक्षत् अपगू-
हितवान् । अपकृष्य गूहनं विनाशात्मकं तत्कृतवान् । एतावता सूर्यं उदितस्तमा
विनष्टमिति परमार्थः । परवर्ती च मन्त्रः—

य वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यशसुर ।

अत्रयस्तमन्विन्दन्नह्यग्नये अशक्नुवन्^१ ॥

अत्र स्वर्भानुकृत सूर्यस्य वेध उक्तरूप एव । अतएव तस्यापि आसुर इत्येव विशेषणम् । स चोक्तरूपो वेधस्तमसो मित्रर्णैव विज्ञायते नत्वन्येन, तस्योदय-
कालिकत्वात् । मित्रश्चैकोऽपि उप इव तस्योपाधिक बहुवचनम् । एव सत्यन
सूक्तगतमन्त्रेषूपरागपरत्वेन वचन न मन्त्रार्थानुगुणम् । एव सत्युपरागपरता स्य-
लान्तरे वक्तव्या भवेत् ।

यथाऽथर्ववेदीयमन्त्रेण तत्सिध्यत्युपरागादि, सच मन्त्रभागाऽथर्ववेदीय -

उत्पाता^२ पार्थिवान्तरीक्षाच्छनो दिविचरा ग्रहा ।

शनो भूमिर्वपमाना शमुल्का निर्हतं च यत् ॥ नक्षत्रमुल्काभिह्न

शमस्तु, शनोग्रहाश्चान्द्रमसाद्य । शमादित्याश्च राहुणा ।

शन्नो मृत्युर्धूमकेतु, श रुद्रास्तिग्मतेजस इत्यादि ।

निघण्टुषु मध्यमस्थानवासिदेवतानामसु अनुमति, राका, सिनीवालो,
कुहूरिति चत्वारि नामान्युक्तानि । एतेषामर्थकथनावसरे निरुक्तकारेण यास्केन
एतेषा देवपत्नीबोधकस्वमुक्तम् । तत्र पक्षान्तरमपि तत्र भाष्ये उक्तम् तच्च पूर्वेषा
याज्ञिकाना मत निरुक्तकारेण प्रदर्शितम् । 'अनुमतीरादे पीर्णमास्या, सिनीवाली
कुहूश्चामावास्ये^३' इति । तत्रापि या पूर्वा पीणमासी सानुमतियोत्तरा सा राका
एव या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली यात्तरा सा कुहूरिति । ऐतरेयब्राह्मणस्युच्यते
"या पूर्वा पीर्णमासी सानुमतियोत्तरा सा राका, एव या पूर्वामावास्या सा सिनी-
वालीयोत्तरा सा कुहूरिति^४ ।

अत्र दिनभेदेन पीर्णमास्यमावास्यायो पूर्वोत्तरात्व व्यवस्थाप्यते, तद्वशत-
दचोक्तनाभेद इति । ततश्चायमर्थो यत्त्रिंदिनसम्बन्ध पूर्वत्वमुत्तरदिनसम्बन्धे
उत्तरात्वमिति । तावता को गुण पीर्णमास्यमावास्यायोर्भावता पूर्वोत्तरदिनसम्ब-
न्धोऽन्यासामपि तिथीना सम्भवति, तासा पूर्वोत्तरा त्वेन तत्प्रयुक्ताभिन्नाम्ना व्यव-
हाराभावोऽनयोश्च तत्सम्बन्धमात्रेण तादृशव्यवहारस्तद्वशतश्च भिन्ननामव्यव-
हार इति ।

अथ निरुक्तराकाऽनुमननादनुम त, रातेर्दानकर्मणो राका, सिनमन्न
सद्वती सिनिनी, बाल पर्व वृणोतरिति, अन्नयुक्तत्वात्सिनीवाली । कुहूग्रहतरि-
तिनिमित्तवशतस्तासा तत्त्वम् । तदपि न । अनुमननमनुमतेर्निमित्त तत्र कस्य केन

कुतोऽनृमननमित्यविज्ञानम् । रातेरित्येन रा घातुतो निष्पत्तिर्विज्ञायते, पौर्णमास्याः को गुणः । अन्नवत्पूर्ववतीत्यनेन सिनीवालीति, तत्तु कुहूवामपि व्यभिचरति । तावता पूर्वात्वपरात्वाभ्यां को गुणः । किमिति तैश्शब्दः पौर्णमास्यमावस्ययोरेव ग्रहणं न पुनस्तिथ्यन्तरस्येति निर्णायको न कोऽपि हेतुः ।

एवं देवपत्नीत्वमपि कुत इत्यपि वचनैकशरणमेवेति । एवं तत्तस्याः कर्मसु प्रोच्यमानेषु मन्त्रेषु उच्यमाना गुणाश्च कथमुपपद्येरन्निति । निरुक्तवचनस्येव तट्टोकाकृता दुर्गाचार्येण स्थितं तद्गृहीत्वा तत्परतयाशेषयोजनेन निगमानां व्याख्यानमात्रं कृतं न तु पदार्थविषये विचारनिर्णयः । एवं सति अनयोः पूर्वात्वपरात्वविषये न काप्युपपादिका युक्तिः । देवपत्नीत्वं यथा निर्युक्तिकं वचनमात्रशरणमेवं पौर्णमास्यमात्रास्ययोः पूर्वात्वपरात्वे अपोति । दिनभेदेन भेदास्तिथ्यन्तरेष्वपि सम्भवन्ति ततस्तेषामेवमवचनेऽनयोरित्थं वचने न किमपि विनिगमकमिति ।

न च तिथ्यन्तरेषु विशेषवेदिकानुष्ठानाभावादनयोः पक्षपूरकत्वात् श्रीते कर्मणि पर्वानुग्रहस्यापेक्षणीयत्वादिष्ट्यादेः क्रमिकपक्षे पूर्वदिनेऽन्वाधानादिकरणात्तत्रोपवासस्य कृते तिथिनिर्णयस्यापेक्षणात्पूर्वात्वनिर्णयस्यापेक्षणम् । अतएव तरेये मतभेद उपवासे तिथिभेदनोल्लिखितः । “पूर्वा पौर्णमासौमुपवसेदितिपैङ्ग्यमुत्तरामिति” कौपीतकमिति ।

एवममावास्यायामपि दर्शपूर्णमासयोः पवप्रतिपत्सन्धी यागानुष्ठानयोग्यकाले यागानुष्ठानार्थं तद्योग्यता पूर्वदिनीयायाममायामुत्तरदिनीयायां वेति निर्णयस्यापेक्षणेन तदर्थं पूर्वात्वपरात्वनिर्णयोऽपेक्षणीयः । अन्यथा । पूर्वदिनयोगमात्रेणामावास्यां गृहीत्वाऽन्वाधाने हविर्निवृत्तिं परदिनीयप्रातःकाले चन्द्रमरकलामात्रावशिष्टस्य दर्शने प्रायश्चित्तीयतापत्तिः ।

तदुक्तं यस्य हविर्निरुप्तं चन्द्रमा अभ्युदियात्तेन तस्य हविषस्तेभ्यो देवेभ्यो विभज्य शिपिविष्टगुणकविष्णवे दातृगुणकामनये प्रदातृगुणकाये इन्द्राय यागः कार्यः इति विभिन्नदेवविषयकस्य यागस्य निरुप्तहविर्गतस्थूलतण्डुलसूक्ष्मतण्डुलमामध्यमतण्डुलानां विवेचनेन तद्विष्णुकप्रायश्चित्तत्वेनानुष्ठानं, पुनः पूर्वोचितामवास्यायागानुष्ठानं कर्तव्यं स्यादिति ब्राह्मणे प्रतिपादनं संगच्छते ।

एवं हि तद् ब्राह्मणम्—“यस्य हविर्निरुप्तं चन्द्रमा अभ्युदियात्तत्रेवा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुं, ये शिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय घृते चरुमि” ति । तदपि न । तिथ्यन्तरेष्वपि श्रीतकर्मनुष्ठाने प्रवानकालयोग-

निर्णयाय दिनभेदेन द्वेधे तदर्थं तिथ्यन्तरवेधनिर्णयाद्यर्थमपेक्षणीयपूर्वपरनिर्णय-
प्रकारस्यात्रापि सम्भवेन तेनैव पूर्णमास्यमावास्यायोरपि पूर्वात्वपरात्वयो-
स्तिथ्यन्तरवेधेन निर्णयेन विशिष्टानयो पूर्वात्वपरात्वयो पूर्वापराशब्देन वचने
बीजाभावादिति चेन्नान तयो. पूर्वापराशब्देन बोध दिनभेद कारण किन्त्वन्य
रूपमेव ।

तथाहि अत्र पूर्णमास्यमावास्यायो स्वप्न तावन्निर्णयम् । कर्मानुष्ठाने
तच्छब्दार्थस्वरूप लाकश्चमुच्यते-प्रदमावास्याशब्देन केवलकालवाचक किन्तु
योगरूढः । तत्रावयवार्थं सहवास निमित्तोक्त्य प्रवृत्त । स च सहवास प्रमिद्वया
सूर्याचन्द्रमसोः तौ च सूर्याचन्द्रमसौ सहयोगेऽपेक्षिनी लोकप्रसिद्धावेवोदात्तरूपौ,
यतश्चन्द्रमः शब्दार्थविषयेऽन्यथात्वस्यापि प्राप्तिसम्भव । चन्द्रमा यथा चन्द्रे द्वा-
दिशब्दबोध्यते मासकुदेव सोमशब्दनापि तद्वोच । तत्र सामशब्दार्थविषये ब्राह्मण
उच्यते "सोमो वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृतीय योज्य पवते स तृतीयमिति" तत्राय
पवत इत्यनेन भूस्त्वन्धिघन आदित्यस्येदमा बोधनस्य वेदे बहुषु दर्शनेन पूधातोर्ग-
मनार्थत्वस्य गमनार्थकेषु निघण्टौ पाठेन गन्तुरादित्यस्य तेन बोध । आदित्यश्च
रन्नेव सर्वदा भवति न कदापि ततो विरतो भवतीति ऐतरेये उच्यते "सूर्यस्य पश्य
ध्रमाण यो न तन्द्रयने चरन्" इति । एव सति यथा सामशब्दबोध्य आदित्य एव
चन्द्रमः शब्दबोध्यतोऽपि तस्य । नवोनव इति मन्त्रे आदित्यपरताया. स्वोक्तव्य-
त्वात् । तथाहि स मन्त्र —

नवो नवो भवति जायमानोऽह्ना केतुरपसामेत्यग्रम् ।

भाग देवेभ्यो विदधात्यायन् चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

एतदर्थं निरुक्त्वाकार ग्राह्—"नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमम-
भिप्रेत्य, अह्ना केतुत्पसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदेवतो द्वितीय.
पाद इत्येके । भाग देवेभ्यो विदधात्यायन् इत्यर्धमासेन्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते
चन्द्रमा दीर्घमायुः " इति ।

दुर्गाचार्येणतस्य व्याख्या त्रियते-नवो नवा भवति जायमान., चन्द्रमा,
प्रतीच्या दिशि पूर्वपक्षादिमुपपन्नम् । उपक्रान्तवृद्धिः । अस्त गत आदित्ये पश्चादा-
दित्यस्य प्रतिमास जायमाना नवो नवा भवति । अह्ना केतुरपसामेत्यपरपक्षान्त-
मभिप्रेत्य । अपरपक्षान्तेषु प्राच्या दिशि प्रक्षीण वलामात्रावशेषः । अह्ना केतु-
र्लक्षणम् । तत्कलापचयापचयाम्या हि प्रतिपत्प्रभृतौन्यहानि लक्ष्यन्ते ।

अथवा अह्ना केतु. कर्ता स्वगतिविशेषः । उपसामेत्यग्रमिति । उपसो य.
प्रकाशस्तस्य प्रान्न पुरन्ताः सूर्यस्योदितो दृश्यते । न पुनरेष एव पयसिण प्रतीचा-

प्राचीदिशी आयन्, पूर्वापरपक्षविभागेनैकैकशोऽपि पूर्णमास्यमावास्ययोरागत्य कालं भिन्दन् हविर्भागं वा विभागेन यथाविभागं देवेभ्यो भागं विदधाति ।

एवं कर्मपि पूर्वपक्षात्तीर्णमास्यमावास्ययोः स्वगत्या काले तिथिं विभज्य देवेभ्यो ददाति विभागदाने हेतुर्भवति, पूर्णं चन्द्रमसि उपचये उपवासात् पूर्णमासीमेवमदर्शनेऽमावास्यायामिनि ह विज्ञायते । य एवं करोति चन्द्रमाः स प्रतिरते प्रवर्धयते ईजानानां दीर्घमायुः । वयमपि च यजामहे तमनेन हविषा । अतः सोऽस्माकमेतत् करोत्वित्येतदाशास्महे । आदित्यदेवतो द्वितीयः पाद इत्येके । पूर्वापरं चरतो माययैतौ इत्यतोऽनन्तरमेवेयम् । इति ।

मंत्रावरणीये समाने हविषि विनियोग इत्यपेक्षेयमपि सौर्याचन्द्रमसीति । ग्रहानां केतुरित्यतो विशेषलिङ्गाद् ब्रवीति आदित्यदेवतो द्वितीयः पाद इति । तदर्थ-योजना-यश्चन्द्रमा नवो नवो भवति जायमानो यश्च देवेभ्यो भागं विदधात्यायन् यश्च प्रतिरते दीर्घमायुः सोऽस्माकमेतत्करोतु । अयं च सूर्यः ग्रहानां केतुः कर्तोदयास्तमयाभ्यामुपसां चाग्रमेति मुख्यत्वमागच्छति तत्कृतत्वादुपसो जन्मनः । तद्रश्मिप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे हि तमस्युपासो जायन्तेऽतः स तासां जनयिता मुख्यः । अतः साऽस्माकमेतदेवं करोत्विति ।

एवं मन्त्रार्थं निरुक्तानुरोधेन, व्याख्यां निघण्टुनिरुक्तानुरोधेन प्रदर्श्य चन्द्रमस उक्तीत्या मासकृदर्थकत्वेऽनुपपत्तिं प्रदर्शयति । अत्र निघण्टौ मध्यमस्थानदेवताकथनप्रसंगे उच्यमानश्चन्द्रमाः कथं मध्यमस्थानः । ननु सूर्यात्परतः शतसहस्रे योजनानां चन्द्रमसः स्थानमिति पौराणिकाः स्मरन्ति । सत्यं स्मरन्ति, कर्मयोगे तु द्युस्थानत्वे सति सर्वदेवतानां विशेषतः स्थाननियमो विवक्षितः । तदेतदेन्द्रं कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो बलकृतिरिति तथा बाहुल्येनैन्द्रेषु दृष्टत्वात् । बलकृतिश्च चन्द्रे दृष्टा यथा वधैरजेत दुर्मतिरिति । प्रसिद्धं चेदमिन्दुश्चन्द्रमा इति ।

रसात्मकत्वाच्चन्द्रमसो रसानुप्रदानसम्बन्धः । एवं चेदिन्द्रश्चन्द्रमाः, तस्य भेदवधाधिकारसम्बन्धकृत्वेन सूर्यादिवर्गिति युक्तं चन्द्रमा मध्यमस्थानः । अपि च ओषधिः सोमश्चन्द्रमा भवत्यधियज्ञमापन्नः । स चेन्द्रस्यान्नम् । अन्नं चान्नादस्यात्मसाद्भवति । अद्यमानस्यान्यत्वेनावस्थानादित्यतो युक्तं मध्यमस्थान इति । यथा च सर्वगतो वायुर्मध्यमस्थानो विशेषत इत्येवमित्यतो दोष इति ।

एवञ्च मासकृतश्चन्द्रमसो द्युलोकस्थानस्य मध्यमस्थानदेवतासु पाठात् इन्द्राभिन्नत्वेनादित्याभिन्नता, किञ्च द्युलोकस्थानवासिनोऽपि एकदेवतापक्षे आदित्याभिन्नत्वमेव । एवं च पूर्वोक्तसोमत्रैविध्ये चन्द्रमसः सोमशब्दबोध्यत्वेनादित्यरूपत्वमिति । तच्च भूतसम्बन्धित्वेन इदमा बोधनादित्युक्तम् ।

एव च सुमेरुप्रदेशीय आदित्यः सूर्य कुमेरुप्रदेशीयश्च भूसम्बन्धो आदित्य-
श्चन्द्रमा । अनयो सूर्याचन्द्रमसो सहवास निमित्तीकृत्यामावास्याशब्दप्रवृत्ति-
विप्रकर्षं च निमित्तीकृत्य पूर्णिमाशब्दप्रवृत्तिरिति वक्तव्यम् । पूर्वोक्त नवो नवो
इति मन्त्रस्य केवलादित्यपङ्क्तेन सुसगताया व्याख्याया सम्भवेन मासकृच्चन्द्रम
परतया यथाकथञ्चिद्व्याख्याया अयुक्तत्वम् । अह्ना दिनाना केतु प्रज्ञापक
प्रतिदिन जायमानो नवो नवो नवप्रकार उपसामग्रमेति ।

देवेभ्यो भाग विदधान आयन् । आदित्योदये यज्ञानुष्ठानप्रवृत्त्या यज्ञ दीय-
मानभागो दिनसम्बन्धादादित्य संपादित इति कल्पना । एतादृशश्चन्द्रमा आदित्यो
दीर्घमायु प्रतिरत इत्यर्थात् । एव च सूर्याचन्द्रमसो सहवास ब्रूवन्नपि अमावा
स्याशब्द प्रसिद्ध मासकृत कलावन्त चन्द्रमस न सहवासप्रतियोगितया गृह्णाति
मन्त्रार्थाननुगुण्यापत्ते, किन्वादित्यस्यैव देशभेदमन्त्रस्य चन्द्रमस्त्वेन ग्रहणेन
सूर्याचन्द्रमसो सहवाससम्बन्धेनामावास्याशब्दः प्रवर्तते इति ।

कुमेरुसम्बद्धो भूसम्बन्धो आदित्यश्चन्द्रम शब्देन बोध्यत इत्युक्त पुरस्तात् ।
एव च सुमेरुसम्बन्धित आदित्यस्य तत्र प्रदक्षिणपरिक्रमवशतो दक्षदक्षिणशब्दव्य-
वहारार्थत्वं, पूर्वस्यामुदयेन पश्चिमाभिमुखगमनवशत प्रत्यङ्गादिशब्दस्तस्य व्यव-
हार प्रत्यङ् देवाना विश प्रत्यङ्गुदेपि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्व स्वदेश इत्यादी
यथा ।

एव कुमेरावुदयन्नसो पश्चिमायामुदेत्य पूर्वाभिमुख गच्छन्स आदित्यस्तत्र
पूर्वप्रथमप्राङ्गादिशब्दव्यवहृत इत्युक्त पुरस्तात् । तदनयो सूर्याचन्द्रमसो
सहवासश्च तत्रोदयास्तावसरे भवेत् । तत्रकस्या दिश आदित्य उदेति यथा यथा,
तथा तथा परस्या दिश्यस्तमयते । यथा सुमेरुनोऽस्तमयन् तदानीमे वकुमेरावुदयन्
भवति । यावत्या मात्रयास्तमेति तावत्या मात्रया कुमेरावुदेति । एवमेव कुमेरा-
वस्तमये सुमेरावुदये ।

एवञ्च तस्मिन्नवसरे सहवासस्तयोरिति । तत्र सुमेरुसम्बद्धस्यादित्यस्य
सम्बन्धेन यथोप प्रादीना प्रत्यङ्गादिप्रतीच्यादिशब्देन व्यवहार, एव कुमेरु-
सम्बन्धवशत आदित्यस्य पूर्वशब्दव्यवहारवदमावास्याया अपि पूर्वाशब्देनव्यवहार,
सुमेरुसम्बद्धादित्यसम्बन्धादुत्तरात्वेन व्यवहारो ब्राह्मणे । तत्रानुमति पूर्वा पीर्ण-
मासी, राका उत्तरा पीर्णमासी । एव सिनीवाली पूर्वामावास्या उत्तरा कुहरिति ।

तदतत्तदीयमन्त्रैरपि व्यक्त भवति । किञ्च सुमेरो कुमेरो चोक्तरीत्या
सूर्याचन्द्रमसो सहवासो द्विर्भवति, उदयावसरे अस्तावसरे च । तथापि उदया-
वसरे सूर्याचन्द्रमसो सहवासात्तरमादित्यस्य दर्शनमेव जायते न त्वदर्शनम्, अमा-
वास्यायाश्चाय विशेषः सहवास उभयोरदर्शनञ्चेति । तत्र सत्यप्पुदयावसरे सह-
वासे दर्शनस्याभावेन न तत्रत्य सहवासस्तत्रामावास्याशब्दप्रयोगे निमित्तम् ।

अत एव न तत्र पूर्वत्वपरात्ववर्णनसम्भवः । अस्तावसरीयश्च सहवास-
स्तदुत्तरं यत्रास्तं गत आदित्यस्तत्र तस्यादर्शनं चेति अमावास्यावोधे तत्र निमि-
त्तमिति तत्रत्या साऽमावास्यात्युच्यते । कुमेरावस्ते कुमेरुस्था सामावस्या, सुमेरा-
वस्ते सुमेरुस्था चेति ।

कुमेरुसम्बन्धिन आदित्यादेः पूर्वादिशब्दैर्व्यवहारस्य पूर्वं बहुशः प्रतिपाद-
नात्तत्रत्यामावास्या पूर्वादिशब्दभाक् । एवं सुमेरावपि सोत्तरा भवति । तदेतद्-
ब्राह्मणादिषु पूर्वत्वपरात्वेन व्यवहारे निमित्तमित्युक्तम् । इदं कर्मसु प्रयुज्यमान-
तन्मन्त्रैरभिव्यज्यते । तथाहि सिनीवाल्याः कुमेरुसम्बन्धिन्याः पूर्वस्या अमावा-
स्याया अयं मन्त्रः—

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुपस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङ्दि नः^१ ॥ इति ।

अयं मन्त्रो निरुक्तकारेण व्याख्यातो यथा—सिनीवालि पृथुजघने । स्तुकः
स्त्यायतेः संघातः । पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुते वा या त्वं देवानामसि स्वसा नु असा,
स्वेपु सीदतीति वा । जुपस्व हव्यमदनं प्रजां च देवि दिश न^२ इति ।

दुर्गाचार्येणैतस्य व्याख्या क्रियते—हे सिनीवालि पृथुष्टुके विस्तीर्णजघने
अथवा पृथुष्टुके पृथु केशस्तुके पृथु केशकलापे अथवा पृथुष्टुते, या त्वं देवानां स्वसा
भगिन्यसि माध्यमिकानां, सा त्वं जुपस्वासेवस्व एतत् हव्यमाहुतं, मर्यादया
विधानेन च हुतमस्माभिः । आसेव्य च प्रजां देवि दिदिङ्दि नः । प्रजामस्माकं
दिश अतिसृज देहि इत्याशास्महे इति ।

अत्र मन्त्रे देवस्वसृत्वं तस्या उच्यते । अमावास्या तत्रैव भवति यत्र सह-
वासे दर्शनं च । तदुभयं यत्रास्तस्तत्रैवेति पूर्वमुक्तम् । अस्तदेशे एवास्तोत्तरव-
र्तिनः किरणा दृश्यन्ते । किरणानाञ्च देवत्वम् । सचास्तः कुमेरी यदाभवति
तदा तत्रत्य आदित्यस्तत्रत्यद्योलोकं प्राप्तः । तत्रत्यकिरणा अपि देवा एव, ते च
मन्त्रे यद्यपि विशिष्य नोक्तास्तथापि ते साध्या देवा एव । तच्च देवानां माने इति
मन्त्रे प्रतिपादितम् ।

एवञ्च तत्र तृतीयसवने देवानां निर्माणस्योक्ततयाऽस्तावसरे च तत्प्रवृत्त्या
सूर्याचन्द्रमसोः सहवासोऽपि तत्रास्तावसरीयो विज्ञायते, ततस्तस्य चन्द्रमसस्तत्रा-
दर्शनेनामावास्यापि तत्रत्यैवैषा गृह्यते, तत्रादित्यादीनामिवास्या अपि पूर्वाञ्च-
नात्पूर्वात्वेन ग्रहणमिति ब्राह्मणादिषु पूर्वामावास्यात्वेनोक्तिः, सैषा पूर्वामावास्या
समानात्स्थानादुत्पाद्यत इति तस्या मन्त्रे या देवानामसि स्वसा इति देवान् प्रति
स्वसृत्वेन वचनम् ।

एव वदे सूर्येण यत्र देशे सुमेर्वादावुदीयते तदानीं तेन तद्विरुद्धे कुमेर्वादी स्वोय तेजो दीयते तद्वशत एव तत्र प्रकाशनं भवति । प्रकाशकरणस्याहुतित्वेन वचनम् यदस्य विज्ञानं तज्जुहोतीत्यनेन । तदभिप्रत्य सिनीवाली प्रति मन्त्र उच्यते ग्राहुत अर्द्धपदार्थकत्वं व्याप्त्यर्थकत्वं वा, आद्य रात्रौ स्वल्पस्यैव तजसः प्रवृत्तिः । नहि दिनवत्परिपूर्णं प्रकाशं इति । अन्यथा समन्ताद्भुतं तद्व्य हे सिनीवालि नोऽस्माकं सम्बन्धि जुपस्व सवस्व स्त्रीकुर्वित्यर्थः । दधि ! हे सिनीवालि नोऽस्माकं प्रजा दिदिङ्दि दिशि देहीत्यर्थः । एवमपरस्तस्या मन्त्र —

या सुग्राहु स्वङ्गुरि सुपमा बहुसूवरी ।
तस्य विश्वपत्न्यं हवि सिनीवात्यं जुहातन ॥ इति ।

अत्र सूर्याचन्द्रमसो सहवासमदर्शनं च चन्द्रमसो निमित्तीकृत्य प्रवृत्तपा-
ऽनायास्या कुमेरुसम्बन्धिनी, अत एवात्र मन्त्र तस्य विश्वपत्नीत्वेन वचनम् । विश्व-
पत्नीं विशां प्रजानां पत्नीं पालिकेति तदर्थः । सा च सुग्राहु शोभनवाहूपेता ।
सहवाससम्बलीयत्वेन तस्यास्नग्ध्याभिन्नत्वेन तनीयपार्श्वस्य प्रकाशितत्वेन पार्श्व-
भागीयतेजसश्च ग्राहुत्वेन वणनेनात्रास्नमुपेक्ष्यतः परवर्तिपार्श्वभागस्य सम्यक्
प्रकाशितत्वेन शोभनत्वमित्युच्यते सुग्राहु । अस्तमुपयन्न्सावर्धंशोऽस्तमिताऽर्धंश-
श्चानस्तमितः ।

आदित्यविम्बञ्च दशाङ्गुलव्याममुच्यत इति दशाङ्गुलमध्येऽर्धविम्बस्या-
स्नमये पञ्चाङ्गुलमायस्य दर्शनेनाङ्गुलिपञ्चकयुतत्वेन हस्तरूपत्वं मत्वा तस्य
प्रकाशमानत्वेनापि सुग्राहुत्ववरणानुसम्भवः । पञ्चाङ्गुलपरिमाणद्व्यङ्गुलमित-
भागानामपि प्रकाशितत्वेन स्वङ्गुरिरित्युक्तिः । लकारस्य रेफो व्यत्यासात् ।
सुपमेत्यनेन सम्यक्विम्बार्धरूपत्वं पञ्चाङ्गुलिमितत्वमुच्यते । एव तस्याः सवनस्य
प्रकाशनरूपस्य कर्तृत्वं गृहीत्वा बहुसूवरीत्युक्तिः । अथवा बहूनां परवर्तिकरणा-
नामुत्पादयितृत्वं मतोच्यते बहुसूवरीति । तादृशो या सिनीवालीसज्ञकामावास्या
विशा पालयित्री तस्यं हविर्जुहातनेत्युक्तिः ।

एवञ्चात्रोदनविधमन्त्रद्वयार्थस्यैकविधपूर्वाभावास्याहपत्ववचनेनैव साम-
ञ्जस्यम् । तस्मात्पूर्वाभावास्या कुमेरवर्धास्तमितादित्यरूपिणीति वेदे भूय-
स्यैवेकस्य स्तव इति पूर्वोपा मतस्योपपत्तिः । निरुक्तमिममतदवपत्नीत्वस्यापि
भेदपञ्चाभावास्याया देवपत्नीत्ववरणानस्यापि सम्भवेनोपपत्तिः ।

याज्ञिकमिममतपूर्वाभावास्यात्वमपि सगतमिति सिनीवाली कुमेरगतार्धा-
स्तमितादित्यरूपिणीति सिध्यति । सिनीवालीश्चाऽप्यमुमेवार्थं वृणोति ।
तत्र सिनीत्यनेन वन्द्य उच्यते । पिङ्गानोर्वन्द्यानामार्थात्स्य निष्पत्तिः । तद्युक्त-

त्वात्सा सिनीवाली । अस्तावसरीयस्यादित्यस्य वरुणशब्देन वेदे मैत्रावरुण-
सूक्तादिषु वचनात् । वरुणस्य पाशशायुधत्वेन वर्णनात् । अस्तमारभ्य पाश-
वन्धनस्य वचनात्सिनीवाली पूर्वोक्तरीत्या कुमेरुस्थादित्यरूपिण्यमावास्या पूर्वा
सिनीवालीनामिका ।

यत्तु निरुक्तकारेण सिनशब्दस्यान्नार्थत्वं गृहीत्वा तद्युक्तार्थे इकारं प्रत्यय
मत्वा वालशब्दस्य च वृधातुतो निष्पत्तिः, रेफस्य लकारभावो व्यत्यासादिति
वालं पर्व सूर्याचन्द्रमसोः सहवासरूपामावास्थेति वचनम् । तन्न सम्यक्, अव्या-
वर्तकत्वात् । सिनीवालीनामान्नवत्पर्वरूपिणी अन्नं च पैतृककर्मनिवन्धनम् ।
पैतृकञ्चकर्म दिनभेदेनामावास्याभेदे पूर्वस्यामेव भवति न परस्यामिति निया-
मकाभावेन परस्या अप्यन्नवत्वसम्भवेन पूर्वस्याः सिनीवालीत्वकथने वीजा-
भावात् ।

यथा भुवि कुमेरावस्तमयकालीनसूर्याचन्द्रमसोः सहवासकालोऽस्तावसरीयः,
तत्रत्यामावास्या सिनीवालीपदबोध्या, एवं भुव उत्तरपार्श्वे सुमेरावस्तकालिक-
भूर्त्येन्दुसहवासकालीनतत्रत्याऽमावास्या कुहूशब्दबोध्या । अत एवाच्यते योत्तरा
।। कुहूरिति । विद्यते हि तत्र सूर्याचन्द्रमसोः सहवासः सूर्यस्यादर्शनं च परस्तात् ।
उत्तरदिवसम्बन्धात्सोत्तरेत्युच्यते इत्युक्तम् ।

कुहूरिति नामाप्युक्तार्थबोधकम् । कुहूरित्यस्य कौ होम इत्यर्थकता,
कुण्डस्य पृथिवीबोधकत्वेन कुमेरुबोधकता, तत्र होमो दानमर्थाद्व्यां-
लोकीयैः । द्योलोकश्च भुव उत्तरपार्श्वे सुमेरुरूप इत्युक्तम् । यथा कुमेरी विद्य-
मानेन दीयमानं तेजो यागहोमरूपेणोच्यते, एवं सुमेरी विद्यमानेन दीयमानस्य
तेजसोऽपि होमादिरूपत्वमिति कां होमो यया सा कुहूरिति कुहूनामकत्वम् ।
अमावास्थेति वचनादुत्तरे सुमेरी सूर्याचन्द्रमसोः सहवासा दर्शनञ्च प्राप्तमिति
उत्तरदिवसम्बन्धात् सहवासादर्शनवत्वाच्च सामावास्यात्तत्रा कुहूरिति नाम-
बोध्मेति । तन्मन्त्रतोऽयमर्थो विस्पष्टः । तथाहि तदीयो मन्त्रः—

कुहूमहंभुवृतं विद्यनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यैते देवि हविषा विधेम^१ ॥ इति ।

अत्र सुवृतमिति विशेषणं द्योलोकसम्बन्धितोच्यते । द्योलोकस्य सुवरिति
नाम सुष्ठुवरणेन निमित्तान् । तद्वदस्या अपि सुष्ठुवरणेन हेतुना सुवृतमिति विशेष-
णम् । विद्यमानापसमित्यनेन पृथिवीसम्बन्धो व्यज्यते । सुमेरी द्योलोके यज्ञा यया
यज्ञातुना वाध्यत एवं कुमेरी यज्ञा विद्वातुना वाध्यते ।

विद्वातोर्यज्ञबोधकत्वं निघण्टी यागवांधकेषु नामसु विदधीत नाम्ना
विज्ञाप्यते । ततो विद्मनेतिपदेन वेदनरूपस्य पृथिवीगतस्य यज्ञस्य वचनेन तेन

विदमना यज्ञेन कर्मवती यज्ञरूपकर्मकर्त्रोमित्यर्थः । इदं पदं सुमेरुसम्बन्धं कृत्वा अभिप्रेक्ष्यति । सुहवायास्तस्याः प्रकृतयज्ञार्थकेन अस्मिन् यज्ञ इत्यनम सुमेरुत कुमेरुगतयज्ञस्य बोधः । तस्याः कुहूत्राः सकाशात् पितृणां श्रवणस्य प्रार्थनम् । पितृश्रवणं पितृणां यत्र पार्श्वे निवासस्तद्वत्प श्रवणं पार्श्वे ददातु तत्पार्श्वं प्रापय-
त्वित्यर्थः । एवमपरस्तस्या मन्त्रः —

कूहुर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो हस्य हविष शृणोतु ।
सन्दाशुपे किरतु भूरि वामं गयस्पापं यजमाने दधानु^१ ॥ इति ।

अनेनापि देवानामपाः कुहूरिति वचनेन देवताकर्तृकं कौ होमः, स च देवतास्वस्नमयावसरीय इति । एषा अमृतस्य पत्नी हव्या चास्य यज्ञस्य श्रुति-
भावः प्राप्नोतु । दाशवाश्चात्तरदिकस्तस्मै भूरि वामं वामावृत्तं धनं सा किरतु ददातु । यजमाने च रायो धनस्त- पापं दधात्विति । वाममिति विशेषणं च धनस्य दक्षिणादिकस्मन्बन्धं बोधयति । एवञ्चैतद्वचनं कुहूत्राः कुमेरुसम्बन्धव्यक्तिः । तेनैवास्नात्तमरीयेति च व्यञ्जनं भवति । एवञ्चैषा सहवासनिबन्धना परस्नात् सूर्यस्यादर्शनेन युतिर्न पूर्वमुक्तमेव । तत एपोत्तराऽमावास्याः कुहूपदवाध्येति ।

आदित्यस्यास्तावसरीयत्वं यथाभावास्यायास्तद्वृत्तश्च यथा तस्याः पूर्वो-
त्तरात्त्वमेवमुदयकालिकत्वेन पूर्णिमाया अपि तादृशत्वम्, पूर्वोत्तरावदसम्बन्धित्वं
च । तथाहि पूर्णत्वं विप्रकृष्टत्वं च निमित्तोक्त्य पूर्णिमाशब्दोऽप्यमाह । तच्च
पूर्णत्वं विप्रकृष्टत्वं च निरूपकमपेक्षमाणं सूर्याचन्द्रमसावेव तत्त्वेन गृह्णाति ।
भवति च सूर्याचन्द्रमसोर्विप्रकृष्टत्वं गृहीत्वा तच्छब्दप्रवृत्तिः ।

तत्र चन्द्रमः शब्देन कलावती मासकृतश्चन्द्रमसो ग्रहणं लोके, अत्र त्वादित्य-
स्यस्यैव चन्द्रमस्त्वेन ग्रहणं, पूर्वोत्तरात्वेनाभावास्यावत् पूर्णिमाया अपि प्रामा-
णिकग्रन्थेषु वचनात् । एवञ्च सुमरुतुमरुवतिनोर्देशभेदेन भिन्नत्वेनाभिप्रेयमाण-
योरादित्यरूपसूर्याचन्द्रमसोर्विप्रकृष्टत्वं सम्बन्ध एव पूर्णत्वोऽपि । एवञ्चेदं विप्र-
कृष्टत्वं पूर्णत्वं सूर्याचन्द्रमसोरेव । तच्चोदयावसरीयम् । उदयावरे व्रमणं प्रवृत्तं
आदित्यं पूर्णं उदितो यत्र तत्स्थानस्य तत्रत्याभावास्यास्थलीयन्तसहवासस्यानन्ता
विप्रकृष्टत्वम् ।

स्थानगतस्य तस्य विप्रकृष्टस्य तत्स्थानवर्तिनि आदित्ये समारोपेण सोऽपि
विप्रकृष्ट इत्युच्यते । तत्र दक्षिणस्याः दिशि उदितस्य सामस्य तद्वत्स्यादित्य-
स्थोदयस्थानं, तस्याः दिशि अस्तावसरीयसहवासस्थानतो विप्रकृष्टम् । तत्स्थान-
गतस्य तस्मिन्मारोपं कृत्वा सोऽपि विप्रकृष्ट इत्युच्यते । तथा तस्य दर्शनं पूर्णत्वे-

१४२ प्रथमो विवेकः

नेति पूर्णत्वं विप्रकृष्टत्वं भवतीति सा पूर्वा पूर्णमासीत्युच्यते । तस्या नामानु-
मतिः । तदेतत्तादीयमन्त्रतोऽपि व्यज्यते । अयं तन्मन्त्रः—

अनु नोद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहो
भवतं दाशुपे मयः^१ । इति ।

एकत्रोदितेनादित्येनापरत्र प्रकाशस्य दानं यागहोमादिरूपं पूर्वमुक्तम् ।
एवं सति दक्षिणदिक्केनादित्येन दीयमानः प्रकाशो दक्षिणदिक्कानां यज्ञः । तथा
चासी देवानामभिप्रायेण क्रियमाणः यज्ञः । स च देवतासम्बन्ध्यग्निसापेक्षः ।
देवतासम्बन्धिन्यन्यकर्तृके च यज्ञे आहवनीयोऽग्निः स देवतासु हव्यवहनाद्व्यवा-
हनशब्देनोच्यते । स चाग्निरेषाऽनुमतिश्च नोऽस्मदीय यज्ञमनुमन्यतामिति दाशुपे
सुखसम्पादकत्वमुच्यते इति ।

तथा च देवतोद्देश्यकयागवर्णनतो दक्षिणदिशः सम्बन्धो व्यक्तो भवति ।
एवं च तन्मन्त्रतस्तस्य विप्रकृष्टस्य पूर्णस्य देवतोद्देश्यकयागकर्तु रदितत्वरूपवर्णत्वं
प्रतीयते विप्रकृष्टत्वं, च । एषा पूर्णिमा पूर्वा भवति । यथैषा दक्षिणदिग्गता
पूर्णिमा पूर्वा एवमुत्तरदिग्गता सा राकेति । तत्रापि तद्दिशि सहवासादर्शनस्थान-
रूपावांस्तमयस्थानतस्तत्र पूर्णविम्बोदयस्थानस्य विप्रकृष्टत्वं, तच्च तत्रत्य आदि-
त्ये आरोप्य तस्य विप्रकृष्टत्वं पूर्णत्वं चेति तत्काकिकात्वेनैषा पूर्णिमा उत्तरो-
च्यते । राकेति तन्नामेत्युक्तम् । तदीयश्च मन्त्रः—

राकमहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा वोधतु त्मना ।
सीत्यत्वपः सूच्या च्छिद्यमाना ददातु वीरं शतदायमुक्व्यम्^२ ॥ इति ।

द्वितीयो मन्त्रस्तस्या एवम्—

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुपे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा^३ ॥ इति ।

अत्र सुहवात्वं हवानकर्मत्वं, सुभगात्वं चोदयकालिक्या एव तस्याः सम्भ-
वतीति उदयकालिक्यास्तस्या गृहणं वोधयति । अणां कर्मणां सातत्येन प्रवृत्तिरूपं
सौवनमचिच्छिद्यमानकिरणरूपसूच्या उदयकालित्वं तस्या वोधितम् । एवं शतदाय-
युक्त उक्व्यो रात्रिकालिकादित्यरूपपुत्रस्य दानं करोत्वित्यपि तदैव संगतम् ।

एवं द्वितीयमन्त्रे वसुनः सहस्रपोषत्वं सुभगत्वमुक्तरीत्यैव संगच्छते ।
एतन्नोत्तरा पूर्णमासी वेदे विवक्षिता । अत एव दर्शपूर्णमासयोरहोरूपत्वमुच्यमानं
तैत्तिरीये संगतम् । ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासाविति । तत्राहःपदस्य पूर्णमासेन

सम्बन्धः । दर्शपूर्णमासशब्दे दर्शशब्दस्याल्पाक्षरत्वेन पूर्वंनिपात । एव च यदहः सा पूर्णमासी, या रात्रिः स दर्श इति क्रमिकान्वयाभिप्रायेणोक्तवाक्य मगच्छते । अन्यथाहोरात्रयोस्तद्वचनस्य सम्यक्त्वं न स्यात् । एवञ्चेदानीमुक्तत्वे निघण्टो मध्यमस्थानेऽनुमत्यादीनां वचनस्य सगति । एव देवपत्नीत्ववर्णनमपि सगतमिति दिक् ।

४३. वाताप्य शब्दार्थनिर्णय.

निरुक्ते वाताप्यशब्दो निघण्टो अनिर्णीतार्थत्वेन पठितस्यार्थनिर्णयावसरे उच्यते वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति इति । एतद्विवरणतो विज्ञायते वाताप्येत्यय शब्दोऽकारान्तस्तस्यार्थविषये विचार इति ।

यतो निरुक्ते वाताप्यमुदकं भवतीति वर्णनेन तस्य प्रथमान्तताप्रतीतेः । वातेनाप्यायनाद्वाताप्यस्य तत्त्वमिति । तच्चाप्यायनमुदकस्येति वाताप्यशब्द उदकस्य बोधक इति । निगमश्च तत्रोक्त पुनानो वाताप्य विश्वश्चन्द्रमिति । टीकाकृता दुर्गादिमेन व्याख्यायामुच्यते-वाताप्यमुदकं प्राप्य द्रवीभूतं सोम । सम्पूर्णो मन्त्रश्चेत् पर्यालोच्येत तदानीमुभयस्य नियुक्तिरुक्ताप्रतीतिः । एवमत्र सम्पूर्णो मन्त्रः—

नु नो रयिमुमास्व नृवन्नं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् ।

प्रवन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मभू विषावसुर्जगम्यात्^१ ॥ इति ।

अत्र सामानाधिकरण्याद्वयमित्यस्य विशेषणानि नृवन्तमित्यादीनि प्रतीयन्ते । तथा सति तत्र वाताप्यमित्यपि रयिविशेषणमेव । तच्चेदं पुल्लिङ्गम् । रयमित्यस्य पुल्लिङ्गत्वात् । अत्रैव नृवन्तमित्यस्य पुस्त्वमुपपन्नम् । तथा सति वाताप्यमित्ययमपि पुल्लिङ्गो द्वितीयान्न एव । तत्र पुनः सन्देशो द्वितीयैकवचनान्तोऽसौ किमकारान्तो वा स्यादिकारान्तो वा । मन्त्रान्तरसंपर्कादस्यानकारान्तत्व प्रतीयते ।

तथाहि अन्नसूक्ते उच्यते-वातापेऽपीव इदमव इति । तत्र वातापे इति सम्बोधनान्नाय शब्दोऽकारान्तः । प्रत्युक्तेकारान्तः । तस्येकारान्तस्य सम्बोधने रूप वातापे इति मन्त्रे । एव सति प्रकृतमन्त्रेऽपि इकारान्तवातापिशब्दस्य द्वितीयैकवचने बहुलवचनादपि पूर्वरूपाभावेऽनुर्यमितिवद वाताप्यमिति पुल्लिङ्ग-द्वितीयैकवचनान्तस्य वाताप्यमित्येव रूपम् । तथा सति तन्मन्त्रोक्तैरयिमिति विशेष्येणानुगुण विशेषण स्यात् । एवञ्च वाताप्यमित्यस्य नोदकपरताऽपितु वातद्वाराऽऽप्तिपुक्तमिति यौगिकत्वमात्रम् । तच्च तन्मन्त्रोक्तैरयिविशेषणत्वेनोप-पद्यत इति ।

तत्रोदाहरणं मन्त्रे उच्यते—हे इन्दो हे सोमास्मदर्थं पुनानो गच्छन् । पू धातोर्गत्यर्थकेषु निघण्टौ पाठादस्य गत्यर्थत्वम् । रयिं धनमादित्यरूपमुप सविधे मास्वोत्पादय । सविधश्च देशः कुमेरुस्तत्रेत्यर्थः । कीदृशं रयिम्, नृवन्तं नृभिर्नैतृभिः किरणैस्तद्वन्तम् । किरणानां मण्डलनेतृत्वमिति कल्पना । अत एव सप्त युञ्जन्तोत्यादि उपपन्नम् । पुनः कीदृशं रयिम् । वाताप्यम्, वातेन प्राप्यमाणम् ।

अयं भावः—वातो हि सदा गमनशीलः प्रतिदिनं प्रचलन्नादित्यः । स च क्रमेणोत्तरा गमनावसरे सुमेरौ प्रथमं दृग्गोचरो भवति, ततः परस्तात् क्रमेणादित्यदर्शनमनस्तमितं तत्रोदितं भवतीति पूर्ववर्तिना तेनेदं दत्तमिति कल्पना यथा सुमेरावेवं कुमेरावपि । वातेनाप्यत इति वा वातापित्वं विम्बस्य । अन्नसूक्तोऽपि विम्बस्यान्नत्वेन स्तुती तस्य वातापे इति सम्बोधनमुक्तकल्पनया । पुनः कीदृशं विश्वश्चन्द्रम् । विश्वं सर्वं प्रत्यविशेषात् देवान् मनुष्यान् पितॄन् पशून् आदीनपि प्रति चन्द्रमानन्दयितुं सुखकरमित्यर्थः ।

कुमेरुष्ठानामुदयस्तस्याह्लादकरत्वं सुमेरुष्ठानामपि दिवाभागे आपेक्षिकप्रखरकिरणवत्त्वापेक्षया सुखकरताऽस्तमयत आदित्यस्यैवं मध्यमादिस्थानवासिनः प्रत्यपीति गृहीत्वोच्यते विश्वश्चन्द्रमिति । अत्र विश्वश्चन्द्रशब्दस्य सुश्चन्द्रहरिश्चन्द्रवत्सुडागमः । इदमेकं पदमत एव विश्वश्चन्द्रपदे एकस्वरयोगिता । विश्व इत्यस्य पृथक्पदत्वे चन्द्रमित्यस्यापि तथात्वे उभयोः पृथक्स्वरता स्यात् ।

एवञ्च दुर्गादासोक्तं विश्वः सर्वो जन इति विवरणं न सम्यक् । आदित्यमण्डले त्रिधा किरणयोगः । तत्राग्रवर्ती किरणसंघ आदित्यं स्तोतीति कल्पना । पश्चाद्वर्ती चादित्यं नमतीवेति । सम्मुखश्च तमाह्वयतीवेति । तद्युक्तस्य स्तोतृत्वं मत्वोच्यते वन्दितुरतीतस्य पश्चाद्वर्तिकिरणसम्बन्धिन आदित्यस्य सम्बन्धि आयुः स एवाविरतं चलन्नादित्यरूप आयुरूपो वायुरूपस्तं प्रतारि प्रवर्द्धय ।

अयं भावः—अयं सर्वदा प्रचलन्नादित्यः सुमेरुसन्निकटे कुमेरुसन्निकटे च देशे हठान्नोदितोऽस्तमितो वा बहुकालं भवति, किन्तु तस्य देशस्य सुमेरुकुमेर्वोः सामीप्यानुसारेण क्रमश उदयास्तमयी स्वल्पकालमारभ्य बहुकालपर्यन्तं कुर्वाणः प्रवर्धित इत्युक्तिः । अत एवैतस्यादित्यस्य देशानुसारेणोदित्य स्वल्पकालं प्रकाश्य विश्व, पुनरस्तमये उदितस्य तस्य स्वल्पोर्ध्वदेशसम्बन्धोत्तरं पुनरस्तमये शुनः पुच्छवद्भावः । यथा शुनः पुच्छं स्वल्पित्यर्गभावं प्राप्तं भवति एवम् ।

अत एव तस्य तथाभावमापन्नस्य शुनःपुच्छशब्देन व्यवहारः । एवं बहुकालं प्रवर्तमानः सः प्रवर्धित इति गृहीत्वाऽऽयुपः प्रतरणोक्तिः । आयुवायुशब्दयोः समानार्थत्वं निरुक्तकार आह—आयुरेव वकारोपजनं प्राप्य वायुर्भवति । तद्वदत्र ।

एव प्रातः काले विद्यावसुरूपो वा सविता तदरूप आदित्यो जगम्यात् गच्छन् प्राप्तो भवतु दिनमुदित भवतित्रिति प्रार्थना ।

४४. मर्यादाशब्दवचनस्यलेऽपि विसंगति

एव मर्यादाशब्दवचनस्यलेऽपि न स्पष्टार्थत्वम् । तथाहि मन्त्र -

सप्त मर्यादाः कवयस्तत्तद्धुस्नासामेकामिदम्यहुरोऽगात् ।

आयोहं स्कम्भ उपमस्य नीळे पथा विसर्गे घरुणेपु तस्यो ॥

एतन्मन्त्रस्यादिममर्थं निस्वतकारेण अहुरशब्दार्थनिर्णयाय निगमत्वे-
नोक्तम् । आख्यातं च तत्तर्नवम्-सप्तैव मर्यादा कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यभि-
गच्छन् नहस्वान् भवति । स्तेय तत्पारोहण, ब्रह्माहत्या, भ्रूणहत्या, सुरापान, दुष्कृ-
तस्य कर्मणः पुनः पुनः मेवा पातकेऽनुतोद्यमिति ।

दुर्गाचार्येण सम्पूर्णं मन्त्र प्रदर्श्य तस्य व्याख्यानमेव कृतम्-सप्त मर्यादाः
सप्त स्थिती कवयो मेघाविनो हिरण्यगर्भमनुप्रभृतयस्तत्तक्षु कृतवन्त । नित्या
एव हि ता, तैस्तु तत्प्रख्यायिकानुस्मरणार्थं ग्रन्थसन्दर्भोऽभिध्वञ्जित । एतदेव
करणमित्युपचर्यते । तासामेकामिदम्यहुरोऽगात् । इदित्यनर्थक । अप्यर्थे वा ।
तासा मर्यादानामेकामभिगच्छन्निभक्रामन् ग्रहस्वान् भवति । गादित्येनदमे समीप-
माकृष्य एकामप्यभिगच्छन्निति । कतमास्ना मर्यादा इति ? स्तेय तत्पारोहणम्
इत्येवमाद्याः । य पुनरेताः नाभिगच्छति तस्य किम् इति ।

स आयोरयनस्य सूर्यस्य स्कम्भे स्कम्भने मण्डले उपमस्य सर्वभूतोपनिर्मातुरा-
दित्यान्तरपुरस्य नीळे नीडे निलयने स्थाने यानि घरुणानि धारयितृणि स्थानानि
अग्रध्वसोनि आभूतसकल्पवस्यायीनि तेषु तस्यो तिष्ठति आह-कस्मिन् काले ?
पथा विसर्गे विषयानुप्रवेशमार्गभूतानामिन्द्रियाणां विसर्गे विमर्जनकाले प्राप्ते
मृत्युकाल इत्यर्थः । मर्यादासर्गात्स्पष्टतर एव निगम इत्यतोहुरशब्दो द्वितीयो
नोपात्त । स्मृतिसमाचारश्चानेन प्रतिविशिष्ट उपदशितो भविष्यतीत्येव मन्त्रेभ्य
एवापहृत्य सर्व एव समाचारो विशिष्टः स्मृतिकारं सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इत्यर्थः
इति ।

अत्र मर्यादाशब्दस्य तत्सप्तकस्य तत्साहित्येनाहुरशब्दस्य वचनादभाष्य-
कारेण पापपरत्वमुक्तम् । यद्यपि पापानां विषये कापि सत्त्वा न नियता, विशिष्ट-
पापविषये पञ्चत्वसुरया योगः प्रसिद्धो न सप्तसत्त्वायोगः । अहुरशब्दस्यापि न
पापयुक्तत्वार्थकत्वं नियतम् । एव च मर्यादावचनात्तत्सप्तकग्रहणाच्च न पाप-
परत्वनिश्चयः । एव महापातकानां पञ्चत्वस्य प्रमिद्वया सप्तमत्त्वापूरणार्थं
दुष्कृतस्य कर्मण पुन पुनः मेवाया पातकान्तरत्वेन ग्रहणं प्रसिद्धिविरुद्धम् ।

महापातकं पुनः पुनरनुष्ठीयमानं पातकान्तरं न भवति । ब्रह्महत्या पुनः पुनरनुष्ठीता न पातकान्तरं किन्तु ब्रह्महत्यैव सा । केवलमभ्यासेन प्रायश्चित्ताभावस्य तत्र प्राप्तिः । एवं मिथ्यावचनस्य पापत्वेऽपि न पातकत्वं नापि वा महापातकत्वं, दुष्कृतस्य पातकस्य विषये तस्य पातकत्वसम्भवेऽपि तस्य न महापातकत्वमिति तस्यापि महापातकसदृशत्वेन न प्राप्तिरिति प्रकृते पातकेषु सप्तसंख्याया अप्रसिद्धेर्यथा कथञ्चन तत्पूरणे पातकान्तराग्रहणे विनिगमनाविरहः ।

तस्मान्नात्र मर्यादशब्देन पातकानि, तानि च सन्तेति नियन्तुं शक्यम् । संभवमात्रेण ग्रहणे प्रकारान्तरेणापि सम्भवेऽयमेव प्रकारो ग्रहीतव्यो नान्य इत्यत्र न किमपि प्रमाणमुपलब्धं स्यात् । एतेनाहस्वत्व-वचनेन पापपरतेति वचनमपि परास्तम्, तेनोक्तपापसहायकत्वस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । अहस्वाञ्छब्दः पापिन एव बोधकः इति नियमनमपि दुर्घटं न तावता पातकस्य नियमः । एवं परस्परसाहित्यात्तथार्थपरत्ववचनमपि परास्तम् । अस्यां दशायां मर्यादाशब्दस्य तत्सप्तकस्यार्थानिश्चयान्मन्त्रो न विस्पष्टार्थः ।

यत्तु टीकाकृत निरुक्तार्थव्याख्याने मन्त्रस्य पूर्वार्धं निरुक्तकाररीत्या व्याख्यायोत्तरार्धं शेषेण व्याख्यातं तथा-यः पुनरेतानभिगच्छति स इत्यध्याहारेण । तदपि मन्त्रपूर्वार्धस्य सति पूर्वोक्तरीत्या व्याख्याने यथा कथञ्चन तादृक्तेन वचनीयं स्यात् । आयोः सूर्यपरताऽनवशतः, स्कम्भनमित्यस्य स्पष्टार्थत्वाभावे मण्डलपरता, उपमस्योपनिर्मात्र्यत्वं तच्च मण्डलस्थे पुरुषे तस्य नीडं निलयने स्थाने, धरुणशब्दस्याप्रध्वंसिस्थानपरत्वं तेषु, तस्यावित्यस्य व्यत्ययेन तिष्ठतिपरता तच्च पथामिन्द्रियपरत्वं विसर्ग इत्यस्य मृत्युपरता इत्येवं बहुविधार्थकल्पनद्वारेति क्लेशेन सम्पादनीयम् ।

किञ्च पूर्वार्धे मर्यादानां सप्ताधिकरणानि मर्यादासम्बन्धित्वेन प्राप्तानि, संख्यासाम्यात् । तानि तत आच्छिद्य मन्त्रेऽनुक्तस्य मर्यादानभिगन्तुपुरुषस्य सम्बन्धित्वेन ग्रहीतव्यानि । अत्रापि तस्याविति पदेन गूह्यमाणस्य कर्तुं विशेषावचनात्सप्ताधिकरणसम्बन्धित्वेन सप्तानामप्याधिकरणानां तदधिकरणात्ता वञ्चिता । तां परित्यज्य विसर्गवरुणानामेवाधिकरणानां तत्कर्तृयोगः स्कम्भरूपस्याधिकरणस्य सूर्यमण्डलस्य पुरुषं प्रति तत्त्वं नीडस्य धरुणः सम्बन्ध इति ।

एकरूप्येण सर्वाधिकरणसम्बन्धस्य स्थितिकर्त्रा प्राप्तस्य परित्याग इति । पूर्वार्धेन तद्योगस्तात्पर्यादिति बहुविधता कल्पनाया इति तत्कल्पने सर्वत्र प्रमाणानुपन्यासेन केवलं सम्भवात्सैव विशिष्यादता । एवं सम्भवपरत्वे प्रकारान्तरेणापि सम्भवेऽयमेवैतस्यार्थ इति नियमनाभावे नियमनादस्पष्टार्थता मन्त्रार्थस्येति । तदर्थं प्रयत्यते ।

कविभिर्मर्यादाना तक्षण करणमित्यशो मन्त्रे स्पष्टमुच्यते । मर्यादाना सप्तत्वमपि स्पष्ट प्रतिपादितमेव । परन्तु ता मर्यादा का इति तु न स्पष्ट मन्त्रे, कथञ्च तासां सप्तत्वमित्यशो विस्पष्ट । तत्र द्वितीयपादे तासामेका योऽभिगात् अभि सम्मुख गतस्मोदुर । अथवा योऽभिगच्छेत् सोदुर इति प्रतिपादनेन तत्साहित्येन मर्यादाशब्दस्य पापपरता मन्यते । तावता तत् सप्तत्वस्य पापपरताया न सम्यगन्वय । न हि पापानि सप्तैवेति प्रसिद्धि । महापापपरत्वे मर्यादाशब्दस्य पापमानपरस्य महापापरूपविशेषार्थपरत्व पापमात्राभिगमने प्राप्तस्यादुरत्वस्य महापापाभिगमने एव स्वीकर्तव्य स्यात् ।

किञ्च तावताऽपि "भक्षितेऽपि लघुने न शान्तो व्याधिरिति" न्यायेन सप्त-सह्यान्वयोऽनुपपन्नाऽवशिष्यत एव । तस्मान्मर्यादाशब्दस्य नात्र पापपरता किन्तु भवधिपरत्व, ते चावधयः सप्त कविभि कृता उक्ता इत्यर्थ । ते चावधय कुत्र कस्येति मन्त्रावचनादलङ्घ्य तस्य स्थाननिर्णयाय मन्त्रे इच्छब्द प्रयुक्त । इच्छ-ब्दस्य पृथिवीसम्बन्धपरता पूर्वं प्रतिपादितम् ।

एव च पृथिव्यामवधयः सप्त कविभि कृता इत्यर्थ पर्यवस्यति । कस्येत्यशः परमवशिष्यते । तच्च द्वितीयपादवशतो लभ्यते । तत्रोच्यते एकामभिगा-ददुर । इति । एवञ्च सोऽवाधरभिगमनस्याहस्वित्वप्राप्तेर्वेति लभ्यते । भवधिसप्त-कल्पनेऽपि निमित्तमत्र वर्णानाल्लभ्यते । तच्चाहस्वित्वतारतम्यम् । अवधयोऽनेके बहुवचनात्, मर्यादा इति बहुवचनम् । तासामेकामभिगन्तुरहस्वित्वमिति वचने विशेषावचनात्सर्वासामभिगमनेऽहस्वित्वेत्यर्थो लभ्यत । एकापदेन तन्मध्यवर्तिन्या कस्या अपि ग्रहण प्राप्तमिति सर्वासामभिगमनेऽहस्वित्वमित्यर्थलाभः ।

मर्यादाना बहुवचनेन भेदाद्भिन्नकारणवशत एकविधस्यैकस्यैव कार्यस्य वक्तुमशक्यत्वेन कारणभेदे कार्यतारतम्य लभ्यते इति तत्तारतम्यमेव कारण-सह्याकल्पनेऽपि निमित्तमिति । यद्यपि कार्यभेदेन कारणभेदो वर्णयितु शक्यो न तु तस्येयत्ता, तथापि कार्यविशेषस्य प्रमाणान्तरेण सह्यानिमने कारणमस्याया अपि नियमनस्य तेनैव प्राप्ते । एवञ्चात्र कारणभूतावधे सप्तत्व मूल उच्यमान कार्यसप्तत्वमप्यनुमापयतीति मर्यादासप्तत्ववशत कार्यभूतमदुरसप्तक कल्प्यते ।

अदुर शब्दस्याहस्विपरतयाहस्विशब्दे मतुबर्थकविनिप्रत्यययोगेनाहस्वि-तारतम्यमहस्तारतम्ये पर्यवस्यति । तस्मादहस्तारतम्यस्य सप्तविधत्व मर्यादया उच्यमान मन्त्रेऽहस्तारतम्य साधयतीति सिध्यति । सर्वमेवेदमहः पदार्थविज्ञाने सभवेत् । अहः शब्दे पदार्थस्तु न मन्त्रे स्पष्टमुक्त इति सवमिद सशेषमिति चेन्न ।

वेदे आदित्यस्यैवैकस्य वर्णनमिति पूर्वाचार्येणामवाधितमिद्वान्तत्वेन तदनु-रोधेनाह स्वरूपनिर्णयः । अहः शब्दस्य मनवाचकत्वेनादित्यस्य वर्णने तत्र तमसोऽपेक्षया मलान्तरस्यासभवेन तमोरूपः एवाहः पदार्थोऽत्र ग्रहीतव्यः । तस्य

तारतम्यमुपाधिवशत इति । उपाधिवशतोऽन्यूनाधिकभावं विभिन्नसंख्याकत्वमुपगतस्याहसो मर्यादासप्तकं निमित्तमित्यर्थोऽहः पर्यवस्यति ।

अंहरूपं तमश्च रात्रिराबद्धं रात्रिभेदरूपोपाधिवशतो भेदमापद्यते । रात्रिभेदोऽपि हि उपाधिवशतोऽनेकविध इति पूर्वं प्रपञ्चितम् । तत्र ये भेदका उपाधयस्ते रात्र्याः साक्षादण्टार इति गृहीत्वा रात्रिसूक्ते प्रतिपादितं “ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नवेत्यादिना । ते च तमसो विभेदा अवधिसप्तके भवन्तीति” प्रकृतमन्त्रे प्रतिपादितम् ।

एवं सतीमे अवधेः सप्त भेदास्तत्रैकमपि अवधिभेदं प्राप्तः, अर्थादादित्यस्तमसा युक्तो भवति, अर्थात्तत्र रात्रिप्रवृत्त्या तस्यादर्शनादिना मलिनत्वं भवतीति । तच्च मलिनत्वं कियत्कालपर्यन्तं भवतीत्येतद्ये ते रात्रिनृचक्षस इत्यादिना प्रतिपादितम् । तत्रैतत्सर्वमिह पृथिवीसम्बन्धि भवति । सत्येवं पृथिवीन्यायो द्योलोकेऽपि भवतीति द्योलोकेऽपि तादृशाः सप्तावधयो वक्तव्याः ।

ते चेत्तादृशा अवधयः प्रोक्तसंख्याका उक्ता लभ्येरन्तर्हि अत्रापि मन्त्रे तत्ताम्यादस्मदुक्तार्थपरत्वमेवोपोद्वलितं भवति । तच्चानुपदं विचारयिष्यत एव । एवञ्च मन्त्रपूर्वार्धे मर्यादारूपास्तप्तावधय उक्तास्तेषामभिगमनेऽहस्विता भवतीति प्रतिपादितम् । ते चावधयः पृथिवीसम्बन्धिना इति इच्छुब्देन तत्रैव मन्त्रार्धे वर्तमानेनोक्तम् ।

अवधीनां स्थानानि परं वक्तव्यानि । तत्रावधयः सप्तेति तत्स्थानान्यपि सप्तापेक्षणीयानि । तानि मन्त्रापरार्धे सप्तम्यन्तेनोच्यन्ते । तथाहि मन्त्रोत्तरार्धम्—“आयोर्हं स्कम्भे, उपमस्य नीळे, पथां विसर्गे, धरुणेषु तस्थी” इत्यनेन । तत्र आयोःस्कम्भे एकम्, उपमस्य नीळे द्वितीयम्, यथां विसर्गे तृतीयम्, धरुणेषु चत्वारोति मिलित्वा अवधेः सप्त स्थानानि निर्दिश्यन्ते तद्वशतस्तेषां पूर्वोक्तमर्यादाभिरेव सम्बन्धो व्यक्तो भवति ।

आयोःस्कम्भ एकं स्थानम् । तत्रैकस्मिन्दिनेऽर्थात् सुमेरुकुमेर्वोः पर्याये यदोभयोरपि लोकयोरदित्ययोगः पर्यायेण स्वल्पकालं भवति तत्रत्यस्यादित्यस्य पर्यायेणोभयलोकाभ्यां तत् स्थादित्याभ्यामीपन्मिश्रणात्तत्रादित्यस्य आयुशब्देन वचनं, तत्रैकस्मिन्पर्याये यदा कियत्कालपर्यन्तमादित्यस्य एकस्मिन् भुवोदक्षिणार्धगतकुमेरुसम्बन्धिप्रदेशसम्बन्धेन दर्शनं तदैव तस्मिन्नेव पर्याये भुव उत्तरार्धगतसुमेरुसम्बन्धिप्रदेशसम्बन्धेनादर्शनं यदा वा तत्सम्बन्धेन दर्शनमपरस्मिन्तददर्शनमिति ।

स च भावः सुमेरौ कुमेरौ वा पाण्मासिकदिनप्रारम्भतः पूर्वं भवति कियत्कालम् । तदभिप्रेत्यैवादित्ये शुनो लांगूलत्वादिकल्पनमिति पूर्वमुक्तम् ।

एवञ्चात्रत्य आदित्यो यदैकस्मिन् स्वल्पकालसम्बन्धेन युक्त पर्याये, तदानी-
मपरत्र तावत्या मात्रया अधिकसम्बन्धा भवति । यदा चैव स्वल्पकालसम्बन्धस्या-
त्ययस्तदानी तस्य तत्र देश उदीयमानतेति तत् परस्तात्सोऽनेकपर्यायपर्यन्तमुदित
एव दृश्येत, तस्योक्तरीत्यानेकपर्यायपर्यन्तमुदितत्वेन दृश्यमानस्य परा काष्ठा
पणमासा इति । तदेतदुभयस्मिन् सुमेरी कुमेरी वा भवति ।

प्रकृते कुमेरुसम्बन्धो विचारणीय इति तत्र सर्वात्मना पर्याये आयुर्मात्र-
सम्बन्धित्व तदायुषो विवरणमन्त्रे आशास्यमुच्यते । तत्रायुशब्दस्य सान्तर्यमुका-
रान्तर्य वेति गृहीत्वा श्लेषेणायुषोऽपि सम्बन्धस्य विवक्षितत्वं तत्रायु शब्देन
सान्तेन वचनम् । तच्च तादृश बहुषु स्थलेषु प्रतिपादितम् । उदाहरणार्थ-
मुच्यते—

सविता पश्वातात् सविता पुरस्तात् सवितोत्तरात्तात् सविताधरात्तात् ।
सविता नः सुवतु सर्वताति सविता नो रासना दोर्धमायुः^१ इति ।

अत्र सवित्रा दोर्धस्यायोर्दानमेव दोर्धस्यायुषे दानं तत् प्रार्थ्यते । आयु-
ष्यादिशब्दानामप्युक्तविधायुषु सम्बन्धेनैव प्रवृत्तिरिति परस्तात् प्रतिपादयिष्यते ।
नमवायुः गृहीत्वा मन्त्रे प्रोच्यते आयुः पवत आयवे इति । यदायुर्भावस्तदानी-
मेकस्मिन्पर्याये स्थानभेदेन भिन्नायुद्वययोगः ।

तत्रोच्यते एक आयुः परस्मा आयवे पवते गच्छति । पूषातोर्गमनार्थेपु
निघण्टो पाठः । तच्चायव आयोर्गमनं पूर्वमुक्तरीत्या । एवञ्चायो स्कन्धे यत्रायु-
भावोऽवसितस्तत्रैक मर्यादास्थानम् । तच्च आयोह स्कन्धे इत्यनेन सप्तम्यन्तेनो-
च्यते । द्वितीयमुच्यते उपमस्य नीळे । नीलशब्दस्य गृहबोधकेषु नामसु निघण्टो
पाठान्नील गृहं तच्चास्तरूपम्, तत्रास्तशब्दस्यापि पाठात् ।

एव सति तच्च गृहमुपमस्य । उपमशब्देनापि आयोः सविधे मिमीत
प्रकाशयति इति उपमशब्द आदित्यस्य बोधकः । आयो स्कन्धोत्तरभेदासौ उपम-
शब्देनोच्यते । तस्यास्तो यदा तदानीं द्वितीय मर्यादास्थानं तत्रेति तत् नील
इति सप्तम्या बोधितम् । तृतीयं यथा विसर्ग इति सप्तम्यन्तेनोच्यते । तत्र
पथामिति बहुवचनं पथिचतुष्टयाभिप्रायम् । पन्थास्तु देवयानपितृयानरूपो
भवति । तस्य प्रत्येकं चातुर्विध्यं पूर्वं विस्तरेण प्रतपादितम् ।

तत्र सर्वेषां चतुर्विधानामपि पथाम्, अर्थात् पृथिवीसम्बन्धात् पितृयान-
रूपाणां सर्वेषां विसर्गोऽवसाने समाप्तावेव । तद्विसर्ग इत्यनेनावसानं समाप्तिर्वा
बोध्यते । स च पथा विसर्गो रात्रिमध्ये भवति तदेतत्तृतीय मर्यादास्थानम् ।
चत्वारि घट्टणानि मर्यादास्थानानि इति मर्यादासप्तके उक्तविधेऽत्रधिस्थाने

१५०/प्रथमो विवेकः

वर्हते इति मर्यादाया एकवचनभिप्रायेण तस्यावित्याह्याते एकवचनम् । धरणा-
स्वरूपं पूर्वमुक्तम् । यथा चातुर्विध्याभिप्रायेण धरणानामपि चातुर्विध्यम् ।

एवञ्चोत्तारधेन मन्त्रस्य मर्यादास्थानान्येव बोध्यन्ते । तथा सति तत्रोक्त-
रीत्या टीकाकृतो व्याख्यानमन्त्रानवसरप्राप्तम् । एवञ्चायं मन्त्रो नोक्तविषयाप-
सप्तकबोधको यथा निरुक्ते व्याख्यातम् । एवञ्चादित्यपरतयैवात्र मन्त्रार्थे स्पष्ट-
त्वमिति सिध्यति । सुमेरुकुमेर्योर्विद्वरं समानन्यायना, हित्वा प्रत्येकं ये विशेषा-
स्तान् । एवं सति कुमेरावुक्तमन्त्रेणोक्तविषयमर्यादासप्तकबोधनेन सुमेरावपि
अवधिसप्तकमपेक्ष्यते । तदुल्लेखस्यासत्वेऽपि कुमेरुसमानन्यायेन सुमेरो तस्य
कल्पनं कर्तव्यमेव । तथापि न सर्वथा तदुल्लेखो नास्ति । तदुक्तं पुरुष-
सूक्ते—

सप्तास्यासन् परिवयः त्रिः सप्तसमिवः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अदधन्पुरुषं पशुम् ॥^१ इति ।

अत्र देवानां यज्ञकर्तृत्ववचनेनायं यज्ञः सुमेरावनुष्ठीयमान इति भवति ।
देवानां यज्ञः सुमेरो मनुष्याणां यज्ञः कुमेराविति पूर्वमुक्तम् । एवञ्च पूर्वमर्यादा-
सप्तकरूपाविसप्तकमिदित्यनेन पृथिवीसम्बन्धीति पूर्वमुक्तम् । पृथिवीसम्बद्धो
यज्ञश्च मानुषो न देवः । देवो यज्ञश्च सुमेराविति देवानुष्ठेये यज्ञे सप्तानां
परिवीनां वचनं तत्राप्युक्तविषयाविसप्तकस्य बोधकमिति ।

एवञ्च सुमेरुव्यवहारसाम्प्रदायविसप्तकवचनादत्र मन्त्रे मर्यादाशब्देना-
वधेरेव ग्रहणम् । तस्य सप्तैत्यनेन सप्तकं बोध्यते । तस्यैवावस्थानस्थानानि
उत्तारधेन मन्त्रस्य प्रतिपाद्यन्ते, एवञ्चात्र पापादिपरत्वेन व्याख्यानं न सम्भव-
तीति दिक् ।

४५. वराहशब्दार्थविवेचनम्

एवं विश्वेतेति मन्त्रे वराहशब्दस्यार्थाविज्ञानान्मन्त्रस्याविस्पष्टार्थता !
तथाहि अयं मन्त्र एवम्—

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेपितः ।

शतं महिपान् क्षोरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुपम्^२ ॥ इति ।

अयं मन्त्रो निरुक्तकारेण वराहशब्दस्य मेधातिरिक्तार्थे प्रयुज्यमानस्य
वराहारूपनिरुक्तिवशत एवं प्रवृत्तिं भत्वा वराहशब्दस्य निगमत्वेन खण्डज उपात्तो
वराहमिन्द्र एमुपमिति ।

१. ऋ. सं. १०:२०:१५

२. ऋ. वे. ८:७७:१० निरुक्तम् ५:४:१

दुर्गाचार्येण चोपपुंक्त निगम सम्पूर्णमन्त्ररूपेण विलिख्य व्याख्या क्रियते । यथा-कण्वस्य कुरुमुतेरार्षम् । ऐन्द्रो । विश्वा इत्ता विश्वान्येव तानि विष्णुरा-
भरत् । उरुक्रमो बहुविक्रान्त । त्वेपित सन्दीपित इन्द्रवाक्येन दुर्गाहूया त्वा आर्ह-
त्यवोचथा एतदाहरेत्यनेन । त्वा इपित इति पदविभाग । यदि त्वा इपित इति
पदविभागमकृत्वैव निरुक्तम । परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । नाऽन्यार्थ उपपद्यते ।
कानि पुनस्तानि वस्तून्याहरदिति ।

उच्यते । शत महिपान्वहून्महतो यज्ञानाहरत । किं लक्षणानिदित्युच्यते ।
क्षीरपाकमोदनम् । प्रायणीयारूपमादितः कृत्वा ते क्रियन्ते तान । सामऋतूनि-
त्यभिप्राय । कुत पुनराहरदित्युच्यते असुर वराहरूपेणावस्थितम् । सर्वेषाम-
सुराणां मध्ये एमुष मोहस्थानीयम् । मायया यमिन्द्रो जघान तन्मध्यादाहरत् ।
यदयं वराहमिन्द्र एमुषमेकविंशत्या पुरा पारे इत्युच्यते । एव ब्राह्मण मन्त्राय-
णीये । तदभिवादिनी चैषा ऋमिति ।

अत्र टीकाकृदभिप्रतार्थबोधनार्थं बहूनां पदानामव्याहारो विभक्तित्वविपरि-
णामादिक कल्पनीयम् । तावतापि पूर्वार्धोक्ताहर्तव्यवस्तूनां विश्वा इति विशेषस्या-
नुपपत्तिः । तेन शब्देन सर्वत्व बोध्यते । तद्यदि सोमऋतुविषयकं तर्हि महिपानिनि
बहुवचनेनैव सिद्धिरिति शतपदोपादानमनर्थकं, बहुवचनेनैव सख्याविशेषानियमात्
सर्वे इत्यर्थलाभः ।

अथ सख्याविशेषाभिप्रायकं शतशब्दा मूल इति, तथा सति के ते कुल
खते इति सख्याविशेषग्रहणस्याभिप्राया वक्तव्यं स्यात् । किञ्च आहर्तव्यसर्व-
वस्तुबोधनाय मन्त्रोत्तरार्थं प्रवृत्तम् । अतएव तेषामाहर्तव्यताबोधनाभिप्राये-
णोत्तरार्धोक्तानामाहरणकर्मताबोधकद्वितीयान्तत्वेनैल्लेखः । तथासति मोदनस्य
वराहस्य आहरणकर्मत्वेन सम्बन्धो वक्तव्यः ।

तथासति मोदनशब्दस्यादित्यप्रायणीपर्यन्तत्वेन सोमसम्बन्धे आहरणेन
साकं कर्मत्वस्य साक्षात्सम्बन्धेन प्रतीयमानस्यानुपपत्तिः । किञ्च यत्र स चरुहोम
क्रियते तादृशानित्यध्याहारेणार्थकल्पने मोदनशब्दस्य प्रथमान्तत्वे प्रक्रमभगः ।
द्वितीयान्तत्वे होमकर्मता प्रतीयेत न त्वाहरणकर्मता ।

किञ्च वराहशब्दस्यापि आहरणकर्मतया प्रतीयमानस्यासुरपरत्वेऽनुपपत्तिः ।
न हि असुर आह्वियत । किञ्चैकरूपत्वेनोच्यमानस्याभरदिति पदस्य सोमऋतु-
भिप्रायेणान्यार्थत्वं वराहाभिप्रायेणान्यार्थत्वं वक्तव्यं स्यात् । समानरूपेणान्वय-
सम्भवे तादृशकल्पनाया अयुक्तत्वम् । किञ्चैवमाद्यन्तयोरेकरूपेणाहरणकर्म-
तयान्वये मध्यवर्तिन मोदनपदस्यापि आहरणकर्मता यथा स्यात्तादृशो वक्तव्य
स्यात् ।

तथा सति ओदनमित्यस्याहरणकर्मत्वे सोमक्रतृबोधकलिङ्गाभावान्महिष-
शब्दस्य तदर्थबोधकत्वं न स्यात् । ब्राह्मणोक्तस्यैकविंशत्याः पुरां पारे इत्यस्यानुप-
पत्तिरेव स्यादिति तस्मादेवमर्थो नोचितः । तस्मादेतन्मन्त्रस्यास्पष्टार्थत्वम् ।

तत्रोच्यते-मन्त्रे ता तानि । तेन च तच्छब्देन प्रसिद्धार्थ उच्यते । अतएव
ब्राह्मणे विष्णोरभिप्रायेणेन्द्रवाक्यमुच्यते दुर्गाह्या त्वा आहर्ता दुर्गाह्याणि त्वया
आनेप्यन्त इत्युच्यते, तर्हि इमानि दुर्गाह्याणि तान्याहरेत्यर्थं परमिन्द्रवाक्यमुच्यते
एतदाहरेति । तत्रैतच्छब्दबोधस्य दुर्गाह्यत्वं प्रसिद्धमिति प्रतीयते । तानि च
दुर्गाह्यत्वेन प्रसिद्धानि वस्तुनि मन्त्रद्वितीयावर्णेनोच्यन्ते ।

नचात्र ब्राह्मणे एकवचनेन वराहविषयत्वमेव तेन बोध्यते, नेतरशतमहि-
षादिविषयत्वं तेन बोध्यत इति वाच्यम् । एतदिति नपुंसकलिङ्गैकवचनेन सर्वेषां
मन्त्रोक्तानां बोधात् । वराहमात्राभिप्रायकत्वे एवमिति पुल्लिङ्गो निर्देशः कृतोऽ
भविष्यत् । तत्रैतेषां दुर्गाह्यत्वं भवेत् तथा तानि व्याख्येयानि ।

मन्त्रे उरुक्रम इति विज्ञेपणेन एकेनैव क्रमेणाहर्तव्याहरणे तव क्लेशो
नास्तीति प्रतीयते । स हि विष्णुः पदत्रयन्यासेनैव सर्वं जगद्व्याप्तवानिति
उरुक्रमः । त्वेपित इत्यत्र त्वा इपित इति पदद्वयम् । त्वा त्वया इपितः प्रेरितः ।
तत्रेन्द्रं प्रति प्रतिपाद्यते हे इन्द्र त्वा त्वयेपितः प्रेरितो विष्णुस्ता तानि दुर्गाह्य-
त्वेन प्रसिद्धानि विश्वा सर्वाणि इदाभरत् । सविधवर्तिन्यर्थं आभरत् आनयत्
क्रमेणेत्यर्थः । तत्र प्रथमं महिषा आहरणीयविषयाः तेऽत्र रात्रिकालीनतमोवि-
शिष्टाः परिक्रमाः ।

अर्थ भावः- अत्र रात्र्यवसानकालिकोऽर्थ इच्छब्देन बोध्यते । तथा च
सर्वमिदं वक्ष्यमाणमिदं हूतम् । सर्वमिदं रात्रिकालिकम् । तत्र मेरी पाण्मासिक-
दिनरात्र्यां संवत्सरो व्याप्यते । तत्र दिनमानं द्व्यधिकाशीत्यधिकशतपरिक्रम-
रूपम् । तत्रादित्यमण्डलं परिक्रमद् भवति तद्भ्रमवशतो दिने परिक्रमा गण्यन्ते ।

एवं रात्रिमानमपि तावत्परिक्रमरूपम् । तत्र रात्रौ दृश्यमाननक्षत्रतारा-
दिपरिभ्रमतो मीयन्ते परिक्रमाः । रात्रावादित्याभावेन तमोविशिष्टास्तं परि-
क्रमास्तमसो न्यूनाविकत्ववशतो दुर्गत्वेन व्यवहियन्ते । तानीमानि रात्रिकालि-
कानि वस्तूनि तमसावृतानीति दुर्गाह्याण्युच्यन्ते । तत्रादित्यास्तोत्तरं कियत्कालं
प्रकाशस्य प्रकृष्टत्वेन न सम्यक् तमस उपलभ्यः । स च विशतिपरिक्रमपर्यन्त
प्रकृष्ट इति विशतिपुरा पारे परस्तादित्यर्थः । अर्थादिकविशपरिक्रममारम्य
स्वल्पतमसः प्रवृत्त्या तदारभ्येत्युक्तम् ।

यद्यपि पूर्वं चत्वारिण्यां शरदि लाभ इत्युक्तं तततोऽकिंकविस्पष्टतमः
प्रवर्तत इत्यभिप्रायेण । किञ्चात्र मैत्रायणीयके विशतिपुरां पारे इत्युक्ततया ततो

गृह्यते, ततः परस्ताच्छतसहस्राका महिषा महान्तस्तः परित्रमास्तमोर्देशिष्येन महिषा महिषसदृशा इत्यपि वक्तुं शक्यम् । एव सति आभरदित्यस्य सम्यगन्वयः ।

यद्यपि आनयनमपि कल्पितमेव तथापि शब्दान्वयसौकर्याय महिषकल्प-
नेति । ततः परस्तात् क्षीरपाकमोदनमुपोरूपं चरुसाधनभाण्डम् । सम्भवत्युपसि
मण्डलतस्तिर्यक्प्रसरत्तज्जोवशतोऽन्युब्जभाण्डकल्पना । अथवोत्तानभाण्डकल्पना ।
चरुशब्दस्य भाण्डपरत्वस्य भीमासकंर्व्यवस्थापनाद्भाण्डरूपता । किञ्चात्र क्षीर-
पाकमिति विशेषणोनाऽपि भाण्डरूपत्वमेवोचितम् । न हि ओदनशब्देनोदनं गृही-
त्वा तत्र क्षीरं पक्तुं शक्यम् । तस्मादोदनशब्दस्तत्साधनभाण्डपर इति तत्साजा-
त्यादत्र ओदनशब्देन तत्साधनं भाण्डं ग्रहीतव्यम्, तच्चोक्तरूपम् ।

एव सति उपसमिति द्वितीयमिदमाहरणकर्म । ततो वराह एमुष । स
च सवितृरूपो वा मण्डलरूपो वा । द्वितीयकल्पनैवात्र समुचिता । उपसो भाण्ड-
कल्पनया तस्या ग्रामण्डलं सत्ता अभिप्रेयते । सावित्रकालमन्तर्भाव्यापि उपस
कालवर्णनात् । एव सति रात्रिकालिकानां सर्वेषां परिक्रमाणां वचनं भवति ।

पूर्वं विंशतिपरिक्रमा पुरोरूपत्वेन गृहीता । ततः शतपरिक्रमपर्यन्ता
महिषास्ततः सावित्रकालमन्तर्भाव्य उपस पट्टिपरिक्रमा इति मिलित्वा २० +
१०० + ६० साकल्येनाशीत्यधिकशतपरिक्रमा रात्रिकालिका पूर्णा भवन्तीत्यर्थः ।
यद्यपि रात्रिपरिभ्रमाणां द्वाभ्यामाधिवयः पूर्वमुक्तः तथापि सामान्यतो वत्सरमान
पट्ट्यधिकशतत्रयं निगद्यते । यथा ब्राह्मण उच्यते—“त्रिंशत् च शतानि पट्टिश्च
सवत्सरस्याहानि” इति । रात्रेरप्यहस्त्वेन ग्रहणं तावन्ति सवत्सरस्याहानीत्युक्तम् ।
रात्र्या अहस्त्वेन वर्णनं मन्त्र “अहश्च कृष्णमहरजुं नचे” त्यादौ । मन्त्रेऽप्युच्यते
यथा—

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि न उच्चिकेत ।

तस्मिन् त्साकं त्रिशता न शकवोऽर्पिता पट्टिर्न चलाचलासा १ ॥ इति ।

तावती रात्रिस्तावत्परिक्रमा ततः परस्तादादित्यविम्बमुदेतुं परित्रमते ।
तत्रेन्द्रो मण्डलमध्यं पूर्वदिक्स्थानः । तत्रेन्द्ररूपताप्राप्त्यर्थं मण्डलस्य परिक्रमाद्वय-
मपेक्ष्यते, तच्चेद्वात्रिपरिक्रमेषु गण्यते तावता पूर्वोक्तानां द्वयधिकाशीत्यधिकशत-
रूपा १८२ सख्या सम्पद्यते ।

अत्र वराहस्येन्द्र एमुपतववचनात् । इन्द्र उक्तरीत्या मण्डलमध्यस्थानः पूर्व-
स्यादिशि । अत एव इन्द्रस्याः प्रत्यक्षत्वमुच्यते । अत एव सजनीये सूक्ते काय-
मुखेनानुमानेन तत्सत्त्वसजनास इन्द्र इत्यनेनोच्यते । अत एव ब्राह्मण—ऋषयो

हैनं न ददृशु रिति वर्णनम् । तत्रेन्द्रे एमुपत्वं वराहस्योच्यते । एमुपमित्यनेन जग्मिवांसमित्यर्थः प्रतिपाद्यते ।

अमधातोर्गत्यर्थात् वत्रसां एत्वे अभ्यासलोपे छान्दसत्वादभ्यपि सम्प्रसारणे एमुपमिति जग्मिवांसं, तच्चेन्द्र इति सप्तम्यन्तत्वेनेन्द्रे जग्मिवांसमिन्द्ररूपत्वं लब्धु-
मिन्द्ररूपापादनार्थं वा आगच्छन्तमित्यर्थः । तादृशो वराह आदित्यमण्डलस्वरूप
एव वराहरणात् । वराहशब्दो वराणि वस्तूनि आहरतीति कृत्वा वराहारो वराह
शब्देनोच्यते ।

अथवा वरं गृहं अर्थादादित्यस्य तच्चास्तमये तस्य । अस्तशब्दस्य गृहना-
मसु पाठादस्तमयशब्देन तस्य गृहप्राप्तिरुच्यते । तस्माद् वराद् गृहादाह्रियत इति
वराहारो वराह इति तेन शब्देनादित्यस्य वचनम् । तस्येन्द्रे आगमनवचनान्मध्य-
पर्यन्ता प्राप्तिरभिप्रेयते । तावत्पर्यन्त प्रापणार्थमादित्येन परिक्रमद्वयं कर्तव्यं
भवति ।

अयं भावः—आदित्येन तत्र सुमेरी कुमेरी वा मध्यस्थानात् अर्थाद्विषुववृ-
त्तस्य क्रान्तिवृत्तेन संवत्सरप्रारम्भे यत्र सम्पातः क्रियते दक्षिणोत्तरवृत्ते तत्रत्यवि-
न्दुतो दक्षिणस्यामुत्तरस्यां वा स्थूलेन मानेन चतुर्विंशत्यंशपर्यन्तं सूक्ष्मेण सार्ध-
त्रयोविंशत्यंशपर्यन्तं गत्वा आगम्यते । दक्षिणस्यामुत्तरस्यां वा उभयतो गमनाग-
मनाभ्यां वत्सरः पूर्यते ।

तत्रैकस्मिन् पाश्वर्षे तावन्तोऽशागमनार्थं तावन्तश्चागमनार्थमुपयुज्यन्ते । तच्च
गमनं मासत्रयेण, आगमनञ्च मासत्रयेण सम्पद्यते । तत्र मासत्रयेण मासत्रयार्थ-
मपेक्षमाणाः परिक्रमा नवतिसंख्याकास्तावद्भिः परिक्रमैश्चेत्सार्धत्रयोविंशत्यंशा
अतीयन्ते, तदकेन परिक्रमेण कियदतिक्रमणमित्यनुपातेन—६०:१:२३॥ :: ?

$$= \frac{१ \times २३ \frac{१}{२}}{६०} = \frac{१}{६०} \times \frac{४७}{२} \times ६० = ४७ \times ६० / १२० \times २ = २८२० / १२० = १५ \frac{२}{३}$$

—स्थूलेन मानेन पञ्चदशकलाः प्रतिपरिक्रममतीयन्त इति भवति । आदित्य-
विम्बं चैकांशव्यासमापाततः प्रतीतम् ।

तदेव गृहीत्वा मन्त्रे उच्यते “गायत्रेण प्रतिमिमोते अर्कम्” इति । गायत्रेण
दैव्येन छन्दसा अर्कमादित्यं मिमीत इति ।

दैव्यं गायत्रं छन्द एकाक्षरं छन्दः सूत्रे प्रोच्यते “दैव्येकम्” इति । अक्षरं चांश
इति समानार्थम् । एवं चैकांशात्मकविम्बस्य पूर्णस्थात्ययनार्थमुदयार्थं वा परि-
क्रमचतुष्टयं भवति । तत्र विम्बमध्यप्राप्तिपर्यन्तं परिक्रमद्वयं तत इन्द्ररूपविम्ब-
मध्यप्राप्तिरिति तस्य परिक्रमद्वयस्य पूर्वोक्तत्रात्रिपरिक्रमेषु योजनाद्वयविकत्वं
भवतीति ।

एव चान् मन्त्रे शत महिषा, क्षीरपाकमोदन, वराहश्चेति क्रममेवाहर्तव्यं बोध्यते, न तु टीकाकृता यथोक्त मैत्रायणीयानुसारेण वराहनामकमसुरं हत्वा तन्मध्यान्महान्तं सामयागा शतसस्याका इन्द्रवचनेन त्वेपितो विष्णुराहरदिति । क्षीरपाकमोदनमिति वचनं सोमयागबोधकं यतस्तेन वचनेन य आदित्यं चरुं प्रायणीयमनुष्ठाय क्रियते स यागो बोध्यतः, तादृशश्च सोमयागो भवतीति महिष-शब्देन सोमयागं गृहीत्वा शतशब्देन तावत्सस्याका सामयागा इत्यर्थः । एव च टीकाकृता कृतं प्रयत्नं स तु सर्वात्मना न सुसंगतोऽयं मन्त्रः ।

४६. वृषाकपिशब्दार्थप्रतिपादनम्

निज्ज्वलं मन्त्रान्तरानुगुण्येनास्मदुक्त एवोर्ध्वोऽत्र मन्त्रे वक्ष्यो न तु टीका-कृतद्विप्रतः । एतावता वराह उदेव्यन्नादित्य एवेति श्रीणीमानि मन्त्रोक्तानि वस्तूनि शतं महिषा, क्षीरपाकमोदन, इन्द्र एमिवान् वराहश्चेति दुर्ग्राह्याणि वस्तूनि सर्वाणीमानि विष्णुराभरद्यतो यमुदक्रमः । अत एकेनैव क्रमेणैतान्या-हृतानीति । इमानि च सर्वाण्युदयस्थलाभिप्रायेणैव क्रमाणि । अस्तस्यलाभिप्रायेण त्रयमिव क्षतं चैतानि विपरीतक्रमाणि भवेयुः ।

तादृश्येण च वृषाकपिसूक्ते वचनमुपलभ्यते । तच्च स तादृशं वृषाकपि-सूक्तगतं वरणमस्य मन्त्रस्यैव विधार्थकरणे उपोद्वलकमेतद्विशतश्च तत्रत्यमन्त्र-स्याथकरणमुपपद्यते परस्परसम्बद्धत्वात् । तथाहि तत्रास्तमुपयन्नादित्यो वृषाकपि-सूक्तनोच्यते । तत्रत्यपरिस्थित्यनुसारेण तदीयमन्त्रे विपरीतक्रमेणैतानि वस्तूनि उच्यन्ते । तथाहि स मन्त्रः —

अयमिन्द्र वृषाकपि परस्वन्तं हतं विदत् ।

असि सूना नव चरुमादेवस्यान आचितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः १ ॥ इति ।

अत्रास्तमुपयन्नादित्यो वृषाकपिरुच्यते । अस्तमुपयतश्चादित्यस्य मध्यम-स्थानत्वमिति तद्विष्णोः पादनिघानस्यानमर्थाद्विष्णोरपोदमेकं स्थानमित्यसावस्त-मुपयन्नादित्यो विष्णुः । एवमस्तमुपयतिश्च पश्चिमाया, पश्चिमायामुपयन्नस्तार्थ-मादित्यो रुद्रोऽपि । अत एवेन्द्रं प्रत्युच्यत मन्त्रे—रुद्राणमेति प्रदिशा विचक्षण इति ।

रुद्राणां प्रदिशा विरुद्धया दिशेन्द्र एतीति वरणेने इन्द्रस्य पूर्वदिक् सम्बन्धि-ताया बहुषु स्थनेषु वेदे उक्तस्तेतद्विपरीतोऽपश्चिमारूपिणी रुद्रस्य दिक् भवति । एवञ्च पश्चिमा दिशमुपयन्नादित्यो रुद्रोऽपि । तदेव गृहीत्वा वृषाकपिशब्दबोध्य-त्वमुभयोः । तदभिप्रायेण काशे उच्यते “हरविष्णूवृषाकपो” इति ।

एवञ्च वृषाकपिस्तमुपयन्नादित्यस्तत्सम्बन्धितयाऽत्र वृषाकपिसूक्तगते उपरितने मन्त्रे असिः, चरुः, अन्न इति त्रयाणां विश्वेत्तेति मन्त्रोक्तविपरीतक्रमेण वचनम् । अत्रास्तावसरीयं खण्डितं विम्ब्रमसिः, स च तत्रत्यं विनाश्यतीति वा पूर्वस्य यत्रासावस्तमेति तस्य विश्वस्य स्वगमनेनान्धकारयुतत्वसम्पादनेन वा हिंसक इति तस्य सुनेति विशेषणम् ।

ततः परवर्तिसान्ध्यप्रकाशात्मोषसश्चरुशब्देन वचनम् । चरुशब्देनीदनपाकसाधनं पात्रमुच्यते । चरुशब्दस्य पात्रपरताया बहुत्र वेदे व्यवहारो मीमांसकसम्मतः । तच्चेदानीं नवमिति विशेषणं विशेष्यते । ततः पर चैवस्यं काष्ठपरिपूरितमनः । तच्च काष्ठपरिपूरितवचनेन समेधनार्हमिति प्रतीयते । तच्च तमोरूपम् । पचनीयत्वेन तमसः वचनमन्यत्र । तमस्तेजः संयोगाग्नयः, तेजः संयोगश्च पाकपदबोध्यः ।

एवञ्च पाकयोग्यं पचनीयमिति तमसः पचनीयत्वेनैवस्यत्ववचनम् । आचीतमित्येन आ समन्ताच्चितं पुञ्जीभूतमिति विशेषणमनसः । तमसः पचनीयत्वाभिप्रायेण ब्राह्मणान्तरे उच्यते वरुणस्याभिपेक्ष्यमानस्येन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तत्रेवाभवत्, भृगुस्तृतीयं श्रायन्तीयं तृतीयं सरस्वती तृतीयमिति ।

तत्र श्रायन्तीयमित्यनेन पचनीयत्वमुच्यते तमसः । आ पाके इत्यस्माच्छ्रायन्तीयपदस्य सिद्धेः । तृतीय सरस्वती तेजोयुक्ता उपाः । तस्याः सरस्वतात्वेन ग्रहणे ततः पूर्ववर्तिनस्तमस एव श्रायन्तीयशब्देन वचनं तच्चोक्तार्थकं तमसो बोधकम् । प्रथमतृतीयस्य भगवोघनेनापि उक्तमध्यवर्तितमस एव श्रायन्तीयत्वप्रतीतिः ।

एवञ्च पचनीयमिति विशेषणात् पचनीयं तम एवात्र एघस्यानः शब्देन गृहीतम् । तथा च विश्वेत्तेतिमन्त्रे उक्ताः शतं महिषाः क्षीरपाकमोदनं वराहमन्द्रमुपमित्येवंरूपास्त्रयोऽत्र विपरीतक्रमेणोच्यन्ते । तत्रादित्यः सूनापदबोध्यः प्रथमस्ततो नवचरुबोध्योपास्तत आदितमेघस्यमनः इति पूर्वविपरीतक्रमेणोच्यन्ते त्रयः पदार्थाः ।

एवञ्चैतेपामर्थानामत्र ग्रहणं क्रमश्च तद्विशतो विश्वेत्तेतिमन्त्र इमे एवार्था एतद्विपरीतत्वेन गृह्यन्ते । तत्रेवात्रापि विपरीतक्रमेणेन एवार्था गृह्यन्त इति परस्परमन्त्रार्थप्रतिपादने परस्परमन्त्रार्थस्य साहाय्यकत्वमिति ।

अत्र मन्त्रे पूर्वार्धे अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हतं विददित्यत्र हनशब्देन न हिसितत्वं गृह्यते किन्तु अशोभनत्वं तच्च परस्वत्वात् । अर्थाद्विदूरदेशवर्तितया शोभनं तच्च परार्धोक्तमस्यादिकं विददित्येवार्थो न तु मृगादिरनुपस्थानात् । सन्निहितस्यान्वययोग्यस्य सत्वे तत्पशित्यागेनानुपस्थितेन सम्बन्धस्यायोगात् ।

किञ्च विदित्यस्य स्वातन्त्र्येण हतमित्यस्य भृगुपरस्य कर्मतया सम्बन्धित्वे परार्थोक्तानामसत्त्वग्नकतापत्तिरिति तत्परत्वे व्याख्यानमयुक्तम् ।

४३ उक्ष्णो हि मे पञ्चदशेत्यादि मन्त्रार्थविचार —

उक्ष्णो हि मे पञ्चदश साक पञ्चन्ति विंशतिम् ।

उताहमद्भि पीव इदुभा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्रोत्तर १ ॥

इति मन्त्रे सख्येयरहितसस्यामाननिर्देशेन तस्य पञ्चन्निशब्दमान्निध्या-
दुक्ष्णो विशेषणत्वेन तावत्सख्याकान् वृषमान् मदर्थं पचन्ति ऋत्विज । तानह
भक्षयित्वा पीवएव स्या मम कुक्षिद्वय पूरित स्यादित्यर्थकरण, तदाकस्मिक, कुत
एतावतो वृषमान् ऋत्विज पचन्ति, कुत्र चेतद्भक्षणमिन्द्रस्य, अकस्मात् कथमिद-
मुच्यते मन्त्रे, उताहमद्भि पीव इदित्यस्योक्तभक्षणेन पीवो भविष्यामीत्यस्य
करण तत्तु उतशब्दप्रहणस्य स्वारस्यविरुद्धम् । उतशब्दस्त्वप्राप्यर्थः । अह
पीवोऽपि सन्नद्धमीति प्रतीते । उभा कुक्षी पृणन्ति इत्यत्र कर्तृत्वं कुक्ष्यान्
भविष्यन्तीति पृणन्तीति बहुवचननिर्देशात् ।

एतदर्थं पूर्वार्थोक्तस्य कर्तुरनुपगो ऋत्विजा सम्बन्धो भवेत्, नहि ते कुक्ष्या
पूरकाः । अथ यदि उक्ष्णा सम्बन्धः कर्तृत्वेन तर्हि पूर्वस्मिन् वाक्ये कर्मत्वेन
द्वितीयान्तस्योक्ष्ण पदस्याननुपगो विभक्तिविपरिणामश्च कर्तव्य इत्यनेका-
कल्पना. कर्तव्याः भवेयुः । तावताऽऽकस्मिकत्व तु दुर्वारमेव । यत्तु उक्ष्णा पाक
सर्वसाधारण इति न स्थानविशेषापेक्षा । अत एव मन्त्रान्तरे उच्यते-उक्षाण
पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । इति मन्त्रवशत उक्षपाक.
पूर्वमासीदिति साधन, तथा पूर्वस्मिन् काले धर्मत्वमासीत् न तु तन्मन्त्रकाले इति,
तदपि न साम्प्रदायिकमर्थकरणमिति पश्चात् प्रतिपादयिष्यते ।

एतावता उक्ष्णो हि मे इति मन्त्रस्य वेदकालत प्रवर्तमानमतेनानु-
क्रमणिकाकारोल्लिखितेन विरुद्ध, तेन वेदे सूर्यस्थैवेकस्य स्तव इति प्रतिपाद्यते ।
यद्यपि इन्द्रादिपरत्ववर्णनया नैतेन तन्मतविरोध इत्यपि सम्मवेद्वचस्तथापि सूर्येण
तदभिन्नेनेन्द्रेण वस्तुतः ऋषमाना भक्षणस्यासम्भवेनैतद्वर्णनस्य न वाचनि-
कार्यपरत्व किन्तु भिन्नतात्पर्येण तादृश वचन तर्हि तस्याप्रदर्शनेन न्यूनता ।

यत्तु तादृश वचन भृगुशिरसि सम्पातनक्षत्रत्वमुचनायेति तावतापि उक्त-
सत्याकानामुक्ष्णा पाको भक्षणमित्यादेरतत्परत्वेनायुक्तत्वम् । वस्तुतस्तदपि न,
नक्षत्रियप्रजापत्यादिवोचकवाक्यविरोधान् । तस्मादस्य मन्त्रस्य न स्पष्टार्थत्व
सगतार्थत्व चेति ।

एतच्च पाकोऽत्र प्रकाशमेव न विविचि तेन मे उभा उभौ कुशा पाश्व-
भागौ पूरितौ भवन् । एवञ्च पृष्ठान्तोत्पन्नापि पूर्वोक्तविशत प्रकाशकाना पञ्च-
दशानामेव कर्तृत्वम् । न तु ऋद्धिजा नापि उद्भूतः । तदिदं विगत्यनभ्यन्त-
भागस्यादनं प्रकाशेनात्ममात्करस्यम् । तावद्भागोपाधिकानानुपमाभादि न विन-
यादादित्येनेन्द्रामिन्नेन तददनमित्यर्थः ।

इदित्यनेनादित्यसविद्यवर्तिपूर्वस्वोभयकुक्षिपूरणम् । न्वय पूरिताऽऽ नद-
दमि । पीव इत्यनेन पूर्णता बोध्यते न तु उभय प्रकाशविलयन प्राप्ता । अत्र
विगनेरदनवचनेन तावतोभयकुक्षिपूरणवचनान् पीव इत्यनेन स्वयं पूरणावचना-
च्चादित्यप्रकाश उदयास्तादिस्थले तावदशपर्यन्तमेव प्रसरति, तान्त्ययन्त न
उदिता दृश्यत इत्यर्थः । एव सति नान मन्त्र ऋषमपाव । विशतिश्च पञ्चदश
च न पाच्यर्षमसह्यत्यादिकं सिध्यतीति पूर्वोक्तार्थं करणममगतमव ।

यत्तु उक्षाण पृथिनमिति वचनेन ऋषमपाको वस्तुनन् प्राचान आसागमन्-
काले । स प्राचान इति तानि घर्मोणि प्रथमान्यान् वणनम् । तदपि न स्वास्त्र-
परम् । तस्य भिन्नार्थत्वान्नाक्तसाधकत्वमिति परस्तात्प्रतिपादयिष्यते । यत्तु अत्र
प्रयुज्यमानमव्याद्वय पञ्चदशरूप तथा विशतिरूप द्वय सकलनेनैकाद्वय सन्-
न्नाया, सह्याया पञ्चविंशद्गुण्याया ग्रहनक्षत्रसह्यापरत्वेन व्याख्यानाश्रया । सा
त्वनित्यद्वयसो । ग्रहनक्षत्राणामत्रानुपस्थानात् सव्यानुपपत्तः । तत्कल्पनं तु वक्तु-
मशक्य, प्रकारान्तरेण तदुपपादनात् ।

किञ्च तथात्वे तदीयसह्यारूपान्यवद्वारेणैव ग्रहनक्षत्रसह्या प्रदर्शिता अन-
विष्यन् । पञ्चविंशत्सह्याया अनेनावयवकत्वे न ग्रहनक्षत्रापेक्षयवद्वारेणाष्टा-
विंशतिर्नक्षत्राणां सस्या ग्रहाणां सप्तत्यव २८-७ अनावयवकथनद्वारेणैव तत्प्र-
दर्शनं कृतमविष्यन् । न तु पञ्चदश-विंशतिरुपावयवप्रदर्शनेन तत्प्रदर्शनं
युक्तं स्यात् । तस्मान्न तादृगर्थकरणमुचितमिति दिव् ।

— ❁ ऋड्मन्त्रार्थसमालोचनम् ❁ —

॥ अथ द्वितीयो विवेकः ॥

अथ द्वितीयो विवेकः

१. मन्त्रभाग इव ब्राह्मणेष्वापि अर्थविसंगतिः, तन्निराकरणार्थमादित्यपरं व्याख्यानम्—

यथा मन्त्रभागेष्वेतावत्पर्यन्तमर्थस्य स्पष्टत्वायादित्यपरत्वमाश्रित्य प्रयत्नः प्रदर्शित एवं ब्राह्मणभागेऽपि आदित्यपरत्वं विना न सामञ्जस्यम् । टोकाकाराणां ध्याख्या अपि यथाकथञ्चन प्रवर्तमाना न मनसस्तोषावहा इति कानिचन स्थलानि गृहीत्वा प्रदर्श्यन्ते ।

यद्यपि मीमांसकैर्ब्राह्मणभागस्यार्थविषये बहुलं प्रयतितम् । तैर्वेदीयब्राह्मणभागस्य भागद्वयं प्रकल्प्य अपूर्वार्थबोधको भागो विधिभागस्तदितरोऽर्थवादभाग इति विभागं कृत्वा विधिभागस्य विधेयार्थप्रकाशनेनार्थवत्वमुक्त्वा तत्सविधे उच्यमानस्य भागस्य प्रकारान्तरेण सार्थक्याभावेन वैयर्थ्ये प्राप्ते लक्षणावृत्या विधेयार्थप्रशंसाद्वारेण विध्येकवाक्यतया सार्थक्यं प्रदर्शितम् । तावतापि तत्र तेषां प्रयत्नः पुनर्न्यून एव भवति ।

यतोऽर्थवादभागस्य लक्षणावृत्या विध्येकवाक्यतया सार्थक्यसम्पादनेऽपि विधिनाऽपेक्षितविधेयार्थप्रशंसाया लाभार्थं कुत एतादृशो वाग्विन्यासो लक्षणावृत्या प्रशंसार्थमपेक्षितः । तादृशं वर्णनं कृत्वान्यथानुपपत्त्या लक्षणया विधेयप्राशस्त्यार्थं वर्णनीयो नहि साक्षाद्वाच्यवृत्यैव विधेयार्थप्रशंसको ब्राह्मणभागो ब्राह्मणेन कुतो नोक्तः । लक्षणया प्रशंसाबोधनार्थमेतादृशभागस्य वचनेन भवति किञ्चित्प्रयोजनम् इति न्यायेन तस्य कश्चन उपयोगो वक्तव्यः, किमित्येतादृशं शास्त्रलोकविरुद्धवर्णनं कृतमित्यस्य तैर्न सम्यक् समाधानं कृतम् ।

२. अहत्यायं जार इत्यस्य आदित्यपरंव्याख्यानम्—

यद्यपि शवरेण भाष्यकृता तादृशस्थले वाच्यस्यार्थस्य नित्यं कञ्चन वायुमाकाशं सूर्यं वा अर्थं गृहीत्वा वर्णनं कर्तव्यमित्युक्तं परन्तु तस्य विस्तरार्थं न प्रयतितं तावता तदीयः प्रयत्नस्तदंशे न्यून एव । यद्यपि कुमारिलभट्टाचार्यैरक्तोदाहरणत्वेन सुब्रह्मण्याख्यनिगदीयमेकं वाक्यं गृहीत्वा नित्यार्थपरतया

व्याख्यान प्रदर्शितम् । यथा-निगद वाक्य “अहल्यायै जारः” इति । तस्य ग्रहनि-
लीयत इत्यहल्या रात्रिस्तस्या जारो जरयिताऽऽदित्य इति व्याख्यान प्रदर्शितम् ।
तावता स प्रयत्नो न्यून एव । तदर्थं कतिपयार्थवादादिभागविषये प्रयत्यते ।

तत्रानुक्रमणिकाकारोपदर्शितप्राचीनमतान्तरानुसारेण सर्वस्य ब्राह्मण-
भागस्यार्थाद्विधिरूपस्यार्थवादरूपस्यापि आदित्यपरता अपेक्षणीया यतस्तेन पूर्वा-
चार्यमतमेव प्रकाशितम् एकैव वा देवता वेदे स्तूयते स महानात्मा स सूर्य इत्या-
चक्षत इति । तत्र वेदे इति वचनाद् ब्राह्मणभागस्यापि वेदभागत्वेन अर्थाद्वैदत्वेन
तत्र सूर्यस्यैवैकस्य वर्णना ।

एव चार्थवादभाग इव विधिभागेऽपि सूर्यस्यैव वर्णना कर्तव्या । वर्णना
स्तुतिरूपा गुणक्रियाप्रदर्शनद्वारेणेति विधिभागे विधीयमानक्रियादीनामप्यादित्यप-
रत्वं यथा स्यात्तथा व्याख्यानप्रदर्शनमपेक्ष्यते । अर्थवादभागेऽपि आदित्यपरत्वेनैव
सामञ्जस्य प्रदर्शनीयम् । तत्र भीमासर्कविधिभागे विधेयार्थमात्रप्रदर्शनेनादित्यपर-
चायास्तत्रापेक्षणीयाया अप्रदर्शनान्यूनतैव व्याख्यानस्य ।

अर्थवादभागेऽपि लाक्षणिकार्थस्य विधेयैकवाक्यतया सार्थक्यप्रदर्शनेऽपि
वाच्यार्थस्योपादानं तस्यादित्यपरतादिकस्याप्रदर्शनान्यूनतैव प्रयत्नस्य । तदर्थमर्थ-
वादभागे आदित्यपरत्वेन व्याख्यानार्थं प्रथम प्रयासः ।

३. पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्तीत्यादि दीक्षाब्राह्मणस्यादित्यपरं व्याख्यानम्-

तत्र सोमयागे यजमानेन प्रथमतो दीक्षाग्रहणं कर्तव्यं तेन तस्य पुनर्जन्म-
संपादनमिति ब्राह्मणे उच्यते पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति य दीक्षयन्तीति वच-
नेन दीक्षया यजमानस्य पुनर्जन्मसंपादनमिति प्रतिपादितम् । जन्मग्रहणे प्रथमत
आरम्भश्रिया, यत्रापि साजात्येन वर्णनीया इति तदर्थं ब्राह्मणे प्रतिविधेयं गर्भ-
साजात्यं प्रदर्श्यते । तत्र प्रथमतो यजमानस्यादभिरभिपेक्ष, कर्तव्य इत्युच्यते अद्-
भिरभिषिञ्चन्तीति ।

तस्य गर्भसारूप्याय तत्रोच्यते “रेतो वा आपस्सरेतमेवैनं तत् कृत्वा दीक्ष-
यन्ति” इति । यथा गर्भस्थाने प्रथमा भवस्या रेतोभावापत्तिः सा अत्र यजमान-
स्याभिपेक्षेण संपादयन्ति ऋत्विजः । रेतो जलरूपम् । या आपस्ता रेतोरूपिण्यः ।
एव सति यजमानस्यादभिरभिपेक्षस्तस्य रेतोभावापत्तिरूपा गर्भस्य या प्रथमा-
वस्था तत्संपादक इत्यर्थः । तत् ऊर्ध्वं द्वितीयो यजमानस्य सस्वार उक्तास्तत्र
नवनीतेनाभ्यञ्जन्तीति । नवनीतेन यजमानगात्रे अभ्यञ्जनं कुर्वन्ति ऋत्विजः ।

तत्र गर्भयोग्य नवनीतमिति तेन गर्भभावापन्नस्य यजमानस्याभ्यञ्जनं
कर्तव्यमित्युक्तम् । नवनीतस्य गर्भयोग्यतास्यापनार्थं ब्राह्मणे अर्थवादः । यथा-

“आज्यं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणामायुतं पितॄणां नवनीतं गर्भाणामिति” । तत्र मुख्यं विवक्षितं नवनीतं गर्भाणां योग्यं परन्तु प्रसंगान्नवनीतस्यावस्थान्तराणि विभिन्नानां योग्यानि प्रियाणि प्रतिपादितानि । तत्र नवनीतावस्थैव गर्भस्य योग्या । नवनीतस्य गर्भपोषकत्वाद्योग्यत्वम् तत्राज्यावस्था देवानां प्रिया तत्र प्रसिद्धिर्वशब्देन द्योत्यते । तदुक्तम्—“आज्यं वै देवानाम्” इति ।

अत्र योग्यं प्रियमित्याध्याहारः । आज्यस्यावस्थारूपत्वमुच्यते साम्प्रदायिकैः ईपद्विलीनमाज्यं स्यादिति । नवनीतस्य पाकेन संपाद्यमाना ईपद्विलीनघृतावस्था सा आज्यशब्देनोच्यते इति तदर्थः । अपरावस्था घनीभूतता सा मनुष्याणां प्रियेत्युच्यते ब्राह्मणे “सुरभि घृतं मनुष्याणामिति” ।

अत्रापि योग्यं प्रियं चेत्यध्याहारः । घृतावस्थावर्णनं साम्प्रदायिकैः घनीभूतं घृतं विदुः इत्युच्यते । अर्थात् नवनीतपाकोत्तरं घृतभावापत्तौ या पूर्वा ईपद्विलीनभावावस्था सा देवानां, योत्तरा घनीभावावस्था सा मनुष्याणां योग्या प्रिया चेति । या च मध्यवर्ति अवस्था ईपन्मिश्ररूपा । घनीभावप्रारम्भे देवप्रियत्वं, स्वल्पे घनीभावे स्वल्पे विलीनभावे पितॄणां प्रिया सावस्था, या च परवर्तिनी घनीभावावस्था सा मनुष्याणां योग्या प्रिया च । या च मूलभूता नवनीतावस्था सा च गर्भाणां योग्या । अतिमृदुलत्वाद्गर्भाणामतिमृदुलचिक्कणभावापन्नं नवनीतं गर्भप्रियं गर्भयोग्यम् । तत्पोषकत्वादित्युक्तमेव ।

तत्र भाष्यकारेणास्यार्थवादस्य व्याख्यानं कृतोक्तम्—यद्यपि तैत्तिरीयैः “घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां नवनीतं गर्भाणामिति वर्ण्यते” इति वर्णनाया विभिन्नरूपत्वेन विरोधं प्रदर्श्य समाधानमेवं कृतम् । उभयत्र ऐतरेये तैत्तिरीये च नवनीतार्थवादत्वेन प्रदर्शितो विरोधो किञ्चित्कर इति ।

तत्रोच्यते—भवतुभयत्र नवनीतार्थवादता तावता वर्णने भेदः किन्निवन्धन इति शंकाया असमाधानमेव । तत्रापि पुनरेवं भवति नवनीतं विधेयम् । तस्यैव केवलं प्रशंसा कर्तव्या नवनीतं गर्भाणां योग्यमिति तावतैवात्र सार्थवादसंपत्त्या किमिति प्रकृतेऽनुपयुक्तम् आज्यं वा इत्यादिकं वर्ण्यते । तदनपेक्षणादनपेक्षिते पुनर्भेदः किमित्याश्रीयते ।

अथ प्रसंगान्नवनीतावस्था वर्ण्यन्ते तासां तत्तत्प्रियत्वमिति । तत्रापि केवलं नवनीतावस्थावर्णनं भवतु तासां पुनःप्रशंसा आज्यं वा इत्यनेन किमित्युच्यते । विधेयार्थस्य प्रशंसाऽनुष्ठानायापेक्ष्यते । अविधेयार्थस्य प्रशंसा सर्वात्मनानुपयुक्तैव । नहि अत्र आज्यादीनि विधीयन्ते । अथ नवनीतसम्बद्धत्वात्तेषामपि वर्णनं विधेयनवनीतप्रशंसैवेति । तदपि न युक्तम् । विधेयनवनीतसम्बद्धानामपरेषामप्यर्थानां सत्त्वाविनिगमनाभावात्तेषामवर्णनेन न्यूनतापात इति ।

तस्मादादित्यपरत्व वणनस्येति ध्यातयितुमेव तदुपादानम् । तथाहि अत्रादित्यक्रियासारूप्येणैवेमे दीक्षितसस्कारा विधीयन्ते । अतएव तेषां गर्भसम्पादनायैतोच्यते पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्तीति । अन्यथा कर्मकर्त्तव्य मशाघनार्थो दीक्षासस्कारो वक्तव्यः, तदगतया स्नपनादिक विधयमित्येतावर्तवापपत्तौ तत्र गर्भसम्पादकत्ववर्णनस्य सर्वात्मनाऽनुपयुक्तत्वम् । आदित्यक्रियासारूप्येणैव गर्भरूपत्ववर्णनम् ।

तथाहि आदित्यस्य वस्तुतः एकस्यापि सत उपाधिवशतो भेदः प्रकल्प्य यज्ञयजमानरूपकल्पना । अत एव यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति पुरुषमूकः उच्यते । यज्ञो विष्णुरादित्य इति तस्यैव यजमानत्व साधनद्रव्यरूपत्व यागे इज्यमानदेवतारूपत्वमिति । एवञ्चादित्य एव यजमानस्तस्य तदा तदा तत्तत्कार्यकर्तृत्वेन तदा तदोपस्थिता रश्मय एव ऋत्विजस्ते तमादित्य पुनर्गर्भं कुर्वन्ति ।

आदित्यो यत्र प्रकाशनार्थं प्रवर्तते तस्मिन् लोके मोऽन्तः प्रविष्ट इत्युच्यते, गर्भोऽपि तथा मातुरुदरे प्रविष्टा भवति । यदाचास्तमेति ततोऽप्यजन्मेति वणना । अत एव वेदे कूटप्रश्नत्वेन वर्णना को वै तद्विजानाति यद् गर्भस्य सत सर्वविज्ञान प्रसूतमुत्पन्नं न कोऽपि जानातीति । दशेम त्वष्टुर्जनयन्त गर्भमित्यादिना तस्य गर्भभावा वण्यन्ते । यदोदेऽनु प्रवर्तन् स तत्र गर्भरूपः, तस्य गर्भरूपनापादनार्थं पूर्वं रेतोरूपप्रोक्त्यादिकास्तस्य वर्णनोपा भवन्ति ।

वेदे साजात्येन वर्णनदर्शनादत्राप्यादित्यस्य गर्भभाजात्याद् गर्भत्व तस्य रेतोभावादिवैकनव्या गर्भस्यम् । तत्र तस्य गर्भरूपता पादनाय स यन्नासाबुदेप्यति तत्रत्यपूर्ववतिराश्रया उत्तरेऽर्धेऽद्भिरपूरूपरव्यक्तनेजोभिः स संपृक्तो भवतीति कल्पना । अत्र एव तत्रादित्ये पादरूपकल्पनया दिवा भागे तेजायुनत्वेन स्वच्छत्वं रात्रौ तेजसा विहोतत्वेन मलिनत्वमिति गृहीत्वा पादावनेजनकल्पना ऐतरेयब्राह्मणे उच्यते दक्षिण पादमवनेनिजे" इत्यादिना ।

एतावता रात्रौ तस्याव्यक्तान्मिस्तेजास्पाभिरद्भिर्योगो देववृत्तस्तदभिप्रेक्ष्यो भवति । तत्साजात्यान्मानुषकोऽपि यजमान यजमानत्वरूपगर्भत्वसात्यर्थं प्रथमतः ऋत्विग्भिरभिप्रेच्यते । तस्मिन्नाव्यक्तनेजोरूपाभिरद्भिः सम्पर्कमात्रेण विशेषोऽभिप्रेता न सिध्यति । तत्सिद्ध्यर्थं द्वितीयो व्यापारे नवनीतेनाभ्यञ्जननामोच्यते ।

अत्रैव विशेषो यदसावादित्या याभिरद्भिर्गर्भभावायै मृत्तो भवति । तामा विशेषो भवति । तत्रापि वा तज्जाति वा द्विरूपाणि पूर्वाह सम्पादकान्येकविधानि, द्वितीयाह सम्पादकानि तु पूर्वयो भिन्नानि । तेषां मध्ये पूर्वाणि पूर्वाह. समाप्तिपर्यन्त व्याप्रियमाणानि भवन्ति । पूर्वाह. समाप्ती तेषां व्यापारा-

भावः, पूर्वाहःसमाप्तिस्तु रात्र्या मध्ये । अत एव देवयानप्रदर्शनावसरे तच्चातु-
विध्यं प्रदर्शित, तत्र प्रथमं देवयानं पितृयाणावसाने देवयानप्रवृत्तिः प्रवर्तते,
तच्च मकरसंक्रान्ति प्रारम्भे ।

तत्प्रारम्भश्च सुमेरौ रात्र्यवसरे कुमेरुं प्रति प्राप्तस्यादित्यस्य तत्रत्यदिन-
मध्यसमारोहे । सुमेरौ रात्रिः कुमेरौ दिनमित्युक्तम् । एवं च सुमेरौ रात्रेर्मध्यः
कुमेरौ दिनमध्यस्ततोऽसावादित्यो दक्षिणायनं परित्यज्योत्तरां गन्तुं प्रवर्तते इति
तत्प्रथमं देवयानं तत एव मकरसंक्रान्तिः प्रवर्तते इति देवयानचातुर्विध्यप्रदर्शना-
वसरे पूर्वमुक्तमेव । या रीतिः सुमेरुकुमेर्वोरहविषये सैव षष्टिदण्डैर्यत्र दिनरात्रि-
भावः पूर्यते तत्रापि ।

एवं सति पूर्वं दिनं रात्रिमध्येऽवसितं द्वितीयं च दिनं ततः प्रवर्तते इति
पूर्वदिनसम्बन्धिनां व्यापाराभावो द्वितीयदिनसम्बन्धिनां तेजसां प्रवृत्तिर्भवति ।
तानि यानीमानि द्वितीयदिनसम्बन्धीनि तेजांसि पूर्वापेक्षया नवान्यातीतानि
देवैः किरणैरिति कल्पना । तैर्नवनीतस्तेजाभिरस्यादित्यरूपस्य यजमानस्य
सम्बन्धस्तद्रूपविशेषबोधनार्थं तेजसां नवनीतशब्देन व्यवहारः तत्र नवनीततेजां-
भिरस्य आदित्यरूपस्य यजमानस्य सम्बन्धोऽभिपेक्ष इवाद्भिः सर्वाङ्गीणः ।
तत्साजात्याय लोकेऽपि मानुषयजमानस्याभिपेक्षोत्तरं नवनीतसम्बन्धः ।

आदित्याभिप्रायकनवनीतशब्दे श्लेषेण पयसो दध्यातञ्चनपूर्वा मन्थनेन
निष्पादितस्साररूपः पदार्थो लोके नवनीतशब्देनोच्यते तस्य च ग्रहणम् स च
मसुराो द्रव इति तेन स्नपनस्य लोकोऽप्रतिद्वेस्तस्तत्सम्बन्धः सर्वाङ्गीणोऽभ्यञ्ज-
शब्देनोच्यते इति दीक्षितकृते द्वितीयः संस्कारो नवनीतेनाभ्यञ्जनरूपो ब्राह्मण
उक्तो नवनीतेनाभ्यञ्जन्तीति । तदयं तेजागतो विशेषो मन्त्रान्तरे उच्यते—

समानमेतदुदकमुच्चत्यवचाहभिः ।

भूमिर्पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयेः॥ इति ।

तजसोऽवृष्टपत्वमित्युक्तं, तस्य समानस्य सत ऊर्ध्वगमनमधोगमनमने-
कैरहोभिः सुमेरुकुमेर्वोरभिप्रायेण । उदकस्यावागमेन वृष्टिव्यवहार ऊर्ध्वगमने
वाष्पशब्देन व्यवहारः । अत्र तादृशो विशेषो नोक्तः । वृष्टिकरणं पर्जन्यस्येत्युक्तं
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्तीति । वाष्परूपतासंपातकत्वं वह्नेरित्युक्तं मन्त्रे दिवं
जिन्वन्त्यग्नये इति । आदित्यकिरणानां गतिप्रतिबन्धेऽग्निरूपत्वमितिपूर्वं प्रति-
पादितम्—अग्ने य यज्ञम् इति मन्त्रव्याख्यावसरे ।

एवं च दीक्षितस्य नवनीतेनाभ्यञ्जनरूपः संस्कार आदित्यव्यवहारानु-
कारायैव । अष्टवृष्टार्थ इति वर्णनमनुष्ठाने शैथिल्याभावाय । तस्य तेजस आदित्य-

पक्ष देशभेदेन विभिन्नैः सम्बन्धिभिः सम्बन्धो विभिन्ननामभिरुच्यते । तस्य वचनाभिप्रायेण नवनीतावस्थाप्रतिपादनव्याजेन नवनीतस्योक्तरीत्या दिनान्तरे गर्भरूपतामापत्स्यतो योग्यत्वमिति नवनीतप्रशसारूपोऽर्थवादोऽत्रोच्यते “आज्य वै देवानां सुरभिः घृतं मनुष्याणामायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणां तद्यन्नवनीतेताभ्यञ्जन्ति स्वेनैवेन तद्भागधेयेन समर्घयन्तीति ।

तत्राज्यं देवानामित्यनेन देवानां देवानां प्रकाशकानां रश्मीनामादित्य-सम्बन्धार्थं गमनाश्वसरे आज्यशब्देन व्यवह्रियते तत्सम्बद्धं तेजः । तस्याज्यशब्देन व्यवहारे निमित्ता वेदे प्रतिपादितम् । स्तोत्रशस्त्रादावपि आज्यशब्देन व्यवहार उक्तनिबन्धन एवेति तत्परस्तात्प्रतिपादयिष्यते । आज्यशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तत्रैव प्रतिपाद्यते यदाजिमौयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति ।

स्तोत्रशस्त्रस्यले आज्यशब्देन व्यवहार आजिघावननिबन्धनः । स्तोत्राणां शस्त्राणां चामूर्तानामाजिघावनासम्भव इति व्युत्पत्तौ आजिमौयु इत्याजिघावन रश्म्यभिप्राय वक्तव्यम् । रश्मीनामाजिघावनं वेदे वर्ण्यते, यथा मन्त्रे—ईमर्निनास-शिलिकमध्यमास इत्यत्र । तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे पूर्वमुक्तम् । एव आजिघावनस्यले रश्मिसम्बद्धं तेजः आज्यशब्देनोच्यते ।

नवनीतस्यापि पाकेन सपाद्यमाना विशिष्टावस्था सा आज्यशब्देनोच्यते, दैवकर्मसु तदवस्थस्य तस्योपयोग इति सा अवस्था आज्यरूपिणी देवानां प्रिया देवानां योग्या चेति । तदर्थविवरणे साप्रदायिकैरुच्यते ईषद्विलीनमाज्य स्यादिति ।

अतएवोच्यते “आज्यं सुराणामाहार आज्यं यज्ञे प्रतिष्ठितमिति” । आजिघावनं च विशिष्टस्यानतो विशिष्टदशपर्यन्तं घावनमाजिघावनशब्देनोच्यते । ते च रश्मयः आजिघावन्त आदित्यपर्यन्तं घावन्तीति वेदे प्रतिपादनं तेऽग्नेर्गृहपतेरादित्य काष्ठामकुर्वत इत्यनेन ।

एवं सत्युदीयमानादित्यावसरे तत्प्राप्त्यर्थं रश्मीनां घावने यन्नवनीतं तेजस्तद्देवानां भवति न तु गर्भरूपतामापन्नस्येति विशेषः कोडीकृत आज्यं वै देवानामित्यनेन । नवनीतं तेजो गर्भार्थं, गर्भभावश्च आदित्यस्य सुमेरुकुमेवोरपि । तत्र कुमेरो गर्भभावापत्तिर्न प्रकृते वर्ण्यते किन्तु सुमेरुगता ।

तत्र आदित्योदयपर्यन्तं देवानां घावनमाजिरूपं तस्य समाप्तिरादित्यस्योदये । तस्यामवस्थायां कुमेरावादित्यविम्बस्य उदितस्य तस्य घनीभूताज्यसदृशता । कुमेरो च मनुष्यनिवास इति तदघनीभूतघृतसदृशमादित्यमण्डलं मनुष्याणामित्युक्तं, तच्चादित्यमण्डलं तत्र सुरभिः शाभनारम्भयुतम् । आदित्यस्य शोभनं आरम्भादिनकरत्वेन । तद्वोधयितुं तत्र सुरभिपदं घृतविशेषणम् ।

लोके सुरभिपदेन श्लिष्टेन सुगन्धयुतत्वं बोध्यते तच्च मनुष्यप्रियमिति नवनीतस्यापरावस्था बोधिता । सुमेरावुदयात्प्राक् तत्प्रविधवेलायां कुमेरावादि-

त्यस्यास्तसविधदेशप्राप्त्या तस्य मध्यमदेशसम्बन्धिता, मध्यमो देशश्च दक्षिणस्यां पितृसम्बन्धो, तदानीं मध्यमदेशे आयुरूपेण प्रवृत्तमादित्यविम्बं स्वल्पकालेनोदयदस्तमयच्चेति तस्य तेजस आयुतशब्देन व्यवहारः ।

तदायुतं तेजः पितृणामित्युक्तं लोके नवनीतस्यावस्थान्तरे आयुतभाव ईपट्विभिश्चभावापन्नं घृतं पितृणां योग्यं प्रियमित्यभिप्रायेण अर्थवादे आयुतं-पितृणामित्युक्तिः । एव चैकस्यैव तेजसो घृतशब्देन व्यवहारो मनुष्यलोकाभिप्रायः मनुष्यलोकशब्देन कुमेरुगृह्यत इत्युक्तम् । उदय सविवप्राप्त्या आन्यशब्देन देवाभिप्रायो व्यवहारः, एवमन्तरिक्षलोकवासिपित्रभिप्रायेणायुतशब्देन व्यवहारः । तच्च नवनीततेजो गर्भभावापत्ता उपयुक्तमिति नवनीतं गर्भाणां योग्यमिति प्रतिपादितम् ।

प्रकृते केवलं नवनीतस्यैव सम्बन्धो यज्ञे आदित्यव्यवहारानुकारे मानुपके यजमाने इति सर्वमिदं वचनं नवनीतार्थवादः । एवंरूपो नवनीतार्थवाद एतरेये उच्यते । तत्तिरीये तु घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्वं मनुष्याणामिति विभिन्नरूपतार्थवादे । तत्र भाष्यकृतोच्यते—

अत्रोभयत्र नवनीतार्थवादत्वेन उक्तोऽर्थवादगतविरोधो किञ्चत्कर इति ।

भवतु तत्रोभयत्र नवनीतार्थवादता । तावता वर्णने भेदः किं निवन्धन इत्यस्यासमाधानमेव । तदर्थमादित्यपरतया वर्णने एतरेयगतं वर्णनं देवतास्थानगतम्, तैत्तिरीये च कुमेरुगताभिप्रायेण । अथवा अर्थवादगतमैतरेयवर्णनं देवतास्वस्ताभिप्रायेण । अस्तोत्तरमपि देवतानामाजिघावनवर्णनात्तदाज्यं देवानाम्, सुमेरावस्ते कुमेरावुदयः । उदये च आदित्यविम्बं घनीभूतघृतरूपम् । घृतं तेजस्तद्रूपमिति घृतं मनुष्याणामित्युक्तिः ।

तच्च तत्र दिनप्रारम्भोयमिति शोभन आरम्भो दिनप्रवर्तनात्मा यस्य तादृशं सुरभि भवति । कुमेरावस्तोत्तरमप्यायुरूपेणान्तरान्तरादित्यदर्शनस्थानं पितृणां, तत्रोक्तरीत्या तमसा मिश्रणे नायुतं पितृणामित्युक्तिः । ततः परस्ताद्दिनान्तरारम्भवेलायां पर्वदिनसमापकतेजोऽपेक्षयेदानीं नूतनप्रवर्त्यमानदिनप्रारम्भाभिप्रायकं तेजो नवनीतं तस्य दिने गर्भत्वमुपेक्ष्यतोऽनुगुणमिति नवनीतं गर्भाणामित्युक्तिः ।

एवञ्च नवनीतविध्यर्थवादे नवनीतवर्णनं हित्वा आज्यादीनां क्रमिकं वर्णनमुपपद्यते । एतदेतरेयं वर्णनं देवतास्वस्तगमनाभिप्रायेण । यत्तु तैत्तिरीये घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्वं मनुष्याणां नवनीतं गर्भाणाम् इति वचनं तन्मनुष्येऽस्वस्ताभिप्रायेण । यदा च मनुष्येऽस्वस्त आदित्यस्य तदानीं देवपूदयेन तत्रत्यं मण्डलं घनीभूतघृतसदृशं घनीभूतघृतात्मकं तद्देवानामित्युक्तिरिति न एतरेयेण वचनेन विरोधः ।

मनुष्येषु तदानीमस्तोत्तरभावि आज्यरूप तेजः तद्युक्तत्वं तत्प्रकारान्तरेणात्र निष्पक्वशब्देनोच्यते । निष्पक्वं नितरां पक्वं द्रवीभूतमाज्यरूपमित्यर्थः । एव तत्रादि पूर्वोक्तरीत्या आयुतमात्रो दक्षिणदिक्को मस्तुशब्देनोच्यते स च पितृणामिति ।

अयं भावः—भुमेरुकुमेर्वोरादित्यस्योदयावसरेऽस्तमयावसरे वा तदघस्तनदेशेषु स्वल्पाधिककाल मण्डलस्य दर्शनादर्शने प्रवर्तते । तत्रोदयावसरे दर्शनकालस्याधिक्यमदर्शनकालस्य न्यूनता । अस्तावसरे च दर्शनकालस्य क्रमेण न्यूनताऽदर्शनकालस्य क्रमेण वृद्धिरिति प्रकार उभयत्र भुमेरुकुमेरु सविधवर्तिदेशेषु समः । तत्र दक्षिणदिक्कस्य तस्य पितृसम्बन्धिता तत्रोदयावसरीया आयुतता पूर्वमायुतशब्देनोक्ता । अत्र तु अस्तावसरीया मस्तुशब्देन बोध्यते ।

मस्तुशब्देन दधिभवोमन्यनजन्यो द्रवभाव उच्यते । आदित्यमण्डलस्य दधिरूपत्वेन वर्णना, तज्जन्यस्योवतरीत्या द्रवभावरूपविमिश्रभावस्य मस्तुशब्देन ग्रहणेन तादृश तेजः पितृणामित्युक्तं भवति । एवञ्चेद वर्णनं देवेषूदयावसरीयमिति । एव च कुमेरावुदेप्यता गर्भरूपत्वमेध्यतस्तत्र नवनीतसम्बन्धादिक पूर्ववद्वर्णनीयमिति विशेषाभाव इति तदनुल्लेखः । एवञ्च नवनीतप्रस्तावे आज्यादीनां वर्णनमुक्तरीत्या आदित्यक्रियानुकारात्मकता बोधनायेति भवतीति ।

४ देवा वै यज्ञमनुष्ठायेत्यादिपूषशब्दनिर्वचनमर्थकरणे संगतिश्च

एवमैनरेये यूपशब्दे निर्वचनाख्यायिकोक्ता । देवा यज्ञमनुष्ठाय स्वर्गं गच्छन्तो भीता ध्यचारयन् । अस्माकं स्वर्गप्राप्तिमनु मनुष्या ऋषयश्चैवं यज्ञं विज्ञाय स्वर्गं लोकमागच्छेयुः । कथं वा अत्रेपा भ्रमो व्युत्पादितः स्यादिति । तेषां यज्ञसामान्तेरूर्ध्वं यूपस्तथैवोर्ध्वोऽवस्थित आसीत् । तैर्यूपस्य वशतो भ्रम उत्पादनीय इति स्थिरीकृत्योर्ध्वप्रस्य यूपस्य स्वर्गगमनावसरेऽवाचीनाग्रत्व सपाद्य भ्रम उत्पादितः । यतस्तरूर्ध्वप्रस्य यूपस्यावाचीनाग्रत्व सपाद्य भ्रम उत्पादित इति योपनम्य साधनत्वाद्यूप इति तस्य नाम सम्पन्नमिति ।

ततो मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञगृहमागताः, यज्ञस्य किञ्चिद्वस्तु लब्ध्वा तद्वशतो यज्ञस्वरूपं विजानीमह इति । तैस्तत्रावाचीनाग्रो यूपो लब्धः । अवाचीनाग्रस्य तस्य यूपस्य तैरूर्ध्वप्रत्वेन निमानं कृतम् । ततस्तैः स्वर्गोऽविज्ञातोऽनुष्ठानेन च स लब्ध इति ।

अत्र देवानां कथं भीतिः, कथं भ्रमोत्पादनकल्पना, कथं च यूपस्यान्यथाकरणमात्रेण भ्रमोत्पादः, कथं च विभिर्मेनुष्यैश्च प्रयत्नेन सपादितभ्रमोत्पादस्यानायासतो विज्ञानेन यथावद्रूपविज्ञानमिति नानाविधाः सशयाः प्रादुर्भवन्ति । तत्र भीमासक्तैर्याज्ञिकैश्चोच्येते, भूपकरणार्थमर्थवाद इति तस्य

स्वार्थतात्पर्याभावेन ग्रस्थाने सर्वे इमे संशया इति । श्रुतौ वचनादेव यूपमात्रेण भ्रमो निरासश्चेति नात्र सन्देहावसर इति । तथा सति तात्पर्याभावेनाविवक्षितार्थस्य ग्रन्थस्य व्याख्याने भ्रमस्य भाष्यकारादीनां कथं प्रयासः ।

अथ भीमांसाभाष्यरीत्या नित्यं कञ्चनार्थं गृहीत्वैतादृशस्थले व्याख्यानं कार्यमिति तर्हि स नित्योऽर्थोऽत्र कीदृश इति तस्य प्रदर्शनं कार्यं, तद्व्याख्यानान्द्भाष्यकारस्यात्र न्यूनतेति चेत् । अत्रोच्यते-आदित्यरूपमर्थं गृहीत्वा व्याख्यानान्न न्यूनतेति । तथाहि देवा अत्र द्योलोकस्यानवासिनस्तैः स्वर्गाथयागोऽनुष्ठितस्तत्र पुरुषादिरूपस्य पशोर्वन्धनार्थं यूप उपयुक्तः । तस्योर्ध्वाग्रतया निभानं कृतमवसिते यागोपयुक्तसर्वपदार्थानां बह्वी प्रहरणं कृतं, केवल यूप एवावशिष्ट आसीत् । तस्यैवाधोऽग्रत्वं सम्पादितं तावता देवयज्ञविपरीतभावः ।

तत्रादित्येन सुमेरौ भ्रमता यस्मिन्देहे दक्षिणोत्तरवृत्ते उदयविन्दुविशिष्टे उत्तरस्यां दिशि सार्धत्रयोविंशत्यंशा आरूढाः स तद्वृत्तीयो भागो यूपत्वेनोच्यते । तत्रैवादित्यस्य पशोर्नियोजनात् । तस्यैव च देवयज्ञस्य सुमेरावादित्यदर्शनावसानपर्यन्तत्वादादित्येऽस्तमिते परस्तात्कुमेरौ दिनप्रवृत्त्या तत्रत्ययज्ञस्य प्रवृत्तिः ।

न च स देवो यज्ञः । अवसिते च यज्ञे सर्वस्य सुमेरौ दिनावसानत्वेनास्तमयेन तमसोऽव्याप्यास्तकल्पत्वात् । केवलदक्षिणोत्तरवृत्तभागस्यैवावस्थितिमरिति यूपस्यावस्थितिरिति पूर्वमवोचाम् । द्योलोकेऽस्तत उर्ध्वं कुमेरौ दिनप्रवृत्तिः कुमेरुश्च दक्षिणदिक्केः । दक्षिणा च दिगवोवर्तिनोति तत्रादित्येनोक्तदक्षिणोत्तरवृत्ते सार्धत्रयोविंशत्यंशपर्यन्तमधो गम्येत ।

एवं च यूपो यो देवयज्ञे ऊर्ध्वाग्र आसीत्सोऽयमेवेदानीमवाचीनाग्रोऽधोऽग्रः संपन्नः । स देवर्भित्या तथा संपादित इत्यर्थवादे कल्पना । तस्य यूपस्याधोऽग्रत्वमित्यनुवत्त्वाऽवाचीनाग्रत्ववर्णनेन तस्य दक्षिणाग्रत्वं सूचनेनाप्युक्त एवार्थः सूचितः । दक्षिणस्या दिशोऽवाचीग्रपाचीशब्दाभ्यां बोधनात् । ततो मनुष्यैर्ऋषिभिरपि च तस्योर्ध्वाग्रत्वं कृतम् । तद् द्वेधा संभवति । तस्यां दशायां तत्रत्यैरादित्यस्योर्ध्वं एव समारोहो मन्यते ।

एवं च या वस्तुतोऽवाची दिक् सा तैरुत्तरा मन्येतेति तत्र याम्योत्तरवृत्तभागरूपयूपस्योर्ध्वाग्रत्वं तद्वृत्ततो यज्ञस्वरूपविज्ञानम् । यज्ञो हि आदित्यः । तत्सम्बन्धेन दिनं तत्स्वरूपविज्ञानं तैरिति । अथवा वास्तवमूर्ध्वाग्रत्वं कल्पनया विज्ञाय देवयज्ञस्वरूपं विज्ञातमिति । एवं भ्रान्तिजनकतयायूपनामतेति । यूपदर्शनं च मनुष्यैर्ऋषिभिश्च देवानां यज्ञवास्तुनि । वास्तुशब्दो गृहार्थकं नाम । गृहं चादित्यस्यास्तमयस्थले, तत्र यूपदर्शनवर्णनेन स एवार्थ इति ।

५. सप्तदशाक्षरसमुदायस्य छन्दस्यत्वविषये तोपपत्तिक समाधानम्

एष यजुर्वेदे सप्तदशाक्षरसमुदायस्य छन्दस्यत्वमुक्तम् । तस्यैव प्रजापतिरूप-
ताप्युच्यते । सप्तदशाक्षराणि तत्रैव प्रदर्शितानि । “ओ३भ्रा३वेति चतुरक्षरम् ।
अस्तु श्री३पडिति चतुरक्षरम् । यजेतिद्वयक्षरम् । ये३यजामह इति पञ्चाक्षरम् ।
द्वयक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्य” इति । एतस्य सप्तदशाक्षर-
समुदायसमूहरूपवाक्यजातस्य यज्ञे प्रयोगेण छन्दोरूपत्वम् छन्दोऽर्थत्वमिति वा
एष वा इत्यादिना स्तुतिः ।

तत्रोच्यते यज्ञेऽपरेषामपि वाक्यानाम् ‘उद्धराहवनीयम्’ इत्यादीनां प्रयोगा-
त्तेषामपि यज्ञार्थतया कुतो न छन्दस्यत्वेन वचनम् । को वा एतेषामेव वाक्यानाम-
क्षराणां विशेषो यत इमान्येवाक्षराणि वाक्यानि छन्दस्यत्वेनोच्यन्ते नान्यानीति ।

याज्ञिकंरुच्यते, एतेषामेव समूहरूपत्वेन विशेषतया वचनादेतान्येव छन्दस्य-
रूपाणि नान्यानीति । अपरे केचनैकदेशिना ब्रुवते यज्ञे हविष प्रदानमेव मुख्य
तदर्थतयैतेषां विशिष्टतेति छन्दस्यत्वेनैतेषां स्तुतिः । अपरेषामपि यज्ञगतानां
वाक्यानां यज्ञार्थत्वमस्ति परन्तु सत्परम्परया तेषाम् । इमानि तु साक्षाद्यज्ञो-
पयोगीनीत्येतेषामेव स्तुतिर्नान्येषामिति ।

परन्त्वेतत्समाधानवर्णनं न मनस्तोषावह, यत एतस्याक्षरजातस्य न सर्व-
यज्ञार्थता । सोमस्यने तस्य तादृशत्वाभावात् । किञ्च साक्षाद्यज्ञोपयोगित्वोक्ति-
रपि न समञ्जसा । यतो यजमानेन देये वस्तुनि स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वोत्पत्ति-
रूपादानपदार्थरूपयागपदार्थस्य वाचनाय प्रयुज्यमानस्य देवायेदं न मम इति वाक्य-
स्य तत्रासंग्रहात् । यजमानव्यापारस्यैवात्र मुख्यत्वात् । किञ्च साक्षाद्यागोपयो-
गित्वस्य तत्प्रवर्तनारूपस्याशाद्यवाक्यत्रये सम्भवेऽपि चतुर्थस्य वाक्यस्य होतु-
प्रेरणा सम्बन्धितया तस्यात्र संग्रहस्य न समुचितत्वम् ।

शुद्धेन कर्म कर्तव्यमिति स्वशीचबोधनार्थतया प्रकृतार्थतेति चेत्-अध्वर्यो-
राग्नीध्रस्य चोक्तेप्रेरणासम्बद्धवाक्यप्रयोगयोग्यत्वाय तादृशवाक्यप्रयोगस्य तस्य
संग्रहस्य चाभावेन न्यूनताप्राप्तेः । स्तुतिकर्तृत्वाद्वोक्तुरेव तादृश वचन योग्यमव्य-
वधानात्स्तुतेरपरयोस्तु व्यापारो न साक्षात्स्तुतेरव्यवहित इति ।

तदपि न गृहितमुक्तम् । स्तुतिरूपस्य यागेऽत्यन्तापेक्षितस्य व्यापारस्य कर्तृ-
त्वेन होतुस्तद्युक्तत्वेन प्रधानकायदेवतास्तुतिबोधकाय्याक्षराणामसंग्रहो नियु-
क्तः स्यात् । न च याज्याक्षराणामनियतत्वेन प्रजापतिसारूप्यरूपसप्तदशा-
क्षरत्वस्य तं संपादनासम्भवेन तदग्रहणम् । मुख्यस्य दानबोधकस्य याज्यासंस्त-
प्यस्य वषट्कारस्य द्वयक्षरस्य तत्र ग्रहणं याज्यासंग्रहणकल्पनया न्यूनत्वाभाव
इति ।

स्वाहाकारादीनां चोक्तरीत्या याज्यासंपृक्तानामप्युक्तरीत्याऽध्वर्युं राग्नी-
ध्रेण च प्रयुज्यमानवाक्यपूर्वत्वाभावेन नात्र ग्रहणम् । होत्रा वषट्कारवचनोत्त-
रमुच्यमानस्य वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानावित्यस्यानुमन्त्रणावाक्यस्या-
प्यत्राग्रहणम् । सप्तदशाक्षरत्वसमाप्तेः । प्रत्युत तद्विघातकत्वात्तस्येति । अत एव
सोमस्थलेऽशौऽसावौ प्रभृतीनां स्तुत्यर्थानामपि क्रमिकतया सप्तदशाक्षरसमूहपूरक-
त्वाभावेन तदग्रहणम् । शस्त्रे तेषामभिगरादीनां वाक्यानामनेकवारमात्रे ङनेन
नोक्ततादृशसंख्यापूरणसम्भव इति, तन्न ।

प्रजापतिसारूप्यस्य संख्यासाम्येन निष्पत्तिरिति संख्यासाम्यायैव इमान्ये-
वाक्षराण्यपेक्षन्ते इति नियमाभावात् । आग्नोध्रवाक्ये अस्तुश्रुतमिति चतुरक्षरस्य
प्रकृतार्थबोधकस्य ग्रहणेनापि साम्यनिष्पत्तेः । वेदे तस्यावचनात्प्रत्युत अस्तुश्रौपट्
इत्यस्यैव वचनात्तस्याग्रहणमेतस्य ग्रहणमिति त्वगतिकभूतम् । युक्तिकल्पनसम्भवे
तस्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् । तस्मात्कुत इमान्येवाक्षराणि छन्दस्यत्वेन स्वीका-
र्याणि कश्चैषां विशेष इति चेदत्रोच्यते—

अत्राक्षराणामेव प्राधान्येनाश्रयणम् । तान्यभिप्रेत्यैवाभिप्रेतसप्तदशसंख्या-
पूरणात् । अत एव ब्राह्मणे “एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्य इत्यक्षरग्रहणंनैव तन्नि-
र्देशः । एतदक्षरविशिष्टवाक्यत एवाभिप्रेतार्थलाभात् । तथाहि एतदक्षरविशिष्ट-
वाक्यानां तावत्कोऽर्थ इति विचारणीयम् । न च वक्तृसम्बन्धमात्रेण योग्यतयार्थ-
करणं, यथा साम्प्रदायिकैः क्रियते ।

तथाहि ओ आवयेत्येवमध्वर्युं राग्नीध्रमभिप्रेत्य ब्रवीतीति ओ इत्यनेन
सम्बोधनपूर्व आवयेत्यनेन श्रुतिविषयतां प्रापय श्रुतिर्यथा स्यादभिप्रेतपुरुषस्य
तया संपादयेत्यर्थः । अभिप्रेतः पुरुषश्च होता । यतः आवणीयतया विवक्षितस्य
यज इति वाक्यस्य याज्यां पठेत्यर्थकस्य याज्यापाठे प्रेरणपरत्वेन याज्यपाठ-
कर्तृत्वेन होतुरूपस्थितत्वात् । उपस्थितपरित्यागे कारणाभावात् । एवमध्वर्युणा
प्रेरितस्याग्नीध्रस्य प्रत्युत्तररूपं द्वितीयंवाक्यं अस्तु श्रौपट् इति, तस्य मुख्यं
वक्तव्यं श्रुतं भवतु । अर्थादस्तु भवतु संप्रतिपद्यत इत्यर्थः ।

श्रौपट् इत्यस्य मुख्यं वक्तव्यं श्रुतं भवतु इत्यभिप्रायेण छान्दस्या प्रक्रियया
तव्यार्थत्वं प्रकल्प्य श्रौपट् श्रोतव्यमित्यर्थः । यन्मया आवणीयं तच्छ्रुतं भवत्विति
परमार्थः । ततोऽध्वर्युणा पुनर्वाक्यं प्रयुज्यते यजेति । यजेत्यस्य याज्यां पठेत्यर्थः ।
तदिदं याज्यापठनं होतुः कार्यमिति होतारं प्रति वक्तव्यमित्यर्थः ।

ततो होताऽध्वर्युप्रेरितः स्वीयपाठपठनावसरे प्रारम्भे ब्रवीति ये ३ यजा-
महे इति । इदं चतुर्थं वाक्यं छन्दस्यगतम् । अनेन होत्रा स्वस्य वंशशुद्धिः प्रति-
पाद्यते, शुद्धिश्चानेकविधा । तत्र बीजशुद्ध्यर्थं देवतामेव विज्ञां प्रकल्प्योच्यते
ये यजामहे इति । ये वा के वा यजामहे । वस्तुतो मदोयस्वरूपोत्पत्तिः प्रसिद्ध-

यनुषारेण मया वक्तुं शक्या । न पर परमार्थायास्तस्या वर्णने मम शक्तिरस्ति । यतस्त्रयपराधात्पत्यु पुत्रदर्शनेन तत्र दोषसम्भवात् । तस्मान्न तस्या यथार्थं नो ज्ञानं मम । ममेति किं मनुष्यमात्रस्य, । केवलं तद्विज्ञाने दत्तं नैव समर्थेति ।

हे देवते ये वा के वा यज्जातीया यद्गोत्रीया वा वयमिति भक्त्या विज्ञायते ते वयं यजामहे याज्या पठाम इत्यर्थः । एव वशशुद्धिं प्रतिपाद्य परस्तात्स्वेन पठनीया प्रकृतयागोयप्रकृतदेवतासम्बन्धनीं याज्या प्रपठ्यान्ते हविष्य प्रदानार्थं वषट्कारं योजयित्वा वषट्कारं अवीति । तस्य वषट्कारस्य याज्याङ्गत्वं प्रकल्प्य याज्याशस्य वषट्कारस्य पाठ इति ।

अथोक्तार्थकल्पने कुत्रचन वक्तुर्वशतः कुत्रचन समाविशकृतृतयाऽर्थविशेष-वचनम् । यथात्र प्रथमे वाक्ये केवलम् ओथावयेति पठ्यते, वक्ता श्रोता चोभयमव्यक्तम् । अस्तु श्रोतृवित्यनेन प्रतिवचनमात्रं निरूप्यतेऽत्रापि वक्तृश्रोतोरव्यक्तत्वमेव । एव यजेत्यस्य यागं कुरु इत्यर्थस्य श्रुतिसिद्धस्य त्यागेन याज्या पठेत्यर्थस्य स्थलविशेषानुरोधेन लभ्यत्वम् । यावत्पर्यन्तं तदर्थानुपस्थितिस्तावत्पर्यन्तं तत्कर्तृत्वेन होतुरप्राप्तिः ।

यजेत्यस्य यागकरणार्थत्वे ये यजामहे यजामहे इति बहुत्वविशिष्टप्रयोगस्यासंगतिः । एव ये इति बहुवचनं व्याख्यातम् । तस्यापि संगत्यभावात् हातृपर-तया व्याख्याने आत्मनेपदविरोधश्च । नहि तेन स्वात्मार्यं यागं क्रियते, तज्जन्य-फलभोगित्वं वा तस्य, येन स्वरितजित् इत्यात्मनेपदमनुगुणं स्यात् । किञ्च होतृ-परत्वे ऋग्मन्त्रपाठमात्रं प्राप्नुयात् न तु तदन्ते वषट्कारः । तत्र प्रेषणमात्रात् ।

किञ्चैषा वाक्यानां क्रमोऽपि वचनादेव तथा स्वीकार्यं उत तस्य निमित्तान्तरसव्यमपेक्षित्वम् । विध्यन्तरानुरोधेनाक्तवाक्यानां पूर्वोक्तार्थपरत्वं पूर्वोक्तक्रम-परत्वं चेति चेद्, अस्तु । परं त्वेतद्वाक्यबोध्यानां क्रियाणां मूलभूतसौरक्रियानु-रूप्यं वक्तव्यं, कीदृशं चेदिति विचारणीयमेव । आह्वय एव तत्र तत्र दवाताया-गमनु सौरी क्रियामनु यागे तथानुष्ठानस्य बहुशं उच्यते । दिह्मात्रं तु पूर्वं प्रदर्शितं नवनोतायंवादप्रसङ्गेन । प्रपञ्चयिष्यते च परस्तात्सविस्तरम् ।

६. वेदे उदात्तादि स्वराणामिह प्लुतादि स्वराणामपि विशेषार्थप्रतिपादकत्वम्-

तदर्थमुच्यते-इदं पूर्वोक्तवाक्यसमूहगते प्रथमं वचनमध्वर्योरेव तच्च आश्रावय इति । अत्र वाक्ये प्लुतिः स्वरस्य क्रियते । प्लुतिस्तु शब्दधर्मप्रावना शब्दस्वरूपे आधिक्यं प्रतिपन्नं भवति । तावता तद्विषयेऽर्थं लोके न कोऽपि विशेषो भासते । वेदे तस्यापि स्वरस्येव विशेषार्थप्रतिपत्तिरुक्तत्वम् । यथा स्वर उदात्तादिः अर्थविशेषप्रतिपादको वेदे, यथा इन्द्रशत्रुशब्दे ।

तद्विषये ब्राह्मण उच्यते—“पूर्व^१ विश्वरूपस्त्वष्ट्रो देवानां पुरोहित आसीत् । स देवविरोधिकमंकरणादिद्वेण हतः । सा च विश्वरूपवधवार्ता त्वष्ट्रा होमकरणावेलायां होमार्थं हविर्गृहीत्वा तस्य देवतोद्देशेनाग्नीं प्रक्षेपनवेलायामुपलब्धा । तद्वशतः क्रुद्धस्त्वष्ट्रा तदेव होमार्थं गृहीतं हविर्देवतायै अदत्त्वा मन्त्रविशेषपाठेनानाग्नौ अभिचारफलार्थं हुतवान्” । मन्त्रविशेषसम्बन्धादव तस्य कर्मण अभिचारिकत्वम् । अभिचारो नाम शत्रुहिंसाकरं कर्म ।

इदानीं पुत्रघातकत्वेनेन्द्रः शत्रुस्तस्य हिंसाभिप्रायेण तेन त्वष्ट्रा गृहीतं तद्विर्मन्त्रविशेषेणाग्नीं हुतम्, मन्त्रश्च तेन तत्र प्रोक्तः—इन्द्रशत्रुवर्धस्व इति । तद्विस्त्वष्ट्रा तेन मन्त्रेण इन्द्रस्य घातक यथा स्याः एवं वर्धस्वेत्यभिप्रायेण हुतम् । तद्धुत हविरग्निं प्राप्य केषांचिन्मतेऽग्निमप्राप्य सर्वासु दिक्षु इषुमात्रमिषुमात्रं विवर्द्धितुमारभे । वृत्तेन तेन सर्वं विश्वमावृतम् । आवणाद्विवर्धनाद्वा तस्य वृत्रशब्देन व्यवहारः ।

अत एव ब्राह्मणे उच्यते यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । सर्वं व्याप्य स्वरूपेणावर्ततेति वतनवशतो वृत्रनामेति ब्राह्मण प्रतिपादितम् । तत्तस्य सर्वव्याप्तिं दृष्ट्वेन्द्रेण तस्य ववः कृतः । तत्र त्वष्ट्रा इन्द्रशत्रुशब्दस्येन्द्रघातकाभिप्रायेण पष्ठीतत्पुरुषरूपेण तस्य शब्दस्य प्रयोगः कर्तुमिष्टः परन्तवनवधानाद्बहुव्रीहिरूपेणैव स मन्त्रः उक्तः ।

तत्रानुपूर्व्या स एव शब्दः पष्ठीतत्पुरुषरूपो वा बहुव्रीहिरूपो वा भवितुमर्हतीति तत्कृतस्तु न तत्र विशेषः किन्तु स्वरकृतः । पष्ठीतत्पुरुषे तस्य शब्दस्य समासस्य इति पाणिनीयसूत्रणान्तोदात्तता भवति । बहुव्रीहौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इत्यनेन पूर्वस्य पदस्य समासे प्रवेशदशायां यः स्वरः स समासे प्रवेशेऽपि समासस्य स्वरो भवति ।

प्रकृतेन्द्रशत्रुशब्दे बहुव्रीहौ पूर्व पदमिन्द्ररूपं तस्य समासे प्रवेशदशायामाद्युदात्तत्वम् । नित्स्वरेण तस्माद्युदात्तत्वात् । ततस्तेन बहुव्रीहिकरणेऽपि स एव समासस्वर इति इन्द्रशत्रुशब्द आद्युदात्तो भवति । अत इन्द्रस्य घातक इत्यर्थे तेन स शब्दोन्तोदात्तो वक्तव्यः ।

न च शत्रुशब्दस्य रिपुबोधकत्वेन पष्ठीसमासे बहुव्रीहौ वा समासेऽर्थो तादृशो घातकोऽर्थो न प्रतीयते । पष्ठीसमासेन इन्द्रस्य वृत्रो रिपुरिति प्रतीत्या वाच्यवृत्त्येन्द्ररिपुत्वं वृत्रे भासते, ससानवितिवेद्यन्यायेनार्थादिन्द्रे वृत्ररिपुत्वं भासत एव । एवं बहुव्रीहौ समासे इन्द्रः शत्रुर्यस्येति करणन वृत्ररिपुत्वमिन्द्र वाच्यवृत्त्या बोध्यते, तत्रापि उक्तन्यायेनार्थाद् वृत्रेऽपि इन्द्रशत्रुत्वं बोध्यत एवेति न कोऽपि

पठ्योतित्पुरुषबहुव्रीहिसमासकतो विशेषः प्रकृते इति न वाच्यम् । यतोऽत्र शत्रुशब्द-
शद्विशरणो इत्यस्मात्कर्तरि च प्रत्ययेन निष्पन्नो घातकमर्थमाह ।

एव सति पठ्योतित्पुरुषे इन्द्रस्य घातक इत्यर्थादिन्द्रो घात्य वृत्रा घातक
इत्यर्थः । बहुव्रीहिसमामे तु इन्द्रः शत्रुघातको यस्येति वृत्रस्य घात्यता इन्द्रस्य
घातकता प्रतीयते । तत्र कुद्वस्य त्वष्टुरभिप्राय आसोदिन्द्रस्य घातको वृत्रो भवतु
परन्तु बहुव्रीहिप्रयोगेण इन्द्रघात्यत्व वृत्रे प्रकाशितमितान्द्र एव घातकस्य
सजातः ।

तच्चेद विशेषार्थप्रत्यायन स्वरेण कृतमेवमत्र प्लुतिकृतो विशेष प्रतीयते ।
प्लुतिर्हि स्वरे मात्रापरिच्छेदः । स हि उच्चार्यमाणवर्ण कालस्य मात्राणां पर-
परवर्तिनीनामधिकरणत्वे प्राप्ते तस्य स्तम्भो बन्ध इति यावत् । प्लुतो मात्रानये
बन्धप्रतीतिः । मात्रायास्तु स्वभावता वर्णाधिकरणत्वबन्धस्तस्यात्र मात्रात्रये
बन्धप्रतीत्या यस्य वर्णस्य बन्धत्रय स प्लुत इत्यर्थः संपद्यते ।

बन्धत्रयसाम्यात् स्वरस्याय धर्मः प्लुतिर्नाम न तु व्यञ्जनस्येति स्वररूप-
त्वमादित्यस्य वेदे प्रतिपादनात्स्यासौ धर्मो बन्धत्रयमिति आदित्य एवात्र प्लुत-
शब्देन बोध्यते । आदित्यस्य स्थलत्रये बन्धो वेदे प्रतिपाद्यते त्रिणामिचक्रमजर-
मनन्त्रमित्यादौ । आदित्यस्यैवाग्निरूपत्वम्, अग्नेस्त्रिवन्धः त्रिवा वद्धा रारवीति
इत्यादावुक्तः ।

एव च प्रकृते प्रथमे ओ३श्वा३व्येति वाक्ये न केवल सम्बोधनमात्रमुच्यते
किन्त्वादित्यरूपमपि इति तदादित्य सम्बोध्याध्वर्युर्बोवीति । ओ३ हे आदित्य ।
श्वा३व्येति । यद्यपि आदित्य एक एव परत्वसावुपाधिभेदाद्भिन्न इव भवति ।
अत एव उदयस्थानसविधवर्ती आदित्योऽध्वर्युशब्देनोच्यते । आदित्यशब्देनात्र
दैनदिने वृत्ते दिनरात्रिसंपादनार्थं गच्छन् स उच्यते, स च रात्रि प्राप्तस्तेजोरहित
इति कल्पना पूर्वमुक्ता आदित्येनास्त गच्छता स्वीय तजोऽग्नौ निर्धेयत
इत्यनेन ।

एव च स तत्र तेजोरहितः कृष्णवर्ण इवेति । अत एव स्थलान्तरे कृष्णो
रूप कृत्वा वनस्पति प्राविशदित्युच्यते । त प्रत्यध्वर्युणोच्यते श्वा३व्येति ।
आदित्यस्य रश्मयोमण्डलस्य सर्वासु दिक्षु तिर्यक्त्वेन प्रसृताः प्रसिद्धास्तथा सर्वेषां
रश्मिना केन्द्ररूपमध्यस्थाने मण्डल भवति । ते चेमे रश्मयो देशप्रमितिकारका
इति करशब्देन भुजशब्देन बोध्यन्तः ।

अत एव आदित्यस्य सहस्रकरादिशब्दैर्व्यवहारः । यथा क्षेत्रमाने क्षेत्र-
परिच्छेदकारिणी मर्यादा रेखा करभुजादिशब्दैर्व्यवहियते त्रिभुज क्षेत्रमित्यादिषु,
एव तस्या मर्यादारेखायाः कर्णतत्समानार्थकशब्दैर्व्यवहारस्तत्र प्रसिद्धः लम्बवर्णो

क्षेत्रमित्यादी । एतावता रश्मीनां यथा करभुजप्रभृतिशब्दैर्वचनमेवं कर्णश्रुति-
प्रभृतिशब्दैरपि वचनं स्थलविशेषे ।

एवं सति अध्वर्युणा तद्रूपेणादित्येन स्वीयस्तिर्यक्प्रसारिविघटतमो
रश्मिरत्र श्रुतित्वेनाभिप्रेत्य तत्र तत्सम्बद्धदेशे आदित्यायनं प्राप्तिः प्रतिपाद्यते,
हे आदित्य ! उक्तरीत्या दिनरात्रिसंपादक । श्रुतावय श्रुतिस्थानं प्राप्नुहीति ।
यत्रावस्थितस्य मम श्रुतियोगः, अर्थापत्तिर्यक्प्रसारितविघवर्तिरश्मियोगस्तत्स्थानं
प्राप्नुहीत्यर्थः ।

इदं प्रकारान्तरेणापि वक्तुं शक्यम् । यत्र स्थाने स्थितस्यादित्यस्य रश्मय
उदयदेशं प्राप्ता भवन्ति तत्स्थानं प्राप्नुहि । तत्रादित्य आगतो भवतु इत्यभिप्राय-
निवेदनं मन्त्रेण । आदित्यस्य च रश्मयो दैनन्दिनवृत्ते आदित्योदयविन्दुतः
पूर्ववर्तित्रिशदंशरूपवृत्तभागपर्यन्तं व्याप्नुवन्ति ।

अर्थात्ततः पूर्ववर्तिस्थाने स्थितस्यादित्यस्य यत्र स्थाने उदयस्तस्य तत्र
तदीयरश्मीनामदर्शनमिति स ततो न दृश्यते । तदेव गृहीत्वा भाष्यकृतोक्तम-
आदित्यो यस्मिन्देसे गच्छति ततः प्राक् त्रिशद्योजनभूभागवर्तिनां स उदितो
दृश्यते इति ।

एवञ्चात्र त्रिशद्योजनपर्यन्ता श्रुतिः कर्णो वा अध्वर्योर्यत्र तं देशं प्राप्नुहि
इति । तदेवोच्यते आ३वयेति शब्देन । अत्रापि आ३वयेति शब्दे प्लुत्या आविति
पृथक्पदत्व प्रतिपद्यते । तस्य च श्रुतिसमानार्थता । एवं श्री श्रुतौ पूर्वोक्तरीत्या
कर्णं स्थानं तदयं गच्छ प्राप्नुहि इति । तदनुकाराय अध्वर्युणा आग्नीध्रप्रणणे
उक्तार्थक्रोडीकारकं प्रेरणवाक्यं प्रयुज्यते ओ३आ३वयेत ।

तत्र प्लुतद्वयेन पूर्वोक्तवाक्यान्तरसंश्लिष्टता प्रतिपाद्यते । अयमेव वाक्या-
न्तरसंश्लेषोऽत्र प्लुतेन बोध्यते । आदित्यानुकारश्च पूर्वोक्तरीत्या । अयं चाध्वर्योः
कर्णस्त्रिशदंशपर्यन्त उदयस्थानात्, स च वेदिरूप इति मन्त्रव्याख्याने विस्तरेण
प्रतिपादितम् । तत्र वेद्यामेव वैदिकानि कर्मण्यनुष्ठोयन्ते तेषां कर्मणां श्रौतत्व-
व्यवहारोऽपि उक्तार्थस्य साधकः ।

७. स्त्रीशूद्रयोः श्रुत्यसंबन्धप्रतिपादनमादित्यपरव्याख्यया

किञ्च शूद्रस्य श्रुत्यसम्बन्धोऽपि उक्तार्थवशत एव । तथाहि शूद्रस्योत्पत्ति-
रुच्यते पद्भ्यां शूद्रोऽजायत इति पुरुषसूक्ते । तत्रोदितस्यादित्यस्य पदरूपता ।
उदयश्च दक्षिणांक्षरा सुमेरुकुमेर्वोक्ततत्रोदितस्य तस्य पदरूपत्वं, स्थानद्वयाभि-
प्रायेण द्वित्वं, तादृशपदद्वयसंकाशतः शूद्रस्योत्पत्तिरुच्यते । अत्रोत्पत्तिमत उत्पत्ति-
कारणतो भिन्नत्वम् । अत एव मुखं ब्राह्मणो वाहू राजन्य उरू वैश्य इति प्रक्रमे
पाठात्पादावेव शूद्र इति भवति ।

शूद्रशब्दस्यार्थो निरुक्ते उच्यते शु आशु द्रवति गच्छति इति शूद्र । उदितस्य तस्यादित्यस्य शीघ्रा गतिमपेक्ष्य तस्य शूद्रत्वव्यवहारः । यद्यपि आदित्यस्य पृथिव्या वा गतिः समानरूपिण्येव तथापि दिवाभागे कार्यान्तरव्यापृतत्वेन मनुष्याणां दिनस्य शीघ्र समाप्त्यवभासनाद्दिने आदित्यस्य शीघ्रा गतिरिति । गतिमद्भावश्चोदिते पदरूपतापन्ने आदित्य इति तस्य शूद्रत्वेन शीघ्रगतिमद्-रूपेण व्यवहारः ।

रात्रौ तमसा व्याप्त्या विश्वस्य निद्रा हित्वा पर मनोविनोदस्थानं न भवति, तत्र निद्राभावे रात्र्या दीर्घत्वेनावभासोऽनुभवसिद्धः । स चादित्यस्य रात्रि-सपादकस्य मन्दगतिं विना न समभवतीति रात्रौ तस्य मन्दगतित्वेन व्यवहारो वेदे ।

तदुक्तं मन्त्रे—पट्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा अग्निं होतारमन्तरा विचृताः । सिनन्ति पाकमतिधीर एति^१ इति ।

अतिधीरोऽतिमन्द एति मन्दत्वं च गताविति । एव च पदरूप आदित्यः शीघ्रगमनत्वाच्छूद्र इति । तत्रानुपदमुदितस्यादित्यस्या पृथक्तया रश्मीनाम-नवभासात्तत्र कर्णादिरूपाभावः । कर्णत्वाभावः श्रुत्यभावः । तदेव गृहीत्वा स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा इत्युक्तम् ।

श्रुतिः श्रुतिविषया न भवति तदानुगुण्येन शूद्रस्य श्रुत्यभावो धार्मिक-व्यवहारे, यथा शूद्रस्य कर्णाभावाच्छ्रुत्यभाव एव स्त्रीरूपाया उपसोऽपि तदभाव इत्यनुकरणात्त्रिंशया अपि श्रुत्यभाव उक्तः । यथोदितस्यादित्यस्योदयसन्निकटे देशे तदभाव एव परस्तादपि आदिनावसानं तद्वद्भाव इति तेषां द्विजबन्धुत्व गृहीत्वा तेषामपि श्रुत्यभावस्तदनुसारेण व्यवहारे तेषां श्रुत्यभाव उच्यते । एतावता याज्ञवल्क्येन श्रुतिप्राप्तिरुच्यते, सा चोक्ततद्वाक्यगतपुतिवशत इत्युक्तम् ।

ततो द्वितीयं वाक्यम् अस्तु श्रीषट् इति । अत्रापि श्रीशब्दे प्लुत्या श्रीषट्शब्दे पदद्वयकल्पनयाऽर्थान्तरं प्रतीयते । तत्र पदद्वयकल्पनायां श्रीश्रुति-भावे षट् । पडित्यनेन ऋतुचक्रप्रवर्त्तकस्य मण्डलस्य सत्त्वं बोध्यते, अर्थात्तन्मण्डल-मादित्य श्रुतिभावान्न भवतु इति आदित्यस्तद्देशं प्राप्तो भवत्विति परमार्थः ।

तदनुसारेण याज्ञवल्क्यस्य प्रेरणार्थकताप्रतीत्या तदुत्तरवर्ती व्यापार-श्रीपडित्यनेन प्रतीयते । तत्र तस्यार्थं अस्तु भवतु श्रीषट् श्रुतं भवत्विति । ततः परस्ताद्यज्ञेयस्य तृतीयवाक्यस्य प्रेरणारूपस्य प्रयोगः । यज्ञेयस्य सम्मुखो

भवेत्यर्थः । यजघातोर्यज् देवपूजासंगतिकरणमिन्नकरणदानेऽवित्युक्तेः । संगतिकरणार्थत्वं गृहीत्वा तदर्थः । संगतिः साम्मुख्यम् । अभिमुखीभाव इत्यर्थः ।

आदित्यस्य रश्मयस्त्रिरूपा अवभासन्ते तिर्यक्त्वेन साम्मुख्येन च । तिर्यक्त्वं साम्मुख्यात्पूर्ववर्ति परिवर्ति चेति द्विविधम् । रश्मिसन्दर्शनमेवादित्यसन्दर्शनमिति । तत्रैविध्यं गृहीत्वा रश्मीनामृभुरूपतेति प्रतिपादितम् । ऋभवस्त्रयस्तेषां रश्मिरूपत्वं निरुक्तकारेण सूक्तेषु चोच्यते । कार्यञ्च तेषामादित्योदयात्पूर्वमुदित आदित्येऽस्तमयोत्तरं चेति । तत्तु वाजो देवानामभवत्सुकर्मेति मन्त्रेण पूर्वं प्रतिपादितम् ।

देवा आदित्यरश्मय उदयपूर्ववर्तिनस्तेषां सुकर्मत्वमेकस्य वाजरूपस्य ऋभोः कार्यं तच्च साम्मुख्यात्पूर्ववर्ति । इन्द्रस्य सुकर्मत्वमृभोस्तत्साम्मुख्यरूपम् । वरुणस्य सुकर्मत्वं विश्वरूपस्य ऋभोस्तच्च साम्मुख्यपरवर्तितिर्यक्कूपत्वेन । तच्च साम्मुख्यरूपं संगतिकरणं यजेत्यनेन बोध्यते । श्रुतिभावप्राप्तेरूर्ध्वं सम्मुखभावस्यैवपणात् ।

किञ्च संगतिकरणमेवात्र दानं पूर्वस्यादित्यास्मिन्नुदीयमाने आदित्ये दानं तेन, पूर्वस्तु यज्ञे उपयुक्त उत्तरस्तिवदानीं कार्यकर्तेति । याज्यापाठः याज्यया गमनम्, पठघातोर्निघण्टी गमनार्थेषु पाठात् । याज्या च हविर्दत्ते प्रोच्यमाना ऋक् । ऋक्त्वं चादित्यस्य, सादेनन्दिनगमनोपयोगवृत्तरूपा । अतएवैतरेयब्राह्मणे ऋक्सामयोः संवाद उक्तः संगच्छते ।

८. ऋग्वा इदमग्रे साम चास्तामित्यादिभागस्यादित्यपरं व्याख्यातम्

तत्रोच्यते— 'ऋक् वा इदमग्रे साम चास्तां सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम सा वा ऋक् सामामोपावदन् मिथुनं सम्भवाव प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत्साम ज्यायान्वा अतो मम महिमेति ते द्वे भूत्वोपावदतां ते न प्रतिचन समवदत्तास्तिस्रो भूत्वोपावदंस्तत्तिसृभिः समवदन् यत्तिसृभिः समभवत्तास्मात्तिसृभिः स्तुवन्ति तिसृभिरुद्गायन्ति तिसृभिर्हि साम सम्मितमिति^१' । तत्र साम्न ऋग्भिः संवाद उक्तः । प्रथममेकयर्चा साम्नः सहभावप्रार्थने साम्ना निराकरणं ततस्तस्याधिक्यात् ।

द्वाम्यां प्रार्थनेऽपि निराकृते तिसृभिः प्रार्थने साम्नानुमननम् । अतएव गानावसरे एकं साम तृचे क्रियते तदेव स्तोत्रियं न गानमात्रम् । तस्य गानमात्रस्यैकस्याभृचि पर्यप्तित्वात् । तथा च तिसृभिः स्तोत्रियस्य साम्नः समत्वं नाम

आधिक्याभावः स च वक्ष्यमुपपद्यते । यद्यादित्यपरत्वेनात्र विचारस्तदानीं तस्य वचनस्योपपत्तिः ।

तथाहि ताण्ड्यब्राह्मणौ चतुर्विध सामोक्तत्वाऽपराज्ञा विधानामेवस्मिन्स्वरान्तरूपाया विधायामन्तर्भावमुक्त्वा एकमेव सामेत्युक्त्वा स्वररूपमेव सामेत्युक्त्वा स्वरस्त्वादित्यरूप इत्युक्तम् । ततश्चादित्यरूपस्य साम्नास्तिसृभिर्ऋग्भिः समता प्रतिपादनमुक्तरतीत्या त्रिभिः पर्यायैरुदयस्यलाभिप्रायम् ।

पूर्वं सूक्ष्मेण मानेनादित्येनोदयविन्दुत तद्युक्तयाम्यात्तरवृत्त उदयविन्दुत प्रतिपादयत् साधनयोर्विशत्यशपयन्त नवतिपर्यायेर्गमनमुक्तम् । तेन च प्रतिपर्याय पञ्चदशकलानामुपयोगेन सर्वस्याज्ञात्मकस्य विम्बस्योदयार्थं पर्यायचतुष्टयमित्युक्तं, स्यूनेन मानेनादित्येन याम्यात्तरवृत्ते मध्यविन्दुतो नामोदयविन्दुत प्रतिपादयत् चतुर्विशत्यशपयन्त गमनागमने न्येते । तावता वत्सरः पूर्णो भवति । तच्चेद तावदशपयन्त गमनमागमनं च सुमेरुकुमेवोर्भवति । तत्रैकस्मिन्स्थाने समुदित आदित्यो मासत्रयेण चतुर्विशत्यशपयन्तमारोहति, तावता कालेन च पुनः प्रत्यारोहति ।

ततस्तत्रास्त मेति ततो भूवोऽपरस्मिन्पार्श्वे उदयविन्दुत उपरिष्ठात्तावदन्तर मासत्रयं नवतिपर्याया वा अपेक्षितास्तद्दृष्ट्यातिरूपमणार्थं क्रियन्त इत्यनुपातेन प्रत्यश त्रयः पर्याया भवन्ति पूर्णाः । चतुर्यम्स्वपूर्णं इति त परित्यज्य पूर्णानां ग्रहणे पर्याया भवन्ति ।

तत्र पर्यायेषु ऋक्त्वग्रहणे तिसृभिर्ऋग्भिस्त्रिभिः पर्यायैर्वा आदित्यविम्बस्योदयेन तैविम्बस्य साम्यमिति गृहीत्वा तिसृभिर्ऋग्भिः साम्नः समत्वप्रतिपादनमुपपद्यते । एव चैकस्यैव पर्यायस्य ऋक्त्वमिति भवति । पर्यायस्यैव सुमेरुकुमेवोर्विपुवृत्तादिस्थलेषु दिनशब्देन व्यवहारः ।

एव च प्रतिदिनमादित्येनानामणीयवृत्तस्य ऋक्त्वमिति भवति तत्र सुमेरुकुमेवोर्दयावसरे योऽन्तमः पर्यायोऽन्तिमः दिनार्थवृत्त तद्रूपा ऋक् याज्येत्युच्यते, तयैवर्चा आदित्यस्य विरुद्धदेशत उदयदेशे दानं क्रियते । या दानार्था ऋक् तस्या याज्यात्वम् । याज्याया दानरूपत्वं आह्वाने उच्यते—

तदुक्तम्—याज्यया यजति प्रतिर्वं याज्या पूष्येव सप्तमोः पूष्यामेव तत्सप्तमी सम्भावयति पुष्या लक्ष्मी सत्कुलते इत्यनेन । एव च यजेति तृतीयेन वाक्येन याज्यापाठः, याज्यया गमनरूप एव याज्यया यजनात्मकः तस्य वचनम् । तच्च गमनं सम्मुखमित्युक्तम् । तदनुकारेण होत्रा ऋत्विजः याज्यापाठः । याज्याया ऋचो वचनं, तत्कर्तव्यमिति यजेति वचनेन बोध्यते ।

ततः परस्ताच्चतुर्थेन वाक्येन येऽयजामहे इत्यनेन वस्तुतो रश्मीनां यागकर्तृत्वं तदभिप्रायेण ये यजामहे इति बहुवचनम्, ये इत्यनेन सर्वेषां रश्मीनां न तादृग्रूपत्वं किन्तु केषांचिदेवेति बोधनाय ये इति बहुवचनान्तो निर्देशः । लोके यज्ञानुष्ठाने यच्छब्दस्यार्थाविज्ञानेन तत्सार्थक्यायाज्ञानादिवशतः स्वरूपाज्ञानेनाव्यक्तार्थाभिप्रायेण यच्छब्दप्रयोगः ।

तत्रैवाज्ञाने सम्भविनो दोषस्य निमित्तत्वेन कल्पनं स्त्रपराधादित्यादिना सूत्रकारेण । परवर्तिभिर्याज्ञिकैर्मामांसकैरपि तस्यैवानुसरणम्, परन्तु तत्र बहुवचनस्यात्मनेपदस्य सार्थक्यं तु यथाकथंचन प्रयोगभेदाभिप्रायेण होतृणामानन्त्येन बहुवचनस्य कथञ्चनोपपत्तिं समर्थ्यात्मनेपदमनित्यत्वादिना समर्थ्यते, तत्तु सर्वथाऽयुक्तमेव ।

भवतु यथाकथञ्चित् । यागकर्तारोऽत्र रश्मयस्तेषां विभिन्नेऽवसरे तथात्वेन प्राप्या ये इति सर्वनाम्ना बहुवचनेन निर्देशः, यागफलस्यापि तेष्वेवेति यजामहे इत्यात्मनेपदस्याऽप्युपपत्तिरिति प्रतिपादितम् । पञ्चमं वाक्यं तु द्वयक्षरं वीषद्वरूपम् । अत्र वी इत्यनेनादित्यस्य बोधस्तत्र षडित्यनेन ऋतुषट्कं, तत्तत्रापितमिति तस्योदयात्परवर्त्यवस्थाबोधकत्वम् ।

एवं सत्यमनेन वाक्यजातेन पूर्वोक्तावस्थात्रयं बोध्यते साम्मुख्यं तदुभयपार्श्वयोस्तिर्यक्त्वेन प्रवृत्तिरिति सर्वथाऽऽदित्यगत्यनुकारबोधकत्वमत्रेत्येतस्मिन्प्लुत्यादिना द्विविधार्थबोधकपदसंश्लेशबोधकत्वं प्लुतेरित्येतेषामेव वाक्यानामक्षराणां तथात्वसंभवो नान्येषां वाक्यानामक्षराणामित्येषामेव छान्दस्यत्वेन स्तवः । स्मृतावप्येतेषामेव विष्णुरूपत्वेन स्तुतिः ।

तदुच्यते— चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।

ह्यते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु^१ ॥ इति ।

६. सप्तदशो वै प्रजापतिरित्यंतरेयब्राह्मणस्यादित्यपरं व्याख्यानम्

प्रजापतेः साप्तदश्यं ब्राह्मणे बोध्यते, यथैतरेये उच्यते “सप्तदशो वै प्रजापति^२ रिति” । अत्र वैशब्देन प्रजापतेः साप्तदश्यं प्रसिद्धं बोध्यते । तस्य कथमुपपत्तिरिति । तत्प्रतिपादनार्थं ब्राह्मण-उच्यते-सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादशमासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान्संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिरिति ।

अत्र प्रजापते सप्तदशत्वं कथमिति कथनार्थं ब्राह्मणे प्रथमतः प्रजापतिं सवत्सराभिन्न इति प्रतिपाद्य सवत्सरे सप्तदशत्वं व्यवस्थापयितुमुच्यते द्वादश मासा षड्वर्तव्य इति । तत्र सवत्सरे साक्षात्सप्तदशवारं यागेन सप्तदशत्वस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्सदवयवगतसंख्यायां तद्व्यवस्थाप्यते । अवयवसंख्यायां वयविनः सख्याव्यवस्थापनेऽनाम्र इति श्रुतेऽप्यवयवसंख्यायोगो वक्तव्यः । स चात्र न समवतीति सवत्सरेमाश्रितं सवत्सरद्वये विभिन्नावयवमख्यावशतस्तत्साप्तदश व्यवस्थाप्यते ।

यथा सवत्सरस्य मासस्फोऽवयव एक ऋतुरूपोऽवयवश्चापरः । नह्येकस्मिन् सवत्सरे मासानां द्वादशसंख्या, ततः पृथगृतुसंख्या भवति । सत्र नरेऽवरसख्याप्रदर्शनार्थं मासस्त्वमानग्रहणे तद्द्वादशत्वमख्यायां सवत्सर पूर्णो भवति । तावदेव तस्य प्रदर्शनसप्ततृत्तरूपमानान्तरानपेक्षा ।

ऋतुरूपमानग्रहणं च तेनैव सवत्सरस्य पूर्णतया प्रदर्शने न मासस्त्वमानान्तरानपेक्षा भवति । यद्यपि मासाम्यामेव ऋतुर्घटिता भवति तथापि ऋतुर्मासद्वारको मासस्य वा ऋतुद्वारकः सम्बन्धा नात्र विवक्षितः । अन्यथा मासानामृतुद्वारकसम्बन्धविवक्षणे सवत्सरेण ऋतूनामेव सम्बन्धः साक्षात् स्यात्, न तदा माससंख्या सवत्सरेण सम्बन्धुः शक्या । उपस्थिततुं संख्ययैव तद्विषये ।

एवमृतूनां मासद्वारकसम्बन्धविवक्षणे मासानामेव साक्षात्सम्बन्धः सवत्सरेण स्यात्सदानीमृतूनां सवत्सरेण मासा मन्त्रव्याभावेन तदीयसंख्यायां सवत्सरसम्बन्धायोगः । साक्षादवयवगतसंख्यायोगावसरेऽवयवावयवमस्यायोगस्यापि विवक्षणेऽनेकपारस्परिकावयवसत्त्वे एतावतामेवावयवावयवानां संख्या विवक्षणीयानामप्येवमिति विनिगमनाभावः ।

यथा सवत्सरस्यावयवा मासा एवमृतवो दिनानि दिवारात्र धटोमुहूर्तादिक्षणपर्यन्तं तदवयवाः । तत्रतुं पर्यन्तमेवावयवावयवसंख्या नियन्तव्या, न परस्नादित्यत्र न विनिगमकम् । यथोच्यते प्रजापते सप्तदशत्वव्यवहार एव सवत्सरे ऋतुपर्यन्तावयवावयवसंख्याग्रहणनियामकः ।

आदित्याभिन्नप्रजापते स्वातन्त्र्येण सप्तदशत्वमिदं तदानुकुल्याय सवत्सरेऽपि उक्तवद्वत् सा नियम्येत । अत्र तु सवत्सरसम्बन्धिसंख्ययैव प्रत्युतादित्याभिन्नप्रजापतिमख्याव्यवहार उपपाद्यते । अस्यां दशायां नियामकस्यासत्त्वे उक्तविधिनियमनामम्भवोऽन्यान्वाश्रमदापापातात् ।

किञ्चादित्याभिन्नप्रजापतौ सप्तदशत्वमुपपादयितुं किमिति सवत्सरावयवावयवसंख्या नियनया तुमुपादनम् । सप्तदशवारं सवत्सरावयवापि सत्रमरे सा संख्या स्यात्, तत्सांख्यादपि प्रजापते सप्तदशत्वमुपपादितं स्यात् ।

अथ संवत्सरे संख्या वृत्तिगतसंख्यानुरोधेनेति । सप्तदशवारमेवावृत्तिस्तत्र वक्तव्या न न्यूनानाधिकेत्यत्र प्रजापतेः सप्तदशत्वमेव नियामकमिति समाधिस्तु-
त्यः । अवयवावयवसंख्या ग्रहणं आवृत्तिसंख्याग्रहणं चेति । तस्मान्नेदमुपपादनं
सम्यक् । किञ्च भक्षितेऽपि लघुने न शान्तो व्याधिरिति नयेन नात्र निस्तारः ।
मासतु रूपावयवसंख्याविवक्षणञ्छादशैव संख्या भवेत् ।

मासानां द्वादशसंख्याकत्वात्, ऋतूनां च संवत्सरे षट्संख्याया एव प्रसिद्धेः
अतएव अनुपपत्त्या ऋतुष्वपि अन्याय्यकल्पनाश्रयणेन सख्यान्तरं व्यवस्थाप्यते
हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति । तावता ऋतुष्वचकमर्थः । तत्रापि किमित्यनयो-
रेवत्वोः समासो नापरेषामृतूनामिति विनिगमकाभावः ।

अथान्यतु द्वयसमासस्यापीदमुपलक्षणं तावता किमित्येषा क्लिष्टा कल्प-
नाश्रयणीया प्रकारान्तरेणापि सप्तदशगतत्वेन सप्तदशत्वसंख्याया व्यवस्थापन-
सम्भवः । यथा—मासा द्वादशायने द्वे ऋतुदिनरात्रिरूपविभागत्रयमित्यनेनापि सप्त-
दशत्वसंख्यासंपत्तः । तस्मादादित्याभिन्नप्रजापतौ सप्तदशत्वं कल्पनान्तरमूलकं
प्रसिद्धं सैव च प्रसिद्धिः वै शब्देन द्योत्यते । तदनुसारेण संवत्सरेऽपि सेति वक्त-
व्यम् । तथा सति प्रजापतौ स्वातन्त्र्येणोक्तसंख्यासिद्धिः कथमिति चेत्, अत्रोच्यते ।

प्रजापतिर्हि आदित्यस्तस्य विम्बतः पृथिव्या आसमन्तात्तदीयं भास्वरं तेजो
विम्बादर्शनकाले दक्षिणोडशांशपर्यन्तं भासते । ते षोडश विम्बादर्शनकालिका
दोषांशांशास्तानपेक्षया सप्तदश इति सप्तदशत्वसंख्यायास्तत्र प्रसिद्धिः । अत एव
सुमेरुसुमेर्वोरादित्यस्योदयतः पूर्वमेकमासपर्यन्तः सावित्रः प्रकाशस्ततः पूर्वं चैकमा-
सपर्यन्त औपसः प्रकाशः प्रकाशते । एकमासार्थं च तत्रांशाष्टकमारोहार्थमादित्ये-
नापेक्ष्यते ।

अयं भावः—आदित्येन दक्षिणोत्तरयोरनयनयोर्गमनागमनाभ्यां दक्षिणो-
त्तरवृत्तगताश्चतुर्णवत्यंशा ऊर्ध्वावरभावेन उपयुज्यन्ते तावता च संवत्सरः पूर्यते
द्वादशमासात्मकः । इत्थं च द्वादशभिर्मासिश्चेदादित्येन चतुर्णवतिरंशा उपयुज्यन्ते
तदैकमासेन कतीत्यनुपातेनांशाष्टकं लभ्यते ।

एवञ्चोदयात्पूर्वमंशाष्टकं सावित्रमासरूपं तत्पूर्वमंशाष्टकमौपसमास-
रूपमिति षोडशांशानामादित्यप्रकाशसम्बन्धिनामपेक्षया आदित्यरूपः प्रजापतिः
सप्तदशः । न चापरसंख्यापूरणमपरेणेति वाच्यम् । अन्यगतसंख्यापूरणस्य यजमा-
नपञ्चमा इडां भक्षयन्ति इत्यत्र वेदे ऋत्विगतसंख्यापूरणस्य यजमानेन
दृष्टत्वात् । अत एव तस्य सप्तदशत्वेन व्यवहारः प्रजापतिश्चादित्य इत्युक्तम् ।
औपस अंशा अष्टौ भवन्ति । अत एव तस्यास्तत्र त्रिशत्पर्यायपर्यन्तं सम्बन्धो वेदे
प्रतिपाद्यमान उपपद्यते ।

तत्र प्रतिपर्यायमेकैकपादन्याममपेक्ष्य त्रिशत्पादन्यामं क्रमवर्णनस्य ग्रीवस-
सूक्तगनस्योपपन्नत्वन, तदुक्तम् — हित्वो गिरो विह्वथा वावदच्चरत्त्रिशत्तदन्त्य-
क्रमोदित्यूपस प्रत्युच्यते वेदे । अतएव त्रिशदुपस्तावकं सूक्तमप्युपपद्यते । प्रति-
पर्यायं भिन्नामुपस गृहीत्वा त्रिशत्तद्वत्स्याप्युपपत्तिः । त्रिशदुपस्तावके सूक्तं
उपसा त्रिशत् तत्समूहपञ्चकेन वर्ण्यते ।

तत्र उपसा पञ्चकं पृथगुक्त्वा तत्र प्रत्युपस पञ्च-पञ्च भगिन्य इति
वर्णनेन उपसा सधपञ्चकमुच्यते, तेन सधपञ्चकेन उपसा षडहपञ्चकयागा
विज्ञायते तद्वशातस्तासां पञ्चवत्प्रत्युक्तत्ववर्णनया मातरूपं कालं उपस इत्यपि
भवति । यद्योपस उक्तरीत्या पञ्चसम्बन्धियाग एव तवितुरपि पञ्चसस्याक-
यागामिप्रायेण मित्रसूक्ते “मित्राय पञ्च येनिरे” इत्युच्यत इत्यादिकं पूर्वं प्रति-
पादितम् ।

एव चोक्ताशगनपोडशसख्या गृहीत्वाऽधिकमस्यापूरणेन प्रजापति
सप्तदशः । किञ्च सुमरुकुमेर्वोदयन्नादित्य प्रतिपर्यायपोडशकनाभिरुदेती
त्यतस्तस्य उपनिषत्सु षोडशकलापुरुषत्वेन व्यवहारः । ताः षोडशकलास्तामु
सम्पूर्णस्य सामान्येनैकत्वेन प्रजापतिसम्बन्ध इति सप्तदशत्वं तस्य । प्रजा-
पतित्वचादित्यस्य, रश्मोना प्रजात्वेन वर्णनात् । किञ्च वेदे आदित्यस्यैव स्तव
स्तूयमानः प्रजापतिरादित्य एवेति दिक् ।

१०. इन्द्रियवीर्ययोरपगमस्तयोद्वेगयोऽत्रेयाभावरत्नेति सविस्तरं विवेचनम्

एव ब्राह्मणे सरस्वतीभृगुप्रभृत्युत्पत्त्यादयाधिकोच्यते । शतपथे राजसूये
वरुणस्याभिषेके सारम्भतोनामपामयवादे उच्यते—“वरुणस्य वा अभिमिष्यमान-
स्येन्द्रिय वीर्यमपाकामन् । तत्रगं भवन् । भृगुस्तृतीय, धामन्तीय तृतीय, सरस्वती
तृतीयम्” इति । तैत्तिरीये इन्द्रसम्बन्धेनेदमवाच्यत । यथा—“इन्द्रस्य सुपुत्राणस्ये-
न्द्रिय वीर्यमपाकामन् । तत्रघा भवत् । भृगुस्तृतीयमभवत् । धामन्ताय तृतीय,
सरस्वती तृतीयम्” इति ।

अत्राभिषेकेण कथं वरुणस्येन्द्रियवीर्ययोरपक्रमः । कथं च तयोर्भागवत्त्रय
भृगवादिरूपमभवत् । एवमिन्द्रस्य सवनेनन्द्रियवीर्ययोरपगमः । कथं चेन्द्रियवीर्य-
योद्वेगवद्भृगवादिरूपनेति । अर्थवादात् स्वायंतात्पर्याभावेन दायाभाव इति तु
न युक्तम् । अर्थवादत्वेऽपि न सर्वथा तात्पर्याभावः, किन्तु विधयामिप्रायेण तात्प-
र्याभावेऽपि वाच्यायस्य नित्यार्थपरतया व्याख्यानं तात्पर्यस्य मीमांसकं, स्वीकृत-
त्वात् ।

अत्रोच्यते—एतरेयब्राह्मणानुसारेणार्थकल्पने उपपन्नतायाः संभवः । तथाहि अत्र प्रथमेऽर्थवादे वरुणस्याभिपेकावसरे इन्द्रियवीर्ययोः परा गतिरुच्यते । द्वितीये च इन्द्रस्य सवनावसरे तथा । तावता विज्ञायतेऽभिपेकः सवनं वा यदा तदानी-
मिन्द्रियाभावः । इन्द्रियत्वेन चादित्यस्यैव निरूपणम् । अत एत वंष्णवे सूक्ते
विष्णोः शिपिविष्ट इति नाम्न इन्द्रियार्थकता वेदे उच्यते ।

तदुक्त निरुक्तकारेण, शिपिविष्टः विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः ।
कुत्सितार्थीयं पूर्वमित्यौपमन्यवः इति । तदर्थं मन्त्रोऽपि तेनोक्तः—किमित्ते विष्णो
परिचक्ष्यं भूतप्रयद्वक्ष शिपिविष्टो अस्मि इत्यादि । तदर्थन्तेन व्याख्यातः, कि
ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति अप्रख्यानीयं यन्नः प्रज्ञूपे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मि
अप्रतिपन्नरश्मिः इति ।

दुर्गाचार्येणात्रोच्यते तदर्थः । किमेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं परिचक्ष्यं परि-
ख्यापनीयं भूत् भवति, नान्यानि तव रूपाणि सन्ति येनैवं प्रववक्षे पुनःपुनर्ब्रूये
अस्माकमग्रतः शिपिविष्टो अस्मीति । अप्रतिपन्नरश्मिर्हि सूर्य उदयकाले
निर्वेष्टितः शेषस्वरूपा भवति । ततस्तद्रूपगुणयोगित्वं कुत्सितार्थमित्युपपद्यते
इति । यद्यपि वरुणोन्द्रियवीर्ययोरपि आदित्यरूपत्वं तथापि क्रियाभेदाद्भेदं
मत्वोच्यते वरुणस्येन्द्रियापराम इति । तस्यार्थः—वरुणोऽभिपेकावसरे इन्द्रिय-
भावानापन्न इति ।

४१. एतरेयब्राह्मणोक्तमन्त्राणां सायणव्याख्यया अनिर्णोतार्थत्वेनादित्य पर-
व्याख्यया समाधानम्—

एतरेयब्राह्मण ऐन्द्राभिपेकावसरे मन्त्रा उच्यन्ते—

१ अस्मिन् राष्ट्रे श्रियमावेशयाम्यतो देवीः प्रतिपश्याम्यापः ।

दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं वर्धयामि ॥

पूर्वमन्यमपरमन्यं पादाववनेनिजे ॥

देवा राष्ट्रस्य गुप्त्या अभयस्यावरुच्यै ।

आपः पादावनेजनीद्विपन्तं निर्दहन्तु मे ॥ इति ॥

यद्यप्यत्र भाष्यकारेण सायणेन इन्द्रियशब्दस्येन्द्रियसामर्थ्यप्राप्तिरर्थ-
उच्यते तथापि तावद्विदूरार्थकलक्षणस्वीकारापेक्षया तां विना प्रकारान्तरेणार्थ-
कथनस्य समुचितत्वम् । एवं चात्रोच्यते—यस्मिन् राष्ट्रे श्रियमावेशयामि अतो
राष्ट्रतो विरुद्धदेशे भासुराणामपां सन्दर्शनं मम । तच्च वर्तमानकालं पश्यामी-
त्यनेनोच्यते । यद्यप्यत्र कर्ता न स्पष्टमुच्यते तथाप्यत्र कर्तृत्वेन इन्द्रस्य वा आदि-
त्यस्य वा ग्रहणम् । ऐन्द्राभिपेकसम्बन्धात् । वेदे आदित्यस्यैव स्तव इति सर्व

वर्णनाद्भादित्यपरेति वा । एव सति वक्ता आदित्यो ब्रवीति, यदा एकस्मिन् राष्ट्रे श्रिय आवेशनं ततो राष्ट्रादपरदेशेऽपि प्रतिपश्यामीति ।

अथ भाव—आदित्यो यदादित्येकस्मिन् देशे व्यक्तं तदानीं तद्विरुद्धदेशे तस्यास्तमयः । ततश्च तत्रास्तोत्तरं व्यक्तस्य तेजसः क्रमेण न्यूनीभावेनाव्यक्त-तेजसः प्रवृत्तिः । तेजसश्चाप्त्वेन वर्णना वेदे इत्युक्तम् । अत एव वेदे आदित्यस्यैव वर्णनेन तस्येन्द्रत्वात्तेन विनाश्या वृत्रादिरसुराज्यकाररूपस्तनापा निराध उच्यमानोऽपि तेजरूपत्वं एव सम्भवति । इन्द्रेण च वृत्रस्य विनाशननापा प्रवतनमुच्यमानमपि तदेव समृच्छते । अतएव चेन्द्रस्य वृष्टिकर्तृत्वमुच्यमानमपि सगतिमित्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ।

श्रीश्च प्रातः कालिकी सन्ध्या तदरूपिण्युषा वा । अत एव यजुर्वेदे श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या इति प्रोच्यमानं सगनम् । तत्र श्रीर्मण्डलाश्रयणात् प्रातः कालिकी, लक्ष्मीश्च लक्षणात्सायन्तनीति पत्नीद्वयम् । अन्यथा श्रीलक्ष्मीशब्दयोरेकार्थत्वेन भेदबोधकद्विवचनगतत्वेन वर्णनमसंगतं स्यात् । अत एव तत्रैव मन्त्रेऽग्रेऽहोरात्रे रूपमित्युक्तम् । तदनुसारेण श्रियः प्रथमेनाहूता द्वितीयस्या लक्ष्म्याश्च द्वितीयया रात्र्या क्रमिकं सम्बन्धो भानते तस्योपपत्तिः ।

एव च श्रियः आवेशनवचनादेकस्मिन् देशे उदयावसरप्राप्तिः । ततो विरुद्धेऽज्यकारयुते देशेऽपामव्यक्ततेजसा सत्त्वं तद्दर्शनं च । प्रतिपश्यामीत्यत्र प्रतिशब्दनं विरुद्धभावप्रतीतिः । एव भिन्नदेशस्थितेनादित्येनोदितेन तद्विरुद्धदेशे यत्रानेन पूर्वं स्थितं तत्र देशभेदेन भिन्नस्यास्तगतस्यादित्यास्ते बह्वी स्वतेजोनिधानान्मलिनस्य तेजसः प्रदानेन तदङ्गाभिरद्भिस्तस्य निर्णेजनं शुद्धिं संपाद्यते । तच्च निर्णेजनं पुनस्तत्रोदयपर्यन्तं भवति ।

उदये च तत्रादित्यविम्बस्य भास्वरत्वं दृश्यते तच्च भास्वरत्वं तत्राद्भि-निर्णेजनात्सञ्ज्ञानमिति कल्पना । एव रूपता चोदयास्तमपयोः पर्यायेण सर्वत्र प्रवृत्त्या सर्वत्र भवेत् । तत्र विशेषबोधार्थं पूर्वोक्तनिर्णेजनं परवर्ति मन्त्रेण स्पष्टमुच्यते । तथाहि—“दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं दधामि । सव्यं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं वर्धयामीति” ।

अत्र पादयोर्दक्षिणसव्यशब्दाभ्यां विशेषणाद्दक्षिणशब्दो दक्षिणावर्तं सुमेरुगतं पादं बाधयत्यादित्यरूपम् । एव सव्यशब्दो वामावर्तं कुमेरुगतं पादं बोधयति । एव चैतत्पादयोर्दभिर्निर्णेजनं मलनिरासार्थम् अद्भिर्मलनिर्णेजनं एव निश्चन्द-पूर्वस्य निज्घातात् । प्रयागात् । मलसम्बन्धश्चादित्यरूपे पादे रात्राविति पूर्वमुक्तम् ।

एवं सति दक्षिणं दक्षिणावर्तं पादं सुमेरुस्यमवनेनिजेऽग्निः प्रक्षालयामि, तदानीमस्मिन्कुमेरुरूपे राष्ट्रे आजमाने इन्द्रियं दधामि । तत्रत्यभासमानादित्यमण्डले इन्द्रियं इन्द्रियभावं दधामि । मण्डलस्यैवेन्द्रियत्वेन रूपणम् । सुमेरी रात्रिप्रवृत्त्या कुमेरी दिनप्रवृत्त्येन्द्रियस्थापनोक्तिः ।

एवं कुमेरी सर्वस्य पादस्य मालिन्येऽर्थात्तत्र रात्रिप्रवृत्ती तस्याग्निः प्रक्षालने सुमेराविन्द्रियवर्धनमिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् । सुमेरोरुर्ध्वमुत्तरस्यां वर्तमानत्वेन वर्धनमूर्ध्वारोपणमित्युक्तिः । तदुक्तं 'सव्यं वामं वामावर्तं पादमवनेनिजेऽग्निः प्रक्षालयामि । तदानीमस्मिन् सुमेरुरूपे राष्ट्रे इन्द्रियं वर्धयामीति' ।

तयोः सव्यदक्षिणयोः पादयोः पूर्वापरशब्देन व्यवहारपूर्वकमवनेजनमत्र बोध्यते मन्त्रे । तच्चावनेजनं राष्ट्रस्य आजमानस्य गुप्त्यै रक्षणायाभयस्य तमः-सकाशत इति शेषः, अवरुद्धिर्लाभस्तस्मै भवति हे देवा इति । तदुक्तम्--"पूर्वमन्यमपरमन्यं पादावनेनिजे । देवा राष्ट्रस्य गुप्त्या अभयस्यावरुद्ध्यै" इति । तदुक्तं पूर्वं पूर्वाञ्चनं पूर्वमभिप्रेत्य गच्छन्तं कुमेरुस्यमिति यावत् ।

अयंभावः—कुमेरावादित्यस्य पश्चिमायामुदय उदितस्य तस्यास्तार्थं पूर्वमभिमुखीकृत्य प्रवृत्तिः । तत्पूर्वमभिमुखीकृत्य गमनं पूर्वाञ्चनम् । तदभिप्रायेणादित्यस्य पूर्वप्राङ्प्रभृतिशब्दैर्व्यवहारो वेदे । तच्चाग्निः पूर्वैभिरित्यत्र विस्तरेण प्रपञ्चितम् । तथा च पूर्वमन्यं भिन्नं पादम् । एकस्यैवादित्योपाधिभेदेन भिन्नता ।

एवमपरं पश्चिमाञ्चनं पश्चिमामभिमुखीकृत्य गच्छन्तम् । तच्च सुमेरी, तत्रादित्यस्य पूर्वस्यामुदयेनास्तार्थं पश्चिमामभिमुखीकृत्य गमनात् तस्य प्रत्यङ्गादिशब्दैर्व्यवहारो यथा—प्रत्यङ्गदेवानां विशः प्रत्यङ्गुदेपि मानुषान् इत्यादी । तावुभौ पादावनेनिजे प्रक्षालयामि, अर्थाद्भिन्ने काले भिन्ने देशे इति यावत् । राष्ट्रगोपनार्थमभयप्राप्त्यर्थमित्युक्तं देवा राष्ट्रस्य गुप्त्या अभयस्यावरुद्ध्यै इत्यत्र । इमाः पादावनेजनीरापो मे द्विपन्तः शत्रुभूतं तमो निर्दहन्तु निरासयन्तिवत्यर्थः ।

तदिदं पादावनेजनमग्निः सेचनम् । अयमेवाभिषेको यदा वरुणस्य तदानीं तस्येन्द्रियमिन्द्रियभावो वीर्यं तेजश्च व्यपगतम्, विनष्टम् । वरुणो हि पश्चिमायां दिशि यत्रोदयो दक्षिणस्यां दिशि । तत्र स्थितस्यादित्यस्य वरुणरूपतेति । स च कुमेरुस्य आदित्य इति यावत् ।

तस्याभिषिच्यमानस्योक्तरीत्यास्तगमने तदीयं द्वयमिन्द्रियं वीर्यं च विनष्टम् । तस्यैवास्तोत्तरवर्तितेजोरूपत्वम् । मध्ये च श्रपणीयतमोरूपत्वं सञ्जातमिति गृहीत्वास्तोत्तरकालिकस्य भृगुरूपत्वम् । तदुक्तं तत्रेवाऽभवत् ।

तत्र तृतीयमस्तोत्तरकालिक तेजस्तदभूत्तु भृगुरभवत् । मध्यमकालिकतृतीयरूपं च अपरयोग्य तमोऽभवत् ।

अयं भावः—तेजसा हि विभिन्नस्य वस्तुन पाकः । पाकः पचन स्वरूपत-
श्चावनम् तद्योग्यता च तमसि इति तत्पचनीयत्तरीच्यते—आयन्तीय तृतीयमिति ।
अथ पाके श्ना पाके इत्यस्माद्धातोश्चतुर्थसिद्धिः । तस्य तृतीयभाव उक्तः । उदय-
प्राक्कालिकातेजोऽभिप्रायेणोच्यते—तृतीयभागकालिक तेजश्च सरस्वती अभवत् ।
सरस्वतीतेजोयुक्ता उपा इति यावत् । सरः शब्द उदकनामसु पठ्यते, उदकं च तेज-
स्तद्युक्ता उपा इति पूर्वमुक्तम् । यद्यप्यत्र भृगवादीनां तृतीयभागत्वमुक्तं तथापि
प्रजापतिर्द्वित्रिंशत्यानब्राह्मणानुरोधेन प्रथमतृतीयभागत्वं भृगोर्विज्ञायते । तत्र
हि प्रजापते रते प्रथममुद्गोत्तमादित्यस्य तदभवत् । द्वितीयमुद्गोत्तं भृगुरभवत् ।

तत्र प्रथमं पूर्वं पूर्वोक्तरीत्या पूर्वञ्चन कुमेऽस्यादित्यस्य तदभवत् । तत्
परस्तादादित्यास्तमये यदुद्गोत्तं स भृगुरूपमभवत् । अत एव स्यस्तान्तरेऽन्तात्तर
यावद्रश्मयो भवन्ति तत्र भृगुरभवदित्यभिप्रायेणोच्यते—अथपि भृगुरभवदिति ।
इन्द्रियकल्पना उदयोत्तरं प्रवर्तते । उदयावसरेऽस्तावसरे रात्रौ च सा न भवति ।
तदेव गृहीत्वोक्तेन ब्राह्मणद्वयेनेन्द्रियवार्ययोरपगम उक्त इन्द्रवरुणयोः । उदया-
वसरे चैन्द्रियभावो मन्त्रावरुणसूक्ततो व्यक्तम् ।

तत्र मित्रावरुणयोः सूक्ते उच्यते “तयो दक्ष दधाते अपसमिति” । मित्रा-
वरुणयोरादित्यस्योदयाव्यवहितपूर्वकालवर्तित्वमस्ताव्यवहितोत्तरकालवर्तित्वम् ।
ताभ्यामुदयतोऽस्तमयतो वा धारणमनेनोच्यते । तत्र दक्षस्य विशेषणमपसमिति
तेन तदानीमनिन्द्रियभावो बोध्यत इति पुरस्ताद्विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

एवमा शिश्नदेवा अपि गुरुत न “इत्यनेनापि उदयावसरेऽनिन्द्रियभावो
बोध्यत इति प्रतिपादित पुरस्ताद्विस्तरेणेति । एवञ्चोक्तरीत्या अभिषेकावसरे
वरुणस्य सवनासरे इन्द्रस्येन्द्रियवीर्ययोरभाव उच्यमान उक्तरीत्या रात्रिसम्बन्धा-
दुपपद्यते । एवञ्च तस्य त्रेधाभावेन भृगोरुत्पत्तिः आयन्तीयस्य सरस्वत्याश्च
सत्त्वमप्युक्तरीत्योपपन्नमिति ।

१२. पुरुष वै देवाः पशुमालमन्तेत्यादिब्राह्मणांशस्यादित्यपर विवेचनम्

एव पुरुष वै देवाः पशुमालमन्तेत्यन्तरेयब्राह्मणगताध्यायिका आदित्य-
परत्वेनैवोपपद्यत । तथाहि ऐतरेये पशुयागागपुरोडाशयागस्य विधादात्यादि-
कोच्यतेः पुरुष वै देवाः पशुमालमन्त तस्मादालब्ध्यान्मेध उदकामत् साऽश्व प्रावि-

शतस्मादश्वोऽमेध्योऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेघमत्यार्जन्त स किंपुरुषोऽभवत्तेऽश्वमाल-
भन्त सोऽश्ववादा लब्धान्मेघ उदक्रामत् स गां प्राविशत्तस्माद् गौ मेध्योऽभवदथैन
मुत्क्रान्तमेघमत्यार्जन्त स गौरमृगोऽभवत्ते गामालभन्त स गोरालब्धान्मेघ उदक्रामत्
सोऽविप्राविशत्तस्मादविमंध्योऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेघमत्यार्जन्त स गवयोऽभवत्तेऽ
विमालभन्त सोऽवेरालब्धान्मेघ उदक्रामत् सोऽजं प्राविशत्तस्मादजो मेध्योऽभवद-
थैनमुत्क्रान्तमेघमत्यार्जन्त स उष्ट्रोऽभवत् सोऽजेज्योक्तमाविवारमत तस्मादेप
पशूनां प्रयुक्ततमो यदजस्तेऽजमालभन्त सोऽजादालब्धान्मेघ उदक्रामत्स इमां
प्राविशत्तस्मादियं मेध्या भवदथैनमुत्क्रान्तमेघमत्यार्जन्त स शरभोऽभवत्, त एत
उत्क्रान्तमेघा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतषां नाशनीयात्तमस्यामन्वगच्छन् सोऽनुगतो
ब्रौहिरभवत्तद्यत् पशौ पुरोडाश मनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशुनेष्टमसत्केवलेन न
पशुनेष्टमसदिति ।

अत्र पुरुष-अश्व-गो-अवि-अजरूपाणां पञ्चानां पशूनां देवैर्यज्ञ आलम्भः ।
आलब्धात् पशोर्मेघनिर्गमोऽन्यत्र तस्य प्रवेशः । ततो मेघाभावादा लब्धस्य पशोः
परित्यागः । परित्यक्तस्य प्राण्यन्तररूपत्वम्, अन्ते अजादालब्धान्निर्गतो मेघो
भूमीं प्रविष्टस्तस्य तत्र ब्रौहिभावः । तस्माद् ब्रौहिजन्यपुरोडाशयागः पशुयागे
मेघयुक्तत्वायानुष्ठेयः । तावता पशोयागे मेघयुक्तता भवति ।

तदुक्तं ब्राह्मणे—“तद्यत् पशौ पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशुनेष्ट-
मसदिति ।” यागे कृत्स्नस्य पशोरेव द्रव्यत्वेन विधानात्तस्यैव हविषट्वं भवति ।
हविःशब्दो हूयमानपदार्थार्थकः । एवञ्च पशोर्हविषट्वे तस्य हूयमानताऽपेक्षिता ।
न च सा तस्य । पशुयागे हृदयाद्यङ्गानामेव हूयमानत्वम् । तदर्थश्चावदानरूपः
संस्कारो हृदयादीनामङ्गानामुच्यते न तु पशोः ।

तदुक्तं “हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः^१” इत्यादिना ।
एवञ्च कृत्स्नः पशुर्देयत्वेनोच्यते, होमावसरे च कतिपयानि तदङ्गानि हृदयादीनि
हूयन्ते इति पशोर्भूयान् भागो दत्तो हुतो विनष्टो भवति । तदुक्तं ब्राह्मणे तदाहुर्ह-
विरेप यत् पशुरथास्य बह्वर्पति लोमानि त्वगसृक्कुण्डिकाः शफा विपाणे स्कन्दति
पिशितमिति ।

एतैर्भागैर्नूनं नस्य कथं पूर्णत्वमित्याशङ्का ब्राह्मणे उच्यते केनास्य तदापूर्यते
इति, तदुत्तरं तत्रैवोच्यते केवलेन नः पशुनेष्टमसत् इति । अस्यार्थो भाष्यकारे-
णोच्यते—केवलेन साधनान्तरनिरपेक्षेण मेघपूर्णेन पशुनेष्टं भवत्विति तदभि-
प्राय इति ।

न च पशुयागस्यैव पिष्टमयमेव पशु कृत्वेष्टविद्धि । पिष्टमये पशोलाभा-
दीनामपगमाभावेन न्यूनत्वाभावादिति वाच्यम् । पशुविधायकवाक्ये— ‘अग्नायो-
मीय पशुमालभेतेत्यादी” वास्तवपशोरेव विधायात् । न च लक्षणया पिष्ट-
पशोर्वीष इति वाच्यम् । न विधी पर शब्दार्थ इति तद्विरोधात् । एवञ्च
पिष्टमयपशुना यागकरणे विहिताकरणादविहितकरणाद्यागस्य प्रापश्चित्तीयता
व्यगत्वञ्च स्याताम् ।

एवञ्च पशुयागे पशुस्थाने पिष्टमय पशु गृहीत्वा यागानुष्ठानमवधमेव
भवतीति वास्तवपशुनेव यागस्तत्रोक्तरीत्या न्यूनतापूर्त्यर्थं पुरोडाशयाग ।
तयोरगागिभावस्य भीमासाया निर्णयात् । तत्र पुरोडाशप्रशस्यार्थोक्तास्यायिका
पुरुष वा इति ।

तत्र किमिति पञ्चैव पशव उपादेया उक्ता, किमिति पुरोपादय एव ते ।
अन्येषा कुतो न ग्रहणम् । तत्र मेघययगम कथम्, कथञ्च तस्यान्यत्र प्रवेश ।
उदगतमेघस्य पशो कथं पद्वन्तरूपता । अन्ते श्रीहिप्रवेशो मघस्य कथम्, को
घो मेघपदार्थो यस्यैव गमागमो भवत कंचित् कालभेदेन उपपादनार्थं प्रत्ययने,
पूर्वं पुरुषाणामेव यज्ञ पशुत्वेनोपयोग आसीत् । तत क्रमणोन्नतविचारास्ते
पुरुषान् परित्यज्याश्वादीनुपयोजितवन्त इत्यादिना । अतो प्राणिबधे दापदर्शनेन
पशुस्थाने पुरोडाशस्य प्रवर्तनमिति अपरे पुनर्वर्णयन्ति पूर्वं गृहीताना दोपदर्शनेन
परित्यक्ताना पुनस्तत्त्वेनोपयोगाभाव इति ।

दोपदर्शनेनाजस्य परित्यागे पुरोडाशस्योपयोगनिर्णये कथं पुनरजस्य पशु-
त्वेनोपयोग इति । किञ्च परित्यक्तस्य पद्वन्तरूपत्व तावताऽनुपपन्नम् । अवि-
परित्यक्त उष्ट्र सञ्जात इति हि वर्ण्यत आख्यायिकायाम् । तस्मान्नेद परंपा
वर्णनेति ।

भीमासकादयस्त्वत्र ब्रूवते-अयं त्वर्थवाद । शास्त्रदृष्टविरुद्धं तत्रोच्यमान-
मपि न तत् प्रमाणम् । तस्य विधिस्तावने तात्पर्यात् । अतात्पर्यार्थस्य विरोधे
सामञ्जस्येऽपि दोषाभाव इति । ननु तात्पर्याविषयत्वेन मुख्यार्थस्य विरोधेऽपि
न दोषस्तर्हि किमित्येषा विरुद्धा उन्मत्तकल्पा वर्णना क्रियते । किमित् चैतादृशस्य
अन्यस्य व्याख्यानार्थं व्याख्यातृणां प्रयासः ।

नहि विष भूध्वेति वाक्यस्य पित्रादिहितकृतप्रयुक्तस्य स्वार्थं तात्पर्याभावे
तद्व्याख्याने प्रयासा दृश्यते, विषमित्युच्यते कोऽपि तद्विषमित्यादिक । एव
चैतस्मा आख्यायिकाया अथवादत्तस्य तत्त्वेन विध्युपयोगेऽपि स्वार्थं किमित्येषा
वर्णना एवक्रमिका । कथं च मघययगम । का वा मघपदार्थः । कथं च तस्या-

न्यत्र प्रवेशः । कथं च त्यक्तमेघस्य पशोः पश्वन्तरूपत्वमिति वर्णिता अंशा निर्णयमपेक्षन्त एव ।

अथ मीमांसाभाष्यरीत्येतस्य व्याख्यानम् । तत्र हि भाष्ये वपायाग-
प्रशंसार्थेऽर्थवादे स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत् । तामग्नीं प्रागृह्णात् ।
ततोऽजस्तूपर उदपद्यतेति रूपे उच्यते, कथं पुनरनुत्खिन्नायां वपायां प्रजापति-
रात्मनो वपामुदक्खिददित्याह ? उच्यते—असद्वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेन प्रशं-
साया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्याने वर्तमाने द्वयं निष्पद्यते यच्च वृत्तान्वाख्यानं
यच्च कस्मिंश्चन प्ररोचना द्वेषो वा ।

तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं निवर्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थकमि-
त्यविवक्षितम् । प्ररोचनया तु प्रवर्तते द्वेषान्निवर्तते इति तयोर्विवक्षा । वृत्तान्वा-
ख्याने आदिमत्तादौषो वेदस्य प्रसज्जेत । कथं पुनरिदं निरालम्बनमन्वाख्यायते
इति । उच्यते । नित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्याद्वायुराकाश आदित्यो वा ।

स आत्मनो वपामुदक्खिदत्, वृष्टिं वायुं रश्मिं वा । तामग्नीं प्रागृह्णा-
द्वेद्युत आचिषे लौकिके वा । ततोऽज इत्यन्नं बीजं वीरुद्धा । तमालम्ब्यतमुपयुज्य
प्रजाः पशुनाप्नोतीति गीणाः शब्दा इति । तदनुसारेणात्र प्रकृते तर्हि कीदृशी
व्याख्या । भाष्यकारेण तदप्रदर्शनान्न्यूनता भाष्यस्य । तस्मात् कथमिदमुपपाद-
नीयमिति चेदत्रोच्यते—

अत्र देवा रश्मयः । रश्मीनां देवत्वं शतपथब्राह्मण उच्यते—“रश्मयो वै
विश्वेदेवा” इति । ते आदित्यरूपं पुरुषं पुरुषत्वेन पशुत्वेन आलब्धवन्तः । । पुरुष
इत्यनेन पूरणात् पुरुष इति । पूर्णं रूपं विवक्षितम् । पूर्णत्वं तु तेजसा रश्मि-
भिर्वा । तादृशेन पूर्णत्वेन पुरुषत्वेन पशुरूपेणालब्धवन्तः । मेघः सारांशः सोऽत्र
पुरुषत्वरूपः । तस्य ततो व्यपगमः । पुरुषत्व ततो व्यपगतम् । पुरुषत्वं च पूर्णत्वं
तत्ततो व्यपगतं नाम तत्र पूर्णत्वस्याभावः संवृत्ताः । एषात्रादित्यस्यास्तमयका-
लिकी वर्णना । सापि सुमेरुगता । सापि सुमेरी देवानां निवासात् ।

आदित्यस्योदयेऽस्तमये च नानाविधाः कल्पना वेदे । अस्तगमनं मरण-
मुदय उत्पत्तिरित्येकविधा कल्पना । अस्तगतस्यान्यत्र दानं यत्रासावुदित इत्यपि
कल्पना । दानं च प्रकृते सुमेरावस्तमयवर्णनाद्देवैः क्रियते इति सुमेरावस्तं गन्तुं
प्रवृत्त आदित्यो दीयते । दानस्य होमरूपात्वं यागरूपत्वम् । देवस्य च पशुत्वं
हविष्ट्वमित्येवं नानाविधाः कल्पनाः । स तत्रादित्यादेवर्देयत्वेन पुरुषत्वेन
गृहीतः ।

अस्तमये चादित्यस्य तेजसो न्यूनत्वमिवेति गृहीत्वाऽऽख्यायिकायामुक्तं
ततः पुरुषरूपादर्थत्पूर्णरूपान्मेघः सारांशः पूर्णत्वरूपो व्यपगतः । अथान्न्यूनतेजाः

स सम्बृत्तः । तदिदं नूनतरेणैकत्वं पूर्णतरेणैकत्वं पूर्णत्वस्य व्यपग-
मेनेति ।

तद्वन-‘तस्मादानव्यान्मघ साराऽग्नं पुरुषत्वरूपं उदशामन्, उत्क्रान्तो
निर्गतो विनष्टः’ इति । तनस्तारादित्ये वर्तमानेन द्वितीयरूपेणालम्भं कृतं ।
द्वितीयं च रूपमश्वत्वरूपं अश्वत्वरूपवृद्धत्वरूपं । अश्वत्वरूपस्य तु यो शिव गतिवृद्धयो-
रिति वृद्धयर्थोच्छिद्वा यातोनिष्पन्न-श्वशब्देन नञा समासेन सिद्धिः । श्वयतीति
श्वः । न श्योऽश्व इति । अश्वद्वयं अपूर्णं इति यावत् ।

तेनैवाश्वत्वेनावृद्धत्वरूपेण पशुत्वेनालम्भवन्तः । गतसारस्य पूर्वस्य पुरुषस्य
पूर्णत्वं रूपं परित्यज्य द्वितीयं रूपमवृद्धत्वरूपाश्वत्वं तद्गृहीत्वाऽलम्भं । तदुक्तं
तेऽश्वमालम्भतेति । उत्क्रान्तमेघमस्याजन्तं तं परित्यज्यवन्तः । परित्यक्तं स
उत्क्रान्तमेघः पुरुषः किम्पुरुषं कुत्सितं पुरुषं किम्पुरुषं स तादृशाऽभवत् । तेजसो
नूनतया किम्पुरुषत्वम् ।

एवं पूर्वं यद्रूपं गृहीतमासीत्तदभावेन तद्रूपवत् पुरुषस्य परित्याग इति
वर्णना । तं देवासादानोमादित्यवर्तितद्वितीयरूपमवृद्धत्वरूपमश्वत्वरूपं तन रूपेण
पशुत्वेन तमालम्भवन्तः । किंवा पूर्वाक्तघातोर्गत्यर्थत्वेन श्वयतीति श्वा गन्ता न
श्वोऽश्वइत्यगन्ता गमनात्स्थिरं श्वेति अश्वत्व, तन रूपेण पशुत्वेन तमालम्भवन्तः ।
तदपि अवृद्धत्वरूपं साराऽग्नस्तस्मादश्वत्वाद्वापगतः । अवृद्धत्वाभावात् सवृत्तः ।

नचावृद्धत्वाभावो वृद्धत्वमिति कल्पना अभावाभावस्य प्रथमाभावप्रति-
योगिरूपत्वादिति वाच्यम् । अभावाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिनश्च समनिय-
तत्वेऽपि एकरूपत्वाभावात् । प्रथमाभावप्रतियोगिनश्च भावत्वेन अभावाभावस्य
त्वभावत्वेन बुद्धिविषयत्वाद्भेदात् । अथवा पूर्वोक्तमगन्तृत्वरूपमश्वत्वं तेन
रूपेण पशुत्वेनालम्भं । तत्र साराऽग्नो गन्तृत्वरूपमश्वत्वं तस्य व्यपगमः । पूर्वो-
क्तमगन्तृत्वरूपं स्थिरवद्भावः परित्यज्यास्नाचलं गन्तुं प्रवृत्तः ।

एवं सति अगन्तृत्वरूपाश्वत्वरूपस्य सारस्य व्यपगमः । ततो देवैरादित्ये
वर्तमानमश्वत्वरूपमपि हित्वा तृतीयं रूपेण तस्यालम्भं कृतं । तदुक्तं तस्मा-
दालम्भान्मेघं उदशामन् गां प्राविशत् इति । अर्थात्तृतीयं रूपं गौत्वं गमनकर्तृत्वं
तेन रूपेण पशुत्वेन तस्यालम्भं ।

गोशब्दस्य निरुक्तकारेणार्थं उच्यते गौर्न गतो भवतीति दूरदेशश्च प्रवृत्तेऽ
स्तस्यविधवर्ती । पूर्वं रूपमश्वत्वं तस्य परित्यागात्तन रूपेण मां मेध्यः सवृत्तः ।
उत्क्रान्तमेघस्य परित्यागे सोऽश्वो गौरमृगः सञ्जातः इति । अत्र गौरमृग इत्यत्र
नैकं पदं किन्तु पदद्वयम् । गौः, अमृग इति तादृशः सञ्जातः ।

अयं भावः—गन्तुरादित्यस्य द्वे रूपे, एकं मृगरूपमपरममृगरूपम् । मृग-
शब्दस्य निरुक्तकारेण मार्गणीयार्थत्वमुच्यते, तच्च मार्गणीयत्वं वस्तुनो सम्नि-

धाने भवति । प्रकृतेऽपि आदित्यस्यासन्निधाने मार्गणीयत्वरूपमृगतत्वं, सन्निधाने मृगतत्वं ।

गन्तृत्वं चोभयविधत्वेऽपि तदेव गृहीत्वाऽश्वत्वस्य परित्यागेन अर्थादगन्तृत्वस्य परित्यागेन स गन्ता सञ्जात इत्यर्थः । सचेदानीमपि अस्ताप्राप्त्या सन्निहित इति सन्निधानादमार्गणीयता मार्गणीयत्वेनामृगरूपतेति । तद् गृहीत्वाऽश्वो गौरमृगः सञ्जात इत्युक्तिः ।

एवं चादित्यस्य बहुदूरमस्तसविधे गमनेन गोरूपत्वम् । तच्चास्तात्पूर्वमेकमस्तोत्तरवर्ति चापरं, तत्रास्तोत्तरवतिरूपस्य व्यावर्तनाय अमृग इति गोविज्ञेयम् । एवञ्चामृगो मार्गणीयोऽनस्तं गमित इति यावत् । तादृशो गौर्दूरं गतोऽस्तसविधं प्राप्तः संहितया गौरमृग इत्युक्तम् । तादृशः संवृतः ।

एवं च तदानीमादित्ये वर्तमान गन्तृत्वरूपं गोत्वं गृहीत्वा गोत्वेन पशुत्वेनालम्भ इत्युक्तम् ते गामालम्भ इति । तदपि रूपं गतमित्यभिप्रेत्य ततो मेघनिर्गमवचनम् स गोरालब्धादुदक्रामत् इति । अयं च गच्छन्निव भासमानः पृथिवीप्राप्त्या स्थिर इवेति गृहीत्वा तस्य गन्तृत्वरूपस्य गोत्वरूपसारांशस्य विद्यमेन तत्परित्यागः । ततो गोत्वरूपस्य परित्यागादादित्ये विद्यमानं चतुर्थं रूपमवित्वं तेन रूपेण पशुत्वेन तदालम्भः । तदुक्तं स गोरालब्धादुदक्रामत्सोऽवि प्राविशत्तस्मादविर्मेध्योऽभवदिति ।

वयतेर्गन्त्यर्थस्य वि रिति रूपम्, तस्य नञा समासे अविरगन्ता स्थिर इति यावत् । अथवा पूर्वोक्तममृगगोरूपं व्यपगतमादित्यात्तस्यास्तगमनप्रवृत्तेः । अस्तं गच्छन्तं भूसंपर्किणं तं गृहीत्वा अवित्वेन तस्यालम्भः । अविशब्दे विः पक्षी स न भवतीत्यविः । पक्षिणश्च भूपरित्यागेनोड्डीयमानता । अयं च प्रत्युत भूसम्पर्कवेत्यविरूपः । भूसम्पर्काद्भूपरित्यागाभावेनापक्षिरूपत्वात् । तच्चादित्यवर्ति चतुर्थं रूपमवित्वं तेन रूपेण पशुत्वेन तस्यालम्भः । ततो गात्वरूपपरित्यागेन परित्यक्तस्य गौरादित्यस्य गवयरूपता संजाता ।

तदुक्तम्—अर्थेनमुत्क्रान्तमेघवयार्जन्त स गवयोऽभवदिति । गवयशब्दो गामयते गच्छतीति गोसम्पर्की भवतीति गवयः । गोशब्दोऽञ्जभूवाची । पृथिवीसम्पर्कादविरूपत्वं तेन रूपेण तमालम्भवन्तः, तदुक्तं तेऽविमालम्भन्तेति । तदपि अविरूपमस्तं गन्तुं प्रवृत्तेस्त एव खण्डिते आदित्ये विद्यमानम् । यतस्स भुवं प्राप्तो भूसम्पर्कखण्डितमण्डलरूप एवाधारोऽवित्वस्य, स चाधारोऽस्तगमनप्रवृत्त्या खण्डितभावेन विनष्ट इति आधाराभावादवित्वमपि व्यपगतमित्युच्यते सोऽखेरालब्धादुदक्रामत् इति ।

अत्रालम्भेऽवित्वमेव सारांशस्तस्याधाराभावेन व्यपगमात्सो मेध्यः संजातः । तदुक्तं—सौरवेरालब्धादुदक्रामत् इति । अस्तं गच्छन्तः खण्डितत्वेना-

खण्डिताधाराभावेनावृत्तिरूपमेघस्य व्यपगम इत्युक्तम् । अथ चेदानीं सुमेरावस्तु गच्छन् कुमेरावुदयन् भवेत् । तत्र परदेशे सम्पद्यमानं जन्म रूपं तस्याभावाभिप्रायेणैतन्मिन् अस्त गच्छत्यादित्ये न जायते इत्यत्र इति भ्रजत्व पञ्चम रूपं तद्गृहीत्वा तेन रूपेण पशुत्वेनोपलम्भ इत्युक्तम्, सोऽवेरलब्धादुदक्रामत्सोऽज प्राविशत् । तस्मादजो मेघयोऽभवदिति । तेऽजमालभन्तेति । ततस्तस्मादुत्क्रान्तमेघत्वेन परिप्यक्तोऽविरुष्टोऽभवदिति ।

स च परित्यक्ताविरूपः स आदित्योऽस्तोत्तरमन्ध्यारूपं सजात इन्दुच्यते । इ सन्ध्या चोपः शब्देनोच्यते । उपस् शब्दश्च यथा असून् प्रत्ययान्त एव पट् प्रत्ययान्त उपट्शब्दः सोऽपि समानादेव घातोनिष्पन्नस्मन्ध्यामर्थमाह । एव च परित्यक्ताविरूपः सायन्तनसन्ध्यारूपं सजात इति यावत् । सोऽजे वर्तमानोऽत्रन्ध्यावरूपो धर्मः, भ्रजत्वमित्यर्थः । तस्यापि खण्डितादित्यरूपवृत्तित्वेऽपि तस्य खण्डितस्य रूपस्यापि कलामात्रावशेषित्वदशायां भावेनाधाराभावादजन्मत्वरूपाजत्वस्य तद्रूपस्य मेघस्य व्यपगम इत्युच्यते सोऽजादालब्धादुदक्रामत् स भूमिं प्राविशदित्युच्यते स इमां प्राविशदिति ।

तस्योत्क्रान्तमेघस्याजस्य परित्यागे सोऽजः शरभो भवदित्युच्यते । स शरभभावो द्वेधा भवति । कलामात्रावशेषित्वेन शर इव भासनाच्छरभ इति, अथवाऽऽस्तेनापरश्च कुमेराववावृत्त इत्यनेन पूर्वस्थानवर्तिनो हननं क्रियते इति कल्पना ।

अस्त गच्छत आदित्यस्य सिद्धत्वेन वर्णनादसावत्रोदितः पूर्वस्थानवर्तिनः सिंहस्य हन्ताऽऽत्मास्वपि दिक्षु रश्मिरूपपादयुत इत्यष्टापदः प्राणिविशेष इव सजात इति वर्णना । माप्यकारेण शरभोऽष्टापदः सिद्धात्तो प्राणिविशेष इति शरभपदस्यार्थ उक्तः ।

एवं च देवेष्वस्तमित आदित्यो भूमौ प्रविष्टस्तस्य देवैः किरणैरनुगमोऽवेपणम् । अन्विष्टश्च स मेघो व्रीहिरभवत् । व्रीहिशब्दो न धान्यवाची किन्तु आदित्यमभिप्रेत्य प्रयुक्तः । वरि ईहा चेष्टा यस्येति व्युत्पत्त्या व्रीहिः । वरशब्दवद् वृषात्तुतो निष्पन्न वृशब्दस्यापि गृहार्थत्वम् । गृह आदित्यस्यातमये । अस्तमयशब्दस्य गृहगमनमर्थः । अतएव निघण्टुषु गृहवोधकेषु नामसु अस्तशब्दस्य पाठः । एव च वरि गृहे ईहा चेष्टा यस्य स व्रीहिः । चेष्टा चात्र प्रकाशनरूपो व्यापारः । एकत्रास्तमिनोऽन्यत्र तदानीमुदितस्तत्र प्रकाशमान आसीदिति यावत् ।

एव रूपेणादित्यस्य पचावस्थाभिप्रायेण रूपपञ्चकत्वेन सुमेरी तस्यास्तावसरोया वर्णना । अस्ते दानमादित्यस्येति वर्णनादिदं दानं सुमेरी वर्तमानं किरणरिति वर्णना । सर्वोऽयं प्रकारो देवकर्तृकयागमभिप्रायेण । देवैर्यथाऽऽदित्यो

दीयते कुमेरावेवं तत्रास्तमयावसरे तत्रत्यैरप्यसौ दीयते कुमेराविति सोऽपि यज्ञस्तत्रत्यैरभूऽऽयमानः । तत्राप्यादित्यस्यास्तगमनावसरे उक्तविधयञ्चावस्थोपेतत्त्वसम्भवः । तत्रत्यैः क्रियमाणस्य यागस्य मनुष्ययज्ञत्वेन व्यवहारः । तत्रापि उक्तविधयञ्चावस्थाः संसूच्यते शस्त्रादिषु ।

१३. यज्ञे स्तोत्रशस्त्रयोः सारूप्य प्रतिपादनपूर्वकमादित्यस्य सामरूपत्वप्रदर्शनम्

यज्ञे स्तोत्रशस्त्रयोर्वचनं भवतीति प्रसिद्धम् । स्तोत्रशस्त्रयोः सारूप्यं भवतीति च प्रसिद्धम् । अत एव “यथा वै स्तोत्रमेवं शस्त्रमिति” ब्राह्मणं उच्यते । स्तोत्रं च सामयुतं, शस्त्रं च तद्रहितमिति व्यक्तम् । आदित्यस्य सामरूपत्वं तलवकारब्राह्मणं उच्यते । तत्रोच्यते—“साम चतुर्विधं स्वारं निघनवद् ऐळम् ऋक् सममिति” । तत्र ऋक्समं नातिरिक्तं किन्तु स्वाररूपमेव ।

अयं भावः—साम्नो हि गानरूपता । गानं च स्वराणामारोहादिरूपमिति स्वरं स्वरसम्बन्धिरूपमित्युच्यते । ते च आरोहावरोहरूपविशेषयोगिनः स्वारा ऋक्षु भवन्तीति ऋक्समरूपता तस्य । वस्तुतः ऋचोऽपि स्वररूपत्वमेव । तत्रत्या व्यञ्जनवर्णाः स्वराणामर्थाभिव्यक्त्युपकारकाः, अर्थवत्त्वं तु स्वराणामेव । ते च स्वरा ऋगुरूपा एवेति ऋक्समरूपं सामापि स्वाररूपमेव । न तत्र ऋक्समरूपो भेद इत्यभिप्रायेणोक्तम्—“त्रिरूपं साम स्वारं निघनवद् ऐळमिति” ।

ऋक्समं तु स्वाररूपमेवेति तत्र । ऋच्यन्ते इळाशब्दयोगितया साम्न ऐळरूपता । सा च साम्नोऽन्तिमभागस्य निघनशब्देन व्यवहरणात्साम्नो निघनवतो भेद एव ऐळमिति गृहीत्वा द्विरूपमेव साम स्वारं निघनवच्च नास्त्येवैळमिति पृथग्भेदः । निघनवत्येवैळस्यान्तर्भावात् । वस्तुतो निघनरूपताप्युक्तरीत्या स्वरस्यैवेति स्वाररूपमेकरूपमेव साम । नास्ति निघनवन्नामातिरिक्तो भेदः । तदुक्तं तत्र “तदेकरूपमेव साम स्वाररूपमेवेति” । तत्र स्वारशब्देन स्वराणां सम्बन्धितोच्यते । साम-सवारोहावरोहादीनामित्युक्तं प्राक् । सचारहावरोहोऽपि स्वररूपस्यैवेति स्वंःस्यैव सामरूपता । स्वरश्चादित्यरूप एव, तच्छब्दव्युत्पत्तेः ।

तत्र स्वयं राजनात्स्वरत्वंमुच्यते । तच्चादित्ये स्पष्टमेव । “स्व” धातोरूपतापार्थकादुपतपति स्वरतीति स्वररूपत्वं तदप्यादित्ये एवेति आदित्यस्यैव स्वररूपत्वं स्वररूपत्वात्सामरूपत्वमप्यादित्यस्यैवेति । तदुक्तं तत्रैव ब्राह्मणे—“तदेकरूपमेव साम स्वाररूपमेव योऽयं पवते तदिति” । “योऽयं पवते” इत्यनेन ब्राह्मणे सर्वत्रादित्यस्यैव वचनमिति आदित्यरूपत्वं साम्नो विस्पष्टम् । प्रपञ्चयिष्यते चायमर्थ उपरिष्ठात् ।

एवं चादित्यस्य सामरूपत्वम् । स्तोत्रं च सामयुतमिति तेनादित्यसम्बन्धिता व्यज्यते । तत्सम्बन्धश्चोदयमारभ्येति तदारभ्य तत्सम्बन्धः स्तोत्रेऽपि

बोध्यते । अत्र च सामरहितमिति तेन तस्यासम्बन्धो बोध्यते । तस्यासम्बन्ध-
श्चास्तमारम्भेति शस्त्रेणास्तमारम्भादित्यासम्बन्धिता प्रतिपाद्यते । आदित्या-
स्तमयमारम्भ प्रवृत्तेः शस्त्रसम्बन्धित्वे तदस्तमयपूर्वभाविन्या परिस्थिते शस्त्रा-
दिरूपत्वम् । शस्त्रादौ होतृजपत्वेनोच्यमाना भागोऽस्तावसरोय इति भवति ।

एव च होत्रा शस्त्रादौ होतृजपत्वेनोच्यमानाक्षरपचकात्मको भाग एकैके-
नाक्षरेणैकैकामवस्था बोधयन्नक्षरपचकेनावस्थापचक प्रतिपादयन्त्याग रूप एवानेन
बोध्यते । अत्र एव तस्याक्षरपचकयोगिन एतस्य भागस्याक्षरपक्तिपञ्चत्वेन व्यव-
हारो ब्राह्मणे । तानि च पचस्पाणि अक्षराणि देवयज्ञवदेवैकैकाक्षरेणैकरूपस्या-
भिधानक्रमेणाच्यन्ते । अक्षरशब्दस्यादित्याभिप्रायेण वेदे वचनात् पचाक्षराणि
अवस्थापचकयुनान्यादित्यविश्वान्येवेति । तानि चाक्षराणि अवस्थापचकाभि-
प्रायेण पचैव भवन्तीति तत्सूचकाक्षरपचकस्यैव तेन क्रमेणावस्थाना प्रवृत्त्यान-
त्रमयोगित्व यज्ञत्व च ब्राह्मणे उच्यते । तानि चाक्षराणि समुत्पद्वाग्देव इत्येव
पचैव क्रमिकाणि ।

१४. बहिष्पवमानादि स्त्रोत्रस्वरूपनिरूपणम्

तत्र सु इत्यनेन शोभनवचनेन पूर्णतः गृहीत्वा पुरुषत्वरूपिणी प्रथमावस्था
बोध्यते । मदी हर्षलेपनयारिति धातुनिष्पन्नेन मदित्यनेन ग्लानत्वेनापूर्णत्वेना-
वृद्धत्वरूपमश्वत्वं तद्रूपा द्वितीयावस्था बोध्यते । पदित्यनेन गारूपत्वं तद्रूपिणी
तृतीयावस्था बोध्यते । पद गतादित्यस्मात्पदशब्दः । वगित्यनेन वज्र वज्र गना-
दित्यतः सिद्धेन देशान्तरगमन गवयवदमिप्रोत्य विरूपभावेनावित्व तद्रूपिणी
तुतीयावस्था बोध्यते । अथवा वच परिभाषण इत्यतो निष्पन्नवगित्यनेन वगनु-
शब्दवद्वाचो वाधनम् । वाचश्चास्तोत्र प्रवृत्तिवचनेन वगशब्देनोद्देशशब्दवदुपसो-
बोधनमित्यविरूपावस्थाबोधनम् । अन्तिम रूप च देशान्तरे उदितत्वरूप दे
इत्यनेन बोध्यते ।

तत्र पुरुष वा इत्यस्य सुमेरावस्तामिप्रायकत्वे सुमदित्यनेन कुमेरावस्ता-
मिप्रायकता व्यज्यते । कुमेरावस्तमितः सुमेरावुदित इति सुमेरोर्द्वनिवासा-
द्देवत्व प्राप्त इति देशब्देन देवत्वेन तस्य बोधः । शरभशब्दवाच्यवस्तस्यापि
अष्टदिक्प्रकाशत्वेनाष्टापदत्वादिसम्भवात् ।

एव चैतेनाक्षरपचकेन कुमेरुगतास्तावसरोयावस्थापचक बोध्यते इति
प्रकृते सुमरुगतावस्थापचकाभिप्रायेण पचानामेव पशूना तेषामन्युक्तेनैव श्रमेण
वचनम् । तथावस्थापचकबोधकशब्देषु उक्तपचपशुबोधकशब्देष्वेव श्लेषेणोक्ता-
वस्थाबोधनमिति पशुबोधकशब्दस्ता अवस्था उच्यन्ते । तासां क्रमिकत्वादि उप-
रिष्टाद्विस्तरेण प्रतिपादितमित्यस्यार्थवादस्य स्पष्टार्थत्वमिति दिक् ।

पुरुषं वा इत्यत्रावस्थापंचकयोगित्वेनास्तमयत आदित्यस्य पंचावस्थाः श्लेषेण पुरुषादिशब्दैः प्रतिपादिताः । ताश्च सुमेरावस्तावसरीया इति प्रतिपादितं पुरस्तात्तदनुरोधेन कुमेरावपि अस्तं गच्छत आदित्यस्य समानन्यायेनावस्थापंचकं स्यात् । वेदे यथा मानुषो यज्ञः प्रोच्यते एवं दैवयज्ञोऽपि बोध्यत एव । स्वल्प-प्रदेशेषु दैवयज्ञस्य साक्षात्परम्परया निर्देशो वर्तते, नेतावता स नोच्यत इति ।

एवं सति उपर्युक्तार्थवादे दैवयज्ञस्य वचनात्तदनुरोधी मानुषो यज्ञोऽप्यपेक्ष्यत एव । तथा च सुमेरुसमानन्यायतया दैवानुरूप्याय च कुमेरावस्तं गच्छत आदित्यस्यावस्थापंचकं यज्ञशब्दव्यवहारार्थमपेक्ष्यते । तच्चावस्थापंचकं सुमत्पद्वदे इत्यक्षरपंचकेनोच्यते । अत एवैतस्याक्षरपंक्तियज्ञत्वेन ब्राह्मणे व्यवहारः । किञ्चैतस्याक्षरपंचकस्य यज्ञे शस्त्रप्रारम्भे होत्रा वक्तव्यत्वेन होतृजप इति संज्ञा ।

शस्त्रशब्दस्य गानराहित्येन स्तुतिपरत्वं सांप्रदायिकैरुच्यते । स्तोत्रं च गानयुतं तदुभयोः स्तोत्रशस्त्रयोः सोमे प्रयोगः । सोमस्येतिकर्तव्यता ज्योतिष्ठांमे प्रोच्यते । तस्य ज्योतिष्ठाभत्वं द्वादशभिः स्तोत्रैः शस्त्रैर्योगात् । सोमस्यानुष्ठानं सवनत्रयेण, त्रीणि सवनानि कालानुरूपनामभिर्वोध्यन्ते, प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनं तृतीयं सवनमिति ।

आदित्योः कालवाचकशब्दयोगेनानुष्ठाने कालोऽपि बोध्यते प्रातःसवनं प्रातःकाले माध्यन्दिनं सवनं मध्यन्दिने । तृतीयस्य तु कालबोधकशब्दायोगेन मध्यन्दिनोत्तरं सायंकालतः पूर्वमनुष्ठानमिति भवति । प्रतिसवनं च स्तोत्रशस्त्रे उपयुज्यते । तत्र स्तोत्रप्रवक्तार उद्गातृप्रमुखाः, शस्त्रप्रवक्तारश्च होतृ-प्रमुखाः ।

तत्र ज्योतिष्ठांमे प्रातःसवने पंचस्तोत्राणि पंचशस्त्राणि च भवन्ति । वहिष्प-वमानस्तोत्रमेकं चत्वारि आज्यनामकानि स्तोत्राणीति पंचस्तोत्राणि । होतुराज्य-नामकं शस्त्रं प्रउगनामकं चेति शस्त्रद्वयम्, तदितरेषां होतृगणास्थानां त्रयाणां मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्याच्छावाकानामेकैकं शस्त्रमिति त्रीणि, मिलित्वा प्रातःसवने शस्त्राणि पंच भवन्ति ।

यथा वै स्तोत्रमेवं शस्त्रमिति स्तोत्रसारूप्यस्य शस्त्रे विहितत्वात्प्रातःसवने प्रथमं स्तोत्रं वहिष्पवमाननामकम् । तस्येतरस्तोत्रवत्सदस्यवस्थाय न वचनं किन्तु वेदितो वहिरुत्करदेशे गत्वा वचनम् । अतएव तस्य वहिर्देशयोगात् पवमान-सम्बन्धित्वाच्च वहिष्पवमाननामत्वम् । पवमानशब्दश्च पूवातुतो निष्पन्नः पवनकर्तारं निर्दिशति, स चात्र तन्नामको देवः । स तु तेन नाम्ना व्यवहियमाण आदित्य एव । स च पवमानो गच्छन्, पूवातोनिषण्डुषु गमनार्थकघातुषु प्रयोगात् ।

एवं च तस्य गच्छन्तो दिनसम्पादनार्थं या वहिर्देशयागोऽर्थाद्यत्र दिन सम्पादनीयं ततो भिन्नो देशो वहिर्दशस्तस्य तत्स्यस्य स्तुत्यभिप्रायेण ऋत्विगि-
स्तदनुकारिभिविदितो वहिर्देशं गत्वा स्त्रोतवचनमिति तस्य बहिष्पवमाननाम-
त्वम् । तच्चानुकार यज्ञक्रियासु सूचयति ।

एव तस्य स्तोत्रस्यानुरूप्याय होत्रा आज्यनामकं प्रथमं शस्त्रमुच्यते ।
यद्यपि स्तोत्रसादृश्यं शस्त्रं नामतो मन्त्रतच्छब्दस्तो देवतोऽर्थतश्चेति सर्वविधम्
पेक्ष्यते । तदत्र शस्त्रे न नामतः सादृश्यं प्रत्युत परवर्तिस्तोत्रसादृश्यमत्र भवति,
परवर्तीति स्तोत्राणि आज्यशब्देनोच्यन्ते । एतस्य शस्त्रम्यापि नाम आज्य-
मिति ।

एव सति नामतः सादृश्येनैतस्याज्यस्तोत्रोत्तरं वचनं युक्तं परन्तु सर्वेभ्यः
सादृश्येभ्योऽर्थकृतसादृश्यस्य प्रबलत्वेनार्थसादृश्यानुरोधेनैतस्य शस्त्रस्य बहिष्पवमा-
नस्तोत्रोत्तरत्वं न तु नामसादृश्यवशात् आज्यस्तोत्रोत्तरत्वं तस्येति । तदतदभिप्रत्य
ब्राह्मणं आज्यप्रजगशस्त्रयोर्विहरणमुक्तम्, विहरणं त्रैपरीत्य स्थानत्रैपरात्यादिति
परस्ताद्विस्तरेण उच्यते ।

प्रकृतेऽर्थसादृश्यवशात् आज्यं शस्त्रं बहिष्पवमानस्तोत्रोत्तरं शस्यते । आज्यं
शस्त्रं भागत्रयेण युक्तं ते च भागास्तूष्णीशसो निविदं सूक्तं चेति । तदुक्तं
तूष्णीशसनिवित्सूक्तैराज्यशस्त्रं त्रिवर्कमिति । तत्राद्या भागस्तूष्णीशमनामकं ।
तस्य तूष्णीशसत्वं तूष्णीत्ववशात् । तदुक्तं ब्राह्मणे तूष्णीं मारा वा एष यत्तूष्णा-
शस इति । तूष्णीं शब्दप्रयोगश्च वाचा सम्बन्धनं, वाक्सम्बन्धश्चादित्यासत्वं
इति मन्त्रव्याख्याने सविस्तरं प्रतिपादितम् ।

वाक्सम्बन्धो यत्र प्राप्तस्तत्र तदसम्बन्धस्य तूष्णीवेन वचनात्तादृश
स्थलमुदीयमानवेलायाम् । नहि तदानीं पूरणं मण्डनमादित्यस्येति तस्यासत्ता,
असत्त्वेऽपि खण्डिततत्सम्बन्धेन वाण्या असत्त्वात्तूष्णीत्वम् । दिनप्रारम्भत आदि-
त्यस्य सामरूपता । दिनप्रारम्भश्च सम्पूर्णमण्डलोदयोत्तरमिति खण्डितमण्डल-
स्थलीया भागो दिनवहिर्भूत इति तस्य बहिर्योगिता पवमानतेति ।

बहिष्पवमानस्तोत्रे यथा खण्डितमण्डलसम्बन्धिता एव तूष्णीशमनस्ये
आज्यशस्त्रभागेऽपि उक्तरीत्या खण्डितमण्डलयोगितेति नामतः प्राप्तसादृश्या-
नुरोधेन प्राप्तं देशं विपरिवर्त्यार्थं सादृश्यानुरोधेनाज्यं शस्त्रं प्रथममुच्यते ।
आज्यशस्त्रस्य प्रारम्भं खण्डितमण्डलकालं न इ युक्तम् । खण्डितं च मण्डलं
सायमस्तावसरेऽपि भवति तथाप्यत्र प्रातस्सवनगतस्तोत्रानुत्पत्त्यायादयकालि-
स्यैव तस्य ग्रहणम् ।

एव चादित्यस्योदीयमानावस्थादशायां प्रोच्यमानशस्त्रे तत्प्रारम्भं पूर्व-
मुच्यमानां होतृजपसोऽपि उदयावस्थापूर्वभावमभिप्रत्येति होतृजपत्वेनाच्यमान-

एतेन भट्टभास्करोक्तिरपि प्रत्युक्ता, मुठु माद्यन्तीति सुमन् इति
भवन्ति प्रपत्तारो यस्याश्च वक्ता स्नातारो यस्य च हवीषि प्रदानार ग्वा वाक
“सुमत्पद्मादा” इति । स्वातन्त्र्यार्थबोधकानि अक्षराणि अत्र गृह्यन्त, उक्तरोत्वा
चागुरुपकार्यबोधने तथा तादृशत्वाभावात् । असम्बद्धवचनता तु दुर्वारैव । शस्त्र
हातृजपेऽयमक्षरसमूहः प्राच्यते । तत्र प्रकृतत्वं शस्त्रदेवताया न तु याच इति
तत्परत्वेन व्याख्यानस्याप्रकृतत्वात् । अध्याहारादिना सार्थक्यवचनं त्वन्वातो-
चागतिकगतिभूतम् ।

एव पदेभ्यः पदेतरार्धसंस्काररूपं शाकटायनमतमाश्रित्य यथा कथञ्चन
हविष्पत्तियज्ञसम्बद्धव्याख्यानं यथा-घानाता मागलिकत्वस्य प्रसिद्ध्या सुशब्देन
मागलिकेन तासां ग्रहणम् । करम्भ इत्यत्रत्यमकारं गृहीत्वा मञ्जुब्देन करम्भ-
निर्देशः, परिवाप इत्यत्र पकार इति पञ्चब्देन स बोध्यते, पुरोडाशशब्दो वज्र
स्मारयतीति वज्रशब्दं पुरोडाशबाधकं, पदशब्दगतश्च दकारो विष्णुपदे इति
तेन पयस्या बोध्यत इति । तदपि बहुदाप्रसन्नम् । एवमेवाशो रत्नादिवच-
नमपि प्रत्युक्तम् । तस्मादुक्तरीत्या दवयज्ञसारूप्याय उक्ताक्षरपञ्चकस्य पूर्वं
प्रतिपादितम् एवार्थं इति दिक् ।

१५. कृष्णपञ्चवदे नक्षत्रियप्रजापतिविषये वास्तविको विचारः

कृष्णयजुर्वेदे नक्षत्रियप्रजापतिरुच्यते—यथा “हस्त^१ एवास्य हस्तश्चि-
त्राशिरः स्वातो हृदयम्, विशाखे ऊरु अनुराधा प्रतिष्ठा, एष वै नक्षत्रिय-
प्रजापतिः । य एन नक्षत्रिय प्रजापति वेद उभयारेण लोभ्याविदुः” इति । अत्रा-
ध्वोतोलीनहस्तपुरुषस्वरूपकथनं तेन लक्षणान्न नक्षत्रियप्रजापतिवर्णनं नक्षत्र-
पञ्चके ।

तत्र विचारः—किमिति नक्षत्रपञ्चके प्रजापतिस्वरूपकथनं नान्येषु, यथा
सर्वान् राशीन् अभिप्रेत्य पुरुषस्वरूपकथनमेव कुतो न सर्वेषु नक्षत्रेषु तत्स्वरूप-
कथनम् । यदा च नक्षत्रपञ्चक एव तत्कथनं नाधिकेषु नक्षत्रेषु, यदा च नक्षत्र-
पञ्चक एव तत्स्वरूपकथनं तदापि कुत एतस्मिन्नेव नक्षत्रपञ्चके तत्कथनं कुतो
नान्यस्मिन् नक्षत्रपञ्चके इति ।

अथोच्येत—हस्तनक्षत्रं हस्तागुलिसदृशभावदर्शनात्तदनुरोधेन तत्र हस्त-
कल्पना, विशाखयोर्नक्षत्रयोर्विभक्तोरुद्वयमाजात्येन विभक्तत्वेनोद्वयकल्पनयाऽ-
वशिष्टेषु शिर आदिकल्पना, विशाखयोरु त्वे सविधकत्वेनुराधाना प्रतिष्ठात्व-
मि येवमूध्वोतोलितहस्तकल्पना अस्मिन्नेव नक्षत्रपञ्चके नान्यस्मिन् नक्षत्रपञ्चके
न वाऽन्येषु नक्षत्रेष्विति चेन्न ।

तथा सति तदेतन्नक्षत्रपञ्चके उवतरीत्या नक्षत्रियप्रजापतेः कल्पने तद्विज्ञाने उभयलोकं विज्ञानत्वं कथं स्यात् । न चार्थवाद इति वर्णनेन निस्तारः । अर्थ-वादेसत्यपि वृत्तान्तविशेषबोधनस्यानुपपत्तिरेव । किञ्च ओषधिसूक्ते उच्यमानानां सप्तोत्तरशतधाम्नां सांपातिकत्वं विनानुपपन्नानां तत्स्वन्धिनां पञ्चनक्षत्राणां वासन्तिकत्वबोधनमनुपपन्नं तद्विशत एतेषामपि पञ्चानां नक्षत्राणां शारदसाम्पातिकत्वमवश्यं वक्तव्यमिति शारदसाम्पातिकत्वेनैतेषामेव पञ्चानां नक्षत्राणां प्रजापतिवर्णनस्यावश्यकत्वात् ।

किञ्च शतं जीवेति मन्त्रे शरद्धेमन्तवसन्तानां प्रत्येकं शतशब्दयोगित्वेन निर्देशस्यान्यथानुपपत्तिरिति पूर्वं सविस्तरं प्रतिपादितम् । एतच्च सम्पातस्या-सर्ववृत्तपरिभ्रमे एव सम्भवति नान्यथा । सर्ववृत्तपरिभ्रमेऽप्येषामपि नक्षत्राणां साम्पातिकत्वेनैषामेव पञ्चानां ग्रहणस्य प्रजापतित्वेन वर्णनस्य ओषधिसूक्त-सम्पातपरिभ्रममात्रेणोपपाद्यमानस्य सख्याविशेषस्यानुपपत्तिः । शतं जीवेति मन्त्रार्थस्याप्यनुपपत्तिः । एतेन वेदकाले संपातगत्यविज्ञानमिति परास्तम् । न च गीतायां मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकर इति वर्णनेन द्वयोरपि सह प्रवृत्ति-वचनम् । मासानां मध्ये मार्गशीर्षस्य वत्सरारम्भकत्वेन ऋतूनां मध्ये कुसुमा-करस्यार्थाद्वसन्तर्तोर्वत्सरारम्भकत्वेनोभयोर्भगवद्विभूतिमत्ववचनम् ।

१६. नक्षत्रियप्रजापतिविषये विभिन्नानि मतानि

यत्तु आनन्दगिरिणा समृद्धिमत्त्वेन मार्गशीर्षस्य विभूतिमत्वमुक्तम् । तत्तु न युक्तम् । यथा ऋतूनां मध्ये वसन्तोऽर्थाद्वत्सरारम्भकत्वेन भगवद्विभूतिरूप एव मासानां मध्ये मार्गशीर्षोऽपि वत्सरारम्भकत्वेन भगवद्विभूतिरूप इति वर्णन-स्यैव युक्तत्वम् । ऋतुषु सम्भविना वर्मेण वत्सरारम्भकत्वरूपेणैव मासाना-मिति वचनस्याप्युपपत्तौ घमन्तिरकल्पने मानाभावात् ।

प्रकृतस्यैत्रांशस्य परमार्थप्रमा नामिकायां सूर्यपण्डितेनापरोऽर्थ उक्तः “यद्वा मृगशिरः पूर्णिमासम्बन्धेन वर्षादिरभिहितः, तस्मिन्नेवाग्रहायणीत्यभिधानावत् । अग्रे हायनं यस्यां साग्रहायणी । अतएवाग्रहाणिक इति मार्गशीर्षनाम । अतोऽस्य मासस्य मुख्यत्वाद्विभूतिमत्वमिति” । एवञ्चाग्रे हायनं यस्या इति वचनेन हाय-नप्रारम्भपूर्वभाविनी रात्रिस्तत्रत्या पूर्णिमा तद्योगान्मासनाम आग्रहायणिक इति

गीतामतम्

तदाशयः—अत्राग्रहायणीपूर्णिमायोगादाग्रहायणीक इति मार्गशीर्षनामे-त्येषा व्युत्पत्तिस्तु मूलभूतोक्तभगवद्गीतास्थवाक्यस्येति प्रतीयते । परन्तु आग्रहा-यणिक इति यौगिक नाम न तु रूढमिति तन्नामको मास इति मासनामताया वक्तुमशक्यत्वम् । यौगिकशब्दस्य रूढिशब्दत्वाभावेन तन्नामकमासस्य वर्षारम्भ-

वत्त्वस्याभावेऽपि प्रमादेन तमेवार्थं गृहीत्वा गीताया मार्गशीर्षस्य वर्षादित्वाद्भिभूति-
मत्त्वमुक्तम् ।

अयं च वर्षादिरिति वर्षनेनासी मकरसत्रमणादिरूप एव वर्षादिस्त्व्येते,
मकरसत्रमणस्य तु न वर्षादिता, वसन्तऋतुना वर्षादि साहचर्यस्य प्राचीनग्रन्थे-
ष्वने । आग्रहायणी पूर्णिमा अग्रे हायनसम्बन्धात्सर्वत्सरस्यान्तिमरात्रिरूपेति
द्वितीयदिने उत्तरायणप्रारम्भ । अर्थात्तत् उत्तरायण प्रवर्तेत मृगशिरः सम्बन्धा-
देवा पूर्णिमा मार्गशीर्षमासस्य ।

पूर्णिमायाश्च सूर्याचन्द्रमसोः परस्परमशीत्यधिकशताशद्विष्वक्पेण मृग-
शिरसस्तावदशविदूरस्थले सूर्यस्य नक्षत्र भवेत् मृगशिरो नक्षत्र दक्षिणायनान्त-
स्थाने भवेत् । दक्षिणायनान्तस्थानतः पश्चान्नवत्यशे वसन्तसप्तातस्य स्थान
स्यात् । सूर्यसिद्धान्ते विषुवस्थानतो मृगशीर्षस्य त्रिषष्ट्यशविदूरितत्वमुच्यते ।

एव च नवत्यशेषु त्रिषष्ट्यशाना न्यूनीकरण अविशिष्टफल सप्तविंशत्य-
शास्ते च विषुवस्थलमर्थाद्वैवर्तीनक्षत्र ततः पश्चात्सप्तविंशत्यशविदूरस्थाने भवेत् ।
परन्तु वैदिकग्रन्थेषु कृतिकाया नक्षत्रादित्व माघमासतश्चात्तरायणमिति वचना-
द्वैवर्तीतः पुरस्तात् सप्तविंशत्यशस्थान वसन्तसप्तातस्येति प्राप्नोति ।

एव सति गीतावचनस्य मार्गशीर्षस्योत्तरायणादित्वसाधकस्य वंशतो वस-
न्तसप्तातो रेवत्याः पश्चात्सप्तविंशत्यशस्थाने लभ्यते, कृतिकाया नक्षत्रादित्वे
रेवतोतः पुरस्तात् सप्तविंशत्यशस्थान वसन्तसप्तातस्येति विरोध प्राप्ते प्राची-
नेस्तत्राविरोधसपादनाय सप्तातस्यान्दोलितगतिः स्वोक्ता । तेन गीताया अपि
प्रामाण्य वेदस्यापीत कल्पना कृता । एतस्या आन्दोलितगतेरपर हेत्वन्तर याव-
त्कैरपि न दीयते तावत्पर्यन्तमान्दोलनकल्पनावीजमुक्तमेव भवेत् । अतो मार्ग-
शीर्षपीणमास्याः सर्वत्सरस्यान्तिमा रात्रिरिति वचनस्योपपत्तये तदानीं सूर्यस्या-
भिजिन्नक्षत्र स्थितिर्भवेत् ।

एव सति तत्र वसन्तसप्तातो भवेत् । सम्पूर्णवृत्तपरिभ्रमे वसन्तसप्तात-
स्थोवन-ईशवीयशकप्रवृत्तः पूर्वं विंशतिसहस्र वर्षाणि तत्तमकालो भवेदिति नैपा
कल्पना योग्या । एव च सर्वथा अस्या कल्पनाया बीजत्वे आग्रहायणीति पूर्ण-
मासीग्रहणसम्बन्धिनी व्युत्पत्तिरिति । तस्मात्ता हित्वा प्रबारान्तरेण आग्रहाय-
णीशब्दस्य व्युत्पत्तये प्रयत्नः कर्तव्यः । यथा-उक्तरीत्या आग्रहायणीत्यस्य पूर्णि-
मापरत्वे वर्षारम्भवादाग्रहायणीति नक्षत्रनाम गृहीत्वा वर्षारम्भः साधनीयः ।

एव च तस्य नक्षत्रस्य वर्षारम्भस्यत्ववशात्तस्याग्रहायणीति नाम । तस्य
नक्षत्रनामत्वे ततो वसन्तमपानप्रवृत्त्या फाल्गुने मासि उत्तरायणप्राप्तिः । एव

च मृगशिरस आग्रहायणीति नामवज्रतो वसन्तसंपातः फाल्गुनीपूर्णिमास्यां भवेत् । तदा शारदसंपातो मूलनक्षत्रे स्यात् । अतएव तस्य मूलेति नाम प्रवृत्तं स्यात् । मृगनक्षत्रस्य वसन्तसंपातनक्षत्रत्वे तदानीं सूर्यस्यास्तावसरे मूलनक्षत्रमेवोदीयमानं भवतीति मूलछेदनार्थकमूलवर्हणीति नाम । अस्तावसरे उत्तरायणस्य विनाश इति तन्नामेति ।

वसन्तसम्पातः

एवं चोत्तरायणशब्दस्य वेदकालिकोऽर्थः वसन्तसंपातमारम्भ शारदसंपात-
मेव्यवर्ती कालः । गोताकालिकश्चाथो मकरसंक्रमणमारभ्य कर्कसंक्रान्तिपर्यन्तः
कालः । तदनुसारेण पितृयाणस्य प्रारम्भः कर्कसंक्रान्तित इति । एवं चोदयनं
फाल्गुनपूर्णिमास्यां यदि तदा पितृयाणं दक्षिणायनं वा भाद्रपदपूर्णिमास्यां भवेत् ।
तदा च भाद्रपदस्य कृष्णपक्षः पितृयाणस्य प्रारम्भीयः पक्षो भवेत् ।

अयमेव च पक्षः पितृपक्ष इत्यस्माभिस्तत्र पितृश्राद्धादीनि क्रियन्ते ।
न केवलमस्माभिः पारसीकैरपि अयमेव पक्षः पितृपक्ष इति मन्यते । पारसीककाल-
गणनाप्रारम्भो दक्षिणायनतः प्रवर्तते । अयमर्थः पाञ्चात्येन डाः गिङ्गरमहोदयेन
“मध्यर्धो” इति पारनिकवर्मग्रन्थेषु प्रयुज्यमानवदवगतः साधितः । “मध्यर्धो”
इति पदस्य तेन वर्णमध्य इत्यर्थं स्वीकृत्य वसन्तसंपाततः प्रारब्धस्य वत्सरस्य
मध्यः कालः दक्षिणायनारम्भे इति तत आरभ्य तेषां कालगणना प्रवर्तत इति
पूर्वोक्तार्थस्यैव सावकम् ।

पारसीकानां वार्मिकादयः सर्वे व्यवहारा वैदिकव्यवहारविपरीता इति
वैदिकानां वत्सरारम्भो वसन्तसंपाते वा उत्तरायणे वा । तेषां तदारम्भो दक्षि-
णायने शारदसंपाते वा भवति । एको विशेषस्तु पूर्वमुक्तो यद्भाद्रपदमासि
उभयोः पितृपक्ष इति ।

तत्रापि उभयोर्विरोधो वरीवर्त्येव । यतो वैदिकानां पितृपक्ष उत्तरा-
यणान्ते, पारसीकानां दक्षिणायनारम्भे इति तेषामयं मासः “फ्रवजिनम्” पितृमास
इत्युच्यते तैः । ततश्चतुर्थो मासः तिष्ठे हे इति वा तिष्ठस्य मास इति बोध्यते ।
तिष्ठ्यमिति मृगव्याघ्रलपेणाकाजे दृश्यमानस्तारकाविशेषस्तद्गुणं सिरिअस्
इति तैर्व्यवहियमाणं नक्षत्रमिति ।

भाद्रपदमासतश्चतुर्थो वैदिकानां मार्गशीर्षमास इति । मृगशिरसो व्यावस्य
सविधवर्तितया मार्गशीर्षमास एव तेषां तिष्ठ्यमास इति । तेषां फ्रवजिनम् मासे
दक्षिणायने वत्सरारम्भे ततः सप्तमस्तेषां मासो वसन्तसंपातारम्भे प्रवर्तते ।
अयं च मासस्तैर्दधुपो मास इत्युच्यते ।

अथ च मासस्तैर्दधुषो अर्थात्सृष्टिकर्तुं अहुरमजदा इत्यस्य अर्थादहिबुध्य-
मास उच्यते । पारसीकव्यवहारतः भृगुशिरसि वसन्तसम्पातः कदाचनासीदिति
लभ्यत इति । तदेतत्सर्वं भृगुशिरसि वसन्तसाधकं न भवति, नक्षत्रियप्रजापति-
प्रतिपादकवचनविरोधात् । अतः जीवेति मन्त्रे त्रयाणामृतूनां शतमिति विशेष-
णत्वेन प्रयोगविरोधात् । उभयमपि विस्तरेण प्रतिपादितम् ।

यत्तु प्राचीने वैदिककाले उत्तरायणशब्दस्य वसन्तसम्पातस्य लत आरम्भ
कृत्वा शारदसम्पातपर्यन्तं कालं एवार्थो नान्यथा मकरमक्रमणादि कर्कसक्रान्ति-
पर्यन्तं कालः । स च गीतागतमार्गशीर्षस्य भगवद्विभूतित्वप्रतिपादनवशात्
लभ्यत इति । तन्न । वैदिककालेऽप्यपि उत्तरायणशब्देन च देवयानशब्देन विज्ञा-
नमासीत् । न केवलमनधोरेव किन्तु अन्यप्रकारद्वयेनापि देवयानस्य प्रसिद्धि-
रासीत् । अतः एवाश्विनसूक्ते अश्विनौ प्रति उच्यते 'एह यात पथिभिर्देव-
यानं' इति ।

अत्र बहुवचननिर्देशात् देवयानानामनेकत्वं देवकालिकमिति सिध्यति ।
देवयानानामनेकत्वे पितृयाणान्यपि अनेकविधानि सिध्यन्ति । अतः एव यमः प्रति
उच्यते 'यस्ते स्व इतरां देवयानात्' इति । यमस्य दक्षिणदिक्सम्बन्धादक्षि-
णस्या दिशि यानं पितृयाणं यमस्य पितृयधिपत्वेन पितृयाणं दक्षिणस्या दिशि
सत्त्वेन यमस्यापि मार्गं पितृयाणरूपं एव ।

अतः एवापर्युक्ते मन्त्रे उच्यते यमः प्रति हे यम त्वदीयेन पथा आगच्छ
यस्तु त्वदीयं पन्थां पितृयाणरूपं स देवयानाद्भिन्न इति । किञ्च विष्णो-
र्वर्णके विष्णुसूक्ते "चतुर्भिः साकं नवति च नामभिश्चक्रन् वृत्तं व्यतीरवीविपदि"
त्यत्र चतुर्गवतिसंख्यायां वेपनवर्णनतः वृत्तं चक्रमिवेति दृष्टान्तेन तस्य उत्तर-
दक्षिणसमस्तशब्देन विशेषणान्मकरमक्रमणादिदेवयानमार्गो वैदिककाले विज्ञातः
आसीत्, नहि स पाश्चात्यः । तदेतद्विस्तरेण पूर्वं प्रतिपादितम् ।

अत्र मकरादि कर्कान्त एव मार्गो विवक्षणीयस्तथा सत्येवोक्तचतुर्गवति-
संख्याया उपपत्तिः । उक्तमन्त्रेण चतुर्गवतिरेव संख्या विवक्षणीया, न तु नवति-
चतुष्टयम् । ऐन्द्रसूक्तं उच्यमाननवतिसंख्याविरोधात् नवनवतिसंख्याया अभि-
प्रायः पूर्वं प्रतिपादितम् । एव च मकरमक्रमणादिदेवयानस्य प्रकारोऽर्थार्क-
सक्रमणादि पितृयाणस्य प्रकारः पूर्वसिद्धः ।

"वसन्तो श्रोणो वार्षास्ते देवा ऋतवो देवेषु सह्यं सौ भवति" । शरद्धमन्त-
शिशिर इति ते पितर इति पितृषु तर्हि भवतीति वर्णनेन देवदिनात्मकं देवयान-
स्वरूपम् । देवदिनं च यथा वसन्तप्रारम्भे भवति एवमुप कालारम्भेऽपि देवया-
नप्रारम्भः ।

अत एवोपसो ज्यायसो स्वसेति वर्णनं 'स्वसा स्वस्त्रे' ज्यायस्यै योनिमारै-
गित्यादिषु । अत एव ऋतावरीति उपसो वोचकं नाम निघण्टुषु उच्यते । वैदिके-
पूपःसूक्तेषु तन्नामप्रयोग इत्यपि पूर्वं प्रतिपादितम् । एवं चायमपि देवयानमार्ग
एव । एवं सवितृकालमारभ्यापि देवयानप्रारम्भः । अत एव सावित्रसूक्ते ऋत
कृण्वते इति सवितुर्विणेषणमुपपद्यते इति पूर्वं प्रतिपादितम् । अत एव देवयानाः
पन्थानश्चतुर्विधा भवन्ति, मकरादिरेक उपःकालादिद्वितीयः सवितृकालादि-
स्तृतीयो वसन्तादिश्चतुर्थ इति । अत एव मन्त्रे उच्यते--

ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति ।

तेषां यो ज्यानि मजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्वे^१ ॥ इति ।

अत्र स्पष्टमेव चत्वारो देवयानाः पन्थानः । अत एव 'एङ् यातं पथिभि-
दवयानैरिति बहुवचननिर्देश इत्युक्तम् । देवयानचतुर्विध्ये पितृयाणानामपि
चतुर्विध्यमुक्तप्रायम् । एवं च देवयानस्य मकरसंक्रमतः प्रवृत्ती देवदिनप्रवृत्ति-
स्ततो वक्तव्या ।

तथा सति भास्कराचार्यवचनमेव युक्तं स्यात्, यत्तु रुच्यते--दिनोन्मुखेऽर्के
तत्कलकीर्तनाय दिनमेव तन्मतमिति । तथा सति दीक्षाब्राह्मणे संवत्सरसत्रार्थ-
मुच्यमानाः संवत्सरप्रारम्भीया दीक्षाकालाः किंस्वरूपाः । किं तत्र मकरसंक्रान्त्या-
दिर्वा काल उत्तपोपसोऽर्थादित्युपःकालादिर्वा आहोस्वित्सावित्रकालादिर्वा अथवा
सूर्योदयकालादिरूपवसन्तादिर्वा काल इति ।

१७. दीक्षाकालस्वरूपविचारः

दीक्षाकालवोचकं ब्राह्मणं तैत्तिरीयसंहितागतोऽनुवाकश्च तथा । ताण्ड्य-
ब्राह्मण उच्यते--'थेकाष्टकायां दीक्षेरन् । एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका
एतस्यां वा एतां रात्रिं वसति साक्षादेव तत्संवत्सरमारम्भ दीक्षन्ते । तस्य सा
निर्या यदपोऽनभिनन्दन्तोऽभ्यवयन्ति । विच्छिन्नं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते
य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृत्तौ भवतः । आर्तं वा एते संवत्सरस्यापि-
दीक्षन्ते येऽन्तनामानावृत्तौ अभिदीक्षन्ते । तस्मादेवेकाष्टकायां न दीक्ष्यम् । फाल्गुने
दीक्षेरन् । मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फाल्गुनी, मृखन एव तत्संवत्सरमारम्भ
दीक्षन्ते । तस्य सा निर्या यत्संमेवे विपुवान् संपद्यते । चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन् ।
चक्षुर्वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखतो वै चक्षुर्मुखत एव तत्संवत्सर-
मारम्भ दीक्षन्ते तस्य न निर्यास्ति । चतुरहे पुरस्तात्पाण्णमास्या दीक्षेरन् । तेषा-
मेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनैकाष्टकां न जंघट् कुर्वन्ति । तेषां पूर्वपक्षे मुत्या

सपद्यते पूर्वपक्षे मासाः सन्तिष्ठमाना यन्नि ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठन्.
पशव ओषधयोऽनुत्तिष्ठन्ति तान् कल्याणो वागमिवदत्थरात्सुरिमे सन्नि एति ते
राध्नुवन्ति" इति । तंतिरीयसहितायामुच्यते यथा—

"मन्वत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेया द्वै सवत्सरस्य पत्नी
यदेकाष्टकंतस्या वा एष एता रात्रि वसति साक्षादेव सवत्सरमारम्य दीक्षन्ते ।
आर्तं वा एने सवत्सरस्याभिदोक्षन्ने य एकाष्टकाया दीक्षन्तेऽन्तनामानावृन्
भवत । फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षे रन्मुख वा एतत्सवत्सरस्य यत्कल्गुनीपूर्णमासो
मुखत एव सवत्सरमारम्य दीक्षन्त तस्यैकं निर्या यत्साम्मेव्ये विषुवान् सपद्यते ।
चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुख वा एतत्सवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखत एव
सवत्सरमारम्य दीक्षन्ते तस्य न काचन निर्या भवति । चतुरहे पुरस्तात्तोरणं नास्यं
दीक्षरन् । तेषामेकाष्टकाया ऋय. सपद्यते तेनेकाष्टका न शब्द कुर्वन्ति । तेषा
पूर्वपक्षे मुत्या सपद्यते पूर्वपक्ष मासा अभिसपद्यन्ते । ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानु-
त्तिष्ठन् ओषधयो वनस्पत्योऽनुत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणो कीर्तिरनुत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे
यजमाना इति तदनु सर्वे राध्नुवन्ति" इति ।

तत्र सवत्सरादिव्यवहारस्य चतुर्विधदेवयाने उत्तरायणत्वाऽविशेषाद्यस्य
कस्यापि ग्रहणमिति प्राप्ते नाद्यस्तत्र विवक्ष्यत कान. । तथा सति हि एकाष्ट-
काशब्देनोच्यमानमाधकृष्णाष्टम्या मकरसंक्रमे उत्तरायणारम्भ स्यात् । ततस्तृ-
तीयमासान्ते वैशाखकृष्णाष्टम्या मेघसंक्रान्त्या वसन्त प्रवर्तते सूर्यस्य चोदयः
स्यात् । ततो मासद्वयमर्थाञ्जेष्ठकृष्णाष्टम्यापादकृष्णाष्टमी यावद्वेमन्त स्यात् ।
परस्ताश्चैवणकृष्णाष्टमीभाद्रकृष्णाष्टमीति मासद्वये ग्रीष्म स्यात् । आश्विनकृ-
ष्णाष्टमीकार्तिककृष्णाष्टमी यावद्वर्षं स्यात् । अस्मिन्च सावत्सरिके काले
आनुष्ठानिकसवत्सरदीक्षारम्भस्य मकरमश्रान्त्यामेकाष्टकाया स्वीकारे हैमन्त-
मासि दीक्षाप्रारम्भ. स्यात् ।

अत्र माधकृष्णाष्टमीमारम्य फाल्गुनकृष्णाष्टमी यावद्वेमन्तर्तो. सत्त्वात् ।
हैमन्तमासाम्या दीक्षाप्राप्त्यभावश्चेतरेयब्राह्मणे उच्यते, तेन साक विराच.
स्यात् । किञ्चात्र ब्राह्मणे एकाष्टकाया मकरादिकालस्य सावत्सरिकस्य
विवक्षणे तत्रैव परवर्तिकल्गुनीपूर्णमासचित्रापूर्णमासयोर्दीक्षाद्यत्वेन वर्णनस्य
तयोरपि पूर्वं कदाचन मकरसंक्रान्त्यान्घारत्वमासीदिति तयोरत्र दीक्षार्थं स्वीकारे
चित्रापूर्णमासे दीक्षाप्रारम्भकल्पे दोषाभाववर्णनमेतद्ब्राह्मणमहितोभयमत
विरुध्येत ।

चैत्र्यां दीक्षाप्रारम्भे वैशाखशुक्लनवमीतः सुत्याप्रारम्भेणानुष्ठानिके संवत्सरे वैशाखशुक्लनवमीतो मासगणना प्रवर्तेत । तथा सति ज्येष्ठशुक्लनवमी आषाढशुक्लनवमीति प्रथमं मासद्वयम्, श्रावणशुक्लनवमी भाद्रशुक्लनवमीति द्वितीयं मासद्वयमाश्विनशुक्लनवमीति कार्तिकशुक्लनवमीति तृतीयं मासद्वयमिति पण्मासा भवेयुः ।

ततः कार्तिकशुक्लदशम्यामानुष्ठानिको विषुवान् प्रवर्तेत तदानीं च कालिकसंवत्सरस्य वर्षर्तः सत्वेन संमेवे विषुवतः प्राप्तिरूपस्य दोषस्य सत्वात् । एवं चास्मिन् कल्पे तस्य न काचन निर्या, तस्य न निर्यास्ति इति संहिताब्राह्मण-गतं दोषाभाववचनं विरुध्यतेति ।

अथ एतदनुसारेण संपातस्य यतः कुतः प्रवृत्तिर्भवतु वसन्तादिऋतुव्यव-हारश्चैत्रमारभ्यैव । तथा सति आश्विनकार्तिकयोः शरदृतुत्वेन वर्षाकाले त्रिषुवतः प्राप्तिरूपो दोषो नास्तित्युच्येत । तत्तु न युक्तम्, 'वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवो देवेषु तर्हि' इति वचनविरोधापातात् ।

एवं फाल्गुनीपूर्णमासदीक्षाकल्पेऽपि अवभृथश्चैत्रशुक्ले प्राप्नोति, तदानो-मेकाष्टकायां मकरसंक्रमणादित्वदशायां वसन्तस्य वैशाखकृष्णाष्टम्यां प्रवृत्त्या चैत्रशुक्ले शिशिरस्यैव सत्वेन अवभृथे अपामनभिनन्दनरूपस्यापि दोषस्य सत्वात् तस्यैकैव निर्या यत्संमेध्ये विषुवान् सपद्यते इत्येनेन विरोधः । तस्मादत्रैकाष्टकायां दीक्षारम्भे न मकरसंक्रमणादः कालो विवक्ष्यत इति । नायनरूपो देवयानः पन्था अत्र विवक्षितो भवति दीक्षाब्राह्मण इति ।

एकाष्टकाच्चिन्तनम्

अथ वसन्तादिरूपोऽत्र काल एकाष्टकायां विवक्ष्येत । तथा चात्र कल्पे माघकृष्णाष्टम्यां वसन्तप्रारम्भे फाल्गुनकृष्णाष्टमी चैत्रकृष्णाष्टमी वसन्तः, वैशाखकृष्णाष्टमी ज्येष्ठकृष्णाष्टमीति मासद्वयं ग्रीष्मः, आषाढकृष्णाष्टमी श्रावणकृष्णाष्टमीति मासद्वयं वर्षर्तुः कालिके संवत्सरे भवेत् । अत्र कल्पे माघ-कृष्णाष्टम्यां दीक्षाप्रारम्भे द्वादश दिनानि दीक्षाः फाल्गुनशुक्लचतुर्थी यावद्-भवेयुः । ततो द्वादश दिनानि सुत्याः फाल्गुनकृष्णद्वितीयां यावद्भवेयुः । फाल्गुन-कृष्णद्वितीयातः सुत्याप्रारम्भे आनुष्ठानिकी मासगणना ततः स्यात् ।

तत्र चैत्रकृष्णद्वितीया वैशाखकृष्णद्वितीयेति प्रथमं मासद्वयम् । ज्येष्ठ-कृष्णद्वितीया आषाढकृष्णद्वितीयेति द्वितीयं मासद्वयम्, श्रावणकृष्णद्वितीया भाद्रकृष्णद्वितीयेति तृतीयं मासद्वयमिति पण्मासा भवेयुः । ततो भाद्रपदकृष्ण-तृतीयायां विषुवतः प्राप्तिः स्यात् । तत्रैकाष्टकायां दीक्षापक्षे संवत्सरस्या-तिव्यत्यासरूपो दोषो ब्राह्मण उच्यमानावसंगतौ स्याताम् ।

किञ्चात्र पक्षे परवर्तिनो फाल्गुनी पूर्णमासस्य चिनापूर्णमासस्य च मकरसन्तान्तिमासत्वेन पूर्वं रियतिरासीदिति सवत्सरमुक्तादिवकल्पनया दोक्षार्थं वचनमिति स्वीकारे वसन्तादिमासस्य दोक्षार्थं ग्रहणप्रस्ताव पूर्व सत्वेन सभावितान्वसन्तादिमासानव्यवहितान्परित्यज्याकस्मिक व्यवहित मकरादिमासत्वेन ग्रहणमापद्यत, प्रक्रमश्च भज्येन । अत इमावपि पूर्वं वसन्तादिमासावास्तामिति सवत्सरमुखत्वकल्पनया तत्र दोक्षादिवचनमित्युच्येतेति न तत्र व्यवधानं कल्पनेति, तावतापि वासन्तिकमासयोर्दोक्षाप्राप्त्यभावेनैकैरेयब्राह्मणविराधस्तदवश्य एव ।

किञ्चात्र पक्षे फाल्गुन्या दीक्षारम्भे सुत्याप्रारम्भश्चैत्रशुक्लदशम्या स्यात्त-
तश्च मासगणनाप्रवृत्तौ पण्मासा आश्विनशुक्लदशम्या पूर्वरेन । ततश्चाश्विन-
शुक्लैकादश्या सम्पद्यमानो विपुवान् न सम्मेघकाले भवेदिति तद्दोषवचन
फाल्गुन्या दीक्षायामेकाष्टकाया वसन्तप्रवृत्तिपक्ष सगत स्यात् । न हि तदानीं
वर्षर्तु कालः । तस्यैकाष्टकाया वसन्तप्रवृत्तिपक्षे आद्यकृष्णाष्टम्यामेव
समापनात् । शैशिराभ्या मासाभ्या दीक्षाप्राप्तिबोधकब्राह्मणविरोधश्च । तस्मा-
दत्रैकाष्टकाशब्देन न वसन्तादि.कालो विवक्षित इति ।

अथात्रैकाष्टकाशब्देनाभिलप्यमानमाघकृष्णाष्टमौ सवितृकालादित्वाभि-
प्रायेण सवत्सरप्रारम्भकालत्वाद्दोक्षार्थमुच्यते इति कल्प्यः । अर्थात्तृतीयदेवयान
सवितृकालादित् । प्रवर्तमान स च काल एकाष्टकाया प्रारभ्यत इति तदभिप्रायक
तत्र दीक्षाप्रारम्भवचनमिति । अत्र च कल्पे शैशिरमासाभ्या दीक्षाप्राप्तिबोधक-
ब्राह्मणविरोधो न भवति । सवितृकालस्यच शैशिरत्वात् । तथापि परवर्तिनो
फाल्गुनचैत्रयोरपि प्रक्रमाभेदाय पूर्वं सवितृकालादित्वाभिप्रायेण सवत्सरमुक्तादिव-
कल्पनया दोक्षार्थमुपादानमिति वक्तव्यम् ।

तत्र फाल्गुन्या दीक्षाप्रारम्भे दीक्षोपसत्प्रक्रमेण सुत्याना पण्मासपति-
रादिवनशुक्लदशम्या स्यात् । तदानीं चैकाष्टकाया सवितृकालादित्वपक्षे वर्षा-
कालस्यातीतत्वेन सम्मेघे विपुवन. प्राप्तिरूपदोषवर्णनमनुपपन्न स्यात् । तथाह्यत्र
कल्पे एकाष्टकाया सवितृकालादित्वे फाल्गुनकृष्णाष्टम्या वसन्तारम्भ आदित्या-
दयश्च स्यातामिति ततश्चैनवंशाखी वसन्त ज्येष्ठापाढी श्रोम, आश्विनभाद्र-
पदो वर्षामासौ स्याताम् । ततश्चोक्तदोषानुपपत्तिरिति ।

नस्मादत्रैकाष्टकाशब्देनोपस कालो विवक्ष्यते । तथा चैकाष्टकात् उप
कालप्रवृत्त्या देवयानप्रारम्भ इत्यभिप्रायेण तत्रोच्यते एकाष्टकाया दीक्षरन्निति ।
एकाष्टकोपो रूपिणीति सवत्सरस्य पत्नी । उपम आदित्यपत्नीत्वेन ऋग्वेदे
बहुश उक्ते. । सवत्सरश्चादित्याभिन्न इति एकाष्टकाया सवत्सरपत्नीत्ववचनस्य
युक्तत्वम् । एकाष्टकाया माघकृष्णाष्टमौरूपाया रात्र्या सवत्सरस्य वास कल्पनया

संवत्सरस्य पूर्वस्यावसानं परस्य च प्रारम्भः, उपःकालतो देवयानप्रवृत्तौ । तत्र नूतनसंवत्सराभिप्रायेण साक्षात्संवत्सरमारभ्य दीक्षावचनम् ।

तत्र दीक्षायां शैशिरमासत्वेन ऐतरेयब्राह्मण विरोधोऽपि न । माघ-फाल्गुनयोः शैशिरमासत्वात् । तत्र दीक्षायां फाल्गुनकृष्णद्वितीयातः सुत्याप्रारम्भ इति मासगणना आनुष्ठानिके सवत्सरे प्रवर्तते ।

मामानां कृष्णपक्षादित्वमित्यन्तनामत्वमृत्वोर्मासयोर्दोष एकाष्टकायां दीक्षणे । एवमेकाष्टकाऽन्तिमा रात्रिः संवत्सरस्येति संवत्सरविच्छेदो दोष इति । फाल्गुने सुत्याप्रारम्भे फाल्गुने एवावभृथप्राप्तिस्तदानीं मुख्यस्योत्तरायणस्य चैत्र्यां प्रारम्भेण फाल्गुने शिशिरत्वेन शैत्यसत्त्वादपामनभिनन्दनादितः । अत एवैकाष्टकायां दीक्षणे संवत्सरस्यातिर्दोष इति ।

तस्मादेकाष्टकायामूपः कालप्रवृत्त्या देवयानप्रारम्भेऽपि न दीक्षा युक्ता । ततः सावित्रकालाभिप्रायेण फाल्गुनीपूर्णमासीरूपो द्वितीयो दीक्षाकाल उच्यते तद्वत्सरीय एव । न तु पूर्व कदाचन तस्य संवत्सरादित्वमित्यभिप्रायेण । तदुक्तं फाल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्निति । फाल्गुनीपूर्णमासस्य संवत्सरमुखत्वोक्तिस्तस्य सवत्सररूपादित्यस्य दिनरूपदेवयानप्रारम्भाभिप्रायेण । सावित्रकालमारभ्यापि देवयानप्रवृत्तिः पूर्वमुक्ता । तस्मिन् दीक्षणे चैत्रशुक्लनवम्यां सुत्याप्रारम्भेण ऋतोरन्तनामत्वाभावः ।

संवत्सरस्यैकाष्टकायामन्तिमरात्रित्ववचनेन व्यस्तत्वमिवात्र दिन एव दीक्षणेन व्यस्तत्वरूपदोषाभावो विच्छिन्नत्वस्यापि दोषस्याभावो रात्रिसम्बन्धाभावः । एव पूर्वोक्तदोषाभावेऽपि अत्र सम्मेधं विपुवतः प्राप्तिरूपदोषस्य प्राप्तिः फाल्गुना-पूर्णमासस्य सावित्रकालादित्वे आदित्योदयात्दिनप्रारम्भश्चैत्रापूर्णमासे, तथा देवयानरूपदेवादिनप्रवृत्त्या वसन्तादिऋतुत्रयं ततः प्रवर्तते । एव वैशाखज्येष्ठ-पूर्णमासीपर्यन्तं वसन्तः आपादश्रावणपूर्णिमासीपर्यन्तो ग्रीष्मो भाद्रपद-आश्विन-पूर्णिमासीपर्यन्तो वर्षर्तुः ।

चैत्रशुक्लनवम्यां सुत्याप्रारम्भतस्तत आनुष्ठानिकमासप्रवृत्तौ वैशाख-ज्येष्ठशुक्लनवमीपर्यन्तं प्रथमं मासद्वयं आपादशुक्लनवमीपर्यन्तं द्वितीयं मासद्वयं भाद्रपदाश्विनशुक्लनवमीपर्यन्तं तृतीयं मासद्वयमिति आश्विनशुक्लदशम्यां विपुवतः प्राप्तिरिति वर्षाकाले विपुवतः प्राप्तिरूपोदोषः ।

न च सम्मेधशब्देन प्रभूतमेघयुक्तत्वरूपत्वं विवक्षितं वर्षान्ते मेघप्राचुर्या-भावेन सम्मेघत्वाभाव इति वाच्यम् । तैत्तिरीयसंहितावशतो वर्षर्तोरिव विवक्ष-णाद्वर्षर्तोश्च सत्त्वादोषः । तैत्तिरीये सामेधे विपुवतः प्राप्तिरूपो दोष उच्यते,

तत्र साम्मेध्यशब्देन प्रचुरमेघाहं काले इति भवति स च वर्षाकाल इति । न ह्ययं नियमो वर्षाकाले नियतेऽवसर एव मेघप्राचुर्यम् । अत एव ऋद्धमन्त्रे—

पञ्चपाद पितर द्वादशाकृति दिव आहु. परेऽर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षण सप्तचक्रे पळरआहुरपितम्^१ ॥

इत्यत्रोत्तरार्धेन सुमेरुगत प्रकारो वर्ण्यते । तत्र उपरे विचक्षणमिति विशेषणादन्तरान्तरा मेघानां प्राचुर्याभावो बोध्यते । उपरे मेघे विचक्षण इत्य-
मित्यर्थः । प्रचुरमेघे आदित्यदर्शनाभावः । अत्र तद्दर्शनमविशेषेण वचनात्सम्मेध-
युक्तत्वनियमाभावेन साम्मेध्ये सम्मेघाहंवर्षाकाल इत्येव विवक्षणाद्वर्षाकालस्य
तदानीं सत्त्वाद्दोष इति । तत्रैकैव निर्येति वचनेनात्र पक्षे दोषान्तराभावः ।
ततस्तृताय कालो मुख्यदेवयानरूप आदित्योदयस्वरूप उच्यते “चित्रापूर्णाभासे
दीक्षरन्” इति । तस्य विशेष उच्यते ‘चक्षुर्वा एतत्सवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमास’
इति ।

आदित्योदयेऽपि सवत्सरस्य मुख्यमेव तत् प्रारम्भ्य सवत्सरप्रवर्तनात् । अतएव
तैत्तिरीये “मुखं वा एतत्सवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमास” इति मुख्यत्वेनैव वर्णनम्,
ताण्ड्ये तत्रादित्यसन्दर्शनात्मविशेषबोधाभिप्रायेण चक्षुर्वेत्युक्तम्, तथा सति तस्य
मुखत्वाभावशका भवेत्तद्वारणाय तत्रोक्तं मुख्यतो वै चक्षुरिति । तत्र मुख्यशब्देन
न केवलमास्य गृह्यते किन्तु परिचययोग्यः शिरोरूपो भागस्तत्र चक्षुषोऽपि सत्त्वा-
न्मुपेत एव सवत्सरारम्भ इति ।

तादृशेन मुख्यशब्देनार्थे प्रारम्भस्य विवक्षणाच्चित्रापूर्णमासे सवत्सरस्य
मुख्यदेवयानात्मकस्य प्रारम्भस्य सत्त्वम् । उदीयमान विम्ब तदानीं प्रवर्तते इति
सूर्योदयरूपस्य मुख्यस्य देवयानस्य प्रारम्भवचनम् । उदितस्य विम्बस्य चक्षुष्ट्वेन
वचन मन्त्रे प्रतिपाद्यते, तत्रोक्तं ‘चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्या-
ग्नेरिति’ । अत्र कल्पे शुक्लादय एव मासा भवन्तीति अन्तर्नामत्वाभावः । सवत्स-
रप्रवृत्त्या आतिविच्छेदो वेति दोषशोरभावः । वैशाखशुक्लनवम्या मुत्याप्रवृत्त्या
तत्र आनुष्ठानिकमासगणनाप्रवृत्तिः ।

ज्येष्ठापादशुक्लनवम्या प्रथम मासद्वयम् । श्रावणमाद्रपदशुक्लनवम्या
द्वितीय मासद्वयम् । आश्विनकार्तिकशुक्लनवम्या तृतीय मासद्वयमिति षण्मासा
भवेयुस्तत्र कार्तिकशुक्लदशम्या विषुवान् प्रवर्तते । तदानीं वर्षाकालस्यातोत्त्वेन
साम्मेध्ये विषुवत प्राप्तिरूपदोषाभाव इति । तदुच्यते “तस्य न वाचन
निर्यास्तीति” ।

एवं रूपेण दीक्षाकालत्रयं प्रतिपाद्य निर्दोषस्य तृतीयस्य कालस्य सत्त्वेन चतुर्थप्रकारस्य कथनं चतुरहे पुरस्तात्पीर्णमास्या दोक्षेरन्निति वचनेनात्रापि पक्षे कस्यचन दोषस्य सत्ता विद्यत इति सूच्यते । न कापि निर्येति वचनेन तु पूर्वोक्तदोषाणां मध्ये न कोऽपीत्यर्थः । न सर्वथा दोषाभाव इति ।

ततः पुरस्तात्पीर्णमास्याश्चतुरहे इति वचनेन सन्निहितत्वाच्चित्रापूर्ण-मास्याः पुरस्तादित्यर्थो लभ्यते । तथा सति केवलं चतुरहे पुरस्तादिति वचनेन-वेष्टार्थलाभे पीर्णमास्या इति ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्का पीर्णमासी अत्र विवक्षणीयेति विचारे सन्निहिताया अपि चैत्र्याः परित्यागो दोषवत्त्वात् । दोषश्चात्रैतरेयब्राह्मणानुरोधेन दीक्षाप्राप्त्यभावः ।

तत्रोच्यते—“वासन्तिकाम्यां मासाम्यां दीक्षया अप्राप्तिरिति । एवं सति पूर्णिमाविशेषनिर्णये विनिगमनाभाव इति चेत्तदपि न । तत्रैवापरेषां सर्वेषामृतुनां मासद्वयेन दीक्षाया अप्राप्तिं प्रतिपाद्य केवलं शैशिराम्यां मासाम्यां दीक्षाप्राप्ति-रुक्ता । शैशिरत्वं द्वयोर्मासयोरिति तत्र द्विवचनेन निर्देशः ।

एकाष्टकायां दोषदानेऽपि अन्तनामानाविति द्विवचनं तदभिप्रायमेव । एवञ्चान्तनामत्वं शैशिरीयत्वोरित्यभिप्रायस्तत्र । अन्यथा एकस्मिन् प्रारम्भ-स्थले ऋतोरन्तनामत्वे सर्वेषु ऋतुषु तदीयमासेषु प्राप्या अन्तनामानवृत्त इति वचनस्यासंगतिरेव स्यात् । एवं च शैशिरीया पूर्णमासी अत्र विवक्षणीया, सा च शैशिरस्य द्वैमासिकत्वेनानिर्णये प्राप्ते द्वितीयस्य शैशिरीयमासस्य कल्गुनी-पूर्णमासरूपस्य दोषवत्त्वाद्दीक्षानुपयोगित्वेन तदीयपीर्णमास्याः परित्यागेऽ-वशिष्टा शैशिरीया पीर्णमासी माधपूर्णमास्येवेति तस्याः पीर्णमास्याः पुरस्ता-च्चतुरहे दीक्षा कर्तव्येति । एवं सति शुक्लपक्षे सुत्याप्रवृत्त्याऽत्र पक्षे दोषा-भाव इति ।

एतेनैकाष्टकायाः परित्यागाभावरूपगुण इति मूले उक्तम् । तेन सर्वदा एकाष्टकाया अपरित्यागो दीक्षायामिति वचनादेकाष्टकायाश्च माघकृष्णाष्ट-म्यामेव प्रसिद्धिरिति बोध्यते, परस्तात्काल्गुनचैत्रयोरेवोपादनात्सर्वत्र ऋतुशब्द-व्यवहारश्चैत्रादित्वेनैव वसन्तादिप्रवृत्त्या बोध्यत इति ज्ञायते ।

एवं कृतिकादिनक्षत्रेषु संपातप्रवृत्त्यापि चैत्रादिरेव वसन्तादिऋतुव्यवहारो नापरमासादिः । मासानां च शुक्लपक्षाद्यमान्तत्वमेवेति विज्ञायते । यद्यपि पूर्ण-मासशब्दे कृष्णपक्षादिपूर्णमान्तता मासव्यवहारस्य प्रतीयते तथापि न सा देवयान-सम्बन्धिनीति परस्तादनुपदं बोध्येतेति ।

एवं च दीक्षान्नाह्वणे चैत्रपूर्णमास्या वत्सरादित्वेन चैत्र्या चित्रानक्षत्रयु-क्तत्वं चित्रा च तदा दिननक्षत्रमिति चन्द्रमसस्तत् । पूर्णमास्यां सूर्याचन्द्रमसोः

परस्परमशीत्यधिकशताश्विप्रकृष्टत्वेन चित्रातस्तावद्विदूरे स्थित नक्षत्रमश्विनोति तत्र वसन्तमगतनक्षत्रता सूर्याधिष्ठितत्व चेति ।

एव तंतिरीये कृत्तिकाना सपातनक्षत्रत्वस्य “एता वै प्राच्यं दिशो न स्यन्दन्ते यत्कृत्तिका” इति वचनेन प्रतीत्या कृत्तिकासपातस्य विज्ञत्वदशायामेव परस्तात्सम्पत्स्यमानाश्विनोसपातस्य सूचकस्य चित्रापूर्णमासस्य सवत्सरमुखत्वस्य वचनेन इदमश्विनोसम्पातस्यैतत्पर्यायगतत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन पूर्वपर्यायगत तदिति वक्तव्यम् ।

तथा सनि सम्पातस्य सर्ववृत्तपरिभ्रमे विंशतिसहस्रवर्षत पूर्ववर्तित्वस्य वक्तव्यत्व स्यात्तथा सत्यपरापरनक्षत्रपु सपातस्थित्या नक्षत्रियप्रजापतिवचन-
म्यायुक्ततापात इति तदनुसारेण नक्षत्रपचक एव मपानपरिभ्रमो न सम्पूर्णवृत्तेऽ
त एवोपधिसूक्तगननक्षत्रपञ्चकस्य वसन्तसपातनक्षत्रत्वस्य सपातपरिभ्रमाधि-
प्रायकाना सप्तोत्तरशतसस्याकानामशानाभुपपत्तिः । शतक्रतुशब्दस्यार्थस्याप्यु-
पपत्तिः । शतजीवेति मन्त्रार्थस्याप्युपपत्तिरिति पूर्वं प्रतिपादितम् ।

१८. पितृयाणानामनेकविधत्वप्रतिपादनम्

देवयानानामनेकविधत्व पूर्वं प्रतिपादितम् । तदनुसारेण पितृयाणाना-
मपि तावद्विधत्वमुक्तप्रायम् । मुख्य देवयान सुमेरावधिद्विनिवासे, तस्य स्वरूप
छान्दोग्योपनिषदादौ प्रोच्यते । तत्रोच्यते—अविषोऽहरहून् आपूर्यमाणपक्षमापूर्व-
माणपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ्गादित्य इति मासेभ्यो देवलोक तेषां पुनरा-
वृत्तिः इति ।

आदित्यस्य प्रातरुदयावसरेऽग्नेः सकाशत आदित्य उदेतीति अग्नेरचित्त्वेन
ग्रहण कृत्वाततोऽहून् प्रवृत्तिरहून्. शुक्लाद्या अमान्ता मासाः षट्, तावत्पर्यन्त-
मादित्य उदङ् उदीच्या दिशि वर्तमान इति ततो मामेभ्यो देवलोक प्रति प्राप्ति-
रिति तेषां पुनरावृत्त्यभाव इति ।

यथेद देवता रवहूनो रूपं देवयानस्यैव पितृष्वपि पितृयाणरूपं तत्रैवोच्यते
धूमाद्रात्रि रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान्दक्षिणादित्य
इति मासेभ्यः पितृलोकमिति । आदित्यो वा अस्त यन्नग्निमनुप्रविशति इति-
वचनेन देवलोकैऽस्तमितस्यादित्यस्याग्नी प्रवेशोऽग्नेर्धूमोत्पत्तिरिति धूमाद्रात्री
रात्रं क्रभिकापह्नियमाणपक्षत्वं तदाद्याः षण्मासा आदित्यो दक्षिणोतीति मामेभ्यः
पितृलोकमिति पितृलोकस्य रूपमुच्यते । इदमपि सुमेरुस्य कल्पनयोच्यते ।

यथा सुमेरी सूर्यादेः स्थितिः षण्मासास्तदभावेन रात्र्या अपि स्थितिर्मान-
षट्कं तथा कुमेरावपि सा तथैव, केवल दिवा सुमेरावुत्तरस्यामादित्यस्थितिरेव

कुमेरी दक्षिणस्यामिति विशेषः । सुमेरावुदङ्गावृत्तिरेवं कुमेरी दक्षिणावृत्ति-
रिति विशेषः । एवं सति सुमेरौ पण्मासावधाने आवृत्यभाव उक्तः स तु सूर्यस्य
तद्रश्मीनां तत्र, एवमेव कुमेराविति समानन्यायात् । इदं तु मुख्यदेवयानपितृया-
णयो रूपे अभिप्रोत्य ।

उक्तविधमुख्यदेवयानादेः स्वरूपाभिप्रायेण मुखं वा एतद्धूतनां यद्वसन्तः
इति वचनस्योपपत्तिः । तदभिप्रायेणैव “वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवा
देवेषु तह्यंसी भवति देवांस्तह्यंभिगोपायतीति । शरद्धेमन्तः शिशिर इति ते
पितर” इति । अत्रापि देवलोकाभिप्रायेण शरदादीनां पितृषु सत्यवचनम् । तत्र
तु भिन्नैरेव नमाभिव्यवहारः । अतएव तत्र ऋतुपञ्चकव्यवहारो देवानां माने इति
मन्त्रे प्रतिपादितः । एतावता देवयानादीनामभरा विद्या एव न भवन्ति, वेद
नोक्ता इति मतमयुक्तम् ।

देवयानचातुर्विध्यस्य “ये चत्वारः पथयो देवयाना” इति मन्त्रेणोक्तत्वात् ।
देवयानचातुर्विध्ये पितृयाणचातुर्विध्यस्यापि प्राप्त्यतिरिति पूर्वं प्रतिपादितम् ।
पितृयाणादीनां चातुर्विध्ये मुख्यातिरिक्तस्थले पितृयाणादिरूपदिनव्यवहारस्या-
युक्तत्वे भास्कराचार्यरोत्यैव दिनोन्मुखेऽर्के तत्फलकीर्तनाय दिनमेव तन्मतमिति
उपपत्तिर्वक्तव्या । नायं प्रमादः प्रत्युत तस्योपपन्नत्वं तैः प्रतिपादितम् ।

चान्द्रमासविचारः

एवं प्राचीने वैदिककाले सौरं नाक्षत्रवर्षम्, तिथ्यभिप्रायेणार्थाच्चन्द्रकला-
भिप्रायेण चान्द्रा मासाः । तत्रापि शुक्लपक्षादिरमान्तो मास इति मासस्वरूपमा-
सीत् । वर्षादिता वसन्तसंपातादित आसीन्नतु तत एवेति देवयानादिचातुर्विध्य-
स्योक्तत्वात् । सांपातिकं वर्षमपि ज्ञातमासीत् । यत्तु सांपातिकवत्सरविषये वेदा-
दिषूल्लेखः सप्तविंशत्यंशपर्यन्तं प्रतिपाश्वं गमागमविषयकस्तद्विषये मार्गशीर्षपौर्ण-
मास्याः संवत्सरस्यान्तिमा रात्रिरिति तत आरभ्य उत्तराषण्णरूपां देवयानादिः
स्यात्तथा च तत्रोत्तरायणस्य प्रवृत्तौ तदवसानं पितृयाणप्रारम्भे तत्रत्यान्तिमायां
रात्रौ स्यात्तदा च तत्र दिननक्षत्र मृगशिरः स्यात्ततः पूर्वं नवत्यंशस्थले वसन्त-
संपातरूपं देवदिनरूपमुख्यदेवयानं स्यात् ।

एवं नक्षत्रचक्रान्तरेवत्यन्ततो मृगशिरसः त्रिपण्ड्यंशविहूरि तत्वेन तावता-
मंशानां वसन्तसम्पातस्थलीयपूर्वोक्तनवत्यंशतो न्यूनीकारे सप्तविंशत्यंशास्तावत्प-
र्यन्त रेवत्याः पञ्चाद्वसन्तसंपातस्थानं लभ्येत । वेदेषु प्रत्यक्षं कृतिकाया वसन्तनक्षत्र-
त्ववचनेन माघे उत्तरायणवचनेन रेवत्या अग्रे सप्तविंशत्यंशस्थानं वसन्तसम्पात
स्योपलब्धमिति उभयोः प्रामाण्याय संपातस्यान्दोलनगतिज्योतिर्विद्भिर्रुक्तेति
वचनं तद्दालस्यापि समाधानाय नालम् । सकृत्तत्रोपलम्भेनान्दोलनकल्पना

घालेनापि न स्वोक्तिर्येत । धान्दोलनगतिनिर्णयार्थमसृष्टत्र गमागमावविज्ञा-
धान्दोलनगतिवचन तु साहसमेव स्यात् ।

वस्तुनस्तु श्रीपद्यसूक्तानामनुसारेणैन्द्रस्य अतक्रतुशब्दशतशताश्वमेधाना-
सम्यक्त्वेन व्यवस्थापनेन नक्षत्रियप्रजापतिवर्णनेन शतजीवेति मन्त्रे धि शतशब्द-
प्रयोगेण चान्दालनगतिविज्ञानमिति पूर्वमुक्तम् । एव च मार्गशीर्षपूर्णिमा सत्रत्स-
रस्य रात्रिरित्यादरेकाष्टकावन्नोपपत्तिर्वक्तव्या किन्तु तस्यामुत्तरायणप्रवृत्ति-
रित्यर्थ इति ।

उत्तरायणप्रवृत्तौ पीप्यामुप कालो माध्या सावित्र काल फामुत्या वमन्न
इति तत्र सस्वप्यन्येषु मास्तु गीताया मार्गशीर्षस्यैव भगवद्विभूतित्वमुच्यमान
कथं सगच्छेनेति विचारे गीताटीकायामानन्दगिर्यादिभिः समृद्धिमत्त्वेनोक्तमासस्य
विभूतिरूपेण वर्णनेति व्याख्यायते ।

परमार्थप्रपाटीकाकारसूर्यपण्डितैश्चैतन्मासस्य वर्षादित्वेन भगवद्विभूति-
मिति वर्णने, परन्तु वर्षादित्वेन यदि भगवद्विभूतिता मार्गशीर्षस्य तर्हि वर्षादि-
त्वमपरेषामपि मासानां वर्तते इति तेष्वपि भगवद्विभूतय इति को विशेषो मार्ग-
शीर्षस्य यदन्ये वर्षादयः सन्तोऽपि न भगवद्विभूतित्वेन वर्ण्यन्तेऽयं तु वर्ण्यते इति ।
यत्तत्र भगवद्गीतावाक्ये मार्गशीर्षस्य मासानां मध्ये भगवद्विभूतित्वमूतूनां मध्ये
वसन्तस्य ऋतुर्भगवद्विभूतित्वमिति सहैव मासत्वोर्ग्रहणेन मार्गशीर्षोऽपि वसन्ता-
दिमासत्वेन भगवद्विभूतिरिति । तदपि न । वसन्तादित्वस्याप्यन्येषु मासेषु सत्त्वेन
अस्यैव तादृशत्व नान्यस्येत्यत्र नियामकमावात् । किञ्च सहवचनमात्रेण
वसन्तमासत्वकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च ।

यत्तु मार्गशीर्षस्यापर नामाग्रहायणिक इति तद्वशात् वर्षादिमासत्व
तस्य निर्णायकत्वाद्विभूतित्वमिति । तदपि न युक्तम् यतस्त्वेन नाम्ना तस्य
वर्षादित्वाबोधनात् । तद्वि नामाग्रहायणीति पूर्णमासीनामतः प्रवृत्तम् । पूर्ण-
मास्याश्चाग्रहायणीनाम्ना न सत्रत्सरादित्वं व्याप्यते । तथा सति हि तत एव
सत्रत्सरेप्रवृत्त्या नाग्रे हायनत्व तस्या भवेत् । अत एव तच्छब्दव्युत्पत्तिरुच्य-
माना सगच्छते । तत्र तच्छब्दस्य व्युत्पत्तिरेवमुच्यते अग्रे हायनमस्या आग्रहायणी
न तु हायनस्यापमग्रहायणीति ।

एव च तस्या अग्र हायनप्रवृत्त्याग्रे हायनसत्त्वेन साग्रहायणीति पूर्णमास्या
नाम । पूर्णमास्याश्चाग्रे प्रवर्तमान हायनमभावास्यान प्रवर्तते । तदेव चादाय
तस्या आग्रहायणोऽशब्देन व्यवहारः । यद्यप्यभावास्याया प्रवर्तमान हायन पूर्ण-
मास्या इव कृष्णचतुर्दशीपर्यन्तानां सर्वासां त्रयोनामग्रे विनिगमनाविरह इति
तदपि न । मासनामप्रवृत्तौ पूर्णमास्या एव निमित्तत्वेनान्येषु मासेषु गृहीतत्वेन
पूर्णमास्या एव तत्त्व गृहीत्वा तेन नाम्ना व्यवहारात् ।

यद्यपि मासान्तरीयपौर्णमासीनामप्यमावास्यायां हायनप्रवृत्तौ तन्नाम-
व्यवहारोऽपेक्षणीय इति तासां तेन नाम्ना व्यवहाराभावेनैतस्या एव तन्नाम-
व्यवहारे पुनर्वीजाकांक्षा अस्त्येवेति, तथापि सर्वादितयोत्तरायणमासत्वस्य मार्ग-
शीर्षे एव सत्वेन ततः पूर्ववर्तिमासेषु उत्तरायणस्याप्रवृत्त्या तस्यैव मासस्य
भगवद्विभूतिमत्वेन वर्णनात् । सर्वादितयोत्तरायणस्य प्रवृत्तिर्मागमावास्याया-
मेवेति तदादाय तस्या एव पौर्णमास्या आग्रहायणीशब्देन व्यवहारात् ।

नक्षत्रियप्रजापतिः इन्द्रस्य शतक्रतुरिति नाम, ओषधिसूक्ते सप्तोत्तरशत-
धामव्यवहारेण संपातस्य, हस्तनक्षत्रपर्यन्तत्वमेव नियमनस्यावश्यकत्वेन तदनु-
सारेण मार्गमावास्यापर्यन्तस्यैवोत्तरायणे प्राप्तेः । एवञ्चोत्तरायणस्य प्रथम-
प्रवृत्तिवशत एवेमं वर्षादिमभिप्रेत्य मार्गपौर्णमास्या आग्रहायणीत्वेन व्यवहार-
स्तमादायैव मार्गशीर्षस्याग्रहायणिकेति नाम प्रवृत्तम् । तदुक्तं पाणिनिना “साऽ
स्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् इत्यधिकारे आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्” इत्यनेनाग्रहा-
यणीशब्दतस्तत्सिद्धं ब्रूवता ।

यद्यपि पौर्णमास्या अग्रहायणीत्वं न संवत्सरादित्वरूपं तथापि तस्मिन्नेव
मासि अमावस्यायामुत्तरायणप्रवृत्त्या हायनस्य प्रवृत्तेस्तस्य वर्षादिसम्बन्धवशतो
वर्षादिमासत्वेन व्यवहारः । अतएव तैत्तिरीयसंहितायां दीक्षाविध्यवसरे “मुखं
वा एतत्संवत्सरस्य यत्कल्गुनीपूर्णमास” इति मासस्यैव संवत्सरमुखत्वं वर्णितं न
तु तिथेः । अतएव तत्र कल्गुनीपूर्णमास इति पद प्रयुक्तम् । कल्गुन्यां पूर्णमासो-
ऽयत्तिफाल्गुनः संवत्सरस्य मुख्यमित्यर्थः । एतदर्थमेवोपादाय फाल्गुनस्य वसन्तमा-
सत्वेन व्यवहारः पक्षभेदेन भाष्यकृता सायणेन प्रदर्शितस्तद्व्याख्यावसरे फाल्गुन-
श्चैत्रो वसन्त इति ।

एतेन सुश्रुतग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । तत्रापि फाल्गुनचैत्रयोर्वसन्तमास-
त्वोक्तेः । मार्गपौर्णमास्या एवाग्रहायणीत्वेन तस्मिन्नेवाग्रहायणीति कोशव्या-
ख्यावसरे भानुदीक्षितैराग्रहायणीपदस्य नक्षत्रपरता पौर्णमासीसम्बन्धवशतः
प्रतिपादिता, मासमारभ्यैव च वर्षादित्वमुक्तम्—अग्रे हायनं यस्याः, मार्गशीर्ष-
मारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण, पूर्वपदादीति पत्वम् । आग्रहायणी पूर्णमासी ।
तद्योगान्नक्षत्रमपि तथेति ग्रन्थेन ।

यत्तु मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्या आग्रहायणीत्वं नाग्रे हायनसम्बन्धात्किन्तु
मृगशिरोबोधकाग्रहायणशब्दतो नक्षत्राणि अग्रहायणनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
अग्रहायणी इति । पाणिनेरिदमेवाभिप्रेतम् । अतएव तेन ठकप्रत्ययं विधातुं
आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठगिति पौर्णमासीपरत्वमेव तेन तत्र गृहीतम् न तु तच्छब्दस्य
स्वातन्त्र्येण पौर्णमासीपरत्वमाधनाय कोऽपि प्रयत्न आरुचितः ।

यत् भट्टोजीदीक्षितैः सिद्धान्तकौमुद्या भानुदीक्षितैरमरकोशव्याख्या-
यामुक्तशब्दस्य प्रज्ञाद्यणा स्वातन्त्र्येण पूर्णमासीपरतया सिद्धिरुक्ता, तत्तु
मुकुटाख्यकोशव्याख्याया टीकाकारेण आप्रहायणीति निपातनादेव प्रथमाचो
वृद्धि गृहीत्वा गौरादिडोपोक्तशब्दसिद्धिं कृत्वा प्रत्याख्यातम् ।

भानुदीक्षितैस्तु डोण्डीपो स्वरभेदेन गौरादिगणे डोष्मात्रेणाद्यचा
वृद्ध्यभावान्निपातनस्वीकारेण वृद्धयुक्तावपि स्वरार्थं डोप. कृते प्रज्ञादिगणात्र-
यणस्यावश्यापेक्षणे तेनैवाक्षरूपसिद्ध्या निपातानादीर्घत्वकल्पनस्यायुक्तत्वमिति
प्रातपाद्यान्ते गौरादिपाठफल मृग्यमित्युक्तम् । तत्सर्वमुपयुक्तरोत्या नक्षत्राण्यैव
कार्तिक्यादिदाग्रहायणात्यस्यापि सिद्ध्या निरर्थकमित्याहुः ।

तदयुक्तम् । पाणिनेर्गौरादिपाठेनाग्रहायणशब्दस्याभिप्रेतत्वेन तेन आप्रहा-
यणीति सूत्र ठग्विध्ववसरे आद्यचो दीर्घस्योक्तस्योपपत्ताये प्रज्ञादिगणापाठ विना
ऽनुपपत्तेः । यद्यपि सान्नायानुजावरेत्यादिवातिकेनैव तस्य सिद्धिस्तथापि गण-
पाठनैव सिद्धौ नापूर्वत्वमित्यभिप्रायेण तदगणाश्रयणात् । नक्षत्राणां त्वन्ना-
निर्वाहः ।

अग्रहायणशब्दस्य मृगशिरोनक्षत्रबोधकत्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युतामर-
सिंहेन आप्रहायणशब्दस्यैव तन्नक्षत्रबोधकताया उक्तेः । तस्यास्य भानुदीक्षित-
प्रदर्शितरीत्येव पूर्णमासीसम्बन्धादेव प्रवृत्तिर्वक्तव्या गत्यन्तरमावात् । अन्यथा
ठग्विध्ववसरे पूर्णमासीबोधकत्वस्यानुपपत्तेः । एतेन प्रज्ञादिगणेऽग्रहायणी-
शब्दानुक्त्य गौरादिडोपेकारान्ततच्छब्दसिद्धावपि आश्रयो वृद्धिर्तुलभा स्यात् ।
अमरानुरोधेनाग्रहायणशब्दस्य नक्षत्रपरत्वे नक्षत्राणां त्वनायसनस्तस्मिन्निरिति
परास्मम् । प्रज्ञादिपाठाभावेऽपि सान्नायेति वातिकेनैव वृद्धेर्लभात् । वातिक-
प्रमाण्यात्प्रज्ञादिपाठकपनेति त्वन्यत् ।

यत्तु परमार्थप्रपात्रामाण्यान्मृगशिरसोऽग्रहायणनामकत्वमुच्यते । तद-
युक्तम् । तस्या भिन्नार्थत्वात् । तथाहि तत्रत्यो ग्रन्थ यद्वा मृगशिर. पूर्णिमा-
सम्बन्धन वर्षादिरभिहितस्तस्मिन्नेवाग्रहायणीत्यभिधानात् । अग्रे हायन यस्या
साग्रहायणी । आप्रहायिक इति मार्गशीर्षनाम । अतोऽस्य मासस्य मुख्यत्वादि-
भूतिमत्वमिति । आप्रहायणीति मार्गशीर्षा नामेति तत् सम्बन्धादस्य मासस्य
वर्षादित्वमभिहितम् । तस्मिन्नत्याद्यभिधानात्पूर्णमास्याः प्रदर्शितरीत्या तन्नाम
भवति । तच्च नक्षत्रञ्च तत्सम्बन्धादेव प्रवर्तते । अतएव तस्य नामाग्रहायणिक
इति ।

नक्षत्रपरत्व तु तच्छब्दस्य वक्तुमशक्यं प्रमाणराहित्यात् । न च कोशा-
त्तस्य पूर्णमासीपरत्वेन त्वस्य नक्षत्रसम्बन्धादेव वक्तव्यमिति वाच्यम् । कोशे

नक्षत्रनामसु प्रकान्तेष्वकस्मात्पौर्णमास्याः कथनस्यायुक्तत्वापातात् । नक्षत्रपर-
त्वादेव कोशकृता तच्छब्दस्य तत्रैव शब्दः प्रयुक्तस्तस्मिन्नेवेति । अन्यथा तस्य
वैयर्थ्यं स्यात् । तत्सम्बन्धमात्रस्य पौर्णमास्यां वोवनीये हि तस्मिन्नित्येताव-
त्तेवेष्टासिद्धेः । नक्षत्रपरत्वे तु तत्सार्थक्यम् ।

आग्रहायणीशब्दस्य पौर्णमासीपरत्वस्य पाणिनीयव्यवहारतः सिद्ध्या
नक्षत्रपरता न स्यादिति तद्वोचनाय तस्मिन्नेव उक्तनक्षत्रे एव आग्रहायणेत्यर्थ-
वोचनाय तत्सार्थक्यमात् । किञ्च पौर्णमासीपरत्वेऽपि तस्यास्तस्मिन्नेवेति । वचननेन
तन्नक्षत्रसम्बन्धित्वबोधेऽपि आग्रहायणेत्यस्य नक्षत्रनामतत्वे तत्सम्बन्धादेव च तस्य
शब्दस्य पौर्णमास्यां प्रवृत्तिरित्यर्थे प्रमाणाभावात् । तथा सति हि तस्मिन्नेवा-
ग्रहायणमित्येव वदेत् । येन तस्य मृगशिरोनक्षत्रबोधकत्वे गृहीते कार्तिकयादिव-
न्नक्षत्राणां पौर्णमास्या अपि बोधकाग्राह्यतात्यस्य शब्दस्य सिद्धिरिति न
किञ्चिदेतद् ।

उद्योतिषमतम्

प्राचीनैर्ज्योतिर्विद्भिः संपातस्यासर्ववृत्तभ्रमो मार्गशीर्षस्य मासानां मध्ये
भगवद्विभूतिबोधकगीतावचनं प्रत्यक्षतः कार्तिक्यां सम्पातोपलम्भदर्शनमित्यत
इति तदयुक्तम् । उभयकोट्योः सङ्गृह्णनमात्रेणान्दोलनगतिकल्पनस्य बालेनापि
असम्भवान् । तदेतत्पुरस्तात्प्रतिपादितम् । किञ्च दर्शनोत्तरभाविनां तथा
कल्पनेऽभ्युपेत्य गृहीतेऽपि गानाकालतः पूर्वभाविवैदिकमन्त्रग्राह्याण्योरसर्वगति-
कल्पनं विनानुपपत्त्या तस्या उक्तमूलत्वासम्भवः ।

उक्तं चासर्वगतिसावकं सम्पातस्य नक्षत्रियप्रजापतिवचनं याजुषम्,
ऋग्वेदीयोपघसूक्तगतानामोपघीनां सप्तोत्तरशतधाम्नां वचनमिन्द्रस्य शतक्रतु-
नामेत्यस्यानुपपत्त्या साधकमिति पुरस्ताद्विस्तरेण प्रतिपादितम् । एवं च प्राचीनै-
र्ज्योतिर्विद्भिः तदेव नक्षत्रियप्रजापत्यादिवशतः सर्वगतित्वं संपातस्थ मतमिति ।
आग्रहायण-शब्दार्थः

एवमाग्रहायणीशब्दस्याग्रयणशब्दस्य वा साधनार्थं भाषाशब्दविकरणप्रथा-
मनुसृत्य विचारः सोऽपि नाभिप्रेतार्थसाधकः । तथाहि तैश्च्यते आग्रयणीशब्दस्य
पूर्वमाग्रहायणीत्यनेन समानार्थत्वं समानरूपत्वं च यतो बहुषु स्थलेषु भाषिक-
शब्दविकारप्रथानुसारेण शब्दादेः वचनाधिकेन हकारेण योगः क्वचन सतोऽपि
तस्य निरासो दृश्यते, यथा पाण्चात्यैः ईस्टॉर हिस्तरी इत्यत्र । यथा वा इन्वके-
त्यत्र हिन्वका, अट् हट् अय् हय् अन् हन् इत्यादिषु दृश्यते ।

यद्यपीमे भिन्ना एव वातवां नात्र हकारयोगो वा तन्निरसनं वेति वक्तुं
शक्यम् । सत्यमिमे भिन्ना एव वातवः परन्तु अथभिद्वन्द्वतरेणैव सतार्थत्व

उभयविधधातुस्वीकारस्य नियुक्तिवन्वात् । यद्यप्युभयविधरूपाणां सर्वत्र प्रयोगेण तदुपपत्तय एकविधस्य धातोरुभयविधरूपस्वीकारापेक्षया धातुद्वयकल्पनस्यैव युक्तियुक्तत्वम् ।

न च सर्वविधरूपाणां प्रयोगाभावेन न तादृशकल्पनाया अवमर इति वाच्यम् । ध्याकरणमहाभाष्यकारेणैतद्विषये दत्तोत्तरत्वात् । तेनोच्यते-
“किमिदं ध्याकरणं प्रयुक्तानां वाऽप्रयुक्तानां वा शब्दानामिति, अप्रयुक्तानामिति चेत्, न मन्येवाप्रयुक्ताः शब्दाः । सप्तद्वीपा वामुमती साङ्गाः सरहस्या एकशत-
मध्वर्युःशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदो नवधा आग्रवर्णो वेद एकविंशतिधा वाह-
वृच्य वाकोवाक्यमितिहासपुराणानि गाथाः कल्पा नाराजसोरिति । एतावान्
शब्दस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तः प्रयोगविषयमज्ञात्वा प्रयुक्ता इति वर्णनं
माहसमेवेति ।

एव सर्वविधानां सर्वेषां शब्दानां प्रयोगसम्भवेनोभयापेक्षा । तथाप्यन्युपेत्येदं
शब्दादित्येते हकारयोगस्तन्निरसनमिति गृहीत्वोक्ताग्रहायणीशब्दे हायनीयशब्द-
गतस्य हकारस्य निरासे अवशिष्येत शब्दस्वरूप आग्र-आयनीति, तत्रोभययोगेन
आग्रायनी आग्रायणीति वा ह्रस्वे आग्रयणी इति । यद्यपि हकारस्य योगे नन्नि-
रासे वा हकाररूप व्यञ्जनमेव विवक्ष्यते न तु स्वरविशिष्ट शब्दस्वरूपम् ।
अतएव हिन्वेति रूपं सिध्येदग्न्यया हि शब्दस्य निरासेऽन्वकेऽत्येवमापद्यत ।

एव सति आग्रहायनशब्दे हकारमात्रनिरासे आग्र आयन इति शब्दद्वययोगे
आग्रायणीति आग्रायणीति वेति रूपं भवेत्तत्र ह्रस्वो वक्तव्यः स्यात् । एव सती-
दमाग्रयणीति पदं मृगशिरसो बोधकं प्राचीनेषु वैदिकग्रन्थेषु प्रयुज्यमानं दृश्यते
तदुपपत्तिः । यथा याजुषे रुद्राध्याये आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे इति ।

आग्रयणेष्टिरित्यादौ श्रौतमूत्रादिषु यदि रयन्तरसामा सोम स्यादाग्रय-
णाग्रान्ग्रहान् गृहर्णायादित्यादिषु । तत्र आग्रयणशब्देनायनाग्रबोधकेन मृगशिरसो
नक्षत्रस्य अयनाग्ररूपत्वेन विवक्षणम् । अयनशब्देन प्रकृते देवयानं विवक्ष्यते ।
देवयानमपि मूरय वसन्तादिरूपम् । तत्र वसन्तादिरूपे देवयानेऽग्ररूपं वसन्तसप्ता-
तस्त्वमेवेति मृगशिरसः सप्तातस्यत्वस्यायमाग्रयणशब्दो ज्ञापक इति ।

तत्रोच्यते सत्यं वैदिकेषु ग्रन्थेष्वग्रयणशब्दः प्रयुज्यते । विद्यते च तत्र अग्र-
अयनेति पदद्वययोगः । विस्पष्टं च तत्र अग्रशब्दस्य पूर्ववर्तित्वम्, अयनशब्दस्य
परवर्तित्वम् । परन्त्वर्थं को वा विवक्षितः यदायनस्याग्रमिति विविक्षाऽर्थस्य

तदानीमग्रशब्दस्यायनशब्दात् परत्र प्रयोगेण अयनाग्रमिति रूपं भवेन्नत्वग्रयणेति वा आग्रयणेति वा, रेफात्परत्वाभावेन एतवानापतिश्च । तथा च षष्ठीतत्पुरुषं परित्यज्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, अग्रे अयनं यस्येति वा यस्मादिति वा । तदानीमाग्रयणशब्देन न अयनाग्रमित्यर्थस्य लाभः । येन तस्य शब्दस्य मृगशीर्षपरत्वेन मृगशीर्षस्यापि देवयानाग्रत्ववसन्तसंपातस्थत्वं स्यात् ।

एवञ्चोक्तशब्दे अग्रशब्दस्य प्रथमं प्रयोगात् बहुव्रीहिरसौ ततः पूर्वमयनं स्यात् । देवयानस्याग्रं देवयानस्य प्रारम्भस्ततः पूर्ववर्तिनक्षत्रे स्यादिति तस्य नक्षत्रस्य वसन्तसंपातस्थत्वं स्यान्न तु मृगशीर्षस्येति न तस्य नक्षत्रमालादिता स्यात् । न वा वसन्तसंपातस्थता स्यात् । अस्यां दशायामाग्रयणशब्दस्य न मृगशीरोन्वोधकताऽपि । तथात्वे आदिमस्याकारस्य दैर्घ्याभावप्रसंगः । तदर्थं प्रज्ञादिगणाश्रयणनाद्यकारस्य दैर्घ्यं आग्रयणेति रूपसिद्धिः स्यान्न परं मृगशीरोनक्षत्रबोधकत्वम् । प्रज्ञादिगणाश्रयणेन ह्रस्वस्य निपातनेन आग्रयणशब्दस्य सिद्धिः ।

एवं चोक्तरीत्याग्रयनसम्बन्धतः प्रवर्तमानं आग्रयणशब्दः स्त्रियां प्रवर्तमानः समाननिमित्तात्पूर्वमास्यामपि प्रयुज्येतनक्षत्रेऽपीति । अतएवामरसिंहेनोक्तम् तस्मिन्नेवाग्रहायणीति । पुंसि प्रयुज्यमानः समानेन निमित्तेन आग्रयणरूपमापन्नोऽपि मृगशिरसि प्रयुज्यमानोऽपि न स मृगशिरसौ वसन्तसंपातस्थत्वस्य बोधनायाऽलं स्यादिति ।

यत्तु आग्रयणशब्दतो भाषिकशब्दविकारप्रथामनुसृत्य ओराइन् इति ग्रीकदेशीयपुरातनग्रन्थेषु प्रयुज्यमानस्य सारूप्यापादनम्, तत्र ग्रेत्यत्रत्यगकारस्य लोपे निमित्तानुपलम्भः । आग्रयणशब्दे प्रथमस्य आ इत्यस्योकारभावोऽग्रेत्यत्रस्य राभावो यणेत्यस्य इन भाव इति ओराइन् इति सिध्येत् परन्तु शब्दमध्यवर्तिगकारलोपोऽनियमितः कल्प्यः स्यात् ।

तदपेक्षया रौहिण शब्दतस्तस्य साधनं युक्तियुक्तं स्यात् । तत्र रौइत्यस्य आकारभाव आउ इत्यादौ सिद्धः । हकारलोपो नियमसिद्धः, इण्डित्यस्य इन्भावः । शब्दस्यादावोकारयोगस्य दर्शनादत्र तद्योगे ओराइन् रूपं सिध्येत् । ग्रीकदेशीयानां वर्णनमपि तथासत्यनुगुणं स्यात् । ग्रीकदेशीयप्राचीनग्रन्थेषु ओराइन् इत्यस्य सायुधराक्षसरूपत्वं कल्पितम् ।

निघण्टुपु मेघबोधकेषु शब्देषु वृत्राहिशंवरशब्दानामिव रौहिणशब्दस्यापि पाठेन तस्य वृत्रसमानार्थतया राक्षसरूपत्वेन वर्णनस्य युक्तत्वात् । मन्त्रेष्वपि यो रौहिणमस्फुरद्वज्राहुः रौहिणं व्यहन् इत्यादिना इन्द्रविनाश्यासुररूपत्वेन वर्णनस्योपलम्भात्तदुपपद्यते । एवं च तदीयानां क्वान् प्रक्वान् शब्दयोः श्वन् प्रश्वन् शब्दाभ्यां यथा संस्कृतरूपलाभ एवमोराइन् शब्दस्यापि मूलभूतं संस्कृतरूपमपि रौहिण इत्युपलभ्येत । राक्षसत्वेन कल्पनाया अप्युपपत्तिः स्यात् ।

एव चाग्रयणशब्दोऽग्निसम्बन्धेन प्रवर्तमानं अयनस्याग्रस्यावधित्वेन यस्य यस्य सम्भवति तमर्थं प्रतिपादयति । तत्रच मृगशिरसाऽपि अयनाग्रस्यावधित्वात्तद्वोचकत्वात्प्राग्रयणशब्दस्य यनस्तदानीं रोहिण्या वसन्तसम्पातनक्षत्रत्वेन राशिष्या मृगशिरसः पूर्ववर्तित्वेन पश्चात्प्रवर्तमानमृगशिरानक्षत्रस्य वसन्तसम्पातरूपदेश्यानां प्रावधित्वात् ततोऽग्रे रोहिण्याभयनप्रारम्भादवधित्वं तस्य । रोहिण्या वसन्तसम्पातनक्षत्रत्वं वैशाखामावास्यायां भवेत् तदानीं चन्द्रमसोऽपि तदेव नक्षत्रं भवेत् । दशैः सूर्याश्चन्द्रमसौरेकनक्षत्रयोगित्वात् ।

एव चोक्तरीत्या देवयानप्रारम्भरूपजगन्सम्पातस्याग्र रोहिण्या वर्तमानस्यावधित्वाद् मृगशिरसोऽयनाप्रावधित्वेन सम्बन्धेन प्रज्ञादिगणवशते आग्रयणशब्दबोध्यता । ततो नक्षत्राणाम् आग्रयणशब्द एव तन्क्षत्रयुक्तकालबोधकः स च तन्क्षत्रयुक्तं कालं पौर्णमासीरूपो यदा विवक्ष्यते तदानामाग्रहायणी पौर्णमासी तस्मिन्नेव नक्षत्रे भवतीत्यभिप्रायेणामरांसहेनोक्तं तस्मिन्नेवाग्रहायणीति । आग्रयणसम्बन्धात्पौर्णमासी तत्पदबोध्या तत्कालसम्बन्धादिष्टिरपि आग्रयणशब्दबोध्या । अतएव सा आग्रयणशब्देन व्यवहियते ।

१६. आग्रयणशब्दस्यादित्यावस्थाबोधकत्वम्

वेस्तुतस्तु आग्रयणशब्दो न मुख्यया वृत्त्या मृगशीर्षं बोधयति किन्तु दयावनरोयामवस्था गृहीत्वादित्यस्यैव बोधकः । यद्यप्येयाऽवस्थास्तावसरेऽपि आदित्यस्य स्यात्तथापि अग्रशब्दस्य प्रारम्भार्थत्वेनायनशब्दसाहित्योदयनाग्रत्वेनादित्यस्य लोच्यैवावस्था एतेन शब्देन बोध्यते । न चादयः सुमेरुमेवोर्ग्राह्यः, तत्रैव तस्या अवस्थायां प्रतीतेः । उदयशब्दाऽयमातुषागेनार्धं गमनमाह, तच्चादित्यस्य । तच्च गमनमादित्ये सम्पूर्णं दृष्टं परस्तात्स्यात् ।

एव च सम्पूर्णा दृष्ट आदित्यो यत्रोदयः सुमेरुप्रदेशे तत्र कलामात्रदर्शनमारभ्य क्रमेण तत्रत्यैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा परिक्रमैः संपद्यते । तावत्परिक्रमपर्यन्तं स दृष्ट इत्येव दृश्यते न पूर्णं । एव च तस्या खण्डितावस्थायां न स गन्तेति व्यपदिश्यते । एवञ्चास्यामवस्थायां स आग्रयणशब्देन बोध्यतेऽग्नयनं यस्मादिनिष्पुतत्या ।

भर्वा हि परस्तात्पूर्णा आदित्ये उदिते तत्र देशान्तरसम्बन्धादिना यातप्रतीतिः । सा चाग्रयणावस्थादित्यस्य सर्वादी मृगनक्षत्रमन्त्रिष्वे दृष्टेति आग्रयणसम्बन्धात्तस्याग्रयणशब्दबोध्यता । देवतासु अर्घ्यासुमेरावदित्यस्यादयावसरे सुमेरावस्थावसरः स्यात् । एव च तावत्स्थास्तावसरीया दृश्यते । तयाऽस्यामवस्थायां मसी न पूर्णादित्यस्यः खण्डितविम्बदर्शनान्न सर्वात्मनोपोत्प इति उभयाद्योगवत्पनया प्रेमादिव्यवहारः । उपसो हि आदित्यपत्नीत्वेन व्यवहारव-

२२०. द्वितीयो विवेकः

दादित्यमातृत्वमादित्यदुहितृत्वेन कल्पना । तदुक्त मन्त्रे अदितेर्दक्षो अजायत
दक्षाददितिः परि इति ।

२०. प्रजापति दुहितृपारोकहयाया आदित्यपरव्याख्यानेनाश्लोत्तत्रनिराकरणम्

प्रातः प्रथमत आदित्यादुषसा दर्शनेन परस्तादादित्यसन्दर्शने पूर्ववर्तिन्या-
स्तस्या आदित्यमातृत्वेन व्यवहारः, सायं च विम्बदर्शनं पूर्वं परस्ताच्च सायन्तनो
सन्ध्यारूपोषाः प्रवर्तत इति तस्या आदित्यदुहितृत्वम् । तस्या एव सन्ध्यया योगा-
भिप्रायेण प्रजापतेर्दुहितृभिर्ध्यानकथोदयः । अभिध्याने प्रेमपूर्वकत्वस्यापि सत्त्वेन
प्रेमकथावर्णनं ग्रीकदेशीयानम्, वैदिकेष्वकार्यकर्तृत्वेन कल्पना । तत ऊर्ध्वं तस्य
शास्तिरपेक्षिता सा रुद्रेणेति कल्पना । यतस्तस्यां खण्डितावस्थायामादित्यस्य
प्राच्यां दिशि इन्द्रशब्देन वर्णनाऽस्तावसरे तस्य रुद्रत्वेन वर्णना ।

खण्डितावस्थायां पूर्णत्वाभावेन पूर्णत्वेनेन्द्रादर्शनात्तस्य सत्त्वाभावे प्राप्ते
सजनीयसूक्तेन कार्यमुखेन तदनुमानप्रदर्शनम् । रुद्रश्चेन्द्रविरुद्धादिक इति मन्त्रे
प्रोच्यते रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षण इति । प्रशब्दयोगेन तच्चुत्तार्थस्य विरुद्ध-
सम्बन्धः प्रयाजप्रद्यौरित्यादिषु दृष्टोऽत्र दिशयोगेन प्रदिक् इन्द्रविरुद्धा दिक् ।

इन्द्रस्य दिक् प्राचीति तद्विरुद्धा प्रतीची दिक् रुद्रस्य, रुद्रस्य दिक् इन्द्र-
विरुद्धा चेदिन्द्रासावपि दिग् रुद्राविरुद्धा समानवित्तिवेद्यन्यायेन विज्ञायेत । तदेव
गृहीत्वोक्तमन्त्रे उक्तं रुद्राणां प्रदिशा विरुद्धया पूर्वरूपयेत्यर्थः, दिशयेन्द्र एतीति ।
एवं चास्तावसरे आदित्यस्यैव रुद्रत्वं गृहीत्वा प्रजापतिरूपस्याकार्यकर्तृरुक्तरीत्या
आदित्यस्य देवताभिः शास्तिः सा च रुद्रेणेति ।

आदित्यस्यैकस्य सत उपाधिभेदेन भिन्नत्वेन व्यवहार इति बहुवारमुक्त-
मेव । तच्चेदं मृगनक्षत्रसविवे दृष्ट्वा मृगस्य सवाणस्य ऊर्ध्वोत्फालनकल्पनया-
ऽस्तमिते आदित्ये मृगनक्षत्रं दृष्ट्वाऽयमेव स प्रेमी प्रजापतिरिति । तत्र वाणस्येव
तारका त्रितयस्य योगं दृष्ट्वा शरत्वकल्पना । वाणस्य त्रिभागकत्वं त्रिसन्धिर्ही-
पुरनीकं शल्यस्तेजनम् इति ऐतरेयब्राह्मणे उच्यते ।

आदित्यस्यान्तिमाऽस्तावसरे दृश्या कला वाणत्वेनोच्यते । अतएव पशुपुरो-
डाशयागार्थवादे शरभरूपत्वेन तस्योक्तिरैतरेये । शरभशब्दस्य शरवद्भासमान
इत्यर्थकत्वमपीत्यादि विस्तरेणान्यत्र निरूपितम् । अस्तावसरीयावस्थाग्रहणात्
ग्रीकदेशीयानां कुमेरुसम्बन्धता प्रतीयते त एव तंमृगनक्षत्रस्यास्तावसरे दृश्यस्य
वृष्टिप्रदत्वेन वर्णना क्रियते । भवति च कुमेरावस्तमारभ्यारात्रेरवसानं वृष्टि-
युक्ततेति देवानां माने इति मन्त्रे प्रतिपादितम् ।

एवं च मृगनक्षत्रस्योक्ताग्रयणसम्बन्धात्तद्वोध्यत्वेन वैदिकानां ग्रीकदेशीया-
दिपाश्चात्यपुराणकथानामुपपत्तिर्नतावता तत्र वासन्तिकसंपातस्थानकत्वस्य

प्रतीति । प्रत्युतास्तोत्तरवतिसायसन्ध्यायोगितयोपसा साक सम्बन्धवर्णनात् इह सर्वं कथाजात रोहिण्या वसन्तमपातस्यैवलिङ्गम् । अतएव यजुर्वेदे रोहिणीनाम्न प्रवृत्तिनिमित्तबोधनावसरे अर्थवाद उच्यते “देवा वै सर्वान्रोहानरोहन तद्रोहिण्या रोहिणीत्वमि”ति । सर्वरोहारोहवर्णनतस्तत परस्माद्वसन्तमस्याताभाव प्रतीयत इति ।

तथा चैवाग्रयणस्या खण्डिनावस्था कृत्तिकादिसम्पातस्यलेऽपि भवेत्तथापि न तामा तच्छब्दबोध्यता । सर्वादी मृगसविधस्थल एव तद्दर्शनादाग्रयणयोगान्मृगशिरसोतक्षत्रस्याग्रहायणशब्दबोध्यता । अत एवामरसिंहेन तस्मिन्नेवाग्रहायणीनि प्रतिपादितम् । एवञ्चाग्रयणयोगे मृगशिरसि तन्नक्षत्रयोग पौर्णमास्यामपीनि पौर्णमासीनाम्नो नक्षत्रनाम्नश्च समानरूपत्वेन मासबोधने व्यावृत्तिन स्यादिति विशिष्याग्रहायणी शब्दतो मासनामनिर्वर्तनाय ठको विधानमिति ।

यस्तु वर्षारम्भवर्षवसानयोर्मध्ये द्वादशदिनानामृभुस्त्वापवचन तत्र देवा मृष्यगृहेष्वामञ्छन्तीति बुद्ध्या पाश्चात्यपुराणक्यासु हरिणादिक्रीडावचनादि, वेदे सुप्तोत्थितानामृभूणा जिज्ञासाया मृगेण शुनो बोधकत्वादितिपादन मृगनक्षत्रस्य वासन्तिकसपातस्यत्वसाधकमिति तदपि न युक्तम् ।

ऋभवो हि किरणास्त आदित्ये पूर्णे कार्यकर्तारो पूर्णत्वदशाया तेषा कायोभावेन विराम इति स्वापकल्पना तेषाम् । सा चादित्यरूपे गृहे । तदुक्तं मन्त्र “द्वादशद्यन्यदगोह्यस्यादित्ये रणन्भुव ससन्त” इति । अगोह्यशब्दस्य गोपनासम्भवेन निमित्तोनादित्यपरता ऐतरेये प्रजापतेस्तनूतज्जकमन्त्राख्याने प्रदर्शितम् । खण्डितत्वदशाया पूर्णादित्याभावेनर्भूणा कार्यकरण प्रवृत्तिरादित्ये वर्तमानतेति गृहीत्वा तत्स्वापवचना आदित्यस्यादित्यवर्णना चेति ।

वृषाकपिमूक्ते इन्द्रस्य देवत्वेन नियन्त्रित्वेनामननकल्पनाधीजमपीदमेव । तत्रोक्तरीत्यास्तावसर प्राप्तो गतिराहित्येन पूर्णोऽयसावाशित्यस्तथापि तत्र तदगत्यभावेन ऋभूणा कार्यकर्तृत्वाभावेन विरामवचनम् । एव खण्डितत्वदशाया पूर्णत्वा भावेनापि कायकारणाभाव । एवमचिरादन पूर्णोऽपि विम्बे गनेरप्रनोतरा ऋभूणा कार्यकारणाभाव ।

एव च पूर्णाविम्बद्वय मध्यवर्तितखण्डितविम्बावस्था च गृहीत्वा द्वादशदिनविराम ऋभूणामिति कल्पना । प्रतिस्थल परिक्रमचतुष्टयोपयोगेन परिक्रमस्य च दिनशब्देन व्यवहरणाद् द्वादशदिनपर्यन्त नूतनपुरातनसम्बन्धसरसन्धौ ऋभूणा विरामो वा स्वाप इति वा कल्पनम् । यच्च ऋद्धिमन्त्रे स्वापोत्थित्यनन्तर प्रश्नप्रतिवचने शुनो बोधकत्ववचन तदपि मृगशिरस्सविधवर्तितारकाभिप्रायेण मुख्यम् । तथाहि तत्र मन्त्र.-

नुपृच्छांस्त ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो वुभूषत् ।

श्वान वस्तो वोवयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यस्यत^१ ॥ इति ॥

तत्रादित्यं प्रति पृच्छा उत्तरमपि तेनैवेति उत्तरदातेनादित्योऽत्र मन्त्रे वस्त-
शब्देनोच्यते । वस्तशब्दः पशुवाची पुमजवोघको मृगशब्दवोध्यः । मृगतत्वं च
मार्गणीयत्वान्मार्गणीयत्वं च तस्य रात्री इति तदेतद् गृहीत्वा पशुपुरोडाशार्थवादे
गौरमृग इति विशेषणेन गौरमृग इति वचनमैतरेये । अमृग इति विशेषणान्मृग-
रूपतापि तस्य भवतीति विज्ञायते । सा च रात्रावित्युक्तमेव ।

स च वस्त आदित्य ऋभून्वदत् श्वा वो वांघक इति मन्त्रे वचनम् । तत्र
श्वशब्देन न वास्तवशुनो ग्रहणं किन्तु वायोः । वायोः श्वशब्देन व्यवहारो मात-
रिष्वेति वायुवोघकेन शब्देन प्रसिद्धः । वायुश्च सर्वदागतिशाल्यादित्य एव । सुमे-
रुकुमेर्वाः स्थानतः सविधवत्यवस्तनस्थाने आदित्यस्य पाण्मासिकदर्शनापेक्षया
न्यूनकालिकत्वेन दर्शनम् । तत्र स्वल्पकालं तद्दर्शनादर्शने भवतस्तद्दर्शनादर्शन-
युक्त आदित्यो वायुशब्देनोच्यते ।

वायुशब्दे निरुक्तकारेण वकारस्याधिकस्य योगो मुख्यः शब्दस्तु आयुरेवेति
उच्यते । आयुशब्देन स्वल्पाधिकमिश्रणेन निमित्तेन वायुर्वोध्यते । तस्य तत्र
दैव्यस्यानेकदिनसम्बन्धित्वरूपस्य दानप्रार्थनामन्त्रेषु यथा “सविता ना रासतां
दीधमायुः इति । तस्यैव वायंरायुष्ट्वं गृहीत्वाऽऽयुषोऽपि आधिक्यप्रार्थनेति ।
अतएव मन्त्रे उच्यते “आयुः पवत आयवे” इति ।

तत्रैकत्र देशे तद्दर्शनकाले तद्विरुद्धदेशे तददर्शनकाले च तद्दर्शनमिति गृहीत्वा
आयुद्वयं कल्प्यते । तत्रैक आयुः वायुरपरस्मा आयवे वायवे तत्संगत्यर्थं पवत
गच्छति इति । पूर्वातोर्गत्यर्थत्वं निघण्टुषु । वायुद्वयं च स्पष्टमेव मन्त्रे प्रतिपाद्यते
“द्वाविमो वार्ता वात आ सिन्धोरा परावत” इति ।

सर्वथा वायोः श्वत्वं स एवभूणां सुप्तानां वोघक इति कल्पनोक्तमन्त्रे ।
वायुद्वययोगेन तत्र विरोधसम्बन्धेन श्व-प्रश्वशब्दाम्नां वचनम् । अतएव यमं प्रति
द्वयोः शुनोः पथिरक्षित्वेन वचनम् । एवं चेदं सर्वं वर्णनमादित्यपर लक्षणादिषु
तत्सत्त्वादिना कल्पितममुख्यमित्युक्तम् ।

तथाचोक्तरीत्या द्वादशपरिक्रमासम्बन्धेन द्वादशदिनानि पूर्वस्मिन् परस्मि-
न्वा अनन्तर्गनानीति अधिकत्वेन वचनादि । तदपि सर्वादी मृगस्थल उपलक्षित-
मिति, मृगादितारकानु तत् कल्प्यत इति न तत्सर्वं मृगशिरसा दासन्तिकसंपात-
स्थत्वसाधनायालमित्युक्तमेव । उक्तरीत्या द्वादशदिनपर्यन्तं सवत्सरवहिर्योगो

बहिष्पञ्चमानस्तोत्रे निगून्नामकस्तोमवशतस्तदीयविष्टुनिवशतश्च विज्ञायन इति
अवसरान्तरे प्रतिपादयिष्यते ।

यच्च मृगशिरस्य आग्रयणपात्रत्वेन यज्ञ कल्पनमित्युक्तिः सा तु विरुद्धेव ।
तत्र बीजमुच्यते-ग्रहाणां सन्ध्या सप्त, नामानि शुक्रमन्यीप्रभृतोनि शुक्रमन्वीत्य
नया सोममूर्यवाचकत्वेन प्रसिद्धग्रहवाचकत्वमिति सत्यासाम्याद्ग्रहवोचकत्वं
आग्रयणशब्दोऽप्याकाशस्य मगनक्षत्र बोधयतीति ।

यतो ग्रहमन्या मामयागे पञ्चदशविधा । तथाहि सवनेषु ग्रहा क्रमिका
केचन पुनरुक्ताः । यथा प्रातः सवने-उषाशु १, अन्तर्यामि २, ऐन्द्रवायव ३,
मैत्रावरुण ४, आश्विन ५, शुक्र ६, मन्यी ७, आग्रयण ८, उक्थ ९,
ध्रुव १०, वैश्वानरो रक्षा कल्पित ११ ऋतुग्रही १२, १३, ऐन्द्राग्न १४
वैश्वदेव १५ इति । मध्यन्दिने सवने-शुक्र १, मयी २, आग्रयण ३, उक्थ ४,
मस्तुतोयास्त्रय ५, ६, ७, माहेन्द्र ८, दधिप्रत् ९ इति । तृतीयं सवन-
आदित्य १, सावित्र २, वैश्वदेव ३, पात्नीव्रत ४, हारियोजन ५ इति ।

- नत्रापि केचन श्रीलूखला उच्यन्त उलूखलाशरपानेण गृह्यन्त । केचन
स्थालीग्रहा उच्यन्त । केचन उभयतोमुखाः । इति तथा नानात्वं त्वम् । तत्र
साकल्येन नबोलूखला, चतस्र स्थाल्य (अर्थात् स्थालीग्रहाश्चत्वारः) द्वौ ऋतु-
ग्रहोऽमुखाकृती, उभयतोमुखौ इति १५ । ऐन्द्राग्नवश्वदेवमास्तुतोयमाह
न्द्राणामृनुपानेण ग्रहणम्, दधिग्रहाऽग्निहोत्रहवण्या गृह्यन्त हूयन्त च ।

सावित्रवैश्वदेवपात्नीव्रतानामुपाश्वन्तर्यामिधारण्यतरण पात्रेण हारियोजनस्य
द्रोणकलशेन ग्रहो होमश्चेति । अत्र गुणान्यन्यन्तरं केवलमादित्यचन्द्रम परत्वेन
वचनमवशिष्टेषु ग्रहाणां मगनादीनि नामानि न भवन्तीति कथं मृगशिर परत्वं
आग्रयणस्य साधनं स्यात् । आग्रयण स्थालीग्रह इत्युच्यते । कथं तत्र मृगशिरसि
तत्सम्भवः ।

एतावता विस्तरेण विवेचनेन विज्ञायते यद्विधाग्राहणे उच्यमाना दीक्षा-
र्थास्य काला विभिन्नकालिका वर्षादिस्पास्तत्र फाल्गुनपौर्णमास्या वर्षादित्व
पूर्वकालिकमेव चैत्र्या अशीनं वर्षणं न युक्तिमदिति विज्ञानम् । वर्षादित्वं क्वचन
सपातादेवसन्त्येवेति पूर्वं विज्ञातं मकरादित्वं पाश्चात्यमिति वर्षणमयुक्तिमिति
प्रदर्शितम् ।

देवयानादेश्चातुर्विध्यस्य पूर्वसिद्धत्वेनैकस्मिन्नवावसरे त्रयाणां वर्षादीनां
समव प्रतिपादितः । स एव दीक्षाग्राहणे गृह्यते । तत्रैकाष्टकारूपा वर्षादि-
प कालमारभ्य, माघकृष्णाष्टम्या एकाष्टकात्वंमुच्यते-माघ्या परस्ताद्याष्टमी
ज्येष्ठ्या सप्तम्ये तामेकाष्टकेत्याचक्षते इति वचनेन ।

तत्र संपद्यन्तां नाम साष्टमी ज्येष्ठया । एकाष्टकात्वं कुतस्तस्याः । यतोऽष्टकशब्दोऽष्टाद्वयवकसमुदाय बोधकः, न त्वष्टम्यां तादृशत्वम् । एकशब्दार्थः प्रधानत्व मुख्यत्वं वा तद्योगश्च दूरे एव । तस्मादत्रैकाष्टकायोगादेकाष्टकात्वं तच्च मूल आचक्षत इति वचने संप्रदायनः प्राप्तिमिति बोध्यते । याजुषे त्रिशदुप-स्तावके सूक्त उक्त एकाष्टकाशब्देन व्यवहारः । एकाष्टका तपसा तप्यमाने-त्यादिना स्पष्टः । उपस्प्यष्टकशब्दयोगश्चोपाधिकः ।

तत्र मुमेहकुमेर्वोविपुववृत्तसंपतितयाम्योत्तरवृत्ते छेदविन्दुत उभयतः पार्श्वयोश्चतुर्विंशत्यंशपर्यन्तं प्रतिसम्बत्सरमादित्यस्य गमागमी भवतः । तत्र प्रतिपार्श्वं चतुर्विंशपर्यन्तं गमागमाम्यां मासपट्कमुपयुज्यते । एवं चैकमासायं तत्रांशाष्टकमुपयुज्यते ।

तत्रोदयात्पूर्वं सवितुर्मासपर्यन्ता स्थितिस्ततः पूर्वं मासपर्यन्तोपसःस्थिति रिति तानांशानुपाधित्वेनोपादायोपसोऽष्टकव्यवहारः । सा माव्यामष्टम्यां प्रथमेति एकाष्टका तद्योगादष्टमी तच्छब्देन बोध्या इत्यन्यत्र विस्तरः ।

फाल्गुनस्य संवत्सरमुखत्वेन वर्णनेन फाल्गुनादिः सावित्रकालाभिप्रायेण चैत्राणां नामस्य तु अदित्योदयरूपवर्णादित्वेन त्रयाणामेकत्र ग्रहणस्य तत्र वर्ण-नात् । एतावता नक्षत्रियप्रजापतेरनुरोधेन संगानस्यासर्ववृत्तभ्रमेण पञ्चानामेव नक्षत्राणां नियमनस्य सकृदंशनामात्रेणासम्भवेन पुनः पुनस्तत्र प्रवृत्तिः सांपातिक-परिभ्रमांशानां संख्यानियमनस्यापि अनेकवारदर्शनसाध्यत्वेनानेकेषां पर्यायाणा-मपेक्षणे एकैकस्य पर्यायस्य सप्तसहस्रवर्षपेक्षया अनेकवारं पर्यायापेक्षणे पर्या-याणां संख्याया अनियमेन वेदकालस्याप्यनियमनेनावधारणं दुःशकमेवेति दिक् ।

२१. ऐतरेयब्राह्मणोक्तस्तोत्रशस्त्रविपर्यासस्य वास्तविकं निरूपणम्

आदित्यस्योदयावसरेऽस्तावसरे च खण्डितविम्बता, तत्रोदयावसरीय-खण्डितविम्बस्य यथा आग्रयणपदबोध्यत्वमेवमुदयावसरीयस्य लोकभेदेनास्ता-वसरीयस्य च तस्यैतरेये स्तोत्रशस्त्रविपर्यासेन प्रतिपादनं क्रियते । तथाहि तत्रोच्यते 'देवरथो वा एष यद्यज्ञस्तस्यैतावान्तरी रश्मी यदाज्यप्रउगे तद्यदाज्येन पवमानमनुगंसिति प्रउगेणाज्यं देवरथस्यैव तदान्तरी रश्मो विहरत्यलोभाय तामनुकृति मनुष्यरथस्यैवान्तरी रश्मो विहरत्यलोभाये'ति ।

यथा वै स्तोत्रमेवं शस्त्रमिति स्तुतमनुशंसतीत्यादिवैदिकवचनतो याज्ञिक-व्यवहाराच्च स्तोत्रं पूर्वं तत्समानरूपं शस्त्रं तत इति क्रमः सर्वत्र स्तोत्रशस्त्र-वचने । परन्त्वसाज्यप्रउगशस्त्रयोर्विषये विपर्येति । वहिष्पवमानस्तोत्रं प्रथमं तत्समानरूपेण प्रउगेण शस्त्रेणानुशंसनीयम् ।

एवमाज्यस्तोत्राणि परवर्तीनि तानि समानरूपेणाज्यशस्त्रेणानुशस-
नोयानि, परन्तु बहिष्पवमानस्तोत्रमाज्येन शस्त्रेण अनुशस्यते, आज्यस्तोत्राणि
च प्रउगशस्त्रेण होत्रकशस्त्रैश्चानुशस्यन्ते सोऽयं विपर्यास उक्तब्राह्मण उच्यते ।
तत्र विहरतीत्यनेन विहरणं विपर्यय उच्यते । अत्र कुतोऽयं विपर्यास- कुतो वा
विपर्यासोक्तिः किन्निमित्तो वा विपर्यासकल्पनबीजभूतः प्राथमिकः क्रमः कीदृशो
वा स इति विचाराः प्रादुर्भवन्ति ।

नैतेषां विपर्यये ब्राह्मणं किमप्युच्यते । प्रत्युत निमित्तानुल्लेखात्सिद्धवद्भा-
वेन तद्गृहणाच्च प्राथमिकः क्रमो निर्हेतुकः स्वाभाविक इति गृहोत्वेव परवर्ति-
विपर्ययमात्रं ब्राह्मणं उल्लिख्यते । तस्य निमित्तं तत्र प्रतिपाद्यते, देवरथकल्पना-
सामञ्जस्यम् । अतएव तत्रस्तोत्रशस्त्रयोः रश्मित्वेन तयोर्विपर्यासो लोभाभावा-
येत्युच्यते ।

स च लोभाभावो वैपरीत्याभावेन सामञ्जस्यपर्यवसायी । अतएव लोके
दृश्यमानस्य रथादेरान्तररश्मिविपर्यासस्य प्रवृत्तिः । वस्तुतो लोके रथादेरान्तर-
रश्मिविपर्यासः प्रत्यक्षसिद्धवाहननियन्त्रणद्वारा दाढ्यमूलको न तु यज्ञे क्लृप्तदेव-
रथत्वोपपादकस्य आज्यप्रउगयोरश्मित्वकल्पनस्य तयोर्वा रश्मिरूपयोर्विपर्यासस्य
वशतः कल्पितो भवति ।

किञ्च तत्कल्पतावपि आन्तरयोरश्मिरूपयोर्विपर्योरश्मित्पयोर्विपर्यामेन
वस्तुतो देवरथस्य न कोऽप्युपकारः सिध्यति । कल्पनाया अन्वयस्थितत्वेन रथ-
त्वकल्पनाया असत्त्वेऽन्यरूपकल्पनाया वा तस्य विपर्यासस्यालोभसाधकत्वस्यो-
पपादयितुं शक्यत्वात् । तस्मान्नेय कल्पना साध्वी ।

किञ्च प्रथमक्रमस्य प्रामाणिकस्य सिद्धौ तद्भिन्नरूपस्य तस्य विपर्ययो-
क्तिकल्पनसम्भवः । स एव कुतः क इत्यत्र प्रमाणानुपलम्भः । किञ्चात्र तस्य
ग्रानुष्ठानिकक्रमस्य विपर्यासरूपत्वे मौलिकाविपर्ययस्तक्रमस्यापि कुत्रचन प्रयोग-
स्यावश्यकता ।

तदसत्त्वे तु अयं विपर्ययस्यत्वेनोच्यमानः क्रम एव मौलिक इति तस्य विपर्यय-
स्तत्त्वरूपस्यैवाभावापत्तेर्यज्ञे देवरथकल्पनोपपादकत्वस्याप्यभावापत्तेः । तस्माद्वि-
भिन्नमूलनिबन्धनत्वं तस्य वक्तव्यमिति । अहेतुकत्वं तु विपर्यासकल्पनस्यैवानुदया-
दृश्यक्रमस्यैवाविपर्ययस्तत्त्वत्वं स्यादिति ।

यत्तु आज्यनामवशतः क्रमस्य मौलिकत्वम् । आज्यस्तोत्रस्याज्यशस्त्रेणानु-
शसनस्योचितत्वं नामसाम्यात् । तद्वैपरीत्ये च प्रउगस्यापि विपर्यासोऽर्थः सिद्धः
इति । तदपि न मनस्तोपमावहति । अस्तु नाम नामसाम्यं मास्तु विपर्ययः

इत्यस्यापि संभवात् । मूलक्रमयोगित्यलानुपलम्भेन विपरीतापादनासंभवात् । तस्मादन्यनिमित्तनिवन्धनत्वं व्यवस्थाप्य विपर्ययादेवचनं कर्तव्यम् ।

ब्राह्मणे च तदनुपलम्भ इति चेदत्रोच्यते—ब्राह्मण प्रामाण्यादत्र विपर्ययो मन्तव्यः । विपर्ययार्थं च मूलक्रमोऽन्यरूपः स्वीकार्यः । स च नामसाम्यनिवन्धन एव । ननु चोक्तं नामसाम्यस्या प्रयोजकत्वमिति ।

भवेदेतदेवं यदि ग्रहेतुको नामोपनिवन्धः स्यात् । न च तथा । ब्राह्मणान्तरे आज्यशब्दस्य निर्वचनमुच्यते, “यदाजिमोयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्” इति । आजि-वावनस्य तत्पदनिर्वचने हेतुत्वबोधनात् तच्च प्रकृते कथं संभवतीति विचार्यम् । स्त्रोत्रशस्त्राणां शब्दरूपाणामचेतनानामाजिवावनासम्भवात् । यत्त्वर्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावेन विरोधेऽपि न दोष इति । स्वार्थे तात्पर्याभावेनाप्रामाणिकत्वे आज्यशब्दप्रयोगाद्योनक्रमविपरीतक्रमकल्पनाया ब्राह्मणोक्ताया उपपादनासम्भ-वात् ।

न च विरोधेऽपि अर्थवादान्तर्गतेति न तत्र साक्षोदक्षमर्हतेति । तद-युक्तम् । प्रशंसार्थमुपादीयमानोऽप्यर्थवादः साक्षात्प्रशंसामवोच्यंस्तदर्थं प्रकारान्तर-मनुसरस्तदर्थहेतुविशेषनिवन्धनत्वमेवेति संतुचयति । एवं च प्रकृतेऽपि साक्षा-त्प्रशंसाबोधनमकृत्वा प्रकारान्तरेण प्रशंसा बोधयंस्तस्य हेतुविशेषनिवन्धनत्वं सूचयति इत्येव युक्तम् ।

प्रशंसाया तस्याविवक्षितार्थत्वमिति वचनमात्रेण तत्परित्यागकल्पनानी-चित्यम् । अविवक्षितार्थत्वेन तद्व्याख्याने व्याख्यातृणां प्रयत्नवैयर्थ्यात् । किञ्च शबरस्वामिभिस्तादृशस्थले नित्यं कञ्चनार्थं गृहीत्वा तदुपपादनस्य वचनम् । वार्तिककृता तादृशस्थले दिक्प्रदर्शनार्थं नित्यार्थपरत्वेन व्याख्यानं तत्सर्वमयुक्त-मापेत् ।

किञ्चात्र रश्मिरूपत्वेन विहरतीति विहरणस्य विविः, प्रकारान्तरेण तस्याप्राप्तत्वात् । विहरतीति पदस्य विपर्ययार्थकत्वेन कथं स इति विचारः । भाष्यकृता तत्पदस्य संपादनार्थत्वव्याख्यानेन विरोधानुपस्थापनमेव । परन्तु तथा व्याख्यानं नात्र विरोधाभासनेऽपि वचनान्तरेण प्राप्तस्य विरोधस्यानुपपादनं स्यात् ।

यथा वै स्तोत्रमेवं शस्त्रम् इत्यनेन साम्ये प्राप्तेऽत्र प्रकारान्तरस्याश्रयणेन विहरनीत्यस्य विरोधकार्यकत्वस्यैवोचितत्वम् । अत एवार्थवादेन विरोधस्यैव विविप्राप्तस्य प्रशंसनं क्रियत इति तस्य संगतिः । तस्मान्मीमांसाभाष्यवार्तिक-कारवचनानुसारेण कथमस्य ब्राह्मणोक्तार्थवादस्य नित्यार्थपरतयोपपत्तिरिति विचारणीयम् । तदर्थमुच्यते—

मर्त्यं, शब्दानामचेतनानामाजिघावनं न सम्भवति । समानात्स्यानाश्रयिता-
वधिदेशपर्यन्तं यत्किञ्चिद्वस्तुनामकृतं समूहं धावनस्याजिपदार्थत्वात् । तत्र
फनेच्छया धावनस्य चेतनमम्बद्धस्याचेतनेष्वप्यम्बद्धस्तथाप्याजिसम्बद्धार्थप्रकाशक-
त्वाद् गौणं आजिसम्बन्धमन्तद्वशतः शब्दात्मकस्तोत्रमस्यादरण्याज्यशब्दव्यवहार्य-
त्वम् । यदाजिमोगुरित्यत्राज्ययनं शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमयंवृत्तौति तेषामाज्यशब्द-
वाच्यता ।

अथैषि यदाजिमोगुरित्यत्रास्पष्टता कर्तृपदानुपादानात्, तथापि स्थलान्तरे
ब्राह्मणे "देवा वै सोमस्याग्रपेये न समजानत तस्मिन्देवा न समजानत ममेदमन्तु
ममेदमिति । ते मञ्जानाना अश्रुवन्नाजिमस्यायामहै स यो न उज्जेष्यति तस्येदं
नविष्यति" इति देवानामाजिघावनस्य वर्णनात् । तथा अश्वतरीरयेनाग्निराजिम-
धावत् इत्यादिना देवतानामाजिघावने वाहननिर्देशादेवताया वाऽजिघावन-
कर्तृतया ग्रहणम् ।

आजिघावनदेशश्च 'तत्र ब्राह्मणे तेज्जनेर्गृहपतेरादित्य' काष्ठामकृवंत इत्यनेन
आदित्यपर्यन्तो गृहपतिमग्निमारम्य देशो वर्ण्यते । तस्मिन्देसे आजिघावनं
देवानाम् । देवाश्च किरणरूपाः । तेषामाजिघावनस्य—

ईमन्नास. शिलिकमध्यमासः संशूरणोऽसौ दिव्यासौ अत्याः ।

हसा इय श्रेणिशो यतन्ते यदाजिषुदिव्यमज्जमश्वः^१ ॥

इति मन्त्रे हमा इवेत्युपमानादिव्यमज्जमिति वर्णनेन किरणानामाजिघावन-
मिति स्थलान्तरे निरूपितम् । तेषां किरणानामादित्यास्तमये तद्विम्बवियोगेन
तस्य च विम्बस्य सहस्रकिरणवत्तया सहस्ररूपस्य लभ्यार्थं विम्बपर्यन्तं धावनम्,
तच्चादित्यान्मयमारम्येति । आदित्यस्यास्तमयेऽग्नौ प्रवेशवर्णनेन अस्तशब्दस्य
निष्पट्टेषु गृहार्थकेषु नामसु पाठेन गृहार्थत्वम् । एव चास्तं गृहं प्राप्तस्याग्निरूपता-
पन्नस्य गृहपतित्वम् ।

तमिमं गृहपतिमग्निमारम्य द्वितीयदिने उदेष्यन् आदित्यस्य विम्बपर्यन्त-
त्वात्तस्यादित्यविम्बस्यावर्धित्वेन पूर्वोक्तो देश आजिघावनस्येति । तत्रास्तावमरे
वियत्कालपर्यन्तं किरणानां सन्दर्शनात्तेषामाजिघावनारम्भः । मध्ये च तमोमये
काले ते धावन्त एवेति कल्पना ।

पुनरुदयात्पूर्वं तेषां किरणानां दर्शनेन त एवेमे आजि घावन्त इति विज्ञा-
नात्तेषां किरणरूपाणां देवानामप्युदयात्पूर्ववर्ती देशोज्जाजिघावनदेशत्वेन शेष-
भूतो गृह्यते । किरणाश्चोदयात्पूर्वं सवितृकालमारम्य दृगोचरा भवन्तीति मन्त्रं
सवितारमुद्दिश्योच्यते ऊर्ध्वमानु सविता देवो अथेव इति ।

निरुक्ते सवितुः कालः यदा द्यौराकीर्णरश्मिरपहततमस्का भवति स सावित्रः कालः इति प्रतिपाद्यते । सवितुश्च मित्राभिन्नत्वम् उत मित्रो भवसि देवधर्मभिरित्यनेन मन्त्रे प्रतिपादनान्मित्रस्य मित्राय पञ्च येमिरे जना इत्यनेन पञ्चभिन्नियम्यत्वस्य वचनान्नियन्तारश्च पञ्चादित्योदयात्पूर्ववर्तिनो घटी-पञ्चकरूपकालावयवा इत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् । तद्वशत उदयात्पूर्ववर्ति-घटीपञ्चकरूपकालेनातिवाह्यः किरणोद्देशः किरणानामाजिधावनदेश इति फलति ।

तस्याजिधावनस्यादित्यमण्डलपयन्तत्वेन मण्डलस्यावधिरूपस्याजिधावन-देशत्वाभावान्न तस्मिन्नाजिधावनम् । द्वितीयदिनारम्भश्च सम्पूर्णमण्डलदर्शनतः प्रवर्तते इति सम्पूर्णमण्डलदर्शनतः पूर्ववर्तिखण्डितविम्बदर्शनस्य कालो न दिना-न्तरोयः । नापि स पूर्वदिवसीयरात्रिसम्बद्धः । तत्र विम्बदर्शनप्रारम्भेण रात्र्या अवसानात् । एवञ्चायं खण्डितादित्यविम्बसन्दर्शनकालो न पूर्वपरदिनयारन्तः पतितो मध्यवर्तीति भवति । आदित्यकिरणविषये चैवं कल्पना वर्तते यदिमे किरणा अन्यत आगत्यादित्ये प्रविशन्ति ततो निर्गच्छन्ति चेति ।

अनयोः प्रकारयोः क्रमशोऽरनामिभावेऽनारनेमिभावेन वचनम् । अन्यत आगत्य विम्बे प्रविशतां तेषामराणामिव नाभौ प्रवेशो भवति । तत्र येनारेण चक्रस्य भूमिसंस्पर्शो रथचक्रस्थले सोऽरो नेमित आगत्य नाभौ संमुखं प्रविशति, यौ चारौ पूर्वोक्तस्य भूमिस्पृष्टारस्योभयपार्श्ववर्तिनौ भवतस्तौ तिर्यक्त्वेनाभि-मुखं गच्छन्तौ प्रविशतः ।

एवमिमे किरणा अपीति तत्त्रैविध्यमभिप्रेत्य समानार्थकत्रिविधधातुप्रयोग एकस्मिन्नेव वाक्ये मन्त्रेषु । वह्निवर्णने वह्निं प्रत्युच्यते 'आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चेति' । तत्र सम्मुखमागन्त्रभिप्रायेण ह्रवेज् धातोः प्रयोगः । सम्मुखमागत्य स्तूयमान इति तदर्थः । तथेड्यो वन्द्यश्चेति । तत्रेडनं स्तुतिर्वन्दनमपि स्तुतिः । तत्र बाभभागतोऽर्थाद्रात्रिभागत आगत्य तस्मिन्पार्श्वे नमस्कुर्वन्तः स्तुवन्ति इति ।

यथा कश्चन गन्तुं प्रवृत्तो विरक्तः पश्चादागत्य नमस्कारपूर्वं सोऽनुनीयते तद्वत् । विश्वेषां देवानामेहिमायासोमाद्रवसः प्रभृतिविशेषणैरयं भावो व्यज्यते इत्यन्यत्र प्रपञ्चः ।

एवं सति वामभागतः समागत्य मण्डले प्रविशन्तो वन्दितारस्तैर्वन्द्य इत्यर्थः । दक्षिणपार्श्वतश्च समागत्यार्थाद्दिनभागत आगत्य विम्बे प्रविशन्तः स्तो-तारस्ते तदभिप्रायेण्डधातोः प्रयोगः अग्निश्चादित्य इत्युक्तमेव । तेषां चैषां किरणानामयं विशेषो भवति तद्रात्रिकालीनानां केवलरश्मिरूपत्वं तत्र विम्ब-वत्वाभावात् । दिनकालिकानां च सविम्बरश्मिरूपतेति ।

रश्मयश्च येन मार्गेण गच्छन्ति तस्य छादनाच्छन्दोऽसीति कल्पन्त इति वामभागीयानां रश्मीनां केवलच्छन्दोवैशिष्ट्यं स्तुतो । तदेव प्रकारान्तरेणोच्यते केवलैरेव मन्त्रे स्तव इति । अथ शसनशब्देनोच्यते । दक्षिणभागीयानां तु विम्ब-
विशिष्टच्छन्दोवैशिष्ट्यम् । इदं स्तुतिस्तोत्रादिशब्दरुच्यते । तत्र विम्बस्य साम-
शब्देन बोध्यत्वं ब्राह्मण उच्यते इति सामविशिष्टक माध्य स्तोत्रम् । तद्रहिर्नर्द-
मानसाध्य शस्त्रशब्देनोच्यते इति निष्कर्षः ।

एवं चेन्मर्मध्यभागमर्थात्खण्डितविम्बमारभ्य स्तुतिं कर्तव्या । तत्रकेयां
विम्बराहित्यमपरेषां तत्साहित्यं भवति विप्रकर्षादिकं तु सर्वं समं भवतीति श्लो-
कशस्त्रयो साक्ष्यम्, तदभिप्रत्योच्यते “यथा वै स्तोत्रमेव शस्त्रम्” इत्यादि ।

एवञ्च सति मन्यरूपे खण्डितविम्बसं दर्शनस्थले प्रारब्धा स्तुतिर्न त्रा-
रात्रिसम्बन्धिनो नापि दिनसम्बन्धनीति । तस्य समूचनं स्तोत्रशस्त्रनामभिः ।
एवं किरणसम्बन्धितया बलुप्तव्यवहारानुरूप्येण यः शक्यमानुष्ठानेन तत्रापि तथैव
व्यवहारः ।

तथाहि दिनान्तर उदित आदेत्य पवमान इत्युच्यते पवतेर्धातोर्गमनार्थेषु
धातुषु निघण्टो पाठात् । पवमानो गच्छन् । तदीयं स्तोत्रं च दिनान्तरकालतो-
बहिर्भूते खण्डितविम्बदर्शनरूपमध्यस्थाने त्रियते । तस्य च स्थानस्य दिनान्तर-
स्थानतो बहिर्भूतत्वेन तद्वोधनाभिप्रायेण तत्स्तोत्रस्य नाम बहिष्पवमानस्तोत्र-
मिति । तत्साम्याय शस्त्रस्थले विरुद्धयोगार्थकपदयुतं शस्त्रं वक्तव्यम् । तच्च
तादृशं पद प्रउगम् इति । प्रउगशब्दश्च प्रापसर्गाद्युज्जातो निष्पद्यते । यकारलो-
पश्च वैदिकः । प्रशब्देन विरुद्धो भावो द्योत्यते । यथा दिशः प्रदिशः द्यौः प्रद्यौः
इत्यादिस्थले ।

एवमत्र रात्रिविरुद्धयोगः खण्डितविम्बदर्शनस्थले च भवति । तत्र स्तोत्रा-
नुरूप्याय न रात्रिविरुद्धसम्बन्धयोगिणे दिनान्तरसम्बन्धायोगिनो बोधकः प्रशब्देन
युगं तच्छब्दबोधमित्यर्थः । तादृशं शस्त्रं वक्तव्यम् । तच्च प्रउगं शस्त्रं तादृश-
मित्ययं शब्दबोधनाभिप्रायेण मुख्यं क्रमस्तमप्रयुज्यपरवर्तिशब्दबोधमाज्यना-
मकमेव शस्त्रमत्र प्रयुज्यते ।

सोऽयं विपर्यासः, स च यज्ञे देवरथकल्पनया विद्यते ब्राह्मणे । यथा च
लोके रथस्थले पाशवद्वययोग्यश्वद्वयनियन्त्रणाय प्रत्यश्वं प्रतिपाश्वं रज्जुद्वयबन्ध-
क्रियते, तावता प्रत्येकाश्वनियन्त्रणस्य गमनानुसारेणैकस्याश्वस्य विनियन्त्रण-
मपरस्य मुनियन्त्रणमित्याद्यर्थमश्वद्वयस्याभिप्रेतनियन्त्रकरज्जुद्वयमध्ये प्रत्येक-
मश्वसविधपाश्ववर्तिरज्जुद्वयमान्तरं पाश्वान्तरस्य बहिष्पत्वेन तत्रत्यरज्जुद्वयस्य
बहिष्पत्वात्, तदान्तरं रज्जुद्वयं विपर्यस्यते, एकस्य रज्जुपरस्य रज्ज्वा योज्यते,
तदीया च रज्जुः प्रथमस्य रज्ज्वा समुज्य रज्जुद्वयं प्रत्यश्वं सपाद्यते सारथिभिः ।

तावताश्वद्वयं सुनियन्त्रितं विनियन्त्रितं च भवति गमनानुसारम् । तावता च गमनस्याभिमतदिवकृतया तदभावरूपव्यामोहाभावो भवति । सोऽयमलोभो रथस्थले आन्तररश्मिविपर्यासनिबन्धनो यथा लोके, एवं यज्ञे रथत्वकल्पनायां रश्मिस्थानीयत्वेन बलुप्तशस्त्रद्वयविपर्यासे लोभो व्यामोहाभावो भवतीति तदर्थं शस्त्रविपर्यासः कर्तव्य इति ब्राह्मणे बोध्यते । तत्र शस्त्रद्वयाविपर्यासे कथं व्यामोहप्राप्तिः कथं च विपर्यासेन तन्निरास इति नैतद्विशदमुक्तं ब्राह्मणे, रथ-
दृष्टान्तवर्णनेन व्यामोहतदभावयोः सामान्येन तदुक्तानं तावता तद्विशेषज्ञाना-
भावोऽतस्तज्ज्ञानार्थः प्रयत्नोऽपेक्षितः ।

स चैवं शस्त्रप्रयोगमूलभूता सौरी परिस्थितिरसन्दिग्धरूपेण बोधनीया शस्त्रद्वारा । सा चेत्तया बुद्धा न भवेत्स व्यामोहोऽत्र । यथाबद्धबोधाभावरूपव्या-
मोहाभावो विपर्यासस्य फलम् । तत्र दक्षिणपार्श्वीयरश्मिसम्बन्धाभिप्रायेण यथाऽ
त्र प्रथमेन स्तोत्रेण बहिष्पवमाननाम्ना सन्दिग्धदिनान्तरसम्बन्धाभावो रात्रि-
सम्बन्धाभावश्च बोध्येते, तथा वामपार्श्वीयसम्बन्धाभिप्रायेण शस्त्रतोऽपि दिना-
न्तरसम्बन्धाभावरत्रिसम्बन्धाभावयोरसन्दिग्धरूपेण बोधोऽपेक्ष्यते । स च प्रथम-
शस्त्रस्य प्रउगेति नामवशतो सन्दिग्धो न भवति ।

यद्यपि विरोधार्थं प्रशब्देन रात्रिविरुद्धसम्बन्धबोधो सन्दिग्धस्तथापि
दिनासम्बन्धबोधस्य सन्दिग्धता व्यामोहः । रात्रिविरुद्धसम्बन्धश्च दिनासम्बन्ध-
मध्यमस्याने दिनसम्बन्धे च समान इति व्यामोहप्राप्तिः । यदा च प्रउगं प्रथमं
शस्त्रनाभशस्याज्यं प्रथमं शस्यते तदानीं तस्य व्यामोहस्य निवृत्तिः । न चाज्य-
शस्त्रवचनेऽपि व्यामोहसत्त्वमेव । आज्यशब्देन दिनरात्र्योरुभयोः सम्बन्धस्य
प्राप्तिरिति वाच्यम् । शस्त्रबोधकेनाज्यशब्देन व्यामोहप्राप्तावपि शस्त्रगतमन्त्र-
स्तस्य निवृत्त्या दोषाभावः ।

आज्यशस्त्रे हि भागत्रयेण त्रिविधाः मन्त्राः पठ्यन्ते । प्रथमेन भागेन
तूष्णींशंसनामकमन्त्रपाठः । द्वितीयेन निविन्नामकमन्त्रपाठः । तृतीयेन भागेन
सूक्तगतमन्त्रपाठः । तदभिप्रायेणोच्यते तूष्णींशंसनिवित्सूक्तेराज्यशस्त्रं त्रिपर्वकम्
इति । तत्र तूष्णींशंसमन्त्रवशतो व्यामोहनिवृत्तिः । तूष्णींशंसनामकास्त्रयो मन्त्राः
भूरग्निज्योतिर्ज्योतिरग्नीम्, इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रोम्, सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः स्वः सूर्योम् ।

एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः खण्डितादित्यविम्बवर्णना । आदित्योदयप्रारम्भेऽग्निज्यो-
तिपोः पर्यायरूपता, मध्यभागे चेन्द्रज्योतिपोः पर्यायरूपता, उदयसमाप्तेः पूर्वं
मध्यभागात्तत्र च सूर्यज्योतिपोः पर्यायरूपतेति । एवं खण्डितादित्यविम्बसन्दर्शन-
सम्बन्धबोधनेनैते रात्रिसम्बन्धाभावो विस्पष्टं बोध्यते । तत एव च दिनसम्बन्धा-
भावस्याप्यसन्दिग्धतया बोधाद्व्यामोहाभावः । स चांक्तराश्याशस्त्रविपर्ययनिब-
न्धन इति ब्राह्मणतात्पर्यमिति दिक् ।

भाष्यकारेणोक्तब्राह्मणव्याख्यावसरे विहरतीत्यस्य मपादयनीत्यर्थः कृतः, स न युज्यते । तथा सति रथकल्पनाया आन्तररश्मिकल्पनाया विहरतीति विपूर्व-कहृषानोश्चोपादानं निरर्थकं स्यात् । विपूर्वकहृषातोश्च विपर्ययार्थकत्वं विद्वत्पोळशिनि शसतीत्यादिषु दृष्टम् । विरोधार्थत्वे विचार उपरिष्ठात्प्रदर्शिन इति दिक् ।

२२ ग्रावस्तुतिविषयकस्यापिकायाः आदित्यपरव्याख्यानम्

ऐतरेयब्राह्मणे ग्राह्ये स्तुतिसम्बन्धेनाह्वायिकोच्यते । “देवा सत्रंचरो सनमनुतिष्ठन्ति स्म । तेषां पाप्मनो विनाशा न जातस्तदानीं काद्रवेयोऽत्रंद सर्पपिर्मन्त्रकृतानुवाच, भवतामेका होत्रा क्रिया कृता, ततः पाप्मविनाशो न जातः । अहं वस्ता क्रियां करवाणि भवता सत्रे, तेन पाप्मनो विनाशो भवेदिति” ।

देवताभिः । अम्प्रतिपन्नेऽस्मिन्नर्थे स काद्रवेयः प्रतिदिनं मध्यन्दिने समागत्य ग्रावस्तुतिं करोति । तथापि “सोमो राजा देवानां पाप्मनो विनाशेन देवानु-मत्ताञ्चकार । तदानीं देवैः स्थिरीकृतम्, यदयमाशीविषेऽस्माकं राजानमवेक्षतेऽतस्मिन् दीय विषमत्र सोमे उपमुत ततो नो माद” इति । ततोऽप्याग्निपिनाहं कुर्म इति स्थिरीकृत्य तथाऽनुष्ठितेऽपि पुनर्देवानामुन्मादं समभूत् ।

तदानीं पुनस्तरेव स्थिरीकृतं यदयं स्वीयेरेव मन्त्रे स्तोतोति तन्मन्त्रेऽपि विषसम्पर्केणैव उन्मादोऽतोऽस्य मन्त्रान् स्वीयमन्त्रं, ममृक्तान् कुर्म इति तथानुष्ठिते देवानां पाप्मक्षयं सञ्जातस्तदनुसारेण ग्रावस्तुतिर्मध्यन्दिने कर्तव्या । यो विजानाति एव तस्यापि पाप्मनो विनाशो भवतीति ।

अत्रानेके विचारा प्रादुर्भवन्ति । को वायमवुंद काद्रवेयः, कथञ्चतस्यावुंद इति नाम, कथं च स सर्पः सन् स्तुतिमकरोत्, कथञ्चामावृषिर्मन्त्रकृच्च । कथं तदक्षिसम्बन्धान् सोमे दोषः, कथञ्च देवानामुन्मादः, अग्निपिनाहेऽपि तदीयमन्त्रेऽपि तदीयविषरूपदोषसंक्रमः, कथं मन्त्रपाठमात्रेण सोमे दोषसंक्रमः, कथं च तद्वशतो देवानामुन्मादः, कथं च तन्वान्तरसम्पर्कः, कथं तद्दोषतो निवृत्तिः, कथञ्च देवताभिरनुष्ठितमिति तत्सादृश्यात्, कथं माध्यन्दिने एतदनुष्ठानमित्युक्तिः । नित्यत्वात् कर्मस्वरूपस्य देवतानुष्ठानतः पूर्वं कीदृश स्वरूपम् ।

यद्यपि न सर्पश्चापि, कथं तर्हि ब्राह्मणे तदुक्तिः । कथं तदीयोऽन्यविषग्रावस्तुतिकरणेन सर्पाणां जीर्णत्वकृत्यागो नवोनत्वकृष्णाप्तिरित्यादयः । अथैवादत्वेनाविवक्षणमिति तत्र न दोष इति । तदपि न युक्तम् । अथैवादत्वेनाविवक्षणं

किमिति तदर्थव्याख्याने प्रवृत्तिः । एवं सर्वचरुशब्दोऽत्र देशबोधको यज्ञबोधको वा, पाप्मापि दुरदृष्टं वा अन्यो वेति ।

तत्र वेद आदित्यस्यैवैकस्य वर्णनाद् ब्राह्मणस्यापि वेदत्वेन तत्रोक्तः कथा अपि आदित्यस्यैव कर्मविशेषमवस्थाविशेषं वा वर्णयन्ति । ताश्च साक्षात्तं वर्णयन्ति साजात्येन वा तथा प्रवर्तन्ते । तत्रोदीयमानादित्यविषयेऽनेकाः कल्पना यत उदेति यत्रोदेति तद्देशद्वयाभिप्रायेण । तत्र यत्रोदेति तत्रासावपां सकाशत उदेति, उपसः रुकाशत उदेति, उदयाद्वितो जायते, रश्मिर्योज्यते, उत्पत्तिरेवा तत्र तस्य, दत्तोऽसौ हुतो वा यागे, इष्टो वेत्यादयो नानाविधाः कल्पनाः ।

एवं यत उदेति तद्देशाभिप्रायेण तद्देशीयैरसौ हूयते, तत्र मृतिं प्राप्नोति, तत्रत्यानामुपरि विरक्तो गुप्तभावं गन्तुं गच्छति, उपसा वापह्नियते, वरुणेन बद्धो बन्धविमुक्ति क्रमशः कर्तुं प्रवर्तते, कृष्णवर्णतामुपगत इत्यादिका नानाविधाः कल्पना दृष्टिभेदेन । तादृशीमुदयावसरीयामादित्यस्य परिस्वित्तमभिप्रत्येषा कथा । आदित्य उदयन् कतिपयेन समयेनोदितो भवति । तत्समयश्च देशभेदेन यूनाधिको भवति ।

यथा विपुवति तत्सविधवतिनि वा प्रदेशे कतिपर्यन्तिमैरसावुदेति । यथा यथाऽसौ ध्रुवाभिमुखे प्रदेशे उदेतुं प्रवर्तते तथा तस्योदये कालाधिक्यं भवति । ध्रुवप्रदेशे च पूर्णग्रहणापेक्षया त्रिभिः पर्यायैस्त्रिभिर्दिनैर्वा, अपूर्णस्यापि ग्रहणे चतुर्भिः पर्यायैश्चतुर्भिर्दिनैर्वा सम्पद्यत आदित्यस्योदयः । यथा भुव उत्तरपाश्वे एवं दक्षिणपाश्वेऽपि ।

तत्र ध्रुवप्रदेशे भुव उत्तरपाश्वे आदित्यस्योदये विलम्बमपेक्ष्येषा कथा । तत्र देवाः किरणाः । तेषामपि विषये विविधरूपेण कल्पनाः । अस्तमुपगतस्यादित्यस्य पश्चात् समुदितरूपेण धावन्तस्तमनुनयन्तीव एहिमायासीरित्यादि अनुनयोपयोगिवाक्यजातं प्रयुञ्जाना इवेति । तदभिप्रेत्य वेदं वर्णने तेषामेहिमायासः पदेन वर्णना । तथेमे देवा आदित्यरूपसहस्रस्य सहस्रसंख्याकथनस्य लाभार्थं सम्भूयार्जि धावन्तीवेति ।

यथा लोके आजिघावनस्थले किञ्चन फलं लब्धुं नियताद्देशान्नियतदेशपर्यन्तं पदभ्यां वाहनैर्वा अश्वादिभिः सम्भूय धावन्ति । तदेतन् स्पष्टं ब्राह्मणं निर्दिश्यते यथा—“तेऽग्नेर्गृहपतेरादित्यं काष्ठांमकुर्वत देवा वा ओपधीषु पवत्रा-
प्वजिमयुः ते सञ्जानाना आजिमयुः इत्यादिना ।

आजिघावने फलमपि क्वचित् सोमस्याग्रपानम् क्वचिद्विवाहे बहुपुलाभः, क्वचित् सहस्रादिलाभ इत्यादि । एवं देवानां यज्ञकरणमिति । तादृशं यज्ञनिमित्तकृत्यात्राख्यायामुच्यते—देवाः सर्वचरो सत्र निपेदुरिति । अत्र सर्वचरुरिति

यज्ञनाम । सर्वेश्वरूयनेऽथ यज्ञ इति सर्वचरुयज्ञ । चरुशब्दतोदनस्यानी तत्स्य ओदनश्चोच्यते । सा च स्याली अत्र दित्यमण्डनरूपा विवक्ष्यते । आदित्ये नाना-
विधवस्तुसाजात्येन विविधपादशिरोऽक्षिकुम्भादिरूपं कल्पना ।

एवमत्र चरुस्यालीत्वेन कल्पना । तस्या हविष्पूर्णता, हविश्चात्र तेजा-
स्पम । तस्या सर्वस्य यज्ञ उपयोगेन तस्य सर्वचरुशब्देन व्यवहार । सप्तशब्देन
वर्णनादत्र देवानां सर्वेषामविशेषभावेन कर्तृत्व यज्ञे । आदित्य एक देश प्रकाश्या
पञ्चदेशप्रवाशनाथमुदये पूर्वदेशस्थैरसौ हूयते इत्यादिकल्पना पूर्वमुक्ता ।

तदनुसारेण पूर्वदेशस्थं सवचरूपस्यैतस्य होमरूपकमानुष्ठान भविष्य
त्यपरदेशप्रकाशनार्थं तच्च तमसा विनाशेनति । तदत्रोच्यते सर्वचरुयज्ञानुष्ठा-
यिना देवानां पाप्मा तेजान्पतस्तद्विघातो न जात इति ।

अथ भाव — उदयन्नादित्यो ध्रुवप्रदेशे सुमेरुकुम्भेरूपे त्रिभिः पर्यायैरुदे-
तीत्युक्तं प्राक् । तत्र देवताभिरेतस्य सवस्य चरुरूपयोगेऽपि न सर्वात्मना तमो-
विनाश । यत् पूर्वदेशस्थैरपूर्वं विद्यमानं पूर्णबिम्बं हुतम् । तत् परदेशे उदय-
प्रारम्भश्चास्मिन् देशे परस्तादस्तप्रारम्भस्तत्रोदयस्य समाप्ति सम्पूर्णबिम्ब-
दर्शने, तथा अस्तस्य समाप्तिरापि वृत्तबिम्बादर्शने, मध्यवर्तिष्वण्डितबिम्ब-
दर्शनवलाया न सर्वथास्तो वा उदय इति वा । तस्या दशायां सम्पूर्णबिम्बदर्श-
ननाशयतमसो न नाश पूर्णबिम्बस्य तदानोमसत्वात् ।

एवञ्च पूर्णबिम्बसम्बन्धेन पूर्वबिम्बसम्बन्धिनो देवा पश्चादागत्य
तत्र सम्बद्धा । होमवर्णनेन पश्चात् सम्बन्धस्य प्रतीति । होमशब्देन त्याग इव
स्वोकारस्यापि प्रतीति परवर्त्युदितबिम्बसम्बन्धिनामप्यत्र सम्बन्धप्रतीति ।
सर्वोऽयं पश्चात् पुरस्ताद्वा सम्बन्धस्तियक्सम्बन्ध । सम्मुखसम्बन्धस्तु नोक्त ।
तद्वचनाय प्रकृते तमसोऽनपहतिवचनम् ।

तनस्तेषां पाप्मानपहतिमालक्ष्य काद्रवेषां बुद्धवचनम् । तस्य श्रुपित्वेन
वचनेन सम्मुखसम्बन्धप्रतीति । श्रुपोणा इष्टृतोक्ते । उच्यते च श्रुपिर्दर्शना-
दिति । सर्प इति वचनान्मध्यदेशसम्बन्धप्रतीति । विश्वस्य लाकत्रयकल्पनाया
सुमेरोर्ध्वत्वेन कुमेरोर्भूत्वेनोभयोर्मध्यवर्तिदेशस्यान्तरिक्षलोक्त्वेन वचनम् ।
एषामपि पुनर्लोकात्रितयकल्पना ।

तथा सति भवो भूलोक उदयस्थलीय पश्चाच्चान्तरिक्षद्योलोकावुप-
रिष्ठात् । एव सुमेरावपि । तत्र भुवो भूलोके आदित्यस्य भूसमृष्टा गति । एव
तदीया किरणा अपि तत्र भूसमृष्टा एव गच्छेयुः । किरणानाञ्च गति सर्प-
णरूपा । यथा सर्पन्त सर्पादयो गन्तव्य देश सम्बद्धा एव गच्छन्ति न पुनर्मध्ये
विच्छिद्य विच्छिद्य सम्बन्ध गच्छन्तीति ते सर्पणात् सर्पा उच्यन्ते ।

अयं भावः—देवाः सर्वचरुरूपं हविर्वहुत्वापि सम्पूर्णादित्यमण्डलरूपं तद्वर्गतं सम्पद्यमानं सर्वपाप्मविनाशं न कृतवन्तः । यतो मध्यवर्तिस्थानं उदय-द्रूपखण्डितविम्बवशतो न सर्वपाप्मविनाशस्तेषाम् । तत्रापि वामभागीयपार्श्व-सम्बन्धस्योदयावसरीयप्राग्वर्तितपूरणविम्बवशतः पश्चात्यसम्बन्धो जातस्ताव-ताऽपि पर्वतिकाले खण्डितविम्बसत्तया पाप्मनो विनाशः परवर्तिसम्पूर्णविम्ब-स्थलीयसम्बन्धोऽग्रवर्तिपाप्मविनाशोत्तर इति खण्डितविम्बदशास्यस्य पाप्मनो नाशो यज्ञक्रियाविशेषस्याननुष्ठानात् । सम्पूर्णविम्बोदयात् पूर्वपर्यन्तं होतुं क्रियाः ।

तदभिप्रेत्य सम्मुखसम्बन्धरूपहोतृक्रियां अन्नुष्ठानेन पाप्माविनाशोऽ-र्बुदोक्तः । स च व्यापारः सोमाभिपवग्रावस्तुत्यात्मा । तदभिप्रेत्य तनोक्तमेकां वै वो होत्रा कृतति । तां वै वोऽहं करवाणीत्युक्त्या सम्मुखसम्बन्धो बोधितः ।

ततो देवं सम्प्रतिपन्ने तस्मिन्नर्थे तां स्तुतिकृतुं मध्यन्दिने येन मार्गेणा-गच्छति स मार्गं अर्बुदोदासपिणीं प्रपतित्युच्यते । अर्बुदस्योर्ध्वभासमन्तादभि-मुखमागमनस्य पद्धतिरूपो मार्ग इति तस्यार्थः ।

अयं भावः—उदयावस्थास्थले आग्नेयविम्बोदयपूर्वलोकासम्बन्धिताऽर्धस्या-नुदितस्य पश्चाद्वर्तिनोऽर्धविम्बस्य परदेशसम्बन्धिताः । एव सति पूर्वपरदेशाभ्या-मसस्पृष्ट उभयोः सन्धानदेशो मध्यदेशोऽन्तरीक्षशब्दाभिलष्यः । स तु अत्यन्तं स्वल्प इति तस्य प्रपच्छब्देन व्यवहारः । अर्बुदस्तु पूर्वदेशसम्बन्धी अत एव सर्पः, तेन स्वदेशतः ऊर्ध्ववर्तिनि अन्तरिक्षलोकादेशे सम्मुखमादित्यस्यागन्तव्यमिति तस्या अर्बुदोदासपिणीति विशेषणम् ।

उदयविम्बस्थले उक्तविधलोकत्रयसम्बन्धिताऽर्धतरेये उच्यते—“देवा यज्ञं कुर्वाणास्तानमुरा आगच्छस्तदानीं त्वरमाणैर्देवैराज्यप्रउगयोः पूर्वभागे निष्कैव-ल्यमरस्त्वतीययोर्मध्यभागे वैश्वदेवाग्निमारुतयोः परभागे सस्यापनमिति । सर्व-थेयं प्रपदुदयस्थलीयपूर्वपरदेशासम्बन्धिसकीर्णमार्गस्तेति । स्तुतो मन्त्रं सम्पर्कस्तु सम्पर्कं व्यामोहाभावाय । व्यामोहस्तु सम्यक् पूर्वस्यां दिशो ज्ञानाभावात् ।

इयमपि स्थलान्तरे ऐतरेय उच्यते—“देवा यज्ञं कुर्वाणा दिशो न प्रजान-न्तित्यादिना । यश्च तद्विज्ञानफलः सम्मुखसम्बन्धो न केवलं पूर्वदेशस्यरूपेण किन्तुत्तरदेशस्यस्याप्यपेक्षितः । यतोऽयमन्तरिक्षदेश उभयसम्बन्धी । तदर्थं परदेश-सम्बन्धेऽपि व्यापारोऽत्रापेक्षित इत्यभिप्रायेण स्वैर्मन्त्रैरर्बुदमन्त्राणां सम्पर्कवचन-मुक्तम् । उभयसम्बन्धित्वेनैव सम्मुखसम्पर्क इत्यर्थः ।

अक्षिपिनाह्वीजं तु तदानीं पूर्वदेशसम्बन्धितः पूर्णस्य विम्बस्यादर्शनं तदेव गृहीत्वाक्षिपिनाह उक्तः । सर्वस्यैतस्य कल्पने सर्पत्वमेव मूलम् । सर्पोऽह्याणाविपो भवति दर्शनेनापि विषं संक्रामतीत्यादिकल्पनगा उक्तविधकल्पना । एवञ्चेदं सर्वं वर्णनं देवेषूद्यावसरीयं वर्णनमिति । वैपुववृत्तस्थलीयविम्बमध्ययोगः सुमेवभि-
प्रायेण, तद्योगे सम्यक् पूर्वदिग्रूपादित्यविम्बमध्यसिद्धिः । तस्या अत्राख्यायिकया वचनम् ।

अयमेव भावः स्मार्त्तेषु कर्मसु योनिमेखलाविरहितेषु अर्थात् स्थण्डिलरूपे-
ष्वग्निस्थानेषु सम्यक् पूर्वदिक्साधकस्थण्डिलसंस्कारेणाभिव्यज्यते । तद्विषये गृह्यसूत्रे “पङ्ग्लेखा उल्लिख्येति पङ्ग्लेखोल्लेखेन स्थण्डिले कतंव्यमि” त्युच्यते । तल्लेखोल्लेखनप्रकारश्च परिशिष्टे एवमुच्यते—‘दक्षिणोऽष्टौ प्रतीच्यां चतुः, उदीच्यां द्वे प्राच्यामर्धमित्यङ्गुलानि त्यक्त्वा पङ्ग्लेखोल्लेख’ इति । यात्रिकानु-
सारेण दक्षिणात्र उपक्रमामुदगपत्रगामाधारलेखां विलिख्य तथा असंमृष्टे प्रागा-
यते द्वे लेखे लिखित्वा तयोर्मध्ये परस्परमसंसृष्टाः प्रागायतास्तिस्रो लेखा
विलिखेदिति ।

सर्वाश्च ताः प्रादेशपरिमिता इति । तत्र कुण्डस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलिमानेन
हस्तपरिमितचतुरस्रत्वेन सम्पादनम् । तत्र होमायामपेक्षितहोमस्थानार्थं पूर्व-
दिग्विन्वन्दुज्ञानार्थं पूर्वापरदक्षिणोत्तरगतिसाम्यायोक्तविधाङ्गुलिपरित्यागेन लेखा-
लेखः ।

सोऽपि दक्षिणात् उदगन्तुं प्रवृत्तस्यादित्यस्य या गतिस्तदनुसारेणादित्य-
मध्यविन्दुरूपपूर्वासाधनार्थं वास्तवपूर्वारूपोक्तकुण्डमध्ययोगार्थं दक्षिणात् उदगन्तुं
प्रवृत्तस्य दण्डकलितन्यायेन पूर्वप्रवृत्तिविम्बस्यावशिष्टा अष्टावङ्गुलयस्तन्मि-
दक्षिणभागं कुण्डं परित्यज्य लेखालेखप्रारम्भः । तन्मध्ये दशाङ्गुलं विम्बं दक्षि-
णात् उदगगामि तन्मध्य एव वास्तवपूर्वायोगी । तद्विम्बस्योदगवर्तितेजोऽभिप्राय-
वतीं रेखां परित्यज्य ततः परवर्ति दण्डकलितन्यायेन परस्तात् प्रवर्तमानविम्बीय-
याङ्गुलिद्वयं परित्यज्यते ।

एवं सति कुण्डव्यासस्य दक्षिणगता अष्टावङ्गुलयस्तत् उत्तरस्यां तेजो-
ऽभिप्रायवती लेखाद्रव्यङ्गुलान्तरे, ततो द्वावङ्गुलान्तराले पुनर्दशाङ्गुलाभिप्रायकं
रेखात्रयं ततः परस्तात् पार्श्ववर्तितेजोऽभिप्रायवतीं रेखां विलिख्य परवर्तिद्वयं-
गुलभागः परित्यज्यते परवर्तिविम्बाभिप्रायकः । तत्र कुण्डस्य व्यासश्चतुर्विंश-
त्यङ्गुलः ।

तत्र प्रथमं ८+२+१०+२+२=२४ प्रक्रम्येवं तस्य
एवंरूपो रेखालेखने सम्पद्यते—एवं कुण्डव्यासोपयोगो दक्षिणो-
त्तरः पूर्वपश्चिमव्यासे पश्चिमायां चतुरङ्गुलपरित्यागः पर-

स्तात् प्रादेशपरिमिते दण्डकलितन्यायेन पूर्वपरिविम्बे तयोः सन्धिस्थानरूपपूर्वा-
विज्ञानाय कुण्डसम्बन्धार्थञ्च पूर्वस्यामर्धमङ्गुल परित्यज्य तिसृषु रेखासु रेखा-
लेखः । तदत्र पूर्वपश्चिमव्याससम्बन्धिपूर्वोक्तमण्डलद्वयसन्धिस्थानरूप मुख्यपूर्वा-
रूप बिन्दुस्थल तस्य दक्षिणोत्तरवर्तिव्यासोयमध्यमबिम्बमव्ये प्रदर्शनाभिप्राये
णात्र कुण्डे पूर्वपश्चिम प्रादेशमात्र रेखात्रय विलिख्य प्रदर्श्यते । तत्र मध्यमरेखाया
पूर्वोक्तपूर्वपश्चिमव्यासोयबिम्बद्वयसन्धिस्थान वस्तुतः पूर्वति ।

तदनेन रेखालेखनेन दक्षिणोत्तरगते पूर्वपश्चिमगते स्वल्पमन्तरनुपगत
भवति । तत उक्तरोत्या सर्वात्मना पूर्वबिन्दुप्राप्तिस्थलीयसर्वपाप्मविनाशाभाव-
स्तदर्थमब्रुं देन स्वल्पान्तरस्थतीयपाप्मविनाशार्थं सवनग्राह्येन स्वल्पहोत्राकर्म-
वचनोपक्षपः । स चार्बुदकृतृकस्तवे मण्डलरूपसोमाभिपवग्राह्ये सम्मुखस्वरूप ।
अत एवात्राभिष्टव इत्यभिषेदप्रयोगः । स च विपुववृत्ताभिप्रायेणोदयप्राक्कालि-
कऋतूप । तस्य चोदयप्राक्कालिकस्य मन् घातुना बोध इति स मन्त्रशब्देनोच्यते ।
इमे च विपुववृत्ताभिप्रायका इति अब्रुं दमन्त्रत्वेन व्यर्वाह्यन्ते । मन्त्र इत्युक्तैव
न सर्वथा बिम्बमध्यरूपोदयस्पर्शितेति तद्वशत एतस्य सोमसम्बन्धः ।

ओदय सोमस्थितिरिति एव सोमवशतो देवाना मदो मोहः पूर्वाविज्ञान-
रूपः । आदित्यबिम्बमध्याप्राप्त्या स । तदोयमन्त्रसम्पर्कोऽपि दक्षिणोत्तराभि-
प्रायेण स्वल्पमन्तरमतिवृत्त स्यादिति तन्निवृत्तये स्वीयमन्त्रसम्पर्को देवे कृतः ।
पूर्वपश्चिममाभिप्रायेण दण्डकलितन्यायेन बिम्बद्वयमध्यस्यैव सम्पर्कपूर्वात्वमिति ।

तयोरुदयास्तमयस्थलीययो पूर्णबिम्बयोः परित्यागोऽक्षिपिनाहशब्दे-
नोक्तः । उदयास्तमयस्थलीययोः पूर्णबिम्बयोर्मित्रावरणचक्षुष्ट्वेन व्यवहार-
प्रसिद्धः । अब्रुं दशब्दस्य व्यक्तिविशेषणोक्नरोत्यादित्यस्यैव निमित्तविशेषस्त-
द्विशेषणकल्पनया रूपकेण प्राण्युचितव्यवहारकल्पने मध्यन्दिन एव समागमनेन
ग्रावस्तुतिकल्पनम् । एतावताऽस्या आदित्यव्यहाररूपपरिस्थिते मनातनत्वेन
तदनुकारनिबन्धन न यज्ञाऽनुष्ठाने वैपम्यम् । आदित्यपरिस्थित्यनुकार एव यज्ञा-
नुष्ठाने बीजम् । एतदभिप्रेत्येवात्र ब्राह्मणे तदनुकृतिमध्यन्दिने एव ग्राह्योऽभिष्टु-
वन्तीति वचनम् ।

यत्तु ग्रावस्तुतो उपयुज्यमानानामृचा सस्याविषये नानाविधविकल्पोपस्था-
पनम् । यच्च अपरिमितपक्षसिद्धान्तनम् । तदुभयमपि अभिप्रायभेदेन समान फल-
मिति सर्वसंग्रहायापरिमितपक्षाश्रयणम् । यदि ग्रावस्तुत्या पुरुषः स्तुतो मन्यते
तर्हि पुरुषस्य शतसम्बन्धिता शतायुर्वै पुरुष इत्यादौ प्रसिद्धेति ऋद्धवपि सा सस्या
प्रयोज्या ।

यदि देवाः स्तुता मन्येरन् तर्हि देवाना त्रयस्त्रिंशत्संख्याया वेदे त्रयस्त्रिंशद्
वै देवाः त्रय एकादशास इत्यादौ प्रसिद्ध्या ऋचामत्र त्रयस्त्रिंशत्संख्या प्रयोज्या ।

वस्तुतस्तु अस्मिन्नुदयावसरे न पूर्णविम्बत्वमाक्रियासमाप्तेरिति न पुरुषरूपता इति न पुरुषाभिप्रायेण स्तव इति शतसंख्याया अप्राप्तिः ।

किञ्चात्रादित्यस्योदीयमानत्वेन न देवानां किरणानामपि प्राप्तिः । सकलविम्बोदयोत्तरं तद्योगात् । अतो न देवाभिप्रायकर्त्रिशतसंख्यायाः प्राप्तिः । अत्रार्धोदयविम्बस्य ग्रावत्वेन ग्रहणेन स्तुतिरिति तस्यैतावत्वमिति परिमाणाप्रसिद्ध्या परिमितपक्षेण स्तुतिः । अतस्तस्य सिद्धान्तत्वेन वचनम् ।

खण्डितविम्बस्थले पुरुषत्वास्वीकारः “पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त” इति ब्राह्मणे व्यक्तः । अत्रुदस्यागमनमार्गस्यावुदोदासर्पिणीनामत्वेन प्रपदो वर्णनं तदपि आदित्यसम्बन्धित्वेनोदयार्थाया अन्तिमर्च एव तत्वेन ग्रहणेनोपपादनीयम् । आदित्यस्योदयावसरे यत्रोदयस्तद्भिन्नदेशतो दानमिति कल्पना अन्यत्रोक्ता । प्रतिश्च दानम् । तद्रूपत्वं यथा दानार्थाया ऋचः याज्यया यजति प्रत्तिर्वै याज्या इत्यत्र प्रतिपादितं तद्वत् ।

२३. इन्द्रपञ्चापराधविषये आदित्यपरं चिन्तनम्

ऐतरेयब्राह्मणे देवताभिरिन्द्रस्य पञ्चापराधानुद्दिश्य सोमपानतस्तस्य वियोगः कृत इत्युच्यते । ते च पञ्चापराधास्तत्रोक्ताः । विश्वरूपं त्वाष्ट्रमवधीत् । वृत्रमवधीत् । अरुर्ममानवधीत् । यतोन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् । वृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति । तत्र विश्वरूपविषये तैत्तिरीये उच्यते—“विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्त्रीयो सुराणां, तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन् सोमपानं सुराणामन्नादनम् । स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् परोक्षमसुरेभ्यः । सर्वस्मै वै प्रत्यक्ष भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भागः उदितस्तस्माद्विन्द्रो विभेदीदृङ् वै राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनत् इति । वृत्रविषयेऽपि तत्रैवोच्यते—“त्वष्टा हतपुत्रोऽपीन्द्रं सोममाहरत् । तस्मिन्निन्द्र उपह्वमेच्छत् । तन्नोपाह्वयत् पुत्र मे वधोरिति । स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिवत् । तस्य यदत्यशिष्यत् तत् त्वष्टा हवनीयमुपप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति । स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति स्वमेव व्यरमत । यदि वा तावत् प्रवणमासीद्यदि वा तावदध्यग्नेरासीत् । स सम्भवन्नानीपोमावभिसमभवत् । स इपुमात्रमिपुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत् । स इमान् लोकानवृणोद्यदिमांल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्, तस्मादिन्द्रो अविभेदपि त्वष्टा । तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत्तपो वै स वज्र आसीत्तमुद्यन्तुं नाशकत्” । इत्यादिना ।

अरुर्मघानां विषये भाष्यकृतोच्यते—ब्राह्मणवेपधारिणोऽरुर्मघानामकानसुरानिन्द्रोऽवधीदिति । यतीनां विषयेऽपि तेनोच्यते यतिवेपधारानसुराञ्छस्त्रेण

छित्त्वा मालावृकेभ्योऽरण्यश्वम्भ. प्रादात् इति । बृहस्पतेरपि सम्बन्धेन तेनोच्यते बृहस्पतेर्वैविध्यं स्वकीयेन वानयेन प्रत्यवद्योत् सोऽय । प्रतिपाद्यातो न युक्तः ।

तथा चापस्तम्ब. स्मरति “वाक्येन वाक्यस्य प्रतिवातमाचार्यस्य वजं-
येच्छ्रेयसा चेति” । ऐतरेय ब्राह्मण चैवम्—“यत्रन्द्र देवता पयंवृजन् विश्वरूप
त्वाष्ट्रमभ्यमस्त, वृत्रमस्तृन, यतोन्सानावृकेभ्य प्रादात्, अरुमघानवघात्,
बृहस्पते प्रत्यवद्योदिति” ।

अथ बहुविचारणीयमापद्यते, किमिहोपराधा इन्द्रस्य वास्तवा उत कल्पिना
वा । आद्ये इन्द्रस्याजातशत्रुत्व वष्यते तेन विरोधः । यद्यपि विश्वरूपवधविषये
युद्धवर्णना नास्ति तथापि वृत्रवधे बहुविधा तादृशी वर्णना तस्मान्मायेस्ताते इति
मन्त्रोक्त्या विरोधः । निरुक्तकारेणोपमार्थेन युद्धवर्णना भवन्तीति वचनेनासाम-
ञ्जस्यम् ।

किञ्च वृत्रवधे मन्त्रेषु सोमापानजनितो हव्यो निमित्तमिति वष्यते, तेन
सोम मन्यत इति मन्त्रोक्त्या विरोधः । यतीनां वधोऽयमुक्तस्य । वृत्रादित्यस्य युद्धा-
दिना वधमात्रमुच्यतेऽथ वधमात्रवर्णने कर्तव्ये मालावृकेभ्य. प्रदानवर्णनया को
गुणः एवमरुमघाना वधोऽपि कस्मिन् देशे । नेत्राह्मणैवपधारिण इति कथं ज्ञायते
बृहस्पतिप्रतिघे किन्निमित्तं कथं चेत्यादि । अन्त्ये किं निबन्धनाः कल्पना इति ।

तत्र वस्तुसन्त देवताविशेषरूपमिन्द्र गृहीत्वा नाश्रतापराधादोना सम्यग् धिवेचन-
सम्भवः । बहूनां पदार्थानामव्यक्तत्वात् । नैरुक्तपक्षे लोकविशेषमन्त्रवचनं वायुरूप-
मिन्द्ररूपं वा गृहीत्वा संवावस्या वर्णनस्य इति । अथ आदित्यरूपः तत्रपञ्चमर्वाता दे-
वतानामुपाधिभेदमिन्द्र आदित्य एव तत्तद्देवतास्य इत्येकात्मवादमते कथञ्चनो-
पपत्तिरसम्भवः । तथाहि आदित्यो देवेषु प्रकाशमानो देव रूपो सुरेषु प्रकाशमानो
देवरूपापेक्षया भिन्नरूपः ।

तादृशप्रकाशनं शतपथे उच्यते—“वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवो देवेषु
तह्यंसी भवति देवास्तह्यंभिगोपायतीति” । एवञ्च वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-पर्यन्त-
तुं श्रये यत्रासावनस्तमितो दृश्यते तत्र देवमोकस्तद्विपरीतदिशि असुरलोको देव-
विरोधित्वादसुराणाम् । तदभिप्रेत्य तत्रैव ब्राह्मणे देवलोकीयसत्कारानुरोधेनो-
च्यते—“शरद्धेमन्तः शिशिर इति त असुरा ऋतवाऽसुरेष्वेव तर्हि भवति असुरास्त-
ह्यंभिगोपायति” इति । असुरलोकश्च दवलोकविस्तरदिशोत्युक्तम्, दवलाकश्च
भुव उत्तरस्मिन् पार्श्वे यत्रोक्तं तुं श्रयं सातत्येनादित्यदर्शनम् ।

तादृशश्च मेरोरुत्तरं नृग सुमेरुरूपं तद्विस्तरश्च मेरादक्षिणदृग् रूपं, कुमे-
रूपस्तोऽसुरनिवासस्तत्रतुं क्रमो नामानि चान्यादृशानि, न तु दवलोकीयानि ।
नहि तत्र वसन्ताद्या ऋतव इति शरद्धेमन्तशिशिराणामृतूनां नामानि च क्रमश्च
भवन्ति, तस्माद्देवलोकीयसत्कारानुरोधेनोक्तं शरद्धेमन्तशिशिरेषु आदित्यस्य
स्थितिरिति ।

एवञ्चासुरलोके देवलोके च कालादिव्यवहारो भिन्नैर्नमिभिः प्रकारैश्च । तद्देवानां माने इति मन्त्राव्यख्याने उक्तम् । तत्र देवलोकाभिप्रायेण दिनं रात्रिरिति कल्पना, असुरलोकाभिप्रायेण दिनं रात्रिरिति कल्पना समानेव कालभेदेन । देवतासु दिने देवताभिप्रायेण रात्री आदित्येन देवतासूदितेन रात्रिस्थाने तेजो दीयते तस्य तेजसः सोमशब्देन व्यवहारः स च सम्पूर्णा रात्रि यावत् सञ्चतः सोमो रात्र्यवसानावसरे इन्द्रेण पीत्वा रात्रिकालिकस्यान्धकारादिरूपवृत्रादेर्विनाशः क्रियते ।

यथा देवतासु दिनं रात्रिरेवमसुरेष्वर्थात् कुमेरौ रात्रिदिनञ्च भवतः । तत्र दिवाभागे त्रिद्यमानेनादित्येन रात्रिभागे तेजो दीयते । तस्य रात्रिभागीयस्य तेजसो न रेतस्त्वेन व्यवहारः, किन्तु भिन्नशब्देन व्यवहारः ।

तदुक्तं मन्त्रे-“^१यदन्यासु वृषभोररवीति सो अन्यस्मिन् यूथे निदधाति रेत” इति । आदित्य एकदेशासूपस्सु भ्राजमानः । तदेव प्रकारान्तरेण भ्राजनमुच्यते “वृषभ” इत्यादिना, यथा वृषभोगवां यूथे चरन् मदानवन्धनेन श्वासेन रवेण च युक्तो रोरवीतीत्युच्यते ।

एवमसावादित्यो गोशब्दबोध्यासूपस्सु रेतस्तद्रूपं तेजो दधातीति । तत्रान्यदेशोयासूपस्सु भासमानं तेजो दिनभागीयस्यैवादित्यस्येत्यर्थः । रेतः शब्दबोध्यत्वं मन्त्रे उच्यते प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां “^२पृच्छामि त्वा वृणो अश्वस्य रेतः^३” इति प्रश्नः, “अयं सोमो वृणो अश्वस्य रेतः” इति उत्तरम् ।

एवञ्च रेतः सोमस्तस्य पानमिन्द्रेणोदयावसरे क्रियत इत्येकया “प्रतिधापिवत” इति मन्त्रे पूर्वं प्रतिपादितम् । तच्च सुमेरावर्थादेवलोकं, तत्रैवेन्द्रत्वमुदीयमानस्यादित्यस्येति । कुमेर्वभिप्रायेणोदये तत्रोपस्सु वर्तमानेन तेन तदीयं तेजस्तत्रत्यरात्रिकालिकासूपस्सु दीयत इति समानं, परन्तु तत्र सोमशब्देनोच्यते, तथा सति तत्रत्यरात्री सम्भृतस्य तेजसः पानमिन्द्रेणोदयावसरे कर्तव्यम् । तत्र चोदयः पश्चिमायामादित्यस्य न पूर्वस्यामिति पश्चिमायामिन्द्रसम्बन्धाभावेन तत्रत्यरात्रिसम्भृततेजस इन्द्रकर्तृकपानासम्भवः । सोमपानं चेन्द्रकर्म इति न तत्रत्यतेजसः सोमशब्देन वचनमिति ।

दिनावसानप्राप्त आदित्यः पुरुषरूपेणोच्यते इति पुरुषं वै देवा इत्यर्थवादे विस्पष्टं प्रतिपादितम् । रूपशब्दस्य निरुक्तकारेण रुच्चातोः सिद्धिरुक्ता । एवं सति रूपं तेजस्तेन परिपूर्णत्वं तच्चास्तावसरोयमस्तश्चाभयत्रादित्यस्य सुमेरी

१. ऋ. सं. ३:५५:१७.

२. ऋ. सं. १:१६४:३४.

३. ऋ. सं. १:१६४:३५.

बुमेरावपि । तत्र कुमेरावस्तावसरीयो दक्षिणदिक्कः सुमेरावस्तावसरीय उत्तर-
दिक्कः । विश्वरूपत्वं तूभयो समान, तत्रोत्तरदिक्कस्य व्यावृत्तये तस्य विशेषण-
मुच्यते ब्राह्मणे "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः" इति ।

एव सति त्वाष्ट्रो विश्वरूपो दक्षिणदिक्कास्तावसरीय आदित्यः । तस्य
तत्रास्त पूर्वस्या भवतीति तत्रेन्द्रसान्निध्यसम्भवः । इन्द्रश्च पूर्वास्तमध्यदिक्क-
स्तेन दक्षिणदिक्क आगच्छत आदित्यस्योत्तरस्यामर्थात् सुमेरो प्रवर्तनमिव तस्य
मारणमपरस्योत्पादनमिति कल्पनया दक्षिणस्यामस्त गच्छतो दक्षिणस्या दिशो
भूत्वेन ग्रहणाद्भुवश्चाग्निसम्बन्धित्वस्य वंदे प्रतिपादनादग्नेश्च त्वष्टृत्वम् उभे
त्वष्टृब्रिह्म्यत इति मन्त्रे प्रतिपादनादसौ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रस्त्वष्ट्रः पुत्र इति वर्ण-
यितुं शक्यत्वात्तस्य चेन्द्रेणस्तावमरे वध इति गृहीत्वा विश्वरूपस्त्वाष्ट्र इति
कथा स च विश्वरूपो देवानां पुरोहित इत्युक्तिर्देवानां प्रुदयावसरीया या दिक्
पूर्वा तत्र स्यापिनस्ता प्राप्त इति ।

स चासुराणां स्वस्तीमः । यथोत्तरस्यामुपसो देवभगिनीत्वादिव्यवहारः
एवमादित्ये तत्पुत्रत्वव्यवहारः । एव दक्षिणस्यापि सान्ध्यस्य तेजस उपमादिपद-
बोधस्यासुराणां भगिनीत्वेन व्यवहृतुं शक्यत्वम्, तत्पुत्रत्व च तत्रत्ये आदित्य
इत्यसौ विश्वरूपोऽसुराणां स्वस्तीय इत्युक्तिः । तस्मिन्द्रेण वधे निमित्तमुच्यते
प्रत्यक्ष देवेभ्यो भागवचनं परोक्षमसुरेभ्यो भागवचनम् ।

तत्र ब्राह्मणे उच्यते-परोक्षमुच्यमानप्रकारस्यैव वक्तुरभीष्टता । एव रूपेण
भेदनीतेरवलम्बनेन राष्ट्रं विपरिवर्तितं स्यादिति तस्य उक्तरीत्यास्तावसरीयस्य
विश्वरूपस्य त्वष्ट्रः पुत्रस्यास्तावसरप्राप्तस्य कुमेरो स्थलत्रये तस्य रश्मिरस्त-
स्थलीयपार्श्वसम्बद्धोऽपरोऽरश्मिमश्चोदयस्थलीयपार्श्वसम्बद्ध एकश्चोर्ध्वं सम्मुख
सम्बद्धः । तानि तस्य शिरासि । तत्रोदयस्थलीयपार्श्वे सोमसम्बन्धात्तत्रत्य तत्तस्य
शिरः सोमपान, मध्यस्थलीयस्य तस्य रात्रिमध्यसम्बन्धितेति तत्रत्य तत्तस्य शिरः
सुरापानम् ।

सुराशब्देन निघण्टुपु उक्तेनामसु पठितेनोदक बोध्यते, उदकञ्चाव्यवन
रात्रिगत इत्युक्तं पुरस्तात् । तत्पिबतीति तत्सुरापानम्, तथा वामपार्श्वोऽञ्चा-
न्नादनम्, वामपार्श्वोऽपसोऽन्नवत्वात् । यद्यपि उपोमाश्रयैवान्नवत्वं वाजिन्या-
दिशब्दैर्बोध्यते । एव सत्यत्रापि तस्या अन्नवत्त्वमिति गृहीत्वा वामपार्श्वोऽपसो-
ऽन्नवत्त्वमुक्तम् । तत्सम्बद्धं च तस्य शिरोऽन्नादनमिति स त्रिशिरा इति व्यवहृतः ।

अयञ्चास्तावसरीय इति तस्य वरद्वयमुत्तरदक्षिणदिग्बति । तत्रैकेन करे-
णोत्तरदिग्बतिना देवसम्बन्धो भाग इति प्रत्यक्षबोधन, दक्षिणदिग्बतिनः परोक्ष-
त्वाद्वात्रिसम्बन्धाच्च परोक्षमसुरेभ्यो भागवचनमित्युक्तिः । तस्य च तत्रास्तमये
मरणं तदिन्द्रकारितमिति । स चायं विश्वरूपवध इन्द्रकृत इति तस्य दोषाः ।

एवं विश्वरूपस्यास्तोत्तरं परिवर्तितेजसोऽपि उदयदिवस्थे बह्वी होम इति कल्पनया वृत्रकथोच्यते । उदयस्य समाप्तिरस्तावसाने इति अस्ते सम्पन्ने उदये च जाते पूर्वरूपमण्डलमध्यविन्दोरपंगमस्तदानीं क्रियमाणौ यागौ नसंभ्यक् पूर्व-सम्बन्धीति तस्य नेन्द्रसम्बन्धितेत्यभिप्रायेण क्रियमाणस्य तस्य यागस्य वीन्द्रता । इन्द्रेणोपह्वेच्छां तदभावश्च सम्मुखीनत्वाभावनिबन्धनः कल्पितः ।

तत्र मण्डलविरहितस्यास्तोत्तरवर्तिनस्तेजसो लोपे यागत्वकल्पनयोक्तिः । तस्य हविषोऽग्निरूपाधाराप्राप्तिरग्नेरुपशमनिबन्धना । अग्नावस्तस्योदयस्य वा तत्कालिकत्वेन व्यवहारात्तत ऊर्ध्वं तत्स्थित्यभावेन तदुपशमस्ततोऽग्निरूपाधारा-प्राप्तिः । तत्र विद्यमानादित्यस्य सोमत्वं तस्यापि तत्राभावः । खण्डितस्थलेऽस्तो-त्तरं वा आदित्यस्यावर्तमानता ।

तदेव गृहीत्वा ब्राह्मणे उच्यते—अग्निमप्राप्य अग्नीषोमावभीतिवेति । तस्य च होमद्रव्यस्य तेजसो विनाशेन तमसः प्रवृत्तिः । तमश्च सर्वासु दिक्षु अविरत-स्वल्पगतित्वेन निष्प्रतिबन्धं प्रवर्तमानं सर्वं व्याप्नुते, तदृष्ट्वेन्द्रस्य त्वष्टुश्च भीति वचनम् । त्वष्ट्रा तापरूपस्य वज्रस्य सम्पादनम्, परन्तु तापस्य गुणरूपत्वेन गुणिरूपाधारे विनोद्यमानसम्भवः । ततः क्रमेण तद्वचः सोऽपि असामानाधि-करण्यादन्द्रस्थले तदभावेन कल्पितः । सोऽपि वृत्रवध इन्द्रस्यापराधः ।

एवमरुमघानां विषयेऽपि । अरुमघाः के कुत्रत्या इति विशेषतो विज्ञानम् । केवलं ब्राह्मणे अरुमघानवधीत् इति वध्यत्वोक्त्या परिवर्जने दोषत्वात्क्या च पाप-कल्पना तच्च परिवर्जनीयत्वेनैव महापापमिति गृहीत्वा तत्वायं ब्राह्मणरूपधर-त्वकल्पना । तेषां वध्यत्वस्य युक्तत्वायांसुरूपत्वकल्पनेति ।

वस्तुतस्तु नास्य सर्वस्यात्रापेक्षा । देवताभिः सोमपानतो वर्जने कारणत्वेन विश्वरूपवधादिकं ब्राह्मणे उच्यते । तत्र सोमश्चादित्यासत्त्वस्थीयतेजोरूपस्तस्य पानं विम्बोदये संवृत्तं परस्तात्तस्य तादृशतेजोरूपसोमाभावेन तत्स्वीकाररूपसोम-पानाभावः । स च देवताभिः कृत इति कल्पना । तत्र हेतुभूतत्वेनैषां विश्वरूपव-धादीनामुक्तिः ।

एवञ्चेमे सोमपानाभावसंभावनापूर्ववर्तिनोऽपेक्ष्यन्ते । तत्र सोमपानाभाव-संभावना चोदयोत्तरमिति तेषां विश्वरूपवधादीनामुदयात् पूर्वकालिकत्वम-पेक्ष्यते । अत एव तेषां तद्वेतुत्वकल्पनासम्भवः । तत्र विश्वरूपस्यान्यदेशीयस्यो-दयदेशेऽस्तगतत्वेन पूर्ववर्तिता । वृत्रस्य रात्रिवर्तितयोदयात् पूर्ववर्तित्वमिति सोम-पानवर्जने यथा हेतुत्वकल्पनसम्भवः, एवमरुमघवधस्यापि तद्वेतुत्वप्राप्त्यर्थमुदयात् पूर्वभावित्वमेवापेक्षणीयं, तच्च ब्राह्मणादिकल्पनं विनापि वक्तुं शक्यम् ।

तथाहि अरुमघ इति नैतत् प्रसिद्धिं नामान्यत्र तन्नाम्ना व्यवहारादर्शनात् किन्तु यौगिकम्, योगश्चारुमघं येषां ते तादृशा इति । तत्रारुःशब्दस्य तेजोबोध-

कृता । अत एवोपोयोधवेपु नामसु अरुपोति स्त्रीलिङ्गमुपोनामोक्तम्, मधशब्दस्य घननामत्वम्, निघण्टो घननामसु पाठात् । उपोनामसु चिनामघेति प्रयोगादिन्द्र-मघवेतिनामनि घनार्थकमधशब्दप्रयोगाच्च ।

एवञ्चाहर्मघा अरु पि तेजासि, अरुस्तेजो वा मघ घन येषामिति विग्रहः । मानधान इत्यादिषु मानप्रधाना इतिवदरमघा नाम तेजः प्रधाना इत्यर्थः । तेज प्रधानाश्च उपप्रादयः । तत्त्वं तु तेषा लोकप्रसिद्धम् । उपस आदित्योदये अभाव इन्द्रकारित इति गृहीत्वा तस्मिन्नुपोवधकारिता ।

तदुक्तम्-अपोपा अनस सनत्सपिष्टादह विभ्युपो । नियत्सीं शिशनयद-वृषा इति । स्त्रिय यद्वहुर्हृणायुव वधोर्दुहितर दिवः इति च । एञ्चैन्द्रेण उद-यात् पूर्वं रात्रौ त्रियमाण उपमो वधोऽरुमघवधः । यथोपसो वध इन्द्रकृत एव सूर्यस्यापीन्द्रेण वध इति वर्णनात्तस्याप्यरुप्रधानत्वादरुमघत्वम् । एमञ्चोदयात् पूर्वभाविनामर्थाच्च देशे आदित्योदयस्तद्भिन्ने देशे तेषामस्तेनादर्शनं मरणमिन्द्र-वृत्तमितोन्द्रस्यारुमघवधकारित्वोक्तिः । एव चेद सोमवर्जने हेतुत्वेनोक्तं मगच्छते ।

एवं सालावृकेभ्यो यतीनां प्रदानमपि तथैव । अत्र यतिशब्देन न लोक-प्रसिद्धसन्ध्यासिनो गृह्यन्ते किन्तु यतयोऽत्र भिन्नरूपाः । तथाहि पूर्वमुक्तं “यद-न्यामु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन् सूये निदधाति रेत इति मन्त्रानुरोधेनेकत्रो-पोभिः सम्बद्धस्यादित्यस्यापरत्र तद्देशीयासूपस्यु रेतोनिधानं, रेतसश्च सोमत्व-मिति । संपा रीतिः सत्रत्र विशेषतः सुमेरुकुमेवो समाना ।

तत्र सुमेर्वभिप्रायेण दिने उपोभिः सम्बध्यमानस्तदभिप्रायेण रात्रिस्थली-यासूपस्यु सोमस्याधानम् । तदपि मन्त्रे निपूर्वकं घा घातुना बोधनान्निधिसमान-रूप निधिशुंस्तमाहित इति सोमस्यापीद निधानं गुप्तं रात्रिवृत्तिनीष्यति, अत एव तस्य रेतस्त्वेन व्यवहार इत्यपि सम्भावना । तदिदं सुमेर्वभिप्रायेण रात्रौ रात्रिपर्यन्तं वा निहितं सञ्चितं तत् पुनरुदीयमानेन स्वत्योदयावस्याया स्वास्मिन् गृह्यते, तच्च ग्रहणं सोमस्य पानरूपमिति एकया प्रतिधापिवदिति मन्त्रव्याख्याने निर्णीतम् ।

सर्वमिदं सुमेर्वभिप्रायं कुमेरावप्यादित्यस्येवैव रीतिः । तत्राप्युदयावसरीया-सूपस्यु प्रकर्षेण भासमानेन तेन तदभिप्रायकरात्रिसम्बन्धिनीसूपस्यु स्वोय तेजो निधीयेतैव । तच्च तत्र रात्रौ रात्रिपर्यन्तं दीयमानं सोमरूपं तेजस्तु नेन्द्रेण पीयते स्वास्मिन् गृह्यते, यनस्तत्रोदयः पश्चिमायां, न तद्विक्सम्बन्धितेन्द्रस्येति तेन तस्य रात्रिसम्भृतस्य तेजसः पानायोगः ।

तद्विषये चैषा कल्पना यत्तत्तेजस्तमोभ्यो दीयते तमोभिस्तत्तेजो विलीन क्रियते । अर्थात्तस्य तेजसोऽन्धकारे विलयो न पुनरादित्यसम्प्राप्तिः । तदिदं तमो-
भ्यो दानमिन्द्रकृतमिति तस्य सोमवर्जने निमित्तता । तथाहि अत्र सोमस्योक्त-
रीत्या तेजसः कुमेर्वभिप्रायकस्य यतिशब्देन वर्णना तदुक्त मन्त्रे, तथाहि मन्त्रः-

परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्टगा अभि ।
सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वोरुषसो विराजति^१ ॥ इति ।

सोम्योऽयं मन्त्रः । तत्रोच्यते-अयं सोमः परा विदूरेऽर्थात् कुमेरुरूपभूलोके
व्यक्तस्तत्रत्यतमसस्सकाशतोऽर्थाद्वात्र्या अवसाने उदित उदयेन स्पष्टः, अरुषस्ते-
जोयुक्तोऽरुणवर्णतेजोयुतो वा । अरुः शब्दस्य तेजः परताऽरुणवर्णतेजः परतापि ।
अतएव भाष्यकृता त्र्यरुषीणां चतुःशतम् इत्यत्र त्र्यरुषीशब्दस्य त्रिभागाख्या
इत्यर्थः कृतः संगच्छते ।

उपसां विभागाख्यात्वं त्र्यरुणस्त्व इति विशेषणादपि व्यक्तमित्यन्यत्र
प्रतिपादितम् । एवञ्चारुषः शब्दस्योक्तार्थत्वं तादृशः सोमः । दिविः कविः । अत्र
दिव इत्यनेन सुमेरुरूपद्योलोकस्य वचनम् । तस्यायं कविः । कवनीयः शब्दनीय
एव केवलं न तु दृश्य इत्यर्थः । अत एव रात्र्यभिप्रायानां स्तुतिवचनानां शस्त्र-
शब्देन व्यवहारः, शस्त्रं शंसनीयं वचनीयमेवेति ।

किञ्च सोमसंस्थानामग्निष्टोमादीनां मध्ये उक्त्यनामकसंस्थायामुक्त्य-
त्वेन वचनम् । उक्त्यत्वं च वचनीयत्वमेव रात्रिसम्बन्धात् । अत एव “एकया
प्रतिधापिवदि”ति मन्त्रे त्रिशत्सरस्त्वं त्रिशदुक्त्यात्रत्वेनेति याज्ञिकैर्व्याख्यायत
इति पूर्वमुक्तं संगच्छते ।

एवं चात्र कविशब्देन कवनीयः शब्देन वचनीय एव केवलं न तु दृश्य इत्यर्थः ।
किञ्च सुमेरुस्थानां कुमेरुस्थ आदित्यः सोमशब्दाभिलष्यमानो न दृश्यो भवति
यथा एवं तत्रत्यानामपि रात्रिगतस्य तेजस आदित्यासन्निधानेन न दृश्यत्वं,
तदेवाभिप्रेत्य तद्विनाश कल्पना । अत एव तत्र रश्मोनामृपित्वेन वचनाददर्श-
नेनातीतानां मृतत्वकल्पनया तेषां कविशब्दबोध्यत्वमुक्तम् “ये वै न ऋषयः प्रेता-
स्ते कवयः” इति ।

वृषा वर्षकस्तेजसः प्रदाता । त्रिपृष्ठः । भुवि लोकत्रितयं पृष्ठस्थानीयं
तस्यार्थात्तत्रत्यलोकत्रयं स्पृशेन् सम्बन्धेन प्रकाशयन् । अचिरमुदेतुं प्रवृत्तत्वाद-
निविष्टगा अप्राविष्टरश्मिः, सहस्रणीतिः सहस्राणामनन्तानां रश्मीनां तद्विरूपस्य
वस्तुनो नेता प्रापयिता, यतिः पूर्वप्रवृत्तस्य द्युलोकस्थस्य प्रकाशनस्य नियमन-

कर्ताऽन एव यमशब्दश्चाप्य । परायती, द्युलोकापेक्षया परा विदूरे भुवीत्यर्थः, यतीर्गच्छती, भुवि प्रकाशमाना इत्यर्थः ।

पूर्वो. पूर्वाञ्चना उपसो भूलोकरतिनोर्यान् कुमेरुस्या उपसस्नामु विराजनि शोभते, तत्र इष्टान्त रेभो न । द्यवि उदित आदित्या यथोपस्सु विराजत एवमिति अथवा परायतीः कुमेर्वभिप्रायेण परा दूर सुमेरावित्यर्थः यतीर्गच्छतीस्तत्रत्या उपसो यथा रेभो विराजत एवमसौ पूर्वोऽप्यसौ विराजतीत्यर्थः ।

एव द्युलोके उदिन आदित्या यथा उपसोऽनु विराजत एवमसौ भूलोकेऽर्थान् कुमेरी उदित आदित्योऽपि तत्रत्या पूर्वोरुपसोऽनु, विराजते इति वर्णनाद्-भुवि समुद्यन्नादित्यो यमो यतिरित्यादिशब्दे प्रोच्यते, सोमस्यैव वर्णनात्सोम एव यतिरिति भवति । स च पूर्वोक्तरीत्या तत्रत्यरात्रौ तत्रत्यासूपस्सु क्रियमाण-प्रकाशरूपोऽपि तस्योपाधिभेदेनानेकत्व मत्वा यनय इति बहुवचनोक्तिः । ते च सोमास्तत्रत्यरान्पादिकालीनास्तमस्सु विनोयन्ते नेन्द्रेण पोयन्त इत्युक्तम् ।

तदेव गृहीत्वा “द्वासुपर्णोति” मन्त्रे प्रोच्यते तयो समानवृक्षवर्तिनो सुपर्णयो. सूर्याचन्द्रमोरूपयोर्मध्येऽप्य एक सूर्यरूपोऽर्ज्यत्सुमेरुगत आदित्य.पिप्पलमुदक तेजोरूप स्वादु शोभन प्रकाशकरत्वादस्ति भक्षयति स्वात्मनि विलापयति । अन्यश्च कुमेरुस्य सोमोऽनश्नन् तेजः सोमात्मक तत्तजोरूपमुदक स्वात्मनि अविलापयन्नेव केवल प्रकाशते इति । एतेन तेषा मोमानामिन्द्रेणापीताना तमस्सु विनाशः स तु इन्द्रकारित इति कल्पना । तमसा वृक्षत्वकल्पना “अरुणो मास-कृद्वृक्ष” इत्यत्र प्रतिपादिता ।

किञ्च ब्राह्मणे यतीना सालावृक्षेभ्यः प्रदानमुच्यते, सालावृक्षा माप्यहृता सलावृक्षा पुत्रा इत्युच्यते ते चारण्या श्वानः । तन तन्मातुः सलावृक्षीनि वचन कुत । यथापरब्राह्मण्या प्राणिनामुल्लेखावसरे तन्मातृपुत्रा इति विशिष्य नोल्लेखः, एवमत्रापि वृक्षवचने मातृविशेषपुत्रा इति वर्णनस्यायुक्तत्वम् ।

सत्यप्येव विशिष्य सलावृक्षा. पुत्रा इति निर्देशेनैषा सलावृक्षशब्दबोध्या माता लौकिकमातृवदार्थतो भिन्नरूपा । सा च रात्रिरूपा । तस्या सलावृक्षीन् विनाशकरवृक्षरूपत्वेन । तच्च तच्छब्दो विज्ञायते, यथात्र ‘स’ शब्देन योऽनकर्म-णोति घातोर्निष्पन्नेनान्तो बोध्यते त स लाति अर्थाद्भक्ष्यस्येति सलास्नादृशी वृक्षीति ।

आरण्यपशूना भक्ष्यो पर्याक्रमण सर्वात्मना तद्दिनाशन लोकप्रसिद्धमिति, तन् सादृश्यादत्र रात्रौ सलावृक्षोत्वव्यवहारः । तत्पुत्राश्च रात्रिकालीनानि तमासि । अत एव वृक्षस्य दानवशब्देन दनुपुत्राश्च दानव वेदे ऐन्द्रमूकत उच्यमान सगच्छन्त इत्यन्यत्र विस्तरः ।

तमसां सालावृकत्वं तेभ्यो यतीनां दक्षिणद्विकानां तेजसां प्रदानमेवेन्द्र-
कर्तृकमिति ब्राह्मणे वर्णना, यतीन्सालावृकैभ्यः प्रादादिति वर्णनम् । किञ्च
ताण्ड्यब्राह्मणे इन्द्रेणैव यतीनां वधः कृत इत्युच्यते । तेषां मध्ये त्रयोऽवशिष्टाः ।
पृथरश्मिः, रायोवाजः, बृहद्गिरिरिति त्रयोऽवाशिष्यन्त । तेऽब्रुवन्कोऽन्वस्मान्
भरिष्यतीति इन्द्रेणोक्तमहमेव युष्माकं भरणकर्तेति । ततस्तैः सामत्रयं सम्पा-
दितम् ।

पार्थरश्मम्, रायोवाजीयम् बार्हद्गिरिमिति इन्द्रेण तेभ्यश्च पृथुरश्मये
क्षत्र तेजो बलं प्रदत्तम् । बृहद्गिरये ब्रह्मचर्ययम् । रायोवाजाय पशवः प्रदत्ता
इत्युच्यते । तदप्युक्तरीत्या यतिग्रहणेनोपपाद्यते । तथाहि-तत्र यतीनां मध्ये पृथु-
रश्मिः सुपम्णोः रश्मिर्योऽस्तिदूरं गत्वा प्रकाशकस्तत्रान्वकाररूपवृकसम्बन्धाभा-
वात्तस्यावशेषः ।

आदित्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमग्रादिविदूरस्थलं गत्वा तस्य प्रकाशकः । नहि
तस्यान्तरालवृत्त्यन्वकारः प्रतिबन्धकः । तदुक्तं सुपम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व
इत्यादिना । तस्य विदूरं गत्वा प्रकाशकत्वाद्वात्रौ प्रकाशो दृश्यमानतारकारूपेण
वर्तमान इति तस्मै क्षत्रं बलं तेजः इति यावद्दो । बृहद् गिरिरपि तत्रावस्थितः ।
द्वितीयो बृहद्गिरिः सोऽपि यतीनां मध्येऽवशिष्टस्तस्यापीन्द्रेण परिपालनपूर्वं
तस्मै ब्रह्मचर्यं प्रदत्तम् ।

स च दक्षिणस्यां भुवः पार्श्वे वर्तमानो गिरिरर्थान्मेरोः शृङ्गं कुमेरुरूपः ।
तस्यापि सालावृकैरनाक्रम इति । तस्य बृहद्गिरित्वेन वचनं मन्त्रे-“यत्सानोः सा-
नुमारुहद् बृहद् बृहत एदरिः । भूर्यस्पष्टकर्तृमित्यत्र प्रतिपाद्यते । अत्र बृहतः
सानोर्वहत्सान्वारोहणमुच्यते, तच्च सोमानुष्ठायिनो यजमानस्येति भाष्यकृता
व्याख्यायते ।

तच्च सान्वारोहणं सोमलाभार्थम् । स च सोमो बृहति सानुनि लभ्यः ।
स च यागार्थः । तत्र पूर्वोक्तरीत्या सोमपदार्थस्तेजोरूपस्तस्येन्द्रेण पानेन वृत्रा-
दीनां विनाश इति वर्णनात् सोमपानमिन्द्रस्यैवेति नियमनात्तच्च त्रिकद्रुकेष्विति
प्रतिपादनात् रात्रिसम्बन्धितेज इति पूर्वं निर्णीतम् । तच्च रात्रिसंभृतं तेज
इन्द्रेण स्वल्पकलामात्रोदयेन युगपत्पीयत इति एकयेति मन्त्रप्रतिपादितं पूर्वं
विस्तरशो वर्णितम् ।

आदित्यमण्डलस्य सोमपानपात्रत्वमिन्द्रं प्रति उच्यते “इदं ते पात्रं सनवित्तं-
मिन्द्र पिवा सोममेना शतक्रतो” इत्यनेन । इदं त्रयोदशस्थलीयं यत्र यत्रादित्यस्य पूर्व-
स्यामुदयस्तत्र सर्वत्र सम्भवति तथापि यत्र प्रतिदिनमुदय आदित्यस्य तत्र स्वल्प-
कालसाध्योदयादिवर्णनार्थं वेदे इन्द्रस्य वर्णनं सोमपानादिरूपं किन्तु यत्र बहुकाल-
साध्यतया अत्यन्तमुत्सुकभाव आदित्योदयं प्रति तादृशस्थलीयवर्णनाभिप्रायेणेदं

वर्णन मन्त्रेषु, प्रतिदिने स्वल्पकालसम्पत्स्यमानोदयेऽपि अनुत्पन्नं भवतीति तत्रापि प्रवर्तते इति न तावता तन्मात्रार्थं तस्य वर्णनस्य प्रवृत्तिः ।

तादृशी चात्यन्तमुत्कृष्टतत्वेनोत्सुक्यपराकाष्ठोदय प्रति सुमेरुकुमेवोरिति तद्वर्णनार्थं प्रवृत्तिः । एव सति तत्रान्वेषणपूर्वं सोमलामार्थं सानो. सान्वारोह स सुमेरुकुमेवभिप्राय एव । अत एव सानुनो बृहदिति विशेषण मन्त्रे । स चादित्य-स्यैवेति अत्र यजमानशब्देनादित्यस्यैव ग्रहणम् । अत एव सान्वारोहणस्य तेन कर्तव्यकार्यस्य विस्पष्टार्थत्व तत्र मन्त्रे भूयस्पष्टकर्त्तृत्वमित्यनेन प्रतिपद्यते । तच्च कर्त्तृ प्रकाशनं विश्वस्य । तदपि मन्त्रान्तरे कर्तुं शब्देनोच्यते प्रकारान्तरेण “मध्या कर्तोवितत सञ्जहार” इत्यनेन ।

इदं विश्वप्रकाशनं कर्म कुर्वाणोऽसावादित्यो मध्ये एव असम्पूर्णतयैव विस्तृतं प्रारब्धं कर्म सञ्जहार रात्र्यवसरे इति, तस्यातीव सामर्थ्यशालिता विस्तृतस्यापि कर्मण इच्छावशतः स्वल्पकालेनेदमेतावत् विस्तृतमुपसञ्जहारेति एवमसौ महानुभाव इति । एव चेदं कर्त्तृमादित्यस्यैव मन्त्र प्रतिपादित, तत्साध-नार्थं. समारोह उवतरीत्या सुमेरुकुमेवोरिवेति ।

तत्र प्रकाशात्मनस्तैजोरूपस्य सोमस्य रात्रि यावत् सम्भृतस्य पानमुदया-वसरे स चोदय पूर्वस्यां दिशि यत्र तत्रे. त तादृश उदय सुमेरो भवतीति पूर्व-मुक्तम् । कुमेरो तु पश्चिमोऽयामुदय इति तत्रत्यस्य नोदयावसरे इन्द्रेण पानं किन्तु यतिरूपस्य तस्य सालावृकायार्थतमसे प्रदानमित्येवापराधितेन्द्रस्येति प्रमा-णामेव । तत्रैव सति बृहन् सानुरत्र कुमेरुरूप एव तस्य रात्रौ न तमसाक्रान्तिः । किन्तु तत्र मासद्वयव्यापि बार्हस्पत्यतेजस्सदृश शुक्रादिशब्देनाभिलप्यमान तेजः प्रवर्तते तेन तमोरूपेण सालावृकेण सर्वात्मना नाक्रमणादौऽवशिष्ट इति वर्णना ।

यथा सुमेरुस्थले तदभिप्रायेण सोमवर्णनावसरे ऐतरेये दुहिन्प्राह्वान-वर्णने उच्यते “प्रजापते रेतसः प्रथममुद्दिष्टो भाग आदित्योद्वितीयवारमुद्दिष्टो भागो भृगुरङ्गारादीनामङ्गिर आदिरूपत्वमुक्त्वा येऽवशान्ताः पुनरुद्दिष्टा इव ते सर्वे बृहत्पातरभवदिति” वर्णनेन तत्र रात्रिकाले तमसावरणोऽपि यद्मासमान तेजस्तस्य तत्र बृहत्पतिरूपत्वमुक्तमेवमत्रापि कुमेरुभिप्राये रात्रौ मासमानस्य तेजसः सत्त्वं तद्वशतोऽस्य बृहद्गिरेस्तमसानाक्रान्त्या सालावृकतो भुक्ततेति ।

तस्यैतस्य बृहद्गिरेरिन्द्रेण ब्रह्मचर्यम् प्रदत्तम् । पूर्वोक्तस्य तेजसः सुमेरो बृहत्पतिशब्दाभिलप्यस्यैतरेये ब्रह्मशब्दबोध्यता “ब्रह्म वै बृहत्पति” इत्यादिनाक्ता यथा, एवमत्राप्येतस्य शुक्रशब्दाभिलप्यस्य कुमरगततेजोऽपि ब्रह्मत्वेन ग्रहणेन तस्य

ब्रह्मणश्चरणं स्थितिस्तदेव ब्रह्मचर्यं तद्रूपं प्रसिद्धं ब्रह्मरणार्थं व्रत तत्तस्मै बृहद्-
गिरय प्रदत्तम् । तत्र तद्वर्तमानमपीन्द्रण दत्तमितिकल्पना । एवं बृहस्पतेः प्रति-
वधः, भाष्यकृता स तदीयवचनप्रतिघातरूप इत्युक्तम् ।

आदित्यरूपस्यैकदेवस्य स्तवो वेदे इति कल्पनयेन्द्रादयोऽपि नादित्याद्वि-
भिन्ना इति गुरोराचार्यस्य बृहस्पतेर्विक्रयप्रतिघातरूपः प्रतिवधो न सम्भवति ।
नहि "बृहस्पतिः पुरोहितो देवानां" बृहस्पतिपुरोहिता वै देवा इति वर्णनेन बृहस्प-
तर्देवानां वा मनुष्योचितव्यवहारः प्राप्तो भवति ।

एतेन व्याकरणमहाभाष्यगतः शब्दानां विज्ञाने प्रतिपदपाठः कर्तव्य इति
पक्षे उपक्षिप्ते तस्याशङ्क्यताप्रतिपादनाय "बृहस्पतिरिन्द्राय प्रतिपदोक्तानां
शब्दानां शब्दपारायण प्रोवाच न चान्तं जगामेति" व्यवहारो व्याख्यातः । वेदे
आदित्यस्यैकस्य वर्णनेनेन्द्रादीनां तदभिन्नत्वात्तादृशव्यवहारस्याप्राप्तः ।

एवं सतीदं बृहस्पतिसम्बन्धितयेन्द्रस्य प्रतिघातवर्णनं रूपेणान्यार्थं
वक्तव्यम् । तत्रैतरेयब्राह्मणोक्तप्रजापतिदुहित्राख्याने उच्यते यदङ्गाकाराः पुन-
रवशान्ता उदीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवदिति । तेन विज्ञायतेऽन्धकारप्रवृत्तेरुर्ध्वं
भासमानं तेजो बृहस्पतिरिति । किञ्च पूर्वोक्तरीत्या बृहतो महतः सानुनोऽर्था-
त्सुमेरुशृङ्गस्य पतिः पाता रक्षकस्तेजसः प्रदानेनेति । तच्च तत्रत्यं तेजो ब्रह्म
तस्य बृहस्पतित्वं ब्राह्मण "ब्रह्म वै बृहस्पति" रित्यनेनोच्यते । एवं च सुमेरी रात्रिमध्ये
दृश्यं तेजो बृहस्पतिः । तस्य मधुरूपस्याव्यक्तस्य तमसि वर्तमानस्याहरणकर्तृत्व-
स्योक्तिः संगच्छते । तदुक्तं मन्त्रे—

‘अशना पिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यन्न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणाविकृत्य” इति^१ ॥

एतस्य निरुक्तकारेणार्थ उच्यते— ‘अशनवता मेघेनापिनद्धं मधु पर्यपश्य-
न्मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तं निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षादिति” । एतस्य
दुर्गाचार्येणार्थो व्याख्यायते— ‘अशना अशनवता व्यापनवता मेघेन अपिनद्धमात्मनो
मध्यमपिनीय नद्धं वद्धं विवृतं व्यवहितमदृश्यमन्यैः । बृहस्पतिर्मधु उदकं पर्यपश्यत्
सर्वतोऽपश्यत् । कथं ? “मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्त” मत्स्यं न इव दीने उदनि
उदके उपक्षीयमाणप्राये क्षियन्तं निवसन्तम् ।

यथा मत्स्यवन्धोऽल्पे उदके जिघृक्षुर्मत्स्यं परिपश्येच्छक्योऽयं ग्रहितुमिति
एव पर्यपश्यत् । निष्टज्जभार चमसं न वृक्षात् । तच्च मधु दृष्ट्वाऽज्जभार
निर्जहार निर्हृतवान्, कथं ? चमसं न वृक्षात् । तच्च मधु दृष्ट्वा निर्जभार निर्ज-

हार निर्हन्तवान्, कथं ? चमस न वक्षात् । यथा कश्चित् कुशल शिल्पी वृक्ष-
मध्याच्चमम यज्ञपत्र निर्हरेत् निष्पादयेदेव निर्जहार बृहस्पति । विरवेण
विष्टस्य शोषणनातिमहता रवेण शब्देन भक्षोभ्य मेघ अस्तसर्वाङ्गसन्धिवन्धन
कृत्वा विक्कनव तत एव विह्वलीभूत विकृत्य समन्ततो दिशकलीकृत्य एव
निर्जहार मधु यो बृहस्पति सोऽस्माकमिदमपि करोत्विति ।

एवञ्च सुमेरो रात्री इश्य तजो बृहस्पतिः । अत एव तमसि निभग्नस्यात्
एवाश्चमस्य मधुरूपस्याव्यक्तस्योदकरूपस्य तेजसो दर्शनं तन्निस्सारणं च तस्यो-
पपद्यते । तमसोऽश्नेति विशेषणेन सर्वतो व्याप्त्या दीर्घतमाभावः सूचितः । स च
प्रकृते सुमेरावित्युक्तम् । मधुनस्तेज परत्वं बहुषु स्थलेषु वेदे उच्यते यथा—
“श्विष्णो पदे परमे मध्व उतस घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो
मध्य आसाम् । तस्मिन्नुपणो मनुकृत् कुलायो भजन्नास्ते मधुदेवताभ्यः” इत्यादौ ।

तत्र प्रवलेन तमोरूपमेधेनापिनद्धमत एव दीन मधु छिन्नप्रवाह मधु उदक-
मिव तस्मिन्नुदके क्षियन् निवसन्तं मध्वेव पिनद्धमदृश्य मत्स्य ध्रुवमत्स्यमिव
उज्जहार यथा ध्रुवमत्स्यमुज्जहारं व मध्वपि उज्जहार । यथा बृहस्पतिना
स्वीयेन विगतरवेण विगतश्रुतिमताऽर्यादश्विमरहितेन तेजसा यथा ध्रुवमत्स्यः
प्रकाशित एवमव्यक्तमुदकमपि प्रकाशितम् । तत्र दृष्टान्त उच्यते यथा वृक्षात्
पूर्वोक्तरीत्या याम्योत्तरवृक्षाघरूपाद् वृक्षाद्यत्रान्त प्राप्त आदित्योऽस्त गतस्त-
स्माददृश्याच्चमस सोमपात्र मण्डलरूप विवरेण रश्मिरहितेन तेजसोद्भूयते
तद्वदिति ।

एव सति न सर्वथा सम्बद्धोपमानवर्णनं स्यात् । एतावता स तत्रात्यो रात्री
इश्यस्तेजोविशेषो बृहस्पतिः । स देवानां परस्तादृष्टद्विषयत्वमागमिष्यता पुरोहित
इति बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित इत्युक्तिः । तेन स इन्द्रस्यापि गुरुः । तद्विरुद्धरवो-
पादानात्तन बृहस्पतेः प्रतिबधो विरुद्धघातरूपस्त कृतवान् ।

अथ भावः—तस्य बृहस्पतेः विरवत्वं श्रुतिराहित्य रश्मिराहित्यादयवा
विशिष्टश्रुतिः व तद्देशत उदयदेश प्रत्यागच्छद्दिग्भरश्मिभिः । इन्द्रस्तूदयन्नादित्य-
स्तस्यरश्मिरूपा करास्तु उदयदेशान्निर्गता दक्षिणोत्तरयोर्दिक्षो प्रसृमराः । एव
मति बृहस्पतेः करा आगच्छन्त इन्द्रस्य करास्तु ततो गच्छन्त इति परस्परयोः
कररूपश्रुत्योस्तद्वपणद्वयस्य विरुद्धत्वम् ।

तत्र द्रस्य रश्मिरुदयकालिक इति विस्पष्टभा, बृहस्पतेस्तु अविस्पष्टभा
इति पूर्वोक्तस्य वध इवेति रश्मिना करत्वमिव कर्णश्रुत्यादितद्वैर्वाव इति इन्द्र-

स्य दीर्घश्रुतमशब्दार्थविवेचने विस्पष्टमुक्तम् । सोऽयमिन्द्रेण वृहस्पतेः प्रतिवधः । तमिन्द्रः कृतवानिति तस्यापराध इवेति गृहीत्वोदिते आदित्येऽन्यतस्तेजसो ग्रहणेन सोमपानाभावः स तु देवैरुक्तरूपापराधपञ्चवरागता इति कलानयाकृतं वर्णनमिति दिक् ।

२४. वज्रशब्दार्थविचारः

एवमैतरेये बाह्यणो बहुषु स्थलेषु बहुषु पदार्थेषु वज्रत्वमुच्यते-यथा-“वृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रमहन् । वज्रो वा एष यक्षूपः, वज्रो वै यूपः । यदपोनप्त्रीया वज्रः । यत्त्रिंशद्वृ वज्रः, स वाग् वज्रः । वज्र एव वाक्, वाचा वज्रेण आगू-र्वज्रः, वज्रो वै वैश्वानरीयम् । वज्रो वा एष यत् षोडशी, वज्रो वै षोडशी । वाग्नि वज्रो, वाक् षोडशी” इत्यादिषु ।

तत्रेदं चिन्त्यते, वैदिकग्रन्थाभिमतं वज्रस्य किं रूपमिति, कथञ्च उक्त-स्थलेषु तत्तत्पदार्थानां वज्रत्वमिति । शब्दव्युत्पत्त्या वर्जनेन निमित्तेन वज्रत्वम्, वर्जनीयो हि वृत्रादिरसुरः । अत एवेदं वज्रमुपयुज्य वृत्रो हत इन्द्रेणेत्युक्तिर्बहुत्र वेदे, बाह्यणोऽपि । निरुक्तरात्या देवतात्रयवादे इन्द्रोऽन्तरिक्षदेवता वायुरूपिणी तयो धात्योऽसुरोवृत्रो मेघं विना नान्यरूपः सम्भवतीति तदघातसाधनत्वं वज्रस्य वक्तव्यम् । किञ्च निरुक्तकारेण देवतकाण्डे उच्यते “आत्मेवैपामायुधमात्मेवैपां वाहनमात्मेवैपां सर्वदेवस्य देवस्य” इति ।

तेन वचनेनेन्द्राभिन्नत्वं वज्रस्य । इन्द्रस्य वायुरूपत्वे वज्रोऽपि तद्रूप इति । एवं घृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रमहन् । इत्यत्र घृतस्य वज्ररूपतोच्यमाना कथमुपपद्येतेति । एवमपरापरपदार्थानां विषयेऽपीयमाशंका भवत्येवेति । तदर्थ-चेन्द्रादित्याभिन्नत्वं सर्वासां वैदिकदेवतानाम् ।

एकस्य सूर्यरूपस्यैवात्मनो वेदे स्तव इति इन्द्रोऽप्यादित्याभिन्नस्तदमिन्द्रो वायुरप्यादित्याभिन्न इति इन्द्राभिन्नो वज्रोऽप्यादित्याभिन्न इति प्राप्नोति । तदानीं धात्यो वृत्रोऽज्वकारूप एव भवितुमर्हति । तस्य वज्रेण तेजसाहननमुप-पद्यते । अन्यरूपत्वे तु तदसम्भव एवेति वेदे वर्णनं निरालम्बं स्यात् । घृतेनेत्यत्र घृतशब्दस्तेजःपरः । घृक्षरणदीप्त्योरिति दीप्त्यर्थस्तिस्माद्धातोस्तच्छब्दस्य साधनात् ।

एवं सति घृतेन वज्रेणेत्युक्तिः संगता भवति । अत्रायं च तेजोरूपत्वं वज्र-स्य वक्तव्यम् । अत एवेन्द्ररूपादित्याभिन्नत्वेन तद्विनाशयानां वृत्रशत्रुत्वमुच्यद्दीना-मसुराणामन्धकाररूपत्वं वक्तव्यं भवति । तथा सत्येवेन्द्रेण तद्विनाशवर्णनस्योप-

पत्तिः । नहि तेजसा वस्तुमतामसुराणां विनाशः सम्भवति । किञ्चेन्द्रस्य सोऽमु-
रविनाशः काल्पनिक इति स्पष्टं मन्त्रेषु । तदुक्तं "भायेत्साते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य
शत्रुर्न नु पुग विवित्ने" इति । अत्र युद्धस्य मिथ्यात्वेन काल्पनिकत्वमुक्तम् ।

एव सति युद्धस्य काल्पनिकत्वे तत्र विनाशयानामपि काल्पनिकत्वमर्थ-
तिद्धम् । तदिदमन्धकारस्य वृत्रादित्वपक्षे सम्यगुपपद्यते । नहि तेजस्तमसोर्विना-
शविनाशकभाव उच्यमानो वस्तुमन् भवति । किन्तु मयोरसामानाधिकरण्येन
विरोधकल्पनया परस्परशत्रुत्वकल्पनाद्वारा असामानाधिकरण्यस्य विनाशकल्प-
नयोपपादनम् । न तु वस्तुमन् विरोधी न वा शत्रुकल्पना न तु वा विरोधिनाशेन
तदनामानाधिकरण्यस्योपपादनकल्पना ।

एव सर्वमिदं कल्पितमिति वृत्रादिवधादिकमवस्तुमदिति आदित्येकदेव-
त्वात् तेजसा वृत्रादिविनाशकल्पना वस्तुत्वात्माजात्यनिवन्धनत्वेनोपपद्यते ।
वस्तुसत्त्वे त्वेदद्बहुविधममञ्जसमापद्येतेति । अत एव वृत्रस्य जगद्व्याप्या तेज-
प्रतिबन्धकत्वकल्पना, तेजसश्च प्रवाहादिवैशिष्ट्यकल्पनयाऽव्युत्पत्तम् । तद्रूपा-
णामपि प्रतिबन्धाद् वृत्रस्य मेघरूपत्वम् ।

तथा सति शम्बरनमुचिप्रभूतीनां वृत्राभिन्नत्वमिन्द्राभिन्नादित्यविना-
शयत्वात् । वृत्राभेदाच्च मेघत्वम् । अत एव निघण्टुषु मेघनामसु वृत्रशम्बरनमुच्या-
दीनां पाठः सगच्छते । एव सति नमुचेर्विनाशे इन्द्रेणापा फेनेन तस्य वधवर्णनस्य
मन्त्रगतस्योपपत्तिः । "अपा फेनेन नमुचे शिर इन्द्रोऽवर्तय" इति मन्त्रः ।

अपा तेजोरूपत्वे तत्फेनोऽपि तेजोरूप इति स्पष्टम् । अत एव ब्राह्मण
उच्यते—इन्द्रनमुच्योर्युद्धे सन्धिः । स च न शुष्केन नाद्रेण वस्तुना, न दिवा न
रात्रौ नमुचेर्वध इन्द्रेण कर्तव्य इति । त सन्धि पालयता इन्द्रेणापा फेनेन नमुचेः
शिरमश्छेदनं कृतम्, तच्चोप काले । स च कालो न दिवारूपो न रात्रिरूपोऽपि
फेनश्च नाद्रवस्तु न वा शुष्क इति तत्रैव ब्राह्मण उच्यमानं सगच्छते ।

इन्द्रेण वधं वज्ररूपमायुधमुपयुज्यते इति प्रसिद्धयाऽपि फेनस्य वज्ररूपत्व-
मवति । एवं वज्रस्तज्जोरूप इति भवति । तच्च कुलिशेति वज्रनाम्नापि सिद्ध-
यति । निघण्टौ वज्रनामसु कुलिशशब्दः पठ्यते । तस्य नाम्नो परापरव्युत्पत्तिवत्
कुलिषु शब्दे तिष्ठतीति कुलिश इति व्युत्पत्तिः । कुलिशशब्देन रश्मय उच्यन्ते ।
तं पा रश्मोना ककतिकया केशविवेचनमागत्यैव दन्तशब्देन व्यवहारः । अत एव
यजुर्वेदे वाचो मुखगताया अथा दन्तं परिवृतत्वमेव वाचः कुलोदन्तः परिवृतत्व-
मुच्यते । अथ हि तत्रत्यो मन्त्रः 'ओष्ठापिधाना न कुलोदन्तः परिवृता पविः इति ।

एवञ्च रश्मीनां कुलित्वे तेषु विद्यमानत्वं तद्युक्तत्वं तेजः पिण्डरूपस्य मण्डलस्य भवतीति वज्रो मण्डलरूपो भवतीति । अत एव वज्रस्य वर्तुलत्वेन लोकप्रसिद्धिरप्युपपद्यते । एवञ्च सति तेजस एव वज्ररूपत्वं तच्च तमो वर्ज्य-
तोति तमोवर्जनेन तेज एव वज्रः । अत एव धृतेन वज्रोऽत्युक्तिवृत्तहनेन
ब्राह्मणे ।

अत एव फेनेन नमुचेर्वधवर्णनस्योपपत्तिः । तेजसः स्थानवैशिष्ट्येन वज्र-
त्वोक्तिर्यथा “वज्रो वै यूप” इति यूपस्थानीयतेजसो वज्रत्वमिति तदर्थः । यूपश्च
क्रान्तिवृत्तविषुववृत्तपातबिन्दुस्यले संपतितदक्षिणोत्तरवृत्तगत उपर्युक्तस्थानन
उदीच्यामवाच्यां च यश्चतुर्विंशंशपर्यन्तो भागः । तस्य यूपशब्देन व्यवहार्यता
यूपब्राह्मणे उच्यते । तत्र देवताभिर्यागमनुष्ठाय स्वर्गे लब्धे स्वर्गदम्भिस्तैर्यूपस्यान्य-
थात्वमर्थात् पूर्वमूर्ध्वाग्रत्वमासीत्तदवाचीनाश्रत्वं सम्पादितं व्यामोहाय । एव व्या-
मोहोत्पादकत्वादस्य यूपतेति ।

मनुष्यादीनां कृते देवताभिर्यूपस्याधोऽग्रत्वं सम्पादितं तच्च दक्षिणस्यां
यदुक्तवृत्तस्य मध्यतोऽधोवर्ती भाग इति ग्रहणेन समञ्जसं भवति । एवञ्च
तस्मिन् भागे आदित्यस्य तत्रत्यदिने आरोहावरोहौ मासपट्टकेनैकैकस्मिन् पाश्वे
भवतः । तत्र यदाऽऽदित्येनैकपाश्वे उक्तपाश्वगतोक्तभाग आरोहावरोहौ मासपट्ट-
केन क्रियेते तस्मिन्नेवावसरेऽपरस्मिन् पाश्वगतोक्तवृत्तभागेपु तमसाक्रान्तिः । अत
एव तत्र रात्रिप्रवृत्तिः । रात्र्या अर्धमारम्य यानप्रारम्भोविभिन्नदिशि । यानचातु-
विध्यस्योक्तत्वेन तत्रत्योक्तक्रान्तिवृत्तभागस्यात्रोहमारम्य यानप्रवृत्तिः ।

एवं सति तत आरम्य दिनान्तरप्रवृत्त्या तत्यानप्रारम्भोयं स्थलं तत अव-
रोहस्थलम् अवरोहान्त्यभागे विसारि उपोरूपतेजोयुक्तं स्थलमिति वज्रस्य भाग-
त्रये पूर्वपूर्वपेक्षया परपरस्य स्थूलत्वम् । तदुक्तमाज्यशस्त्रे सूक्तस्य प्रारम्भोयर्चः
प्रथमार्धे प्रथमपादान्ते विच्छेदविधानावसरे ऐतरेयब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं वज्रस्यो-
क्तरीत्या त्रिभागत्वमिति ।

एवं तत्रत्यं ब्राह्मणम्-आरम्भणतो वै वज्रस्याणिमा अथो दण्डस्याथोऽ-
परशोरिति^१ । तत्रोक्तप्रारम्भभागोऽग्नुरितिप्रारम्भेऽग्नुरित्युक्तिब्राह्मणे । तदानीं
तेजसोऽतिस्वल्पत्वेन तथात्वमणुत्वमित्यर्थः । ततः परवर्तिभागोऽधोमुखं प्रवर्तमानं
तेजो दण्ड इवेति दण्डभागात्मकस्य तेजसः पूर्वपेक्षया स्थूलत्वेन स्पष्टत्वेन
तथोक्तिः ।

तत उपःकाले तस्यासमन्तात्प्रसारित्वेन परशुरूपत्वमिति दण्डतोऽपि
स्थूलतोक्तिः । तादृशप्रसारित्वेन तेजसस्तद्वैशिष्ट्येनोपसः परशुत्वेन निरूपणम् ।

तदुक्तं—“पशुर्हं नाम मानवी साक समूव विंशतिमिति” । अत्र पशोर्मानवीति विशेषणादपरापि पशुर्भवतीति विज्ञायते । ‘हं’ शब्दप्रदानेन तस्य काल्पनिक पशु-
त्व विज्ञायते । सा यथा मानवी पशुर्युगपद्विशति भूते । एवमपरापि साक विंश-
जतिनिका स्यादेव ।

तदिदं सर्वं यूपसम्बन्धीति यूपस्य वज्रत्वाभिधानम् । अयवोक्तयूपे उक्त-
रोत्या प्रथम वर्तमान तेजः सूक्ष्मत्वेनाणु, ततो रश्म्याद्यात्मना प्रवर्तमान पूर्वा-
पेक्षया स्थूल रश्मीनां शलाकिकाद्याकारतया दण्डरूपम् । तत उदीयमान-
बिम्बस्य विस्पष्टतरत्वात्स्थूलतरत्वं तस्य च बिम्बस्यार्धोदितस्यार्धवृत्ताकारतया
परशुत्वेन रूपणेन तस्य परशुरूपस्य भागस्य दण्डतोऽपि स्थूलत्वोक्तिः ।

एव सत्यस्योदयतो बिम्बस्योभयतः पार्श्वयोरुदयदेशेऽस्तमयदेशे चोदयाद-
स्तमयाञ्च पूर्वपरवर्तिदण्डदशकालपर्यन्तं मासमानमूप सप्तकनेजांजनकतया
तस्या परशोर्युगपद्विशतिसवनरुतृत्वमुच्यमानं सगच्छते । आदित्यस्यासमन्तात्
प्रतिपार्श्वं पूर्वोक्ताभ्याम्योत्तरवृत्तगताशदशकपर्यन्तं तेजः सम्बन्धितया तदुत्पादक-
त्वोक्तिः ।

अयं भावः—उक्तयाम्योत्तरवृत्ते गमनागमनावसर आदित्येन तदीयमशाष्ट-
कमेकमासेनातीयते । एव सति तद्वृत्तगतैकान्त्यविन्दुतोऽपरविन्दुपथन्त येऽ-
ष्टाचत्वारिंशदशास्तेषां गमनागमनाभ्यां द्विरुपयोगेन तद्वृत्तगुण्यं पण्यवृत्तिरूप
तावता चत्सरे मासद्वादशक पर्यन्तं एव मासद्वादशकृते यदि पण्यवृत्तता उपयुज्यन्ते
एकमासकृते कियन्त इत्यनुपातेन प्रतिमासमशाष्टकोयोगो विज्ञायते ।

सुमेरुकुमेर्वोदयात् पूर्वमेकमासपर्यन्तं सावित्रः कालः प्रकृष्टः प्रकाशस्ततः
परस्ताच्चापसः कालो मासपर्यन्तः । अत एवोपससूक्ते उपसा त्रिशयोजनातिक्रम-
स्त्रिशत्पदयुक्तता त्रिशत्स्वसृकतोच्यमाना सगच्छते । तत्रोपस सूर्योदयसंविधा
भागोऽरुणो भवति स च तत्कालस्य तृतीयभाग इति तदर्थं स्थूलमानेनाशद्वय
सावित्रञ्चाष्टकमशानामिति अशदशकव्यापिता तेजसां, तदेव गृहीत्वा प्रतिपार्श्व-
मशानां विंशतिं तेजसा भास्वरा गृहीत्वा परशोरादित्यार्धमण्डलरूपाया युगपद्वि-
शतिं प्रसवकतृत्वेन वा वचनम् ।

एवञ्च मण्डलार्धमेव परशुः । तस्याऽपरभागापेक्षया स्थूलत्वेन ब्राह्मणो-
क्तमथो परशोरिनिवर्णनं सगच्छते । एव सति पूर्वोक्ताभ्याम्योत्तरवृत्तभागस्य तजा-
वैशिष्ट्येन यूपपरत्वमिति तस्य वज्रत्वोक्तिः । एव वाचो वज्रत्वमपि तथा । तत्र
वाचः सत्त्वमादित्यस्यासत्ताकालेऽर्थाद्वात्रावित्युक्तम् । अर्थात्तात्कालिकतेजोवैशि-
ष्ट्येन तस्या वज्रत्वोक्तिः । सा च वाक् अविशेषात् सर्वरात्रव्यापित्यपि प्रकाश-

युक्तत्वरूपविशेषकार्यकारित्वेनोदयात् पूर्वं षोडशांशपर्यन्तं तेजोव्याप्त्या षोडशि-
नीतुमुच्यते ।

उक्तयान्योत्तरवृत्तगतसावित्रीपक्षोः सम्बन्धिनोऽज्ञाः षोडश, तावत्पर्यन्तं
तेजः सम्बन्धस्य प्रवृत्तेः । एवं “वज्रो वा एष यत् षोडशी” इत्यस्याप्युपपत्तिः । एवं
वाक् षोडशीति व्यवहारोऽप्युपपन्नः । एवं त्रिष्टुभो वज्रत्वमप्युक्तरीत्यैव । तथाहि
उक्तरीत्या सावित्रमंशाष्टकं ततः परस्तादक्षरत्रययोगेन सम्पन्नत्रिष्टुभो वज्र-
रुन्तेति ।

अयंभावः—ब्राह्मण उच्यते, पूर्वं छन्दांसि चतुरञ्जराण्यासन् । कथं चतुरञ्ज-
रत्वमिति छन्दःस्वरूपविचारे प्रोच्यते । अमुष्मिन्लोके सोम आसीत्तस्यानयनायं
देवैश्छन्दांसि प्रायितानि । तदानीं जगती प्रथममुत्पत्य मध्येनार्गं श्रान्ता स्वांयानि
त्रीण्यञ्जराणि विहायैकाञ्जरा भूत्वा प्रत्यागच्छद् । ततोऽनुष्टुबपि ऊर्ध्वं पतित्वाऽ
अधिकं पन्थानं गत्वा श्रान्ता सतो स्वमेकमञ्जरं हित्वा त्र्यञ्जरा भूत्वा प्रत्यावर्तत ।
ततो देवैर्गायित्रो प्रायिता सा सोमरञ्जकान् भीषयित्वा पद्भ्यां मुखेन च सोमं
हन्धोऽन्तरान्यां त्यक्तान्यञ्जराण्यप्यानातवतो । तानि चाञ्जराणि स्वाञ्जरैर्यो-
जयित्वा गायत्री अष्टाञ्जराऽभवद् । ततस्त्रिष्टुभा जगत्या च प्रायिता सा

आदित्योदय, सम्पूर्णविम्बदर्शनोत्तर इति ततः परस्तादेतस्य स्तवो युक्तः । किञ्चादित्योदयात्पूर्वं दिनाप्रवृत्त्या रात्रिस्थितिरिति रात्रिसम्बन्धेन नाथ बहिष्प-
वमानस्तोत्रकालः प्रत्युतेममारभ्य शसनः प्रारम्भणोपमस्या दशाया बहिष्पवमान-
स्तोत्रमुदयात् पूर्वमुच्यमानः दिनप्रारम्भात्प्राक् कोने इति तस्य दिनबहिर्योगवशता
बहिः शब्दयोगेन तन्नाम बहिष्पवमानेति ।

एव सति तद्यथा दिनप्राक्काले स्तूयते एवमनुशमनमपि रात्रेरुर्वमर्थाद्वात्रे-
रवसानोत्तरमेव शसनीयम् । रात्रिश्चावसिता सम्पूर्णविम्बदर्शने । एव सति पर-
वर्तिकालः स न रात्रावन्तर्भूतः । अन्तर्मयद्विम्बदर्शनेऽपि सम्पूर्णविम्बादर्शनान् ।
एवञ्चासौ कालो न दिनेऽन्तर्भूतो नापि रात्राविति ततः स्तोत्रशस्त्रया प्रारम्भे
णानुरुप्यमुभयोरेकस्यानन्तरं प्रारम्भात् । तयोस्तादृशभावबोधमनुभास्या स्तोत्र-
शस्त्राभ्यां क्रियते ।

तत्र स्तोत्रनाम्ना रात्र्यनन्तर्भविता प्राप्ता, एतत्स्तोत्रनाम्ना दिनानन्त-
र्भावो बोध्यते, बहिः शब्दयोगात् । तेन च दिनबहिर्भात्रो बोध्यते । तत्र पवमानो
हि गच्छन्नादित्यः । पू धानोनिषण्ठी गत्यर्थेषु पवति इति पाठेन गमनार्थता
बोध्यते । पवमान इत्यनेन गमनवत्ताऽऽदित्यस्य स च दिनप्रारम्भदेशतः पूर्वमिति
तस्य बहिष्पवमानता, तदीय च स्तोत्रमिति ।

स्तोत्रे ऋचस्तासा सख्यातद्वरूपेस्तोत्रमच्छन्दस्नासु सामयोगः, तत्पाठकानां
स्यान् पाठकास्तत्पाठे यदि किञ्चन वैशिष्ट्यं तदिति सर्वमपेक्ष्यते । प्रकृते च
स्तोत्रे प्रत्येकमुक्तदिनबहिर्भावो यथाऽऽत्रैकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचन-
तस्त्रित्वं प्राप्तमेवमृगिति वचनाच्छन्दोर्वैशिष्ट्यमपि प्राप्तम् ।

यतो मोमांमकैर्ऋतुलक्षणे "पादत्रयं द्वौ मयोपेतौ मन्त्रा ऋचः" इत्युच्यन्ते । तत्र
पादाश्छन्दो विना न भवन्तीति तद्वैशिष्ट्यमपेक्षणीयम् । छन्दश्चात्र गायत्रम्,
गायत्रच्छन्दसश्चे प्रातः सवनसम्बन्धिता ग्राह्या उच्यते । प्रातः सवनं च प्रातः
कालिकमिति प्रातः शब्देनोदयात् पूर्ववर्तिनः कालस्य बोधनम् ।

एव सत्यत्र गायत्रच्छन्दस्क-ऋचा सम्बन्धेन दिनबहिर्भावो बोधितः ।
स्तोमाधर्मृचा समूहनप्रकारेणापि दिनबहिः सम्बन्धः सूच्यते । तथाहि अत्र स्तोत्र
स्तोमस्त्रिवृन्नामकः । त्रिवृच्छब्दस्यार्थस्त्रिरावर्तनं स्तोत्रीयाणामृचाम् । एव चर्तु-
नवकं त्रिवृत् पदार्थः । आदित्यविम्बस्यादशनमारभ्य सम्पूर्णदेशनार्थं क्रियाश्च न
कालोपेक्षितो भवति, स च विपुवादित्यले स्वल्पो ध्रुवस्यानादित्यलेऽधिको
भवति ।

आधिक्यपराकाष्ठा ध्रुवस्थले सुमेरी तद्विरुद्धे च कुमेरी भवति । तदा-
धिक्यं तत्र पूर्णत्वेन ग्रहणेन परिक्रमत्रयरूपम् । तत्रत्यपरिक्रमस्य विपुवसस्कारानु-

रोधेन दिनशब्देन ग्रहणमिति दिनत्रयेण पूर्णं विम्बं तत्रोदितं भवति । एवं चोद-
यार्थमपेक्षणीयं दिनत्रयं न रात्रावन्तर्भूतं नापि दिने ।

एवं पूर्णविम्बस्य यत्र कुत्रापि ग्रहणे दिनत्रययोगस्यापेक्षितत्वेन दिनत्रय-
मात्रेणोदयादिस्थलीयस्यैव तस्य ग्रहणमिति नियमनासम्भवेन दिनरात्र्यनन्तर्भावो
न सम्यग्बोधितः स्यादिति तदर्थमत्र दिनप्रारम्भीयं रात्र्यवसानीयं मध्यवर्ति-
विम्बञ्च गृहीत्वा तद्वचनेनोक्तकालिकस्य बोधः स्यादिति अत्र स्तोमः ।

स च त्रिवृत्स्तोमः । तस्यग्नवकमर्थं इति प्रोक्तमेव । तत्र सुमेर्वादी पर्या-
यस्य परिक्रमस्य वा ऋक्शब्दबोध्यत्वमन्यत्रोक्तमिति ऋग्नवकार्थं विम्बत्रयसम्ब-
न्धोऽपेक्षितः सोऽत्र दिनावसानीयं विम्बमेकं मध्यवर्तिविम्बमूदयद्वास्तमयद्वा तद्विद्व-
तीयं, दिनप्रारम्भीयं च तृतीयमिति विम्बत्रयग्रहणेन तन्मध्यविम्बरूपस्य दिन-
रात्र्यनन्तर्भूतस्य सम्यक् ग्रहणं भवति । तत्र प्रत्येकार्थमृक्त्रयमिति ऋग्नवक-
मित्यर्थः । तस्य त्रिवृत्स्तोमत्वेन वचनमिति तन्नामतस्स दिनवहिर्भावो बोधितो
भवति । तत्प्रकाररूपविष्टुत्यापि स बोध्यते ।

तथाहि त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतित्रयमेकोद्यतो द्वितीया परिवर्तिनी तृतीया
कुलायिनी । तत्रोद्यत्याख्यविष्टुतेः स्वरूपं ताण्ड्यब्राह्मणे उच्यते यथा—“तिसृभ्यो
हिकरोति स प्रथमया । तिसृभ्यो हिकरोति स मध्यमया । तिसृभ्यो हिकरोति
स उत्तमया । उद्यतो त्रिवृतो विष्टुतिरिति” ।

अत्र पर्यायत्रयं विम्बत्रयापेक्षया । प्रतिविम्बमूद्यमनमूर्ध्वगमनं तदपेक्षया
प्रथमपर्याये प्रतिविम्बं प्रथमया ऋचाऽर्थाद्विम्बत्रयवशात्प्रथमात्रितयेन
प्रथमपर्याये गानम् । तत्र विम्बस्यैकैकपर्यायातिक्रमणमभिप्रेत्य तिसृभ्य इत्युक्तिः,
गानाभिप्रायेण च परस्तात्प्रथमयेति तृतीयावचनं, गाने ऋचः करणत्वात् ।
हिकरोति उद्गायति उद्गानमूर्ध्वतिक्रमणमित्यभिप्रेत्य तिसृभ्यो हिकरोती-
त्यवतम् । उद्गानशब्दे गाघातोर्गमनार्थस्य ग्रहणेनोद्गानमूर्ध्वगमनमाक्रमण-
मित्यर्थः ।

एवं द्वितीयपर्याये मध्यमया प्रतिविम्बं मध्यमात्रितयेन गानम् । एवं तृतीय-
पर्याये प्रतिविम्बं योऽन्तिमः परिक्रमः स उत्तमशब्देन गृहीत्वोत्तमात्रयेण
गानमित्ययं प्रकार उद्यत्याख्यो विष्टुतेस्त्रिवृत्स्तोमस्य ।

एतावतैतेन मध्यविम्बस्य ज्ञानार्थं पूर्वपरवर्तिविम्बद्वयस्य गानावसरे
ग्रहणं, तत्त्रयाभिप्रायेण पर्यायत्रयेण गानं प्रतिपर्यायं च परिक्रमप्रकार इति
बोधितम् । अतएवास्या विष्टुतेरभिक्रामन्तीशब्देन वचनम् । यथा वृक्षारोहे

क्रमेणाभिक्रमणमग्र प्रत्येवमेतयाऽप्रात् परवर्तिस्थानात्परवर्तिस्थान परिक्रमरूप-
मभिक्रामन्ता भवतीति । अस्या च विष्टुती पारवसोयसो विवृतिरुच्यते ।

तच्च मध्यमविम्बे पापस्य तमसो वसीयस कल्याणरूपस्य तेजस
सम्बन्धात् । तावतोदयादिस्यलीयत्वमेतस्य स्तोमस्य विज्ञात भवति । प्रति-
विम्बमारोहाभिप्रायेणैषोद्यती विष्टुतीरुक्ता । विवृत स्तोमस्य द्वितीयविष्टुत्या
एकैकस्य विम्बस्य क्रमिकमारोहत्रय समाप्यापरस्यैव क्रमेण विम्बत्रयाराहाभि-
प्रायेणैषोच्यते । पूर्वस्या तु त्रयाणामपि विम्बाना युगपदारोहाभिप्रायेण प्रवृत्ति-
रिति प्रतिविम्ब प्रथमाया ग्रहणं प्रथमात्रयेण प्रथमादिपर्यायत्रयमुक्तम् ।

तत्रोच्यतेऽत्र विष्टुती प्रथम पर्यायः तिसृभ्यो हिकरोति स पराचीभि-
रिति । प्रथमविम्बीयपरिक्रमात्रयेणोर्ध्वाराहोऽत्रोद्गान तेन ता परिक्रमा प्रथम-
विम्बीयास्ताभ्यो हिकरोतीत्युक्तम् । तासां क्रमेणैकैकस्या अतिक्रमणेनातिक्रान्त
सा परा विद्वर गता भवतीति सा पराचीशब्देनोच्यते । तादृशोऽत्र पर्याये तिस्रो
भवन्तीति ताभिर्गानाभिप्रायेणोच्यते पराचीभिरिति ।

एवञ्च प्रथमपर्यायेण प्रथमविम्बस्य राज्यवसानकालिकस्याभिक्रमणयुक्त,
द्वितीये पर्याये मध्यमस्याभिक्रमण तत्रापि परिक्रमाणा क्रमशः पराञ्चर्नमिति
तृतीये पर्याये तृतीयस्य दिनप्रारम्भोयस्य विम्बस्याभिक्रमण बोध्यते । तत्रापि
क्रमिकपरिक्रमासम्बन्धेन पराचीत्वमुक्तम् । अयमस्य स्तोमस्य विष्टुते प्रकारो
विम्बावर्तनाभिप्रायक इति अस्याः परिवर्तिनीति नाम । अत्र प्रतिविम्ब यथा-
वदरूपेण ग्रहणेन सा समा भवतीति परस्तात्तत्र ब्राह्मणे प्रतिपादितम् ।

तृतीयो विष्टुते प्रकारः कुलायिनी । तस्या स्वरूपमुच्यते पर्यायाणां
विष्टुभ्यो हिकरोति स पराचीभिरिति । प्रथमविम्बमारोहणमप्रायेण यथावदरूप-
त्वमुक्त, द्वितीयपर्याये प्रथमवर्तिन्या परिक्रमायाः परित्यागेनोत्तरविम्बाभिप्रायक-
परिक्रमायाः प्रथमाया ग्रहणेन परिक्रमात्रयात्मक पर्याय उच्यते । प्रथमविम्बीय-
प्रथमपरिक्रमायाः परित्यागेन द्वितीयादिमारभ्य परिक्रमात्रयग्रहणं क्रमिकमुच्यते ।

तत्र प्रथमविम्बीया या मध्यमा परिक्रमा सेदानो प्रथमा सम्पन्ना, तद्विम्बीया
या अन्तिमा परिक्रमा सात्र यद्यपि द्वितीयस्थाने गतेति योत्तमा तस्या मध्यमात्व-
मुच्यते । सदुक्त "तिसृभ्यो हिकरोति या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा
या प्रथमा नोत्तमेति" । एव परवर्तिविम्बीयप्रथमपरिक्रमाया अत्र मध्यमे पर्याये
उत्तमास्थाने वचनमिति ।

तृतीये तु पर्याये प्रथमविम्बीयतृतीयपरिक्रमामारभ्य परिक्रमात्रयग्रहणं,
तत्र तद्विम्बीया अन्त्या एका, परिविम्बीय परिक्रमाद्वय क्रमिकमिति पर्यायः ।

तस्य स्वरूपमुच्यते तिसृभ्यो हिं करोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा इति । एषा मध्यमविम्बस्थानसंपादिकेति कुलायिनोत्युच्यते ।

एवं चात्र त्रिवृत्स्तोमेन तद्विष्टुत्या चोक्तमध्यमविम्बकालस्य बोधनमिति । एवमेतासु गायत्रं सामं गीयते । गायत्रं च सामं गायत्रीछन्दस्कायामृचि गानेन प्रदर्शितम् । सामं च गीतिरूपमित्युक्तम्, गीतिश्च स्वराणामारोहावरोहविशेषरूपा । सा चैकस्यामृचि सामवेदे प्रदर्श्यते, स्तोत्रकाले च तिस्र ऋचोऽपेक्ष्यन्ते । तत्र यस्यामृचि यद्गानं प्रदर्शितं सा तस्य साम्नो योनिभूताऽऽश्रयरूपा ऋगुच्यते । तत्र प्रदर्शितस्य गानप्रकारस्य स्तोत्रावसरे तिसृषु ऋक्षवतिदेशः करणीयः ।

एवं च गायत्रसाम्नोऽत्र गेयत्वम्, सयत्रसाम्नः प्रातःसवनसम्बन्धित्वेनोक्तविधप्रातः कालिकता बोधिता भवति । एतस्य वहिष्पवमानस्तोत्रस्यान्यस्तोत्रगानस्थानतो भिन्ने वेद्या वहिर्भागे गानादस्य वहिः सम्बन्धाद्वहिष्पवमानता । तदर्थमुपयुक्ते ऋत्विग्भिस्तस्मिन्वहिर्देशे गानार्थं गन्तव्यम् । ते च पञ्चत्विजः, होता, अध्वर्युः उद्गाता प्रतिहर्ता ब्रह्मेति । तेषां गमने विशेष आश्वलायने उच्यते “प्रह्ना” इति । तेषां परस्परसम्बन्धत्वमपेक्ष्यते, तद्यथा परस्परसम्बन्धविच्छेदो न स्यात् तथा ।

सम्बन्धविच्छेदे प्रायश्चित्तमुक्त ताण्ड्यब्राह्मणे । ताण्ड्यब्राह्मणे “प्रक्वाणा” इति विशेष उच्यते । प्रक्वाणाः क्वाणेन स्वनेन रहिताः । तदर्थो भाष्यकृतोच्यते प्रक्रमे पदध्वनिरहिताः । ब्राह्मणे उच्यते यज्ञो मृगधर्मा तस्य शान्त्यै अग्रत्रासाय प्रक्वाणाः सरन्ति इति ।

भाष्यकृतोच्यते—यथा मृगव्याधानां पदध्वन्युपलब्ध्या मृगा विज्ञाय भोत्या पलायिता न भवेयुरेवं शनैः पादनिक्षेपेणेति, मृगरूपो यज्ञो न भोतः स्यादिति । वस्तुतो यज्ञस्यादित्यस्य मृगरूपत्वं मार्गणीयरूपत्वं रात्रिसम्बन्धात् तमसा वृत्तत्वेन तद्विज्ञानाभावान्मार्गणीयत्वेन मृगरूपत्वकल्पना ।

निरुक्तकारेण मृगशब्दस्य मार्गणीयत्वार्थकत्वमुक्तम् । अतएव पशुपुरोडाशार्थवादब्राह्मणोऽवस्योत्क्रान्तमेघत्वेनात्यार्जने तस्य गौरमृगभावोक्तः । गौरित्यनेन गन्तृत्वं तच्चास्ततः पूर्वं ततः परं च भवति, तत्रास्ततः परस्य तस्य व्यावर्तनायामृग इति विशेषणमुक्तम्, तेन गौः कीदृशो मृगो मार्गणीयोऽस्तमप्राप्त इत्यर्थ इति । एवं च रात्रौ वर्तमानस्यादर्शान्मार्गणीयत्वं भवतीति तस्य मृगरूपतोक्ता ।

आदित्यश्चास्तगमनावसरे स्वीयं तेजोऽग्नी निदधातीत्युक्त्या तस्य तेजोराहित्येन कृष्णरूपता । अतएव यजुर्वेदे यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीनिति तस्य कृष्णरूपतोक्ता संगच्छते । एवं सति तस्य मृगरूपत्वेना-

दर्शनेन तदीय. स्वनो न भवति । स्वनशब्देन वागुच्यते यथा तदीया वाक् न भवति जाता एवमृत्विग्भिरपि नि स्वनेर्गन्तव्यमिति ।

वस्तुतस्तु सर्पन्तीति वर्णनेनैषा सर्पवद्भूसम्बन्धिता व्यज्यते, ता व्यज्जयितु आश्वलायने प्रह्वत्वमुक्तम् । एव च सपन्ति इति सर्पणं वहिरिति वर्णनेन शब्दराहित्यवर्णनेनोक्तोदयकालसम्बन्धिता व्यज्यते । यथैव स्तोत्रेण तन्नामादिना प्रादित्यस्य दिनरात्रिवहिर्भावो बोध्यते एव शस्त्रेणाप्यसौ बोध्यते । तच्च शस्त्रमत्र आज्यशस्त्र, तस्य भागत्रय साम्प्रदायिकैरुच्यते तूष्णीशसन्निवित्सूक्तेराज्यशस्त्र त्रिपदकम् इति ।

तत्र तूष्णीशसेन तन्नाम्ना तदीयमन्त्रेण च स भावो व्यज्यते । तथाहि तूष्णीशसशब्देन प्रथमतस्तस्य वागमम्बन्धो बोध्यते । स च पूर्णाविम्बस्य यथा एव खण्डितविम्बस्थलेऽपि वाचो सम्बन्धस्तूष्णीशसेति कर्मनाम्ना बोध्यते इति तन्नाम उदयदस्तमयद्विम्बकालबोधकम् । तत्र कर्मणि प्रयुज्यमानमन्त्रतोऽप्येक. कालो बोध्यते ।

तत्र तूष्णीशसस्थले मन्त्रत्रय प्रयुज्यते तथा अग्निर्ज्योतिर्भू. इन्द्रो ज्योतिर्भुव, सूर्यो ज्योति. स्वरिति । यद्यपि मन्त्रपाठावसरे भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्नी, इन्द्रो ज्योतिर्भुवो, ज्योतिरिन्द्रो, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्योमिति पठ्यते, तथापि तूष्णीशसस्य द्वेधा वचन, त्रिपदत्वेन पदपदत्वेनेति ।

तत्र त्रिपदत्वेन मन्त्रार्थकत्वं गृहीत्वा पूर्वोक्तं मन्त्रत्रितय, पदपदत्वे तु प्रतिमन्त्र भागद्वयम् । सर्वथाऽत्र भागत्रये अग्निर्ज्योतिरिति प्रथमः पर्यायः, इन्द्रो ज्योतिरिति मध्यमः पर्यायः, सूर्यो ज्योतिरित्युत्तम पर्यायो भवति । तत्पर्यायत्रय भूरादिशब्दयोगेनाभिव्यज्यते । एवञ्चात्र मन्त्रे पूर्णविम्बाभावो द्योतितो भवति ।

एव च तूष्णीशसशब्देन आज्यपर्वबोधकेन तत्र प्रयुज्यमानमन्त्रतोऽपि खण्डितविम्बकालेऽस्य प्राप्तिरिति बोध्यते । एव सति तस्य शस्त्रस्य स्तोत्र-नादृश्यं भवति, यथा वहिष्पवमानस्तोत्र दिनप्रारम्भात्पूर्वं प्रयुज्यत एवमाज्य-शस्त्रमपि रात्रिप्रारम्भपूर्वकाले प्रयुज्यते इति स्वीचितकालपूर्वकालिकत्वेनोभयोः स्तोत्रशस्त्रयोः सादृश्यमुपपद्यते । तदर्थमेव नामसादृश्येन आज्यस्तोत्रोत्तरत्वमा-ज्यशस्त्रस्येति प्राप्तश्चमवपरीत्येन प्रयोगो देवरथदादुर्यापादक इति देवरथो वा इत्यत्रोक्तं ब्राह्मणे प्रकृते ऋमविपर्यास उच्यमानः संगतो भवतीति प्रतिपादितम् ।

एव च स्तोत्रशस्त्राभ्यामसौ खण्डितविम्बकालस्तत्काले तयोः प्रयोग इति बोधितं भवति । तत्र स्तोत्रेण स्तोमस्य विष्टुतिप्रकारेण यथोद्यतो विम्बस्य सम्बन्धनावारोहावरोही प्रतिपादितो, यथोद्यत्या विष्टुत्या ऋग्वेदाणां परि-

क्रमाणां परित्यागावधित्वबोधनेन परिक्रमाणावरोहो विम्बस्यारोहश्च तिसृभ्यः पञ्चम्या परिचोभिरिति बोधितौ, एवं शस्त्रेणापि आरोहावरोही सूचनीयौ ।

तत्र तूष्णींशेन मन्त्रेण यथोभयं प्रतिपादितमेवं सूक्तेनापि सूचनायं तद्गतानामृचां क्रमो विपर्यस्यते । तत्राज्ये शस्त्रे सूक्तं प्रबो देवायाग्नये इति । तत्रत्यानामृचां शंसनावसरे क्रमः प्रथमा पञ्चमी चतुर्थी षष्ठी तृतीया द्वितीया सप्तमीत्येवं तत्रत्यर्चा पाठक्रमोऽनुस्त्रियते । तद्विपर्यसि वीजं ब्राह्मणं प्रतिपाद्यते । तत्र प्रथमया मध्यवर्ती अवकाशः सूच्यते ।

२६. प्र वो देवायाग्नये इत्यादिमन्त्रार्थविचारः

आदित्येन स्वीयगन्तव्यमार्गे स्वल्पकालांशः क्रमः क्रियते । वस्तुतस्तु नादित्यस्य गमनं किन्तु पृथिव्यास्तत्तस्मिन्नारोप्य तस्य गमनमिति व्यवह्रियते इति पूर्वमुक्तं ब्राह्मणवचनेन । तत् पृथिव्या गमनं ज्योतिर्गणितसाध्यमपि स्वतन्त्रेण अनुमानेन ज्ञातुं शक्यं, यथा आदित्यस्यातपे कालविज्ञानार्थं क्रियमाणो नियत-परिमाणच्छायास्तम्भेन शंकुना स्वल्पेनातपप्रतिबन्धेन प्रवर्तमानच्छायायाः स्वल्प-स्वल्पशश्चलनं दृश्यते तद्वशात् इदं छायाचलनमातपचलनेन तत्प्रतिबन्धवत्सञ्च-लननिमित्तमन्यत्रेवेति तदेव छायाचलनं रात्रौ तमसः क्रमिकप्रवृत्तावपि तथा भव-तीति यजुषि विश्वरूपवचकुपितेन त्वष्ट्राभिचारार्थगृहीतहविषो हवने ततो निष्पन्नवृत्रस्य विषये इषुमात्रं सर्वतो विवर्द्धितुमारेभे, तत् इन्द्रश्च त्वष्टा च विभ्यतुरिति ।

तत्रेषुमात्रविवृद्ध्या स एवार्थो बोध्यते । एवं चादित्ये आरोपितगत्या तस्य गतिमत्ता, सा चेषुमात्रमेवेति क्रमिकमेव तद्गमनं, परन्तु तत्र दण्डनिपातन्यायेन गन्तव्यमार्गे मानमिति कल्पनया कुमेर्वभिप्रायेणान्तिममस्तप्रारम्भात्पूर्वं दृश्यं पूर्णं विम्बं ततोऽस्तमयद्विम्बं तन्मध्यवर्तिनमवकाशं मर्यादारूपं गृहीत्वा प्रथमया सूक्त-गतयाऽन्तरिक्षे बोध्यते । प्रथमा च ऋक् सूक्ते—

प्र वो देवायाग्नये वहिष्ठमर्चास्मै ।

गमद्देवभिरा स नो यजिष्ठा वहिरासदत् ॥ इति ।

यद्यप्यनेन सूक्तेनाग्निः स्तूयते तथापि तत्रत्यमन्त्रेयु ते ते विशेषाः केनचन पदेन वर्णनेन वा सूच्यन्ते । यथा अत्र मन्त्रे प्रथमपादेन प्र वो देवायाग्नये इत्यनेन पृथक्वाक्यभूतेन अग्नेः स्तुतिवचनमुच्यते । तत्र प्रजव्देनोपमर्गेण योग्य-क्रियाध्याहारः सा चात्र योग्या क्रिया स्तुतिः । वचमोत्यादिना स्तामीति वा कल्पना । स्तुतिकरणतः पूर्वदेशेऽवस्थायेति अवकाशसूचनम् । किञ्चात्र व इति पदं प्रोच्यते वो गुष्माकं सम्बन्धिनमिति शेषः । तादृशश्च देवो अग्निः स्तोत-

व्यत्वेनोच्यते । शस्त्रस्य रात्रिकालिकत्वेन देवस्याग्नेदिनसम्बन्धित्वेन तत्रामत्ता तस्य सूच्यते ।

एव च पूर्वं पूर्णं विम्बमतीत परस्ताद्वर्तितो देवस्य परवर्तिदिनसम्बन्धित्वेन प्रवृत्तिस्तत्र मध्यवर्तिनि अवकाशन इदमुच्यते युष्माकं सम्बन्धित्वेन देवमग्निं प्रस्तौमि । इति द्विशेषप्रतिपादनाय ब्राह्मणं प्रथमपादे विहरणं भेदकरणं तच्च विरोधरूपमुच्यते । तस्य प्रकारान्तरेण समर्थनं द्रियते वज्रस्य अणुत्वसम्पादनायेदं विहरणम् । तदुक्तमारम्भणतो वै वज्रस्याणिमेति । ततः परस्ताद्वरीयस्त्ववज्रस्य परभागस्येतत्तादृशत्वसंपादनाय तदिति । एव सति दण्डनिपातन्यायेन विम्बेन माने पूर्वविम्बस्यावमानं परविम्बस्य च प्रारम्भ उभयोर्मध्यवर्त्याकाशरूपोऽवकाशो बोध्यते ।

ब्राह्मणे प्रकारान्तरेणोच्यते “प्र वो देवायानय” इत्यत्र वर्तमानं प्रोपसर्गोऽन्तरिक्षस्य द्योतकः । यतः सर्वाणि भूतान्यन्तरिक्षमनुप्रयन्तीत्यत्र प्रशब्दस्य प्रायणाधिकरणत्वात्प्रशब्दबोध्यता तस्येति । तदुक्तं ब्राह्मणे “अन्तरिक्षं वै प्रान्तरिक्षं हीमानि भूतान्यनुप्रयन्ति अन्तरिक्षमेव तत्कल्पयन्त्यन्तरिक्षमप्येतीति” ।

एवञ्चात्र प्रशब्दयोगादन्यदीयस्य देवरूपस्याग्नेस्तत्वादयः पूर्वोत्तरमध्यवर्तिदेशोज्जेन बोध्यत इति प्रथमा सूक्तगता प्रथमं शस्यते । ततो दण्डनिपातन्यायेन मध्यवर्तिनो विम्बस्याभिप्रायेण तद्वोधिजाया ऋचो द्वितीयस्याने वचनं, यद्यपि सूक्तपाठक्रमेणैषा पञ्चमी । तस्यामादित्यस्य वैशिष्ट्यबोधकपदसदमावः ।

तच्च पदद्वयं दीदिवासमपूर्व्यमिति पदद्वयम् । दीदिवासमित्यनेन दीप्तिमत्ता बोध्यते सा चादित्यस्य । तत्तु कन्नामात्रसर्गकिन्नाया रात्रिमग्नून्तेजस आदानादत एवादित्यता तस्य । तच्च तेजसादानं कुमेरावेवादित्यस्य न तु कुमेरादिति । तस्य केवलं तत्र प्रकाशमानत्वमेवेत्येकं द्वा सुपण्यत्र अनशनन्नन्याऽभिचाकशीतीत्यनेन । यदि दीदिवासमित्यनेनादानेन न दीप्तिमत्ता किन्तु दीप्तिशालित्वमात्रमुच्यते तद्वर्तेतुकुमेरावपि सप्त स्यादिति ततो व्यावर्तनाय द्वितीयमपूर्व्यमिति पदम् । तस्य पूर्वं इति व्यवहारयोग्यं पूर्व्यम् । कुमेरो तस्य पूर्वाञ्चनवशत पूर्वशब्दबोध्यतेत्यन्यत्रोक्तम् ।

तादृशं नेत्यपूर्व्यमर्थात्कुमेरावुदयार्थं व्याप्रियमाणमित्यर्थान् । एवं सति अनेन पदद्वयेन पूर्वोक्तावकाशोत्तरवर्तिविम्बत्वादित्यस्य बोधनमनेन मन्त्रेणैति शसनेऽस्या द्वितीयम्याने वचनम् । तादृशत्वमुक्तपदद्वयस्य, तद्योगादयः द्वितीयस्याने प्रयोगार्ह इति मन्त्रो ब्राह्मण उच्यते दीदिवासमपूर्व्यमिति ।

असौ वै दीदाय योऽसी तपते तस्माद्धि न किञ्चन पूर्वं मस्तीत्येतमेव तत्कल्पयत्येतमप्येति इति । तद्विम्बस्थले प्रथमदृश्यमग्निं संसूचयत्तत्पट्टघटित-
मन्त्रस्य तृतीयस्थाने पाठोऽयद्यप्यस्या अध्ययने सूक्ते चतुर्थीत्वमिति, स च मन्त्रः—

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा ।

यतो नः प्रुणवद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अस्वा ॥^१ इति ।

स सुमेरावुदयस्थानिकोऽग्निनो रात्रिकलिकेभ्योऽर्थात्कुमेरो वर्तमानः यः शन्तमा सुख करारिणि शर्माणि गृह्णारि वीतय उपभोगाय यच्छतु ददातु । यतोऽग्नेरस्माकमस्तोत्तरसम्बन्धो नि वसु वसूनि घनानि प्रुणवत्पोषयुक्तानि भवन्ति, तादृशमग्निं प्रतिपादयत्येषा ऋगिति तस्याः सूक्ते चतुर्थस्थाने उच्यमानाया अपि शस्त्रं तृतीयस्थाने वचनम् । तद्वक्तं ब्राह्मणे “स नः शर्माणि वीतय इति शसत्य-
ग्निर्वै शर्माणिन्नाद्यानि यच्छत्यग्निमेव कल्पयत्यग्निमप्येति” इति । अत्र शर्म-
शब्दस्यान्ताद्यवस्तुबोधकत्वमुच्यते ब्राह्मणे, तत्प्रदत्वमग्नेत्रिशेषस्त बोधयन्त्येषा
तृतायस्थाने वक्तव्येत्युक्तम् ।

एवञ्च आकाशमादित्यमग्निं चेति उदयाभिप्रायकं क्रमिकावस्थाबोधकं
त्रयमुक्त्वास्ताभिप्रायेणावरोहक्रमप्रतिपादनार्थमुच्यते परस्नात्, यथोदयावसरो-
यतादित्यस्याग्नेश्चेत्येवमस्तावसरीयता दक्षिणस्यां सोमस्येति सोमप्रतिपादने
विशिष्टामृचं सूक्ते पठ्ठी शंसने अवरोहाभिप्रायेण चतुर्थीत्वेनाच्यते ।

अत्राचिषोऽस्मानस्तावसरीयान् ब्रह्मन्विषे हे बृहन्व्याप्नोषीति अस्तावसर-
भासमानत्वं दक्षिणस्यां सोमस्य । सोमश्च दक्षिणदिवक् आदित्य इत्युक्तं पुर-
स्तात्तद्वोचकं चात्र मन्त्रे ब्रह्मपदमिति । ब्राह्मणे उच्यते “चन्द्रमा वै ब्रह्म चन्द्र-
मसमेव तत्कल्पयतीति” । चन्द्रमः—शब्देन सोमरूपस्यादित्यस्य ग्रहणं न तु
चन्द्रमसो ग्रहस्येति । यथारोहे आदित्याग्नी उक्तावेवमवरोहे सोमः परवर्ती
वायुश्चेति वायुप्रतिपादिकामृचं सूक्ते तृतीयां शंसने पञ्चमस्थाने पठनं प्रति-
पाद्यते—

स यन्ता विप्र एपां स यजानामथा हि पः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मधम्^२ ॥ इति ।

अत्र यन्तेति यदम्, तच्च यमनं दक्षिणस्यामिति तद्युक्ता ऋक्, तद्वक्तं
ब्राह्मणं—स यन्ता विप्र एपामिति शंसति वायुर्वै यन्ता वायुना हीद यतमन्तरिक्षं
न समृच्छति वायुमेव तत्कल्पयतीति । तत्र आरोहे यथान्तरीक्षं स्थानं पूर्वामृक्त-
मेवमवरोहे द्यावापृथिव्योर्द्वारा मध्यवर्त्याकाशरूपस्यान्तरिक्षं ससूच्यते ऋतावा
यस्य रोदसी इत्यनया ।

अत्र रोदसीपदेन परस्परनिरोधनरूपान्तरीक्षकार्यसंपादकवावापृथिव्यो
वैषम्यम् । तदुक्तं ब्राह्मण आवापृथिव्यौ वैंगोदसी आवापृथिवी एव कल्पयतीति ।
इदमारोहादिक सर्वं यथा स्तम्भ स्वरूप आदित्ये एवमिदमवरोहादिकमपि
सर्वमादित्यरूपे इति तत्प्रतिपादकमिति माभूचमाह—

नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्पुष्टिमद्वसु ।

द्युमदग्ने सुवीर्यं वपिष्ठमनुपक्षितम् ॥ इति । (ऋ स ६ ६३ ५)

अत्र सहस्रवत्त्वादिगुणयोगेन सवत्सरगत स्तोत्रशस्त्रबहिर्भञ्ज दिनरात्रय
नन्तगतत्वेन वाचयतीति सूच्यते । ब्राह्मणमपि अमुमेवार्थं गृहीत्वा वचीति
सवत्सर एव सहस्रवास्तोक्वत्पुष्टिमान्सवत्सरमेव नत्कल्पयति सवत्सर ममस्नम-
प्येतीति । अनयाऽऽज्यशस्त्रसमापनमित्युच्यते ब्राह्मण उक्तमया सूक्नपाठान्तिमया
परिदधाति समापयतीति । एव च शस्त्रगनसूक्तेनापि दिनरात्रिवहिर्भावि स्तोत्रस्यैव
शस्त्रस्मापि प्रतिपाद्यते तूष्णीशमेनेव सूक्तेनापीति । एतस्मिन् सूक्तेऽध्यात्मव-
त्यनापोनमेवार्थं प्रतिपादयतीति ब्राह्मण उच्यते ।

२७ त्रिगुणानुवाकस्य सविस्तर निरूपणम्

वेदस्यार्थत्रिपयेऽनुक्रमणिकाकारोल्लिखितमतस्य यथाऽऽत्यन्तिक उपयोग
एव तत्र तत्र निरुक्तकारीय व्याख्यान भाष्यान्तरकारादीना व्याख्यानपद्धतरपि
तदा तदा विस्पष्टभावेनोल्लिखनाया ब्राह्मणभागेऽर्थवादादिष्वनुसृतकल्पनाना
मन्त्रेष्वपि क्रियमाणाना प्रश्नपूर्वकविग्रहादीनामर्थस्वभावस्य चानुसारेण यथा-
यथार्थकरणे उपयोगितैवमुक्तस्य ब्राह्मणभागस्य रूपकेण क्रियमाणभागस्य
विवरणमप्यर्थविज्ञानायोपकारीति तदा तदा प्रकाराणा मन्त्रप्रदर्शनमन्त्रार्थगता-
नूपपद्यमानभागाना व्याख्यानार्थभनेकमन्त्रादीना प्रदर्शन व्याख्यानकरणेन प्रद-
शितम् ।

इदानीं कश्चन वैदिकभाग एव कल्पनोपयोगितया प्रदर्श्यते । इदं प्रदर्शनं
दिक्प्रदर्शनरूपमिति ब्राह्मणान्तरीयभागादीना ग्रहणाद्यर्थं प्रयास सुकर
स्यादिति प्रयत्नने । तत्र यजुर्वेदे त्रिगुणानुवाकेऽन्तिमे खण्ड उच्यते । तच्च
खण्डमेवम्—

"तस्यैव त्रिदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान श्रद्धा पत्नी शरीरमिधमधुरो वेदिलो-
मानि बर्हिर्वेद शिक्षा हृदय रूप काम ग्राह्य मन्त्र पशुस्तपोऽग्निर्दम शमयिता
दक्षिणा वाग् होना प्राण उदगाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोतमग्नीद्यावद् ध्रियते
सा दीक्षा यदश्नाति तद्विवर्त्यतिवति तदस्य सोमपान यद्रमते तद्रूपसदो यत्सञ्चर-
त्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्यो यन्मुख तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य
विज्ञान तज्जुहोति यत्सायप्रातरति तत्समिध यत्प्रातर्मध्यन्दिन साय च तानि
सवनानि ये ग्रहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासी येऽर्धमासाश्च मासाश्च तेचातुर्मास्यानि

ये ऋतवस्ते पशुवन्धा ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वा एतत्सत्र यन्मरणां तदब्रूथ एतद्व जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्यादित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिण प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येती वे सूर्याचन्द्रमसार्महिमानो ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्राह्मणो महिमानम् इति ।

तत्र सर्वात्मना सामानाधिकरण्येनोच्यमानानामात्मा यजमान इत्यादीनामाञ्जस्येनाभेदो नोपपद्यत इति तेषां रूपणेन योगाश्रयणादिना वा स उपादनीय इति तदर्थमेकं प्रकृतमपरं तदारूप्यादिना कल्पितं रूपं भावनार्थमिति गृहीत्वा अन्ते ब्रह्मणो महिमानमेतीति फलं वेदनस्योच्यत इति भावनाया उपासनार्थत्वं गृहीत्वा भाष्यकृतोच्यते— “य एवं वेदेत्यनेन ज्ञानस्य ब्रह्मणो महिमप्राप्त्यर्थकत्वोक्तया ज्ञानमत्र ब्रह्मसाक्षात्काररूपं तत्साधनाय संन्यास एवं कर्मणामपेक्षणी योऽन्तरं गत्वाज्जिज्ञासोः संन्यास एव युक्तो न तु कर्मानुष्ठानम् । तर्हि निष्पन्ने तत्त्वसाक्षात्कारे कर्माण्यननुष्ठीयन्तामित्याशङ्कां निवारयितुमत्र तत्त्वज्ञानिव्यवहाराणां लौकिकानां सर्वेषां यागरूपत्वमुच्यत इति” ।

कदाचन यज्ञस्यैव व्यवहारकल्पना यज्ञाङ्गेषु तत्कल्पनं, तच्च न सम्भवति तद्वक्तं तत्र भाष्ये नहि यागस्य यागाधिकारणकोऽस्ति इति । एवं च भाष्यकारेणात्रानिरूपणं मम्मतम् । तत्र रूपणाधारता कस्य विषयता च कस्येति विचारणीयम् । तत्र भाष्यकृता मन्यते तत्त्वज्ञानिनो ये लौकिका व्यवहारास्तेषु यज्ञाङ्गत्वकल्पनमिति । अस्माभिस्तु मन्यते सूर्याचन्द्रमसोर्महिमप्रापकेषु यज्ञाङ्गत्वं कल्पत इति । सूर्याचन्द्रमसोर्महिमनोः पृथक्त्वे प्रतप्रापका अपि पृथगेव भवन्ति । तत्र सूर्याचन्द्रमसोः पृथक्त्वात्तत्प्रापका यज्ञा अपि पृथग् भवन्ति । तत्र देवानां महिमानं गत्वाऽदित्यस्य सायुज्यप्राप्तिः, पितृणां महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यप्राप्तिरिति वर्णनेनैको यज्ञो देवेषु, अपरः पितृष्विति भवति ।

तत्र शतपथानुसारेण “वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते दैवा ऋतवो देवेषु तर्ह्यसी भवति, शरद्धेमन्तः शिशिरस्ता आसुरा ऋतवो सुरेषु तर्ह्यसी भवति असुरास्तर्ह्यभिगोपायतीति” वर्णनेन ऋतुत्रये वसन्ताद्ये सुमेरुशृङ्गे आदित्यस्यानस्त-भितभावेन सत्त्वे स देवलोकः, शरदादिषु असुरेषु सत्त्ववर्णनेन तदानीं सुमेरो-र्दक्षिणादिक्के गृहे वर्तमान इति स कुमेरुरसुराणां निवास इति देवलोकोया दृष्टिः ।

असुराणां दक्षिणा यथा दिगेवं पितृणां सा दिक् । तल्लोकानुसारा च दृष्टिः, ऋतुत्रयं तत्र दिनमादित्यश्च स्याताम्, परस्तान्मासपट्के तत्र रात्रिः, रात्री चतुर्द्वयं, तच्च वृष्टिपूर्णामित्येषा पितृलोकोया दृष्टिः । पितृलोकीययज्ञा-

नुष्ठापेन पितृलाके मृतस्य चन्द्रम सायुज्यप्राप्तिरिति वर्णनेन दक्षिणदिक्कश्चन्द्रमा इत्येव भवति । अर्धादेवलोकिय उत्तरदिक्क आदित्य सूर्य इति ।

अतएव स्थलान्तरे उक्त सोमो वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृतीय थोऽय पवते स तृतीयमिति । आदित्यस्य चन्द्रम शब्दत्रोध्यता पूर्वं निर्णीता । अतएव तथा परस्पर विभिन्नधर्मनया विगोचरुन्वनेति निर्णीतं पुरस्तात् । एव सति दक्षिण मृतस्य चन्द्रम प्राप्तिरुत्तरे मृतस्य सूर्याभिन्नादित्यप्राप्तिरुच्यते ।

एतावता देवलाकीयदृष्ट्यभिप्रायेण यज्ञे तत्स्वरूपमुच्यते, यज्ञे यागकर्ता यजमानो भवति । अत्रापि यज्ञस्य देवलोकियस्य यजमान आत्मा भवति । अत्रात्म-
त्वेन सूर्यो भवति गृहीत । तस्यात्मत्व मन्त्रे उच्यते सूर्य आत्मा जगतस्तस्थु-
पश्चेति । समानन्यायेन दक्षिणलाकीययज्ञाभिप्रायेण तत्रत्यात्मनि यजमानक
ल्पनेति । देवलोकिये यथा सूर्य आत्मत्वकल्पना नैव तत्र दक्षिणलोके सूर्य आत्म-
त्वकल्पना । अतएवास्यवामीये सूक्ते उच्यते भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्विदिति ।
तत्रत्यात्मनो विषये पृच्छोपनिबद्धा ।

अतएव तत्र परवर्तिमि मन्त्रे देवानामेना निहिता पदानि इति पूर्वोत्तरमन्त्र-
गतानामर्थानां देवानां विषये गुप्तत्वं देवैरविज्ञानमुच्यमानं सगतं भवति । एव
मति समानन्यायेन यथा देवलोकिये सूर्य आत्मा, तथा पितृलोके सुरलोके वा चन्द्रमा
आत्मा । यद्यपि उभयरूपत्वमादित्यस्यैव तथापि उपाधिभेदेन भेदकल्पनेति बहुश
उक्तमेव । यज्ञस्य दक्षिणदिक्के उत्तरदिक्के वा आत्मा यजमाने । अर्थादात्मनि
यजमानत्वेन कल्पनेति ।

ततो द्वितीय वाक्य श्रद्धा पत्नी । श्रद्धा सत्यधात्री सत्यस्य सपादिका
पत्नीत्वेन कल्प्यते । उभयत्रेव ममम् । निघण्टो सत्यबोधकेषु नामसु श्रद्धास्य
पाठात् श्रुत् सत्य तस्य धात्री सपादिकेति । सत्यशब्देन सत्यमेव नासत्यमित्यर्थना
सत्यप्रतिक्षणमुखेन सत्यमुच्यते, असत्यप्राप्ति रात्रिकाले तस्य प्रतिक्रियते न
असत्य किन्तु सत्य तच्च रात्रिकालिकं तज्ज, तत्र रात्रिप्रारम्भकालिकस्य सान्ध्यस्य
तेजसः पत्नीत्वेन कल्पना । तामादाय श्रद्धा पत्नीति ।

शरीरमिधम् । शरीर स्वरूपमर्थात्सूर्याचन्द्रमसोः तदिधम् । एधनीयम-
भिज्वलनायमित्यर्थः ।

उरो वेदिरिति । अत्र वेद्यामुरस्त्वकल्पना । यत सूर्याचन्द्रमसोःहरो प्रसिद्ध
प्रसिद्धश्च वेदिपदार्थः । तत्रसिद्धिर्मन्त्रान्तरसाहित्येन । तच्च पूर्वमुक्तं पण्डित-
ध्वयोरिति मन्त्रव्याख्याने । एतावतो वै पृथिवी यावतो वेदिरिति वचनेन वेद्या
भुव परान्तत्वस्य इय वेदिरिति मन्त्रेण प्रतिपादितत्वमिति पूर्वमुक्तम् । एव च
या वेदिस्तत्रोरस्त्वकल्पनमित्यर्थः । एतावता यत्र वेदिग्रहणं तत्र सति समवे

तेज इति पूर्वं निर्णयम्, अत्रापि परस्तादुच्येत । एव च पृथक् विन्दुरूपनक्षत्रयुतं तेज आजिस्थानापन्नमस्तोनरभावीति तच्च सर्वमण्डलरूपसर्वशरीरहोमोत्तरमिति सगच्छते ।

एव च ममिषा स्वशरीररूपेण हूयमानेन । हूयमान शरीरमित्यर्थं उक्त एव । आहूतो आहृत्या प्रकाशेन प्रकाशमित्यर्थः । अत्र एवात्र परस्तादुच्येत यद्विज्ञानं तज्जु-
ह्वतीति । एव मति विज्ञानं प्रकाशस्तद्रूपया आहृत्येत्यर्थः । एव वेदेन वेदो-
पेक्षाचिषा तद्रूपमचिरित्यर्थः । तयोदंशानोत्यर्थस्य परस्परसाहित्येन निर्णयः ।
अतएव वेदेन समाप्तीति विधानं वेदपदार्थश्च उपविष्टस्य वत्सस्य जानुनो ग्रन्थि-
भागोऽवशिष्टश्चोदजङ्घाभागो विरुद्धदिक्को पाश्र्वंगतो भवतः, एव मण्डलस्यो-
प्यपाश्र्ववर्णनिर्णयमयोगेन उपविष्टवत्सजानु साक्ष्यम् ।

मार्जनसाधनत्वं रश्मिद्वारा तमस इति सगतं व्याख्यानम् । मण्डलतो
निर्गच्छन्तो रश्मयः पूर्वोत्तरीत्या शिखास्तासां वेदत्वमिति वर्णना । एव च वेद-
पदेन शिखायां शिखापदेन वा वेदरूपस्यार्थस्य वाच्यद्वारा रश्म्यादिवीथ इति ।
शिखायां अचिरयत्वं सप्तशिख इत्यादौ व्यक्तम् । एव सति शिखासु वेदत्वकल्पना
वेदे वा शिखात्वकल्पना तद्वद्वारा तेज आदित्यपरत्वनिर्णयो वर्ण्यत इति ।

हृदयं यूपः । अत्रापि परस्परं स्मरणम् । यद्हृदयं स यूपो यूपो वा हृदय-
मिति । तत्रैतरेये यूपस्य वर्णनप्रसङ्गे याम्योत्तरं वृत्तं यद्वेपुवदिने विपुववृत्तश्रान्ति-
वृत्तच्छेदविन्दुद्वारा गच्छति तस्य यूपरूपता । तस्याध्वोप्रस्थाधोऽग्रत्वसपादनान्मो-
होत्पाद इत्यादि विस्तरेण निरूपितम् । तस्मिन्हृदयरूपेण हृदये वा तन्निष्पण-
मित्यनेन हृदय्या आप इत्यादिषु निर्णय इति तत्र परस्परपेक्षारूपेण उभयत्रेदं
सममेवेति विशिष्य वचनाभावः ।

काम आज्यम् । काम इत्यनेन उपमा मण्डलसंयोगात्मा समरसभाव
एवाज्यमिति बोध्यते तदुक्तं मन्त्रे—

अपोषा अजमः सरत्सपिष्टादह विभ्युषो ।
नियत्सी शिशनयदृषा ॥

इत्यत्र सीम् एनामृपसं वृषा आदित्य इन्द्ररूपो वा निशिशनयत् । नितरा
शिशनेन ममताद्वयदिति । अयमर्थ उर्वश्या वचनेन स्पष्ट उच्यते उर्वशीपुष्टरव-
नोर्वाकोवाकमूकने त्रि स्ममाहूतः शनययो वतसेन इत्यादिना । उर्वशी उपा एवेति
तत्पदनिर्वचनतो विज्ञायते । तन्निर्वचनं निरुक्तभाष्ये उच्यते “ऊर्यामशनुते
ऊर्वा वशोऽस्या” इति ।

उपसि ऊरुत्वकल्पनात्तस्याश्चोपसो मण्डलस्योभयपार्श्वयोः सम्बन्धेनो-
रुद्वययोग इति । ततः परवर्तिविम्बस्य साजात्येन स्त्रीन्द्रियत्वकल्पना, तद्राशत
उपसः स्त्रीत्वमन्योषोरूपतेजोमात्ररूपस्य तस्य स्त्रीत्वेन निर्देशे बीजाभावः । तत्र
पुमिन्द्रियकल्पना तद्योगकल्पना चेति पुरस्तादुक्तमिति । तं सम्पर्कं गृहीत्वा
कामत्वेन वर्णना तत्रैवाज्यत्वेनापि कल्पना । अतएव 'निकामे निकामे नः पर्यन्यो
वर्षतु' इति वर्णनं संगच्छते । निकामो नीचैः कामः, भूलोकदृष्ट्या स च तत्रास्तो-
त्तरीयः । अस्तस्याधस्ताद्वर्तित्वमुदयस्योर्ध्ववर्तित्वकल्पना सुमेराविव तत्रापि ।

एवं सत्यस्तस्याधोवर्तितया तत्रत्यः कामोऽधोवर्ती । तत्रोच्यते निकामे
प्रतिक्रामं तथापि उपाधिभेदेन भेदकल्पना । तत्र पर्यन्यो वृष्टो भवतु इति । भवति
हि तत्रास्तादूर्ध्वं सर्वा रात्रिं यावद्वृष्टिरिति देवानां माने इत्यत्र निरूपितम् ।
एवं सति कामवर्णने आज्यवर्णने काम आज्यमिति वर्णनेन मन्त्रार्थबोधे उपयोगः ।

एवं मन्युः पशुः । आदित्यस्योभयत्र मन्गुरूपत्वं मन्युसूक्त उच्यते—
“मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देव” इत्यादिना । आदित्यस्य हविरूपत्वं पशुरूपत्वमिति
पुरुषं वै इत्यत्र प्रतिपादितम् । स च देवयज्ञे यथा मनुयज्ञेऽपि तथैव
होतृजपेऽक्षर पङ्क्तिवर्णनावसरे उक्तम् ।

अग्निस्तपोरूप इत्युच्यते तपोऽग्निरिति । सर्वत्रादित्यतो निःसरतस्तेजसः
प्रतिबन्धस्थले उष्णत्वावभासनात्तपोरूपत्वमग्नेः । स्पष्टं चेदं निरुक्ते, अग्नि-
रप्यादित्यरूप एव । यत आदित्यतो निर्गतस्य तेजसो दिनमध्ये सूर्यकान्तमप्या-
दिना पुञ्जीभावस्य करीपे पातने ततो बल्लेर्ज्वलनं प्रसिद्धं, अयमेवादित्योऽग्नि-
रूप इति ।

किञ्चाग्निं प्रत्युच्यते देवांस्त्वं परिभूरस्यावह देवानिति अग्ने नेमिरां
इव देवांस्त्वं परिभूरसि इत्यनेनारत्नेमिभावेऽरा यथा नेम्या सम्बद्धा एवमादित्यतो
निर्गताः किरणा आकाशे प्रतिबन्धस्थले पुञ्जीभवन्तो बल्लिरूपा इति बल्लेर्दे-
वानां पारितो वचनमयमप्यर्थः पूर्वमुक्त एव । दमःशमपिता दमो हि दमनात्मा
दण्डनस्वरूपस्तस्य शमरूपत्वम् ।

एवं सति शमः शान्तिरुष्णत्वादेरभावोऽर्थादस्तादिना, किंवा शमो मरणं
तस्य संपादको यः स दमस्वरूपः शमयिता विनाशक इति । रुद्रस्य प्रजापति-
रूपादित्यदमनकर्तृत्वं बोध्यते दुहितृपारोहकथायां ब्राह्मणे इति स दमः शमरूपो
वेति । एवं सत्येषां वाक्यानां परस्परसम्बन्धेनैकवर्णनेनापरप्रतीत्यार्थबोधे उप-
कारकत्वम् । भाष्यकृता तत्त्वज्ञानिनोऽङ्गेषु यज्ञादिकल्पनात् खण्डे भागद्वय-
कल्पनेन पूर्वभागेनेत्युच्यते ।

दक्षिणा वाक् होता । अत्र दक्षिणाशब्दो दक्षिणां दिशं प्रदक्षिणा वर्तमान-
त्वेन दक्षिणापरिक्रमयुक्तत्वं चाह । एवं दक्षिणादिक्रिया वाक् होतृरूपिणी ।

वाचो मण्डलासत्त्वदशायां सत्त्व तच्च रात्रिकालिकमित्युक्तम् । रात्रौ विद्यमानाया वाचश्चतुर्थे पदे मनुष्या मनुष्यलोक इति वर्णनेन भूलोकस्तत्सम्बन्धमिहोक्तं । सर्वमेतत्पूर्वं निरूपितमिति सुमेवंभिप्रायेण ।

कुमेवंभिप्राये दक्षिणा दक्षिणादिकस्या वाक तत्रापि होतृत्वकल्पनोक्तरीत्यैव । तत्रापि सुमेराविव लाकनयकल्पनायास्तिस्रो भूमोर्धारयस्त्रोनुत द्युनित्यादिना पूर्वमुक्तमेवेति । अनेन यज्ञ उभयत्र देवलोक सुरलोकेऽपि देवयज्ञ वा तद्विरुद्धे ग्रामुरयज्ञेऽपि वा वाचा वागभिन्नस्याग्नेर्होतृत्वमित्यथ ।

प्राण उदगाता । प्राण ऊर्ध्वं गच्छन्नादित्य एवोद्गातृशब्दबोध्य ऋत्विक् । उदयादूर्ध्वगच्छन्नादित्यस्तद्रूप इत्युभयत्र समम् ।

चक्षुरध्वर्यु । उदयात्पूर्वमस्तोत्तरं च सम्पूर्णमादित्यविम्बं चक्षु माजात्याच्चक्षुरूपम् । अतएव तस्य चक्षुरूपत्वं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्निरित्यादिनोच्यते । तद्रूपत्वाभावेन भगस्थले तस्यान्यत्वेन वर्णनं । तस्य चक्षुरूपस्यादित्यस्याध्वर्युत्वेन वचनम् ।

एव मनो ब्रह्मा । मनसोब्रह्मरूपत्वम् । मनश्चोदयात्पूर्वकालिकमौपस तेजः । अतएव सूर्याविवाहवर्णने उच्यते मनो अस्या अन्न आसीदिति । मनोरूपमस्या सूर्याया अन्नं शकटं यानसाधनमासीदित्युच्यते । उपसि शकटत्वकल्पना अपोषा अन्नस सरत्सपिष्टादहं विष्णुपीत्यत्र ।

अनो मनस्मय सूर्यारोहत्प्रयती पतिमित्यन्नानोमनसोरभेद उच्यते । देवतामु यानवाहनायुधादीनां स्वरूपाभेद इति पूर्वं निरूपितम् । एव चौपस प्रकाश एव ब्रह्मार्त्विक् रूपः । अतएव भगपूषसवितृणां देवयज्ञं ब्रह्मार्त्विक् रूपत्वे तं प्राणिश्र-भागदर्शनचर्चणग्रहणं स्तेषां चक्षुषो दन्तानां हस्तस्य वा राहृत्येन विक्लाङ्ग-त्वादिवर्णनं सगच्छते तत्पूर्वमुक्तम् । उभयत्रापि सममेवेदम् ।

एव श्रोत्रमग्नीत् । श्रोत्रमित्यनेन श्रुतिभावापन्नं तेज उच्यते, श्रुतिविषये दीर्घश्रुतममित्यत्र प्रतिपादितम् । तस्याग्नीत् अग्निसमेघनकर्तृ-ऋत्विक् रूपा-च्यते ।

यावद्ध्ययते सा दोक्षा । यावत् पर्यन्तं धियने तूष्णीरूपत्वेनावस्थितिः । भाष्यकृतोच्यते भोजनं विना स्थितिरिति । तत्रादित्यस्य उदयास्तावसरे खण्डिन-विस्थावस्थाया गत्याद्यभाववर्णनेन केवलं स्थितिरित्युच्यते । गत्यादिकं स्वल्पेण निष्पन्ने भवति, स्वरूपं च उदयोत्तरमिति उदयावस्थायां केवला स्थितिरिति गृहोत्वोच्यते यावद्ध्ययते स्थीयते । धुङ् अवस्थाने इति घातो रूपम् । अस्नावसरेऽप्येवमेव । सावस्थितिवन्धशब्देनाऽप्युच्यते । तस्मा अवस्थितेर्दोक्षारूपत्वोक्तिः ।

तस्या दीक्षाया दिनसंख्याविषये अनेके पक्षाः कर्मसूच्यन्ते । तत्र द्वादश-
दीक्षाः सत्रविषये, सापीमामवस्थितिमभिप्रेत्यैवोच्यते । तत्रोदयतोऽस्तमयतो वा
विम्बस्य सुमे कुमेर्वोः पर्यायचतुष्टयेन दिनचतुष्टयेन वा पूर्णता भवति । एवं
सति उदयस्थानप्राप्तस्य उदये प्रवर्तमानस्य पूर्वस्य पूर्णस्य विम्बस्य कृते दिन-
चतुष्टयमुदयतो दिनचतुष्टयमुदयोत्तरं पूर्णस्य विम्बस्य कृते दिनचतुष्टयमिति
द्वादशदिनपर्यन्तमुदयावसरे विम्बत्रयार्थमपेक्षितं, तदानीं किरणैरसम्बन्ध इति
गृहीत्वा ऋभूणामादित्यगृहे द्वादशदिनपर्यन्तमातिथ्यग्रहणे स्वाप इत्यादि वर्णनं
सगच्छते ।

इयमवस्थितिर्वन्धरूपिणी, यथा वद्धो नान्यत्र गन्तुं पारयत्येवमत्रादित्य-
स्याग्न्यत्रागमनेन वद्धत्वमिति गृहीत्वा अग्नेर्वर्णने उच्यते । त्रिधा वद्धो वृषभो
रोरवाति इति । एवं सति उक्तरीत्या द्वादशदिनपर्यन्तं दीक्षा इत्यादयो व्यवहारा
इति धृतिरेव दीक्षेत्युक्तम् ।

यदश्नाति तद्विविः । अश्नाति व्यक्तं तेज आत्मनि विलापयति तत्तेजो
हविरित्यर्थः । एतेन व्यक्तस्योपग्रादेस्तेजसो होम इति फलति ।

यत्पिबति तदस्य सोमपानम् । अव्यक्तस्य तेजसोऽपत्वेन वर्णनात्तदव्यक्त-
तेजोरूपमुदकं यत्पिबति स्वात्मनि विलीन करोति तत्सोमपानमिति । एतेन
तेजोरूपत्वं सोमस्य, तस्य स्वात्मनि विलयः पानम् । तेजोयहणेन तेजस्विनेन्द्रेण
वृत्रादयो विनाश्यन्ते इति वृत्रादीनां तमोरूपत्वमिति भवति । अतएवेन्द्रेण
त्रिकद्रुकेषु सोमपानम्, युद्धादीनां वस्तुनो भावः, वृत्रेणापां निरोधः । इन्द्रेण
वृत्रं हत्वाऽपामुन्मोक्त इत्यादीनां वर्णनानामपपत्तिः, प्रदर्शितं चैतत्पूर्वम् ।

यद्रमते तदुपसदः । रमणं समरसभाव उदयाद्यवसरीयः कल्पितस्ता
उपसदः । तन्नामकेष्टित्वम् । तदुक्तमेव पूर्वम् । यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च
स प्रवर्यः । सञ्चारः प्रकाशनार्थं नानादेशसम्पर्कः । उपवेशः धृतिः । उत्थान-
मुदयस्तस्य प्रवर्यत्वम् ।

यन्मुखं तदाहवनीयम् । आहवनीये मुखरूपणम् । या व्याहृतिराहुतिः ।
यस्य विशेषेण आ समन्ताद्वरणं तेजसः सा आहुतिशब्दवाच्या । एवं च तेजस
आदानं दानं आहुतिशब्देनोच्यते । यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति । प्रकाशप्रदानमेव
होमः । यत्सायं प्रातरिति तत्समिवम् । सायं प्रातश्चोदयास्तावसरीयविम्बस्य
खण्डितभावेनापेक्षिकतेजस्विनया दर्शनात्प्रज्वलत्समित्काष्ठरूपत्वकल्पनया सायं
प्रातरस्तोदयावसरे यदस्ति प्रकाशयति खण्डितं रूपं सा समिदिति समित्काष्ठ-
रूपमित्यर्थः ।

अतएव वृषाकपिमूक्ते नत्र चरुमादिघस्यान आचितमिति एवायुक्तम्यानमा वर्णनं सगच्छते । अन.शब्देनोपा गृह्यत इति पूर्वमुक्तम् । तच्चान. काष्ठपूर्णमिति वर्णना । अन.शब्देनोपो ग्रहणे तत्र काष्ठपूर्णत्वस्य प्रकारान्तरेणासम्भवः ।

यदि मण्डलस्यैवोक्तरीत्या खण्डितस्य काष्ठरूपत्वं समिद्रूपत्वं गृह्येत तदा तेन युक्तं शकटमेप्रोयुनमिति वर्णनसम्भवैर्नोक्तरीत्या मण्डलस्यैव सायप्रातरस्नाव-सरे उदयावसरे च खण्डितस्य प्रकाशनेन तद्रूपस्य समित्वमिति । अयमर्थो विश्वेसा विष्णुराभरदुहकमस्त्वेपितः । अत महिपान् क्षीरपाकमादनमित्यादिनाऽप्युच्यत इति तन्मन्त्रव्याख्याने विस्तरेणोक्तम् ।

यत्प्रातर्मध्यन्दिनं सायं च तानि सवनानि । अतोति पूर्ववाक्यतः सम्बध्यते । एव च प्रातर्मध्यन्दिनं सायं यदस्ति पिवतीति तानि श्रीणि सवनानि सवनेषु पोषमानरूपसोमसम्बन्धीनोति । त्रिकद्रुकेषु सोमपानवर्णनादि च पूर्वमुक्तमेव ।

ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ । अहोरात्रयोर्दर्शपूर्णमासत्वम् । दर्शपूर्णमासो-यागी पर्वदिने अनुष्ठेयते । पर्वदिनं पश्चान्तदिनं तत्र दिनस्यैवोभयरूपता वक्तव्या, अत्र तु दिनरात्र्योर्भयरूपत्वमुच्यते तत्कथं सगच्छेत् । भाष्यकृताऽत्र न किमपि विशिष्य दिवरणं क्रियते । एव सत्यहोरात्रयोर्दर्शपूर्णमासत्वमनुपपद्यमानमनुमत्या-दिस्यले प्रतिपादितरीत्योपपद्यतेति एतद्वचनमनुमत्यादिस्यलीयव्याख्यानस्योपपा-दकमिति अनुमित्यादिवर्णनावसरे यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्तात् ।

येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानि । ये चाधमासमासप्रभृतयो विशेषा विपमा. प्रकारा अर्थाद्दिनरात्रयोस्तेषां चातुर्मास्यसम्बन्धिता । चातुर्मास्य-शब्देन चतुर्षु मासेषु सम्भवन्ति आदित्यस्य गतिभेदवशात् कर्माणि, तदनुकार-निबन्धीनि अनुष्ठेयानि साकमेघशुनासोरोमप्रभृतिपर्वयुतानि कर्माणि । कर्मविदे-चनप्रसंगे तद्विषयको विचारः प्रदर्शयिष्यते ।

ये सवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः । ये च सवत्सरपरिवत्सरादिनि-बन्धना विशेषास्तेषामनुकारेणानुष्ठेयानि कर्माणि अहर्गणरूपाणि कर्माणि । सवत्सरसव्यवहारार्था. काश्चन विशिष्टा मज्ञा व्यवहियन्ते । यथा सवत्सर परिवत्सर इद्वत्सर इदावत्सरोऽनुवत्सर इति ।

एषा क्रमेण समुदायो युगशब्देन व्यवहृतो वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे । तच्चोक्तं “पञ्चसवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् । दिनत्वमनमासाङ्गं व्याख्यातं लगधो अवीदित्यादिना” । युगशब्दस्य युगबोधकता द्वितमस्यायुतार्थबोधकता प्रसिद्धा । तच्च दिनरात्रादिरूपकालावयवगतमस्याबोधकं तद्व्यपदार्थगततद्बोधकं वेदे । यथा आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि, जुजुबोन्दशमे युगे, युगे युगे विदय्य गुणद्वय इत्यादिषु ।

एतस्य संवत्सराधिककालरूपकृतादिविशेषपरत्वविषये विचारः पूर्वमुक्तम् । किञ्च युगस्य सविशेषणभावेन वचनं वेदे, यथा उत्तरा युगानि, पूर्वं युगमित्यादि । तत्र पूर्वोत्तरशब्दयोर्न कालबोधकत्वं किन्तु दिक्सम्बन्धार्थबोधकत्वमिति अग्निः पूर्वैर्भिरित्यस्य व्याख्यानावसरे प्रदर्शितं पूर्वम् । किञ्चेमान्यपीद्वत्सरादिपदानि न केवलक्रमिकसंवत्सरबोधकानि । तथा सति आवृत्यैव तदर्थलाभे विशिष्टनामभिव्यवहारो नियुक्तिकः स्यात् ।

व तु तस्तु संवत्सरशब्द एव मुख्यस्तदवयववर्त्तादिकालविशेषात् सर्वसाधारणः । परे तु संवत्सरे विशेषवशतो व्यवहियन्ते परिवत्सरादिशब्दाः । यथा— हरादिपदे दृष्टिभेदेन भिन्नो व्यवहारः । दैवं दिनं दवी रात्रिः । आसुरं दिनं आसुरी रात्रिः । तदुक्तं पुरस्ताच्छतपथव्यवहारेण “वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते दैवा ऋतवो देवेषु तर्हि भवति देवांस्तर्ह्यभिगोपायतोत्यादिना देवेषु तावत्कालवृत्या तत्र दिनव्यवहारः, परवर्ति—ऋतुत्रये असुरेषु वृत्या तेषु दिनव्यवहारः ।

एवं च परवर्ति—ऋतुत्रये देवानां रात्रिव्यवहारो सुराणां यथा दिनव्यवहारः, एवं दैवदिनेऽप्यपुराणां रात्रिव्यवहारः : स च द्यावापृथिव्योरभिप्रायेण । तत्र द्योः शब्देन उत्तरदिग्बर्तिभुवः पार्श्वे सर्वोच्चं स्थानं सुमेर्वाख्यमेवं पृथिवी-शब्देन दक्षिणदिग्बर्तिभूपार्श्वे सर्वोच्चं स्थानं कुमेर्वाख्यं गृह्यत इति पुरस्तादुक्तमेव । तदनुसारेण उक्तर्तुमासादिरूपावयवयुतसंवत्सरलक्षणाक्रान्त्या संवत्सरेऽपि द्वैविध्यम् । तत्रेदादिशब्दविषये सन्निकृष्टाविप्रकृष्टा ईवोचनाभिप्रायकता । यथा इत् इत्यनेन सन्निकृष्टं तदित्यनेन विप्रकृष्टं बोध्यते, यथा अर्वावत्परावदाति शब्देस्तत्र तत्र वेदे बोधः ।

यत्रोभयं सहैव विवक्षितं तादृशेषु तदित्समानमाशाये तवेत्तत् सत्यम् त्वामच्चा चरामसि तदिदर्थं दिवे दिवे इत्यादिपु यथा । तथा चेच्छब्देन सविधवर्ती संवत्सर इद्वत्सरशब्देन बोध्यते । स च भूस्थः । तत्रैव दृष्टिभेदेन इदावत्सरस्य बोधः । एवं परिवत्सरशब्देन द्योस्थः संवत्सरो बोध्यते, अनुवत्सरशब्देन तत्रैव दृष्टिभेदेन स एव । अतएव तत्र पञ्चके युगशब्देन बोधः । नात्र संवत्सर-पञ्चकस्य क्रमिकस्य ग्रहणं विवक्षितमिति वाच्यम् । युगशब्दस्य स्वार्थत्यागापत्तेः । इदादिविशेषणो तात्पर्याभावप्रसंगाच्च ।

एवं चेद्वत्सरः कुमेर्वभिप्रायः इदावत्सरोऽपि तत्रैव, अतएव तन्नाम्नि आ इत्यस्याधिकस्य वचनमिदावत्सर इति । इत् सविवे स्थाने आ समन्ताद्वत्सर इति तदर्थान् । द्योः र्थात्सुमेर्वभिप्रायेण परिवत्सरशब्दः । तत्रैव अनु तदनुसारेण वत्सरोऽनुवत्सरः । संवत्सर इति तु सर्वसाधारणम् । अतएव दिनत्वयनमासागमिति साधारण्यं सर्वेषामिति बोधकं विशेषणम् । तत्र द्यालाके ऋतवः षट्, भूलाके

श्रुतवः पञ्च । तदभिप्रायेणास्यवामीयसूक्ते "पञ्चपादं पितर द्वादशाकृति दिव
आहु परेऽर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उपरे विचक्षण सप्तचक्रे पल्लर आहुर-
पितमिति^१ ।

पञ्चपट्श्रुत्वभिप्रायको व्यवहार इति पुरस्ताद्विस्तरेण निवेदितम् । एव
तत्रैकत्र वामावर्त्ता पर्याया अपरत्र दक्षिणावर्त्ता । विभिन्नेऽवसरे परस्परविरो-
धेन दिनरात्रियागः । श्रुतुचिह्नानां विभिन्नेऽवसरे प्रवृत्तिः । यथैकत्र दिने वर्पा-
कालोऽपरत्र रात्रिव्यापी वर्षाकालः ।

एकत्र केवल प्रकाशन नान्यत आदानमपरत्र प्रकाशनमन्यतस्तदादान
चेत्यादयो विभिन्नाः प्रकारा इति वत्सराणां भेदेन व्यवहार इति तदेतत्सर्वं
साकल्येन संक्षेपेणोच्यते "ये सवत्सरा परिवत्सराश्च ते ग्रहर्गणरूपा इति सीरो परि-
स्थितिं गृहीत्वा तदनुमारेणानेकदिनसाध्या ग्रहीनसत्रादिरूपा ग्रहर्गणाः सोमयाग
विशेषाः । आनुष्ठानिकेषु सवत्सरेषु कालवाचकशब्दानां योगेन तत्क्रमानुरोधेन च
प्रात्यहिकसोमयागप्रवृत्तिरिति गवामयनादिषु व्यक्त, परिदर्शयिष्यते, च
परस्तात् ।

सर्ववेदस वा एतत्सत्रम् । एव चादित्यस्य तत्सम्बन्धिना च किरणानां या
एना त्रियास्ता यज्ञरूपास्तदनुसारेण लोके क्रियमाणानां वैदिकीनां त्रियाणां
यज्ञरूपत्वम्, तत्र चैव यजमानकत्वानेकयजमानकत्वभेदेनाहीनसत्रादिभेदमिन्न-
त्वम् । तदिदं सत्रमनेकयजमानकं सर्वस्वप्रदानपर्यन्तम् । यत एतस्य यज्ञस्याहरा-
द्यवसानेऽवसानरूपत्वात्तत्र यजमानस्यादित्यादेरस्तावसरे मरणरूपनया स्वरूप-
दानपर्यन्तत्वमिति गृहीत्वोच्यते-एतत्सत्र सर्ववेदस सर्वस्वदानस्वरूपम् ।

यज्ञे च सर्वान्ते क्रियमाणेष्टेरवभृथशब्देन व्यवहारोऽत्र च यजमान-
स्वरूपस्यापि होमेऽवभृथः को वाऽप्यादित्यभिप्रायेणोच्यते-"यन्मरणं तदवभृथ"
इति । अत्रादित्यादेर्यजमानस्यास्तावसरे दर्शनं मरणं स एवावभृथ इत्युच्यते,
लोकं सर्वस्वारादियज्ञे यजमानस्य यन्मरणं स एवावभृथ इति ।

एतद्वै जरामयमग्निहोत्रं सत्रम् । एवरूपयज्ञरूपं सत्रं जरामरणपर्यन्त-
मनुष्ठेयम् । अग्निहोमम् । अग्नये हूयतेऽग्नौ हूयत इति व्युत्पत्त्याग्निहोत्ररूपमुभय-
विधमादित्यक्रियारूपं तदनुसारिमानुपकवंदिकक्रियारूपम् ।

य एव विद्वानुदगयने प्रसीयते देवानामेव तन्महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं
गच्छति । उक्तविधं देवासुरोभययज्ञाभिप्रायेणोच्यते-यो हि आदित्यादिरूपो
यजमान उदगयने सुमेरावस्त्वं गच्छति, अस्तस्य मरणत्वेन कल्पनया तत्र प्रसीयते
स देवानां महिमानं प्राप्नोति । उत्तरस्यां सुमेरौ देवानां निवासात्तत्रास्तरूपमरण-
प्राप्तस्य देवमहिमप्राप्तिरादित्यरूपत्वमेव भवतीति ।

अथ यो दक्षिण प्रसीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । उक्तरीत्या दक्षिणस्यां कुमेरावस्तगतस्यादित्यस्य मरणे पितृमहिमप्राप्त्या चन्द्रमः-सायुज्यसलोकताप्राप्तिरित्युच्यते । तेन दक्षिणस्या-मस्तमितस्य चन्द्रमोलोकत्वप्राप्तिरिति वर्णनेन दक्षिणे चन्द्रमःसम्बन्धित्वा-दक्षिणदिक्क आदित्यश्चन्द्रमा ईन ।

एवं सुमेरुरूपोत्तरदिक्कः स सूर्यरूप इति भवति । तदेव गृहीत्वा परस्ता-दुच्यते-एवं वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति । उक्तरूपौ सूर्यचन्द्रमसोर्महिमानौ भवतो दक्षिणोत्तरदिक्स्मन्दन्यनौ । यश्चैवं विजानाति सोऽपि ब्राह्मण उक्तदिवं सायुज्यं प्राप्नोति ।

तस्मादब्रह्मणो महिमानम् । तस्मादुक्तदिवसूर्याचन्द्रमसोर्महिमातो ब्रह्मणो महिमप्राप्तिः । जातुब्राह्मणस्यापीति ।

एतावतैतेनानुवाकेन दक्षिणदिक्स्मन्दद् आदित्यश्चन्द्रमः शब्दबोध्यः, उत्तरदिग्गतस्य सूर्यशब्दव्यवहारः, दक्षिणस्यां मरणेन चन्द्रमोलोकप्राप्तिः पितृ-महिमप्राप्तिः । उत्तरदिक्स्मन्दन्विमरणे देवानां महिमप्राप्तिः सूर्यसायुज्यप्राप्तिः । आत्मनः सूर्यस्य यागकर्तृत्वम्, श्रद्धायाः साम्यस्य तेजसः पत्नीत्वव्यवहारः, मण्डलस्य धर्मरूपत्वम्, वेद्या उरोरूपत्वम्, लोम्नां वहिस्त्वम्, वेदस्य जिह्वा रूपत्वम्, दूषस्य हृदयरूपत्वम्, आज्यस्य कामत्वं, मन्योः पशुरूपत्वमग्नेस्तापरूपत्वम् ।

वमस्य जनयितृत्वं विनाशकरत्वं, दक्षिणस्या वाचो होतृत्वं, प्राणस्योद्-गातृत्वं, चक्षुषोऽध्वर्युरूपत्वम्, मनसो ब्रह्मरूपत्वमग्नीध्रः श्रोत्ररूपत्वं, यावन् स्थितिः सा दीक्षा, यदज्जाति तद्विद्विः, मानस्य सोमरूपता, रमणस्योपसद्वरूपत्वं, संचारस्योपवेशनस्योत्थानस्य च प्रवर्ग्यरूपत्वम् । आहवनीयस्य मुखरूपत्वम्, आह्वरणस्य आहुतिरूपत्वं प्रकाशनस्य होमरूपत्वम्, सायं प्रातरर्जनं समित् ।

सायंप्रातर्मध्यन्दिने चाजनं सवनानि । अहोरात्रयोर्दण्डपूर्णमासरूपत्वमृनुनां पशुयागरूपत्वम्, संवत्सरपरिवत्सरादीनां संवत्सररूपत्वं चाहर्गणरूपत्वम् । सर्व-दक्षिणाकमिदं सत्रम् । अग्निहोत्ररूपदक्षिणाग्ने मरणे चन्द्रलोकप्राप्तिरुदगयने मरणे सूर्यलोकप्राप्तिरित्यादयोऽर्था निरूपिताऽप्येवं विज्ञाने वेदस्योपकरण्यन्ति । तत्र केचन परस्पररूपणायुतत्वेन प्रकाशकाः केचनान्यतररूपेण तद्विवका इति । इत्येवमर्थविज्ञाने बहुलमुपकारका इति ।

२८. तद्वाहुः कति सामानीत्यादिभागस्यादित्यमुखं व्याख्यानम्

सामवेदीये तलवकारब्राह्मणे सामन्वचतुर्विवत्त्वमुच्यते यथा-तद्वाहुः कति सामानि । चत्वारिती ब्रूयात् । चत्वार्यु ह वै सामानि स्वारं निबनवदेष्टृकु-समम् । चतस्रो विजश्चतुष्पादाः पञ्चवः । चत्वारि च्छन्दांसि यजवाहा गायत्री

त्रिष्टुप्पञ्चगव्यनुष्टुप् । तान्यु ह वै श्रीष्येव, स्वार निघनवदेल्लम्, यद्वक्सम स्वारमेव तद् । त्रिषण्णा यज्ञस्यैव प्राणापानज्यानास्त्रय इमे लाका । त उ ह द्वे एव स्वार चैव निघनवच्च । या होला निघनमव तद् । द्वाविमौ लाकावाविस्तमाविव द्वौ प्राणापानौ द्विनात् पुरुष । तदु ह वा एकमेव । यद्वि निघन येला यद्वक्सम स्वारमेव तदिनि ।

तदतदमेव साम स्वारमेव । य एवाय पवते तद् । याश्च ह वा अमूर्खपरि पतन्ति यादृचाथ सर्पन्ति ता एतमेव स्वार प्राणमुपजीवन्ति । स य एतदव वद मवमायुरेति । न यो हैव विजाज्जाति कन्त्यत्यजाभ्येवास्व तत्त्वलृप्त भवन्ति । नत्तपयुपयजाम्यव चिकत्सिपेत् । अग्निधुन तदप्रजनन यज्जामि । यथा पुमासा वा सह शयाता स्त्रियो वा । किं पुमानो सह शयानो प्रजायता किं स्त्रियो तौ चेन्मिधुनीकर्तार न लभेयाताम् । अथा यदवाज्जामि तन्मिधुन तदप्रजननम, आत्मा वै स्वर प्रजा निघन पशव इलाज्जार्थेकं समम । समानो वा आत्मा च जाया च । त एतमात्मनोभयन प्रजा परिगृहीता अपरावापाय नास्य वित्त परोप्यते य एव वेद इति ।

अग्निमन्त्राह्मणे साम्ना चतुर्विधत्वमुक्त्वा परेषा प्रकाराणा स्वररूपे एव सामन्मन्त्रमपि प्रदर्श्य स्वाररूपस्यादिव्यरूपनाच्यते । एव सति सामादित्यरूपमेव । तस्याय भाव - साम्नो हि गानरूपता । गान च स्वराणामारोहावरोहादित्यमिति स्वार स्वरगन्धस्वरूपमि युच्यते । ते चारोहावरोहादिविशेषयोगिन स्वरा ऋक्षु भवन्ति । अत ऋक्समना तस्य । वस्तुतस्तु ऋचाऽपि स्वररूपत्वमेव । ये तु व्यञ्जनदर्शान्तिनि स्वरारणामव, म्यानकरणादिविनिष्ट्येन स्वरारणामेव विवृणानि रूपाण्यर्थाभिध्यक्ष्यपकारकारि ।

अर्थवत्त्व स्वरारणामेव, त च स्वरा ऋगृत्पा एव । ते चारोहादिस्वरा एव द्रुष्टादिगानस्वरताभापयन्त । गानमव च सामत्युक्तम् । एवचर्क् समरूप सामापि स्वररूपमवति ऋक्समस्यातिरिक्तत्वानाव । ऋच्यन्त । इलागव्द-यगितया साम्न एल्लरुपता । साम्नोऽन्तिमभागस्य निघनतज्जेन व्यवहरणा-त्सामवद निघनवता नदस्येवेल्लमिति विशेष इति तस्य निघनवतो भेदापशया नातिरिक्तत्वम् । अथा द्विरूपमव साम स्वार निघनवच्चेति ।

नाम्नेल्ल नाम पृथग्विभेदा निघनवत्येवेल्लत्यान्तर्भावात् । वस्तुतो निघन-रूपनाप्नुक्नरोत्या स्वरस्यैवति स्वाररूपमवविधमेव साम स्वाररूपमव, नास्ति निघनवन्नानानिरिक्तो भेद । तदुक्तं तत्र यद्वि निघन येला यद्वक्सम स्वारमेव तदिनि । तदतदेवमव साम स्वारमव । य एवाय पवते तद् इति । किञ्च स्वार-रूपेण स्वरारणा सम्वन्धिनाच्यत । सा चारोहावरोहादीनामि युक्त प्राक् । ते

चारोहावरोहादयः स्वररूपा एवेति स्वरस्यैव सामरूपता । स्वरश्चादित्यरूप एव । तच्छब्दव्युत्पत्तः । स्वयं राजनात्स्वरः स आदित्य एवेति ।

स्वृधातोरुपतापार्थादुपतपतीति स्वररूपत्वं तदप्यादित्य एवेति । आदित्यस्य स्वररूपत्वं स्वररूपत्वात्सामरूपत्वमप्यादित्यस्यैव । तदुक्तं ब्राह्मणे “तदेक रूपमेव साम स्वाररूपमेव योऽयं पवते तदिति” । “योऽयं पवत” इत्यनेन सर्वत्रादित्यस्यैव वचनं ब्राह्मण इत्यादित्यरूपत्वं साम्नो विस्पष्टम् । अपि च तत्रैव ब्राह्मण उच्यते “आत्मा वै स्वरः प्रजा निघनं पशव इळा जाया ऋक्सममिति । तदप्यादित्याभिप्रायेणैव संगच्छते । ऋक्षु सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुपश्चेति स्थावरजगमात्मनो विश्वस्य सूर्य आत्मोच्यते इत्यर्थादात्मा सूर्य आदित्यः स्वर इति भवति ।

सूर्यस्य चोदयोऽस्तमयश्चोत्पत्तिरूपो विनाशरूप इति निघनमुच्यते, अस्तमये च किरणा एव दृश्यन्ते इति रश्मीनां निघनरूपता, रश्मीनां प्रजारूपत्वमपि तस्मिन्ब्राह्मणे उच्यते । किञ्च ऋग्वेदे उच्यते “बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश” इति । स चादित्यो रश्मिपोपपुण्डो बहुप्रजा भवति । उदयावसरे च तस्य रश्मिराहित्यमिव । अतएव तस्य विष्णवभिन्नस्य शिपिविष्टशब्देन वचनम् । शिपिविष्टो प्रतिपन्न रश्मिरिति तद्व्याख्यानं निरुक्ते । किञ्चास्तगमनो-रश्मीनां दर्शनेनास्तावसरे स रश्मिरहित इति भवति । एवं च बहुप्रजा रश्मियुत इति रश्मीनां प्रजात्वम् ।

एवं सत्यस्तरूपानिघनावसरे केवलानामेव रश्मीनां दृश्यत्वेन प्रजा निघनमित्युक्तिः । पशव इळा इत्युक्तिरपि आदित्यपरत्वे एव संभवति । इळा अन्नम् इळायाः पशुत्वोक्त्या पशूनामप्यन्नरूपता । उपश्व तद्रूपत्वम् । अत एव तस्या वाजिनीति नाम । उपःकाले तदा तमसो विनाशेन सर्वविश्वप्रकाशनेन भोग्य-विश्वरूपान्नयोगस्तस्याः । अन्न शब्देन भोग्यतोच्यते, अतएव विशो वै क्षत्रियस्यान्नमित्याद्युक्तिः संगच्छते । किञ्चेळाया अग्निपत्नीत्वमग्निश्चादित्याभिन्न इतीळापि उपोरूपैव ।

एवं च पशूनामिळात्वमन्नत्वं तद्युक्तत्वमुपसः सा चोपा आदित्यावीनेति आदित्यस्यैव तदभिन्नस्वाररूपस्यैवेळारूपनिघनयोगितेति ऋक्समस्य जायात्वो-क्तिरपि तथैव । ऐतरेयब्राह्मणगतस्य ऋक्सामयोर्वाकोवाक्यमपि तथासति उपपद्यते । एवं चर्चि साम्नोऽध्यासादचो जायात्वाद्ऋक्समस्य जायात्वम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तब्राह्मणं एकमेव साम स्वारमेवेत्युक्तम् । स्वारस्यादित्यरूपतोक्तेति आदित्यस्य सामरूपतेति दिक् ।

याज्ञिकानि कर्माणि श्रौतानि वेद्यपेक्षाणि, तत्र वेद्या आकारविषये वेदे मन्त्रब्राह्मणादिषु कश्चन प्रकार उपनिबध्यते । तस्यैव प्रकारस्य समासव्यासाभ्यां सूत्रादिषु विस्तारो दृश्यते, परन्तु तत्र मौलिकानां नियमानां हेतुस्वरूपाविज्ञानं तदुपपत्त्यभावश्च यथा कथंचन समाधानेन द्दोक्रियते ।

तत्र कर्मसु याज्ञिकैर्ममासकैश्चोच्यते वेदिद्वयं भवति । एषा प्राकृती वेदि-
रपरोत्तरा वेदिरिति । प्राकृती वेदिरिष्ट्यादिषूपयुज्यते उत्तरा वेदिश्च सोमया-
गादिषु तथैव ग्रन्थेषूच्यते याज्ञिकर्मसूपयुज्यते च ।

२६. “द्वे वेदोभवत्.” इत्यादिब्राह्मणभागस्यादित्यपरव्याख्यानम्

ब्राह्मणे त्वेतदपेक्षया परोऽपि प्रकार उच्यते । यथा शतपथ उच्यते ‘द्वे वेदो भवत्. । द्वावेव लोकावित्याहुर्देवलोकश्च पितृलोकश्च । उत्तरान्या भवति दक्षिणान्योत्तरो वै देवलोको दक्षिण पितृलोक । उत्तरयैव देवलोक-
मवरुन्धे । दक्षिणया पितृलोकम्” इति अत्र पूर्वोक्तवेदिद्वयेन न निस्तारः । यतस्तत्र वेद्या विभाजने इष्ट्यादिकतिपयानां सोमयागाः पूर्वमनुष्ठेयानां कर्मणां कृते उपयोगिनी सा प्राकृती वेदि । सोमयागाद्यनुष्ठानोपयोगित्वेन सा परा वेदि । तस्याः प्राकृत्यपेक्षया परत्वाभिप्रायेण तत्रोत्तरेति वेदिविशेषणम् ।

अनुष्ठानस्थले पश्चाद्भागोऽर्धादनुष्ठानोपयोगिदेशस्य पूर्वापरनाहा प्राकृती वेदिस्तस्याः पूर्वस्यां पूर्वापरनाहैव सोत्तरा वेदिर्भवति नह्यत्र दक्षिणोत्तरसम्बन्धेन वेद्या द्विरूपत्वम् । ब्राह्मणे तु दक्षिणोत्तरदिक्सम्बन्धेन वेद्या द्विरूपत्वमुच्यते । किञ्च पूर्वोक्तप्राकृत्यादिवेदिद्वयं देविकान्यपि कर्माभ्यनुष्ठेयान्ते पितृका-
प्यपि कानिचनानुष्ठेयान्ते । तावतोभयोपकारकत्वमुभयोर्वेद्योरिति ज्ञायते ।

ब्राह्मणोक्तवेद्योर्हि मध्ये उत्तरायां देवलोकप्राप्त्यादिफलकत्वं देवतोपकार-
द्वारा विज्ञायते, दक्षिणायाः पितृलोकप्राप्त्यादिफलकत्वं पितृगुपकाराद्विज्ञायते, तत्पूर्वोक्तवेदिद्वयाभिप्रायेण विरुद्धम् । किञ्च यज्ञेषु प्राकृत्यादिवेदिद्वयस्यैवोप-
योगः प्रोच्यते नोक्तविधदक्षिणोत्तरदिक्सम्बन्धमभिनयोर्ब्राह्मणोक्तयोर्वेद्योरिति कथमिदमुपपद्येत ।

अथ पूर्वयोरेव वेद्योर्दक्षिणोत्तरदिक्सम्बन्धमात्रेण ब्राह्मणोक्तोभयविध-
त्वेन तस्योपपत्तिस्तर्हि उभयविधयोरपि प्राकृत्युत्तरवेद्योरुभयविधत्वं प्रसज्यत इति ब्राह्मणे दिक्सम्बन्धेनोभयविधत्वं वेद्या अनुपपन्नं भवेत् । किञ्च वेद्या स्वरू-
विधानावसरे उच्यमानप्रकारस्य तत्रत्यानां साकेतिकपदानामर्था सत्यादिकं च निरालम्बनमिव भासते । तथाहि शतपथब्राह्मणे उत्तरवेद्या विधानावसरे उच्यते—

तच्च एष पूर्वाध्यो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति । तस्मात् प्राङ्प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुः निहन्ति सोऽन्तः प्रातः । १। तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः । २। तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । उदङ्ः पञ्चदश विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः । ३। तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । प्राङ् पट्त्रिंशत् विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्धः । ४। तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । दक्षिणा द्वादशविक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽसः । ५। तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । उदङ् द्वादश विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽसः । ६। एषा मात्रा वंदेः इति ।

भाष्कारेण तस्य व्याख्या क्रियते यथा—सौमिकवेदिकरणं निरूप्यते । तद्वृत्तं कात्यायनेन औपवसथ्यात्पूर्वोऽहनि पौर्वाह्निक्या प्रचर्य वेदि मिमीत इत्यादि । तदेतदाह तच्च एष पूर्वाध्यो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति तस्मात्प्राङ्प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्तीति । य एष स्थूणाराजः पूर्वाध्यः पूर्वार्धमर्हतीति पूर्वाध्यः । प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे ग्राहवनीयपुरादेशे वर्तमानः पृथुः स्तम्भोऽस्ति सोन्तः पातः । ऐष्टिकवेदेर्महावेदेशचान्तरालसंचरः । तस्मात्स्तम्भात्प्राङ् प्रक्रामान्प्रक्रामति त्रीन् । तत्तत्र प्रतीयमानेऽवकाशे शङ्कुं निहन्यात्स्थापयेत् ।

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह—तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशप्रक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् सा दक्षिणा श्रोणिमर्यादा भवति । एवमुत्तरश्रोणिवाक्यमपि तस्माच्छङ्कोरुदङित्यादि । आयामस्य पश्चाद्भागावधि प्रदर्श्य प्राचीनावधिमाह तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः प्राङ् पट्त्रिंशत् विक्रमान् प्रक्रामति । अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति—तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति । तस्मात्पुरोदेशस्थान्मध्यमाच्छङ्कोः श्रोणितः सकाशादसयोरीपन्वूनत्वादुभयतो द्वादश प्रक्रमामिधानम् । इत्थं सर्वतोमितायां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्क्य स्वयमेव व्यवच्छिन्नति “एषा मात्रा वेदेरिति” इति ।

अत्र पूर्वाध्य-वर्षिष्ठः—स्थूणाराजशब्दानां न सम्यक् तात्पर्यविज्ञानम् । यद्यपि भाष्यकृता पूर्वाध्यशब्दस्य पूर्वार्धमर्हतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनं कृतं तावता पूर्वार्धपदार्थो न विवृतः । अथ मूले मध्यमशङ्कोः पूर्वस्यामायामावधिः शङ्कुः पूर्वार्धशब्देनोक्त इति स पूर्वार्ध इति कथनं विनापि ज्ञायते । तदर्थस्यास्य स्थूणाराजस्य पूर्वाध्यत्वमिति । तदापि स पूर्वस्यामायामावधिभूतः शङ्कुः कुनः पूर्वार्धशब्देनोच्यत इति निमित्ताविज्ञानम् ।

एवं च पूर्वाध्यशब्दस्यापि सम्प्रगर्थविवरणाभावः । वर्षिष्ठत्वं किं कृतं ? यदि स्थूल्यनिबन्धनं तत्तु स्तूणाराज इति वर्णनेनैव प्राप्तम् । स्थूणाराजः कः

कुतो वा । किञ्च तस्मात्स्थूणाराजात् त्रयाणां पदानां प्रक्रममभिधानं कुत ? कुत पुन प्रक्रमत्रयान्ननिहितशङ्कामभ्यमत्वे, तस्योपपत्तौ पार्श्वया पञ्चदशानामेव प्रक्रमणामतिशयो न न्यूनाधिकानाम् । एव तस्मान्मध्यमाच्छङ्को किमिति पटत्रिंशत्प्रक्रमप्रक्रमण, किमिति नात्राधिक्य-न्यूनत्व वा सत्याया भवति । तत्रापि पुन प्रतिपार्श्वे मध्यमशङ्कोर्द्वादशानां प्रक्रमणामतिशयः । एवं न न्यूनाधिका वा मात्रा वेदेरिति अनेकविधमशयप्राप्तौ ब्राह्मणवचनात्तथेति वचनं न शशयनिरसकम् ।

किञ्चात्र वेदे किमिति स्त्रीत्वेनोल्लेखा नान्यलिङ्गेन, यतस्तत्र लिङ्गाभिव्यजकाभावेन लिङ्गविशेषोल्लेखस्य निमित्तविशेषनिबन्धनत्वस्य सम्भवः । अथ वयाकरणरोत्या शब्देषु गुणानां सत्त्वादीनामुपचयापचयनाम्भनिबन्धना लिङ्गव्यवहारस्तत्रापि तेषामुपचयादीनां निणयस्य विज्ञानं दूरापेतम् । यदि प्रयोगात्तन्निणयस्तर्ह्यन्योन्याश्रय इति ।

एव चोक्तवेदिमानप्रदर्शनोत्तरं तद्ब्राह्मणस्यस्य पश्चाद्भागे आधिक्यप्रयुतत्वादिविषयार्थवादोऽपि व्याख्यातः । सति स्त्रीत्वे ततस्तद्विज्ञानो लौकिकयोपासाम्यात्तस्या पश्चाद्वरीयस्त्वादिना प्रशस्यत्वमित्येवा सशयानां निराकरणं दुःसंपादमिति ।

तत्राणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन समर्पकप्रकारान्तराभावेऽन्येस्तस्याप्रदर्शने चोच्यमानं प्रकारोऽत्रादरणीय एव । तथाहि ऋग्वेदानुक्रमणीकारप्रदर्शितस्यातिप्राचीनस्य वैदिकमतस्यानुसारेणैवा प्रश्नानां निराससम्भवः । तथा चादित्यस्यैव मन्त्रभाग इव ब्राह्मणभागेऽपि वणनम् । आदित्यक्रियानुकारयुता च सर्वा यज्ञकृतरिति प्रकृतं वेदिविषयेऽपि तथैव वणना । यज्ञश्च सर्वो दानात्मा दानं चादित्यस्यैवेति उक्तं पुरस्तात् ।

दानं चात्र होमरूपमपि । होमस्य चाधारं ग्राहवनीयाग्निरूपः । ग्राहवनीयाग्नित्वं चोदयत मूर्धस्येति गतपथ उच्यते । तथाहि तत्राच्यते असी वा आदित्य ग्राहवनीय इत्यनेन । वदुया ग्राहवनीयाग्ने र्नाम पूर्वस्यां दिशिपर्यन्तभागे ।

एव च वेदिग्राहवनीयाग्ने पश्चाद्वर्तिनी भवति । तत्राहवनीयस्यादित्योदयस्थानवर्तित्वेन तत्पश्चाद्वर्तिनी वेदी रात्रिभागे प्राप्ता । रात्रिभागपश्चाद्ग्राहवनीयाग्निसान्निध्याय रात्र्या अवसानस्थलीय इत्यर्थात्प्राप्तम् । एव च यत्र रात्रिमद्भावस्तदवसाने वेदिप्राप्तिः । रात्रिमद्भावश्च सत्रं भुवो मध्यवर्तिनी भागपार्श्वद्वयेऽत्युच्चादि स्थलऽपि । तच्च पार्श्ववत्यत्युच्चं स्थलं सुमरुकुमररूपनिनिप्रसिद्धमेव । सुमरोरुत्तरदिश्वर्तिता कुमेराश्च दक्षिणदिश्वर्तित्वमिति ।

तत्र रात्र्यवसानस्थलीया वेदिर्भवितुमर्हतीति तदभिप्रायेण वेदिश्यं भवेत् । अतएवोक्तं द्वे वेदी भवत इति, दक्षिणान्या उत्तरान्येति च । उत्तराया देवलोक

मवरुन्धे दक्षिणया पितृलोकमिति । संगतं च सोमिकी वेदिरिति वर्णनं च । उक्तं च त्रिसुपर्णानुवाकं “यद्वदनाति तद्विर्वर्त्तिष्यति तदस्य सोमपानमिति” । तत्र व्यक्तस्य तेजसोहविष्वमव्यवतस्य तस्य सोमत्वमिति तत्र प्रदर्शितम् । अत एव तत्रोक्तं यत्पिबति तदस्य सोमपानमिति । तेजसञ्चाप्त्वेन वर्णनेति प्रदर्शिनं पुरस्तात् ।

किञ्चेन्द्रस्यादित्यत्वेन तद्विनाशयो बृहोऽपि तमसो मित्रो न भवति । एव सति बृहद्विनाशेनापां प्रवर्तनं तेजः प्रवर्तनमेवेति । किञ्च त्रिकद्रुकेषु इन्द्रस्य सोमपानमुच्यमानं संगच्छते, तच्च सोमपानमुदयावसरे स्वल्पोदयमात्रेणेत्येकया प्रतिघेत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपादितम् पुरस्तात् । अत एव मन्त्रे “इदं ते पात्रं सन-
वित्तमिन्द्र पिबा सोममेना शतक्रतो” इत्यस्मिन्नादित्यरूपपात्रस्य सोमपानपात्र-
त्वमुच्यमानं संगच्छते, सोमपानसम्बन्धनी वेदिश्चोत्तरा वेदिरिति याज्ञिकव्यवहार
उपपद्यते ।

उत्तरस्या वेद्याः सोमवेदित्वे दक्षिणस्या अपि तथात्वं निरुक्तं भवति । अत एवोत्तरवेद्यां सोमयागो देवोद्देश्यकस्तत्फलं वृष्ट्यादिकं देवर्दीयत इति वर्णना दक्षिणादिवक्त्रेणा दीयमानस्य वृष्ट्यादेः फलत्वमिति । उत्तरा वेदिरेव सोमवेदि-
रत एव उत्तरदिक्सम्बन्धादेव तस्या उत्तरशब्देन व्यवहार उक्तब्राह्मणस्यार्थः । अत एव तत्तद्वेदिसम्बन्धेन देवलोकावरोधः पितृलोकावरोधः फलमुक्तं संगच्छते ।

याज्ञिकैः प्राकृती वेदिरुत्तरा वेदिरिति प्रयोगे नान्यदेशसम्बन्धित्वमुत्तर-
शब्दस्यार्थः किन्तु उत्तरदिक्सम्बन्धेवेति बोध्यम् । तत्रोत्तरवेद्याः प्रतिपादनं
ब्राह्मणे सोमप्रकरणात् । समानन्यायेन दक्षिणस्या वेद्या अपि तथात्वं वेदनीयम् ।
सा च रात्र्यवसाने प्रवर्तमाना वेदिः कुत आरभ्य प्रवर्तत इत्येतस्य निर्णयबोधक-
विज्ञेयगवैणिष्ट्येनोच्यते तद्य एष पूर्वोर्व्यां वपिष्ठः स्वृणाराज इति ।

अयं भावः—उत्तरदिनप्रारम्भा मुख्यो यथाऽऽदित्यमण्डलदर्शनत एवमुपः
कालमारभ्यापि उत्तरदिनप्रारम्भो भवति, तस्योपःकालस्य आदित्योदयस त्र-
कृष्टपूर्ववर्तिसवितृकालतः पूर्ववर्तित्वम् । अत एव मन्त्रे उच्यते विनाकमस्य-
त्सविता वरेण्याऽनुप्रयाणमुपसो विराजतीति । तत्रोपसः प्रयाणभागमनुसविता
व्यस्यदिति वर्णनेनोपःकालः पूर्वः सवितुश्च कालः परवर्तीति भवात् ।

किञ्च सवितुः कालः प्रभातकालस्तस्योपःकालत्वमपीत्यभिप्रेत्य स्वनय-
दानस्तुनी वधूमन्तो दणरथासो अस्थु रिति दशानां रथानां वधूमत्त्वोक्तिः ।
वधूश्चापा एव । किञ्च सवितुमित्राभिन्तत्वमुत मित्रो भवति देव धर्मभिरित्यनेन
प्रतिपादनात्मनस्य च मन्त्रेषु पञ्चभिन्नियमनस्य मित्राय पञ्च येभिरे जना अभि-
ष्टिगवसे इत्यत्र प्रतिपादनात् नियन्तारः पञ्च कालावयवा घटीरूपा एवेति पूर्व
निर्णीतं, ते च कालावयवा रथशब्देनोच्यन्ते ।

तथा सति यथा पञ्चदण्डरूपा कालावयवा मित्रस्य नियन्तारः । अर्धा-
त्पञ्चकालावयवसम्बन्धित्व मित्रस्येति । तद्यथा मित्रस्यैवमुपसोऽपि पञ्चकाला-
वयवसम्बन्धित्वम् । अत एवोपसस्त्रिशद्योजनसम्बन्धित्व सशरीरश्चेति मन्त्र हित्वोऽ
शिरो जिह्वया वावदच्चरत् त्रिशद्वान्यक्रमोदित्यत्र त्रिशत्पदसम्बन्ध उच्यमान
सगच्छते, त्रिशदुपस्तावक च सूक्त सगत भवति । ते च त्रिशत्सखाका दैनन्दिन-
वृत्तसम्बन्धिनोऽंशरूपा भागा उच्यते ।

तेषां च त्रिशत्मुख्या दण्डपञ्चक विवक्षित भवति । प्रतिदण्डमशपट्कयो-
गस्यानुपाततः प्राप्तिः । यथा सम्पूर्णं वृत्तं पट्ट्यधिकत्रिशतभागं रशरूपं व्यपिनम् ।
एकेन वृत्तेनैक दिनं पट्टिदण्डात्मकं भागं व्यपिनम् । एव च सति दण्डात्मकभागानां
पट्ट्या यदि पट्ट्यधिकत्रिशतभागा वृत्तोऽयं अतोयन्ते तर्हि एकेन दण्डात्मकेन
भागेन कतोऽयं नुपातेन पट्टसख्या सम्पद्यते, तथा च पट्टभिरशात्मकभागं वृत्तोऽयं
कालात्मको दण्डरूपो भागः सपद्यते । अतएव त्रिशदुपस्तावके सूक्ते पञ्चोपस-
पृथगुक्त्वा प्रत्युपस पञ्चस्वसृयोग उच्यमानः सगच्छते ।

एवञ्चैका मुख्या स्वमृणा पञ्चक चेति पण्णमुपसा समूहो बोधितो भवति,
ते च समूहाः पञ्चेति साकल्येन त्रिशत्सख्यासपादनं तत्सूक्तगतमुपपद्यते । एव
चोपसा दण्डपञ्चकयोगिता परवर्तिनः । सवितुमित्राभिन्नस्य दण्डपञ्चकयोगितेति
उभय मिलित्वा दण्डदशकयोगः । एतस्य सर्वस्योपः कालत्व मत्वा दण्डानां रथ-
शब्देन ग्रहणेन स्वनयदानस्तुनो "वधूमन्तो दश रथासो अस्थुरिति" वर्णनसगति-
रिति पूर्वं प्रतिपादितम् ।

एव चोपः कालमारभ्य दिनान्तरप्रवृत्तिरिति सिध्यति, एव च भेदेन
व्यवहारे औपसाः पञ्चदण्डाः सावित्रा पञ्चदण्डा इति भवति । सावित्रकालस्य
वेदिरूपता पट्टिश्चाध्वर्यो इति मन्त्रव्याख्यानावसरे विस्तरेणोक्ता । तदत्र
दिनान्तरयोगतो वेदिप्रवृत्तिबोधनाय ग्राह्य उच्यते य एष इति ।

अथ भावः—भुवो हि विभिन्नदेशसम्बन्धेन दिनरात्रादीनां नानारूपत्व
भवतीति निरूपितं, तद्विशेषपराकाष्ठा भुवः पार्श्वद्वये सर्वोच्चयोः सुमेरुकुमेरु-
प्रदेशयोरित्यपि पूर्वं निवेदितम् । तयोस्तत्सम्बन्धिप्रदेशानां व्यवहारावसरे तत्रोत्त-
रदक्षिणशब्दाभ्यां व्यवहारवत्पूर्वपश्चिमादिशब्देरपि व्यवहारस्य पूर्वेभिर्ऋषिभिः,
प्रत्यङ्देवानां विश इत्यादिषु पूर्वं निरूपितम् । तदनुसारेण भुवो दक्षिणोऽर्धं
कुमेरुप्रभृतिदेशेष्वदित्यादीनां पूर्वोच्चनेन पूर्वदिशब्दवत्पूर्वार्धशब्देन व्यवहारा-
त्पूर्वार्धं भुवो दक्षिणपार्श्वीयार्धस्तमहंति तत्रैव तस्य दर्शनात्तद्योग्येति पूर्वार्धं ।
वपिष्ठः सर्वापेक्षया वर्षीयान् वृद्धतमः स्यूणा राजः ।

अथ भावः—आदित्ये तदीयरश्मिषु च स्यूणात्वेन स्यूणासाक्ष्याद्व्यवहारो
वेदे सहस्रस्यूण विमूथः इत्यादी रश्म्यभिप्रायेण तद्व्यवहारः । एता स्यूणा

पितरौ धारयन्तीत्यादावादित्याभिप्रायस्तद्व्यवहारः । तत्ररश्म्यपेक्षया महत्वेन पूर्वपूर्वपेक्षया वृद्धत्वेनात्र स्थूणाराजशब्देनादित्यव्यवहारः । स्थूणानां राजेव राजेति स्थूणाराज आदित्य इति यावत् । तस्य तत्रार्धे दिनावसानीयतया पूर्वार्धयोर्वशिष्ठस्थूणाराज इति वचनम् । अपरार्धे दिनप्रारम्भोद्यतादशायां तत्रार्धे दिनावसानीयता ।

दिनप्रारम्भश्रोतः—कालतोऽपीति भुव उत्तरपार्श्वे सुमेरुरूपे देवानां निवासस्थाने उपः कानप्रारम्भावसरत्वाद्दक्षिणार्धरूपे कुमेरौ दिनावसानावसरस्तदानोन्तनो य आदित्यस्तस्य स्थानतः पूर्वस्यां दिशि तद्गन्तव्यमार्गेऽत्रोणि पदानि त्रिगन्त्यासस्थानमतिक्रम्य तत्स्थाने शङ्कुनिर्ख्योऽर्थात्तत्स्थानकल्पना करणीया आदित्याभिप्रायेण तदनुसाराय च भूमौ वेदिनिर्माणस्थाने पूर्वार्धान्त्यस्थानेऽऽरोपितो या वृहन्स्तम्भस्ततस्त्रोणि पदानि अतिक्रम्य शङ्कुनिर्ख्यः, अयं मध्यमः शङ्कुः ।

अत्र पदत्रयातिक्रमणस्यायं भावः—उपः कालः सुमेर्वादस्थले त्रिशत्यर्थायरूपत्रिशद्दिनकः । विपुत्रस्थानसविघवर्तिषु यत्रादित्यस्य प्रतिदिनं दर्शनादर्शने भवतस्तत्रादित्येन गन्तव्यदैर्नदिनवृत्तीयांशरूपा भागास्त्रयस्त्रिशदिति पूर्वमुक्तमेव । तत्रोपसां त्रिरूपत्वं प्रथमभागदशके तमोब्राहुत्यात्कृष्णवर्णप्रायता, मध्यमभागदशके तमसो न्यूनत्वेन श्वेतवर्णताऽन्तिमभागदशकेऽरुणवर्णता । अतएवोपसां त्र्यरुणप्सव इति विशेषणं तद्वर्णने ।

अत एव च स्वनयदानस्तुती “चत्वारिंशदशरथस्य शोणा” इति दशरथस्य शोणाश्चत्वारिंशदिति वर्णनं, तत्र सावित्रास्त्रिदशभाग उपसश्च तृतीयभागीया दशेति मिलित्वा चत्वारिंशद्भाग दशरथस्य शोणाः शोणवर्णा आदित्योदयसान्निहित्यात् । तत्र घटीरूपदण्डकालमानस्य रथशब्देन व्यवहारात् । सावित्रं घटीपञ्चकमिति तद्दशकाभिप्रायेण दशरथ इति वर्णनात् ।

एवं चोपसोऽन्तिमदशकस्यारुणवर्णनस्यात्र ग्रहणं तद्दशके प्रथमभागप्राप्त आदित्य उक्तस्थूणाराजरूपस्ततो भागत्रयाभिप्रायेण पादत्रयातिक्रमः । तत उपसोऽवशिष्टा भागाः षट् सावित्राश्च षट्त्रिंशद्भागभिप्रायेण वेद्या आयामाभिप्रायेण पूर्वोक्ते शङ्कुतः षट्त्रिंशत्पदातिक्रमणे शङ्कुनिधानं परस्तादुच्यते । तस्य पूर्वार्धशब्देन वचनम् ।

वस्तुत इदं स्थानं मुख्यदिनप्रारम्भरूपसूर्योदयस्थानमिति तस्य पूर्वार्धाय-दिनावसानस्थानमित्येतस्य पूर्वार्धमर्यादारूपत्वेन वचनमेव पूर्वार्ध इति । एवं चोपसोऽन्तिमभागीयद्वितीयादिभागत्रयातिक्रमणाभिप्रायेण विक्रमत्रयोत्तर शङ्कुन्यास इति । उक्तरीत्या पदत्रयप्रक्रमान्तस्योत्तरदिनारम्भरूपत्वेन पूर्वदिनतोऽस्य बहिर्भावे उत्तरदिनस्यान्तः प्रवेश इत्याभिप्रायेणात्रोक्तं सोऽन्तः पात इति ।

स शङ्कुस्तद्वरूप आदित्योऽत पात इत्यन्तगत इति अर्थादुत्तरदिनान्तगत इति एनस्मादवधिभूतान्मध्यमाच्छङ्को । उभयतः पार्श्वयोः श्रोणिभागसत्वेनास्य मध्यमत्वम् । तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणा चोत्तरा च प्रतिपार्श्वं पञ्चदशपदान्तपर्यन्त श्रोतिशब्दव्यवहार्यो भागः । स तु दक्षिणोत्तरसम्बन्धादक्षिणा आतिरुत्तरा श्रोणिरिति व्यवहियते ।

अत्र पञ्चदशपदातिक्रमणस्यायं भावः—आदित्यमण्डलस्यावस्थितिदेशतस्तदीया रश्मयः प्रतिपार्श्वं पञ्चदशाशपयन्त इष्टा भवति । अत एव तस्य षोडशक पुरुष इति षोडशत्वेन व्यवहारः । तत्र सुमेरौ उदयस्थलत आदित्यो याम्यात्तरवृत्त चतुर्विंशत्यशान्ते यावदूध्वमारोहति तावता मासत्रयमतिवाह्यते, तता धोवर्तिनि उक्ते वृत्तभागे चतुर्विंशत्यशपयन्ममारोहति ततः पुनरारोहति उदयस्थल यावत्तावता रात्रिसम्बन्धमासपट्कमतिवाह्येत । एव रात्रावातिवाह्यानां तेषां याम्योत्तरवृत्तभागानां मासपट्कसम्बन्धेन प्रतिमासमष्टावशा उपयुक्ता भवन्ति ।

तत्र रात्रिप्रारम्भे प्रथमो मासः प्रकृष्टप्रकाशः सावित्रोऽर्थात्तदभिन्नवारुणः । तत्कृते प्रथममशाष्टकं ततः परो मासः सान्ध्याया उपस इति ततः परवर्ति अशाष्टकमुपस इति षोडशाशा उपयुक्ता । ततः परस्तामासद्वयं तमोमयी रात्रिरिति तदर्थं द्विरावृत्तमशाष्टकम् । तत्र प्रथमः रात्र्यर्धपयन्तः, द्वितीयः चाशाष्टकमुदयावसरीयोप कालप्राप्तिपर्यन्तः, ततः उपोऽधमशाष्टकं सावित्रं चाशाष्टकमिति तत आदित्यस्योदयः । एव सति उपः कालप्राप्तिदशायां तदीया किरणा उदयस्थानं सम्बद्धा भवन्ति इति ।

तदीयरश्मिनामुप कालपर्यन्तं व्याप्तिः । अर्थादुदयस्योप कालप्रारम्भस्थानतः षोडशाशविप्रकृष्टत्वम् । तत्रोपः कालमारुढः ततोऽवशिष्टा उदयपर्यन्ता पञ्चदशाशा व्याप्यन्ते । किरणानां च करशब्दव्यवहार्यता मध्यस्थितविम्बाभिप्रायेण, तेषां कर्णादिशब्दबोधयता क्षत्रमानस्यले गणितिकप्रसिद्धा । कणशब्दश्रुतिशब्दसमानाथ । श्रुतिशब्देन श्रुतातुनिष्पन्नप्रत्ययान्तरयुक्तस्यापि ग्रहणम् । अत एवेन्द्रस्य दीर्घश्रुतम दीर्घश्रवसमिति विशेषणोपपत्तिरिति पूर्वं प्रतिपादितम् ।

३० श्रोणि शब्दार्थविचारः

एव श्रोणिशब्दोऽपुनरावृत्तः निष्पन्नस्तादृशकिरणबोधकः । तद्व्याप्तिश्चोक्तयाम्योत्तरवृत्तं पञ्चदशाशपर्यन्ता यथा सुमेरावेव कुमेरावपाति तदवाधनार्थमत्र मध्यमशङ्कुतो दक्षिणात्तरा पञ्चदशाशपयन्तता श्रोणिरिति गृहीत्वा दक्षिणाश्राणिरुत्तरा श्रोणिरिति व्यवहारः । श्राणिशब्दस्य सूर्यव्यवशिषेऽपि प्रवृत्तिरिति श्लेषेण तद्विवक्षणेन वेद्या स्त्रीत्वेन व्यवहारः । मध्यमस्थानशङ्कुतो वेदेभ्यसि पट्निशस्थानपर्यन्तं इत्युक्तम् ।

स तु दैनन्दिनवृत्तगत इति तस्य शङ्कुतः प्राङ् इति प्राचीनिर्देशात् । तस्य च पूर्वोक्तमध्यविन्दुतः षट्त्रिंशस्थानप्रक्रमान्तो विन्दुरुदयस्त्रानप्राप्त इति तत्र त्रिखातविन्शोवेद्या आयामस्यावधित्वम् । तत्र पूर्वावधिं वेद्याः प्राप्तस्यादित्यस्योदयस्थानप्राप्त्यं याम्योत्तरवृत्तगततत्स्थानतो द्वादशांशा स्वावशिष्यन्ते, सावित्रा अष्टावंशा औषसाश्चत्वार इति द्वादशांशपर्यन्तमेव तत्र व्याप्तिरिति तां तादृशीं व्याप्तिं बोधयितुं तस्मान्मध्यविन्दोरुदयसन्निकटवेद्या आयामावधिबिन्दुरुपादक्षिणोत्तरोक्तरूपद्वादशांशपर्यन्तानां प्रक्रमणामन्ने शङ्कुन्यासेनांशव्यवहारः । सोऽपि भुजसमानार्थ इति क्षेत्रमानबोधकता, श्लेषेणशरीरावयवबोधकता, वेद्यां पूर्वोक्तरीत्या स्त्रीत्वकल्पनेन तदीयांसबोधकत्वम् ।

एवं च पर्यवसाने वेद्याः श्रोणिस्थानेऽशत्रयाधिक्यमंसस्थानेऽशत्रयन्यूनतेति फलितप्रकारस्य स्त्रीरूपणेन प्रशंसनं क्रियते परवर्तिब्राह्मणभागेन । तत्रादौ वेद्याः श्रोणिमानप्रशंसोच्यते ब्राह्मणे—अथ यत्त्रिंशत्प्रक्रमा पश्चाद्भवति त्रिंशदक्षरा वं विराट् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठस्तथो एवैव एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति । अथो अपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै विराट् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ।

तत्र वेद्याः श्रोणिमानमुभयतस्त्रिंशत्प्रक्रमात्मकमुक्तम् । तत्र प्रक्रमस्य पदरूपत्वं, पदञ्चाक्षरूपमिति श्रोणिमाने त्रिंशदक्षरणि भवन्ति । एवं सति क्षेत्रमानेऽक्षरमित्येकं मानमंशात्मकभागरूपं सम्पन्नम् । अक्षरसंख्याविशेषेण छन्दसिमीयन्ते । प्रकृते च त्रिंशद्भिरक्षरैर्विराट्नामकं छन्दो भवति । विराजः पादविषये नानारूपत्वं, तत्र त्रिपादपि विराड् भवतीति प्रतिपादमेकादशाक्षरसंख्यायोगेन त्रिंशदक्षराऽत्र विराडेव । त्रिंशदक्षरैरेव देवानां किरणानां भूमौ स्थितिरिति विराजा देवा भूमौ प्रतिष्ठां लब्धवन्त इति यजमानेनापि वेद्याः पाश्चात्ये भागे त्रिंशत्प्रक्रमत्वसम्पादनेन प्रतिष्ठाफलं लभ्यते इत्युक्तम् ।

देवानां विराजा भूमौ प्रतिष्ठालाभ इति वर्णनस्य त्वयं भावः—देवाः किरणास्ते आदित्ये वर्तमानाः प्रकाशनरूपं कार्यं कुर्वन्ति तदधीनाः । यदा त्वादित्यस्यास्तेनादशनेनासत्त्वं तदानीं केवला एव भूमिं प्रकाशयन्तीति तेषां भूमौ प्रतिष्ठा । सा चादित्यस्य प्रकाश्यभूभागतः पञ्चदशांशपर्यन्तं विप्रकर्षे एव न तु ततोऽधिकविप्रकर्षे । तच्चोदयात्पूर्वमेवस्तोत्तरं चेति उभयपार्श्वसंग्रहेण त्रिंशदंशपर्यन्तं भवतीति तादृता विराट्छन्दस्कत्वसंपत्त्या विराजा प्रतिष्ठाप्राप्तिरित्युक्ता ।

तत्साजात्याद्यजमानेनापि प्रतिष्ठालाभः फलं, वेद्याः श्रोणिभागे त्रिंशत्प्रक्रमपर्यन्तं विप्रकर्षसाधनादिति । तेन च्छन्दसां क्षेत्रमानरूपता । तत्रापि अक्षरा-

णामशरूपक्षेत्रमानरूपत्वमादित्यगत्यनुकारश्च कर्मसु इति भवति । आदित्यस्या-
क्षररूपत्व तस्य एकाशव्यासत्त्वमित्यपि सिध्यति । अत्रोप. स्थल प्राप्तस्योप-
साष्टाशमाने तदारोहणेनैकाशन्यूनतयाऽत्रशिष्टाः सप्ताशा औपसा. सावित्रा-
श्चाष्टावशा इति पञ्चदशासव्याप्ति. पञ्चदशप्रक्रमैर्गृहीत्वा प्रतिपार्श्वं दक्षिणो-
त्तरा ओणिमानं त्रिशत्प्रक्रमात्मकमुक्तम् ।

अथोपसाः सर्वोऽशा अष्टौ सावित्राश्चाष्टौ इति षोडशाशग्रहण, तच्चादि-
त्यस्य दक्षिणोत्तरापार्श्वभागोयमिति मध्ये आदित्यस्य बिम्बस्यैकोऽश इति साकल्येन
ग्रहणे प्रतिपार्श्वं षोडशेति पार्श्वद्वयाभिप्रायेण द्वात्रिंशदशमध्यवर्तिबिम्बस्यैकोऽश
इति ग्रहणे त्रयस्त्रिंशदशा भवन्ति । तस्य ग्रहणेन ब्राह्मणे उक्तम्-“अथो अपि
त्रयस्त्रिंशत् स्युरिति, तदानीमपि विराट्त्व न हीयत इति प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणे
“त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै विराडि”त्युक्तम् । तदर्थश्च भाष्ये उक्त “न वा एकेनाक्षरेण
छन्दसि वियन्ति न द्वाम्यामिनि”ब्राह्मणोक्त्योक्तविराज. पादत्रयएकाक्षराधिक्येऽ
पि न विराट्त्वहानिरिति ।

एव वेद्या व्यासमानस्य षट्त्रिंशत्प्रक्रमरूपस्य बृहतीरूपत्वात्तेन छन्दसा
देवताभिः स्वर्गलोकप्राप्तिः कृतेति यजमानेनापि तदनुसारेण स्वर्गो लोकोऽलभ्यत
इति आदित्यगत्यनुकारः कर्मस्वित्येवार्थः सिद्धो भवतीति । अथ च वेदि व्यास-
स्यारम्भत परमो वधिराहवनीयरूप इत्युच्यते ब्राह्मणे सोऽस्य दिव्याहवनीयो
भवतीति । अत्रैतस्य दिव्याहवनीयवोधनादाहवनीयस्य च दिनप्रारम्भोयादि-
त्यमण्डलरूपत्वेन दिवि द्योलोके दिनप्रारम्भो बोध्यते ।

एवञ्चैषा द्योलोकस्थलीयोत्तरदिक्का वेदिरिति भवति । समानन्यायेन
दक्षिणादिक्कापि वेदिस्तादृशीति सिद्धं भवति । तेन पूर्वोक्तस्य “द्वे वेदी भवत”
इति ब्राह्मणस्योपपत्तिः । केवल दक्षिणादिक्कावेदिस्यत्वे तत्साधनवाक्येषु प्राङ्-
स्थाने प्रत्यङ्शब्दः, पूर्वार्धं इत्यस्य स्थाने परार्धं इति बोत्तरार्धं इति वा योजनीय-
मिति विशेषः । पूर्वस्या स्थितस्य वेद्या आयामस्यावधेः प्रतिपार्श्वं द्वादशप्रक्रम-
योगेन साकल्ये चतुर्विंशतिः सस्या सपद्यते, गायत्रीछन्दसोऽक्षरसह्यापि
तावतीति ।

तत्र ब्राह्मणे “पूर्वाधौ वै यज्ञस्य गायत्री”^१ इत्यनेन यज्ञस्य प्रारम्भीयः पूर्वाध्विभागस्य गायत्रीरूपत्वमुक्तं, तच्च सोमयागे प्रातःसवनं प्रथमं तच्चोदयतः पूर्वं प्रवर्तते-त एव तत्र शस्त्रद्वयमध्ये होतुराज्यं शस्त्रं पूर्वं भवति । तत्र च शस्त्रे तूष्णींशंसादिभागत्रयम् । तूष्णींशंसस्य स्तोत्रे वहिष्पवमानस्तोत्रस्य यज्ञरूपदिन-वहिर्भागीता प्रातरादिकालिकीति पूर्वमुक्तम् । प्रातःसवनस्य गायत्रीसम्बन्धित्वादत्र पूर्वाधौ गायत्री भवति यज्ञस्येति गृहीत्वोक्तं पूर्वाध्वं एव गायत्रीति । पश्चाद्भागे श्रोणिस्थलेऽशापेक्षयाध्वस्य प्रशस्तयोपितृसाजात्येन प्रशंसा ब्राह्मणे “पृथु-श्रोणिरिति” योषां प्रशंसन्तीति । तस्य प्राशस्त्यं प्रजननोपयोगीति प्रशंसा ।

— ❦ ऋड्मन्त्रार्थसमालोचनम् ❦ —

॥ अथ तृतीयो विवेकः ॥

अथ तृतीयो विवेकः

१ वेदस्वरूपनिरूपणम्

वेदश्रुत्यादिपदार्थविषयेऽपि कल्पनाभेदेन नानाविधा वादाः प्रवृत्ताः । सर्वप्रथमस्तु इदानीं व्यवह्रियमाणो गद्यपद्यात्मना ऋगादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणो ग्रन्थविशेषो वेद इति । तद्विषये च स पूर्वमविभक्तावस्थो व्यसनेन त्रिरूपत्वचतुरूपत्व वा प्राप्तः । स च त्रयीशब्देन व्यवह्रियते चत्वारो वेदा इति वा । तेषां च यज्ञे उपयोग इति कृत्वा वेदानां याज्ञार्था प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धिः ।

यज्ञे चान्ततः ऋत्विक्चतुष्टयेन कर्माणि त्रियन्ते, तत्र प्रत्येकमृत्विजा क्रियमाणकर्मप्रतिपादनादिभेदेन होत्रो वेद अध्वर्युर्वेद उद्गातृवेद इति त्रिधा व्यवहारः पूर्वोक्तानामेव वेदानाम् । चतुष्टयपक्षे ब्राह्मणो वेद इति । ब्राह्मणग्रन्थेष्वप्येव प्रसिद्धिः । अतएवंतरेये उच्यते यद्वैव हीनं क्रियते यजुषाध्वर्यव साम्नोद्गोय व्याख्या त्रयी विद्या भवति । अयं केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति आशङ्क्योत्तरमुच्यते त्रय्या विद्येति ब्रूयात् इति । तस्यार्थविषये व्याख्यातृणां व्याख्याभेदः ।

कैश्चिदुच्यते “त्रयो विद्या नामोपयुक्तवेदत्रयमेव तेनैव ब्रह्मत्वं कर्तव्यमिति” । एव सति चतुष्टयपक्षोयश्चतुर्यो विभागोऽप्यववेदो नाम स त्वगृहीत इति मत्वा तैरुच्यते आयर्वणवेदस्य त्रय्यामेवान्तर्भाव इति । अतएव ब्राह्मणे त्रय्या विद्येति उत्तरमुक्तम् । तस्यायं भावः—यज्ञे ब्रह्मणः कार्यं सर्वेषामृत्विजा तदीयकार्येषु न्यूनतातिरिक्तत्वादिदर्शनं तन्निबन्धनकर्मवैकल्यपरिहार इति, तच्चोक्ता नामृत्विजा साकल्येन कार्यविज्ञानं विना दुष्करं तदर्थं वेदत्रयविज्ञानापेक्षा तस्य ।

एव स तत्कार्यं विज्ञाय तत्र वैकल्यं विज्ञाय तत्परिहारं तत्रत्यप्रायश्चित्तादिना कुर्यादिति नापरवेदापेक्षा । एव सत्यमं चतुर्यो वेद आयर्वणो नाम नातिरिक्तोऽपेक्ष्यत इति तस्योक्तत्रय एवान्तर्भावः । तद्वेदे हि द्विरूपत्वं दृश्यते ऋगरूपत्वं गद्यरूपत्वं चेति ।

तत्रग्रं पश्यर्गवेदेऽन्तर्भावो गद्यरूपस्य यजुर्वेदे इति नास्ति अतिरिक्तो वेद आथर्वणो नामेति । अतएव मीमांसकैर्ऋग्वेदादीनां स्वरूपाणि प्रतिपादितानि— “पादवद्धा अर्थोपेता मन्त्रा ऋचो गीतिपु सामाख्या, प्रश्लिष्ट यजुः” इति । एवं सत्यग्रूपत्वमृगवेदे प्रश्लिष्टभागस्य यजुर्वेदेऽन्तर्भाव इति नातिरिक्तश्चतुर्थो वेद इति ।

अपरैरुच्यते ब्राह्मणोक्तत्रयीविद्येत्यस्य न वेदत्रयग्रहणमर्थः किन्तु आथर्वण-वेदस्यैव त्रयीविद्येति नाम । अतएव ब्राह्मणे न केवलं त्रय्येति प्रतिपादितं किन्तु त्रय्या विद्येति विद्यापदसाहित्येन वचनम् । न च प्रत्येकं वेदस्य वेदपद-समानार्थत्वेन विद्यापदेन ग्रहणमिति त्रयीविद्याशब्देनोक्तवेदत्रयस्यैव तत्र ग्रहणमिति वाच्यम् । सत्यपि प्रतिवेदं विद्याशब्दबोध्यत्वे तथाप्यत्र त्रयीविद्याशब्दो न यौगिकार्थो ब्राह्मणे किन्तु संज्ञार्थप्रतिपादको रूढार्थः । संज्ञाया अपि प्रतिपादनं वाक्येन समानार्थेन क्रियत इति निरुक्ते प्रोच्यते ।

तदनुसारेण रूढार्थाभिप्रायेणैव ब्राह्मणं त्रयी विद्येति ग्रहणम् । अतएव तत्र शङ्कायां व्याख्या त्रयी विद्या भवतीति वचनेन रूढार्थस्यैव द्योतनम् । अतएव तत्र विपदप्रयोगः । अन्यथा आख्या त्रयी विद्येति ब्रूयात् । विपदप्रयोगेण त्वयमर्थो बोध्यते त्रयी विद्या आथर्वणो वेदो व्याख्या विशेषेण भिन्नत्वेन आख्या वर्तते संपन्ना वर्तते इति तदर्थः ।

अन्यथा ह्रीन्नादिकर्मत्रये उपयोगाभिप्रायेणोपयुक्ता विद्येति ब्रूयात् । तत्र-गादिवेदत्रयग्रहणाभिप्राये आङ्पूर्वस्य रभ्घातोरुपयोगार्थं लक्षणा वक्तव्या स्यात्स एव दोषो भवेत् । घातूनामनेकार्थत्वाश्रयणेऽपि सैव गतिः स्यात् । तस्माद् ब्राह्मणं शंकायामुक्तं व्याख्या त्रयी विद्येति रूढाभिप्रायम् ।

एवं चोत्तरेऽपि त्रयी विद्येति रूढाभिप्रायमिति आथर्ववेदस्यैव तेन ग्रहण-मिति तेनैव ब्रह्मत्वकरणमिति तदर्थः । न च त्रयी विद्येति त्रयीति वा प्रसिद्धि-स्तर्हि निर्मूला अयुक्ता स्यादिति वाच्यम् । सा प्रसिद्धिः केवल्यज्ञोपयोगाभिप्रा-येण । आथर्वणे यज्ञोपयोगातिरिक्तानामर्थानां प्रतिपादनादिति ।

एवं च व्यसनेन चतुर्धात्वमापादितोऽपि पुनर्व्यसनेनानेकशास्त्रत्वमापन्नो वेद-वृक्षः । तदुक्तं निरुक्तकारेण “साक्षात्कृतवर्माण ऋषयो वभूवुस्तेऽवरेभ्यो साक्षा-त्कृतधर्मस्य उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे वित्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिपुर्वेदं च वेदोङ्गानि” चेति । एवं च शाखाभेदव्यसने शक्तिरेव

निमित्तमिति स्पष्टम् । अशक्तिवशतः सर्ववेदग्रहणासम्भवे नित्योपयोग कादाचित्कोपयोग च निमित्तीकृत्य वेदभागविभाजनम् ।

तत्र नित्योपयोगभागः साधारणः सर्वत्र । असाधारणस्तु कादाचित्कोपयोगभागः । अतएव शाखाभेदेऽपि बहुलाशसाम्यबहुलाशवैषम्योपपत्तिः । व्यसतेनानेकविधत्वे पुराणेषु महामाष्ये व्याकरणभाष्यकारेण च संगृहीतं नामतो यथा “साङ्गाः सरहस्या एकयतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदो नवधा प्रायर्वणा वद एकविंशतिधा बाह्वृष्यमिति” ।

ते चेमे शाखाभेदा इदानीं केचनैवोपलभ्यन्ते । स्वरूपतोऽनुमानतः केचन नामतः । अमरेषा नामान्यपि विक्रालकालकवलितानि च विज्ञायन्ते । तत्र तेषामनुपलम्भेऽनेकानि निमित्तानि, तन्मध्ये सम्यङ्नियमापरिपालनमपि बलवत्तर निमित्तमध्ययनेषु इति चरणव्यूहग्रन्थे प्रतिपाद्यते । तदुक्तं तत्र “सामवेदस्य किल महस्रभेदा आसन्ननध्यायेष्वधोयानास्ते शक्रणाभिहता प्रणष्टा” इति । एवमशक्त्यादीनामपि निमित्तत्वमस्त्येव । तत्र वेदशब्देन भागद्वयस्य ग्रहणं मन्त्रभागो ब्राह्मणभागश्चेति । अत एवापस्तम्बेनोच्यते “अमन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति” । आरण्यकगाथानाराशसीकृत्पादीनां भागानां यथायथाब्राह्मणभाग एवान्तर्भावः ।

५. नानामतोपन्यासपूर्वकं वेदापोरुपेत्यव्यवस्थापनम्

तस्यैतस्य वेदस्य नित्यत्वविषये विवदन्ते वादिनः । तत्र मीमांसका वृत्ते-इमे वेदा नित्या एव उत्पादे कारणानपेक्षत्वात् असम्भवाच्च कारणपेक्षणस्य, कृत्वात्मकानामेपा कारणपेक्षणे पुरुष एव कारणं भवेत् । तस्य कारणत्ववर्णोत्पादात्पदोत्पादादर्शमभ्यन्धाद्वाक्यविरचनात्स्वातन्त्र्येण वा कर्तृत्वेन प्रसिद्धेरिति ।

तत्र वर्णानां नित्यत्वेन तदुत्पादने पुरुषस्यानपेक्षा । न च वर्णानामुत्पाद्यत्वमुत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इति प्रतीत्या तस्योत्पत्तिविनाशवत्त्वस्यानुभविक्तत्वादिनि वाच्यम् । गकार उत्पन्न इत्यनुभवे ध्वनिर्वर्णश्चेति द्वयं प्रतीयते उत्पत्तिश्चैको धर्मः स चैकेनैव धर्मिणा सम्बध्यते । सकृदनुभूयमानायास्तस्या उभयसम्बन्धासम्भवात् ।

स चोत्पत्तिरूपो धर्मः एकोऽत्र भासमानः कारणव्यापारविषयत्वेनानुभूयमाने मप्रतिपन्ने ध्वनावुपक्षीण इति वर्णो न साकं तदुत्पत्तिरूपधर्मसम्बन्धे प्रमाणाभाव इति वर्णोऽनुत्पन्ने एवादक्षिप्यते इति न तत्र तदुत्पत्तिद्वारा पुरुषापेक्षा । न च

ध्वनिवर्णयोर्भेदाभाव इति वाच्यम्, ध्वन्यवभास्यत्वेन वर्णस्य भेदात् । न हि अवभास्यावभासकयोरैक्यं भवति स्वयंप्रकाशपदार्थवर्जयित्वा ।

वर्णश्च न स्वयं प्रकाश इति तस्य न ध्वनिना साकमभेदः । प्रसिद्धश्च ध्वनेरभिघातेन साक कार्यकारणभावः । दण्डाद्यभिघातस्थले तस्य कार्यकारण-भावग्रहात् वर्णस्य च तत्राभावात् । न च ध्वनिमात्रेण वर्णभेदं ब्रूमः किन्तु ध्वनिविशेषेण साकम् । ध्वनिद्विविधः सवर्णोऽवर्णश्च तत्र अवर्णध्वनेर्वर्णभेदेऽपि सवर्णध्वनिर्वर्णाभिन्न इति वाच्यम् ।

ध्वनिसामान्ये क्लृप्तेनावघातस्य कारणत्वेनोपपत्तौ विशेषकार्यकारण-भावकल्पने गौरवात् । न च विशिष्यैव कार्यकारणभावो नास्त्येव सामान्येन कार्यकारणभाव इति वाच्यम् । ध्वनिसामान्याभावस्यैकेनैवाभिघाताभावेनोप-पत्तौ यावद्विशेषाभावसाधनार्थं यावद्विशेषकारणाभावकल्पने गौरवात् । कूटादि-कल्पना त्वतिगौरवग्रस्ता ।

एतावता ध्वनिसामान्यं प्रति क्लृप्तस्यावघातस्य कारणस्य ध्वनिरूपकार्य-विषयत्वेन ज्ञायमानाय उत्पत्तौस्तत्सम्बन्धित्वेन तस्योत्पन्नत्वविज्ञानेऽपि वर्णस्यो-त्पन्नत्वाभावेन तद्द्वारा पुरुषस्यानपेक्षणात् । एवं च उत्पन्नो गकारो विनष्टो गकारइति प्रतीतिध्वन्यभिप्राया न तु वर्णाभिप्रायेति वर्णस्य नित्यत्वमव्याहृतम् । अतएव स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्युपपद्यते । सैवेयं गुञ्जरीतिवद्वर्णभेदेऽपि साजात्यनिबन्धना तत्प्रतीतिरिति चेन्न, प्रामाणिकभेदसत्त्वे तथा तस्या उप-पादनेऽपि प्रकृते भेदे अनित्यत्वे वर्णानां प्रमाणाभावेन व्यक्त्यैक्यनिबन्धना-यास्तस्या वर्णनित्यत्वेनैवोपपादनीयत्वम् । एवं च वर्णानामुत्पत्त्यभिप्रायेण तद्-द्वारेण पुरुषानपेक्षणम् ।

वर्णानुपूर्वीरूपपदतासंपत्यर्थं तद्द्वारा पुरुषापेक्षणमपि न भवति । एक-वर्णस्थले वर्णस्य पदतासंपत्यर्थं यथा पुरुषानपेक्षणमेवमनेकवर्णस्थलेऽपि पद-तासम्पत्यर्थपुरुषानपेक्षणात् । वर्णा एवैकार्यबोधरूपोपाधिना पदत्वमाप्ता इति तत्रापि पुरुषानपेक्षणात् । वर्णस्यैवार्थबोधकत्वं पदत्वं चेद्वटपटेत्यादिष्वर्थभेदबोधो न स्यादिति वाच्यम्, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णानुभवस्यैव तादृशार्थभेदबोधे कारणत्वाद्वटपटस्थले च प्रत्येकं तादृशरूपस्य भिन्नत्वेन अर्थ-भेदबोधस्योपपन्नत्वम् । एवं च पदतासंपत्यर्थमपि न पुरुषापेक्षा । नापि पदेन सहाय्यस्य सम्बन्धबोधार्थमपि पुरुषापेक्षा, स्वभावात् एव पदानामर्थेन सम्बन्धात् ।

तदुक्तं जैमिनिना-“प्रीत्यतिस्तत्त्वर्थेन सम्बन्धस्तत्प्रमाणं वादराग्रणस्यान-पेक्षित्वात् । अतएव व्याकरणशास्त्रे वार्तिकेनोच्यते शब्दस्यार्थसम्बन्धस्य च नित्यत्वे व्याकरणशास्त्रे मन्दप्रयोजनमिति” प्राप्ते उच्यते धर्मनियमार्थत्वं

शास्त्रस्येति । नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियत इति । शास्त्र-
पूर्वके शब्दप्रयोगे धर्मो भवति नान्यथेति ।

एव च अर्थबोधानुकूलशक्तिरूपेऽर्थसम्बन्धेऽपि पुरुषानपेक्षा, नापि वाक्य-
विरचनार्थमपि पुरुषापेक्षा । पदानामेव वाक्यार्थबोधकत्वात् । पदतोऽर्थोऽस्त्यतो
अर्थसम्बन्धस्यापि वाक्यार्थरूपस्य तत एव बाधे तदर्थं वाक्यशक्तेरनपेक्षणात् ।
अतएव विस्मृतौ पदस्मरणद्वारा वाक्यार्थबोधस्यानुभवकत्वमुपपद्यते । न हि
पदार्थसम्बन्धापेक्षया वाक्यार्थोऽतिरिक्तो नाम ।

वाक्यशक्तिकल्पने च भ्रानुपूर्वीविभेदेन नेपामेव पदानामनेकरूपत्वेन
वाक्यानां तावत्सु शक्तिकल्पनस्य गौरवप्रस्तत्वात् । अविज्ञातचरवाक्यतः पदार्थ-
विज्ञस्य वाक्यार्थबोधस्य दृष्टत्वेन वाक्ये शक्तिकल्पनस्यानुपयोगात् । एव च
वाक्यविरचनद्वाराऽपि पुरुषानपेक्षा ।

नापि स्वातन्त्र्येण कर्तृतया वैयासिकं भारतमित्यादिवत्पुरुषापेक्षा । वेदे
कर्तुं रनुपस्थितत्वात् । न च कर्तुं रनुपस्थितिर्नाभावात्कर्तुः किन्तु कान्विप्रकर्षेण
उत्सन्नदेशस्थितकृषारामादिवत्सप्रदायविच्छेदात्, सप्रदायाविच्छेदादेव वेदे कर्तुं-
स्मरणस्यावश्यापेक्षणे तदभावेन कर्तुं रमावानुमानम् । काठक कौयूमं तत्तिरीय-
मित्यादयः शब्दा न कर्त्रर्थतद्धितान्ताः, किन्तु प्रोक्तार्थप्रत्ययान्ता इति । न तैरपि
कर्तुं विज्ञानमेव पञ्चभिः प्रकारैर्वेदे पुरुषसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वेन प्रकारान्तरस्य
चासत्वेन न पुरुषनिर्मिता वेदा इति वेदानां नित्यत्वमिति कारणाभावात् ।

अपरे ब्रुवते ध्वन्यभिन्ना एव वर्णास्तत्र ध्वनीनामुत्पादविनाशावेव वर्णा-
त्मकशब्दस्योत्पत्तिविनाशाविति न वेदानां नित्यत्वम् । अनित्यत्वेन कारणपेक्षण
पुरुषातिरिक्तस्य तत्र कारणाभावात् पुरुष एव तत्र कारणम् । तावतापि न
तत्राप्रामाण्यम् । अस्मदादीनां वेदकर्तृत्वस्यासम्भवेन सर्गादौ ईश्वरेणैव तत्-
त्प्यादिरूपधारणेन तदुत्पादात् । न च लौकिकशब्दवत्पुरुषगतभ्रमप्रमादादिदोष-
सन्नान्तिस्तत्र । ईश्वरस्य नित्यनिर्दोषत्वेन पुरुषदोषमश्रान्तेस्तत्राभावेनेश्वर-
प्रामाण्याद्वेदानां प्रमाणत्वात् ।

अपरैरुच्यते यस्य निश्चयित वेदा इति वचनेनेश्वरेणापि वेदविरचने
विशेषप्रयत्नाभावादोश्वरस्यापि चदविषये न स्वातन्त्र्यम् । सुप्तप्रतिबुद्ध्यायेने-
श्वरेण गतकल्पीयस्यैव वदस्यास्मिन् कल्पे उपदेशे इत्येतावन्वोपपत्तौ प्रमाणा-
न्तरेणार्थमुपलभ्य कर्तृत्वस्यात्रासम्भवेन नित्यत्वं वेदानाम् । घाता यथापूर्वम-
कल्पयदित्यनेनेश्वरेण गतकल्पीयस्यैवाविकृतस्योपदेशनमिति न तस्य तत्र
स्वातन्त्र्यम् । शब्दविषये प्रयोगमात्रेण कर्तृत्वप्रयोक्तृत्वयोरविज्ञानम्, समान-

यैव रीत्या वर्तापि प्रयोक्तापि प्रयुनक्ति शब्दानिति न प्रयोगमात्रेण तद्वि-
ज्ञानसम्भवः ।

तस्मात्प्रमाणान्तरेण अर्थविज्ञानपूर्वकशब्दप्रयोक्ता तत्र कर्तृत्वेनाध्यव-
सीयते । यस्तु शब्दविज्ञानपूर्वकमेव शब्दप्रयोक्ता स प्रयोक्तैव शब्दानां न कर्तेति ।
कालिदासादिग्रन्थस्य कालिदासवदेव अस्माभिः प्रयोगेऽपि नास्माकं तदीयग्रन्थे
कर्तृत्वं यतोऽस्माकं तदीयशब्दविज्ञानपूर्वकमेव तदीयशब्दप्रयोगकरणमिति शब्द-
पूर्वकत्वेनास्माकं तत्र न पदानां निःसारणे योजने वा स्वातन्त्र्यमिति न वयं
कर्तारस्तत्र ।

कालिदासस्तु अर्थ विज्ञाय तदनुकूलशब्दप्रयोगं कुरुत इति तस्य तत्र
कर्तृत्वमिति स स्वेच्छानुसारेण तत्र शब्दं निःसारयेद्योजयेद्वा । एवमीश्वरेणापि
गतकल्पीयस्यैव वेदस्योपदेशनेन न तस्य तत्र स्वातन्त्र्यमिति तस्य तत्र कर्तृत्वा-
भावेन पुरुषसम्बन्धरहिता एव वेदा अत एवैतेऽपीरुपेया इत्युच्यते । अपरेषु अस्म-
दीयेषु ग्रन्थेषु वर्मान्तरीयेषु ग्रन्थेषु कर्तृविस्मरणाभावेन पीरुपेयत्वमिति दिक् ।

३. श्रुतिशब्दार्थविचारः

अपरे पुनर्ब्रूते सर्वोऽयं वेदापीरुपेयत्वसाधनेऽस्थाने प्रथामः । वेदोऽपीरुपेय
इत्यस्य भिन्नाभिप्रायकत्वात् । तथाहि वेदः श्रुतिरित्यभिन्नार्थम् । श्रुतिशब्दश्च
नानार्थो भवति, श्रुतिशब्दः कर्णेन्द्रियबोधको भवति च ऋग्वेदादि वाङ्मयबोधकः
तद्वाग च कीर्त्यादिबोधकः । भवति च भू-मिती क्षेत्रविज्ञानायोपयुज्यमान-
व्यक्तमर्यादारेखाबोधकः । यथा समन्निभुजादिक्षेत्रे तत्स्वरूपविज्ञानायसमप्रमाणं
रेखात्रयं त्रिकोणं दितिह्यते, तत्र विद्यमानरेखात्रयस्यापि भुजकर्णशब्दाभ्यां
तदर्थशब्दश्च बांधो गाणितिकप्रसिद्धः ।

तन्मर्यादारेखया सम्बद्धक्षेत्रविज्ञानमेवं वेदे प्रयुज्यमानानामेवामेतदर्थकानां
वा शब्दानामुक्तरीत्या भुजाद्यर्थकत्वं बहुषु स्थलेषु । यथेन्द्रं प्रति विशेषणमुच्यते
दीर्घश्रुतमम इति । अत्र श्रुतशब्दः श्रुतिसमानार्थकत्वेन प्रयुज्यमानो न कर्णेन्द्रिय-
बोधकः । तथा सति एतेन शब्देन नेन्द्रे स्तुतिर्भासिता स्यात् प्रत्युत क्षेप एव
विज्ञातो भवेत् । श्रुतेर्दीर्घत्वं प्रलम्बत्वम् । तदेव दीर्घश्रुत्वं लम्बकर्णसमानार्थं
स्यात् । स च शब्दः कर्णयोर्दीर्घत्वं गृहीत्वा रासभे उपयुज्यते, लोके अत्र दीर्घश्रुच्छ-
ब्देनापि तदेव गृहीत्वा ये दीर्घश्रुतस्तेपामयमिन्द्रो दीर्घश्रुतमोऽतिशयेन लम्बकर्ण
इत्यर्थस्तमर्थं बोध्यतेति नेन्द्रे स्तुतिप्रतीतिर्भवेत् । नापि श्रुतिविषयतया
कीर्तिपरः ।

ये दीर्घश्रुतः दीर्घकीर्तियुता ग्रनेकविषयशोभाजस्तेषां मध्य इन्द्रः सुदीर्घ-
कीर्तियुत इत्येवं वर्णनेन स्तुतिप्रतीतिर्भावपि बहुविधा लक्षणा कर्तव्या स्यात् ।

किञ्च तावतेन्द्रस्येतरदेवापेक्षया को विशेषः स्यात् । तेऽपि देवास्तादृशो दोष-
श्रुत्तमा इति । अथेन्द्रस्यैव तस्य नान्येषा देवानामिति तदपि न युक्तम्, देवतासु
वैषम्यकल्पनायोगात् ।

तस्मादत्र श्रुतिसमानार्थः श्रुच्छब्द उक्त्या व्यक्तमर्यादारेखापरस्म-
त्समानरूपरश्मिपरः । आदित्यस्य सहस्रकररूपेण वर्णने उक्तविधकेन्द्रमम्बन्धि-
रेखारूपरश्मियोगे सहस्रकरवर्णना, नहि तत्र केवलं यथा कथञ्चिद्विशमयोगेन
सहस्रकरत्वं तस्य । अतएव रश्मोनामरात्वेनोपमितिमम्बन्धेन सहस्राच्चक्रशब्दे-
नापि तस्य वचनं भवति । एवञ्चारसमकल्पान् केन्द्रस्थानविम्बयोगिनो रश्मोन्
गृहीत्वेन तस्य सहस्रकर इत्यादिशब्दैर्वचनम् ।

एव च श्रुतशब्देनापि श्रुतिसमानार्थनोक्तविधा रश्मय एव विवक्ष्यन्ते ।
तथा चोक्तविधप्रलम्बरश्मिभाजो ये तेपा मध्येऽतिशयेन प्रलम्बरश्मियुत इन्द्रइति
दीर्घश्रुतमशब्देन बोध्यते । तादृशाश्च तिर्यक्प्रसारिण किरणा सम्पूर्णमण्डलदृश्ये
आदित्ये न भवन्ति सन्नोऽपि वा नोपलभ्यन्ते । अतएव सम्पूर्णमण्डलदृश्यादित्य-
योगिनि दिने सम्मुखत्वेनैक एव किरण उपलभ्यते नापरे, तिर्यक्प्रसारिण किरणा
इत्यभिप्रेत्य ऋभुसूक्ते त्रयाणामृभूणामृभुविम्बवाजानां मन्ये ऋभोरेवैकस्य दिवा-
कार्यमुच्यते आनिञ्च, शक्रदेको अपाभरदिति ।

एकस्यैव ऋभुरूपस्य रश्मेरस्त्वावधिकार्यकतृत्वमुच्यतेऽपरयोस्तु अस्तोत्तर-
मेकस्योदयात्पूर्वमपरस्येति कार्यवर्णना तस्मिन्नेव मन्त्रे वाजो देवानामभवत्सु-
कर्मा, वरुणस्य विम्बा इति । तदेवापरस्मिन्मन्त्रे तत्राच्यते “शोणामेक उदक
गामवाजति मासमेक, पिणति सूनया भृतमिति” । दिनस्य प्रारम्भात्पूर्वमस्तोत्तर च
तयो. कार्यकरणं बोध्यते । आदित्ये रश्मियोगस्तिघ्नेन पूर्वं प्रतिपादितं बहुश ।
तत्रैकस्समुखीनोऽपरो द्वौ तिरश्चीनाविति । एव सति सम्पूर्णोनरश्मियोगिदिवा-
भागे मण्डले सम्पूर्णदृश्ये तिरश्चीनरश्मिरूपश्रुत्युपलम्भाभावेन न श्रुतियोगिता
भवति ।

यथा पूर्णं मण्डले दृश्ये नोक्तविधश्रुतियोगिता एव सर्वात्मना किरणादर्शन-
रूपभास्वराभास्वरनेजो युक्तायामुपसि तत्कालेऽपि तादृशकिरणानुपलम्भेन तद्या-
गित्वाभावः । तदेवमपि प्रकारान्तरेणोच्यते पुरुष, श्रुतिविषयो न भवेत् श्रुतिर्वा
पुरुषमम्बन्धिनी न भवेत् । एवमेव त्रयोपमा विषयेऽपि उपा. श्रुतिविषयो न भवेत्
श्रुतिर्वोप सम्बन्धिनी न भवेत्, तदेव गृहीत्वोच्यत श्रुतिरपीरूपेयीति ।

पुरुषशब्देन च भासा पस्तिपूर्ण आदित्य उच्यते । तादृश. स दिवाभागे इति
पशुपुरोडाशार्थवादे “पुरुष वै देवा पशुमान्भन्तेत्यत्र” प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । एव
च श्रुतिस्तिरश्चीनो रश्मिरिति वा तिरश्चीना रश्मय इति वा ते पीरूपेया पुरुष-
सम्बन्धिनी न भदन्तीत्यपीरूपेया श्रुतिरिति वा अपीरूपेयाः श्रुतय इति बोध्यन्ते ।

स्त्रीणां श्रुत्यसम्बन्धवर्णनाऽपि उक्तोपोऽभिप्रायेण उ०सि स्त्रीत्वस्य आदित्यपत्नीत्वादेर्वदे वर्णनेन तस्या उक्तरोत्या सम्मुखीना-सम्मुखीनकिरणयो-गाभावेन सापि श्रुतिसम्बन्धिनो श्रुतिविषयो न भवतीति । भारते “स्त्रीशूद्रद्विज-वन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा” इत्यनेनापि उपसः श्रुतिविषयत्वाभाव एव बोध्यते । एवं शूद्रस्यापि श्रुतिगोचरत्वाभावोऽपि । यथा पुरुषसूक्ते पदभ्यां शूद्रोऽग्राजयते-त्यत्र । भुवो दक्षिणोत्तरपार्श्वोऽययोः सुमेरुकुमेर्वोरुदितस्यादित्यस्य पदत्वेन वर्णना, ते द्वे पदे दक्षिणसव्यशब्दबोध्ये ऐतरेयब्राह्मण उच्येते । दक्षिणं पादमवनेनिजे, सव्यं पादमवनेनिजे इति ।

ते च द्वे पदे सुमेरुकुमेर्वोरुदितादित्यरूपिणी दिने भवतः । ते द्वे पदे गृहीत्वा पुरुषसूक्ते “पदभ्यां शूद्रोऽग्राजयते”त्युक्तिः । शूद्रशब्देन च शु आशु द्रवतीति शीघ्र-गमनेन निमित्तेनादित्यस्योदितस्य शूद्रशब्दाभिधेयत्वम् । रात्रौ तमसा सर्वपदा-र्थावरणेन मनोविनोदस्य हित्वैकां निद्रामपरस्य कस्यापि पदार्थस्याभावेन कालस्य सुदीर्घत्वेनोपलम्भः ।

स च रात्रिभागे गच्छतः सूर्यस्य मन्दगतित्वेन विलम्बितकालतेति गृहीत्वा मन्दगतिरिति व्यवह्रियते । दिवाभागे च मनोविनोदका अनेके पदार्था दृश्या वर्तन्ते इति तत्सम्बद्धव्यापारविनोदितचेतस्कानां कालस्य न विलम्बितत्वप्रतीति-रिति शीघ्रमवसितं कालमभिप्रेत्यादित्यस्य शीघ्रगतिमत्वमुच्यते । तदेतच्छीघ्र-गतिमत्वरूपं शूद्रत्वं गृहीत्वा तस्य शूद्रत्वेन व्यवहारः पुरुषसूक्ते “पदभ्यां शूद्रोऽग्राज-यत” इति ।

अत्र पादावेव शूद्ररूपावित्यर्थः । यथा ब्राह्मणोऽस्य मुखमित्यत्र मुखमेव ब्राह्मण इत्यर्थः एवं पदभ्यां शूद्र इत्यत्र पादावेव शूद्ररूपावित्यर्थः । एवं सति दिवाभागीयसम्पूर्णमण्डलभास्वरादित्यस्योक्तरोत्या श्रुतिवियात्वाभावं गृहीत्वो-च्यते शूद्रो न श्रुतिविषय इति ।

एवं द्विजवन्धवोऽपि अतिरश्चीनाः सर्वे रश्मयोऽपि न श्रुतिशब्दभाज इति श्रुतिविषया न भवन्तीत्येवार्थः । एतद्रूपरश्मीनां श्रुतिशब्दव्यवहार्यत्वं गृहीत्वा प्राच्यामुदीयमानखण्डितमण्डलरूपेन्द्रोऽपि भुव उभयपार्श्वयोः प्रलम्बितरश्ची-नरश्मियुत इति दीर्घश्रुतमः । न हि तादृशावस्थाकादित्यस्यापेक्ष्याग्न्यादिस्थाना-पन्नस्य तस्य तादृशप्रलम्बिकिरणयोगित्वम् । यद्यप्यग्नेः प्रलम्बिकिरणयोगित्व तावताऽपि व तस्येन्द्रवत्सुदीर्घप्रलम्बिकिरणयोगितेति इन्द्रविशेषणे तमप्रयागः ।

अग्नेः प्रलम्बिकिरणयोगित्वं चित्रश्रवस्तममिति विशेषणेन बोध्यते । चित्रं श्रवो येषां तेषां मध्येऽग्निश्चित्रश्रवस्तमः अतिशयेन चित्रं श्रवो यस्येति तादृशः । चित्रश्रवः शब्देनानेकविधवर्णोपेतं ग्रहनक्षत्रतारादिकं तद्युक्तं श्रवः श्रतिर्यस्ये-

त्यर्थः । चित्रशब्दस्योक्तेन निमित्तेन ग्रहादिरूपवसुविशेषता ब्राह्मण उच्यते तदु-
क्तं "चित्रावमो स्वस्ति ते पारमशोमहोति" मन्त्राशब्दाख्याने उच्यते "रात्रिर्व
चित्रावमु" । "पुरा ब्राह्मणा अर्मेयु" रित्यादिना रात्रिसंकाशतो निर्विघ्नेन पार-
प्राप्तिक्रामना अनेन बोध्यत । रात्र्याष्वित्रावसुत्व विचित्रवर्णग्रहणक्षत्रतारकादि-
रूपधनयोगित्वात् ।

वसुशब्दप्रयोगस्यले चित्रशब्दस्य केवल विचित्रवर्णबोधकत्व तद्रहितस्थले
त तद्वर्णयुक्तधनबोधकत्वम् । तदेव गृहीत्वा वह्निविशेषणं चित्र विचित्रवर्ण-
ग्रहणतारकादिधनयुक्तं श्रव. श्रुतिस्तिरश्चीन. कर्णो यस्य तादृशस्तेषां तादृशा मध्ये
तमपा तदतिशययोगोति प्रतिपादितम् । एव चाग्ने. श्रुतियोग इति विस्पष्टम् ।
एतदभिप्रायेण मन्त्रद्वितय प्रश्नप्रतिवचनभावेनोच्यते ।

४. कुहश्रुत इन्द्र इत्यादि मन्त्रस्य आदित्यवर व्याख्यानम्

तथाहि कुहश्रुत इन्द्र. कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रूयते । ऋषोणा वा यः
क्षये गुहा वा चर्कूपे गिरा^१ ॥ इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्रचोपम ।
मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असांम्या^२ ॥ इति । अत्र प्रथममन्त्रेण प्रश्न उच्यते
इन्द्रस्म श्रुतिः कुमातीता । श्रुतो नाम अतीतश्रुतिविषयः । कुत्र वा अद्य प्रवृत्तेऽ
ह्नि मित्रो नामादित्योदयात्पूर्वस्मिन्नव्यवहित आदित्य एव । स यथा श्रूयते
वर्तमानश्रुतिविषयो भवति एवमसाविन्द्र कस्मिन् जने जनेषु वा वर्तमानश्रुति-
विषयो भवति ।

इन्द्रस्य श्रुतिरुक्तरीत्या तिरश्चीनो रश्मिर्वर्तमानो भवति । कुत्र वा जने
लोके वा असौ आसमानो भवतीति प्रश्नः, अयमिन्द्र ऋषोणा क्षये निवासस्याने
वा वर्तमानो भवेत् । अथवा "गिरा वाचा गुहाया वा चर्कूपे कृतो वा" । अर्था-
दसौ रात्रौ वर्तमानो वा भवेदिति । उत्तरमस्मिन्निह श्रुतिविषय अद्य स्तवे वज्री
तदुक्त ऋचोपम ऋचा सम इति ।

अयं भावः—इन्द्रस्तु आदित्योदयार्थं सुमेगवपेक्ष्यमाणपरिक्रमत्रये मध्य-
वर्तिपरिक्रमसमखण्डितबिम्बरूपस्यस्य खण्डितरूपेणोभयोलोकयोः सत्वम् ।
अतएवेन्द्रस्य आखण्डल इति नाम आसमन्तात् खण्डरूपेण साति गृहीतो भवती-
त्याखण्डलः । परिक्रमस्य ऋक्षरूपत्व वर्णितत्वम् । तत्सम इति गृहीत्वेन्द्रबोधक
विशेषण मन्त्र "ऋचोपम" इति, निरुक्तकारेणोच्यते "ऋचोपम ऋचासम"
इति । "स्तवे वज्री असौ इन्द्र ऋचासम" इति । तादृश इन्द्र इहास्मिन् लोके
देवलोके सुमेरुरूपे इत्यर्थः ।

यद्यपि अत्र देवलोकादिवोषकं किमपि पदं नास्ति केवललोकाभिप्रायेण-
हेति पदं प्रयुक्तम् । इहेति पदमिदम् : सर्वनामतो निष्पन्नं सन्निकृष्टार्थवोचकात् ।
सन्निकर्षः सर्वत्र भवितुमर्हतीति न लोकविशेषनिर्णयः । केवलं प्रश्ने कुह कुत्र
कस्मिन् लोके इति लोकस्य कस्यचन ग्रहणं, तथोत्तरे इहेत्यनेनापरलोकग्रहणस्य
प्रतीत्या लोकभेदप्रतीतिः । एवं च प्रश्नविषयो वः कोऽपि लोको भवितुमर्हति
एवमुत्तरेऽपि यः कोऽपि लोको विषयो भवेत् ।

केवलं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां लोकभेदप्रतीतिः सा यत्र कुत्रापि संभवेत् ।
तथापि प्रश्ने ऋषीणां क्षय इति वर्णनेनेदं वर्णनं कृमेर्वभिप्राय विज्ञायते । वेदे
च सुमेरुस्थानां देवत्वेन कुमेरुस्थानामृषित्वेन वर्णनस्य अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभि-
रित्यादिषु प्रतिपादनात् । तत्र च गिरा गुहायां वा इति वर्णनेन सुमेरुप्रदेशे तस्य
रात्रिसम्बन्धितायाः प्रतीतिः । न च सान्निध्याद् गुहापि ऋषीणां क्षयगतैव विज्ञा-
यत इति वर्णनस्यावसरो यतस्तत्रपिक्षये गुहायां चाधिकरणे विकल्पाभिप्रायक-
वाशब्दग्रहणस्यासंलग्नकतापत्तेः ।

एवं चेदं विकल्पार्थकवाशब्दवचनं च क्षयस्य गुहायाश्च वैयधिकरण्य-
वोषकम् । एवं च प्रश्नविषयो लोकोऽत्रपिलोके उत्तरविषयश्च सुमेरुलोक इति ।
किञ्चात्रोत्तरे इन्द्रस्य विशेषणं वज्रीति । तच्च साभिप्रायमसुरविनाशायेति ।
एवं चार्पीणां क्षयव्यधिकरणे गिरो गुहायां विद्यमानतमोरूपासुरविनाशार्थं तत् ।
तच्च सुमेरावेव प्रकृते सम्भवतीति सुमेरोरेवोत्तरे ग्रहणम् ।

किञ्चात्र न केवलं वज्रीति विशेषणत्वेनोच्यते किन्तु कार्यविशेषे । तच्च
कार्यस्तवरूपम् । अर्थात् “स्तवे स्तोत्रे वज्री”ति । स्तोत्रं च देवलोकाभिप्रायेण
प्रवर्तते, देवतायास्तत्र प्रतीतेः देवरूपत्वमिन्द्रस्य सुमेरो स्तुताविति, तत्र वज्री
विनाशकवज्ररूपायुधवस्तयेति प्रतीत्योत्तरे देवलोकस्यैव ग्रहणम् । ऋषोपम इति
विशेषणमपि उदयावसरीयपरिक्रमरूपकगभिप्रायम् । तत्र मध्यवर्तिपरिक्रमरूपकं
साम्यस्योक्तेरिति । तत्रोच्यते य इन्द्रो मित्र इव जनेषु लोकेष्वसामि असंपूर्णं
यशस्तेजश्चक्रे आ समन्तात् ।

अयं भावः—तेजसः परिपूर्णत्वं सम्पूर्णविम्बोदयोत्तरं ततः प्राक् चासंपूर्णं
तेजस्तच्च सावित्रकालवर्तिना मित्रेण यथा क्रियते दीयते एवमुदयादवस्थावतन्त्रे-
णापि सम्पूर्णमण्डलस्य तदानीमप्यसत्त्वात् असामि असम्पूर्णमेव तेजो दीयते । इन्द्र-
स्य त्वयं विशेषस्तेन दीयमानं च तेज उभयोर्लोकयोरेवासावुदयन्, यत्र चासावस्त-
मयन् स्यात् । अतएव जनेष्वित्यव्यक्तरूपेणोल्लेखः । आ इति पदं च प्रयुक्तम् ।
मित्रेण तु यत्रोदयस्तत्रैवासम्पूर्णतेजसः प्रदानमिति विशेषः । यशः शब्दस्य च
तेजोवोषकत्वम् । अतएव यजुषि यशोऽवरुहस्तमानानां मखस्य देवतानां च प्रयास
उक्तः । तत्र मखेन तद्यशो लब्धमित्यादिकमुच्यते ।

एव चात्र प्रश्नेन प्रतिवचनेन च तिरश्चीनरश्मिरूपस्य श्रुतित्व स्पष्टम् । अतएवैन्द्रस्य दीर्घश्रवस्ममिति विशेषण सूक्ते । महाहस्तीति विशेषणेनापि स एवार्थ उच्यते । यथोच्यते 'ग्रातून इन्द्र क्षुमन्त चित्र ग्राभ सगृभाय । महाहस्ती-दक्षिणन' इति । चित्रग्राभस्य ग्राह्यस्य धनस्य दक्षिणस्या दिशि रात्रौ दृश्यस्य महता हस्तपेण तिरश्चीनेन दक्षिणदिक्स्थले रश्मिना सगृहाण सम्यगानीया-स्मभ्यं प्रयच्छेति तात्पर्यं, तस्य च धनस्य विशेषणमुच्यते क्षुमन्तमिति ।

क्षुण्णस्यान्नबोधकेषु नामसु निघण्टावुक्ते, क्षुमत् अन्नवच्चित्र वसु सगृ-हाणेत्युक्ति । उपसा प्रकाशेन प्रतीयमानस्य तमसाऽऽवृतस्य सर्वस्य पदार्थजातस्या-पभोग्यस्यान्नत्वेन वचनम् । अन्नएवोपमो नामसु निघण्टो पठ्यते वाजिनी वाजि-वतीति चेति । एष च निरश्चीनरश्मे रश्मीना वा श्रुतित्वेन ग्रहणम् । तत्प्रतीत्य-वस्थाकानि कर्माणि श्रौतानीत्युच्यन्ते ।

श्रीतानां कर्मणो वेद्यामनुष्ठानम् । वेदिश्च सावित्रे काले । सवितुश्च काल उदयात्पूर्ववर्ती यत्र रश्मिसन्दर्शनम् । अतएव मन्त्रेषूच्यन्ते । "ऊर्ध्वं भानुः सविता देवो अश्रत्" इति । निरुक्ते "यदा द्यौराकीर्णं रश्मिरपहततमस्का स सावित्रः काल" इति । होतृस्यानतोऽध्वर्युं स्थानपर्यन्तत्वं वेदे । अतएव वेदे "एनावती^३ च पृथिवी यावती वेदिरित्युच्यते" । तदर्थस्तु पूर्वप्रतिपादिन एव । एव चंपा श्रुति तिरश्चीनरश्मिरूपा मा पूर्णं उदितविम्बरूपे नानुभूयत इति तस्या. पुरुष-सम्बन्धाभावाभिप्रायेण श्रुतिरणीरूपेयोति वचनम् । स्त्रीशूद्राः श्रुत्यविषय-त्वाक्तिरपि तादृशश्रुतिरूपतिरश्चीनरश्म्यसम्बन्धाभिप्रायिकेत्युक्तमेवेति दिक् ।

५. देवमानुषभेदेन यज्ञद्विविध्यप्रतिपादनम्

इय चोक्तरूपा श्रुतिरुभयत्र सुमेरुकुमेर्वोर्भवतीति उभयत्र श्रीताना कर्मणा सत्त्वित्युभयत्र यत्ररूपयोक्तकर्मप्रवृत्ति । अतएवोभयविधयज्ञवर्णना वेदे । तत्रैको देवयज्ञ इति व्यवहियते परो मानुषो यज्ञ इति । तदभिप्रायेण "पुरुष ई देवाः पशुमालभन्त" इत्यादिवर्णनम् । मानुषयज्ञाभिप्रायेण च होतृजपे "सुमत्पद्वदे" इति वचनमित्युक्तम् । किञ्च प्रयाजदेवताना मध्ये देव्या होतारा इति प्रयाज-देवता वर्ण्यते । तत्र निरुक्ते "प्रयाजदेवताविषये अथ किन्देवताकाः प्रयाजा इत्युपनिष्यानेकदेयनात्वमुक्त्वा आग्नेया इति तु स्थितिः" इत्युक्तम् ।

मन्त्रे उच्यते^५ "प्रयाजान्मे अनुयाजाश्च केवलानूर्जस्वन्त हविषो दत्त भागम्" इति आग्नेये वचनमपीहानुकूलम् । एव सति सर्वाः प्रयाजदेवता अग्नि-

रूपा एवेति । तत्र दैव्या होतारावित्यनेन प्रतिपाद्यमानयोर्द्वयोर्होत्रोरध्याग्नेयत्वम् । तथा सति एकेनैव ग्रहणेनोपपत्ती द्वयोर्ग्रहणमसमञ्जसम् । उक्तरीत्या यज्ञस्य द्वैविध्ये तद्द्विवचनं सार्थकम् । प्रतियज्ञभेदं होतुरपेक्षणात् । तत्र दैव्येति विशेषणेन दवतायागसम्बन्धी दैव्य इति प्रतीतिः ।

देवतायागस्तु द्विविधः देवताकर्तृको यागो देवतोद्देश्यको यागश्च । तत्र देवताकर्तृको यागः सुमेरी देवतोद्देश्यकश्च यागः सुमेरौ । एकत्र दैव्यो देवताकर्तृकयागसम्बन्धीत्यर्थः । अपरत्र देवतोद्देश्यकयागसम्बन्धीत्यर्थः । सोऽपि दैव्य एवेति विशेषणं सार्थकम् । होतृद्वयाभिप्रायेण द्विवचनमुक्तरीत्या यागद्वयसाधकम् ।

किञ्च वेदे “वेद्या वेदिराध्यते” इति वचनेन “द्वे वेदी भवत” इत्यादिनापि उक्तविधयागद्वयसत्त्वं प्रतीयते । तत्र शतपथब्राह्मणे उक्तम् । “द्वे वेदी भवतो द्वावेवल्लोकावित्याहुर्देवलोकश्चैव पितृलोकश्च । उत्तरा न्या भवति दक्षिणान्योत्तरो वै देवलोको दक्षिणः पितृलोक उत्तरयैव देवलोकमवरुन्धे दक्षिणया पितृलोकमिति”^६ । किञ्च आग्नेये मन्त्रे स्पष्टमेवोच्यते । तथाहि मन्त्रः—

यथा यजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एत्रानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यत्रं प्रतिरेममद्य ॥

अत्राग्निं प्रत्युच्यते हे अग्ने यथा त्वं पृथिव्या होत्रं पृथिवीसम्बन्धि अर्थात् कुमे स्थयज्ञे यो मनुयज्ञ इति व्यवहियते, होत्रं होतृकर्मायजः कृतवानसि । यथा वा त्वं दिवो होत्रमर्थात् सुमेरुस्थयज्ञे, यो देवयज्ञ इति, अर्थाद्देवकर्तृके यज्ञे त्वं होत्रमयजः । एवमेवानेन प्रकृतेन हविषा देवान् यक्षि यज मनुष्वदिमं यज्ञमद्यास्मिन्दिने प्रतिर वद्धयेति । अत्र भाष्यकृता पृथिव्या दिव इति षष्ठ्यन्तयोरुक्तरीत्या भूलोकद्योलोकाभिप्रायकत्वमगृहीत्वा यज्ञकर्तृत्वेन पृथिवीरूपद्योलोकरूपयजमानबोधकत्वमुक्तम् । एतावतोभयविधो यज्ञोऽत्र प्रतीयते । तत्र होतृत्वं चाग्नेरिति दैव्या होताराविति द्वित्वनिर्देशो दैव्येति विशेषणयोगश्च पूर्वोक्तास्मद्रीत्या सार्थकम् ।

एवं चोभयविधयज्ञानुसारेणोभयत्र श्रुतियोगेन तदीयकर्माणि श्रौतानि भवन्ति । सत्यप्येवं सुमेरुसम्बद्धानां श्रौतत्वेन व्यवहारः, सन्निकृष्टत्वाच्छ्रुतेः प्रत्यक्षाच्चेति । तानीमानि कर्माणि ब्राह्मणादिषु प्रतिपाद्यन्ते । तेषां च देवयज्ञानुकारश्च तत्र तत्र ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । तेषां चेपां मानुषयजमानैरनुष्ठानार्थं

श्रुतिमूलकोलभ्यत्वात्तत्प्रतिपादकानां श्रुतित्वेन व्यवहारस्तत् प्रतिपाद्यत्वात्कर्ममु-
श्रीतत्वम् । तत्प्रतिपादकग्रन्थानामपीरूपेयत्वविषयको विचार पूर्वमुक्तः ।

यद्यप्यसावपीरूपेयत्वमाधनप्रकारो मन्त्रब्राह्मणयोरिवापरेषु श्रीतसूत्रादि-
ग्रन्थेषु धर्मान्तिरोयकुराणवायव्यप्रभृतिग्रन्थेषु चोक्तरोत्या वर्णोत्पादपदोत्पादाय
सम्बन्धार्थबोधप्रणाल्या वेदवदेवापीरूपेयत्व प्राप्त तावतापि पुरुषाख्यावशतो न
तेषामपीरूपेयत्वम् । आश्वलायन कात्यायन आपस्तम्बमित्यादिना तत्कर्तृत्वस्य
तत्रोपलम्भात् । धर्मान्तिरोयग्रन्थेष्वपि ईशपुत्रमहम्मदादिषु तत्कर्तृत्वस्य प्रतीतन
तेषामपीरूपेयत्वप्राप्तिः ।

एव च कुमेरुस्थश्रुतिसम्बद्धकर्मणामपि श्रीतत्वेऽपि तदीयश्रुतेविप्रकृष्टत्वा-
त्स्मृतिवशतस्तेषामुपलम्भात्स्मात्तत्वेन व्यवहारः । अतएव स्मार्तानामपि कर्मणा
श्रीतत्वप्रवाद उपपद्यते । अतएव स्मृत्यधिकरणे वैदिकर्मन्वादिभिः स्मयमाण
त्वात्तन्मूलभूतश्रुतिप्रत्यक्षत्वे तेषामिति वचनमुपपद्यते ।

ये च विदेशीया ग्रीकप्रभृतिदृशीया ये च पारसीकप्रभृतयस्तेषां पुराणादि
ग्रन्थेषु उपलभ्यमानानां व्यवहाराणां कुमेरुदेशीयत्ववशतः साजात्यं सुमेरुदृशीयतां
विरोधश्चोपलभ्यमान उक्तरीत्योपपद्यते ।

यथा ग्रीकदृशीयपुराणग्रन्थेषु उपसंश्रिता इत्यस्योपरि प्रेमप्रभृतय
कथास्तां सर्वा कुमेरावस्तावसरीयत्वेनोपपद्यन्ते त एव तैर्मुनिमनक्षत्रदर्शनाद्वृष्टि-
प्रारम्भदशनेन तस्य वर्णिकारार्थकेन इन्द्रिकर अक्रोरासुनाम्ना व्यवहारः । सुमेरी
तस्य दर्शनवेलायां वृष्टिप्राप्त्या कुमेरुस्थत्वेनैव तस्योपपत्तिः । तद्दर्शनं च रात्रि-
प्रारम्भे, तदानीं वृष्टिकरत्वस्य कुमेर्वाभिप्रायेणैव सम्भवः । कुमेरी रात्रि-प्रारम्भ-
मनु वृष्टिप्रवृत्तिरिति दवानां माने इति मन्त्रतः स्पष्टमिति पूर्वमुक्तम् ।

एव चेमे कुमेरुदशत एव देशान्तरं प्राप्ता भवेद्युनं सुमेरुदेशतः । अतएव
तेषां केचन व्यवहाराः सुमेरुदेशीयव्यवहारैः समा अपि भवन्तीति । कुमेरुदेशतो
विनिर्गमश्च ब्राह्मणादिषु मनुकषातो विस्पष्टः । तत्रोच्यते, मनो पादावनेज
नार्थमेषामुपहारे तत्र मत्स्योपलम्भस्तेन मनो स्वरक्षार्थं प्रार्थना रक्षणप्रकारश्च
स्वल्पजलाशयक्रमेण महाजलाशयप्राप्तयेति वर्णितः ।

तादृशक्रमेण क्रमवृद्धस्य तस्य समुद्रे परित्यागवेलायां तेन मनु प्रति
वचनं, यथा त्वया मम सरक्षणं कृतं तथा अहमपि त्वा सरक्षिष्यामि तत्प्रकारोऽपि
तत्रोक्तः । कालविशेषं सामान्येनोद्दिश्यास्मिन्कालं ओषध आगन्ता ततस्त्वा
तारयिष्यामि, केवलं त्वयैका नाव विरच्य तत्र पदार्थानां बीजानां सरक्षणं कृत्वाऽ
वस्थातव्यमिति । यदा चोषध आगतस्तदानीं मत्स्येनागत्य मनु प्रति उक्तं नोकां

मदीये शृङ्गे वधानेति ततस्तां वद्धां नौकां गृहीत्वेतस्ततः परिभ्रमन्तसौ हिमवतः पर्वतस्य शृङ्गमाससाद, तत्र तन मनुर्वक्तो नौकामिमां वृक्षे वधान क्रमेणाधःपगते निवृत्तः स्या आपत्तित इति । मनुना तथानुष्ठित निवृत्तश्चीघापत्तित इति ।

अत्र विचारकाणां भारते प्रसिद्धहिमवतो ग्रहणं हिमवच्छब्देनेति भ्रमाद्विचारसंकरः । मनुश्च दक्षिणदेशस्थमेरुशृङ्गे वसन् तत्रौघागमने भुवो दक्षिणपार्श्वीयसर्वोच्चमेरु शृङ्गत उत्तरस्यां दिशि हिमवत्सन्निधिप्राप्तेरसम्भवः । यतः स औद्यो जलप्रलयः प्रादेशिको न तु सर्वभूव्यापी । अस्यां दशायां प्रादेशिके प्रलये नौकाद्वारा भुवः पार्श्वान्तरवर्तिहिमवत्सदृक्षात्युच्चपर्वतप्राप्तेर्नौकया असम्भवः । तस्मादिदं वर्णनं भुवो दक्षिणपार्श्वीयस्योच्चस्य हिमवतः पर्वतस्याभिप्रायेण । अतस्तादृशभुवो दक्षिणपार्श्ववृत्तिहिमवत्पर्वतस्यैव शृङ्गं नौकापसर्पणशब्देन व्यवहियमाणं स्यात् ।

अवश्यं च मनुर्भुवो दक्षिणपार्श्वीयमेरुशृङ्गे निवसन् यत ऐतरेयब्राह्मणे उच्यमानकथातो विज्ञायते । सा च कथा ग्रीकदेशीयकथास्वपि भवेत् यतो मूलं तस्योभयत्र समम् । ऐतरेये दुहितारोहकथायामुच्यते—“रुद्रेण वारुणेन विद्धः प्रजापतिरुर्ध्वमुदप्रपतत । तस्य रेतः प्रवर्तमानं मरुतश्चावयितुमसमर्था वैश्वानरेणाग्निना प्राच्यावयन् । तत्र प्रथममुद्दीप्तं तदादित्याऽभवत् द्वितीयमुद्दीप्तं भृगुरभवत्तं वरुणो न्यगूहूणात्तस्मात्स भृगुर्वारुणिरिति तद्प्रजापते रेतो दुष्टं मा भूदित्यभिप्रायेण देवैर्मादुषमित्युक्तं तत्परोक्षेण मानुषं संवृत्तमिति देवानां परोक्षप्रियत्वादिति” ।

अत्र प्रजापतेर्दुहितृपारोहः पूर्वोक्तरोत्या देवेऽवस्तावसरीयखण्डितविम्बस्थलो न भवति किन्तु देवेऽपदावसरीयः कुमेरूपार्श्वान्तरेऽस्तावसरीयखण्डितविम्बस्थलः तदानीमेव तस्य दुहितृपारोहत्वम् । अस्तावसरीयायाः सन्ध्यायाः सन्ध्यारूपोपस एव दिवो दुहितृत्वसंभवः । यतः पूर्वमादित्यरूपस्य जनकस्य सत्ता ततः पश्चाज्जायमानाया उपसस्तज्जन्यत्वसंभवः । प्रातःकाले चोपाः पूर्ववर्तिज्ञा ततः परस्तादादित्यविम्बोदयेन तस्यैव जन्यत्वात्पुत्रत्वं पूर्ववर्तिन्या उपसश्च तन्मातृत्वमेव भवेत् ।

दुहितृपारोहश्चोच्यते इति अस्तावसरीयत्वेनैव सम्भवति । यद्यपि देवंप्वरणावसरेऽपि दिवो दुहितृत्वकल्पना सम्भवति परन्त्वत्र कथायां न सा विवक्षिता । नत्कथानुरोधेन सविधवतिनि मृगशिरसि आश्रयणप्रयोगस्यान्यथानुपपत्तेः । स चाग्रेऽयनसम्पन्नादिति तत उदयो वक्तव्यो भवेदुदये च नोपमो दिवो दुहितृत्वव्यवहार इत्यगत्या स भुवो दक्षिणपार्श्वीयमेरुशृङ्गे कुमेरूपेऽस्तावसरीयः ।

अस्तावसरे खण्डितविम्बदर्शनेनोपसा योगं गृहीत्वा सा कल्पना । अतएव नत्र कुनेर्बभिप्रायेण ग्रीकदेशीयपुराणेषु ओरायनरूपस्य सायुधराक्षसस्य कल्पनम् ।

मोरायन् शब्दश्च रोहिणशब्दनो भाषिकशब्दप्रधात सञ्जयत इत्युक्तं प्राक् । रोहिणशब्दस्येन्द्रविराधवाधकत्वं निघण्टुषु वृत्ताहिसवरममानाथत्वेन वचनादित्युक्तं पूर्वम् । एव चास्नावसरोया द्रुहिश्रुपारोहकल्पना तत्सम्बन्धनं प्रजापति-
तसो देवः पराक्षणा मातृपमित्युक्तस्य मानुषत्वमित्यादिना मनास्तच्छब्दगतिव न
इति । ता च कथा पुरस्कृत्य प्रमादिवर्णना । आक्षेपशोयपुराणादिषु वर्णनात्तया
भूवो दक्षिणपार्श्वीयता तत्रत्यमूलस्थानतस्तेषां विनिर्गम इति ज्ञापयति । अन्त्या
अपि तादृश्यस्तत्रत्या कथा भवेद्युस्तदीयपुराणग्रन्थेषु ।

उपनकथानिवन्धनहृदिगृहिरिणीसप्रयोगानुकारेण क्रीडन शर्मन्पुत्राणां
अपि कुमेरुशृङ्गसम्बन्धमेव धोषयति तेषाम्, न सुमेरुशृङ्गीयताम् । यत सा
ह्राहोभयोर्वत्सरयोर्मध्यवर्तिषु दिनेषु पवित्रत्वेन गृहीतेषु देवा मनुष्यगृहे आगच्छ-
न्ति तेषां प्रीत्यै सति वणनत भृगव्यायाश्च देवेष्वस्नावसरोयत्वस्याप्यम्बवन
कुमेरावस्तावमरोय-त्वेन बन्धनप्रतया तेषामप्युक्तरोत्या कुमेरुसम्बन्धितस्यैव
प्राप्तिः । तेषामपि अपरास्तादृश्यः कथा भवेद्यु । किञ्च दशदिनत्वेनैव सवत्सर-
मध्यवर्तिदिनानां व्यवहारोऽपि कुमेरुसम्बन्धित्वे तेषां सूचयति । सुमेरुशृङ्गीयता
तादृशानि द्वादशदिनानि सवत्सरमध्यवर्तिनीति व्यवहारः ।

अतएव दीक्षामु द्वादशशोका वर्णनं सगच्छने । कुमेरुस्थैस्तु दशैव दिनानि
मध्यवर्तीतीति मन्यते स्म । अतएव पूर्वोक्तरोत्या कुमेरुस्थानां श्रीनाना क्रियाणां
सुमेरुसम्बद्धैः स्मार्तत्वेन वचनम् । स्मार्ताणामु क्रियामु दशदिनानामेव पवित्रत्वा-
भिप्रायेण नवरात्रकल्पना, सा चोदयात्रमरेऽस्नावसरे चेति शास्त्रं नवरात्रं च
नवरात्रमिति स्मार्तमनुस्रियते । न हि तस्य नवरात्रस्य वेदे वर्णना पुगणादिषु
तदुपलम्भः स तु स्मार्तं इति पूर्वोक्तमेव साधयति ।

पारमीकास्तु सर्वात्मना देवविरोधमनुसरन्ति । वेदेषु वत्सरप्रारम्भः पारमी-
कानां शरदि वत्सरप्रारम्भः, नवरात्रसमारोहस्तु तेषां नवरात्रा इत्यनेन प्रसिद्ध
एव । शास्त्रं चायन सर्वादी भाद्रमासास्यायामिति आदित्योदयन पूर्व तं पितृ-
पक्षस्वीकारः, सुमेरुस्थैस्तथादित्यास्तमयतः पूर्वं तत्स्वीकारात् । सुमेरुस्थानां
यज्ञोपवीतं त्रिवृत्तिमूत्रात्मकं तेषां पटस्य सुमेरुस्थानां स्कन्धावलम्बितं पारमीकानां
कट्यालम्बितमिति । तस्य वर्णनतदीयग्रन्थे पूर्वाणिमिति विशेषणात्प्राक्शब्द-
समानार्थनेति । सर्वं कुमेर्वभिप्रायकत्वेनेव समवति ।

एव चाक्तवर्णनतः सर्वं इमे कुमेरुसम्बन्धिनस्तत्र डिमप्रलये निर्गता देशान्तर
प्राप्ता न तु सुमेरुतस्तेषां विनिर्गमने देशान्तरप्राप्तिरिति, नेमे भारतीयाना-
मार्याणां पूर्वपुस्या इति । तेषां पुराणग्रन्थेषु मन्त्रसदृश वर्णनं दृश्यमानं सुमेरु-
कुमेरौ, समानपरिस्थितिनिबन्धनं तत् । नत्वेकमूलस्यानिकृत्वनिबन्धनम् । अतएव

तैः सोमस्यैव वर्णनात्तेषां पुराणग्रन्थेषु, सोमश्च कुमेरुस्थ आदित्य इति पुरस्तात्प्रतिपादितम् ।

यत्तु उपनयने वटोः प्रजागृतिसारूप्येण कमण्डलुमेखलादिवारणं तत्सर्वस्मात्तमुक्तरीत्या श्रौतमेवेति तद्वृत्तं न वैदिकानामेकत्र स्थितिकल्पनसूचनम् । यत्तु वैदिकेषु सुसूक्ष्मगणितसाध्यविशिष्टज्ञानाभाव इति यत्तु उत्तरायण दक्षिणायनयोर्विप्रकर्षदेशभागगणनस्य त्रिणोऽश्चतुर्णवतिभागानामुत्तरदक्षिणसम्बन्धितयानुरूपप्रतिकूलभावेन वेपनवचनात्, अग्नेस्त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रयाधिकसहस्रत्रयमितदेवैः, सपर्यावचनात् दैनन्दिनवृत्ते आदित्येन गन्तव्यानां वृत्तगतानां नवनवत्यधिकपण्टिसहस्रभागानां संख्यानात्, वात्सरिकमापातिकगतेः पञ्चमु नक्षत्रेषु नियमने संपाद्यभागानां स्थूलभावेनाष्टोत्तरशतभागरूपतया सूक्ष्ममानेन सप्ताधिकशतभागरूपेण संख्यानात्, तद्वृत्तः संपातस्यासर्ववृत्तपरिभ्रमस्य नियमनात्, तदनुसारेणाक्षस्थानानां तावत्संख्याकांशपर्यन्तं परिचलनादिवोधनाद्विपरीतमेव ।

यत्तु प्रथमावस्थायां मन्त्रादिभागस्यासंपन्नत्वेन तदानीं स्वल्पवाक्यानां कथाभागस्य च संप्रदायतः प्राप्तिः पश्चात्तदनुरोधेन मन्त्रप्रादुर्भावेन मन्त्रेषु तादृशपूर्वोक्तविशेषाणां सत्वेऽपि पूर्वोक्तस्वल्पवाक्यादिसम्प्रदायावस्थाकाये तादृशवैशिष्ट्याविज्ञानमिति कल्पनं तदपि तादृशस्वल्पवाक्येष्वपि “त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा त्रयश्च त्रिंशच्च” । तावन्तोऽभिषाचस्तावन्तो रातिपाचस्तावतीग्नस्त्वावतीः पत्नीः” । तावन्त उदरणे तावन्तो निवेशने इत्यनेन देवसंख्याबोधनेनोत्तरायणादीनां बोधकविनिगमदर्शनेन विरुद्धमिति ।

६. वेदोक्तमहत्कालपरिमाणानां सोपपत्तिकं विवेचनम्

वेदे कालपरिमाणानि बहुशो निर्दिश्यन्ते, ग्रयनानि निर्दिश्यन्ते ऋतवो बोध्यन्ते मासा उच्यन्ते पक्षोल्लेखो दिनरात्र्यारपि निर्देशः । तत्र कालपरिमाणेषु संवत्सररूपमेव कालपरिमाणं सर्वतो महदुपयुक्तम् । तदपेक्षया महतां युगकल्पादीनां प्रमाणानां वेदे वचनबोलेखः । यत्रोल्लेखस्तत्र सन्देहाक्रान्तिः । यथैतरेये ब्राह्मणे “कलिः शयानो भवति सज्जिहानस्तु द्वापरः । उत्तिष्ठस्त्रेता भवति कृतं सपद्यते चरन्” इत्यनेन कृतादिनामोल्लेखः स इदानीं लोकप्रसिद्धकालपरिमाणभिप्रायक इति सन्देहास्पदम् । यत्तु आपविस्वक्ते “त्रियुगमिति” पदस्य संवत्सरापेक्षया महतः कालपरिमाणस्य बोधकत्वमिति वचः । तन्न, तत्रत्यस्य उक्तपदस्य कालबोधकत्वाभावेन महाकालाबोधकत्वात् । उक्तं पदं द्वौ त्रय संख्याद्वयबोधनाय प्रवृत्तं, तेनावयवद्वारा पञ्चसंख्याबोधनमिति पुरस्तात्प्रतिपादितम् ।

आ धाता'गच्छानुत्तरा युगानीत्यत्रापि उत्तरदिग्वर्तीनि दिनरात्र्यात्मक-
युगानि युगपदस्यार्थो न तु सवत्सराधिककालबोधकता तस्य । भाष्यकारेणोत्तरा
युगानीत्यस्य तादृशपरिमाणबोधकताक्ता, सा पर विरुद्धेति अन्यत्र प्रपञ्चः ।
निरुक्तकारेण आगमिष्यन्ति तान्युत्तरा युगानि इत्यव्यक्नमेवोक्तम् । तट्टीकाकृता
दुर्गाचार्येण तत्रोक्तम् "उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति तेषां काला. साम्प्रत
न वतत" इत्याभिप्रायः । कलियुगान्ते तादृश सकर । न चेद कलियुगं वर्तत
इत्युक्तं ततो युगपदस्य तादृशमहापरिमाणकालबोधकत्वमित्यत्र सन्देहः ।

एवमेव युगशब्दयुक्तेष्वन्येषु स्थलेषु । यत्र पर सवत्सरापेक्षयाधिकं कालो
विवक्ष्यते तत्र प्रायेण सवत्सरावृत्त्यैव तद्वाधो यथा विश्वसृजा स न सहस्रसवत्सर-
मितिपदेन बोध्यते । तत्र सवत्सराणां सहस्रवारमावृत्तिः । मीमांसकैस्तादृश-
स्थलेषु सवत्सराशब्दस्य सवत्सरतो न्यूनकालगोचकत्वस्य तादृशस्थलेषु सिद्धान्त-
नम् । तथा सति तस्यैव कालस्य साधद्वारं तत्रावृत्तिर्बोधिता स्यात् एवमेव-
तरत्रापि ।

एव च सवत्सरापेक्षया अर्वाकृतनकालपरिमाणानां बोधस्तु बहूश । तत्रा-
यने निर्दिश्यते ऋतवो निर्दिश्यन्ते उच्यन्ते पक्षोल्लेख दिनरात्र्योरुल्लेख क्षणादि-
कालस्याप्युल्लेखः । यद्यपि तैत्तिरीयसहिताया कृतत्रेताद्वापरशब्दा उच्यन्ते परन्तु
तेषां लोकप्रसिद्धयुगपरत्वे सन्दिग्धता । यतो लोके तानि युगानि कृतत्रेताद्वापर-
कलिशब्दैश्चत्वारि भवन्ति । अत्र तु कृतादिषु कृतत्रेताद्वापरशब्दाभिभूतप
पञ्चक निर्दिश्यते । नहि युगेषु पञ्चक प्रसिद्धम् ।

एतावता तत्र युगपरनिर्देशस्य सन्दिग्धतेव । एवं गतिर्वाजसनेयसहिता-
गतवाक्यस्य । तत्रापि चतुर्थं आस्कन्द उच्यते इति तैत्तिरीयवाक्याभिमतस्य
तत्र सम्मतत्वेनोक्तदोषतादवस्ययात् । तैत्तिरीयब्राह्मणे पर कलिचतुर्थ्यानां निर्देशः
क्रियते । तत्रापि वाजसनेयसहितावत्कृताद्युद्देशेन पुरुषविशेषरूपा मानुषाः पशवो
निर्दिश्यन्ते ।

तत्रास्कन्दस्य यः पशुः समास्थानुरूपस्तस्यैव कलये निर्देशेन कल्यास्कन्द-
योगमिन्नता प्रतीयते । तथा सत्यास्कन्दोत्तरवर्तिनोऽग्निमूरित्यस्यापि विवक्षणे
चतुष्टयव्याघातेन कृतादिशब्दानां प्रसिद्धयुगपरत्वस्य सन्देहात् । तथाऽग्निष्टोमे ये
त्रै चत्वारः स्तोमाः कृतं तद् । ये पञ्च कलिः स इत्यादयो निर्देशा अपि
व्याख्याता ।

७. वेदानुक्तसप्ताहादिकासकल्पनानां सप्रमाणं प्रतिपादनम्

एव सप्ताहस्य तत्सम्बन्धिमप्तानां दिनानां तन्नाम्ना चानुल्लेखः । एव
सतीय सप्ताहादिकल्पना किन्निबन्धना किन्निमित्तश्च तत्र दिनमस्तन्नाम्ना च

क्रम इति । किहेतुकश्च स इति विचारणम् । तत्र प्रथमत एवं विचारणीयं किमिति सप्ताहरूपं परिमाणं प्रवर्तते । मासपूरणायैति वचस्तु न शोभनम् । यतस्तेन मासानां सम्यक् पूरणाभावात् । मासास्त्रिंशद्दिनैः प्रवर्तन्ते, तत्र सप्ताहस्य चतुर्ग्रहणं मासदिनसंख्यान्यूनता, पञ्चवारं ग्रहणे मासे दिनसंख्याधिक्यापातः । ततश्चेदं सप्ताहरूपं प्रमाणं न मासपूरणायोपयोगि । यथाकथंचन न्यूनत्वेनाधिक्येन वा पूरणोपयोगित्ववचनं चेत् किमिति सप्ताहरूपमेव प्रमाणमादरणीयं नाष्टाहादिरूपं प्रत्युत पडहप्रमाणस्यादरणं तु मासः सम्यक् पूर्येतेति तदेव किमिति नाश्रितमिति सन्देहस्य दुरुत्तरत्वमेव स्यात् ।

अथ यदि दिननामवशत इदं प्रमाणं ग्रहापेक्षम्, सूर्यादयश्च ग्रहत्वेन प्रसिद्धास्तन्नामभिर्ग्रहानामभिर्दिनव्यवहारात्, दिनानां च माससाधकत्वान्मासपूरकतां तन्मानस्य नत्वष्टाहादीनामिति । तदपि न युक्तम् । ग्रहापेक्षया मासपूरकत्वेनापेक्षणे ग्रहाणां नवत्वप्रसिद्ध्या तदपेक्षस्य नवाहमानस्यैव तादृशत्वेन स्वीकारस्योचितत्वात् ।

अथ यद्युत्तरयो राहुकेत्वोर्ग्रहयोरदृश्यत्वेन तौ परित्यज्यावशिष्टाभिप्रायं सप्ताहकल्पनमिति तदपि यथा कथंचनागतिकगतिपरम् । यतो नामप्रदाने दृश्यत्वादृश्यत्वयोरकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च ग्रहापेक्षया सप्ताहमानकल्पने तत्रत्यदिनानां नामपरिकल्पने ग्रहेष्वसन्तं क्रमं परिकल्प्यं दिनक्रमः कल्पितः स्यात् । न हि ग्रहाणां स्वरूपतः कोऽपि क्रमोऽस्ति । यदि आदित्यमण्डलस्यासमन्ताद्भ्रमणकक्षानुसारेण कक्षागत क्रमं ग्रहेष्वारोप्य ग्रहक्रम कल्पनेति तथा सत्यादित्यस्य भ्रमणकक्षावदित्वेन कक्षाभावात्कक्षाक्रमाभावेन तत्र तन्नाम्नो क्रमिकं ग्रहणमापद्येत ।

यदि भ्रमतां ग्रहाणां पृथिव्यभिप्रायेण कक्षाक्रमं गृहीत्वा ग्रहेषु क्रमकल्पनेति चेत्तदपि न, तत्र पृथिवीमभिप्रेत्य कक्षाः चन्द्रबुधशुक्रगर्विमंगलगुरुशनीनां कक्षाः क्रमिका भवन्तीति सोमादिक्रमेण वारनामकल्पनापेक्षणीया स्यात् । दृश्यन्ते तु तानि नामानि क्रमान्तरयुक्तानि । तस्मात्सप्ताहे न ग्रहापेक्षत्वं, न तत्कक्षाक्रमनिवन्धनस्तत्रत्यदिनक्रम इति मासपूरकत्वविनिगमनाविरहः सप्ताहमाने इति ।

यत्तु दिनस्य चतुर्विंशतिभागान् प्रकल्प्य प्रतिभागं होराशब्देन व्यवहारः । होराणामधिपतयोः ग्रहाः क्रमेण कल्प्यन्ते । दिने होराश्चतुर्विंशतिरिति दण्डकलितन्यायेनावृत्या ग्रहसम्बन्धोऽधिपतित्वेनेति ग्रहाणां त्रिगवृत्या एकविंशतिहोरासम्बन्धे जाते होरात्रयमवशिष्यते । तत्र चतुर्थ्या आवृत्या प्रारम्भे प्रथमग्रहत्रितयस्यावशिष्टहोरासम्बन्धे यश्चतुर्थो ग्रहः क्रमिकः स परवर्तिदिनीयप्रथमहोरासम्बद्धो भवति ।

अनेन क्रमेण प्रथमहोराधिपतिस्तद्दिनाधिपतिरित्येव क्रमेण ग्रहाणां होराधिपतित्वनिबन्धनो दिननामक्रम इति । तदपि न सम्यक् यतो ग्रहेषु प्रथमतः त्रयसत्त्वे तदनुरोधेनावृत्त्या दिनप्रथमहोगधिपतित्वनिबन्धना दिननामप्रकल्पना भवेत् । तस्मिंश्चास्ति तत्कल्पनायोगाभावात् ।

अथ यदि पूर्वोक्त भुवमपेक्ष्य कथाक्रम ग्रहेष्वारोप्योक्तरीत्या होराधिपतिज्ञानेन वारनामक्रम इति, भवति च शनिकक्षामारभ्य कक्षाक्रमग्रहणेन वारनामक्रम इति तदपि न । कक्षानुरोधी क्रम शनिकक्षामारभ्य ग्रहोत्पद्यो नान्यकक्षामारभ्येत्यत्र विनिगमकाभावात् । प्रत्युत सन्निकृष्टत्वादुपस्थितचन्द्रकक्षानुरोधेन क्रमग्रहण रविशनिशुक्रगुरुबुधमंगलचन्द्रमसा नामभिर्वारक्रम आपद्येत । न हि विदूरवर्तिशनिकक्षामारभ्य कक्षाक्रमनिबन्धनैवाधिपकल्पना, न सविधवर्तिचन्द्रमकक्षानुरोधेनेत्यत्र किमपि विनिगमकम् ।

यद्यपि सूर्यसिद्धान्ते मन्दादयः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । होरेणा सूर्यतनयादघोष्य क्रमशस्तथा इति प्रतिपादितम् । तथापि होरारूपकालमानस्याप्रसिद्धया तदीयाधिपतिवशत उक्तक्रमस्य दिननाम्ना सूर्यसिद्धान्तानुसारेण यथावयचन सम्मतत्वेऽपि ग्रहाभिप्रायेणैव क्रमो दिननाम्ना दिनानां चेत्यत्र बलवत्तरप्रमाणाभावः । अतएव दोक्षितनामकैज्योतिर्विद्भिरेतस्य क्रमस्यैतन्निबन्धनत्वमस्वीकृत्येमानि नामानि क्रमश्चायेषु अन्येषां सकाशत प्राप्त इति प्रतिपादितम्, खाडायनानां (KHALIAN) स क्रम इति ।

होराधिपाश्च शनिमारभ्यैव तैः कुत स्वीकृता इति न विज्ञायत इत्युक्तम् । एव च सप्ताहकालमानस्वीकारस्तन्नामानि च किनिमित्तानीत्यविज्ञातमेव । विद्वच्च शनिमारभ्योक्तरीत्या होराधिपकल्पने सप्ताहे प्रथमदिनत्व शनैरेवोचितम् । यतः स प्रथमदिनप्रारम्भीयहोराधिपः । एव प्रथमत्व शनिवारस्य, तत उक्तरीत्या क्रमिका रविप्रभृतयो वारा स्युः । परंतु वारक्रमे रविमारभ्यैव सप्ताहगणना प्रसिद्धा सर्वेषाम् । एव सति पूर्वप्राप्तशन्यादिगणनाया किन्निमित्तं परित्याग इत्यस्याप्युचितोत्तरत्वाभावे । एवं सतीय सप्ताहकल्पना सप्ताहे दिनक्रमकल्पना दिनानां नामानि च ग्रहातिरिक्तनिबन्धनानीति तद्विषये निमित्तमन्वेपणीयमेव ।

तच्च निमित्तं वारेति नामतो विज्ञायते । वारशब्दश्च मण्डलाकारावृत्तिनिबन्धनः । वद मण्डलाकारावृत्तिरारण्यदतो विज्ञायते वारमव्ययम्, परिवाराण्यव्यया, परिवारेभिरित्यादी बहुश उपलभ्यते । तदावृत्तिनिबन्धनश्च वृधातोर्वरणायाद्धारशब्दः । सा च मण्डलाकारावृत्तिरादित्यस्य । अतएव परिवारेभिरप्यतीति वारेभिर्गमनमादित्याभिप्रायेणोच्यमानं सगच्छते । एव च सुमेरुमुमेवोश्चादित्यादीनां प्रदक्षिणाप्रदक्षिणमण्डलाकारावृत्तिपरो वारशब्दः । न हि तत्र तादृश्या

वृत्त्या दिनरात्रात्मकवासराभिवायको वारशब्दः सम्भवति । तत्रोदितस्यादित्यस्या-
नेकावृत्तिपर्यन्तं सातत्येनानस्तमितभावेन दर्शनात् ।

अदर्शनेऽपि तादृशीनामावृत्तीनां यावद्वात्रिप्रवृत्त्या दिनवासरादिशब्दानां
तत्र वत्सरपरत्त्वम् । विषुववृत्तस्य जनदृष्ट्या तत्र सूर्यदर्शनान्वितकालस्य नददर्शना-
न्वितकालस्य मासपट्कशब्देन व्यवहार इति तत्र पाष्मासिकं दिनं पाष्मासिकी
रात्रिरिति व्यवहारः । तत्र च सुमेरुकुमेवोः प्रतिवारं दिवसकल्पनाया अभावः ।
एवं च तत्र प्रवर्तमानानां वाराणामुक्तविवावृत्त्यात्मकानां परस्परतो व्यावृत्तये
संख्याभिर्व्यवहारो वेदे । यथा चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत्, चत्वारिंशद्दशरथस्य
शोणा इत्यादी ।

एवं संख्याभिवारव्यवहरणे यावदादित्यदर्शनं यावच्च तददर्शनमेकाशीत्य-
विकट्रयशीत्याविकट्रयशीत्यविकशतपर्यन्तं वा यावदुभयं चतुः पट्यविकपञ्च-
पट्यविकशतत्रयपर्यन्तसंख्याकल्पनं क्लेशसाध्यम् । मध्ये ऋतुकल्पना यावदनु
पटिसंख्याया आदित्यस्यादर्शने तमोमयकाले विंशत्यविकशतपर्यन्तं संख्यानां
कल्पनेऽपि क्लेशो दुर्वारः । अत एवाक्लेशेन प्रावद्वत्सरं गणनमुक्तरासप्ताह-
कल्पना वत्सरोपकारिणी ।

एवं सति तस्याः साक्षाद्वत्सरेणैव सम्बन्धो न मासेनेति तेन मासपूर्तो
वैषम्यदोषस्याप्राप्तिः । एवं रीत्या नापरापराष्टाहादिकल्पनानामप्यवसरः ।
यतस्तैर्मानः कल्पितैरपि संवत्सरेण विषमसम्बन्धापातात् । यथाष्टाह्नवाहमान-
योश्चतुष्पट्यविकशतत्रयावृत्त्यात्मकं संवत्सरेण साकं न समः सम्बन्धः संभवति ।
अष्टाह्नमानस्य पञ्चचत्वारिंशद्द्वारं संवत्सरे आवर्तनेऽपि न संवत्सरपूर्तिः, पर-
स्तादावृत्तिचतुष्टयस्यावशेषात् तस्यासंग्रहापत्तिः ।

उक्तमानस्य पट्यत्वारिणावृत्तिकल्पने वत्सरान्तरोयावृत्तिचतुष्टयग्रहणा-
पत्तेरिति तस्य संवत्सरेण विषमः सम्बन्धः । नवाह्नमानस्यास्यैव गतिः । तस्य
मानस्य चत्वारिंशद्द्वारमावृत्त्या वत्सरस्य पट्यविकशतत्रयावृत्तिसंग्रहेऽपि परव-
र्तिनीनां चतसृणामावृत्तीनामसंग्रहः । तदर्थमेकचत्वारिंश्यास्तन्मानस्यावृत्तेः प्रार-
म्भे वत्सरान्तरीयावृत्तिसंग्रहापात इति विषमः सम्बन्धः संवत्सरेण नवाह्नमात्मकता
तन्मानस्येति तत्परित्यागः । सप्ताह्नमानस्य तु द्विपञ्चाशदावृत्त्या सांवत्सरिकच्युतः
पट्यविकशतत्रयात्मकानां सर्वासामावृत्तीनां संग्रहेण तदेव मानं संवत्सरपूरक-
त्वेन मुकरत्वेनादरणीयं भवेत् ।

तथा चेदं मानं वत्सरपूरकं न मासपूरकम् । तत्र त्रिंशद्दिनात्मकमासकल्प-
नाया अभावात् । एवं चेदं मानं सप्तत्रिवारैर्व्यवहियमाणं संवत्सरपूरकं वारस-
म्बन्धादिति । तेषां चैषां सप्तानां वाराणामुक्तमानावयवत्वेन गृह्यमाणानां पर-

स्परतो व्यावृत्त्यर्थं नामकल्पने तत्रत्यं कञ्चन विशेषं गृहीत्वैव तत्कल्पनमुचितम् । तादृशास्तत्रत्या विशेषा वारनामभिर्बोध्यन्ते, तेषां परस्परतो व्यावृत्तिश्च प्रवि-
पाद्यते ।

तथाहि प्रथमो वारः सर्वतः प्रकृष्टप्रकाशादित्यनाम्ना व्यवहियते । स
चादित्यः सुमेरौ सूनुशब्देन व्यवहृतो वेदे इति तस्य सन्नाम्ना व्यवहारः । पाश्चा-
त्येष्वपि अयमेव सूनुशब्दो विकारमाप्तः सन् (SUN) शब्देन व्यवहृतः प्रथम-
वारनाम्ना । अतएव समानेऽप्युच्चारणे (सुनु SON, SUN) शब्दयोर्थाभिप्रा-
येणाक्षरविन्यासो विभिन्नो भवति । तथा च मुख्यः सूनुत्वमादित्यस्येति तद्-
बोधनाभिप्रायके सूनुशब्दे उकारसमरूपत्वेन “U” इत्यस्याक्षरस्य विन्यासो
स्थितिः, उकारस्य विकाररूपतया “O” इत्यक्षरस्य मानुषकपुत्रबोधके सूनुशब्दे
आश्रयणम् ।

एव च तेषां व्यवहारतोऽनुत्तरदिगगतस्य सुमेरस्यस्यादित्यस्याभिप्रायेण
प्रथमावृत्तिस्तदीयनाम्ना व्यवहियते इति । स चासौ सप्ताहमाने सुमेरुगणप्रकृष्ट-
प्रकाशादित्यनाम्ना व्यवहृतः इति । यथा सुमेरौ प्रकृष्टप्रकाशादित्यनाम्ना व्यवहृतः
प्रथमवारः, एव सप्ताहे द्वितीयवारनाम सुमेरुगणप्रकृष्टप्रकाशादित्यनाम्ना व्यव-
हियते । कुमेरौ चादित्यः सामशब्देन व्यवहियते । अतएव तस्य शतपथब्राह्मण
सोमशब्दबोध्यत्वमुच्यमानं सगच्छते । तत्रोच्यते “सोमो वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृ-
तीयं योज्यं पवते स तृतीयमिति” । अत्राऽयं शब्देनादित्यस्य ग्रहणम् । एव च कुमे-
रस्य आदित्यः सोमशब्देन व्यवहियते इति सप्ताहे द्वितीयवारनामत्वेन तदीय
नाम व्यवहृतम् ।

आदित्यैकस्य सतोऽपि धर्मभेदेन तद्भेदं मत्वा भिन्नत्वेन व्यवहियते ।
धर्मभेदश्च सुमेरावेतस्य पूर्वस्यामुदयः पश्चादस्तमयः प्रदक्षिणः परिक्रम इति ।
एव तस्य तत्रोपरिष्ठादूर्ध्वेन्द्रिशमभिप्रेत्यारोहश्च भवति, कुमेरावेतस्य विपरोत-
भावः । तत्र तस्य पश्चिमायामुदयः पूर्वस्यामस्तमयोऽपि प्रदक्षिणपरिक्रमः । यद्व-
शत आदित्यादेर्वामत्वेन व्यवहारः । यथा अस्य वामस्येत्यादौ उपसमभिप्रेत्यापि
तथा व्यवहारो यथा सह वामेन न उप इत्यादौ । यदभिप्रायेणादित्यप्रभृतीनां
प्राञ्च यज्ञमकृणुत प्राची उपा पूर्वेभिरित्यादौ प्राङ्पूर्वप्रथमादिशब्दैर्व्यवहारः ।

अतएव पारसीकानां “प्रते मज्दा ओ वरन् ऐव्य ओ घनेम्” इत्यस्मिन्
पूर्वेणमिति विशेषणमुपपद्यते । पूर्वेणमित्येतस्य प्राक्शब्दसमानार्थतामविज्ञाय
तदपदस्यार्थो न विज्ञायत इति केनचनोक्तम् । एव दक्षिणस्याश्च दिशोऽञ्चोवति-
त्वेन स आदित्यस्तत्रावारोहः भवति । अत एवैतरेये दक्षिणादिगतस्य तस्या-
घोऽयः पातोऽधिकः स्यादिति देवानां भोतिरुक्ता ते देवा आदित्यस्य अघः पाता-
दविभयुरिति ।

३१०/तृतीयो विवेकः

एवं धर्मभेदेन भिन्नो यमादित्यस्तत एवोत्पन्न इति सोमनाम्ना व्यवह्रियते । कुमेरुस्थस्य तस्य मनुनाम्नापि व्यवहारो वेदे । तदभिप्रायेण पाश्चात्येषु मनुशब्देन द्वितीयो वारो व्यवह्रियते । तत्रापि शब्दे सूनुशब्दवदुकारभ्रंशनाकारस्योकारभावे (MQN) इति द्वितीयवारनामव्यवहारः ।

तृतीयवारे च सुमेरावादित्यापेक्षया न्यूनदीप्तिकत्वेन इतरापेक्षयाधिक्येन भासमानाया उपसो नाम्ना व्यपदेशः । उषसश्च मंगलेति नाम सुमंगलीरियं ववुरित्यादौ व्यक्तम् । किञ्चैतरेये सोमयागे प्रायणीयेष्टावाादित्या देवत्वकथनार्थमर्थवाद उक्तस्तत्र देवानां दिग्ध्यामोहे तैरदितिदिग्विज्ञानाय प्राथिता तयोक्तः मयैव प्राचीदिशं विज्ञानाय इति । तस्या देवत्वं नादितिनाम्नोक्तं किन्तु पथ्यास्वस्ति नाम्ना । तेन नाम्ना देवताभेदकल्पनाव्यावृत्त्यर्थमेपैदितिः पथ्या इत्यभिप्रायेण आदित्यः प्रायणीय इति यागस्यादितिदेवताकत्वं प्रतिपादितम् ।

सा चोषा इति सत्र परवर्तिना पथ्यां ह्येषोऽनुसञ्चरति इति वर्णनेन विज्ञायते । तत्रैतच्छब्देनादित्यो गृह्यते, तस्य पथ्यानुसारिता तत्रोच्यते, व्यक्ता आदित्यस्योषोऽनुसारितेति पथ्याशब्देनोषा एव गृह्यते । सा च तत्र यागे स्वस्तिशब्देन विशेष्यते पथ्या स्वस्तिरिति ।

स्वस्तिशब्दस्य मंगलार्थत्वेन मंगलार्थत्वेनोपा व्यवह्रियते इति तृतीयवारस्तन्नाम्ना व्यवह्रियते । इयं कल्पना पाश्चात्येषु तृतीयवारनाम्ना व्यक्तरा । तेषु तृतीयवारनाम न मंगलेति किन्तु (TUES) त्युस् इति । यच्च तेषु तन्नाम्नो मूलप्रतिपादनावसरे द्युशब्देन व्यवहृतं तद्भाषामूलभाषामिति तदीयकोशतो विज्ञायते । द्युशब्दो भुस् शब्दो वा भाषाविकारप्रणाल्योपसो बोधक इति । ततश्च तृतीयवारनाम उपसो मंगलनामाभिप्रायं, तदेव तैरपि (TUES) शब्देन व्यवह्रियत इति तृतीयवारनाम उपसोऽभिप्रायकमिति चतुर्थवारनामंतोऽपि प्रमीयते । तदुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते ।

चतुर्थ वारनाम कुमेरुगताया उपसो नामाभिप्रायेण । तत्रत्योदयादिकालिकी सन्ध्या नोपोनाम्ना व्यवह्रियते वेदनशब्देन तत्र तस्या व्यवहारः । वेदे विदथवेदनशब्दैस्तद्व्यवहारो विस्पष्टतरः । वेदनशब्दस्थधातोर्विद् इत्यस्य बुधधातोश्च समानार्थत्वेन बुधशब्देन चतुर्थो वारो व्यवह्रियते । एवं च यथा कुमेरुस्था सन्ध्या वोषा वा मंगलेति तृतीयवारनाम्ना व्यवहृता तथा चतुर्थवारनाम्ना कुमेरुगतसन्ध्या समाननाम्ना बुधेत्यनेन तस्या व्यपदेशः ।

बुधस्य सोमपुत्रत्वव्यवहारः प्रसिद्धः पुराणेषु । सन्ध्यायाश्च स्वतः स्त्रीत्वाभावेनोपाधिवशतः स्त्रीत्वस्येव पुंस्त्वेनापि व्यवहार उपाधितो भवति । अतएव तत्र पुंस्त्वेन ग्रहणेन पुत्रत्वव्यवहारः । सोमश्चादित्यस्तत उपस उत्पत्ति-

मुषाधिवशत स्त्रोत्वेन तस्या यथा दिवो दुहितृत्वेन व्यवहारः सुमेरावभिप्रदान एव कुमेरी सोमरूपादित्यसकाशत उत्पत्तिमत्तत्मान्यस्य तेजसः पुस्त्वेन ग्रहे तत्पुत्रत्वेन व्यवह्रियते सोमपुत्रो बुध कुमेरुवति सान्ध्य तेजस्तस्याप्यादित्यापेक्षया न्यूनदीप्तिवत्त्वेनेतरापेक्षयाधिकदीप्तिवत्त्वेन तच्चतुर्थवारनाम्ना व्यवह्रियते ।

एव च यथा प्रकृष्टप्रकाशयोऽर्भायलोकाभिप्रायेण सूर्यचन्द्रनामाभ्या व्यवहार एवमुभयलोकाभिप्रायेणोपाबोधकनामाभ्यामेवतृतीयचतुर्थवारन व्यवहार । तदिदं कुमेरी बुधो वेदननाम्न व्यवह्रियते इति पाश्चात्यचतुर्थवारनामा व्यवक्तम् । तेषां तद्वारनाम (WEDNES) इति । तच्च वेदन शब्दता निपन्नमिति भाषातो भाषान्तरगमने शब्दानां विचारनियमाभिप्रायेण विज्ञायत । वेदनशब्दश्चोक्तरतीत्यापानामिति तत्समानरूपमिदमपि उपानामव भवितुमर्हति । तत्र प्राचीनसारूप्यपरिपालनाभिप्रायेण तन्नामविवृतद्वारयुक्तं विनेष्वने (WEDNES) इति, उच्चारण पुनर्द्वारपरित्यागेनाच्चारणं मीर्यमूलकं तेषाम् ।

तदिदं ङकारानुसरणं प्राचीनपरिपाट्त्रविस्मरणमभिप्रायकं यथा (NIGHT) नाईडिति रात्रिवोधके नामनि नवनशब्दस्यानुवृत्तिवाधनाभिप्रायेणानुच्चारितं तं क्वाराधिप्रायेरा (GH) इत्यस्यानुवतनं नोच्चारणं । एव सा सज्ञा शब्दापञ्चशाभिप्रायेण (S GHON) साइन इत्यत्र (GH) इत्यस्यानुसरणं लेखने, उच्चारणे सोऽर्क्यानुसारेण परित्यागः । एव प्रकृतस्य चतुर्थवारनाम्न उपा रभिप्रायको उकारस्तरनुस्त्रियत तद्वशत इदं नाम वेदनसमानार्थकमिति भवति ।

एव च वेदनशब्देन यथा कुमेरुगतसान्ध्यतेजोऽभिप्रायेण चतुर्थवारनामोक्तमेव तृतीयवारनाम्नापि सुमेरुगता सान्ध्यैव मगलनाम्ना व्यवह्रियत इति । पुस्त्वोपाधिकमित्युक्तमव । ततः पञ्चमवारनाम बृहस्पतिरिति सुमरुगनस्योपापेक्षया न्यूनस्यतरापेक्षया विशिष्टस्य तेजाविशेषस्यापेक्षया । तच्च बृहस्पतित्वं तेजस आदित्यापसोरपेक्षयानिखनस्य ।

तद्वत्तमेतरेषां ब्राह्मणे प्रजापतिदथायाम् । तत्र प्रजापतिना दुहितृमगमापराधकरणाद्वै रुद्रमुत्पाद्यतद्द्वारेण तस्य बाधे कारितं स प्रजापतिरुद्धं मुत्प्लुतस्तदीयं धावमानं सरारूपना गतं रेतस्त्वजोऽस्य तस्य देवैर्देवानाग्निसाहित्येनोद्दीपने प्रथममुद्दीप्तं आदित्यो द्वितीयमुद्दीप्तो मृष्ये चाङ्गारादयस्तं अग्निरादयोऽभवन् । यच्च शान्तं पुनरदीदेत् तस्य स बृहस्पतिरभवदित्युक्तिः, तदुक्तं तत्र यदङ्गारा पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तत्सर्वं बृहस्पतिरभवदिति ।

एव आदित्योपासोरभावकाले भासमानं तेजो बृहस्पतिरिति सुमेरी तस्य विशेषस्यापेक्षया पञ्चवारनामाभवत्तदीयनाम्ना । यथा सुमेरी प्रकृष्टप्रकाशः

मादित्यन्तन्यूनप्रकाशामुषसं विहायावशिष्टं तेजो बृहस्पतिशब्देन व्यवह्रियत एवं कुमेरावप्युभयोः सोमसन्ध्ययोरभावेऽवशिष्टं तेजस्तत्र शुक्रवेनप्रभृतिनामभिव्यवह्रियते । तदेव गृहीत्वा पण्ठो वारः शुक्रनाम्ना व्यवह्रियते । पाश्चात्येषु फ्राय नामापि शुक्रपमानार्थतया प्रवर्तमानं रात्रिकान्तिकतेजोऽभिप्रायकमेव भवेत् । पूर्ववर्तिवाराणां नाम्नां सुमेरुकुमरुसम्बन्धेन प्रवृत्तानां मध्ये इदमपि तादृशस्यैव नाम भवेदिति ।

किञ्च बृहस्पतेर्देवपुरोहितत्वेन वर्णनेन सुमेरुसम्बन्धिता यथा एवं शुक्रस्याप्यसुरपुरोहितत्वेन वर्णना, देवविरोधिदेशत्वेनासुराणां देवानां सुमेरी निवासे तद्विरोधिनि अर्थात् कुमेरावसुराणां निवासात्तत्सम्बन्धिन एवेदं नाम वक्तव्यमिति । अत्रोभयत्र सुमेरुकुमेर्वोरादित्यस्य पूर्वोक्तपट्मु वारेषु स्वरूपेणैव ग्रहणं कृतं न तु क्रियावैशिष्ट्येन । पूर्वरीत्या पण्ठां पङ्क्तिविधिविशेषाभिप्रायेण ग्रहणात् ।

सप्तस्य वारस्य नाम्नोऽभिप्रायेण समानरूपक्रियाभिप्रायकमृभयत्र सुमेरु कुमेर्वोरैकरूपं नाम शनैश्चर इति गृह्यते । तच्चैतत्तस्य शनैश्चरत्वं मन्दगतित्वं गजेषु प्रयुज्यमानाश्वलायनश्रौतसूत्रप्रदर्शितमन्त्राद्विज्ञायते । तथाहि तत्र सूत्रे दर्शपूर्णमासयोर्होतुः कर्मकथनावसरे होत्रा स्वस्यादित्यभावनया तदीयगत्यनुकार-प्रदर्शनार्थं स्वस्मात्स्थानादुत्थायाध्वर्युणोदेयदादित्यरूपेण सम्बन्धार्थं गच्छता प्रयुज्यमानमन्त्रेण क्रियया च आदित्यस्य शनैश्चरत्वं प्रतिपाद्यते ।

अयं हि तत्र तस्य मन्त्रः—पष्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा अग्नि होतार-मन्तरा विचृत्ताः । सिनन्ति पाकमतिधीर एति ॥ इति ॥ अनेन मन्त्रेण विशिष्टसख्याकाः पाशा अग्नि होतारं चान्तरेणच्छिन्ना इत्युच्यते । ते पाशाः कस्य कुत्रत्याः केन कथमग्निहोत्रोन्तरेण च्छिन्ना इत्यस्यादित्यपरत्वं विना नोपपत्तिरिति पूर्वं प्रतिपादितम् । तादृश आदित्यस्तान् वारुणान् तावतः पाशानस्तस्थलत आरभ्य होतृस्थानप्राप्तिपर्यन्तं छित्वा तत्स्थानं प्राप्तः । स चातिधीर अतिमन्दमेति ।

एवं मन्त्रेणादित्यस्यातिमन्दगतित्वेन शनैश्चरत्वं बोध्यते । होतृस्थानं चोदयास्थानगतः पूर्वं त्रिशदंशावशेषे गमनमार्गे, तत्स्थान प्राप्तस्यादित्यस्याध्यु-स्थाने किरणसंस्पर्शस्तस्यानुकरणार्थमयं होता तादृशस्थानं गच्छति यत्र गतस्याध्वर्युणा करसंस्पर्शः कृतः स्यात् तदप्याश्वलायनेन श्रौतसूत्रे उक्तम् “उत्थाय ऋतस्य पन्थामन्वेमि होता इत्यभिक्रम्यसिऽध्वर्युं मन्वारभेत पाश्वस्थेन पाणिना” इति । यद्यपि अयं मन्त्रो वैपुववृत्तस्थले विस्पष्टं सम्बन्धं बोधयति ।

तथापि अत्र पाशानामंशरूपत्वस्य स्पष्टमनुक्त्या सुमेरुकुमेरुगतपर्यायपरमपि पाशानां वक्तुं शक्यमिति तत्स्थातयाप्यादित्यस्य अतिमन्दगतित्वं बोधयती-

त्यतिमन्दगतिनिवन्धनमस्य शनैश्चरत्व बोधयतीति तदेव गृहीत्वा सप्तमवारस्य शनैश्चरनामत्वं सुमेरु कुमेरुमाधारण्येन बोध्यते । इदं तु पाश्चात्यैरपि प्रकारान्तराणामुपन्यत इति सभावना । यतस्तेषां सप्तमवारस्य नाम (SATURDAY) सातुर् इति भाषाविपर्ययनियमेन भवितुमर्हति ।

सातुर्शब्दो दानार्थकपरु दाने इति घातुतो निष्पद्यते अर्थश्च साता दाता इति । आदित्यस्य विषये दातृत्वादिकल्पनोभयप्रदेशसाधारणीति । तस्योक्तविधदातृत्वमभिप्रेत्य सप्तमवारनाम तेषां सातुर्दिनमित्यर्थक (SATURDAY) इति भवति । एतावता सुमेरुकुमेर्वो. साधारण्याभिप्रायेणद नाम प्रवृत्तमिति विज्ञायते । मन्त्रे पूर्वोक्ते होतृपदमपि दानार्थकं हु घातोर्दानार्थत्वात् । होतुश्च पूर्वोक्तरीत्याऽतिधीरगमनेन मन्दगतित्वमित्यादिवर्णनसंभवात् ।

एव चेद सप्ताहमानमार्गणामेव वैदिकानाम् । तच्च न ग्रहापेक्ष, नेतर तत्क्रम कल्पितमपेक्षते वाराणां तन्नाम्ना च कृते । न च तस्य मासपूरकत्वेन कल्पना । ग्रहाणामनपेक्षणेन तदीयदृश्याद्व्यत्वादिकमपि नापेक्ष्यते सज्जोपपत्यर्थम् । नापि होराधिपत्वकल्पना विषमाऽपेक्षणीया । सा च भूस्काशात् वक्षामु भ्रमता ग्रहाणां सविधग्रहकक्षामारम्य कल्पने उपस्थितेऽपि तदुपेक्ष्यान्तिमग्रहकक्षामारम्यैव तत्कल्पनं तत्रापि प्रथमोपस्थितत्वाच्छनेरेव प्रथमवारनामत्वमुपेक्ष्य तद्वचः कक्षामनुसृत्य तत्कल्पनमिति नानाविधाना सम्भवन्तीनां कल्पनानां परित्यागेन निहेतुकेन विषमत्वं तत्कल्पनाया इति पूर्वमुक्तमिति दिक् ।

८. 'दीर्घतमा मामतेयो जजुर्वानि'त्यादि मन्त्रस्याऽऽदित्य पर व्याख्यानम्

एव वेदे वर्णनप्रकारो विचित्ररूपः । यथा ऋषेर्नामोच्यते दीर्घतमा इति । तत्र कोऽसौ दीर्घतमा ऋषिरिति । तद्विषये केवल मातृद्वारक विशेषणमुच्यते मामतेय इति । का सा ममता यस्यां भय पुत्र इत्यभिप्रायेण मामतेय इति विशेषणमुच्यते यथा मन्त्रे—“दीर्घतमा मामतेयो जजुर्वान्दशमे द्युगे । ग्रपामर्यं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिरि”त्यत्र । ममता नाम वाचित्तस्यो पुत्री इत्यवमेव व्याख्यातुमिष्यस्यामते ।

तत्रारण्यकाद्युक्तरीत्या ऋषिनामान्यादित्यस्यैवैतानि नामानीति यदि गृह्यते तदानीमसौ दीर्घतमा अपि उपाधिविशिष्ट आदित्य एव । तस्य मामतेय इति विशेषणं रात्रिसम्बन्धो बोध्यते । ममताशब्देन शून्यरूपा मता । सैत्यस्य शून्यार्थकत्वात् शून्य चाभावोऽर्थात्तेजस एव । स च रात्राविति ममताशब्देन रात्रिरुच्यते । तस्या. पुत्रोऽसावादित्यो मामतेय स च दीर्घतमा इत्यनेन दीर्घतमो-

विशिष्टः । तमसो दैर्घ्यं च कालाधिक्येन, तच्च भुवः पार्श्वद्वये सर्वोच्चे सुमेरु-
कुमेरुत्वे मेरोः शृङ्गद्वितये भवेत् ।

तत्रैतेन दृष्टसूक्ते तदीयवाक्यत्वेनोच्यते “अस्य वामस्येति मन्त्रे” “अत्रापश्यं
विस्पति सप्तपुत्रम् इति । वामादित्यस्य अपश्यमित्यनेन प्रत्यक्षदर्शनं कृतवानह-
मित्यर्थस्योक्तेरसौ सुमेरी रात्रिकालिक इति विज्ञायते । कुमेरी रात्रिकालिकत्वे
तु तत्रत्यं वामादित्यस्य तेन प्रत्यक्षदर्शनासम्भवः । आदित्यस्यास्तमयेऽनी तेजो-
निधानेन तेजोराहित्येन कृष्णवर्णत्वमिति कल्पना । तदुच्यते सोमे दर्भपिञ्जूलानां
दीक्षितसंस्कारे एकविंशतिसंख्योपपत्यर्थं यजुर्वेदे-यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं
वनस्पतीन् । ततस्त्वामेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता इति मन्त्रेण आदित्यस्य
कृष्णरूपवैशिष्ट्यमुच्यते ।

तत्रादित्यं प्रत्युच्यते हे आदित्य त्वं कृष्णं रूपं कृत्वा वनस्पतीन् प्राविशः ।
वनस्पतिशब्देन स्वप्रकाशा आदित्यप्रकाशेनाप्रकाशितास्तारका उच्यन्ते । अतएव
द्विस्त्वृथिव्योरिति मन्त्रे वनस्पतीनां सकाशतः सहस्तमोऽभिभवकर्तृतेजःपर्याहरण-
मुच्यते तस्य संगतिः । रात्रिं प्राप्तो भूरिति तस्य तात्पर्यम् । यतस्त्वं कृष्णेन
रूपेण रात्र्या विंशतिभागानतीतोऽभूस्ततस्त्वामेकविंशतिधा संभरामि । दर्भ-
पिञ्जूलगतैकविंशतिसंख्यावैशिष्ट्येन त्वां पावयामि शुद्धं करोमीति ।

तच्च कृष्णं रूपमादित्यस्य रात्रावित्युक्तमेव । यथा आदित्य उपसा सम्बद्ध
उपःपुत्र इत्युच्यते एवं रात्र्या सम्बद्धो रात्र्याः पुत्र इति गृहीत्वा मामतेयशब्देन
ममतायाः पुत्र इत्युच्यते । तदेवोक्तमन्त्रे उच्यते दीर्घतमोरूपो ममतापुत्रऋषि-
दशमे युगे दशमे युगमे जुजुर्वाञ्जीर्णोऽभवन् । अत्र युगशब्देन द्वित्वसंख्योच्यते ।
सा च द्वित्वसंख्या दण्डो वा घटी वेति कालपरिमाणविशेषाभिप्रायेण तद्गता ।
रात्र्यास्त्रिंशदण्डात्मिकायास्सम्बन्धिनो ये प्रारम्भप्रभृतिदशमयुगपर्यन्ता दण्डाः ।
अर्थाद्विंशतिदण्डाः । तत्र दशमेऽन्तिमे दण्डद्वयेऽर्थाद् विंशवटिकायां जुजुर्वान् ।
परस्तादर्थमन्तिमंगन्तव्यं देशं गच्छन्तीनामपामव्यक्ततेजसां सारथिरग्रगामो ब्रह्मा
ब्रह्मरूपो भवतीति ।

एवं यजुर्वेदोक्तमन्त्रानुसारेण यजे दर्भपिञ्जूलेषु एकविंशतिसंख्याया दर्भा-
दिद्वारेण पावकत्ववचनेन दशमं युगं विंशतिघटिकापर्यन्तरूपमेव गृह्यते । एवं
चोक्तवर्णनतः कृष्ण आदित्यस्तस्य दीर्घतमस्त्वेन ऋषितेति, स च रात्रिसम्बन्धीति
मामतेय इति ममता रात्रिः । तस्याः शून्यरूपत्वं तेजःशून्यतयेति । मशब्दस्य
तेजःशून्यत्वेन वर्णना गोपथब्राह्मणे मशशब्दसाधनावसरे उक्ता । तत्रोच्यते, यज्ञो
मश इत्युच्यते कुतो यतोऽसी मा खो भवति ।

तदग्रमभिप्राय - ख. शून्यस्तस्यापि मेत्यनेन अभावापरपर्याय शून्यत्व-
मुच्यते । शून्यशून्यो नाम पूरितस्तच्च पूरण तेजसेति । एव सति यथा मखशब्दे
मशब्दस्याभावावर्थकत्वमव ममताशब्देऽपि मस्य तदर्थत्व । यदि गोपथब्राह्मण
माशब्दस्यैवाभावार्थत्वेन ग्रहणेन तस्य मखशब्दे छान्दसो ह्रस्व इत्युच्यते तर्हि
ममताशब्देऽपि सैव विधा ।

सर्वथा मशब्देनमाशब्देन वा अभाव उच्यते स च तेजस इति । तेजसोऽ
भावश्च रात्रौ भवतीति रात्रिरेव ममता । अतएव तस्या पुत्रत्व दीर्घतमस सम-
वति इति । स च ऋषिभूँसम्बन्धादिति तस्य वामादित्यादिसाक्षात्कारवचनमुप-
पद्यत इति । किञ्च तेजसो भावे गतत्वेन वचन “दानुमत्या बृहन्त गतंभाशये”
इति मैत्रावरुणसूक्त उच्यते । दानुमती रात्रिरिति पूर्वमुक्त तस्या गतो रिक्त.
प्रदेश । तत्र रिक्तत्व तेजसोऽभावेनेति शून्यत्वमपि तेजस एवेति तेजसा शून्या
ममतेति रात्रिरेव ममतेति ।

६. देवतानां विकलाङ्गविशेषणानां संगतिकरणम्

एव देवतानां विषये विकलाङ्गत्वमुच्यते “अन्वो भग.” “अदन्तक. पूषा”
“सविता हिरण्यपाणि.” इति ।

वेदे एकस्यैवादित्यस्य वर्णनादुमगादीन्यथ्यादित्यस्य रूपाणि उपाधिवशत
एक एवादित्यो विभिन्नरूपेण भासते इत्यर्थः । तत्र भगविषये निरुक्तकारेणोच्यते
“प्रागुत्सर्पणाद् भगकाल., तस्य काल-प्रागुत्सर्पणात्” इति । उत्सर्पणमूर्ध्वगमन
तच्चादित्यस्य तस्य तत्पूर्णविम्बोदयादूर्ध्वम् । तत. प्राक् च खण्डितविम्बत्वान्न
गमन न वोत्सर्पणम् । खण्डितविम्बावस्थाया विभिन्नेन निमित्तेन भगत्वभिन्नत्व
पृषत्वं तत्र कल्प्यते । खण्डितविम्बता च स्थलद्वये उदयावसरेऽस्तावसरे च । तदु-
भय लोकभेदेनैकस्मिन्नवसरे, लोकाभेदे च विभिन्नेऽवसर इति प्रसिद्धम् ।

लोकभेदश्च यत उदेति यत्रोदेति उदयावधित्वेनोदयाधारत्वेन । तत्र मुदया
वर्णना यत्रोदयो वास्तमयो वा दिनाधिककालसाध्यस्तत्र दत्ताजात्यात्स्वल्पका-
लिके उदये चास्तमये चेति । तादृशोजेककालसाध्य उदयोऽस्तमयो वा सुमेरु-
कुमेर्वो , सर्वाधिककालसाध्यता तस्य तत्रापरेषु तु न्यूनाधिककालसाध्येतेति सुमेरु-
कुमेर्वोरेवाभिप्रायेण वर्णना ।

तत्र कुमेरावस्तमय. सुमेरावुदयश्चकालसाध्यो, यथा -यथा कुमेरुनो
ऽयमस्तमियात्तथा तथाऽसौ सुमेरावुदियात् । एव सति लोकभेदेनैकस्मिन्नवसरे
उदय एवमस्तमयोऽपि । लोकाभेदे, सुमेरी वा उदयास्तमयो भिन्नकालाविति ।

सा च खण्डितबिम्बावस्था न लोकद्वयान्तः पातिनी । सम्पूर्णबिम्बदर्शनतो लोक-
भेदकल्पनात् ।

एवं चास्तावसरे यत्रान्तिमं पूर्णं बिम्बमादित्यस्य दृश्यते सोऽन्तः पूर्वलोक-
स्यैवमुदयावसरे प्रथमतो दृष्टं पूर्णं बिम्बं स आदिरुत्तरस्य लोकस्य । तादृशलोक-
द्वयमध्यवर्तित्वेन निमित्तेन तत्रत्यादित्यस्य भगशब्दवाच्यता । पूर्णं ह्यादित्यबिम्बे-
शिरः पादाक्षिरूपत्वादिना नानारूपाः कल्पनाः ।

यथा मित्रावरुणयोश्चक्षूरूपत्वं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः इत्यादिभिरु-
च्यते । अपूर्णं तु चक्षुष्ट्वस्याभावः । तच्चेदमपूर्णत्वेन चक्षूरूपत्वाभावं गृहीत्वा
भगस्यान्धत्वेन वर्णना । तत्र चक्षूरूपत्वाभाव एव चक्षुषोऽभावश्चक्षुरभावादेवान्ध-
तेति । तत्र पूर्णं बिम्बे दर्शनोपाधिना पूर्णत्वं खण्डितत्वं तदुपाधित्वे चक्षुः
कल्पनाया अभावस्तदभावोपाधिना चक्षुराहित्यं ततश्चान्धतेति उपाधिभेदेनेमाः
कल्पनाः । तत्रापि निमित्तकल्पनामिप्रायेण ब्राह्मणं उच्यते “प्राशिन्नमस्याक्षिणी
निर्जघाने” ति ।

प्राशिन्नं यज्ञे दर्शपूर्णमासेष्टियागे ब्रह्मणो दीयमानो भागः पुरोडाश-
रूपस्तदाधारत्वात्पात्रमपि तच्छब्दबोध्यम् । तदेव गृहीत्वा देवकर्तृके यागे भगो
ब्रह्मासीत्तस्मै तद्भागो दत्तः स च तेनाक्षणा गृहीतः । अक्षिरूपस्यैव तद्भागस्या-
क्षणा ग्रहरामक्षणा दर्शनमिति यावत् । ततस्तस्याक्षिणी निर्जघान स भागः ।
अक्षिरूप एव स भागो भेदकल्पनयाऽक्षणा गृहीत इत्युक्तिः । तत्र प्राशिन्नभाग-
रूपत्वेऽक्षिभावो विनष्टः । तदेव गृहीत्वोच्यते दृष्टेन भागेनाक्षि विनष्टमिति
अक्षिभावविनाश एवाक्षणोविनाशस्ततस्तस्यान्वतेति कल्पना ।

एवं पूष्णोऽपि विपये । तत्रत्यबिम्बस्यार्धभागद्वयकल्पने तत्र हस्तकल्पना ।
आदित्यबिम्ब हि आपातदृष्ट्या प्रादेशमात्रम् । अतएव तस्य बिम्बस्याभिप्रायेण
याज्ञे कर्मणि प्रादेशस्योपयोगस्तत्र तत्र । यथा दर्शपूर्णमासयोरुच्यते श्रीतसूत्रे भूमी-
प्रादेशं कुर्यादिति । एवमेवान्यत्र । पुरुषसूक्ते बिम्बपरिमाणाभिप्रायेणोच्यते स
भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदृशाङ्गुलमिति । तस्य बिम्बस्यार्धभागद्वयकल्पने
प्रत्येकं पञ्चाङ्गुलित्वम् । पञ्चाङ्गुलियुक्तत्वेन हस्तकल्पना । तथा सति उक्तप्र-
कारेण पञ्चाङ्गुलिभागद्वयं हस्ती पूष्णः ।

निरुक्तरीत्या वाहनमायुधमवयवादि च देवतास्वरूपाभिन्नमिति पञ्चा-
ङ्गुलिभागेनोपाधिना स एव पूषा देवः । उक्तरीत्या तन्मध्यवर्त्यादित्यबिम्बं
प्राशिन्नं तच्च पूष्णा हस्ताभ्यां गृहीतं तद्धस्तद्वपं तत्त्वेन गृहीतमिति कल्पना ।
उक्तभागद्वयस्य पञ्चाङ्गुलित्वेन तस्य यथा हस्तशब्देन ग्रहरामेवं हस्तशब्देन
कराणां किरणानामपि ग्रहराम् । अतएवादित्यस्य सहस्रकर इति वर्णनम् ।

किरणानां कङ्कतिकार्या केशविवेचनभागवद्वन्तत्वेन वचनम् । एव सति पूष्णा प्राशित्रस्य हस्ताभ्या ग्रहण नाम च दन्तग्रंहरणम् । दन्तग्रंहरणस्य चर्वण-
शब्दवाच्यतेति उच्यते । पूष्णा स प्राशित्रभागो दन्तश्चक्षित इति तद्वेशनस्नस्य
दन्ता. पेतुरित्यदन्तक सञ्जात इति । तस्मिन्भागे रश्मिराहित्य स्वत एव वर्तमान
पूष्णा हस्तरूपदन्तैश्चर्वणात्तत्त्वमिति कल्पना । अनएव तस्य मध्यवर्तिनो
विम्बस्य रश्मिराहित्येन तस्य च विष्णोर्मध्यमपदत्वेन वचनात्तदभिन्नत्व विष्णो-
गिति गृहीत्वा विष्णोर्विशेषणमुच्यते शिपिविष्ट इति ।

निरुक्तकारेण शिपिविष्ट इत्यप्रतिपन्नरश्मिरित्यर्थ उक्त । औपमन्य-
वेनाचार्येणेद नाम कुत्सार्थीयमित्युच्यते, तदर्थश्च दुर्गाचार्येण निरुक्तानुभागेण शेष
इव निर्विष्ट इत्युच्यते । एव च पूष्णो दन्तकभावत्वेन तस्य सूक्तेऽपिष्टादन-
कर्तृत्वेन वर्णन, तदुच्यते य एनमादिदेशति करम्भादिति पूष्णम् । न तेन द्वे
आदिशे इत्यत्र करम्भादिति पूष्णोर्विशेषणमुच्यते करम्भमस्तीति करम्भात् ।
सयुक्त यवपिष्ट करम्भ । तदस्तीति स करम्भात् । सर्वं वाक्य साधारणमिति
न्यायेन पिष्टमेवास्तीति । तदेव ब्राह्मण उच्यते “पूपा प्रपिष्टभागो अदन्तको हि म”
इति ।

एवञ्चोक्तरीत्या भगव्येव पूष्णोऽपि प्राशित्रसम्बन्धेनादन्तकत्वमिति
देवयागे तस्य ब्रह्मातिर्वक्त्वेनप्राशित्रसम्बन्ध इति भाष्ये प्रोच्यते । एव सवितुरपि
हस्तच्छेदः प्राशित्रसम्बन्धात् । देवताभिस्तस्य हिरण्यमयहस्तयोजनेन स हिरण्यग-
णिरिति सूक्तेषु वर्ण्यते । उक्तस्थलखण्डितविम्बत्वेन भगत्वमर्थभागद्वययुतत्वेन
पूषत्व यथा कल्प्यते एव तद्विम्बमध्यस्थपूर्वायोगित्वेन तदुपाधित्वेन तस्येन्द्रत्व-
कल्पना ।

अतएव तस्य आखण्डलशब्देन वचन आखण्डल प्रहूयमे इत्यत्र । आ
समन्तात् अर्थादुभयलोकयोरर्थाद्यत्रोदेति यतश्चोदेतीत्युभयत्र खण्डश एव ताति
गृहीतो भवति न पूरुणत्वेनेति । तस्य पूरुणत्वेन दर्शनाभावेन तस्यास्तित्वसन्देह
सूक्ते नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व इत्यत्र । तस्यादर्शनादभावे प्राप्ते कार्यभूत्वेन तद-
स्तित्व सजनीयमूक्ते उच्यते । अतएव ब्राह्मण उच्यते ऋषयो वा इन्द्र प्रत्यक्ष न
ददशु, असिष्ठ एव प्रत्यक्ष ददर्श, सोऽविभेदिन्द्र स मामन्येभ्यो वक्ष्यतीत्यादिना ।

तस्मिन्नुदयविम्बे आग्रयणशब्दव्यवहार इत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ।
इदमेव मध्यवर्तिविम्ब गृहीत्वोपसि स्त्रोत्वकल्पना । उप. काले हि तिर्यक् प्रसारि-
व्यायततेजोदर्शनेन सुमेर्वादी तत्रोत्त्वेन कल्पना । तदेव चादाय उर्वशीत्वं तस्या ।
तस्य शब्दस्य निर्वचन निरुक्तकारेणोच्यते ऊरुम्यामश्रुते ऊरुर्वा वशोऽम्या इत्यु-
र्वशीति । उपसि ऊरुत्वकल्पनाया लोकद्वये मध्यवर्तित्वमाम्येन तत्र विम्बे भगत्व-
कल्पना ।

तदेव गृहीत्वा मन्त्रे “जनन्त उषसो भगम् इति वर्णना । तद्वशतः एव तस्या स्त्रीत्वेन कल्पना । तस्मिन्नेव मध्यवर्तिनि विम्बे पुमिन्द्रियत्वकल्पनापि । तदेव गृहीत्वोच्यते इन्द्रस्येन्द्रियम् इति । उभयविधकल्पनायास्तत्रैकस्मिन्विषयत्वमित्यु-
भययोगकल्पना अश्वमेधे जायोपनिपातनेनोच्यते सा परस्तात्प्रदर्श्येत । सर्वधैत-
स्मिन्मध्यवर्तिनि विम्बे नानाविधाः कल्पना नानाविधैर्निमित्तैर्वेदे उच्यन्त इति ।

सोमयागे वहिष्पवमानस्तवो वहिर्योगादिति यथा वै स्तोत्रमेवं शस्त्रं, स्तोत्रमग्रे शस्त्रा दित्यतिदेशप्राप्तस्याज्यप्रउगशस्त्रे विपर्यास इत्यादिकमप्युक्त-
विम्बमध्यवर्तिविम्बनिबन्धनत्वेनैवोपपद्यत इति पूर्वं निवेदितम् । कर्मविचार-
निरूपणे पुनर्विस्तरान्निरूपयिष्यते । इदमेव विम्बमभिप्रेत्य तल्लभार्थं देवासुर-
युद्धादिवर्णना । इदमेव विम्बं लब्धुं शूद्रार्ययोश्चर्मणि व्यायमनमित्यादिकं कर्म
सूच्यत इति दिक् ।

10. वेदार्थनिरूपणे आदित्यपरव्याख्यायाः प्राचीनत्वम्

एतावता बहुभिर्मन्त्रैर्ब्राह्मणभागैश्चादित्यस्यैव स्तवो वेदे इति प्रतिपा-
दितम् । शब्दभेदेन देवताभेदवादिनां मतमप्यविरुद्धमेतन्मतम् । ते ते शब्दा
विभिन्नेन निमित्तेनाऽदित्यस्यैव बोधका इत्यादित्यस्यैव तानि नामान्यौपाधिक-
भेदश्च तस्येति वर्णनासु न विरोधः । एवं सतीन्द्रेणोप आदीनां प्रवर्तनमुत्पादनं
भारणमित्यादीनां विरोधाभावः ।

निरुक्तमतमपि न विरुद्धमनया कल्पनया । यथा शब्दानामुपाधित्वं गृहीत्वा
यथेकस्य सत आदित्यस्य भेद इत्यौपाधिकनानात्वं तस्य, तथा लोकमुपाधिं
गृहीत्वा देवतान्नयवादोऽपि नैतन्मतविरुद्धः । अध्यात्मवादोऽपि न विरुद्धः ।

यत एकस्य निर्विशेषस्यात्मनो भेदं विना स्तुत्यादेरसंभवेनौपाधिकत्वेन भेदं
गृहीत्वा तस्य स्तवे उपाध्यर्थं जागतिकाः सर्वे पदार्था उपाधित्वेन प्राप्तास्तत्र
सर्वादित्वेन तेजस उपाधित्वेन ग्रहणो तदुपलम्भ आदित्य इति तमुपाधिं गृहीत्वा
स्तवो वस्तुत आत्मन एव स्तव इति । एवं च प्राचीनमतैर्नैतन्मतस्य विरोधः किन्तु
एतन्मतमेव प्राचीनं सर्वसम्मतं चेति ।

आदित्यवर्णनस्थलेऽपि सर्वा वर्णना विशिष्टदेशकालस्थस्यैवादित्यस्येति
गृहीत्वा पुनर्मतभेदो नूतनैराश्रीयते । यद्यपि निरुक्तकारैर्वेदे प्रतिपाद्यानामनेक-
कथानां मध्ये वृकमुखतो वक्तिकामोचनकथा आदित्यसम्बन्धितया प्रकाशिता ।
तत्रापि कस्य केन मोचनं कुत इत्यस्मिन्नंशेऽश्विन्यां वक्तिकाया वृकमुखतो मोच-
नमित्यंशस्य समतत्त्वेऽपि वृकवक्तिकास्वरूपविषये मतभेदः । तत्र वृकत्वमादि-
त्यस्य वक्तिकात्वं रात्रेर्वोपसो वेति न सम्यक् निर्णय इति पूर्वं प्रतिपादितम् ।

तत्रापरासा वेदे वर्णनाना न सम्यगुपपत्ति प्रदर्शिता । अश्विभ्यामनकेषां सवटमग्नानां नौकादिमाहाय्येनानेकैश्वर्यसमोचनमित्यादीनामुपपत्त्यभावात् । अपरे पुनरुपसमेव गृहीत्वा देवा, सूर्य, प्रातः कालो दिन, वसन्त इत्यादिकानां जननी, सरण्या अश्विनोरूपं गृहीत्वा तस्यापत्प्रद्वयस्य उत्पत्ति, सूर्योदये तदभाव, सूर्याया सोमेन विवाहो वृषाकपायूया बलीवदानामिद्रेण भक्षणमुब्रशोप्रभृति सम्बन्धिवर्णना उपपत्ति एवेति । कथानामुपपत्त्यैव निर्णयार्थं तेषां प्रयासः । सा बोपास्तेषां ध्रुवस्थानीयापाऽपेक्षायां भिन्नस्वरूपा मध्यवर्तिदेशसम्पृक्ता दैनन्दिनीति तेषामभिप्रायः ।

एव पर्जन्यकल्पनया सूक्तानामर्थनिर्णयः । यथेद्रेण सोमपातेनामुरविनाशः । तत्र विनाश्या अमुरा वृषादिरूपा मेघरूपास्तेषां हननमेन्द्र एव पञ्चोऽवर्ष्यति इति । वृन्वधन नदीनां मोचनं कृतमित्यर्थस्य न सम्यगुपपत्तिः । नहि मेघन नदीनां रोधः सम्भवति । एवमपरापरा सर्वा कथा मेघपरत्वेन न सुपपन्ना भवन्ति इति ।

तृतीय प्रकारो वसन्तप्रारम्भप्रकारवर्णनेति । तत्र हैमे काले प्रवृद्धतेजस आदित्यस्व वसन्तकाले प्रवृद्धतेजस्कतया च्यवानस्याश्विभ्यां युत्रैव संपादनम् । अतस्तमसो मोचनम्, कूपे पतितस्य मोचनप्रभृतिवर्णनानामुपपत्तावपि वसन्तोपपत्त्या बहूनि वर्णनानि नोपपद्यन्ते । वन्दनाग्निभुज्युप्रभृतीनां तमसः सकाशतो मुक्तिरुच्यते तच्च वसन्तोपपत्त्या न युज्यते, नहि पीतकाले तेजसोऽपत्यं तम इति वर्णयितुं शक्यम् ।

यत आदित्यरूपवदनप्रभृतीनां मोचनं वसन्तकाले सूर्यस्य तेजस्विरूपत्वमिति न वर्णयितुं शक्यम्, तमस्सकाशतस्तस्य मोचनरूपत्वाभावात् । भुज्योर्नौकामिद्विनरात्रित्रयेणाश्विभ्यां मोचनमुच्यते तन्नापपद्यत दीर्घतमा दशमे युगे जोर्णं सञ्जातस्ततस्यापतितो मोचनमश्विभ्यां कृतमित्यस्यानुपपत्तिः, तथोक्तस्य भुज्योरश्विभ्यां मोचनं कृतं यस्मात्स्थानात्तत्स्थानमनारम्भेण तम इत्युक्तं तस्यानुपपत्तिरिति ध्रौविकवसितिस्थानकल्पनयतस्य सर्वस्योपपत्तिरिति साऽवश्यमाश्रयणीयेति ।

अस्यामध्युपपत्तौ भूयस्यो वर्णना उपपद्यन्ते, नेतावताजनयाऽनुक्रमणिकाकारमतेन विरोधः परन्तु अस्या उपपत्तिः केवलं मुमेरमम्बन्धित्वेनैव प्रवृत्त्या वेदोक्तसर्वासा वर्णनानां संग्रहासम्भवः । नहि आदित्यापादेवप्रभृतीनां वामत्वेन वर्णनस्य प्राङ्प्राच्यादिशब्देन व्यवहारस्य मध्यगुपपत्तिस्तत्पक्षः । किञ्च दिने ऋतुत्रयपर्यन्तं तापयुक्तता, रात्रौ सर्वा रात्रि यावद्वृष्टिमम्बन्धस्य देवानां मान इत्यादिषु वर्ण्यमानस्यानुपपत्तिः ।

नहि दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रमःसायुज्यमुत्तरायणे मृतस्यादित्यसायुज्य-
मित्यस्य वर्णनमेतत्पक्षे उपपद्यते, अस्य वामस्येति सूक्ते भूम्या असुरसृगात्मा
वत्रस्विदिति पृथिव्याः प्राणादिविषये सन्दिग्धत्वेन वर्णनस्याप्यनुपपत्तिः केवलं,
किन्तु तेषां तादृशानां तत्सूक्तोपवर्णनानां देवान् प्रत्यपि निहितत्वं गुप्तत्वं रहस्य-
रूपत्वमित्यस्य वर्णनस्याप्यनुपपत्तिः । ब्राह्मणे वेदिद्वयवर्णनस्य “द्वे वेदी भवतो-
द्वावेव लोकी दक्षिणान्योत्तरान्योत्तरया देवलोकमवरुन्वे दक्षिणया पितृलोक-
मिति” वर्णनस्याप्यनुपपत्तिः ।

एवं बहूनि स्थलान्यनुपपन्नानि भवन्ति ध्रुवस्थानीयवर्णनमात्रपरत्वे । यानि
च तत्साधकानीत्युच्यन्ते तेषामपि मध्ये अनेकेषां तन्मात्रसाधकत्वाभावात् ।
तथाहि तत्रोच्यते वैदिकी उपा मासादिपर्यन्तकालस्थायिनी ध्रुवस्थानीयत्वं
साधयति इति । तदेतन्न ध्रुवप्रदेशमात्रसम्बन्धी भवति । ध्रुवप्रदेशेत्यनेन देव-
लोकनिवाससुमेरोर्ग्रहणात् । नहि सुमेरावेव मासादिकालिकत्वमुपसः किन्तु सुमेरु-
विरुद्धः कुमेरुरूपदेशस्तत्रापि तस्यास्तादृशत्वात् । यत्तु उपसो ध्रुवप्रदेशे दिना-
धिककालिकत्वख्यापनाय मन्त्रस्योद्धरणं तत्तस्या अधिककालिकत्वं बोधयदपि न
सुमेरुरूपध्रुवप्रदेशसम्बन्धितामुपसो बोधयति । तथाहि—

१तानीदहानि बहुलान्यासन्त्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परि जार इवाचरन्त्युपो ददृक्षे न पुनर्यतीत्र ॥ इति ॥

एतस्यां सूर्योदयात्पूर्ववर्तिषु बहुस्वहस्सु उपसां दर्शनमुच्यते तच्च न दैन-
न्दिनोपः परं भवितुमर्हति तावता तस्य न सुमेरुमात्रसम्बन्धसाधकत्वम् । यतो-
ऽस्मिन्नेव मन्त्रे इच्छद्दस्य प्रयोगः । तेन शब्देन मनुष्यनिवासरूपपृथिवीरूपकुमेरु-
सम्बन्धस्य प्रतीतिः । तानि अहानि इत् कुमेरी बहुलान्यासूर्यानि सूर्यस्योदयादिति
शेषः, प्राचीनमुदितानि । प्राचीनशब्देन प्रागञ्चनं यथैवं प्राचीनशब्दो नात्र काल-
वाचकः किन्तु दिग्वाचको दिक्सम्बन्धेन प्रवृत्ताः प्रागञ्चनमाह । एकवचनप्रयोगा-
दिदमव्ययम् ।

तदुक्तं प्राचीनं प्रागञ्चनं यथा तथा इति सूर्यस्य शब्दस्य तदुदयपरत्वेऽपि सैवा-
वस्था । उदिताशब्दस्योदययुतार्थबोधकत्वेऽपि न तस्य सूर्येण सम्बन्धः । सामाना-
धिक्यरण्याच्चच्छद्दवाच्यदिनयोगस्यैव तेन बोधनात् । तस्मादत्रोदये इति शेषः ।
सूर्यस्योदये उदयावसरे प्राचीनभावेनोदितानि सुमेरी बहुलान्यासन् ।

अथवा सूर्यस्येति कर्मणि पठ्ठी तस्य परवर्तिनाऽर्धेन सम्बन्धः । यतो
गच्छतः सूर्यस्य गच्छन्तं सूर्यं परिचरन्ती हे उपः त्वं ददृक्षे दृष्टा भूः । अत्र पूर्वा-
र्धसम्बन्धाय येषु दिवसेषु इति शेषः अथवा यतः पदमावर्त्य यतः सूर्यस्य यतो
येषु इति अर्थो व्याख्येयः ।

न केवल दिवसार्थकत्वं यत् इति गृहीत्वाऽत्रनिर्वाहः । दृष्टान्ताननुमुप्या-
पत्तेः । जार इव परिचरन्ती नयतीव गच्छन्तीव ददृक्षे । एव सति "इयमुपा
गच्छतोऽपि सूर्यस्यानुसारेण यतो गच्छन्ती न ददृक्षे किन्तु यतोऽपि सूर्यस्य परि
आ समन्तात् परस्ताच्चरन्ती सञ्चरन्त्येव ददृक्षे" इति । जार इवेत्यनेन न सर्वथा
तदनुसरणमिति ।

तावता उपसो बहुलदिनपर्यन्तं परितस्सञ्चरणेन चरणार्थानां बहुल-
दिनानां वर्णनेन बहुदिनव्यापित्वावगमेऽपि नेदं सुमेरुस्थलीयं वर्णनं इत्पदस्वार-
स्यात् । एव चेत्तद् बहुदिनव्यापित्वमुपसो बोधयदपि उभयसाधारणमपि तत्
ध्रुवप्रदेशमात्रसम्बन्धीति वर्णनं वेदस्य ध्रुवप्रदेशसम्बन्धिवोधकत्वमिति ग्रहणात् ।
एव परो द्वितीयो मन्त्रस्तदर्थस्याप्येवं गतिः । तथाहि स मन्त्र -

परं ऋणां सावीरघं मत्कृतानि माह राजन्नन्यकृतेन भोजम् ।

अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुपास आ नो जीवान् ए तासु शाधि ॥

अत्र वरुणं प्रत्युच्यते-मदीयानि ऋणानि परं परस्तात्सावी. विदूराणि
कुरु । हे राजन् वरुण अन्यकृतेनाह मा भोजम् । अन्याधीनत्वं मम मास्तु, इन्
मन्त्रिकृष्टे प्रदेशे भूयस्य उपासो नु अद्यापि अव्युष्टा न सम्यगुदितास्तासूपसु
नोऽस्माञ्जीवाञ्जीवयुक्तान् यथास्माकं जीवनं विपन्नं न स्यात्तथा कुरु
इति ।

एव चात्राव्युष्टानामित्यनेनानुदितानां ग्रहणोऽपि तासां विभिन्नदेशीयानां
विभिन्नकालिकीनामसन्ततानां ग्रहणं न प्राप्नोति किन्तु सातत्येन वृत्तकरिष्य-
माणोदयानामेवेति । एतावता एता भूयस्य उपसो न सुमेरुमात्रसम्बन्धिन्यः
किन्तु बुमेरावपि तत्सत्त्वम् ।

किञ्च प्रकृते मन्त्रे कुमेरुमात्रसम्बन्धित्वं प्राप्नोति वरुणस्य सर्वोपनात्,
वरुणश्च पश्चिमदिक्सम्बन्धी । एव च पश्चिमदिक्सम्बन्धिनामेवात्रोपसा
ग्रहणम् । न चात्र तर्हि सुमेरावस्तोत्तरवर्तिनीनां सान्ध्यन्तेजोरुपाणां तासां ग्रहण-
मिति तासां सुमेरुमात्रसम्बन्धिता सुमेरावस्तावसरीयत्वं वरुणस्येव वर्णयितु-
मत्राशयम् । अद्याव्यव्युष्टा इत्यनेनावृत्तोदयानां तदानीमसत्तानां तामा
वर्णनात् ।

नहि अस्तावसरेऽस्तोत्तरं सान्ध्यन्तेजो दृष्टं परस्तादृश्यं भवति किन्तु
सत एव तस्य ब्रमेणावहीयमानत्वमिति न तदरुपाणां तासां तदानीं ग्रहण-

सम्भवः । सुमेरी पश्चिमायां सूर्यस्योषः प्रभृतीनामस्तेऽपि कुमेरी तत्रोदयात् । एवं च वरुणसम्बन्धादुद्देश्यन्तीनामुपसां वर्णनादिदं वर्णनं कुमेरुसम्बद्धमेव न सुमेरुसम्बद्धम् ।

न चैवं सति सर्वत्र कुमेरुसम्बद्धत्वमेव नासामनेकासामुपसामिति भवति, सुमेरुकुमेरुरूपोभयसाधारण्येनापि तासां वर्णनदर्शनं यथा—

कियात्या यत्समया भवाति या व्यूपर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनुपूर्वाः कृपते वावशानाः प्रदीव्याना जोपमन्याभिरेति^१ ॥

अत्र पूर्वाः शब्दः कालपर एवेति एतस्य वर्णनस्योभयसाधारण्यम् । यतोऽत्र या उदिता याश्चोद्देश्यन्त्यस्तासां मध्ये समया सम्यक् गमनशीला वर्तमाना कियात्या कियत्या कियत्या मात्रया कालमात्रया कालेनेत्यर्थः, भवाति भवति । एषा वर्तमाना कियता कालेन सम्पूर्णोदिता स्यात् । अथवा कियती कियत्संख्याका भवति । यद्यतोऽनेका उपसो व्युष्टा इतः पूर्वं परस्तान्नूनं निश्चयेनोद्देश्यन्ति, तन्मध्ये एषा समया सम्यग्गमनशीला वर्तमानेत्यर्थः । कियती, अनेका उदिता अनेका उदिता भविष्यन्ति तन्मध्ये वर्तमानायाः संख्याविज्ञाने निश्चयेनावशिष्टानां ज्ञानं स्यादिति ।

एका गता वर्तमाना पश्चादागच्छति ग्रहमागतेति ब्रुवाणेवापराभिर्गच्छति तूष्णीमित्येवं क्रमो बहुकालं दृष्टः । एवं सति एषा कियती यद्वशतस्तासां संख्या-नेनावसानं विज्ञातं स्यादुदयश्चादित्यस्य विज्ञायेत्यर्थः । एवं चेदं वर्णनमेकस्थानेन सातत्येन वर्तमानानामुपसामिति भवति । तच्च सुमेरुकुमेरुसाधारण्यमपि वक्तु-रभिप्रायेण विशेषस्थलं स्यात् । एवं बहुषु स्थलेषु साधारण्यमप्युपसां वर्ण्यते । एवञ्चोपसां सातत्येन बहुत्ववर्णनं न सुमेरुप्रदेशीयत्वस्यैव बोधकं स्यादिति ।

एवं शश्वत्पुरोषा व्युवास देवी इत्यत्र पुराशब्दो न कल्पान्तरार्थकः किन्तु इदानीमिव पूर्वमपि व्युवास इत्येवं बोधयति । यथोपसां दीर्घत्वमनेककालसम्बन्धित्वमेवं तमसोऽप्यनेककालसम्बन्धो न ध्रुवप्रदेशमात्रसम्बन्धी भवति । उभयत्र भुव उभयपार्श्वयोरत्युच्चप्रदेशरूपसुमेरुकुमेरुसम्बन्धात् । एवमपां निरोधादिक-मप्युभयसम्बद्धं न ध्रुवप्रदेशमात्रं बोधयितुमलम् ।

किञ्चापोऽत्र सूक्ष्माकाराणि जलानि सर्वस्मिन् ब्रह्माण्डे प्रतिहतप्रसराणि तद्वशतोऽपि ध्रुवप्रदेश सम्बन्धित्वसाधनं न भवितुमर्हति । यतोऽत्र वेदे वृत्रनिहन्ता आपो न लोके प्रसिद्धाः स्थूलाः सूक्ष्मा वा आपः किन्तु अन्यरूपाः । यतो वृत्रादयः

सर्वे वेदप्रतिपाद्या असुरा इन्द्रेण विनाश्या वर्ण्यन्ते । इन्द्रश्चादित्यात्मा, आदित्येन तु न वस्तुसत्ता तेषा नाशनं किन्तु तस्य तेजोरूपत्वेन तेजस्तमसोरेकत्रानवस्थितेस्तेजोरूपस्येन्द्रस्य सत्तादशाया तत्र तमसोऽनवस्थानेन तेन तस्य विनाश इति कल्पना ।

एव सति इन्द्रविनाश्या असुरास्तमोरूपा भवेयुस्तैश्च तमोरूपे स्वरूपमता लोके जलत्वेन प्रसिद्धानामपा निरोधस्यासम्भवेन वृत्रनिरुद्धा आपोऽप्राप्यक्तनेजोरूपा एव वक्तव्याः । तासामव्यक्ततेजोरूपाणामपा निरोधोऽन्धकारस्य स्वल्पाधिक कालवर्तिना तमसा त्रियमाणः । तमसा च न्यूनाधिककालिकता देशभेदादित । आधिककालिकतमः सत्ताया उभयदेशसाधारण्येन ध्रुवप्रदेशरूपमुमेरुसम्बन्धमात्रप्रतीतेर्वर्णयितुमशक्यत्वात् । एतेन तस्य तमोमयकालस्य वेदे वचनं यथा नैरुमात्रसम्बन्धमाधिकमेव पारसीकग्रन्थेषु तत्त्वमपि नैकदेशमात्रसाधकमिति ।

११. युगशब्दस्य सोदाहरणं सविस्तरञ्चार्थनिरूपणम्

एव युगशब्दो मानुषा दैव्येत्यादिविशेषणयुक्तत्वेन वेदे नपुंसकलिङ्गतया प्रयुज्यमानो न केवलं पृथिव्या उत्तरपार्श्वीयमुमेर्वादिरूपध्रुवसम्बन्धिप्रदेशसम्बन्धप्रतिपादयति, किन्तु तस्या दक्षिणपार्श्वीयोच्चस्थलरूपकुमेर्वादिप्रदेशसम्बन्धमपि प्रतिपादयति । तथाहि तत्र युगपदार्थः प्रथमो निर्णयः । यद्यपि युगशब्दस्य युज्धातोनिष्पादेन तस्य योजनसम्बन्धनमित्यर्थक्योगार्थकत्वेन युग द्वयमिति प्रतीयते । किं तद् द्वयमिति विचारे निर्णीतयत्किञ्चिद्द्वयं गृहीत्वाऽहोरात्रे मामद्वयमृत्वोर्द्वयमित्यादिक नानाविधमर्थं गृहीत्वा वर्णनं न युक्तम् । न च तस्य कालबोधकत्वं गृहीत्वोक्तार्थकत्ववर्णनं न वरुद्धयत इति वाच्यं, तथा सति वत्सरद्वयार्थकत्वमपि स्यात् ।

किञ्च दीर्घतमसो विषये दशभिर्मैवृद्धत्ववर्णनं दशमासिकवत्सरस्वीकारद्वारा ध्रुवप्रदेशसम्बन्धसाधकमिति न स्यात्तत्र वत्सरार्थकत्वेन दशभिर्द्वैविंशतिवत्सरैरित्यप्यर्थो वर्णनीयः स्याद्दृष्टतश्च स पाश्चात्यदेशीये पारम्परिकजीवनपीढी पुस्त इत्यादितदीयभाषया ।

एव सति युगपदार्थानिर्णयेन दीर्घतमस्मम्बन्धिमन्त्रस्याव्यवतार्थत्वेन न तु ध्रुवप्रदेशादिसम्बन्धसाधकत्वम् । किञ्च तत्र द्वितीयार्थस्याव्यवतार्थत्वं स्वीक्रियत एव । अथ चोक्तार्थसाधकत्वं निरावाधमित्युक्तिरयुक्तैव स्यात् । युगशब्दस्यानेकार्थत्वेनोक्तार्थवशतोऽर्थनिर्णयसम्भवात् । तदर्थं तन्मन्त्रार्थस्यावद्विचार्यते । अयं हि मन्त्रः—

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अयमर्थं यतोना ब्रह्मा भवति सारार्थः ॥

अत्र युगपदस्यार्थः किं सामान्यतो मानुषकं जीवनमित्यभिप्रायस्तथा सति दशमे युगे इत्यत्र युगशब्दस्य वत्सरद्वयमित्यर्थं गृहीत्वा दशम युग विंशतिवर्षाणि तत्रान्तिमे भाग इत्यर्थः । अत एव तदीयकथाया अप्युपपत्तिः । तदीया कथैव मुच्यते-दीर्घतमा उच्यतेस्यागिरसस्य ममतानामिकायाः सकाशतः सजातः पुत्रः प्रद्वेपिण्या तन्नामिकाया भार्यया कृतपरिणयोऽपत्यान्युत्पाद्यापत्यर्जराजीर्णं इति तस्य भरणमनिच्छद्भिस्तस्य समुद्रे प्रक्षेपेऽपिऽश्विनी तुष्टावाश्विभ्यां तस्य जीर्णस्यान्धस्य मोचनमिति । सच बृहस्पतिशापेनान्व इति ।

एवं च तस्यापत्योत्पत्तियोग्यकालपर्यन्तं जीवनमपेक्ष्यते तच्च युगशब्दस्य वत्सरद्वयमित्यर्थकत्वे कथंचन न संभवति । विंशतिवत्सरपर्यन्तं जीवने विवाहस्यापत्योत्पत्तेश्च सम्भवात् । परन्त्वत्र कथायां जोर्णस्यान्वस्य भरणमनिच्छद्भिरपत्यैः समुद्रे परित्यागस्यानुषपन्नत्वं, नहि विंशतिवर्षमध्ये कृतापत्योत्पादस्यापि अपत्यैस्तस्य भरणोपयोग्यायुष्यलाभसंभवस्तदर्थं युगशब्दस्य वत्सरद्वयार्थत्वं परित्यज्य ज्यौतिषिकवेदांग ज्योतिषरीत्या पञ्चसंवत्सरमिति रूढार्थः स्वीकार्यः ।

तथासति दशमयुगेन पञ्चाशद्वर्षाणि गृहीतानि भवेयुस्तथासति तावति काले पत्यानां पितृसम्भरणयोग्यकालप्राप्तिसम्भावना जराजीर्णत्वस्यापि संभावनात् । परन्त्वस्मिन्नर्थेऽपि अपामर्थं प्रति गन्तृत्वं तत्सारथित्वं च दीर्घतमस अर्थाविज्ञानात् स्पष्टार्थं न भवति । आदित्यस्यैवैकस्य स्तव इति प्राचीनमतविरोधश्चेति ।

तस्मादत्रादित्यपरत्वेन व्याख्यानं, तथा सति दीर्घतमाः उच्यतेस्य ममतायाः पुत्र आदित्य एव । स च ममतायाः पुत्र इति रात्रिसम्बन्धी प्रतीयते । ममताशब्दो रात्रिं बोधयति । ममतेति शब्दे मेति मता ममतेति व्युत्पत्तेः । तत्र मेति मशब्दस्य कृतह्रस्वस्य ग्रहणमर्थश्च शून्यभाव इति । यथा मखशब्दस्य व्युत्पत्तिर्गोपयब्राह्मण उच्यते मा खो मख इति । तत्र खेत्यनेनाकाशरूपं शून्यमभावरूपमुच्यते । तस्य पुनर्मशब्देनाभाव उच्यते । एवं सति अभावस्याभावरूपो मखशब्दार्थः । स चाभावः कस्येति विचारे मखशब्दस्य यज्ञनामसु निघण्टौ पाठेन यज्ञार्थकत्वं, यज्ञश्चादित्यरूप इति मखोऽप्यादित्यरूप एव । तथा सत्यादित्यस्याभावरूपत्वं मखशब्देनोच्यते इति प्रथमोऽभावस्तेजसो वक्तव्यः ।

एवं च तेजसोऽभावस्याभावस्तेजोरूप इति मखशब्देन तेजः पूर्णत्वेनादित्य उक्तो भवति । एवं सति तेजसा पूर्णत्वस्य मखशब्देन ग्रहणे तद्राहित्यं गर्तशब्देन वर्ण्यमानं संगच्छते । तदुच्यते मैत्रावरुणसूक्ते दानुमत्या बृहन्तं गर्तमाप्ताये इति । एवं च रात्र्या गर्तरूपत्वे तस्या मेत्येवं तेजोऽभावरूपत्वं गृहीतं भवति । मतेत्यनेन

स्वीकृतेत्यर्थेन कल्प्यमानता भवतीति ममता तेजोऽभावरूपिणी रात्रि स्त्रीत्वेन कल्पिता । तस्या आगिरसस्य उच्ययस्य सकाशत पुत्रा मामनेयो दीर्घतमा इति ।

स च दीर्घतमा इति नामवशतो दीर्घतमोरुह , दीर्घतमश्च भूव पार्श्वद्वयेऽत्युच्चस्थाने सुमेरुकुमेरुरूपोभयोरपि सभ्रवति, तथाप्यत्र मन्त्रे स सुमरुस्यलीयो भवति आगिरसपुत्रत्वाभिधानात् । एतरेयब्राह्मण प्रजापतेर्दुहितारोहकथाया दुहितु सान्ध्याया उपस कुमेर्वभिप्रायेण तस्यामारोहात्प्रजापतिना तथास्तम योत्तर वर्तमानैर्देवै ह्रद्रद्वारा वेध विद्ध प्रजापतिर्नक्षत्रात्मनावस्थित इति वर्णनात्तस्य कुमारवस्तोत्तर सम्भवोयतो रोहिण्या देवपु सुमरौ तस्योदये कुमारवस्तमय परवर्तिमृगनक्षत्रस्य तत्र सान्ध्योपसि सत्व, तस्य दशनतस्तत्रत्येवृ प्यागमनस्यानुभवात्तस्य ग्रीस्देशीयपुराणे पर्जन्यनक्षत्रत्ववचनात्स्वेदे कुमेरो सर्वा रात्रि व्याप्य वृष्टिवर्णनस्य दर्शनेन तादृशत्व विज्ञायते ।

एतद्विषये बहुलो विचार पूर्व प्रदर्शित एव । अतएव स प्रजापतिविद्धस्तस्य रेत प्रवृत्ता देवताभिर्वैश्वानराग्निसाहचर्येण तत्सन्तापने घनीभावो य सपन्न स्तस्यादित्यरूपत्व ब्राह्मण उक्तम् यत्प्रथममुददीप्तत सोऽसावादित्योऽभवदिति । तत्र यत्प्रथम पूर्वाञ्चन तेज उदीप्त स कुमेरुस्य आदित्या भवदिति ।

अतएव द्वितीयमुदीप्तस्य वारुणिभृगुरूपता । तत्परताद्वर्तिनो येऽङ्गारा ज्वलन्त उद्दीप्यन्त तेऽङ्गिरसोऽभवन्त्युक्ति । तेषामगिरामुच्ययो नामक । स उच्यय उच्ययः केवल शब्देन बोधनीय । तस्याक्तावरूपिण्या ममताया पुत्रोऽपि दीर्घतमानामको दीर्घतमोरुह, तस्यापि मातापितृवत्कल्पनमव पुत्रत्वम् ।

तस्य तमोरूपस्य जीर्णत्व रात्र्या अवसानेऽपरदिनप्रारम्भे भवेत्, स च रात्र्या अवसानरूप परदिनप्रारम्भो मन्त्र उच्यते दशम युगमिति । तत्रोत्पत्त परस्ताज्जीर्णत्वस्यात्पत्तिमागम्य जीर्णत्वावधि कालो दश युगानीति निर्दिश्यते । एव सति कथं तस्य कालस्य दशयुगरूपत्वमिति विचारणीयम् ।

तत्र सुमेरुकुमेर्वोमसिषट्क यावद्दिन मासषट्कपरिमिता च रात्रि । रात्रावपि प्रारम्भे सावित्र षट्चादुपोरूपितसान्ध्यतेजस प्रत्येकमेकैको मास इति मासद्वय परस्तात्तमस प्रवृत्ति । तच्च तमो मासद्वयव्यापि । परस्तात्परदिनीयोप सवित्रोश्च मासद्वय काल इति कालक्रम । तत्र तमोमय कालो मासद्वयव्यापीत्युक्तमेव । तस्य स्थानान्तरापेक्षया तमस कालाधिक्येन दीर्घतमोरुहत्वम् ।

तस्य च कालपरिमाणस्य मासद्वयस्य दशयुगत्वकल्पनाया दिनषट्क युगाद्यन्तरेण व्यवतिष्ठते । तथा सति दशमे युगे षष्ठितमदिने मासद्वयावसानरूपे

जीर्णत्वं दीर्घतमस इति भवति । दिनपट्टकमेव युगस्वरूपं तच्च प्रकारान्तरेणापि सिद्ध्यति । तथाहि सुमेरुकुमेर्वोरादित्य उदयन्न हठादुदितो भवति, न वाक्षपात-स्थलरूपविषुवसविधदेश इदं कतिभिर्निमेषैरुदति, किन्तु तत्र प्रदक्षिणाप्रदक्षिणा-वर्तनैः कतिपयैरुदेति । तत्रत्यैका आवृत्तिरस्माभिर्दिनशब्देन व्यवह्रियते ।

तादृशैस्त्रिभिर्दिनैस्तस्योदयस्तत्र । आदित्यविम्बस्य पण्डिकालात्मकैकांश-परिमितो व्यासः । तत्र षोडशकलात्मकं विम्बं प्रतिदिनमुदितं भवति । अतएव तस्य षोडशकलः पुरुष इति व्यवहार उपनिषत्सु । तस्य विम्बस्योदयार्थमावृत्तित्रयं पूर्णमुपयुज्यते ।

यद्यपि पण्डिकलात्मकविम्बस्य आवृत्तित्रयेणाष्टाचत्वारिंशदेव कला उदिता भवन्ति, द्वादशकला अवशिष्यन्ते विम्बस्य सम्पूर्णत्वाय, तावतापि तदर्थं पूर्णावृत्ते-रसम्भवेन खण्डितायास्तस्याः परित्यागेननावृत्तित्रयेणादित्यो वा तद्विम्बं उदितं भवतीति व्यवहारः । तत्रत्यानामावृत्तीनामृगपत्वेन व्यवहारः ।

अतएवादित्यस्य सुमेरुकुमेर्वोरभिप्रायेण यज्ञरूपत्वेन दानरूपत्वाद्दानार्थ-मप्युज्यमाना ऋक् याज्यारूपत्वेन वेदे व्यवह्रियते । सा याज्या दानरूपैवेति ऐतरेये उच्यते प्रत्तिर्वै याज्येति । एवं चर्वो दानात्मकत्वाक्तेर्दानावसरोयाऽन्तिमावृत्तिर्या-ज्यानामिकगिति वर्णनादावृत्तीनामृगात्मकत्वं विज्ञायते । तथा सत्यैतरेये स्थला-न्तरे साम्न ऋचश्च वाकोवाक्यस्योपपत्तिः ।

तत्रोच्यते — “ऋक् च वा इदमग्रे साम चास्तां सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम. सा वा ऋक् सामोपावदन्मिथुन सभवाव प्रजात्या”^१ इति नेत्यब्रवीत्साम ज्यायान्वा अतो मम महिमेति, ते द्वे भूत्वोपावदतां तेन प्रति च न समवदत तास्तिलो भूत्वोपावदंस्तत्तिसृभिस्समभवद्यत्तिसृभिः समभवतस्मात्तिसृभिः स्तुवन्ति तिसृभिरुदगायन्ति तिसृभिर्हि साम संमितमिति ।

एवं सति पूर्वोक्तरीत्या आवृत्तित्रयेण मण्डलोदयेन तिसृभिर्मितं मण्डलं भवति । मण्डलस्यैव सामरूपत्वं सामवेदीये तलवकारत्राह्मणं उच्यते तदन्यत्र प्रपञ्चितम् । एव चावृत्तित्रयेण मण्डलोदय इति भवति । मण्डलस्य चैकांश-व्यासता ।

अत एव वृत्ताकारभ्रमे मण्डलस्य दण्डनिपातन्यायेनैकस्मिन् वृत्ते पण्ड्यु-त्तरत्रिंशतवारं सम्बन्धेनैकस्य वृत्तस्य तावन्तो भागा इति मन्यते, सम्मन्यते चाय-मर्थो यद् वृत्ते पण्ड्यधिकत्रिंशतं भागा भवन्तीति । किमित्येतावन्त एव भागाः

प्रतिवृत्त कल्पनीया न न्यूना नाप्याविका इत्यस्य प्रकारान्तरेण समाधानाभाव-
युक्तभागस्य चाक्षरशब्देन व्यवहार इति गृहीत्वा ऋट्मन्त्रे उच्यते—

गायत्रेण प्रतिमिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।

नाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणी.^१ ॥ इति ।

तत्र “गायत्रेण छन्दसा अर्कमृच मिमीते,” ‘अर्केण ऋचा साम मण्डल’
‘मिमीत’ इत्युच्यते । स गायत्र च छन्द एकाक्षरात्मक दैवम् । तदुक्ते छन्दोग्रन्थे
‘दैव्येकमिति’ । ऋचि दैव गायत्र छन्द एकाक्षरात्मक अर्केण सामपानमिति ।
तत्तु उपर्युक्तब्राह्मणेनोक्तमेव सति सुमेर्वादावावृत्तित्रयेण स्थूलतया विम्बोद्गम
इति ऋक्त्रय सामसमितमिति यज्ञे गानावसरे ऋक्त्रयेणैक साम गीयते इति
वचनम् ।

तत्र तावता पूर्णविम्बसग्रहो न भवतीति विम्बद्वयेन सविधवर्तिना
दण्डनिपातन्यायेन पूर्णविम्बसकलाशग्रहसम्भवमभिप्रेत्य विम्बद्वयप्रत्यक्षात्मकस्य
त्रिकद्वयरूपस्य वेदे युगशब्देन व्यवहारः स च सुमेराविव कुमेरावपि भवति ।

स चोक्तः काल एकस्मिन्वत्सरेऽनेकवारमावृत्तो भवति इति तस्यानेकत्वेन
व्यवहारः । स च सुमेराविव कुमेरावपि भवतीति युगानां दैव्या मानुषा इति
विशेषणम् । एव च दैव्यानि युगा युगानि सुमेर्वमिप्राये, कुमेर्वमिप्राये च मानुषा
मनुष्यसम्बन्धीनि युगा युगानीति व्यवहारः ।

एव च युगशब्देनेदमेवावृत्तिपदकात्मकपङ्कहमान गृहीत्वा प्रवृत्तिः । तादृश
मान चोक्तमन्त्रे दशमे युगे इति वषणादशवारमावृत्त गृह्यते । तथा सति दश-
युगानि नाम पष्टिदिनानि मासद्वय वेति लभ्यते । युक्त चेत्तदत्र तमसस्तावत्काल-
मेवावस्थिते । ततः पर तदसत्तया दशमयुगे, दीर्घतमसो जीर्णत्ववचन न
विहर्ष्यते । ततः पर च रान्याः सम्बन्ध्युत्तरेज्वलिष्टे पष्टिदिनात्मके भागे मास-
द्वयरूपे परदिनप्रारम्भोपसान्ध्यतेजस प्रवृत्तिः ।

तच्च तेज उपः शब्देन व्यवह्रियतेऽप्यवा उपा सवितेति भेदकल्पनया व्यव-
ह्रियते । तत्र भेदकल्पे आद्यो मागो मामरुः प्रौपसो द्वितीयो भाग उदयसन्निकटो
भासात्मक सावित्र इति । एव चापनसूक्तेपूषसा त्रिशत्सख्यया व्यवहारः सदृशी-
रित्यादिसूक्तेपूष्यमानः सगच्छते । एव सवितुमित्राभिन्नतया मैत्रोऽय भागा
वृत्तियो भवति तस्मिन्च भागे मैत्रोऽये उत्तपडावृत्त्यात्मकयुगरूपभागस्य पञ्चवा-
रमावृत्त्या युगपञ्चक तत्र भवति, तस्य ग्रहणं कृत्वा मैत्रेषु सूक्तेपूष्यते मित्राय
पञ्च येमिरे इति ।

एवं चोक्ततमोमयकालतः परस्तात्परदिनीयस्योष आदिरूपस्य व्यक्तस्य तेजसः प्रवृत्तिरिति पूर्वदिनीयरात्रिसम्बन्धिभागस्यावशिष्टस्यामण्डलोदयं सत्वेऽपि तदीयतेजसोऽप्यत्र सत्त्वमोपेक्षणीयं तच्चाव्यक्तम् । अव्यक्तस्य तेजसोऽव्यक्तत्वं तस्य तमोमयकाले तमोरूपेण वृत्रेण निरोधवचनं, वृत्रस्य हननेन तस्याव्यक्तस्य तेजसः प्रवृत्तिरिति वचनं, तत्राव्यक्ते तेजसि अप्तत्वं तत्प्रदत्वात् वृत्रे मेघत्वमिन्द्रे वृष्टिप्रदातृत्वमिति कल्पनां विना नोपपद्यत इति अव्यक्ते तेजसि अप्तत्वं प्रोक्तम् ।

ताश्चापस्तमोमये काले पयगतेऽपि दिनान्तरीये व्यक्ते तेजसि प्रवृत्तेऽपि यथापूर्वं गच्छन्त्येव, तसां तद्गमनमवधिपर्यन्तं, स चावधिरादित्यमण्डलं, तस्यैव गमनावधेरर्थशब्देन व्यवहारः । तदुक्तं मन्त्रे अपामव्यक्तानां पूर्वदिनीयानां तेजसामर्थमवधिभूतमादित्यमण्डलं यतीनामसां मामतेयो दीर्घतमा जीर्णत्वेनासमर्थः सारथिः समानर्थयोगी भवति, येन मार्गेण ता आपो गच्छन्ति ताभिस्सह तमवधि प्राप्नोति । भवति चैवं दिनान्तरीयस्य रात्रिसम्बन्धात्कृष्णारूत्वमुपगतस्य मण्डलं यावद्व्यक्तरूपेणादर्शनमिति ।

उदीयमानमण्डलस्य पूर्वदिनीयतेजसोऽवधित्वेन कल्पनं देवानामाजिघावन-कल्पनया विस्पष्टम् । आजिघावनेऽवधिरपेक्ष्यते, देवानामाजिघावने आदित्यस्यावधित्वेन वचनं वेदे यथा-“तेऽग्नेर्गृहपतेरादित्यं काष्ठामकुर्वत” इति । देवानां तेजोरूपत्वं तस्य तेजसोऽवधिरादित्य आदित्यविस्वमिति । न च योऽत्र दशमयुगस्यावसानप्रदेशः स वत्सरे दशममासस्यावसानस्थलीय इति मासदशकेन वत्सर-प्रवृत्तिसाधकं तदिति वाच्यम् ।

तस्य वत्सरे दशममाससम्बन्धित्वेऽपि वत्सरस्य दशमासपरिमितत्वाभावात् । यद्यत्र वत्सरान्त उच्येत तर्हीतो वत्सरान्तरप्रवृत्तिर्वक्तव्या । एवं पूर्वरात्रिशेषे मासद्वयमुदयपर्यन्तमुदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तं मासषट्कं ततो दिनावसानीयरात्रिप्रारम्भीयसवित्रोपसोर्मासद्वयं तमोमयकालिकं च मासद्वयमिति वत्सरस्य $2 \times 6 + 2 + 2 = 12$ द्वादशैव मासाः साकल्येन प्राप्नुवन्ति न दशैवेति । अन्यथैतस्य मासद्वयस्य पूर्वोत्तरवत्सरान्तःपातो न स्यादिति असंलग्नकतापत्तिः स्यात् ।

उक्तरीत्या मण्डलद्वयस्य युगरूपस्य सम्बन्धिदिनपट्वस्यैव युगकल्पनामभिप्रेत्य नाभानेदिष्ठकथोक्तांगिरसां सत्रं पडहान्ते मोहोक्तिः संगता । तत्रोच्यते नाभानेदिष्ठस्य ब्रह्मचर्यं वसतो आतरः पैतृक धनं विभज्य गृहीतवन्तः । नाभानेदिष्ठो ब्रह्मचर्यतो निवृतो आतृणां सविधे पैतृकं स्व भागं प्राथितवान् । तदा तैः प्रत्याख्याय पितुः सकाशतः स्वो भागः प्रत्येतव्य इत्युक्तम् ।

तेन पितृसविवे स्वभागप्रार्थने पित्रोक्तमिमिन्दुगिरसः स्वगार्थं सत्रमनु-तिष्ठन्ति, ते प्रतिपडह मूह्यन्ति तानेते सूक्ते शंसय, ततस्ते कर्मानुष्ठाय स्वयन्तः

स्वीय यागार्थं सञ्चित धनं तुभ्य दास्यन्ति इति । अगिरसा पडहे मोहकारणं किमपि नोक्तं केवलं सूक्तद्वयशसनेन स्वर्गप्राप्तिफलोत्कीर्तनात्तत्सूक्तद्वयशसनेन मोहनिवृत्तिर्ध्वन्यते ।

तस्यायं भावः—अत्र स्थूलेन मानेन मण्डलस्योदयार्थं प्रदक्षिणात्रयं गृहीतं तावता पूर्णमण्डलसंग्रहो न जात इति तदर्थं द्वितीयवारं मण्डलसम्बन्धेनापेक्षितानां तिसृणां प्रदक्षिणानां योजनेन तत्सप्तद्वयग्रहणे पूर्वोक्तप्रदक्षिणात्रयापेक्षया-
ज्वशिष्टभागस्य लाभेऽपि तदधिकभागस्य प्रवृत्त्या तं दण्डनिपातन्यायेन द्वितीय-
विम्ब्वीयभागस्यापि पूर्णविम्ब्वयोगाय पुनः पूर्वोक्तन्यायेन प्रदक्षिणात्रययोगेऽपि न
द्वितीयविम्ब्वस्यैवावशिष्टभागमात्रलाभः किन्तु दण्डनिपातन्यायेन तृतीयविम्ब्व-
भागप्राप्तिरधिका भवेत् ।

तदर्थं पूर्वोक्तप्रथमपदप्रदक्षिणारूपदिनपट्टकयोगोत्तरं द्वितीयविम्ब्वीयसकल-
भागलाभार्थं केवलमेका प्रदक्षिणा चेदधिका गृह्येत तावतापि न मक्षितसधुन-
न्यायातिपातः । पुनः कलाप्टकस्याधिकस्यावशेषादिति प्रतिपडहान्तमनुष्ठान-
सामञ्जस्यसम्पादननिर्णयाभावेन मोहोऽङ्गिरसाम् । तन्निरासश्च सूक्तद्वययोग-
श्चेदधिकः क्रियते तेन पूर्वोक्तवैषम्यनिरासेन व्यामोहनिवृत्त्या पूर्णानुष्ठानेन
कर्मणः फलं स्वर्गलाभप्राप्तिरिति ।

तस्यायं भावः—प्रतिवेदं प्रदक्षिणाश्रितयद्वयरूपयुगग्रहणे वत्सरान्तेऽन्तिम-
युगेन निरवशेषविम्ब्वभागलाभेन पडहावर्तने न कोपि दोषो वत्सरोपलब्धौ केवलं
पडहस्वरूपे निखिलभागलाभकल्पनार्थं केवलं सूक्तद्वयस्याधिकस्य योगः कर्तव्यो-
ऽनुपपन्ने, तावता तत्र पूर्णलाभकल्पनासम्भवः ।

तथा हि आदित्यस्य रश्मियोगस्त्रिधा—पाश्चात्यः, पौरस्त्यः सम्मुखीनश्च,
तत्र पाश्चात्यस्य वन्दनादिशब्दैर्व्यवहारः, पौरस्त्यानामीडनादिशब्दैर्व्यवहारः
सम्मुखीनस्याह्वानादिशब्दैर्व्यवहार इति पूर्वमुक्तं तत्र प्रतिप्रदक्षिणमावृतावेव-
रूपस्त्रिविधरश्मियोगः । रश्मियोगस्य स्तुतिशब्देन ग्रहणमिति पडहान्ते प्रदक्षिण-
द्वयेन तत्सपत्तिमिव इति प्रतिपडहान्तं स्तुतिद्वयमधिकं प्रयोक्तव्यम् । स्तुतिश्च
सूक्तेन पूर्णा भवतीति सूक्तद्वयप्रयोगेण पूर्वोक्तवैषम्यनिरास इति ।

तच्च सूक्तद्वयं नाभावेदिष्टसम्बन्धिप्रकृतानुगुणमिदमिति विशिष्टमेव
तच्छ्रुशनीयमिति । एव च पडहस्वरूपयुगस्य युगशब्देन ग्रहणं तस्य च युगस्य सुमेरो
कुमेरो च वत्सरे बहुवारमावृत्त्या बहुवचनं सुमेर्वादिशम्बन्धबोधामिप्रायेण दैव्या-
मानुषा इति युगविशेषणं मन्त्रेषु । किञ्च तस्य युगस्य सामान्येनैकवचनेनापि
व्यवहारः, पूर्ण्यतिप्रभृतिविशेषणयोगः । उक्तविधिविशेषणयोग्या तद्वोध एव
देवानां मानुषेत्यादिप्रयोगेणापि तद्वोधः सूक्तेषु, यथोच्यते—

देवानां नु वयं जाना प्रवोचाम विपन्यया ।

उक्थ्येषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे^१ ॥ इति ।

अत्र उत्तरे इति विशेषणम् । विशेषणे पूर्वोत्तरशब्दयोर्द्वन्द्वतया प्रयोगा-
त्पुनश्च शब्दस्य पूर्वाञ्चनार्थकत्वेनोत्तरशब्दस्य प्रत्यगञ्चनार्थत्वं उत्तरादिकस्यत्वाथक-
देवतासम्बन्धार्थकत्वं वा गृहीतव्यम् । एवं च वयं देवानां जाना जानानि जन्मानि
नु यद्यपि जानीमहे इति शेषः, तथापि विपन्यया स्तुत्या प्रविरुद्धदिक्सम्बन्धेन
वोचाम उक्तवन्तः ।

तत्रायमभिप्रायः—यदोत्तरे युगे उत्तरस्यां देवानां यागानुष्ठानं तत्र शस्त्र-
जंसनं स्यात्तदानीं शस्त्रेषु उक्थ्येषु शस्यमानेषु यः कोऽपि तानि देवानां जन्मानि
पश्यात् जानातु इति । अत्रोत्तरशब्दो युगसामान्यार्थविशेषणम् । एवं देवानां पूर्वं
युगे सतः सदजायत । देवानां युगे प्रथमे सतः सदजायत इत्यत्रापि पूर्वंशब्देन
पूर्वाञ्चनस्य दक्षिणदिक्सम्बन्धस्य कुमेरुसम्बन्धस्य गृहणेन युगविशेषणम् ।

प्रथमेऽर्धे पूर्वं इत्यनेन कुमेरुसम्बन्धस्य वचनादुत्तरेऽर्धे प्रथम इत्यनेन प्रथम-
मृष्ट्यवसरोऽयार्थकत्वं प्रथमशब्देन बोध्यते । तथा च देवानां प्रार्थमिकमृष्टी सद-
रूपमादित्यमादित्यमण्डलमसतोऽव्यक्तरूपात्तेजसः सकाशादजायत । देवानां
पूर्वोऽर्धादक्षिणदिक्के कुमेरुसम्बन्धेऽसतोऽव्यक्तादादित्यमण्डलात्सत्तत्र विद्यमान-
मादित्यमण्डलं सोमरूपं समभूत् । उच्यते च वेदे आदित्यसकाशतश्चन्द्रमस
उत्पत्तिरादित्ये विलयश्च । आदित्यमण्डलस्य च सर्वविश्वव्यापिनोऽव्यक्तात्तेजसः
समुत्पत्तिः । तदुक्तं नासदीये, एवं तत्र प्रथमो मन्त्रः —

नासदासीन्नोऽसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् ।

किमावरीवः कुहकस्य गर्भन्ममः किमासोद्गहनं गभीरम्^२ ॥ इति ।

अत्र तदानीमित्यनेन सकलभुवनमृष्ट्यादौ सदपि नासीदसदपि नासीत् रज
आदिकं व्योम तत्परतादित्यपि किमपि नासीत् । अत्रावारणावार्यं भावोऽपि नासीत्
न किञ्चिदावारकमावार्यम् । आवरणे देगश्चेत्यादिकं किमपि नासीत् ।

एवं सति असतः पूर्वम् आदित्यस्य सत उत्पत्तिरिति गृहीत्वोक्तं मन्त्रे—
देवानां प्रथमे युगे देवामिप्रायके प्रथममण्डलकल्पनाभिप्रायके युगे उत्पद्यमानरूप-
मादित्यमण्डलमसत एवोत्पन्नम् । ततः पृथिव्याद्युत्पत्तिक्रमेण पूर्वं पूर्वाञ्चन-
भावादिरूपे कुमेरुस्ये आदित्यमण्डलसंपाद्ये युगे तस्यादित्यमण्डलस्य सद् रूपस्य
देवलोके सतः सद् रूपान्मण्डलादेवोत्पत्तिरिति । तदुक्तं मन्त्रे देवानां पूर्वं उक्तरूपे

पूर्वाञ्चने युगेऽसतोऽविद्यमानादेवादित्यमण्डलात्सत्कुमेरो दृश्यमादित्यमण्डलम-
जायतेति ।

अथ भाव वस्तुत आदित्यस्यैव त्वेऽपि देशादिभेदेन भेदकल्पनया भिन्नस्य
तस्योदय उत्पत्तिरिति वर्णना । सा कुमेरो सुमेरो विद्यमानात्सत आदित्यस्य-
त्कुमेरस्यस्येति सत मदुत्पत्तिवर्णनम् । सुमेरो तु भुवोऽभावकाले कुमेरस्यमण्डल-
स्याप्यभावेन तत सुमेरस्यमण्डलस्योत्पत्तेवर्णयितुमशक्यत्वेन न तस्य सत सत
उत्पत्तिसम्भव इति । एव च तत्र मन्त्रेऽपि युगशब्देन पूर्वोक्त एवार्थो गृह्यते ।

अत एव—

यज्ञ पृच्छाम्यवम स तद्भूतो विवोचति ।

यव ऋत पूर्व्यगत कस्ताद्विभति नूतनो वित्त मे अस्य रोदसी ॥

इति मन्त्रेऽवमयज्ञपृच्छा, तत्र पूर्वं विद्यमानस्य ऋतस्य गमनदेशजिज्ञासा
को वा नूतनस्तद्विभति इत्यादि वर्णनमुपपद्यते । तत्र पूर्वनूतनशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वा-
दिकमपि अग्नि पूर्वोभिरित्यत्रोक्तमुपपद्यते इति । एतावता युगशब्दो न कृतादि-
कालबोधक उत्तस्थले किन्तु दैव्या मानुषेत्यादिविशेषणनोक्तविद्यमण्डलसम्बन्ध
सपाद्य षडहकालरूपयुगबोधकस्य च सुमेरसम्बन्धमिव कुमेरसम्बन्धमपि बोध-
यतीति नैकमात्रस्थानबोधकता तस्येति ।

एव स्वनयदानसूक्ते दशरथेत्यत्र रथशब्देन युगस्य ग्रहणेन तत्र वधूमत्व-
मुच्यमान सगच्छते । तस्य दशरथस्य शोणा इत्यादिवर्णनस्यापि तदैवोत्पत्तिरिति
युगस्य रथशब्देनापि बोध इति शम् ।

—॥ ऋड्मन्त्रार्थसमालोचनम् ॥—

अथ चतुर्थो विवेकः

अथ चतुर्थो विवेकः

१. अदितिकश्यपोऽसृष्टि विवेचनम्

कश्यपात् सकलं जगदित्याहुः । तमेतं कश्यपं व्याख्यास्यामः—

सूर्यकिरणानां परस्परसघर्षणादुत्पन्नाः सूर्यकिरणस्थाना आपो मरीचय उच्यन्ते । तत्प्रत्यक्षकर्त्ता विद्वानपि यशोनाम्ना मरीचिरुच्यते । तस्य मरीचेर्विदुषः पुत्रः कश्चिद् विद्वानासीत् स कूर्म्मं नामादित्यमपश्यत् । येन रूपेणायमादित्यः सृष्टिं सृजति तद्रूपावच्छिन्नोऽयमादित्यप्राणसंघातः कूर्म्मः प्राणमयः सप्तपुरुषः पुरुषः प्रजापतिः, आतश्चैष कूर्म्मः प्रजापतिः ।

कश्यपपश्वाकारो हि तद्रूपम् । तद्रूपावच्छिन्नस्तु प्राणो लोकत्रयानुविधैत-
द्विघृतमध्वात्मकरसत्रयसध्रीचीनो द्यावापृथिव्यः । एषां च रसानां त्रिलोक-
व्यापिनीष्वप्सु प्रविष्टैः सूर्यप्राणविशेषैः समन्वयात् परिपाकाच्च तत्र तत्र लोके
प्रत्युत्पत्तिरिति मधुविद्यादिभिरवगम्यते । स एष कूर्म्मो नाम रसत्रयरूपाकारित
एवादित्यप्राणः सर्वविधपिण्डजातानामुत्पत्तिहेतुरूपपद्यते ।

तथा च वाजिश्रुतौ श्रूयते—

‘सोऽयं पुरुषः प्रजापतिर्ब्रह्मैव प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याम् । सैवास्मै
प्रतिष्ठाऽभवत् तस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितोऽतप्यत । सोऽपोऽसृजत । सोऽनया
त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् । तत आण्डं समवर्तत । ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्य-
त त्रय्येव विद्या । मुखं ह्येतदग्नेर्यद् ब्रह्म । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निः ।
अथ यत्कपालमासीत् सा पृथिव्यभवत् । तां संक्लिश्याप्सु प्राविध्यत् । तस्यै यः
पराङ् रसोऽत्यक्षरत् स कूर्म्मोऽभवत् ।’

अपि च श्रूयते तत्रैव—

“रसो वै कूर्म्मः । यो वै स एषां लोकानाम् अप्सु प्रविद्धानां पराङ् रसोऽत्य-
क्षरत् स एष कूर्म्मः । यावानु वै रसस्तावानात्मा । स एष इम एव लोकाः ।
तस्य यद्द्वारं कपालम् अयं स लोकः । तत्प्रतिष्ठितमिव भवति, प्रतिष्ठित इव

हय लोकः । अथ यदुत्तर सा द्योः । तद् व्यवगृहीतान्तमिव भवति । व्यवगृही-
तान्तेव हि द्योः । अथ यदन्तरा तदन्तरिक्षम्- । स एष इम एव लोकाः ।
तन्मम्यनक्ति दध्नामधुनाघृतेन । दधि हैवास्य लोकस्य रूपम्, घृतमन्तरिक्षस्य,
मध्वमुष्य । दधि हैवास्य लोकस्य रसो, घृतमन्तरिक्षस्य, मध्वमुष्य । स मत्कूर्मो
नाम । एतद्वैरूप कृत्वा प्रजापतिः प्रजा अमृजत । यदमृजत अकरोत्तत् । यदकरोत्
तस्मात्कूर्मः । कश्यपो वै कूर्मः । तस्मादाहुः—सर्वा प्रजा काश्यप्य इति ।
स यः स कूर्मः । असी स आदित्यः । प्राणो वै कूर्मः । प्राणो होमा सर्वा प्रजा
करोति । द्यावापृथिव्यो हि कूर्मः । अर्धका अधस्ताद्भवन्ति, अवका उपरिष्टात् ।
आपो वा अर्धका इति ॥

इह हि कश्यपस्य द्यावापृथिवीभ्यामभिसवन्धो लभ्यते । द्यावापृथिवी-
शब्दस्य च प्रवृत्तिर्यद्यपि दृश्यकपालाण्डकपालायतनसामशुक्रमेदात् पञ्चलक्षण-
रहस्ये व्याख्याता, तथाप्यत्र समवतो दृश्यकपालानुगते एव ते गृह्येते । तन्लक्षण
च श्रूयते हविर्यज्ञब्राह्मणे—

तद्वा एष एव वपट्कारो य एष तपति । स उद्यन्नेवामूमविद्ववति । अस्त
यन्निमाम् विद्ववति । तस्या अमुष्या अवस्तात्लक्ष्मचन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्यः ।
अथोपरिष्टात्लक्षणा पृथ्वी । तस्या अस्या उपरिष्टात्लक्ष्म—ओषधयो वनस्पतय
आपोऽग्निरिप्साः प्रजाः” इति ।

अयमत्राभिसन्धिः । क्वचित् प्रान्तरे निरावरणप्रदेशेऽवस्थाय द्रष्टुः सर्वतः
समतलमण्डलात्मकाद्यः कपालरूपया पृथिव्या सलसनावनतप्रान्तोन्नतमध्योर्ध्वक-
पाला नीलवर्णा हीयं द्यौर्दृश्यते । तथा च विमदशकपालद्वयात्मिका सेयमुभयो
द्यावापृथिवी सर्वस्येतस्य दृश्यप्रपञ्चस्यावपनभूता भवति । तयोर्लक्ष्म्यावरकपाल
योरेन्तरतो यदावपनं तदन्तरिक्षम् । तथा चैतत् कपालद्वयावच्छिन्नं यदन्तरिक्षं
तदवच्छिन्नो यः प्राणघनः स कूर्मः इत्याह “द्यावापृथिव्यो हि कूर्मः” इति ।

तद् द्रष्टुः स्थित्युपलक्षितभूमिबिन्दुस्तद् दृश्यान्तरिक्षावच्छिन्नस्य कूर्म-
प्राणस्य साक्षी भवति । तद्विन्दुसाक्षिकः कूर्मस्तद् विन्दूपलब्धजन्मनः प्राणिनो
जन्मदाताऽवसोयते । यावदेव हि द्रष्टा दृश्यतेऽन्तरिक्षं तदवच्छिन्नः प्राणघन एव
तत्र जन्मोपधायकविन्दो सनिघत्तः ।

तद्देशे जायमानः स्तावतैवप्राणघनेन कृतात्मा भवतीत्यतस्तस्य प्राणघनस्य
कर्तृत्वात् कूर्मशब्देन व्यपदेशः । कश्यपाकृतिश्च स नित्यं दृश्यते । तस्मादसी

लक्षणाया कश्यपशब्देनापि व्यपदिश्यते । यद्वा यथाकृतिः कश्यपस्तथाकृत्या संनि-
विष्टः प्राणः कश्यपो वेदितव्य इत्युक्तं भवति । एष च कश्यपशब्दः षट्कारः
स्वरूपसमर्पकः ।

कश्यपशब्द निर्वचनम्

कच्छपशब्देन कमठशब्देन वा प्रसिद्धे पशुविशेषे रुढः । कशामर्हति कश्यः
स्कन्धाघस्तलदेशः कच्छ इति प्रसिद्धः । तेन पिवतीति वा कश्येन पादौ गोप-
यन्नात्मानं पातीति वा व्युत्पत्तेः । इत्थं चाकृतिसाधर्म्याद् द्यावापृथिव्ये कूर्म-
कश्यपशब्दस्य, कश्यपे च तस्मिन् पशौ कूर्मशब्दस्य व्यतिषङ्गेन प्रवृत्तिः ।
अथवा मुख्ययैव वृत्त्या कश्यपशब्दः कूर्मे वर्तते । श्रूयते हि—“कश्यपः पश्यको
भवतीति” वर्णव्यत्यासेन च शब्दसिद्धिं नैरुक्ता मन्यन्ते, द्रष्टृ-दृश्ययोरन्योन्य-
साममण्डलभोगादेव दर्शनसंपत्तेर्दृश्योऽपि दृष्टारं पश्यति साम्येनेति नियमाद्
दृष्टिसिद्धस्यास्य द्रष्टृत्वोपपत्त्या पश्यकत्वसिद्धिः ।

यत्तु वैयाकरणा आहुः—पशिरयमादेशो न धातुः । स चापि सार्वधातुक-
विषयो नार्द्धधातुके प्रयोगमर्हतीति । तत्तुच्छम् । व्याकरणस्य सिद्धशब्दप्रतिपत्ता-
वभ्युपायत्वेऽपि शब्दनिर्मापकत्वाभावात् । शब्दपरतन्त्रं हि व्याकरणम्, न त्विमे
व्याकरणपरतन्त्राः शब्दाः इष्यन्ते । भाषाव्यवहारो हि व्याकरणे प्रमाणं भवति ।
तस्मिंश्च प्रमाणे दृष्टे न दृश्यते, लक्षणं चेत् तद्कात्स्न्यं व्याकरणस्य मन्यामहे ।
दृश्यते तु पश्यतेर्धातोर्नार्द्धधातुकेऽपि क्वाचित्कः प्रयोगः—असूर्य्यं पश्या राजदारा
इति । पशुरिति । पश्यक इति । पश्यकं सन्तं कश्यप इत्याचक्षते परोक्षेण । स हि
दृश्यकपालस्थो नित्य सर्वाः प्रजाः पश्यतीत्यत एव श्रूयते—“अच्छिन्नपत्राः प्रजा
अनुवीक्षस्वेति” ॥

अथवा दूरस्थस्यापि सतो यदनया प्रजया नित्यं सम्बन्धस्तत्रेव्यते दृष्टिव्य-
वहारः । यथाहि—“आदेवो याति भुवनानि पश्यन्”—इति मन्त्रे सूर्य्यस्य द्रष्टृत्व
व्यवहृत्यते तद्वत् । तेन दृश्यकपालस्था द्रष्टा प्राणघनो जायमानः प्रजासम्बन्धात्
कश्यप इति सिद्धम् ॥

नानाजातीयाश्चैते प्राणा भवन्ति । तेष्वयं कश्यपः किं जातीय इत्यत्राह—
“यः स कूर्मः असौ स आदित्यः” इति । यस्य विभक्तयो द्वादशादित्या उच्यन्ते स
एषां द्वादशानामेकः प्रजापतिः संवत्सरो नाम प्राण एवादित्यः । स सूर्य्यायतनो
विभुः । तत एव संवत्सरादित्यामादित्या उत्पद्यन्ते दित्यां दैत्याः । ते
हैते कश्यपस्य पत्न्यावुपचर्य्येते सहधर्मित्वात् ॥

अदितेश्चतुर्विधत्वम्

तत्र तावदियमदितिश्चतुर्धा व्याख्यायते—सूर्य्यमूला, द्रष्टृमूला, नक्षत्रमूला, आकाशमूला, चेति । तद् यथा—समसमुखयो पृथ्वीसूर्य्ययोरनवराधन सस्यानम्-अदिति । अथेतद्विषय्यग्नि सूर्य्यस्य पृथिव्याऽवरोधन सस्यान दिति । दो अव-खण्डने घातु । तथा चेतत् सूर्य्याभिमुख्येन सूर्य्यज्योतिषि गच्छता पृथ्वीस्थाना-मम्भसामदितिस्थाने दत्तत्वात् प्राप्तानामादित्यत्वं नियम्यते । एवमेव सूर्य्यता विप-रीतदिशि पृथिव्यास्तमसि दितिस्थाने गच्छतामम्भसामसुरत्वं प्राप्ताना दत्यत्वं-मुपचर्य्यते । अपि च तस्मिन् पृथ्वीसूर्य्ययो सामुख्ये दिवमारम्य पृथ्वीतलपर्य्यन्त ये यथाऽर्था अवस्थितास्तेषामशेषाणां समिलितरूपस्येदमदितित्वं विज्ञायते । एतद-भिप्रायेणैव मन्त्रश्रुति श्रूयते—

“अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्र ।
विश्वेदेवा अदिति पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्^१” इति

अत्र पिता सूर्य्यमूलिका द्यौ पुत्रोऽग्नि

“द्यौ पित पृथ्वी मातरध्रुवगने भ्रातर्वंसवो भृष्टता न ।
विश्वेदेवा अदित सजोपा अस्मभ्य शर्मं बहुल वियन्त^२” ।

अथ द्रष्टृस्थित्युपलक्षि भूमण्डलापलक्षितामके तामदितिमाहु । तथा भते सर्वत्रैवाण्डकपालस्याद्धस्य दृश्यत्वमदिनिरद्धस्य चान्यस्यादृश्यत्व दिति । तन्नै-तस्या क्रमेण प्राचीमनुसरन्त्या रात्रावपि सत्तोषपद्यत । उक्तरीत्या सूर्य्यनित्याया स्थिरादित्या अभ्युपगमे तु—

‘अष्टौ पृथासो अदितर्यं जातास्तन्वस्परि
देवा उपप्रेत सप्तभि परा मातण्डमास्वत्^३’

सप्तभि पुत्रैरदितिस्परैत् पूथ्यं युगम् ।
प्रजायै मृत्यवे त्वत पुनर्माताण्डमास्वत्^४’

इति मन्त्रद्वयोक्त्या सूर्य्यत्यागपुनराह्वयारसम्भावयते । तथा चैतम्या अदित्या सर्वा पृथिवी, सर्वा दिव, सर्वं चान्तरिक्ष सप्तपन्त्या सर्वात्मकत्वं सपद्यते । तथा च श्रूयते—

१. ऋ वे १ ८६ १०	अथर्व-७ ६ १	मा म-२५ २३
तै. आ १ १३ २	नि ४ २३	
२. ऋ व १ १६१ ६		
३. ऋ स १० ७७ ८	तै आ १ १३ २	ताड्य आ २४ १८ ६
४. ऋ स १० ७२ ६	तै आ १ १३ ३	

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता सः पुत्रः ।
विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्” इति ।

“इयं वै पृथिव्यदितिः” इति च ॥

अथान्ये पुनरेकस्मिन् संवत्सरे सूर्य्येण त्रयोदशकृत्वश्चन्द्रमण्डलसंयोगा-
त्तत्संयोगविन्दुविभक्तासु त्रयोदशसु चन्द्रकक्षाखण्डरूपासु दाक्षायणीयु कश्यप-
स्त्रीत्वेनाध्यवसितासु नित्यामेव कांचिदचलामदितिमाचक्षते । तदायतनं श्रूयते-
“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूर्णो हस्ताभ्याम् । आददे नाय्यसि”-
इति स्वातीतारकोदये रेवत्यामस्तगतायामनस्तंगतायां चाश्विनीतारकायां यः
खस्वस्तिकविन्दुश्चन्द्रमार्गस्थः सा हीयमदितिर्नाम । तेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य तृतीय-
चरणमदित्याः स्थानं सुप्रतिपन्नं भवति तस्यैव तदानीं खस्वस्तिक भूतत्वात् ।
तद्वेपरीत्येन च निचृत्तारासन्नविन्दोदितित्वमास्थेयम् तस्यैव तदानीमधःस्वस्ति-
कत्वात् । अन्याश्चैवमेकादशमिता दक्षसंज्ञकचन्द्रमार्गविभक्तयः कश्यपस्य सह-
योगिन्यः कल्प्यन्ते ।

अथवा अश्विनीमारभ्य चित्रान्तमाकाशमण्डलं देवसंपत्याऽन्वितम् । अत्र
हि मध्यस्थाया अदित्याः सप्त पुत्रा आदित्या नामोपपद्यन्ते । तेषामदितिपर्य्यन्त
उद्ग्राभः । ततः पश्चान्निग्राभः । उद्ग्राभे यज्ञाः प्रवर्तन्ते । अदितिमध्यं हीदमा-
काशमण्डलमुपलक्षणया अदितिर्विवक्ष्यते । तद्वचतिरिक्तं तु स्वात्यारब्धरेवत्यन्त-
माकाशाद्धं दित्युपलक्षितमासुरसंपत्यान्वितं दितिर्विवक्ष्यते एताभ्यामेव द्वाभ्यां
पत्नीभ्यां दित्यदितिभ्यां संयुज्यमानः स सूर्य्यसंवत्सरो नाम सर्वेषां जनयिता प्राणो
यया संस्थया सर्वमिदं यथायथं जनयति तादृशसंस्थावच्छिन्नः कश्यप इत्युच्यते—
इति सिद्धम् ।

स एष कश्यपः प्राणो नान्तरेण भूतसंवन्धमनाश्रितः क्वचिदवतिष्ठते
इत्यत आह—“अवका अघस्ताद् भवन्त्यवका उपरिष्ठादिति” । अप्सु ह्येषः कश्यपः
प्रचरति तस्यावस्तादुपरिष्ठाच्चापोभवन्ति । एवमयं प्राणो नित्यमद्भिः सम्पद्य-
मानः प्रचरति । ताश्चैता आपश्चतुर्विधा एतरेयके श्रूयन्ते—“अम्भो मरोचयो
मर आप” इति । “अदोऽम्भः परेणदिवं, द्यौः प्रतिष्ठा । अन्तरिक्षं मरोचयः ।
पृथिवीमरः । या अवस्तात् ता आपः” इति ।

तत्रैष कश्यपो मरोचिभिः क्लृप्तशरीरो भवति । अत एवैनं मरोचिसुतं
मारोचमाहुः पौराणिकाः । मरोचयश्चैताः सवित्राकृष्टाः सूर्य्यरश्मिस्था आपः ।

“सूर्य्यो मरोचिमादत्ते सर्वस्माद् भुवनादधि” एता वा आपः स्वराजो
यन्मरोचयः” । इत्यादि श्रुतेः ।

तादृशता मरीचयो लोकेभ्यस्त्रिभ्यः समाकृष्टैर्दधि-घृत-मधुभिः सखिलप्य रसमयः सपद्यन्ते । या अघस्तादपा ता घनीभूतत्वाद् दधिमय्य । मध्ये च द्रवा स्निग्धा घृतमय्यः । अथ या उपरिष्ठात्ताविरलावयवा. स्वादिष्ठा. मधुमय्य । एतानेव रसाननवरत सिञ्चन्नसौ भगवान् कश्यपात्मा प्राण । सर्वमिदं चराचर-मेतैरेव दधि-घृत-मधुभिः रमैः कृतशरीरं जनयति । सर्वेषामेव प्राणिनां शरीराणि दध्ना घृतेन मधुना चोत्पद्यन्ते, कठिनं प्रायैर्द्रवप्रायं पवनप्रायैश्चाङ्गं. सपन्नत्वात्, मासेन श्लेषणीयं वसारसेन शर्कराभिः स्पष्टमुपपन्नत्वाच्च । पुनश्चैनानुपाहरन्ना-त्मसात् कुर्वन् स एतन्निरसमयमेव सर्वदा रूपं घत्त । तदाह—“यावानु वै रसस्ता-वानात्मा” इति । स यावदस्मिन् दधिरसस्तावानयं लोकः, यावद् घृतरसस्तावदन्त-रिक्षम् । यावद्वा तस्मिन् मधुरसस्तावानसौ लोकः । तदाह—“स एष इम एव लोकाः” इति । अत एव तयो रसा अद्भ्यः शरीरनिर्माणे साधनद्वयम् । तैरेव रमैः कृतशरीरः सर्वं शरीरेण सयुज्योत्पद्यते इत्यत आह—“सर्वा प्रजा काश्यप्य” इति । कश्यपेनोत्पादिते वसिष्ठादिभिर्विशेषा आधीयन्ते । स एष कश्यपो जनकः सर्वेषां देवमनुष्याणां तिरश्चा च भूतानाम् । तदित्यमयं सर्वजनको रसत्रयात्मा मारीचोऽर्द्धमण्डलाकारः सर्वस्मरः प्राणघनः कश्यप इति निष्कर्षः । तमेतं कूर्मं कश्यपः पश्यन् ऋषिरभ्यनूवाच—

“अपा गम्भन्तसोद, मा त्वा मूर्योऽभि ताप्सोऽनागितर्वेदयानर- ।
अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्व, अनुत्था दिव्या वृष्टिः सघत्ताम्” ॥

“त्रीन् समुद्रान् समसृपत स्वर्गानिषा पतिर्वृषभ इष्टकानाम् ।
पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परे ताः” ॥

“एतद्वचसा गम्भिष्ठं यत्रप एतत्तपति । इमा वै सर्वाः प्रजास्ताम्ररिष्ठा
अनार्ता अनुवीक्षस्व । इमे वै त्रयः समुद्रा स्वर्गलोकाः । तानेष कूर्मो भूत्वा-
ऽनुसप्तसर्पः । पशवो वै पुरीषम् । पशून् वसानः” —

इति हि तद् ब्राह्मणं भवति एष सलुः कश्यपप्राणः पश्यकोऽस्तीति रसत्रय-
दृष्ट्याऽनवरतं सर्वाः प्रजा अनुवीक्षते । इत्येकमस्य व्रतं भवति

अपि च ‘यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गा सहस्रशः प्रभवन्ति
मरुपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति” ।

इति श्रुतेरपरिमितादक्षरतो योगमायापरिमितोऽक्षरभावः प्रजायते । न
वाङ्मयः । मनोमयप्राणगमिताया वाचोविश्वयापित्वाहनरूपत्वैपि योगमाया-

वच्छेदात् सत्यरूपेणोत्पत्ती तद्ब्रह्मे ब्रह्मप्रजापतेः प्राणोऽस्य संवर्षाद् वाचोविकारे-
णापामुत्पत्तिः । तासां पुनरन्तरान्तरतो घनीभावक्रमेण त्रयः समुद्राः समपद्यन्त
आपो वायुःसोम इति । एष च सोमो घनीभूतप्राणसंघर्षेण प्रज्वलन्नपां हृदयेऽग्निः
प्रादुर्भवति सोऽग्निसाहस्री सूर्यो भवति । तस्यैतस्य सूर्यस्य पटपर्वा संस्था
समपद्यत । सर्वान्तरतो हिरण्मयप्राणघनो विम्बः । तद्बहिः परितो ज्योतिः
संस्था । तद्बहिः परितः सोमेन वायुना अद्भिश्चोपपन्ना समुद्रत्रयसंस्था । तद्वहि-
र्वाचःसंस्थेति । तत्रैतांस्त्रोन् समुद्रानेप कश्यपप्राणोऽनुसंसर्प । इतिद्वितीयमस्य
व्रतं भवति ।

अथ सूर्यादिप्राणमयभूतैः पशुभिरयं पर्यावृतो भवतीति तृतीयमस्य व्रतं
भवति ।

स इत्थमयं कूर्मप्राणोऽन्तरिक्षद्यवि सूर्यद्यवि सोमद्यवि च संनिविष्टो
व्याख्यातः ।

अपिच—कश्यपस्य स्वविदो यावाहुः स युजाविति । ययोविश्वमपि व्रतं
यजं धीरा निचाय्य” इति मन्त्रवर्णः श्रूयते । तत्र द्यावा पृथिव्योर्वा मित्रावरुण-
योर्वा सयुक्त्वं द्रष्टव्यम् । ज्योतिर्विदां समये तूत्तरा स्वर्गमण्डले भवत्येकाकाश्यप-
तारा द्वाभ्यां ताराभ्यां संयुक्ता । “अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत इन्द्रस्ततः
प्रजापतिरभयं चतुर्थम्” इति श्रुतावपि कश्यपस्यैव प्रजापतिशब्देनाभिधानमिति
दिक् ।

तदित्यमेतत्कश्यपप्राण द्रष्टरि कस्मिंश्चिद्बिदुषि कश्यपशब्दो भक्त्या
प्रयुज्यते । तदिदमेतस्य विदुषः कश्यपप्राणद्रष्टृत्वनिबन्धनं यशोनामाऽवगन्त-
व्यम् । स चायं मनुष्यविद्यः कश्यपो महर्षिः स्वर्गलोकस्थ एवासीत् ।
“कश्यपस्य स्वविदो या वाहुः सयुजाविति” मन्त्रश्रुत्या तथावगतेः । स्वर्गप्रदेशे
च तस्याश्रमो ब्रह्मपरिपत्स्थानं वा कुत्रासीदिति विशिष्य न श्रूयते । पौराणि-
कास्तु—पामीरनामनः प्राग्मेरोः पूर्व्वेण विकङ्कमरिगणैलयोः पर्वतयोरन्तरद्रोण्यां
चम्पकवनं प्रागासीत् । तत्रैतस्य कश्यपस्य प्रजापतेराश्रमो ब्रह्मपरिपद्वाः
वभूवेत्याहुः । तथा च वायुपुराणम्—

“विकङ्कस्याचलेन्द्रस्य^१ मरिगणैलस्य चान्तरे ।

विपुलं चम्पकवनं सिद्धचारण सेवितम् ॥

तत्राश्रमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः ।

सिद्ध साध्यगणाकीर्णं नानाश्रुतिविभूषितम्” इति (पु. अ. ३७)

साहित्यिक योगदानम्

तत्र निवसता भगवता कश्यपेन प्रणीतैवा मन्त्रसंहिता दृश्यते । तस्या च कश्यपसंहिताया कश्यप एकः, कश्यपपुत्रा यष्टो, योषितो द्वे इत्येवमेका-
दशर्षयो भवन्ति । तत्र तावदय कश्यपो मारोच एकोत्तरर्चनं सूक्तसहस्रेण वा
त्रिपटुभेकया वा जातवेदस नामाग्निं ततोऽपरैर्बहुभिः सूतैरिन्द्र च तुष्टाव ।
दृचाद्या सहस्रर्चान्ति सूक्तं नानाविधं भवेत् । नवनवति पञ्चलक्षा ऋच स्यु
स चतुश्शतम्” । जातवेदस्य सूक्तसहस्रमेके ऐन्द्रात्पूर्वं कश्यपार्थं वदन्ति । जात-
वेदसे सूक्तमाद्यन्तु तेषामेकभूयस्त्व मन्यते शाकपूणि । इति बृहद्देवताया शोत-
कोक्तेः । दशभिविश्वान्देवान् एकपञ्चाशता पवमानं तुष्टावेति द्वापष्टि-
मन्त्रं कश्यपार्थं प्रथमं पर्वं । अथासितदेवलो काश्यपावेकादशभिराप्रिय-
मग्निं, द्वापञ्चाशेन शते पवमानं तुष्टुवतु । त्रिपट्यधिकशतमसित-
देवलार्थम् । अवत्सार काश्यप पञ्चदशभिविश्वान्देवान्, । द्वात्रिंशता
पवमानमिति सप्पञ्चत्वारिंशता वत्सारार्थम् निघ्नृविस्त्रिंशता पवमान
रेभ पञ्चदशभिरिन्द्रं, रेभसून् काश्यपो सप्तदशभिः पवमानं, विबृहापडभि-
र्यक्ष्मघ्न भूताश एकादशभिरश्विनौ, द्वे शिखण्डिन्यौ, काश्यप्यावप्सरसौ पडभिः
पवमानं तुष्टावेति पञ्चनवत्यधिकशतद्वयेनोत्तरं कश्यपार्थं द्वितयपर्वं तादित्य
सप्तपञ्चाशानित्रीणि जनानि काश्यपो संहिता पूर्णा ।

स एष वेदग्रन्थः स्वर्ग्यः स्वर्गागतो द्रष्टव्यः । तन्निष्कर्षात् कश्यपस्य
महर्षे स्वर्गनिवासित्वाद्, अत्रवर्णनीयानां मनुष्यदेवानां भोमस्वर्गवासि-
त्वात्, प्राणदेवानां सूर्यस्वर्गवासित्वाच्च । यद्यपि कश्यपस्यारिष्टनेमिरिति
नामान्तरं पौराणिकं स्मर्यते किन्तु कश्यपोऽरिष्टनेमिरित्येता पथ्यायिवाचिनो न ।
स्येयो । अरिष्टनेमेर्यह्न्नाशब्दत्वात् । कश्यपशब्दस्तु गोत्रनिबन्धनो जातिशब्दः ।
त्रयोदशकश्यपावभूव तेषामेकः कश्चित् अरिष्टनेमि स्यात् । प्रकृते तु नायम-
रिष्टनेमिकश्यप पट्टिमितासु दशकन्यासु त्रयोदशानां कश्यपाय, चतसृणां त्व-
रिष्टनेमिने पार्थक्येन प्रदानास्यानात् । तस्मादयमज्ञातनामाकश्चित् कश्यपो ध्येयः
॥इति॥

१. “कृम्भे रेत” सिपिचतुः समानमित्यादि मन्त्रांशव्याख्यानम्

वसिष्ठ इति ऊर्जाशक्तिमति प्राणविशेषे रुढः शब्दस्तत्प्राणं द्रष्टरि
पुरुषविशेषं तद्गुणधरे च भक्त्या प्रयुज्यते । तस्येदं यशोनाम विद्यात् । वसिष्ठ-

प्राणद्रष्टृत्वयशसैव तत्र वसिष्ठशब्दस्य लोके प्रसिद्धेः । तद्वंशघरे तु व्यक्तिमात्रं योनिसवन्धाद् वसिष्ठशब्दो गुणसम्बन्धाद् वसिष्ठशब्दश्च प्रवर्तते । वसिष्ठेति यशोनाम्ना चिरप्रख्यातेरस्यादिवसिष्ठस्य वैधं मातापितृकृतं यादृच्छिकं नाम न क्वापि स्मर्यते इति व्यवहाराभावाच्चिरेण विलुप्तमेवाभूत् । यत्तु-“आपव” इति वा “आप्सव” इति वास्य प्राचीनं नामान्तरं स्मर्यते, तदप्यान्तरिक्षस्य तारारूपस्यैव नाम स्यात् । तस्यात्सूत्पत्तेरद्भिर्गुणं विशेषसम्बन्धाच्च, न त्वस्य मनुष्यविवक्ष्य तादृशं नाम सम्भाव्यते इति बोध्यम् ॥

एष च वेदमन्त्रद्रष्टा महर्षिर्वसिष्ठः पुरा कुछ देशे निवसितस्मेति चिन्त्यते । तत्रास्य वसिष्ठस्य—

क्व त्यानि नी सख्या बभूवुः स चावहे यदवृकं पुरा चित् ।

वृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते^१ ॥

इत्यादि श्रुतेः वरुणादेवेन सह सख्यसंज्ञव विषयश्रवणात् स्वर्गस्थितोऽयं स्यादिति केचित् । तन्न, मनुष्यलोकस्थस्याप्यस्य स्वर्गे गमनागमनयोगाद् वरुणेन संस्रवसंभवात् । “प्र मे पत्या देवयाना अदृशन्” इति वसिष्ठोक्त्या वसिष्ठद्रष्टानां देवयानानां दूरदेशान्तरस्वत्वप्रतिपत्त्या वसिष्ठस्य स्वर्गोत्तरदेशस्थत्वावगमाच्च ।

भारतवर्षे पुष्करतीर्थसंनिधावर्बुदाचले तदाश्रम आसीद् इति परे । तदपि नातीव युक्तम् । वसिष्ठवंश्येऽपि वसिष्ठशब्दप्रयोगादुत्तरकालिकस्य कस्यचिद्रसिष्ठस्य तत्रावर्बुदाचले तपःस्थानत्वसंभवेऽपि वेदमन्त्रद्रष्टुरादिवसिष्ठस्य तत्राश्रमे प्रमाणाभावात् । यद्ययमवर्बुदगिरावभविष्यत् तर्हि ध्रुवमयमवर्बुदमपि मन्त्रे न्यरूपयिष्यत् ।

परे तु पुरुषः पीत्रस्यायुपुत्रस्य नहुषस्य सिन्धुनदात् पश्चिमप्रान्ते पञ्चगौर प्रदेशीये प्रतिष्ठानपुरे जन्मव्रतोऽतिसंनिहिते वसिष्ठाश्रमे शैशवकालीन परिचर्यालालनपालनादिस्मरणात् सिन्धुनदपश्चिमे आर्यायणदेशे कत्रचिदस्य निवास आसीत् । अत एव वाल्मीकिनगरादिष्ठात्रा राज्ञा वरुणेनास्य संलवोऽप्यवकल्पत इत्याहुः । यत्तु प्रयागसंनिधौ प्रतिष्ठानपुरमासीदिति बहवः प्रतिपद्यन्ते तद् भ्रान्तमिति ।

वस्तुतस्तु सिन्धुनदादतिसंनिहिते पूर्वभागे सरस्वतीनद्याः कूले सूर्यमन्दिर-प्रतिष्ठापकस्यास्य मन्त्रद्रष्टृवसिष्ठस्य निवास आसीदिति सप्तमण्डलस्य पञ्चनवतितमसूक्तादवगम्यते ।^२

अशोदमा धायसा सप्त एषा सरस्वती धरणि मायसी १: ।
 प्र वावधाना रम्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्या २ ॥
 एकाचेतत् सरस्वती नदीना शुचियती गिरिम्य भ्राममुद्रान् ।
 रायश्चेत्तन्तो भुवनम्य भूरेष्ट पया दृष्टे नादृशाय ३ ॥
 इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभि प्रनिस्तोम मन्त्रान जुषस्व ।
 तव शर्मन् प्रियनमे दधाना उपस्तेयाम शरण न वृक्षम् ४ ॥

अनेन सरस्वतीनद्या. उभयपार्श्वया सनिविष्टा काचिदय प्राकारापेता
 सरस्वतीनाम्नी नगरी लक्ष्यत । तन्नगर्या मध्यता रथवय सरस्वती प्रवहन्मि ।
 तत्कूलोपाश्रये च वसिष्ठस्य गृहं तत्रासीत् । स च वसिष्ठन्त्रासन्न प्रतिष्ठान-
 पुरनिवसतो नाहुपस्य महाराजस्याय पुरावा यज्ञकर्तासीत् । अन एव स नहुप
 बाल्ये प्रतिपालयन् नाहुपरजत्वकालपर्यन्त जीवित आसीत् । तेनैवेय मन्त्र-
 महिना प्रणीतित्यतो नहुपकाल एवाम्य वसिष्ठस्य जीवनकाल इत्येनदयत्रात
 विज्ञात भवति ।

एष चादिवसिष्ठः कस्य पुत्र आसीदिति नावधार्यते । यत्त्वयमादिव्रह्मण
 पुत्र आसादिति पौराणिका आह । तत्र । ब्रह्मणा मानसपुत्रत्वेन वसिष्ठ-
 स्मरणात् । तावता औरस पुत्रत्वाप्रतिपत्तेः । अन्यौरजानामेव हि ब्रह्मणा मानस
 पुत्रत्वेन प्रतिगृहीताना मनसा पुत्रत्वेन भाविनाना मानसपुत्रत्वमिष्यते । तन्मादस्य
 ब्रह्मगृहीतमानसपुत्रत्वे स्थितेऽपि ब्रह्मौरसपुत्रत्व नाध्यवनातु शक्यम् । ब्रह्मौर-
 सपुत्रत्वेनायबौद्धारादिवदस्य वसिष्ठस्य विशिष्याश्रयमाणत्वान् । परे तु वसिष्ठ-
 मत्स्यागस्त्याना मित्रावरुणान्या देवान्या गन्धर्विण्यामुर्वंशामुत्पादितत्वात्
 मित्रावरुणित्व वैश्यापुत्रत्व चाचक्षते । तथाहि—

“विद्युतो ज्योति परि सजिह्वान मित्रावरुणा मदपश्यता त्वा ।
 तत्ते जन्मोर्तक वसिष्ठागस्त्यो यन् त्वा विश आजमार ॥”

सत्रे ह जाता विपिता नमोभि कुम्भे रेत सिपिचतु समानम् ।
 ततो ह मान उदियाय मध्यान् तता जानमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥

इति श्रवशान् ।

१. ऋ. म. ७.८५:१
२. ऋ. स. ७.६५:२
३. ऋ. स. ७.८५:५
४. ऋ. स. ७.३३:१०
५. ऋ. स. ७.३३:१३

३४४/चतुर्थो विवेकः

विद्युज्ज्योतिः परित्यजन्तं वसिष्ठं यदागस्त्यः स्वसंनिवेशायाजहार तदा-
गस्त्येन सहैवायं प्रजापतिपुत्रो वसिष्ठः पूर्वशरीरं परित्यज्योर्वश्यां जज्ञे ।

१ उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽविजातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाऽददन्त

तथा च मन्त्रः—

“अप्पसरसः परिजजे वसिष्ठः^१ ।”

इति मन्त्रश्रवणादादिब्रह्मणो जन्मस्थाने पुष्करे दैव्येन ब्रह्मणा संपन्नस्यो-
र्वश्यां स्कन्नस्य मित्रावरुणोभयरेतोद्रप्सस्योत्पन्नं पुरुषं वशिष्ठत्वेन सर्वे देवा
अगृह्णन्ति स्वयं वसिष्ठेन वसिष्ठपुत्रेण वेन्द्रेण वोक्तत्वात् तथावगच्छन्ति ।
स्मरन्ति च शौनकादयः—

“तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।

रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥

तेनं व तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संवभूवतुः ॥

बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।

स्थले वसिष्ठस्तु मूनिः संभूत ऋपिसत्तामः ॥

कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।

उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भ्यामात्रो महातपाः ॥

मानेय संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।

यद्वा कुम्भादपिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥

कुम्भ इत्यभिधानं च परिमाणं च लक्ष्यते ।

ततोऽप्सु गृह्यमाणासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।

सद्यतः पुष्करे तं हि विश्वेदेवा अवारयन्^३ ॥ इति ।

तस्मादमोघवीर्ययोर्मित्रावरुणयोर्देवयोरादित्यसत्रे समागतयोर्वशीं प्रति
दृष्टिपातात् सहैव रेतः स्कन्दनात् तस्य च रेतसो यज्ञियकुम्भे वासतीवरे त्रेधा
निपतनात् अग्रस्ते पुरुषा अजायन्तेति मैत्रावरुणत्वमेपा मुपपद्यते । उर्वश्याश्चा

कामासक्तायास्तत्र रेतसि मनोयोगादेयामुर्वशीपुत्रत्वमित्याहुः । तदेतदप्य वैज्ञा-
कम् । चतुष्टयी तावदस्यपि शब्दस्य प्रवृत्तिः असत्लक्षणा रोचना लक्षणा द्रष्टृत्व-
लक्षणा वक्तृत्वलक्षणाचेति ।

असत्लक्षणं तावत् प्राणानामृषित्वमाहुः —
असद्वा इदमत्र आसीत् किं तदसदासीदिति ।

ऋषयो वा व तेऽप्येऽसदासीत् । के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः^१
इति श्रुतेः ।

“साकं जाना सप्तथमाहुरेकजं पडिद् यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्र रेजन्ते विकृतानि रूपशः^२ ॥”

प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिः, यद्वं नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठः ।
अथो यद्वस्तुतमो वसति तेनो एव वसिष्ठः ॥

मनो वै भरद्वाज ऋषिः अथ वाजः । या वै मनो विभर्ति सोऽन्नं वाजः
भरती । तस्मान्मनोभरद्वाज ऋषिः ॥

चक्षुर्वै जमदग्निः ऋषिः । यदनेन जगत्पश्यति अथो मनुते तस्माच्चक्षुः
जमदग्निः ऋषिः ॥

श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिः । यदनेन सर्वतः शृणोति, अथो यदस्मै सद्यतो
मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्रः ऋषिः ॥

वाग् वै विश्वकर्म ऋषिः । वाचा हीद सर्वं वृतं तस्माद्वाग् विश्वकर्म
ऋषिः^३ इत्यादिचयनश्रवणाच्च ।

अपिच रोचना लक्षणं ताराणामृषित्वमाहुः । तथा च श्रूयते—

‘सप्तर्षीनु ह स्म वै पुरक्षा इत्याचक्षते ।

अमी ह्युत्तरा हि सप्तपय उच्यन्ति’ इति ।

यत्रा सप्त ऋषीन् परं एकमाहुः, इत्यादि ।

अत्रोत्तरस्यां दिशि द्योम्नि ध्रुवतारागमनिघानं श्यमानानां स्थूलानां
सप्तताराणामेव मरीच्यादिसप्तपित्वेन विवक्षा दृश्यते । तत्र चत्वारश्चतुरस्रक्षत्र-
कोणस्थाः ततोऽन्ये त्रयः पूर्वतो निविष्टाः । तेषु त्रिषु यः सर्वतः प्राच्या दयते

स मरीचिः यः पश्चिमश्चतुरस्रसंनिहितः सोऽङ्गिराः । तयोर्मध्यगतो वसिष्ठो-
ऽरुन्धतीसहितः, चतुरस्रेषु त्वङ्गिरसः संनिधावत्रिः । ततोऽन्ये पुलस्त्य-पुलह-
क्रतवः इति पौराणिका ग्राह्यः । तदनुसारेण ज्योतिर्विदोऽप्याहुः । यथा
वृहत्संहितायाम्—

पूर्वं भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।
तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥

पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः ।
तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रिताऽरुन्धती^१ साध्वी ॥

एवमन्येऽप्युत्तरस्यां दिशि मार्कण्डेयकश्यपादयो मध्याकाशे वृहस्पति
मत्स्यादयोऽवाच्याभगस्त्यादयस्ताराविशेषा ऋषित्वेनेष्यन्ते ।

अपिच द्रष्टृत्वलक्षणं मन्त्रकृतां मन्त्रविदां मन्त्रपतीनामनूचानानां मनुष्या-
णामृषित्वमाहुः ।

यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिण अन्वैच्छन् देवास्तपसा श्रमेण ।
तां देवीं वाचं हविषा यजामहे सा नो दधातु सुकृतस्य लोके । इति ।

नमोऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यः । इति ।

मा मामृषयो मन्त्रकृतो मन्त्रविदः प्राहुर्देवीं वाचम्” इत्यादि श्रवणात् ।

“या वै ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिः” इति शतपथब्राह्मणश्रवणाच्च ।
“ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः । तेऽसाक्षान्कृतधर्मभ्य
उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादुः” इति निरुक्तस्मरणाच्च । “अजान् ह वै पृथनींस्तपस्य-
मानान् ब्रह्म स्वयम्भु अभ्यानर्पत् । तदपीणामृषित्वमिति” यज्ञेन वाचः यदवोय-
मायंस्तामन्वविन्दनृषिषु प्रविष्टाम् ।” इति । तद्वा ऋषयः प्रतिबुधुधिरे य उ तर्हि
ऋषय आसुः—” इति । अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवा एह
वक्षति” इत्यादि श्रुतिनिदर्शनेषु प्रयुक्त ऋषिशब्दः साक्षात्कृतधर्मसु प्राणानां
विद्वत्सु मनुष्यविशेषेष्वेव प्रवर्तते ।

अपि चान्यन्मन्त्रवर्णिकमृषित्वं वाक्यसापेक्षम् । यस्य वाक्यम् स ऋषिः,
या वाक्येनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वात् । मन्त्रो हि वाक्यं, वाक्यसमुदायो
वा । स येनायं मन्त्रोऽर्थं दृष्ट्वोपदिष्टः सोऽस्य मन्त्रस्य ऋषिरुच्यते । ऋषिभिरे-
वैते मन्त्राः पुरोपदिष्टाः । तस्मात् पारोक्ष्यविदोऽपी ऋषय एवैतेषां मन्त्राणां

वक्तार ऋषयः प्रायेण दृश्यन्ते । वक्त्रचित्स्वनूपयोऽपि वक्तृत्वेन विवक्षणादेयामृषयो निदिश्यन्ते ।

तत्रेदं वक्तृत्वलक्षणं गौरामृषित्वं द्रष्टव्यम् । तथाहि पञ्चविधो मन्त्राणां वर्गो भवति भाववृत्ता, देवस्तव, वक्त्रात्मस्तव, देवात्मस्तव कयोश्चित्स्ववादावेति । सृष्टिक्रमनिरूपणं भाववृत्तम् । प्राणदेवानां स्वरूपधर्मप्रदर्शनं देवस्तव । तयोरयं मन्त्रप्रणेतव्यं ऋषिः, द्रष्टृत्वाच्च वक्तृत्वाच्च । देवता तु तत्र सृष्टिविषया वा प्राणदेवा वा । अथ वक्त्रात्मस्तवेऽपि अथ मन्त्रप्रणेतो आत्मानं स्तोताति स एव स्यादपिश्च देवता च । अथ चतुर्थे देवात्मस्तवे तु मन्त्रप्रणेतो प्रतिपाद्य देव तद्देवमुत्तेनैव स्तावयति । तत्र तस्य प्राणदेवस्यैव वक्तृत्वेन विवक्षणात् स एव ऋषिः स्याद्वक्ता च । मन्त्रप्रणेतुस्तु वक्तृत्वेऽपि तत्र ऋषित्वमपहन्यते । अथ पञ्चमे सवादेऽपि मन्त्रप्रणेतुः ऋषित्वमपहन्यते । योयास्तु सवादां वर्णयति तयोर्मध्येवक्तुं ऋषित्वं सर्वोध्यस्य देवतात्वमिति पर्यायिणोभयां ऋषित्वं दवतात्वं च विवक्ष्यत इति वृहद्देवतायां भगवता श्रीनकेन सुविशदं व्याख्यातम् । एषामुदाहरणानि तु विस्तरभयाऽहोपन्यस्यन्ते । ऋग्वेदादिमन्त्रसहिताचतुष्टये तु य इमे मन्त्राणाम् ऋषयः केचन स्मर्यन्ते तत्रैतत्पञ्चमं वक्तृत्वलक्षणमेव ऋषित्वं द्रष्टव्यम् ।

तदित्ये लक्षणभेदादप्यदचतुर्धा भिद्यन्ते, तेषां च जन्मकर्मस्वरूपान्यानादयो विषया अपि प्रातिस्विकतया भिद्यन्ते नान्यवर्मा अन्यत्रापपद्यन्ते, तथापि नामसामान्यादन्यत्राप्यन्यवर्मा साक्रम्येण प्रतिधीयन्ते । यथाऽनेकवर्षसहस्रजीवित्वं प्राणलक्षणपूषपन्नमपि नियतपुरुषायुषेषु घातायुषु मनुष्येषु नोपपद्यते । एवमेवेदं मैत्रावरुणित्वमुर्वशीजन्यत्वं च रोचनालक्षणपु मत्स्यवसिष्ठागस्त्येववोषपन्नमपि मन्त्रद्रष्टृषु पारोवर्षवित्तु पुरुषेषु नोपपद्यते । अनएवायं वसिष्ठो मनुष्यविधा विद्वान् तारालक्षणं तदुपलब्धप्राणलक्षणं वा वसिष्ठं सर्वोध्य उताऽसं मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या" इति मन्त्रप्रयुङ्क्ते । ननु मनुष्यविधमात्मानमेव तथासर्वोध्यितुं युज्यते । "अर्चं मित्रं रात्रिर्वरुण" इति श्रुतेः ।

पूर्वैकपालस्यादित्यस्य सम्यवशीलत्वान्मित्रत्वं पश्चिमकपालम्यादित्यस्य तु विशङ्गशीलतया तमसा त्रिषभाणत्वाद्भरणत्वं । तयाश्वावच्छेदकस्य मध्यमस्य याम्योत्तरवृत्तस्य दिग्भवादप्यरस्वमुभयत एवोर्वन्तरिक्षं समानव्याप्तिमत्त्वादुर्वशीलत्वं । तस्यां मध्यमरेखायां तयोः समुद्ररूपेऽन्तरिक्षं कुम्भराशोपग्लिवमानयो रेतः सेकाग्निमित्रवरुणोभयधर्मास्त्रयस्तारापुस्या उत्पद्यन्ते उत्तरतो वसिष्ठो दक्षिणतोऽङ्गस्त्वं कुम्भमध्ये तु मत्स्य इति । पुराणेषु कुम्भेन घान्यानि मीयन्ते स्मेति कुम्भस्य मानत्वं तत्रोत्पन्नत्वादेयां त्रयाणां चादृ न त्वेवमेव कुम्भजन्यत्वं मनुष्याणां वसिष्ठागस्त्यमत्स्यानां समाव्यते ।

वसिष्ठेनैव सप्तमस्य त्रयस्त्रिंशसूक्ते पञ्चभिर्ऋग्भिर्मित्रावरुणाभ्यामुर्वश्यां माने कुम्भे रेतः सेकाख्यानात् तदाख्यानस्य स्वविषयकत्वासामञ्जस्यात् तदन्य-विषयकत्वोपपत्तेः । तस्मात् तारारूपाणां वसिष्ठादीनामेवेदं ताराविज्ञानोपयोग्याख्यानं विशेषसिद्धं मैत्रावरुणित्वमुर्वशोजन्यत्वं मान्यत्वं वा न तु ब्रह्मणो मानसपुत्राणां मनुष्यविधानाम् । ताराविषयिणी सर्वापीयमाख्यायिका ताराविज्ञानोपयोगिनी बालकोवनार्थवह्मत्पसारा मिथ्यैव कल्पिता पूर्वैरिति नैतावा मनुष्य-विषयिणी तदा क्षेपः शक्यः कर्तुम् ।

यत्तु ब्रह्मणो मानस पुत्रस्य वसिष्ठस्य गोतमहोतृके यज्ञे निमिशापाद्ग-शरीरतया पुनरुर्वश्यां द्वितीय जन्मेत्याचक्षते पौराणिकाः । तदपि नामसामान्या-दुपसंक्रमितस्य मैत्रावरुणित्वादिधर्मस्योपपादनार्थं कल्पनामात्रं स्यात् । द्वितीय-जन्मनि वेश्यापुत्रत्वे कथंचिद्भ्युपगम्यमानेऽपि वेदमन्त्रद्रष्टुः प्रथमजन्मनो ब्रह्मान-सपुत्रस्य जन्मदाता मुख्यः पिता कश्चिदन्य एव स्यात् स नाद्यापि निर्धारितो विज्ञायते ।

स्वर्गे सहस्रद्वारं वरुणगृहं गतोऽयं वसिष्ठो वरुणं स्तुवन्नात्मानं मनुष्यत्वेन प्रतिजानीते—

यत्किञ्चेदं वरुणदेव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचित्तीयत्तव धर्म्मा युगोपि म मानस्तस्मादेनसो देव रीरिपः^१ ।

एते न भारतवर्षनिवासिनस्तस्य वरुणदेवकृपया स्वर्गं गमनागमनसंस्त्रवो विज्ञायते ।

मन्त्रद्रष्टृत्वस्य पर्षदब्रह्मत्वस्य तपस्वित्वस्य राजपुरोघस्त्वस्य चान्यान्य वसिष्ठवृत्तित्वम् ।

वसिष्ठवंशधरा अपि सर्वे वसिष्ठा उच्यन्ते—

“आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यात निर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ।”

इति वैयाकरणैः सिद्धान्तितत्वाद् वसिष्ठादिगोत्रशब्दानां जातिवाचित्वात् । यथा गवां वंशधराः सर्वे गाव एव स्युरेवं वसिष्ठवंशधराः सर्वे वसिष्ठा एव स्युः । तत्र नायं वसिष्ठशब्दस्तत्प्राणद्रष्टव्यक्तिमात्रे तत्पुत्रपरम्परायामेव वा रूढः, किन्तु वसिष्ठायां ब्रह्मपर्षदि यः कश्चित् पुत्रो वा शिष्यो वा पर्षदध्यक्षो ब्रह्मा-सीत् स सर्वो वसिष्ठ इत्युच्यते । वसिष्ठस्य ब्रह्मत्वेन स्मरणात् पर्षदधिष्ठातुरेव च ब्रह्मत्वात् वसिष्ठानामानन्त्याच्चन्येऽन्ये वसिष्ठा अर्बुदाचलेऽयोध्यायां वाऽन्यत्रा-

म्याने वा सनाध्यन्ते न त्वेतेषामर्वाचा वेदमन्त्रद्रष्टृत्व कल्प्यम् । अग्राध्याराज-
पुराहितनानावसिष्ठापेक्षया बहुपुरातनस्य कस्याचिन्मनुष्यस्य वसिष्ठस्य वेदमन्त्र-
द्रष्टृत्वेनानुपगम्यमानत्वात् ।

तत्र वसिष्ठोऽग्निं पञ्चविंशत्या, आप्रमग्निनेकादशमि, पावकं शुचिं
चाग्निं दशमि, शुक्रं यविष्ठमग्निं दशमि, वैश्वानरमग्निं पौडशमि नानागुण-
मग्निं त्रिसप्तत्या तुष्टावति पञ्चवक्त्रारिजं शतम् प्राग्गन्त्रं त्रयम् पर्वम् । वसिष्ठ
एव चित्रत्वारिजेन शतनेन्द्रं नवभिर्वांसिष्ठवरयान् सम्प्राप्येतिमिन्द्र, पञ्चभिर्वसि-
ष्ठागस्त्ययास्वर्ग्या मिनावरुणाभ्यां जन्मान्यान्, चतुर्भिः मुदास पञ्चवनस्य दानं
तुष्टावेत्येकपष्ठं शतम् ऐन्द्रं द्वितीयं पर्वम् । पार्थिवं वैश्वदेव्यमके । सूक्तेन पञ्च-
विंशत्यामन्त्रं दिव्यं वैश्वदेव्यं षड्भिः सूक्तेनैव पञ्चागता मन्त्रं आन्तरोदय
वैश्वदेव्यं पञ्चदशभिः सूक्तेनैव पष्ठया मन्त्रं चतुर्धेनाक्षीयं वैश्वदेवमूनपञ्चाग-
त्सूक्तेर्नवाशीत्यधिकं त्रिंशत्या मन्त्रंस्तुष्टावति षट्त्रिंशति पञ्चगतानि वैश्वदेव्यं
पर्वम् । त्रिभिः सूक्तेस्त्रयाविंशत्या मन्त्रं पावमान्यं चतुर्थं पर्वम् । इति चतुर्भिः
पर्वभिर्वसिष्ठार्थेन वृत्तम् । “यूय पात स्वस्तिभिः सदान्” इति वसिष्ठं वाग्धाति-
ज्ञानं ध्रुवकपदम् ।

अयेन्द्रमतिवृषणो, मनु, उपमनु, व्याघ्रनात्, वर्षाश्रुद्धमुक्तो मृडोक
शक्तिरित्येतं वासिष्ठोऽस्त्रिमिस्त्रिभिः शक्तिश्चतुर्भिश्चान्यमन्त्रे पवमानं तुष्टाव ।
मृडोकं पञ्चभिश्चित्रमहा, अष्टमिरग्नि, धुम्नोकं षड्भिरश्विनौ अथ एकेन
विश्वान् देवास्तुष्टाव । अथ पराशरं शाक्यश्वनुदंशमि, गौरिवीति शाक्या
द्वाम्या पवमान, गौरिवीतिरेकादशभिः षड्भिश्चेन्द्रं तुष्टाव इति चतुरगतिमन्त्रं
रत्तरवासिष्ठं पञ्चमं पर्वम् । तदि यं पञ्चपष्ठान्यष्टगतानि मन्त्राणामयं वसिष्ठ
स्वयं, एकपञ्चाशन्मन्त्रान् वसिष्ठपुत्रान् त्रयस्त्रिगन्मन्त्रान् वसिष्ठपौत्रा दह्यु-
इत्यूनपञ्चाशदधिकं नवमि शतवासिष्ठो सहिता पूर्णा ।

यद्यप्ययं मान्यो वसिष्ठो मनुष्यलोकस्यो न स्वर्ग्यं नारतवर्षे मनुष्यलोके
सिन्धुनदप्रान्ते सरस्वतीनदोसङ्गमस्थाने सरस्वतीग्रामे वसिष्ठामिजनस्य व्याख्या-
तत्वात् । तथाऽप्युत्तरवाल्मीकिनानुग्रहवशात् तस्य स्वर्गं निवासं समपद्यतेति श्रूयते
वाजिश्रुनो तथया—

“वसिष्ठो ह विराज विदाचकार । ता हेन्द्रोऽग्निदध्यौ । स होवाच ऋषे ।
विराज ह वै वेत्य । ता मे ब्रूहीति । स होवाच किं मम तत स्यादिति । सर्वस्य
च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्ति, ब्रूया, रूपं च त्वा दक्षयेति । स होवाच—यद्गं मे
सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिब्रूया—किमु स त्याद् य त्वं न्य दक्षयेया इति । जीव-
स्वर्गं एवास्मान्लोकान् प्रयादिति । ततो हैतामृषिरिन्द्राय विराजमुवाच—“इयं

वै विराडिति” । तस्माद् योऽस्यै भूयिष्ठं लभते स एव श्रेष्ठो भवति । अथ हैतामिन्द्र ऋपये प्रायश्चित्तिमुवाच—अग्निहोत्रादग्ने—आ महत उक्त्वात् । ता ह स्मैताः पुरा व्याहृतीर्वसिष्ठा एव विदुः । तस्माद्भ्यस्म पुरा वासिष्ठ एव ब्रह्मा भवति । यतस्त्वेना अप्येतर्हि य एव कश्चाघोते—ततोऽप्येतर्हि य एव कश्च ब्रह्मा भवति । स ह वै ब्रह्मा भवितुमर्हति । स वा ब्रह्मन्नित्या मन्त्रितः प्रतिशृणु-याद्-य एवमेता व्याहृतीर्वेद”^१ इति ।

तथा चैतस्य वसिष्ठस्योत्तरकालं जीवस्वर्गवासितया तादृशवसिष्ठ-प्राणोतोऽयं वेदसहिताग्रन्थः स्वर्ग्य एवाभिजायते । तद्वर्णितानां देवानां भीमस्वर्ग वासितया सूर्यप्राणतया च स्वर्ग्यार्थविषयकत्वात् ॥

३ “मित्रः संसृज्य पृथिवीं” मन्त्रस्य संगतिकरणम्

“मित्रः संसृज्य पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह” इति श्रुतेः पृथिव्यां ज्योतिः संसर्जनाः सूर्यरश्मयो मित्रः ।

“वि यो जघान शमितेव चर्मोपतस्तिरे पृथिवीं सूर्याय” इति मन्त्रश्रुतेः पृथिवीपृष्ठात् ज्योतिरपसारयन्तः सूर्यरश्मयो वरुणः । “अहर्वै मित्रं रात्रिर्वरुणः” इति ब्राह्मणश्रुतेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । ताभ्यां च पूर्वपश्चिम-कपालौ लक्ष्येते । कपालद्वययोगिनी याम्योत्तररेखात्मिकादिगुर्वशी पञ्चचूडब्राह्मणे भगवता माहिषिना दिशामप्सरस्त्वेनाख्यानात् । भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु आहुतिर्वशीत्य-भिमतुते ।

कपालद्वययोगादुत्पन्नोऽण्डरूपो मानः कुम्भः, आपोमयं चेदमन्तरिक्षं समुद्रः । समुद्रे विह्वरद्भ्यां मित्रावरुणाम्ब्यामूर्वश्यां दिश्याहुत्यां वा सयुज्यमानाभ्यामाग्ने-याप्यरेतोनिषेकादस्मिन् कुम्भे त्रिवधाः मरुतः प्राणा उत्पद्यन्-शीतवीर्या उप्प-वीर्या अनुपपन्शीतवीर्याश्च । आद्याः सोमधर्माः सौम्या उत्तरायतनाः उत्तरा हीय सौम्या दिक् तस्यां प्रचरन्तो हीमे वरुणमखाः प्राणावसिष्ठा इत्याख्यायन्ते आपवा आप्सवा वसिष्ठा इत्येकार्याः । एते हि मरुतः प्राणा वरुणस्यत्वस्वा-भावाद्वा, अप्सु प्रविष्टा उभयोः सगन्धवादद्भ्यः पृथिवी जनयन्ति तत्राप्य-निवृत्युत्तरमुत्पन्ने पृथिवीत्वे तस्या अष्टौ व्याहृतयो भवन्ति आपः, फेनः, ऊपः, स्रिकताः, जर्कराः अश्मा, अग्रे, हिरण्यमिति । प्राथमिकी तावत् पृथिव्या व्याहृति-द्रवप्रायरूपत्वादापःशब्देनैवाख्यायते । सा चातिरिच्यते पृथिवीत्वमननाप्लाभ-मख्याभिरद्भिः । आपस्तावन्मरुतं वृष्वते, स बुद्बुदो नाम । तत्रापां निम्नगति-स्वाभाव्याद् बुद्बुदुजिरसो मन्दस्तरत्वोपपत्तावुत्क्रमणस्वभावो मरुन्मन्दव्रल

बुदबुदशिरो निर्भिद्य वह्निर्भवति । यत्र तु म तोज्ज्वलत्वादपा च भूयस्त्वाद् बुदबुद-
शिरसो मन्दस्तरत्वं नोपपद्यते, तत्रायमवरोद्धो मरुत्तियतका नोत्तरमवसन्नो
अग्रयते । वरुणश्चैमनस्यादेन्द्री शक्तिस्तत्रमणलक्षणा मरुतो निवर्तते । सोऽप्सु
दत्तात्मा स्त्र खरत्वमप्सु प्रक्षिप्य तद्भुजविनक्षणावर्माणा पृथुत्वं गतमर्थं जनयति
सा पृथिवी भृत्तिका नाम । इदानीं यावदपा इक्षणधर्मस्यैकान्तनोऽनपलापादिय
पृथिव्या. प्रथमा व्याहृतिराप एवोच्यते । तत क्रमेण परिपाकात् फनोप सिकता
जायन्ते, तथाचैनास्त्वप्सु येषां मरुता प्राशाना सयोगादप्फनोप सिकताद्याश्च-
तस्रोऽप्सगमनस्वभावा व्याहृतय क्रमेण सृज्यन्ते, ते वासिष्ठा नाम प्राणा
स्युः । वेदात्सर्वा सृष्टिर्भूत्वा यज्ञाञ्जीवतीनि सिद्धान्तः । प्राणार्गन्नानामन्या-न्य
परिग्रहा यज्ञ इति वाजिश्रुतो व्याख्यातम् ।

ऊर्जा ह्यन्न गृहीत प्राणत्वमापद्यते । सोऽममूर्जा शक्तिमानप्फेनोप सिकता-
गनो वशिष्ठप्राणोऽपेवान्न भूयो भूया गृह्णन्नात्मनि भावयति । तत एवैता-
श्चनन्ना व्याहृतयोऽदिभ समिश्रिता एकाभवन्ति । सोऽयमपा मूर्च्छनादद्भ्य
पृथिव्युत्पादक. प्राण उत्तरस्या सन्निपिगतवसिष्ठाख्यतारात्. परितो व्याप्नुवन्
लभ्यते इत्यतः सा तारापि वसिष्ठ उच्यते । तत्सम्बन्धादेव च विपुवत उत्तरस्या-
माधिक्येन वस्तु योग्या निवासभूमया लभ्यन्ते । नैव दक्षिणस्या समुद्रप्रयायामग-
स्त्याचरिताया दिशि ।

अथ कुम्भजन्मान उपगवीर्या. इतरे प्राणा यममर्माणो याम्या दक्षिणा-
यतना. । दक्षिणा हीय याम्या दिक् । तानगस्त्या इत्याचक्षते । एते हि मरुतः
प्राणा. । तेषां च -

किं न इन्द्र जिघाससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

तेभि. कल्पस्व साधु या मान. समरणेऽवधी. ॥

किं तो भ्रातरगस्त्यसखा सन्नति मन्यसे ।

विद्महि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिदं दित्ससि ॥ इति ।

(१/१७०)

इन्द्रागस्त्यमवादश्रुतेरिन्द्रसत्यत्वं लभ्यते । इन्द्रसत्यत्वस्वाभावाच्च
वरुणविरोधादप्यप्रविश्य तासामपामवयवान् विश्लेष्य तद्रमान् पीत्वा विला-
पयति । अप्फेनोपसिकतामृष्ट्युत्तरतगस्त्यास्यमरुत्सयोगादपा नियमनादप-
संमिश्रणविरोधिन्य शर्करा-अश्मा-अयो-हिरण्यमिति चतस्रो व्याहृतय क्रमेण
सृज्यन्ते । तेनाष्टौ व्याहृतयः पृथिव्या. सपद्यन्ते । अपि चैतजस्या. प्राणा. अन्त-
रिक्षरूपे समुद्रेऽपि रस पीत्वाऽन्तरिक्षममुद्रं निर्जलं कुर्वन्तीत्यत एवागस्त्यतराम्यु-
दयादूर्ध्वं वृष्टिचातुर्मास्य निवर्तते । वर्षर्तुदोषाद् रजस्वलाना सरितामपामग-

स्त्योदयादूर्ध्वं रजसामद्भ्यो विच्छेदादापः शुद्धा भवन्ति । आपश्च पृथिवीवन्धनाद् विमुक्ताः क्रमेणोर्ध्वमाकाशमनूत्क्रमन्ते इत्यतस्तदानीं भूमावन्तर्निपाताद् भूमिपृष्ठे तिर्य्यक् प्रवहराद्विद्यत्यूर्ध्वमुत्क्रमणाच्च त्रिपथगाः सम्पद्यन्ते । अगस्त्योदयादूर्ध्व-माकाशसमुद्रस्य निजलप्रायतया तत्रानिशं पार्थिव समुद्रादाप उत्क्रममाणा भवन्ती-त्ययं समुद्रोऽपि सुतरां निपीतजलः क्रमेणोपपद्यते । तदिदमगस्त्यस्याकाशसमुद्र-पीतत्वं भूमिसमुद्रपीतत्वं च लोका आहुः ।

अपि चेह द्विविधाः पर्वता भवन्ति-हिमाद्रयश्चेति । जलग्राहिप्राणतया जललिङ्गान्तर्जालिकाः फल्गुसारप्रस्तरा विशीर्णपरांजालकत्वाज्जलोच्छूनोदरत्वा-च्चात्यन्तमुन्नमन्तः पर्वता हिमाद्रयः तद्विरुद्धा जलोत्क्षेपकप्राणतया शुष्यदन्तः स्तरा दृढसारा निर्जलोदरतयोत्तरोत्तरघनीभवदङ्गा विनमन्तः पर्वता विन्ध्या-द्रयः । अप इन्धे उद्दीपयतीत्यविन्धः प्राणविशेषोऽगस्त्यो नाम । तमर्हतीत्यविन्ध्यः सन् विन्ध्य इत्याख्यायते परोक्षम् । यथा चायं हिमाद्रिर्वसिष्ठप्राणाकृष्टजलोदर-त्वादुच्छ्वयमानः प्रोन्नमुच्छङ्गः समपद्यत एवमयं विन्ध्याद्रिर्नोन्नमच्छङ्गः समपद्यत, आगस्त्यप्राणनिक्षिप्तोदकसारत्वादुत्तरोत्तरघनीभावादधोऽधः संपातोपपत्तोः । तदिदमगस्त्यस्य विन्ध्याद्रिनिग्रहणमावक्षते पीराणिकाः । अतएव चास्य मरुत्प्रा-णस्यागस्त्यत्वमाख्यायते । अयं पर्वतमशमान स्थायति संहन्तीति व्युत्पत्तेः । सर्वे चेतेऽगस्त्यप्राणधर्मा नामसामान्यादगस्त्यप्राणद्रष्टरि विदुष्यगस्त्ये भवत्या निःक्षिप्यन्ते लोकैरित्यवसेयम् अगस्तिरितित्वगस्त्यस्य परोक्षव्यवहारः ।

मत्स्यपुराणकपटितमाध्यायेऽस्यागस्त्यस्याग्निमारुतत्वमाख्यायते । तार-काद्यसुराः सामुद्रजलदुर्गप्रच्छन्नाः सुगुप्ता नाजीयन्तेत्यत इन्द्राण समुद्रंशोपयितुमा-दिष्टावग्निरुहती सहैकेन शरीरेण रूपमात्रातुमुर्वश्यां मित्रावरुणरतोभ्यामजाये-ताम् । ततोऽयमग्निमारुतोऽगस्त्यो भूत्वा समुद्रमशोपयदित्याह ।

“काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसंभव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ” ॥

इति च प्रार्थनामन्त्रमाह । तदेतदाग्निमारुतत्व जलशोपकमारुतस्यास्यो-ष्णवीर्यत्वादवसेयम् । तदित्यमगस्त्या नामोष्णवीर्या मरुतः प्राणा आख्याताः ।

तथा चायं निष्कर्षः — उर्वशीनामके मध्याह्नवृत्ते सांभ्ये उत्तरवपाले पूर्वपिन्कपालप्राणभ्यामाहुत्या यः प्राणो निष्पद्यते स वसिष्ठोमरुत्प्राणः स वरुणसखः । अथ तत्रैवोर्वशीनामके मध्याह्नवृत्ते याम्ये दक्षिणकपाले पूर्वापर कपालप्राणाभ्यामाहुत्या यः प्राणा निष्पद्यते सोऽगस्त्यो मरुत्प्राणः । स इन्द्र-सखः । तदुभयसंक्रान्तवर्मा समवीर्यो मरुत्प्राणो मत्स्यो नाम, तत्प्राणोपवर्पकश्च मध्याकाशे याम्यमत्स्यो नाम कश्चित् ताराविशेषो दृश्यते । तदित्थं त्रिविधाः सर्वे

मरुतः प्राणा । मरुतां सप्तसप्तकत्वेऽपि सहत्य सर्वे त्रिविधा एवेत्य भवन्तीति निष्कर्षो द्रष्टव्यः ।

एषा च त्रिविधाना प्राणाना मध्येऽगस्त्यप्राणद्रष्टृरुपासकस्य विदुषोऽप्य-
गस्त्य इत्येव यशोनाम प्रख्यायते स्म । स च वसिष्ठवद् भारतवर्षीय एवासीन्न तु
स्वर्गीयो देव । “अगस्त्यो नरा नृपु प्रशस्तः काराघुनीव त्रित् यत् सहस्रं ।”
(ऋ. १/१८०/८) इत्येवमगस्त्येनैव स्वस्य नरत्वप्रतिज्ञानात् । तस्य च देवेन्द्रकृपया
स्वर्गे गमनागमनसंभवो विज्ञायते ।

वसिष्ठप्राणसवाहिकाया वसिष्ठताराया उत्तरदिग्वर्तितया तदुपासना-
नुरोधेन तत्प्राणद्रष्टृर्वसिष्ठस्य विदुषोऽप्युत्तरस्या दिशि यथाऽश्रम प्रदृश्यते
तथैतस्या अगस्त्यप्राणसवाहिकाया अगस्त्यताराया दक्षिणदिग्वर्तितया तदुपासना-
नुरोधेन तत्प्राणद्रष्टृरगस्त्यस्य विदुषोऽपि दक्षिणस्या दिश्येव क्वाचिदाश्रम
प्रसिध्यति । स च गोदावरीसनिहितात् पञ्चवटीनाम्नो रामाश्रमाद् योजन-
द्वयान्तरे पूर्वमासीदिति रामायण स्मर्यते ।

तत्रागस्त्यस्य वातापोत्वलमक्षकस्य रामसमसामयिकस्यैव वेदमन्त्रद्रष्टृत्व-
मासीदिति नास्थीयते । “दुवा गोतम पुरुमीढो अत्रि ।” (ऋ. १/१८३/४)
इति मन्त्रवर्णात् पुरुमीढसमकालिकस्य तस्य रामसमकालिकत्वासंभवात् ।
अगस्त्यगोत्रप्रवर्तकस्य प्राथमिकागस्त्यस्य वसिष्ठव-मन्त्रावरुणत्व स्मरन्तीत्यादि-
वसिष्ठसमकालिकस्य तस्य सूर्यवशप्रवृत्तरप्यतिपुरातनतया रामसमये तस्या
संभाव्यमानत्वात् । अगस्त्यवशधरा सर्वेऽगस्त्या उच्यन्ते । अगस्त्यगोत्रस्य
जातिवचनत्वात् सर्वेषां तद्गोत्रजातानामगस्त्यशब्देन व्यवहर्तुं शक्यत्वात् ।
गोत्र द्वेष्टा जन्मना, विद्यया च तत्र न जन्मना गोत्रऽयमगस्त्यशब्दो ऋद्ध । किन्तु
विद्यया गोत्र पुत्रो वा शिष्यो वा यः कश्चिदेवागस्त्या ब्रह्मर्षिर्दि तदध्यक्षो ब्रह्मा-
सीत् सोऽयमन्योऽन्य काले कालेऽगस्त्यः प्रतिपद्यते स्म । तस्माद्रामसमये ऽप्यन्य-
कश्चनागस्त्यः संभाव्यते । ‘शतायुर्वै पुरुषो भवतीति’ श्रुते । सर्वेऽप्येतेऽगस्त्य-
वमिष्ठादयः शतायुषो द्रष्टव्या — इति दिक् ।

अस्यागस्त्यस्य मन्त्रसहिताया सोऽगस्त्य एक । अगस्त्यपुत्र एक । अगस्त्य
पौत्रश्चैक । अगस्त्यशिष्य । अगस्त्यपत्नी । अगस्त्यभगिनी । चत्वारोऽन्य
भागिनेयाश्चेति दशर्षया द्रष्टार सन्नि ।

तत्रागस्त्योऽष्टचंसूक्तेनाग्निमेकादशचसूक्तेनाग्निं तुष्टावेत्यूनविंशत्युच-
मानेय पर्व । चतुर्दशभिः सूक्तेर्ऋचामष्टादशशतेनेन्द्र तुष्टावेति द्वितीय पर्व ।
पञ्चभिः सूक्तेरुनचत्वारिंशना ऋग्भिः अश्विनौ एकादशचंसूक्तेन द्यावापृथिवी,
एकादशचंसूक्तेन विश्वेदेवान् एकादशभिरुपधौ, रष्टभिर्वृहस्पति, षोडशभिर-

उक्त्य, प्रतिष्ठा, सामेति त्रिलक्षणमद्वितीय किञ्चिदेव तत्त्वं ब्रह्म । यत्
उत्तिष्ठते तदुत्थ सदुक्त्य नाम । स्वतोऽनुपक्षोणं सदपूर्वं भावयतीति बृहण-
शीलत्वात् तद्ब्रह्म । उत्पत्त्यात्पद्यार्थजातं यत्र प्रतितिष्ठति सा प्रतिष्ठा नाम ।
विभक्तिं सवमिति भर्तृत्वात् तद् ब्रह्म । अद्भ्यम् उन्निर्धत्तेषु अम्भु प्रतिष्ठितेषु फन-
हिम-दनेष्माद्यर्थजातेषु यथाऽऽप साम्येन वर्तन्ति सिकता-शकराऽऽमायोहिरण्येषु
यथा पृथ्वीभावो दृश्यते, तथैतेषु सर्वेषु भिन्नप्यपि यावदभिन्न सत्तासामान्यं तत्
मयं त्रयं समत्वात् सामं नाम सवधापत् हितात्वाच्च तद्ब्रह्म । तदुत्थं लक्षणम्—
“ब्रह्मैवेयमग्रमासीदेकमेवाद्वितीयम् ।” (गो ब्रा पू १/१)

तदव्याकृतपूर्वं बृहणस्वाभाव्याद् व्याक्रियते । अविभक्तस्य विभक्त्यु-
पपत्तिर्व्याकरणम् । उन्मुखावस्थस्योद्बुद्धावस्था व्याकरणम् । निर्विशेषाद्विशे-
षाभिर्व्यक्तिरुद्बोध, मनः प्राणोवागिति सृष्टिसाक्षिर्नैविद्येनारब्ध कर्मपुरुषो वा,
मनो विज्ञानमानन्द इति मुक्तिसाक्षिर्नैविद्येनारब्धो विश्वापुरुषो वा-ब्रह्मणा
व्याकृत रूपम् । विश्वापुरुषं सृष्टिवन्वमोक्ता, कर्मपुरुषस्तु सृष्टिबन्धकर्त्ता ।
तानीमानि पृथग् ब्रह्माणि । तत्र मनस्तावद जानाना, प्राणं क्रियाणा, वागर्थ-
नामुक्त्य च भवति, प्रतिष्ठा च, साम चेति । अन्योन्याविनाभूतमेतन् त्रितय-
मेको भाव आत्मा नाम । “स वा एष आत्मावाङ्मय, प्राणमयो, मनोमय.”
(शत १४/४/३/१०) प्रतिपत्तव्य ।

आतश्चायमात्मा धर्माणि धारयमाणो धर्मो भवति । नानुपसृष्टं स कदा-
चिदुपपद्यते । प्राणं शक्ति । तेनायं कुर्वद्रूपोऽनवरतं किञ्चित्त्वराति । “न हि
कश्चित् क्षणमपि जातु निष्ठत्यकर्मकृत्” (भगवद्गीता) अनवरतं च किञ्चि-
ज्जानाति । आत्मा, प्राणा, पञ्च इत्येवं त्रिवृद्रूपं सत्यम् । यावदुक्तं स आत्मा ।
मोऽर्चंश्चरतीत्यर्का एतस्य प्राणा । अन्तर्यामि-बहिर्धर्मापेयामादिभिस्तदनु-
गृहीता पशुभावा अशितय । आत्मन्यश्नुवते इत्यशितय । उक्त्यमर्कोऽशितिरि-
त्येवं त्रिवृत्कृतं रूपं सत्यम् सत्येन रूपेण पशुषु, प्राणावस्थितिरात्मनो ज्ञानं नाम
विकासो रूपम् । तथा चायमेक आत्मा सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् सवधर्मोपपन्नश्च ।
सर्वा एताश्चेष्टा सर्वा अभिव्यक्तयः सर्वा व्यक्त्यश्चायमेका भाव आत्मा ।
नातोऽन्यत् किञ्चिदस्ति ।

तत् कार्यब्रह्माभवत् । कार्यब्रह्मणि च कार्याणां वैचित्र्यादिदं त्रैविध्यं
भिन्नाश्रयं व्यवतिष्ठते । तथाहि सूर्यो वा चन्द्रो वा पृथिवी वा, क्षुद्रं प्रतर-
खण्डा वा सर्वमिदमेकैकं ब्रह्म अधात्मानं प्रत्यमृज्य रूपं घत्त-उक्त्यं प्रतिष्ठा-
नाम चेति । यावानेव दृश्यते वश्चनं पिण्डस्तदकमेकं पृथगुक्त्यं भवति । सेयं
निरुक्ता वाक् । तस्मादुक्तं सदेनत् पारादयादुक्त्यं नाम । तदन्तर्नामो प्रतिष्ठा-
नामेन्द्र प्राणः । तत्प्रचलने पिण्डप्रचलनं, तत्प्रच्युतो पिण्डो न प्रच्यवते ।

तस्मात्सा प्रतिष्ठा नाम । अथैष पिण्डोऽतिदूरात्परिपश्यतां दृश्यो भवतीति तल्लो-
कालोकमण्डलं तदन्तर्मण्डलं च सर्वं साम ।

समं हि सर्वतो दिक्षु तद् दर्शयतीति साम नाम । तत्र दृष्टं चोक्तं महोक्तेन
समं भवतीत्यतोऽपोदं साम नाम । प्रतिष्ठा ह्युक्तस्य आत्मा साम्नश्च । उक्तं साम्न
आत्मा प्रतिष्ठायाश्च । सामाप्यात्मा प्रतिष्ठाया उक्तस्य च । नत्वेषामेकमन्येन
विना भवति । यत्सत्तया यस्य सत्ता स तस्यात्मा । तस्मादुक्तं प्रतिष्ठा साम
चात्मा इत्याह भगवान् वाजसनेयः । आत्मा हि ब्रह्म । तदित्थं लक्षणं ब्रह्मैवेदं
सर्वम् । तथाचोक्तं प्रतिष्ठा सामेति व्यस्तं कार्यब्रह्मलक्षणं बोध्यम् ।

अस्ति हि त्रिविधैतस्य ब्रह्मणो जातिः । स्वयंज्योतिः सूर्यो नाम । पर-
ज्योतिश्चन्द्रो नाम । रूपज्योतिःपृथ्वी नाम । तत्र यद्यपि सूर्यचन्द्रयोरेवाभि-
सामान्याये साम्नोऽभ्युपपत्तिः श्रूयते । “सर्वं तेजः सामरूपं ह शशवत्” इति
मन्त्रश्रुतौ ज्योतिष्येव साम्नः प्रतिपादनात् । तथापि तयोरेद्धातमां सामप्रतिपत्ते-
रुदाहरणविधया तदाख्यानं, न तु पृथिव्यां तदभावे तात्पर्यम् । समान-न्यायात्
सर्वत्र सामोपपत्तेः । अथवा रूपस्यापि तेजोविशेषतया पृथिव्यामप्यञ्चसैवेयं श्रुतिः
कृतार्था भवतीति वेद्यम् ।

सृष्टेः प्राक् सृष्टिस्थितिकाले चेत्थं ब्रह्माणस्त्रैविध्यलक्षणमात्मत्वमाख्यातम् ।
इदानीं सृष्टिक्रमं प्रदर्शयामः । अव्याकृतं तदादौ तावत् त्रेधा व्याकृतमभवत्-
मनोमयं, वाङ्मयं, प्राणमयं च । “यावद् ब्रह्म विष्ठितं^१ तावती वाक्” या वाक्
स प्राणः, तन्मनः । तन्मनस्त्वादौच्छत् । प्राणत्वादभ्यतपत् । वाक्त्वादभ्यश्राम्यत् ।
अप्राप्तार्थप्राप्तिविपरिणो मनोवृत्तिरिच्छा । मनसि तद्वासना कामः । स्वतो
मनसो निष्क्रियत्वेऽपि प्राणवैशिष्ट्याद् वृत्तिमतो यदशनाय प्राणप्रवर्त्तनावृत्तिः
साऽशनाया सेच्छा । सा द्विविधा-वासनाक्रान्तमनः समुत्था, विशुद्धमनःसमुत्था
च । निर्वासनेच्छया कृतकर्मणो बन्धकत्वं नास्ति । अतएवेश्वरस्य सिसृक्षा-
मुमुख्योर्वन्धकत्वाभावः । स वासनेच्छया तु कृतकर्मणोऽवश्यं बन्धकत्वमुपपद्यते
इति बोध्यम् । उक्तार्काशितिलक्षणायां मनोवृत्तौ मनो द्वेधारूपं धत्ते—पूर्णं
चापूर्णं च । यावन्मनस्तावान् प्राणस्तावती वाक् तत्पूर्णं रूपम् । त्रिसस्तसंभरि-
तानां मनसिप्राणावाचांसाम्येनात्मनो विशिष्टाङ्गपरिपूतः संभवात् ।

यत्पूर्णं तदुक्तं स आत्मा । अथात्मनो भूमस्वामाव्याद् वृद्धिमभ्युत्क्रम-
माणस्य मनसो यदभ्युत्थानं तत्र प्राणमात्राया असहयोगादशितिलक्षणावाचोऽ-

१. विष्ठानं संस्थानं व्याप्ति सीमा-

“सहस्रधापञ्चदशान्युक्था, यावद् द्यावापृथिवी तावदित् तत् ।
सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक् ॥”

संपत्तिरिति वाचा प्राणेन च शून्यमात्मानमपश्यत् तदभ्युत्थित मनोऽरूपा रूपम् । तद्यथा विशिष्टा मनस्वमाकाङ्क्षमाणानाममर्थानां दरिद्राणां मनः । यद्यपि नैषा वाक्प्राणमनसामेकमन्येन विनाकृत भवति । अस्ति हि निष्क्रियस्य मनसाऽभ्युत्क्रमणार्थो मनस्यन्तर्ह्यसि प्राणः । अस्ति चेच्छाविपरम्पा मनस्यैवाकः । अथाप्यशनायायामशितिं ग्रहीतुं बलं नास्ति अशनग्रहणास्त्रापेक्षितस्य बहिर्ग्राम प्राणस्य विज्ञानात्पत्तेन कर्मदोषेण चानुपाजितत्वात् ।

तत्र एव चाशित्तिर्नास्ति । तस्माद् यद्यथेच्छति तत्तथा न शक्नोत्यात्मसात्कर्तुं मित्यतस्तन्मनः शून्यमात्मानं पश्यतीत्यपूर्णत्वं मनसा ब्रूमः । यावानस्य मनसोऽन्तर्ह्यसि प्राणः । यावतो चास्येच्छा विषयभूता बुद्धिमयीवाक् तदुभयसाम्येनाशितिलाभो नास्तीति धर्मम्यात् । तदिदमुदरं तरं कुरुते तस्माद् वैषम्यं सत्रं दुःखाय कल्पते । अतश्चेयं सवामनच्छा दुःखमयी भवत्यल्पप्राणस्य । यदपूर्णं रिक्तोदरं लघुत्वाद्विचलितप्रायं विरिष्यमाणं तदचन्दचरत् तस्मादर्थोनाम । अचन-भाराधनं साधनं सपादनमशितिग्रहणाय बलग्रहणमिति यावत् । एतेन प्राणमपत्तिराख्याता । ततोऽशितिं प्राप्य पूर्णं भवदुष्यमात्मा मपद्यते । तत्रायमुक्त्वस्यार्कं एव चरन्नात्मन इच्छानामोच्यते । तथेच्छया यास्यो विषयी क्रियते मनसि, तद्वासना कामः । वाचोऽर्थस्य मानसं रूपं कामः । यावान् वा प्राणन मनसि वाचो भोगः स कामः । वाचोऽयमर्थं उत्तिष्ठन् इच्छा भवति । तमर्थं जानान कामयमान एवेच्छति ।

इत्युक्तं कामः । अर्थतत् तपो निरुच्यते । इच्छया सहैवोत्तिष्ठन् प्राणस्तमर्थमभ्येति यमिच्छति । अर्थप्राप्तिसाधनविषया प्राणवृत्तिः प्रयत्नः तत्तपः । मनोऽर्कहितकायाग्निसमुत्थापितप्राणप्रक्षोभस्तपः । उक्तं च मंत्रायणश्रुती-“प्रजापतिं प्रजां अमृजत । तां वै तपसैवासृजत । स वै स वाचमेवायच्छत् । तपो वा एष उपैति यो वाचं यच्छति । सृष्टिं प्रजानामग्निहोत्रम् । उभयत एव प्रजा सृजते-इति श्चाभ्युत्तरेति” (१/८४) ।

अपिच सत्रं च श्रूयते-“तपसो वै सा प्रजा प्रजायन् । तपस्त्वं वा एतद् गच्छति यच्छूनत्वं गच्छति । तत् प्रजायते ।” (१/१०/६) इति । श्रुतत्वमग्नि-संयोगः । वाजिश्रुतावपि तपस्वरूपं फलदृष्टान्तं श्रूयते । “एतद्वै फलस्तप्यते यदस्त्वावेष्टमानं प्यवने स यदेवोपहन्यते मृदेव भवति” (६/११) अन्यत्रापि तैत्तिरीयके कद्रू सुपर्णास्थाने श्रूयते ।

“एतत् खलु वाचं तप इत्याहुर्न स ददातीति” (त.स. ६/१/६३) दानं समर्पणम् । तदात्मनोऽवदानादेव समवनीयोऽवदाननमेवैतद्दानम् । तथाहि-‘आत्मदक्षिणं वा एतद् सत्रम् । यदा वै पुरुष आत्मनोऽवद्यति य

३५८ चतुर्थो विवेकः

कामयते तमभ्यश्नुते” (ताण्ड्य० ४/६/२०) इति ताण्ड्यश्रुतीश्रुतमात्मावादानस्यैव तपस्त्वमभ्युपपद्यते ॥

यान्येतानि यज्ञतपोदानानि कर्माणि श्रूयन्ते तपांस्येवैतानि सर्वाणि । तत्रेतावान् भेदः । आत्मा वितायमानो यत्राधिदेविकैर्देवैः संयोज्यते । मानुषे आत्मानि देवमात्मानमुत्पाद्य यत्रेन देवमात्मान दिव्यैर्देवैः सश्लेषयति तदात्मावदानं यजः । अथ आत्मनो यो विराट् यच्छरीरं तस्य कतिपयांशाः परत्र यद्यप्यन्ते तत्तपः । यथा ध्यानं वाग्नाशकं वा सर्वमिदमन्तरङ्गाणामात्मांशानामर्पणं बोध्यम् । यत्र तु बहिरङ्गाणामात्मीयानामन्नाद्यर्थानामवदानेन परत्रार्पणं कियते तद्दानमिति भाव्यम् । उत्तरोत्तरं ह्येतद्विप्रकृष्टमिति तारतम्यात् पृथक्शब्दा भवन्ति । सर्वथाऽप्यात्मावदानं तपः । प्रजोत्पत्तौ वा अग्निपरिनापेव आत्मनः कश्चित्तदंशोऽवत्तः सन् परत्रोपयुज्यते तस्मात् तत्सर्वं तप इत्याहुः । मनसोपहितस्य प्राणस्य वाचमभि यावृत्तिस्तत् तपः ।

एवं प्राणोपहिताया वाचो या स्वस्मिन् वृत्तिः स श्रमः । एकस्मादेव तत्त्वान्नानारसरूपार्थोत्पत्तौ तपविशेषप्रवर्तककामविशेष एव हेतुः । यदेव यतः कञ्चिदुत्पद्यते सेन्द्रियाद्वा निरिन्द्रियाद्वा सर्वत्रैवं कामतपः श्रमपूर्वैव सृष्टिर्भवतीति सृष्टिमात्रसाधारणो नियमः ॥

प्राजापत्यं पुरं यज्ञस्थानमस्तीति कारणात् ।

कुरुक्षेत्रमिति स्थानं क्रियते कर्म तत्र हि ॥

यदिदं किञ्चित् क्वचिद्दृश्यते तदिदं सर्वमेककं प्राजापत्यं कुरुक्षेत्रम् । तमेदं तावन् शुभ्रजनिमं मृत्युमयं विद्यात् । वाग्वाङ्मयं रित्येतत् त्रितयं मृत्युः शुक्रम् । अथैतत् सर्वं मृत्युमयममृते शुक्रनिहितं विद्यात् वाग्वाङ्मयं रित्येतत् त्रितयममृतं शुक्रम् ॥ अथ सर्वं हीदं शुक्रिप्रमन्नान्नादे ब्रह्मणि समर्पितानि सन्तीत्यग्नीषोमीय विश्वविज्ञायते ।

अथेदं सर्वमग्नीषोमीयं वाग् ब्रह्मणि सूर्यलक्षणे समर्पितानि भाव्यानि । “वाचीमा विश्वा भुवनाः यपिता” — इति मन्त्रश्रवणात् । अतश्चेदं वाङ्मयं विश्वमाहुः । अथेदं वाङ्मयं विश्वमप्यु समर्पितमस्तीति स्मृत्वा सर्वमापोमयं जगदाख्यायते । आपो हीमास्त्रिविधाभिगवांसहस्राणि । आदित्यगवोनां सहस्राच्चैतन्मयम् । अग्निगवोनां सहस्राच्चरीरे प्राणाः । वायुगवोनां सहस्राच्चरीराङ्गानि जायन्ते । प्रतिसाहस्रं त्रिजता त्रिजता गवामर्हणा भवन्ति । अङ्गानि च पट्कारो वपट्कारः स आतानयज्ञः प्रजापतिः । अथ आपोमयं चेदं सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितं प्राणमयं विद्यात् । सप्तपुरुषायमेकः पुष्पः प्राणमयस्य रूपं भवति । तदित्थं पञ्च पञ्चजना होमे पञ्चप्रकृतिकमेकं ब्रह्म । अपिचाहुः प्राण आपो वाग् अन्नान्ना-

दाविति चतुर्मुखो ब्रह्मप्रजापतिः । यत् स तु दिव परस्नात् पूयिषा अग्रम्नाद्,
यच्चतदन्तर्ग आवापृथिव्यौ विञ्चित् सधं खल्विद ब्रह्मप्रतिष्ठित ब्रह्मविज्ञायने ।
प्राणः खल्वय धाधु । स नान्तरेणाकाश मचरति । मचरन्ति चेवानि सर्वाणि
दृश्यन्ते । तस्मादाकाशे तदोत च प्रोतव । वाम काश स्थितितक्षण । प्राण-
वायुर्गतिलक्षण । तावेतौ वाय्वाकाशौ यजु पुरुष । यच्च जूषवेति व्युत्पत्ते
तदेनदाकाश परम ध्योम नाम ।

अथेतदाकाशमक्षरपुरुषे परमे ब्रह्मणि नदोत च प्रोत चास्तीति विद्यान् ।
तदेतदन्तरनम परमस्थानम् ॥ स एषोऽक्षर सर्वधामेधामेक आत्मा । अयते च-
यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित । तमेवमन्ये आत्मान विद्वान्ब्रह्मा
मृतोऽमृतम् । तदित्येकमक्षर पचब्रह्मणि द्व शुक्रे—इत्येव मष्टावास्थानानि
प्रत्यर्थं विजानीयात् ।

तत्र तावदिदमाद्यमक्षर मन प्राणवाङ्मय सत् सृष्टये प्रवर्तते । “स
वा एष आत्मा वाङ्मय प्राणमयो” इति बृहदारण्यके श्रुते ।

मन. प्राणवाक्षु च प्राण एव प्रधानम् । वाङ्मनसयोरक्रिययो प्राणवीन-
वृत्तिकत्वात् । प्राणो बलम् । बलाश्रिते हि ते वृत्ति लभेते । न च ते प्राणन
कदाचिद्विमुक्तं भवत । तत्र मनो दिग्देशकालानवच्छिन्नमपि प्राणविशिष्टतया
प्राणमानानुसारेण महच्च भवति क्षुद्र च । क्षुद्रस्य मनसः क्षुद्र कामो महत्तश्च
महानित्यनन्तविध तारतम्य निष्पद्यते । कामबलमात्रानुसारात् तदाश्रितवाचो
मण्डलक्षुद्र महद्वा नानाजातीयमुत्पद्यते । ततोऽनन्तान्ये तानि मन प्राणवाङ्मयानि
प्राजापत्यमज्ञानि कुरुक्षेत्रसज्जानि च ब्रह्मरूपाणि सभूतानि । प्राणजातय एव त्वन-
न्तविधास्तद्भेदे हेतुः । “विरूपास ईक्ष्यस्तद्दृग् गम्भीरवेपथुः । ते शृङ्गिरस
सूनवस्ते श्रग्ने परिजङ्गिरे” (१०/६२/५) इत्याद्या श्रुतय प्राणजातीनामनन्त-
विधत्वे प्रमाणम् ।

तत्राप्येकैकप्राणसामान्यखण्डे कामाद्योना नानाविशेषा अवान्तरा उत्पद्य-
यन्ते । तेषां च विशेषाणां यदविशेष पौष्टिक प्राणसामान्यखण्डमाख्यात तमसत-
प्राणमाचक्षते ऋषिप्राण च । न तद्रूप विद्यमानकार्यरूपवादस्तीत्यसदुच्यते स
यत्पुराऽस्मात्सर्वस्मादिदमिच्छन् भ्रमण तपसारिपत् तस्माद् ऋषिर्नाम । “यसद्वा
इदमग्र आसीत् । ऋपयो वाक् तेषां सदासीत् । प्राणा वा ऋपय” इति हि
वाजिश्रुति श्रूयते (६/१/१) प्राणावा ऋपयो दव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा.”
(ऐ. ब्रा. ६ अ. ३ सू. १) इत्येतरेयश्रुतिश्च । तस्मादेवासदभिधानाद् ऋषिप्राणस-
ण्डात् तदन्तः सृष्टयो जायन्ते ।

तत्र प्राणा ऋपयस्तन्वस्तपोजा.—इति श्रुत्या ऋषि-प्राणानां तस्या सृष्टि-
जनकत्वमवगम्यते । तथाहि—अव्ययपुरुषासम्बन्धे क्षरपुरुष-साधनो विश्वव्यापी

कश्चिदक्षरपुरुषः प्रकृत्या विशिष्टः सन् प्रकृतिब्रह्मणः पाञ्चविध्यात् पञ्चधात्म-
नमाधत्ते, स प्राणमयः स्वयंभूः । स आपोमयः परमेष्ठी । स वाङ्मयः सूर्यः ।
सोऽन्नमयश्चन्द्रः । सोऽन्नादमयः पृथ्वीलोकः । तत्र स्वयंभूः सत्यलोको द्यौः ।
परमेष्ठी जनलोकः पृथ्वी । तयोरन्तरतोऽन्तरिक्षं तपोलोकः । अथ परमेष्ठी द्यौः ।
सूर्यः पृथ्वी । तयोरन्तरतोऽन्तरिक्षं महर्लोकः । अथः सूर्यःस्वर्लोको द्यौः । इयं
पृथिवी पृथ्वी । तयोरन्तरतोऽन्तरिक्षं भवर्लोकः । अथेयं पृथ्वी भर्लोकः । तेऽमी
सप्तलोका उत्तरोत्तरं क्रमेण संनिविशन्ते । तत्रायं सत्यलोकः स्वयंभूर्ब्रह्मणि-
लोकः । ऋक्सामयजुषां यजुर्ब्रह्माग्निरुच्यते । यच्चजुश्चेति व्युत्पत्त्या वाय्वाकाश-
भेदभिन्नोऽयं ब्रह्माग्निः तत्रानन्ता वायवोऽमी ऋपय उच्यन्ते । ते द्विविधाः—
उन्मुग्धावयज्ञा उद्बुद्धावयवाश्च । आद्या असत्प्राणाः सत्यलोकेऽवतिष्ठन्ते ।
अथेते तपोलोकमागत्यतप्यमानाः परिक्षुब्धाः सन्तः क्रमेण तृतीये पारमेष्ठ-
जनल्लोके समागता उद्बुद्धावयवा भूत्वा द्वितीयाः पितरो जायन्ते । तपोजाहीमे
तपसैव नानारूपा जायन्ते ।

तत्रोद्बोधावस्थायामवयववर्णनो भेदादमी ऋपयोऽन्तविधा भवन्ति । तेषु
द्वादशाभिस्तुतयः स्मर्यन्ते—भृग्वङ्गिरसौ, अत्रिमरीची, पुलस्त्यपुलहौ, क्रतूदधौ
वसिष्ठागस्त्यौ, विश्वामित्रविश्वकर्माणौ इति । त एते पितृसजाः प्राणा वाच्येव
योनी आत्मानं सिञ्चन्तोऽक्षरपुरुष मनोविशेषगृहीतवलप्रयोगाद् विभिन्न-
रूपा एताः सर्वाः सृष्टीरुत्पादयन्ति । तथा चैतरेयश्रुतिराह—“प्राणो वा आयुः । प्रा-
णो रेतः । वाग् योनिः । योनिं तदुपसंधाय रेतः सिञ्चति । रेतस्तत् सिक्तं विकरोति ।
सिक्तिर्वा अग्रेऽथ विकृतिः । रेतस्तद्विकृतं प्रजनयति । विकृतिर्वा अग्रेऽथ जातिः”
(१०/३८/३६) इति । एष च प्राणो मनसंपितो वाचि सिच्यते । “सोमो वै
रेतोधाः” इति बहुधा श्रवणात् सोममयं मन एवादी कामयते, मानस रूप प्रकल्प्य
तदर्थं प्राणं नियुङ्क्ते । प्राणेन चाऽऽहता वाग् विक्रियत । त्वष्टा रूपाणि विक-
रोति । स एष सर्वसृष्टिसर्वसाधारणो नियमः ॥

अक्षरगताकाशेप्राणवायुश्चतुर्धा व्यासज्जते— इन्द्रः आत्मा पक्षी पुच्छम् ।

अथैष तः पदप्राणः स्वभावात् परिमण्डलरूपः प्रायेण संपद्यते ।
तच्चैतत् परिमण्डलं वर्णमस्वभावतस्त्रेधा विभज्यते । अभयं सामन्तं पारिवर्तञ्च ।
मध्यं वै नान्नः, मध्यमभयम् (शत. १/१/२/२३) एष खलु मध्यमः प्राणो द्वेवोप-
पद्यते—स दीर्घ्यो वा वचिन्निर्व्वीर्य्यो वा । ब्रह्मश्च विडिति वाय्याणि
(पृ. १/८२/६१) तत्र ब्रह्मवीर्य्यत्वे दिव्य भावोपपन्नोऽयमात्मा प्रणान्तवृत्तिर्धृति-
मान् ज्ञान्तिप्रवानो ज्ञानशीलः संपद्यते । क्षत्रवीर्य्यत्वे वीरभावतया स्वतन्त्रवृत्ति-
र्महोत्साहः क्षोभप्रवानः पराक्रमणशीलः संपद्यते । विड्वीर्य्यत्वे पशुभावतयाऽन्या-
नुरोधो परतन्त्रवृत्तिराश्रयसापेक्षः परार्थव्यवसायशीलः संपद्यते । एतानि

सवीर्य्याणां रूपाणि । निर्व्वीर्य्यस्तु मृतप्रायभावोपपन्न आत्मा परामिभवनीयो लघुत्वादधीरत्वाच्चाशु द्रवणशीलो भवति । यद्यपि सर्व्व एवात्मा मन प्राणवाङ्मयत्वात् त्रिवीर्य्य एवास्ति तथापि वेशेप्यानुरोधिनि व्यपदेशे पृथगिव वीर्य्यं समास्या क्रियते । तथा चायमात्मा चतुर्विधो व्यवतिष्ठते—ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रश्चेति ।

चन्द्रस्यात्मा ब्राह्मण । सूर्य्यस्य क्षत्रिय । पृथिव्या वैश्य । एतेषु सत्ता पशूनां आत्मा शूद्र — इति विवेकतव्यम् । विशेषानादरे तु सर्व्वत्र ब्रह्मक्षत्रवीर्य्यानुरोधात् प्रजापतिश्चन्द्रश्चेन्द्रशब्दश्च प्रयुज्यते । तत्र “प्रजापतिश्चरति गर्भे” इति श्रुते स प्रजापतिरुच्यते । अपि च—तदध्याश्रितास्तत्रह्ना समन्तात् प्राणा प्रयन्ते इत्येतेषां सामन्तप्राणानामेव मध्यम प्राण इन्द्र । स मध्यत सन्निध सामन्तान् प्राणानितीन्ध सन्निध उच्यते । इन्द्राश्चैते सामन्तप्राणा सप्तधा विभज्यन्ते—नाभेरूर्ध्वमधस्ताच्च द्वौ द्वौ पुरुषाविति चत्वार प्राणा आत्मा सोऽङ्गी । ततो बहिर्धा त्रय पुरुषा पक्षपुच्छानीत्यङ्गानि । तथा च “त्रिवृद्धे चक्षुः शुल्क कृष्ण लौहितम्” (३/५) इति कौपीनविश्रुते कनोनिकाकृष्ण-शुल्करक्षयदिदं वतुलवृत्तं त्रिवृद्धरूपं सपद्यते—मध्यविन्दुरनिरुक्तोऽक्षरपुरुष-सपरिष्वक्त प्राण इन्द्र, स एको भाग । त परितश्चत्वार प्राणा आत्मा, स द्वितीयो भाग । त परितो द्वौ पक्षावेक पुच्छमिति त्रय प्राणा अङ्गानीति तृतीयो भाग ।

अत्राङ्गिप्राणविगमे साङ्गोपाङ्गं विनश्यति । किन्तु यद्विगमे सत्यपि नाङ्गी स्वसत्तातश्च्यवते तदङ्गम् । यथा हस्तपादादिविगमेऽपि प्राणो जीवत्येव, नाभि-हृदयमस्तिष्काद्यात्मप्राणापायं तु सद्यः प्राणी म्रियत । तेनैतत्कायारम्भकाणां प्राणानां नाम्येन्द्रेणोपनहनतारतम्यान्मुख्यामुस्यत्वाभ्यां भेदोऽवकल्पते । यत्र यत्र प्राणोनार्थस्तत्र सर्वत्रैवमिन्द्रात्माङ्गभेदात् अविध्यमिति साधारणो नियमः (शत ६/१/१) तच्चेदमात्मप्राणाङ्गप्राणद्वैविध्यवृत्त रूपमिन्द्रस्यात्मनोऽधिष्ठानं शरीरारम्भकभूतानामायतनं विज्ञायत ।

अथेतेषां सप्तानामङ्गाङ्गिपुरुषाणां श्रीभिरिन्द्रसमिन्धनविशेषादूर्ध्वं मुदूढरसरूपाभिः पृथगिवामृतं सप्तप्राणरसमेकपुरुषमात्रं शिरो भवति । यस्म्य-तच्छिरस्तच्छरीरं तन्मर्त्यम् । वाक्प्रधानं प्रसुप्तमिव निश्चेष्टं शरीरम् । प्राण-प्रधानं जाग्रदिव कुर्वद्रूपं शिरः । शिरसि च शरीरे च पृथगिव सप्त सप्त प्राणा श्रयन्ते । देवप्रधानं शिरः प्राणमथ तत्रैतानि भूतानि देवानाश्रयन्त । आहुतयश्च देवेभ्यः क्रियन्ते न भूतेभ्यः । तेनेदं भौतिकं शिरः कृश्यतो न कृश्यति मेद्यतो न मेद्यति । अथ भूतप्रधानमिदं शरीरं, तत्रैते देवा भूतान्याश्रूयन्ते । आहुतयश्च भूतभ्यः क्रियन्त न देवेभ्यः तेनैते देवा कृश्यतो न कृश्यन्ति मेद्यतो न मेद्यन्ति ।

तत्र शारीरैः सप्तभिः पुरुषैरेकः पुरुषो भवति तमेतं पुरुषमग्निरित्या-
चक्षते । सोऽयं वागापसहकृतः शुक्रोऽग्निर्द्विविधः-मर्त्यश्चामृतश्च । यो मर्त्यः
सोऽग्निश्चित्यो नाम । यथा मनुष्यशरीरे लोमत्वग्सृग्वासामांसास्थिमज्जाशुक्राणि
चीयमानानि चित्योऽग्निर्भवति एष मर्त्यः प्रजापतरद्धभागः । तत्र सर्वाणि भूतानि
श्रितानि । अथेतत्सप्तपुरुषश्रीसंभूतैः शिरस्यैः सप्तभिः प्राणैरेकः प्राणो भवति ।
सोऽग्निरमृतश्चित्तेनिधेयो नाम । येन येन रूपेणायं चित्योऽग्निश्चीयते । तत्र
सर्वत्रायं तत्तदभ्यन्तरेऽनुस्यूतो भवतीति चित्तं निधय उच्यते ।

सोऽमृतः शुक्रोऽग्निर्वागापसहकृतः प्रजापतरद्धभागः । तत्र सर्वे देवाः श्रिताः ।
अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति (शत. ६/१) इति श्रुतेः । अपि च मन्त्रः पठ्यते
“अग्नावग्निरश्चरति प्रविष्टो ऋषीणां पुत्रो अघिराज एषः । स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते
जुहोमि मा देवानां मिथुयाऽर्कभागधेयम्” (तै.सं. १:३:७:१४) इति तैत्तिरीयपाठः ।
अथर्ववेदे यजुर्वेदे चायं किञ्चित्पाठभेदेन पठ्यते । मर्त्येऽग्नावमृतोऽग्निः प्रविष्टो
भवति । इत्थं चातिक्षुद्रं कृमिकीटशरीरं वा महाविशालं जगद्ब्रह्माण्डरूपमीश्वर-
शरीरं वा सूर्यश्चन्द्रः पृथ्वी वा यावदिदं किञ्चिद् दृश्यते तत्सर्वमेकैकं कृत्वा वहिः
शरीराभ्यन्तरप्राणाभ्यां द्विविधं भवत् मर्त्यामृतमयं विद्यात् । इन्द्र एव च मर्त्या-
मृताभ्यां द्वेधा विभक्तात्मा तेषां सप्तानां चित्यानां सप्तानां चित्तेनिधेयानां चैकः
संनहनः प्रतिष्ठेत्येवमिन्द्रामृतमर्त्ये स्त्रिवृद्भावं सर्वत्र विद्यात् ।

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । “इन्द्रस्य युज्यः सखा”
इति श्रुतेर्विष्णुसहायोयमिन्द्रोऽमृतैः शिरोघातुभिर्मर्त्यैश्च शरीरघातुभिः
सहोत्थायोत्थाय तदिन्द्रसहचारिणा विष्णुना समाकृष्टानामागन्तुकानां दिव्य-
रसानामाहुत्या यज्ञजन्यं मर्त्यामृतघातुमयं रूपान्तरं धारयमाणास्तदुभयाश्रित
एव प्रतितिष्ठति । यथा भूपृष्ठे शिलाजस्तुंगेरिकादयो दूर्वावनस्पत्यादयः कृमि-
कीटमनुष्यादयश्च । त इमे सर्वे पशुशब्देनाख्यायन्ते । तत्र यो यज्ञस्तं
शिपिविष्टमाचक्षते । “पशवो वै शिपिविष्टम्” (१/६/८) एषा वै प्रजापतेः
पशुष्ठातनूर्यम् शिपिविष्टम् । (१/११/६) । इति मैत्रिश्रुतेः । परे त्वाहुः-
शिपयो रश्मयः । रश्मिमण्डलस्यान्तर्विष्टं यत्पशुमयं प्रतिष्ठारूपं तच्छिपिविष्टं
यथैवा पृथिवी यथा द्यौः प्राणिशरीरं वेति ।

यद्यपि “एषा वाव पश्विष्टका यदूर्वेष्टका” इति वाजिश्रुती (६/२/१)
“आपोऽध्यात्मा वै पशुः” इत्यैतरेयश्रुती च (६/०/०) । अन्तःसंज्ञजीवानामेवोपधि-
वनस्पतीनां पृथिवीपोपाणां पशुत्वमाख्यायते । तथापि पोषत्वाविशेषात् तद-
संज्ञानांशसंज्ञानां च जीवानामुपलक्षणमास्थेयम् । पोषत्वं पशुलक्षणमिति यै-
रुपकरणैरस्याः पृथिव्याः पोषस्तेषु सर्वेष्वेव समानन्यायात् पशुत्वोपपत्त्या
त्रिविधानामपि जीवानां पशुत्वाभ्युपगमात् । एतेभ्योऽन्येषामप्युपकरणात्वा-
विशेषात्पशुत्वमिष्यते ।

द्वन्दासि पोषा अन्नानि सलिलान्यग्नयोऽपि च ।

पञ्चते पशव प्राण धृता आत्मनि शेरते ॥

इति वचनात् ॥

आन्तरिक्षे दिवि चैव पशव केचनोपपद्यन्ते तानिह पशुसमाम्नाये प्रदर्शयिष्यामः ॥

यद्यपि प्राणाद्यारेणैव त्रिष्वपि लोकेष्वित्यमृतेन । सार्धं मर्त्यं पशु चावोचाम । तथापि त त प्राण वाङ्मय मनोमय चाव्यभिचारेण विद्यात् । वागेव च तत्र यश इति वाचमेव तत् सर्वं वक्तुं प्रभवाम । अतएव मैत्रायणश्रुतौ “अन्नं वै वाजः । वाग्धि वाजस्य प्रसवः । सा वं वाक् मृष्टा चतुर्धा व्यभवत्—एषु लोकेषु त्रीणि तुरीयाणि । पशुप तुरीयम् । या पृथिव्या सागनी सा रयन्तरे । याऽन्तरिक्ष सा वाते सा वामदेव्ये । या दिवि सा बृहति सा स्तनयित्ना । अथ पशुषु” इत्येव लोकत्रयेऽमृतमर्त्ययोर्वक्तव्यो साम्नाश्च वाक्त्वमाख्याय प्रतिलोक पशुभावस्य वाक्त्वमाचष्टे । स्तनयित्पुरिन्द्र । यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणितिः । मन्त्रश्रुते दिव्योऽयमिन्द्रः पूर्वोक्तात् सर्वान्तर-तमादात्मरूपांन्म्येन्द्रादतिरिच्यते । अग्निवातेन्द्रा अमृता अन्तरतमाः आत्मरूपा गतिमन्तो यजू पि प्रथमा विभूतिः । पृथिव्यन्तरिक्षदिवो मर्त्या लोका पिण्डरूपा मूर्तं ऋचो द्वितीया विभूतिः । रयन्तर वामदेव्यबृहति सामानि प्राणमयसहस्राणि बहिर्मण्डलरूपाणि तृतीया विभूतिः । अथ पशवः पराश्रितात्मानश्चतुर्थी विभूतिः । तदित्य मनोमयप्राणगमिता वागियमेकधैव सती लोकत्रयपञ्चभेदाच्चतुर्धाविभूयान्नं वाजं प्रसूते । “चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ग्राह्याणां ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति” (ऋ.स १।१६।४५) इति मन्त्रोप्यत्रानुसर्धेयः ।

अत्रेपा पशूनामात्मनो यद्यपि निर्वीर्यत्वं प्राणाख्यात तथापि तदाश्रय-पृथिव्याद्यपेक्षयाऽऽयत्पवीर्य्यतया तन्नेयम् । वस्तुतस्तु तेषामर्त्यात्मनोऽपेक्षावृत्त ग्राह्याण्यक्षत्रियत्व वैश्यत्व शूद्रत्व वा यथायथ तारतम्यादुपपन्न दृश्यत । निर्वीर्य्यैकवीर्य्य-द्विवीर्य्य-त्रिवीर्य्याणामुत्तरोत्तरं चाधिकं माहात्म्यं कल्प्यम् ।

इदमत्रापर द्रष्टव्यम् । सूर्य्यचन्द्रपृथ्वीनामात्मा पूर्ण इति कृत्वा सर्वतः समानभावेन विभवनाद् धर्तुं लवृत्तत्वमस्य प्राणारयातम् । किन्त्वेतस्मात् प्रजापते विश्वस्तरसानामेकदिक्प्रचारितया तदुपपन्नस्यात्मनोऽर्धेन्द्रत्वमेवापद्यते । तत्र सूर्य्यदिग्विश्वस्तरसादाग्नेयदिग्विश्वस्तरसाद्वा पुसामात्मा । सूर्य्यविपरीतदिग्

३६४/चतुर्थो विवेकः

विज्ञस्तरसात्सौम्यदिग्विज्ञस्तरसाद्वा स्त्रीणामात्मा उभयं चेतदर्धमर्धं तस्माद-
पूर्णम् ।

अर्धत्वादेवायं पशूनामात्मा शङ्कु सवीर्यो भवति प्रत्यक् तु निर्वीर्यः ।
वृक्षाद्यन्तःसंज्ञानां कृम्यादिसंज्ञानां चात्मा न चतुर्दिक्षु समं वीर्यं लभते ।
वृक्षादीनां मूलरूपाया नाभेरूर्ध्वमत्यन्तमघस्तादत्यल्पं वीर्यम् । ऊर्ध्वं शाखोप-
शाखादिविकाशेऽपि मूलादघस्तिर्यग्दिक्षु तद्विकाशादर्शनात् । चेतनशरीरस्य च
नाभेरूर्ध्वाघरविकाशेऽपि पार्श्वयोस्तथा विकाशाभावात् । पुंसः स्त्रियो वा शरीरे
मेरुदण्डोऽर्धतमादेव विपुवन्मण्डलात् प्रजायते । “यथा वै पुरुषः, एवविपुवान् । तस्य
यथा दक्षिणोऽर्धः—एवं पूर्वोऽर्धो विपुवतः । यथोत्तरोऽर्धः—एवमुत्तरोऽर्धो
विपुवतः । प्रवाहुकसतः शिर एव विपुवान् । विदलसंहित इव वै पुरुषः । (१८३./
८४.) इत्येतरेयब्राह्मणश्रुतेः ।

अपूर्णात्वादधर्तत्वादेवायमिन्द्र आत्मानमपर्याप्तं मन्यते तस्मादेकाकी
न रमते तद्वितीयमिच्छति । यत्तु मूढतमस्य विज्ञतमस्य वा स्वात्मारामत्वं
क्वचिदेकाकिनो दृश्यते तद् द्वितीयेच्छावैकल्यमात्रम् । तत्रापि मूढतमस्य
द्वितीयसंसर्गजनितानन्दसंग्रहोपचाराज्ञानत्वनिबन्धनमकामत्वं, विज्ञतमस्य तु
स्थितिप्रज्ञत्वनिबन्धनमकामत्वं हेतुः । अरतिस्तु विश्वोद्वेगलक्षणा स्वात्मारामे-
ष्वपि नापचार्यते । तस्माज्जीवात्मनोऽपूर्णत्वं सिद्धम् ।

अपि च प्राणिशरीरोपादानभूतानां रेतसामर्द्धमर्द्धं विभज्य स्त्रीपुरुषौ
प्रसृवाते न त्वेकैक आत्मा कात्स्न्येन रेतः प्रत्याधातुमिष्टे । उभाभ्यां चात्माभ्यां
प्रसृतयो रेतसोः संसृष्ट्या चैक आत्मा निष्पद्यते । तथा च कात्स्न्येन रेतोविनि-
योगसामर्थ्यादर्शनादात्मनोऽर्धवीर्यत्वं प्रतिपद्यामहे । अर्द्धवीर्यत्वाच्चाधेन्द्रत्वं
ब्रूमः । अतएव च ।

यत्र पुमान् कृतदारो भवति अथैष पूर्णःसंपद्यते । तथा च श्रूयते वाजिश्रुती-
“अर्धमुहैतदात्मनो यन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन अथ सर्वोऽथकृत्स्नः” इति
(८।७।१।३१) । अपि च तत्रैव—“अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया । तस्माद्
यावज्जायां न विन्दते नैव तावत् प्रजायते । असर्वो हि तावद् भवति । अथ यदेव
जायां विन्दते अथ प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवति” (शत. ५/२/१/१०) अपि च
तत्रैव “तस्मात् स पुरुषोऽर्द्धवृगलमिव” इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । “तस्याय
माकाशः स्त्रिया पूर्यते एव” (श. १४।४।२।५) इति । तैत्तिरीयका अप्याहुः—
“अयज्ञो वा एष योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्रजायेरन् अथो अर्धो वा एष आत्मनो
यत्पत्नी । यज्ञस्य घृत्या अशिथिलम्भावाय” (तै. ब्रा. ३/३/३) इति ।

तत्र योऽर्धात्माऽयमिन्द्रः पशुशरीरेऽस्मिन्नुपनिर्जतः त मनुमाचक्षते ।

प्रणामितारं सर्वेषामणिमासमणोरपि ।

स्वमाभ स्वप्नधीगम्य त विद्यात् पुरुष परम्” । (मनुस्मृति १२३)

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

चिद्ब्रह्मवायुसूर्यचन्द्रपृथिव्याद्यात्मयोनिभेदादेव मनुर्पृथिव्याशरीरः चतुर्धा सप्तधा चतुर्दशधा वा विवक्षावशाद् भिद्यते । यद्यपि सूर्यरसादेवैतन्मनो सृष्टि-
र्मेत्रिश्रुतौ श्रूयते— “स चात्र दिवस्वानादित्यो यस्य मनुश्च वैवस्वतो यमश्च ।
मनुरेवास्मिन् लोके यमोऽमुष्मिन्निति” । (१/६ १२) सूर्यस्यापि ज्योतिर्गौरा-
युरिति त्रिरसस्याय मनुरायुष सपद्यते “मनुः सर्वं । आयुर्वै मनु” इति कौपीतिक-
श्रुतेः (२६/१७) । तथाप्येषा श्रुतिर्वैवस्वत मनुमाचष्टे न स्वयम्भुवादीन्
प्रत्याचष्टे । तेषामपि स्वस्वप्रभवादुत्पत्ते समानन्यायादनिवार्यत्वात् । सर्वो-
ऽयमयमर्घेन्द्रः । यस्तु मनुः सर्वं इति कौपीतिकश्रुतौ सर्वशब्दः श्रूयते स विश्वगता-
र्थानां साकल्यापेक्षो न तु प्रभववैकल्यात्सर्वार्थः ।

अथवा यथा पूर्णोऽय सूर्यस्य चन्द्रस्य पृथिव्याश्चात्मा विराजमनुममृजति ।
विराजा नित्यमनुपज्जते । एवमयमर्घेन्द्र आत्मापि विराज जनयति । विराज-
श्चाभ्युत्थितादमृतरसादुत्पन्नो वैराज प्राणो मनुरित्युच्यते ।

“द्विधा कृत्वाऽत्मनो देहमर्घेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्घेन नारी तस्या स विराजममृजत् प्रभु ।

तपस्तप्त्वाऽसृजदय तु स स्वय पुरुषो विराट् ।

त मा वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टार द्विजसत्तमा । (म स्म १-३२ ३३)

इत्यादि स्मरणात्

तस्यामित्युपलक्षणां पुमर्घखण्डस्यापि पूर्णात् प्रजापतेरिवापूर्णादस्मात्
प्रजापतेरप्यविशेषाद्विराडुत्पद्यते—इति बोध्यम् । वैराजात् मनोः पुरुषात्—
ऋषय उपतिष्ठन्ते भृग्वङ्गिरोऽत्रिवसिष्ठादयः । मनोरेव च वेदा उपतिष्ठन्ते ।
“मनोऽर्हचो भवन्ति” इति श्रुतावृक्षपदस्य सर्वेतरवेदोपलक्षकत्वात् । त इमे
भृगवाद्या ऋषय ऋगाद्या वेदाश्चेन्द्रादुत्पन्ना अमृताः प्राणा मर्त्यरसोरित्येतेषु
शिरस्येष्वमृतप्राणेषु ससृज्यन्ते ॥

अमृताग्निः, मर्त्याग्निः पाशुकाग्निश्चेत्येतदग्निविशेषत्रितय सहस्य
विराडित्युच्यते स त्रिपदाया विराजः प्रथमः पादः पृथ्वी नाम । एव द्वितीयः

पादोऽन्तरिक्षम् । तृतीयः पादो घीः । प्रतिपादममृतं च मर्त्यं च तदुभययोग-
रूपः पशुश्चेति त्रितयं प्रतिसंहितं द्रष्टव्यम् । “पशवो वै विराट्^१” इति श्रुतिस्तु
समुदाये षट्पाः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते इति न्यायादुपपाद्या । चित्यचित्तेनिधेय-
योर्मर्त्यमृतयोरन्नप्राणयोरपि विराट्त्वाभ्युपगमात् । तथाहि अन्नं विराट्
श्रीविराट् अन्नाद्यं श्रियः^२ ।” इत्यादिश्रुतेः इन्द्रस्य भोगोपकरणसाधकोऽन्नकोश-
स्तावद् विराडुच्यते एषैवान्नमाहृत्याहृत्य स्वान्तश्चरायेन्द्रायोपनयतीत्यन्नं
विराडुच्यते । ननु ताण्ड्यश्रुती- “एतद् वै विराजो रूपं यद्गीः” इति गोशब्दे-
नोपात्तस्य रश्मेविराट्त्वमुच्यते नान्तस्येति चेन्न । “विरश्मिभिः ससृजे सूर्यो
गाः^३” इति कौषीतकिश्रुती मन्त्रश्रुत्या रश्मिभिनस्यार्थस्य गोत्वप्रतिपत्तेः । तथा
चेह- “यज्ञो ह्येवेयं नो ह्यृते गोर्यज्ञस्तायते” अन्नं ह्येवेयं, यद्धि किञ्चान्नं
गीरेव तदिति^४ इति वाजिश्रुतेरन्नमेव गोशब्देन प्रतिपद्यामहे ।

वाग् गीर्द्यौस्त्येवं त्रिधा विभक्तेषु पृथ्वोरसेषु, द्वितीयो रसः पृथिव्या
लत्थाय दिवं यावदभिव्याप्तः सर्वान्नामुत्पत्तावुपादानभूतो गीरुच्यते ! “यो वा
इडां घेनुं वेदेत्यारभ्य तस्या वा इयमेव पादः, अन्तरिक्षं पादः, घीः पादः, कृपिः
पादः ।” इत्युक्त्वा असावादित्यः शिरोऽग्निरास्य चातः प्राणो गायत्र्यभिवानी
त्येवं तत्रैवाख्यानात् । पञ्चमी त्विमे सर्वे भोगास्तत्रैवोक्ताः । तथाच विराजां
गोत्वात् ताण्ड्यश्रुतिरुपपद्यते, सर्वभोगानां गोत्वादन्तःश्रुतिश्च । अथवोपादान-
कारणे गोशब्दः ततो या योनिर्दृशिष्यत स गीरभवत् “योनिर्व नामैषः^५” ।
इति श्रुतेः ।

गवामन्नरसोपनायकत्वाच्चात्तत्त्वम् । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिरसस्य
सूर्यस्य गोभ्यः सर्वरसाः सर्वाण्यन्यानि पृथिव्याभुत्पद्यन्ते तानिन्द्रो भुङ्क्ते इति
बोध्यम् अन्नोर्क् प्राणमयत्वाच्चैषा विराडेव यज्ञः । सहोन्द्रप्रतिष्ठस्तदर्थश्चेत्यत
एवं श्रूयते— “सर्वा वै यज्ञ इन्द्रस्पैव । नेन्द्रा यज्ञः^६ । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता^७”
इति । यज्ञो वै विष्णुरिति बहुधा श्रूयते ।

तेनायं विराट् विष्णुरूपेन्द्रश्चोच्यते । तस्य नित्यमिन्द्रेण संयोगात् ।
तथा च श्रूयते “विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः
सखा^८” इति । अन्नं वै व्रतमिति वाजिश्रुतिः । अपिच प्राणमयकोशे प्रत्यासन्नानां
बहूनां प्राणानामपि विराट्त्वमास्थीयते । दशदशिनी विराट् (कौपी. १७/३)

१. मंत्रा. सं. १:६:६.

३. तत्रैव २५:३.

५. मंत्रा. सं. ३:७.

७. श. ब्रा. २:३:२:३८.

२. कौपी. ब्रा. १७:३.

४. श. ब्रा. २:२:४:१३.

६. श. ब्रा. ११:१:३:४.

८. ऋ. सं. १:२२:१६.

"दशाक्षरा विराट्" इत्यादि धृदेरस्या प्राणमयविराजो दशाक्षरवत्त्व निर्धारयन्ति । तद्यथा-दश वा एतान्गणोश्चतुर्णे-अष्टौ विध्वानाहवनीय च गार्हपत्य च । तस्मादाहुर्विराडग्निरिति । दशाक्षरा हि विराट् । एताञ्च सर्वा-
नेकमित्रेवाचक्षणेऽग्निरिति । एतस्य ह्येव गानि सर्वाणिहाराणि इति वाजिश्रुतो
श्रूयते विमिन्ना वा दशधर्मा यत्र सहस्यन्ते सा विराट् तद्यथा—

★ प्राणाश्च देवा रूपयो ग्रहाश्च स्तोमाश्च पृष्ठान्नृतवो दिशश्च ।
छन्दासि सामानि दशाक्षरेषा विराट् प्रविष्टा तमनेऽभियज्ञम् ॥

वाक्प्राणचक्षुः श्रुतयः पुरोष्य शिश्न च नाभिदशमीति प्राणाः^१ ।
आदित्यवाय्वग्नि विधाभिरग्निस्त्रिधा द्विधा चन्द्रदिशस्तु सोम ॥

देवा स्त्रयस्त्रिंशदहानि चाग्नीषोमोयस्य द्विविधाहिदेवा ।
देवास्त्रयस्त्रिंशदिहाग्निपूर्वा विष्णुत्तमा एष विराट् स यज्ञः ॥

स्तोमेर्वपट्कार इहास्ति पङ्क्तिः प्रजापतिः स्तोमचतुष्टयात्मा ।
इत्थं वपट्कारप्रजापति द्वौ ब्रवीति देवौ मुनिरैतरेयः ॥

प्रजापतिः सप्तदशोऽयं नम्यस्त्विन्द्रोऽस्ति कौपीतकिराहू तो द्वौ ।
यद् ब्रह्म मत् सत्रमिति प्रमेदान्नम्य द्विधा प्राहू च याजवल्क्यः ॥

इन्द्रो वपट्कार इमी तु देवौ मतं परेषामपि तत्र नम्यः ।
इन्द्रो वपट्कार इहास्ति पङ्क्तिः स्तोमेरथो सप्तदशः प्रवेशः ॥

यमोऽग्निरादित्य इमेऽङ्गिरस्तो भृगोस्तु सोमोऽपि च वायुरापः ।
भृग्वङ्गिरोम्यामभिषममेनत् सर्वं तदन्तर्निहिता हि वेदाः ॥

प्रातःसवे मध्यसवे च साय सोमग्रहाः स्युर्दशतश्चतस्रः ।
अष्टादशस्तोमविधाः पृथिव्याः पृष्ठानि तु श्रीणि दिवश्च तावत् ॥

प्रवर्धतेऽग्निः क्रमतोऽयं सोमः प्रवर्धतेऽग्नेः क्रमतो निरोधात् ।
तथा च सोमस्थितितारतम्यादग्नेरवस्था श्रुतवः प्रमिद्धाः ॥

प्राची दिगूजां प्रमवोऽस्ति साद्यीदिग् दक्षिणाऽन्तर्निहिता प्रतिष्ठा^१ ।
पृथ्वी प्रतीची जननी श्रिया सा धर्मास्तथापो दिगुदीच्यनूक्ता ॥

छन्दो विदुर्वाग्निर्यति द्विधा तद् वाचो हि मर्त्यामृत जातिभेदात् ।
छन्दांस मर्त्यानि विशेषतोऽष्टौ संकेतितार्थानि निदानशास्त्रे ॥

आच्छान्दिता वाङ्मनसाविनाकृता विज्ञानमाच्छन्दितमस्ति तन्मनः ।
वागेव वा प्राणमयी मनोमयी मर्त्यामृताच्छन्दनमेति नो मनः ॥

विज्ञानमाच्छन्दितमुच्यते त्रिधा तद् ब्रह्मनाम्ना तदुपाधिरिन्द्रियम् ।
वेदः स शब्दो यदुपाधिरास्थित विद्यातु संस्कारमुपाधिमाश्रिता ॥
गायत्री तु च्छन्दस्तेजो वै ब्रह्मवचंस ब्रूते ।
उष्णिक्त्वायुरनुष्टुप्स्वर्गं बृहतो श्रियं च यशः ॥

पंक्तिर्यज्ञं त्रिष्टुप् त्विन्द्रियवीर्यं पशुं त्वियं जगती ।
श्रियमन्नं च विराडिति पूर्वं छन्दोनिदानमधुः ॥

छन्दोऽमृतं वेद इति प्रसिद्धं वेदोऽयमृक्सामयजुस्त्रिधातुः ।
त्रिधात्वयं विक्रमणं प्रतिष्ठा याज्ञो रसस्तेऽनुविधाः पृथग्वत् ॥

नाभेर्महोक्त्यं वहिरुर्मिवत् तनः महाव्रतं तु प्रवितोऽन्तरुर्मिवत् ।
वाग्योनिरग्निर्जलवत् स वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयश्च विक्रमः ॥

विस्त्रंसतेऽनुक्षणमप्यपानतः प्रपूर्यते प्राणनतोऽप्यनुक्षणम् ।
सोमोऽग्नितामेति च नाभिमागतोनाभेरुपेत्यन्तगतः स सोमताम् ॥

लोकश्चित्तोऽग्निः प्रथमोऽन्तरिक्ष महाव्रतं द्यौर्महदुक्त्यमस्ति ।
उक्त्यं दिवं याति महाव्रतं तु स्यादन्तरिक्षे स्थितिरत्र सोऽग्निः ॥

वितायते मध्य-विराट् परं परं महान्ति पृष्ठानि समांशमास्थिता ।
उच्यं तु मूलं विततेवितायितं सामांसयाम्यात् स रसोऽग्निरुच्यते ॥

सहस्रपृष्ठानि भवन्ति साम्यात् तानि त्रिशत्या तिकृभिर्दशद्विः ।
त्रिभिश्च भक्तानि भवन्ति तत्र प्राक्पृष्ठमृक् साम परं तु पृष्ठम् ॥

अग्ने-प्रतानं न तु सोम एष प्रतानमायाति समस्यदात्मा ।
त्रयी ततोऽग्नित्रितयेऽथसीम्यश्चतुर्थवेदोऽग्नि हुतो वहिश्च ॥

वितायमानः स रसोऽमृतं दृशं प्राप्तस्ततोऽस्तीति विदन्ति दूरतः ।
वितायमानः स रसोऽभतस्ततो वेदः प्रतिष्ठात्र विराट्प्रतिष्ठिता ॥

वाचोमितेऽश्रोणि तु सप्त वाचच्छन्दासि सामानि च सन्ति नाना ।
वदन्ति सामेति वितानसीमा सप्तत्रयो वास्य भवन्ति भागा ॥

पूर्वं प्रयाजा. परतोऽनुयाजा यज्ञस्य तनोपयजश्च केचित् ।
सर्वेऽग्नि सोमान्वयनानुक्कला घर्मास्ततोऽर्था विविधा. त्रियन्ते ॥

त्रिविधमो विष्णुरतस्त्रिपाद पादास्त्रयस्ते त्रय एव लोका ।
चित्त्योनिधेयः पशवस्तदित्य प्रत्येकलोकेऽग्निरय त्रिधास्ति ॥

एकस्य यद्विक्रमणाद्दृशेति तस्यापर विक्रमणाच्छत स्यात् ।
तस्यापर विक्रमणात् सहस्र तथा त्रिधा विक्रमते स विष्णु ॥

तदित्यमय सामन्तप्राणानां प्रपञ्च आख्यातः । अथैतद विराजो यदूर्ध्वं
किञ्चित् तत्पारावतं नाम । अन्तो व पारावत इति कौपीतकिराह यदस्मिन्
प्रजापत्येऽन्त्य इत्यते तत्पारावतम् । पारावत सोमो विराडग्निः । साम्याम-
यमिन्द्र समाधीयते । ननु “वेराज साम । अन्नविराट् । अन्न सोम । यज्ञ
स वै सोमो राजाऽन्नाद्यम्” इति कौपीतकिश्रुतो सोमस्यापि विराज्येवान्तर्भाव
इतीन्द्रविराडभ्यां द्वैतमेव प्राप्नोति, इति चेत् सत्यम् श्रुतेर्द्यावा पृथिव्यन्तर्गत
सोमामिप्रायकत्वाददोषात् । अप्स्यानो ह्यय सोमः । द्विविध ह्यपा स्थान पृथिव्या
उपगिष्ठादादित्यादुपरिष्ठाच्च । “अग्ने दिवो अणमच्छा जिगास्यच्छा देवा
ऋचिषे धिष्ण्याये । पारोचने परस्तात् सूर्यस्य माश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः”
इति मन्त्रश्रवणात् । तत्रादित्यादूर्ध्वस्य सोमस्य पारावतत्वम् । अघस्तात्म-
तस्तु सोमस्य विराट्-व न प्रतिगृह्यते । तस्यापि च तदन्नत्वनिवन्धनमभ्याहृत-
सोमस्य विराट्त्व गौणं द्रष्टव्यम् ।

अन्न विराट् अन्न साम इति हेतूपन्यासेन विवक्षितत्वावगते । अन्नप्राहि
कोशलक्षणयज्ञरूपत्वंतु विराट्त्वमग्नेरेवोपपद्यते । ‘अग्निर्व यज्ञः ॥ १५ वै
यज्ञो यदग्निः’ इति श्रुत्या सोमाहृतिलक्षणप्रदेशस्थैव यज्ञत्वेन विराट्त्व-
मिद्वान्तात् । उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये कतरश्चनेना । इन्द्रश्च
विष्णा यदुपस्पृधेया त्रया सहस्र वितर्दयेथाम्” इति मैत्रि श्रुती । ऋ० म०
६/६६/८ पठिते मन्त्रे दिष्णुमन्त्रप्रसिद्धस्य विराजः साहस्रत्वेनैव सिद्धान्तितत्वात् ।
तथा हि व्याख्यातोऽयमेतरेयकश्रुतो मन्त्रः ।

१. वा श ब्रा १:२१.

२. कौपी ब्रा. ६६.

३. ऋ स ३:२२३

४. श ब्रा. २१:४.

५. मैत्रा. स. २४.४.

“इन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाते । सोऽग्नौ दिन्द्रः । यावदेवायं विष्णु-
स्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति । स इमान् विचक्रमे लोकान् ।
अथो वेदान् । अथो वाचम् । तदाहुः किं तत् सहस्रमिति इमे लोकाः । इमे वेदाः ।
अथो वागिति ब्रूयात्^१” । इति कौपीतकिनश्च वाचो व्याप्तिमामनन्ति ।
एतावान् वै वाचो विकारो भूर्भुवःस्वरिति^२” इति । यज्ञस्याप्येतदविनाभावं
मंत्रायणोया अप्याहुः—“भूर्भुवःस्वः, एतद्वै ब्रह्म, एतत्सत्यम् । एतद् ऋतम् ।
न वा एतस्माद् ऋते यज्ञोऽस्ति^३” इति ॥ त्रय्या विद्ययाभ्ययं यज्ञः प्रमोयते—
“एतावान् वै सर्वो यज्ञो यावानेप त्रयो वेदाः, तस्यैतद् रूपं क्रियते” । “एतद्
वै सहस्रं वाचः प्रजातं यदेप त्रयो वेदः^४” इति । तथा च “अस्ति वै चतुर्थो
देवलोक आपः” । (१८/२) इति कौपीतकि श्रुत्या “अथर्वणां चन्द्रमादेवता
आपःस्थानम्” (पू. १/२६) “आपो वै भृग्वंगिरसामायतनं चन्द्रमादेवता
वैद्युतश्च” (पू० २/२४) “चन्द्रमा ह्यप्सु चरति (२/६) सोमात्मको ह्ययं वेदः” ।
(पू० २/७) इति गोपधश्रुतिवचनेभ्यश्चास्य सोमस्य चतुर्थलोकस्थत्वाच्चतुर्थवेद-
त्वाच्च ततोऽग्निरिव विष्णुविक्रमणसमाप्त्या त्रैलोक्यस्य त्रैविद्यस्यैव विराट्त्व-
मध्यवसीयते ।

सर्वकनिष्ठादित्यस्य विष्णोरेव यज्ञात्मकमहाविष्णुशरीरान्त्यावयवत्वात् ।
तथा चैतरेयश्रुतिः—“अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या
देवताः । एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वी यदग्निश्च विष्णुश्चेति^५” । कौपीतकिरप्याह—
“अग्निर्वै देवानामवराध्यो विष्णुः पराध्यः । ताभ्यामेवैतत् सर्वा देवताः परिगृह्य
सलोकतामाप्नोति” इति । (७/१) “अग्नाविष्णू वै देवानामन्नभाजौ (१६/१८)
इति च” । याज्ञवल्क्योप्याह—“अग्निर्वै यज्ञस्यापराध्यो विष्णुः पराध्यः । तत्
सर्वाश्चैवैतद्देवताः सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षे इति तस्मादाग्नावैष्णवं
निर्वपति” (३/१/३/१) इति । तथा चाग्नादयोऽष्टौ वसवः पृथिव्या ऋग्वेदस्य
च रूपम् । एकादश रुद्रा मध्येन्तरिक्षस्य यजुर्वेदस्य च रूपम् । विष्णूत्तमा
द्वादशादित्याः दिवः साम्नश्च रूपम् इत्येतावान् यज्ञः । “इतिस्तुतासो असथा
रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिणच्च मनोर्देवा यज्ञियासः^६” इति मन्त्रश्रवणाच्च ।
स विष्णुः स विराट् सोऽग्निः । तत ऊर्ध्वमापो दिशश्चायं चतुर्थो लोको वैद्युतस्याथ

१. ऐ. ब्रा. २८.१.

२. कौपी. ब्रा. ३.५.

३. मैत्रा. सं. १.८.५.

४. श. ब्रा. ५.४.७.१०.

५. ऐ. ब्रा. १.१.१.

६. ऋ. सं. ८.३.१२.

सोमस्य । अङ्गिरसो भृगवश्चेति चतुर्थो वेद स सोमः । ततो विराडन्नमिन्द्राय सगृह्णाति । अन्नभूतः न सोमोऽन्नादाद्विराजोऽतिरिच्यते ।

तथा च सर्वान्नरतम इन्द्र । तमनुपरितो विराड्विष्णुः । तमनुपरितोऽन्नसोम इतीत्यत्रिवृतृत्तमिदं सर्वमेकैकं प्राजापत्यं विद्यात् । “यद्वै किञ्च प्राणिनां स प्राजापतिः । (श ११/६/१७) इति वाजिश्रुते । इन्द्रस्यात्मनोऽग्निरन्तरङ्गम् । सोमस्य दिग्य स्वयमग्निमच्छोपेतत्वात् । स्वमावाच्याय सामो वंचुतन पुरुषेण ससृज्यते । उभयोराप्यत्वसामान्यात् । एतदव त्रिवृत्करणं श्रुतं मैत्रायण्या श्रुतौ द्वितीयकाण्डे । “देवा वंसत्रमासत कुरुक्षेत्रे अग्निं सोमा इन्द्र । तेऽनुवन्—यातमनः प्रथमं यशः ऋच्छात् तं न सहेति । तेषां वै सोमः यशः प्राच्छन् । तमभिर्ममगच्छन्तः । स हि यशस्वितमः । स गिरिमगच्छत् । तमग्निरन्वगच्छत् । तौ गिरा अग्नीषोमौ समभवताम् । स वा इन्द्रः शिथिर इवामन्यत । सोमोऽग्नीषोमा अन्वगच्छत् । ता अव्रवीत् याजयन्मेति । त वा एतया अग्नीषोमा अयाज्यताम् तस्मिन्स्तजोऽग्निरदद्याद इन्द्रियं सोमम् । तत इन्द्रोऽभवत् । इति । यशस्यत्या कुरुक्षेत्रादौ निरुद्धः । प्रत्ययं चेन्द्रायात्मनेऽग्नीषोमो नित्यमाहूयत । अयं सोमः अग्निरयस्मिन् सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरं वावशान् । सहस्रियं वाजमत्यं न सन्ति सः सवान् सन् स्तूयसे जातवेदः । इति मन्त्रश्रवणात् ।

आहूयमानः सोमोऽग्नित्वमापद्यते । अग्निश्रवायमिन्द्रमात्मानमाप्याययति । आप्यायमानस्त्विन्द्राऽदृष्टः स्वर्गं गच्छति—इत्येष ब्रह्मा विमुक्तिं यावन्नोपरमते तस्मात् तत् सत्रम् । अग्नीषोमाहूतिर्यज्ञः । नान्तरेण यज्ञः किञ्चिदपीदं वस्तुरूपं घृष्टम् । तस्मादेकैकमिदं सर्वं देवयजनभूमिस्त्वात् कुरुक्षेत्रम् । बहुष्वेव सन्निविष्टेषु परस्परैराक्षितेषु यदुत्तराग्निद्वयादौ दृश्यते यत्र बुद्धं प्रथमं सपतति यदन्यथा प्रतिपत्तौ द्वारं भवति तद् यशः । मूकमस्थूलसन्निवेशे स्थूलं यशः । बाह्याभ्यन्तरमन्निवेशे बाह्यं यशः प्रकाशो यशः ।

वाजिश्रुतौ द्वादशस्य द्वितीय-प्रपाठके, गोपथश्रुतौ पञ्चमस्य विज्ञे—‘नयि भर्गो मयि महः मयि यशो मयि सर्वम्’ इति विराजोऽक्षितविद्याया तृतीयस्तरेण यशस्त्वमाख्यातम् ।

इन्द्राग्निसामेषु च ब्रह्मसन्निविष्टेषु सोमस्तृतीयो भूत्वा द्वयोरन्ययोरक्षिता भवतीति यशस्त्वस्य सामस्याप्यद्यते । अतएव ‘यशो देव सामः (४/२/३/६) इति वाजिश्रुतिरपीदं श्रूयते । पवन इवाग्नेरद्गीर्णो माणा गिरिं प्रत्यक्षा मति-विष्णो गिरिः । अतएवाध्यात्मं वाक् प्राणचक्षुरादीनां ब्रह्माग्निरत्वमाख्यातमन्तरे-

यारण्यके (ऐ. ३/१३/) । तत्र चान्यदन्यदास्मिन्निगीर्णं भवति-इत्यतोऽपि स गिरिरुच्यते । तृतीयाद्यीरग्नेगिरिः । तत्र ह्यग्नीषोमयोरेकीभावस्तर्द्धारसो रूपम् । अग्निरनुगच्छति सोमं सोमश्चात्मानमग्नीं घत्ते । इन्द्रश्चानुगच्छत्यग्नी-पोमौ तावपि चात्मानमिन्द्रे घत्त इति त्रयं त्रिष्वक्षितं भवति न क मन्येन विनाकृतं भवतीति विद्यात् । यत्तु वाजिश्रुतौ (६।१।२।३) सोमादर्वाक् सतोऽस्या-दित्यस्य यशस्त्वमाख्यातं तदग्निरूपापेक्षम् । अग्निवाय्वादित्यानामग्नि-रूपाणामुत्तरोत्तरस्तरभावेन विन्यस्तत्वात् क्रमेण तत्र भर्गो महोयशः शब्दा उपपद्यन्ते । ते चास्मिन्नात्मनीन्द्रे सर्वेऽप्यात्मानं दधते सर्वेषु च तेष्वञ्जसाऽयमिन्द्र आत्माधीयते तस्मादन्योन्यस्यान्योन्यमक्षितं भवति । अथेन्द्राग्निसोमदृष्टौ त्वयं सोम एव तृतीयस्तरो बहिः प्रकाश इति कृत्वा यश इत्यविरोधः ।

पशुना सलोमकं चैतमिन्द्रामृतमर्त्यमयं पिण्डं बीजमित्याचक्ष्महे । तत्र मर्त्यो बीजकोशः । अमृतं मज्जा । इन्द्रस्ताभ्यां सुगुप्तो मुख्यो बीजभागो दल-वृन्तात्मकः । यथेदं मुख्यबीजं त्रैलोक्यरसाकर्षणैस्त्रिभिः प्राणैस्त्रिवृत्कृतं भवति । तथैतमिन्द्रं मनः प्राणवाग्भिस्त्रिधातुं विद्यात् । मनसा सकल्पयति । प्राणेन प्रय-तते । वाचा विकुरुते । प्राणो हि मानस रूपमनुवाचो रूपं सृजति । तत्र मनः प्राणी वाचमपीत इति वाच उल्लङ्घत्वाद् वाङ्मय आत्मा । वाचश्चेन्द्रेष्वेकत्वा-दात्मायमिन्द्र इत्युच्यते । तथा च कौपीतकिश्रुतिराह “तत् सर्वं आत्मा वाचम-प्येति । वाङ्मयो भवति । तदेतद् ऋचाम्युदितम् । नेन्द्राद् ऋते पवते धाम किञ्चनेति वाग् वा इन्द्रः । न ह्यृते वाचः पवते धाम किञ्चन” इति ।

तमिन्द्रमाकाशं ब्रुवते । आवपनमाकाशम् । अमृते च तत्राकाशे-इन्द्रवा-गाख्ये विभतामिन्द्रप्राणानां सर्वे विशेषा देवा उच्यन्ते । आग्नेयानामग्निर्या अग्नि-वाय्वादित्याः । सौम्यानां तु सौम्या बृहस्पतिदिग्भेदाद् द्विविधाः । ब्रह्माणस्पति-र्बृहस्पतिः । विद्युद् दिक् । तदित्थं पञ्चैव सर्वे देवाः । अथ मर्त्याकाशे शब्दवा-गाख्ये विचरतां मर्त्यप्राणानां रूपाणि भूतान्युच्यन्ते । ध्वनिवायवग्नयः संचारिणो विरलावयवाः असंघस्वभावाः जलमृत्तिके प्रतिष्ठमाने निविडावयवे संघशक्ति-विशिष्टे-इति पञ्चैव तानि भूतानि । एषां सर्वेषां समवायाद् भूतग्रामरूपोऽयं प्रतिष्ठा प्रजापतिः पशुप्रजापतिश्चेति बोध्यम् ।

वेदसृष्टिस्तावत् । इन्द्रामृतमर्त्यविग्रहोऽयमीश्वरो नामाद्यः प्रजापतिरका-मयत । भूयान् स्यां प्रजायेयेति । साऽश्राम्यत् स तपोऽतप्यत । स ब्रह्मैव प्रथम-मसृजत त्रयीं विद्याम् । तमन्वेवान्येऽपि सर्वे प्रजापतयः कामयमानास्तप्यन्तः श्राम्यन्तस्त्रयीं विद्यां नाम ब्रह्म स्वस्वविग्रहे पृथग्विदुर्भावयन्ति । कारणधर्माः कार्यधर्मानारभन्त इति न्यायात् ।

सेयं त्रयो विद्यैव तस्य तस्य सर्वस्यात्मनः प्रथमा मृष्टि । सा सा त्रयो विद्या तस्य तस्यात्मनः प्रतिष्ठा भवति । ईश्वरो वाऽतिष्ठुद्र कृमिकीटो वा सर्वे-
ज्येष प्रजापतिः सर्वाणि च भूतानि तस्या त्रया विद्याया प्रतिष्ठितानि दृश्यन्ते ।
ऋग्यजुः सामानि त्रयो विद्या ।

एषा चोपलक्षण चतुर्थ्या अप्यथर्वविद्याया । अग्नीसोमाभ्या विमक्तायां
सर्वस्यामपि सृष्टावग्निभक्तिरूपायास्त्रया विद्याया अव्यवहितसलग्नोच्चदेशे सोम-
भक्तिरूपाया अथर्वविद्याया अव्यभिचारेण मन्निवेशात् । न च सामाहुति विना-
ज्यमग्निः कुत्रापि रूप धत्ते । सोमसस्यैव चाथर्वणाविद्या । “अन्तरा हि भृग्व-
ज्जिरसो वेदानुदुह्यभृग्वज्जिरसो सोमपान मन्यन्ते । मोमात्मको ह्यय वेद ” इति
गापथश्रुते । ऋचामग्निर्देवत, यजुषा वायुर्देवत, साम्नामादित्यो देवतमथर्वणा
चन्द्रमार्देवतम् । इति च तत्रैव श्रूयते । सोऽय त्रया विद्यायामथर्वविद्योत्तराया
ब्रह्मणि प्रतिष्ठित प्रजापतिर्ब्रह्मावच्छिन्नत्वाद् ब्रह्मोच्यते । आत्मना ब्रह्मणा
सृष्टाऽय वेदोब्रह्म । वेदावच्छिन्नस्यैवात्मनः सर्वत्र स्वरूपाधानान्ताय वेदो ब्रह्मणो
व्यतिरिच्यते । विशिष्ट ह्येक ब्रह्मेति विद्यात् ।

वेदत्रये सहस्रशब्दः

प्रजापतेरेव सन्तापमानस्य सन्तानभूता इमे वेदा अभवन् तथा च मनः-
प्राणान्म्या कृतोदरा वागेवैते त्रयो वेदाः । सोऽयमस्य वाचः सन्तान सहस्र-
मित्युच्यते । “एतद्वे सहस्रं वाच प्रजात यदेते त्रयो वेदाः” इति श्रुते ।
त्रय इत्युपलक्षण चतुर्थस्यापि नान्तरीयकत्वात् । तत्तरीयब्राह्मणे साहस्रस्यास्या-
ग्निपोषत्व श्रूयते—“अग्निर्न्यवर्तयत स साहस्रमपुष्यत् । पृथिवीन्यवर्तयत सोपा-
धिर्वनस्पतिभिर्पुष्यदित्यादि तिस्रो वाच ईरयति प्रवह्निरिति मन्त्रस्येहापि
तात्पर्यं सम्भवति ॥ तस्यैतस्य बीजपिण्डस्य शिपिविष्टाख्यस्य विष्कम्भः सहस्र-
प्रगुणितो यावदवकाशे प्रथमानो ध्रियते तावदवकाशा इमे वेदा इत्यतः सहस्रं
नाम । “सहस्रधा पञ्चदशान्युक्त्वा यावद् द्यावापृथिवी तावदित् तत् । सहस्रधा
महिमानः सहस्र यावद् ब्रह्म विष्ठित तावती वाक्” इति मन्त्रश्रवणात् । तथा
चास्य प्रजापतेर्द्वे पृष्ठे सम्पद्येते—इन्द्रामृतमर्त्यपशवन्त शिपिविष्टाख्यमन्तः पृष्ठम् ।
सहस्रान्तं तु बहिः पृष्ठम् ।

प्रजापतिश्चेत्य दशविध सम्पद्येते—इन्द्रस्तावदनिशक्तो नभ्यो वा प्रजापतिः ।
आत्माङ्गलक्षणोऽमृतभागो देवः शिरोऽग्निनिधेयाग्निर्वा प्रजापतिः । आत्माङ्ग-

१. गो. ब्रा. ५:२.७.
२. गो. ब्रा. १.२६.
३. तै. ब्रा. २.११.१.
४. ऋ. सं. १०:११४.८.

लक्षणो मर्त्यभागो भूतं शरीरं चित्याग्निर्वा प्रजापतिः । आपघिवनस्पतिचेतनादि प्राणिजातानि पशूः प्रजापतिः । त्रयी विद्या तु ब्रह्म वा यज्ञो वा सहस्रं वा प्रजापतिः । अथर्ववेदस्तु ब्रह्म वाऽथर्वा वा प्रजापतिः । चातुर्विद्यमात्मनश्छाया छन्दो वा प्रजापतिः । मर्त्यान्तः स प्रतिष्ठा वा यज्ञो वा विराड् वा प्रजापतिः । षष्ठ्यन्तस्तु विराड् वा जिपिविष्टो वा यज्ञो वा प्रजापतिः । सहस्रान्तोऽथर्वान्तो वा सर्वः प्रजापतिरिति ॥

तदित्यं दशविधत्वेऽपि प्राधान्यात् त्रैविध्यमेव नेयम् नभ्यइन्द्रो-निरुक्तः प्रजापतिः सा प्रातिष्ठा । जिपिविष्टो विराट् प्रजापतिः तदुच्यम् । सर्वे लोकाः सर्वे देवाः संवत्सरः प्रजापतिः तत्साम । इत्यमेतं त्रिवृद्धतमात्मानं विद्यात् ।

अत्रयं वाजिश्रुतिर्द्रष्टव्या—“आपो हवा इदमग्रे सलिलमेवास अकामयन्-
वथं नु प्रजायेमहीति । ता अश्राम्यत् । तास्तपोऽतप्यन्त । तासु तपस्तप्यमानासु
हिरण्यममाण्डं सवभूव । अजातो ह तर्हि संवत्सर आस । तदिदं हिरण्यममाण्डं
यावत्संवत्सरस्य वेला तावत्पर्यप्लवत् । ततः संवत्सरे पुत्रपः समभवत् । स
प्रजापतिः । स इदं हिरण्यममाण्डं व्यरुजत् । नहि तर्हि काचन प्रतिष्ठास । तदेत-
मिदमेव हिरण्यममाण्डं यावत्संवत्सरस्य वेलासीत् तावद् विभ्रत् पर्यप्लवत् ।
स संवत्सरे व्याजिहीर्षत् । स भूरिति व्याहरत् । सेयं पृथिव्यभवत् । भुव इति
अन्तरिक्षमभवत् । स्वरिति द्यौरभवत् । स एवेमान् लोकान् जातान् संवत्सरे
प्रजापतिरभ्युदतिष्ठत् । स सहस्रायुर्गजे । सोऽर्चच्छ्राम्यंश्चार प्रजाकामः । स
आमन्नेव प्रजापतिमवस । स आस्येनैव देवान्सृजत् । ते देवा दिवमभिपद्या-
सृज्यन्त । तस्मै स सृजानाय दिवैवास । तदहरं कुरुत । अथयोज्यमर्वाङ् प्राणस्तेना-
सृजानसृजत् । त इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त । तस्मै स सृजानाय तम
इवास । तां रात्रिमकुरुत ते अहीरात्रे । स ऐकत प्रजापतिः । सर्वं वा अत्सारिणं
य इमा देवता असृक्षीत । स सर्वत्सरोऽभवत् । सर्वत्सरो ह वै नामैतद् यत्
संवत्सर इति । स ऐकत-इमं वा आत्मनः प्रतिभामसृक्ष यत्संवत्सरमिति
तस्मादाहुः प्रजापतिः संवत्सर इति । ता वा एताः प्रजापतेरधिदेवता असृज्यन्त-
अग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः । ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे ता अर्चन्त्यः
श्राम्यन्तश्चेहः । तत एत परमेष्ठी प्रजापत्यो यज्ञमपश्यच्चर्शुर्गोमासौ ताम्या-
मयजत् । स आपोवाऽभवत् । आपो ह वा इदं सर्वम् ! ता यत् परमे स्थाने
तिष्ठन्ति तस्मात् परमेष्ठी नाम । स परमेष्ठी प्रजापति पितरमब्रवीत् । कामग्रं
वा अहं यज्ञमदर्श तेन त्वा याजयानोति । तमयाजयत् । स इष्ट्वा अकामयत्
अहमेवेद सर्वं स्वर्गस्य त स प्राणाऽभवत् प्राणो वा इदं सर्वम्, अयं वा प्राणो
योऽयपवते । स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमयाजयत् । स इष्ट्वा वागभवत्, वाग वा
इदं सर्वम् । तस्मादाहुर्निद्रो वागिति । स इन्द्रोऽनीपः मावयाजयत् तयोरन्नाद
एवान्यनरोऽभवदन्नमन्यतरः । अन्नाद एवाग्निरभवत् । अन्नं सोमः । अन्नादश्च

वा इदमवममञ्च । ता वा एता पञ्च देवता एतन् कामराण तानाश
जयन्तति ॥ (शत १११६।१।१६) , निवासनऽभिचरणं च त्मरियातु
'परमष्टिना वा एष यज्ञाऽग्रानीन । तन् म परमा काष्ठागमञ्चन । तन्त्र
मिरदासयत । तन्त्र परमा काष्ठागमञ्चन । तनाम्नापामो निरवासयत
तनाम्नीपोमो परमा काष्ठागमञ्चनम् । इति नत्तिरायक निवापा
प्रयागात् ।

प्रजापत मर्वात्मन प्रतिमाहणं निर्वसनं सवत्सरस्त इमं देवा । त्मर
छद्मगतो गुप्ता प्रच्युता गति त्मर । यथा मृगयुगञ्चति । यथा वा शन शुने
व्यापादवायात्मानं गात्रयित्वा दूरमपसरति । तथा प्रजापत रया प्रच्युत
वहिर्घा गता सवत्सर इन्द्रवाच परिताऽग्निरक्षाद । त परित सामाऽग्रम ।
सवमभि-याप्यनदाप प्रचरन्ति । पराजने प्राणा वायुरिन्द्राख्य पञ्चनम-
भिध्याप्नोति । एतच्च पृथ्वी चन्द्रविग्रहात्मकप्राजान्त्य सम्बन्धनाख्यातम् ।

तत्रैव दिवमभिपद्य दिवा देवानां, पृथ्वामभिपद्यतु रात्रावसुराणां समा य
मानत्वात् । पृथ्व्या स्व रश्मयस्तामसत्रादसुरा । सूर्याहितरश्मयस्तु पृथिव्या-
घातनं प्रतिफलितं क्षीप्यमनत्वाद्वा । सूर्यो त्विदं प्रकर्षात्तामी असुरा स्थान
लभत । तत्र रात्रेरभावात् । तथाच श्रूयते वाजि श्रुती । “ ता स्तत एव पाप्मना
विध्यत् । त तत एव पराभवन् । तस्मादाहु — नैवदस्ति यद्वैवसुर यदिद
म-वाख्यात्वदुद्यते इतिहामत्वत् तस्मादेनद् श्रुचाम्भूक्तम्” । “न त्व युष्मत्स
कतमञ्चनाहनं तस्मिन्नामधवन् कश्चनासीत् । मायत् मा ते यानि युद्धान्याहुर्नोद्य
शत्रु न नु पुरा युयुत्से” । इति (श ११/१/६/१०) प्राण पूर्वपक्ष आप्यायन-
क्रम । तस्य प्रतिपदृष्टि । अपानोऽपरपक्षऽपक्षपञ्चम । तस्य प्रतिपत् पूणमा
सेष्टि । प्राणापानाभ्यां हीमे देवासुरा असृज्यन्तति दशपूणमासेष्ट्या तदुत्पत्ति
माचक्षते । पृथिव्या सम्बन्धश्च मैत्री श्रुती श्रूयते । स वै त्रिवृत एव प्राणानाय-
तनमचायत् । ते प्रजा असृजत । ऊर्ध्वं उदतृणत पूर्वपक्ष पञ्चदशस्तेन देवानमृजत
ते देवा ऊर्ध्वा आप्यायन् । अवाडवातृणदपरपक्ष पञ्चदश तेनासुरानमृजत ।
तेऽसुरा अवाञ्च प्राध्वसन्त । दिवा देवानमृजत नक्तमसुरान् । ते देवा शुक्ल
अमधन् कृष्णा असुरा । सत्येन देवानमृजताऽनृतनासुरान् ते देवा सत्यमभवन्-
नृतमसुरा । दक्षिणेन हस्तेन देवानमृजत सव्येनासुरान् । ते देवा वीर्यवन्तो-
ऽभवन् । मृद्वाअसुरा स तदेवनाविन्दत् प्रजापतियंत्राहाप्यत् । ना अस्यान्यद्वातृत्व-
मासीत् प्राणात् । स वा इन्दुमेवान्तरात्मन्नायतनमचायत् । वीर्यं वै प्राण । वीर्य-
मिन्द्र । वीर्य एववीर्यमजुहोत, इति ।

१ शत्रा १११६११६

२ तत्रा ४२

३ शत्रा १११६१०

अत्र त्रिवृत् प्राणः पार्थिवोऽग्निरेकविंशत्यादित्यः इति तैत्तिरीयके परि-
भाषणात् पृथ्वी विषयकत्वं लभ्यते । पृथ्वी प्राणायतने हीन्द्रप्राणे दिव्यप्राणस्या-
हूयमानस्याप्यायनापक्षयाम्भां देवासुर स्वरूपसिद्धिः । अत्र देवा असुरा इत्युपलक्षण-
मितरेषामपि नभस्थानामम्भस्थानाम्” ! चत्वारि वै नभांसि-देवाः, पितरो, मनुष्याः,
असुराः, (सर्वेषु ह्वा एतेष्वम्भो नभ इवेति मैत्रिश्रुतेः । (खिलकां, गो. २ प्र.)
“तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि देवाः, मनुष्याः पितरोऽसुराः । तेषु सर्वेष्व-
म्भोनभ इवेति तैत्तिरीय श्रुतेश्च ।” तेषां चतुर्णां सयोनित्वात् तेषां चैषां
गौर्योनिः । एषां चतुर्णामुत्पत्त्यनन्तरम्” । ततो या योनिरुदशिष्यत सा गौ-
रभवत् । योनिर्वेनामेप” इति मैत्रिश्रुतेः । तत्र पृथिव्या वा चन्द्राद्वा प्रति-
फलिता गावो यावत्यो दिवमभिपद्य प्रवर्तमानाः सोमसमृष्टाः सूर्यगावः पितरः ।
“सर्वासु दिक्षु पितरः,, इति (मैत्रि १/७/१६) इति श्रुतेः । “तिर्यञ्चः पितरः”
इति श्रुत्यन्तराच्च । सूर्यपतिदिग्दृष्टाः । पृथिव्याश्चन्द्रस्य वा स्वीयागावोऽसुराः
अज्योत्तष्ट्वादिमे कृष्णाः । त्रयोऽप्यमी निमनस्काः । यास्तु पशूनां प्राणिनां
मनोयुक्ता गावस्ते मनुष्याः । चक्षुर्विभक्तिश्रुत्या ह्येतैनूच्यन्ते । तथा हि मैत्रि-
श्रुतिः “यद्विवा पश्यामस्तद्देवानां चक्षुषा पश्यामः । असौ वा आदित्यो देवानां
चक्षुः । यज्ज्योत्स्नायां पश्यामस्तत्पितॄणां चक्षुषा पश्यामः । चन्द्रमा वै पितॄणां
चक्षुः । यत्तमिस्रायां पश्यामस्तन्मनुष्याणां चक्षुषा पश्यामः । एतावद्वा नः स्वं
चक्षुः यदग्नेरन्ते पश्यामस्तदसुराणां चक्षुषा पश्यामः । उच्च वा एष दीप्यते
निचरिष्यति,,—इति । तथा चेह पृथिव्यां चन्द्रे वा यावन्तोऽग्निवाय्वादित्या
अमृताः प्राणास्ते देवाः । सौम्या प्राणाः पितरः । भौतरसात्मका मर्त्याः प्राणा
असुराः । हिरण्यमा देवाः । राजताः पितरः आयसा असुराः । एत एव च त्रयः
प्रज्ञा युक्ताः प्राणा मनुष्या इति सिद्धम् ।

यद्यपीदं प्रजापत्यमिन्द्राग्निसोमैस्त्रिधातुपूर्वं व्याख्यातमिह त्वद्विस्तचचतुर्धा
व्याख्यायते इत्यापातविरोधः प्रतिभाति तथाप्येषां विद्युत् इव सोमेन सालोव्यात्
सलोकेषु च सर्वेषु सर्वेषामन्यतमस्य वा ग्रहणे कामचाराददोपात् । अपि चैता
आपो द्विविधाः अग्रिया परिणताश्च । ईश्वरविग्रहेऽभिजिद्विग्रहाविग्रहे सूर्यविग्रहे
पृथ्वीविग्रहेऽपि वा पूर्वं पूर्वं विग्रहावच्छेदिका अग्रियाः । ताभ्य एवोत्तरोत्तर-
विग्रहावच्छेदाय परिणम्यमानाः परिणता तत्राग्रिया एवैता उत्तरोत्तरा दहर-
स्वरूपाधानायान्यथा प्रवर्तन्त इति ना पूर्वत्वे परिणतानाम् । इन्द्राग्निसोमास्तु
परिणताभ्यः प्रजायन्ते इत्यपामत्राघिक्येऽपि प्रस्थानभेदादविरोधः । प्रतिविग्रह-
मद्भ्यः प्रजातानां देवानां त्रित्वेनैवावच्छेदस्येष्टत्वात् ।

तत्रापि द्वौ विभागी द्रष्टव्यौ । इन्द्रोऽन्य । अग्नीषोमौ चान्य । मन प्राण-
वाङ्मयब्रह्मात्मकत्वेऽपि वाचो यशस्त्वा यमिन्द्रो वागिति श्रूयते । स हि यज्ञा-
धिष्ठातृत्वाद् यज्ञफलभोक्तृत्वाच्चको विभाग । अग्नीषोमौ तु यज्ञस्वरूपारम्भ-
कर्त्तादन्यो विभाग । तत्राग्नेश्चैविध्यादग्निवाय्वादित्यसामश्चतुष्टयात्मक-
मपीम विभागमिच्छन्ति । तथाहि—भगवान् याज्ञवल्क्य प्राह-त्रयो विद्या
ब्रह्म । सा प्रतिष्ठा । तस्या प्रतिष्ठिता ब्रह्मप्रजापतिस्तप्यन् वाचोलोकात् अपो-
ऽमृजत । आम्न्योऽद्भ्योऽधिप्रजायेयेति कामयमान प्रजापतिरनया त्रया विद्याया
सहाप प्राविशत् । यावती सा विद्या तदैकमानन्दमस्त्यास्य भर्गस्यास्य वा सम-
वर्तत । वतुर्लवृत्तृरूपो गर्भकोश आन्दम् सामान्ता च सा पृथिवी । याऽया गर्भं
प्रासीत् सोऽग्निरभवत् । स यज्ञ प्रजापति । स यज्ञो वेदस्तापते । एतावान् व
सर्वो यज्ञो यावानेप त्रयो वेदस्तस्यैन्द्रप क्रियते । एष यानिराशय एनस्तिन्नाशय
त्रिधातुरिवैषा विद्या शेते । एतद्वै सहस्र वाच प्रजात यदेप त्रया वद^१ ॥

संपा त्रयो विद्या ब्रह्मैव प्रथमममृज्यन् मुख ह्येतस्मैयद् ब्रह्म । यदेतद्
ब्रह्मकपालमासीत् तेषा पृथिव्यभवत् । साऽकामयत-आम्न्योऽद्भ्योऽधीमा
प्रजनययमिति ता सक्लिश्याप्सु प्राविशत् । तस्याप पराङ्मुखत्वात् स
कूर्म्मोऽभवत् । अथ यदूर्ध्वमुदीक्ष्यत तेनेता अद्भ्यो वक्ष्यमाणा नवसृष्टयोऽभूवन्
तत्र तावदिय पृथ्वी सर्वापि एवानुव्येत् । तदिदमेकमेवरूप समदृश्यत आप एव ।
तद्रूप स थान्तस्तप्त फनममृजत । फरूप थान्तस्तप्त क्रमेण मृद शुक्लामूप-
सिकत शर्करामशमानमयोहिरण्यमोषधिवनस्पत्यमृजत । तेनेमा पृथ्वी प्राच्छादयत ।
यथा त्वगमृदस्रास्थिमज्जादयो लोमानि च शरीरघातव शरीरमग्नि प्रच्छा-
दयन्ति ।

तथैत अणुफलोपसिक्ता शकरादमायाहिरण्यानि आपधिवनस्पत्यादीनि
पशुत्पाणि च पृथ्वी घातव पाथिव्रमग्नि प्रच्छादयन्ति । ता एता नव सृष्ट-
यश्चोद्यमानाश्चित्ताग्निरूपम् । सा पृथ्वी नाम । अथ याऽस्या पृथिव्यामग्नि
म चिते निधय । स पृथ्वी लोकपाल । तदेतदमृत मर्त्यञ्चेत्युभयमिन्द्रेण नद्ध
ममिद्ध विद्यान् । यस्तु तदुपरिष्ठात् सनिविष्ट कूर्म्म सेऽमृत साहस्रं मर्त्यो
रस पश्यकाकार परिच्छिन्नसनिवेशनया कश्यपो नाम । स च दधि-घृत-मधुमयो-
ऽयत्रमाख्यात । तत्र दध्यव पृथिव्या म्य विद्यात् ।

तत सोऽग्निना पृथिवी मिथुन समूय द्वितो^१ मानः पोषास्य महस्यास्य वा
समवतयत् । तदन्तरिक्षम् । यो गर्भोऽन्तरासीत् स वायु । अथ वायुना साऽन्नरिप
मिथुन समूय तृतीयमानः यशस्यास्य समवर्तयत् । सा द्यौ यो गर्भं स आदित्य ।

अथादित्येन स दिवं मिथुनं संभूय चतुर्थमानन्दं रेतस्याख्यं समवर्तयत् । ता दिशः । तत्रेदं रेतश्चन्द्रमा असृज्यत । त एते चत्वारो लोका अभवन् । त्रयोऽग्निलोकाः । दिग्गन्त्यः सोमलोकः । अथेपु लोकेषु स मनसा वाचं मिथुनं संभूय क्रमेण प्रजा असृजत । वसून् रुद्रान् आदित्यानग्निलाकेषु । विश्वान् देवांस्तु दिक्षुपादधात् ।

तदित्यमयमाप्यः सौम्यो दिश्यो वैश्वदेव्यो वा चतुर्थो विभागो भगवना याज्ञवल्क्येन (श. ६/१/२) वेद चातुर्विध्यानुरोधात् स्थूलमानादेकधैत्र समस्याख्यातः तदनुरोधेनैव च कौपीतकादयः प्राहुः “चतुष्टयं वा इदं सर्वम्” (२/१/७) इति । वस्तुतस्तु पूर्वम्यास्त्रिभ्योऽनन्तरमिह द्वौ विभागौ द्रष्टव्यौ । ब्रह्माणस्पत्यो वार्हस्पत्यो वा दिश्यो वैश्वदेव्य एकः । तच्चतुर्थं रेतस्यमानन्दम् । मनसा वाचं मिथुनं संभूय तु तत्र सोऽङ्गिरसोऽजनयत् । त इहाप्स्वभवन् । अथ वैद्युत आप्यो वैश्वदेव्यो द्वितीयः । तदुत्तमं पञ्चमानन्दम् । मनसा वाचं मिथुनं संभूय तु तत्र भृगूनजनयत् । त इह ऋष्वभवन् । यथा चाग्नि वाय्वादित्यानामानन्दत्रयधिष्ठातृणामग्नित्वं तथैतयोर्ब्रह्माणस्पतिविद्युतोश्चतुर्थपञ्चमानन्दाधिष्ठात्रोः सोमत्वम् ।

परे त्वनयोरग्नित्वमभिप्रेत्यैतदान्दयोर्द्विदैवत्यमिच्छन्ति । ‘ब्रह्म वै वृहस्पतिः क्षत्रं सोमः । एतौ ह वा अस्य सर्वस्य प्रसवस्येशाते यदिदं किञ्च । (१० अ०) ।” इत्यैतरेयश्रुतौ वृहस्पतिसोमयोर्भेदेन व्यपदेशात् । आपो वै भृग्वङ्गिरसामायतनं चन्द्रमादेवता वैद्युतश्चेति” (पू० २:२४) । “चन्द्रमा वैद्युतश्च भृग्वङ्गिरसामिति च” (पू. ५:१५) । गोपथश्रुतौ विद्युत्सोमयोर्भेदेन व्यपदेशात् । उभयधर्मानुयायित्वादग्निविशेषत्वं सोमविशेषत्वं च वृहस्पतिविद्युतोर्द्रष्टव्यमित्यपरे ।

परे त्वाहुः तयोर्भिन्नत्वादेव तत्तदुपलक्षितलोकस्य भिन्नत्वमित्यान्द द्वैविध्यमुपपद्यते । अपां दिशां चोभयत्रा विशेषेण सत्त्वात्तूभयोरैक्यं पश्यन्ति । अत एव च लोकवेदयोश्चतुष्टयं श्रूयते । तद्यथा कौपीतकि श्रुतौ ‘अस्ति वै चतुर्थो देवलोक आपः” (१८/२) इति यथा चाथर्वणश्रुतौ—“चत्वारो वा इमे लोकाः पृथिव्यन्तरिक्षा द्यौ रापः । (२/१३) इति । चत्वारो वा इमे वेदाः ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेद इति । चत्वारो वा इमे देवा. अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः (२/१६) इति । “यद्यप्यपां विकारत्वाच्चत्वारोऽपि लोका आप एव सन्ति तथापि त्रिष्वप्येषु विकाराधिवयात् यथा वैरूप्यं भूयस्त्वं न तथा चतुर्थं इत्यतो दिशामपत्वेनैव व्यवहारः ।

‘सोऽयमप्सु प्रत्यन्तत्वं निवन्धनो दिक् शब्दः । तेन पञ्चलोकाभ्युपगमपक्षे आपो, दिशश्च भिद्यन्ते । पञ्चमस्य दिक्त्वेऽपि चतुर्थस्य दिक्त्वाभावात् । चतुर्लोकाभ्युपगमपक्षे त्वापो दिशश्चैकोऽर्थः । अत एवाथर्वसंहितायां चतुर्थस्योन-

चत्वारिंश.सूक्ते "पृथिव्यामग्नये अन्तरिक्षे वायवे दिव्यादित्याय दिक्षु चन्द्राय समनमत्,, (८/३६/१/८) इति पृथिव्यादिलोकप्रसङ्गे चन्द्रसम्बन्धेनाप् स्विति वक्तव्ये दिक्ष्विति श्रूयते ।

अथयच्चतुर्थे सौम्यान्दे वैश्वदेव्य वाजिध्रुती श्रूयते । तदपीह द्विविध विद्यात् । अग्निमम आदित्य इत्येतेऽङ्गिरसः । एषा त्रयाणा सहतानां यदेक रूप तदाङ्गिरस वैश्वदेव्यम् । सोमो वायुराप इति भृगव । तेषा यदेक रूप तद् भार्गव वैश्वदेव्यम् । "एते वै सर्वे देवा यद्विश्वेदेवा,, । (४/१४) इति कौपीतकिश्रु-
तिरापेक्षिकानेकदेवत्यमभिप्रैति न त्वेकहेलया सर्वेषा देवाना समुच्चये तत्तात्पर्यं नेयम् । तथा सति दिव्यन्द्स्यान्तरिक्षेऽग्न्यस्य वैश्वदेवस्य समवापत्तेः । विभिन्ना-
नेकदेवतान्वयभेदात् वैश्वदेव्यानि मिद्यन्ते । तत्रैतयोश्चतुर्थपञ्चमान्दयो. सौम्य
वैश्वदेव्यद्वय विद्यात् ।

इत्थ चाग्निना वसुभिर्वायुता रुद्रादित्येनादित्यैर्वृहस्पतिनाऽङ्गिरोमि-
विद्युता भृगुमिश्र च वृत्तान्येतानि पञ्चान्दानि प्रत्यर्थमुपपद्यन्ते । त इमे पञ्च
लोका । तेषामुत्तरोत्तर परिवर्द्धमानायतनत्व श्रूयते मन्त्रायणोमे । "उत्तरो
त्तरो हि लोको ज्यायान्, इति ।

तेऽत्रेतेषु पञ्चवस्वान्देषु लाकेषु या. प्रजास्ता देवता उच्यन्ते । देवता द्वेवा
विमज्जन्ते । देवाश्च पितरश्चेति अग्निममस्त्विनः प्राणा देवाः । सोम यमस्त्विनः
प्राणाः पितरः । अग्निमनु सर्वे देवा ऋच्छन्ति सोममनुर्वपितरः तत्र अष्टौ
वमवः प्रथमान्दे, एकादश रुद्राद्वितीयान्दे, द्वादशादित्यास्तृतीयान्दे इन्द्रवपट्कारी
वा प्रजापतिवपट्कारी वा. इन्द्रप्रजापतीर्वैच्येते - अयस्त्रिंशदग्निमनूचीना देवाः ।
त्रयोऽङ्गिरसश्चतुर्थान्दे - अयो, भृगाः पञ्चमान्दे अग्निसोमोत्सकैद्वे, ऋतुमिके
चेत्यष्टौ पितरः सोममनूची . । तत्र—

सर्वमापोमय भूत सर्वं भृग्वङ्गिरोमयम् ।

अन्तरंते त्रयो वेदा भृगूनङ्गिरसः श्रिताः । इति गोपथ श्रुतेः ।

प्रतिप्रजापत्यमापः प्रथम आत्मा । इतरान् प्रत्यभूषामुक्तत्वात् प्रतिष्ठा-
त्वात् सामत्वाच्च । भृगवो द्वितीय आत्मा । अङ्गिरसस्तृतीय आत्मा तत्र चावा
पृथिव्यो तदन्तरिक्ष चोपपद्यन्ते । तस्मात् सवत्. पूर्वमिहाप्सु भृग्वङ्गिरसास्तत्ति-
मात्यास्यामः ।

गोपथश्रुती श्रूयते (पू. १/३) "तास्वप्नु स्वा. लायामपश्यत् प्रजापतिः ।
इह तावदेषा मृष्ट्या ब्रह्मणस्त्रैविध्यं समपद्यत । मृष्टं प्रविष्टं निविष्टं च । स्वप्नं
यावदारौरुप तत् मृष्टम् । तन्. मृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यप्सु प्रविष्टाऽयामा-

भिमानी तासामात्मा प्रविष्टं ब्रह्म । स सत्यं नामाग्निः । अथाभ्यामतिरिक्तं
विशुद्धं स्रष्टृरूपं निर्विकृतम् ।

त्रिष्वेतेषु यः स्रष्टुः प्रविष्टः सा निर्विकृतस्य ब्रह्माणश्छाया । त्रयमेव तां
विद्यामथर्वोतरां विद्यात् । मनः प्राणमयी हीयमन्या वाक् पूर्वं विग्रहेऽपां
मण्डलस्य भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नं ब्रह्म वृद्धत्सामत्वाद्विद्यते । तत्सृष्टस्य तु दहरस्यापां
मण्डलस्यात्यल्प सामतया भिन्नत्वेऽपि सर्वाभिक्रमे पूर्वविग्रहसाम्यं भवती-
त्यतस्तत्रच्छायाशब्दः ।

अन्तर्मण्डलं क्षुद्रमण्डलरूपां स्वां छायामीक्षमाणस्य ब्रह्माणो रेतः स्वय-
मस्कन्दत् । तदस्रष्टुः प्रत्यतिष्ठत् । रेतसा सहैता आपः प्राच्यो दक्षिणाच्यः प्रतीच्यः,
उदीच्यः समवाद्रवन्तेति समुद्रोऽभवत् । यावत् सहस्रं तावानय समुद्रः ता रेतः
समुद्रं वृत्वाऽतिष्ठन् उद्धवणाद् भीतास्ता रेत एवैतच्छरणमवृणतेति स
वरुणोऽभवत् । यदीदं ब्रह्मरेतः सवरणं ना करिष्यत् तर्हीयमेन्द्रोवान् विभवन-
स्वाभाव्याद् उद्धृता पवमानाऽभविष्यत् । अपायजुर्नाम ब्रह्मरेतसा तेनाऽविना-
भावोपपादक एकीभात्रो वरणम् । वरणं सन्तं वरुण इत्याचक्षते ।

यावत्स्य आपस्तावानयं वरणः । असुरो यं वरुणः प्राणप्रदो वायुः । स द्वेधा-
ऽभवत् । अस्रष्टुः लीनोऽदभ्यो मुक्तश्च । तत्राभ्यो मुक्तादङ्गिरसः सृष्टिं वक्ष्यामः ।
अस्रष्टुः लीनात्तु वरुणाद् भृगुरयं सृज्यते । वरुणेन ब्रह्मरेतसा सहैता आपो द्वैव-
मभवन् । अतिलवणा अपेया अस्वाद्यस्ता अशान्ता अन्याः । पेयाः स्वाद्यः
शान्तास्त्वन्याः । तत्रैव रेतसि ता आपोऽभ्यश्राम्यदभ्यतपत् प्रजापतिः ।
श्रान्ताभ्यस्तप्लाम्यस्ताभ्यो यद्रेत आसीत् तदभृज्यत । तस्मात् भृगुर्वारुणिः
समभवत् । स भृगुः सृष्ट्वाऽन्तरधीयत । भृगुस्त्वैव सृष्टः पञ्चधा रूपोऽसृज्यत ।
वायु^१, मातरिश्वा, पवमानः, वातः, अथर्वेति ।

सर्वं एवैतेऽनायतना बहन्तोऽन्तरिक्षचराः भावाः । तत्रायं सविता वायुः
पर्जन्यादिविधः सूर्योपनत कतिपय जातीय प्राणसंग्रहः । मातरिश्वा तु पृथ्वीं परितो
वेष्टयमानस्तां स्तम्भमानो भूपृष्ठादूर्ध्वं द्वादशयोजनावकाशपरिव्याप्तः स्थिर-
प्रायो वायुविशेषो यमेमूष इति वैदिकाः प्राहुः । पवमानः सोममयो यो दह्यमानो-
ऽग्निस्त्वमापद्यते । वातस्त्वनियतदिग्वाहो कदाचित्संचारी ताराग्रहरसाना
मुपसंग्रहः । अथावर्गिणः सु निविष्टोऽतिसूक्ष्मः कश्चन वायुरथर्वा ।

यत् किञ्चिदात्मनो यज्ञे विश्लिष्टे विरिष्टं वा तदनेनाथर्वणा भिपज्ममानं
सधीयते । तथा च श्रूयते । “एतद्वै भूमिष्ठं ब्रह्म यद्भृग्वङ्गिरसः । येऽङ्गिरसः

स रसः । येऽयर्वणस्तद् भेषजम् । यद् भेषजं तदमृतम् । यदमृतं तद्ब्रह्मेति” (गो.पू.२।४) मन्त्रशास्त्रीयास्ताम्रिकप्रयोगाः सर्व एवतस्मिन्नायर्वणे प्राण सम्पाद्यन्ते । उक्तं च गोपथ-श्रुतौ “ब्रह्म वेदस्याथर्वणं शुक्रं, अत एव मन्त्रा प्रादुर्भूतुः । स तु खलु मन्त्राणां तपसाऽश्रुश्रुपानध्यायाध्यायनेन यदूनं च विरिण्डं च यातयाम च कराति तदयवणा तेजसा प्रत्याप्तापयेत् मन्त्राश्च मामभिमुखी भवेयुर्गर्भा इव मातरम्,, इति ।

एषोऽथर्वा भृगु प्राणाभ्यातिरिच्यते । सर्वेष्वेवाथर्वसु भृगुत्वस्याभिध्याप्तत्वात् । भृगुस्त्वथवरणोऽतिरिच्यते । सर्वेषु भृगुस्त्वथर्वत्वस्यानभिध्याप्ते । अतो भृगुविशेषत्वाऽयमथर्वा प्राणो भृगुप्राणाद् भिन्नश्चाभिन्नश्च व्यपदिश्यते । भेदेन यथा “अङ्गिरसो नः पितरो नवपाथर्वाणो भृगव सोम्यास” इति भृगुनव-
र्वाणश्च पृथक् पठन्ति । अभेदेन यथा—

“ऋग्वेदस्य पृथ्वीस्थानमन्तरिक्षस्थानो अथर्वः ।

द्यौः स्थानं सामवेदस्य आपो भृग्वङ्गिरसा स्मृतम् ॥

अग्निर्देवत ऋग्वेदस्य यजुर्वेदो वायुर्देवतः ।

आदित्यं सामवेदस्य चन्द्रमा वैद्युतश्च भृग्वङ्गिरसाम् ॥

ऋचो विद्वान् पृथ्वी वेद सप्रति, यजू पि विद्वान् बृहदन्तरिक्षम् ।

दिवं वेद सामगो यो विपश्चित् सर्वान् लोकान् यद् भृग्वङ्गिरो विद् ॥

(गो.पू. ५।१३।१६)

इत्येवमादिषु त्रय्या विद्याया उपरिष्ठात् भृगुनङ्गिरसश्चाख्याय वचनान्तरे त्रय्या विद्याया ऊर्ध्वमथर्वणोऽङ्गिरसश्चाचष्टे ।

“त्रिविष्टपं त्रिदिवं नाकमुत्तमं तमेतया त्रय्या विद्ययेति ।

अत उत्तरे ब्रह्मलोका महान्तोऽथर्वणमङ्गिरसां च सा गतिः ॥”

(गो० पू० ५।१०)

प्रायश्चित्तं भेषजं, सस्तवन्तोऽथर्वाणोऽङ्गिरसश्च शान्ताः ।

अथर्वमिरङ्गिरोमिश्च गुप्तोऽप्यु चन्द्रं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति (५।२४)

ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व । यजुर्विदमध्वर्युम् । सामविदमुद्गा-

तारम् । अथर्वङ्गिरोविदं ब्रह्माणम् । (२।४) इति ।

अत्र भृगुस्थानेऽथर्वाणमाचक्षाणस्तथोरभेदमभिप्रैति । स्मृतिरपि तयोरभेदमाह—यथोक्तं वायुपुराणे पूर्वभागे ऊतत्रिशाच्याये नवमंशलोके—“अथर्वातु भृगुर्ज्योऽप्यङ्गिराथर्वणः, सुतः । तस्मात् सलोकिकाग्निस्तु दध्यङ्चाथर्वणः

३८२/चतुर्थो विवेकः

सुतः ।” इति । तदित्थं पञ्चविधो वायुर्व्याख्यातः । यदप्सु ब्रह्मणो रेत आसीत् तदयमद्भिः सम्पन्नः पञ्चविधो वायुरभवत् । आसां वायुविधानां लोक इमा आपः । आपस्ततोऽतिरिच्यन्ते । अपश्चतुर्थं लोकं मन्यन्ते “अस्ति वै चतुर्थो देवलोक आपः । (१८।२)” इति कौषीतकि श्रुतेः । चन्द्रमसं च तल्लोकपालम् । “चन्द्रमाह्यप्सु चरति” (गो० पू० २।६) इति श्रुतेः ।

‘तस्याग्निर्होताऽऽसीत् । वायुरध्वर्युः । सूर्य उद्गाता । चन्द्रमा ब्रह्मा ।’ (गो० १।१३) इति चन्द्रमसो ब्रह्मत्वध्वर्याच्च । ऋचामग्निर्देवतं पृथ्वीस्थानम् । यजुषां वायुर्देवतमन्तरिक्षस्थानम् । साम्नामादित्यो देवतं द्यौः स्थानम् । अथर्वणां चन्द्रमा देवतमापः स्थानम् । (गो० १२६) इति । पृथ्वी वा ऋचा-मायतनमग्निदेवता । अन्तरिक्षं वै यजुषामायतनं वायुर्देवता । द्यौर्वै साम्ना-मायतनमादित्यो देवता । आपो वै भृग्वङ्गिरसामायतनं चन्द्रमा देवता वद्यु-तश्च । (गो० २।२४) इत्यादिषु च श्रुतिषु भृग्वङ्गिरसां वेदानामापो लोकश्चन्द्रमा लोकपतिरिति श्रूयते ।

तथा च वायुरापश्चन्द्रमा इत्येते त्रयोऽप्यन्योन्या व्यभिचारेण सहचारिणः संभवन्ति । अत एवेषां त्रयाणां योगोदेकं वैश्वदेव्यं संपद्यते तत्राप्येष भृगुशब्दः प्रवर्तते । वायु रापश्चन्द्रमा इत्येते भृगवः । एत इद सर्वं समाप्याययन्ति । एक-मेव संस्थ भवति (गो० २।८) इति श्रुतेः । चन्द्रमा द्विविधः । भास्वरश्चन्द्रो दिक् चन्द्रश्चेति । पृथ्वीं परिक्रममाणो द्विपक्षः पिण्ड आद्यः तदारम्भणोऽनायतनः सन्नजगद्व्यापी सोमो द्वितीयः ।

तत्रेह प्रकरणे चन्द्रमश्शब्देन सर्वद्रिग्व्यापी सोमो नेयो न भास्वरः पिण्डः । “वषा सोमो योषा आपो हविर्घनिऽध्येति । तस्मान्मिथुनाच्चन्द्रमाजातः,, (श. ब्रा. ४:५:६:१२) इति श्रुत्या तस्याद्भिर्युक्तात्सोमादुत्पन्नेत्वेनोत्तरकालि-कत्वात् । अत्र हविर्घनिं सूर्यं पृथिवीं ब्रूमः । “द्यावा पृथिवी वै देवानां हविर्घनि आस्ताम् । ते उ एवाद्यापि हविर्घनि । ते होदमन्तरेण सर्वं हविर्यदिदं किञ्च” । इत्यैतरेय श्रुतेः, (५।अ.) अत एवैतल्लोकतृतीयलोकयोर्मध्येऽयं चन्द्रमा जन्म धत्ते । “द्यावा पृथिव्यो र्वा एष गर्भो यत् सोमो राजा” (४।अ) इत्यैतरेय श्रुतेः । अपि वा हविर्घानमिति वाङ्मनसयोः संहतयोः संज्ञा । “वाक् च वै मनश्च हवि-र्घनि । वाचि च वै मनसि चेदं सर्वं हितम्” । (६।३) इति कौषीतकि श्रुतेः ।

प्राणस्यापीदमुपलक्षणम् । तदव्यतिरेकेण सृष्टेरसंभवात् । तेन ब्रह्मैव सोमेनापीमिथुनं सभूय चन्द्रमसमुदपादयत् । अत्रिश्च तत्रायं प्राणश्चन्द्रजनकः । तथा च तस्यात्रैयत्वेन भृगुत्वाभावाच्च नेह ग्रहणं युक्तम् । यस्तु दिक्सोमः स भृगुविशेषो द्रष्टव्यः ।

अथ यत् ता आपोब्रह्मणो रेतः स्व राजानमवृणत । सोऽद्भिर्वरणाद्
वरुणोऽभवत् । स समुद्रादमुच्यत् । तदनवच्छेदान् स्वातन्त्र्यापत्तिर्भूक्तिः । तेनैष
मुच्युरेव सन् पारोक्ष्यात् मृत्युश्च्यत । त वरुण मृत्युमभ्यभ्राम्यदम्भनपत् । नस्य
सर्वेभ्योऽङ्ग म्या रसोऽक्षरत् । सोऽङ्गरसोऽभवत् अङ्गरस सन्तमङ्गिरा इत्याचक्षते ।
(गो. १।७) स ऊर्ध्वो अतिष्ठत् स इमान् लोकान् व्यष्टमनात् । अङ्गाना ह्येष
रस" इति श्रुत्यन्तराच्चायमङ्गिरा । सर्वेषामेव घनपिण्डाना प्रत्यङ्गादुत्था-
योर्ध्वा दिवमनुसचरन् रस प्रतीयते । अत एवेतस्या पृथिव्या अरि नाभेरुत्थाय
समन्ताद् दहिर्भञ्जनादित्येन सृष्टोऽनुक्षण दिवमनुसर्पताति श्रूयते ।

"इत एन उदारुहन् दिव पृष्ठान्यारुहन् ।

प्रभूर्जयो यथा पथो चामङ्गिरसा ययु ॥" इति ॥

भुवो दिवमभ्युत्क्रममाणानामङ्गिरसामादित्यैर्हृव्वादिभुवमागत्य पुन-
वर्तमाने. सहाकाशे सधर्षो भवतोति बहुधा श्रूयते यथा कौपीतकीये । "आदि-
त्याश्च ह वा अङ्गिरसश्चास्पद्वन्त । वय पूर्वं स्वर्गलोके स्वर्गलोकेमेप्याम इत्या-
दित्याः । वयमित्यङ्गिरसः । तेऽङ्गिरसः आदित्येभ्यः प्रजिघ्यु (३०।६) ॥
इत्यादि ऐतरेयकेऽपि—आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गे लोकेऽस्पद्वन्त । वय
पूर्वं एप्यामो वयमिति । ते ह्यादित्या पूर्वं स्वर्गं लोकं जग्मुः । पश्चेवाङ्गिरसः
(१८।३) इति

गोपथेऽपि—आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गलोकेऽस्पद्वन्त । वय
पूर्वं स्त्ररेप्यामो वय पूर्वं इति । त आदित्या लघुभिः सामभिरचतुर्भिः स्तोमै-
र्हाम्या पृष्ठयाम्या स्वर्गं लोकमभ्यप्नवन्त । अग्वञ्च एवाङ्गिरसो गुरुभिः सामभिः
सर्वे. स्तोमैः सर्वैः पृष्ठयः स्वर्गं लोकमभ्यस्तृणन्त (पू. ४/३३) इति । इत-
स्तृतीयादे एकविंशत्तोमोऽयमादित्य इति तस्याङ्गिरोपेक्षया गन्तव्यमार्गः
स्वल्पः । अङ्गिरसस्त्वितश्चतुषपञ्चमान्दयोस्त्रिणवत्रयस्त्रिणो स्तोमो कृप्ता
वित्यादित्या पेक्षया विप्रकृष्टो गन्तव्यमार्ग इत्यभिप्रायः ।

सर्वे जपयज्ञास्तमेतमङ्गिरस्समेवापियन्ति तथा च श्रूयते—

याश्च ग्रामे याश्चारण्ये जपन्ति मन्त्रान् नानार्थान् बहुधा जनासः ।

सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपि यन्ति नूतना सा हि गतिर्ब्रह्मणो याध्वराध्व्या ॥

(गो. पू. ५/१४) इति । कठिनघातुरूपोऽयमङ्गिरा लोकत्रयरसमोगाद् त्रेधा
दृश्यते लोके आग्नेयो याम्य आदित्यश्चेति । कृष्णावृत्ति राग्नेयः । सीमाकृतिर्याम्यः
शुक्लाकृतिरादित्य इति ।

तथा च श्रूयते "अग्निरादित्यौ यमः "इत्येतेऽङ्गिरसः एते इदं सर्वं समा-
प्नुवन्ति" (गो. पू. २/८) इति ॥

तत्र भीमस्तावदङ्गिरा एवायं प्र वलतोऽग्नेः स्वरूपं निर्वह्यति । "त्वमग्ने
अङ्गिराः प्रथमो ऋषिः इति श्रुते । अग्नेस्त्रिवत्त्वं श्रूयते कौपीतकीये । त्रिवृद्धा
अग्निः—अङ्गारा अचिधूम (इति कौपीतकी (२८/५) तत्र "अङ्गारेष्वङ्-
गिराः संवभूव अचिधि भृगुः संवभूव । इति श्रुतिरङ्गिरसोऽङ्गारस्वरूपा
रम्भकत्वमाचष्टे । कृष्णवर्णोऽयमङ्गिरा दह्यमानः शुक्ले तेजसि रोहितो भवतीति
रोहितवर्णो दृश्यते ।

"भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम्" इति मंत्र व्याख्यायाम्, एतद्वै तेजिष्ठ
तेजो यद् भृग्वङ्गिरसाम् (१/१/५/१३) इति ब्राह्मणश्रुति दाहप्रवर्तकञ्च-
माचष्टे । तच्च दाहकत्वं योगविशेषादुपपद्यते । योगविशेषात्वेपामुभयेषां तरलत्व
चोपपद्यते ।

आपो भृग्वङ्गिरोरूपमापो भृग्वङ्गिरोमयम् (१/३६) इति गोपथ-
श्रुतेः । स्वरूपेण त्वान्तरोक्ष्मा अनायतना एते सर्वत्र व्याप्ता पवन्ते इति बोध्यम् ।

नक्षत्रविद्यायां रोहिणी लुब्धकाख्यानात् दिव्यप्यनयोभृग्वङ्गिरसो
नारम्भण श्रूयते । "प्रजापतिर्वै स्वां द्रुहितरमभ्यध्यायत् । दिवमित्यन्ये आहुरूप-
सिमित्यन्ये । तामृष्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्येत् । त देवा अपभ्यन्-अकृतं वं
प्रजापतिः करोतीति । ते तमेच्छन् । य एनमारिष्यति । एतमन्योन्यस्मिन्नाविन्दन् ।
तेषां या एव द्यौरतमास्तन्व आसन् ता एकधा समभरत् । ताः संभृता एष देवो-
ऽभवत् । तदस्यैतद् भूतवन्नाम । त देवा अन्नवन् इमं विध्येति । स एतमेव वरम-
वृणीत-पशूनामाधिपत्यम् । तदस्यैतद् पशुमन्नाम । स तमायत्याविध्यत् । स
विद्ध ऊर्ध्वं उदपतत् । तमेतं मृग इत्याचक्षते । य उ एव मृगव्याधः स उ एव सः ।
या रोहित सा रोहिणी । यो एवेपुस्त्रिकाण्डा सो एवेपुस्त्रिकाण्डा । तद्वा इदं
प्रजापतैः रेतः सिक्तमधावत् । तत्सरोऽभवत् । ते देवा अन्नवन्निदं प्रजापतैरेतो-
दुपदिति । तन्मादुपमभवत् । तन्मादुपं सन्मानुपमित्याचक्षते । तदग्निना
पर्यादिधुः । तन्मरुतोऽधुन्वन् । तदग्निर्न प्राच्यावयवत् । तदग्निना वैश्वानरेण
पर्यादिधुः । तन्मरुतोऽधुन्वन् । तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयवत् । तस्य यद् रेतसः
प्रथममददीप्यत् । तदसावादित्योऽभवत् । यद् द्वितीयमासीत् तद् भृगुरभवत् ।
तं वरुणो न्यगृह्णीत । तस्मात् स भृगुवस्त्रिणिः । अथ यत् तृतीय मदीदेदिवत् त
आदित्या अभवत् । येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् । यदङ्गारा पुनरवशान्ता
उददीप्यन्त तद्वृहस्पतिरभवत् यानि परिक्षाणान्यासन् ते कृष्णाः पशवोऽभवन्
या लोहिनी मृत्तिका ते रोहिताः अथ यद्भस्मासीत् तत्परुष्यं व्यसर्पत् गीरो गत्रय
ऋय उष्टो गर्दभ इति । ये चैतेऽरुणाः पशवस्ते च तान् वा एष देवोऽभ्यवदत्

मम वा इदं सर्वम् । मम वै वास्तुहम्” इति एतच्चाख्यानमाकाशे कृत्तिका तारातोऽनुप्राची, लुब्धकादनुप्रतीची, शशसदमणा, स्थिरचन्द्राच्छवम्या चानूदीची, प्रजापतिताराया पुनर्वसुम्या चान्ववाची यावन् द्युप्रदेशस्तत्रत्याभि रोचनाभि वलप्ताना देवसत्वाना सम्बधनास्यायते । तद् यथा-अस्ति हि वृत्ति कात प्राच्या ज्योतिष्मती तारा लाहितवचस्त्वात् सा रोहिणीत्युच्यते ।

तस्या समसमुखे दक्षिणाकाशे षडभान्तरे तादृशो मेवान्या ज्योतिष्मती ज्येष्ठा नाम तारा पश्याम । ज्येष्ठाद्वि रोहिणी पर्यन्तं चन्द्रमा उदरोहति । पूर्वोक्त तारास्तु ज्येष्ठाद्विपर्यन्तं स दक्षिणस्यामवरोहति । आरोहणावरोहणा-सीमत्वाच्चैते उभे रोहिण्यौ श्रयेत । तत्र ज्येष्ठा दरिद्रामावक्षत घृमावती च वृत्तिकात पूर्वा तु लक्ष्मी भृगुजामाहु । अपि चैतत्तारो लक्षिताया दिवि रोहित मृगरूप स्त्रीजातीय कल्प्यते । ततोऽपीय रोहिणा नाम । तत उदीच्या ब्रह्महृदया-स्थनारोपलक्षितशरीर प्रजापतिभिस्त । प्रजापतिरित्यजमेपादिपशुचारण-वृत्त शूद्रजात सजा लोके कृत्तिका हि तस्य शिरः । 'प्रजापतर्वा एतच्छिरो यत वृत्तिका । अग्निरास्यम् । सप्त कृत्तिका सप्तभीषन् प्राणा' (१/८/६) इति मंत्रायण श्रुतः ।

साऽस्या रोहिण्या पिता कल्प्यते रोहिणी मनुसर्पन्त त दृष्ट्वा रोचना-वलृप्तमूढय सर्वे देवसत्वान क्षुब्धा भूत्वा सर्वतारातजोमयमूर्तिमत्पुत्रवीर्यं महाघोर रुद्र समाराध्य तद्वाराऽस्य मृगरूपं न तस्य प्रजापते शिरश्छेदयामामु । तदिदं मृगशिरा नक्षत्र दक्षिणभागे वाणं सलग्नं दृश्यते । प्रजापतिस्तु द्विजशोर्षा तदुत्तरत पतिता दृश्यते । अथ रोहिणी वाणं चान्तरा तस्य प्रजापते रेतोभिविच्युतं सरं समभवत् मानुषं नाम । तच्चाद्वै विपुवनो दक्षिणतोऽहं तूत्तरतं सन्वति । तस्योत्तरसलग्ना तारास्त्यग्निर्नाम । पुनर्वसू द्वे तारे । तन्नैका पश्चिमादित्या नाम । पूर्वा तु भृगुर्नाम । असुरस्य रसेनोपपन्नत्वात् स वरुणि ।

अथैताभ्यामग्नं लुब्धकवन्धुं यावद् वक्रदण्डवदाभासमानास्तिस्र तारा आदित्या । तदभ्यास्त्वितिमूक्ष्मा दृश्यादृश्यास्तत्र सर्वास्तारा अङ्गिरसः । ता स्वयमेव प्रदीप्तो लुब्धकवन्धुर्वृहस्पतिर्नाम । अथ मृगव्याघ रोहिणी चान्तरेण प्रजापतिं चान्तरेणान्ववाचीया अनेकवर्णा पशवो दृश्यन्ते । तेषां पतिं पूवं प्रजापतिरासीत् । अकृतकणादस्य प्रजापतरपभ्रवे भूतपतिरयं मृगव्याघ पशुपतिरभवत् । तदित्यमेतेनाख्याननाख्याननायकानामृपिदवतपशूनारूपर-त्रत्या सर्वास्तारा नामत स्वभावतश्च सगृहीता विज्ञायन्ते । तारानुवाला मुशिक्षिता भवन्ति ।

ताराविज्ञानविद्याया मिथ्याप्रकल्पितैरास्यानैरर्थान्वयानुपपद्यते—पुर एण काशस्य राचनानां सनिवशे प्रराचनया शिक्षासौकर्यम् । शिक्षापयागितोक्तचरि-

अङ्गिरसा विकारभूता उच्यते बृहस्पतिसवर्तगोतमायास्य भरद्वाजधोरायव-
कण्वप्रस्कण्वादयो बहुविधा अर्थाः श्रूयन्ते ।

असंज्ञान्तः सप्तसप्तज्ञाना शरीरेभ्यः प्रत्यङ्गादुत्थायोत्थायानवरतमयमङ्गिरा
उर्ध्वं शिव गच्छन्नादित्येन सहससृज्यते । तत्र शरीरेभ्योऽङ्गिरसः प्रत्यङ्गादुच्छेद
रुद्रः प्रयोजकः । एष हि रुद्रो द्रावणोऽग्निविशिष्टो भूतपतित्वात् भोतिकेन्द्रियेषु
प्रतिभूतमनुपज्जने पशुपतित्वाच्च पशुप्रापि नित्यं सनिधतो । भूतेभ्य उत्पन्ना भूताव-
कारास्त्वसृग मांसमेदोऽस्थिमज्जादया दूर्वाकाष्ठपर्णादियश्चाभन्नाग्निमुपधारयन्त
सर्वे पशवः उच्यन्ते । भूतेभ्यश्च पशुभ्यश्चैवोऽङ्गिराप्रजापतिर्नित्यमुच्छिन्ना-
वहिर्भवतात्याहुः ।

उपसि चान्यद् विज्ञानं पश्यन्ति । ये यमोपसोऽलोपाः । सेयं प्रजापतेर्दुर्हिता ।
एष प्रजापतिर्द्वादशधा परिच्छिद्यते । अग्निरादित्य सोमः पशवो वायुर्मृत्यु
पृथ्वी द्यौरग्निरादित्यो मनः सवत्सरः इति । एता वाव द्वादश प्रजापतेस्तन्व ।
एष कृत्स्नः प्रजापतिः । इति श्रुतेः । तत्र सवत्सरस्य प्रजापतेरियमुपसा दुहिता
भवति । स उपसि वैश्वानर नामाग्निं रेताभूतमसिञ्चत् । स सवत्सरे कुमार-
ाज्ञातयः । तस्यता अष्टौ मूतेयः । अग्निः आपः, आपधयः, वायुः, विद्युत्, पञ्चम्यः,
चन्द्रमा, आदित्य इति । परे त्वोपध्या विद्युत् पञ्चम्यस्य च स्थानं पृथ्वीमाकाश-
मात्मानं चाहुः । तान्येतान्यष्टौ अग्निरुपाणः स चित्रो नामाग्निः । कुमारस्तेषां
नवमः । न वाप्येते पशुषु प्रविष्टा उपलभ्यन्ते । पशवो ह्यग्निः । पृथ्वापृष्ठे
द्यावापृथिवी रसेभ्यः समुत्पन्ना अचेतनोद्भिद्भिरचेतनशरीरा घातूपघात्वोपधि-
वनस्पतिकृमिकीटादयः पशवः । तेऽयमग्निर्द्वादशा सनिविशते-मर्त्यरूपेणामृतरूपेण
च सोऽयमग्निचित्तिथज्ञोऽध्वरयज्ञश्च । अन्नोक्तं प्राणानामन्योन्यपरिग्रहस्य तेषु
मर्त्यभागेऽमृतभागे चानुक्षणमुपपन्नत्वात् । तस्य यज्ञस्य शिरोऽङ्गिरसः प्रतिपद-
रुद्रच्छिन्नः परागः भवति । यथा सूर्यस्य यज्ञस्य शिरोऽयं घम्मप्रवर्धयिष्यते
एव सर्वत्राप्ययमर्थः साधारणो ज्ञेय इति दिक् ।

४ 'जज्ञेऽग्निर्भगवानूपि.' इति मंत्रस्य व्याख्यानम्

आदिब्रह्मणा बृहस्पु पुत्रेषु तृतीयोऽग्निर्ब्रह्मा चन्द्रवशप्रवर्तको मूलपुरुष
ग्रामोत् ।

सोऽयमग्निर्ब्रह्मस्य सप्तमे, पाद्वे सृष्टिर्द्वादशे, विष्णुचतुर्धाशस्य पष्ठ
भागवतस्य चतुर्थप्रथमे नवमचतुदशे च मार्कण्डेयस्य षोडशे अग्नेर्मथोदशे
वाराहस्य पञ्चत्रिंशे, मातस्यस्य त्रयात्रिंशे, ब्रह्माण्डोद्घातस्याष्टमे पञ्चषष्ठ्य
हरिवशप्रथमपर्वणः पञ्चत्रिंशे, महाभारतस्य शान्तिमाक्षवर्मोऽष्टात्तरद्विशततमे
प्रातुशासनिकदानधर्मस्य पट्पञ्चाशशते च व्याख्यातः ।

तृतीयप्रजापतित्वादयमत्रिरत्रिशब्देनाख्यायते—इत्युक्तं ब्राह्मण्डे “ग्रहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादत्रिः स कीर्त्यते” । इति । (उ० ४/४५) द्विविधोऽयमत्रिराख्यायते । प्राणविधो नरविधश्च । तत्र भृग्वङ्गिरोऽत्रीणां प्राणविधानां क्रमिकोत्पत्त्या तृतीयत्वमत्रः प्राणस्य बृहद्देवतादाबुध्यते । एवं नरविदस्याप्यत्रे-स्तृतीयत्वं मानसेषु ब्रह्मपुत्रेषु तृतीयत्वादुपपद्यते । यथोक्तं भारतादिपर्वणः पट्पष्ठाध्याये —

“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा, विदिताः पण्महर्षयः ।

मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥

अत्रस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिपः ।

सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥”

स हि विपुलोजा अपि नितान्तशान्तप्रकृतिः सर्वलोकहितप्रवणश्चासीत् । तदुक्तं ब्रह्मण्डे—

“पिता सोमस्य वै विप्रा जजेऽत्रभगवानृषिः ।

तत्रात्रिः सर्वलोकानां तस्थी स्वेनीजसाऽवृतः ।

कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव समाचरन् ॥” इति ॥

अस्यात्रेर्मूलनिवासस्थानं ब्रह्मपर्वदविष्ठातं च विशिष्य न ज्ञायते । महाभारतभीष्मपर्वणि नवमाध्याये—“प्रात्रैयाः सभरद्वाजाः” । इति । मार्कण्डेये चतुःपञ्चाशत्तमाध्यायेऽपि—“आत्रेयाश्च भरद्वाजाः पुष्कलाश्च कशेरुकाः” । एते देशा ह्युदीच्यास्तु—इत्येवं देशविशेषस्यात्रेयत्वेनाख्यानात् पुरा युगेऽत्रिनि वासोपलक्षितप्रदेशस्य लोके सुप्रसिद्धत्वेऽपीदानीं कालदोषेण तदपह्नवादप्रतिपत्तेः । श्वेतगिरिस्थो जनपदविशेषः पुरायुगे तदत्रिस्थानमासीदित्यस्ति बहूनां विश्वासः । यत्तुमास्ये पुरुरवसस्तपश्चर्याप्रसङ्गे—

“सगच्छन्नेव ददशे हिमवन्तं महागिरिम् ।

खमुल्लिखद्भिर्वहुभिर्वृतं शृङ्गैस्तु पाण्डुरैः ॥

तस्यैव पर्वतेन्द्रस्य प्रदेशं सुमनोरमम् ।

अगम्यं मानुषैरन्यैर्देवयोगादुपागतः ॥

मेघश्यामस्त्वसौ देशो द्रुमखण्डैरनेकशः ।

ऐरावती परिच्छ्रेष्ठा यस्माद्देशाद्विनिर्गता ॥

तच्चाश्रमपदं पुण्यं बभूवात्रेः पुरा नृप ।

तत्प्रसादात् प्रभायुक्तं स्थावरैर्जङ्गमैस्तथा ॥

हिमपातो न तत्रास्ति समन्तात् पञ्चयोजनम् ।
उत्पत्त्या सुशैलस्य शिखरस्य न विद्यते ॥

नत्रास्ति राजन् शिखर पर्वतस्य पाण्डुरम् ।
हिमपात घना यत्र कुवन्ति सहिताः सदा ॥

तत्रास्ति चापर शृङ्ग यत्र तापघना घना ।
नित्यमेवामिवर्पन्ति शिलाभिः शिखर वरम् ॥

तदाश्रम मनोहारि यत्र कामधरा धरा ।
सुरमुखोपयोगित्वाच्छाखिना सफला फला ॥

तदाश्रम समन्ताच्च हिमसरद्वकन्दरे ।
शैलवर्ते परिवृतमगम्य मनुजं सदा ॥

तत्र यौ ली महाशृङ्गौ महावणौ महाहिमौ ।
तृतीय तु तयोर्मध्ये शृङ्गमत्यन्तमुच्छिन्नम् ॥

तस्याधस्ताद वृक्षगणो दिशा भागे च पश्चिमे ।
जातो लतापरिक्षिप्त विवर आरुह्यनम् ॥

तमसा चातिनिविड नत्वमात्र सुसङ्कटम् ।
नत्वमात्रमतिक्रम्य स्वप्नमाभरणोज्ज्वलम् ॥

न तत्र सूर्यस्तपति न विराजति चन्द्रमा ।
तथापि दिवसाकार प्रकाश तदहर्निशम् ॥

इत्येव षोडशाधिकशततमादिभिः कतिपयाध्यायैः कश्चिदन्तरेऽथ मो महता
परिकरेण व्याख्यातः । सोऽप्यस्य तपश्चर्याप्रदेशोऽनुमीयते निर्जनारण्यप्रदेशत्वात् ।
वक्ष्यमाणेन तु परप्लोकीकथानकेनाप्यस्य प्रदेशस्य सपरिवाराग्निनिवासस्थानत्व
चिरकालिकतपश्चरणार्थमेव स्माप्तत्वं तस्य मुख्यो देशः ।

तस्य प्रदेशस्य मनुष्यलोकान्तरिक्षलोकयोः सीमारूपतया वायुपुराणादौ
व्याख्यातत्वादान्तरिक्षलोकादप्युत्तरवर्तिदेवलोकनिवासिनस्तस्याग्नेर्मनुष्यलोकोपक्र-
मदेशनिवासित्वायोगात् । यदपि च मेरुसन्निधाने देवनिवासगिरी वा तदग्नि-
तीयमुक्तं तदप्यस्य तपश्चर्यास्थानं न तु निवासस्थानम् । ब्राह्मे गौतमीमाहात्म्यस्य

सप्ततितमाध्याये यदात्रेयतीर्थमुक्तं, चित्रकूटे दण्डकारण्ये प्रयागे वा यदात्रेय-
तीर्थमुच्यते तदत्रिवंशधराणामुत्तरेषां केपाञ्चिदत्रीणां स्थान प्रतिपद्यते नत्वाद्य-
स्यात्रेः । उत्तरेषां त्वनेकस्थानानि स्मर्यन्ते । भारतशान्तिमोक्षधर्मे स्वस्तिकाध्याये
प्राच्यां स्वस्त्यात्रेयस्य, पश्चिमायामात्रेः पुत्रस्य, उदीच्यामात्रेयस्य च निवासस्थाना-
दिति दिक् ।

एष हि त्रीणि वर्षसहस्राणि शक्तिविशेषलाभार्थमृक्षपर्वतेऽनुत्तमन्तपस्तेपे
इत्याहुः । तत्र सहस्रशब्दः पूर्णार्थः । “सर्वं वै सहस्रम्” इति श्रुतेः । पूर्णत्वं च
वर्षाणां मासत्रासरादिभिरन्यूनानतिरिक्तत्वम् अनुत्तममिति मात्स्यादिपाठस्थाने-
ऽन्तरमिति पद्मादिपाठः । अन्तरमनवच्छिन्नम् सुदुश्चरमिति च ब्रह्मांडादिपु-
पठ्यते । ऋक्षपर्वताऽयं भारतवर्षे प्रसिद्धः ।

तापी पयोप्पणी निविन्ध्या कावेरी प्रमुखानदीः ।

प्रवर्तयति यः सोऽयमृक्षो नाम कुलाचलः ॥ ब्रह्म पु. १६)

इत्यभियुक्तोक्तेः । वस्तुतस्त्वत्रितपःस्थानमयमृक्षः स्वर्गभूमिस्थः कश्चिद-
न्योगिरिः तस्यान्नत्वयं भारतवर्षीयः । आद्यस्यात्रेः स्वर्गवासितया स्वर्गभूमि-
परित्यज्य मनुष्यलोकेऽस्मिन् भरतखण्डे तपश्चर्यार्थमनुधावनस्य विचारायो-
ग्यत्वात् ।

एष खल्वत्रिर्वसिष्ठादिवदस्य ब्रह्मणो मानसः पुत्रः आसीत् द्विविधं
हि पुरा युगे ब्रह्मणः पुत्रमाचक्षतेस्म श्रीरसं मानसञ्चेति । स्वधर्मपत्न्यां स्वरेत-
सोत्पादितः पुत्र श्रीरसः । यस्त्वन्यीरसोऽपि ब्रह्मणा स्वपुत्रत्वेन भावितोऽभूत्
स मनसा पुत्रत्वेन क्लृप्तत्वान्मानस इत्युच्यतेस्म ।

मरीचिरत्र्येङ्गिरसी पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ।

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा वसिष्ठश्चेति सप्तते ॥

इयेते सप्ताऽप्यन्यीरसा एव पुत्रत्वेन ब्रह्मणा परिगृहीतास्तत्तल्लोकमण्डले
धर्मोपदेशार्थं धर्मे शासनार्थं च ब्रह्मपरिपदविष्ठानेऽविष्ठानावृत्तया प्रतिष्ठापिता
अभवेन् । वस्तुतस्तु प्रथमोऽयमत्रिरीरस एव ब्रह्मणः पुत्र आसीत् । अत्रेर्मानस-
पुत्रत्वं तु सांख्यान्यपेक्षया द्रष्टव्यमित्याहुः ।

पारांशिका आहुः । अत्रिरयं ब्रह्मणा वेदप्रचारार्थं नियुक्त आसीत् ।
तेन वैज्ञानिकयज्ञप्रचारकरणेन हेत्वन्तरेण वा परिक्रुद्धा असुरास्तमत्रिमृपि
सपुत्रकलत्रपरिवारगणमृवीसनाग्नि पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुपाग्निना अवाविपत ।
ततस्तेनपिणा स्तुतावश्विनी नासत्यदक्षी देवी तमग्निमृदकेनोपशमय्य तस्मात्

पीडागृहादविकलेन्द्रियवर्गं सन्न निरगमयताम् । असुरकृतपोड्या काश्यं प्राप्ता-
यात्रये वलप्रद क्षीरादिकमन्नञ्च पुष्ट्यर्थं प्रायश्चनमित् । ऋक्संहिताया प्रथम-
मण्डन पोडशशतसूक्ते महर्षि कशीवाताह—

“हिमेनाग्निं घ्न समवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अघत्तम् ।
ऋवोसे अन्निमशित्रनाऽन्ननोतमुन्नियुधु सर्वगण स्वस्ति१ ॥”

ऋपि नरा वह्नमः पाञ्चजन्यमृचीसादन्निमुञ्चथो गणेन ।
मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चादयन्ता२ ॥

हे मशिवनो ! युवा हिमेन शीतोदकेनाग्निदाहार्थममुरैः प्रक्षिप्तमति-
प्रज्वलित तुषार्नि निवारितवन्तो पितुमतीमूर्जमघ्नवतो बलप्रकृतिमनये प्रावच्छ-
तम् । ऋत्रोमेषगतप्रकाशे पाडायन्त्रगृहेऽन्ननोतमवाङ्मुखतयाऽमुरैः प्राप्तं
सर्वगणोपेतमग्निं स्वस्ति यथा भवति तथा उन्नियुधु । “तस्माद् ऋवीसनामकात्
कारागृहाद्दुग्मय्य स्वगृहं प्रापितवन्तो”—इति प्रथमस्यार्थं सायणभाष्यम्
द्वितीयस्य हे नरो । प्रजापतिवरुण-वाग्-वाय्वाग्निसहयोगेन जनितत्वात्
पाञ्चजन्यम्, ऋपिपितृदेवतियंमनुष्यभेदेन पञ्चधाविभक्तानां देवयुगसम्बन्धि-
नराणामभ्यर्हणोयत्वाद्वा पाञ्चजन्यम् ।

अथवा अणु द्रुह्यु-तुवंसु यदु-पुरुणा पञ्चशाखाविभक्तानां राजवशानामेव
पुरायुगे मनुष्यत्वेन पञ्चजनत्वेन च देवैर्व्यवस्थापित्वात् तेषां पञ्चजनानामय-
त्रिभूलपुरुषत्वाकाराव्योऽवभूतेति कृत्वा सोऽग्निः पाञ्चजन्यं प्रसिद्धं आसीत् ।
अतः पाञ्चजन्यं तमृषिमग्निं पुत्रकलत्रादिपरिवारगणेन सह तस्माद् ऋवीसनाम-
कात्कारागृहाद् युवा मुञ्चथ । अशिवस्यानिष्टकरस्य दस्योरसुरस्य मायाः,
निगडवन्धनादित्रिषय च्छलव्यापारसम्बन्धिनोमिनन्तो नाशयन्तो अनुपूर्वं पूर्ववत्
स्थितिं प्रचीदयन्तो प्रवर्तयन्तो च युवा तमग्निमृचीसादगोचयतमित्यर्थः ।

अथात्रय्या ब्रह्मपर्वदि प्रतिष्ठितेऽस्मिन्नशिवो गृहनक्षत्रादिज्योतिर्विद्या-
परीक्षणं विनिष्य प्रचरितमासीत् । प्रथमात्रिकाले हि कदाचित् सर्वग्रामे सूर्यग्रहणे
जाते तत्कारणनिर्धारणाय तदानीन्तना ब्रह्म एव विद्वांसः प्रथमं स्म । किन्तु
सर्वप्रथमं तेषां त्रेपर्वदधिष्ठातारोऽत्रय एव याथातथ्येन तत्कारणमवधारयामासुः ।
तत्र यदवधारितं तद् गणितोपपादनपरो विद्याग्रन्थस्तु तस्यामात्रेपर्वदधे वाधि-
ष्ठितोभूत् । तदितिवृत्तं तु केवलं पञ्चमिमन्त्रैश्च संहितायामुपनिबध्यते ।
तद्यथा—

“यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसा विध्यदासुरः ।
अथेवविद् यया नुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥

स्वर्भानोरध यदिन्द्रमाया अबो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।
गूढं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः ॥

मा मामिमं तव सन्तमन्न इरस्या द्रुग्धो निवसा निगारीत् ।
त्वं मित्रा अस्ति सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥

ग्रावणो ब्रह्मा युयुजानः सपथ्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षान् ।
अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात् स्वर्भानोरपमाया अयुक्षत् ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।
अथयस्तमन्वविन्दन्नह्न्ये अशक्नुवन् ॥

अयमत्रानिसन्धिः । अभिजितं नाम ब्रह्माणं परितः सूर्योऽयं पन्क्रामन्ति
तस्य ब्रह्मणो रश्मिगताः सर्वे प्राणा ऋपय उच्यन्ते । चन्द्रमसि स्वतः कृष्णवर्ण
प्रतिमूर्छितैः सूर्यकिरणैरुत्पन्नायां ज्योत्स्नायां स्थिता नानाधर्मविभक्ताः प्राणा
मध्यमाः पितर उच्यन्ते । पृथिव्यामप्येवं प्रतिमूर्च्छिते सूर्यकिरणेऽवराः पितरो
भवन्ति । सूर्यरश्मिगतास्तु प्रकाशमयाः सर्वे प्राणा नानाधर्मविभक्ताः सर्वे देवा
उच्यन्ते । चन्द्रे पृथिव्यां वा सूर्यप्रतिदिग्भागे सूर्यकिरणप्रतिबन्धात् तमोमये
वियति सञ्चरन्तः प्राणा असुराः कथ्यन्त इति हि वैदिकी परिभाषा श्रुति-
प्रसिद्धा ।

तत्र तस्य चन्द्रस्य पृथिव्याश्चैवं स्वभागव्याप्ता द्यौःमयी भूमापि सर्वा-
सुरप्राणसम्भृतत्वादसुर एवोच्यते । तस्य द्यौःमयस्यासुरस्य तमो राहुः स्वर्भानु-
रित्येताः संज्ञाः स्युः । अन्धकारमयत्वात्तमः । सूर्याशुराहित्येन क्लृप्तमूर्तित्वाद्वाहुः ।
सूर्यमण्डलं स्वः, “एषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति । तस्य ये रश्मयस्ते
सुकृतोऽयं यत् परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकः” इतीष्टियजमानश्रुतेः ।
सूर्यमण्डलोपलक्षिते प्रतिदिग्भागे भानुर्भूमोपलक्षितप्रवेशव्याप्तियोग्यः प्रकाशा
नियमेन यस्यास्ति स स्वर्भानुः । एष चोभयपार्श्वगतसूर्यकिरणयोः कत्रोरुपयोः
सम्पातेन च्छिन्नजिरा दृश्यते । त्रिविधोऽयं राहुः एकः पार्थिवो द्विविधश्चान्द्रश्च ।
तत्र पार्थिवः संहिकेयोऽप्युच्यते । पृथिव्याः सिहिकाहरेण श्रुती निरूपितत्वात् ।
तदुक्तं लैङ्गे सप्तपञ्चागाव्याये ।

“द्विविधः सूर्यविस्ताराद् विस्तारः शशिनः स्मृतः ।
तुल्यमन्तयोस्तु स्वर्भानुभूत्वाऽधस्ताद्विस्पन्ते ॥

उद्धृत्य पृथिवीच्छाया निमिता मण्डलाकृतिम् ।
स्वर्भानोस्तु बृहत् स्थान तृतीय यत्तमामयम् ॥” इति ।
(लिङ्गपुराण अ० ५७)

सूर्यमण्डलविष्कम्भाच्चन्द्रविष्कम्भ कदाचिदल्पो भवति कदाचित्
महान् भवति, कदाचिदुच्चैर्न कदाचिन्नोचैर्न च यथा चन्द्रपरिभ्रमणात् । कटक-
ग्रासखग्रासाभ्यां सूर्यग्रहणस्य द्वैविध्येन तथा प्रतिपत्ते । अनयोर्द्वयोः पार्थिवेन
राहुणा चन्द्रग्रहणं भवति । चान्द्रेण तु राहुणा सूर्यग्रहणं सिध्यति । तदेतदनया
श्रुत्या निरूप्यते—

हेसूर्य ! आसुरोऽमुरनिकायस्वरूपोऽयं स्वर्भानुर्यदा त्वा तमसा चन्द्रा-
धस्तनवृष्णच्छायाया अविध्यदावृणोत्, तदा भुवनानि सर्वे लोका अदाधयुद्धेव-
यामासुरज्ञानेन व्यामोहिता बभूवुः । यथा गन्तव्य क्षेत्रमजानानं कुत्र गच्छा-
मीत्येव व्यामुग्धो भवति तथा कुत्र सूर्योऽग्रात् किमिदममूत् कथमकाण्डऽन्ध-
कारोऽभवदित्यादिरूपेण व्यामोहमापुः ।

द्विविधः सूर्यः—चित्यदिचतेनिधेयश्च । इत्योऽयं ज्योतिष्मान् पिण्डश्चित्यः ।
तदन्तर्गमं प्राणात्मा तु चित्तेनिधेयं स इन्द्रः । “यथानिगर्मा पृथिवी तथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिली” इति श्रुतेः । तथा च प्रथमं शरीरपिण्डाभिप्रायेणोक्त्वा
सम्प्रति तत्प्राणाभिप्रायेणापरमुच्यते—स्वर्भानोरिति । अथेत्ययमर्थो निपातः ।
अपरं च हे इन्द्र ! दिवोऽत्र सूर्यमण्डलादधोदेशे वर्तमानः स्वर्भानोर्भायाः ।

अन्यथा सत्यन्यथा प्रतीयमाना वा साधारणैरज्ञेयत्वा वा निगूहि-
याथार्थभावा वा प्रयुज्यमाना प्रक्रिया माया । तथा चना लोकेविस्मयकारिण्यो
राहोर्भाया यदा सूर्यमवाहन् अवरुध्यालापयन् तथा अवर्तनीयेन तमसा प्रच्छन्न
सूर्यमयमात्रमहर्षिस्तुरीयेण ब्रह्मणा प्राणो ब्रह्मणि चतुर्थमन्त्रोप सेन विज्ञान-
प्रकारेणात्रिन्दत्, सूर्यं विलुप्तं मृनस्तमनः । तदेव दिवि यथावत् स्थितमज्ञाना-
दित्यर्थः ।

उक्तं पूर्वम्, यत्र यत्र वस्तुन्यारम्भकविषयाऽयमत्रिप्राण उपादीयते तद्वस्तु
वर्तनमभवत् पारदर्शकत्वाद्धिहोयते । तत्र प्रत्याहृतः सूर्यरश्मिः परावर्तिना
भवतीति । तदनुसारेणोह तृतीयो मन्त्रः सूर्यमुखेनार्थमाह—मामाभिममिति । हे
अग्ने ! चन्द्रमण्डलारम्भकात्रिप्राण ! इमं मा सूर्यं तत्र सन्न चन्द्रमण्डलं प्रत्यु-
पस्थितरश्मित्वाच्चन्द्रगतात्रिप्राणानुगत्वाच्चात्रिप्राणानुगृहीतं द्रुग्धो द्राग्धाऽमुरः

स्वर्भानुरिरस्याऽन्नेच्छया ग्रसनाभिप्रायेण भियसा भयङ्करतमसा मा निगागीत्
मा निगिलतुं सर्वथा विलुप्तं मा करोतु । प्रतिवस्तु नियता श्वितः सत्यमिति ।
चन्द्रगतवस्तुश्वितसाधितस्त्वमत्रिप्राणो मित्रोऽसि वरुणो राजा चासि । उभय-
सांमुख्येन परस्पराभिगमनं मित्रत्वम्, विरुद्धदिग्वृत्त्या प्रत्यावरणं वरुणत्वम् ।
सूर्यमण्डलाघस्तनस्य चन्द्रमण्डलस्योपरिभागे मित्रोऽस्तीति सूर्यरश्मयः प्रतिरुद्धा-
श्चन्द्रेण वियुज्यन्ते । “अहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुणः” इति श्रुतेः ।

तत्रायं मित्रो वरुणो वा चन्द्रगतस्त्वमत्रिप्राण एवासि । यदि चन्द्रेऽत्रि-
प्राणो नाभविष्यत् तदा तस्य पारदर्शकत्वप्राप्त्या सूर्यरश्मिप्रतिबन्धायोगान्मित्रो
वरुणो वा नाभविष्यताम् । अतोऽत्रिभूतो तौ मित्रावरुणौ युवां मां सूर्यमिह
स्वर्भानुग्रासकाले अवतम् = अवगमयतम् । अवतिन्वयमार्थः । चन्द्रस्याघस्ताच्च-
न्द्रेणावरोधादयं सूर्यो न दृश्यते । चन्द्रस्योपरिष्ठात्त्वयं सूर्योऽनवरुद्धः पूर्ववद्
दृश्यत् एवेत्यतो नायं सूर्यो विलुप्तोऽस्तीत्यर्थो मित्रवरुणाभिज्ञानादवगम्यते ।

अत्रिर्महर्षिः पूर्वं ग्रहणकाले सूर्यं द्रष्टुं कञ्चिदपूर्वं यन्त्रविशेषं निष्कर्षि-
यामास । श्रावकीर्णभासि तस्यैव यन्त्रस्याङ्गानि सम्भाव्यन्ते । उपरागकाले
सूर्यादंशे सति सोऽत्रिर्ब्रह्मा श्रावणो युञ्जन्ऽक्रौरिणा देवानाराधयन् नभसा
प्रसाधयन्, सूर्यस्य दिवि सूर्योपलक्षिताकाशभागे स्व चक्षुराघात् । तेनायं स्वर्भानो-
र्मयाः परान्मोहयन्तीः प्रक्रिया अपायुधत् न्यवारयत् । अत्रिकृतमन्त्रस्येदानीमनुप-
लब्ध्वेस्ततः सूर्यदर्शनप्रकारस्तदवयवभूतानि श्रावकीरिनभास्यपि यथावन्न ज्ञायन्ते
इति भाव्यम् ।

पुरा युगे सूर्योपरागतविविदिपया कृतप्रयत्नेषु तदानीन्तनकृतविद्येषु यं यं
सूर्यमासुरः स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यत्, यदा यदा सूर्योपरागोऽभवत् तदा तदा
तमत्रय एवान्वविन्दन् नान्ये विद्वांसो यथावज्ज्ञातुं तमशक्नुवन् इति ।

एतच्छ्रुतिमूलकमेवार्थं पीराणिकाः आख्यानकरूपेणोपन्यवधन् । तथाहि
भारतेऽनुशासनपर्वणि दानवर्मे भीष्ममुखेनाहुः—

“घोरे तमस्ययुध्यन्त, सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करी ॥

अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्त्यन्तेस्म दानवैः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रि विप्रं तपोधनम् ॥

अर्थमब्रुवन् देवाः, शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
नाधिगच्छाम शान्तिञ्च, भयात् त्रायस्व नः प्रभो ! ॥”

अत्रिवाच

"कथं वक्ष्यामि भवतस्तेऽत्र वैश्वं द्रमा भव ।
तिमिरघ्नश्च सविता, दस्युहन्ता च नो भव ॥

एवमुक्तस्तदात्रिवं नमोनुदभवच्छशी ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत्प्रियदर्शन ॥

दृष्ट्वा नातिप्रभं सोम, तथा सूर्यञ्च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदन्नित्तपसा स्वेन सधुगे ॥

जगद्व्रितिमिरं चापि प्रकाशमकरोत्तदा ।
व्यज्यच्छत्रुसर्पाश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥

अत्रिणा दह्यमानास्तान्, दृष्ट्वा देव महासुरान् ।
पराक्रमंस्तेऽपि तदा व्यत्यघ्नन्नत्रिरक्षिता ॥

ऊर्द्धासितश्च सविता देवास्त्रानां हतामुरा ।
अत्रिणा त्वन्न सामर्थ्यं, कृतमुत्तमतेजसा" ॥ इति ॥

अत्र स्मार्ते कथानके सर्वोऽर्थः श्रुत्यर्थानुसारेणैव नेयः । तद्विरुद्धोऽर्थस्तु
काल्पनिकत्वादुपक्षेप्य इति तत्त्वम् ।

सूर्योऽस्मात् खग्रासेन ग्रस्ते सवतोऽन्वकाराच्छृन्ने भयभीतेषु देवेषु मत्सु
चन्द्रकृतमिदं सूर्यस्यावरणं न त्वन्यद्भयकारणमस्तीत्यत्रिणा स्वविद्यया देवानां
भयनिरासं कृतं, ततः पशितुष्टैर्देवैस्तस्मै अत्रये वरदानं दत्तमित्यायवर्णश्रुती
श्रूयते—

"आदित्यं हि तमा जग्राह । तदत्रिरपनुद ।
तदत्रिरन्वपश्यत् । तदप्येतद् ऋचाक्तम् ।

स्तुताद्यमत्रिदिवमुन्निनाय । दिविन्वऽत्रिरधारयत्
सूर्या मासाय कर्तवे ॥ इति ॥

त हावाच-वरं वृणीष्वेति । स हावाच-दक्षिणाया मे प्रजा स्यादिति ।
तस्मादात्रेयाय प्रथमदक्षिणा यज्ञं दीयन्ते^१ ।

एतेन पुरा देवयुगेऽपि पारितोषिकप्रदानप्रचारो गम्यते । शाश्वतकथं -
प्रतिष्ठाभावात् स्मारकविधया धर्मत्रिशेदव्यवस्थापनमेव च पारितोषिक-

विशिष्यासीदिति च गम्यते । अत्रिगोत्रेभ्यो यज्ञे प्रथमं दक्षिणा दीयते इति हि तत् एवारभ्य यज्ञे देवैः कृता व्यवस्था प्रथमात्रिकीर्तिस्मारिकाद्यापि प्रवर्तते इति च गम्यते—इति बोध्यम् ।

अथैतदस्मिन् समये भद्राश्वो नाम कश्चिद्राजासीत् । तस्याप्सरसि घृताच्यां प्रभाकरो नामेकः पुत्रो दश चान्याः कन्या जज्ञिरे--भद्रा, शूद्रा, मद्रा, शलभा, मलदा, वला, हला, गोचपला, तामरसा, रत्नकूटा चेति । ताः सर्वा अप्ययं भद्राश्वस्तस्मै अत्रये भार्यात्वेन प्रददौ । तासां भद्रायामत्रेः पुत्रः सोमो जज्ञे । स ब्रह्मयोनिरपि ब्रह्मणः प्रसादेन ब्राह्मणगन्धर्वादीनां राज्येऽभिषिक्ततया पश्चान् क्षत्रियः समपद्यत । अथान्यास्त्रप्यत्रिभार्यासु कतिपये पुत्रः बभूवुः—दत्तः दुर्वासाः, अकल्मषः, सत्यनेत्रः, दोष्टिमान्, आपोमूर्तिः, तरुणः, निष्प्रकम्पः, युक्तः—इत्यादयः ।

सर्वे चेतैऽत्रिवंशधरा ब्राह्मणाः स्वस्त्यात्रेया उच्यन्ते । तेषु दत्तो दुर्वासाश्चेति द्वौ ब्राह्मणौ विख्यातौ बभूवतुः । तत्र दत्तगोत्रान्वये श्यावाश्वो मुद्गला वाग्भूतका गविष्ठिरा इति चतुर्विधा अत्रयः पुरा युगे देवलोके मनुष्यलोके च सुप्रसिद्धा आसन् । तदिदमुक्तं—ब्रह्माण्डोपोद्घातेऽष्टमाध्याये—

“अत्रैवंशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः ।
तस्य पत्न्यस्तु सुन्दर्यो दशैवासन् पतिव्रताः ॥

भद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः ।
भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलभा मलदा तथा ॥

वला हला च सप्तैता या च गोचपला स्मृता ।
तथा तामरसा चैव रत्नकूटा च तादृशी ॥

तत्र यो वंशकुच्चासौ तस्य नाम प्रभाकरः ।
मद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ॥

स तामु जनयामास पुत्रानात्मसमानकान् ।
स्वस्त्यात्रेया इति ख्याता ऋपयो वेदपात्रगाः ॥

तेषां द्वौ ख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहोजसौ ।
दत्तो ह्यनुमतो ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ॥

यवीयसी सुता तेषामवला ब्रह्मवादिनी ।
दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥

तस्य गोत्रान्वया जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि ।

श्यावाश्वा मुदलाश्चैव वाग्मूतकगविष्ठिरा ॥ इति ॥

अत्रावत्राशब्दो लेखप्रमादादप पाठः । ऋक्महितायामष्टममण्डले एकं नवतिमूतस्य द्रष्टृया ऋषिकाया अपालानाम्ना प्रसिद्धे । अपालामिप्रायेणै-
वायमवलाशब्दः पठ्यते ब्रह्मवादिनीत्वाभिमानात् । अपालाविश्वद्वाराभ्यामाव-
योभ्यामन्यस्या आत्रेय्या ब्रह्मवादित्वास्मरणात् ।

(११) ब्राह्मे (अ० ७४) तु गौतमीमाहात्म्ये परस्म्यैकयानकमुक्तम्—

“अत्रिराराधयामास, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।

तेषु तृष्टेषु स प्राह, पुत्रा मूय भविष्यय ॥

तथा चैका रूपवती कन्या मम भवेत् सुरा ।

ततः पुत्रत्वमापुस्ते, ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

कन्या च जनयामास, शुभाश्रयीति नामतः ।

दत्तः सोमोऽथ दुर्वासाः पुत्रास्तस्य महात्मनः ॥

अग्नेरङ्गिरसो जातो, ह्यङ्गारैरङ्गिरा ऋषिः ।

तस्माद् अङ्गिरस्ते प्रादादात्रेयीमतिरोचिषम् ॥

अग्नेः प्रभावात् परम्प्रात्रेयो सर्वदाऽभवत् ।

प्रात्रेय्यपि च शुश्रूषा कुर्वती सर्वदाऽभवत् ॥

सा कदाचिद् भर्तृवाक्यादुद्दिग्ना परयाशरात् ।

कृताञ्जलिपुटा दीना प्राव्रवीच्छ्वशुर गुरम् ॥

पतिर्मा परुष वक्त्रि वृधंवोद्वीक्षते रूपा ।

प्रशाधीमं सुरज्येष्ठ भर्तारं मम देवतम् ॥

अग्निस्वाच—

“अङ्गारैर्म्यः समुद्भूतो भर्ता ते ह्यङ्गिरा ऋषिः ।

यथा शान्तो भवेद् भद्रे तथा नीतिविधोयाताम् ॥

श्वशुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽऽत्रेयी तदैव तत् ।

प्राग्नेयं रूपमापन्नमभिसाऽऽप्लावयत् पतिम् ॥

उभौ तौ दम्पती ब्रह्मन् सङ्गती गाङ्गवारिणा ।
शान्तरूपधरां चोभौ दम्पती सम्बभूवतुः ॥

भर्तारं प्लावयन्तो सा दधाराम्बुमयं वपुः ।
परुष्णी चेति विख्याता गङ्गाया सङ्गता नदी ॥

तत्र चाङ्गिरसश्चक्रुर्ग्रन्थं बहुदक्षिणान् ।
विशेषतस्तु गङ्गायाः परुष्ण्या सह सङ्गमे ॥ इति ॥

परुष्णीतीयमिरावत्याः पञ्चनदान्तर्गताया वैदिकी संज्ञा । “इरावती परुष्णीत्याहुः” (६।२६) इति यास्कनिरुक्तात् । इरावतीनिर्गमप्रदेशोऽत्रिस्थानमासीदिति वायुपुराणे उक्तम् । तत्रात्रिप्राणस्य भूयसोपसंनिधानात् स्थानुकूल्यं दृष्ट्वा नरविधोऽप्यत्रिस्तत्र चिरं तपस्तेपे । अत्रिप्राणसाधनमेवाम्य तपश्चरणम् । अत्रिप्रधानस्थानात् प्रवर्तमानत्वादस्या परुष्ण्या अत्रिकन्यात्वमारोप्यते । साऽत्रिस्थानादागत्याङ्गिरः स्थानमागतेति त्रिवाहकल्पना क्रियते ।

अङ्गिरःस्थानञ्च यज्ञप्रधानस्थानत्वादग्निप्रायस्थानमेव तच्च दृष्टव्यापयासरस्वतीगतद्रूविपाशैरावतीभिर्नदीभिरुपलक्षितप्रदेशरूपम् — “नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इडायास्पदे गुदितत्वे अह्नाम् दृष्टव्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि” (ऋ.३।२३।४.) इति मन्त्रे इडायास्पदे इत्यनेन यज्ञाग्निदीपनप्रदेशस्यैरावतीपर्यन्तत्वावगमात् । अथवा ब्रह्मावर्तीथग्रहपर्वदधिष्ठाताऽयमङ्गिरा ब्रह्मा पश्चिमस्थाया इरावत्या अथगैव यज्ञोपयुक्तभूमिं व्यवस्थापयन् यता नेरावतीप्रदेशं यज्ञार्थं रोचयते तत एवाहुरात्रेयीं परुषं भासते—इति ।

अङ्गिराश्चात्र यज्ञान्निवर्तत इत्यत आहुरात्रेयी हीयमग्निं गतमङ्गिरसं शमयामासेति । गङ्गेति काचिदिरावत्यां सङ्गता शाखानदी स्यात् । तदिदमाधिदैविकं वृत्तमाधिर्भातिकोपाख्यानविषयोपनिबद्धम् । वस्तुतस्तु नेयमात्रेयी परुष्णी नामिका काचिन्मनूष्यविधात्रिकन्याऽऽसीत् । आध्यात्मिकाधिदैविकयोरप्यर्थयोराविर्भातिकत्वेनोपरज्योपाख्यानकरणस्य पौराणिकत्वभावसिद्धत्वात् ।

“यत् अत्रेः पुत्रोऽभवद्वह्निः सोदर्यस्तस्य नैध्रुवः ।
कृशाश्वस्य तु विप्रर्षर्षताच्यामिति नः श्रुतम् ॥

स तस्यां जनयामास स्वस्त्यात्रेयान्महौजसः ।
वेद्वेदाङ्गनिरतान्तपसा हतकित्विपान् ॥

इति कौर्मर्मे ऊनविशाध्याये उक्तम् । तत्रायं लेखकदोषादस्ति कश्चित् त्रुटितः पाठ इति संशोधनीयत्वादुपेक्ष्यते ।

अथैषा सोम-दत्त-दुर्वासना मन्वन्तनापि कनिषद पौराणिका च न्या
वहृभक्तिवादमाह । विश्वपुराण (१/१०/८-९) नावदेवस्या त्वानमूयाया गर्भे
त्रयाणामेषामुत्पत्तिरूपतः । भागवत आश्रमक्षेत्रवने तपस्वरत पुत्राय
मोक्षरमाराधयन्तपना परितृप्ता ब्रह्मविष्णुमहेश्वरस्त्रया दत्ता भवैवागता
आकाशमार्गे स्थित्वा तमप्रिमृशु । तथा दत्ता दत्तनव ईश्वर इति क्रन्दद्वग्ग-
राधनया प्रमत्ता वयं स्वस्वाज्ञंस्त्रयस्य पुत्रा भविष्याम इति । न्ना प्रह्लादस्वाज्ञं
चन्द्रा विष्णु स्वज्ञेन दत्तायैव शिव स्वज्ञेन दुर्वासो ज्ञेयश्च त्रय पुत्रा अ-रुद्व-
भूवुरित्युक्तम्—

य एत द्राक्षा पश्चिन्वा लक्ष्णा अमवन् तत्रायमुत्पन्नाग्निरेव स त्वदन्तरामा
लक्ष्णाना मूय क्षोभेर्जगन्त्यावात् परिक्रान्ता बह्वद्रदाभूत्वा आपोऽभूवन्

परेत्याह । अत्ररस्य भार्याजन्मूया पतिव्रताऽप्यीत् । तस्या पावित्र्यपरी-
क्षार्थं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा मृताश्चाश्रमन गन्धं नग्नावम्यायाननमूयाना
निशामययामासु । तेषा तथा चरित्वा दृष्ट्वा सा पावित्र्यप्रभावणं सत्त्वान्
वालकान् भावयामास तत्र सावित्रीनक्षत्रीपावनानां प्राप्तेनया तान वाचनत्वा-
दुन्माद्यं पूर्वावस्थां प्राप्य सावित्र्यादिम्याश्रयामास । ततस्त्वयस्त ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरा स्वस्वाज्ञमयागदेवा भूति कल्पित्वाजन्मूयाया पुत्रत्वमज्ञावन्तु ।

तैदत्तत्वात् दत्तात्रय तमाचक्षते इति । अत्र मन दत्तात्रयस्य दारामनेन्य
उत्पन्नाऽभून् । पूर्वमनं तु त्रयाणां पृथगशी पृथगुत्पन्नेषु त्रिषु पुत्रेषु दत्ताज्य
वेवलाद्विष्णोरशादुत्पन्न इति भेदः । वस्तुतस्तु दत्तपुत्रं चिरन्तनादेवेरिमं सामदत्ता-
दयोऽभूवन् । न च तत्र पुगे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराभ्यामात्रा त्रयाणां देवानामेवैश्वरा-
न्वात्मानं सुप्रतिपन्नमासीत् वेदमन्त्रेषु दुष्टापि तथा त्रयाणां तथा साहचर्या-
स्यानानुवर्त्ये ।

तस्माद्रथोनोऽयमर्थो नातीव धृष्टेय इत्युपेक्ष्यते । महामारुतशान्तिपूर्वेण
सप्तोत्तरद्विगतततनाध्याये (शा० २०७/१०) सामन्त्यायमा चेति द्वावत्रिपुत्राभ्या-
स्यानी । तत्रान्येषामुत्तरोत्तरानिपुत्रत्वेऽपि बहुवचनम्भारस्यान् सोमस्य प्रथमा-
त्रिपुत्रत्वं निःसंदिग्धं प्रयेतव्यम् ।

अत्र केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते । सोमोऽयं नात्ररोरस स्वयमप्यन्यामन मूयाया-
मुत्पन्नं पुत्रं आसीत् किन्तु अत्रिनेत्रप्ररिखुन्नन्नताज्यमुत्पत्त्यादयः निजं पुत्रा
द्रष्टव्यं । ऐतिहासिकनमये तथैव नूयसा स्मरणात् तथाहि ब्रह्माऽपिोदधाते
हरिवंशे च ।

“पिता सोमस्य वै विप्रा जज्ञेऽविर्मगदान्नि ।
काष्ठकुञ्चयित्वाभूतं रुन्वंनाहूर्महाद्युति ॥

सुदुश्चरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥

तस्योर्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्य ह ।
सोमत्वं तनुरापेदे महाबुद्धिः स वै द्विजः ॥

ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः ।
नेत्राभ्यामस्रवसोमो दग्धा द्योतयन् दिशः ॥

तं गर्भं विधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा ।
समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् ॥

स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रसाधितः ।
पपात भासयँल्लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ॥

यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ।
ततः सहाभिः शीतांशुर्निपपात वसुध्वराम् ॥

पतन्तं सोममलोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥

स हि वेदमयो विप्रा घर्मात्मा सत्यसङ्करः ।
युक्ते वाजिसहस्रेण रथेऽध्यास्तेति नः श्रुतम् ॥

स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुध्वराम् ।
त्रिःसप्त कृत्वोऽतियशाश्चकाराभिप्रदक्षिणाम् ॥

तस्य यद्विर्वद्वितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ।
ओपध्यस्ताः समुद्भूतास्तेजसा ज्वलयंत्युत ॥

ताभिः पुष्पात्ययं लोकान् प्रजाश्चापि चतुर्विधाः ।
पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो हि द्विजोत्तमाः ॥

ततस्तस्मै ददी राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
बीजोपवीनां विप्राणामपां च द्विजसत्तमाः ॥ इति ।

एवमेव मात्स्ये पाद्मे चोक्तम् । तथा चात्रेः स्वधर्मपत्न्यां समुद्रायां
वाजसूयायां वा सोमोऽयमौरसः पुत्रोभूदिति विप्रतिपन्नमिति चेदत्र ब्रूमः—

नरविशेषस्यात्रेर्नेत्रप्रस्रवणोदकान्नरविषस्य सोमस्योत्पत्तिरभदित्येवं
तावन्न प्रतिपत्तव्यम् श्रुतिस्मृतितात्पर्यविरुद्धतया तस्यार्थस्य नितान्तभ्रान्तत्वात् ।

अपि तु नरविधस्याग्नेः स्वधर्मपत्न्यामेव नरविध सोमो जज्ञे । अनरविधस्य तदत्रे-
श्रुजलादनरविध सोमो जज्ञे इत्यर्थपृथक्त्वात् सोमोत्पत्तिद्वैविध्यं द्रष्टव्यम् ।
तथाहि—

वैदिकीनामितिहासश्रुतीनां त्रिपथगात्वं ब्रह्मप्रसङ्गे पूर्वमाख्यातम् ।
ततो भाषान्तरीकृताः पुराणनामान् मृष्टीतिहासा प्रायेणाधिदैविका एव
सन्तोऽध्यारोपेणाध्यात्ममधिभूतं चोपनीयन्ते । तत्रैते चरित्रनायका ऋषिपितृदेवा-
सुरगन्धर्वादयोऽर्था अध्यात्मशरीरारम्भका इष्यन्ते । अधिदैवतं ते ब्रह्माण्डव्यापिना
नित्वा यौगिका वा प्राणाः स्युः । अधिभूतं तु ते सर्वेऽपि प्राणिनो नरा
अपेक्ष्यन्ते ।

तत्रैतेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां लक्ष्याणां यत्र यत्रैवार्थेषु
प्रक्रियासाम्यं लक्ष्यते त एवार्थाः प्रायेणोक्तहासमप्यदियापनिबध्यन्ते । यत्र तु
पूर्वापरसाम्यभूयस्त्वेऽपि क्वचित् क्वचिदशेषे वैषम्यमापतति तत्र सर्वार्थसामञ्जस्ये-
नोपपादनाशक्यत्वादितिहासलेखकस्येच्छानुरोधेनैतदधिकरणत्रयतः कञ्चिदेकमेव
पक्षं गृहीत्वा सन्दर्भयोजना क्रियते इति पौराणिकसमयोजनमुपगम्यते ।

तदनुसारेण प्रकृतेऽप्यत्रे सोमोत्पत्तावेकत्र ब्रह्माण्डोपोद्घातेऽधिभूतपक्षमेव
प्रधानीकृत्य भद्राया पत्न्यामग्नेः पुत्रः । सोमो व्याख्यातः । सिन्धुनदात् पश्चिमे
देशे निवसता गन्धर्वाणां राज्ञः सोमस्य तथैवावेत्स्वधर्मत्वात् अन्यत्र पुनर्गधिदैवत-
पक्षमेव प्रधानीकृत्य तत्प्यमानस्याग्नेर्नेत्रप्रस्रवणरसात् सोमोत्पत्तिराख्यायते ।
आधिदैविकस्येमां पृथ्वीं परितश्चरतश्चन्द्रस्य तथैवावेत्स्वधर्मत्वात् ।

इत्येवमधिभौतिकाक्षरजातयादग्नेः स्वधर्मपत्न्या भद्रास्यायामनसूयाया-
मुत्पन्नो गन्धर्वजातीयो नरविधश्चन्द्रो भिन्नः । आधिदैविकात् प्राणजातीयादग्ने-
र्नेत्रप्रस्रवणरसादुत्पन्नो दिवि प्रकाशमानः पृथिवीं परितः क्रममाणोऽयं चन्द्रो
भिन्नः । तयोस्तत्पत्तिप्रकारभेदेऽप्यत्रिजातत्वं साधर्म्यम् ।

या इह पारिजातस्य, शशिनः सज्जनस्य च ।

न सा वै रात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च ॥”

इत्यादौ दिविष्ठचन्द्राभिप्रायेण यथात्रिजातत्वं मुच्यते तथाऽनाधिदैविकयो-
दन्तदुर्वाससोरात्रेययाः सजातभ्रातृभावेनाक्तस्य नरविशेषस्य चन्द्रस्याप्यत्रिजा-
तत्त्वोपपत्तेः । तत्र नरविशेषस्य चन्द्रस्याग्नेरनसूयायामुद्भवाप्याननिविवादम् ।
दिविष्ठस्य तु चन्द्रमण्डलस्योत्पत्तिः कथमभूदिति जिज्ञासायां प्रस्तुतेनानेन चन्द्रो-
त्पत्तिप्रकरणोक्ताकाशचारिसोमोत्पत्तिस्थितिरहस्यं सुविज्ञानं भवति ।

—तथा हि तत्रैतत्सोमोत्पत्तिविवक्षया ब्रह्माण्डोत्पत्तिस्तत्तावदाख्यायते
अस्ति सद्युः सर्वजगद्व्यापी सूक्ष्मोऽव्यक्तः कश्चिदव्याकृतोऽयं तत्राशनायावशात्

क्षोभः समभवत् । अनात्मन्विनी तावदादावशनायाऽसीत् । तन्मनोऽकुरुत । आत्मा मे स्यादिति । ततः स्वयमत्रार्कः कश्चिदशनायावानभवत् । अप्सु सर्वजगद्वीजं हिरण्यगर्भो ब्रह्मा वायुमयः प्रादुरभूत् ।

यावदशनायाऽसीत् तावदग्निस्तावदापः । तदिदमेकं हिरण्यमण्डमुच्यते । हिरण्यमित्यग्निरेतसां संज्ञा । तद्गर्भे यो नभ्यआत्मा वायुः स हिरण्यगर्भो ब्रह्मा स एवैतस्मिन् ब्रह्माण्डे सृष्टिकर्ता । सोऽग्निमयश्चापोमयश्च द्विधाभूतस्ताभ्यां स्त्रीपुंभ्यामिव भागाभ्यां विराजमुदपादयत् । चित्यः कश्चित्परिच्छिन्नो यज्ञमयोऽन्नमयोऽग्निरात्मा । सेयं पृथ्वी नाम । स तप्यमानोऽन्तरगर्भे चित्ते निधेयनामाग्निमजनयत् । तमन्नि मनु रित्याचक्षते पौराणिकाः मनोर्मरीच्यादयो दश प्राणा अभवन् । यथाहि

“नवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत् अशनायया । अशनाया हि मृत्युः । तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वाः स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत् । तस्यार्चत आपोऽजायन्त । आपोवाश्रकः । तद्यदपां शर आसोत् तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामध्राम्यत् । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निरिति” ।

एतदनुसारेण मनुरप्याह—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥
ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिंभुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जदौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्ययते ॥

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥

तपस्तप्त्वाऽसृजद्वयं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥

प्रधासितार सर्वेषामणीयासमणोरपि ।
रुक्माभ स्वप्नधीगम्य विद्यात्ता पुरुष परम् ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्मा शाश्वतम् ॥

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन् प्रजानामसृज महर्षीनादितो दश ॥

मरीचिमव्यङ्गिरसी पुलस्त्य पुलहं क्रतुम् ।
प्राचेतसं वसिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ॥

एते मनूस्तु सप्तान्यामसृजद् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितोजसः ॥

मनोहूरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
तेषामृषीणामाद्यानां पुत्राः पितृगणा स्मृताः ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवः ।
देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थाप्वनुपूर्वशः ॥ इति ॥

एवञ्च नायं मनुविराजोऽतिरिच्यते । चित्यचितेनिधेयया समानायत-
नैर्विनैकपुरुषत्वाभिमानात् । विराट् चायं हिरण्यगर्भोऽतिरिच्यते हिरण्यगर्भ-
प्राणस्यैव चिद्व्या तदुत्पत्तो, अत एवैषा मरीच्यादीनां मनुजन्यत्वमिव विराड्-
जन्यत्वं ब्रह्मजन्यत्वञ्च पुराणीकतः न विरुध्यते । एष च मरिच्यादिषु भृग्वङ्गि-
रोऽजीणामुत्पत्तिं शौनकः प्राह बृहदेवतायाम्—

“त्रिसावत्सरिकं सत्रं प्रजाकामः प्रजापतिः ।
आहरत् सहितं साध्व्यं विष्टेदेवैः सहेति च ।

तत्र वाग् दीक्षणीयायामाजगामाशरीरिणी ।
तां दृष्ट्वा युगपत्तत्र कस्याथ वरुणस्य च ॥

शुकं च स्कन्दं तद्वायुरग्नौ प्रास्यद् यद्वक्ष्यामि ।
ततोऽचिभ्यो भृगुर्जज्ञे अङ्गारेभ्योऽङ्गिरा ऋषिः ॥

प्रजापतिसुतौ दृष्ट्वा हृष्टा वागम्यमापत ।
आम्यामृषिस्तृतीयोऽपि भवत्वनेन मे सुतः ॥

प्रजापतिस्तथेत्याह आपमाणा तु भारतीम् ।
ऋषिरत्रिस्ततो जज्ञे सूर्यान्तलसमद्युतिः ॥ इति ॥

प्रजापतिरत्र संवत्सरः सौरः । तस्य त्रैवर्षिके पृथिव्या योगे पार्थिवप्राजापतेः प्राणस्य महिमा वागुपसृत्य वाय्वादिवदशरीरिणी सती पृथिव्या वहिर्वा-
ऽभवत् । तत्र दक्षवरुणगोरसी वायुभूती संश्लिष्टावभूताम् । दक्षस्तावदयं दशदिग्भ्यः स्वयं प्रस्रवतां प्रचेनोनाम्नां रसानां सयागजन्मा दिक्सोममयः प्राणः । सोऽनवरतमिह पृथिव्यामुपमर्षति ।

एव सूर्यमण्डलप्रकाशतो वहिश्चतुर्दिक्षु परिव्याप्तादम्भसमुद्रादापोमयः प्राणः पृथिव्यामुपमर्षति स वरुणः । तयोश्च पृथिव्या रसे वाङ्मये प्राणे संस्रवो भवति । पञ्चभूतानामादिभूतमाकाशनामकं तत्त्वं सर्वजगद्व्यापीह पार्थिव-
प्राणसंल्लग्नं तत एवोद्भूतं विवक्ष्यते । तेषां संघर्षादिग्निर्वसुरुदभवत् । तस्मिन् अग्निस्वरूपे भृग्वज्जिरोऽत्रयः प्राणाः सम्भवन्ति तत्र अर्चिषि भृगुः सबभूवेति । भृगुर्वहिरगिरिति । अङ्गारेष्वङ्गिराः सम्बभूवेति । “त्वमग्ने अङ्गिराः प्रथम ऋषिः” इति श्रुतिभ्यो वरुणांशतो भृगुरग्न्यंशतस्त्वङ्गिरा अम्बुपगम्यते । अग्निस्त्वत्र पृथिव्या आत्मा पृथ्वीतो वहिर्भवं सांवत्सरः ।

अथ यावानिह वाचिको भाग उदासत् सोऽत्रिर्नाम प्राणा भवति । यथाऽर्चिषि भर्जनप्रधानः पचमानः पच्यमानोवा वारुणो भागो भृगुर्नाम जायते । यथा वा पार्थिवे काष्ठादिघनद्रव्ये गर्भगतो रक्तोऽर्थो दहनकाले दृश्यते स वस्तुतो घनकृष्णवर्णः काष्ठाद्याङ्गरसत्त्वादङ्गिरःशब्देनोच्यते । तथाऽयं दह्यमानः काष्ठादिर्वहिः स्थितं वायुरसाद्यथमात्मानं येनाकृष्य स्वदिति स भोक्ता प्राणो-
ऽदनप्रधान्यादत्रिर्नामोच्यते ।

अत्रेदं कश्चित् प्रत्यवतिष्ठते । असमञ्जसमिदं शीनकोक्तमत्रिजन्मा-
ख्यानम् । तथाहि कस्मात् वरुणस्य चेति ब्रुवन् शीनकः पूर्वमतः कस्य वरुण न योगादभ्युत्पत्तिमभिप्रैति । स च कस्तावदक्षो नाम प्रजापतिरुच्यते । तस्य चात्रिवंशप्रसूतादर्वाक्कालिकात् प्राचीनवह्निपः सवर्णायां सामुद्रचामुत्पन्नेभ्यो दशभ्यः प्रचेतोभ्यो मारिपायां वाक्ष्यां सामकन्यायामर्द्धेन सोमांशेनार्द्धेन प्रचेतोऽंशेन च पश्चादुत्पत्तिराख्यायते त्रिप्णपुराणे प्रथमांशे पञ्चदशाध्याये ब्राह्मप्रथमाध्याये च । महाभारतशान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे स्वस्तिकाध्याये —

“अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।

प्राचीनवह्निर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश ॥

दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।

तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ इति ॥

वह्निर्वानाद्विपणायां प्राचीनवह्निर्भूत् । अन्तर्धानात् शिखण्डिन्यां वह्निर्वातोऽभूत् । पृथोरन्तर्धानः वेनात् पृथुः । अङ्गाद्वेनः, अङ्गस्त्वयमत्रिवंशोऽभव-

दित्येवमय प्राचीनवहिरन्निवशज । तथा चान्निवशे बहूत्तरकालप्रजातेन केनाति-
प्राचीनस्याग्नेस्तपत्तिकथन नावकल्पते इति । अत्रब्रूम. । द्वौ दक्षौ । स्वायम्भुवम-
न्वन्तरीयो ब्रह्मपुत्र आद्यः । स चानिममजन्मना मरीचेरपि पूर्वज ।

अथान्यान् मानसान् पुत्रान् सदजानात्मनाऽपृजत् ।

भृगु पुलस्त्य पुलहं अनुमङ्गिरसं तथा ॥

मरीचिं दक्षमत्रिचं वसिष्ठं चैव मानसान् ।

नव ब्रह्माण इत्येते पुराण निश्चय गताः ॥

इति विष्णुपुराणोक्ते ॥

अगुष्ठात् समृजे ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।

सोऽभवन् भरतश्चष्ट दक्षो नाम प्रजापतिः ॥

इति भारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे सत्रंभूतोत्पत्त्यध्यायोक्तेश्च । अन्यस्तु
चाक्षुषमन्वन्तरीय सोमाश्रुताद्धैम्यो दश प्रचेतोम्यो वाश्या मारिषायामुत्पन्न ।

“तेजोभिहदिता सर्वे महर्षिसमतेजसः ।

दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृताः ॥

तेम्य प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिनाः प्रजाः ॥

इति भारतादिपर्वणि संभवपत्रोक्तेः । क इत्युभया समानं नामान्तरम् ।
तत्र पूर्वस्माद्दक्षाद्वरुणं युक्तादग्नेर्जन्म स्यात् । अत्रेश्वर वशे पश्चान् पुनरन्यो दक्षः
प्राचेतसः प्रजातः स्यादिनि ना समञ्जस भवति ।

इह हि मतत्रय भवति । एके तावदाचक्षते—

कः प्रजापतिरिष्ट इत्यभिमुक्तोक्तेः प्रजापतिवचनोऽयं कश्चन प्रजापति-
मात्रसाधारणो नैकान्ततो दक्षमेवाचष्टे बह्वस्तु प्रजापतयो भवन्ति दक्षादयश्च
तेषां पतिर्ब्रह्मा चेति । अत्र ब्रह्मेवेह प्रजापतिः स्यात् । भारतानुशासनपर्वणः
पञ्चाशीतेऽध्याये सुवर्णदानधर्मे साधारणेन ब्रह्मशब्देनैव तदुल्लेखात् तथा हि
तदुक्तिः सतिष्यः दर्शयते-वशिष्ठ उवाच—

“अपि चेदं पुराणीनं श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ।

पितामहस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

महादेवस्य रुद्रस्य वारुणी विभ्रतस्तनुम् ।

यज्ञः प्रववृत्ते तन्नाजग्मुरग्न्यादि देवताः ॥

तत्राग्नेर्विविशुस्तस्य शरीरं सर्वदेवताः ।
एतस्मात् कारणादाहुरग्निं सर्वास्तु देवताः ॥

संजुहावात्मनात्मानं स्वयमेव तदा प्रभुः ।
यज्ञं च शोभयामास बहुरूपं शिवस्तदा ॥

देवीदीक्षापि तत्रासीद् यज्ञे रुद्रस्य वारुणे ।
स्वयंभुवस्तु तां दृष्ट्वा रेतः समपतद् भुवि ॥

तस्य शुक्रस्य विस्पन्दात् पांशून् संगृह्य भूमितः ।
प्रास्यत् पूपा कराभ्यां वं तस्मिन्नेव हुताशने ॥

ततस्तस्मिन् [संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके ।
ब्रह्मणा जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावी बभूव ह ॥

शुके हुतेऽग्नीं तस्मिन् प्रादुरासंख्यस्तदा ।
पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ॥

भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराभवत् ।
अत्रवात्रेति च तमो जातमत्रि वदन्त्यपि ॥

सहज्वालाभिरुपन्नो भृगुस्तस्माद् भृगुः स्मृतः ।
अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ॥

अङ्गारेभ्योऽङ्गिराजातो वालरि त्या कुशोच्चयात् ।
मरिचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपोऽभवत् ॥

ततोऽन्नवीन्महादेवो वरुणः पवनात्मकः ।
ममं सत्रमिदं तस्मात् त्रीण्यपत्यानि सन्तिमे ॥

अग्निरूचे ममाग्नेभ्यस्तान्यभूवन्ममाश्रयात् ।
तमेव तान्यपत्यानि वरुणो ह्यवशात्मकः ॥

अथान्नवील्लोकगुरुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ममेव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् ॥

अहं कर्ताहि सत्रस्य होता शुक्रस्य चाप्यहम् ।
यस्य वीजं फलं तस्य मच्छुक्रजमिदं मम ॥

ततोऽब्रुवन् देवगणाः पितामहमुपेत्य ते ।
तत्रैव प्रसवाः सर्वे वरुणोऽग्निः परे च ये ॥

भृगु पूर्वमपत्यन्नु जग्राह वरुणः शिवः ।

ततः स वरुणाख्याता भृगुः प्रसवकर्मकृत् ॥

ईश्वरोऽङ्गिरस स्वर्गनेरपत्यार्थमकल्पयत् ।

आग्नेराशचाङ्गिरास्तस्मात् कविर्ब्राह्मो महायशा ॥

एते हि प्रसवा सर्वे प्रजाना पतयस्त्रय ।

सर्वं सन्तानमेतेषामिदमित्युपधारय^१ ॥

एतच्च वासिष्ठ विज्ञानघशौनकसमानार्थं नेयम् । तदस्मादत्रिजन्मनि नास्ति दक्षस्य सम्बन्धः । वायुमयस्य हिरण्यगर्भस्य वा, विराजोऽग्नेर्वा, वराजस्य मनोर्वा सम्बन्धस्य तत्रेष्ट्यमाणत्वात् । तस्माददोषः ।

अथवा येषां मते दक्ष एवायं को नाम । तेषामपि नास्त्ययं दोषः ।

ननु प्राचेतस्य दक्षस्याप्यत्रिवदेवात्रिसमकालं हिरण्यगर्भोऽब्राह्मराजात् स्वयम्भूमनोरुत्पत्तिर्मानुस्मृतावृच्यते ।

“मरिचिमथ्यङ्गिरसो पुलस्त्य पुलहं क्रतुम् ।

प्राचेतस वसिष्ठ च भृगु नारदमेव च” ॥ इति ॥

तस्मान्नत्रिवशे पश्चादुत्पन्नं प्राचेतसो दक्ष इति चेन्न । प्रचेतो जनितस्यापि दक्षस्य मनुजन्मत्वाविशेषाभिप्रायेण तथोक्तेः । ब्रह्मपुत्रदक्षस्य प्राचेतसदक्षस्य च स्वरूपादिषाधर्म्यानुबोधनाय वा तथोक्तेः ।

अथवा पीराणिकरेवात्र समाहितम् । यथा ब्राह्मे प्रथमाध्याये—

“मारिषानाम् कन्यैषा वृक्षाणामिति निर्मिता ।

भार्या वोऽस्तु महाभागाः सोमवशविबर्धनी ॥

गुप्ताक तेजसोऽर्धेन मम चार्धेन तेजसा ।

अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥

इत्थं सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः ।

सहृद्य कोप वृक्षेभ्यः पत्नीं घर्मेण मारिषाम् ॥

दशम्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषार्यां प्रजापतिः ।

दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्याशेन भो द्विजाः ॥

इत्थं दक्षस्य प्राचेतसत्वे निरूपिते मुनयः पृच्छन्ति—

समवस्तु श्रुतोऽस्माभिर्दक्षस्य च महात्मनः ।

अङ्गुष्ठाद् ब्राह्मणो जज्ञे दक्षः किल शुभव्रतः ॥

४०८/चतुर्थो विवेकः

कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लोभे महातपाः ।
दौहित्रश्चैष सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः ॥

इत्थं प्रश्ने समाधत्ते—

उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु भो द्विजाः ।
ऋपयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च ये जनाः ॥

युगे युगे भवन्त्येते पुनर्दक्षादयो नृपाः ।
पुनश्चैव निरुध्यन्ते विट्वांस्तत्र न मुह्यति ॥

ज्येष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीद्द्विजोत्तमाः ।
तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणम् ॥ इति ।

तथा चैतेषां दक्षादीनां युगभेदेन नानात्वविवक्षणादस्य दक्षस्य सोम-
दौहित्रत्वं श्वशुरत्वं वा सर्वमेवोपपद्यते—इत्यविरोधः ॥

वयं तु ब्रूमः । पुराणाख्यानेष्वाख्यातानां चरित्रनायकानां त्रिविधः सृष्टि-
कल्पो विवक्ष्यते तात्त्विकसृष्टिकल्पः, आध्यात्मिकसृष्टिकल्पः, मानुषसृष्टिकल्पश्च ।
तत्र तात्त्विकाध्यात्मिककल्पयोः पदार्थविद्यायां नैतदेवं व्याप्ताह्न कार्यम् ।
पदार्थानां क्वचित्पुत्रपौत्रादिभ्योऽपि पितृपितामहादीनामुत्पत्तेर्दृश्यमानत्वात्
“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः ।
अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी” इत्येवं तैत्तिरीयश्रुतावग्नेरपां जन्मोच्यते ।
“कंस्विद्गर्भं प्रथमं दधन्नापः” इति प्रश्नश्रुती त्वग्निमपां गर्भजमाहुः । अग्नेरापो-
ऽद्भ्यः पृथिवीत्यग्नेः पौत्रीं पृथिवीमाहुः ।

“यदपां शर आसीत् तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत् ।
तस्यामश्राम्यत् । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निवर्तताग्निः” ॥

इति वाजिश्रुती त्वद्भ्यः पृथिवी ततोऽग्निरित्यग्नेः पृथ्वीपुत्रत्वमाहुः ।
“अग्ने तक्षत्रमजरमासूर्यं रोहयो दिवि । दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः”

इतिमन्त्रश्रुती सूर्यस्याग्नि जन्मत्वमुच्यते ।

“अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

त जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्” ॥

इति मन्त्रश्रुती त्वग्नेः सूर्यजन्यत्वमाख्यायते एवमन्यत्रान्यत्रेदमुभयं
संभवति । यथा तन्तुभ्यः पट उद्भाष्यते तथा पटादपि तन्तव उद्भाष्यन्ते ।
यथाऽग्नेरयं दग्धोऽङ्गारो जायते तथा दग्धाङ्गारादप्यग्निर्जायते, एवं यथा संभव
लोके द्रष्टव्यम् । श्रूयते चायमर्थो वाजिश्रुती—

“स एष पिता पुत्रः । यदेपोऽग्निमसृजत, तेनैपोऽग्नेः पिता । यदेतमग्निं समदधात् तेनैतस्याग्निः पिता । यदेष देवानसृजत, तेनैष देवानां पिता । यदेत देवाः समदधु, तेनैतस्य देवाः पितरः । उभयं हैतद्, भवति पिता च पुत्रश्च । प्रजापतिश्चाग्निश्च-अग्निश्च प्रजापतिश्च । प्रजापतिश्च देवाश्च, देवाश्च प्रजापतिश्च” इति । (शत० ६।१।२)

एवमेवात्र वायुदक्षवरुणवाय्वग्नियोगात् पाञ्चजन्योऽयमत्रिरूपयते । अत्रिवशजप्राचीनबर्हिषः प्रसूतेभ्यो दशप्रचेतोभ्यो योगादपरो दक्षश्चोत्पद्यते ।

अथ प्राणमनो यो वायुशरीरो हिरण्यगर्भो ब्रह्म । तदुत्पन्नाद्वागादिभूत-
मयशरीराद् विराजो यः स्वयम्भूमनुरूपयते ततोऽप्येतावन्निरक्षोऽस्रभवत इति
ब्रह्मजन्यत्वमपि नैनयोरपलपितव्यम् । तत्र हिरण्यगर्भप्रजापतेर्वा दक्षप्रजापते-
र्वाऽयमत्रिरूपयताम् । उभयविधस्यापि तस्य पारदर्शकत्वप्रतिबन्धकत्वसूर्यादि-
तैजसकिरणप्रत्यावर्तकत्वच समानो घर्म्म । एव ब्रह्माङ्गुष्ठजन्मा वा प्राचेतमो
वाऽयं दक्षः स्यात् । उभयविधस्यापि तस्यादित्या पट्टिविधप्राणविशेषजनकत्व
क्रतुसहचारित्वच समानो घर्म्म । क्रतुदक्षयोस्तु स्वरूपवाजिश्रुतीश्रूयते-

क्रतू दक्षो ह वा अस्य मित्रावरुणौ । एतन्वदध्यात्म । स यदेव मनसा
कामयते-इदं मे स्यादित् कुर्वीमिति-स एव क्रतुः । अथ यदस्मै तत् समृध्यते स
दक्षः । मित्र एव क्रतुः वरुणो दक्षः ।” इत्यादि

अध्यात्ममेवेदं रूपम् । यत्तु दक्षस्य ब्रह्माङ्गुष्ठप्रदेशादुत्पन्नो नत्वय
प्राणविधो दक्ष इति कश्चित् प्रतीयात् स प्रति वक्तव्यः । ऐतरेयोपनिषदभ्यः
सम्भूतः कश्चिदाद्यो महापुरुष आम्नायते । सोऽयं सर्वजगद्दृष्टापीश्वरः प्रतिपद्यते ।

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥

बृहच्च तदिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्चतत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्विहैवनिहितं गुहायाम् ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवीवान्तरिक्षमोत मनः सहप्राणैश्च सर्वैः ।
तमेवंके जानयन्मात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैषेत्तु ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषो चन्द्रसूर्योदिशः श्रोत्रे वाग्बिवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्म्या पृथिवीह्येष सर्वभूतात्मरात्मा ॥

तस्मादग्निः समिधोयस्यसूर्यः सोमात् पर्जन्यः ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषान् संप्रसूताः ॥

तस्मादक्षः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरं च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तर्चिषः समिवः सप्तहामाः ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा कुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्पन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद् यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥

“तस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् तस्मान्नाणोयो न ज्यायोस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्^१ ॥ इति ।

एष हि सर्वेषां जन्मदाता प्रानघनः । स एवाग्निमयत्वाद् विराडुच्यते
विष्णुश्च स एव वायुमयत्वाद् हिरण्ययर्भ उच्यते । ब्रह्मा च स एवेन्द्रमयत्वात्
सर्वज्ञ उच्यते । शिवश्च त्रयो देवा एका मूर्तिः । स वायुना सर्वं जगत् सृजति,
आग्निना सर्वं जगत् परिरक्षति ।

ज्ञानोत्पत्ती हृदयग्रन्थिमोक्षणात् सर्वं जगदुपसंहरतीति पौराणिकी
मर्यादा । उत्तरादिगतस्य शिरः प्रान्तोदक्षिणादिक् पादप्रान्तः । पूर्वादिग्
दक्षिणः करप्रान्तः । पश्चिमादिगुत्तरः करप्रान्तः, इत्येके । पूर्वा शिरः पश्चिमा
पादः । दक्षिणा दक्षिणकरः । उत्तरा वामकर इत्येके । प्रधानाङ्गुली वाचिना-
ङ्गुष्ठशब्देन करप्रान्तरूपो दिग्विशेषोऽभिप्रेयते । तत्र दक्षिणाद् दक्षस्योत्तरात्तु
दक्षपत्न्या जन्मेत्येवान्यत्रापि ब्रह्माशरीरभागादुत्पन्नेष्वर्थेषु पौराणिकी परिभाषा
द्रष्टव्या ।

अन्युत्पत्तिप्रसङ्गेनेय दक्षोत्पत्तिरिहाख्याता संप्रति प्रकृतिमनुसरामः ।
अयमेवादिपुरुषस्त्रिविधोऽवधीयते मनोमयः प्राणमयो वाङ्मयश्च । इत एव
पुरुषात् सर्वमिदमुत्पद्यते । तत्रोत्पत्ती मनोमयो निमित्तकारणम् । प्राणमयोऽसम-
वायिकारणम् वाङ्मयस्तु समवायिकारणं भवति । वाक् त्रैयं द्विविधा भवति ।
अमृता मर्त्याच । अमृतातः सर्वे देवाः, मर्त्यास्तु सर्वान् भूतान्युत्पद्यन्ते ।

तत्र पञ्चभूतानामादिभूताकाशपदप्रसिद्धाया वाच्येव दक्षवरुणाद्यमृतयोगादयम-
त्रिरूपयते इति बोध्यम् ।

अथोत्पन्नोऽयमत्रिर्यत्र यत्र वस्तुन्यारम्भकविधयोपादीयते तद्वस्तु पार-
दर्शकत्वाद्विधीयते तथाय सूर्यरश्मिः प्रत्याहृतो भूत्वा तद्वस्तुनो रूप जनयति
तदेवरूपि द्रव्यम् चक्षुषा दृश्यते । तथा तंजसमाप्य पार्थिव च । काचादिपार्थि-
वेऽयमत्रिप्राणोऽत्यल्पमात्र उपादीयते इत्यतस्तत्र सूर्यादितेजोरश्मि विञ्चदेव
प्रत्याहृत्यतेऽधिकमात्रया तु स पार गच्छति । बाह्याद्यरूपिद्रव्येष्वयमत्रिर्ना-
रम्भकद्रव्यमत एव तेम्य. सूर्यरश्मेरप्रत्याघाताद् रूप नोत्पद्यते सूर्यं चन्द्र
पृथिव्यादीनि तु यावन्ति घनद्रव्याणि तेष्वयमत्रि प्राणोऽधिकमात्रयासन्निविशते ।

तत एवाग्नेः सोमोत्पत्तिर्भवति तथा हि प्रतिसवत्सरकालमिय पृथ्वी
सहस्राशुं सूर्यं परितः परिक्रामति । तत्र सूर्याशुपरितप्तात् पृथ्विपिण्डात्
प्रतिपलमुद्भवन्नयमत्रिप्राणः पृथ्वीमनुगरिप्लवत । तेनायमत्रिप्राणः सवत्सरे
सहस्राशुभ्यः सयोगात् प्रत्यावृत्तिं परितप्यते । परिक्रमणावृत्तित्रयेण तु त्रि
सवत्सरसहस्राशुपरितापादस्यात्रिप्राणस्य शरीर सोमत्वमापद्यते । स सोमभाग
परितप्यमानस्याधर्मेनैतत् परिप्लवते । नेत्रशब्दो रश्मिपरः । यावानयमन्वेस्तनुभाग
सोमरूपेण परिणमते तावान्नुध्वरेता इतोऽग्नेः पृथग्भूय सर्वतो दिक्षु व्याप्नुवन्
पृथ्वीमन्वेव पुनः सपतति ।

पृथ्वीमनुसपतन्तमेवंतं सोमराशि हिरण्यगर्भो ब्रह्मा वायुहृषेण चन्द्रकक्षा-
घरातले निगृह्य कदिशतिकृत्व परिक्रमेणोत्तर क्रमेणैत सोमराशि सर्वतः
सचिन्वन्नेक मूयधत् सहस्रांशुमयं सोमपिण्डं सपादयतिस्म । स एवाय चन्द्रः पृथ्वी
परितः परिक्रममाणो दिवि दृश्यते । यथाऽह्नि तोमराशि सूर्याशुपरिप्लव
ऊध्वरेताः सन् पृथिव्या उत्क्रम्य दिक्षु व्याप्नुवन् रात्रौ पुनः पृथिव्यामेव सपति-
तुमारेभे । किन्तु स पृथ्वीमिमा परितश्चन्द्रकक्षोपलक्षितव्योम्नि हिरण्यगर्भो-
द्भाविता वायुचक्रमये घरातले प्रत्यवरुद्धो नादस्तात् पृथ्वीतलेऽवतरतिस्म । तत्रैव
संवीयमानः स एकविंशतपरिक्रमेणावच्छिन्नेन कालेन पिण्डात्मना परिणतो
भूत्वा पृथ्वी परितः एवाद्यापि तेन वायुना प्राणोदितः परिक्रमते ।

यथाऽऽकाशविकीर्णाशुः केतुरय क्रमेण पिण्डो भूत्वा सूर्यो भवति । एवमेव
विकीर्णा सोमाशव क्रमेण सहस्र चन्द्रपिण्डसामगच्छन् । इति चन्द्रमण्डतो-
त्पत्तिरहस्य ब्रह्माण्डादिपुराणेषु पौराणिका आहुः । महाभारतानुशासनपर्वणि
वानधर्मेऽत्रिर्माहस्यप्रसङ्गे अत्रिणैव चन्द्रोभूयान्धकारनिवारणमुच्यते ।

यत्तु चन्द्रोऽयं कदाचित् सूर्य्य आसीत् । स परिदग्धशान्तोऽन्तर्गर्भाग्निः पृथिव्यभवत् । सर्वथाग्निपरिक्षयणेऽसा पश्चाच्चन्द्रोऽभवदित्यर्वाचा । अस्य चन्द्रस्य यावान् सोमभागः पृथिव्यामोपधिवनस्पति प्राणिजातेषु संक्रममाणो ह्रसति तावानेव पुनरितोऽत्रैरुद्धृतः सोमश्चन्द्रमण्डले प्रविशन् परिपूरयतीत्यद्यापि स क्रमोऽनुवर्तते । अस्य चन्द्रस्य रथश्चन्द्रकआख्यो वायुमयो मार्गविशेषः सहस्रांशु-प्रचयः ।

आख्यातं च रथस्वरूपं पुराणेषु । यथा लैङ्गे षट्पञ्चाशदध्याये —

विध्याश्रयाणि^१ चरति नक्षत्राणि निशाकरः ।

त्रिचक्रोभयतोऽश्वश्च विज्ञेयस्तस्य वै रथः ॥

शतारैश्च त्रिभिश्चक्रैर्युक्तः शुक्लैर्हयोत्तमैः ।

दशभिस्त्वकृशैर्दिव्यैरसङ्गैः^२ऽस्तैर्मनोजवैः ॥

रथेनानेन देवैश्च पितृभिश्चैव गच्छति ।

सोमो ह्यम्बुमयैर्गोभिः शुक्लैः शुक्लशमस्तिमान् ॥

क्रमतेः शुक्लपक्षादौ भास्करात् परमास्थितः ।

देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यशः ॥

पीतं पञ्चदशाहं तु रश्मिनैकेन भास्करः ।

आपूरयन् सुपुम्णेन भागं भागमनुक्रमात् ॥

इत्येपा सूर्यवीर्य्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ।

स पीर्णमास्यां दृश्येत शुक्लः संपूर्णमण्डलः ॥

आदिनाडो मध्यनाडो अन्त्यनाडोत्येवं नक्षत्राणां नाडीत्वेनाभिप्रेतानां चन्द्रकक्षावलम्बभूतानां त्रित्वाच्चान्द्ररथस्य त्रिचक्रेहाभिप्रेयते इत्येके । आकाशेऽत्युच्चैर्मर्गिण मध्यमार्गेणातिनीचैर्मर्गेण चायं परिभ्रमतीति त्रिचक्रश्चन्द्रकक्षाख्यो रथ इहाभिप्रेत इति परे । सोमरसं पातुं सूर्य्यस्थास्त्रयस्त्रिंशत् सोमपायिनो देवाश्चन्द्रकक्षायां संक्रमन्ते इति चन्द्रचक्रवैविद्यान्नवनवतिरश्मयः संपद्यन्ते इत्यतः शतारं चक्रमुच्यते । अहोरात्रदृत्तान्यश्वा उच्यन्ते । पञ्चदक्षिणतः पञ्चोत्तरतश्च नाडीवृत्ताच्चन्द्राहोरात्रवृत्तानीत्यतो दशाश्वो रथः कल्प्यते ।

तत्रैकविंशतिकृत्वः पृथ्वीपरिक्रमणोत्तरमस्माच्चन्द्रात् क्रियांश्चित् सोमभागश्चन्द्रात् पृथग्भूय पृथिव्यामोपव्यादिषु संभूय तत्तदर्थोपादानां भवतीत्यप्याहुः ।

तदित्यमाकाशचारिचन्द्रोत्पत्तिमूलभूतो योऽत्रिप्राणस्तस्य य. प्रथमो द्रष्टाऽऽसीत् तमेव विद्वासमन्त्रिनाम्ना व्यपदिशन्ति । अत्रिप्राणपरिद्रष्टृत्वादात्रि-
महृषिनाम्न प्रसिद्धस्यास्य विदुषस्तथाविधयशोनामव्यवहारवाहुत्यादव्यवहृत-
विस्मृत यदृच्छानाम न क्वापि स्मर्यते ।

एतस्यात्रे पुत्रपरम्पराप्येतेनात्रिशब्देन व्यपदिश्यते । अत्रिप्राणमय
ब्रह्मव्याघरत्वादत्रिप्राणमयत्वात् । एवमस्यात्रे शिष्यपरम्परा चात्रेयब्रह्मपरिपद-
धिष्ठात्री तेनैवात्रिशब्देन व्यपदिश्यते । अत्रिप्राणोपासकत्वादत्रिप्राणाराधन-
परीक्षादिप्रयोगप्रधानवृत्तित्वात् । तनायमत्रिशब्द. कुलपरम्परास्त्वत्वाज्जाति
शब्द सपद्यते । अत एव जातेरस्त्रीविषयादिति सूत्रे गोत्र च चरणं सहेनी
वैयाकरणा स्मरन्ति । ततोऽनन्ता अत्रय काले काले भिक्षा भिक्षा पुराणेतिहा
सादिपु प्रसिध्यन्ति ।

तत्र पुरा देवयुगे तावदात्रेयब्रह्मापरिपदि द्वावत्रो पर्यायेण लोकशास्त्र-
ब्रह्मासनमध्यतिष्ठताम् । भीमोऽत्रि सास्यात्रिश्च । आदौ तावद् भूमिष्ठमेवात्रि-
प्राण ददर्शति कृत्वा स भीमोऽत्रि प्रथम स ऋग्वेदस्य पञ्चममण्डलद्रष्टा
महृषिस्तत्र सप्तत्रिंशदोन् कतिपयसूक्तमन्त्रानपश्यत् । एष एव हि भीमोऽत्रिश्च-
न्द्रस्य पिताऽऽसीत् ।

अथ य पश्चादाकाशे उत्तरध्रुवमनिहिते सप्तपिमण्डले तुरीयतार-
कामयमन्त्रिमपश्यत् स द्वितीयः सास्योऽत्रिः । सा तारका वृहत्संहितायामप्युच्यते-

"पूर्वे भागे भगवान्मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।

तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ।

पुलह क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्या ॥ इति

अत्रिप्राणमयहोदमृक्षमित्यतोऽत्रिरित्युच्यते । स एष आधिदैविकोऽत्रिः ।

एवमध्यात्ममप्यत्रिप्राणो विनियुज्यते । तथा हि-ऐतरेयब्राह्मणस्य
द्वाविंशाध्यायत्रिंशाध्यायोक्तप्रकरणानुसारेणाध्यात्म चत्वारः सहचराः प्राणाः
प्राधान्येनोत्पद्यन्ते नाभानेदिष्ठो बालाखितया वृषाकपिरेवयामरुचेति । स्त्रीयोनौ
तावत् पौरुषरेतो येन सिच्यते स रेतोमयो नाभानेदिष्ठः । तत्रेतो बालखि-
त्याभिः प्राणैर्विक्रियते । शिरोग्रीवाहस्तवक्षोजठरकटिपादाद्यङ्गप्रत्यङ्गनिर्म्माणाय
विभक्त क्रियते ।

अथ वृषाकपिरात्मान कल्पयति । लोमानि त्वङ्मासमस्त्रिमज्जा चेति
पञ्चधा विभक्तं करोति । ततोऽस्मिन्नेवयामरुक् काङ्क्षितं सपाद्य प्रतिष्ठामादधाति ।

यावत् प्रतिष्ठां न लभते तावत् पराश्रयेणैव तिष्ठतीति गर्भाशयं न त्यजति । अथ प्रतिष्ठां लभमानोऽयमात्मनाऽऽत्मानं धारयितुं समर्थो भूत्वा गर्भाशयाद्वह्निर्भवितुं प्रयतते । “एवयामरुतैतवै करोति, तेनेद सर्वमेतवैकृतमेति यदिदं किञ्च” इत्येतेरेत्युक्तेः । तथा च रेतः प्राणा आत्मा प्रतिष्ठेति चत्वारोऽर्थाः शरीरारम्भाय भवन्तीति सिद्धम् । तत्र नाभानेदिष्ठ रेतः सोमः बालखिल्याः प्राणा वायुः ।

वृषाकपिरात्मा विष्णुः । एवमेव या मरुत्प्रतिष्ठा सोऽग्निः । पञ्चम-
मण्डलस्य सप्ताशोतितमसूक्तस्यैवयामरुत्प्राण निरूपकस्य द्रष्टुरेवयामरुतो
महर्षेरात्रेयत्वेन स्मर्यमाणतया [तत्साम्येन प्राणस्याप्येवयामरुत आत्रयत्वेन ब्रा-
ह्म्युपगन्तव्यत्वात् । प्राणव्यवस्थानुसारं एव दैवे युगे प्राणिनां विदुषां व्यवस्थाया
ब्रह्मणा कृतत्वात् ।

इत्थमव्यात्ममधिदैवतं च तत्र तत्र सर्वमग्निं प्राणमप्रग्न्यः सांख्यो-
ऽत्रिरपश्यत् अत एव च तत्र तत्र भूयसोऽग्नेः सांख्यानादयमपरोऽग्निः सांख्य
इत्युच्यते । सायणस्तु संख्यपुत्रत्वादेनं सांख्यमाह ब्रह्मणो मानसः पुत्रोऽयमग्निः
सख्यनाम्नः कस्यचिदौरसः पुत्र आसीत् । त पश्चादयं ब्रह्मा पूर्वाग्निपरिपदब्रह्मा
सने प्रतिष्ठाप्य द्वितीयमग्निमकरोदिति विज्ञायते । सोऽयं सांख्योऽग्निदशममण्डले
त्रिचत्वारिंशततम सूक्तमपश्यत् ।

तत्र चायं पूर्वस्य भीमस्यात्रेनिगडागारवन्धनाद्यसुरकृतपीडानिवारकत्वे-
नाश्विनौ देवौ स्तांति । तेनाप्ययमन्योऽत्रिरिति प्रीयते । एतयोर्भीमसांख्ययोर्द्व-
योरेवात्र्योर्देवयुगकालिकत्व सभावयन्ति । इतरेषामत्र्योणां वेदमन्त्रनिर्मातृत्वेन
कुत्राप्यस्मरणात् । अस्तुतस्तु वेदमन्त्रनिर्मातृत्वं द्वयोरेवात्र्योरस्तीत्येतन्मात्र
वक्तव्यं न तु देवयुगेऽन्येषामत्र्योणां सत्तैव नास्तीत्यास्येयम् ।

महाभारतयुद्धपर्यन्तं देवयुगप्रतिपत्तेस्ततः पूर्वमपि वेदप्रसिद्धपुरुषभृतिरा-
जपितामहस्य नहुषस्य काले कस्यचिदत्रेः स्मर्यमाणत्वात् । तथा हि-अत्रिवंशे-
ऽस्मिन्नत्रेः पण्डोदेवनहुषो मे गिरिसंनिधाने तपश्चरन्तमग्निमाजगाम । किन्तु
तमग्निं तत्रापश्यन्नयं देवनहुषस्तस्यात्रेः स्थाने देवनहुषपुरीं निर्मापयामास । एत-
देवनहुषमेव यवनाः “दिप्रोन्यसिउस” (Dionysius) इत्याचक्षते । तां देवं-
हुषपुरीं च—“दिप्रोन्यसिपोलिस” (Dionysiopolis) इति वदन्तीति केचित्
संभावयन्ति ।

नहुष एव पञ्चादेवानां राजा भूत्वा देवनहुष इत्युच्यते स्म । अत्रेः पुत्रस्य
शांखायनस्य म्लेच्छप्रायतायाः पीराणिकैरुक्तत्वात् । तद्वंशधरा एवैते यवनाः
स्युः अत एवैषां यवनानामप्ययमग्निः पूज्यदेवेषु परिगणित आसीदिति
केचिदाहुः ॥ एवमयमग्निः पाञ्चजन्यशब्देनापि विशेषितः श्रूयते—

"ऋपि नरावहस पाञ्चजन्यमृषीसादत्रि भुञ्चथो गणेन ।

मित्रता दस्यारशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा बोदयन्ताः^१—॥

अन मन्त्रे पञ्चजनानामभ्यर्हणीयत्वादेवायमत्रि पाञ्चजन्य इत्युच्यते ।
ते च पञ्चजना ऋपिपित्रादिपञ्चविधप्राण्यपेक्षया तद्विषयवशधरा एव पञ्च-
विधमनुष्यविभागा अधिक सभाव्यन्ते । पञ्चानामपि तेषामात्रेयाणां श्रुत्य तरे
स्पष्टं श्रूयमाणत्वात् ॥

"यदिन्द्राग्नी यदुषु तुरीशेषु यद् द्रुह्युष्वनुषु पूरुषुस्थ ।

अतः परिवृषणा वा हि यातमथा सोमस्यपिवत भुतस्य^२ ॥

पञ्जाप्येत ययातिपुत्रा अत्ररेव वशधरा पञ्चानां चन्द्रवशशाखानां मूत्र
पुरुषा सन्तीति पञ्चस्वपि तज्वात्रेयशाखावशेष्वयमत्रिरभ्यर्हणीयतमं सभवति ।
तनाय पाञ्चजन्य इत्युच्यते । तथा चावश्यमेवा पञ्चनामपिसमये कस्यचिदत्र
सत्ता गम्यत । न च मूलपुरुषस्यैवानेर्भोमस्य ययातिपुत्रकालपर्यन्तस्थितौ
काचिद्विनिगमनास्ति । तस्मादत्रिब्रह्मपरिपदि काले कान्तेज्योऽत्रिरधिष्ठाता
ब्रह्मासीदिति सभावयाम ॥

अपि च भोमसाह्याभ्यामत्रिम्यामन्ये खन्वात्रया बहवो मन्त्रद्रष्टार
श्रूयन्ते ते यथा—

१-सदापृण	२-प्रतिक्षत्र	३-सप्त
४-वज्रि	५-प्रतिरथ	६-प्रतिभानु
७-वज्र	८-विश्वसामा	९-श्रुतिवित्
१०-प्रतिप्रभ	११-गय	१२-इष
१३-वसुधुत	१४-कुमार	१५-गविष्ठिर
१६-धरुण	१७-सुतम्भर	१८-धवस्यु
१९-गातु	२०-रातहव्य	२१-यजन
२२-उरुचक्रि	२३-बाहुवृत्ति	२४-सत्यश्रवा
२५-एवयामरुत्	२६-स्वस्ती	२७-गोपन
२८-सप्तवध्रि	२९-पीर	३०-अर्चनाना
३१-श्यावाश्व आर्चनानस	३२-अन्धोगु श्यावाश्वि	३३-बुध सौम्य आत्रेय

४१६/चतुर्थो विवेकः

३४-विश्ववारा आत्रेयो   ३५-अपाला आत्रेयी   ३६-मृक्तवाहा द्वितः
३७-द्युम्नः विश्वचर्पणि   ३८-वसूचवः आत्रेयाः   ३९-प्रयस्वन्तः आत्रेयाः
४०-गौपायना लौपायना
वाऽऽत्रेयाश्चत्वारः=वयु,
सुवन्धु, श्रुतवन्धुविप्र-
वन्धवः—इति ॥

इत्थमेते चत्वारिण्यत् । न चैते सर्वेऽप्यैकस्यैवात्रेः पुत्राः समकाला वा संभाव्यन्ते । नच तेषामत्रिवश्यत्वं विनाऽऽत्रेयत्वं संभवति । तस्माद्देवयुगेऽप्यन्ये बहवोऽत्रयः काले काले बभूवुरिति सिद्धम् ॥

अथ यथेवात्रिणिष्यव्रणपरम्परायामुत्तरोत्तराः सर्वा एवात्रिपर्वद्विष्टा-
तृव्यक्तयोऽत्रिणव्देनैवाख्यायन्ते तथैव सर्वेषां तेषामत्रीणामेका वा दश वा यावत्यो
वा भार्याः स्युस्ताः सर्वा अप्येकेनैवानसूयाशब्देनाख्यायन्ते । तत्र प्राणरूपस्था-
त्रेरनसूयाशक्तिमत्त्वं हेतुः । यत्रात्मन्ययमत्रिप्राणः प्रकृती विशिष्यते स पुरुषोऽन-
सूयावान् भवति ।

“ गुणान् गुणिनो हन्ति स्तीति मन्दगुणानपि ।

न ह्येच्चान्यदोपांश्च सानसूया प्रकीर्तिता” ॥

इत्यनसूयालक्षणं स्मरन्ति । तथा चानसूयाशक्तिमेवात्रिप्राणं सर्वेऽत्रयः
पुरुषाः समाराध्नुवन्निति कृत्वा तेषामपि पत्न्योऽनसूया एवोच्यन्ते । अनसूया-
शब्दोऽत्रिभार्याव्रणोऽत्रिवदेव साधारणो न त्वयं व्यक्तिविशेषरूढो यदृच्छा शब्दः ।
तेन पञ्चमण्डलद्रष्टुर्भोमस्यात्रेर्दशसु भार्यासु भद्राख्यायामनसूयायां सोमोत्पत्ति-
रासीत् । ते उभे अत्र्यनसूये अन्ये भवतः ।

ततोऽन्ये अत्र्यनसूये काले काले स्मर्यन्ते । तथा हि कदाचिदयमत्रिनिस्पृह-
वृत्तिर्धनदारिद्र्यात् परिक्रिष्टयोगक्षेमः पुत्रकलत्रादिपरिवाराणां भोजनादिक्ले-
शं दृष्ट्वा धनयाचनार्थं पृथोर्वैत्यस्याश्वमेधयज्ञे गन्तुमैच्छत् । किन्तु याचनाकर्मणि
दुःखं मन्यमानस्तपसे वनमेव गन्तुं प्रवृत्ते । ततोऽनसूयया संप्राप्यमानः सोऽनि-
च्छन्नपि तस्या अनुरोधेन पृथोर्यज्ञवाटमाजगाम । वन्यस्त्वमसौ श्वरस्त्वमसीत्यादि-
भिश्चाटुवाक्यैः पृथुराजं भूयसा प्रशणंस च ।

तच्छ्रुत्वा परिक्रुद्धो महर्षिर्गौतमस्तदानीमत्रये तस्मै पथ्युवाच । नैवं त्वं
वक्तुं महसि । मनुष्यः खल्वय राजा नेश्वरत्वेनाभिष्टोतुं युज्यते । न ब्राह्मणेन
सत्ता चाटुवादः प्रोक्तव्यो न मिथ्या वक्तव्यम् । इत्येवं भूयोऽत्रि प्रत्युपालम्भं चक्र ।
ततस्तत्र सनत्कुमारो मध्यस्थो भूत्वा विवादं शमयामास ।

“वालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
यमूर्ध्वमिद्धा तिष्ठन्त सर्वेऽघस्तादुपासते ।
तत्रेश्वराशो विज्ञयो नेश्वरादन्य ईड्यते ॥
हस्तपादादिसाम्येऽपि येनाशेन स शास्तिनृन् ।
तेनाशेनेश्वरो राजाऽभ्यर्हणायतमा नृणाम् ॥”

इत्थ सनत्कुमारेणात्रिमत्तस्य न्यायसगतत्वेन स्थापनात् सत्पुष्टो राजा पृथुस्त-
रमात अग्रये सालङ्कार दासीसहस्र स्वर्णदशभारान् अर्बुदमिता स्वर्णमुद्राश्च
प्रददौ । तच्च सर्वमयमत्रि पुत्रकलत्रादिभ्यां विमृज्य नि स्पृहो भगवानत्रिर्गर्हि-
स्थाय विरक्त स्वयं तपसे वनमेवाजगामेति महाभारत वनपर्वन्तिरगंतमार्कण्ड-
यसमस्यापवर्णि स्मर्यते । तत्रैतस्यानेराङ्गिरसेन गीतमेन समकालिकत्वादङ्गिरसा
समकालिकात् प्रथमादत्रेर्भेद साधु विज्ञायते । तस्मादन्ये इमे पृथुकाल अत्र्यनसूय
भवत ।

अपि चायं वेदमन्त्रद्वष्टा भीमो नाम प्रथमोऽत्रि पञ्चममण्डले सप्तविंशा-
दिभिः कनिषयसूक्तैरिन्द्र देव परिप्रेष्यति । किन्त्वयमन्य पृथुकालिकोऽग्निरस्मिन्
पृथुयज्ञ यज्ञविघ्नकारित्वेन देवाधमत्वेन च भूमसा देवेन्द्र परिनिन्दनसूयति ।
भागवते चतुर्थस्कन्धोऽविशाध्याये तथोक्ते । तस्माद्देवेन्द्र प्रत्यक्स्य विरुद्धभाव-
द्वयासभावादन्ये इमे पृथुकाले अत्र्यनसूय इत्यवगच्छाम । पृथुरप्ययमत्रिवशधर
एवासीदित्युक्त पाञ्चभूमौ अष्टा विशाध्याये—

“अत्रिवशसमुत्पन्न पूर्वमत्रिसम प्रभु ।
अष्टा सर्वस्य धर्मस्य अङ्गो नाम प्रजापति ॥
मृत्यो कन्या स वा अङ्ग सुनीयामुभयेमिवान ।
तस्यामुत्पादयामास वेन धर्मप्रणाशनम् ॥
मातामहस्य दायेण वेन कालात्मजात्मज ।
निजधर्मं परित्यज्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ॥
ततो महपय क्रूढा वेन प्रति महाउन्ना ।
तस्य निग्रहणं कृत्वा समन्युस्तस्य विग्रहम् ॥
सव्योरुमन्यनात्तस्य प्रागभूत् पापपूरुषः ।
तस्य वशधरा एते दृश्यन्त पापपूरुषा ॥
निपादाश्च किराताश्च भिल्ला नाहलकास्तथा ।
भूमराश्च पुलिन्दाश्च ये चान्ये म्लेच्छजास्तथ ॥

४१८/चतुर्थो विवेकः

गतकल्मषमेवं तं जातं वेनं ततो नृपम् ।
ममन्युर्दक्षिणे पाणौ स्वेद एव ततोऽन्वगात् ॥
पुनर्ममन्युस्ते विप्रा दक्षिणं पाणिमेव च ।
ततोऽस्मात्पुरुषो जज्ञे शुभलक्षणलक्षितः ॥
स पृथुर्नाम तं राज्य तेऽभ्यपिञ्चन्महर्षयः ।
तस्याभिषेके विप्रेन्द्राः सर्व एव प्रनस्थिरे ॥

ननु वामनपुराणस्य सप्तचत्वारिंशोऽध्याये पृथरयं मरीचिवंशज उच्यते
नात्रिवंशजः । तथा हि—

“एकार्णवे जगत्यस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
विष्णोर्नाभिसमुद्भूतः सर्वलोकपितामहः ॥
तस्मान्मरीचिरभवन्मरीचेः कश्यपः सुतः ।
कश्यपादभवद् भास्वांस्तस्मान्मनुरजायत ॥
मनोस्तु क्षुवतः पुत्र उत्पन्नो मुखसम्भवः ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया राजा धर्मस्य रक्षिता ॥
तस्य पत्नी वभूवाथ भयानाम भयावहा ।
मृत्योः सकाशादुत्पन्ना कालस्य दुहिता तदा ॥
तस्यां समभवद् वेनो दुरात्मा वेदनिन्दकः ।
स मातामहर्षेण वेनः कानात्मजात्मजः ॥

तथा चेक्ष्वाकुपुत्रोऽयं पृथोः पिता वेनो नत्वङ्गपुत्र इति चेन्न । वामनपुराण-
लेखकस्य पौराणिकस्यैतस्मिन् वेनजन्मनि भ्रान्ततयोपेक्षणीयत्वात् ।

“पितृकन्या सुनीथा तु वेनमङ्गादजीजनद्”

इतिमात्स्यवदितरसर्वपुराणमहाभारतादिष्वङ्गपुत्रतयैवास्यवेनस्य
सुप्रसिद्धतया बहुसंवादादाङ्गित्वेनैवपरिग्रहीतुमीचित्यात् । तत्राङ्गस्यात्रिवंशोत्प-
न्नत्वं ब्रुवता साधादत्रिपुत्रत्वं निराक्रियते इति बहूत्तरकालिकत्वमस्य पृथोर्नि-
ष्कृष्यते । अतस्तत्कालिकयोरन्यनसूययोः प्रथमाभ्यामन्यनसूयाभ्यां भिन्नत्वमध्य-
वसीयते । एवमितोऽप्यर्वाक् काले कतिपयेऽत्रयेऽनसूयाश्च स्मर्यन्ते ।

यथा रामचन्द्रवनवासकालेऽत्र्याश्रमोपस्थितायाः सीतायाः केशसंवरणम-
नसूयया कृतमिति रामायणादी स्मर्यन्ते । रामश्चात्रिप्रभृतिभिः सहितो

गोदावरीतटमाजगामेति अग्निपुराणे (७।२) उक्तम् । तेन तत्कालऽप्य-
 त्र्यनुसूययो सत्तागम्यते । न चेतयोरेकयोरेव दम्पत्यार्द्धवलोके दण्डकारण्ये च
 सत्ता समाच्यते । देशकालयोरतिविप्रकृष्टत्वात् । तस्मादन्ये अन्ये अत्र्यनुसूये काले
 काले यत्र तत्र बभूवतुरिति प्रतिपत्तव्यम् । अपि च तिस्राऽनसूया स्मरन्ति
 पौराणिका—दक्षकन्या कर्दमकन्या कर्दमश्वशू चेति । तथाहि—“स्यात्याद्या
 दक्षकन्यास्तु भृगवाद्या उपयेमिरे’ इति प्रतिज्ञायामेये । “सोम दुर्वाम
 दत्तमनसूयाऽप्यजीजनद्” इति दक्षकन्यामाह । “या कर्दमसुता प्रोक्ता’
 इति प्रतिज्ञाय भागवते—“अत्रे पत्न्यनसूया त्रीनृजज्ञे सुयशस सुतान्”
 इति कर्दम कन्यामाह । अथ ब्रह्माण्डपूर्वभागिकादशाध्याये तु ततोऽन्यामव
 पदपत्यवती कर्दमश्वशूतमनसूयामन्वाचष्ट—

“अनसूया विजज्ञे वै पञ्चाश्रेयानकल्मषान् ।

कन्यां चैव श्रुति नाम माता शस्त्रपदस्य सा ।

कर्दमस्य तु पत्नी सा पीलहस्य प्रजापते” इति ॥

पुलहपुत्रस्य कर्दमस्य पुत्रोय शस्त्रपदो वेनपुनस्यातिप्रसिद्धस्य पृथुमहाराजस्य
 दक्षिणादिक्पालाध्यासीदिति वक्ष्यते । अस्यामनसूयायामुत्पन्ना पञ्चाश्रेयास्तु-
 सत्यनेत्रो हव्य आपोमूर्ति शनैश्चर सोमश्चेत्याम्नायन्ते । तत्र सत्यनेत्रादि-
 साहचर्यदिय पञ्चम सोमोऽपि दुर्वासोदत्ताश्रेयाभ्रातृकात् सोमाद्विभिद्यते इति
 सुनिर्भूत प्रत्येतव्यम् ।

अन्यस्यामन्यस्या चानसूयायामन्योऽन्य पुत्रोऽश्वरेदभवत् । तत्रात्र्यनुसूया-
 शब्दसामान्यादत्रिपुत्रविशेषाणामुत्पत्तिविषये बहवः खल्वैतिहासिका आन्ता
 बभूव यथा क्षिणु (१।१०८) पुराणाद्यनुसारेण सोमदत्तदुर्वाससामनसूया-
 गर्भजत्वे सभवत्यपि केचित्तावत् कर्दममुनिकन्यायामनसूयायामेवा त्रयाणा-
 मुत्पत्तिमाह । अन्ये पुनर्भद्राश्वराजकन्याया भद्रास्यायामनसूयाया सोमोत्पत्ति-
 मयस्या च भद्राश्वकन्याया दत्ताद्युत्पत्तिमाह । तदेतदसमञ्जस भ्रान्त च ।
 भद्राश्वदुहितरस्तावदिमा कस्याश्रे पत्न्य आसन् कस्य वाऽश्रे कर्दममुनिकन्या
 भाग्यासीदिति विशिष्य न ज्ञायते ।

तथापि दत्तदुर्वासस प्रभृतयोऽत्रिपुत्रा उत्तरोत्तरकालानामश्रीणा पृथक्
 पृथक् पुत्राः स्युरिति समावयामः । महाभारतयुद्धसमकालानां दुर्वार प्रभृतीनाम-
 तिपुरातनचन्द्रसहोदरत्वाभिमानस्यानवकनृप्तत्वात् । अथवास्तु सोमभ्रातृभ्या
 दत्तदुर्वासोभ्या भारताद्युत्तरकालि रूपोर्दत्तदुर्वासमोरन्यत्वमिति सुधीमिच्छम् ।
 सोमस्त्वयमाद्यस्येवान्न पुत्र इति युक्तमुत्पश्याम । सोमाय लाक्पालत्वाधिकार-
 प्रदानस्य प्रधानब्रह्मार्थोक्तया प्रधानब्रह्मपुत्रादत्रेव तदुत्पत्तेरीचित्वात् ।

अथ यथा भीमस्यात्रेरयं सोमः पुत्र आसीत् तथैव सांख्यस्यात्रेः शांखायनो नाम पुत्रो बभूव । शांखायन इति यद्वच्छाशब्दो नत्वपत्यप्रत्ययान्तः । अत्रेः प्रथम-पुत्रत्वेन पुराणो स्मरणात् । सोऽयमतिमुन्दरो बलिष्ठाऽप्युग्रस्वभावोऽत्यन्तम-धार्मिकश्चासीत् । स गिरिगह्वरेषु निवसन्नभक्ष्यमपि मांसं भक्षयति स्म । तद् भ्रातापि तथैवासभ्योभूत्वा वने वने विचरति स्म । तयोस्तथाचरणात् परि-क्रुद्धाऽयमात्रः पारभर्त्सयंस्ताभ्यामावारविचाराद्यर्थं बहूादिदेश । यत्र तत्र वने विचरतास्तयोर्निवासायमनेकस्थानान्यात्रिनाम्नैव कल्पयित्वा स्वयं सोऽत्रिः सिन्धु-देशे देवनिकायगिरौ गत्वा तत्रैव न्युवास । शांखायनतद्भ्रात्रोर्वंशधरा यवना बभूवुरिति केचिदाहुः ।

अन्यस्यात्रेः पुत्राणां म्लेच्छप्रायत्वेऽप्याद्यस्यात्रेः पुत्रस्य सोमस्यायं प्रकाशमयः पवित्रो वंश आदेवयुगादिदानीं यावदविच्छिन्नः प्रवर्तमानो ब्रह्मणा प्रवर्तितं वैदिकमेव धर्मं परिपालयन्नद्यापि दृश्यते । सोऽयं पवित्रो वंश आख्यायते ।

२. मित्र दक्षिणं तद्वैश्वामित्रम् इत्यस्य विश्लेषणम्--

“यथाग्निगर्भा पृथिवी तथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” इति मन्त्रश्रवणात् । “इन्द्र इति ह्येतमाचक्षते-य एष तपति”^१ इति ब्राह्मणश्रवणाच्च सूर्यगतं प्राणमिन्द्र इत्याचक्षते । सूर्याद् विनिःसृता चैन्द्री वाक्परितः साहस्रं नाम मण्डलं तनुत । “एतद्वै सहस्रं वाचः प्रजातं यदेष त्रयो वेदः”^२ इति श्रुतेः । साहस्रस्य विभक्तयोऽहानीत्याख्यायन्ते । तत्रैतत्साहस्रं तावत् त्रयाविभज्यते-महोक्थं, महाव्रतं पुरुषश्चेति ।

तान्यस्मिन् सूर्ये ऋक् साम यजूंषि प्रतिपद्यन्ते । उत्तरोत्तरं ह्रस्वी-भवन्तीनां परतः प्रथितानामनन्तमूर्तीनां समुद्रो महोक्थम् तदप्येकैकमर्कैराशि-तीरादत्ते । अथ परितो दिग्भ्योऽभिनाभिं समायातं सोममयमन्नमश्नन्नाप्यायितः प्रतप्यमानोऽग्निसमुद्रो महाव्रतम् । यस्त्वग्निममुद्रो देवानां भूतानां च सृष्ट्यै सर्वजगदर्थोपादानरूपेणोपयुज्यते स पुरुषो नाम । इत्यमिमानि त्रीण्यहानि त्रयः समुद्रा अन्योन्यसमदेशा अन्योन्यतोऽससक्तास्त्रीणि साहस्राणि जनयन्ति । तेषु यदिदं महाव्रतमहस्तेन रूपेण विश्वतोऽभिव्याप्तो विश्वतश्चात्रं सोममयमश्नन् प्रतपत्ययं त्रयीमयः सूर्यप्राणः ।

तमेतमिन्द्रप्राणं महाव्रतेनाहोपलक्षितं विश्वामित्र इत्याहुः । तथा चैतरे-यारण्यके श्रूयते । “विश्वामित्रं ह्येतदहः शसिष्यन्तमिन्द्र उपनिषाद । सहात्र-

१. श. ब्रा. ४:५:६:११.

२. श. ब्रा. ५:४:७:१२.

मित्यभिध्याहृत्या त्रिवृंहतोसहस्रं शशम् । तमिन्द्र उवाच-ऋषे । प्रिय वै मे घामोपागाः । वर ते ददानीति । स हावाच-त्वामेव जानीयामिति । तमिन्द्र उवाच-प्राणा वा ग्रहमस्मि ऋषे, प्राणस्त्व, प्राण सर्वाणि भूतानि । प्राणा ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि तस्य मेऽन्न मित्रं दक्षिणं तद्वंश्वामित्रम् । एष तपन्नेवास्मीति हावाच^१” इति । छन्दानुवृत्तिसवद्धनं च दक्षिणम् । तदन्नं प्राणस्य विश्वाविष्टस्य मित्रं सलग्नं भवतीति वंश्वामित्रं नाम । तद्विष्टोऽयं महाव्रताहरात्मकं सौरं प्राणो विश्वामित्रः ।

प्राणस्येत्य विश्वामित्रत्वाख्याने । “वाग् वै विश्वामित्रः” इत्येव वाचो विश्वामित्रत्वं थावयन्त्या कौपोतकि श्रुतेस्तु (१५/१) विरोधो नाशङ्क्यः । “तद्वा एतत् सहस्रं वाचं प्रजापतं द्वे इन्द्रस्तृतीये, तृतीयं विष्णुं ऋचश्च ममानि चेन्द्रा यजूं पितृ विष्णुः^२” इति श्रुत्या वागात्मकसहस्रविभक्तरेहो वागृत्पत्वात् । “उमा जिय्यथुनं पराजयेये न पारजिये कनश्च ननो । इन्द्रश्च विष्णा यदपस्पृधेया त्रेधा सहस्रं वितदेरेययाम्^३” इति मन्त्रव्याख्यायामतरेयब्राह्मणे अष्टाविंशेऽध्याये । “किं तत् सहस्रमिति । इमे लोका इमे वेदा, अथो वागिति ब्रूयाद्” इति श्रुत्या च वाच एव सहस्रतया तद्विभक्तिरुत्पत्त्याहोऽपि तदननिरिक्तत्वात् ।

“तद् याऽह सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्” तदुक्तमृषिणा “सूर्ये प्रात्मा जगन्-स्तस्युपश्चेति इत्येतरेयारण्यकश्रुते सूर्यरमादुद्गम्यमान एवायमध्यात्म विज्ञानमय क्षत्रज आत्मा । साऽपि बहिर्वत् त्रयाणां समुद्राणामन्तः शेन इत्यस्मादिन्द्राद् विश्वतः प्रथितोऽयमन्तः स्यो महाव्रताहरात्मकोऽयमश्नन् प्राणो विश्वामित्रः ।

स एष प्राणो बृहत्यात्मका द्रष्टव्यः । “वाग् वा अनुष्टुप् प्राणो बृहतीति श्रुतेः । “सर्वं होद प्राणोनावृत्तम् । सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टव्यः नीत्येव विद्यात्^४” (आ. २/१/६) इत्येतरेयश्रुतेश्च । पट्निशदक्षरत्वाच्चैतस्य बृहती व-मद्वोपपद्यते एकैकं वेदमक्षरं दशिनो विराद् ।

तेन पण्डितनम्रयमक्षराणां लभ्यते । एतावन्ति च सवत्सरस्याहानि तत् सवत्सरादुपेतत्वात् तावद्विभागोऽयं प्राणो न आत्मा सवत्सरात्मकस्याप्यस्य बृहतीत्वमक्षराणां विराट्त्वापेक्षाय द्रष्टव्यम् । अपि चायं प्राणः शरीरे दशधा भवति । “अयं वै प्राणो याऽयं पवतः । यो वै प्राणः स आयुः । सोऽयमेव इवैव

१ ऐ आ २ २:२

२. घा. ब्रा ४ ५ ६ ३.

३ ऋ स ६ ६ ६ ८

४. ऐ आ २ १ ६.

पदते । सोऽयं पुरुषेऽन्तःप्रविष्टो दशधा विहितः^१ इति वाजिश्रुतेः । वृहतीत्वात् पट्त्रिंशदक्षरोऽयमिन्द्रः प्राणो विरोजोपसपद्यमानो दशधा विहितः सन् पाण्डित्यत्रयात्मको लक्ष्यते । स पुनर्दशधाकृतो यदि भूयो दशधा क्रियते तर्हि स पट्त्रिंशत् सहस्रात्मकः संपद्यते । न हि तत्सहस्रं दशत्वादतिरिच्यते । “तदेतत् सहस्रं तत् सर्वम् । तानि दश । दशेति वं सर्वम् । एतावती हि संख्या दश-दशतस्तच्छतम् । दशशतानि तत् सहस्रम्, तत् सर्वम्^२” । इति श्रुतेः ।

स एष वृंहतीसहस्रात्मकः प्राण आत्मा । तस्यारम्भकारणामेषां सर्वेषाम-क्षराणां शरीरादुत्थाय परज्योतिष्युपसंपत्तां स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तां स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तावयमात्मा त्यक्तशरीरः सूर्य्यं गतो भवतीत्यत एवास्य प्राणस्य पुरुषायुपत्वमाहुः । तथा च श्रूयते । “अ इति ब्रह्म । तत्रागतमहमिति तद्वा इदं वृहतीसहस्रं संपन्नम् । तस्य वा एतस्य वृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य पट्त्रिंशतम-क्षराणां सहस्राणि भवन्ति । तावन्ति पुरुषायुपोऽह्नां सहस्राणि भवन्ति । जीवा-क्षरेणैव जीवाहराप्नोति । जीवाह्ना जीवाक्षरम्^३” इति “प्राणो वा आयुः । प्राण उह्यमृतम् यावद्धचस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः^४” इति च ।

अयमर्थः पट्त्रिंशत्सहस्राक्षराज्जीवात्मनोऽस्माद् विस्रस्तमेकैकमक्षरमहरहः स्वर्गं गच्छद्विध्याधीयते । विरक्ते च तत्स्थाने सूर्य्योदयास्तपरिच्छिन्नमेकैकम-हर्गत्मन्याधीयते । आहितानां तु नात्मत्वमुपपद्यते । प्रजात्मनो भूतात्मनस्तत्रा-गन्तुकेषु संपरिष्वङ्गायोगात् प्रजात्मना श्लिष्टेन शरीरेणैवामसंधानात्तदनभिमा-नात् । तस्मात्तच्छतसंवत्सरान्ते सर्वेषामात्माक्षराणां विस्रंसनाच्छरीरमात्मना हीनं विपद्यते । विस्रस्तानि च सर्वा एवात्माक्षराणि शरीरादुत्थाय सूर्य्यं गतानि भवन्ति ।

सूर्य्यरसरूपं विशुद्धं ब्रह्मविज्ञानमकारेण लक्ष्यते तत्राहंमस्तीति व्युत्पत्त्या-ज्यमव्यात्मं विज्ञानमयोऽक्षरव्यूह आत्मा “अहं” मिति समाख्यायते । तदाह— “अ इति ब्रह्म । तत्रागतमहमतीति । अथ खलु प्राण एव प्रजात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति यो वै प्राणः सा प्रजा । या वा प्रजा स प्राणः । स ह ह्यंतावस्मिन् शरीरे वसतः सहातिष्ठतः” इति कौपीतकि श्रुतेरिन्द्रप्राणव्युत्थानेन सहैवायं प्रजात्मपि शरीराद् व्युत्थाय कर्मगतिं गतो भवति । पृथिवीगृहीताच्छरीरात् संवन्वमुच्छिद्य लोकान्तरं गते प्रजात्मनि विध्वंसभावादितं शरीरं पृथिव्या-कृष्टं निपतति, पञ्चत्वं याति ।

१. श. ब्रा. ५:२:३:१.

२. ऐ. ब्रा. २:३:४.

३. ऐ. ब्रा. २:३:८

४. की. ब्रा. उ. ३:२.

प्राज्ञस्त्वयमात्माप्यधाराणा सघातेऽमुस्मिन्निन्द्रप्राण वृहतीसहस्राक्षर
सघातरूपे सपरिप्लव्यते । तत्र मन प्राणवाचामैकात्म्येऽक्षरशब्द । त चाक्षर-
प्राणमावक्षते । प्राज्ञे चायमक्षरप्राण सप्तविध सहस्रैकमात्मानमारभते मनो,
वाक्, प्राण चक्षु श्रोत्र कर्माग्निरिति । प्रत्येकस्यैषामुपवयस्य षट्त्रिंशत्-
सहस्राण्यर्वा श्रूयन्ते वाजिधुती-नदिद मन मृष्टमाविरबुभुपत निरुक्ततर
मूततरम तदात्मानमन्वच्छत् । तत्तपोऽनप्यत तत् ग्रामुच्छत् तत् षट्त्रिंशत् सहस्रा-
ण्यपश्यदात्मानाऽग्नीनर्वान् मनोमया-मनश्चित्त । तद् यद् किञ्चमानि भूतानि
मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा वृत्ति । एतावती वै मनसो विभूत । एतावती
विसृष्टि । एतावन्मन षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयार्का ११ इति ॥

एषैवानुविधा वाक् प्राणादिष्वपि तत्र श्रूयते । तथा च मनो वाक्
प्राणश्चक्षु श्रोत्रमिति पञ्चवा विभक्त प्राण प्रज्ञात्मा । तैजस प्राण
कर्मात्मा वैश्वानर प्राणोऽन्यात्मा इतीत्य यथा विभक्त सप्तधा विभक्तो वा
भूतात्मा । तत्राग्निरय द्वे घा-चित्यश्चितेतिनधेयश्च लोमत्वगसृग्मासमेदोऽस्थिम-
ज्जशुकृश्चतने, बल्बल निर्यास दाह सार-रसंवृक्ष निशारु तुपफलीकरणकि-कस
कसारंयवधान्ये त्वग्रसगूर्द्वालभीजमज्जामि फने, तयान्नत्रान्यंश्चयनोयैरवयवै-
श्चोयमानश्चित्य तच्छरीरम् ।

तत्र हृष्टोऽयमूष्मावैश्वानरोश्चितेतिनधेय तदन्तर्गतो वयोऽवस्थानिर्वर्तक
प्राण कर्मात्मा । तदन्तरगतं प्रज्ञात्मा । तत्र चित्येन चितेतिनधेयेन चात्माना-
ऽऽत्मन्विनोऽसज्ञा जीवा रत्नघातूपघातुरसोपरसादय । ताभ्या च तैजसेन
चात्मन्विनोऽत सज्ञाजीवास्तृणगुल्मोपघिवनस्पत्यादय । तश्च प्रज्ञात्मना
चात्मन्विन ससज्ञा जीवा कृमि कीट-पक्षि पशु मनुष्यादय ।

सोऽय भूतात्मा यमन्यमात्मानमध्याधित्य पुरुषायुषमनुजीवन् शरीरेण-
सर्वर्तते स वृहतीसहस्रात्मायमिन्द्र प्राण । "तद्वा इद वृहतीसहस्र सपत्न तद्यथा
स इन्द्र स भूतानामधिपति २" इतिश्रुते । 'स आयु मामेव विजानीहि ।
एतदेव ह मनुष्याय हिततम मन्ये यन्मा विजानीयात् । प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा ।
त समायुरमृतमित्युपास्व"-इति कौषीतकि श्रुती प्रतर्दन प्रतीन्द्रोक्ते । तमन्वे-
वाध्याधिता इमे प्रज्ञादयो भूतात्मारम्भका भागा सन्ति । "तस्य वा एतस्य
वृहतीसहस्रस्य सपत्नस्य परस्तात् प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमय समूय
देवता ऋष्येति य एव वेद ३" इति श्रुते ।

तत्रैतस्मिन् प्रज्ञात्मनि विज्ञानात्मनो यावदधिकं संस्रवात् प्रतिष्ठा स्यात् तावदयं प्रज्ञात्मा तेनैव ब्रह्मणा विद्यया सर्वकषायदाहाद्विशुद्धिमागतः पाप्मभिविरहितो विज्ञानात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते । स कर्मभिः कामैश्च विमुच्यते न स कर्म-भोगाय लोकान् परिभ्रमति ।

“यदक्षरं पञ्चविधं समेति, युजो युक्ता अभि यत् संवहन्ति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्वे एकोभवन्ति ॥

यदक्षरादक्षरमेति युक्तं युजो युक्ता अभि यत् संवहन्ति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्वे एकं भवन्ति ॥

यस्मिन्नामा समनृप्यन् श्रुतेऽपि तत्र देवाः सर्वयुजो भवन्ति । तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गलोकमप्येति विद्वान्^१ ॥” इति ।

अयमर्थः । शरीररूपेण परिणतं पञ्चविधं भूतजातं वा इन्द्रियरूपेण परिणतं पञ्चविधं देवजातं वा यदक्षरं मुख्यप्राणमनुसमन्वेति । युञ्जानाः सन्तो यज्यमाना इमे रश्मिरूपाः सर्वे प्राणा अपि अन्योन्यसंश्लिष्टा यदक्षरं मुख्यप्राणमभिस्रवाह्यन्ति । “अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्”—इति वाजिश्रुतेः शरीराधारभूतप्राणानामाधारभूत मुख्यप्राणमनुलक्ष्य यत्र भागे सर्वदेवैर्युज्यते तत्रैतस्मिन् मुख्यप्राणभागे सर्वे देवा अत्रिस्पष्टभेदत्वादेकत्वं यान्ति ॥

अपि च एतत्पञ्चविधं भूतजातं देवजातं वा एतस्मान्मुख्यप्राणादक्षरात् क्रमेणोपसृत्य यदन्यदक्षरं प्रज्ञात्मानं युक्तमप्येति । रश्मयश्च प्राणा अन्योन्ययुक्ता यत् प्रज्ञानमभि संवहन्ति । सत्यस्य सत्यं मुख्यप्राणोऽपि यस्मिन् प्रज्ञानेऽनुयुज्यते तस्मिन् प्रज्ञाने सर्वे देवा संहृत्यैकत्वमायान्ति । यद्यप्येवं विज्ञानात्मनि प्रज्ञानात्मनि चोभयत्रैव सर्वे देवा एकं भवन्ति तथापि यस्मिन्नात्मनि श्रुते नामानि सर्वाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वक्लीवत्वभेदानि संतृप्यन्ते समर्थन्ते न व्यवर्तन्ते, तत्र स्त्रीपुंक्लीवेष्वविशेषरूपे विज्ञानात्मन्येव देवाः सर्वथा युक्ता द्रष्टव्याः । सर्वे देवा इन्द्रियरूपाः प्रज्ञात्मनि दृष्टा अपि मुख्यतया विज्ञानात्मन्येव प्रतिष्ठा सन्ति ।

प्रज्ञात्मारम्भकं तदन्तर्हितं विज्ञानात्मानमेवाश्रित्य प्रज्ञेऽपि सर्वे देवाः संहन्यन्ते इत्यर्थः । विज्ञानस्यैव सूर्यरसस्य कश्चिदंशो भूगर्भमभिसृप्तः पृथिव्यात्मभूतः पार्थिवमिदं प्राणिशरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः शरीरधर्मः कामशुक्रादिभिः संसृज्यते । ततः स प्रज्ञानात्मा नामोपपद्यते । तस्मिंश्च पृथ्वीरसात्मनि प्रज्ञाने सूर्यरसात्मनो विज्ञानस्यै तस्यातितरां समन्वयात् तेन

ब्रह्मणा विज्ञानेन सर्वेषां पाप्मना कामशुक्राद्यन्निद्याकषायाणामुच्छेदाद्विशुद्ध-
विज्ञानात्मानाभिनिरूप्यती प्रज्ञात्मा स्वर्गं याति सूर्यं नाम । स प्रज्ञानत्वाद्भि-
मुच्यते । सूर्यरसरूपं विशुद्धं चिन्मयं मनोमयं विज्ञानमकारेण लक्ष्यते इत्युक्तम् ।
तनाहमस्मीति व्युत्पत्त्याऽयं प्रज्ञात्माऽप्यहमित्याख्यायते इतिबोध्यम् ।

एष च विज्ञानात्मा बृहतीसहस्राक्षर सौर प्राणोऽध्यात्ममप्यधिदेवतवद्
विश्वतो प्राणान् घत्ते । “तस्य प्राची दिक् प्राञ्च प्राणा दक्षिणा दिक् दक्षिण
प्राणा । प्रसीची दिक् प्रत्यञ्च प्राणा उदीची दिग्दञ्च प्राणा । ऊर्ध्वादि-
गूर्ध्वा प्राणा । अवाचीदिग्वाञ्च प्राणा । सर्वादिश सर्वे प्राणाः” इति
वाजिश्रुते ।

विश्वतो हीमे प्राणा अस्मिन्नामेदन्ते, भेद्यन्ति चामुष्मिन् विश्व-
तोऽपानि तस्मादयं महाव्रताह प्राणो विश्वामित्रो नामाख्यायते ।
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोऽधिशरीरमाविश्य विज्ञानमय आत्मा सपद्यते । धियो यो न
प्रचोदयति । तमेतं प्राणमनुवर्णयति कौपीतकि । “एष ह्येवंतं साधुकर्म
कारयति तं यमुष्मिनीयति एष एवैनमसाधुकर्मं कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो
नुनुस्सते यमघे तितीर्यति स म आत्मेति विद्यात्” (को० उ० ३) इति । हितं
प्रियं च कर्म कर्तुं नवर्तयतीत्येष प्राणो विश्वेषां पित्र तस्मात् विश्वामित्र ।
‘यावद्व्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः’ इति कौपीतकिश्रुतेरायुस्वरूपं
तमेव प्राणमाराधयितुमुभयो सन्ध्ययो सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा सावित्री च
गायत्री वैश्वामित्रो ध्यायमाना प्रजयन्ति ।

सा हि गायन्तं त्रायते गयाश्चप्राणास्त्रायते । श्माराद्यन्तस्तत्सपत्न्या दीर्घा-
युषो भवन्ति । तथा च स्मर्यन्ते—“रूपयोर्दीर्घं वक्ष्यात्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः”
इति । येत्वेनामयथा कुर्वते न ते फलेन सपद्यन्ते । तस्मात् सावहितोऽहरह
सध्यामुपासीतेति महतामादेशः ।

अथ यं खलु विद्वानेतं विश्वामित्रप्राणमपश्यत्, प्राणस्य च तस्य यो
विश्वामित्र इति नामधेयमकरोत् स तत्प्राणद्रष्टा विद्वानपि यशोनाम्ना
विश्वामित्र एव आख्यायते । स च मनुष्यविधो विश्वामित्रो महोदयनाम्निनगरे
राजासीत् । यदिह कान्यकुब्जनाम नगरमिदानीमुपलभ्यत, तत्र पुरा द्रुपदस्य
राज्ञो द्रोणस्य वा ब्राह्मणस्य राजधान्यासीदहिच्छन्ना नाम ।

तत्रैवातिपुरातनकाले वैजयास्यक्षत्रियवदयानां राजा माघिष्ठानं नगर-
मासीत् महोदय नाम । तत्र विश्वरथा नाम राजासीच्चन्द्रवशीय । केचित्तु
कौशाम्बीनाम नगरीमस्य राजधानीमाहुः । सहि विश्वरथ पुरुवसमारभ्य
विजयापरसत्तामायुशाखागोत्रे त्रयोदशो वा दशमो वा भवति ।

तात्कालिकस्य च वसिष्ठस्य ब्रह्मवीर्यनिगुं माहात्म्यं दृष्ट्वा ब्रह्मवीर्यात् क्षत्रवीर्यमल्पं मन्यमानः स तपस्तप्त्वा ब्राह्मणोऽभवत् । स विश्वरथो राजा विश्वामित्राख्य प्राणदर्शनप्रभावात् ब्रह्मत्वे विश्वामित्रोनाम्ना प्रथितोऽभूत् । “विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस” (ब्रा० अ० २६) इत्येवमेतं प्रशंसत्यैतरेयः ।

स च पुरुरवसमारभ्यायुशाखागोत्रे चतुर्थस्य ययातेः समकाल आसीत् । गुरुदक्षिणां दित्सोः स्वशिष्यस्य गालवस्य विश्वामित्रेण ययातिं नाहुपं प्रति प्रेष्यमाणत्वात् । तच्च कालसाम्यं ययातिपूर्वपुरुषाणां दीर्घायुष्ट्वाद् विश्वामित्र-पूर्वपुरुषाणामल्पात्पायुष्ट्वाच्चोपपद्यते । इक्ष्वाकुवंशे हय्यंश्ववमुमनस्त्रिवन्वस्व-त्रय्यारुणसत्यव्रतहरिश्चन्द्ररोहिताश्वानां सप्तानां पुरुषाणामिक्ष्वाकृतः पञ्च-विंशदीनां समकालोऽयमेको विश्वामित्रः । कश्चिदन्यो भवेदन्यश्च कश्चिद् भवेद्रामममसामयिकः । एकस्याग्निदीर्घकालजोऽश्वत्थासंभवात् । मनुष्याणां शतायुष्ट्वसिद्धान्तात् । वसुमनाहार्यंश्वरग्योऽध्यायां, प्रतर्दनो, दैवोदासिः काश्यां, शिविरीशीनरिर्भोजपुरे, अष्टको वैश्वामित्रिः कान्यकुब्जे, इत्येते चत्वारः सहोदराः ययातिकन्यायां माधव्यामुत्तान्ना विश्वामित्रेण समकाला आसन्निति पौराणिका आहुः ।

एष च विश्वामित्र शब्दो न तत्प्राणद्रष्टृव्यक्तिमात्रे, नाऽपि तत्पुत्रपरम्परायामेव रूढः किन्तु वैश्वामित्र्यां ब्रह्मपर्वदि तत्पुत्रो वा तच्छिष्यो वा य एव कश्चित् काले पर्वदधिष्ठाता ब्रह्मासीत् सोऽन्योऽन्यो विश्वामित्रः पर्वदधिष्ठातरि ब्रह्मणि विश्वामित्रशब्दप्रवृत्तेः । गोत्रे रूढः सोऽयं विश्वामित्रशब्दो जातिशब्दत्वात् वसिष्ठादिशब्दवदेकवचनान्तो बहुवचनान्तो वा प्रयुज्यते । तृतीयमण्डले त्रिपञ्चाशसूक्तस्य सप्तमीनवम्योऽर्चोरेकवचनदर्शनात् प्रथमसक्तस्यैकविश्यामृचि बहुवचनदर्शनाच्च । तत्र बहुवचने सर्वासां व्यक्तीनां स्वशब्देनैव विश्वामित्रत्वं द्रष्टव्यम् ।

अप्रत्यक्षप्राणविशेषद्रष्टृत्वरूपस्य ऋषित्वस्य तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्या सर्वत्राविशेषात् । विश्वामित्र इत्यादौ अप्रत्यक्षप्रत्ययलोपं वदन्तो वैयाकरणास्तु नाक्षेप्याः । व्याकरणप्रक्रियायाः शब्दरूपाभिज्ञानाम्युपायमात्रत्वात् । नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते इति नैरुक्तत्वात् त इमे विश्वामित्राः कुशिका अप्युच्यन्ते । त्रिपञ्चाशसूक्तस्य नवमोदशम्योऽर्चो विश्वामित्रगोत्रजाभिप्रायेणैव कुशिकशब्दप्रयोगात् । ऐतिहासिकमनुष्यगोत्राभिप्रायेण प्रयुक्तयोरेव कुशिक-विश्वामित्रशब्दयोः पर्यायवाचित्वम् । न तु प्राणविशेषाभिप्रायेण प्रयुक्तयोः विश्वामित्रप्राणापेक्षया कुशिकप्राणस्यातिरिक्तत्वात् । इन्द्रत्वसामान्याभिप्रायेण तूभयोरेकभाव्यं मन्यते इति दिक् ।

सर्वे एवैते भिन्नभिन्नकाला विश्वामित्रा मन्त्रद्रष्टार । तत्र हरिश्चन्द्र-
सामयिकस्यैवैते मधुच्छन्द. प्रभृतय. पुत्रा' आसन् । देवरातस्य शुन'शेषपूर्वा-
स्यस्य मधुच्छन्द प्रभृतिनोऽपि ज्येष्ठत्वेन पौराणिकराख्यानानात् । सर्वविश्वामित्र-
साधारणां चैव विश्वामित्रो सहिता द्रष्टव्या । विश्वामित्रगोत्रस्य च वसिष्ठ
गोत्रेण प्रतिपन्नितया वृत्तिरपि सर्वव्यक्तिसाधारण्यात् स्मर्यन्ते । तत्र विश्वा-
मित्रस्य पितापितामहः प्रपितामहश्चेत्येकतस्त्रयः । विश्वामित्र. स्वयमेक ।
विश्वामित्रस्याष्टौ पुत्राश्चत्वार पौत्राः इत्येव पञ्चदशव्यक्तयः स्मर्यन्ते ।
तेषु प्रपितामह इपीरथस्तावदपिर्नास्ति मन्त्रद्रष्टृत्वास्मरणात् । पितामहः कुशिकः
पिता गायी मन्त्रद्रष्टृत्वाभावेऽपि नैपातिकावृषी सभाव्येते विश्वामित्रवशस्य
कौशिकगोत्रत्वेन लोके प्रतिपत्तेः । ऋष्यारब्धवशस्यैव गोत्रत्वेनाख्यानान् । अथवा
अनूपी एव स्याताम् ।

विश्वामित्रस्य महर्षे कौशिकशब्देन ग्रहणात् तत एवास्य गोत्रस्य कौशिक-
त्वसम्भवात् । यत्तु दशतथ्या कुशिकगायिनोराप्ये स्मर्यन्ते तद्विश्वामित्रस्यैवार्पेय
द्रष्टव्यमिति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु कुशिकगायिनावप्येतावृषी एव स्याताम् ।
ऋष्यन्तरवदेतयोऽप्यार्पेयस्मरणात् । कौशिकगोत्रं तु कुशिकाद्वा विश्वामित्राद्वा
प्रवर्ततामिति नातिविशेषः । एष च विश्वामित्रो मैथिल आसीत् । मिथिला प्रदेशे
पूर्वस्या कौशिकी नाम नदी बहति ।

तदुपलक्षिते एव प्रदेशे कुशिकाश्रमस्य निर्धारितत्वात् । तथाहि बृहद्विष्णु-
पुराणे मिथिलामहाम्ये । “विश्वामित्रस्तु पूर्वस्या दिशि वासमेकल्पयत्” इत्यु-
क्तम् । यामलसारोद्वारे मिथिलाखण्डेचैवमाह । विश्वामित्राश्रमे प्राच्यामृग्वेद-
ध्वनिनास्ति” इत्यादि । महाभारतस्यारण्यके च स्मर्यन्ते । “कुशिकस्याश्रमं गच्छेत्
सर्वपापप्रमोचनम्” इति । अत एव च विश्वामित्रवशजन्मा याज्ञवल्क्योऽप्यस्या
मिथिलायामेव गौतमाश्रमप्रत्यासन्नवर्तिनो जयन्तपुरस्यात्यन्तसन्निधाने घनुर्यज्ञ-
महारण्ये निवसतिस्म ।

अद्यापि तस्याश्रमस्य मिथिलाया सुप्रसिद्धत्वात् इतिभाव्यम् । विश्वामित्रो
ह्येष शतर्षो महामहर्षिः । पुत्रेषु तु मधुच्छन्दो देवरातादयः केचन शतचिनः ।
परे महामूक्तधुद्रसूक्ताः । यद्यप्यस्य ऋतु पुत्राः स्मर्यन्ते पौराणिकं । तेषु च
पञ्चाशज्जगन्मया वनेचरा दस्युप्राया म्लेच्छा एवाभवन् परे तु ज्येष्ठा
पञ्चाशदासन् ब्राह्मणाः विद्वांसः । किन्तु तेष्वप्यष्टादेव पुत्रा. ऋषयः स्मर्यन्ते
देवरात, मधुच्छन्दाः. कत ऋषभ, रेणुः. अष्टक, पूरण, प्रजापतिः इति ।
अथ जेता अघमर्षणश्चेत्येती माधुच्छन्दसौ, उत्कील कात्य इति त्रयः पौत्राः ।

अत्राय देवरातः पूर्वमजीगर्तस्यान्पिब्राह्मणस्य त्रिषु पुत्रेष्वन्यतम. पुत्र
आसौच्छुन शेषो नामाङ्गिरसः । केचित्तु पौराणिका अजीगर्तशुन.शेषयोर्भाग-

वत्वमाचक्षते तच्छ्रुतिविरोधानुपादेयम् । “यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम्” “आङ्गिरसो जन्मनास्याजोगर्तः शुनः कविः” इति च बह्वृचश्रुतेः । स हरिश्चन्द्रस्य राज्ञो वारुणे यज्ञे क्रीतः पुत्रोऽभूत् । तत्रायं विश्वामित्रेण पशुत्वात् प्रमोचितः सन्तमुष्य विश्वामित्रस्य पश्चात् कृत्रिमः पुत्रो भूत्वा विश्वामित्रकृपया पुत्रेषु ज्येष्ठयं वेदं चालभत् । तेनायतृषिः समुदभूद्द्वराता नाम । मनुच्यन्दास्तु विश्वामित्रस्यौरसो ज्येष्ठः पुत्रः ।

कुशिको द्वेवा—ऐषोरथिसौभरिश्च । तेनाय विचिकित्सितः । एवं प्रजापतिस्त्रेवा—वैश्वामित्रो वाच्यः परमेष्ठो च । प्रजापते पुत्रपौत्रप्रपौत्रवृद्ध-प्रपौत्राः स्मर्यन्ते । यथा—हिरण्यगर्भः । विष्णुः, यज्ञः, दक्षिणा, प्रजावान्, विमदः, यक्ष्मनाशनः, पतंगः सवरणः, इति नवैते प्रजापत्याः । मनुः सांवरणः । अथ नाभानेदिष्ठः शार्व्यातो नाहुपश्चेति त्रयो मानवाः यथातिर्नाहुषः इति । एष नावधार्यते कस्यैते हिरण्यगर्भादयः पुत्राः वैश्वामित्रस्य वा वाच्यस्य वा परमे-वेति । मनुरप्ययं नानाविधः स्मर्यते । तत्र न ज्ञायते कस्येते नाभानेदिष्ठादयः पुत्र पौत्रा इति, तन्मृशम् ।

यद्यप्ययं विश्वामित्रो मनुष्यलोकस्थो न स्वर्ग्यः । तथाप्ययं विश्वामित्रकृतो वेदसंहिताग्रन्थः स्वर्ग्य एवाभिजायते । तद्वर्णितानां मनुष्यदेवानां भीमस्वर्ग-वासितया प्राणादेवानां सूर्यस्वर्गवासितया च स्वर्ग्यार्थविषयकत्वात् ।

तत्रैतस्यां कौशिकसहितायां कुशिक ऐषोरथिरिन्द्रं द्वाविंशतिमन्त्रै-स्तुष्टाव । कुशिकपुत्रो गायी दशभिरग्निं, पञ्चभिः पुरोष्यान्ग्नीन् पञ्चभि-रग्निसंवन्धिनो विश्वान् देवांस्तुष्टाव इति विंशति मन्त्रं गायित्वा आर्पेवम् । तदिदं द्विचत्वारिंशतां पौर्विकं पर्वं प्रथमम् ।

अथ गार्थिपुत्रो विश्वामित्रस्त्रिंशेन शतेनाग्निसामान्यमेकादश भिराग्नि-सूत्रिंशता वैश्वानराग्निं, पञ्चभिर्मरुदादीन्, नवभिरिन्द्राग्नीन्, एकादशभिरग्नि-वन्धिनो विश्वान्देवांस्तुष्टावेति पण्णवत्यविकशतेन आग्नेयं पर्वं द्वितीयम् । ऊनत्रिंशेन शतेन ऐन्द्रं पर्वं तृतीयम् । अथ पञ्चभिर्विश्वान्देवान्, नवभिरश्विनीन्, नवभिर्मित्रं, सप्तभिर्ऋभून्, सप्तभिरुषसमथ त्रिभिस्त्रिभिरिन्द्रावरुणौ बृहस्पतिं पूषणं सवितारं सोमं मित्रावरुणौ, ततश्चतुर्भिरिन्द्रसोमवरुणबृहस्पतिधातृविधातृ-संधं, त्रिभिः पवमानं सोमं तुष्टावेति त्रिषष्ट्या वंशदेव्यं पर्वं चतुर्थम् । इत्थं त्रिभिः पर्वभिरष्टसप्त तानि त्रीणि शतानि वैश्वामित्रार्पेयं भवति ।

अथ विश्वामित्रपुत्रो देवरातो विश्वामित्रपुत्रत्वात् प्रागजोगर्त-पुत्रत्वे शुनःशेपनामा द्वाभ्यामग्निं त्रिभिर्भगसवितारी दशभिर्वरुणं तुष्टावेति पञ्चदशभिः शीनःशेपार्पेयं वृतम् । देवरातो भूत्वा एकविंशत्या वरुणं,

त्रयोविंशत्यग्निं, नवभिरिन्द्रयज्ञसोमाना निवह, त्रयोविंशत्येन्द्र, त्रिभिरश्विनी, त्रिभिरुपस तुष्टावेति द्व्यशीत्या देवराताप्ये वृत्तम् । तद्विद्य सप्तनवत्या देवरात पर्व पञ्चमम् ।

अथ मधुच्छन्दा वैश्वामित्रो नवभिरग्निं, द्वापन्त्या मरुत्वन्त-
मिन्द्र, ततस्त्रिभिस्त्रिभिर्वयुमिन्द्रवायू मित्रावरुणौ अश्विनी इन्द्र विश्वान्
देवान् सरस्वती चेत्येकविंशत्या वैश्वदेव्य, दशभिः पवमान सोम तुष्टावेति-
द्वादश शत माधुच्छन्दसमाप्ये पर्व पष्ठम् ।

अथ ऋषभो वैश्वामित्रश्चतुर्दशभिरग्निं, नवभिः पवमान सोम
तुष्टाव रेणुर्वैश्वामित्रोऽष्टादशभिरिन्द्रमिन्द्रासामो च दशभिः पवमान सोमं
तुष्टाव । कना वैश्वामित्रः पञ्चभिरग्निमष्टको वश्वामित्र एकादशभिरिन्द्र,
पूर्णो वैश्वामित्रः पञ्चभिरिन्द्र, प्रजापतिर्वैश्वामित्रो दशभिरिन्द्र द्वापञ्चाशता
विश्वान् देवास्तुष्टावेति त्रिचत्वारिंशेनशतत्रयेण पुत्राप्येयम् ।

अथ जेता माधुच्छन्दमोऽष्टादशभिरिन्द्रमघमपंणो माधुच्छन्दसस्त्रिभिर्भा-
विवृत्तमुत्कील. कात्योऽष्टदशभिरग्निं सवरणं प्राजापत्य ऊनविशत्या इन्द्र
तुष्टावेत्यष्टचत्वारिंशता पोत्राप्येयम् ।

अथ देवश्रवा देवताश्चभारती राजानाविन्द्र पञ्चभिस्तुष्टुवतुरिति नैराति-
कार्येयम् । इति सप्ताशीतिशतेनानेन उत्तम पर्व सप्तममितिदिक् ।

६. अग्निस्वरूपविवेचनम्

वेदानां महत्त्वमस्माकं भारतीयपरम्परासु सुप्रसिद्धम् । वेदे भारतीय-
मलौकिक विज्ञानं सन्निहितं वर्तते । वेदेषु एतादृशी विलक्षणा शैली पश्यामी यदि
देवतास्तुतिपरेष्वेव मन्त्रेषु केनचिद् विशेषणं तत्सम्बन्धिगभीरं विज्ञानं
विद्योत्यते । स्तुतिद्वारेण चैतिहासिक विवरणमपि तथैव कुक्षीक्रियते । अत्र
कतिपयानि चोदाहरणानि सक्षेपेण दर्शयन्ते—

‘अग्निमोळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥’ (ऋ० १:१:१:)

ऋग्वेदीयेऽस्मिन् मन्त्रे “पुरोहितम्” “यज्ञस्य देवम्” ऋत्विजम् “होतारम्”
“रत्नधातमम्” इति पञ्चविशेषणान्यग्ने. श्रूयन्ते । पञ्चविशेषणेष्वेव परमोत्कृष्ट
विज्ञानं सन्निहितं वरीवर्तते । यत्र संक्षिप्तं विवेचनं प्रस्तूयते ।

पुरोहितम्—

तत्र “पुरोहितम्” इति—प्रस्माकं पुर. स्थितः एवात्राग्निः प्रस्तुतो न
वैद्युत्सौरावान्तरिक्षदिव्यावगती इति स्तोत्रग्रन्थस्य व्यावृत्तिः प्रदर्श्य, पुरो दृश्य-

४३०/चतुर्थो विवेकः

मानेषु सर्वेष्वपि वस्तुषु अग्नेर्व्यापकत्वमाह—“यत् किञ्चिद् दाष्टिविषयकम् अग्निकर्मैव तद्” इति नियमयति भगवान् यास्कः (निरुक्ते ७ अ.) मौलिकस्य तत्त्वस्याग्नेरेव चयनेन सर्वे पदार्था निष्पद्यन्ते स एव चित्तोऽग्निः । सर्वत्र पुनः प्राणरूपेणानुप्रविष्टश्च चित्ते निधेयः—इति वैदिकं दर्शनम् ।

यत्तु वैज्ञानिका आधुनिका अग्नेर्यौगिकत्वं साधयन्तो मौलिकतां वारयन्ति, सेपा स्थूलानिप्रवणा दृष्टिस्तेषाम् । ताप-दाह-जनक एव पदार्थ-स्तेरग्नित्वेन स्थूलदृष्ट्याऽभिमतः । वैदिके तु सिद्धान्ते प्राणरूपेण सर्वत्रावस्थितः दार्थोऽग्निरित्याख्यातः तापदाहौ तस्यैव स्थूलावस्था । अन्यत्रापि मन्त्रेषु सुस्पष्टं व्यापकताग्नेरिहक्ता—

“गर्भो अस्यौपधीनां गर्भोवनस्पतीनाम् ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥”

(यजु. १२ : २६)

“गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम् ।

अद्री चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न दिश्वो अमृतः स्वगधी ॥”

(ऋ. वे. १ : ७० : १)

इत्यादिना । तत् पुरोहितं अग्निं वदन् मन्त्रोऽयमादिमः पुरो दृश्यमानान् पार्थिवान् अग्निरूपमाह । सर्वभावस्थितः किमयमग्निः करोति-इति विशेषणान्तरेणोच्यते ।

यज्ञस्य देवम्—

सर्वमपि पदार्थजातं दृश्यमानं न कदाप्येकरूपम् परिवर्तमानमेव त्विदं सर्वमूपलभ्यते । परिवर्तमानोऽपि च नेकान्ततः सत्तां जहाति । तदिदं सर्वं यज्ञकृतम् स्वीयानां भावानामन्यत्रार्पणम्, अन्यत्रश्च भावानामादानमितीयमादानप्रदान-प्रक्रिया यज्ञः । यथा प्रदीपः प्रकाशं सर्वत्रार्पयति तैलावयवांश्चाजस्रमादत्ते, वृक्षलताः पुष्पफलानि ददति पृथिव्या अपां च रसमजस्रमादत्ते । प्राणिन आहार-मादत्ते, मलं वलं च तत्र तत्र प्रयोजयन्तीति सुस्फुटं सर्वत्रानुभूयेत सूक्ष्मया दृशा ।

सोऽयमादानप्रदानापरपर्यायोऽन्तान्नादभाव एव प्राकृतो यज्ञ उच्यते, स चायमग्निसाध्य इत्यग्निरेव यज्ञस्य देवः । अग्नी सोमाहुतिरेव यज्ञसम्पादिका । अग्नेनैव यज्ञेन सर्वेषामुत्पत्तिः स्थितिश्च सर्वोऽग्नियज्ञसाध्यः । तदेतत् वृक्षादिविप-येऽन्यत्रापि स्फुटीकृतम्—

“प्रमानुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

सतं न पक्वमदिदच्छुक्रन्तं रिरिह्लांसं रिप उवस्ये अन्तः ॥

(ऋक् १० : ७६ : ३)

एतद् व्याख्यात माधवाचार्ये—“अयमग्निः, मातु पृथिव्या सम्बन्धिनो, उर्ध्वं—वह्नी, वोरुष—चता, इच्छत्—कामयमान, प्रसर्पति—प्रसरति । किमिव, कुमार इव, स यथा स्तन्य पातु जानुभ्या सर्पति तद्वत् । सप्त न पक्वम्—पक्वमन्नमिव, शुचः—दीप्यमान नोरस वृक्षम्, ग्नि—पृथिव्या उपस्थे, अन्त—उत्सङ्ग अन्तरिदत्—विन्दति । पुन कोट्यम्, रिरिह्वासम—आकाशमास्वादयन्तम्, यदा मूलमन्तर पृथिवी रिरिह्वासम” । इति । अत्र तृतीय—चतुर्थयो पादयोरेकवाक्य-ताऽऽचार्येण सम्पादिता । एतदपेक्षया तयो प्रथम वाक्यत्वं यदि स्यात्—पक्वम-न्नमिव शुचः—नोरस वृक्षमविदत्, रिप उपस्थे अन्त—पृथिव्या उत्सङ्गा, रिरिह्वासम्—रसमास्वादयन्त चाविददिति, ततोऽधिक स्पष्टता स्यात् । वृक्षल-तादिषु सिद्ध जलमादित्य—रश्मय उर्ध्वमावृणोति, सहैव तज्जलसमक्त पार्थिवो-ऽग्निरत्युध्वमाक्रमते, तदेतदग्नेरुपसर्पणमृच पूर्वमस्मिन्नद्धेस्फुटमुक्तम् । तस्यैतस्य धीयमानस्याग्नेरुपरितता भागो वायुसपर्काच्छुष्कतामापद्यते अन्तस्तु प्रवहत्येव रसोऽजस्रम् । जले हि मामस्य प्राधान्यमिति स्फुटमुक्तं श्रुतौ—

“त्वमिमा ओषधी सोम विश्वास्तव्यो भजनयस्त्व गा ।

स्वमास तन्योर्वन्तरिक्ष त्व ज्योतिषा वि तमो धवर्थ ॥

(ऋ० अष्ट० १ म ६ वगं—२३)

ततश्च पार्थिवेऽग्नौ सोमाहुतिरेव वृक्षाद्युत्तिहेतुरिति यज्ञस्य हेतुता सिद्धा । अनेन यज्ञनैव वृक्षादीनामूर्ध्वं तिर्यक् च क्रमेण विस्तार, नियंत्रणप्रसार एव शाखापर्णादिजनक तस्यैव च रसस्य पूर्णं पुष्प फलादिरूपेण क्रमेण परिणामः । पर कस्य वृक्षलतादे कियतो प्रसृतिरूर्ध्वं तिर्यग्वेति सर्वमिद मूले स्थितस्य प्राणास्यायत्तम् ।

सेय मूलशक्तिरेवास्यामृचि “प्रतरम्” गुह्यम्” इति सकेतिता । प्रसरत पार्थिवस्य कृष्ण वर्णताया, आदित्यस्य च पिशङ्ग द्रापि प्रतिमुच्यते कवि (ऋक् ४/५३/२) इति पीतवर्णताया श्रुतत्वेनोभयो सयोगाद्धरित रूप वृक्षपर्णा-दिपूपलभ्यते । यदा तु यमेन प्रतिबद्धो रसो नोपसर्पति, तदा केवलस्यादिव्यक्तस्य पतिमेव उप पर्णेषु प्रतिमासते । तदा मूलात् प्रवर्ग्यप्राप्तोऽयमग्निः पृथगवस्थया पर्णादिषु स्थिरो भवति । एवमेव शुष्केष्वग्नेष्वपि भिन्नैवावस्थयाऽग्नेरव-स्थितिरिति ते उभे अप्यवस्थेपृथगृचि प्रतिपादिने । यथा—

“अग्निर्वै शम्भण्यन्तादीनि प्रयच्छति” (ऐ. ब्रा. २/५/९)

इत्यादिना ब्राह्मणेषु च विस्पष्टीकृत विज्ञानमिदमिति कृत विस्तरेण ।

ऋत्विजम्—

अयं प्रथमायामृचि तृतीय त्रिणेषणमृत्विजमिति । ऋतुमिर्यजति सगच्छन् इति वा, ऋतुन् यजति ददातीति वा तस्यार्थः । प्रथमे विग्रहे ऋतस्य सौराग्ने-

४३२ चतुर्थो विवेकः

रवयवा एव ऋतुशब्दार्थः । द्वितीये तु तत्तत्फलपुष्पादिजनकत्वेन प्रसिद्धः स स काल एव ऋतु शब्दार्थः ।

उभयथापि सौराग्निना सङ्गतोऽयं पार्थिवोऽग्निस्तत्तद्भुव्यपदेश-प्रयोजक इति सिद्धयति । सौरस्य संवत्सररूपतामाप्तस्याग्नेरपेक्षयैव ऋतूनां नामान्यपि क्लृप्तानि । अग्नयोऽत्र वसन्तः-क्रमेण व्याप्नुवानः सन्ति, स कालो वसन्त इत्याख्यायते । यदा तु सर्वानर्थान् गृह्णानः-आत्मसात्कुर्वाणोऽस्ति, स कालो ग्रीष्मः, गृह्णातोः परोक्षवृत्त्या निष्पन्नत्वादस्य शब्दस्य ।

यदा तेऽग्नयः प्रवृद्धा भवन्ति तदा वर्षाः, वृधधातुनिष्पन्नोऽयं शब्दः । अथ परां वृद्धिं प्राप्य यदा क्षयं गन्तुमारभन्तेऽग्नयः, तदा (शरन्तोऽग्नयो यत्र) शरत्कानः, हीनतायां हेमन्तः, सर्वथा विशीर्णेषु चाग्निषु शिशिर इति । “जायते, अस्ति, वद्धंते, विपरिणामते, अपक्षीयते, त्रिनश्यति”, इति यास्कपरिपटिताः, षड्भावविकारा एव ऋताग्निसंवन्धेनेह ऋतुवाचकैः शब्दैः प्रदर्शिताः ।

ऋत्ववयवभूतातां चैत्रादिमासानां वैदिकानि नामान्यपि-मधुः, माघवः, शुक्रः, शुचिः, नभाः, नभस्यः, इषः, ऊर्जः, सहाः, सहस्यः, तपाः, तपस्यः-इत्येतानि तेषु-तेषु मासेषु ऋताग्निसम्बन्धाद्यद्यत्पृथिव्यां पार्थिवेषु प्राणिषु वोत्पद्यते तन्मूलकान्येव । यदा हि मधु समुत्पद्यते-स मासो मधुः । मधुप्रकर्षसम्बन्धी च माघवः इत्यादीत्यहो वैज्ञानिकं विजृम्भितं सुरभारत्याः । यत्र हि अन्यासु वैज्ञानिकतामानिनीप् भाषासु जूनो नामकः पुरुषविशेषो यत्रोत्पन्नः स जून इति जूलि च यस्मिन् मासे जातः स जुलाई इति मनुष्यसम्बन्धेन मासनामानि भवन्ति, तत्र संस्कृतभाषाया मासनाम श्रवणादेव तन्माससम्बन्धिविज्ञानं प्रतीयते इति दृश्यतां सुरभारत्या गौरवं विस्फार्य चक्षुषी भाषान्तरपक्षपातिभिः ।

अथ प्रकृतमनुसृत्य ऋतुविज्ञानमेवेदानीं संक्षेपेण वक्तव्यम् । ऋतः सौरो-ग्निरेव ऋतूनां प्रधानं कारणम्, परं नैकरूपः स विभिन्न प्रकारानूतून् जनयितु-मलमिति सोमसम्बन्धस्तत्र विभिन्नदशासंपादनायापेक्षणीयः । सोममण्डलं च चन्द्र इति चन्द्रस्याप्यृतुजनकत्वमाप्नातम्—

“पूर्वापरं चरतो माययैतो
शिशू क्रीडन्ती परियातो अध्वरम् ।
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे
ऋतूर्न्यो विदधाज्जायते पुनः ॥

(ऋक् १०/८५/१०)

सूर्याचन्द्रमसावस्मिन् मन्त्रे प्रस्तुती तावेव शिशू इति रूपिती । तमेकः सूर्यो भुवनानि प्रकाशयति, अन्यस्तु चन्द्र ऋतून् विदधत्पुनः पुनर्जायत इति

चन्द्रस्यापेक्षाकृत प्राधान्यमुक्तम् । तदित्य सूर्यचन्द्रमभावतृत्वादौ, किन्तु तत्तदनुषु या पलपुष्पाग्नादिसमृद्धिस्तत्र हेतुः पाथिवोऽग्निरेव । न हि पाथिवान्नि-
सम्बन्धमन्तरेण पृथिव्या किमप्युत्पद्यते नाम । सूर्यचन्द्रयोः प्रभाव पाथिवेनां,
पाथिवश्चान्निस्ताम्या सगस्य तत्तादृशादिजनक इति सर्वमिदम् “ऋत्विजम्” इति
त्रिभिरक्षरैरुक्तम् ।

होतारम्—

होतारमिति चतुर्थं विशेषणं त्वेन्द्रघातोर्होतृशब्द निष्पाद्य ब्राह्मणपु-
ण्यात्पातम् । तेनाग्निदेवानाह्वयति, अग्निद्वारैवास्माक सौरमण्डलस्यैर्देवे सम्बन्ध
इति गमोरतत्त्व विज्ञायते । यदद्यापि सर्वथा पराक्ष वैज्ञानिकानाम् ।

रत्नघातमम्—

अथ पञ्चमम् “रत्नघातमम्” इति विशेषणम्-अग्निरेव सुवर्णमणि-
प्रभृतीनां रत्नमुत्पादयितेति भूगर्भविज्ञान स्फुटयति । हिरण्योत्पत्तिविज्ञानं ब्राह्मण
स्फुटमप्युपलभ्यते—

“आपो न वेदणस्य पत्न्य आसन्, ता अग्निमम्यध्यायन्त ।

ता. समभवन्, तस्य रेत परापतत्, तद्धिरण्यमभवत्॥

(तं, ब्रा १/१/६)

रमेऽग्निवोर्यसम्बन्धान् हिरण्योत्पत्तिरित्यत्र स्फुटं भवति । अत एव
चाग्निहिरण्यरेता इति सस्मृतभाषायामास्यायते । तद्वित्य परिमिताक्षरं पञ्च-
भिर्विशेषणैः विद्यद्विज्ञानं यय शिक्षिता इति विचार्यता गनाद्महाभागेरिति
शम् ।

—॥ ऋग्मन्त्रार्थसमालोचनम् ॥—

अथ पञ्चमो विवेकः

अथ पञ्चमो विवेकः

१. वेदधर्मयोस्तात्पर्यविवेचनम्

मनुष्यैरेतैर्बुद्धिक्रियेन्द्रियसमन्वयादनिच्छद्भिरप्यनुक्षणं किञ्चिद्बुध्यते किञ्चित् क्रियते इति प्रकृतिसिद्धमेतत् । यतश्च किञ्चिद् बुध्यते किञ्चित् क्रियते तत एवास्य सर्वस्य वेदेन धर्मेण च नित्यः सम्बन्धः । न च वेदधर्माभ्यामसम्बद्धं किञ्चिदिह पश्यामः । एवमपीह कार्यकारणभावनिर्वाहः क्वचिद्वेदप्राधान्येन क्वचित्तु धर्मप्राधान्येन क्वचिच्चोभयप्राधान्येन । यथा बुद्धादौ सन्ति मे पृष्ठपोपका महावीरा इति ज्ञानमात्रेणैव शौर्य्याऽध्यवसायप्राखर्य्योदयात् पृष्ठपोपकप्रत्यासत्ति-ज्ञायमानेव कार्यकारिणी धर्मस्य तत्र सत्त्वमसत्त्वं वा नापेक्ष्यते । प्रदीपजन्यगृह-प्रकाशोदये तु प्रदीपप्रत्यासत्तिर्वस्तुसत्येव कारणमिति वेदस्य तत्र सत्त्वमसत्त्वं वा नापेक्ष्यते । भोजनजन्यसाहित्योदये तु भोज्यान्नप्रत्यासत्तिर्वस्तुसती ज्ञायमाना च हेतुरित्येवं तत्र तत्र वेदधर्मयोस्तारतम्येनोपयोगो द्रष्टव्यः ।

अथ यदिदं बुध्यते तत्रेधा-ज्ञानमन्यथाज्ञानमज्ञानं च । तस्मिंस्तद्बुद्धि-ज्ञानम् तच्च यथार्थज्ञानं प्रमा सत्यं तथ्यमित्याद्युच्यते । अतस्तस्मिंस्तद्बुद्धिरन्यथा-ज्ञानम् तच्चायथार्थं भ्रमो विपर्य्ययो मिथ्येत्याद्युच्यते । अथ विषयानवलम्बेन जायमानं ज्ञानमज्ञानम्, तच्च संशयकुण्ठितबुद्धित्ववृद्धिस्तम्भादिभेदादनेकधा भिद्यते । एवमेव यदिदं क्रियते तदपि त्रेधा-कर्म विकर्म्मकर्म च । यतोऽभ्युदय-निःश्रेयससिद्धिस्तत् कर्म, तच्च पुण्यं सुकृतं श्रेयो धर्म इत्याद्युच्यते । यतोऽनिष्टं परिणामते तद्विकर्म, तच्च पापं दुष्कृतं पातकमधर्म इत्याद्युच्यते ।

अथ यानि यातयामानि वृथाकर्मणि स्युस्तान्यकर्मणि । तानि उपचारशुद्धिमजात्वं यद्वच्छया क्रियमाणानि जलताडनादीनि चैत्यवन्दनादीनि अलसचरित्रादीनीत्येवमनेकधा भिद्यन्ते । इत्येवमुभयोस्त्रैविध्येऽन्यथाज्ञानाज्ञानाभ्यां विकर्म्मकर्मभ्यामेव च समन्विताभ्यामसमन्विताभ्यां वा लोके दुःखमुत्पद्यते । यत्र नैतेषां सम्बन्धस्तत्र नास्त्येव दुःखोत्पत्तिरिति व्याप्तिः । न चैतच्चतुष्ट-यव्यतिरेकेण किञ्चिददृष्टं दुःखात्पत्तौ कारणमस्तीति सुनिभृतं सर्वत्र परीक्षा-विशेषेण द्रष्टव्यम् । स्वनिष्ठाभ्यां सुलक्षणकुलक्षणाभ्यामेव सुखदुःखोत्पत्तौ सिद्धान्तात् ।

यत्रापि वज्रपतनादिजन्य किञ्चिद्देवायत्त दुःखमुत्पद्यते तत्रापि देवतया ॥-
प्रागिक्लिञ्चिदवश्यं नक्षणं स्वस्मिन्नास्ति । तद्विरोधिनक्षणावयवमप्यत्र नास्ति,
तत्पतनादिदेशकालज्ञानं तत्संयोगप्रतीकारोपायज्ञानं च नास्तीति स्पष्टं स्वानुगतं
एव दोषो विज्ञायते । अत एव दुःखं जिहासना सर्वेणापि सर्वत्र स्वानुगतं दाप-
चनुष्टयं यथाशक्यमपहाय सम्यग्ज्ञानं मन्त्राचारित्र्यं चानुवर्तनीयमिति महतामादेशः ।

यद्यपीह सर्वदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपमोक्षसिद्धिं प्राप्नुमहेत्येव सर्वे दोषा
परिहर्तुं शक्यन्ते, अथापि तावता नानुष्ठानतत्पराग्रामाण्यमादेशानामाशङ्क्यम् ।
यावच्छक्यतावत्येवादेशचारिताभ्यति ।

तत्रापि न त्वेन चारित्र्यमनपेक्ष्य केवलं ज्ञानमात्रेण नापि वा सम्यग्ज्ञान-
मनपेक्ष्य केवलं नियमानुगमनं सर्वत्रापेक्षितासमिद्धिर्दृष्टा । अपि तु ज्ञानममुच्चित-
नियमा प्रवृत्तिपक्षे त्रिषासमुच्चितज्ञानेन च निवृत्तिपक्षे फलसिद्धिरिति सिद्धान्तः ।
यद्यपि नियमो न निष्फला भवतीति ज्ञानमनपेक्ष्यापि निवृत्ता किञ्चित्फलं प्रसूतं
एव तथापि तस्या यत्र कारणत्वं तादृशं शुभमशुभं वा फलमुत्पादयेन्न नियमता-
ऽभिप्रत्येयमेवार्थमिति न विज्ञानासमुच्चितं किञ्चित्फलं तत्तु मारमेत । उक्तञ्च—

किं नु मे स्यादिव कृत्वा किं नु मे स्यादनुवर्त ।

इति सचिन्त्य मेधावी कर्म कुर्वीत वा न वा ॥

तथा हि

“न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्”-इति क्रियामात्रकर्तव्य-
तानाप्राप्तावकर्मविकर्मनिवृत्तिपुरस्कारेण कर्मण कर्तव्यतामिद्वयं । कुर्वन्नेवेह
कर्माणि जिजीविषच्छतं समा । इति श्रुत्या प्रवृत्तायामप्यकर्महेयताया कर्मोपादेय-
तायाश्च ज्ञानसहकारमन्त्रेणासम्भवादवश्यं ज्ञानसमन्वितमेव कर्म कुर्वीतेत्यादेश-
निष्कर्षः । अतः एवाहुरभिमुक्ताः ।

ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत नानात्वा किञ्चिदाचरेत् ।

अज्ञानेन प्रवृत्तानां स्वप्नस्य स्यात् पदे पदे ॥

तस्मात्समुत्पद्यते किञ्चित्कुर्वीत, विज्ञायैव कुर्वीत, न तु यथा तथा
सहमा प्रवर्ततेत्यवधारणीयम् । अथ किं विज्ञायैव कुर्वीतेति चेदुपचारगुद्धिमेवेति
गृहाण । सा च द्वादशभिरुपायैर्निवृत्तते । त यथा-दश, काल, द्रव्यम्, पात्रम्,
श्रद्धा कार्यकारणविज्ञानम्, समुचिततिक्कनयता, स्वनिष्ठकुलक्षणदोषासर्ग,
स्वनिष्ठकुलक्षणगुणसंयोग, अनुकूलदेवमयोग, वनवत्प्रतिकूलदेवसंयोगमात्र,
अध्यवसायश्चेति । एतैः समुच्चितं क्रियमाणं कर्मविषयमेव ससिद्धिमायाति
यथेच्छम् । तत्र—

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ।

पङ् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ॥

इत्येवमादयो नीतिशास्त्रोक्ता बहवो दोषाः । तथा च—

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।

पडेते यत्र तिष्ठन्ति तत्र देवोऽपि शङ्कते ॥

इत्यादयो गुणाः । न चैतदुपचारशुद्धिविज्ञानमकस्मादुत्पद्यते, तस्मादध्ययनं कार्यम् । तत्र स्वयमेवाध्यायमधीयीत, स्वयमेव च धर्ममनुतिष्ठेदित्युपदिश्यते—“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” “स्वधर्मोऽनुष्ठातव्यः” इति । तत्र स्वस्याध्यायोऽध्ययनीयार्थः स्वाध्याय इत्युच्यते, अध्ययनं च मनःशरीरेणाध्युपदेशं गमनम् (१) उपदेशग्रहणमिति यावत् । उपदेशश्च बुबोधविषया आप्तकृतः प्रमाणप्रयोगः । तथा च परोक्षार्थं क्रियमाण इन्द्रियादिप्रयोगोऽपि नूनं भवेदेवोपदेशस्तथापि तत्रापि शब्दप्रयोगस्य नाप्राप्तत्वाद्देव एवाधिगन्तव्यः ।

ननु (२) वेद इति विज्ञानमाह न देशनाम्, देशनाया आप्तोपदेशात्मकशब्दप्रमाणरूपतया विज्ञानभिन्नत्वादिति चेत् सत्यम् । यथैवेदं विज्ञानं वेदशब्देनाहुस्तथैवं खलु विज्ञानाधिकरणभूतेष्वप्यर्थेषु वेदशब्दस्थाने प्रयुज्जते, विज्ञानानामेवार्थानां विज्ञानीपयिकतया तेषामप्यन्ततो विज्ञानमयत्वात् । त्रयश्च विज्ञानीपयिका अर्था अभिगम्यन्ते, तथाहि (३)—यदिदं विज्ञानं नाम पदार्थः प्रसिद्ध्यति स त्रोप्येवाविष्ठानान्यविष्ठाप्रोपतिष्ठते प्रमाणजातं (४) च, संस्कारजातं च विषयाजातं चेति । अर्थवति शब्दे प्रयुक्ते तदनुबन्धेन किञ्चिद् विज्ञानं विद्योतते—स एकः स्कन्धः, यत्किञ्चिद्विषयानुभवाहिते चान्तःकरणनिष्ठे संस्कारेऽतिशयाख्ये तदनुबन्धेन विज्ञानं विद्योतते स एकः स्कन्धः घटपटादिविषयजाते च चक्षुरादिसन्निकृष्टे सति तदनुबन्धेनापीदं विज्ञानं विद्योतते स एकः स्कन्धः त्रय एवेते विज्ञानस्कन्धा विज्ञानीपाधिभूता भवन्ति न चैतद् व्यभिचारेण विज्ञानं कुत्राप्युपलभ्यते ।

अथ यत्रैतत् त्रिविधमपि विज्ञानमेकत्रोपलभ्यते तत्रापि तानि विज्ञानानि भिद्यन्ते । यथा रामभद्र आसीदित्ययुक्ते रेकादिविषयकज्ञानमादौ जायते १ ततो

१. यद्यप्यध्ययनशब्द इङ् चातोस्तथापि तस्यापि गमनार्थे एव पर्यवसानमित्यभिप्रायः ।
२. शाब्दज्ञानशब्दप्रमाणयोर्भिन्नत्वाज्ज्ञाने वेदशब्दो युक्तो न तु शब्दे विद्वान्ताज्ज्ञानार्थकत्वात् प्रज्जयुने तु लोका शब्दे वेदशब्दं तदिदं कुत इति प्रश्नः ।
३. प्रथमभागप्रदर्शितमेतदिह विवृत्यच्योते ।
४. प्रमाणेन देनात्र शब्द एव विवक्षितः ।

विशिष्टपदप्रतिपत्तिः, ततो दाशरथ्यादिविसयिणी स्मृतिः ३ ततः शाब्दबोधः,
४ ततो रामभद्र आसीदिति पूर्वसंस्कारवत् शब्दगृहीतार्थविषयिणी पुन स्मृतिः,
५ ततस्तयोरनुभूतस्मृत्योरैक्यावगाहिपाष्टिक ज्ञानमशाब्दमपि परस्परया
शब्दनिमित्तकमेव प्रवर्तते, ६ । इत्थं पटसु विज्ञानकाण्डेषु प्रथमद्वितीये विषयिके,
तृतीयपञ्चमे सांस्कारिके, चतुर्थपट्टे शाब्दे । तदित्य भिन्नोपाधिकतया त्रयाणा-
मप्येवा भेदः स्पष्ट एव ।

तस्मादेकैकोपाधिप्राधान्यापेक्षयाभुविमन् विज्ञाने त्रय शब्दा प्रवर्तन्ते-
वेदश्च, विद्या च, ब्रह्मचेति । प्रमाणोपाधिक विज्ञान वेद विज्ञानोपाधिभूत
प्रमाणजात च वेदः । संस्कारोपाधिकं विज्ञान विद्या, विज्ञानोपाधिभूत संस्कार-
जात च विद्या । विषयोपाधिकं विज्ञान ब्रह्म, विज्ञानोपाधिभूत विषयजात च
च ब्रह्म । तथा चोपाध्यन्तर्भावापेक्षया व्याधिकरणा अध्येते त्रयः शब्दा विज्ञान-
मात्रापेक्षत्वे समानाधिकरणा प्रतिपद्यन्ते-स वेद, सा विद्या, तद् ब्रह्म ।

एतस्मिन् शब्दसामान्योपचारे किं बीजमिति विशेषप्रतिपत्त्याया केवल-
मुपदेशे चाध्ययने चार्थसाङ्ख्यमेव तत्त्वतो निमित्तं पश्यन्ति दोषदर्शिनः । तथाहि
यत्रोपदेश्यमुपदिशत्यनुचान, स्वाध्यायं चाधीते विद्येयः, तत्र नूनमेव शब्द-
मुपदिशन्-शब्दतश्च स्वानुभूतार्थविषयक चिराहित स्वकीय संस्कारमुपदिशन्-
संस्कारतश्च स्वानुभूतिविषयोभूतकचिदर्थमुपदिशन्मुपदिशतीति व्यपदिश्यते ।
एकेनैव उपदेशनव्यापारेणैते त्रयोऽप्यर्था विषयीक्रियन्ते । अत एवैकस्यामेवानु-
वचनक्रियायामविशेषादेवमुपचारा भवन्ति-वेदमुपदिशति, विद्यामुपदिशति,
ब्रह्मोपदिशति, इति ।

एव तादृशमेव स्वाध्यायमधीयानस्याप्येकस्यामेव तस्यामध्ययनक्रिया-
यामविशेषात् त्रैविध्येनोपचारा ष्यते वेदमधीते, विद्यामधीते, ब्रह्माधीते, इति ।
एवमेते त्रयोऽप्यर्थाः 'सहैव गृहीता भवन्तीति शब्दसामान्याधिकरण्योपचारः',
प्रावर्तते-स वेद साविद्या, तद्ब्रह्म । अथ परे सूक्ष्मदर्शिनः पश्यन्ति, यथाकथमपि
प्रवर्तमानं विज्ञानं नत्वेव विषयानाकलितं कुत्राप्युपलभ्यते । अतएव शब्दप्रति-
ष्ठोऽपि नूनमयं विज्ञानभावः कञ्चिद्विषयं गृहीत्वं कृतशरीरः स्यात्, तथा च
शब्दप्रतिष्ठोऽपि विषयप्रतिष्ठोऽपि । अथ यावता रूपे नाम्नः समयो न गृहीतः स्यात्-
नत्वेव तावता शब्दार्थसम्प्रत्यो भवति, सिद्धश्च तस्माद्रूपविषयकः संस्कारः सुतरा
प्रतिपद्यते । अतश्च शब्दप्रतिष्ठोऽयं संस्कारप्रतिष्ठोऽपि । तदित्येक एवायं
शब्दादुपजन्यमानो विज्ञानभावः शक्यते त्रेधा व्यपदेष्टुम्-वेदश्च विद्या च
ब्रह्म चेति ।

एव संस्कारप्रतिष्ठोऽपि नामरूपयोर्विषयप्रतिष्ठोऽपि नामसंस्कारयोः सक्रमो
भवतीत्यनुसन्धेयम् । एक एव तु त्रयाणां तत्रादौ प्रवर्तते, इतरौ पुनरत्रानुवर्तते

इत्यत एव वेदविद्याब्रह्मणां भेदव्यवहारः । सर्वत्र च सर्वे संक्रमन्ते—इत्यतस्तेषां भेदव्यवहारः—सवेदः, सा विद्या, तद् ब्रह्म ।

केचित्तन्मुमेवार्थमित्थं पश्यन्ति । यथा कथमपि प्रवर्तमानं विज्ञानं न त्वेव विषयानाकलितं कुत्राप्युलभ्यते । विषयरूपेणैव च तद्विज्ञानस्वरूपाधानात् । तस्माद्विषयरूपमेव तद्विज्ञानरूपमिति प्रमेयप्रमयोरभेदाध्यवसायः । एवं यथा-कथमपि प्रवर्तमानं विज्ञानं न त्वेव शब्दानाकलितं स्वरूपं घत्ते । शब्देनैवान्तःसूक्ष्मोच्चरितं तद्विज्ञानशरीरसम्पत्तेः । उक्तं च

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाद्वे ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ इति ।

तस्माच्छब्दरूपमेवैतद्विज्ञानरूपमिति प्रमाणप्रमयोरभेदाध्यवसायः । एवं यथाकथमपि प्रवर्तमानं विज्ञानं कञ्चित्संस्कारमुत्पादयदेवोत्पद्यते, न त्वेव संस्कारमनुत्पाद्यैतत्क्षणायापि आत्मानं घत्ते यद्यप्यपेक्षाबुद्धिसहकृतविज्ञानेनोत्पाद्यमानः संस्कारो यथा दृढतां याति न तयोपेक्षाबुद्धिसहकृतविज्ञानेनोत्पाद्यमानः संस्कारो दृढो भवतीति सत्यम्, तथापि सर्वथा संस्कारो नोत्पद्यते इति-वक्तुमशक्यम् यावदेवैतद्विज्ञानं प्रवर्तते तावदेवैतत्संस्कारस्य नाप्राप्तत्वात् तथैवानुभवात् । तस्मात् संस्काररूपमेवैतद्विज्ञानरूपमिति संस्कारप्रमयोरभेदाध्यवसायः ।

इत्थं च निष्प्रतिपक्षं सिद्धचत्यमुष्यविज्ञानस्य शरीरकाटिप्रविष्टाः शब्द-संस्कार-विषया अन्योन्यतादात्म्यशालिनः सन्तीति । विज्ञानशरीरे प्रविष्टानां तेषां भेदपुरस्कारेण विज्ञानस्वरूपासिद्धेः । अतएव शब्दोपलक्षितविज्ञाने विवक्षितस्य वेदशब्दस्य, संस्कारोपलक्षितविज्ञानेविवक्षितस्य विद्याशब्दस्य, विषयोपलक्षितविज्ञाने विवक्षितस्य ब्रह्मशब्दस्य च परस्पराधिकरणसांकर्येण प्रयोगोत्पद्यन्ते । त्रितयोपलक्षितविज्ञानस्यैकत्वात् । तस्मात् स वेदः, सा विद्या, तद् ब्रह्म ।

अथान्ये पुनरन्यथापि चक्षते । यथार्थज्ञानप्रतिपादके शब्दे किञ्चिदर्थ-विषयकविद्याप्रतिपादके शब्दे देवताप्रतिपादके च शब्दे मन्त्रशब्दश्चिराय रुढः, प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तादात्म्यदृष्टिश्च देवदत्तोक्तः, देवदत्तोऽप्यमित्यादिलोक-व्यवहारप्राप्ता महर्षिव्यवहारसिद्धा च । तथा चोक्तं शतपथश्रुती—“मधुवाता ऋतायत इति । यां वै देवतामृगम्यनूक्ता यां यजुः, सैव देवता सर्क्, सो देवता तद्यजुः । तद्वैतन्मध्वेव एष तृचः, रसो वै मधु, रसमेवास्मिन्नेतद्वधाति” इति । अत एव यथार्थज्ञाने यत्किञ्चिद्विद्यायां देवताविशेषे च मन्त्रशब्दः सुवचः ।

तस्मात् “नकिदेवां इनीमसि नकि आयोपयामसि । मन्त्रश्रुत्यं चरामसि” इति मन्त्रे मन्त्रशब्दो वेदार्थः प्रयुज्यते । “ऋपयो मन्त्रद्रष्टारः” इत्यत्र मन्त्रशब्दो

विद्यार्थं, विद्यामेव हि महर्षयः श्रमेण तपसा परीक्ष्य पश्यन्ति । मन्त्रमाराधयेदित्यादिवाक्ये तु ब्रह्मार्थं, तस्यैवाराध्यत्वात् । एवमन्त्रस्य नंगमिका (१) वेदशब्दमागमिका (२) विद्याशब्दः तथा 'ओ३ मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्' इत्यादिना व्यवहृतीति ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते । तदिदं व्यवहारसाक्यं विद्विद्याब्रह्मशब्दानामप्येकार्थं युज्यते-सर्वेदः, सा विद्या तद् ब्रह्म ।

अथो वेदा, अथो विद्या, अथ ब्रह्म । य एतद्विज्ञानानि स ब्राह्मणो भवति, तस्माद् ब्राह्मणस्याय निष्कारणा घर्मं, ब्रह्माधिगन्तव्यम्, विद्याधिगन्तव्या, वेदोऽधिगन्तव्य इति । तथा च श्रूयते 'ब्राह्मणं निष्कारणं पङ्क्तिसरहस्यवदोऽध्येतव्य' इति । अत्र निष्कारण इति वदना पङ्क्तिसरहस्यवेदाध्ययनं ब्राह्मणस्याधिकारिको घर्म इत्यर्थं समुच्यते । यद्यत्र ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मनाधिगच्छेत् स ब्राह्मण्यात् पतितः स्यात् । तस्मान्नित्यं ब्राह्मणस्य ब्रह्माधिगमनं न तु काम्यमिति सिद्धम् । तत्र तावद्यदुच्यते ब्रह्माधिगन्तव्यमिति, तत्रमेवाजागता सर्वं भावा एव ब्रह्म 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'ब्रह्मवेद सर्वम्' इत्यादिश्रवणात् । अथ यदुच्यते विद्याधिगन्तं वेति, तत्रैतानि मस्कारजातान्येव विद्या ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवत्रिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽप्यताय न मा ब्रूया वीर्यं न तो तथा स्पाम् ॥ य आतृणत्यवितथेन कर्णावदु ख कुवन्नमृतं सम्प्रयच्छन् । त मन्येत पितर मातरं च तस्मै न द्रुह्य त्कतमचचनाह । अद्यापि ता ये गुरु नाद्रियन्त विप्रा वाचा मनसा कमणा वा । यद्यैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तांश्च भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्यां शुचिमप्रभक्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्ये त्कतमचचनाह तस्मै मा ब्रूयान्निधिपायं ब्रह्मन् ।

इत्यादिश्रवणात् । "सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः, तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यम्" इति निरुक्तादिस्मरणाच्च । अथाप्युच्यते वेदोऽधिगन्तव्य इति, प्रमाणजातान्येव तत्र वेदः । "वेदेन रूपे व्यपिवत् मुतामुतो प्रजापतिः" इति श्रवणात् ।

प्रत्यक्षणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्देवस्य वेदता ॥

इत्यादिस्मरणाच्च ।

'आप्तापदेतासामर्थ्याच्छब्दार्थसंप्रत्ययः' इत्यारभ्य "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इत्येतदन्तरेष्टादशसूत्रं परमपिण्डा शब्दात्मक-

१ वेदिका । अग्निमोले इत्यादि वाक्यात्मके मन्त्रवेदगदस्य तं प्रयुक्तत्वात् ।

२ तान्त्रिका ह्यो ब्रौं स्त्रौं-इत्यादि पदात्मके मन्त्र विद्याशब्दस्य तं प्रयुक्तत्वात् ।

प्रमाणाभिप्रायेणैव वेदपदार्थनिर्वचनाच्च । अथवा यदुच्यते ब्रह्माधिगन्तव्यमिति, ऋग्यजुःसामान्येव विषयात्मकानि तत्र ब्रह्मऋग्यजुःसामातिरेकेण जगद्विषयाभावात् ।

यत्किञ्चिदिदं दृश्यते तत्सर्वमृग्यजुःसामसमवायः । अनन्ताश्च ऋग्यजुः सामसमवायाः । "भरद्वाजो ह त्रिभिरायुभिर्ब्रह्मचर्यमुवाच तं ह जीर्णं स्थविरं शयानम् इन्द्र उपब्रज्योवाच भारद्वाज ! यत्ते चार्थमायुदंष्ट्रां किमनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैतेन चरेयमिति होवाच । तं ह त्रीन् गिरस्पातविज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार । तेषां हैकैकस्मान्मूढिमाददे । स होवाच, भरद्वाजेत्यामन्व्य । देवा वा एते । अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा एतस्त्रिभिरायुभिरन्ववोचथाः अथैत इतरदनूक्तमेव । (तै० ब्रा० ३।१०।१०।३।४।) इति तत्तरीयश्रवणात् ।

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

दुदोह यज्ञसिद्धचर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥

इति मनुस्मरणाच्च ।

तिस्र एवैता देवता इति नैरुक्ता आहुः—अग्निर्भूस्थानो वायुरन्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थान इति । तदतो यत्किञ्चिदेवैतस्मिन् जगत्याग्नेयं तत्सर्वमृग्भवति तत्प्रतिपादकं च शास्त्रमृग्वेदः स्यात् । तथा यत्किञ्चिदेवैतस्मिज्जगति वायव्यं तत्सर्वं यजुर्भवति । तत्प्रतिपादकं च शास्त्रं यजुर्वेदः स्यात् । अथ यत्किञ्चिदेवैतस्मिज्जगत्यादित्यं तत्सर्वं साम भवति । तत्प्रतिपादकं च शास्त्रं सामवेदः स्यात् । अतश्चैतेभ्य एवैते मन्त्राः संजाता इत्याहुः ।

अथ यदुच्यते विद्याधिगन्तव्येति । ऋग्यजुः सामान्येव संस्कारात्मकानि तत्र विद्या—“देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्निति” (३।४।२।) “प्रजापतिलोकानभ्यतपत्—

अग्नेर्ऋचो वायोऽयं जूषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं, विद्यामभ्यतपत्—” इति च छन्दोग्यश्रवणात् (१।१७।१-१०) ।

“यहचैव हौत्रं क्रियते यजुषाध्वयं साम्नोद्गीथं व्याख्याया त्रयीं विद्या भवति । अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रया विद्यया इति ब्रूयात्” इति ऐतरेयश्रवणात् (५।५।८) अथाप्युच्यते—वेदोधिगन्तव्य इति । ऋग्यजुःसामान्येव प्रमाणात्मकानि तत्र वेदः । “यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपास्तेनोदनेनातितराणि मृत्यम्” (४।७।५।६) इत्याथर्वणश्रवणात् ।

‘वेदेन रूपे व्यपिवत् सुतासुतौ प्रजापतिरिति’ शुक्लयजुःश्रवणात् ।

“त्रयो वेदा अजायन्त । ऋग्वेद ऐवानेरजायत । यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्” इत्यैतरेयश्रवणात् ।

“ये अर्वाह उत वा पुराणे वेद विद्वासममिति वदन्ति । आदित्यमेव ते पन्विदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हसम्” इति तैत्तिरीयारण्यकश्रणवात् ।

‘धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः’ ।

“वेदाऽखिलो धर्ममूलम्” वेदाद्धर्मोहि निर्वर्णो” इत्यादिस्मरणाच्च ।

तद्याभ्येतानि ब्रह्मविद्यावेदपदाभिधेयानि ऋग्यजुः सामानि तानि विषय-संस्कारशब्दभेदात्त्रिविधानीति निष्कर्षः । तत्र विज्ञानोपाधिभूतानि विषयरूपाणि ऋग्यजुः सामानि ब्रह्मपदार्थः । विज्ञानोपाधिभूतानि संस्काररूपाणि ऋग्यजुः सामानि विद्यापदार्थः ।

ऋग्यजुः सामानि शब्दरूपाणि वेद इति हीदानीं वेदपदार्थो निर्णीतः । तत्र यः शब्दसमुदायात्मकः शब्दो योऽपि वा तदेकदेशभूतः एकैकवाक्यात्मकः शब्द उभयत्रापि पद्यगद्यगानत्रैविध्यात् परिरुद्धेदत्रयवत्ययः वेदशब्दो निरुद्धः । शब्दपक्षपक्षस्य ऋक्त्वात् । गद्यस्य यजुष्ट्वात् । गानस्य सामत्वात् । तत्रैकैकापि ऋग्वेदो भवति, अथ बह्वयः ऋचः समुदिता अपि वेदः । तत्र एकदेशभूते ऐक्यवाक्यात्मके शब्दे वेदशब्दवन्मन्त्रशब्दोऽपि सामानाधिकरण्येन प्रवर्तते । एकैका ऋग्, एकैक वा यजुः एकैकं च सामं, भवत्येकैको मन्त्रः । तस्मादेकैकविषयावबोधकमेकैकवाक्यमेकैका मन्त्र इति सिद्धं वेदापरपर्यायित्यापि मन्त्रस्य वैकैकदेशत्वम् । अत एव सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिकायां षड्गुरुशिष्यः —

मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदशब्दः महपयः ।

विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते ॥

विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सप्रवर्ण्यते ।

ऋग्यजुः सामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये ॥

इत्येव मन्त्रस्य वेदशब्दप्रतिपाद्यत्वे प्रतिपाद्यतस्य तदतिरिक्तवेदैकदेशत्वमभ्युपैति । “कर्मसम्पत्तिमन्त्रा वेदे” इति वदन् निरुक्तकारोऽप्यमुमर्थं द्रढयति । यथा च नैगमिका अमुष्मिन् मन्त्रजातः वेदशब्दः प्रयुज्यते एवमागमिकास्तत्र विद्याशब्दः व्यवहरतीति द्रष्टव्यम् । तदित्येव मन्त्रमात्रपरत्वाभिप्रायेणैव “इमे सर्वे वेदा निमिता सक्त्वा सरहस्या सत्राह्यणा सापनिपत्का सतिहासा सांवायाना सपुराणा सस्वरा ससस्वारा सनिरुक्ता सानुशासना मानुमाजना मवाकावाक्या” इत्यवमयववेदमन्त्रवेदशब्दः प्रयुज्यते । यतश्च प्रत्येकमन्त्राणां वेदत्वमिति तत एव वा मन्त्रसंहिताया अपि वेदत्वमपरिहार्यम् यवराशेयवत्ववत् वाक्यराशेश्च वाक्यत्वोपचारवत् । तत्र च वेदशब्दस्योपदेशसमानाधिकरण इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

अथ मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति” वीधायना-
पस्तम्बादिसूत्रेषु “आम्नायः पुनर्मन्त्रश्च ब्राह्मणानि च” इत्यथर्ववेदीयकौशिकसू-
त्रादिषु—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युपिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वेदिकी श्रुतिः ।

इत्यादिमन्वादिवचनेषु च मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेवायमाम्नायशब्दसमाना-
धिकरणो वेदशब्दः प्रवर्तते । यतश्च ब्राह्मणोऽप्ययं वेदशब्दः प्रसिद्धोऽत एव मन्त्र-
ब्राह्मणयोर्मध्यकालसम्भूतानां गाथानामपि सिद्धमेव वेदत्वमित्यवधेयम् । अथ पुनः
“मनुष्या वा ऋषिपुत्रा मात्सु देवानब्रवन्, मन्त्रार्थचिन्ताम्यूहमभ्यूहम् । तस्माद्य-
देव किंचानूचानोऽभ्यूहति-आर्षं तद्भवति—

हृदा तुष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्रा ह त्वं विजहुर्वेद्याभिरोह ब्रह्माणो विचरन्त्यु त्वे ॥

ओहब्रह्माण ऊहब्रह्माणः—ऊह एषां ब्रह्मेति वा । सेय विद्या श्रुतिमति
वृद्धिः, तस्यास्तपसा पारमोप्सितव्यम्” इति निरुक्तपरिशिष्टप्रकरणात् “विवि-
विधेयस्तर्कश्च वेदः” इति कल्पसूत्राच्च मन्त्रब्राह्मणातिरिक्तस्य मन्त्रार्थमीमांसा-
रूपस्य तर्कस्यापि वेदत्वमास्थीयते । अत एव मानवे धर्मशास्त्र हि ।

त्रैविद्यो हेतुस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिपत् स्यादशावरा ।

दशावरा वा परिपद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

व्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैरानुसंधत्तं स धर्मं वेद नेतरः ।

इत्यादिना सत्तर्कस्य वेदार्थरक्षकत्वाद्देवदभ्यर्हणीयत्वं स्मर्यते । तर्कश्च
‘अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः’ इति पारमर्षसूत्रे
स्वरूपतो दर्शितः । तदित्थं मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च तर्कश्च वेद इत्ययमर्थोऽध्यव-
सीयते ।

अत्रायमभिसन्धिः—शब्दोपहितं विज्ञानं वेदः, इति हि तावत्पूर्वं व्याख्यातम्,
अथ च शब्दोपहितविज्ञानवद्विज्ञानोपाधिभूतः शब्दोऽपीष्यत एव वेदः, शब्द
विज्ञानस्य तदविनाभावात् । शब्दश्चायं स्वतः प्रमाणमिष्यते, इतरानपेक्षत्वात् ।
अप्रामाण्यं तु तस्य दोषसमुच्चयादेवानुसन्धीयते, तेनायं शब्दस्त्रेधा-स्वतः
प्रमाणम् परतः प्रमाणम्, अप्रमाणम्, चेति । अथवैतत् त्रयमन्यथा विभाषितव्यम्—

प्राप्त वाक्यम्, आप्तस्य वाक्यम्, अप्राप्तवाक्य चेति । आप्तस्तु यथाभूतमर्थं प्राप्तः सत्यनिष्ठ, सत्य हि प्रमाणानां प्रमाणतममविचालि ब्रह्मतत्त्वम् । तथा-विधसत्यार्थप्रतिपादकत्वात् सत्यनिष्ठमिदं दिव्यभाषारूपं प्रथमं शब्दजातं सर्वमपि सत्यमाप्तमस्त्येत एवाप्तं वाक्यमित्युच्यते । यत्तावत्सत्यार्थप्रतिपादकं वाक्यं तत्कथं नामाप्रमाणं भवितुमर्हतीत्यत एवेतदसन्दिग्धार्थप्रामाण्यकं सवमिदं वैदिकं वाक्यं नित्यप्रमाणमिष्यते, दोषागन्धानाघ्राणात् ।

अथ परीक्षकभाषारूपं द्वितीयं शब्दजातं दृष्टानेकमयव्यभिचारं भवतीत्यतः प्रमाणान्तरसंवादं विना सत्यमिदमाप्तमनाप्तं वेत्येव सन्दिग्धप्रामाण्यकत्वात् स्वप्रामाण्ये वक्तुराप्तत्वं नितरामपेक्षते, आप्तस्य वाक्यं चेत्प्रमाणमन्यथात्वप्रमाणमिति । प्रमाणान्तरसंवादाद्वा तदाप्तत्वेन गृह्यते, वाक्यगृहीताऽर्थो यदि नाम प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिनापि गृह्यते तदा तद्वाक्यस्याप्तत्वं सुगृहीतं भवति प्रमाणान्तरविसंवादे त्वनाप्तत्वं । अथ वाक्यगृहीतेऽर्थे तत्संवाद्येकं विसंवादि चैकमित्येव विरुद्धप्रमाणद्वयसम्पत्तेः तु बलवत्प्रमाणानुरोधेन व्यवस्था ।

एतमेवार्थं सर्वं सूचयितुमिवेतरैकश्रुतो “कोऽर्हति मनुष्यं सर्वं सत्यं वदितुम्, सत्यसहिता वै देवा, अनृतसहिता मनुष्या ” इति पूर्वपक्षीकृत्य “एतद्वै मनुष्येषु सत्यं निहितं पचचक्षुः” इत्यादि समावायं च देवभाषायां नित्यं प्रामाण्यम्, मनुष्यभाषासु तु बलवत्प्रमाणान्तरसंवादात्परतः प्रामाण्यमिति व्यवस्थापितम् । तदित्यं क्वचिद्वक्तुराप्तत्वं प्रहृष्टाच्छब्दस्य प्रामाण्यम्, क्वचित्तु प्रमाणान्तरसंवादाद्वाक्यस्याप्तत्वं सुगृहीतं भवतीत्यस्तत्प्रामाण्यादेव तादृशवाक्यप्रयोक्तुराप्तत्वं प्रतिपद्यते । ईदृशमोदशं च वाक्यं शब्दत्वात् स्वतः प्रमाणमपि दोषसंबन्धानुबन्धशङ्कया परतः प्रमाणं भवति, अत एव प्रथमकक्षाकशब्दप्रामाण्यापेक्षेयदमवरकथ-क्षाकप्रामाण्यवद् भवति ।

अथ लोकभाषारूपं तृतीयं शब्दजातमपरीक्षकोक्तत्वाद् वञ्चकोक्तत्वाद्वा निःसन्दिग्धप्रामाण्यकं भवति, तद्धि सत्याप्रतिष्ठितत्वादर्थं यथाभूतमनाप्तं भवतीत्यप्रमाणमव, दोषागन्धाकुलितत्वात् । तथा चैतेषु त्रिविधेषु शब्दजानेषु यत् प्रथमं दिव्यभाषारूपं सत्यप्रतिष्ठितत्वादसन्दिग्धप्रामाण्यकमाम्नायते तत्रैवायं वेदशब्दो निरुद्धो न द्वितीये न त्वेव तृतीये-इति ।

अत्रेदं प्रत्यवतिष्ठन्ते-यत्तावदुच्यते, न द्वितीये न तृतीये इति-तदेतत्प्रतिज्ञामात्रं भवति । शब्दवेदयोरुभयोरपि शब्दयोः पर्यायाभिधायितया स्मर्यमाणत्वाच्छब्दसामान्ये शब्दशब्दसामानाधिकरण्येन वेदशब्दप्रयोगौचित्यात् । तथा हि भगवान् वादरायणस्तावद् “ईक्षतेर्नाशब्दम्, शब्दादेव प्रमितः, न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्, युक्तेः शब्दान्तराच्च श्रुनेस्तु शब्दमूलत्वात्, शब्दाच्च, प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः, पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरैभ्यः, प्राणवता शब्दात्,

मांसादि भीमं यथाशब्दमितरयोश्च, अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्, स एव तु कर्मानु-
स्मृतिशब्दविधिम्यः, अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्, पुरुषार्थोऽतः शब्दात्,
शब्दश्चातोऽकामकारे ।” इत्येतेषु ब्रह्मसूत्रे प्रमाणभूतं वेदं निर्दिदिक्षुः शब्दशब्दम-
भ्यासेन प्रयुङ्क्ष्वे । शब्दसामान्ये प्रामाण्याभिमानाच्छब्दवेदयोरनर्थान्तरत्वाभि-
मानाच्च ।

वेदप्रमाणाकोऽर्थो धर्म इत्यभिमन्यमानो भगवान् जैमिनिरपि “चोदना-
लक्षणोऽर्थो धर्मः, इत्येवं शब्दसामान्ये सभवती चोदनामविशेषाल्लक्षणत्वेनो-
पदिश्य शब्दसामान्यस्य वेदत्वमभिप्रेतीति गम्यते । स्पष्टं चाग्रे वेदस्यैव धर्मं
प्रामाण्यमस्ति न प्रत्यक्षादीनामित्युपदेष्टुम् “अतीत्यस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध-
स्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चाथंऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्”
इति सूत्रेण शब्दसामान्यस्य धर्मं प्रामाण्यमावष्टे । यदि शब्दविशेषोऽभविष्यत्,
तूनं तत्तर्हि लौकिकशब्दस्य धर्मं निमित्तत्वं वारयितुमिह केनचिद्विशेषणेन शब्दं
व्यशेषयिष्यत् । तस्माच्छब्दसामान्य धर्मं प्रमाणम् युक्तं चेत्तत्, अन्यथा “धर्मो
राजकृतश्च यः” इत्युक्तदिशा राजकृतवर्माणां श्लेच्छादिधर्माणां वा धर्मशब्देन
व्यवहारो व्याकुप्येत । कः पुनरपक्षपाती विद्वानेवमर्थं श्रद्धयित यदिह ब्राह्मण-
ग्रन्थोक्त एवार्थो धर्मोऽन्यस्तु धर्म एव नास्तीति ।

मास्माकं धर्मोऽभूदन्येषां तु सोऽवश्यं धर्मः तस्माद्धर्मसामान्यलक्षणे शब्द-
सामान्यं प्रमाणम्, प्रमाणभूतस्तु शब्दा वेद इत्युच्यते-वेद इति वैदिकभाषाशब्दः
प्रमाणार्थः, प्रमाणमिति संस्कृतभाषाशब्दो वेदार्थः । स्वे धर्मो यस्य यत्प्रमाण-
वाक्य स तस्य वेदः, तस्माच्छब्दः सामान्य वेद इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । परमर्प-
यश्च भगवन्तो गौतमादयः प्रमाणपरीक्षायां प्रमाणसंग्रहाय निर्दिशितेषु प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानशब्देष्वविशेषाच्छब्दसामान्यस्य प्रामाण्यमुपदिशन्ति । यद्यपि चानन्तरं
‘आप्तोपदेशः शब्दः’ इत्येवं विशेषयन्तोऽनाप्तवाक्यानामुपसंग्रहं निराकुर्वन्ते,
तथापि दोषसमुच्चयात् तेषां फलोपघायकं प्रामाण्यं नास्तीत्यत्रैवार्थं तात्पर्यमव-
सेयम्, अन्यथानाप्तवाक्यानां शब्दत्वमेवापलप्येत, तच्चाशास्त्रार्थः स्यात् ।
प्रामाण्यं तु भवति द्विविधम्-अर्थागतं च फलागतं च चेति ।

यदिह वास्तविकं तर्कादुपनीयते । तदर्थागतम्, फलागतं तु लोकव्यवहारे
दृष्टप्रत्ययमूत्तच्चा वास्तविकमपि लोकव्यवहारोपयोगितया तदनुरोधादभ्युप-
गम्यते । तत्रदमर्थागतप्रामाण्यं शब्दसामान्यस्योपदिश्यते, फलागतं तु नितरामा-
प्तवाक्यस्यैव, नानाप्तवाक्यस्यापि । बलवत्प्रमाणान्तरविसंवादेन विरुद्धज्ञान-
सहकारात् पूर्वज्ञानोपजन्यव्यवहारप्रवृत्तिप्रतिबन्धात् । तथा चार्थागतं प्रामाण्यं
शब्दसामान्यस्यास्तीति जैमिनिशास्त्रार्थः । तत्रेदमर्थागतं प्रामाण्यं वेदशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तमिति भवेदयं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेदः ।

अपर आह-गीतमीये प्रमाणसग्रहसूत्र न प्रत्यक्षमिन्द्रियात्मकम्, नानुमान व्याप्यम् न वा शब्द शब्द । विन्तु ज्ञानविशेषा एवैते प्रत्यक्षानुमानशब्दशब्द-
रिप्यन्ते । प्रमा तावद् द्वेधा मुख्या, गौणी च । अत्र एव प्रमाणमपि द्वधत्र-मुख्य
गौण च । तत्र मुख्यप्रमाणजनकानि ज्ञानान्येव चत्वारि गाणप्रमास्वाणाह प्रत्यक्षा-
दिशब्देनिदिश्यन्ते । प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणसूत्र "इन्द्रियाद्यसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमव्यप-
देश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मक प्रत्यक्षम्" इत्यत्र स्पष्ट ज्ञानशब्दोत्पत्तेखात ।
ये तु केचित्साहसिका सूत्रमिदं प्रत्यक्षाप्रमाणलक्षणतया व्याचक्षते ते प्रणम्या
एवेत्यलम् । अथ "प्राप्तापदेश शब्द" इत्यत्र सूत्रं यद्यपि ज्ञानजनकशब्दप्रयोगा-
र्थोऽयमुपदेशशब्द प्रयुज्यते तथापि प्रयुज्यमानशब्दजन्यज्ञानमवात्र तदर्थो नेय,
तथवोचित्यात् ।

अयमभिसन्धि-सिद्धे शाब्दविज्ञान ऐन्द्रियकज्ञाने वा नूनं तद्विराधि-
जिज्ञासा पश्चादुपतिष्ठते, स क्षणमन्विष्यमाणा यदि नोपलभते प्रतिबन्दिन
कञ्चन दोष तदा पूर्वज्ञानादवास्य पाण्डित्य ज्ञानभक्षणमो नाम जायते, सा प्रमा
व्यवहारोपयोगिनी, सा मुक्त्या सा चैका । तस्या एवोत्पादकानि त्रीणि चत्वारि
पष्टौ वा ज्ञानान्येव प्रमाणानि ।

अथ चेदसौ पश्यति कचन दोष वलवन्त विरोधिज्ञानहेतु नर्तहि न त्वेवास्य
तज् ज्ञानमवगमो नाम जायते, तत्रास्य शाब्दज्ञानस्येन्द्रियकज्ञानत्वं वा पाण्डि-
कज्ञानजनकत्वरूपं मुख्यं प्रामाण्यमपोद्यते "प्राप्तापदेश शब्द" 'व्यभिचारि
प्रत्यक्षम्" इति विशेषयद्विगचार्ये । अत्र गौणं तु प्रामाण्यमिन्द्रियस्येव शब्द-
सामा यस्यापि न शक्यते प्रत्याख्यातुम्, गृहीतसमयस्याव्यवहितोत्तरमेव शब्द-
श्रवणादुपजायमानस्य विज्ञानस्य वार्यायतुमशक्यत्वात् । तत्रास्य गौणप्रामाण्यवत्.
शब्दसामान्यस्य शब्दज्ञानस्य वा वेदत्वमस्तानि जैमिनेधर्मप्रमाणपरीक्षातोऽवगम्यते,
तस्मात्स्यादयं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेद ।

अपर आह-यथा क्षामलादिदापसयोगात्पीतशङ्खप्रत्यायकस्यापि चक्षुष
पीतत्वाशमात्रे प्रामाण्यमपोद्यते न तु सवधतदप्रमाणमेव चक्षुरिति विश्वास
साधोयान् एकेनैव व्यापारेण जनितस्यैकस्य विशिष्टप्रत्ययस्य सर्वथैवाप्रामाण्ये-
ऽभ्युपगम्यमाने शङ्खाद्यशेषेऽपि प्रमाया अप्रामात्वापत्ते न चेष्टापत्ति, प्रतीति-
विरोधात्, एवममुष्य शब्दस्यानाप्तोच्चरितत्वरूपं शपसयोगादतथाभूतार्थप्रत्याय-
कत्वेऽपि कस्मिंश्चिद्विशेषणाशमात्रे प्रामाण्यमपोद्यते, न तु सवधतदप्रमाणमवाना-
प्तभावमिति विश्वास साधोयान् ।

एकस्माद्व्यवसायिकेनैव व्यापारेण जनितस्यैकस्य विशिष्ट-
प्रत्ययस्य सर्वथैवाप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने समवधार्थं शतोऽपि प्रमाया अप्रामात्वापत्ते,
न चेष्टापत्ति, प्रतीतिविरोधात् । तस्मादवमशाप्रामाण्येऽपि विशिष्टप्रत्ययस्य

प्रमात्वं न व्याहन्यते-इति सर्वविधः शब्दः प्रमाणमेवोपपद्यते । प्रमाणभूतश्च शब्दो वेद इति सिद्धं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेद इति ॥

अपर आह-पीतशङ्खप्रत्ययेनेदं पीतत्वं नितान्तमविषयम्, प्रत्यायके चक्षुषि तेजसि पित्तसयोगात्तद्गोचरे पीतगुणोपलम्भस्य वास्तविकत्वात् । नापि वा तत्र पीतगुणस्य शङ्खेन संवन्धः प्रत्यायितोऽसदर्थः, पीतगुणकेन तेन तेजसा संवद्धे तस्मिन् शङ्खे ऽवश्यमस्य पीतगुणस्योपसक्रमणात्, तस्मात् सर्वथा पीतशङ्खप्रत्यायकमपीदं चक्षुः प्रमाणमेव न त्वंशतोऽपीदमप्रमाणं भवितुमर्हति । प्रत्युत यदि पित्तसमुक्तं चक्षुरपीतं शङ्खं प्रत्याययेत् तदानीमेवेदमप्रमाणं स्यात् सतस्तत्र दोषकार्यस्य पीतत्वादेरनवबोधात् । पीतं तु शङ्खं प्रत्याययदिदं भवत्येव पित्तविकारप्रत्ययहेतुत्वादविकलं प्रमाणम् ।

यदि तु तस्य प्रामाण्यमेवापोद्येत तर्हि दोषज्ञानं संशयविपर्ययादिविशेषज्ञानं वा सर्वथैवापलपितं स्यात्, प्रमाणाभावादिति लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वं प्रत्यक्षं प्रमाणमेव, किन्तु नैवंत्रिवेन प्रत्ययेन लोकव्यवहारः प्रवर्तनीयो दोषसमुच्चितत्वादित्येवमर्थं प्रतिपादयितुमिवेदमव्याभिचारिप्रत्यक्षं प्रमाणं भवतीति विशेषणेन भगवाननुजग्राह । एवमवायं प्रथमे इत्यपुत्रे पुत्रत्वविदग्धद्वञ्चकवाक्यं न नितान्तमविषयं भवति 'यन्मनसा मनुते तद्वाचा वदति' इति श्रुतेः प्रत्यायके शब्देऽपुत्रारोपिनपुत्रत्ववृद्धिसंयोगात् तद्गोचरे पुत्रत्ववृद्धेर्वास्तविकत्वात् । तद्यसौ तत्र पुत्रत्वमभावयमानो ब्रूयात् नैवं तर्हि स तथा वाक्यं वक्तुमपि शक्नुयात् ।

अथैवं भावितस्यापि पुत्रत्वस्य तेनापुत्रेण संवन्धः प्रत्यायितोऽसदर्थः स्यादित्यपि न भ्रमितव्यम्, पुत्रत्वारोपवृद्ध्या गृहीते व्यक्तिविशेषे प्रत्याय्य मानस्यैतस्य सम्बन्धस्यावश्योपगन्तव्यत्वात्-तस्मात् पुत्रत्वगुणकप्रत्यायकमिदं वाक्यं प्रमाणमेव न त्वंशतोऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति, प्रत्युत यद्यारोपवृद्धिसंयुक्तं वाक्यमनारोपितपुत्रत्वं व्यक्तिविशेषं प्रत्याययेत् तदानीमेवेदमप्रमाणं स्यात्, सतस्तत्रारोपकार्यस्य पुत्रत्वादेरनवबोधनात् !

आरोपितपुत्रत्ववन्तं तु प्रत्याययदिदं भवत्येवारोपप्रत्ययहेतुत्वादविकलं प्रमाणम् यदि तु तस्य प्रामाण्यमेवापोद्येत तर्हि वञ्चकत्वज्ञानमविज्ञत्वज्ञानं वा सर्वथैवापलपितं स्यात्, प्रमाणाभावादिति लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वः शब्दः प्रमाणमेव, किन्तु नैवंत्रिवेन प्रत्ययेन लोकव्यवहारः प्रवर्तनीयो दोषसमुच्चितत्वादित्येवमर्थं प्रतिपादयितुमिवेदमाप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणं प्रभवतीति विशेषणेन भगवाननुजग्राह । इत्थं च सति शब्दानामप्रामाण्यकारणं नोपलभामहे, ततः सर्वविधः शब्दः प्रमाणमेवेति प्रतिपद्यामहे, प्रमाणशब्दस्तु वेद इति भवेदयं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेदः ।

अथवेदमन्यथान्यथा निरूपयितुं पारयाम । अथ मे पुत्र इत्येकमेवेद वाक्य पुत्रे पुत्रज्ञानं विदधत् क्वचिदपुत्रस्य पुत्रज्ञानं विदधत् तत्रैतस्पर्कस्यान्यत्र प्रामाण्यमेकत्रापामाण्यमिति द्विविध्यं नोपपद्यते-प्रमाणस्याप्रमाणत्वासम्भवात् । अथवा यत्र क्वचिदस्य प्रामाण्यमुपगम्यते तावदेव तु पर्यप्तिं प्रामाण्यमेतस्य शब्दस्य प्रतिपत्तुं पारयामः । न वयं ब्रूमो यत् प्रमाणं सर्वत्र प्रमाणं तदेव प्रमाणं स्यादिति, अपि तु मदेकनापि क्वचित् प्रमाणं तदपि प्रमाणं शक्यं व्यपदेश्युमिति पश्याम ।

अथवा सर्वत्र शब्दं स्वविषये स्वतः प्रमाणम्, अप्रामाण्यन्तु तस्य परतः प्रतिपद्यते । अथ मे पुत्र इति हि वाक्यं सर्वत्रैव पुत्रं पुत्रज्ञानं जनयत् प्रमाणं भवितुमर्हति तदेतदनाप्तो यद्यपुत्रे प्रयुज्जीत सोऽयं प्रयोक्तुः प्रयोगदोषो भवति न शब्ददोषः । अस्ति यदि पुत्रं प्रयुक्तं, अस्ति वा यद्यपुत्रे प्रयुक्तं सर्वत्रायं शब्दः पुनरेकरूपेणार्थमभिधत्ते, तस्मादयं सर्वविधं एव स्वतः प्रमाणमिति मन्यामहे । प्रमाणवाक्यं च वेद इति भवेदवायं द्वितीयस्तृतीयश्च शब्दो वेदः ।

अथ ब्रूयात्-अस्तु तावदयं सर्वविधं एव शब्दं प्रमाणम् अथापि न सर्वविधं एव शब्दं शक्यो वेद इति व्यपदेश्युम् । न खलु वेदशब्दा यौगिको येनायं प्रमाणपदसामानाधिकरण्येन प्रदेशमवगाहेत, अपि तु सज्ञाशब्दोऽयं प्रमाणविशेष एव । स यत्र यत्र प्राचामभियुक्तानां व्यवहारे भूयसां प्रयुक्तो दृश्यते तत्र तत्रैव एव मन्यामहे, न तेषां प्रदेशानामेकस्मादप्येन वेदशब्दमपवारयामो न वातिरिक्ते प्रदेशे प्रौढिवादेन संचारयामः स यथेदं मन्त्रमहिताभाश्च वदो न ब्राह्मणं न तर्क इति साहसिकानां प्रवादः प्रलापमात्रोऽवज्ञायते तथैव तु निर्विशेषं दिव्यभाषावत् परोक्षवभाषा लोकभाषा च वेद इत्यप्यनभिज्ञानां प्रवादः प्रलापो नास्तीति न जातु मन्यामहे तस्मात् सुष्ठूक्तमयं वेदशब्दः प्रथमे एव न द्वितीये न तृतीये चेति । अत्रदमाचक्ष्महे —

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

(सा वे भा भू)

इत्येवमादिस्मरणात् प्रमाणविशेषेषु तृतीये प्रमाणसामान्ये वेदशब्दा एव इति विज्ञायते, अत एव च वेदाः प्रमाणमित्यपि स्मृतिः सगच्छते, अन्यथा वेदस्य शब्दातिरिक्तप्रमाणत्वेऽभ्युपगम्यमाने चतुर्थप्रमाणसिद्धौ तदतिरिक्तानामेव-प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं समर्पयत् सर्वं प्रमाणपरोक्षाशास्त्रमपर्याप्तं स्यात् । दिव्यभाषामात्रस्य वा वेदत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यैव प्रामाण्यसमर्पकशास्त्रे सप्रवेशान्मुपपत्त्या लोकभाषावत् परोक्षकभाषाया अप्यप्रामाण्यापत्तिरिति सर्वनोक्तव्यवहारोच्छेदनप्रसङ्गो लोकविरोधश्च स्यात्, आपामरं लोके व्यवहियमाणानां शब्दानां

प्रामाण्यस्यावालवृद्धं सुप्रतिपन्नत्वात् । तस्मादनपेक्षत्वात् स्वतः प्रमाणभूताः सर्व-
विधा एव शब्दाः प्रमाणत्वेनेव वेदत्वेनाप्यभ्युपगन्तव्याः, प्रमाणशब्दस्त्वस्यैव
वेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति सिद्धम् । तथा च सति यदुच्यते न द्वितीये न तृतीये
इति साहसमात्रं तु तद्भवतीति ।

अत्रेदं प्रतिवक्ष्यम् । नित्यप्रमाणशब्दत्वं वेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न
प्रमाणशब्दत्वमात्रम्, रागद्वेषादिदोषसंसर्गशङ्क्योपजायमानासत्यनिष्ठत्वसंदेह-
निरासाय प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसंवादसापेक्षत्वात् परतः प्रमाणे स्मृत्यादिशब्दे
प्रमाणतयैवोपगृहीतेऽपि तत्र वेदशब्दव्यवहारादर्शनात् । अथवा स्पष्टशब्देनैवेदानीं
व्याख्यास्यामः—ऋग्यजुःसामपदप्रसिद्धा मन्त्राः, कल्पाखण्डकोपनिषत्प्रसिद्धा
ब्राह्मणानि, प्रतिष्ठितसत्तर्कश्रुत्येतदर्थत्रयरूपायां नित्यप्रमाणभूतायां दिव्यभाषा-
यामेवायं वेदशब्दो निरुद्धः, प्राचां तथा व्यवहारदर्शनात् । न तु परोक्षकभाषा
लोकभाषा वा वेदो भवितुमर्हतिप्राचां तत्र वेदशब्दप्रयोगादर्शनात् ।

यत्किञ्चिद्गुणानुरोधप्रकल्पितसमयमात्रसाराणां सजाशब्दानां योगरूढ-
शब्दानां वा प्रवेशेषु नियतेषु सत्सु योगानुरोधान्मूनातिरिक्तप्रदेशकलनमन्याय्यम्,
तस्मात् तृतीये प्रमाणसामान्ये वेदशब्दो रूढ इति यदुक्तं तत्रावकल्पते । प्रत्यक्षे-
णानुमित्या वेत्यादिस्मृतिस्तु प्रत्यक्षानुमित्ययोग्येविप्रकृष्टतमेऽतीन्द्रियाद्यर्थे
लौकिकपरोक्षकशब्दानामप्ययोग्यता कथं कर्तव्यमित्येवं विजिज्ञासूनामनुग्रहाय
प्रवर्तमाना सत्यज्ञानानन्दमयार्थप्रतिपादकत्वान्नित्यप्रमाणभूतेन दिव्यभाषाशब्दे-
नानपेक्षप्रमाणानानपेक्षं ज्ञानं कर्तव्यमित्युपदिशति केवलं न तु तृतीये प्रमाण-
सामान्ये वेदशब्दस्य वृत्ति प्रतिपादयितुमेवा प्रवर्तते तस्मादन्यार्थनान्यार्थप्रकल्पना-
मशास्त्रार्थः । जैमिनीयशास्त्रास्यापि धर्मसामान्यं प्रति शब्दसामान्यं प्रमाणमत एव
धर्मविशेषं प्रति शब्दविशेषः प्रमाणं स्यात्, तथा चैतस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्य-
वस्थानरूपस्यार्थधर्मस्य प्रमाणभूतो यः शब्दविशेषो वेदाख्यः स शब्दतोऽर्थतः
सम्बन्धतश्च सम्यग् विचार्यते येन धर्मलक्षणं व्यापन्नं न भवेदित्येवं परतया
प्रवृत्तिर्न तु शब्दसामान्ये वेदशब्दप्रवृत्तिमाह्वातुं तन् प्रवर्तते, तादृशतात्पर्यग्राहक-
वचनस्य तत्रदृष्टत्वात् ।

अथ लोकव्यवहारोपयोगिफलागतं प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्यैवास्ति नानाप्त-
वाक्यस्येत्युपदिशद् गौतमशास्त्रं लोकभाषामात्रपरित्यागेनान्येषां दिव्यभाषा-
परोक्षकभाषयोरविशेषं शब्दानां प्रामाण्यमनुविधत्ते, न तु तावता परोक्षकभाषा-
शब्दानां वेदत्रयमप्यनुसंवत्त इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । न त्वेवार्थागतं प्रामाण्यं
न तु वा फलागतं वेदशब्दप्रवृत्तां निमित्तं तच्छास्त्रादवसीयते, अर्थागतस्य लोक-
भाषाशब्दे फलागतस्य च परोक्षकभाषाशब्देऽतिव्याप्तत्वादुभयत्रापि तु तत्र
वेदशब्दस्यानिष्ठत्वात् । अथ खलु इहैव शास्त्रे शब्दप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणे वेदा-

प्रामाण्यमाशङ्क्य यदुत्तरतो महत्यारभट्या निराकृतं तत्. खलु प्रामाण्यभूतशब्द-
मात्रस्य वेदत्वमवसीयत इति तु न भ्रमित्तव्यम् ।

प्राप्तवाक्यत्वाविशेषादिव्यभाषापरीक्षकभाषयोरविशेषेण प्रामाण्ये विहि-
तेऽपि येभ्यो लोकभाषाया अप्रामाण्यं निर्धारितं तेभ्य एवानृतव्याघातपुनरुक्त-
दोषेभ्यः परीक्षकभाषास्वपि कुत्रचित् प्रामाण्यापवाददर्शनात् तत्सामान्यादेव तस्या
दिव्यभाषाया अपि कस्मादप्रामाण्यं नावधीयते इति शङ्काया सत्या तज्जिराकरणेन
दिव्यभाषाशब्दे निरपवादं नित्यप्रामाण्यं सस्थाप्य तत्सामान्यादेव प्रामाण्यापवाद-
कानूतादिदोषसयोगाभावात् परीक्षकभाषाशब्देऽपि प्रामाण्यमन्यथा त्वप्रामाण्य-
मिति समुच्य दिव्यभाषापरीक्षकभाषयोर्भेदससाधनायेव तत्प्रकरणप्रवृत्ते,
तस्माल्लोकभाषापरीक्षकभाषाभ्यामतिरिक्तं यं दिव्यभाषा वेदपदार्थो न शब्द-
सामान्यम् ।

यत्तु भगवता वादरायणेन भिक्षुसूत्रे वेदपरतया तृतीयप्रमाणार्थं. शब्द-
शब्दो भूयसा प्रयुज्यते न तेनापि शब्दसामान्यस्य वेदत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् । औप-
निषदार्थमीमासायामुपनिषद्वचनानामेव प्रवृत्तत्वात् तत्रत्यशब्दशब्देन नित्यप्रमाण-
शब्दस्यैव ग्रहणोचित्यात् । अत एव तु परीक्षकभाषाग्रहणार्थमनेकधा तत्र प्रयुज्यते
स्मृतिशब्दः । अन्यथा स्मृतिवचनानामपि शब्दत्वाविशेषात्पृथगिवैतद् व्यवहारो
व्याकुप्येत । तस्माच्छब्दसामान्ये कथंचिन् प्रामाण्याभ्युपगमेऽपि वेदशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तलाभादयं वेदशब्दः. प्रथमे दिव्यभाषाशब्द एव रुढा न द्वितीये परीक्षक-
भाषाशब्दे नापि वा तृतीये लोकभाषाशब्द इति सिद्धम् ।

अथैतस्मिन् दिव्यभाषाशब्देऽप्यस्ति किञ्चित्तरतम्यम् । तथाहि—

“साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मस्य उपदेशेन
मन्त्रान् संप्रादुः । उपदेशाय ग्लान्तोऽवरे वित्मग्रहणायेम ग्रन्थं समाम्नासिपुर्वेदं
च वेदाङ्गानि च”

इति हि भगवान् यास्को निरुक्तकारः प्राह । तथा च ब्राह्मणादिग्रन्थ-
प्रणेतृणामवरेषां काले साक्षात्कृतधर्मणा मन्त्रद्रष्टृणामेवाप्तत्वमर्थप्राप्तमाप्सो-
दित्यतस्तदानीन्मृग्यजुःसामभेदमित्राणां मन्त्राणामेव वेदत्वं व्यवहृतं दृश्यते ब्राह्मण-
ग्रन्थेषु । अथ मन्त्रब्राह्मणोभयाधारेण वेदाङ्गसूत्रनिर्मातृणां ततोऽप्यवरेषां काले
मन्त्रब्राह्मणयोर्मयोरेवाप्तवाक्यत्वेन विवक्षणमर्थसिद्धं भवतीत्यतस्तदुभयोरेव
वेदशब्दव्यवहारः प्रावर्तत ।

अथ पुनरनूर्पाणामतपसामल्पज्ञमनुप्याणां समये तत्तदतीन्द्रियार्थविचार-
रणापराणां ब्राह्मणभागानपि स्पष्टमर्थस्याप्रत्यक्षतया मन्त्रभागवद् दुरधिगमा-

यत्त्वमभवदिति दृश्यते । तथा च मुण्डे मुण्डे मतिभिन्नेति हेतोः क्रमशः प्रवर्तमानानेकार्थविडम्बनातिरोभूतवस्तुयाथात्म्यकाले धर्म साक्षात्कृत्य यथा भूतार्थनिर्णयस्य कर्तुं मशव्यतया चतुर्दिक्षु धर्मविप्लवप्रकरणे प्रवर्तमाने प्रतिष्ठित-सत्तर्कमन्तरा गतिर्नास्तीति गम्यते । तदुक्तं निरुक्ते भगवता यास्केन “अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः । अपि श्रुतिनः तर्कतश्च । न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः, प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृपेरतपसो वा, पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषुभूयोविद्यः प्रशस्यो भवति” इति श्रुतित इति ब्राह्मणवचनात् ।

तर्कत इति निर्वचनतो मीमांसातो युक्तितश्च । अवश्यं हीयं युक्ति-रतीवादरणीया । तथा चाहुरभियुक्ताः, दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्पयन्ती युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते विप्रकृष्यते, तु श्रुतिः, ऐतिह्यमात्रेण स्वार्थमिधानात् । अनुभाववसानं च ब्रह्मज्ञानविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते । श्रुतिरपि श्रोतव्यो मन्तव्यः इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रा-दत्तव्यं दर्शयति” इति (शां० भा० २।१।४) अन्यत्रापि तु ‘पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येत, एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद” इत्येव प्रतिपादयन्ती श्रुतिरेव पुरुषवुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । सत्यं चेत्, अन्यथा सत्तर्कसम्बन्ध-मनपेक्षमाणानामतीन्द्रियादिविप्रकृष्टार्थेष्वपि गृहोतसम्बन्धानां मनुष्याणां स्वतः समुद्भूतकुतर्कमहाग्राह्यस्तस्वार्था इमे मन्त्रब्राह्मणभागा वेदो अग्न्यवेदा एव स्युरिति सम्भाव्यते । वेदपुरुषोऽपि —

उत त्वःपश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वःशृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रेजायेवं पत्ये उशती सुवासाः ॥
अक्षणवन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्त्रसमा बभूवू ।
आदध्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥

इत्येवं शाब्दविज्ञाने प्राज्ञातारतम्यात्तारतम्यं मन्त्रयन्त्रमुमेवार्थं द्रढयतीव । तस्मादीदृशे काले सर्ववेदानां वेदत्वसमर्थकः सत्तर्कोऽप्यवश्यं तृतीयो वेद इति महर्षयः पश्यन्ति ।

तदित्थं शब्दोपहिते विज्ञाने वेदशब्दस्य मुख्या वृत्तिः, विज्ञानोपाधिभूते च नित्यानपेक्षमाण शब्दे द्वितीया । तत्रापि पुनर्मन्त्रे प्रथमा वृत्तिः ब्राह्मणे द्वितीया, तर्कं तृतीया इति हीदानीं यावदर्थतत्त्वं संसिद्धम् ।

अथ पुनरन्यदुच्यते । संसिद्धसकलजगत्तत्त्वविज्ञाने तावदयं वेदशब्दः संसिद्धः ।

यनाता तपसा चैव शुभाना चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीना नि श्रेयस्कर पर ।

इत्यादिषु तादर्थ्येनैव वेदशब्दव्यवहारात् । एतदभिप्रायेणैव 'वेदाश्चेक्रे सनिकर्षे पुरुषाख्याः । अनित्यदर्शनाच्च उच्यते तु —

शब्दपूर्वत्वम् । आख्याप्रवचनात् । पर श्रुतिसामान्यमात्रम्" । इति सूत्रेभ्यो भगवान् जमिनिरपौरुषेयत्व नित्यत्वञ्च वेदस्य दर्शयामास । न हि तावद्विज्ञान पुरुषप्रयत्नसाध्य, नापि शब्दाना मात्वादिसामान्यविज्ञानं सह वृत्तिनियामकः कश्चन सम्बन्ध पुरुषप्रयत्नसाध्य । नापि शब्द स्वरूपतः पुरुष-प्रय नसाध्य । तस्मादपौरुषेयो वेद इति युक्तमेतत् ।

अथ तामेता विद्या व्यवसायसहकारेण बुद्धी स्वयमेवाविर्भूता तत्रम-
वान्तातो महर्ष्यादि परबुद्धिप्रवेशानुग्रहाय कशाचित्परिपाट्या मनसैव मनि-
बध्नाति, तादृशपरिपाटीपरिकल्पिते शब्दाभिनयनिरपेक्षे सोपक्रमोपसंहारे प्रकाश-
प्रधाने विषयजाते । छन्दश्श्रुतिनिबन्धादिशब्दसमानाधिकरणो वेदशब्दः प्रवर्तते ।

“भरद्वाजो ह त्रिमिरायुर्भिराहचर्यमुवाच । त ह जोषि स्यविर शयान-
मिन्द्र उपग्रज्योवाच । भरद्वाज । यत्ते चतुयमायुदद्याम् किमनेन कुर्या इति ।
अहचर्यमेवानेन चरेयमिति होवाच । त ह श्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दश्या-
ञ्चकार, तेषा हेर्कस्मान्मुष्टिमाददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र्य वेदा वा
एते, अनन्ता वै वेदा एतद्वा एतैस्त्रिमिरायुर्भिरन्ववोचथाः, त इतरदनूक्तमेव ।”
(तै० ब्रा० ३।१०।११।३।४)

इति तैत्तिरीयश्रुत्यः तथावगमात् । एतदभिप्रायेणैव—“न नित्यत्व वेदाना
कार्यत्वश्रुतेः । न पौरुषेयत्व तत्कर्तुं पुरपस्यामावात् । मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ।
नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् । तेषामपि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसक्तिः ।
यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम्” इतिसूत्रेभ्यो भगवान्कपिलो-
ज्जीश्वरवादी प्राकृतिकत्वादपौरुषेयत्व कार्यत्व च वेदस्य दर्शयामास । भगवान्वा-
दरायणस्तु “शास्त्रयोनित्वात्” इतिवदन्नपौरुषेयत्वमीश्वरजन्यत्वञ्च वेदस्य
दर्शयामास । बुद्ध्युत्पत्तेः प्राग्बुद्धिविषये वा बुद्धिक्रमबन्धे वा बुद्धिस्वरूपे एव
वा न समर्थते पुरुष किन्तु प्रवृत्तिनिग्रमसिद्ध एवाय बुद्धिक्रमोदय इति सुव्यक्त-
मेतत् ।

अथ नत्वेवाय प्रज्ञप्तिव्यापारः खलु वाग्व्यापारमनन्तर्भाव्य प्रवर्तमानो
दृष्ट इत्यवश्यमसौ निबन्धः शब्देनाभिनीयमानो भवति । तत्र च तादृशे निबन्ध-
च्छायास्वरूपेऽर्थप्रधाने शब्दजाते अन्यसन्दर्भादिशब्दसमानाधिकरणो वेदशब्दः
प्रवर्तते ।

“स्थाणुरयं भारहारः किलाभू—
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते ॥
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा” ॥

इत्यादिश्रुतिषु तादर्थ्येनैव तत्प्रयोगात् । एतदभिप्रायेणैव—“बुद्धिपूर्वा वाक्य-
कृतिर्वेदे । ब्राह्मणे संज्ञाकर्मसिद्धिलिङ्गम्” इतिसूत्राभ्यां भगवान् कणादः कृत-
कत्वं वेदस्य दर्शयामास । मन्त्रसूक्तादिपरिच्छेदविन्यासानामप्राकृतत्वादिपि-
सम्बन्धश्रवणाच्च पौरुषेयत्वं युक्तम् ।

अथ पुनरसी ग्रन्थोऽपि चिराय स्थायित्वसम्पत्तये लिपिसात् क्रियते ।
तत्रैतस्मिन् सापक्रमोपसंहारे शब्दलिपिप्रधाने पत्रजाते पुस्तकादिशब्दसमानाधि-
करणो वेदशब्दो व्यवह्रियते । अथ च व्यवहारः सामान्यतो लौकिकेऽप्यत्र दृश्यते न
विशिष्टेषु । श्रुतिस्मृत्यादिषु भूयसा तादर्थ्येन वेदशब्दानुल्लेखात् । तदित्यमन्तः-
करणावृत्तिद्वारोक्तान्तरायतया यत्किञ्चिद्विषयावच्छेदेनानुभूयमानप्रकाशात्मके
ब्रह्मणि मुख्या वृत्तिः, तस्यैव पुनः कर्मनिबन्धवैशिष्ट्ये निबन्धग्रन्थवैशिष्ट्य
निबन्धपुस्तकवैशिष्ट्ये चापचारिकीत्येवं चतुष्टयी वेदशब्दप्रवृत्तिः, तथाचैकेपा-
मपि वेदानां मन्त्रनिबन्धग्रन्थादिनानाभावव्यपदिष्टानां स्वस्वरूपेणाकर्तृकत्वं
ईश्वरविभूतिरूपसूर्यादिकर्तृकत्वेऽपि वा सभवत्यपि औपाधिकं मनुष्यकर्तृकत्वम-
स्तीति विषयभेदाभिप्रायेण सर्वं समञ्जसम् । अत एव “नित्या वागुत्सृष्टा स्वयं-
भुवा” “यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदम्” अजानं ह वै
पृथ्वीस्तपस्यमानान् ब्रह्मस्वयंभु अभ्यानर्प, तदपयोऽभवन्” “यज्ञेन वाचः पदवीय-
मायस्तामन्वविन्दनृपिषु प्रविष्टाम्” इत्यादिश्रुतिभिस्तथा—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥

इत्यादिभिः स्मृतिभिश्च योऽयं वेदानामकृतकत्वप्रवादो दृश्यते, यश्च—
“भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति”—इत्युपक्रम्य
“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति,
तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म” इति श्रुत्या, “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”—आनन्दादेव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंवि-
शन्ति” इत्येवमादिश्रुत्या च ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्प्रतिपाद्यविषयप्राधान्याद्वेद
एवेश्वर इतिप्रवादः, यश्च “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यद्वेदो यजु-
वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इति”

“यः सर्वज्ञ सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तपः,
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्न च जायते” ।
“तस्माद् यज्ञात् सर्वद्वृत ऋचः सामापि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत” ॥

इत्यादिभिः श्रुतिभिर्वेदानामोद्भूतजन्यत्वप्रवादः, यश्च ‘तिस्रो वाच ईर-
यति प्रवह्निर्ऋतस्यघोतिब्रह्मणोभनोषाम्” । “वह्निरादित्यो भवति । स तिस्रो
वाचः प्रेरयति ऋचो यजूषि सामानि, ऋनस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतानि ।
एष एवेतत्सर्वमक्षरम्” इति यास्कीयमन्त्रनिर्वचनपरिशिष्टात् तथा “य अर्वाङ्गु-
तवा पुराणे वेद विद्वांसमभिना वदन्ति । आदित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं
द्वितीयं तृतीयं च हसम्” ।

इत्यादितैत्तिरीयकमन्त्रात्—‘संपा त्रयो विद्या तपनि य एष तपति”
इत्यादिब्राह्मणवचनाच्च वेदानामोद्भूतजन्यत्वप्रवादः, यश्च “यामृषयो
मन्त्रकृतो भनीपिण्ण अन्वेच्छन् देवास्तपसा श्रमेण ता दवो वाच हविषा यजामहे
स नो दद्यातु सुकृतस्य लोके” “नमः ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रविद्भ्यः । माम-
मृषयो मन्त्रकृतो मन्त्रविदः प्रादुर्दवो वाचमुद्यासम्” इत्यादिमन्त्राभ्यानां तथा
ऋषयो मन्त्रद्वष्टारः, एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो य शुश्रूवान्, तदेनश्चिः पश्यन्-
म्यनूवाच’ इत्यादिब्राह्मणवचनाच्च वेदानां महर्षिप्रोक्तत्वप्रवादः तेषामेषा पञ्चा-
नामपि प्रवादानां परस्परविरोधाः परस्ताः । इत्येतावच्छब्दपक्षे व्याख्यातम् ।

अथ खलु विषयपक्षे तदेतद् ब्रह्म त्रधा विभज्य व्याख्यायते, आधिदैविक-
माधिभौतिकमाध्यात्मिकं चेति । यत्किञ्चिदेवैश्वर्यं जगत्प्रपञ्चमान इत्येते
तत्सर्वं देवोपादानकमेव । अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण
सर्वा अन्या देवताः । एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वो, यदग्निश्च विष्णुश्च तस्माद्यज्ञ-
विद्यया सर्वं जगद्विज्ञायेत । यज्ञश्च हौत्राध्वर्य्यवौद्गात्रसपाध्य, तत्र हौत्रसाधनमृक् ।
आध्वर्य्यवसाधनं यजुः, औद्गात्रसाधनं साम । इत्येते च ऋङ्मण्डलयजुर्मण्डलसा-
मण्डलममवायो यज्ञः । तदेतन्मण्डलत्रयप्राधान्याधिकारेणाधिदैविकवेदत्रेधा—
ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदश्चेति, तदेतन्नादिमे महायजुर्वेदग्रन्थे प्रपञ्चितमस्ति ।
आधिभौतिकविद्याऽपि त्रेधा । भूर्विद्या, भुर्वविद्या, स्वविद्या चेति ।

तत्र चराणामचराणां च ज्योतिषामन्योन्यसम्बन्धस्य तिगत्यादिभिः काल-
विज्ञानेन दैवयोगविज्ञानं स्ववेदः । अग्निधायुषजंन्यादिदेवानामन्तरिक्षस्थानाम-
न्योन्यसम्बन्धेन वृष्ट्यादिविज्ञानं भुववेदः । भूमिष्ठानां धातुजीवमूलानां प्रादेशानां
सामाजिकानां चानुदन्धेनायुर्वेदादि मर्त्यविज्ञानं भूवेदः । तदेतन्नादिमे श्रीमद्भा-
पुराणे सृष्टिप्रतिसृष्टिवशवदयानुचरितादिनिरूपणप्रसंगे प्रसक्तानुप्रसक्त्या सर्वं

प्रपञ्चितमस्ति । केचित्तु आधिदैविकविद्यामधियजत्वेन आधिभौतिकविद्यां त्वाधिदै-
विकत्वेनाभिप्रयन्तीति बोध्यम् । अथाध्यात्मिकमपि त्रेधा शारीरिकं मानसिक-
मात्मिकं चेति । शरीरप्रयत्नाभिनिर्वर्त्य शरीरानुबन्धिफलकं च कर्मजातं यज्ञ-
धर्माख्यं कर्मकाण्डेन ब्राह्मणपदप्रसिद्धेन मानसप्रयत्नाभिनिर्वर्त्य मनोनुबन्धिफलकं
च कर्मजातं योगधर्माख्यमुपासनाकाण्डेन आरण्यकपदप्रसिद्धेन आत्मनिर्वर्त्य-
मात्मानुबन्धिफलकं कर्मजातं विज्ञानधर्माख्यं ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रपञ्चितम् ।
तत्र परनिष्ठानां धर्माणां परस्मिन् सम्पादनम् यद्वा परनिष्ठानां धर्माणामात्मनि
सम्पादनम्, यद्वा आत्मनिष्ठानां धर्माणां परिस्मिन्सम्पादनम्, इत्येतत्त्रयं
कर्मकाण्डपदार्थः । एषां त्रयाणां यज्ञतपोदानशब्दैर्व्यवहारः ।

अथ परस्योत्कृष्टस्य धर्मग्रहणार्थं तस्मिन्नुत्कृष्टे स्वात्मसमर्पणमाश्रयग्रहण
प्रतिपत्तिर्निम-यद्वा एकत्रावस्थाप्यमानस्य चित्तस्य स्वाध्यातन्तःस्थितानेकशक्ति-
स्फुरणं संयमयोगो नाम, यद्वा निर्वलस्त्रस्य चित्तस्य दीर्घत्येनामनस्कतासाधना-
त्सुखसाधनं परमयोगो नाम इत्येतत्त्रयमुपासनाकाण्डपदार्थः । एषां त्रयाणां
भक्तियोगकर्मयोगशब्दैर्व्यवहारः ।

अथ कटककुण्डलग्रन्थेयकादीनामेकसुवर्णकार्यत्ववदेपां तेजोवन्नानामेक-
पुरुषकायंत्वादिषु सर्वेषु प्रपञ्चेष्वेकत्वप्रतिपत्तिः परिणामगुपादानवादः
यद्वास्वाप्नवृत्तिवज्जाग्रद्वृत्तेरपि निरालम्बनावस्थानान्नित्यानित्याविज्ञानाति-
रिक्तानामसत्त्वप्रतिपत्तिविवर्तोपादानवादः, यद्वा नित्यानामेव सतां केषांचिद-
गूणां संघातभेदाभ्यां जगत्प्रतिपत्तिरिति प्रकृतिवादः, इत्येतत्त्रयं विज्ञानकाण्ड-
पदार्थः ! तदित्यमियं ब्रह्मविद्या सर्वविद्या भवति सर्वासामेवैकदेशिविद्यानामथर्व-
वेदपरिशिष्टाख्यानामेतदङ्गोपाङ्गभूतत्वात् । सेयमेकैका विद्या विद्योपधायकः
शब्दो वा मन्त्रः, मन्त्रैश्च देवताऽऽराधिता भवति । देवाराधनं च यस्य देवस्य
यत्कर्म यादृशं वर्तते तस्य यथात्रद्विज्ञानेन यथावदुपचारेण च यथेच्छार्थससाधनम् ।

देवमयं हीदं जगत् सर्वे च देवाः प्रत्येकविलक्षणशक्तिमन्तः परस्परानुकू-
ल्यप्रातिकूल्याभ्यां च तत्तच्छक्तिविवर्जम्भितमेवदं जगद्विद्योतते । तदतस्तच्छक्ति-
विद्यया सर्वे देवा यथेच्छ विनियोक्तुं शक्यन्ते, सा शक्तिरेव देवानामेपां कर्म,
अथ यदस्माकं कर्म तदप्यस्मदन्तर्गतानां तेषां तेषां देवानामेव कर्म, । यदीदं कर्म,
प्रतिकूलकर्मणा वाधितं मूर्छितं न भवति तदा व्यह्रियते तत्र चतन्यम्, तस्मादिदं
चैतन्यं तन्निष्ठशक्त्यनुसारेण प्रवर्तमानं कर्मेव ।

न चैतत्कर्म; विज्ञानादतिरिच्यते ? विज्ञानमपि वा कर्मणः । देवपद-
प्रसिद्धतत्तद्वस्तुप्रसादस्य साध्यावस्था कर्मेत्युच्यते, सिद्धावस्था तु विज्ञानम् । न च
सिद्धावस्थामनपेक्ष्य साध्यावस्था भवति नापि वा कारणसिद्धावस्थामन्तरेण
कार्यस्य वस्तुनः साध्यावस्था प्रवर्तते । तस्मात्कर्म च विज्ञानं च प्रसक्तानुप्रसक्तं

भवति तस्मादेकमनपेक्षमाणस्येतरदनर्थकं भवति । तस्माद् यः कश्चिदेव ब्राह्मणो विज्ञानप्रधानः स्यात् ज्ञानेन्द्रियप्रधानः स्यात्सोऽप्यवश्यं श्रमेण कर्मणाऽऽत्मानमनुबन्धीयात् ।

यः कश्चिदेव क्षत्रियः कर्मप्रधानः स्यात्कर्मन्द्रियप्रधानः स्यात्सोऽप्यवश्यं वेदेनात्मानमनुबन्धीयात् । श्रोत्र्येव तु कर्माणि भवन्ति । यज्ञो दानं तपश्चेति । आत्मस्थितानां विषयाणामितरात्मसम्पत्तये समर्पणं दानम् । अन्यतः स्थितानां विषयाणां स्वात्मसम्पत्तये स्वात्मन्यनिशयरूपेण सन्निधिकरणं तपः । एतच्च दानादानद्वयं स्वसम्बन्धेनोक्तम् । एतदेव द्वयं यदि परसम्बन्धेन स्यात्तदा यज्ञशब्दः । अत्र स्वपरशब्दयोर्विवक्षाविशेषाद्यज्ञदानतपसा सङ्कीर्णार्थत्वम् । अथापि द्वौ विशेषौ मुख्यतः कर्मणो लभ्येते । केषाञ्चिद्विषयाणां किञ्चिदशस्य स्वस्मिन्परस्मिन् वातिशयरूपेणाधानसंस्कार एकः ।

ग्राहितस्य वा किञ्चिदशस्य स्वस्मात्परस्माद्वा परित्यागरूपेण शुद्धिः संस्कार एकः । तत्र प्रकाशफलकोऽतिशयो विज्ञानम् । प्रवृत्तिफलकोऽतिशयो धर्मः । धर्म एव तु विज्ञानेन गृह्यते विज्ञानमेव च धर्मणाराध्यते । तदतः खलु धर्म एव द्रव्यगुणादिरूपो विज्ञानस्य विषयः । विज्ञानमेव समुदायाद्यवयवविरूप धर्मस्याश्रयः । अतः एव धर्मत्वेव विज्ञानानि प्रवर्तन्ते तत्रैव चादतिष्ठन्ते । एव विज्ञानेत्वेव धर्मा विनियुज्यन्ते तत्रैव चैते प्रतिष्ठन्ति । यत्किञ्चिदेवेदं विषयजातं दृश्यते घटपटादि स, सर्वोपि कस्यचिदन्यो धर्मः । यद्वा किञ्चिदिदं विज्ञानजातं धर्मणावच्छिद्यते घटपटादि । तदपि सर्वं विज्ञानगृह्यते विज्ञानमेव । अण्डतापन्नरसगृहीताण्डस्यरसवत् । अथ विज्ञानमपि धर्मः । आश्रय धर्मिणामन्तराऽनुपलब्धः । अथ धर्मोपि विज्ञानमेव । विज्ञानव्यभिचारे तस्याऽसिद्धेः । तदित्यसर्वस्यैव प्रकाशप्रधानत्वात्प्रवृत्तिप्रधानत्वाच्च सर्वं एवायं वेदः, सर्वं एवायं धर्मः । तदित्यसर्वेधर्मपदयोः समानाधिकारण्यम् । यस्तु पुनरत्र भेदः स ज्ञानश्रियाभेदनिवन्धनः । यथा नीलोपट इत्यत्र नीलगुणमुखेन नीलपदं घटत्वमुखेन घटपदं चक्रमेवाश्रयमभिदधात् तद्वदिदं धर्मपदं क्रियामुखेन वेदपदं तु ज्ञानमुखेन क्रमेवाश्रयमभिदधात् । व्यावर्त्यालाभात्तु लोके विशेष्यविशेषणव्यवहाराऽप्रसक्तिः । विज्ञानविशेषसम्बन्धविवक्षायां तु समवत्येव सर्वया विशष्यविशषणभावोऽपि । तथा च वेदाद्धर्मा प्रसीदन्ति, धर्माद्वेदा प्रसादन्ति । यथा च विषयाणां विज्ञानापाधित्वे ब्रह्मशब्दवाच्यता । एवमेवैतेषां कर्मोपाधित्वे धर्मशब्दवाच्यता । विज्ञानात्तु कर्माणि प्रसिद्ध्यन्ति ।

अत्र एव च वेदाद्धर्मा हि निर्वर्तनी । तस्माद्धर्मोधिगमनं प्रकारान्तरेण ब्रह्माधिगमनं च गुरुसंप्रदायेन ग्रहणाद् विद्याधिगमनं भवति । गुरुणाब्रह्मविषयकस्वसंस्कारस्यैव शिष्येष्वाधनात् । तच्च पुनर्वेदाधिगमनं भवति । द्वारभूतशब्दपुर-

स्कारेणैव संस्कारस्याप्याधानात् । न च शब्दमप्रयुज्योपदेशः सम्भवति, तस्मान्नत्वेव वेदाधिगमनमन्तरेण विद्याधिगमनं वाऽनायासतः शक्यमतः खलु वेदाधिगमनमन्तरेण विद्याधिगमनं ब्रह्माधिगमनं वाऽनायासतः शक्यमतः खलु वेदाध्ययनं मुख्यम् । उक्तं हि 'प्रमाणोपाधिकं विज्ञानं वेदः, विज्ञानोपाधिभूतप्रमाणजातं च वेदः' इति । तत्र नाविदुषः प्रमाणजातं प्रमाणोपाधिकं विज्ञानं सम्यगाराधितं भवतीत्युपजीव्यत्वाद्विज्ञानोपाधिभूतप्रमाणाधिगमनमेव वेदाधिगमनमादी कर्तव्यतामायाति । स चायं प्रमाणरूपो वेदः शास्त्रमित्युच्यते, तदपि त्रेधा विभज्य द्रष्टव्यं पुराणशास्त्रमनुष्ठानशास्त्रमङ्गशास्त्रं चेति । सृष्टेः प्राक्कालमारभ्य प्रलयकालपर्यन्तं यद्यथा प्रकृतित्रेष्टितं नियमबद्धं दृश्यते, तत्तथा प्राकृताथनियमप्रदर्शनं पुराणशास्त्रं ब्रह्मादिभेदेरेष्टादशवा भिन्नम् ।

तथा तमेव नियमक्रममवलम्ब्य स्वप्रतिकूलार्थनिरासः स्वानुकूलार्थसंपर्कश्च यदनुष्ठीयते तदिदं संस्कृतार्थनियमप्रदर्शनमनुष्ठानशास्त्रमृगादिभेदचतुष्टयभिन्नम् । अथ तदुभयभेदविज्ञानोपायभूतानां केपाञ्चिदर्थानां यद्विज्ञानं नियमेन प्रागुपयुज्यते तदङ्गशास्त्रं शिक्षादिभेदैः पाँढा भिन्नम् । तत्रदमनुष्ठानशास्त्रं पुराणशास्त्रं चोपरिष्टाद्वैशद्येन दर्शयिष्यते—अङ्गशास्त्रं तु तावद्विहोपक्रम्यते । तत्र यदेव किञ्चित्प्रमाणजातं लक्ष्यते तत्र सर्वत्रैव तावच्छब्दः प्रधानं भवति, इतरसर्वप्रत्ययेष्वप्यनुगमान्, अतोतानागतसन्निवृष्टविप्रकृष्टयोग्यायोग्ययावद्विषयस्वतन्त्रत्वाच्च । तदुक्तमभियुक्तैः—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥
प्रत्यक्षणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

तस्माद्वेदाधिगमनाय प्रयतमानेनादी वाग्विषया अधिगन्तव्यास्तदर्थं शब्दसमीक्षातन्त्रमुपयुज्यते । तत्र च वर्णशिक्षा, अक्षरच्छन्दः, शब्दनिरुक्तिः, विभक्तिसंस्कारः, अलङ्कारसाहित्यम्, प्रामाण्यव्युत्पत्तिः, कथातर्कन्यायः, मन्त्रसिद्धिश्चेत्येते क्रमेणाष्टी विषया यथावदधिक्रियन्ते । एवं विज्ञाय वाक्तन्त्रस्वतन्त्रोभवति स नानृतं वदति—तदेतदुक्तं स्थालीपुलाकन्यायेन प्रातिशाख्ये—

वेदस्याव्ययनाद्धर्मः संप्रदानात्तथा श्रुतेः ।
वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानाद्विभक्तिपदशोऽपि च ॥

एते च विषयाः प्रतिव्याकरणं भिद्यन्ते, व्याकरणं तु यत्किञ्चिद्भाषाभिज्ञानम्, तदेतदेकं वेदाङ्गम् । एवमन्यान्यपि पञ्चवेदाङ्गानि भवन्ति—तान्यप्यतः परमेकैकशोऽनेकवा निरूप्यन्ते । तथा हि स्मरन्ति तावत्—

शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त ज्योतिषा चिति ।
 छन्दोविचितिरित्येष पङ्क्तौ वेद उच्यते ॥
 छन्द. पादौ तु वेदस्य हस्ता कल्पोऽप्य पठ्यते ।
 ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते ॥
 शिक्षा घ्राण तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृतम् ।
 तस्मात्साङ्गमधोत्येव ब्रह्मलोके महोयत ॥

ते के शिक्षादयः पदार्था इति जिज्ञासोपतिष्ठते-तत्रानेकदर्शनानि भवन्ति ।
 एके तावदित्य पश्यन्ति-“छन्द. पुरुष इति यमवोचाम वरुणसाम्नाय एष.”
 इतिश्रुतेवर्णसमारब्धशरीरस्य सर्वस्यापि वाग्विषयान्मनस्कस्य वेदपुरुषस्य पङ्क्तिर-
 ङ्गं भवितव्यम् । “शरीरमिति सज्ञा नभते, तच्च पङ्क्तम्-शाखाश्चतस्रः, मध्य
 पञ्चमम्, पष्ठ शिर.” इति सुश्रुतीक्तरीत्या प्रसिद्धपुरुषशरीरस्यापि पङ्क्तत्वेनैव
 व्यवस्थापनात् । पश्यामि च सर्वस्य.पि वेदस्य पङ्क्तेर्वाङ्मानि, यस्य कस्याप्यर्थस्य
 विज्ञाने साधयितव्ये तदोपा. पङ्क्तिपयाः प्रदिशता भवन्ति ततः खलु तद्वेदसिद्धि
 मन्यन्ते तथा हि—

छन्द.

यस्य विज्ञानं साधयितव्यं तत्र कियन्त पदार्था कथंभावेन वान्तभूता.
 इत्येवं तदन्तरङ्गपदार्थानां रीतिबन्धेन यद्यथावदुल्लेखं क्रियते तस्यैतस्य छन्दः-
 सज्ञा । मितिश्छन्दः प्रमितिश्छन्दः प्रतिमितिश्छन्दः इति यजुर्मन्त्रात् “शिल्पश्छन्दः”
 इत्येतेरेयश्रुतेश्चैतद्ब्रह्मयानुगतस्य रीतिबन्धस्यैव छन्दस्त्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वात् ।
 छन्दसश्चास्य वेदपादत्वमभ्युपगच्छन्ति । यदाधारेणास्य शरीरमेवतिष्ठते यदा-
 धारेण वासी देशविशेष गच्छति स पादः । रीतिबन्धेनैव हि तस्यतत्त्वार्थस्य
 शरीरमवतिष्ठते-तदाधारेण वासी बुद्धिदेश गच्छति-तस्माद्रीतिबन्धस्य तत्तद्वेद-
 पादत्वाभिमानः । अत्रस्य च भृत्यशक्तिभिः कृतावयवा स्वामिशक्तिर्भवतीति कृत्वा
 परस्य स्वामिनः स्वस्वावयवोपचाराद् भृत्यानां परच्छन्दस्त्वम् स्वामिनस्तु
 स्वच्छन्दस्त्वम्, तच्छक्तेरेव्यशक्तिस्वरूपारम्भकत्वाविवक्षणात्, भृत्यस्यापि
 स्वशक्तिस्वरूपमाश्रयेक्षया स्वच्छन्दता तिष्ठत्येव । यत्रापि वचसा छन्दयामाने-
 त्याह तत्रापि विधयव्यक्तिप्रवृत्तेः स्वप्रवृत्तिस्वरूपारम्भकत्व वचनेन चकारेत्यर्थः ।
 तस्मात्सर्वत्र रीतिबन्धश्छन्दः, अवयवसन्निवेशश्छन्दः । स्वरूपारम्भवाचयवानां
 यद्रूपेण तत्रावस्थानं तदुल्लेखश्छन्दःशास्त्रम् ।

निरुक्तम्

अर्थतत्त्वोत्पत्तिभित्तिसंहतिवचनं नाम, सा द्वितीया वेदमक्तिः । अत्रस्य हि
 सर्वेषामेवामर्थजातानां सप्तप्रतिपत्तिविपत्तया भवन्ति, तत्रापि येय प्रतिपत्तिः

स्थितिनाम्नी सा त्रिधा उपचयापचयसाम्यभेदात् । स्वस्वरूपेण सतो यथाकथंचिद्ध-
मोपचयेऽप्युत्कर्षव्यवहारमात्रं न तु स्वरूपाहानिः सा वृद्धिप्रतिपत्तिः लक्ष्मीसौभा-
ग्यादिशब्दयोग्या । यत्र तु स्वरूपहानिः सा हानिप्रतिपत्तिः निर्ऋतिदि-द्रताक्षोण-
तादिव्यपदेश्या । यत्र तु तयोः साम्ये योगक्षेमव्यवहारमात्रं न तु स्वरूपहानिः,
तत्रोपचयेनापचयस्य अपचयेनोपचयस्य वा विशेषानावायकत्वाद् विपत्तिकारण-
योगेऽपि-उपचयेन तदुपक्षयसंभवाद् योगक्षेमशब्दप्रवृत्तिः । तदित्यमुत्पत्तिवृद्धि-
स्थितिक्षतिसंहतिभिर्विपरिणामः सर्वेषामिति तदुल्लेखो निरुक्तशास्त्रम् ।

व्याकरणम्

अथैतस्य निर्वचनेन सिद्धस्य कतिपयधर्मसमागे धर्मसापेक्षा सामान्यविशेष-
बुद्धिर्भवति । तथा हि तत्रैकत्वेन गृहीतेऽनेकत्वं प्रतिपद्यते, तदिदमेकस्य सतो
विविधाकारत्वसमर्पणं व्याकरणं नाम, संपा तृतीया वेदभक्तिः । अवश्यं हि यथा
घटो नानाविधः, पटो नानाविधः, प्राणी नानाविधः, इत्येव सर्वस्यैवाथस्य कस्य-
चिदेकत्वेन गृहीतस्य नानाविध्यं प्रतिपाद्यते, नानाविध्येऽपि तस्य तत्त्वं न विह-
न्यते—विविधाकारत्वेऽपि तत्त्वानुवृत्तेः, तद् व्याकरणम् । सर्वत्रैव ह्यार्थे द्विविधा
धर्माः, आत्मधर्मात्मात्मधर्मभेदात् । तत्रात्मधर्माश्छन्दसि व्याख्याताः । तद्
व्याघाते तु तत्स्वरूपहानिः अथानात्मधर्मः सान्नव्यापन्नेस्तस्य स्वरूपेण सतो
नानाविध्यं भवति, तज्ज्ञानप्रधानं व्याकरणशास्त्रम् । यथा निरुक्त्या प्रतिपन्ने
घटधात्री-घटनम्, घटः, घटते घटितमित्येवमनेकधात्वव्याख्यानम्, यथा वा
निरुक्त्या प्रतिपन्ने घटशब्दे घटः, घटी, घटाः, इत्येवमनेकधात्वव्याख्यानं व्याक-
रणं भवति तदिदं शब्दव्याकरणम् । एवमेवान्येषामर्थानामपि व्याकरणम् द्रष्ट-
व्यम् । तथा च समस्तस्य व्यासो व्याकरणम्, संक्षिप्तस्य त्रिवरणं व्याकरणम्,
एकस्य सतो विविधाकारत्वसमर्थनं व्याकरणम् । तदुल्लेखश्च व्याकरणशास्त्रम् ।

गणितम्

अथैतस्य व्याकरणादनेकधात्वेन गृहीतस्यार्थस्य विज्ञानसौकर्यार्थसंकलने
गणितं नाम तदिदं चतुर्थी त्रैलोक्यभक्तिः । सर्वथा व्याकरणप्रतिफलमेतत् वर्षकलनं
व्याकरणम् संकलनं गणनम् । विकासो व्याकरणेन, संकोचो गणनेन । विवृत्ति-
व्याकरणेन, संवृत्तिगणनेन । एकाकारस्य विविधाकारत्वसमर्थनं व्याकरणेन,
विविधाकारस्यैकाकारतापादनं गणनेन । विस्तारो व्याकरणेन, प्रस्तारो गणनेन ।
समस्तस्य व्यासो व्याकरणेन, व्यस्तस्य समासो गणनेन । यत्तु गणनशास्त्रे
गुणनकमंदशनात्तेनाप्येकस्य प्रपञ्चो न संक्षेप इति कञ्चिद् ब्रूयात्तत्तुच्छम् ।
सर्ववेदानां पङ्क्तयः गणितवेदेऽपि गुणनकर्मात्मकव्याकरणसंनिवेशो दृश्यते,
नैतावता विशिष्टस्य गणितस्य, वैपुल्यसमर्थकत्वं द्रष्टव्यम् । बहवो हि तत्प्रकाराः
सन्ति—तेषां प्रतिपादनं गणितशास्त्रम् ।

शिक्षा

तदित्ये स्वल्पमुनेन मत्तामुनेन विशेषमुनेन सामान्यमुनेन च गृहीतस्या-
र्थस्य प्रवृत्तौ ये येऽन्ये पदार्था अपेक्षिता भवन्ति तेषां वहिरङ्गपदार्थानामुपकरण-
पदवाच्यानां प्रदर्शनं शिक्षा नाम । इयं हि पञ्चमो वेदभक्तिः । अवश्य सर्व-
ऽप्यर्था येन केनचिद्वेदानेकेन वार्थजातेन समृज्य प्रवर्तन्ते, अतस्तत्साध्यक्रियाया-
नानि वहिरङ्गानि भवन्ति, तेषामुपकरणजातानामुपन्यासः शिक्षा । यथा
ह्यन्यस्यार्थस्यान्यार्थं प्रत्युपकरणत्वम्, एवमन्यवदस्याप्यन्यवदापकरणत्वम्,
अतस्तस्याप्यन्यवदस्यान्यवदं प्रति शिक्षात्त्वम् । अतोऽन्यवदे तदुपयुक्तान्यवदीया-
र्थोपन्यासाऽपि शिक्षा । तस्य पाथक्येनाल्लेखः प्रायेणाम्भवः । इतरोपयुक्तनया
तत्माह्वयैव तदुल्लेखोचित्यात् । यत्र वा प्राधिक्यत्वं क्वचित्पार्थक्येनोल्लिख्यते
तत्र शिक्षाशास्त्रं भवति ।

यथा पणिनीयशिक्षादिका पाणिनीयव्याकरणोपयुक्तोपकरणायप्रतिपाद-
कतयेष्यते शिक्षाशास्त्रम् । याज्ञवल्क्यशिक्षानारदशिक्षादिका तु यजुर्वेदीयसाम-
वेदीयश्रौतकर्मोपयुक्तशब्दोच्चारणोपकरणायप्रतिपादकतयेष्यते शिक्षाशास्त्रम् ।

कल्प

इत्येवं स्वल्पधर्मपुरस्कारेण कारणधर्मपुरस्कारेण विशेषधर्मपुरस्कारेण
सामान्यधर्मपुरस्कारेण च प्रतिपन्नस्यार्थस्य कुत्रोपयोगिता-तेन किं किं साधयितुं
शक्यमिति तत्कर्तव्यतासमर्थनं कल्पो नाम । संपादनी वेदभक्तिः । एतदर्थमेव
हि तस्य पूर्वार्द्धं वेदं साध्यते । तं विना तस्याप्रतिपत्त्या तदुपयोगिताज्ञानं दुर्बलं
स्यात् ।

सर्वस्यैवार्थस्य तत्र तत्रोपयोगितापूर्वकं तदितिकर्तव्यतासमर्थनं श्रेयस्करं
भवति । किमेतेन कर्तुं शक्यते, कथं वंतेन सोऽर्थं साधयितुं शक्यते, किं चैतेन
कृतेन फलं स्यादित्येतदर्थविज्ञानेन स विज्ञाता स्वतन्त्रो भवति, यथेच्छं सुखसिद्धि-
श्च पुरुषार्थः । तस्मात्सर्वेषामेवार्थजातानां व्यष्ट्या समष्ट्या वा तदुपयोगितेति-
कर्तव्यताज्ञानं साधयितव्यम् । तदेतदर्थोपन्यासः कल्पशास्त्रम् ।

वेद

पङ्क्तिश्चैतैरर्थजातैरुपन्यस्तैरेकशास्त्रसाङ्गं संपूर्णं भवति । एतदर्थं पट्ट-
कोपन्यासस्तस्य वेदो भवति, यत्सम्बन्धेनैते पट्टलिखिताः स्युः । शास्त्रं, तन्त्रं वेद-
इत्यनर्थान्तरम् । शास्त्रं वचनप्राधान्यात् । तन्त्रं क्रियाप्राधान्यात् । अत एव
शास्त्रं वचनमित्यनयो, तन्त्रं परिपाटी इत्यनयो वेदो विद्या इत्यनयोऽपि पर्याया-
भिधानप्राप्तिः । वेदविद्ययोरेवोच्चारणवसायात् वेदे ब्रह्मशब्द इत्येव यथायथं
बोध्यमिति दिक् ।

अथान्ये पश्यन्ति । इतरयावद्वेदाविगमनेऽधिकारसमर्पकाः पड्वेदा भवन्ति । ते सर्वप्रथमं तावदष्टसवर्पाद्द्विर्ध्वमापोऽणवर्षं सर्वैरेवाविगन्तव्याः । तेषां च शिक्षितकम्, छन्दितकम्, गणितकम्, भाषितकम् भावितकम्, व्यदहतकमित्येतानि नामानि । तानि पुनः शिक्षाछन्दोगणितव्याकरणनिरुक्तकल्पपदैः प्रसिद्धानि । तत्र शिक्षायां लोकस्थितिप्रदर्शनद्वारा-आचारः संजोष्यते, छन्दसि रीतिवन्ध-प्रदर्शनद्वारा मर्यादासमयः संजोष्यते, गणिते-अङ्कप्रदर्शनद्वारा अर्थपरिच्छेदः संजोष्यते, व्याकरणे भाषासाहित्यप्रदर्शनद्वारा वचनं संजोष्यते, निरुक्ते तर्कप्रदर्शनद्वारा व्युत्पत्तिः संजोष्यते, अथ कल्पे कर्तव्यक्रिया प्रदर्शनद्वारा तत्तदाम्नायः संजोष्यते ।

तद्विषयं पश्येतान् वेदान् विज्ञानतामेवान्यत्रान्यत्र वेदविशेषेऽधिकारः स्यादनधिकारश्चतद्विदुषाम् । तस्मादधिकारसमर्पकतयैतेषां वेदानां वेदाङ्गशब्देन व्यवहारः । एतत्पट्काविगमनं हि ब्राह्मणानां सामान्या धर्मः । अथातो विशेष-विद्याविगमनं च तेषामपेक्षानुसारं यथेच्छं भिद्यते । तथा चाहुः ।

अङ्को रीतिः स्थितिर्भाषा तर्कः कर्तव्यतेति च ।

सर्वे प्रागविगन्तव्यास्तत ऊर्ध्वं यथारुचिः ॥

अमुमेवार्थं कश्चिदेवं पश्यति अविगन्तव्यो वेदः षोढा । समयवेदो नीतिशास्त्रं नाम, तेनाविगतेन सामाजिकशक्तिसिद्धिः संपाद्यते । वाग्वेदः साहित्यशास्त्रं नाम, तेनाविगतेन वाक्शक्तिसिद्धिः सम्पाद्यते । अथवसायवेदस्तर्कशास्त्रं नाम, तेनाविगतेन मनःशक्तिसिद्धिः संपाद्यते । परिच्छेदवेदो गणनाशास्त्रं नाम, तेनाविगतेन सर्वार्थव्यवस्थसिद्धिः संपाद्यते । पदार्थवेदो विज्ञानशास्त्रं नाम, तेनाविगतेन सर्वार्थशक्तिसिद्धिः संपाद्यते । प्रवृत्तिवेदः समारम्भशास्त्रं नाम, तेनाविगतेन यथेच्छार्थसिद्धिः संपाद्यते । सोऽसौ पड्वेदो ब्राह्मणो यद्यथेच्छति तत्तथाकर्तुं शक्नोतीति भावनीयम् ।

अथान्ये पश्यन्ति । अत्र वेदाङ्गशब्देऽङ्गशब्दो ह्युपकारकार्यपरः । तथाहि-उक्तंतावन्मन्त्रस्य ब्राह्मणो वेदत्वम्, तदुपयुक्तार्थसंग्रहश्च ब्राह्मणं भवति । तत्रोच्यन्ते मन्त्रोपयुक्ताः पड्विषयाः-शिक्षा, निरुक्तम् व्याकरणम् छन्दः, ज्योतिषम् कल्पः, इति । तत्र मन्त्रान्तर्गतवर्णोच्चारणप्रकारप्रदर्शनं शिक्षा मन्त्रान्तर्गतस्य तस्य तस्य पदस्य कोऽर्थः, कस्माच्चायमर्थः, इत्येतदर्थनिर्वचनप्रकारप्रदर्शनं निरुक्तम् । मन्त्रस्य पदानां स्वरसंस्कारप्रकारप्रदर्शनं व्याकरणम् । ऋग्यजु-सामरूपाणां मन्त्राणां छन्दःप्रकारप्रदर्शनं छन्दः । अथ मन्त्रमारितकर्मणां कालभेदेन कर्तव्यानामुपयुक्तकालप्रकारप्रदर्शनं ज्योतिषम् ।

तथैतेषां मन्त्राणां तत्तत्कर्मसु विनियोगसमर्थनं कल्पः । एषां च मन्त्रोपकारकत्वाद्देवाङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । अथवा-उक्तं खलु ब्राह्मणानामपि वेदत्वम्-एते

च शिक्षादय न समुदित पठर्या ब्राह्मण भवति, ब्राह्मणग्रन्थ एतेषामेव षण्णाम-
र्थानामुत्तेजात् । तस्माद् वेदाङ्गसमुच्चयात्मक ब्राह्मण भवति ब्राह्मण वदा न तु
वदाङ्गम् । तदवयवभूताश्चेति पठर्या वेदाङ्गानि । ये वेदानां शिक्षाव्याकरण
कल्पादिग्रन्था ऋत्विजामन्तिके पृथक् पृथगुल्लस्यन्त तज्जाचाना स्मृतय ।
तद्वीजभूतानि तत्तु ब्राह्मणदृष्टानि शिक्षादिवाक्यानि श्रुतय इति विशय । तथा च
वेदभेदाद् ब्राह्मणभेद, तद्भेदाच्च वेदाङ्गभेद इति विज्ञायत । तस्मात् सन्तु
शिक्षादिपदवाच्यानि गडवाङ्गानि वदस्य, अथापि तानि प्रतिवद प्रायण
विनक्षणस्वरूपाणीति भाव्यम् ।

अथान्ये पश्यन्ति यान्येनानि वेदपटङ्गानि श्रूयन्ते-उच्चारका खल्वपि त
पदार्था भवन्ति, सन्ति हि पङ्क्तिविज्ञानानि सर्वरेव सामान्येनाधिगन्तव्यानि ।
लाकशिक्षा, भाषासाहित्यम् ज्योतिषम् सप्रदाय व्यवस्था, शिल्प चेति ।
तत्रदमकेकमनेकाङ्गम् । तथा च लाकशिक्षाया तावत्लोकस्थिनय प्रदश्यन्त ।
सृष्टिविद्या, इतिहास, धातुमूलजीवानुबन्धिनी भूगोलविद्या, तत्तद्शाचारव्यव-
हारा तत्तद्देशभाषाचारणविद्या, धर्मनीतिराजनोतिसमाजनीतयश्चेति-एवा-
दया लोकशिक्षापदार्था ।

अथ भाषासाहित्ये यत्किञ्चिद्देशभाषा वर्णत पदतो वाक्यतश्च निरूप्यत ।
वर्ण, वाक्छन्द, पदकोश, पदमस्कार, पदार्थव्यवस्था, भलङ्कारा, व्युत्पत्ति,
तर्कन्याय — इत्येवमादयो भाषासाहित्यपदार्था । अथ ज्योतिष ज्योति सम्बन्धेना-
पेक्षित विज्ञान त्रया विभज्य मुनिभिर्व्याख्यातम् गणित संहिता जातक चेति,
तत्र गणिन द्वेधा भौम दिव्यच, तत्र

अद्वैते श्रेटीक्षातचितिभाण्डकचराशिपु ।
कुट्टके मिश्रके छायाक्षत्रजीपुभौमिकम् ॥
दिव्य करणसिद्धान्तभदाज्ज्योतिषि च स्मृतम् ।
भौमानामपि केपाचिद्व्यवत्त्वमुपलभ्यते ॥

संहिताया तु भौमान्तरिक्षदिव्या सर्वेऽपि प्रकीर्णविषया गणितफलभूत-
परिणामसम्बन्धेन सहाय प्रदर्शिता, जातके च प्राणिमन्त्रान्न भूतमविष्यद्वर्तमान-
स्थितिविज्ञानानि । अथ सप्रदाय, आम्नाय, पञ्चनि, कल्प इत्यनर्थान्तरम् । स च
यद्यपि कर्मभेदादनेकधा भवति, अथापि त्रया विभज्य मुनिभिर्व्याख्यात — श्रौतः,
गृह्य, सामयाचारिकश्चेति ।

श्राते यज्ञविधय, गृह्ये स्मार्तपरिपथाये सस्कारविधय, सामयाचारिके
तु प्रकीर्णधर्मविधय उल्लिख्यन्ते । अथ व्यवस्था सा च निर्वचनशक्ति । इयध
निरुक्तिश्चतुर्धा-पदार्थनिरुक्ति, वाक्यार्थनिरुक्ति प्रामाणनिरुक्त, तत्त्वनिरु-
क्तिश्चेति । तत्र पदार्थनिरुक्तिनिरुक्तशब्देनैवाख्यायते सा च नैघण्टुकनैगमदवत

भेदात् त्रेवा विभज्य व्याख्याता । अथ वाक्यार्थनिरुक्तिर्मीमांसाशब्देनाख्यायते, यद्यप्यत्र विषये प्रातिस्विकतया मुनिग्रन्थो नोपलभ्यते—अथाऽप्यर्वाचीनैर्विद्वद्भिरियमपि त्रेवा विभज्य व्याख्याताशाब्दिकी मीमांसिकी तार्किकीचेति ।

तत्र शाब्दिकी व्याडिसंग्रहवाक्यपदीयानुयायिषु मञ्जूपादिग्रन्थेषु, मीमांसिकी जैमिनिसूत्रभाट्टरहस्वानुयायिषु, आपोदेवीयादिग्रन्थेषु, तार्किकी तु गीतमसूत्रचिन्तामण्यनुयायिषु पदवाक्यरत्नाकरादिग्रन्थेषु समृज्जृम्भिता दृश्यते । अथेवं तत्त्वनिरुक्तिदर्शनशब्देनाख्याते-माप्यगुवादप्रवानवाचिद्वादभेदात् त्रेवा विभज्य व्याख्याता । अथ गितम्-तच्च कीशलम् । तदपि त्रेवा विभज्य व्याख्यातम् आकृतिनियतिवन्धेन, प्रकृतिवन्धेन, वाग्वन्धेन च । आद्ये क्षेत्रव्यवहारविद्यालेख्यविद्यादयः द्वितीये विश्वकर्मविद्यादयः, पैङ्गलादयः

तदित्यमेतेषामनेकविषयाख्यशरीराणामेकैकविषयस्य द्वयोर्द्वयोरप्यनुवृत्तिर्दृश्यते, यथा ब्रह्ममीमांसाया वाक्यार्थनिरुक्ती तत्त्वनिरुक्ती च धर्ममीमांसाया वाक्यार्थनिरुक्ती भाषासाहित्ये च, एवमन्यत्रापि । तदित्यमोतप्रोतविषयतयान्योन्यसंकीर्णात्मकान्येतानि पडपि वेदाङ्गानि न विशिष्य परिच्छेत्तुं शक्यन्ते, अतएव धर्तिकञ्चदेकैकविषयमनुरूपैषां संज्ञाकरणम्-शिक्षा, व्याकरणम् ज्योतिषम्, कल्पः, निरुक्तम् छन्दः— इति ।

अथाप्येषामेकैकशाखातः प्रायेणान्यान्याः शाखाः समुद्भूय प्रतिपद्यन्ते, यथा भाषासाहित्ये वर्णप्रसङ्गाल्लिखितज्ञानम्, छन्दःप्रसङ्गाद्गीतिविज्ञानम् तत्प्रसङ्गाच्च वाद्यनृत्यविज्ञानम् पदार्थव्यवस्थाप्रसङ्गेन परिशिष्टार्थविज्ञानम्, वाक्यार्थव्यवस्थाप्रसङ्गेनोपासनोपनिषदर्थविज्ञानम्, अलङ्कारप्रसङ्गेनरसरीतिविज्ञानम्—इत्येवमन्यत्रान्यत्रापि शाखाप्रतिशाखापरिस्फोटनेनरश्नेतरविषयसंप्रसक्तिरुज्जृम्भते । तस्मादुच्चावचाः खल्वप्येते पदार्था भवन्तीत्युक्तमनुसंधेयम् ।

अथान्ये पश्यन्ति । इह खलु ब्राह्मणसमाजस्त्रेवा विभक्तो द्रष्टव्यः । दैवज्ञः, अथर्वा, पण्डितश्च । तत्राग्नी दैवज्ञो ज्यातिर्गणप्रवर्णो दैवसूचनाप्रधानः सर्वानिवेतान् प्राकृतिकान् भावान् यथायथ विजानानोऽनुकूलं वा दवसयोगं लोके विजायते । इह हि योग्येन क्रियमाणं योग्यं कर्म सत्पनुकूलदैवसंयोगे सर्वं सुकरं भवति तस्मात्कर्मसु प्रवर्तमानेनावश्यं सहकारी दैवसंयोगोऽनुरोद्धव्यः । प्रतिकूले च दैवसंयोगे विजाते तत्प्रतिवन्धायाथर्वा भवतते । असावथर्वा पुरोधाः अथर्वाग्निप्रवर्णः क्रमप्रधानः सर्वानिवेतान् प्राकृतिकान् भावान् यथेच्छमितस्ततो विनियोक्तुं समर्थते, उष्टेन दवेन सयाजयति यजमानमणिष्टेन च वियोजयति । तदित्यं दैवपुरुषकारायत्तंऽस्मिन्संसारे दैवज्ञपुरुषकारजाम्बां ब्राह्मणाम्बां प्रवर्तमानो राजा वान्यां वा न कदाचिदवसीदति, नित्यं चाम्युदयमासादयति । अथ च पुरुषकारो द्विविधः वैदिको लौकिकश्च ।

तत्र वैदिक पुष्पाकारोज्जेनाथर्वणानुरूप्यते, यस्तु लौकिकस्तथासौ पण्डित प्रवर्तते । असौ पण्डितः सदस्यस्तकप्रवणो व्यवहारप्रधानः सर्वनिवेतान् लौकिकान् भावान् धर्मनोतिराजनीतिसमाजनीतिभिर्गवच्छिद्य साकस्वास्थ्यसुखाम्युदयसिद्धयर्थमनेकधा व्यवस्था व्यवस्थापयति उपदेशकत्वेन प्राङ्विद्याकत्वेन समीक्षकत्वेन चासौ धर्मप्रचारको भवति, तदित्यमुक्तस्तथा ब्राह्मणसमाजः ।

रत्नपरीक्षक-दगार्गल-शिल्पज्ञ कृषिविद्य वृष्टिविद्य-मौहूतिकनैमित्तिक-सामुद्रिकादया देवज्ञभेदाः । तत्र दगार्गल जलवद्भूमिपरीक्षा, शिल्पानि वास्तु-विद्या-चित्रविद्या-संगीतविद्या-कौतुकविद्या-पाकविद्या-भोगाष्टकविद्या-काम-विद्या प्रभृतीनि चतु-पष्टिकलाचातुरीविज्ञानानि । निमित्तानि प्रश्न-स्वर स्फुरण-स्वप्न-शकुनादीनि भवन्ति । अथ तान्त्रिकौपासनिकयाजकर्मठदैशिकमिषगादयोऽप्यवभेदाः । तत्र दैशिको वंजानिको घातुमूलजीवविद्य, मिषक् तु मनुष्यपशुपक्षि-चिकित्सकः । सम्योपदेशकदार्शनिकपौराणिकवैदिकव्यवस्थापकादयः पण्डितभेदाः तत्र व्यवस्थापको नोतिज्ञो धर्मशार्त्री । स हि राजनीतिसमाजनीतिधर्मनीतिव्यवहारनीतिगणित भूगोलप्रकृतिभूगोलदेशभूगोलेतिहासदेशाचारकुलाचारदेशभाषा-द्यभिज्ञ एव स्यान्नान्यथा ।

तत्र देवसंयोगस्याधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकभेदैस्तैर्विध्यात् त्रिविद्य-देवज्ञानसाधनतया त्रिकण्ठविद्या वद्या भवति दिव्यान्तरिक्षविद्या, पार्थिवान्तरिक्षविद्या, शरीरविद्या च । तत्राद्या ग्रहगणितरूपा करणतन्त्रसिद्धान्तशब्द-प्रसिद्धा खगोलविद्या, द्वितीया सावत्मरिकाणां यावदर्थानां ग्रहचारमहूर्तवृष्टि-सस्यजातकादीनामनेकरूपाणां प्रकृतिनियतिज्ञानसाधनरूपा संहिताशब्दप्रसिद्धा भूगोलविद्या, तृतीया तु लम्बानुराधिजातग्रहफलभागविज्ञानरूपा हाराशब्दप्रसिद्धा शरीरविद्या । एतासां तिमृणामपि विद्यानामाधारभूता ग्रहर्क्षादज्योतिगणित-विद्यैवेति सर्वे एवैता ज्योतिषशब्देनोच्यन्ते, तत्र ज्योतिषे शिक्षाछन्दोनिरन्वय-पार्थगर्थ्येन द्रष्टव्याः ।

अथाथर्वणा पौष्टिकमाभिचारिक शान्ति स्वस्त्ययन चेति चत्वार्येव कर्माणि । तदुपायमन्तविद्या त्रिविद्या-यज्ञविद्या, मधुविद्या, यागविद्या चेति । तन्मादाथर्वणिकवेद्यापि त्रिधा अग्ने, सन्मम्, उपसस्ता चेति । एतासां तिमृ-णामपि विद्यानामाधारभूतस्तदिनवर्तव्यनाक्रमनियामक कल्प एवेति सर्वक्रिया-प्रधानशास्त्र कल्प इत्युच्यते, तत्र कल्पे शिक्षाछन्दोनिरन्वय पार्थगर्थ्येन द्रष्टव्याः ।

अथ पण्डितानामाचारग्राहकत्वादुपदेशकत्वात्तर्कादिभिरथनिर्वाचकत्वाच्च जगत्स्थितिबाधसौकर्यार्थातिवन्धात्मकशिल्पप्रवर्तकत्वाच्च शिक्षाध्याकरण-निरस्तछन्दास्येदंशन्ते, एतानि हि शब्दानुबन्धोनि, वाच्यसनद्वय पण्डिता भवति ।

वाचाभिनिविष्टया सदसि व्याख्यानमुपकल्पमानः परहृदयस्थानं दुर्व्यवसायान-
पगमय्य व्यवसायान्तरेऽभिनिवेशयति ।

एवं क्रियाव्यसनोऽथर्वा, स हि सम्प्रकृष्टयुक्तया सदयत्क्रियापद्धत्या यथेष्टा-
मिष्टानिष्टान्यतरेणात्मानमन्य वा संयोजयति । अथैव दृष्टिव्यसनो दैवज्ञः अयम-
प्यर्हनिशं प्राकृतिकान् भावान् प्रकृतिविकृतिभावेन विपरिवर्तमानानुपसमीक्षमा-
णाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामावापोद्वापाभ्यां च भवतो भूतान् भविष्यमाणाश्च दैवपरि-
पाकाननुसंधत्ते । तदेतेषां स्वस्ववदोपकारकतया ज्योतिर्गणितस्य कल्पस्य शिक्षा-
व्याकरणनिरुक्तछन्दसां च वेदाङ्गत्वमवगम्यत इति भाव्यम् ।

अथान्ये पश्यन्ति । यस्य कस्यापि विषयस्य, विज्ञानम् वेदः । अनन्ता
वै विषयाः, अत एवानन्ताः सन्ति वेदाः । एकैकस्य वेदस्यान्ये कतिपये वेदा उप-
कारका भवन्ति, उपकारके चाङ्गशब्दः, “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्” इति
मीमांसकोक्तरीत्या प्रधानोपयोगिन्युपकरणे तत्प्रयोगात् । तस्माद्वेदस्यैतरेवेदो-
पकारकत्वविवक्षायां वेदाङ्गत्वमभिप्रेयते ।

तथा च यत्र वेदे यावन्त एवेतरेवेदा अपेक्ष्यन्ते, तत्र तावतामङ्गत्वमुप-
चयते । अस्ति च याज्ञिकानामृतित्रजामधिगन्तव्येषु होतृवेदाध्वर्युर्वेदादिपद-
प्रसिद्धेषु यज्ञवेदेषु प्रत्येकस्याधिगमने पण्णामितरेषां वेदानामधिगमापेक्षा । अत
एव होतृवेदादिवेदभेदात् पडङ्गान्यपि विशेषविधयो भिद्यन्ते, अन्ये होतृवेदे
शिक्षाव्याकरणकल्पादयः अन्ये च तेष्वध्वर्युर्वेदे भवन्ति । अपेक्षासामान्ये त्वेकस्यै-
वान्यत्रान्यत्रोपयोगसम्भवादेकस्यैवानेकवेदाङ्गत्वम् । अत एव यथैतस्य यज्ञवेदस्य
पडङ्गत्वम् तथायुर्वेदस्याष्टाङ्गत्वम् ज्योतिर्वेदस्य तु त्र्यङ्गत्वं चतुःषष्ट्यङ्गत्वं वा
यथोपयोगं विवक्ष्यते । तदुक्तं गंगसहितायाम्—

यथैव वेदस्याङ्गानि पडुक्तानि मनीषिभिः ।

चतुःषष्टिस्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्वृधा ॥

तस्मादुपयोगानुरोधेन वेदभेदाद् वेदाङ्गानि न्यूनातिरिक्तानि विलक्षण-
स्वरूपाणि चेति संसिद्धम् । अत एव “इमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्पाः सरहस्याः
सन्नाह्याः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः
सनिरुक्ताः सानुशासनाः सानुमार्जनाः सवाकोवाक्या” इत्यवर्थवेदीयमन्त्रे वेदस्य
त्रयोदशाङ्गानि दर्शितानि, वेदाङ्गत्वसमर्पकसहशब्देनैव कल्पादीनामुल्लेखात् ।
एवमेवान्यत्रापि “द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैत्रापरा च, तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । सा परा
यया तदक्षरमधिगम्यते” इत्यस्यां श्रुतौ दशानामपरविद्यानां परविद्याङ्गत्वमा-

भातीति भाव्यम् । तस्माद्वेदानामेवेतरवेदापेक्षितत्वे वेदाङ्गत्वमित्यनन्ता वेदा
अनन्तान्येव च वेदाङ्गानीति ससिद्धम् ।

तदित्य बहुभिरेतद्दर्शनेनैरूपितानि वेदाङ्गानि । वेदाश्च वेदाङ्गानि चेत्येते
एवोभये वाग्विपया अध्येतव्यविपया भवन्ति न च वेदवेदाङ्गाम्यामतिरिच्यते
किंचिदध्ययनाय । ननु चतुर्दशविद्यास्थानानीत्याह भगवान् याज्ञवल्क्यः-

पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥

तत्र वेदवेदाङ्गाम्यामतिरिच्यन्ते चत्वारोमानि पुराणन्यायमीमासाधर्म-
शास्त्राणि । उच्यते उक्तानि खलु वेदाङ्गविषयतयानेकदर्शनानि, तत्र तृतीय-
दर्शनपक्षपातिनामतिरिच्यन्ते पङ्क्त्यैव । पुराणादीनि, सत्रापि लौकिक एव
पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राणामर्था मन्त्रार्थानुपयुक्तत्वाद्देदाङ्गत्वं न भजन्ते,
वेदिकानान्तु वृत्रेन्द्रकोपाख्यानादीना पौराणिकार्थाना मन्त्रार्थचिन्ताम्यूहादीना
तार्किकार्थाना च निरुक्ते, व्रतसंस्कारादीना धर्मशास्त्रार्थाना कल्पे चान्तर्भावस्य
सुप्रसिद्धत्वात् ।

अत एव "विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः" इति पारमर्षसूत्रं सङ्गच्छते । तस्मा-
ल्लौकिकानामध्यर्थाना यथाकथञ्चिद्दर्शनेऽपि विद्यास्थानत्वं यथा न परिहीयेतेति
पुराणादीनि पृथगुल्लिख्यन्ते, वस्तुतस्तु वेदाश्च वेदाङ्गानि चेत्युभयान्येव विद्या-
स्थानानि भवन्तीति निपुणमध्यवसेयम् । मे तूपवेदा ये वानुवदाः ये चापि वा
निगमागमभेदाः प्रवृत्तिसमीक्षाया विशिष्योपदक्षितास्तेषामपि वेद वेदाङ्गाम्यामन-
तिरिक्तत्वाच्च । कियन्तस्तु-अवा-तरभेदा वेदस्य, त्रियन्तो वा वेदाङ्गानामित्ये-
तत्सर्वं प्रवृत्तिसमीक्षाया द्रष्टव्यम् ।

२. धर्मस्य चतुर्विधत्वम्

धर्मो हि नाम सर्वश्चतुर्धा सम्प्रतिपन्नः-केवलसत्तासिद्धः १. केवलभाति-
सिद्ध २. युगपदुभयसिद्ध ३ पर्यायामयसिद्धश्च ४ इति । तत्र ज्ञानं च क्रिया
चेति द्वे तत्त्वं नित्यं सत्तासिद्धे भवतः । नत्वेतौ भातिसिद्धे अस्ति ज्ञानं च क्रिया
चेति भातिरुदेति । यदीदं द्वयं न स्यात्तर्हि भातिरेव नादियात् । भातीत्यस्य
ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । यश्च ज्ञानविषयो भवति तस्य ज्ञानमन्तया सत्ता सिद्धा
भवति । ज्ञानस्य तु सत्ता स्वतः सिद्धा वक्तव्या, न तु ज्ञानान्तरसत्ताधीना, तथा
मननवस्थाप्रसङ्गात् ।

अनुभवसिद्धश्चायमर्थः-यथाभाति जगदर्थं इति कृत्वा सोऽन्तीत्युच्यते, नैव
भाति भातिरिति कृत्वा भातिरस्तीति युज्यते वक्तुम् । तस्मात् सत्तासिद्धमेवेदं

ज्ञानमिति सिद्धम् । अथ क्रियापीयं ज्ञाननिष्ठा सत्तामिच्छा द्रष्टव्या । किन्तु ज्ञाने सत्ता स्वतः सिद्धा, क्रियायां परतः प्राप्तेति विवेकः, ज्ञानसत्ताया एवं क्रियायां व्यवहारात् ।

अथ केवलभातिसिद्धो धर्मो व्याख्यातव्यः । स द्वेधा-सामान्यं च विशेषञ्च । अनेकत्वेन गृहीतानामेकत्वकरं सामान्यम् एकत्वेन गृहीतस्यानेकत्वकरो विशेषः । न चेमा वस्तुनिष्ठौ कीचिदतिशयो मन्तव्यौ आपेक्षिकत्वात् । य कचिदेवाहं विषयमूर्ध्वं पश्यामि, तदाकारा ह्यन्तःकरणवृत्तिस्तद्वक्षणादेव जायते । सा च पुनरन्तःकरणस्यातिशयो नाम सस्कारो भूत्वा चिरायावतिष्ठते ।

यदा खलु पुनः स विषयो दृश्यते, पुनस्तादृशो तदा च वृत्तिरुदेति, उद्बोविकायास्तस्या इदानीन्तन्यावृत्तेः सम्बन्धाच्चोद्बुद्धा सती सा प्राक्तनी तस्कारभूता तादृशी वृत्तिरप्यविलम्बेनोदेति, तत्पश्चाच्च नदुभयवृत्त्योरेकत्वावगाहिनी काचित् प्रत्याभिज्ञा बुद्धिः प्रवर्तते, तादृशप्रत्यभिज्ञाबुद्ध्यवच्छेदेन गृहीतैकत्वा सा विषयाकारा बुद्धिवृत्तिस्तद्विषयस्य सामान्यम् ।

यद्यपि च तयैकया बुद्धिवृत्त्या गृह्यमाणा व्यक्तयः सर्वा भिद्यन्त इति भेदोऽपि तासामत्र विषयीभवति, यथापि तु भेदविशिष्टतत्तद्व्यक्तिपरिग्राहिका सा बुद्धिवृत्तिभिन्नकालापि सर्वत्रैकाकारा न भिद्यते, प्राक्सिद्धसंस्कारात्मकवृत्त्या तादात्म्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । अथैतद्वैपरीत्येन विशेषपदार्थः समुन्नेयः । यत्रैकत्वेन गृहीतस्यार्थस्यैकदेशमात्रावगाहिनी भिन्ना भिन्ना बुद्धिरनेका क्रियते तत्र सा सा बुद्धिवृत्तिविशेषो भवति । विशेषासापेक्षं सामान्यम्, सामान्य सापेक्षस्तु विशेषः । बहुविशेषेष्वकं सामान्यमनुवर्तते । एकस्मिंश्च सामान्ये बहूनां विशेषा अन्तर्भवन्ति । उभयं चेदं बुद्धिसापेक्षम् । अत एवेदं द्वयं भावशब्देनाख्यायते भावां भावना प्रतिपत्तिप्रकारः षटो हि भावद्वयेनैव गृह्येत स्याद्वा सामान्यरूपेण, स्याद्वा विशेषरूपेण, न तृतीयः प्रकारो वर्तते ।

अस्ति किञ्चित्सामान्यमेव न विशेषो-यथा सत्ता, सा हि नित्या चैका च सर्वानुवृत्ता च । अस्ति कश्चिद्विशेष एव न सामान्यं यथा परमाणुव्यक्तिः स न परमाण्वन्तरेऽनुवर्तते । अन्ये तु सर्वे भावाः सामान्यानि च विशेषाश्चेत्युभयथा शक्यन्तेऽभिनेतुम् । अत्र बहुवक्तव्यमस्ति तेद्वैशद्येन विशेषिकधर्मसमाक्षायां प्रदर्शयिष्यते ।

यद्यपि सर्वत्र सर्वेऽर्था बुद्ध्यैव गम्यन्ते, न च प्रतीतिमन्पेक्ष्य वस्तुनः सत्ता सम्भवति । यावता न जानीयात्सतमर्थं वक्तुमपि न शक्यतात् । तस्मात् सर्व एवार्था भातिसिद्धा एवेति शक्यते वक्तुम् । तथापि सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म भवतीत्याहुराचार्याः । यदि ज्ञानात्पूर्वं वस्तुनः सत्ता नापेक्ष्यते, ज्ञानादेव

वा वस्तुन प्रकल्पेत—तर्हि नैवत्रैव नियमत काशी गङ्गा वा प्रतायेन । अथवा
तु यत्र यत्रैव भावयत् तत्र तत्रैव काशी गङ्गा वापलभेत । नैव दृश्यत, तस्माद्,
यथा ज्ञान नित्योऽर्थो ब्रह्मसत्त, एव सत्तापि नित्याऽर्थो ब्रह्ममन । भानिना
सप्रयुज्यमानोऽस्तिरर्थं जनयति । अस्तिना सप्रयुज्यमानो भातिरर्थं प्रत्याययति ।
उभाम्या परस्परसप्रयुक्ताम्यामर्थसिद्धि ।

यथा वयमस्ति भातिमिद्धा च व्याहराम, एवमेव तु भातिमप्यस्तिमिद्धा
प्रतिपादयाम । यद्यप्यस्तिरिमा भाति नानुगहणीयान् सा तर्हि क्यनाम स्यात् ।
यदि न स्यात्कथमवास्ती वान्यत्र वा प्रभवदिति विमृश्यनाम् । तस्मादस्तिरिति
भातिरिति च स्वतन्त्रावनावथा परस्पराविनाभूनां द्रष्टव्यौ । अथवा तत्र यदि
सत्ता धर्माणा वैनक्षण्यात् तत्सप्रयुक्तान्त करण त्रैलक्षण्य जायने, इति दृश्यत तदा
तान् धर्मान् सत्तामिद्धानाचक्षते ।

अथ यदि सप्रयुज्यमानान्न करणवैनक्षण्यादेव गृहीते विषये किञ्चिद्वै-
लक्षण्य प्रादुर्भवतीति दृश्यते तदा भातिसिद्ध स धम इत्याक्षयते । यावन्ना धर्मा
एकैकविषयज्ञाने प्रतीयन्ते तेषु न सर्वे निज्ञयनिष्ठा एव भवन्ति । ज्ञाता ज्ञान
ज्ञेय ज्ञप्तिरिति चतुष्टयो समुच्चिना ह्यैकैक ज्ञानस्वरूप भवति, तत्र चत्वा-
रोऽप्येते परस्परपकार्योपकारकभावापन्ना एव समुच्चायन्ते । एतोऽवश्यं तेषां
सर्वेषां केचित्केचिद्धर्मास्तत्र त्रिणिष्ठज्ञानेऽन्तर्मुक्ता भवेयुः ।

तत्र ज्ञेयगता धर्मा यथा ज्ञयनिष्ठतया गृह्यन्ते, तथा क्वचिद् ज्ञप्तिगता अपि
धर्मा ज्ञयनिष्ठतयैव गृह्यन्ते, यथा अथमेक—अथमेक—इति द्वौ—इत्येव द्वित्व-
सख्या स्पष्ट बुद्धिधर्मो न वस्तुधर्मः ।

तथाऽप्येषा सख्या वस्तुनिष्ठतया गृह्यते न ज्ञप्तिनिष्ठतया । कस्मादेव
सत्रमा भवतीति निर्वक्तुमशक्नुवद्भिरपि सुमूढम भावयद्भिर स्पष्टमित्य सत्ता-
सिद्धभानिसिद्धयोर्धर्मयोर्भेद मलक्ष्यते । यद्यपि चेशानीन्तनैर्नैयायिकैर्विशेषिकैर्वा
नैव सत्तासिद्धभातिसिद्धयोर्भेद पुरस्त्रियते, अद्यापि न प्रतीतिशरणं प्रतीतिवत्त-
लम्योऽर्थं शक्यतेऽप्यलपितु कस्यचिदुपेक्षामात्रेणति दिक् ।

अथ कश्चिद् ब्रूयात्—यदि सत्ता हि नाम सामान्य च भाव इष्यते-
सामान्य च भानिसिद्धाम्नायते—तर्हि नुतरा सर्व एव सत्तासिद्धा अर्था
भातिसिद्धा एवेत्यर्थादापन्नम्, स तर्हि कीदृशो भेद सत्तासिद्धभातिसिद्ध-
योर्वक्तव्यः । अत्रोच्यते—न वयमित्य सुमूढम भावनाया पारमार्थिकदृष्ट्यापि
तयोर्भेद प्रतिजानोमहे, अस्तिरेव भानिर्भातिरेवास्तिरिति समोदकाणा सिद्धान्त-
सिद्धोऽर्थः । तथा च श्रूयतेऽपि—

“आस्तीति श्रुततोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ।

अस्तीत्यवोपलब्धस्य तत्त्वभाव प्रसोदति ॥”

तस्मात्सच्चिदानन्दा इत्यपेक्षाकृतं व्यावहारिकं ब्रह्मणो रूपम् । पार-
मार्थिकं तु ज्ञानभेदैकं ब्रह्मणो रूपमिति सिद्धान्तः । अत एव यावन्तः सत्तासिद्धा
अर्थाः सर्वे एव ते भातिसिद्धाः शक्यन्ते वक्तुम् । ज्ञानक्रिययोरपि स्वतो रूपेण
सिद्धत्वात् । ज्ञानक्रिययोर्ज्ञानान्तरसिद्धत्वं नास्तीत्यभिप्रायेण तु सत्तासिद्धत्व-
व्यवस्था क्रियत इत्यास्ताम् । व्यावहारिकं तु सत्तासिद्धत्वभातिसिद्धत्वयोर्भेदं
नापलप्यं मन्यन्ते विद्वांसः । तस्माद् भेदेन तावदर्थाः द्रष्टव्याः ।

अथ युगपदुभयसिद्धा घर्मा दर्शयितव्याः । व्यक्तिराकृतिर्जातिरित्ये-
तोस्तिस्रः संहिता एकः पदार्थो भवतीत्याहुराचार्याः तत्रेतरपदार्थपृथक्त्वेन सिद्धा
घटाभिव्यक्तिरेव घटव्यक्तिः । आकृतिरवयवसन्निवेशः । जातिः प्रसवतुल्यता ।
तासु यथेमा घटस्य व्यक्त्याकृतिजातयो भवन्ति तास्तथा भातिसिद्धाः । यथा
वा घटोऽयं व्यक्त्याकृतिजातयो भवन्ति तास्तथा सत्तासिद्धाः । “जातिर्जातं तु
सामान्ये व्यक्तस्तु पृथगात्मता” इति कोशकारो व्यक्तिं भातिसिद्धामभिप्रैति ।
“व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः । आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या । समानप्रसवात्मिका
जातिः” इति भगवान् गौतमो व्यक्तिं सत्तासिद्धामभिप्रैति । त एते पदार्थाः
पुनः पुनरनुसन्धानेन विभिन्नं द्रष्टव्याः ।

अथ पर्यायोभयसिद्धा घर्मा वक्तव्याः । येषां केचन पर्यायाः सत्तासिद्धा
एव न भातिसिद्धाः केचन वा पर्याया भातिसिद्धा एव न सत्तासिद्धाः । ते पर्यायो-
भयसिद्धाः ते त्रिविधाः द्रव्यं गुणः कर्म चेति । तत्र यानि द्रव्यगुणकर्मणि सत्ता-
सिद्धानि तानि पिण्डातिशयारम्भप्रकरणं द्वासप्ततिविधान्याख्यास्यन्ते । अथातः
परं भातिसिद्धानि दर्शयन्ते । तत्र द्रव्येषु दिक्कालो भाति सिद्धौ । पूर्वः, दक्षिणः,
पश्चिमः, उत्तरः, ऊर्ध्वम्, अधः इत्याद्या दिशो ज्ञानधर्मा एव । न वस्तुधर्मः
अपेक्षाभेदेन भिन्नत्वात् । एवमतोतानागतप्रत्युत्पन्नादयः काला अपि ज्ञानधर्मा
एव आपेक्षिकत्वात् ।

एवं संख्यापरिमाणं पृथक्संयोगविभागपरत्वापरत्वानि भातिसिद्धा
गुणाः, न त्वेव हि द्वित्वा त्रित्वादिकं ह्रस्वत्वदोर्घत्वादिकं पृथक्त्वादिकं वा
किञ्चिदपि दृश्यते वस्तुनि सम्पन्नम् । तद्ग्राहकबुद्धिप्रकल्पिता एवेते घर्माः स्युः ।
एवं करके दूरदेशपर्यन्तं नीयमाने सति पात्रस्थाकाशस्य यद्दूरदेशपयन्तगमनं,
करके वा प्रतिक्षणं प्रवेशनिस्सारी गम्येते, सा भातिसिद्धा क्रिया । न तु वा
वस्तुतः क्रियाऽमुष्मिन्नाकाशे सभवति । व्यापकस्य देशत्यागासंभवात् ।

एवं कालः समागतः, कालो गतः इत्यादयाऽपि कालव्यापारा आपेक्षिका
एव । अथवा मरुमरीचिकाजलमलातचक्रं कामलादिदोषवता प्रतिपन्नाः पीतत्वा-
दिगुणाः, पित्तप्रकोपादिदोषवता प्रतिपन्नानि विश्वभ्रमणादिकर्मणि चेत्येवं

दोषानुगृहीतानि द्रव्यगुणकर्माणि सर्वाणि भातिसिद्धान्येव । अथवा स्वप्नान्तिकानि द्रव्यगुणकर्माणि सर्वाणि भातिसिद्धानि, तथा चैव त्रिविधा द्रव्यगुणकर्मपर्याया भातिसिद्धाः प्रदर्शिता । तदित्ये ज्ञानक्रिये सत्तासिद्धे । सामान्यविशेषो भातिसिद्धो । व्यवसायकृतिजातया युगपदुभयसिद्धा । द्रव्यगुणकर्माणि पर्यायोभयसिद्धानि ।

3. घर्मस्य त्रैविध्यम्

अस्य घर्मस्य त्रीणि लक्षणानि कण्डरूपाणि भवन्ति । पिण्ड, अतिशयः, आरम्भश्चेति । मनुष्यपशुमृगपक्षिर्कृत्तिसरोमृपादिजीवकलापः । वृक्षाधिगुल्मतातृणस्तम्बादिमूलकलापः । सोहपापाणरसमृत्तिकासिकताशकंरादिर्षानुकलापः । इत्येव विभक्ताः । पिण्डप्रदेशाः ।

अथ रागाद्वर्ते. वाससि रागोतिशय । जलसयोगात्पिण्डोभूतेषु चूर्णेषु स्नेहोतिशय । यददृष्टचर किञ्चिदत्याश्चर्येण पश्यति, तदेवपुनर्भूयसाऽवलोकमानस्य न पुनराश्चर्यमुत्पादयति —तत्रास्य भूयसा दर्शनेनाभिज्ञासंस्कारो जात इत्यनुमीयत-सोऽतिशय । यदेव कर्म कर्तुं प्रागतिशयेन हूणोयते तत्रैव यत्किञ्चिन्निमित्तवशात्प्रवर्त्यमानः क्रमेणाऽसौ प्रसीदति । तदेतद्वशात्प्रसादप्रयोजकोऽन्तःकरणनिष्ठः कश्चिदतिशयः प्रतिपद्यते । इत्थं विभक्ता अतिशयप्रदेशाः ।

एव सूर्यस्याशुविकिरणम् । वायो. पवनम् । घटस्य जलाहरणम् । वीजस्य सन्तानोपक्रमणम् । वृक्षाणामुत्सर्पणम् । वृक्षस्थरसाना सूर्याशुभिः राकर्षणम् । प्रदीपस्य तेलग्रहणम् । तैलस्य प्रदीपायात्मसमर्पणम् । इत्यादय आरम्भप्रदेशाः ।

इत्थं सर्वेऽपि घर्मास्त्रैविध्येनात्मानं दधाना दृश्यन्ते । न चैतन्त्रैविध्यादतिरिच्य किञ्चिद्विद् पश्यामः ।

तत्र पिण्डलक्षणो घर्मो द्रव्यशब्देन, सत्त्वशब्देन, घर्मशब्देन शरीरादिशब्देन च तत्र तत्राख्यायते । अतिशयलक्षणस्तु क्वचिद्गुणशब्देन, क्वचिद्धर्मशब्देन, क्वचित्संस्कारशब्देन, क्वचिज्जन्मान्तरीयकर्मशब्देनाप्याख्यायते । एवमारम्भलक्षणं. कर्मशब्देन क्वचित्प्राणशब्देन क्वचिद्धर्मशब्देन क्वचिद्योग्यताशब्देन क्वचिच्छक्तिशब्देन, क्वचिद्वलशब्देन क्वचित्परिणामशब्देन, क्वचित्क्रियाशब्देन, प्रवृत्तिशब्देन चाख्यायते ।

अथ पिण्ड पिण्डातिशयारम्भाणामाश्रयभूतः । पिण्डानां प्रायेण पिण्डान्तरघटितत्वदर्शनाद्व्याप्याव्यापकभावसम्बन्धेन पिण्डे पिण्डान्तरसमुच्चयात् । तथा च पिण्डो द्वेधा समुदायात्मा अवयवात्मा चेति । अथातिशयक्रिये पिण्डाश्रयभावमनपेक्ष्य न स्वरूपं दधाते, नाप्यतिशये क्रियाया वातिशयक्रिये अव-

तिष्ठेते । क्रिया हि प्रवृत्तिनिवृत्तिस्वरूपादेव पिण्डातिशयाभ्यां स्तम्भरूपाभ्यां भिद्यते । पिण्डस्यातिशयक्रियाश्रयत्वादतिशयस्य त्वतिशयक्रियानाश्रयत्वाद् भेदः ।

इदं तु बोध्यम् । अयमतिशयो द्वेधोपचर्यते । मुख्यो गीणश्च । तत्र मुख्यो-यमतिशयोऽतिशयानाश्रयत्वेनाख्यातः । अथ पिण्डमपि सूक्ष्मशरीरतया पिण्डान्तरे उपसन्नमतिशयत्वेन लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । स पुनर्गीणोऽतिशयो नातिशयानाश्रयः । तथा च तत्साधारण्यादयमतिशयस्त्रेधा-पिण्डरूपः, विकाररूपश्च । रक्ते त्राससि रागः पिण्डरूपः । पिण्डभूते चूर्णे स्नेहः प्राणरूपः । अभिजासंस्कारा-दावकारारूपः । एवं क्रिया पञ्चधा नित्यक्रिया, फलितक्रिया, विभागक्रिया, परिणाम क्रिया, आगन्तुकक्रिया, च । तत्र नित्यक्रिया प्राणशब्देनाख्यायते । प्राणां द्विविधः पिण्डस्वरूपासिद्धिविनियुक्तोऽन्तः प्राण एकः, स जीवशब्देनाख्यायते । जीवविशिष्ट एव हि पिण्डो भवति । अथ इष्टिविषयतासिद्धिविनियुक्तो बहिः प्राणो द्वितीयः । स रूपशब्देनाख्यायते । रूपमेवास्य परदृष्टया गृह्यते ।

फलितक्रिया यथा काचस्यप्रत्येकप्रदेशस्थद्रव्याणां तेजोऽनवरोधकत्वं वायु-जलावरोधकत्वं च स्वभावः । प्रत्येकप्रदेशस्थद्रव्याणां स्वाभिमुख्येन गच्छन्तो जल-विन्दून्ववर्द्धन्ति तेन काचपात्रे जलस्तम्भनं भवति । तदेतत्काचपात्रस्य जल-धारणात्मिका क्रिया फलिता भवति । एवमन्यत्रापि विरुद्धाविरुद्धकतिपयक्रिया-समाप्तिरूपा फलितक्रिया दृश्यते । सेयं योग्यताशब्देनख्यायते ।

अथ, विभागक्रिया सा भवति यत्र पिण्डद्वयसंयोगजे पिण्डे समवेतयोस्तयोः पिण्डयोर्विभागेन सामुदायिकापिण्डोपमार्थादर्थान्तरमुत्पद्यते-यथा तिलसर्पपादिभ्य-स्तैलोत्पत्तिः । अथ परिणामक्रिया विकारशब्देनाख्यायते । यथा दुग्धं दधिरूपेण विकुरुते । आगन्तुकक्रिया यथा-हयो गच्छन् रथे क्रियां जनयति । रथो वा गच्छन् रथस्थे क्रियां जनयति-इत्यादि ।

तदित्यमेतेषु त्रिषु धर्मेषु पिण्डरूपो धर्मो वैशेषिकशास्त्रे चरकादिशास्त्रेषु च सुप्रसिद्ध एव । अतिशयलक्षणस्तु तर्कशास्त्रे मन्वादिधर्मशास्त्रेषु च सुप्रसिद्धः । अथ क्रियालक्षणो धर्मो जैमिनीयमीमांसाशास्त्रे “अथातो धर्मजिज्ञासा”-इत्यादिना सविस्तरं व्याख्यातः, कल्पशास्त्रे च । तत्र तत्र शास्त्रे च निरूपणीयांश एव धर्म-शब्देन व्यवहर्तव्यो न त्वन्योऽंश इति हि तत्रत्या परिभाषा । वैशेषिकशास्त्रे तु पिण्ड-श्चातिशयश्चरम्भश्च द्रव्यगुणकर्मशब्दैरभिहितास्त्रयोपि धर्मत्वेन विवक्ष्यन्ते इति विशेषः । अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय तेषां त्रयाणामविकृत्य सपरिकरं व्याख्यानात् । ये तु धर्मविशेषप्रसूतादित्युक्रमाक्षराणि दृष्ट्वा द्रव्यगुण-कर्मणां साधर्म्यवर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञाने प्रयोजकः कश्चिदलौकिको धर्मः स्याच्च द्रव्या-दीर्नाति केचिदिच्छन्ति ते नितान्तमशास्त्रज्ञा उपरिवृद्धयो वालका एवेत्यन्यत्र

विस्तर । तथा चैव पिण्डलक्षणश्चातिशयलक्षणश्चारम्भलक्षणश्चेत्येव धर्माणां तिस्रोजातयः सिद्धाः ।

४ धर्मस्यावान्तरविभेदा

एते पिष्टातिशयारम्भा सर्वेऽपि द्विविधा-व्रत्वर्थाश्च, पुरुषार्थाश्च । क्रियार्थानि द्रव्याणि क्रियार्थद्रव्यगुणसंस्कार-नियार्थक्रिया चैते व्रत्वर्थाः । यथा तन्दुलपाकार्यानि शुद्धीसमिद्धभाण्डानां दाहयोग्यानामपाकात् तन्दुलस्य च पाकात् तन्दुलनिष्ठ कश्चिदतिशयः पाकार्थं कल्प्यते । भाण्डतन्दुलादीनां जलशुद्धिसंस्कार-पाकार्थं । फत्कारादयः कर्तृव्यापारां ज्वलनादयश्च करणव्यापारां क्रियार्थक्रिया-इत्येव व्रत्वर्थाः । एवमन्नजलादिद्रव्य-वह्निसंयोगजश्च तत्र पाकसंस्कारः, भोजनक्रिया चैते पुरुषार्थाः । पुरुषे तृप्तिफलसम्बन्धात् । एवमन्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यम् ।

अथोच्यते । यदि पिण्डो यदि चातिशयो यदि वारम्भः, सर्वेऽपि द्वेधा-प्राकृतं सस्कृतश्च । अभिप्रेत्य कश्चिदर्थो यदि अन्तःकरणवृत्तिसहकारेण क्रियते स सस्कृतः । स च चेतनव्यापारमन्तरेणासम्भूतः । स द्विविधः, बौद्धश्च प्रतिकृतिश्च । गृहकपाटघटपटादिपिण्डाः शोधितसूतवटिकौपघाद्यतिशया घटोक्लायन्नशकटोक्लायन्नादयः भारम्भा बौद्धाः । हस्त्यश्वमनुष्यादिस्वल्पानुकरणसामान्यलाहे चुम्बकातिशयानुकरणमतिभीषितचेष्टिताद्यनुकरणं च प्रतिकृतिः । चेतनचेष्टासाध्ययावदर्थोतिरिक्ताः सर्वेऽप्यर्थाः प्राकृताः । द्विविधम्याऽप्येतेभ्यः सस्कृतप्राकृतेभ्यः सर्वमिदं परिव्याप्तम् ।

यद्यपीदं सस्कृतं न प्राकृतादतिरिच्यते बुद्ध्यादेरपि प्रकृत्यनतिरिक्तत्वात् । तथापि प्राणीच्छासम्प्रयुक्तत्वासम्प्रयुक्तत्वाम्याभेदेन व्यवहारः । सर्वेऽपि प्राणी सस्कृते स्वतन्त्राः, प्राकृते परतन्त्राः । अथवा प्राकृतेऽपि स्वतन्त्राः, स्वप्रकृतिबलतारतम्यानुसारेण यथेच्छं परप्रकृतिसिद्धमर्थं संयोजयितुं वियोजयितुं समाहर्तुं, निराकर्तुं, शक्तत्वात् । शक्यं खलु स्वबलानुसारेणैष्टार्थसंयोगोऽनिष्टार्थवियोगश्च संयोगवियोगप्रयोगप्रकारविदुषाः ।

यत्र तु स्वबलमल्पीयं साध्यबलान्तु भूयिष्ठनपेक्षते तत्रामो माघकं परतन्त्राऽपि यावद्बलं प्रयुङ्क्ते तावतावश्यं परबलप्रत्याचष्ट एव । स्वबलतुल्यमात्रा-बलस्य परबलस्य प्रत्याख्याने विनियुक्तं स्वबलमद्यपि फलतो नानुभूयते । स्वबलमात्रातो यावती मात्रा परबलेऽधिका तावत्या परबलजन्यस्यैव फलस्या-दयात्, तथापि स्वबलमानानुत्पन्नामात्रायाः परबलसम्बन्धिन्या फलानुत्पत्तवधाद्य-स्वतन्त्र एव स्यात् । तस्मादवश्यं विधिज्ञो यथेच्छं कर्तुं मकर्तुं मन्वया कर्तुं समर्थो भवत्येव । अत एव "यत्त्वेव ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा आसन् वसे"-इति ।

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः”-इति, “अजितं जेतुमनुचिन्तयेन्न क्वचिदप्यलं बुद्धिमादध्यात्” इति-एवमादीनि श्रुतिवाक्यानि सङ्गच्छन्ते । अन्यथा अननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यात्सर्वेषामेवोपदेशवाक्यानामुत्सन्नतापत्तिः स्यात् ।

संस्कृताश्च प्राकृताश्च-द्विविधा अप्येते घर्माः पुनर्द्विविधाः । भवद्रूपाश्च कुर्वद्रूपाश्च । सत्ताग्रहणायोद्यतं भवद्रूपम् । गृहीतसत्ताकं कुर्वद्रूपम् । कट-कुण्डलस्वस्तिकरुचकादीनां सुवर्णं कारणमुच्यते, कटकादयः परतस्तु पर्याया उच्यन्ते । सर्वे च पर्यायाः कारणसत्तां गृहीत्वा तथैव सत्तया सत्तावन्तो भवन्ति । न च कारणसत्तातोऽतिरिक्ता सत्ता कार्यपर्याये भवति । अतिरिक्तसत्ताभ्युपगमे यदि कारणं सुवर्णं न स्यात्तदापोदं कटकादिकं स्यात् । न च तथा दृश्यते । तस्मात्सुवर्णे नित्यमव्यभिचारेण स्थितां सत्तामनुकृष्य कटकमस्ति कुण्डलमस्तीत्येवमादयः कार्यपर्यायसत्ताव्यवहाराः प्रवर्तन्ते ।

तत्र यदा सुवर्णात् कटरूपमपवर्त्य कुण्डलरूपमाधीयते तत्र कटकाहितां सुवर्णसत्ता कटकात् पृथक्कृत्य कुण्डले समाधीयते, तेनेदं कटकमसद् भवति, निवृत्तसत्ताकत्वाच्च तन्नोपलभ्यते, सत्तावित्तयोरव्यभिचरितत्वात् । कुण्डलं तूत्पद्यते गृहीतसत्ताकत्वान् । तदिदानीं सुवर्णे स्थितमुपलभ्यते । यत्र सत्ता तन्नोपलब्धिरिति नाप्राप्तत्वात् । तदित्यं कार्यपर्यायान्तरोत्पत्ताववश्यं पर्यायान्तरं नश्यत्येवेति व्याप्तिः । अतएव पूर्वं नाम निवर्तते अपरं च नामोद्भवति । पूर्वं कटकमासौन्न कुण्डलम् अथुना कुण्डलमस्ति न कटकम् । निवृत्तः कटकशब्दोऽनुवृत्तश्च कुण्डलशब्दः सुवर्णशब्दस्तु न पूर्वं निवृत्तो नवेदानीं निवर्तते । पर्यायनिष्ठत्वाभावात् । तत्र तावद्भवति काचिदीदृशी सुवर्णाविस्था यत्रेमे कटरूपनामनी निवृत्ते अभूताम्, कुण्डलरूपनामनी तु संप्रवृत्ते भविष्यतः ।

न चेदानीं कटकमस्ति नवा कुण्डलमेवास्ति, अथापि कटकव्यपगमं च कुण्डलाभ्युपगमं चान्तरा सा सुवर्णाविस्था भवद्रूपं कुण्डलमित्युच्यते । एवं संस्कारादयोतिशयाः साध्याश्च क्रियाः सर्वा एव सन्ति भवद्रूपाः एवं प्राकृता अपि पिण्डातिशयारम्भा भवद्रूपा उदाहर्तव्या अथ गृहीतसत्ताकाः सर्वे एव कुर्वद्रूपा उच्यन्ते । अवश्यं हि तेऽनवरतं किञ्चित्कुर्वाणा एव स्वरूपं दधते, न च किञ्चिदप्यर्थजातं क्षणायपि निष्क्रियमवतिष्ठते । यान् वै पर्वतगृहादीन् निष्क्रियत्वेन प्रतिपद्यन्ते लोकाः, तेऽपि नत्वेव नितान्तमक्रिया प्रतिपत्तव्याः । तत्प्रकृतिसिद्धव्यापाराणां प्राणादीनां च नित्यमनुवर्तमानत्वात् । प्रत्यवयवं प्रतिक्षणं परिवर्तमानस्वरूपत्वाच्च । यदा खलु सत्ता ततो निवृत्ता भवति तदा क्रियापि ततो निवृत्ता भवति । यावदनुवर्तते सत्ता तावदनुवर्तते क्रिया ! तस्मात् सर्वमेव सदर्थजातं नित्यं कुर्वद्रूपमिति सुनिभृतं द्रष्टव्यम् ।

परेत्वाहु—एक एवायमर्थो दृश्यताम् पिण्डश्चातिशयश्चारम्भश्च । स यदा भवद्रूपावस्थया गृह्यते तदानीमुत्पन्नविनष्टप्रायदृष्टक्रमवद्भूवोऽयमारम्भ इत्युच्यते । अथ यदा कुर्वद्रूपावस्था गृह्यते तदानीं चिरावस्थानयोग्योऽयमतिशय कथ्यते पिण्डो वा । सूक्ष्मोऽयमर्थ मुभृश पर्यालोच्य ।

अत्र कुर्वद्रूपा धर्मा द्विविधा । बीजसमाश्न प्रदीपममाश्च । यथा हि सहकारि भूतानिमित्तान्तरसयोगसाध्यक्रिय वृक्षादिवीज न नित्याङ्कुरजननक्रिय दृश्यते । सहकारियोगादुत्पन्नाया क्रियाया तु बीज तत्स्वरूपतश्च्यवते, अङ्कुरादि-द्रव्यानन्तरूपेण परिणमते । एवमेव यज्ञादिकर्मविशेषजाताः केचिदतिशयाने-दानीमेव सुखमुत्पादयन्ति, अपि तु सहकारियोगादुत्पन्नाया तत्र क्रियाया सोऽतिशय स्वरूपतश्च्यवतः, सुखाद्यतिशयान्तरूपेण परिणमते । उर्ध्वं प्रक्षिप्ते लोष्टे हस्तादाहिता नोदना ऊर्ध्वगतिरूपेण परिणमत च स्वरूपतश्च्यवत च । ऊर्ध्व-गतिरूपेण फलेन कारणभूतसर्वनोदनापहारे कृत शुद्ध लोष्टे स्वगौरवात् पृथिव्यामापतति ।

एवभूता अतिशया योग्यताशब्देन प्रभावशब्देन शक्तिशब्देन गुणशब्देन बलशब्देन नादनाशब्देन च विभिन्न निदिश्यन्ते । बलादिक हि निमित्तान्तरयोगान् प्रयुज्यमान सदेव कार्यकारी भवति नत्वनवरतम् । अथ प्रदीपसमास्तु नित्यमन-वरत स्वकर्म कुर्यात् एव स्वरूप दधते यथा प्रदीपा न प्रकाशमादधाना स्वरूप दधते तथा । अतिदूरादतिसामीप्यादिन्द्रियघातादनवधानात् सूक्ष्म्याद् व्यवधाना-दभिभवात् समानाभिहाराद् व्याघाताद्वा सतामप्यर्थानां क्वचिदनुपलब्धिर्भवती-त्यन्यदेतत् । प्रदीपसमा अनवरत क्रिया कुर्वन् अपि न तावता स्वरूपतश्च्यवन्ते प्रत्युत यदि न क्रिया कुर्वीरन् तदैव ते स्वरूपतश्च्यवेरन् । स एष भूयान् विशेष परामृश्यते ।

भवद्रूपाश्च कुर्वद्रूपाश्च-द्विविधा अप्येते धर्मा पुनर्द्विविधा समष्टि रूपाश्च व्यष्टिरूपाश्च । दृश्यत हि-ससारधर्मं, प्राणिधर्मं, मनुष्यधर्मं, ब्राह्मण-धर्म, श्रीदीन्यधर्म, सारस्वतधर्म, समाजधर्म, कुलधर्म, सम्बन्धधर्म, व्यक्ति-धर्म, शरीरधर्म, बालधर्मतरुणधर्मवृद्धधर्मा, देशधर्म, कालधर्म, नियोगधर्म, इत्येवमादयाऽनेकशाला जटिलक्रमबन्धाश्चानेकविधा धर्मा युगपदैर्कव्यक्तावुप-सचरन्तीति, एषा विप्रतिपेक्षे बलावलचिता परोक्षर्वरेव शक्यते कर्तुम् । पर्वत समष्टिः, प्रसारी व्यष्टिः । गृहसमष्टिः, स्त्रूणाभित्तिच्छदिकपाटादया व्यष्टय । मनुष्य समष्टिः हस्तो व्यष्टिः । हस्त समष्टिः अगुलिव्यष्टिः । अगुलि समष्टिः । तत्त्वव्यष्टिः । एवमुत्तरोत्तरमतिशयपयन्तमनुवर्तत समष्टिव्यष्टि-भाव सर्वत्र विण्डपु । गुणकूटो द्रव्यमितिसिद्धान्तान् । विश्व समष्टिरेव । अति-शयो व्यष्टिरेव । अन्तरा तु सर्वमेव द्रव्य समष्टिश्च व्यष्टिश्च ।

अथ चिरकालमनुवर्तमान एकाकार एकजातीयश्च क्रियासन्नानः स्थिरतयाऽन्युत्पद्यन्ते, सेयमेकाकारसन्ततक्रियासमष्टिरेवातिशयशब्देनोच्यते । तत्र समष्टौ व्यष्टयस्तु सर्वाः क्रिया एव स्युः । ययोर्व्यष्टिपते लोष्टे हस्तादाहिता नोदना वस्तुतः क्रियैव सतो क्षणाधिककालस्यापित्वेन गृह्यमाणत्वात् क्षणिकक्रियातोतिरिच्यतिशयशब्देन व्यपदिश्यते ।

एवमेव ज्वरद्विभावनगुस्त्वादयः सर्व एवातिशया अन्नतः क्रियारूपा एव । तथा चातिशयः समष्टिः । क्रिया व्यष्टिः । क्रियास्वपि च समष्टिव्यष्टिभावोऽनुवर्तते । दशदिनभाविनी ग्रामगमनात्मिका एका क्रिया समष्टिः । प्रतिपदं च पूर्वदेशत्यागोत्तन्देशसंयोगो व्यष्टिः । पाकक्रिया चैका समष्टिः । तदनन्तरं च बहवो विप्रकीर्णाः फूत्कारादयो व्यष्टयः ! फूत्कारः समष्टिः । फूत्कारावयवभूताः क्षणिकाः कतिपयक्रिया व्यष्टयः । तदित्यमन्ततः क्षणिकक्रिया व्यष्टिः स्यात् ।

विश्वं तु सर्वान्ते नमष्टिः स्यात् । तदन्तर्गताः सर्व एव समष्टिव्यष्टिभूता अर्था सुसूक्ष्म भावनायां क्रियारूपा एव पर्यवस्यन्ति । यत्किञ्चिदिदं दृश्यते तत्सर्वं क्रियातो नातिरिच्यते । क्रियैव समष्टिव्यष्टिभेदान्नानाभावेन प्रतिपद्यते । अन्ये समष्टिधर्मा अन्ये व्यष्टिधर्मा भवन्ति । इत्थं समष्टिव्यष्टिभेदो धर्माणां व्याख्यातः । एष च समष्टिव्यष्टिभावः समुदायावयवरूपो वक्ष्यमाणाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामतिरिच्यते-इति बाध्यम् ।

क्र वर्थः पुरुषार्थः-इति द्वौ । संस्कृतः प्राकृत इति द्वौ । भवद्रूपः कुर्वद्रूप इति द्वौ । समष्टिव्यष्टिरिति द्वौ । त एते पाङ्ग । कुर्वद्रूपद्वे विध्याच्चतुर्विंशतिः । पिण्डातिशयारम्भभेदाद् द्वाप्ततिः । त एत धर्माणां साधारणभेदाः सनाख्याताः ।

अथातः पिण्डाविकारेण किञ्चिदुच्यते । धर्मसमवायो हि धर्मो वस्तुद्रव्यार्थादिशब्दैर्धर्मिणश्च देन चाख्यायते । तत्र हि धर्मिणि बहवो धर्मा वसन्तीति वस्तुत्वम् । तत्र धर्मा द्रवन्ति धर्मव्यत्यासे चासौ धर्मो स्वरूपान्तरे द्रवतीति वा तस्य द्रव्यत्वम् । धर्मसमुदाय एवायं पुरुषैरर्थ्यते न तु धर्मिणमगृह्यत्वा धर्मं ग्रहीतुं शक्नोतीत्यस्यार्थत्वम् । धर्मत्वेऽपि धर्माश्रयत्वाद्धर्मित्वम् । तस्मिन् धर्मिणि ये धर्माः समवयन्ति ते पुनर्गुणधर्मभावादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । तेषां समवायश्चैकात्म्येनावस्थानम् ।

लोकव्यवहारे च समवायस्य प्राधान्यतदनुरोधेन तदन्तः प्रतिष्ठानामर्थानां गुणत्वम् । समवाये चैते ध्रियन्ते तैर्वा समवायो ध्रियते इत्येषां धर्मत्वम् । तैरेव सद्भिस्तद्वस्तु तदित्यवस्तु बलक्षण्येन भवतीत्येषां भावत्वम् । सर्वेषां वस्तुधर्माणां

समवायेन सत्ताग्रहणं सत्तैव वा भावः । तात्स्थ्यात्तदनतिरेकाच्चासौ समवायोऽपि भावशब्देन सत्त्वशब्देन चोपचर्यते इत्यन्यदेतत् । एते वस्तुधर्मा पञ्चधा व्यवच्छिद्य-
गृह्यन्ते—प्राथम्यभावाः, प्रयोजकभावाः, स्थायिभावाः, व्यञ्जकभावाः, सत्त्वारिभा-
वाश्चेति । तत्रैतेषु सर्वेष्वेव धर्मेषु कश्चिदेको धर्मस्तदितरेषां सर्वेषामाश्रयीभूया-
ऽवतिष्ठते । तदुपकारकत्वेन चान्ये धर्मास्तत्रोपनिष्ठन्ते सोयमेकस्तत्राश्रयभावः ।
तत्रात्र-संश्रमते वस्तुन्यग्नेरप्यश्रमते वस्तुनि सोमस्य वायुश्रमते वस्तुनोन्द्रस्य
तेजः संश्रमते वस्तुन्यादित्यस्यालम्बनत्वात्तस्य तस्य तत्र तत्राश्रयभावत्वम् ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं मे आसन् ।

इति मन्त्रवर्णकमनुरुध्यता तु सर्वत्रैवान्नेरेवाश्रयभावत्वमिति मतमेतत् ।
अथवा विप्रकीर्णत्वात्तत्र तत्र भिद्यतेऽयमाश्रयभाव इति भाव्यम् । अथ—

सवित्रा प्रनवित्रा, सरस्वत्या वाचा, त्वष्ट्रा रूपैः पूषणा पशुभिः, रिन्द्रे-
णास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणो नोजसाऽग्निना तेजसा, सोमेन राज्ञा, विष्णु-
ना दशम्या, देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ।
(शु० य० वे० १०.३)

इत्येवमादिमन्त्रबोधितानां शरीरगतभिन्नभिन्नकर्माधिकारविनियुक्तानां
तेषां तेषां देवानां प्रयोजकभावत्वम् । प्रयोजकत्वं च "सोमो राजा वरुणो देवा
धर्ममुवशच ये । ते ते वाचं सुवन्ता तेते प्राणं सुवन्ता तेते चक्षुः सुवन्ता तेते श्रोत्रं
सुवन्ताम्"—इत्यादिमन्त्रैरुपलक्षणविधया तत्तद्दर्शविशेषान् प्रत्येवानुसन्धेयम् ।
अतएव—सोमस्य त्वा ह्यग्नेनाभिपिञ्चमि, अग्नेस्तेजसा, सूर्यस्य वर्चसा,
इन्द्रस्येन्द्रियेण, मित्रावरुणयोर्वीर्येण, मरुताभोजसेति । एवमादिमन्त्रैः सोमाद्याधि-
देवतानामध्यात्म धुम्नादिधर्मरूपेण परिणतादस्यत्वमेव तत्तद्दर्शप्रयोजकत्वं
बोध्यते । एत एव च देवप्रयुक्ता धर्मस्तिदात्मनः स्वभाव इत्युच्यते । तस्य
द्वैविध्यमाहोज्ज्वलदत्तः —

बहिर्हृत्वनपेक्षी तु स्वामावोऽथ प्रकीर्तितः ।

निसर्गश्च स्वामावश्च इत्येष भवति द्विधा ॥

निसर्गः सुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते ।

अजन्यस्तु स्वतः सिद्ध-स्वरूपो भाव उच्यते ॥

एतत्संस्कारात्मकनिसर्गसिद्धधर्ममेवाध्ययनतपश्चर्यायोगाभ्यासादिकर्माप्यु-
पयुज्यन्ते इत्यप्यवधेयम् । अथ उपादानद्रव्याणि स्थायिभावाः यथा घटादीनां
भृदादयः, शरीरादीनामन्नादयः । एते त्रयोऽप्यात्मभावाः । तत्राप्याश्रयभावो
जीवात्मा, प्रयोजकभावोऽन्तरात्मा । स्थायिभावो भूतात्मा । यत्तत्ताद्योना यस्य

सत्ता स तस्यात्मा । स च प्रत्यर्थं त्रेधेति तत्र तत्रोपेक्ष्यम् । अथ येऽनात्मभूता अप्यपृथग्भूता विशेषतो व्यभिचारिणोऽपि सामान्यतो नित्यानुगतवाह्यार्थास्तेऽवच्छेदका व्यञ्जकभावा दिग्देशकालसवित्संख्यापरिमाणासाधर्म्याणि । एतैरवच्छिन्नमेव किञ्चिद्वस्तु व्यज्यते ।

तत्र परिमाणं नामावयव सन्निवेशानुरोधेन जायमानमणुत्वमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपम् । साधर्म्यं तु समानद्रव्यगुणकर्मकत्वम् । नैतान्यनपेक्ष्य वस्तु स्वरूपं धत्ते इत्यवच्छेदकानामेतां तद्वस्तुच्छन्दस्त्वमिष्यते । अथान्ये व्यभिचारिणः सर्वे धर्माः संचारिभावाः । यथा आर्द्रत्वोष्णत्वजलवेपभूपादयः सांयोगिकार्थाः । एतेऽप्यनात्मभूता एव । तेषां सत्त्वासत्त्वयोस्तद्वस्तुस्वरूपस्य तदस्थत्वात् । तदित्यं प्रत्यर्थं धर्माणां पञ्च प्रकरणानि ।

परे तु चतुर्थप्रकरणस्थां संविदं पृथक्कृत्य फलितागन्तुकक्रियां चापेक्ष्य सप्तप्रकरणान्याचक्षते । तथाहि—घटपटादिः शब्दः संविदा प्रतिपन्नः स न दिग्देशकालसंख्यावदर्थः सह सम्बद्धः । शब्दार्थयोरसम्बन्धेऽप्यर्थप्रत्ययस्य सामयिकत्वात् । यश्चासम्बद्ध एव सम्बद्धवद्धर्मो भवति सोऽतिरिच्यते सर्ववर्मन्म्यः । एवं क्रियापि कदाचिदनुभूयमाना तन एवोत्पद्य तत्रैव विलीयते, सापि सर्वविलक्षणो धर्मः । तस्मात् सप्त प्रकरणानि पिण्डधर्माणामिति सिद्धम् ।

यद्यपि च सर्व एवैते प्रकरणस्या धर्मास्त्रिविधा एव, अस्तीमे पिण्डरूपाः स्युः अस्तीमे अतिशयरूपाः स्युः अस्तीमे क्रियारूपाः स्युः । न चतुर्थी विधा भवति । अथापि स्वस्वरूपापेक्षया त्रिविधा एव ते पिण्डसम्बन्धापेक्षया पञ्चधा परिच्छिद्यं कस्मिन्पिण्डे सन्निविष्टा भवन्तीति विवेक्तव्यम् । अत्र पञ्चमप्रकरणस्थो धर्मोऽनवरतं परीक्षणीयः । स एवाभ्यासेनाराध्यमनाश्चिरमुपसन्नस्तृतीयप्रकरणो द्वितीयप्रकरणो वा प्रविश्यात्मानं विगुणयति रूपान्तरेण परिणमयति प्रकृतिविपर्ययात् सुखाय च परिणमते दुःखाय च । स तदानीमनपाक्रियमाणः क्लेशसाध्यो भवति । तस्मात्पञ्चमे प्रकरणे स्थित एव स निराकर्तव्यो वा समादत्तव्यो वेति परीक्ष्यम् । एष पञ्चमतृतीयद्वितीयप्रकरणस्था धर्मा मात्राण्वदेन मात्रास्पर्शण्वदेन चोपचर्यन्ते—इत्यपि बाध्यम् । तान्येतानि पञ्च धर्माधिकारप्रकरणानि ।

अथ ये चेमे पञ्चमु पिण्डधर्मप्रकरणेषु चतुर्थप्रकरणपदार्था अवच्छेदाख्यास्ते त्रेधा विभज्य शब्दार्थसमवायकरणे वाच्यतावच्छेदका भवन्ति । तथा हि—दिग्देशकालसंवित्संख्याप्राधान्येन गृहीतास्तेऽवच्छेदा इतरे गुणा वा तद्वस्तुनो व्यक्तिः । एतेषां भेदकानां भेदादेव पृथगात्मत्वापचारात् । अथ परिणामप्राधान्येन गृहीतास्ते तद्वस्तुन आकृतिः ।

एभिरेव भेदकगुंहीतैरस्तीदमिदमिति बुद्धौ तदाकरणात् । एव साधर्म्य-
प्राधान्येन ग्रहणे त तद्वस्तुनो जाति । इतरकालिकेतरघटाकाराकारितान्त —
करणवृत्त्या प्रत्युत्पन्नैस्तद्वटाकाराकारितान्त करणवृत्त सामान्येनादयात्तत्प्रया-
जकस्य तद्वस्तुगतसाधर्म्यस्य साधर्म्योपलक्षितपरिमाणादेशचकत्वाभिमानात् तत्र
साधर्म्या समानप्रसवप्रकारनिबन्धनमेवेह विवक्षितमित्यतस्तत्र जातिशब्दो रूढ ।
अत एव मृद्गवके गोमाजात्यनिरास । जातिरखण्डापाधिरिति तु केषां चिदपदार्थ-
वत्तन्नामात्रम् । एतासा व्यक्त्याकृतिजातीना समवायस्तु पदार्थ । भिन्ननामै-
कात्म्येनावस्थान समवाय इत्युक्तम् । तन्निरूपितैव च पदे शक्तिरभ्युपयते । तथा
च पारमर्पसूत्राणि—

“व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ । व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्ति । प्राकृति-
जातिलिङ्गाख्या, समानप्रसवात्मिका जाति । शब्दसमूहत्यागपरिश्रहसह्यावृद्धञ्च
पञ्चवर्णसमानुबन्धाना व्यक्तावुपचाराद्व्यक्ति । प्राकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्य-
वस्थानसिद्ध । व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीना मृद्गवके जाति ।”

तदित्य व्यक्त्याकृतिजात्याश्रये पदार्थे बहूना घर्माणा सद्भावेऽपि य
कञ्चिद्वेकमेवाश्रमुपादाय तत्सम्बन्धानुबन्धेन गुणितमर्थं ग्राहयितुं पदानि
सकेत्यन्ते । यथा मदोय श्वेत कृष्णकर्णो महारवस्तुरगः सुलक्षण-इत्यत्र
तत्सम्बन्ध श्वेतरूप कर्णकृष्णत्व शब्दमहत्त्व त्वरागति शुभलक्षणसम्बन्ध च
विप्रकीर्णं त तमर्थं निमित्तीकृत्य प्राकृतानां तेषां तेषां शब्दानामाकाङ्क्षावशात्
सामानाधिकरण्य भासते एवमेकमेवाश्रमुपादाय प्रवृत्तयोरपि हृन्दश्छादकशब्दयो-
राकाक्षाविशेषात् स्वरूपसरसकत्वस्य स्वस्वपतिरोभावकत्वस्य चान्यत्रान्यत्र
विषयीकरणाद् वैयधिकरण्य भासते । तदेवमुच्चावचा पदार्थमर्यादा भवता-
त्यप्यनुसन्धेयम् ।

अथाय पिण्ड प्रकारान्तरेण पुन पञ्चवधा विभज्यते मध्यविम्ब—
प्राणपृष्ठानि परिमण्डल च । यत्रैव कुत्रापि कञ्चित्पिण्डोऽनुभूयते तत्र सर्वत्रैव
पञ्च विभागा एत द्रष्टव्या । एभिरेव विभागैर्देवानां साहचर्यमुपभोगश्चोप-
कल्पते । मध्य चतुर्धा हृदय, नाभि, योनि, गर्भश्च । हृदयस्वान्तयोर्नाभिमूल-
योर्धोनिवृत्तयागर्मोदरयोश्चकार्थ्यम् । अत्र नाभिरेवैक मुख्य तत्रैव तत्पिण्डस्य
नदत्त्वात् । नहर्बन्धनकर्मण एवेणन्तत्वे सिद्धस्य नाहिशब्दस्य परोक्षवृत्त्या नाभि-
शब्दसिद्धिः । मूलश्च बन्धन कर्मण क्तान्तत्वेनान्तत्वे लावृत्तसमासे वा मूल-
शब्दसिद्धिः ।

इदं च विष्णोः स्थानमुच्यते । नाभिरेव वस्या चिदवस्थाया योनिर्हृदय
च । तत्र योनि प्रजापते स्थानम् । हृदय तु ब्राह्मणः । समवर्तुलवृत्तपिण्डे नाभि-

हृदययोनयो नातिरिच्यन्ते दीर्घवृत्तपिण्डे भिद्यन्ते । तत्र मण्डलत्रयसमष्ट्या नाभित्रयसत्त्वान्मध्यस्य नाभिश्चद्वत्त्वमर्थं सूक्ष्मोपकल्पितभागस्थस्य हृदयत्वं पादोपकल्पितभागस्थस्य योनित्वम् । अथ तदेतन्मध्यमनाभियोनिव्यासार्द्धकल्पितवृत्तान्तेः प्रदेशः सर्वो गर्भः । यत्रापि शून्योदरपिण्डो घटादिस्तत्रापि गर्भोऽनुवर्तते । स च सर्वतो दिग्भिर्गृह्यमाणत्वाद् गर्भ इत्युच्यते । अत एव स्थूलविन्दुः सूक्ष्मातिसूक्ष्मविन्दुश्च गर्भः स्यात् । नाभिस्तु सूक्ष्मातिसूक्ष्मव्यक्तो निरवयवत्वादनिरुक्तः कश्चिद्विन्दुः । एतच्चतुष्टयं प्रत्यर्थं भिन्नक्रमं चातिगहनार्थं चेत्यन्यत्र विजदीकरिष्यामः ।

अथ यदेतत् स्थानावरोधकतया कश्चित्पिण्डो दृश्यते तदेव तत्र विम्बम् । चक्षुर्गोलके स्वरूपावानेन परिस्फुटितत्वात् । यदि तु सूर्यादिविम्बं जलकाचादौ स्वरूपमावाय ततश्चक्षुर्गोलके स्वरूपमाघत्ते तत्र द्वे विम्बे दृश्येते । अतो व्यवहारार्थः शब्दभेदः प्रवर्तते । जलस्थं विम्बं प्रतिविम्बशब्देन स्वस्थं विम्बं जलविम्बहेतुत्वाद् विम्बिशब्देनाख्यायते । विम्बशब्दत्वं तूभयोरपि दृश्यत्वान्न व्याहन्यते । अथैतस्माद् विम्बाद् विम्बनाभेर्वा सर्वतो दिक्षुप्राणाः प्रसर्पन्ति स यावदत्र प्राणस्तावत्प्राणाः प्रसर्पन्ति । क्षुब्धविम्बस्य नातिदूरं महापिण्डस्य चातिदूरमित्यूह्यम् । तं च प्राणज्योतिर्मया वा हिरण्मया वा वातमया वा रसमया वा सर्वाधारभूतलक्षणशक्तिमया वेति न निर्द्धार्यते । यदस्तु तदस्तु । एत एव प्राणास्तद्वस्तुनो रूपमिति तु निःसन्दिग्धम् ।

यावन्तमेव प्रदेशमभिव्याप्य प्राणाः प्रवर्तन्ते तावत्येव प्रदेशो स्थितवता चक्षुष्मता तद्विम्बं दृश्यते । यद्विम्बात् क्रमेण दूरं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण तद्विम्बं पश्यन्नेवापगच्छति, गत्वा च यत्र देशस्थः पुनस्तद्विम्बं दूरत्वदोषादेव न पश्यति तदेतस्य पिण्डस्य पृष्ठम् । विम्बपृष्ठयोरन्तरालप्रदेशः प्राणपूर्णो गणितेनोपपाद्य संसाध्यः । पृष्ठपर्यन्तं तु तद्वस्तुनः स्वरूपनत्ताऽनुवर्तते । विम्बमपि प्राण एव । ते प्राणा अपि विम्बान्येवेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपयिष्यामः । सूर्यस्य प्राणाः क्रिरणशब्देन नाडीशब्देन चोच्यन्ते । नैऋतिवाः सर्वेषां प्राणा इति तत्र तत्रोपेक्ष्यम् । सर्वस्यापि वस्तुजातस्य विम्बं शीर्षम् । प्राणा अशीर्षा । पृष्ठं पादाः । आशीर्षपादं त्वेकं वस्तु भवति । तदेव परिमण्डलं सर्वघटितम् । तद्व्याप्तिः पृष्ठस्थानस्य चरमावयवप्रदेशमभिव्याप्य भवतीति वेदिकाः पश्यन्ति । तस्य पृष्ठं स्वस्थानेमहतोमहीयः ।

अथ विम्बाभिः क्रमेण ह्रसित्वा नाभिस्थानेऽणोरप्यणीयो भूत्वा न किञ्चद्भवति, विलीयते । एवं विम्बं स्वस्थाने महतो महीयः, अथ पृष्ठोऽभिमुखं क्रमेण ह्रसित्वा परिमण्डलस्थानेऽणोरप्यणीयो भूत्वा न किञ्चद्भवति, विलीयते । तदित्यमवारं च पारं च य एवार्थः कश्चिदणोरप्यणीयान्महतश्च

महीयान् स एवास्य जन्नोरात्मा प्रजापतिर्नाम । अत एव तस्य द्वेरूपे निरुक्त
आनिरुक्त च । स निरुक्तो यो महान् व्यक्त, स एव यन्शब्देन विष्णुशब्देन
चाख्यायते । अथ साऽनिरुक्तो योऽग्नीयानव्यक्त । स प्रजापतिशब्देनैव भूयसाग्नि
चयत, अग्निशब्देन च । एतदग्निविष्णुवारन्तरे सर्वे देवा । विम्बस्थानाधिकारी
तनूय कशिवदग्नि । तस्याष्टावग्निशेखरा वसवोऽधिदेवा । प्राणस्थानाधिकारी
त्विन्द्र । तस्यैकादशसोमशेखरा रुद्रा अधिदेवा । रुद्रपुत्राश्च मरुत सप्त सप्तका
अत्यधिदेवा । अथ पृष्ठस्थानाधिकारी वरुण सूर्यो वा तस्य द्वादशादित्या
वरुणादयोऽधिदेवा । अत्राग्ने साधिदेवतस्य स्थान विम्बाख्य भूलोक । इद्रस्य
साधिदेवतस्य स्थान प्राणाख्य भुवर्लोक । सूर्यस्य साधिदेवतस्य स्थान पृष्ठाख्य
स्वर्लोक ।

यावतासौ अन्नमय, तद्विम्ब पृथिवी, यावता चापोमय स प्राणाऽतरिक्षम् ।
यावता पुनस्तेजामयस्तत्पृष्ठ द्यौ । तदिदं विम्बमृक । प्राणा यजू पि । पृष्ठ
साम । बह्वर्थं चैतद्वैविध्यमन्यत्रोपपादयिष्यत । तदित्य पञ्च प्रकरणानि
पाठक्तो यज्ञ । यज्ञो विष्णु । विष्णुस्त्रया विक्रमन विम्बमित्येक प्राणा द्वितीय
पृष्ठ चेति तृतीय विक्रमणस्थानम् । तदित्य स्थूलातस्थूल च सूक्ष्मात सूक्ष्म च सर्वं
होद यज्ञ । अत एवाच्यते । विष्णुर्वैवाष्टिकमण । केचित्तु पुनरिहापि सप्तव प्रकर-
णानि भवन्ति चितिसंज्ञानात्याचक्षते । तदेतच्छ्रुतपथश्रुतो चितिकाण्डे सविस्तर-
मात्मानम् ।

अथ पिण्डद्वयवागो वक्तव्य तथाहि पृष्ठपरिधिस्पशं । किञ्चत्पृष्ठ-
स्पशं । यजु परिधिस्पश । विञ्चदयजु-स्पश । विम्बपरिधिस्पश ।
किञ्चदविम्बस्पश । समयनाभिस्पश । एकनाभिस्पश । एकविम्बस्पश ।
एकयजु स्पश । एकपृष्ठस्पश । विम्बयजु स्पश । विम्बपृष्ठस्पश । यजु पृष्ठ
स्पश । एतत्पुनर्द्वेधा एकप्राणयोग । प्राणजदगामश्चेति । एतत्सर्वं यथाय
थमूह्यम् । अन्यदपोह पिण्डं बहु वक्तव्यम् ।

एष च पिण्ड द्वधा-चेतना जडश्चेति । तदुक्तं चरके 'सेन्द्रिय चेतनद्रव्य
निरिन्द्रियमचेतनमिति ।' इन्द्रियाणि चान्त करणलक्षणानि बहि करणलक्ष-
णानि च द्विविधान्यपि ज्ञानप्राधान्यात् त्रियाप्राधान्याच्च पुनर्द्विविधानि । अथवा
पिण्ड पञ्चधा-अण्डज, ऊर्मज, उद्भिन्न, खनिजश्चेति । पुन पिण्डो द्वधा-
अणव स्वन्धाश्च । अणव एव सघातन स्वन्धा भवति । स्वन्ध एव च भेदेना
णवो भवन्ति । सघातभेदाभ्यां जगत प्रवतत । पुन पिण्डा द्वधा भूत चाभूत च
पृथ्वीजलतजावायुकाशानि भूतानि । कालदिगा ममनास्यभूतानि । अत्राकाश
शब्दघनपिण्ड । अथवा पिण्डाद्वधा भूतश्चाभूतश्च । पृथ्वीजलतजावायुमन मि
भूतानि आकाशकालदिगात्मानोऽभूतानि ।

प्रकारान्तरेण पिण्डस्त्रेधाथर्ववेदे व्याख्यातः—आपो वाता औषधयश्चेति । आपो रसप्रधानाः । वाता वायुप्रधानाः । औषधयो घनीभावप्रधानाः । अथवा पिण्डस्येते त्रया भेदास्ताण्ड्यश्रुती तेजोऽवन्नशब्दरूपचर्यन्ते । तेजांसि विरलावयव-द्रव्याणि वाय्वादीनि । आपस्तरलावयवा जलादयः । अन्नानि निविडावयवानि मृदोषध्यादीनि । अन्यथा वा पिण्डस्त्रेधा—उपरितनः, मध्यमः, अधस्तनश्चेति । देवासुरप्रेत्याप्यप्राजापत्यगान्धर्वराक्षसपेशाच्चा अष्टौ देवसर्गसम्बन्धादुपरितनाः । मनुष्यो मध्यमः । पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावराः पञ्च तिर्यग्योनयोऽधस्तनाः ।

प्रकारान्तरेण पिण्डो द्वेधा—चरश्चाचरश्चेति । चराचरी जङ्गमस्थावरी जगत्स्थिवांसी त्रसस्थाश्चेत्यनर्थान्तराणि ।

अथवा पिण्डस्त्रेधा—जीवो मूलं धातुश्चेति । संज्ञाप्रधानो मनुष्यादिर्जीवः । अन्तः संज्ञो वृक्षादिमूलम् । निस्संज्ञः प्रस्तरादिर्धातुः । इति पिण्डसमादेशः ।

५. अथातिशयविवेचनम्

अथातिशयाधिकारेण किञ्चिदुच्यते । स्वस्य प्रदेशस्य वाम्युच्चयोऽतिशयः । स च सूक्ष्माणुप्रसररूपः । स चतुर्द्धा—अन्तः प्राणरूपो, बहिः प्राणरूपः, वज्जनरूपो, मलरूपश्च । अन्तः प्राणरूपो यथा—पिण्डीकृतचूर्णादिषु स्नेहादिः, वलोत्क्षिप्तलोष्टादावुत्क्षेपणवलादिः । इदं द्वयमग्निदेवतारूपम् । बहिःप्राणरूपो यथा—रूपरसगन्धस्पर्शादिः स हि प्राणीन्द्रियपर्यन्तमनुक्रममाणो रूपरसादिवृद्धि-प्रयोजको द्रव्यविशेषः । व्यञ्जनरूपो हि सितोदकसीध्वादिषु सिताभृङ्गादिः, मलरूपस्तु बहिरैवोपसीदति यथा शरीरवस्त्रादी मालिन्योपसंक्रमः । यथा वा रवतवस्त्रादौ रागोपसंक्रमः ।

अथ प्रकारान्तरेणायमतिशयस्त्रेधा—नित्यः, अनित्यः, बौद्धश्च । प्रकृतिजन्यो नित्यः । संस्कृतिजन्यस्त्वनित्यः । स पञ्चधा—आक्रमितः सांक्रामिकः आवेशजः परकारितः स्वसंभूतश्चेति । यत्र बलवत्प्राणस्य स्वव्याप्यप्रदेशान्तःपातिनि द्रव्ये बलसंचारः स आक्रमितः । यथा लौहखण्डे चुम्बकबलाक्रमणम् । यथा वा जवाकुसुमसन्निहिते स्फटिके रागोपसंक्रमः । रक्तहरितकाचान्तरिते सौरप्रकाशे च रक्तहरितत्वादिरित्येवमादिः । यत्र तु परसंसर्गात्तिद्वगतं द्रव्यं किञ्चिद्व्यभिचारान्यस्मिन् संचरित तत्सांक्रामिकम् । यथोष्णजलसंसर्गाद्धातुपात्रमुष्णं भवति । तदिदमुष्णजलत्यागेपि कस्मैचित्यकालायोष्णमवतिष्ठते ।

अथायमावेशजो यत्र सर्वात्मना किञ्चिद्द्रव्यं किञ्चिद्द्रव्येऽभिनिविशते । यथा सितोदके सितादिः, ज्वरावेशो भूतग्रहाद्यावेशश्चोदाहरणम् । परकारितो यथाबहिसंयोगेनाङ्गारादौ श्यामता भवति । पिण्डीकृतचूर्णादिषु जलसंयोगेन

स्नेह क्रियते । एव शिल्पिना कृता काष्ठदिपु नानाकाराश्चोदाहरणम् । स्वसंभूतो यथा-वेगो गतिक्रमेण स्वयमुत्पद्यते । वस्त्रपत्रादीना माटनेऽभ्यासान् स्वय तद्रूपत्वा-वस्थानसिद्धिश्चेत्येवमादि ।

अथ बौद्धो बुद्धिजन्य स त्रेधा-बुद्धौ केनाऽप्यन्धेन निमित्तन जायमान एक । बुद्ध्या निमित्तभूतया अन्यत्र क्वचिद्द्रव्ये जायमानो द्वितीय । विषयीभूतद्रव्य-सयोगाद् बुद्ध परिणामविशेषस्तृतीय । आद्यो यथा-शृङ्गारवीरकरुणाद्भूत-हास्यमयबोभत्सरीदृशान्तिप्रमादिरूपो बुद्धचानिश्चयोऽचिरविश्रमो । ससर्गवशाद्-बुद्धिमालिन्यतीव्रतादिधर्मादिरूपदिचरविश्रमो च । अथ द्वितीया यथा-भ्रमरीकीट-ध्यानविशिष्टशब्दसम्बन्धेन मर्कटीकीटादभ्रंभरीरूपत्वम् । समयचित्तबलसयोगाच्च परस्य रुग्णत्वमारोग्य च । अथ तृतीयो यथा-अनेकद्रव्यविषयतया द्वित्वादिसरया-बुद्धि । रूपरसादिवुद्ध्युदयप्रयोजकवस्तुगुणविशेषसयोगाद्रूपरसादिवुद्ध्युदयश्च । अथ च तृतीयोऽतिशया बुद्धिमात्रनिष्ठाऽपि बुद्धिविषयद्रव्यान्यन्यतया व्यवहियत । एवमन्यत्रापि सर्वत्र यथायममूह्यम् ।

यदपि उपेक्षाबुद्ध्यनालम्बिनया बुद्ध्या यत्किञ्चिद्विषयानुभवे तत्र बुद्धौ तद्विषयाकार सस्कार आधीयते सोऽप्राथमिकल्पिका बौद्ध । तत्र चत्वारि निमित्तानि भवन्ति । नाम स्थापना द्रव्य भावश्चेति । गोपाल इति नाम्नि श्रुते तत्सम्बन्धमाहात्म्याद् बुद्धौ तदाकारो भवति, तदेतन्नामद्रव्यम् । सुप्तोत्थानदश-नान्नास्ति पिण्डसम्बन्धप्रतिपत्ति एव गोपालचित्रदशनाद् बुद्धौ गोपालाकारादय, प्रतिमादर्शनाद्वा, तदेतत्स्थापनाद्रव्यम् । गोपालसम्बन्धितया चित्रगृहीतस्या-वयवादे, साधौगिकस्य वाथस्य दशनात्तदाकारादय-तदेतद् द्रव्यद्रव्यम् । अथ गोपालस्यैव दर्शनात्तदाकार इति भावद्रव्यम् । एतेषा चतुर्णामाकारोदयप्रयो-जकतया कथंचिदभेदमभ्युपगच्छन्ति । अर्थतद् गोपाल शरीरभावद्रव्य वा द्रव्यद्रव्य वा स्थापनाद्रव्य वा गोपालस्येति विवक्षाधीनम् ।

अथान्यथाप्ययमतिशयस्त्रेधा-रागो द्वयो माहृश्चेति । प्रवृत्तिक्रियाप्रयाजको-रागः । निवृत्तिक्रियाप्रयाजका द्वय । स्तम्भक्रियाप्रयोजका माहृश्च । एतेषा मोक्षप्रतिद्वन्द्वतया प्रातिकूल्यविवक्षणाद्यापशब्दनापचार । अथवा अतिशयो द्वधा-आत्मभूताऽनात्मभूतश्च । तदाथयभूतनाप वा गृहीतश्चेत् स आत्मभूत । अगृहीत केवल तत्रोपसन्नश्चेत् स दीधकानमवस्थाय क्रमेणात्मसाद् भूत्वा तत्रा-त्मभूता भवति । आत्मभूतो हि प्रसवधर्मा भवति । दार्ढ्येण कालेनापहृन्ममानाऽपि स्वसन्नानमवस्थार्यैव नश्यति । अनात्मभूतस्तु रोगवत् क्षणचित्कालेन स्वयमवा-त्मीयति, निराकरणाच्चेति भाव्यम् । अनात्मभूतो द्वेधा क्षणान्तरश्च क्रियात्मा । चिरान्तरश्च कपायात्मा च । आत्मभूताऽपि द्वधा-स्वभावा निसर्गश्चेति ।

अथारम्भाधिकारेण किञ्चिदुच्यते-आरम्भ क्षोभ, चेष्टा, क्रियेत्यनर्था न्तरम् । इय हि क्रिया तावच्चतुर्धा-स्वीया परकीया सामान्य अपूर्वा च । यत्र

नोदनापि देवसयोगान्नातिरिच्यते । एषु कतिपयानामेव जडक्रियासु निमित्तत्वं न सर्वेषाम् । एतच्चोपरिष्ठादृश्यते । क्रियारूपं तु सर्वत्र प्रागवगाहिनदेशत्याग एव । यथ क्रियाफल द्वेधा—सुखदुःखमोहात्मकवेदनीयातिशय , त्रियाफलजननानुकूल-
क्रियातिशयश्च । तत्र मोहेतरवेदनीयातिशया न पुन किञ्चित्क्रियाफल जन-
यतीत्यपवर्गो भवति ।

तत्र ह्यतिशय सुखक्रियाबीजरूपं सुखानुभवात्मिका क्रिया जनयति केवलं
न तु तत्र क्रियाफल पुनस्तत्क्रियाबीज किञ्चिदुत्पादयतीतिनिश्चयः भवति ।
अन्यत्र त्वन्योतिशयो मुरयो वा गुणः ता क्रिया जनयति या त्रिया किञ्चित्ता-
क्रियाफलमुत्तरक्रियासञ्चाराय जनयति स एव बन्धः , तत्राभ्युदयो भवति । यतो-
ऽभ्युदयनि श्रेयससिद्धिः स धर्मः । स च क्रियाया बीजमूलनिमित्तात्मकश्च क्रिया-
त्मकश्च । बीजाद्यनपेक्ष्य क्रियारूपासिद्धः । क्रिया विना च बीजादिनोऽपि क्रिया-
फलासिद्धेः ।

अत एव बन्धस्यातिशयरूपस्य क्रियाफलरूपत्वात्तत्र क्रियायाः कारणत्वे-
ऽभ्युपगम्यमानेऽपि नापवर्गं प्रति क्रियायाः कारणत्वमपनिपदाः पश्यन्ति । अप-
वर्गस्य क्रियाफलत्वेऽपि आत्मन्येव विलयनात् तस्य क्रियाफलरूपातिशयरूपत्वा-
सम्भवात् । अथवा न क्रियाया अपवर्गरूपत्व किन्तु विज्ञाने चिद्वशे क्रियाविलयन-
फलितस्त्वमतएव क्रियाफलमेवेत्यपरे पश्यन्ति । उभयथापीदं शक्यते वक्तुम् ।

अथान्यः प्रकारः—सर्वाप्येषा क्रिया त्रेधा—यज्ञो दान तपश्चेति । यथार्थना
परिताप्य सुवर्णं परिशोध्यते विशुद्धं च तत्सावर्ग्यं याथातथ्येन गृहीत्वा सुशोभते-
एवमेव यमनियमाभ्यां परिताप्याध्यात्मं परिशोध्यते विशुद्धं च तत्स्वधर्मं याथा-
तथ्येन गृहीत्वा सुशोभते, तदयं यमनियमसंसर्गस्तपः । यथा हि चुल्ह्यामग्नेरपरि-
स्थापिते पाकपात्रे जलान्नप्रक्षेपश्चेत्तस्यैव पाको भवति पाकपात्रस्य तदात्यल्प-
दाहः ।

अथ यदिनाम्नजलप्रक्षेपे तदा सर्वेणाऽग्निबलेन पाकपात्रस्यैव दाहः प्रसज्जते
पाकपात्रविलिप्तस्य वार्थस्य, एवमेव यदि नित्यं प्रत्यवसीयते तदाऽभ्यवहृतार्थस्यैव
जाठराग्निना पाको भवति । शरीरस्य तदात्यल्पः शोषः । अथ यदि नाम्यवहृ-
यते—सर्वेण जाठराग्निबलेन शरीरान्तः करणस्यैव शोषः प्रसज्जते शरीरान्तः
करणानुगतस्य वार्थस्य । तदित्यं यदि दुरितातिशयलेपः कथञ्चित्सजातस्तदा
तदुपशोभार्थमनशनं भवति । तथा च तस्य दुरितस्य तावच्छोषो भवति । अथ
शरीरान्तः करणशोषस्तु प्रवृत्तिलक्षणधर्मवता नानुष्ठयः । अघर्मत्वात् । निवृ-
त्तिलक्षणधर्मवता त्ववश्यमनुष्ठेयः धर्मत्वात् । तदित्यं बालवृद्धातुरैर्विना नियम-
बन्धप्रयुक्तं चान्द्रायणाद्यनशनञ्चतमेव तपः, अथ च क्षेत्रस्यतृणाकण्टकाद्यपमा-
रणवत् शरीरान्तःकरणस्य क्षेत्रोकरणसंस्कारः । अथवा यथोपज्ञजलसयो-

जितानि तन्दुलाद्यन्नजातानि महाचिः संयोजितानि लोहादिकठिनद्रव्याणि वा मार्दवाद्यपूर्वगुणमर्जयन्ति एवमेव नियमाग्निसंयोजितानि संयमाग्निसंयोजितानि वा शरीरान्तःकरणादिद्रव्याणि यत्किञ्चिदपूर्वगुणं शान्तिप्रधानमर्जयन्तीति तादृशपरिपाकसाधनं तपः । तथा च स्वस्मिन्नसतोऽपेक्षितस्यार्थस्यान्यतो ग्रहणं तपः ।

एवमन्यतो ग्रहणार्थं क्षेत्रीयकरणमपि तपः, इत्युक्तम् । अथ स्वस्मिन् सतोऽर्थस्यान्यस्मैतदपेक्षावते समुपयुक्तपात्राय समर्पणं दानम् । अवश्यं हि सर्वेणापि किञ्चिदुपसृज्यते । किञ्चिच्चानुपलं विसृज्यते इति प्रकृतिः । तत्र यद्यपेक्षितोर्थमुपसृज्यते अपेक्षमाणाय च विसृज्येत तत्तर्हि जगतो महानुपकारः साधितो भवति । परस्पररोपकार्योपकारकभावेन च वर्द्धमानादेकतावलात्सर्वो बलवान् भवति । न पुनः क्वचिदजीर्णतादोषः क्वचिद्वा दीनतादोषः प्रभूयानर्थोपसम्पद्यते ।

सर्वश्च लोकः प्रसीदति यथा शिरो बुद्धिज्ञानप्रदानेन वक्षः प्राणोत्साहप्रदानेन मध्यमन्तरसप्रदानेन चरणादिकं तूपरितनत्रितयपरिचर्यासुखप्रदानेन परस्परमुपकुर्वाणाः परस्परद्वारा स्वमनुगृह्णन्ति परस्परप्रातिकूल्येन तु सर्वे नश्यन्ति, एवमेव ब्राह्मणो बुद्धिविज्ञानप्रदानेन क्षत्रियः प्राणोत्साहप्रदानेन वैश्योऽन्तरसप्रदानेन शूद्रस्तूपरितनत्रितयपरिचर्यासुखप्रदानेन परस्परद्वारा स्वमनुगृह्णन्ति परस्परप्रातिकूल्ये तु सर्वे नश्यन्ति तस्माद्दानं तपश्चसर्वसाधारणो धर्मः । उपलक्षणा-
मेतदभयदानभूमिदानधनदानादीनामित्यूह्यम् ।

अथ यदेव किञ्चिद्दृश्यजुःसामसाध्यमग्निप्रयुक्तं कर्मजातं स यजः । एवेदं सर्वं यच्च किञ्चिद्दृश्यते । अग्निपोमात्मकं जगत् । अग्नी सोमो हूयते । अग्निः सोममुपभूङ्क्ते उपभुञ्जान एव चानेकान्देवानुपभोजयति तदुपभोगकाल एवायं तत्तदर्थप्रतिभासः । उपभोगान्तरं त्वग्निना परित्यक्तं तद्विणीर्णं मृतं भवति सोऽयं सूर्यादागतोऽग्निरेव सर्वस्य जीवात्मा चन्द्रादागतः सोम एव सर्वस्य भतात्मा । अथ दिव्यरोचनाप्रदेशादागतो देवकलाप एव सर्वस्यान्तरात्मा । येऽप्यनात्मभूना धर्मास्तेऽप्येत एवार्था अग्निभेदादुपचयन्ते इति सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यम् । अथ यत एवायं सर्वोऽपि प्राकृतो यजः तत एव संस्कृतोऽपि यजोऽनुष्ठीयते । यज्ञाद्वि यज्ञा प्रभवन्ति प्राकृतयज्ञ विदुषा तद्विधिमनुसृत्यैव क्रियमाणेन यज्ञेन सर्वे कामा यथेच्छ साध्यन्ते । यज्ञो हि दान यज्ञो हि तपः । सर्वं कर्मवात्र परिसमाप्यते तस्माद्यज्ञ एव श्रेष्ठतमं कर्म ।

६. पुण्यपापविवेचनम्

उपदिशन्त्याचार्याः—‘स्वधर्मोऽनुष्ठानतव्यः इति । तत्र न जायते कोऽयमनुष्ठानपदार्थ इति । स्वसाध्यं साधयेत् स्वकर्तव्यं कुर्यादित्येवस्व ह्ययार्थमभिप्रयन्ति,

स कथं नाम साधोयान् स्यात् । यावता क्रियानिवृत्तो तिष्ठति प्रतिपन्नः । क्रिया च नामेहाभिप्रेयते तिष्ठतिशब्देन । अत्रोच्यते—

अनुरत्र लक्षणे, सान्य लक्ष्योक्त्याऽन्तः करणम्यावस्थानमनुष्ठानम् । यदनयाऽन्तः करणस्थित्या लक्ष्योक्रियते तन्नूनमनया स्थित्या विषयोक्रियते, अत एवेदमनया विशिष्टक्रियेऽपि सतं भवतीति विशिष्टक्रिया प्रति कर्मता भजते । अत एव चाकर्मकोऽपि तिष्ठतिविशिष्टक्रियापेक्षः सकर्मको भवति । तत्र स्वधर्ममनु त्वया स्यात्तव्यमिति वक्तव्ये स्वधर्मस्त्वयाऽनुष्ठानव्य इत्युपदिशन्त्याचार्या । तत्र हि यः कश्चित्किञ्चिदर्थं साधयितुमध्यवस्यति तस्योपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तममुष्मिन् साध्ये चित्तवृत्तिराश्वस्य विश्राम्यति, तदिदं साध्यमनुमृत्य चित्तावस्थानमेव साध्यामनुष्ठानं भवति ।

अत्रेदमपि बोध्यम् । साध्यानुष्ठानान्तरं साध्यानुष्ठानं भवति । यमर्थमनुतिष्ठति । नियमनोऽनुष्ठानात्प्राक् तमर्थमनुभवति । तदर्थमभिमुख्येन प्रवृत्तिश्च तस्यानुभवः । न चानुभवनमन्तराऽनुष्ठानं सम्भवति । अनुभवनं ज्ञानम् अनुष्ठानं क्रिया । ज्ञानपूर्विका च सर्वा क्रिया साधोयमी भवति । ज्ञानं हि वेदः, क्रिया धर्मः । वेदपूर्वकं सर्वो धर्मः साधोयान् भवति । किन्तु यः यमर्थमनुभवति तं तमर्थमनुतिष्ठत्येवेति न व्याप्तिः । उत्पन्नं हि सुखमनुभवति केवलं न त्वनुतिष्ठति । सुखमनुभवप्यनु सुखहेतुमनुतिष्ठतीति दृश्यते यद्यपि किञ्चिदर्थमनुचितं भवति च तिष्ठति च, तथापि करणवृत्तीनां कर्तृवृत्तित्वप्रख्यापनस्य लोकप्रसिद्धत्वाच्चित्तवानपि ततो भवति च तिष्ठति च ।

यथा चक्षुः पश्यति, पादश्चलति, कर्णं शृणोति, मनः सङ्कल्पते, इत्येतावतैव स पुरुषोऽपि पश्यति चलति शृणोति सङ्कल्पते, चेति व्यवह्रियते अयमनस्कं प्रत्याह—‘नायमिहेदानीं तिष्ठति’ । एवमेवास्य चित्तं तिष्ठतीत्यत एवायं पुरुषोऽपि साध्ये सन्नद्धः साध्यमनुतिष्ठतीति युज्यते वक्तव्यम् । तथा चेदं करिष्यामीति व्यवस्य यत्र साध्येऽसौ तिष्ठति सोऽयं साध्योऽर्थोऽनुसरणस्थानं भवतीत्यनुष्ठेय इत्युच्यते । तत्र चास्य समाधानमेवानुष्ठानमुक्तम् ।

इदमनुष्ठेयमनुष्ठानं बोधयामप्युच्यते वृत्तं चरितं च । यत्र वर्तते तद्वृत्तम् । यत्र चरति तच्चरितम्, चरणं वा चरितम् । अधिकरणे भावे च प्रत्ययो द्रष्टव्यः । यदेव किञ्चित्कव्यर्तुमनुबुद्ध्या च कृत्या च तिष्ठति तत् खलु कर्तव्यं तस्य वृत्तं भवति चरितं च । या च वा तादृशं कर्ममनुदेवदत्तस्य स्थितिर्नाम, साऽपि तत्तस्य वृत्तं चरितं च भवति । अथवा यतश्चायमध्यवसायो नाम बुद्धिस्तत्र साध्यधर्माचरणे सञ्चरति वर्तते च, तस्मात्तदाचरणमाचरितं वृत्तं च

भवति । वृत्ते वा चरिते वा कश्चिदर्थोऽवश्यमधिक्रियते । यमर्थमधिकृत्यायं वर्तते चरति वा तदेतदस्य चरितः पदं भवति । पदं स्थानमित्यनन्याथम् ।

तस्मान्चरित्रापरपर्यायिमाचरितमेवास्य पुरुषस्य पदं प्रतिपद्यते । आचारिते हि कश्चित्पुरुषो वितिष्ठते प्रतितिष्ठति तत्रैव च स्थितोऽसी सवंधा प्रतिपद्यते । तस्मात् स्वयमाचरितमेवास्य जीवस्याजीवनं प्रधानं स्थानम् । तत्रानेन समान-पदत्वमाहात्म्येन चारित्र्यस्थानस्य भीमास्थानसाधर्म्यसिद्धयपदेन समुपगृहीतो भवति । य एवानुबन्धा भीमस्थाने भवन्ति तेऽविशेषादिहाऽपि चारित्र्यस्थानेऽनु-वृत्त्य द्रष्टव्या इत्यर्थो लभ्यते ।

भीमस्थानसम्बन्धे चेदं द्वयं पश्यामि—सर्वोऽप्यविष्ठाता स्वाधिष्ठानभूतस्य सादगुण्यवैगुण्याभ्यां फलविशेषं गृह्णातीत्यविष्ठातुरविष्ठानविशेषमापेक्षा सिद्धिरित्येकम् सादगुण्यवैगुण्ये चैतस्याविष्ठानभूतस्य भीमस्थानस्य स्वावि-ष्ठातृव्यक्तिविशेषसापेक्षमन्यथाऽन्यथा गृह्येते । नत्वेकान्ततः किञ्चिदपि स्थानं स्वरूपतः सदैव भवत्यसदैव वा । नेदं साधुत्वमसाधुत्व वा सत्तासिद्धोऽर्थः । किन्तु भातिसिद्ध एवायमर्थ इति सुनिभृतं प्रत्येतद्व्यम् । परीक्षकदृष्ट्या साधुत्वा-साधुत्वयोः सन्निरूपकपदार्थतया गृह्यमाणत्वात् । तस्मादधिष्ठानास्याविष्ठातृ-विशेषसापेक्षा सिद्धिरिति द्वितीयम् एतदुभयं चारित्र्यस्थानेऽपि यथायथं परिणो-नीयम् । तथाहि तावत्-अविष्ठानसापेक्षा सिद्धिः—

यदि कस्यचित् किञ्चिदपि स्थानं नुद्धमुदारं स्यात्,—परिष्कृतं स्यात्, स्वकीयं स्यात्, अनुपद्रवं स्यात्, तत्राऽसी निर्भयं स्थित्वा कृतकृत्यो भवति । यदि त्वस्य स्थानं पङ्क्तिं स्यात्, अत्युच्चमपि भित्तिवदनुदारं स्यात्, उदारमपि कण्टकाद्याक्रान्तमपरिष्कृतं स्यात् दशकोटादियोग्यत्वाद्वा भयावहमपरिष्कृतं स्यात्, अपरिष्कृतदुष्टवाद्यादिसंकुलं वा स्यात्, परिष्कृतमपि वा दस्युपाटञ्चरचौर-व्याघ्रानिःशङ्कावहुलं सप्राणवाधं स्यात् परोपभोग्यं वा स्यात्—न तत्र स्थित्वा कश्चित्पुरुषः कुशलो भवति । स्थित्वैव संगते, भयभीतो, रागाक्रान्तो भवति म्रियते वा । दण्डितो वा भवति । अनुताप वा चिराय गृह्णाति । न चाकारणं ज्ञानपूर्वकं पुनस्तादृशं स्थानं मीहते गन्तुम् । ततोऽवश्यं शुभं स्थानमाश्रयणाय नाशुभं स्थानमिति सार्वजनीनो निर्विवादः सिद्धान्तः ।

एवमेवं चारित्र्यस्थानेऽपि सर्वमायोजनीयम् । तथा चोद्देष्टारः शिक्षन्ते । 'नुद्धमुदारं परिष्कृतमनुपद्रवं स्वकीयं स्थानमास्थेयमिति' । एतदेव नूनमार्याव-र्तवृत्तिनां प्राचां महर्षीणामादेशरहस्यम् । न त्वेवं तादृशमाचरितमास्थेयं यदिह निःसारत्वात्कण्ट-गु स्यात् । समाजविरुद्धत्वाद् बहुभिरनुपादेयं स्यात् । अज्ञान-कल्पितानेकासदर्थमंकुलत्वादरफीनं स्यात् । लोकापवादराजदण्डादिप्रयोजकत्वात् सप्राणवाधं स्यात् । परकीयदेशकालगरोरावस्थाद्यनुकूलतया परोपभाग्यत्वेऽपि

स्वीयदेशकालशरीरावस्थादिप्रतिकूलत्वादनुपयुक्त स्यात् । ईदृशमेवानुचित चरितमातिष्ठमाना "कपूतचरण"शब्देन गृह्यन्ते, सम्यसमाजाच्च निकृष्यन्ते । ये पुनरेतद्विपरीतास्त एव रमणायचरणशब्देनाभिनन्द्यन्ते । सम्यसमाजे चात्कृष्यन्ते इति लोकस्थितिः ।

इदं तु पुनरत्रावधेयम् यदेव स्थानमेकस्योपादेयं भवति तदेवान्यस्य हेयम् । हेयं चान्यस्यापादेयं भवति । यदेव स्थानं शिष्टा अनुमादन्ते तदेव दुष्टा ऋतो-यन्ते । चोरा यदाश्रयन्ति साधवस्ततः पलायन्ते । मत्स्यादयो जलात्बहिर्निचरकालं न तिष्ठन्ति, बलात्स्थापिता केनचित्कालेन म्रियन्ते, जलात्तस्तु प्रसीदन्ति । मनुष्या पुनर्जलान्तर्गताश्चिरकालं न तिष्ठन्ति, बलात् स्थापिता केनचित्कालेन म्रियन्ते, जलाद्बहिस्तु प्रसीदन्ति । आत्मप्रच्छादनव्यासक्तानां भीरुमृगादीनां दशकौटादीनां वाऽपरिष्कृतमेव स्थानं मृग्यम् । दस्युचोरादीनां चैकान्तविविक्तविषमं प्रच्छन्नं च स्थानमत्यादरमुपादेयम् ।

यदेवाऽस्माकं परोपभोग्यत्वादग्राह्यं तदेवान्यस्य स्वोपभोग्यत्वात्सग्राह्यम् । दिङ्मात्रमेतत् । सर्वत्रैव तु सर्वमेवेदं स्थानं च भोग्यजातमनादिकं च व्यक्तिभेदानुकूलं च भवतीति तत्र तत्रोपेक्ष्यम् । तथा च भूमिस्थानं वा चारित्र्यस्थानं वा भोग्यजातं वा नत्वेकैकान्तं किञ्चिच्छुभमशुभं वा वक्तुं युज्यते । अपेक्षाकृतं तु सर्वं शुभमशुभं वा द्रष्टव्यम् । यदेव हि यस्यानुकूलं तत्तस्य शुभं भवति, तन्निष्पादनकर्म्मैव च पुण्यमित्युच्यते । यत्प्रतिकूलं तत्तस्याशुभं भवति, तन्निष्पादनकर्म्मैव च पापमित्युच्यते । शुभशब्देन सुखजनकमुच्यते, अशुभशब्देन दुःखजनकम् । अनुकूलवेदनीयं सुखम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । सुखजनकं शुभधर्मः । दुःखजनकोऽशुभधर्मः । शुभधर्मो धर्मशब्देन अशुभधर्मस्तु अधर्मशब्देनाख्यायते । सोऽयं धर्मो वा स्यादधर्मो वा-धर्मवैत्रिणो भवति । शुभत्वाशुभत्वे पुण्यत्वपापत्वे चानुकूल्यतारतम्याद्व्यक्तिपापेक्षं न तु त्रस्तुनियते । अत एव वदन् ध्यायन् ब्राह्मणेन क्रियमाणं पुण्यं शूद्रेण क्रियमाणं तु पापम् । क्षत्रियेण क्रियमाणं शस्त्रधारणं पुण्यं ब्रह्मणेन तु पापमित्यादिकं विविच्य द्रष्टव्यम् ।

अथाहुः यदेवमानुकूल्यप्रातिकूल्ययोः प्रतिव्यक्तिभेदाच्छुभाशुभे कर्मणो व्यक्तिसापेक्षं श्रम्युपस्थितं तत्तद्दिशि शिष्टोऽपि दुष्टोऽपि मित्येवमादयो व्यवहारा अप्यनवस्थितपदार्था उत्सन्नाभवेयुरिति । तत्रोच्यते । इदं ह्यानुकूल्यप्रातिकूल्यमुपकार्यभेदात्पञ्चधा विज्ञायत । विश्वानुरोधेन, समाजानुरोधेन, उत्कृष्टानुरोधेन आत्मीयानुरोधेन, स्वानुरोधेन चेति । तत्र विश्वमिति निरपेक्षलाभसाधारणमिष्टं प्रायम् । समाज इत्युपलक्षणम् । यः कश्चिद्वत् समानधर्मणा सद्यः स इहानुरोधो द्रष्टव्यः । उत्कृष्ट इति स्वरमादुत्कृष्टो महोपकारकत्वेन दृष्टः कश्चिदकोऽपि व्यक्तिविशेषः । स हि गुरुरा ब्राह्मणा वा राजा वाग्व्यो वाऽग्न्यहोरात्रिणाऽपि ।

आत्मीयन्तु कुलकुटुम्बमित्रादिः । स्वं तु कर्त्रात्मा सोऽपि त्रेधा—भूतात्मा वा क्षेत्रज्ञात्मा वा । प्रज्ञात्मा वा त्रिधा हि प्रतिशरीरमात्मा भिद्यते । यः करोति स स्थूलशरीराभिमानो भूतात्मा । यः कारयति स सूक्ष्मशरीराभिमानो ज्ञेयज्ञात्मा । यस्तु कर्तुंश्च कारयितुंश्च साक्षी स कारणशरीराभिमानो प्राज्ञात्मा । तदित्यं सप्तोपकार्यभिभवन्ति । तेष्वेतेषु परेषामप्रातिकूल्ये स्वानुकूल्यमनुरुन्धानाः शिष्टाः ।

परेषां प्रातिकूल्ये तु स्वानुकूल्यमनुरुन्धाना महादुष्टाः । पूर्वस्य परेषां चाप्रातिकूल्ये आत्मीयानुकूल्यमनुरुन्धाना शिष्टतोऽप्याधिक्येन शिष्टा विशिष्टाः स्युः । पूर्वस्य प्रातिकूल्ये तु तथाभूता विशिष्टतमाः । परेषां प्रातिकूल्ये तु तथानुरुन्धाना दुष्टाः । पूर्वेषां चाप्रातिकूल्ये स्वोत्कृष्टविशिष्टव्यक्त्यानुकूल्यमनुरुन्धाना विशिष्टतोऽप्राधिक्येन शिष्टायोग्याः स्युः । पूर्वेषां प्रातिकूल्ये तु तथाभूता योग्यतमाः । परेषां प्रातिकूल्ये तु तथानुरुन्धाना सामान्यदुष्टाः । पूर्वेषां परेषां प्रातिकूल्ये समाजानुकूल्यमनुरुन्धाना योग्यताऽप्याधिक्येन शिष्टा आप्ताः स्युः । पूर्वेषां प्रातिकूल्ये तु तथाभूता आप्ततमाः । परेषां प्रातिकूल्ये तु तथानुरुन्धानाः किञ्चिद्दुष्टाः । पूर्वेषामप्रातिकूल्ये विष्वानुकूल्यमनुरुन्धाना आप्ततोऽप्याधिक्येन अभ्यर्हाः स्युः । पूर्वेषां प्रातिकूल्ये तु तथाभूता अध्यर्हतमाः । विष्वानुरोधी हि जनः कदापि दुष्ट इति न प्रतिपद्यते । ततः पूर्वपूर्वानुरोधिनास्तु स्वपक्षपातदोषदूषिता भवन्तीति बोध्यम् ।

अथवा पुनरित्थमेतद्ब्रह्मव्यम् । अनुकूलवृत्तयः शिष्टाः, प्रतिकूलवृत्तयो दुष्टा इत्यस्ति पक्षद्वयम् । तत्र पुनरेकैकस्मिन् पक्षे तारतम्यं भवति । यथा

शिष्टपक्षे

(१) पूर्वप्रातिकूल्ये	परप्रातिकूल्ये	अनुकूलवृत्तयश्चेत्	शिष्टा	विभक्तिः ।
(२) पूर्वप्रातिकूल्ये	परप्रातिकूल्ये	"	शिष्टतमा	विभक्तिः ।
(३) पूर्वप्रातिकूल्ये	परप्रातिकूल्ये	"	दुष्टप्राया	विभक्तिः ।
(४) पूर्वप्रातिकूल्ये	परप्रातिकूल्ये	"	मध्यमा	विभक्तिः ।

दुष्टपक्षे

(१) पूर्वानुकूल्ये	परानुकूल्ये	"	दुष्टतमा	विभक्तिः ।
(२) पूर्वानुकूल्ये	परानुकूल्ये	"	दुष्टा	विभक्तिः ।
(३) पूर्वानुकूल्ये	परानुकूल्ये	"	शिष्टप्राया	विभक्तिः ।
(४) पूर्वानुकूल्ये	परानुकूल्ये	प्रतिकूलवृत्तयश्चेत्	शिष्टा	विभक्तिः ।

अत्रोक्तानां पञ्चानामनुरोध्यानां मध्यमेषु त्रिषु समाजोत्कृष्टात्मीयेष्वेवैतत्सर्वं यथावद् घटते । किन्तु स्वानुरोधे पूर्वप्रातिकूल्यं पूर्वानुकूल्यं वा नास्ति ।

विश्वानुरोधे च परानुकूल्य परप्रातिकूल्य च नास्तीति विशेषोऽनुसन्धेयः । अत्रैतेष्वष्टसु पक्षेषु शिष्टत्वदुष्टत्वपरामर्शः समाजभेदेन भिद्यते । यत्कर्मा ह्येकस्मिन् समाजे शिष्टत्वेन प्रतिपन्नं स एवान्यस्मिन् समाजे दुष्टत्वेन विगीयते । तत्र विश्वसमाजयोरपेक्षाकृतव्यक्तिवाहुल्यात्तदनुरोधो मुख्यः पक्षः । ततस्तदुत्कृष्ट-व्यक्तिविशेषस्य । स्वात्मीययो सम्बन्धानुगृहीतत्वेऽपि लोकसमाजे तदुपनन्दोप-कारापेक्षया विशिष्टोत्कृष्टगुणवता व्यक्तिविशेषणाधिकोपकारलाभात् । ततः स्वीयानुरोधः, व्यक्तिवाहुल्यात् आश्रितरक्षायाः समाजानुगृहीतत्वाच्च । ततः स्वानुरोधः । अत एव सर्वदा स्वस्य प्रतिकूलोऽप्यर्थो यदि समाजाद्यनुकूलः स्यादवश्यं स उपादेयः स्यात् । तथा च बहूनां प्रातिकूल्ये एकव्यक्तिगतानुकूल्यं नानुरोद्धव्यमिति सामाजिक सिद्धान्तपुराणं स्मर्यते—

एकस्मिन् यत्र निघन प्रापिते दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति धेम तस्य पुण्यप्रदो ववः ॥

एतदभिप्रायेणैव च वधदण्डमनुजानन्ति महानुभावाः । अथान्या प्रति-पद्यते । स्वानुरोधो मुख्यः पक्षः । ततः स्वीयोत्कृष्टसमाजविश्वानुरोधाः क्रमेणो-पयुज्यन्ते । प्रकृत्यनुगृहीतत्वात् । स्वपरयोर्युगपदापन्नत्वे हि स्वपरयोर्युगपदापन्न-त्वे हि स्वापत्प्रतीकारस्यैव प्राथम्येन प्रयुज्यमानस्य लोके प्रकृत्या दर्शनात् । यथा समाजानुगतोऽपि सर्वो दुर्भिक्षादिभिः दस्युपाटाच्चरचोराद्युपप्लवादिभिर्वा विपद्य-मानः कुटुम्बसहितः स्व रक्षितुं समाजं परित्यज्य देशान्तरमनुधावति । आत्मनि कुटुम्बे च समवेते पत्नीपुत्रादिकमसौ परित्यज्य एकहेलया आत्मानं परिरक्षतीति दृश्यते । यद्यपि शिक्षितः कदाचिदेतमर्थं व्यभिचरेत् तथापि सोऽयमस्य संस्कृतोऽर्थः स्यात् । प्रकृत्या तु सर्वोऽप्यविशेषादात्मपक्षपातीति सुप्रसिद्धमेतत् । तस्मादात्मपक्षो-ज्यायात् । ततः कुटुम्बः । ततः समाज इति ।

अथ च समाजानुरोधस्त्रेधा—सामाजिकैकव्यक्तिपक्षपाती, सामाजिकैक-कुलपक्षपाती, सामाजिकानेककुलपक्षपाती च । तत्रावश्यमुत्तरोत्तरप्रावर्त्यमिष्यते-उपकारवाहुल्यानुरोधात् । एतदभिप्रायेणैव “एकस्मिन् यत्र निघन” मित्यादयः समादेशाः प्रवर्तन्ते । न तु तेषां स्वानुरोधापकर्षकत्वमास्थेयम्, तदर्थे प्रमाणा-भावात् । अत एव समाजस्य सर्वदा प्रतिकूलोऽप्यर्थः उपादेयो यदि स्वस्य सर्वदाऽ-नुकूलः स्यात् । तथा च स्वप्रातिकूल्ये समाजोपकारकत्वादुत्कृष्टोऽपि ब्राह्मणा-दिव्यक्तिविशेषो नानुरोद्धव्य इत्याहुर्महानुभावाः—

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
देशस्यार्थं त्यजेद् ग्राममात्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥
गुरुं वा ब्राह्मणं वापि अपि वेदान्तपारगम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

विरुद्धी चेमी पक्षौ तत्रैते धर्मसूत्रकाराः समाजपक्षमनुमोदन्ते । अर्थसूत्र-
कारास्तु स्वपक्षम् । तत्र अर्थशास्त्रात्तुल्यवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति स्वानुरो-
धापेक्षया समाजाद्यनुरोधेन साधीयानिति मन्यन्ते विद्वांसः ।

यदि सैकव्यक्तिरेव बहुसमाजोपकारिका स्यात् तदा तद् व्यक्त्यनुरोधः ।
अगुणवद्व्यक्तस्तु समाजानुरोधेन परित्याग इति मध्यस्थाः । समाजत्यागेना-
प्यात्मरक्षा प्राकृतधर्मः । आत्मत्यागेनापि समाजरक्षा संस्कृतधर्मः । प्राकृतधर्मा-
पेक्षया च संस्कृतधर्मोऽत्यादरेणोपादयः । विज्ञानानुमोदितत्वादिति । इत्येतत्तत्र
तत्रोपेक्ष्यम् ।

अथैषां पञ्चानां सप्तानां त्रेदमानुकूल्यप्रातिकूल्यमपेक्षाविशेषादुत्पद्यते ।
अत एवापेक्षिताथत्रैविध्यादिदं त्रेधा—प्राणसापेक्षमुद्देश्यार्थसापेक्षं चित्तसापेक्षं च ।
येन जीवनाध्याघातो जीवनपुण्टी रोगानुत्पत्त्यात्मकं स्वास्थ्यं, रोगादिप्राणवाधा-
निवृत्तिश्चेत्येवमादिकं सुखं स्यात्तदनुकूलं नाम । येन तु जीवनव्याघातो जीवन-
हानिरोगोत्पत्तिप्राणवाधा चेत्येवमादिकं दुःखस्यात्तत्प्रतिकूलं नाम । इदं तु
मुख्यमानुकूल्यप्रातिकूल्यं सर्वतः प्रवलं प्रकृत्या सिद्धं च । एतच्च श्रेयःशब्दे-
नोच्यते ।

अथ येनोद्देश्यार्थानां घनगृहक्षेत्रादीनां सिद्धिरूपं सुखं संभाव्यते तदनुकूलं
नाम । येन तु स्वीयार्थनाशदुःखं तत्प्रतिकूलं नाम । इदं मध्यमम्, प्राणवाधा-
संभवे स्वीयार्थनाशाद्यनपेक्षणात् । एतच्चांशतः श्रेयोऽप्यशतोऽश्रेयः । एवमंशतः
प्रेयोऽप्यशतोऽप्रेयः । तस्मादुभयथाऽप्युच्यते । एवं येन चित्तस्य प्रसादप्रीत्यनुराग-
रुचिलक्षण सुखमुत्पद्यते तदनुकूलं नाम । येन तु विपादवैमनस्यविरक्तिघृणालक्षणं
दुःखमुत्पद्यते तत् प्रतिकूलं नाम इदं चरमम् । उद्देश्यार्थसंसिद्धयर्थमप्रीतिकरकार्यै-
ष्वप्यतितरां प्रवृत्तिदर्शनात् । एतच्च प्रेयःशब्देनोच्यते । तथा च कठश्रुतिः—

“अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुत्तैवे प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः । तयोः श्रेय
आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद् य उ प्रेयो वृणीते । श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्य-
मेतस्ती संपरीत्य विविनक्ति धीरः । श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो
योगक्षेमाद् वृणीते । सत्त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतो-
ऽत्यसाक्षीः । नैतां शङ्कां वित्तमयीमवानो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ।
इत्यादिः ।”

अथ कालसम्बन्धादिदं चतुर्धा—तत्कालमनुकूलं परकालं चानुकूलमिति
प्रथमम् तदुत्कृष्टतमम् । तत्कालं प्रतिकूलं परकालमनुकूलमिति द्वितीयं
तदुत्कृष्टम् । तत्कालमनुकूलं परकालं प्रतिकूलमिति तृतीयं तन्निकृष्टम् । तत्कालं
प्रतिकूलं परकालं च प्रतिकूलमिति चतुर्थं तन्निकृष्टतमम् ।

तदित्यमानुकूल्य त्रेधा-सार्वकालिक पारकालिक तात्कालिक चेति । एतानि क्रमेणोत्तमम् । चोत्तममम चाधममम च स्युः । प्रानिकल्यमपि त्रेधा-सार्वकालिक पारकालिक तात्कालिक चेति । एतानि क्रमेणाधम चाधममम चोत्तममम च स्युः । यत्र कालसन्निकर्षविप्रकर्षयोर्विवक्षाधीनतया तात्कालिकत्व-पारकालिकत्वयोः सङ्कीर्णव्यवहारः । विप्रकृष्टपरकालोऽपि त्रेधा-ऐदम्भवीय, माध्यम्भवीयः, पारम्भवीयश्च । तत्रैदम्भवीयो मरणान्त प्रागेवोपलब्धः । माध्य-म्भवीयस्तु गान्धर्विकः । तत्त्वं च-पूर्वशरीरस्यागादूर्ध्वं शरीरान्तरप्रतिपत्तेश्च प्रागवान्तरस्थित्या परलोके वर्तमानत्वम् ।

अन्तराभवसत्त्वस्य गन्धर्वपदार्थत्वात् । स च जन्ममरणयोर्मध्यम्भो-यातनाशरीरवानित्यभियुक्ता आचक्षते । पारम्भवीयस्तु तुनर्गृहीतजन्मा । यदा पुनः पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ति तदाऽस्य प्राग्भवीयसस्वारात्कति-पटफलभुक्तिः मन्यन्ते । अतस्तादृशशुभमस्कारसिद्धिरप्युद्देश्यार्थः । गान्धर्विकत्व-पारम्भवीयत्व चान्यत्र निरूपयिष्यामः ।

अथेदमानुकूल्यप्रातिकूल्य पुनरवस्थाभेदान्चतुर्धा मिथ्यते ।

तथाहि--

प्रागनुकूल भूत्वा पश्चादप्यनुकूल स्यादित्येको भावः ।
प्राक् प्रतिकूल भूत्वापश्चादनुकूल स्यादिति द्वितीयः ॥
प्रागनुकूल भूत्वा पश्चात्प्रतिकूल स्यादिति तृतीयः ॥
प्राक् प्रतिकूल भूत्वा पश्चादपि प्रतिकूल स्यादिति चतुर्थः ॥

तत्रेदं सर्वेदानुकूल्यमुत्तमः पक्षः । प्रातिकूल्यानुकूल्य मध्यमः पक्षः ।
आनुकूल्यप्रातिकूल्य सामान्यः पक्षः । सर्वदा प्रातिकूल्य तु निकृष्टः पक्षः ।
एतत्सर्वं सर्वत्रैव तर्कणानुसन्धाय कर्म कर्तव्यम् ।

उक्तं पूर्वंम् । यत्रानुकूल्यसिद्धितत्कर्म पुण्यम् । यत्र प्रातिकूल्यप्रतीतिः तत्कर्म पापमिति । आनुकूल्य प्रातिकूल्य च तेषां पञ्चानां सप्तानां वोपकार्या-णामापेक्षिकम् अत एवैकं कर्म यत्किञ्चित्सापेक्ष पुण्यं भवत्यन्यसापेक्षं तु पापम् । तदितिकृत्वा नितान्तं सूक्ष्मविचारसाध्या सेयं पुण्यपाप-प्रतिपत्तिः प्रतिभाति । ये नूनं सर्वकर्मत्येन विश्वजनीनमिद्वान्तसिद्धाः साधारणा दशधर्मा ग्राह्याताः दयादानसत्यभाषणादयः तेऽपि नूनं प्रकरणविशेषे पापत्वेन परिणीयन्ते ।

यदि दण्डधानतायिने दया कुर्यात्, यदि ब्रह्मचारिणे ताम्बूलदानं चौराया-भयदानं शूद्राय विद्यादानं कुर्यात्, यदि गात्राह्मणवधे सत्यं द्रुयाद्-अवश्यं स पतितः स्यात् । तस्मान्न लौकिकेन स्वयमेकहेतया पुण्यं पापं वा विनिश्चयानुसारे-

णैव प्रकल्प्य प्रवर्त्यम् । परीक्षकदृष्ट्या तु तद्ग्रहीतव्यम् । तथा चोपदिशति भगवान् वेदपुरूपः—“अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः । एष आदेशः एष उपदेशः” । .... (तै० उ० शिक्षादलो) भगवान् मनुरप्याह—“ये शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादसंशयः” तथा च शुभकर्म कुर्वाणोऽवश्य सुखी स्यादिति ।

सोऽयं पुण्यपापसमादेशो लौकिक एव व्याख्यातः । अस्ति चान्योपि शास्त्रीयः पुण्यपापसमादेशः पारमार्थिकनिर्भरः । येन कर्मणा क्रियमाणेन दिव्या लोकाः सम्पाद्यन्ते तत्पुण्यम् । येन तु नारका लोकाः, तत्पापम् । के इमे दिव्या लोकाः के वा नारका इत्यन्यत्र विशदोक्तिरिष्यामः । पुण्येन कर्मणा पुण्या अतिशया अपूर्वा उत्पाद्यन्ते, तैश्च पुनः काले पुण्या लोकाः प्रादुर्भवन्तीति क्रमः । एवं पापेन कर्मणा कलुषा अतिशया अपूर्वा भवन्ति, ततः काले नारका लोकाः लोकाश्चैत शुभाश्चाशुभाश्च भवन्तीत्येतस्मादनुरोधात् तत्प्रयोजका अतिशया अतिशय-प्रयोजिकाः क्रियाश्च शुभा वा अशुभा वा व्यपदिश्यन्ते ।

एवं क्रियासु यथा कर्मशब्दस्तथा कर्मफलभूतेष्वतिशयेष्वपि कर्मशब्दः । तत्फलभूतेषु लोकेषु च पापेन कर्मणाऽधिकमात्रेण प्रवलेन वा दुर्बलं पुण्यमपनुद्यते, पुण्येन च प्रवलेन दुर्बलं पापम् । प्रारब्धं तु पुण्यं पापं वा कर्म नापरेण कर्मणा शक्यमपनेतुम् । प्रारब्धकर्मणा भोगादेव क्षयस्य लोके दृष्टत्वात् । दृष्टेनैव तु दृष्टान्तेनारब्धेषु दृष्टिः प्रवर्तते इति लोकसिद्धमेतत्—तस्मात्—

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥

इत्यादयः प्राचामादेशाः प्रारब्धकर्मविषया नैयाः । फलं दातुमप्रारब्धेषु तु कर्मसु “पुण्येन पापं नुदति, पापेन पुण्यं नुदती” त्यादीनि श्रुतिवाक्यानि “ज्ञानाग्निः सर्वं कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा”—इत्यादीनि स्मृतिवाक्यानि चावश्यं परस्परोपमर्दनीयत्वं प्रतिपादयन्तीति सुव्यक्तमेतत् ।

तदित्य धर्मसामान्यलक्षणं चात्र व्याख्यातम् । तत्रायं धर्मः शुभश्चेद् धर्मशब्देनाव्यायते, अशुभस्त्वधर्मशब्देनेत्युक्तम्प्राक् । स चाधर्मपरिहारणसिद्धौ धर्मविशेषरूपो धर्म इदानीं व्याख्यातव्यः । तत्र सुखसाधनं धर्म इति धर्मसामान्य-लक्षणम्, सुखं तु द्विविधं सिद्धम्—अभ्युदयलक्षणं निःश्रेयसलक्षणं चेति । ऐहिकलौकिकसत्त्वन्दनवनितादिमुखभोगजातमभ्युदयः । पारलौकिकमदुःखसमि-न्नाव्यवच्छिन्नसुखभोगजातं निःश्रेयसम् । प्रवृत्तिलक्षणधर्मसाध्योऽयमभ्युदयः । निवृत्तिलक्षणधर्मसाध्यं निःश्रेयसम् । प्रवृत्तिलक्षणेन कर्मणा नूनमात्मनि केऽपि

शुभातिशया आधोयन्ते तत्र मुखोदय । निवृत्तिनक्षत्रेण तु कर्मणा नूतमात्मरत्ना
शुभाशुभा सर्वेऽतिशया निवर्त्यन्ते, ततोऽस्यात्मन सच्चिदानन्दस्य स्वरूपलक्षणा-
नन्दावाप्तिः । कर्मवन्धरूपयाऽदतिशयपरिमुक्तौ लभ्यत्वात् तदविनाभूतत्वाच्च
तस्यानन्दस्य मुक्तिमाक्षापवर्गादिशब्दैरभिनय कुर्वन्ति । सर्वातिशयपरिमुक्तौ-
शुद्धोऽयमात्मा सच्चिदानन्दरूपत्वादानन्दलक्षणा ज्ञानलक्षण मत्तालक्षणश्च
पथवसीयते । सत्ता हि भावलक्षणा नूतनभावप्रतिवन्धिनो भवतीत्यना नित्यभाव
सिद्धा भवति ।

तस्मादुच्यते-नित्यादात्मनो विज्ञानान्निधानन्दो लभ्यते इति । परस्परा
व्यभिचरितमेतत् त्रिनयम्, ज्ञान नित्यत्वमानन्दश्च । तेन मति ज्ञाने नित्यत्व
लभ्यते इति मुनेरा जननमरणादिक्रियानिवृत्तिः । नानन्दो लभ्यते इति सर्व-
दुःखनिवृत्तिः । तत्र च ज्ञाने क्रियाममुच्चर्यो नारेक्ष्यते सर्वक्रियान्निवृत्तौ हि
सादृशज्ञानोपलब्ध सम्भवात् । तस्माद्विज्ञानविशुद्धज्ञानान्नित्यविशुद्धानन्दो नित्य
इति सिद्धान्तः । अम्युदयलक्षणं तु सुखदुःखतिशयपरिहारेण शुभातिशयसमाहा-
रेण च साध्यम् । शुभातिशयापादानकत्वाच्च यावदतिशयस्वरूप गृह्णाति ।
सुखरूपेण परिणम्यमानस्यातिशयस्य सर्वापहारे सुखस्यापि सर्वापहारः ।
अर्चीरूपेण परिणम्यमानस्य तृणसमस्य सर्वापहारेऽर्चिषः सर्वापहारवत् । तस्मा-
दनित्यमेवेदं सुखमनित्यातिशयजन्तत्वादिति सिद्धान्तः । इदं तु बोध्यम् ।
एतदेव शुभातिशयसमाहोरलभ्यमम्युदयसुखं वा, एतदेव शुभाशुभातिशयपरिहार-
लभ्यं नि श्रेयसुखं वा, उभयत्रापि क्रियापेक्षा नैकान्ततः प्रत्याख्यायते ।

यथा हि नानपेक्ष्य क्रिया कश्चिदतिशयः शक्यो उत्पादयितुम् । एवमेव
खलु नानपेक्ष्य क्रिया कश्चिदुत्पन्नोतिशयः शुभोऽशुभो वा शक्योऽपनोदयितुम्
यथा हि प्रवृत्तिक्रियातिशयः सम्पाद्यते, तथैव निवृत्तिक्रिया सौतिशयोपनोद्यत-
इति समानमेतत् । सकामं कर्म प्रवृत्तिलक्षणमुच्यते निष्कामं तु निवृत्ति लक्षणम् ।
तस्मादम्युदयमिच्छना वा नि श्रेयसमिच्छना वा न युक्तं कर्म परित्यक्तुम् । फला-
भिकाक्षा तु नि श्रेयसमिच्छना परित्यज्यते । प्रवृत्तिमार्गे तावत् ज्ञानसमुच्चित-
क्रियाया शुभातिशयरूपफलप्राप्तिः । निवृत्तिमार्गे तु क्रियासमुच्चितसत्त्वेन विशुद्ध-
ज्ञानरूपफलप्राप्तिः । तस्मात् कुर्वन्त एव सम्पत्तिं ये तु ज्ञानादेव मुक्तिर्भवति
नार्थं कर्मणा इत्यभिमानेन कर्मसु न सज्जन्ते ते नितान्तमशास्त्रमर्मज्ञा भ्रान्ता
पदे पदे स्खलन्ति पापीयासो भवन्ति दुःखंश्च प्रतिपदं युज्यन्ते तस्मात्तथा न
व्यवस्थेत् ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

इति भगवदादेशात् । -आचार्या अप्याहुः-‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः’-इति । यः समुचितप्रकारेणार्थं पश्यति स यथावदर्थं जानाति । स यथा जानाति तथैव यदि तमर्थं साधयेत् तदाऽवश्यं फलेन युज्यते । अथ यद्यर्थ-मन्यथा सन्तमन्यथा पश्येत्-अवश्यं स तमर्थमन्यथैव जानीयात् । अन्यथा सतोर्य-स्यान्यथा ज्ञानं भ्रमः । भ्रमेण प्रवर्तमानो यदि चिरायाऽपि व्यवस्येत् नासौ फलेन युज्यते । तस्मात् सम्यग् दर्शनेन जायमाने सम्यग्ज्ञाने यदि सम्यगाचरणेन युज्यते स तर्हि नूनं फलेनापि युज्यत इति सिद्धान्तः ।

तदित्थं सम्यक् फलयोगार्थं सम्यगाचरणं कार्यम्, तदर्थं च सम्यग्ज्ञानं साधयितव्यम्, तदर्थं सम्यग् दर्शनं सम्पाद्यम् । तदर्थं च गुरुरूपासनीयः । न चान्तरेण चारित्र्यं सम्यग् ज्ञानमात्रेणापि सिद्धिरस्ति । तस्माद् ज्ञात्वा ज्ञात्वा-ऽहरहः किञ्चित् कर्तव्यमेव इत्यादिशति भगवान् वेदपुरुषः “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वपि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” । ‘अजितं केतुमनुचिन्तयेन्न क्वचिदप्यलं बुद्धिमादध्यात्” ।

७. मनुष्याणां त्रैविध्यम्

अथैतेषु सर्वेष्वेव देशेषु सर्वे एव मनुष्यास्त्रिविधा दृश्यन्ते, भारवाहिनः, सारग्राहिणो, जिज्ञासमानाश्च । तत्र द्वितीया अत्यल्पा बहवस्त्वितरे । सार-ग्राहिणो हि शास्त्रतो लोकतो वा तात्त्विकमर्थं तत्तच्छास्त्रतात्पर्यविषयभूतं गृहीत्वा कुशलिनः कृतकृत्याः स्युः, अन्येषां च दीनानामुद्धाराय करुणार्द्रहृदया मितभाषित्वात् कदाचित्सूत्ररूपेण केचित् किञ्चिदुपदिशन्ति स्म । ते द्विविधाः-महर्षयो मज्जुयश्च ।

अथ भारवाहिनोऽपि द्विविधाः पण्डितमन्याः, मूर्खमानिनश्च । तत्रैते पण्डितमन्या निरतिशयपक्षपातिनः स्वस्वबुद्धयनुसारेण तत्तन्महर्षिमुन्युक्तमर्थं प्रत्याकर्षयन्तः सारासारार्थसंकीर्णानिनेकमतवादानाडम्बरयन्तः परस्परविरोध-वीजमावपन्तः कण्टकितूरान्युत्पाद्य जगत्पथमाकुलयन्ति । अथैते जिज्ञासमाना अपि द्विविधा एव एके ज्ञानलवटुर्विदग्धा घृष्टचरिता वितण्डावादिनः प्रायेणो-पहासप्रधाना भवन्ति, परेतु विनीताः शिक्षितार्थे संयुक्तिके विश्वासमुपयान्ति । तदर्थमेवेदं सर्वं शास्त्रमुपयुज्यते ।

तच्चेदं शास्त्रं द्वेधा-लौकिकं वैदिकं च । तद्वि लौकिकं यदनायासेन शिक्षणोऽयं सामान्यफलं च, यथा भाषाविद्या, शुल्बशास्त्रम्, शिल्पशास्त्रम्, सङ्गीत-शास्त्रम् इत्यादि । वैदिकन्तु विशिष्टधीवेद्यं महार्थं च, यथा द्रव्यगुणविज्ञानम्, दैवविज्ञानम्, कार्यकारणविज्ञानेन भविष्यदर्थविधारणमित्यादि । तत्र सर्वमेवेद-

मार्याणां वैदिक शास्त्र द्वेषा प्रवृत्त दृश्यते-वैज्ञानिकसमयेन, ऐतिहासिक-समयेन च ।

तत्राद्ये द्वेषा प्रतिपत्ति अधिदेवतम्, अधिभूतम्, अध्यात्म चेति । तत् खलु तत्राधिदैविक यत्रैतदनन्ताकाशप्रदेशान्ननिविष्टानां पृथ्वीसूर्यचन्द्रादित-त्तद्गोलकानां लोकसज्जकानां प्रत्यत्मविनक्षणानेकशक्तिमता गतिक्रियादिभिः, एवमग्निसोमेन्द्रादित्यादीनां तैजोऽवघ्नादीनां च सधातभेदादिभिरतिचमत्कार-कारि जगत्तत्त्व निरूप्यते ।

अथ तदाधिभौतिक यत्र पृथिवीगोलकोपरि जातानां पुराकालिकानां शिष्ट-दुष्ट-मूढ-विपश्चिद् राज-प्रजा-शत्रु-मित्रादासीनानामादर्शपुष्पाणामाचरि-तस्य तदाचरितपरिणामस्य च साक्षात्कारेणाधिगत कर्तव्याशस्य तत्तदभीष्ट फलस्य च कार्यकारणभाव दृष्ट्वा सर्वलोकस्वास्थ्यसंपत्तये देशकालानुराधन समाजबन्धनेन च सामयाचारिकधर्मा राजाप्रजादिषु निरूप्यन्ते । आध्यात्मिक पुनरिदं भवति-यत्र पुद्गलद्रव्याणां धातुमूलजीवात्मकानामुत्पत्तिस्थितिसम्बन्धिन स्वरूपधर्मा निरूप्यन्ते । संपा वैज्ञानिकानां त्रयीविद्या सर्वविद्या भवति, न चान्या काचिदोदृशो विद्या या नास्यामन्तर्भवति साधिगन्तव्या निपुणमित्यनु-दशिता पूर्वम् ।

तदधिगमनाधिकारिणश्च पुरुषस्त्रिविधा दृश्यन्ते-उत्तमाधिकारिण सर्व-सिद्धा, मध्यमाधिकारिणो युक्तिप्रधाना, सामान्याधिकारिणश्च कोमलश्रद्धा इति । तत्रोत्तमाधिकारिणो विशिष्टबुद्धयो वैज्ञानिकसमयेनैव प्रवर्तन्ते, तस्मिंश्च प्रभवन्ति तथा च फलवन्तः कृतकृत्या भवन्ति । मध्यमाधिकारिणस्तु ये तत्र प्रवर्तन्ते ते कृच्छ्रान् प्रभवन्ति, भृशं ग्लायन्ति च, अन एवैतेषां मृदुबुद्धीनां मध्य-माधिकारिणां सुखेन तत्तदतिगभीरार्थप्रतिपत्त्यर्थं विशेषतश्च सामान्याधिकारिणां नितान्तस्थूलबुद्धीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां विज्ञाननिर्दिष्टपद्धतिपरिशोदनायं निपुण-मुपायमध्याहरद्भिः समाजनेतृत्वरश्मिग्राहकैः पुराकालिकैरितिहासबन्ध-प्राक्कल्प्यत ।

तत्र चेतिहासिकसमये त एव वैज्ञानिकसमयनिर्दिष्टा अर्था पदार्थविद्या-रूपा. साधारणघोभिर्यथावदवगन्तुमशक्या अवगन्तव्याश्च साङ्गोपाङ्गकल्पितेन चेतनप्रपञ्चेनेतिहासविषया निर्दिष्टा । अत एव तद्वैतिहासास्त्रिधा द्रष्टव्या आध्या-त्मिकाश्चाधिदैविकाश्चाधिभौतिकाश्च । प्राणवाङ्मनसाहमद्रोदितास्यानादीनामा-ध्यात्मिकत्वम्, सोमाग्रपेयादीनां भृगशीर्यमादुपोषास्यानादीनां चाधिदैविकत्वम्, ह-हिम्भकोपास्यानादीनां चाधिभौतिकत्वम् । एषा सर्वेषामप्यर्थवादरूपतया तात्पर्य-विषयोभूतयत्किञ्चिद्गुणभूतार्थरहस्यप्रकाशमात्रेण कृतार्यानां सतामन्यत्र स्वार्थ-मात्रे तात्पर्यविषयता नाम्युपगम्यते इति प्रपञ्चित मीमासायाम् । इतिहासाना-

इत्यादिस्मृतिवचनैराख्यानेतिहासादीनामैकाग्र्यानिर्काश्याभ्या सरीण-
ध्यवहारात् ।

ननु च भा किमित्थमेतेषा सर्वेषामेवेतिहासानामविशेषेणान्यार्थतात्पर्यमे-
कतयाऽर्थवादत्वमभिप्रेयते, उत केषाचित् स्वार्थतात्पर्येकतया तात्त्विकत्वमप्यव-
शेष्यते, उच्यते, आधिभौतिकेषु यत्र न दृष्टार्थवाधस्तत्राकारण गुणवादत्वस्वीकारे
प्रमाणाभावात्तथा तात्त्विकत्वमेवावसीयते, यथाऽऽपानप्रीयसूक्तद्रष्टुरेलूपस्य कव-
पस्योपाख्यानम्, भावयव्यसौदासादिराजोपाख्यानम्, देवरातापाख्यानं चेत्येव-
मादीनाम् । यथा वै सूर्यचन्द्राग्निवष्यनरपतिसर्वविघ्ना जीवनचरिताना पुराण-
सविधेयार्थतयार्थवादत्वानाक्रान्तानाम् । तथा चैवविधाधिभौतिकातिरिक्ताना
सर्वेषामेवेतिहासाना काल्पनिकत्व सिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

अत्राहु — किमेतस्या प्रकल्पनाया प्रयोजनमिष्यते, उच्यते सन्ति हि
भूयासि प्रयोजनानि पश्यन्ति ह्याचार्यास्तादृशदु खगाहायामपि पदाथविद्यायामि-
तिहासस्य नितान्ततुच्छधीभिरपि सुग्रहस्य द्वारा प्रवेशयितुमतिर्साकर्यमिति तदर्थ-
मितिहासकल्पना रोचयन्ते, अवश्यं चैव सुगृहीतेषु तत्तदर्थेषु परमानुग्राहकविशिष्ट-
बुद्धिसदगुण्यदेशद्वाराऽज्ञायासेनेतिहासकक्षोत्तीर्णाना मध्यमाधिराराणा तेषा विष-
यानामचिराद्विज्ञानकक्षाधिराहो भविष्यतीति सुघटस्तेषामुद्धार स्थापनीया येषान्तु
सामान्याधिकात्रिणा पञ्चादपि नास्ति विज्ञानकक्षायाम्यता तेषामपि “न बुद्धिभेद
जनयेदज्ञाना कर्मसंज्ञिनाम्” इत्येव प्रतिपिद्धविज्ञानकक्षाप्रवेशार्थोपदेशानामिति-
हासविषयाध्यवसायमात्रणापि कस्मिंश्चिद्योग्ये त्रिपये प्रवर्त्ति, कस्माच्चिच्चायो-
ग्याद्विषयात्प्रतिनिवृत्ति कर्तुं पायत इति फलाशे सत्यत्वाद् असत्यऽप्येतिहासिक-
त्विपतचेतनप्रणञ्चे विषवासोत्पादनं न दोषाय ।

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता ।

असत्ये वर्तमाने स्थित्वा तत सत्यं समीहते ॥

इति न्यायात् । स्पष्टं चायमर्थं समर्थितो, “गुणवादस्तु” इतिसूत्रव्या-
ख्यानाऽवसरे धर्ममीमासाया भाष्यवृद्धि — “कथं पुनरनुत्तिदाया वपाया प्रजापति-
गर्भमनो वपामुत्तिददित्याहु, उच्यते—असद्वृत्तान्ता-वाख्यानेस्तुत्यर्थेन प्रशसया
गम्यमानत्वम् । इहाज्वाख्यानं वर्तमाने द्वयं निष्पद्यते—अच्च कस्मिंश्चित् प्ररोचना
द्वयो वा, तत्र वृत्तान्तज्ञानं न प्रवर्तकं न निवर्तकं चेति प्रणजनाभावादनर्थकमित्य-
विवक्षितम्, प्ररोचनया तु प्रवर्तते, द्वयान्निवर्तते इति तथाविवक्षा । वृत्तान्ता-
न्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमत्ता दाया वेदस्य प्रसज्यते ।

कथं पुनरिदं निरालम्बनमन्त्रान्यायनं इति, उच्यते नित्यं कश्चिदथ
प्रजापति स्यात्—यायुः, आकाश, आदित्यो वा । न आत्मना उपामुदाखिदिति

वृष्टिम्, वायुम्, रश्मि वा तामग्नी प्रागृहणात् वैद्युते, आर्चिषे लीकिके वा । ततोऽज इति-अन्नम्, बीजम्, वीरुवा तमालम्ब्य (तमुपयुज्य) प्रजाः पशून् प्राप्नोतीति गीणाः शब्दा इति । 'तदित्यमेतमर्थं स्थाने पश्यन्ति तत्र भवन्तः, साम्प्रतमेतत् । अत एवोपदेष्टुभेदेनोपदेशवैचित्र्यादेकस्यैव तस्य पदार्थविधाननिदर्शनार्थस्य नानाभावेन वक्तुं मुणकनया समानार्थे एव नानाविधकल्पनान्यूनान्तिरिक्तांशाः परस्परविरुद्धांशा वा दृश्यन्ते तत्र तत्र वेदे पुराणे चेति विशेषपरामर्शप्रवणानामप्रच्छन्नम्^१ विज्ञेयतः सामान्याधिकारिसमुद्धारोद्देश्येन निर्दिष्टेऽस्मिन्निहासिकसमये प्रवृत्तानां मध्यमाधिकारिणां विज्ञेयसमीक्षापेक्षिणामिदं खलु समुचितं भवति-यदेतेषु तत्र तत्र परस्परविरुद्धेष्वपि काल्पनिकेष्वितिहासेषु धान्येष्विव सारं तन्दुलमिवोद्धृत्य तुपमिव काल्पनिकांश परित्यज्य महर्षिमङ्गोपितपरमोत्कृष्टतत्तद्विद्याधिगमाय प्रयतेरन्, तथा च ते कृतकृत्या भविष्यन्तीति ।

अपरमपोद द्रष्टव्यम्—यथा हि कस्यचिद्विदिताश्वगजांष्ट्ररूपस्य संज्ञासमानस्य तत्तत्स्वरूपविज्ञापनाय प्रवृत्तो विशिष्टबुद्धिर्मृत्तिकया निर्माय दशयन्त्रपदिशति-अयमश्वः, अयं गजः अयमुष्ट्र इति । ततो विधेयोऽतिसामान्यधीस्तां तामेव मार्तिकीं प्रतिकृतिमश्वादितया प्रतिपद्यंत, व्युत्पन्नबुद्धिस्तु बुद्धिसोपाने तत्र केवलं पदमुपनिधाय पदार्थविज्ञेये बुद्धि निवर्त्ते, इयमेव निदर्शना कल्पनासु तत्र माऽमूया कर्तव्या यत्रानुग्राहकैस्तत्रभवद्भिर्भंगवद्भिर्भंगद्वगुरुभिरवल्लेजेन शिक्षार्थमनुगमः क्रियते ।

भवन्ति हि बहवो नितान्तमृदुमतयो राजपुत्रादयोऽपि विधेयाः-ते च पुनरेतस्मिन् सांसारिके निसर्गसिद्धे विशिष्टबुद्धिप्रादुर्भाषिते वा तत्र तत्रभावे विस्मयमादधानाः संदिहानाश्च कीतूह्लातिशयाज्जिज्ञासनानाश्च भवन्ति, किमिदम्-किमिदम्, किमर्थं कथमिदं चेति । तदेतेषां विषयाणां यथावदुत्तरग्रहणे पुनरसमर्थेभ्यो वैज्ञानिकसमयायोग्येभ्यस्तेभ्योऽनुग्रहाय तद्व्युद्ध्योग्यतानुसारेण तत्तद्वैज्ञानिकदुःखग्राहविषयान् ग्राहयितुमुद्युक्तेर्महर्षिभिरितिहासमार्गेण प्रवृत्ते, एवं हि कृते सुघटस्तेषां तत्र तत्र बुद्धिसंचारः स्यात् ।

यथा हि किञ्चिद्विषयाधिगमाय प्रवर्तिता अपि गद्यद्वारा ग्रहीतुमसमर्था बालास्तद्विषयार्थानां पदानां पद्यदन्वनं कृत्वा तावदभ्यासाय प्रवर्त्यन्ते, तदनुसारेण कालान्तरे पुनस्तेऽर्थग्रहणेऽपि क्षमन्ते एवमेव वैज्ञानिकविषयाधिगताय प्रवर्तिता

१. एवंविधाना वृत्तान्तानां काल्पनिकतयेव तेषु क्वचिदुपलभ्यमानो बहूनां पुराणादीनां परस्परविरोधोऽपि न दोषाय, प्रतिपद्यार्थे विसंवादाभावादित्युच्यते । अत एव परस्परविरोधरूपं कुतर्कसमुद्भाव्य तानुपहसन्तोऽज्ञाः समाहिताः ।

अपि वैज्ञानिकसमयद्वारा ग्रहीतुमसमर्था राजपुत्रास्तद्विषयाणामितिहासवन्ध कृत्वा तावद् बुद्धिसन्धानाय प्रवर्त्यन्ते, तदनुसारेण कालान्तरे पुनस्तेविज्ञानग्रहणाऽपि क्षमेरन्, यद्यनुप्रक्षावन्तो विशिष्टग्रहणाभिलाषया प्रवर्तेरन् ।

अपि च यथा कयाचिच्छब्दाभर्यादया परिवद्धानि पदजातानि सुगृहीतानि भवन्ति न च होयन्ते, न चातिरिच्यन्ते, एवमेवेतानि विषयजातानि कथञ्चिदितिहासमयदियोपनिबद्धानि सुगृहीतानि स्युः — न च होयन्, न चातिरिच्येत ।

अपि च अयं नामेह वेदसमुदायं सर्वासा विद्यानामाङ्कुरोदारोहभूमि-
रगाधबुद्धिभिरोद्भवरूपमहर्षिभिः प्रादुर्भावित इत्यवश्यमत्र सर्वाविद्या यथा
कथञ्चिद्दर्शयितव्या । भवति चेयमितिहासप्रज्ञप्तिरप्येका राजविज्ञा, तस्या
अप्यङ्कुरपात कर्तव्य । न च महानुभावा शुष्के मनुष्यचरितोल्लेखे श्रद्दधते तथा
भूतेन च तेन कस्यचिन्मनुष्यस्य चरितोल्लेखेनायं महाविद्या समारम्भो विविनष्टा-
वयव स्यात् ।

अथ पश्यन्ति शुष्कमनुष्यचरितोल्लेखरूपेतिहासप्रस्तावोऽपि कर्त्तव्य, महती
वैज्ञानिकविद्याऽपि दर्शयितव्या, तत्र च दुरधिगमायामप्यधिगन्तव्याया सामान्या-
धिकारिणोऽपि प्रवर्तनीया । पार्थक्येन चैतेषा त्रयाणामुपन्यासैव या वेदाडम्बरोऽपि
नावकल्पते, तस्मादवश्यमिदं तेन चेष्टितेन निमित्पितेन चापराभिप्रायाधिगमनेऽपि
यथा विधेया प्रभवयुस्तथा प्रवर्तितव्यम्, सर्वं च खल्वपि सिद्धं भवति इतिहास-
प्रवर्धेन महती विज्ञानविद्यापि समुद्भाविता, तत्राधिगमाय सामान्याधिकारि-
णोप्याकषिता, इतिहासविधया यत्किञ्चिदर्थं निरूपणविद्यापि समूचिता,
प्रसङ्गात् शुष्कमनुष्यचरितस्यापि नाराशेति कृताभिधानस्य मूलपातः कृता
भवति, मध्ये वैज्ञानिकसमयाभिसन्धिरपि सभवात् ।

तस्माद् वैज्ञानिकपदार्थाश्चेतन्येन कल्पयित्वेतिहासनायकतया समुद्भाव्य
प्रस्ताव प्रवर्तनीय — येन स्वल्पेनाधिक कृतं स्यात् । सम्भवन्ति हि चेतनेष्विव
जडपदार्थेष्वपि यज्ञकरणयुद्धकरणमैथुनकरणादयो भावाः चेतनशरीरान्त-
निविष्टानां स्वस्वशक्त्यनुमारेणाव्यभिचरितकर्म कृता रसासुहृमासभेदोऽस्थिमज्ज
शुक्रांजोमनः प्रभृतीनां पदार्थानामपि जडत्वाविशेषात्, इन्द्रसोमाग्न्यादीनामेव च
चेतनशरीरमिवास्ति न ब्रह्माण्डं । परस्परानुहूलनानाविवक्रमकारित्वदर्शनेनोभयत्र-
पदार्थव्यष्टयविशेषाच्चेतनशरीरतो व्यवहियमाणा मैथुनयुद्धमैत्रीयज्ञकरणाद्येति-
हासिकपदार्था नामिन्द्रसोमाग्न्यादिपदार्थसमूह ब्राह्मण्डनाऽपि व्यपदेशे दोषा-
भावात् ।

तस्मान्नानृतं द्रूम, स्वल्पेन चाधिकं कुर्म, ततोऽवश्यमितिहासविधया विद्या
सवेदयाम् । इत्येवमितिहासद्वारा पदार्थाविवकरणे नानागुणकलापमनुपश्यन्तः ।

परावरज्ञा मितभाषिणः पूर्वं महर्षयः स्थाने प्रवर्तन्ते स्म पदार्थविद्येतिहासकल्पना-
यामिति विदाङ्कुर्वन्तु ।

सचायमितिहासकल्पनाविनोदो^१ न केपांचिदर्वाचां प्राचां वा कृष्णद्वैपायना-
दिमुनीनामवधेयः-किं तर्हि ततोऽतिप्राचीनसमये ब्राह्मणग्रन्थनिर्माणकाले ततोऽपि
वा बहुपूर्वमनुवर्ततेस्म^२ । केपांचित्पुनरितिहासानां मन्त्रनिर्माणकाले ततोऽपि वा
बहुपूर्वं प्रवृत्ता कल्पना,

हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

एते ब्राह्मणशब्दाः स्युरूपमाख्यायिका तथा ।

इत्याहोपनिषद् स्यादितिकारपुरस्कृतम् ॥

इत्येतेषां ब्राह्मणपदार्थानां मन्त्रभागेऽपि तत्र तत्र दृश्यमानतया पुराकल्पे-
तिहासयोरापि मन्त्ररचनातः प्रागेव प्रवर्तमानतया प्रतिपत्तीं प्रतिबन्धकाभावात् ।
इतिहासपुराणग्रन्थानां नातिप्राचीनत्वेऽपि कथोपकथनाधिष्ठितानां तेषां^३ मन्त्र-
भागतोऽपि प्राचीनत्वावसायात् । सर्ववैदिकमन्त्रादियावद्वाग्निपयसंकलनातोऽपि
बहुकालं प्रागेव प्रवृत्ता तावदार्येषु विज्ञानविद्या-या वेदशब्देनाभिधीयते, तदे-
तत्प्रथमप्रवृत्तविज्ञानविद्यासिद्धान्तभूतानामार्याणां सन्धानाय, तथा तदानीं यावद-
सिद्धप्रतिपत्तिकानामपरेषां सिद्धान्तानामुद्भावनाय च पश्चात् क्रमेण काले काले
ऋषिमण्डलीषु मन्त्ररचनाव्यासङ्गः प्रावर्तत, यथाहि तदुत्तरकालभाविनोऽपि
तद्विज्ञानसिद्धे यज्ञाद्यर्थे प्रवर्तेरन्ति । सोऽयमर्थस्तेषामेव मन्त्रकृतामुक्तिभङ्ग्या
इङ्गितेन प्रतिपद्यते—तथा च तैराम्नातम् ।

नमः सखिभ्यः पूर्वसद्भ्यो नमः साकंनिपेभ्यः ।

युञ्जे वाचं शतपदीं युञ्जे वाचं शतपदीम् ।

गायं सहस्रवर्तनि गायत्रं त्रैष्टुभं जगत् ।

गायत्रं त्रैष्टुभं जगद् विश्वारूपाणि सम्भृताः ।

देवा ओकांसि चक्रिरे (साम० उ०)

१. इदानीं कुतः प्रभृति प्रवृत्तेयमितिहासकल्पनति विचिन्त्यते ।

२. 'पुराणसर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्राह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिगताः' ॥ इति वायुपुराणीयं वचनम-
प्यत्रालोच्यम् ।

३. पुराणतिहासपदार्थानाम् ।

अग्निं पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूननैरुन । स देवाँ एह वक्षति ।

(ऋक्० १।१।२।)

इं सृनो अशृण्व पितॄणामह देवानामुन मर्त्यानाम ।

ताम्यामिद विश्वमेजनसमेति यदन्तरा पितर मातरच ।

(शु० य० १६।८७)

अत्रार्हमशृण्वमिति पदस्वारस्येन मन्त्ररचनात् प्रागेव तदर्थप्रसिद्धिर्लभ्य इति सुव्यक्तम् । ननु मन्त्ररचनात् प्राक्तनकालस्तु दूरे आस्ताम्, मन्त्ररचनेव तावदनभिप्रता बहूनामार्याणाम्, अशृण्वमिति तु छान्दसप्रयोगे सवशाद्विद्वद्विधीना बाहुलकतया व्यत्ययकृत स्यान्, पूर्वभिर्नूननैरिति पदे अपि न वक्तृसापेक्ष पूर्वापरकाल प्रतिपादयत — किं तर्हि पूर्वापरकालमनुसदधतो भगवत परमेश्वरस्य तावदग्न्युपयोगिविज्ञानसमर्थनमात्रमेतदिति चेत् तत्सम्यगनुपश्यन्ति भवन्त । यद्यपि खलु सुप्रसिध्यन्ति तावदिदानीन्तनानामायातोपगृहीततत्तदर्थानामतल-स्वशित्वाद्गृहीतयाथातथ्यानामत एव मतभेदेन प्रवर्तमानाना त्रिविधा प्रति-पत्तय-वेदानामकृतत्वम्, ईश्वरकृतत्वम्, विभिन्नकालिकानेकपिण्णकृतत्व चेति ।

तत्र तावत् केनचिदपि पुरुषेण प्रणीतो वेद इति मीमांसकाना घण्टाघोष, तथैव चान्यथा च प्रतिपद्यमाना इदानीन्तना केचिदनतिप्राचीनाश्च विचक्षणा इत्यमोचक्षते-यदस्मिन्ननिर्णीतोपक्रमोपसहारे धारावाहिक प्रवृत्तिमत्यनाद्यन्ते ससारे यथा वायुतेजोजलादयो नित्या एव पदार्था ईश्वरेच्छावशात् कदाचित् सश्लिष्य कदाचिद्विश्लिष्य सृष्टिप्रलयाम्या नियतव्यवस्थानुसारेण जगच्चक्रमेत-तिर्वाह्यन्ति, तथैव तथैव जगदन्तर्गत शब्दो नित्य एवेश्वरीयशक्त्यावेशात्त-दिच्छानुसारेण च सृष्टिकाले ऋग्यजुरादिप्रकारे सश्लिष्यावतिष्ठते न तु केन-चित्पुरुषेण गुम्पयते । अलौकिकाना प्रत्यक्षाद्यगोचराणा तत्तद्बलाविशेषाणा तत्तच्छक्तीना च वेदे प्रतिपादिताना पर सहस्ररपि मनुष्ये स्वतो विज्ञानुम-शक्यत्वात् 'यज्ञेन वाच पदवीयमार्यस्तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम' इति, आजातान् ह वै पृथनोन् तपस्यामानान् ब्रह्म स्वयम्भूरभ्यामपत तपयोऽभवन्" इति, "नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा"

इति चैवमाद्या श्रुतय —

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वदमयो दिव्या यत सर्वा प्रवृत्तयः ।

युगान्तेऽतर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षय ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवा ।

इति चैवमाद्याः स्मृतयश्चामुमेवार्थमवगर्भयन्ति । ईश्वरीयज्ञानानुसारेण स्वयमेव गुम्फिताः सर्वे शब्दा ऋगादिभावैः परिणम्य महर्षीणां वेदरचनार्थमप्रय-
तमानानामप्याद्यानां बुद्धि स्वयमेवा रूढाः प्रादुरभूवन्निति महर्षयो लेभिर इत्य-
स्यार्थः । तथा च संघातभेदाभ्यां प्राकृतिकोपादानस्वभावसिद्धाभ्यामनेकभावग्राहि-
णामर्थानां यथा विभिन्नशक्त्यावेशाद्विभिन्नकार्यकारित्वमनुभूयते, तथैव तु निर्वि-
शेषमेषामपि वाय्वादिसमशोलानां शब्दानां काले काले सन्निवेशविशेषं गतानां-
परिवर्तितरूपाणामर्थैरौत्पत्तिकसम्बन्धानुब्रूयानां विभिन्नशक्त्यावेशाद्विभिन्नार्थ-
प्रत्यायकत्वमिति नैतावता शब्दसमष्ट्यात्मकानामेषां वेदानां कृतकत्वभावादयितुं
युक्तमिति, सोऽयं वेदानाकृतकत्ववादः ।

अपरे पुनरित्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते—प्राचीनैरेवातिबुद्धिमद्भिर्गौतमकपिलकणा-
दादिभिर्मुनिभिर्न्यायिसांख्यवैशेषिकादिदर्शनेषु वेदानां कृतकत्वप्रतिपादनात्तन्नि-
र्माणस्य च मनुष्यरशक्यत्वादवश्यमेवेते वेदा ईश्वरकृताः प्रतिपद्यन्ते, स्पष्टश-
चायमर्थः समर्थितः ‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति वदता भगवता वादरायणन ब्रह्ममीमां-
सायाम् । अत एव ‘तद्वचनादात्मन्यस्य प्रामाण्यम्’ इति कारणाद् सूत्रमोश्वरप्रोत्ता-
त्वाद्देवस्य प्रामाण्यमित्येवं व्याख्यातमुपस्कारे शङ्करमिश्रेण । माधवोऽपि
वेदभाष्ये—

“तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत”

इति मन्त्रस्य ‘सहस्रशीर्षा पुरुष’ इत्युपन्यासतया यज्ञाद्यजनीयात्पूजनीया-
त्परमेश्वरादजायन्तेत्यर्थमाचष्टे । एवं च सकलदार्शनिकबुद्धिमज्जनप्रसूतत्वाद्यु-
क्तिसिद्धत्वाद्देवप्रामाण्याच्च निःसन्दिग्धं वेदानामीश्वरकृतत्वमित्याकलयन्ति
कुशलाः ।

अन्ये पुनर्विशेषसमीक्षाप्रवीणाश्चातुरीचणा ईश्वरकृतत्वमप्यक्षमाणा
इत्थमाचक्षते—यद्यपि मृतसुवर्णादिवश्यं शब्दोऽपीश्वरकृत एवेति युक्तं प्रतीतं,
तथापि यथा घटकङ्कणादयस्तत्सन्निवेशविशिष्टाः पदार्था मनुष्यैरेव यथोपयोगं
संपाद्यन्ते-व्यापाद्यन्ते च, न च तदर्थमपीश्वरो विनियुज्यते । एवमयं सङ्केत-
सम्बन्धेनार्थवतां शब्दानां सन्निवेशविशेषेण यथोपयोगं संपादितो वेदग्रन्थाऽपि
मनुष्यकृत एव संभाव्यते, तथा च “यज्ञेन वाचः पदवीय” मित्यादयो मन्त्रवर्णा
अप्यमुमेवार्थं भङ्ग्या सूचयन्ति ।

अतएव मन्त्रं प्रयुयुक्षन्नैतरेयः “तदेतदपिः पश्यन्नभ्यनूवाच” इत्यसकृत् प्रति-
पादयति । अत एव च ब्राह्मणान्तरेऽपि ‘तदुक्तमृषिणा’ इत्यसकृदुक्तं दृश्यते ।

न चात्र 'ऋषिर्वेदमन्त्र इति केषाञ्चिदुक्तिः श्रद्धया, "ऋषिष्टुतो विप्रानुमोदित कविशस्त" इत्येतेषां मन्त्रघटवप्राणा निवचनपरेण ऋषयः ह्येतमग्रस्तुवन् तस्मादाह ऋषिष्टुत-इति एते वै विप्रायवपय, एत ह्येतमन्त्रमदन्-तस्मादाह विप्रानुमोदित इति एते वै कवयो यवपय एते ह्येतमन्त्रमस्तस्मादाह कविशस्त इति" इति हविर्यज्ञकाण्डस्येन तदुपाद्वलकृतयेव च "ये ब्राह्मणा शुश्रुवांसोऽनुधानास्ते विप्रा" इत्यध्वरकाण्डस्येन शतपथब्राह्मणन, तथा मैत्रायण्या यजुःसहिताया खिलकाण्डे पुरोडाशब्राह्मणन, "तया बहून् कवयः पुरस्तादिति ब्राह्मणा कवयः ऋषयः कवयः" इत्येवमनूक्तत्वेन तथा तैत्तिरीयसहिताया पठकाण्ड पठप्रपाठके "एष वै ब्राह्मणः ऋषिरार्षयो यः शुश्रुवान्" इत्युक्तत्वेन, ऋषयो मन्त्र-द्रष्टार" इत्यादिना यास्कनिरुक्तवचनेन च मनुष्यविशेषाणां ब्राह्मणानामेव मन्त्र-कृतामृषित्वेन प्रतिपन्नत्वात् ।

अयमेव च सर्वेषामभीषा गौतमकपिलकणादादीनां सिद्धान्तः न पुनरीश्वर-कृतिः तेऽभिप्रयन्ति, महाकण्ठेरपितैरुमुक्तकण्ठमीश्वरनाम्नाऽनुपादानात्, "आपः सिद्धदर्शनं च धर्मस्य" इति वंशेषिकसूत्रे आपत्त्वेन स्पष्टमुल्लेखाच्च तस्माद-स्माक^१ पूर्वपुरुषैर्महर्षिभिरेव बहुभिर्बहुभिरेवोच्चावचरभिप्रायं काले काले चिरभा-षनापरिदृष्टार्थविषयकैर्बहून् कालान् व्याप्य प्रणीता बहवो मन्त्रा इति सकलवेद-भागानव्यग्रं सानुसन्धानपर्यालोचयता निष्पक्षपातानामप्रच्छन्नं प्रतीयते ।

ते च ऋषयो द्वेषा प्रतिपाद्यन्ते केचिदतिप्राचीना परे त्वनतिप्राचीना साक्षात्कृतधर्माणि परे त्वनतिप्राचीना असाक्षात्कृतधर्माणि । तत्र तैः साक्षात्कृत-धर्मभिरनेकानेकैर्महर्षिभिः कृता वेदमन्त्रा असाक्षात्कृत धर्मस्यो विधेयेभ्यः काल-काले उपदिष्टा परम्परया पारायण दिप्रचारेणाव स्यता आसन्, ततो बहुकाला-नन्तर क्रमशः पूर्वापेक्षया शिथिलबुद्धिपुंजनेषु गुह्यमुखाच्छ्रुतिमात्रेण बहुविध-सकलतत्त-मन्त्राधारणायामर्थेषु जातेषु तदनुग्रहायमन्य ऋषयस्तथा मन्त्राणां यथावदग्रहणार्थतान् विकीर्णान् मन्त्रान् सकलव्यसहिताग्रन्थ संपादयान्चक्रुः । सोऽयमर्थः स्पष्टमुक्तो निरुक्ते मुनिना यास्केन —

"साक्षात्कृतधर्माणि ऋषयो बभूवुः तैः परेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मस्य उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादु उपदेशाय ग्लायन्ताऽवरे विष्मग्रहणार्थेन ग्रन्थं समाप्तासिपुवेद-वेदाङ्गानि चेति" ।

तदित्यनुपदशितास्त्रयो मतवादाः । वस्तु तस्तु नेतराभेदैरेव प्राचामाचार्याणां मतभेदा भवन्ति, किं तर्हि दूरत एव श्रुतवेदगौरवाणामपरिचितमन्त्रपदार्थानाम-

१ 'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्याद्' इति गौतमसूत्रे तदीयं वात्स्यायनभाष्यं 'तन् प्रोक्तम्' इति सूत्रस्य महाभाष्ये चाप्य-श्रालोच्यम् ।

परिशीलितवेदयाथातथ्यानां संस्कृतविद्यामार्गाविगाहन्योग्यतासंपादकतया विद्याङ्ग-
भूतस्य व्याकरणस्यापि खण्डविशेषमेवाधीयानानां महाभाग्यप्रकर्षादिव कदाचित्
क्वचिद्वैशेषिकशारीरिकदर्शनान्मतप्रकरणग्रन्थाविशेषस्यार्वाचीनकृतस्याप्येकदेशं य-
कंचिदेवैरत्यल्पमधोत्येव सर्वशास्त्रपारंगामित्रताभिमानिनां पण्डितमन्यानां येन
केनचिदेव कृतस्य प्रश्नस्योत्तरादाने स्वकीयसर्वपाण्डित्यव्याघातमनुपश्यतामत-
एव यथास्वज्ञानं यथा स्फूर्तिः यथा रुचिः ।

यत्किञ्चिदेवोत्तरं प्रकल्प्य प्रकल्प्यानभिज्ञानव्यामोहयतानविदुषामेव ते
प्रवादः प्रवर्तन्ते-इति युक्तमुत्पश्यामः अत एव यथाकथञ्चित् स्वस्वमुखनिर्गलित-
तत्तद्विरुद्धवर्णनायाथात्म्यस्थापने दृढाग्रहेण प्रवर्तमानानां तथा च ब्रुवद्विप्रागल्भ्यं
मान्यमानानां तेषां तेषामेवाविज्ञातवस्तुनत्त्वानामिदमेव तत्त्वमिदमेव तत्त्वमित्येवं
विप्रतिपत्तिवागाडम्बरमवलम्ब्य नानामतभेदा- प्रवर्तन्तेस्म ।

वस्तुतस्तु यथैते भगवन्तस्त्रयभगवन्तो मुनिवर्णा जेमिनिकपिलयास्काद-
यस्तन्तमर्थं समर्थयन्ते न तत्र विप्रतिपत्तिलेशं पश्यामः । अस्त्येव हि तत्तद्वक्त-
रीत्या वेदानामकृतकत्वं चेश्वरत्वं चेश्वरनिश्चयितत्वं चेश्वरकृतत्वं चेश्वर-
विभूतिरूपाग्निवायुसूर्यसमुद्भूतत्वं च ब्रह्मप्रजापतिमुखचतुष्टयोद्भूतत्वं च भृश-
ङ्गिणोऽश्विनविष्णुविश्वामित्रप्रमुखानेकमहपिकृतत्वं चेति । सर्व एवैते प्रवादा
वेदपदार्थं याथार्थ्येन समर्थयतां दीर्घदशिनां दृष्टाव्याहृतप्रसरा अनाकुलाः स्थाने
व्यवतिष्ठन्ते । तथा चैषां प्रवादानां विरोधाभासनिरासार्थं समन्वयविजिज्ञासु-
विरोधादौ तावद् वेदपदार्थः समीक्षणीयो भवति, समन्वयज्ञानस्य तज्ज्ञाना-
धीनत्वात् ।

“प्रत्यक्षानुमितिशाब्दोपाख्य-सर्वविधविज्ञानान्तरभाविनी संशयविपर्ययादि-
रूपैर्दोषैरंशतोऽप्यरिस्पृष्टा प्रत्यगात्मस्वरूपविकाशानतिरिक्तस्वरूपतया च
नित्यमात्मसत्तुष्टिकारिणी निरूपाख्या काचिद् वृत्तिः प्रमा । प्रमाकरणम्
त्रिस्थानमेव तु विज्ञानं प्रमाणम् । अस्ति वा विषयोपहितं विज्ञानम् । अस्ति
वा संस्कारोपहितं विज्ञानम् । अस्ति वा शब्दोपहितं विज्ञानम् इति । विज्ञानन्तु
प्रमितिर्नाम । तच्चान्तःकरणवृत्तिप्रतिफलितश्चिद्विकाश इह विवक्षितः । तत्र
विषयोपहितं ब्रह्मशब्देन, संस्कारोपहितं विद्याशब्देन, शब्दोपहितन्तु विज्ञानं वेद-
शब्देनाख्यायते । यद्युपाधिभागानन्तर्भावादेषां ब्रह्मविद्या वेदशब्दानां विशुद्धैत-
द्विज्ञानतात्पर्येण प्रयोगः क्रियते तदैकार्थ्यं भवतीत्यत एवाभ्यायते-“ऋग्यजुः
सामभेदात् त्रयं ब्रह्म, त्रयो विद्या, त्रयो वेदाः” इति । एक एवायमर्थास्त्रिवाकृतैः
पर्यायाभिवायिभिः शब्दैरन्वाख्यातो भवतीति पश्यन्ति ।

तत्रेदं विज्ञानं चेतनाविकाशरूपत्वात् भवत्यतः केनचित् पुरुषेण कर्तुमित्य-
पौरुषेण च भवत्यकृतकं च । अचिस्तद्विकाशया वि चेतनानद्विकाशयास्ता-
दात्म्यस्य सर्वलोकप्रत्ययमिदं बाहुभयथाऽप्यवकल्पत व्यवहारा भेदेन चाभेदेन च ।
यद्यभेदबुद्ध्या प्रवृत्तिस्तदाऽमुष्य विज्ञानस्य सविदपगम्यस्य प्रत्यगात्मत्वा-
विशेषात्प्रत्यगात्मनश्च परमात्मानतिरिक्तताया वेदसमीक्षादौ भूयसा प्रवृत्त्यै न
मुदुङ्ग निमित्तत्वादमुष्य विज्ञानस्यापि निर्विवादमेवेश्वरत्व सिद्धम् ।

अथ यदि भेदबुद्ध्या प्रवृत्तिस्तदाऽमुष्य विज्ञानस्य प्रत्यगात्मप्रयुक्ततया
प्रत्यगात्मनश्च परमात्मानतिरिक्ततया सिद्धममुष्य विज्ञानस्येश्वरनिश्चयसित्तत्वम् ।
उक्तं तु विज्ञानमेवंतद्ब्रह्म च विद्या च वेदश्चेति । तस्मादेव द्विविधो व्यवहार-
सम्प्रवृत्तो साकं वेदोऽयमोद्वर साक्षादिनि वा, वेदोऽयमोद्वरनिश्चयसित् तपो
स्तोति वा । उभयथाऽपि त्वोद्वरनित्यताया अविमवादित्वादेव वदाऽप्यनृ-
कश्चपोरुपेयश्च ससिद्धः । इत्येका प्रतिपत्तिः ।

अथैतदन्यथा व्याख्यास्यामः । अस्तु वा विषयसंस्कारशब्दानां विशेषण-
विधेयान् प्रवेशस्तथापि न क्षतिः । तथा हि विषयाकाराकारितान्तं करणवृत्ति-
प्रतिफलितं चैतन्यं ब्रह्मशब्देन संस्काराकारितान्तं करणवृत्तिप्रतिफलितं चैतन्यं
विद्याशब्देन, शब्दाकाराकारितान्तं करणवृत्तिप्रतिफलितं तु चैतन्यं वदशब्दे-
नाख्यायत इति द्रष्टव्यम् । तत्र नान्तरेण संस्काराकारापत्तिशब्दाकारापत्तिः वा
विषयाकारापत्तिरन्तं करणस्य क्वचिददुष्टा, नापि चान्तरेणैव संस्कारापत्तिः
विषयाकारापत्तिः वा शब्दाकारापत्तिरेव दृश्यते इवापि । यत्रैव कश्चित् किञ्चि-
द्विज्ञानाति तत्रास्य विज्ञानं विषयसंस्कारशब्दस्पर्शं तु परिणम्यमानं सर्वत्रा-
पत्तयुक्तं । घटविज्ञानतो बुद्धौ यथा पृथ्व्युद्गोदशरादिरूपं सनिघत्तं, तथैव तु
पूर्वाजकारणदृष्टघटाकारावभासऽपि न सनिघत्तं, तथैव च पुनरतिमूक्षमघकारा-
कारदकारादिचिराम्यस्तशब्दरूपमेकान्ततस्तत्र सनिघत्तं एव ।

उक्तञ्च—

न सोऽस्ति प्रत्ययो नाके यः शब्दानुगमाद्वेत् ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

तथा ह्युत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशत्रिभागयोर्विभिन्नार्थयोरपि परस्परनान्तरोप-
कत्वादेवात्म्यमिव सम्प्रतीयते एवमेवंतेषां विषयसंस्कारशब्दानां विभिन्नायानामपि
परस्परनान्तरोपकत्वादकात्म्यमिव मन्यते । एतदभिप्रायेणापि स भगवान्
जैमिनि — 'धौत्पत्तिवस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' इत्युपदिशन् विषयशब्दानां
नान्तरोपकत्वमन्याचष्टे ।

यद्यप्यष्टपूर्वप्रत्यये संस्कारोद्बोधः, आजन्ममूकवधिरप्रत्यये सद्योजात-
शिशुप्रत्यये च घटादिशब्दाद्बोधो नेतरां सम्भाव्यते, तथापि तस्मिन् धारावाहिक-
बुद्धिसंताने पूर्वपूर्वक्षणजातसंस्कारोद्बोधसमुच्चयस्योत्तरोत्तरक्षणेऽनिवार्यत्वान्न
शक्यं संस्कारव्यभिचारमापादायितुम् । एवं भवेदेव तु मूकवधिरप्रत्यये
तात्कालिकशिशुप्रत्ययेऽपि कश्चिदलौकिकशब्दसञ्चार इत्यनुमीयते । शब्दसम्ब-
न्धमकृत्वा ज्ञानस्वरूपसिद्धेः कुत्राप्यदृश्यमानत्वात् ।

अथवा-अन्तःकरणे सद्यः सञ्जायमानोऽयं विषयाकाराऽतिशयरूपेणैव
सञ्जायते अतिशय एव तु संस्कारशब्देनाख्यायते । एवं न खलु शब्देनानभिज्ञो-
यमानस्य विषयस्य विज्ञानं स्वरूपेण प्रवर्तते । तस्मान्नान्तरीयकमिदं त्रयं भवति-
विषय-रूपं च संस्काररूपं च शब्दरूपं चेति । किञ्च मतमेतद्भवतिनेतानि
विषयादीन्यन्तःकरणोपादानकानोह विवक्षितानि, अपि तु विषयाद्याकाराका-
रितेऽन्तःकरणे प्रतिफलितानि विज्ञानोपादानकानिचैवानि त्रीणि भवन्ति ।
विज्ञानादेवोत्तिष्ठन्ते विज्ञाने प्रतितिष्ठन्ति विज्ञान एव च सन्तिष्ठन्ते । तथा
चाभन्नदेशत्वादभिन्नकालत्वान्नित्यसम्बन्धत्वादव्यभिचरितत्वाच्चाभिन्ना एवैते
विज्ञानस्थाः पदार्थाः विषयाश्च संस्कारश्च शब्दाश्चेति ।

एतद्वैज्ञानिकविषयशब्दातिरिक्ता अपि लौकिकाः केचन विषय शब्दाः
सन्ति न वा ते, च परस्परं भिद्यन्ते न वा, एकोपादानका वा ते विभिन्नोपादानका,
वा इत्येवमादयोऽर्थास्तु सम्प्रति विचारस्थाने तावन्निधीयन्तेऽप्रकान्तत्वान्नेह
प्रस्तूयन्ते । ये तु विज्ञाने तावदिह युगपद्दृष्टा विषयसंस्कारशब्दास्ते सर्वे परस्पर-
मापाततो वैरूप्येण प्रतीयमाना अपि विज्ञानरूपेणैकात्म्येनानुभूयमानत्वाद्
विज्ञानोपादानकत्वात् कार्यकारण्योश्चभिन्नत्वात् तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेद
इति न्यायेनैकार्थ्यमव्याहृतं प्राप्ताः सिद्धाः । तथा च योऽर्थो ब्रह्मशब्देन विवक्ष्यते,
स एवाविकलं शक्यते व्यपदेष्टुम् विद्याशब्देन च वेदशब्देन च । विषयसंस्कार-
शब्दानामेकत्वे निद्वारिते विशेषणभेदनिवन्धनविज्ञानभेदस्य कर्तुमशक्यत्वादेपा-
मेकत्वमनुपश्यन्तो महर्षयो निर्विशेषमैकरूप्येणामनन्ति—

“ऋग्यजुः सामभेदात् त्रयंब्रह्म, त्रयो विद्या, त्रयो वेदाः” । इति ॥

तत्रेदं त्रयीरूपेण त्रयीशब्देन चोपपद्यमानं विज्ञानमनित्यान्तःकरणवृत्ति-
प्रतिफलितत्वेऽपि न शक्यमनित्यत्वेन पौरुषेयत्वेन वाऽभिनेतुम् । कादाचित्क-
जलदृष्टप्रतिविम्बस्य कादाचित्कत्वेऽपि ततो विम्बिनस्तस्य सूर्यादेरनित्यत्वा-
प्रतिपत्तेः । नापि वा ब्रह्मविद्यावेदात्मकं तद्विज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्यं शक्यं वक्तुम्
“ज्ञानजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्याकृतिर्भवेत् । कृतिजन्यं भवेत् कर्म” इत्याद्य-
भियुक्तोक्तन्यायेन क्रियां प्रति कारणत्वेन गृहीते प्रयत्ने इच्छायाः कारणत्वादि-

चक्षुष्या च विज्ञानस्य कारणात्वात् तद्विषयकविज्ञानात् प्राक् तद्विषयिण्या इच्छाया
वृत्तेर्वा सर्वथैव कर्तुं मश्वयतया तद्विज्ञानस्य प्रयत्नसाध्यत्वासम्भवात् ।

अथैव तर्हि कथमिदं विज्ञानं प्रवर्तत इति चेत्-प्रत्यगात्मनि युक्ते विज्ञान-
स्वरूपावभासयोग्येऽन्तःकरणे व्यापकत्वात् स्वयमेवेदं विज्ञानं प्रतिफलितमव-
भासते-इति ग्रहाण । तेनैव च प्रतिफलितचेतन्यात्मकेन विज्ञानेन सता तदन्तः-
करणमन्तः करणाधिष्ठितानीन्द्रियाणि च विज्ञप्तिप्रक्रियाकरणानि सम्भवन्ति,
यदीदं विज्ञानं तत्र फलितं न स्यात् न त्वेव तत्तर्हीदमन्तःकरणं नाम जडद्रव्यं
विषयाप्तावभासाय मुक्षमं स्यात् । तदेतत् सर्वं श्रूयते तलवकारश्रुती—

केनेपित पतति प्रेषित मनः केन प्राणः प्रथसः प्रैति युक्त ।

केनेपिता वाचमिमा वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद् वाचो ह वाच स उ प्राणस्य प्राणः ।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्यधीराः प्रेत्यास्मारलोकादमृता भवन्ति ॥

इत्यादिना—

तस्मान् मिद्धमपीक्ष्येयं विज्ञानम् । विज्ञानमेव तु वेदशब्देनाख्यायने ।
तस्मादपीक्ष्येयो वेदोऽकृतकश्चेति तसिद्धम् । इति द्वितीया प्रतिपत्तिः । अथवेत-
दन्यथा व्याख्यास्यामः । ऋग्यजुः सामभेदात् त्रयं ब्रह्म, त्रयो विद्या, त्रयो वेदा
इत्याम्नायते । तत्र मतमिदं भवति-नैतानि सन्त्यभिन्नानि । किन्तु प्रत्येकं भिद्यन्ते
ऋग्यजुः सामानि । अन्यानि विषयोपास्यानि, अन्यानि पुनः शब्दोपास्यानि ।
तानि च साकल्येन पूर्वं, प्रदर्शितानि सुविशदं निरूपितानि चेति तत्रैव
तानि द्रष्टव्यानि । तथा च विषयोपात्यग्युजः सामभेदात् त्रयोवेदाः । भिद्यन्ते
चैवं ब्रह्मविद्यावेदपदार्थाः । यदि भिद्यन्ते भिद्यन्ताम् ।

अथापि तान्येकस्मादेव सरसः प्रवृत्तानि व्यवयवानि श्रीणीमानि
स्रोतांसि । ब्रह्म च विद्या च वेदश्च । यतः खलु सतो ह्येव तानि जायन्ते तस्मान्
सदेव भवति तच्च तच्च । यथा हि भिद्यन्ते कटककुण्डलग्रंथेयकपदार्थाः । यदि
भिद्यन्ते भिद्यन्ताम् । अथापि तान्येकजातोपादेवोपादानात् प्रवृत्तानि भिन्नाव-
यवानि श्रोण्याभरणानि । यतः खलु हिरण्यादुद्ध्येवंतानि जायन्ते तस्माद्विरण्यमेव
भवति तच्च तच्च । एवमेवंतद् ब्रह्मादिष्वपि विज्ञानात्मकैकोपादानकत्वाद्विज्ञानमेव
भवति तच्च तच्च ।

यत्तु कश्चिद् ब्रूयात्-उपादानं नाम परीक्षकाणां वैज्ञानिकानां मतभेदात्
त्रैविध्यमापन्नं दृश्यते । केचित्तावदाहुः सर्वमिदमुपादानमारम्भकं नाम । अन्येभ्यः

कारणावयवेभ्योऽन्येषां कार्यावयवानामुत्पत्तिरारम्भः । मृदवयवेभ्यो घटावयवा
आरम्भन्ते ततो मृत्सु समवेतोऽयनुत्पद्यते घटः । अर्थान्तरं चेद भवति । अन्या
मृत्तिका, अन्यो घटः । मृत्तिकाया अनाशादिति ।

केचित्पुनराहुः सर्वमिदमुपादानं परिणामि नाम । अवस्थान्तरसिद्धस्या-
र्थस्य विकारविशेषानुवृत्ताववस्थान्तरसिद्धिः परिणामः । मृतकयाचिदाकृत्या
युक्तः पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य
कुण्डिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तो मृत्पिण्डः पुनरपरया आकृत्या मुक्तो घटो
भवति । आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृतिविशेषो
विनश्यति न द्रव्यं विनश्यति । अन्याकृति विशिष्टस्य कारणस्यान्याकृतिवैशिष्ट्ये
कार्यत्वमुपपद्यते । तदेवमाकृतिविशेषस्य गुणविशेषाणां वा केपाञ्चिदपचयेनान्य-
स्याकृतिविशेषस्यान्येषां वा केपाञ्चिद् गुणविशेषाणामुदयेन च प्रकृतौ विकार-
बुद्धिः प्रवर्तते सैव तत्रावस्थान्तरसिद्धिः । तथा चावस्थान्तरसिद्धौ मृदेवैवमव-
स्थान्तरसिद्धौ घट इत्याख्यायते । मृत्तिकं च घटो न मृत्तिकायां घटः ।

अथ केचिदाहुः सर्वमिदमुपादानं विवर्तिनाम । न सतोऽर्थस्य नाशो
भवति, नाप्यसतोऽर्थस्य समुत्पत्तिः न चोत्पत्तिनाशाय स्वीकृत्य विकारो नाम
कश्चिदर्थः शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मान्नावयवविकारः कुत्रापि कारणस्य । न
हि घटे जातेऽपि मृत्तिकायाः क्विञ्चिद्विक्रियते । तत्रैवं निविकारेऽपि मृत्तिकादि-
कारणद्रव्ये यदत्यन्तासद्भूतमिदं घटद्रव्यमवर्तमानमपि वर्तमानवत् प्रतीयते
सोऽयं मृत्तिकाद्रव्यस्य विवृत्त इत्युच्यते ।

अथ यत्रापि दध्यादावुत्पन्ने दुग्धादेर्विकारमाचक्षते तत्रापि नायं दुग्धाद्य-
वयवानामपूर्वार्थरूपतापत्तिर्नाम कश्चिद्विकारो द्रष्टव्यः । गुणकूटो हि द्रव्यमित्यु-
च्यते । तत्रैकस्मात् गुणकूटात् केपाञ्चिदगुणानामपचयेऽन्येषां वा गुणानां समुच्चये
तथा बुद्धेरुदयात् । यःशब्दो यावद्गुणकूटे नियतः, स तावद् गुणाभावे निवर्तते ।
तेनायं दुग्धशब्दो दधिनि सति निवर्तते । तदेवं वैलक्षण्येन प्रकृतिविकारभाव-
प्रतिपत्तिप्रदेशास्त्रयोदशवा वेदार्थसमीक्षणे प्रदर्शिताः । यथा च तेषु प्रदेशेषु वस्तु-
गत्या विकारो नास्ति तदपि तत्रैव भूयसा प्रघट्टकेनोपदर्शितम् । यथा चेदं सर्व-
मुपादानजातं नित्यनिविकारमप्यन्यथा सदन्यथा प्रतीयते तदेतदेव कार्य
प्रतिपद्यते ।

इत्थं च मतभेदादुपादानत्रैविध्ये सिद्धे यदिदमुच्यते-विज्ञानमेवेतद्भवति
ब्रह्म च विद्या च वेदश्चेति, तन्नावकल्पते । परिणामवादे विवर्तवादे वा कार्य-
कारणयोः कथञ्चिदभेदेऽपि आरम्भवादे तदभावात् । अत्रोच्यते । वैशेषिकाः

खल्वप्यारम्भवादिनो दृश्यन्ते । तेषां मते तादृशप्रयत्ना कार्याकारणयोर्भेदाद्विज्ञानतो ब्रह्मविद्यावेदानां भिन्नत्वम् । अस्तु वा तथा विज्ञानजन्यत्वात् प्रत्यगात्मजन्यत्व परमात्मजन्यत्व वा, प्रज्ञाविप्रतिपत्तावप्यर्थं विप्रतिपत्त्यभावात् । इह तु त्रिवर्तवाद एवास्योक्त इति न भिद्यन्ते कारणान् कार्याम् इति पारमार्थिकी दृष्टिः ।

तत्रैतानि कारणादव्यतिरिक्तानि कार्याणि यदि कारणं दृष्टयैव द्रष्टुमिष्यन्ते तत्तर्हि कार्यधर्माणामदर्शनात् । कारणधर्मा एव तत्रोपतिष्ठन्त । यत्र पार्थिवद्रव्याणि सृष्टिः, आप्यातित्रिशत् तैजसानि दशेत्येव शत कार्याणि स्युः, तत्रापि कार्यत्वापलापेन परिपश्यता त्रय एव तत्र भावा आभासन्ते पृथ्वी च जलञ्च तैजश्चेति । पृथ्वीय तत्र सृष्टेरात्मा । जलं त्रिशतं, तैजो दशानाम् । आत्मन्येव तु निभूतो भेदाभेदव्यवहारः । तस्मात् त्रय पदार्था एवामपि त्रयाणां कार्यत्वात् कार्यत्वापलापेन दिदृक्षाया सर्वत्रैकमेव तावन्निराभासते-सदक्षरं परब्रह्मेति । स एष सर्वोपाभाप्ता । एतदात्म्यमिदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।

तथा चैतेषां त्रयाणां ब्रह्मविद्यावेदानां परस्परभिन्नानामपि सद्विज्ञानं कार्यत्वात् कार्यत्वापलापेन दृश्यमानानामेतदात्म्यं सुव्यक्तं भवति । यत्रैतदात्म्यं सुव्यक्तं भवति तत्र पारमार्थिकदृष्ट्या सिद्धेऽपि नित्याभेदे व्यावहारिकदृष्ट्यायमुभयथा व्यवहारो दृश्यते लोके घटोऽयमस्ति मृत्तिकेति वा, घटोऽयं मृत्तिककृत इति वा । एवमिहाप्येतदात्म्यं भवन्तीत्यनो व्यावहारिकदृष्ट्या शक्यमुभयथा व्यपदेष्टुम् ब्रह्मैदमीश्वरं विद्येयमीश्वरं वेदोयमीश्वर इति वा, ब्रह्मैदमीश्वरकृतं विद्येयमीश्वरकृता, वेदोयमीश्वरकृत इति वा । कार्यकारणयोर्भेदाभेदव्यवहारस्य सर्वलोकप्रत्ययसिद्धत्वात् । तस्मादत्रिरुद्धोपमर्थो यदुच्यते-वेदोयं भगवान् परमेश्वर साक्षदिति । अथवा यदुच्यते-वेदोऽयं भगवत् परमेश्वरस्य साक्षात् कृतिरिति ।

इत्थं च सति येषामयमीश्वरो वेदस्तेषामयमनाघनन्तो वेदो नित्यश्चापीरुपेयश्च । सर्वज्ञानघनस्य सर्वशक्तिमतः कालत्रयावाध्यस्य चैवार्थस्येश्वरत्वेन प्रतिपत्तत्वात् । तस्य चेश्वरस्य पुरुषसामान्यप्रयत्नासाध्यत्वाच्च । येषां त्वयमीश्वरकृता वेदस्तेषामयमनाघनन्तो वेदो नित्यश्चापीरुपेयश्च । महापुरुषातिरिक्तलौकिकपुरुषप्रयत्नासाध्यत्वात् । महापुरुषप्रयत्नसाध्यत्वेऽपि महापुरुषस्य नित्यत्वात्तदिच्छाकृत्यादीनां वैशेषिकगुणानामनित्यत्वासम्भवेनान्ततो नित्ययत्नसिद्धस्य वेदस्यापीरुपेयत्वे पर्यवसानात् ।

अथ यदीश्वरकृतत्वनिवन्धनं पौरुषेयत्वं वलादापाद्यते चेदिष्टापत्तिः 'शास्त्रयोनित्वा' दित्यादिना वेदानामोश्वरकृतत्वस्याभियुक्तैरभ्युपेतत्वात् । यद्यति चैवमीश्वरत्वमीश्वरकृतत्वं पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं चेत्यर्थविरोधः प्राप्नोति तथाप्यस्ति प्रज्ञावैलक्षण्ये पक्षपातो न तु वस्तुवैलक्षण्ये पक्षपातोऽयम् । सर्वेषामेकमत्येन शब्दोपहितविज्ञानस्य वेदत्वाभिमानात् । तस्मादविरोधः—इति तृतीया प्रतिपत्तिः ।

अथवेतदन्यथा व्याख्यास्यामः । उक्तं तावत्—विषयोपहितं विज्ञानं ब्रह्म, संस्कारोपहितं विज्ञानं विद्या, शब्दोपहितं विज्ञानं वेद इति । यद्यपि चैवं विज्ञानमेवेतद् ब्रह्म च विद्या च वेदश्चेति विज्ञायते, तत्र तत्राविशेषेण महर्षीणामुपचारदर्शनात् । तथापि ब्रह्मादित्रयीशब्दस्यान्यथानुपपत्त्या विषयादीनामत्रविशेषणविधयापीष्यत एव प्रवेशः । तथा च सिद्धं विषयविशिष्टं विज्ञानं ब्रह्म, संस्कारविशिष्टं विज्ञानं विद्या, शब्दविशिष्टं विज्ञानं वेद इति । सामर्थ्याच्चेतदिह गम्यते विज्ञानविशेषणभूताः सर्वे एवेते विषया ब्रह्म । विज्ञानविशेषणभूताः सर्वे संस्कारा विद्या विज्ञानविशेषणभूताः सर्वशब्दा वेद इति ।

विषयास्तावत् त्रिधा गृह्णन्ते-पारमार्थिकाः, व्यावहारिकाः, प्रातिभासिकाश्च । ते क्रमेण सत्याः, सत्यानृताः, अनृताश्च भ्रान्ति । तत्र प्रातिभासिका रज्जुसर्पादयो न ब्रह्म । एवं संस्कारा अपि त्रिविधा दृश्यन्ते । ज्ञानाहिताः अन्यथा ज्ञानाहिता अज्ञानाहिताश्च । तत्र ज्ञानाहितसंस्कारा एव विद्या । यत्वन्यथाज्ञानाहिता वा स्युस्तंषां विद्यात्वं नास्ति । अथ शब्दा अपि त्रिविधा उपपद्यन्ते-दिव्यभाषा, परोक्षभाषा, लोकभाषा च । तत्र दिव्य भाषैव वेदः स्यात् । लोकभाषायास्तु वेदत्वं नास्ति । विज्ञानविशेषणत्वाभावात् । अथवा यावदागम्यते, तावत् सर्वं ब्रह्म, सर्वा विद्या, सर्वोवेद,—इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

तत्रविज्ञानमेवेतत् परब्रह्म च प्रत्यग्ब्रह्म च । उभयमध्येतत् कार्यदशायां स्वरूपत्रैविध्यं घत्ते-अग्निर्वायुः सूर्यश्च । अग्निर्भूस्थानो विराट्संज्ञः सर्वाण्डपरिव्यापी । वायुरन्तरिक्षस्थानो हिरण्यगर्भसंज्ञः सर्वाण्डपरिव्यापी । सूर्यो द्युस्थानः सर्वज्ञसंज्ञः सर्वाण्डपरिव्यापी । एतावदिदं सर्वं ब्रह्माण्डम् । अथवा अग्निरुदरस्थानो वैश्वानरसंज्ञः सर्वशरीरव्यापी । वायुर्वक्षः स्थानः प्राणसंज्ञः सर्वशरीरपरिव्यापी । सूर्यः शिरः स्थानः प्राणसंज्ञः सर्वशरीरव्यापी । एतावदिदं सर्वं शरीरम् ।

एव विज्ञानमेवंतत् परा विद्या चापरा विद्या च । उभयो चाप्येता कार्य-
दशाया स्वरूपत्रैविध्यं घत्ते—अग्निविद्या, वायुविद्या सूर्यविद्या च । यत्किञ्चिदिह
वैराज वैश्वानर वा विज्ञान, यद्वा किञ्चिदिह पृथ्वीसम्बन्धेन विज्ञायते, सा सर्वा
आग्नेयी विद्या । यत्किञ्चिदिह हैरण्यगर्भं प्राणविषयं वा विज्ञानं यद्वा किञ्चि-
दिहान्तरिक्षस्थानीयं विज्ञायते सा सर्वा वायव्या विद्या । यच्च किञ्चिदिह
सावर्जं प्राज्ञं वा विज्ञानं, यद्वा किञ्चिदिह द्युसम्बन्धेन विज्ञायते, सा सर्वा
सौरी विद्या । एतावतोय सर्वा विद्या । किं किं तु वैराज वैश्वानर वा, हैरण्यगर्भं
प्राणविषयं वेत्येतत् सर्वं वेदार्थनिरूपणं द्रष्टव्यम् ।

अथ विज्ञानमेवंतत् महासूक्तं च क्षुद्रसूक्तं च । उभयमध्येतत् कार्यदशाया
स्वरूपत्रैविध्यं घत्ते—आग्नेयसूक्तम् वायव्यसूक्तं, आदित्यसूक्तं च । अग्निसाह-
चर्य्यभक्तीनां सम्बन्धेन यत्किञ्चिदुच्यते तदाग्नेयम् । वायुसाहचर्य्यभक्तीनां
सम्बन्धेन यदुच्यते तद्वायव्यम् । सूर्यसाहचर्य्यभक्तीनां सम्बन्धेन यदुच्यते तदादि-
त्यम् । नैतान्यतिरिच्य किञ्चिदग्न्यायते शब्देन ।

तदित्य-ब्रह्मणि वा विद्याया वा वेदे वा, यदेव किञ्चिदग्नेयं तत्सर्वमृक्-
शब्देन परिभाष्यते । यद्वायव्यं तद् यजुः शब्देन, यदादित्यं तत्सामशब्देन । भक्त्या
त्वन्ते ऋगादिशब्दा आग्नेयादिषु नियुक्ता भवन्ति । वास्तविकं तु ऋगादिशब्द-
बोधमर्थतत्त्वं पूर्वं निरूपितम् । तथा च ब्रह्म वा विद्या वा वेदो वा—प्रत्येकं
त्रिविधं भवति—ऋक् च, यजुश्च, साम चेति ।

ऋग्यजुः सामलक्षणं ब्रह्मवेदं सर्वं परिदृश्यते यदिदं किञ्चिदिह विषय-
जातम् । ऋग्यजुः सामलक्षणो विद्यैवेयं सर्वा विद्या भवति यदिदं किञ्चिदिह
संस्कारजातम् । ऋग्यजुः सामलक्षणो वेद एवायं सर्वं आग्न्यायते यदिदं किञ्चिदिह
शब्दजातम् । नातोऽतिरिच्यते किञ्चित् । यत्किञ्चिन् पृथ्वीस्थाने गृहीतमाग्नेयं
वा वायव्यं वा आदित्यं वा तत्सर्वमाग्नेयम् । अग्ने पृथ्वीस्थानत्वात् तत्रगतानां
सर्वेषामग्निभक्तिमुक्तत्वात् । एव यत्किञ्चिदन्तरिक्षस्थानं गृहीतमाग्नेयं वा
वायव्यं वा आदित्यं वा तत्सर्वं वायव्यम् । वायोरन्तरिक्षस्थानत्वात् तत्र गतानां
सर्वेषां वायुभक्तिमुक्तत्वात् । तथा यत्किञ्चिद्व्युस्थाने गृहीतमाग्नेयं वा वायव्यं
वा आदित्यं वा तत्सर्वमादित्यम् । सूर्यस्य व्युस्थानत्वात् तत्र गतानां सर्वेषां सूर्य-
भक्तिमुक्तत्वात् ।

शब्दश्च सर्वत्रैविध्येन स्वरूपं धारयमाणो दृष्टो लोके पद्यभावेन गद्य-
भावेन गीतिभावेन च । तत्र पद्यं गीतिश्च समयदि भवतो निर्मर्यादस्तु गद्यभावः ।
अथ त्रैलोक्येऽपि पृथ्वीयं द्यौश्च सायनने समयदि दृश्येते अनायतनं तु निर्मर्याद-
मिदमन्तरिक्षस्थानम् । तस्मात्तादृश्यात् सर्वमिदमाग्नेयं पृथ्वीस्थानं पद्यबन्धेन,
सर्वमादित्यं व्युस्थानं गीतिबन्धेन सर्वं च वायव्यमन्तरिक्षस्थानं निगदपाठेन सबद्ध-

५१४/पञ्चमो विवेकः

साम्नातं महर्षिभिः । तथा च सिद्धं सामर्थ्यात्-पद्यशब्दजातस्य ऋक्त्वं गद्यशब्द-
जातस्य यजुष्वम्, गीतिशब्दजातस्य सामत्वमिति । भाक्ता एते शब्दा इत्य-
माह्वयन्ते ।

तदित्थं पद्यशब्देन सर्वेषामेषां पृथिवीस्थानामर्थजातानामग्निभक्तिर्वेन
प्रतिपन्नानामेकत्र संहितानामुपवर्णनमृग्वेदसंहिता नाम ग्रन्थः । अथ गद्यशब्देन
सर्वेषामेषामन्तरिक्षस्थानामर्थजातानां वायुभक्तिर्वेन प्रतिपन्नानामेकत्र संहिताना-
मुपवर्णनं यजुर्वेदसंहिता नाम ग्रन्थः । अथ गीतिशब्देन सर्वेषामेषां द्युस्थानामर्थ-
जातानां सूर्यभक्तिर्वेन प्रतिपन्नानामेकत्र संहितानामुपवर्णनं सामवेदसंहिता नाम
ग्रन्थः । अत एव त्रिविधं पार्थिवमेवाग्निं प्रस्तुत्य प्रवृत्ताऽयमृग्वेदग्रन्थः ।

“अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य
देवमृत्विजम् । होतारं रत्नघातमम् ॥ इति ।

आन्तरीक्ष्यं तु वायुं प्रस्तुत्य प्रवर्तते यजुर्वेदग्रन्थः—

“इषेत्वाजैर्त्वा, वायवस्थ, देवोऽवः
सविता प्रार्पयतु श्रष्टतमाय कर्मणं” इति ।

दिव्यं त्वग्निं सूर्याह्वयं प्रस्तुत्य प्रवृत्तोऽयं सामवेदग्रन्थः ।

“अग्न आयाहि वीतये गुणानो
हव्यदातये । निर्हाता सत्सि बर्हिषि ॥”

शाखाभेदेऽपि नायं मुख्योऽर्थो व्यभिचरितः स्यात् । तस्मादयमुपचारः प्रवृत्तो
लोके—अग्निर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् प्रवृत्तानीति । यान्यपि च
वस्तुभूतानि ऋग्यजुः—सामानि वेदमुपदक्षितानि तान्यप्यवश्यमग्निवायुसूर्यसं-
प्रवृत्तान्येव भवन्तीत्यत एवैतेषामृग्यजुः साम्नामग्निवायुसूर्यसमुद्भूतत्वं सिद्धम् ।
ऋग्यजुः सामान्येव तु वेदो विद्या ब्रह्म वा । तस्मादग्निवायुसूर्यस्योवेदो वा
विद्या वा ब्रह्म वा समुत्पन्नानीति व्यवहारः स्थाने संप्रवृत्तः ।

अग्निर्भूस्थानः, वायुरन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः इत्युक्तम् । त्रयोऽप्येते
द्विविधा भवन्ति प्रत्यगात्मानश्च, परमात्मानश्च । एकैकशरीराभिमानित्वे
प्रत्यगात्मत्वम्, ब्रह्माण्डाभिः मानित्वे तु परमात्मत्वम् । परमात्मनश्चेष्टद्वारापर-
पथ्यविस्त्रेतेऽंशाः प्रत्यगात्मानः प्रतिशरीरं भिन्ना जीवात्मान उच्यन्ते । प्रत्यगा-
त्मत्वे—अग्निर्विश्वो वैश्वानरो वा । वायुस्तंजमः प्राणो वा । सूर्यः प्राज्ञः प्राजो
वा । परमात्मत्वे तु—अग्निर्विराड् वैश्वानरो वा, वायुर्हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा वा,
सूर्यः सर्वज्ञ ईश्वरो वा ।

पौराणिकभाषायामयमेव भूस्थाने विराट् विष्णुशब्देन, अन्तरिक्षस्थान हिरण्यगर्भो ब्रह्मप्रजापति शब्देन द्युस्थान सर्वज्ञस्तु सदाशिवशब्देनाख्यायन्ते । प्रत्यगात्मत्वे तु नामिस्थान विष्णुर्वैश्वानर । हृत्पक्षे ब्रह्मा प्राण । ललाटे सदाशिव, प्राज्ञ । एतेषां च ब्रह्मविष्णुसदाशिवानामर्थतत्त्व पौराणिकं देवतानिरूपणप्रसङ्गे भूयसा प्रघटकेन विशदीकृतम् । एतेषु च त्रिषु पुरुषेषु विराट् हिरण्यगर्भसर्वज्ञेषु मध्यमो हिरण्यगर्भो मध्येऽवस्थायैकत पृथिवीमन्यतो दिवमवष्टभ्ये सम्भत्ते । अतोवष्टब्ध त्वेते द्यावापृथिव्यौ दृश्येते मध्यस्थेन केनचिन्महाप्राणेन । स महाप्राणो भगवान् हिरण्यगर्भः । तस्याय महिभोपगोयते—

“हिरण्यगर्भं समवर्तनाथे

भूतस्य जात. पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां

कस्मै देवाय हविषा विधम' ॥

यद्यपि च केषाचिन्मते पृथिव्यभिमानो भगवान् विराट् पुरुष सचरन् भवति, नैकत्राववतिष्ठते तथापि नियतमार्गावस्थायित्वादवष्टब्ध इवेहास्यात् । अथ द्युलोकाभिमानो भगवान् सर्वज्ञपुरुषस्तु स्थाणुरिव नित्यमेकस्थानावस्थायी, न त्वेव स्थानाच्च्यवते । आम्नायत च—

“वृक्ष इव स्तब्धो दिवि

तिष्ठत्येवस्तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम्”

इति । यतश्चायं हिरण्यगर्भोऽन्तरिक्षमनुगृह्णन् द्यावापृथिव्यावनुगृह्णाति पृथिवीं शेषं च सर्वम् । यतो वा सर्वगविद्याया परिमरविद्याया वाऽमुष्मिन्नेवान्तरिक्षस्थान हिरण्यगर्भस्ये महाप्राणे सर्वे मया पृथिवीस्थाना द्युस्थाना वाऽर्थजातानां विलयनं तत एव च समुत्पानमाप्नायत । तस्मादमुष्मात्स्वयम्भुवो ब्रह्मप्रजापतः सभूता एत सर्वे वदन् नृचक्ष यजूंषि च सामानि चाथर्वाङ्गिरामन्त्राश्चेत्याख्यायत । किञ्च, हिरण्यगर्भं एवायं स्वयम्भूः सर्वाणि जातो भूतपतिः । न ततान्यत्किञ्चित् । अन्यत्तु किञ्चिदिह विविधमेवैतद् भवति—प्रमेयं च प्रमितिरथ प्रमाणञ्चेति ।

एतदेव त्रयमिदमित्यभिहास्यायते—ब्रह्म च विद्या च वदश्चेति । सर्वमेव प्रमेयजातं ब्रह्मशब्देन, प्रमितिजातं विद्याशब्देन, प्रमाणजातं तु वदशब्देनाख्यानं भवति । नानोतिरिच्यते किञ्चित् । तस्माद्विरण्यगर्भदेवैतं मरीच्यादयं सप्यं वा दश वा ब्रह्माणं सभूता । सर्वा विद्या सभूता । सर्वं च वेदा सभूता इत्युपगोयते पुराणेषु ।

अथ योऽयमृगवेदग्रन्थः पद्यबन्धेनाम्नातो, यश्च यजुर्वेदग्रन्थो गद्यप्रबन्धे-
नाम्नातो, यो वा सामवेदग्रन्थो गोतिप्रबन्धेनाम्नातो यानि च तत्र तत्र नियत-
वर्णान्येतानि मन्त्रवाक्यानि दृश्यन्ते तेषां सर्वेषां कृतकत्वमकृतकत्वं चेति भिन्नो-
विचारः प्रवर्त्यते । तत्रापि तावदेवं त्रेधा विप्रतिपत्तिः प्रतिपद्यते—

केचित् तावदाहुः—“न केनचित्पुरुषेण प्रणीतोवेदः” इति । यद्यपि चावश्यं
न केनचित्पुरुषेण प्रणीतो वेद इति सार्वजनीनः सत्यसिद्धान्तः । वेदस्य पुरुष-
प्रयत्नसाध्यत्वासम्भवस्योक्तत्वात् । तथाप्येतेषां वर्णमयशब्दप्रबन्धानामेव तु
वेदत्वमभ्युपगम्यमाना बहव एवेदानोन्तना अनतिप्राचीनाश्च विचक्षणा इत्य-
माचक्षते—

“स्थानुरयं भारहारः किलामू—
दधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत् सकल भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥”

इति मन्त्रे वेदमधीत्य योऽर्थं न विजानातीत्यक्षरस्वारस्यच्छब्दमय एव
काश्चित् प्रबन्धो वेद इति विज्ञायते । दृश्यते च प्रसिद्धिरपिलोके शब्दमयेष्वेव
चतुर्षु मन्त्रसंहिताग्रन्थेषु तद्ग्राह्यग्रन्थेषु च वेदशब्दस्य भूयसोपचर्यमाणास्य ।
भगवता च वेदव्यासेन शारीरकसूत्रेष्वीक्षतेन शब्दमित्यादिषु वेदतात्पर्येण वेद
शब्द एव सर्वत्रोदाह्रियते न विज्ञानादिशब्दः । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामाचाराच्च
वाङ्मय एवायं प्रबन्धो वेदशब्देन व्यवहर्तव्यो न तु विज्ञानमयोऽन्यः कश्चिदर्थ इति
निश्चीयते । एतेन विज्ञानमयस्य प्रबन्धस्य वेदत्वं मन्यमानाः परास्ताः ।

तस्य च वेदस्य वाङ्मयत्वाविशेषेऽपि न भारतादिवत् पौरुषेयत्वमनित्यत्वं
वा संभाव्यम् । दृश्यते हि लोके सर्वेषामर्थजातानां प्राकृतत्वकृत्रिमत्वाभ्यां
विभक्तिः स्वारसिकी । स यथा मृण्मये जलमये तेजोमये वायुमये वा प्रपञ्चे
द्वैविध्येनोपचारः प्रवर्तते, एवमविशेषादिहापिशब्दप्रपञ्चे द्वैविध्यं स्थाने प्राप्तं
भवति । स यथा वनपर्वतनद्यादयः प्राकृता अर्थाः, उपवनस्तूपकुल्यादयस्तु कृत्रिमा
इति विभागः साधयान् प्रतीयते, एवमिमे वेदाः सर्वे प्राकृता अर्थाः, अथ कृत्रिमा
भारतादय इति विभागोपकल्पितनितरां न सम्भाव्यते ।

यथा खलु वायुतेजो जलादयो नित्या एव पदार्था ईश्वरेच्छावशात् कदा-
चित् संश्लिष्य कदाचिद्विश्लिष्य विशिष्टसंनिवेशयुक्ताः सन्तः सृष्टिप्रलयाभ्यां
नियतव्यवस्थानुसारेण जगच्चक्रमेतन्निर्वाहयन्ति, तथैवायं जगदन्तर्गतः शब्दोऽपि
नित्य एवेश्वरीयशक्त्याचेनात् तदिच्छानुसारेण च सृष्टिकाले ऋग्यजुरादिप्रकारः
संश्लिष्य प्रलयकाले च विश्लिष्यावतिष्ठते न तु केनचिदुत्तरकाले योनिजविग्रह-

वत्ता पुरुषेण सपरिवरं ज्ञानुसंग्यान् सन्निवेशयित्वा गृह्यते । नित्यानां ज्ञानानां सन्निवेशविशेषसिद्धौ द्रष्टव्य इत्यनेनार्थं सूच्यते "नित्या दागुनृष्टा स्वयम्भुवा" इत्येवमादिषु श्रुतिवचनेषु । अत्र नित्या वगितुल्लिखितं प्रत्यक्षान् विरिज-
प्राप्तवानां विनष्टसन्निवेशानामपि तत्त्वतस्तदविनाशं दर्शयति । सन्निवेश-
विशेषश्च तेन शब्दानां नृष्टत्वाद् यथा पूर्वमवश्यम् । एतदभिप्रायेणैव "तथा
विद्या प्रथमं ज्ञायते" (शत० ब्रा० २।३।२०)

इति सर्वसूत्रप्रजातस्तः प्रागनुपपन्नं वेदन्वात्पत्तिराम्नायते । यदेव तु तत्त्वज्ञा-
नविनाशत्मासंयोगादनुपपिन् वेदं नित्यापीत्येव तत्त्वविवक्षा क्रियते, तर्ह्येवदानीम्
सन्निवेशविशेषतयाग्राह्यत्वात्तद्विवक्षयापि तत्र क्रियते । नया चैव सन्निवेशोपन्या-
नित्यवप्राप्तावपि नत्वेव तावता वेदानामनित्यत्वं ज्ञापनस्युपगन्तुम्, सवज्ञान-
वेगप्रमथानावन्मथानादिनां विषयसन्निवेशविशेषतयाग्राह्यत्वं देवदत्तन्यक्तेरन्यत्र वा-
न्मुपपत्त्या सन्निवेशपदार्थस्य तद्वन्मुन्वरूपान्तरनांवात् । तस्मान्नित्याज्जं प्राकृत-
श्रेणीमुक्तावेदाऽपीत्येवमर्थेति संचिदम् ।

इदं तु बोध्यम्-ईश्वरेच्छावशात् स्वयमेव सम्मदन्तपि स सन्निवेश-
शब्दानां न वाक्या दिवदिहान्तरिक्षे पयोऽनुरन् प्रवर्तते, किन्तु नाम तपोविशेषा-
दिशुद्धहृदयानां महर्षीणां बुद्धिभ्रज्येव तथा प्रायनिकी प्रवृत्तिः सम्जातेति
सम्मवर्तो विज्ञायते । वर्णानकस्य बुद्धिमनस्य प्रवृत्तेरन्वयानावात् । तथा
चायमर्थं स्मर्यते—

मुक्तान्तेऽतर्हिगान् वेदान् सतिहासान् महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुजाता स्वयम्भुवा ॥

ईश्वरीयज्ञानानुसारेण स्वयमेव मुक्तिज्ञाः सर्वे शब्दा आदिनादेन
परिराम्य महर्षीणां वसिष्ठादीनां वेदरत्नार्थमप्रवृत्तमानामपि बुद्धिः स्वयमेवा-
रुद्धा प्रादुर्गन्वन्ति "महर्षयो लेभिरे" इत्यन्वयः । एतदभिप्रायेणैव-
"मन्त्रेषु वर्णानि कवयो यान्यपश्यन्तानि त्रेतायां बह्व्यां सन्ततानि । तान्यावरय न्यतः
संयजामा एष वः पन्थाः मुच्यन्ते लोके । "तद्वा आरयः प्रतिबुध्बिरे य उ तर्हि
आरयमानु" (शत० ब्रा० २।२।१।१४)

इत्येवमादिषु मन्त्रब्राह्मणवचनेषु महर्षीणां द्रष्टृत्वनाम्नायते नवेषु वा
मन्त्रेषु तत्तन्महर्षीणामर्थेन स्मर्यते । तदित्यमन्त्रेषु महर्षीणां बुद्धिभ्रज्येव
सन्निवेशविशेषतयाग्राह्यत्वं प्रादुर्गन्वन्त्येव वेदो न महर्षिभूतत्वेन प्रतिपद्यते न तु
वातावर्तवानित्येवमन्त्रमन्त्रादयः । वात्वादिनित्यार्थसमालोचनान्वात्तद्व्याप्त्या यथा
हि गूढाविवरणलिकादिविलक्षणविशेषाविरिष्टेषु तेषु तेषु क्षेत्रविशेषेषु तत्त्व-

क्षेत्रसन्निवेशानुसारेण विणिष्टसन्निवेशोपलब्धावपि तैस्तैरेतैर्गृहगुहानलिका-
दिभिरचेतनैः स स सन्निवेशो वाद्वादीनामक्रियतेति न कश्चित् प्रज्ञावानुत्सहते
विश्वसितुम् ।

एवमेव खलु वसिष्टविश्वामित्रभृग्वङ्किरोऽत्रिप्रभृतिमहर्षीणां विलक्षणा-
विन्यासविणिष्टेषु हृदयक्षेत्रेषु वैलक्षण्येन सन्निवेशोपलब्धावपि तैस्तैरचेतनैर्वसि-
ष्ठादीनामान्तःकरणैः स स सन्निवेशो वेदानामक्रियतेति को नाम सहृदयः श्रद्धा-
तुमीहेतुः । तस्माद्वसिष्ठादिकर्तृकत्वप्रकल्पनं नितान्तं भ्रान्तम् । अन्यदपि च
वसिष्ठादीनामापेक्षसंबन्धेन बहु वक्तव्यमस्ति तदुत्तरतः सर्वमृषिभिरुपेयं प्रकरणं
चतुर्थं विवेके सुविशदं निरूपितम् । इह तु महर्षीणां बुद्धिक्षेत्रेष्वेवासीदमीषां
वेदानां प्रथमविकाश इत्येवं तावन्निरूपितम् ।

अथेदमन्यद् द्रष्टव्यम् । अनेकवा हि बुद्धयः प्रकल्पन्ते-यत् तावदिह
किञ्चित् पश्यति तन्ननु बुद्धिं कुरुते, यद्वाकिञ्चिदिह शृणोति, तत् खलु बुद्धिं
कुरुते । एवमन्यच्चान्यच्च । तत्र बुद्धिं कुर्वणः स शब्दं प्रयुज्जान एव बुद्धिं
कुरुते । न शब्दमनन्तर्भाव्यकस्यापि बुद्धिः शक्नोति स्वरूपमावातुम् श्रूयते चाय-
मर्थः कौपीतकीयश्रुती—

“यच्चक्षुषा पश्यति न तच्चक्षुषाऽऽह—“इत्यद्राक्षमिति” । वाचैवतदाह
तच्चक्षुर्वचमप्येति—वाङ्मयं भवति । अथ यच्छ्रोत्रेण शृणोति, न तच्छ्रोत्रेणाह
“इत्यश्रीपमिति” । वाचैवतदाह । तच्छ्रोत्रं वाचमप्येति, वाङ्मयं भवति । अथ
यन्मनसा संकल्पयते—न तन्मनसाऽऽह “इति समचीकलूपमिति” वाचैव तदाह ।
तन्मनो वाचमप्येति वाङ्मयं भवति ॥” इति ।

तत्र योऽयं दर्शनश्रवणयोर्बुद्धिविशेषयोर्नान्तरीयकः खल्वपि शब्दप्रयोगः
प्राप्नोति तस्यैतस्य यावद्विज्ञाननित्यत्वान्नित्यापीरूपेयवेदत्वं केचन मन्यन्ते
तदसत् । आनुश्राविकस्यैव शब्दप्रयोगस्य वेदपदार्थत्वाभ्युपगमात् । विज्ञाननित्यस्य
तु शब्दप्रयोगस्य विज्ञानस्वरूपावायकत्वेऽपि श्रवणे विनियोगायोग्यत्वात् । तस्मा-
च्छ्रोत्रनित्य एव कश्चन शब्दविशेषो वेद इत्यवबोधम् ।

शब्दश्च तावत् सर्वोऽपि चतुर्धा विभज्य गृह्यते—दिव्यभाषा च परीक्षक-
भाषा च तर्कभाषा च लोकभाषा चेति । तत्राप्युक्तं वाक्यं दिव्यभाषा च परीक्षक-
भाषा । आप्तमिति यथाभूतमर्थं प्राप्तमाह । तेन वक्तारमनाकलय्यैव यत्र वाक्ये
सत्यमर्थमिदमाप्तमस्तीति श्रद्धा सम्पद्यते सा दिव्यभाषा च परीक्षकभाषा च,
तत्प्रमाणम् आप्तत्वादप्रामाण्याप्रसक्तेः । एतच्चाप्तं वाक्यं द्वेधा-अपीरूपेण च
पीरूपेण चेति । अकृत्रिमत्वात् पुरुषप्रयत्नासाध्यमपीरूपेण । सा दिव्यभाषा
भवति ।

यत्पुनरपर पौरुषेय सा परोक्षकभाषा भवति । तत्र तावद्विषयभाषेय मेकान्तत स यमेव ब्रूत नासत्त्वमित्याप्तमुच्यत । सत्य हि प्रमाणमपविचालि ब्रह्मतत्त्व यज्ञो वा प्रजापतिर्नाम तस्य च नित्य सत्यत्वमाहु-सर्वेषामुपादानत्वेन सवत्रान्ययरूपेणोपलभ्यमानत्वात् । तथाविधनित्यसत्यार्थप्रतिपादकत्वाद् ऋग्यजु सामसंहितादिप्रतीत सर्वमेव वाक्यजात सत्यमवार्थमाप्तमस्तीति कृत्वा आप्त वाक्यमित्युच्यत । सत्याथप्रतिपादक च वाक्यजात न जातु प्रमाण भवितु-महं नीत्यत एवैतदसन्दिग्धप्रामाण्यक वाक्यजात दिव्यभाषाशब्देनाख्यायत, स एष वेदो नामशब्दः ।

अथपौरुषेयमाप्त वाक्य व्याख्यास्याम । द्वय वा इदं सर्वम्-सत्य च वानृत च उपादानकारण सत्यम् तदुक्तं कार्यमनृतम् । यथा मृतसत्या इह कृता घटा-दयस्त्वेनृताः । तत्र कार्यपरम्परायां सदैवं ब्रह्मनाम एतन् मुख्यवर्तिष्ठते । तथा च सर्वेषामुपादानत्वात् सर्वत सत्य तदिदं ब्रह्मनामैक तत्त्वम्, तद्विज्ञानप्रधान वाक्यजातमाप्तत्वात् स्वतः प्रमाणम् वेदशब्देन, रयायते इति हि प्राग् व्याख्यातम् ।

तदितरन्तु यत्किञ्चिदेवेह दृश्यते तत्सर्वं कार्यत्वसापेक्षमनृत च भवति, कारणत्वापेक्ष सत्य च । तद्विज्ञानप्रधान तु वाक्यजात सत्यानृतपरत्वात् गौण सत्यमाप्त च विवक्ष्यते, मुख्य सत्यमनाप्तं च । तस्मादेवेदं प्रमाणं च भवत्यप्रमाणं च, सत्यार्थज्ञानजनकस्यैव प्रमाणपदार्थत्वात् । अतएव नित्यप्रमाणवेदापेक्षयैतेषा-मुत्तरतन्त्राणां प्रेक्षावद्वाक्यानां चावरकक्षाक प्रामाण्यं पर्यवसीयते । एव विध-प्रामाण्यवदिह सर्वं वाक्यजात परोक्षकभाषा भवति । स एष आप्तोपदशो नाम शब्द उपदेशस्यैवाप्तत्वात् ।

अथाप्तस्य वाऽयं तर्कभाषा । द्वैविध्यमिदं दृश्यते लोके क्वचित्तावदिह वक्तु-राप्तत्वग्रहणात् तदुक्तो प्रामाण्यं गृह्यते । अथ क्वचित् प्रमाणान्तरेण सवादाद्वा विसवादाभावाद्वा वाक्यस्यैवतावदान्तत्वं सुगृहीतं भवतीत्यतो वचनस्याप्तत्वग्रह-णात् तन्निवन्धनमेव तद्वदति सुतरां प्रामाण्यं गृह्यते । तदित्य यत्र वक्तुं प्रामा-ण्यमनपेक्ष्यैव नूनं वचनप्रामाण्यं लभ्यते सा दिव्यभाषा च परोक्षकभाषा चेत्युक्तं प्राक् । यत्र पुनर्वक्तुं प्रामाण्यमपेक्ष्यैव तत्र वचने प्रामाण्यं ससाध्यते सेयम-या तर्कभाषा भवति ।

अथैतद-यथा व्याख्यास्याम । इदं हि परोक्षकभाषारूप द्वितीय शब्दजात पुरुषमतिवैषम्यात् दृष्टानेकमयव्यभिचारं भवतीत्यतः प्रमाणान्तरसवादमन्त-रेणोद सत्यमाप्तमनाप्तं वेत्येव प्रामाण्यविषये नितरां सद्विद्यते । सुतरामिदं स्व-प्रामाण्यसप्तये वक्तुराप्तत्वं प्रागपेक्षते । तच्चेत् पुनराप्तस्य वाक्यत्वेन गृह्यत

तदातदाप्तस्य सत्यनिष्टत्वश्रद्धानात् तदुक्तावतूत्पद्यते श्रद्धा, तथा च गृह्यते तत्प्रामाण्यमन्यथा न गृह्यते तत्प्रामाण्यम् । तदित्थं यत्र तर्काधीनं प्रामाण्यं चाप्रामाण्यं च व्यवतिष्ठते तदिह वाक्यजातं तर्कभाषा भवति । सोऽप्येव आप्तोपदेशो नाम शब्दः, उपदेशकस्य तत्राप्तत्वात् । अथानाप्तस्य वाक्यमनाप्तं वा वाक्यं लोकभाषा । एतच्च न प्रामाण्येनानुगृह्यते, अर्थमनाप्तवतो वचनस्य नूनमप्रमाणत्वात् ।

परेत्वाहुः—इह केवलमनाप्तं वाक्यमेवाप्रमाणं भवितुमर्हति नानाप्तस्य वाक्यमपि । अभ्युपगम्येते हि लोके शाकुनिकः कालविशेषे कथोपकथादिप्रसङ्गात् प्रयुक्तस्य रजकाद्यन्त्यजभाषितकस्य भवितव्याथं प्रत्यायकतया इदं प्रामाण्यम् । स यद्यपि रजकादिरभूदृशं भवितव्यमर्थमनाप्त्येव तावदित्थं भाषत इति दृश्यते तथापि तत्तथा वाक्यमभूदृशं भाषितमर्थं न व्यभिचरतीत्येवमाप्तत्वात् त्वेव तन्न-प्रमाणं भवति तस्मादनाप्तमेव हि वाक्यमप्रमाणं च लोकभाषा चेति संसिद्धम् ।

वाक्य प्रयोग सम्बन्धे चेदमिह द्वैविध्यं भवतिविज्ञानानिवन्धनो वाक्प्रयोगो वाक्प्रयोगनिवन्धनं च विज्ञानमिति । विज्ञानं तु कश्चिदपूर्वं कञ्चिदर्थं परस्मै च्छापयितुं वाचः प्रयुङ्कत । अथाकर्ण्य परस्य वाक्प्रयोगं परः कश्चिदपूर्वं कञ्चिदर्थं विज्ञानाति । आप च पश्यामः—प्रत्यक्षयोग्यां सास्नादिमतीं कञ्चिद् व्यक्तिमुपलभ्य गौरिती शब्द भावयति । अनुपाख्यमपि तत्तद्विषयजातमुपलभ्यासी नान्तरेण तत्तदुचितं शब्दं भावयति ।

तथैतद्वैपरीत्येनापि पश्यामः—गौरिति शब्दं भावयमानः सास्नादिमत्यां व्यक्ती बुद्धिं कुरुते, मन्त्रवाक्यं वा श्रुत्वा मननीये वाक्यार्थविशेषे बुद्धिकुरुते । तदित्थं वाक् प्रयोगनिवन्धने विज्ञाने जाते पुनरयं विज्ञाननिवन्धनो वाक्प्रयोगं प्रसज्जते । स एष द्विविधः शब्दप्रयोगः संसिद्धः । दृष्ट्वा कञ्चिदर्थं शब्दं प्रयुज्जानस्यैष दृष्टिनिवन्धन एकः । श्रुत्वा कञ्चिदर्थं शब्दं प्रयुज्जानस्यैष श्रुतिनिवन्धनोऽन्यः । तत्रायमाद्यः श्रुतिशब्देनाभिनीयते द्वितीयस्तु स्मृति शब्देन ।

यथा हि श्रवणं श्रुतिः, स्मरणं स्मृतिः इति भावव्युत्पत्तिः, एवमिह यतोऽर्थः श्रूयते सा भाषा श्रुतिः, यतोवाऽर्थः स्मर्यते सा भाषा स्मृतिरिति करणव्युत्पत्तिरपि स्थानेऽभ्युपगम्यते अयमत्राभिसन्धि दृश्यते हि लोके एकः कश्चित् पश्यति च व्याहरति चानुवृत्ते च । अपरः कश्चिच्छृणोति च व्याहरति चानुवृत्ते च । तत्र तावदयं यत्पश्यति तन्ननं व्याहरति । नानारीयकमिदं द्वयं भवति, व्याहरन्नेवासी पश्यति न पश्यन् कश्चिद्व्याहरन् पश्यति । अथ यथायं पश्यति तथा परस्मा अनुवृत्ते अनूचानश्चायमाप्तः प्रमाणो क्रियते अर्थं दृष्टत्वात् । अत एवाज्ञावाप्तेषु प्रथमो विवक्षितः ।

एवमयमन्यो यच्छृणोति तन्नून व्याहरति नान्तरीयकमिदं द्वयं भवति । व्याहरन्नेवासौ शृणोति, न शृण्वन् कश्चिदव्याहरन् शृणोति । अथ यथाय शृणोति तथा परस्माद् अनुब्रूते । अनुचानश्चायमाप्तप्रायोऽभिसन्धीयते, अर्थं श्रोतुत्वात् । अत एवासावाप्तपु द्वितीयो विवक्षितः । तत्र यदिद् दृष्ट्वानुब्रूते सा श्रुतिः, दर्शनेऽभिनीनस्यार्थस्य तेनानुवचनेन श्रवणेऽवतार्यमाणत्वात् ।

अथ यच्छृत्वानुब्रूते स स्मृतिः, द्रष्टृशब्देनानुभावितस्यैवार्थस्य पुनरनेन श्रोतृशब्देनानुभाव्यमानत्वात् । अथैव खल्वनुभूतस्य भूयोऽनुभवनं स्मृतिरित्युच्यते, एवमिदमनुभावितस्याप्यर्थस्य भूयोऽनुभावनमुच्यते स्मृतिरेव । अनुभवन्नित्य-त्वादनुभावनस्य तथात्वे वाचकाभावात् । तथा च द्रष्टुर्वाक्यं श्रुतिः, श्रोतुर्वाक्यं स्मृतिरित्येवा परिभाषा सिद्धा ।

तयोश्चैवा श्रुतिरेकान्ततः स्वतः प्रमाणमवति, निरपेक्षरवत्वात्स्वप्रामाण्ये परप्रत्ययानाश्रयणात् । अर्थेवा स्मृतिरेकान्ततः परतः प्रमाणं भवति, श्रुतिमा-स्थायैव तेनार्थससाधनात्, द्रष्टृवाक्याचारेणैव तदवस्थानात् । अस्ति हि द्रष्टृ-वाक्यं प्रमाजनकमिति कल्पते श्रोतुर्वाक्यं प्रमाजननाय । यावता द्रष्टुर्वाक्यं न प्रामाण्येनावधीयते न तावता श्रोतुर्वाक्ये श्रद्धीयते । तस्माच्छ्रुतिप्रामा-ण्यनिबन्धनप्रामाण्यकं स्मृतिर्वाक्यं नितरा परतः प्रमाणं न भवति । आम्नायते च वेदेऽपि द्रष्टृवाक्यविरुद्धस्य श्रोतृवाक्यस्य नूनमप्रामाण्यं लोकदृष्टान्तेन । तथा हि—

“एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः । तस्मादाचक्षाणामाहुः प्रद्वान् ? इति । स यद्यदर्शमित्याह—अथास्य श्रद्धाति । यद्य वै स्वयं पश्यति, न बहूना च नान्येवा श्रद्धाति” । “सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्माद्—यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयताम्—‘ग्रहमदर्शम्’ ‘ग्रहमश्रोतम्’ इति । य एव ब्रूयाद् ‘ग्रहमदर्शम्’ इति, तस्मा एव श्रद्धायाम्” इति । एतेन सर्वस्यापि द्रष्टुर्वाक्यस्य श्रुतित्वं स्वतः प्रामाण्यं च, तथा सर्वस्यापि श्रोतुर्वाक्यस्य स्मृतित्वं परतः प्रामाण्यं चेत्यर्थद्वयं निष्प्रतिपक्षं ससिद्धम् ।

अथ यद्वाक्यं नार्थद्रष्टुनं वाच्यंश्रोतुं समावृत्ते—अपि तु प्रमाणान्तरविरोधो-न्मत्तभाषितमिवापार्थं वा व्याहृत्यार्थं वा विज्ञायते, तदिह न श्रुतिर्न वा स्मृतिः अपि तु तृतीयो विभागः प्रलपितं नाम कल्पते । तदित्यत्र श्रेष्ठा शब्दविभक्तिः सिद्धा स्वतः प्रमाणभूता श्रुतिः प्रथमा । परतः प्रमाणभूता स्मृतिर्द्वितीया । अप्रमाणभूता प्रलापोक्तिस्तृतीया । यावानेव शब्दं प्रगुज्यमानो लोके कुत्रापि लक्ष्यते—देवानां ऋषीणां वा आर्याणां वा मनेच्छानां वा, सर्वत्रैव तत्रैव त्रैविध्य-मुपपद्यते ।

तत्र योज्यं वेदो नाम शब्दः पूर्वं व्याख्यातस्तस्मिन्स्तावदिदं द्वैविध्यमुप-
लभ्यते-अस्ति किञ्चिद्वाक्यजातं स्वतः प्रमाणभूतं श्रुतिर्नाम, अस्ति च किञ्चिद्वा-
क्यजातं परतः प्रमाणभूतं स्मृतिर्नाम । अप्रमाणभूतं तु तृतीयं वाक्यजातं न तत्रा-
पलभामहे । तथा हि-सन्तीमे मन्त्रास्तत्र श्रुतयः, सन्तीमानि ब्राह्मणानि तत्र
स्मृतयः इत्यासीत्प्रतिपत्तिः पुराकल्पे । संप्रति कल्पे तु मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च
सन्ति श्रुतयः, अथ गाथाश्च सूत्राणि च सन्ति स्मृतय इत्येव दृश्यते भूयसी
प्रतिपत्तिः ।

तथा हि यावन्ति नामेदानां ब्राह्मणानि पश्यामः, सर्वत्रैव तत्र खलु वैदि-
कार्थनिरूपणप्रसङ्गेन मन्त्रः प्रमाणीक्रियते 'नदेनत्पश्यन्पिरभ्यनूवाच'
इत्यादिना । तेनावश्यमयं ब्राह्मणग्रन्थः स्वस्मिन् स्मृतित्वमाकुरुते इति लभ्यते ।
अथ यावन्ति सूत्राणि श्रौतानि पश्यामस्तानि खल्वेवामुभयेषां मन्त्रब्रह्मणानां
प्रामाण्येन प्रवर्तमानानि दृश्यन्ते । स्पष्टमयमर्थः मूच्यते च-तथा हि वेदानश्रौत-
सूत्रम् "अथ विधिं वक्ष्यामः । स पुनराम्नाय प्रत्ययः । आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च
ब्राह्मणानि च" इति । तेनावश्यममीषां सूत्राणां स्मृतित्वमथोभयेषां मन्त्रब्राह्म-
णानां श्रुतित्वमित्याख्यातम् । तथा च मन्त्रेषु श्रुतित्वमेव, स्वार्थप्रत्यायने इतरा-
नपेक्षत्वात् । सूत्रेषु च स्मृतित्वमेव, स्वार्थप्रत्यायने मन्त्राब्राह्मणादि द्रष्टृवाक्या-
पेक्षितत्वात् । अथ ब्राह्मणेषु च गाथानु च विद्यन्ते श्रुतित्वं च, स्मृतित्वञ्च ।
कल्पभेदात् प्रतिपत्तिभेदाच्च तथात्वे वाचकाभावात् ।

अथवा दृश्यते ब्राह्मणेषु मन्त्रगाथयोः, गाथानु च मन्त्रब्राह्मणयोः, प्रामा-
ण्यविधया संप्रवेश इत्यतो द्रष्टृवाक्यं श्रुत्वा प्रवृत्तिदर्शनात्तयोः स्मृतित्वंप्राप्नोति,
अथ भूयांसि खलु ब्राह्मणवचनानि गाथावचनानि च मन्त्राद्यनपेक्षं स्वप्रामाण्येनैव
प्रवर्तमानानि दृश्यन्ते, तेन द्रष्टृवाक्यत्वोपपत्त्यातयोः श्रुतित्वं प्राप्नोति, तस्मात्
सिद्धं ब्राह्मणगाथयोरंशतः श्रुतित्वं च स्मृतित्वञ्चेति भाव्यम् । अथवा द्विविधा-
श्चेह ब्राह्मणग्रन्था दृश्यन्ते मन्त्रसंहिता शेषभूताश्च, मन्त्रसंहिताभाष्यभूताश्च ।
आद्यास्तैत्तिरीयब्राह्मणादयः ते श्रुतिशब्दा एव स्युः ।

परे जतपयत्रःह्यणादयः, ते स्मृतिशब्दा अपि स्युः । त इमे श्रुतिस्मृति-
वेदाख्यायां दिव्यभाषायां व्याख्याते । तृतीया तु प्रलापोक्तिस्सत्यपिस्त्यांजे
विस्वादात्प्रसज्जते, एकमेव हि वाक्यं वाक्यार्थो वा केनचित्प्रमाणीक्रियते, अप-
रेण विगीयते । प्रतिपत्तिभेदादित्यं प्रामाण्ये द्वैविध्यमवतिष्ठते । यथाहि-श्रमणाः
क्रियाप्रधानाः श्रमस्य क्रियारूपत्वात् । ज्ञानप्रधानाः, ब्राह्मणो ज्ञानरूपत्वात् ।
क्रियैकाग्र्यवादिनः श्रमणाः, ज्ञानैकाग्र्यवादिनो ब्राह्मणाः । श्रमणा अनीश्वर-
वादित्वात्पार्ष्ण्यमात्रप्रवर्णाः, ब्राह्मणस्त्रीश्वरवादित्वाद्वह्नयनित्यश्रद्धाः ।

"यदहं करिष्यामि तदेव भविष्यति न तु कश्चिन्नियन्तास्तीति" श्रमणा
आतिष्ठन्ते, "ईश्वरकृतनियःयनुसारेणैवेदं सर्वं भवति-न तद्विरोधेन वयं किमपि

क्तुं शक्नुम" इति ब्राह्मणा । स्वतन्त्रा वयमित्युन्मर्यादा श्रमणा, ईश्वर-
परतन्त्रा वयमिति मर्यादादीक्षिता ब्राह्मणा । श्रमणा बौद्धा, ब्राह्मणा वैदिका ।
इत्यमनयो श्रमणब्राह्मणयो प्रतिपत्तिभेदाच्छ्रमणमत सत्यम्, ब्राह्मणमत
त्वप्रमाणमिति बौद्धा, अथ ब्राह्मणमत सत्यम्, श्रमणमत त्वप्रमाणमिति
बौद्धा, अथ ब्राह्मणमत सत्यम्, श्रमणमत त्वप्रमाणमिति वैदिका । तदित्य
प्रामाण्य चाप्रामाण्य चानैकान्तिक भवति ।

अथैतस्मिन्नाप्तोपदेशात्मके द्वितीये शब्दजातेऽपि यत्रार्थद्वष्टा स्वप्रामाण्ये-
नैव किञ्चिदुच्यते सानूनमितरानपेक्षा द्रष्टुर्भाषा श्रुति । अथ यत्र स्वयमर्थमदृष्टव-
तापि द्रष्टृवचनप्रामाण्यादिह कश्चिदर्थं प्रकाश्यते तत्रैषा सर्वापि श्रोतुर्भाषा
स्मृति । तदित्यभाषाणां तत्रकाराणां व्यावहारिकाणां चोक्तौ द्वैविध्य
द्रष्टव्यम् । तृतीया तु प्रलापोक्तिविसवादात् प्रसज्यते । इत्येते हि लोके यान्येव
कानिचित्केषाञ्चिदाप्तानां वचनानि कस्मिंश्चित् समाजे प्रमाणी क्रियन्त-श्रद्धा
तिशयाद् गृह्यन्ते, तान्येवापरस्मिन् समाजेष्ववर्ज्यन्ते, दोषेण दर्शयित्वा
विगीयन्ते । तदित्य प्रामाण्य चाप्रामाण्य च समाजभेदात्प्रतिपत्तिभेदाच्च व्यव-
तिष्ठते । स्वतो दर्शनन्तु निरुपाधिकं तत्र सत्यम्, तत् प्रमाणम्-ततो निवर्तते
विसवाद ।

अथानाप्तवाक्यं न स्वतः प्रमाणं न वा परतः प्रमाणम् अप्रमाणैकान्त-
त्वात् । अथाप्याहुः —नदमेकान्ततोऽनाप्तवाक्यानामप्रामाण्यमेवावकल्पते वक्तुम्,
नाटकामिनयादी गानरोदनहर्षशोककरुणामयोपहासभर्त्सनादिपराणां वाक्या-
नामनाप्तानामपि सर्वथा प्रामाण्यदर्शनात् । तस्मादिदं प्रामाण्यं चाप्रामाण्यं च
सप्रतिपत्तिमित्य विवक्षाधीनमनैकान्तिकमित्यविशेषात्सर्वासामासा दिव्यभाषा
परोक्षकभाषा-तर्कभाषा-लाङ्घ्यभाषाणां शक्यं व्याख्यातुमित्य प्रामाण्यं चाप्रामाण्य-
ञ्चेति दिक् ।

अथाऽन्यं व्याचक्षते इदं तावत्प्रामाण्यं प्रमाजनकत्वं नाम, तत्र च प्रमापदाय
इति प्रतिपत्तिताया केचित्तावदाहुः —'यथार्थानुभव प्रमा' 'तत्र तद्वबुद्धि प्रमा
इत्यादि, तदसत् । यथार्थावधारणस्तदनुगतत्वात्तदनुगतत्वयाश्च बुद्धिनिष्ठयो-
स्तदनुभावात्प्राप्तमनुभवात् । अनन्यत्वनुभवनं नियमतं स्वदिपथसत्ताऽपि विपथी-
क्रियत-इति सर्वस्यैकानुभवजातस्य तत्र तद्वबुद्धित्वं ह्यननुभावात् ।

उत्तमानुभवेन तु पूर्वानुभवस्य याथार्थ्यावधारणं निरूप्यते इति यदाहुस्तद-
व्यापारदृष्टत्वाद् भ्रान्तम् । सर्वे एव ह्यनुभव स्वयाथार्थ्यं प्रत्याययन्नेवार्थं प्रत्या-
ययन् दृष्ट । तथा च पूर्वोत्तरकालिकयाविरुद्धार्थयोरप्यनुभवयोरैकेनान्यस्य
याथार्थ्यव्यापारो न शक्यमभ्युपगन्तुम् । पूर्वं सत्यत्वेन प्रतीतार्थं पश्चादसत्यत्वेन

प्रतीयत इति चेत्तावतोत्तरज्ञानेन बाधापूर्वज्ञानस्य भ्रान्तित्वमिव पूर्वज्ञानेन बाधादुत्तरज्ञानस्यापि भ्रान्तित्वं कस्मान्न स्यात् ।

उभयथापि तु शक्यं भवितुम् स्यादिह पूर्वं ज्ञानमयथार्थमुत्तर यथार्थम्, अथवा स्यादेव तु पूर्वं ज्ञानं यथार्थमुत्तरमयथार्थमिति । तत्रेदमशक्यमेकान्ततो निर्द्धारयितुमिदं यथार्थमिदमयथार्थमिति । किञ्चित्, उत्तरानुभवान् प्राक् पूर्वानुभवः प्रमात्वेन प्रतीत आसीत्, अथोत्तरानुभवेन स्वविरुद्धस्य पूर्वानुभवस्य अकालिकं प्रमात्वं निराक्रियते—नासीन्नास्ति न भविष्यति पूर्वानुभवो यथार्थ इत्येवं कृत्वा पश्चादस्य भ्रमत्वं संसाध्यते, तत्रदमेकार्यैव कदाचित् प्रमात्वं कदाचिद् भ्रान्तित्वमित्यसमञ्जसं भवति ।

कल्प्यतां तावत्-विरुद्धो नामानुभवो यद्युत्तरतः कदाचिदभविष्यत् तदा खलु यस्य भ्रमत्वमापादितमभविष्यत्-तादृशस्यानुभवस्य देवात् सर्वथैवोत्तरज्ञानानुत्पत्तौ प्रमात्वं वक्तव्यमप्रमात्वं वा, न तावत्प्रमात्वं शक्यं वक्तुम् । वस्तुतस्तथा तत्र तद्वुद्धेरभावात् । नाप्यप्रमात्वं, तद्ग्राहकोत्तरज्ञानानुत्पत्तौ । अनुत्पन्नेऽपि बाधज्ञाने बुद्धयप्रमात्वं स्वीकरिष्यते चेत्तदा सर्वासामेव बुद्धीनामप्रमात्वापत्तिः प्रसज्जते । तस्मात्तत्र तद्वृद्धिः प्रमा, यथार्थानुभवः प्रमा इत्यादिकमनाप्तोक्तमलक्षणम् ।

कस्तर्हि प्रमापदार्थ इति चेच्छृणु प्रत्यक्षागमानुमानैरर्थपरीक्षणं तावान्या इत्युच्यते, स च प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानमन्वीक्षा नाम । प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यैव तर्कवितर्काभ्यां पुनः पुनरीक्षणात् । तदित्यमनयान्वीक्षया प्रत्यक्षानुमितिशाब्दोपाख्यसर्वविधानुभवोत्थापितनानातर्कवितर्कोत्थानप्रत्युत्थानभूमिकासमाप्तो सशयविपर्ययादिकलाशून्यं किञ्चिदुत्पद्यते चित्तसंतोषकरं पाण्डित्यं ज्ञानम्—सोऽवगमः । सचात्मविकाशात्मनिरस्तप्रत्यक्षादिभेदः 'इदमित्यमेवास्तीति' कृतसत्यताप्राणः सत्यविश्रान्तत्वाच्चित्तविश्रान्तिकरश्च । तद्विज्ञानम्, सा प्रमा । तज्जनकत्वात् प्रत्यक्षानुमानागमा ज्ञानरूपास्त्रीणिप्रमाणानि । चक्षुरादीनान्तु परस्परया सिद्धशौडं प्रामाण्यं बालैरभ्युपगम्यते, वास्तविकन्तु प्रामाण्यमनुभवविशेषाणामेवेति ।

तत्रान्तः करणावच्छेदेन दोषदर्शनानुकूलवृत्तिमत्त्वं तर्कवितर्कोत्थाने सहकारिकारणमिति यावदनुवर्तते दोषदर्शनानुकूला वृत्तिस्तावदनुवर्तते तर्कवितर्कसमारम्भ इत्यतो नैकत्र प्रतितिष्ठति चित्तम् । तर्कप्रतिष्ठानाच्च तत्समाप्तिभूमिकोत्तरभावी सोऽवगमोऽपि न प्रवर्तते । प्रमानुत्पादकत्वाच्च न प्रामाण्यं शक्यमवस्थापयितुं कुत्रापि । तथा च तद्विपर्ययदोषदर्शनानुकूलवृत्तिमतस्तत्राप्रामाण्यमिति निष्कर्षः । कुत्रचित्तु विप्रकीर्णनिकानियतनिमित्तसंयोगादाप्तत्व-

प्रयोजकगुणकलापसत्त्वानिश्चयोऽनुवर्तने, स च दोषदर्शनानुक्लवृत्तिप्रतिबन्धिका-
वृत्तिः श्रद्धानाम् । तथा च श्रद्धातारतम्यानुसारेण सहाकारिविगमाचिरेणैव तर्क-
वितर्कभूमिकासमाख्या निष्प्रतिपक्षमुत्पद्यते साज्जगत् प्रमा नाम ।

तज्जनकत्वात् तज्जनकन्याशरीरभूतानां प्रत्यक्षानुमानागमोपाध्या-
नुभवानां प्रामाण्यमविसर्वादि जायते । तज्जनकत्वाच्च प्रत्यक्षानुमानागमाना-
भिन्द्रियलिङ्गशब्दरूपाणामपि परस्परया प्रामाण्यमुपचर्यते । तत्प्रमावाच्च केषा-
ञ्चिदाचार्यत्वगुस्त्वादिविरमिनीतानां व्यक्तिविशेषाणामपि पारम्परिक प्रामा-
ण्यमुपचर्यते-इत्येष प्रामाण्यविद्यानिष्कर्षः । तथा च न प्रामाण्ये वस्तुतादात्म्य-
मपेक्ष्यते अपितु श्रद्धानिवन्धन स्वचित्तसतोपमात्रम् । अतएव तु पुरूपमतिवैषम्यान्
सर्वत्र प्रामाण्याप्रामाण्यविसर्वादधारा प्रवर्तमाना दृश्यन्ते ।

इदन्तु बोध्यम्-अयं नावन्त्यायः प्रत्यक्षागमानुमानकृतशरीरः प्रवर्तते, स
क्वचित्प्रत्यक्षप्रधानः, क्वचित्पुनरागमप्रधानोऽनुमानप्रधानो वा । स यावद-
यमागमप्रधानोऽनुमानप्रधानो वा स्यात् न तावदियं प्रामाण्याप्रामाण्यविसर्वादधारा
शक्या निवर्तयितुम् । यावद्वा निवर्तयितुं प्रयत्न्यते, तावदेवेयमतिजरा क्षुब्धा सती
भूय एव समधिकं प्रवर्तते । तस्माद् व्यर्थस्तर्कणं वचनेन च तन्निवर्तनप्रयासः ।

अथायं प्रत्यक्षप्रधानस्तु न्यायो निर्मूलं शक्नोति निवर्तयितुं विसर्वाद-
चक्रम् । “एतद्वैमनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः” इति श्रुतेः प्रत्यक्षस्य सत्यप्रति-
ष्ठापकत्वात् । सत्यप्रतिष्ठायां च सत्या विपरीततर्कानुत्थानाभिन्नेत तत्रैवायं
श्रद्धातिशयो जायत इति न शक्यमवस्थानु विसर्वादेनेति सूक्ष्मेक्षिकया
समीक्ष्यम् ।

अत्र यत्रायं न प्रत्यक्षकरणयोग्यता दृश्यते, तत्रापि तदर्थवक्तुः प्रतिपादि-
तेष्वन्येषु केषुचित्प्रत्यक्षयोग्येषु विषयेषु फलप्रत्यक्षाय प्रयतनीयम् । तथा च
सति भूयसा तदर्थश्रद्धानात्तद्वक्तुं श्रद्धा मुतरा सपत्स्यत इति तदुक्तेष्वन्येष्वपि
प्रत्यायोग्येषु विश्वासः साधोयानुपलप्स्यते । नातोऽप्या गतिः सम्भवति कचिदिह
प्रामाण्यनिष्ठायै, तस्मादिह वस्तुयायात्म्यनिवन्धनं प्रामाण्यं फलप्रत्यक्षकरण-
सापेक्षमिति निष्कर्षः ।

तदित्यमेतन्न्यायाद्भूतया विविधानि प्रमाणानुक्तानिप्रत्यक्षमनुमानमाग-
मश्चेति, तेषां च मुख्यगोणेनेदात्प्रत्येकं द्वैविध्यमप्युपदर्शितम् अनुभवविशेषा
मुद्घ्यानि, तदोपधिकार्याविशेषास्तु गीणानीति । तत्रैदमिदानीं विशेषतस्तस्य
किञ्चिदावश्यमेव-न प्रत्यक्षादयोऽनुभवा इन्द्रियलिङ्गशब्दान् विना कृत्वा प्रामा-
ण्याय क्वचिद् दृष्टाः । न चानुभवान् विना कृत्वाऽप्योपाभिन्द्रियादीनां प्रामाण्यं

क्वचिदुपलभ्यते । तस्माद्विज्ञानविशिष्टमिन्द्रिय वा, इन्द्रियविशिष्टं विज्ञानं वा विप्रमुग्धकारणभेदमेकं प्रमाणं संपद्यते ।

एव शब्द शब्दानुभवौ सहगृहीतौ शास्त्रम्, न शब्दस्यानुभवस्य वा पाथं कथेन शास्त्रत्वं व्यवहरन्ति लोके । शास्त्रं च प्रमाणम्, तस्माद्विप्रमुग्धभेद तदेकं प्रमाणम् । दृष्ट प्रत्यक्षमन्वक्षं समक्षमुपाख्यं साक्षात्करणमित्यनर्थान्तराणि । आगमस्तन्त्रं शास्त्रं शब्दो वेद इत्यनर्थान्तराणि । अत्र शब्दः शब्दशाब्दयोरविशिष्टः शास्त्रापरपर्यायो भिन्न एव, आप्तोपदेशः शब्दशब्दः, शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् इत्येवमादिषु सूत्रजातेषु शास्त्रतात्पर्येणैव भूयसा शब्दशब्द-प्रयोगात् ।

शास्त्रमिति वेद इति चान्यार्थी, 'शास्त्रसामर्थ्याच्चेत्यादिषु वेदतात्पर्येणैव शास्त्रपदप्रयोगात् । 'आयुर्वेदः शाखा, विद्या, सूत्रम्, ज्ञानम्, शास्त्रम्, लक्षणम्, तन्त्रमित्यनर्थान्तरम्' इति चरके (सूत्र ३० अ०) पतञ्जलिना वेद-शास्त्रयोः पर्यायवाचित्वेनास्नाताच्च । अत्रायुरिति शाखादीनां विशेषपरत्वा-भिधानाय सर्वशेषवचनम् अन्यथा शाखादिशब्दानामायुर्वेदमात्रपरत्वमपदार्थः प्रसज्येत । तथा च वेदः शास्त्रं शब्द इत्येवमादयः शब्दास्तृतीयप्रमाणाभिप्राया एकार्था-इत्यर्थः सिद्धः । अतएव—

“प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि” ।
प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ।
प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ।

इत्यादीनि स्मृतिवचनानि समञ्जसानि भवन्ति । 'ऋषिवचनं वेदः' इति सुश्रुतोक्तमपि (सू० ४० अ०) न शब्दमात्रस्य वेदत्वमाख्यापयति । वचनशब्दस्य शब्दार्थयोरविशिष्टत्वात् । तस्माद्विज्ञानशब्देस्तदुभयसंप्रमुग्धसमष्ट्यात्मकोऽयं वेदो न विज्ञानमात्रं न वा शब्दमात्रमिति दिक् ।

परं त्वेवं पश्यन्ति शब्दैकदेशस्य प्रमाणैकदेशस्य विज्ञानैकदेशस्य चेदानीं यावद् वेदत्वमाख्यातम्, तन्नावकल्पते । सर्वविधानामेव शब्दानां सर्वविधानां प्रमाणानां सर्वविधानां वा विज्ञानानां वेदत्वेनाभ्युपगन्तुं युक्तत्वात् । तथा हि शब्दं तावद् व्याख्यास्यामः, नित्यसदर्थमाप्तं वाक्यं वा सदर्थमाप्तं वाक्यं वा नित्यासदर्थमाप्तं वाक्यं वा स्याद्, अथवा द्रष्टुर्वाक्यं वा श्रोतुर्वाक्यं वा प्रमाद्यतां वाक्यं वा स्याद्, यः कश्चन शब्दः स्यात्सर्वथापि तु शब्दो नाम न जानुचिदप्रमाणं भवितुमर्हति । वल्लिना सिञ्चती, त्यादी यत्रापि योग्यताग्रहो नास्ति, शुक्रभा-

पितादौ यत्रापि तात्पर्यग्रहो नास्ति, तत्राप्यविशेष यावच्छब्द तावदर्थप्रत्यायने शब्दानां कृत् कृत्यत्वात् ।

यदि नाम तत्र शब्दो नार्थ प्रत्याययेन तत्तर्हि तदर्थं यागतावाघग्रहाऽपि कथं नामापतिष्ठत, न हि बह्विना सिञ्चतीत्येतद्वाक्यार्थनिवर्गमे योग्यता सत्त्वा सत्त्वसमोक्षा प्रभवति तत्र प्रवर्ति तु जातु । न चैतत्प्रदर्शयति स्थितिमात्रम्, योग्यताव घस्य वाक्यार्थं गृहीते तु वाक्यार्थं तावन्तैव कृतकृत्य शब्दान पुन स्वाधग्रहणाय विनियुज्यते, 'शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापारात्ताभात् । तस्मात्तत्रापि शब्द स्वार्थं प्रत्याययेन प्रमाण भवितुमर्हति । यत्तु शब्देन यादृशाऽप्य प्रत्याय्यते, ततो विरुद्ध प्रत्यक्षादिना प्रमाणाऽन्तरेण तत्रार्थो गम्यते ।

अत एतत्प्रत्यक्षादिविषयादात्तत्वास्य शब्दस्य प्रामाण्यमपोद्यते शब्दप्रमाणापेक्षया प्रत्यक्षप्रमाणप्रावल्यात् । विप्रनिषेध पूर्वप्रमाणापेक्षया परप्रमाणप्रावल्याच्च । इत्यते हि भ्रमस्थले शुक्तिवाप्रत्यायकात्तरप्रत्यक्षेण निर्दोषेण सदापस्य रजतप्रत्यायकस्य पूर्वप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यापवाद इति । एतच्च प्रमाणाप्रावल्यादौर्बल्य सावजनोपप्रत्ययसिद्धमित्थनपलप्य भवति । तस्मात्प्रत्यक्षविरुद्ध शब्दोऽप्रमाणमित्याहुः । तदेतद्वाल्बुद्धिमात्रम्, शब्दव्यापारान्तरं हि तत्र प्रत्यक्षादिव्यापारं प्रवर्तते, ततश्च बाधग्रहो भवति, तत्र शब्दे प्रामाण्यापवाद क्रियते प्रामाण्यापवादश्च प्रमा न जनयतीति प्रतिपत्तिः । इयं च न प्रत्यक्षादिव्यापारात्प्रागासीत्, आसीच्च तदाप्रमा जनयतीति प्रतिपत्तिः । तत्रैव भवत प्रतिपत्त्योरेव तु बाध्यबाधकभाव फलतः सिद्धो भवति, कालभेदेन प्रतिपत्त्योरेव द्वैविध्यात् ।

न तु तस्या प्रमाजनकताया शब्दनिष्ठाया, शब्दे कालभेदेन व्यापारद्वयाभावात् । यदा पुनरासीच्छब्दे प्रमाजननव्यापारो न तदा प्रत्यक्षादिविषयादाधीना प्रतिपक्षता स्थानमलभतेति क शब्दस्य प्रमाजनन व्यापारमवरुह्यात् ? अनवरोधाच्च कृते शब्देन स्वीये निरर्गसिद्ध प्रमाजननव्यापारे यदि पश्चात् पर सहस्रैरपि वचनभारं कश्चिदब्रूयाद् 'नानेन प्रमा जनिता, नानेन प्रमाज्जितेति' किमनेन कृतस्यान् ? स्या हि 'तत्र घटोऽस्ति' 'जलेन वृक्ष सिञ्चतीत्यादिरूपं द्रष्टुराप्य वाक्य यथाविधेन व्यापारेण तत्र स्वार्थं प्रत्याययितुं प्रवर्तते, निर्विशेषमिदं 'बह्विना सिञ्चती' त्यादिकमनाज्ज विज्ञानवाक्यमपि नूनं तथैव प्रवर्तत इति किं निर्वन्धनमस्याप्राणाप्य वक्तुं युज्येतेति विमृश्यताम् । यत्तु कश्चिद् ब्रूयात्—शब्दो नामाऽप्य स्वविषयभूतस्यार्थस्य सत्तया योग प्रत्याययति, न च तत्र सत्तया योगमुपलभामहे, ततोऽनन्वयार्थं प्रत्याययतीति प्रतिपक्षामहे, ततोऽनस्मिन्स्त्वबुद्धिं प्रयाजयन् शब्दोऽप्रमाणमस्तीति विज्ञापयाम

इति । तदप्यविचारितरमणीयमेव । सत्तायोगाभावोपलब्धेः प्रमाणान्तरसाध्यायाः प्रतिबन्धित्वस्यानुपदमेव निरस्तत्वात् ।

किञ्च—प्रत्यक्षमेवेदं प्रमाणं स्वविषयभूतस्यार्थस्य सत्तया योगं प्रत्याययितुं प्रवर्तते, न शब्दोऽपि । शब्दस्तु नाम भूतं भवन्तं भविष्यन्तं, सन्तमसन्तं संनिकृष्टं विप्रकृष्टं, चक्षुरादिविषयीकृत व्यवहृतं च सर्वविधमेवायार्थविशेषादेकरूप्येण प्रत्याययितुं कृतव्यापारो भवतीति कथं नामासन्तमर्थं प्रत्यायनप्रमाणं भवितुमर्हति ।

किञ्च 'भारतवर्षे सुमेरुपर्वतोऽस्ति' इत्येव प्रयुज्यमानः शब्दः सत्ताविशिष्टस्य मेरोर्भारतवर्षेण सम्बन्धं विनियुक्तो दृश्यते, स न तस्मात्स्वार्थात्प्रच्यवते, नाप्यधिकं करोति । अत एवास्य मेरोर्यद्यपि न वर्तते भारतवर्षेण सम्बन्धस्तथाऽपि नाऽयं शब्दोऽपराध्यति । भारतवर्षेण मेरोः सम्बन्धकरणे तस्य विनियोगायोगात् । भिद्यते तु सम्बन्धकरणं च सम्बन्धबोधनं च । तत्र बोधने तावद् विनियुक्तः शब्दः कृतमकृतं वा सम्बन्धं कृतत्वेनापि शक्नोत्येव बोधयितुम् । स तथा बोधयन् शब्दः स्वार्थादनपेतो न शक्यमप्रमाणी कर्तुम् । तस्मादसन्तमप्यर्थं बोधयन् शब्दः प्रमाणमेवेति शक्यमप्रतिपक्षं समर्थयितुम् ।

किं च यथा कामलादिदोषसंयोगात्पीतशङ्खप्रत्यायकस्यापि चक्षुः पीतत्वांशमात्रे प्रामाण्यमपोद्यते, न सर्वथैतदप्रमाणमेव चक्षुरिति विश्वासः साधीयान् । एकेनैव व्यापारेण जनितस्यैकस्य विशिष्टप्रत्ययस्य सर्वथैवाप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने शङ्खाद्यंशेऽपि प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः प्रतीतिविरोधात्, एवमुप्य शब्दस्यानाप्तोच्चरितत्वरूपदोषसंयोगादतथा भूतार्थप्रत्यायकत्वेऽपि कस्मिंश्चिद्विशेषणांशमात्रे प्रामाण्यमपोद्यते, न तु सर्वथैतदप्रमाणमेवानाप्तवाक्यमिति विश्वासः साधीयान् ।

एकस्माद्वाक्यादेकदा प्रयुक्तादेकेनैव व्यापारेण जनितस्यैकस्य विशिष्टप्रत्ययस्य सर्वथैवाप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने संभवदर्थशतोऽपि प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, प्रतीतिविरोधात् । तस्मादेवमंशाप्रामाण्येऽपि विशिष्टप्रत्ययस्य प्रमात्व न व्याह्रियते—इति सर्वविधः शब्दः प्रमाणमेवोपपद्यते ।

किं च पीतशङ्खप्रत्यये नेदं पीतत्वं नितान्तमविषयम्, प्रत्यायके चक्षुषि तेजसि पित्तसंयोगात्तद्गोचरे पीतगुणोपलम्भस्य वास्तविकत्वात् । नापि वा तत्र पीतगुणस्य शङ्खे न सम्बन्धः प्रत्यायितोऽसदर्थः, पीतगुणेन तेन तेजसा संबद्ध तस्मिन् शङ्खेऽवश्यमस्य पीतगुणस्योपसक्रमात् तस्मात् सर्वथा पीतशङ्खप्रत्यायनमपीदं चक्षुः प्रमाणमेव न त्वंशतोऽपीदमप्रमाणं भवितुमर्हति । प्रत्युत यदि पित्तसंयुक्तं चक्षुरपीतं शङ्खं प्रत्याययेत् नेदानीमेवेदमप्रमाणं स्यात् । सतस्तत्र

दोषकार्यस्य पीतत्वादेरनवबोधात् पीत तु शब्दप्रत्याययदिदं भवत्येव पित्तविकारप्रत्ययहेतुत्वादविकल प्रमाणम् ।

यदि तु तस्य प्रामाण्ये मयावपोद्येत तत्तर्हि दोषज्ञानं सशयविपर्ययादिविशेषज्ञानं वा सर्वथैवापलपितं स्यात्, प्रमाणाभावादिति लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वं प्रत्यक्षं प्रमाणमेव, किन्तु नैवविधेन प्रत्ययेन लोकव्यवहारः प्रवर्तनीया दोषसमुच्चितत्वादित्येवमर्थं प्रतिपादयितुमिवेदमव्यभिचारि प्रत्यक्षं प्रमाणं भवतीति विशेषणं भगवाननुजग्राह । एवमेवायं मे पुत्र इत्यपुत्रे पुत्रत्वविदधद्वञ्चकवाक्यं न नितान्तमविषयं भवति “यन्मनसा मनुते तद्वाचा वदति” इति श्रुतेः प्रत्यायके शब्देऽपुत्रारोपितपुत्रत्वबुद्धिसंयोगात् तद्गोचरे पुनत्वबुद्धेर्वास्त्विकत्वात् । यद्यसौ तत्र पुत्रत्वमभावयमानो ब्रूयात् नैव तर्हि स तथा वाक्यं वक्तुमपि शक्नुयात् ।

अथैव भावितस्यापि पुत्रत्वस्य तेनापुत्रेण सचञ्च प्रत्यायितोऽसदर्थः स्यादित्यपि न भ्रमितव्यम्, पुनत्वारोपबुद्ध्या गृहाते व्यक्तिविशेषे प्रत्याय्यमानस्यैतस्य सम्बन्धस्यावश्योपगन्तव्यत्वात् । तस्मात् पुनत्वगुणकप्रत्यायकमिदं वाक्यं प्रमाणमेव न त्वशतोऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति, प्रत्युत यद्यारोपबुद्धिसंयुक्तं वाक्यमनारोपितपुत्रत्वव्यक्तिविशेषप्रत्याययेत् तदानीमेवेदमप्रमाणं स्यात्, सतस्तत्रारोपकार्यस्य पुनत्वादेरनवबोधनात् । आरोपितपुनत्ववन्तं तु प्रत्याययदिदं भवत्येवारोपप्रत्ययहेतुत्वादविकल प्रमाणम् ।

यदि तु तस्य प्रामाण्यमेवापाद्येत, तत्तर्हि बञ्चकत्वज्ञानमविज्ञत्वज्ञानं वा सर्वथैवापलपितं स्यात् प्रमाणाभावादिति लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वं शब्दः प्रमाणमेव, किन्तु नैवविधेन प्रत्ययेन लोकव्यवहारः प्रवर्तनीयो दोषसमुच्चितत्वादित्येवमर्थं प्रतिपादयितुमिवेदमाप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणं भवतीति विशेषणं भगवाननुजग्राह । इत्थं च सति शब्दानामप्रामाण्यकारणं नोपालभ्यते, ततः सर्वविधः शब्दः प्रमाणमेवेति प्रतिपद्यामहे ।

अथवेदमन्यथाऽन्यथा निरूपयितुं पारयाम । अथ मे पुत्र इत्येकमेवेदं वाक्यं पुत्रे पुनज्ञानं विदधत् क्वचिदपुत्रेऽपि पुनज्ञानं विधत्तं-तत्रैतस्यैकस्यान्यत्र प्रामाण्यमेकत्राप्राप्यमिति द्वैविध्यं नोपपद्यते-प्रमाणस्याप्रमाणत्वासंभवात् । अथवा यत्र क्वचिदस्य प्रामाण्यनुपगम्यते तावत्तत्र तु पर्याप्तं प्रामाण्यमेतस्य शब्दस्य प्रतिपत्तुं पारयाम न वयं ब्रूमो यन् प्रमाणं तदेव प्रमाणं स्यादिति, अपि तु यदेवकत्रापि क्वचिन् प्रमाणं नदपि प्रमाणं शक्यं व्यपदेष्टुमिति पश्य म. ।

अथवा सर्वत्रैव शब्दः स्वविषये स्वतः प्रमाणम्, आप्रामाण्यन्तु तस्य परतः प्रतिपद्यते । अथ मे पुत्र इति हि वाक्यं सर्वत्रैव पुत्रे पुनज्ञानं जनयत् प्रमाणं भवि-

तुमर्हति, तदेवेदमनाप्तो यद्यपुत्रे प्रयुञ्जीत सोऽयं प्रयोक्तुः प्रयोगदोषो भवति न शब्ददोषः अस्ति यदि पुत्रे प्रयुक्तः अस्ति वा यद्यपुत्रे प्रयुक्तः सर्वत्राऽयं शब्दः पुनरेकरूपेणार्थमभिधत्ते, तस्मादयं सर्वविध एव शब्दः स्वतः प्रमाणमिति मन्यामहे ।

यत्तु कश्चिद् ब्रूयात् —सर्वविधानामेव शब्दानामविशेषेण प्रामाण्यमभ्युपगम्यमाने लोकविरोधः प्रसज्जते । लोके तावदनृतव्याघातपुनरुक्तदोषवत्सु शब्देषु श्रूयमाणेष्वपि न प्रेक्षापूर्णकारिणः प्रवृत्तिर्दृश्यते । तस्मादप्रामाण्यमेवं विधानां शब्दानां तर्कयाम इति । तत्तुच्छम् । शब्दप्रमाणापजनितशब्दाप्रभानन्तरं ततः प्रागेव वा प्रमाणान्तरगृहीतानामनृतादिदोषाणां लोकप्रवृत्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वे संभवत्यपि शब्दप्रामाण्यप्रतिबन्धकतायास्तत्रासंभवादुक्तिकत्वात्, कार्योत्पत्तेः प्रागेव हि सर्वत्र प्रतिबन्धकसामग्र्या व्यापारो लभ्यते न कार्योत्पत्तेरुत्तरमपि तेनार्थः । इह तु जनितायां शाब्दयां प्रमायामुत्तरनोऽयं गृहीतो दोषः समुपतिष्ठते प्रतिबन्धनाय । स च शाब्दप्रमोत्तरभाविन्यां प्रवृत्तावेव प्रभवेद् व्यापारं लब्धुं न पूर्वसिद्धायां तस्यां शाब्दयां प्रमायामपोति निपुणं भाव्यम् ।

अथवा द्विविधं तादृच्छब्दानां प्रामाण्यं भवति । अर्थगतं पारमार्थिकमेकम्, तच्च शब्दानां स्वतः सिद्धं गृहीतसमयानां तत्र नित्यं च । अथ फलागतं व्यावहारिकमन्यत तच्च शब्दानां व्यवहारानुरोधात् प्रकल्पितमेवेत्यत एव क्वचित्परतः प्रामाण्यं क्वचिद्वा परतोऽप्रामाण्यमित्युभयथा लोके दृश्यते । तदेतदन्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा क्वचिदनृतादिदोषसमवधाने फलागनगौणप्रामाण्याभावे स्वीक्रियमाणेऽपि न त्वेव तावता शब्दानां स्वतःसिद्धं पारमार्थिकं मुख्यं प्रामाण्यं शक्यं निराकर्तुम् । यथा प्रदोषस्य मुप्रज्वलितस्य स्वतः सिद्धोऽयं नित्यप्रकाशनव्यापारो घटाद्यावरणान्न वह्निर्लोके फलोपघायको भवति, न तथापि तस्यार्थगतं वास्तविकं प्रकाशकत्वमेव केनचिच्छब्दमपवदितुम् । सर्वत्रैकरूपेण तस्य प्रवर्तमानत्वात् । अत एवामुष्मिन् शब्देऽपि न्यायो द्रष्टव्यः । फलापधानप्रतिबन्धकसामग्र्यो-समवधानेऽपि शब्दव्यापारस्यानवरुद्धत्वात् । तस्मात् सर्वविध एव शब्दः प्रमाणमेवेति संसिद्धम् । तदित्यमविकलं निराकृतं योग्यतावाचस्थानीयं शब्दाप्रामाण्यम् ।

अथ तात्पर्यग्रहाभावस्थानीयं शब्दाप्रामाण्यमप्येवमेव निराकृतं वेदितव्यम् । तथाहि शुक्रभाषितादौ वक्तृगतायावबोधयिषया अभावो गृह्यमाणः प्रवृत्तिरेव लोकानां प्रतिबध्नाति न शब्दानां प्रमाजनकत्वमपि । शब्दस्तु खलु तद्याप्तभाषितः स्याच्छुक्रभाषितो वा सर्वत्रैकरूपेण व्यापारं कुर्वन् दृश्यते । तस्यैकत्र प्रामाण्यमन्यत्राप्रामाण्यमिति वैषम्याभ्युपगमो न्यायादपेतः स्यात् । तस्मात्तत्रापि प्रामाण्यमेव हस्तलब्धं भवतीत्यवधेयम् ।

८. वेदप्रामाण्यरहस्यम्

वेदा प्रमाणम्, वेदाद्धर्मो हि निर्वर्ण्य, धर्मेण पापमपनुदति धर्मं सर्वं प्रति-
ष्ठितम् तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति, धर्मो रक्षितं रक्षति, न लङ्घनीया कुलदेशधर्मो
इत्येव बहुभिर्भाविर्वेदं धमञ्च भूरिभूरि कोत्तयन्त श्रीमदार्यमहाशया इदानीं
कान्तेऽपि वेदे धर्मं च महती श्रद्धामुपदर्शयमाना दृश्यन्ते । तदिदं वेदस्येदं गौरव
वस्मात्, कस्माच्च धर्मं तेषामीदं पक्षपात इत्येव जिज्ञासाया तत्स्वरूपविज्ञानाय
किञ्चिदुच्यते ।

न खल्वयमार्यधर्मोऽन्त्यावसायिन्नेच्छादिधर्मसमकक्षाको धर्मविशेष,
तेषामनार्यधर्माणां राजनीति-समाजनीतिमानानुराधनोचित्यमयदिया स्वाधपरा-
यणमनुष्ये स्वीयलौकिकोत्तमात्रसाधनप्रवर्णे कल्पितत्वादधर्मकदेशरूपत्वम्,
आयधर्मस्य तु सर्वजगत्सृष्टिसाधनपरायणस्य भगवत परमेश्वरस्य सर्वजगत्सृष्टि-
स्थितिलयसाधनभूतपदार्थविशेषात्मकतया निर्धारितत्वात् प्राकृतिकस्थितिसाम-
ञ्जस्यप्रसञ्जकत्वेनैव विषयभेदेन व्यवस्थापितत्वादाश्वराज्ञासिद्धत्वं सम्राड्धम-
त्वञ्चेति भेदात् ।

अन एवार्थधर्मस्य बहुशाखात्वं बहुलपत्वमतिगहं त्वञ्चानुभूयते । तद्वपरी-
त्येनानायगृहीतानां प्रायेणापल्लवितत्वं तुच्छरूपत्वं तदधर्मविलम्बनसौकर्येण
तत्र सर्वेषां यथेच्छमधिकारसिद्धिश्च दृश्यते । न त्वेवमायधर्मं सहसाऽनायं प्रवेष्टुं
शक्नोति सम्राड्धर्मेण तेन दशकालपत्रानुराध्यधिकारविशेषानुद्दिश्य प्रवर्तमान-
नादृश्यमधिकारविशेषाणां तेषामनार्याणामप्येदं देशे कुत्रापि धर्मविशेषमयदा-
वन्धेन व्यवस्थापितत्वात्ततोऽन्यथा कुतः मनहर्त्वात् । अत एव चास्य धर्मस्य सर्व-
धर्माभ्यहितत्वमिति कृत्वा तत्रार्थ्याणां पक्षपातः । तत्र निपादकत्वादेव च वेद-
स्येदं गौरवमस्तीत्याकलनीयम् ।

अत्रेयं जिज्ञासां समुत्तिष्ठने-कथमस्य धर्मम्येश्वराज्ञासिद्धत्वं कथं वा
प्राकृतिकस्थितिनियामकत्वमस्तीति तदेतदर्थं प्रतिपत्त्येव वेदधर्मयोस्तात्त्विकं रहस्य-
मपेक्षितं भवतीत्युच्यते ।

इह खलु परमेश्वरेणामर्याता शक्तयः नमुद्भविता । तासु सर्वासु ज्ञान-
शक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति द्वे एव शक्ती मुर्ये भवतः । सर्वासामेव शक्तीनां भूयमा
तयारेवान्भवात् । तत्रैनया ज्ञानशक्त्यैवास्मिन् वेदस्य क्रियाशक्त्या च धर्मस्य
सम्बन्धा द्रष्टव्यः । अनयोश्च क्रियाशक्त्यपेक्षया ज्ञानशक्तिः प्रधानतया भवति ।
ज्ञानशक्तिविकलानां जडविषयाणां क्रियाशक्तिसत्त्वेऽपि ज्ञानशक्तिर्मूर्ध्नि नुप्या-
दिप्राणिजानैर्यथेच्छं विनियोज्य शब्दत्वादुपभोग्यत्वेन ग्रहणात् । अत एव क्रिया-
शक्तिसापेक्षानेतानार्यधर्मान् प्रति ज्ञानशक्तिसापेक्षस्य वेदस्य पूर्णोपधिकार इति ।

“धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः”

“श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मं निविशेत वै”

“वेदप्र एहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः”

इत्येवमादिभिर्मानवादिभागवतादिस्मार्तवचनैः समर्थ्यते । अत एव धर्म-
स्वरूपनिदर्शनात्पूर्वं वेदस्वरूप दर्शनीयम् । तत्राप्युक्तं पूर्वम् । अयं वेदो ज्ञानशक्ति-
सापेक्षस्वरूपोऽस्तीति तस्माद्वेदस्वरूपं दिदर्शयिष्यातावदादौ वेदप्रतिपत्तिमूल-
भूतासौ ज्ञानशक्तिर्नाम कः पदार्थ इति चिन्तनीयम् ।

पश्यामस्तावदार्यमहाशयाः पूर्वं महर्षयः खल्वेतज्ज्ञानशक्तिसम्बन्धे यथोप-
निषदं प्राहुः—सर्वं खल्विदं ज्ञानशक्तिरेवास्ति, अथ च सर्वं खल्विदं क्रियाशक्ति-
रेवास्ति, किन्तु सर्वमिदं ज्ञानशक्तिरस्तीत्यतः कृत्वा सर्वमिदं क्रियाशक्ति-
रस्तीत्यतः कृत्वा सर्वमिदं ज्ञानशक्तिरित्येवमास्थेयम् । तथाहि यत्र कुत्रापि दृष्टिः
प्रवर्तते तत्र सर्वत्रैवास्तीदमिति प्रतिपद्यते तस्मात्सत्तापदार्थः सिद्धः, अथ यथा
पूर्वक्षणे पश्यामस्तदेव खलु नोत्तरक्षणे तथा पश्यामस्तस्मान्नदोस्तोत इव प्रति-
क्षणविलक्षणञ्चैतदवगच्छामः । अतश्च सिद्धः कश्चिदय क्षोभपदार्थोऽपि ।

सत्ता हि नाम पदार्थः क्षोभप्रातिकूल्यानुगतो न क्षोभरूपो भवितुमर्हति ।
तस्मात्सत्ता च क्षोभश्चेत्यर्थान्तरम् । तथा च यतः सत्तानुवर्तते सा ज्ञानशक्तिः ।
यतस्तु क्षोभोऽनुवर्तते सा क्रिया शक्तिः । अस्तीत्यनेन सत्तामुगता बोध्यते, भवती-
त्यनेन तु क्षोभः समुच्चयीते, उभयोः समुच्चयाच्चैकवस्तुसिद्धिः । तत्र प्रतिक्षण-
वैलक्षण्य भजमानेऽपि वस्तुनि चिरायैकत्वप्रतीतिरेक सत्तानुवर्तनात् ।

एकस्मिन्नेव वस्तुनि नानावस्थाप्रतीतिः क्षणायाप्यसदनेकक्षोभानुवर्तनात् ।
यतः सत्ता क्षोभरूपा नास्ति, अत एव नित्यैका सती ज्ञानशक्तिः एवं यतः क्षोभः
सत्तारूपो नास्ति तत एवानित्या चानेका चासती क्रियाशक्तिः । तस्मादुच्यते—
ज्ञानशक्तिरस्ति क्रियाशक्तिर्नास्तीति । यतश्च क्रियाशक्तिर्नास्ति तस्मादेकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म, सर्वं खल्विदं, ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चनेति । नाना हि क्षोभः
क्रियाशक्तिरुच्यते, सा नास्तीति वस्तु द्वैतं न भवति ।

ननु च भोः ! यदि क्रियाशक्तिर्नास्त्येव—तत्तर्हि क्षोभ एवायं कस्मादनु-
वर्तते । अथ नास्ति क्षोभोऽपीत्यभिप्रेयते चेदयं दृश्यमानो जगदर्थो नितरां प्रकुप्येत,
मत्तप्रलपितमिव च स्याद् यदि ब्रूयाद् यदिदं दृश्यते तन्नास्तीति । अत्रोच्यते ।
आन्तोऽसि । न वयं ब्रूमः क्रियाशक्तिर्नास्ति, क्षोभो नास्ति, नाना वा नास्ति,
जगद्वा नास्तीति, अपि तु निर्भरं प्रतिजानीमः क्रियाशक्तिरस्ति, क्षोभोऽस्ति,
नाना चास्ति जगच्चास्तीति । इदं तु पुनरत्र ज्ञातव्यरहस्यं नान्यथयितव्यम् ।

यदुक्तं पूर्वम् ज्ञानशक्तिरस्तीत्यत इत्था क्रियाशक्तिरस्तीति । सत्ता-
स्मिका हि ज्ञानशक्तिरका च नित्या च निरवच्छिन्ना च व्यापिका च स्यात् ।
नानात्वानित्यत्वादीनां क्षोभे ममन्वयात् । तस्मात् यदेव किञ्चिदिदं क्षुब्धात्मकं
जगद् वा क्षाम एव वा, तत्र मवशास्य व्यापकं सत्तात्मको भावाऽनुवर्तते ।
तस्मात् क्रियाशक्तिक्षोभानुवर्तनाद् यथैका ज्ञानशक्तिरिति कृत्वा प्रतिभानि
तथैव ज्ञानशक्तिसत्तानुवर्तनादसौ क्रियाशक्तिरस्तीति कृत्वा प्रतिभाति ।

एकैव सत्तान्यत्र भुस्या, अन्यत्र सन्नान्ता । ज्ञानशक्तौ क्रियाशक्ते समवा-
यादविनाभावादेकमन्तयेवाभया सत्त्वव्यवहारापत्तः । यथाहि-रज्जुरस्तीति
कृत्वा सर्पास्तित्वप्रतिपत्तिः । यदि रज्जुर्न स्यात् सर्पोऽस्तात्यच्यासाऽपि तर्हि
नोदियात्, रज्जा सत्तयैव रज्जुमपोह्य सर्पं तत्राप्याराप्य सर्पोऽस्तीति मिथ्या-
प्रत्ययजननात् सय प्रतिभासिको सत्तापसकान्तिः । यथा वा तूलमन्तया तन्तु-
सत्ता, तन्तुमन्तया पटसत्ता, पटसत्तया चाप्यपीपसत्ता ।

एवमेकैव सत्ता उत्तरोत्तरमनुवर्तते । तदन्तश्च नाना क्षोभा अवस्था
शब्देनाख्यातास्तत्र क्रमेणावतिष्ठन्ते । न च तत्रापि भिन्ना-भिन्ना सत्ता विज्ञायते ।
अन्यथा यदि तत्र तन्तुर्न स्यादथापि कटाचित् पटः स्यात् । न तथा प्रतिपद्यते ।
यतश्च यदि पटा नास्ति, अथापि तन्तुरस्ति । तस्मात्तन्तौ सत्ता भुस्या, पटे
तूपसक्रान्ता । तदित्यभिय व्यावहारिको सत्तोपमक्रान्तिः । एव पारमार्थिको
सत्तोपसक्रान्तिरपि चतुर्धा द्रष्टव्या-यथा मक्षिकास्तीति मक्षिकान्रियाप्यस्ति ।
सैषा स्वयभूता अन्न प्राणक्रिया प्रथमा । अथवा अस्ति रथाश्व इति रथाश्व-
त्रियाप्यस्ति सैषा प्ररितान्त प्राणक्रिया द्वितीया ।

अथवा वाणोऽस्तीति वाणक्रियाप्यस्ति । यदि वाणो न स्याद्वाणक्रियापि
तर्हि न स्यात् । वाणक्रियायुक्तेन च वाणेन शशुवधा जन्यते, अन्यच्च किञ्चित्
एवनेव खलु सर्वत्र द्रष्टव्यम् । सैषा पुनराहितान्त प्राणक्रिया तृतीया । अथवा
पताकास्तीति पताकास्फालनक्रियाप्यस्ति, सैषावहि प्राणक्रिया चतुर्थी । तदित्य
सर्वत्रैव क्रियायां सत्ता न स्वीया, विन्तु परसत्तयैव सा सत्तावती सर्वत्र दृष्टा ।

तस्माद्यदियमनाद्यनन्ता, जगदुत्पत्तिस्थितिमहत्तिलक्षणा विश्वव्यापिनी
काचिदेका धारा स्नातोरुपामहामायाशब्देनाख्यातामहाक्रियाऽनुभूयते । साप्यवश्य
परन्तयैव सत्तावतीभवेदित्यवधारयाम । यत्सत्तया तु सा सत्तावती न एक
सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्य कश्चिदर्थं सद्रूपत्वात्सत्य इत्युच्यते । अथ
तत्सत्ताकृतसत्ताकासाधयवा नानारूपा महाक्रिया-तथा तदागमास्नद्गुणोभूता-
स्तद्रूपहर्णेन गृहीताश्च सर्वे विकाराथा मिथ्या इत्युच्यन्ते । मेयति सङ्गमनार्थः ।
सङ्गमश्च परप्राणे स्वप्राणसमन्वयादेकात्मतापत्तिः । मिथुमिथामिथुनादिषु तथा

प्रतिपत्तेः । तथा च मिथ्येति श्रुत्वा नास्तीत्यर्थो नावसेयः किन्तु परसत्ताकृत-
सत्ताकोऽर्थः सोऽस्तीति तदर्थः ।

सत्तासम्बन्धेन हि त्रैविध्यमेव संभवति यदिहावियुवितसत्ताकं किञ्चित्
स्वसत्तावत्त्वे निमित्ततया परसत्तां लेशतोऽपि नापेक्षते तन्नित्यसत्ताकं स्वतः
सत्तामित्युच्यते । तदेकम् । यत्तु कदाचित्सत्ताकं किञ्चित् स्वसत्तावत्त्वे निमित्त-
तया परसत्तामपेक्षते । प्रागसदपि सत्तावति समवेत्य कस्मचित् कालाय तत्सत्तया
सत्तावद्भूत्वा पुनस्तां सत्तां परित्यज्य दिवावतिष्ठते । तदनित्यसत्ताकं
परतः सत्तमित्युच्यते । तद् द्वितीयम् । अथयदस्पृष्टसत्तः क न प्रागासीत्, नास्ति
न वा कदाचिद् भविष्यतीत्येवंविधमपदार्थं बन्ध्यापुत्रायभारणं तद्वर्धते, तदगृहीत-
सत्ताकमसत्तमित्युच्यते तत् तृतीयम् । तत्रैतत् तृतीयं खपुष्पायभारणं जगद्रूप न
भतीत्यतस्तदुपेक्ष्यते । न च तदुपलक्षेणाऽत्र किञ्चिद्विचार्यते । तस्यावस्तुतया
शास्त्रोऽनधिकृतत्वात् ।

अतस्तस्य परित्यागाद् द्वैविध्यमवशिष्यते । तेन यदिदं जगद्रूपणावभासते
तत्सर्वं द्वेषा विभक्तमेव प्रतिपद्यते । स्वतः सत्तं परतः सत्तं च । तत्रैतदाद्यमेव
सत्यत्वेन परं तु मिथ्यात्वेन व्यपदिशामः । तथा च शतपथे श्रूयते "द्वयं वा इदं
न तृतीयमस्ति-सत्यं चैवानृतं च । सत्यसंहिता त्रै देवाः-अनृतसंहिता मनुष्याः
इति" अत्र न तृतीयमस्तीत्यनेन तृतीयस्यैव सर्वथा सत्तासम्बन्धाभावः प्रदर्शितः
द्वयोस्तु तदतिरिक्तयोः सत्तासम्बन्धोऽस्त्येवेति च व्याख्यातप्रायं भवति । तत्रै-
तयोर्द्वयोरपि सत्तासम्बन्धेऽपि तस्याः सत्ताया एकत्वाद् यत्रैषा सत्ता मुख्या तत्
सत्यम् । यत्र तु सा सत्तोपरसत्क्रान्ता गौणी सा मिथ्या इति विवेको द्रष्टव्यः ।

यदिदं जगद्रूपेणावभासते तत्सर्वं द्वेषा विभक्तं मेव प्रतिपद्यते । यत्सत्यं सा
ज्ञानशक्तिः, या मिथ्यासा क्रियाशक्तिः । ज्ञान शक्ती सत्ता मुख्या क्रियाशक्ती तूप-
संक्रान्ता । अवयवशः क्रियाशक्तिधाराविनिवृत्तावपि ज्ञानशक्त्यन्वर्तनात् । तस्मा-
ञ्ज्ञानशक्तिरस्त्येव न नास्ति, क्रियाशक्तिस्तु स्वतोनास्ति परसत्तया त्वरत्येवेदं
सर्वम् । इतीत्थं द्वैविध्यं विरुद्धमप्यविद्धम् । अतएव ज्ञानशक्तिसम्बन्धेन श्रूयते
कठवल्लयाम्—

नैव त्राचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥
अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चाभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥

क्रियाशक्तिसम्बन्धेन च स्मर्यते देवीगीतायाम्—

न सती सा ना सती सा नोभयात्मा विरोधतः ।
एतद्विलक्षणा काचिद्वस्तुभूतास्ति संवदा ॥

सौरपुराणे च—

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयमिमा ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

मुख्यसत्तानुवर्तनादेया न सती किञ्चनसती । यत्रेया सती स्वात्तर्हि देवदत्तस्य पूर्वगुणपरम्परा नित्यमैकरूप्येणाप्रलयमनवर्तत, सर्वदा वेदान्तमपि रामकृष्णौ पूर्ववदाचरितमनुतिष्ठन्नावनभयेयाताम्, गृहवननदीपर्वनादयोऽप्यक्षया ऐकरूप्येणोपलभ्येरन् । तस्मादनादिचारावयवभूता महाक्रियाक्षुद्रसूत्रतरक्षद्रतमादिक्रिया क्रमेणानुवर्तमानाविपरिवर्तमानाश्च सर्वा एवासत्य इति निःसदिग्धम् ।

अथ परसत्तानुवर्तनादेया सर्वत्रोपलब्धा दृढप्रत्ययसिद्धा नासती किन्तु सती । यद्येया सती न स्वात्तर्हि प्रतिक्षण प्रत्ययवयव क्षयानुवृत्तावप्येकाऽनाद्य-मन्ता महाश्रोतोलक्षणा जगदुपतिष्ठतिवश्रैर्भागी, कृतावयवा प्रतिक्षणविलक्षणमहाक्रिया भवतीति न प्रतीयेत तस्मात्सती सत्यवगच्छाम । अथ शोभस्य भावाभावलक्षणत्वेऽपि भावस्य परतोऽनुवर्तनादभावस्य चावस्तुत्वादस्मिन्भूता सया माया न त्वेव सदसती । तस्मान्मुख्यसत्तामापेक्षमसती, परमत्तामापेक्ष सती, तदुभयथा प्रतिपत्ते सदसती सा क्रियाशक्तिरिति व्यवहारदृष्टिः । परमार्थदृष्ट्या त्वस्तिनास्तिलक्षणा सा क्रियाशक्तिरमतीपयवस्यति । अस्तिलक्षणा तु ज्ञानशक्तिः सतीत्येवावसोयते तदित्य द्विविध तत्ता सच्चासच्चेतिसिद्धम् । सदर्थे च नित्यमनुवर्तमाना सत्तामसदर्थो गृहात्वा गृहीत्वा स्वरूप घत्ते । हित्वा हित्वा च स्वरूपाच्च्यवते इति हि लोकस्थितिः ।

तत्र चेय सत्ता यत्र नित्यमनुवर्तते तस्य सदर्थस्य तथा यत्रय सत्ता कदाचिदुपसक्रान्ता तस्या सदर्थस्य सत्तातिरेकेण कीदृश रूपमिति तु सर्वथा निर्वचनमशक्यमेव अवाङ्मनसगोचरत्वात् । स्वतः सत्ताव वा स्यात् परतः सत्ताव वा सर्वथाऽपि तु सत्तावदेव हि किञ्चित् प्रतीयते लोके । न त्वगहीतसत्ताकम् । तदतः सत्ताया एव हि यावदयंज्ञाने सारभूतत्वात् तस्याश्चप्रत्ययमेकत्वादेकमवेद सर्वे द्वैविध्येन विभाव्यने । सच्चासच्चेति सर्वमपीदं प्रत्यर्थं द्विविध सद्वप वा सद्वप च यावदन ज्ञानशक्तिभागस्तत् सद्वप सच्चिदानन्दलक्षणम् । यावच्च क्रियाशक्तिभागस्तावदसद्वप नामरूपलक्षणम् । सदिति ब्रह्मेत्युच्यते । असदिति मायेत्याख्यायते । उभयोरपि द्वे द्वे रूपे निर्वचनीय चानिर्वचनीय च । यदनिर्वचनीय पर रूप तदहि परित्यज्यते । अपर तु रूप सत्ताविशिष्टम् । तत्त्वम्बन्धादव प्रतिपद्यमानम् ।

तत्र यदिद किञ्चिद् दृश्यते तदमवं स्त्रीपुंसयोरिव तयोरेव सदसतोः सयो-गेन तत्तदशाम्या मिथुनीभूताम्यामक सञ्जातम् । तस्मात्सर्वमेवेद जगत् सदसत्समुच्चयरूप द्रष्टव्य । सती हि ज्ञानशक्तिः स्वोत्पन्नाया क्रियाया सतीप्रसङ्गेनोप-

करोति, तेनासत्यपि क्रियासती प्रतिपद्यते । यथा चैवं ज्ञानशक्तिः क्रियायां सत्ता-
प्रसङ्गे नोपकरोति तथा चित्ति प्रसङ्गे न प्रेमप्रसङ्गे न चापि द्रष्टव्यम् अत एवेदं सर्वं
चेतते अन्यदन्यस्य प्रतिभाति, तथा—अन्यदन्यानुगतं भवति न त्वन्यदन्येनोद्विजते,
भिन्नास्वपि क्रियासु धारावाहिकतासन्तानेनैकत्वबुद्धिरनेकास्वनुवर्तते—यत एवैषा
ज्ञानशक्तिः सच्चिदानन्दलक्षणेत्याख्यायते—इत्येवमादिकं सूक्ष्मेक्षिकयाऽव-
धारणीयम् ।

एवमेव पुनरसत्यपि क्रियाशक्तिरवस्थाप्रमङ्गेन ज्ञानशक्तावुपकरोति,
तेनैकापि ज्ञानशक्तिरवस्था भेदान्नेव प्रतिपद्यते । ततश्चैकमेवेदं सर्वं नानेव कृत्वा
प्रतिभाति, अत एवैनयोर्ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तयोः परस्परमुपकार्योपकारकभाव-
मप्यनुपश्यन्ति । किन्तु न क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिव्याभिचारेण स्वरूपं शक्नोति
ग्रहीतुमतस्तदुभयतादात्म्यादेक एवार्थः प्रतिपद्यते, न तयोर्विवेकः साधारणबुद्ध्या
कर्तुं शक्य इत्यवधेयम् ।

अत एवात्र भावुकानां महर्षिणां त्रीणि दर्शनानि भवन्ति । क्रियाशक्ति-
रेवास्तीत्येकं दर्शनम्, क्रियाशक्तिविशिष्टज्ञानशक्तिरस्तीति द्वितीयम्, ज्ञानशक्ति-
रेवास्तीति तृतीयम् । तथा हि एके तावत्पश्यन्ति, क्रियाशक्तिरेवैकं तत्त्वम्, न
ततोऽतिरिच्यते ज्ञानशक्तिर्नाम कश्चिदर्थः । सताचेतन्यादिकमेव हि ज्ञानशक्ते-
र्लक्षणमिष्यते—तदपि न क्रियात्वाद् व्यावर्तते जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरि-
णामते, अपक्षीयते, विनश्यतीत्येवमेतेषु पट्सु भावविकारेष्वस्त्यादेरन्तर्भावात् ।
द्विविधा वा वस्तुनोऽवस्था स्यादस्ति, स्याद्गच्छतीति । तत्र यथा गच्छत्यवस्था-
क्रियात्तथास्त्यवस्थापि क्रिया भवितुमर्हति । तस्माद्यदस्ति यद्वा भवति तच्चेष्टते
यत्प्रतिभाति यद्वाचेतते तच्चेष्टते, अथ यन्मोदते यद्वा प्रीणाति तदपि चेष्टते ।
तत्को नामातिरिक्तो भावो ज्ञानशक्तेरतिरिच्याभ्युपगमे प्रमाणं स्यात् तस्मा-
न्नास्ति क्रियाशक्त्यतिरिक्तं किञ्चित् ।

यत्तु क्रियानाश्रयमन्तरेण स्वरूपं शक्नोति ग्रहीतुमित्यतिरिक्तः कश्चिदर्थः
क्रिया विजातीयः प्रकल्प्यते—इति कश्चिद्वदति, तदपि नावकल्पते—क्रियाया एव
क्रियाश्रयत्वसंभवात् । चतुर्द्धा हि क्रियाप्रतिपत्तिर्दृश्यते—अवयवमात्रनिष्ठा—यथा
कुलालचक्रादाववयवाश्चलन्ति समुदायस्तु कूटस्थः—इत्येका । समुदायमात्रनिष्ठा—
यथा शिरसा नीयमाने चक्रे समुदायश्चलति—अवयवास्तु तटस्था इति द्वितीया ।
यावदवयवक्रियासमुच्चितसमुदायक्रिया—यथा हस्तेन भूमौ संचाल्य नीयमाने चक्रे-
ऽवयवाश्चलन्ति, समुदायोऽपीति तृतीया । अथ यत्किञ्चिदवयवक्रियासमुच्चित-
समुदायक्रिया—यथा ह्नाकृष्टरये समुदायश्चलति, चक्रावयवावच्छेदेनावयवक्रिया-
नुवर्तते—तदितरावयवावच्छेदेन तु नास्तीति चतुर्थी । तत्र तृतीयां चतुर्थीं च

सामुदायिको क्रियामाश्रित्यावयवक्रियाः स्वरूप दधत इति शक्यते क्रियायाः क्रियाश्रयत्वं समर्थयितुम् ।

अथवाऽन्यथेतद् द्रष्टव्यम् । यथाहि पार्थिवः पदार्थो द्विविधो भवति-अवयवात्मा, समुदायात्मा च । अवयवाः परमाण्वादयो वस्तुगुणाः, तेषां गुणानां कूट एव समुदायात्मकं द्रव्यं भवति । तत्र समुदाये ते गुणा ध्रियन्ते, तैरेव च गुणैरमी समुदायो ध्रियते, तद्व्यतिरेके समुदायस्वरूपहानात् । तस्मात्तेजवयवा धर्मस्तदाश्रयश्च समुदायो धर्माति प्रतिपद्यते । एवमेव क्षणिकक्रियाकूटतया महाक्रिया भवति समुदायरूपा सन्तानशब्दवाच्या । तथा च फूटकाराद्यनेकक्रियाघटिता काचिदेका पाकक्रिया, पुनः पुनः पादविन्यासे कृतावयवा चैका ग्रामगमनक्रिया, एवमन्यान्या च । तत्रैतां महाक्रियामाश्रित्य क्षणिकक्रिया अवयवभूता धर्मतयानुभूयन्ते समुदायो हि नावयवेभ्योऽतिरिच्यते, तस्मादनेकक्षणिकक्रियासमुदायोऽपि-त्रियैवेति सिद्ध क्रियाश्रयत्वं क्रियाया एव । ततो नापेक्ष्यते क्रियाविजातीय कश्चिदर्थः । तदित्य कृतं पा पूर्वकोटिव्यवस्थापकत्वात् पूर्वमीमासा ।

अथान्ये पश्यन्ति । न केवलं क्रियाशक्तिरेवास्तीति शक्यते स्वीकर्तुं तस्या जडत्वात्, लोके च जडचेतनद्वैविध्येन परस्परविलक्षणद्वैतानुवृत्तिदर्शनात् । किञ्च-इयं हि क्षोभलक्षणक्रिया सत्त्वरजस्तम शब्दैस्तैर्विध्येनाख्याता प्रकृतिर्भवति, स च स्वभावः । यदि नान्यः कश्चित् स्यात् कस्याऽप्य स्वभावी वक्तव्यः । तस्मादस्ति कश्चित्पुरुषो यस्यैव प्रकृतिः । अथ ब्रूयात्-अनेकपरी प्रकृतिशब्दः, स नेह स्वभावार्थं किन्तुपादानत्वमभिधत्त । विश्वया चैता कार्यजातानामिदमुपादानम्, तस्मात्प्रकृतिरिति । स प्रनिवक्तव्यः-नेदमित्यमनेकार्थ्यम्, स्वभाव एव हि मूल कारण सर्वत्र, सर्वो हि स्वभावमनुरुन्धे, स्वभावेनैव हि किञ्चिदितरवैलक्षणेन प्रतीयते, यदत्र भोगाय कार्यजातं संनिधत्त स्वभावमेव तत्रकारणं पश्याम ।

तस्मात्स्वभावः प्रकृतिः, स कस्याऽप्य स्वभावः स्याद्यदि पुरुषो न स्यात् । अविभक्तश्चायं पुरुषः स्वप्रकृत्या । तस्मादग्निर्वा वायुर्वा आपो वा प्रत्येकं प्रकृतिश्च पुरुषश्च, प्रकृत्या किञ्चिज्जायते यज्जायते तदात्मनि संनिधत्त । अनेनात्मना कृतमिति अयमेव प्रकृतिकृतः फलभोगः पुरुषस्य । यदि ह्ययं ज्ञानशक्तिरूपः पुरुषो न स्यात्तर्हि क्रियाशक्तिरूपायास्तस्याः प्रकृतेः क्षणायाप्यवस्थानं नोपलभ्येत, आश्रयाभावाग्निरालम्बनमस्याः स्वरूपाध्ययनासम्भवात् । क्रियाशक्तिः खलूत्पन्नविनष्टक्रमरूपा स्वीक्रियते, तस्मात्सा नाश्रयमन्तरेण स्वरूपं शक्नोति ग्रहीतुम् ।

अतः सृष्ट्यादिसृष्ट्यन्तक्रियाकलापस्य लहरीरूपस्य जलवत् कश्चिदाश्रयः क्रियातिरिक्तत्वाद्ध्रुवात्मकः स्वीकर्तव्यो भवति, तस्यैव ज्ञानशक्तिरिति नाम-

करणं द्रष्टव्यम् । तस्य च क्रियातिरिक्तत्वादेव न तत्र कालसम्बन्धो भवति, क्रिया सम्बन्धेनैव कालस्वरूपाधानात् । तस्मादस्य ज्ञानस्य नित्यत्वम् । जले लहरीवत् तत्रैव कूटस्थे विज्ञानघनेऽन्ताः क्रियाशक्तयोऽनवरतं यदुत्पद्यन्ते विली-
यन्ते च, तदेतत्सर्वं जगदित्युच्यते । तत्र यद्यपि क्रियाशक्तिव्यतिरिक्तं न किञ्चिदिहानुभूयत इति सत्यम्, तथापि क्रियाशक्तेरव्यक्तादित्वादव्यक्तनिघन-
त्वाच्चासत्त्वेन संप्रतिपन्नाया व्यवित्कालेऽपि “नासतो विद्यते भावेनाभावो विद्यते
सतः” इति न्यायेन सत्त्वं नाभ्युपगन्तुं विचारप्राप्तं भवति ।

दृश्यते तु धारावाहिकोत्पत्तिविनाशप्रभवत्वादानेकास्वपि क्रियास्वेकत्व-
बुद्धिप्रयोजिका काचित्सत्ता तत्रानुवर्तत इति, यत्रास्तीतिबुद्धिस्तत्रैवचेष्टत इति
बुद्धेः प्रतिपन्नत्वात् । तथा चेयं सत्तावश्यमेता अतीतिः क्रिया, अनपेक्ष्य स्वरूप
धत्ते-इति विस्रब्धप्रतीयते । तदित्थं प्रत्यर्थं द्वैविध्यं भावस्य द्रष्टव्यम् यदपेक्ष्य
तत्रास्तीतिबुद्धिस्तत्सत् यदपेक्ष्य च विपरिणमत इति बुद्धिस्तदसत् । सतो ज्ञान-
शक्तेः, असती क्रियाशक्तिः सति हि नित्ये ज्ञानशक्त्याख्ये स्वाऽऽश्रये क्रिया पश्चा-
दुत्पद्यत इति संभवति, नत्वसत्यां क्रियायां पश्चात् सदुत्पद्यत इति किञ्चिदुक्तं
संभवति । तथा च श्रुतिः ।

“सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुः, असदेवेदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम्—तस्मादसतः सज्जायते । कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादिति
हावाच कथमसतः सज्जायेतिति, सत्त्वेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इति
यत्तूक्तम्—महती क्रियैव क्षुद्रक्रियाणामाश्रयो भविष्यतीति तत्तुच्छम् । त्रिक्षण
मात्रावस्थायिन्याः क्रियायाः क्रियान्तरग्रहणाय समयालाभात्, एकस्मिन् क्षणे
गृहीतस्वरूपायास्तस्या यस्मिन् क्षणे क्रियान्तरग्रहणाय प्रयत्नलाभस्तस्मिन्नेवक्षणे
स्वरूपव्यापत्तिरिति न शक्नोति सा क्रियान्तरं विधारयितुं प्रयत्नग्रहणाय ।
यत्तु क्रियाया महत्त्व क्षुद्रत्व वाख्यातं तदपि भ्रान्तम्, क्रियामात्रस्य त्रिक्षणमात्रा-
वस्थानात् क्षुद्रत्वमहत्त्वं विशेषालाभात् ।

आश्रयक्षुद्रत्वमहत्त्वप्रतिपत्तिमूला तु क्रिया क्षुद्रत्वमहत्त्वभ्रान्तिरूपपद्यते ।
स यद्याश्रयः पुरुषो नाभ्युपगम्येत तर्हि क्षणायपि सा क्रिया स्वरूपं नैवाधातुं
शक्नुयादिति सूक्ष्मेक्षिकाया समुत्प्रेक्षितव्यं समीक्षादक्षैः । तस्मादस्त्येव, ज्ञान-
शक्त्यपरनामकपुरुषाश्रिता सा क्रियाशक्त्यपरनामिका प्रकृतिः । सेयं पूर्वोत्तर-
कोटिद्वयसमुच्चायकत्वान्मध्यमीमांसा ।

तदुक्तं—

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मक्षशास्त्रविदो जनाः ।

कर्मनिष्ठां वदन्त्यन्ये यतयः मूक्षमर्शिनः ॥

प्रहायोभयमप्येतज् ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
तृतीयैव समाख्याता निष्ठा पञ्चशिखेन मे ॥
तेनाह साख्यमुख्येन स्वदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।
आवितस्त्रिविध मोक्ष न च राज्याद्विचालितः ॥

अन्ये तु पश्यन्ति । ज्ञानशक्तिरेकापि बह्वभवत् । सा त्रेधाभूत्—निर्विकल्पक ज्ञान, सविकल्पक ज्ञान, मिथ्याज्ञान च । आद्यममृतम् ब्रह्मतत्त्वम् । द्वितीयं विद्यातत्त्वं कार्यब्रह्म स पुरुष । तदेवेदं जगत् । तृतीयमविद्यातत्त्वमवस्तु । आद्यं तृतीयं च युक्तं जगतः कारणम् । अयुक्तं तु प्रत्येकमकारणम् । आद्या तृतीययुक्तावश्यमेव सा विद्या । तदिदं जगत् । सा प्रकृतिः प्रकृतिरेवेदं सर्वम् । विद्यैवेदं सर्वम् तद्विभागे तु अविद्यैवेदं सर्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम् । अविद्यायां मृत्युतीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते । कश्चित्त्वविद्यायां प्रकृतिव विद्यायां पुरुषत्वमाह अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् । सर्गप्रलयनिर्मुक्ता विद्यां वै पञ्चविशकम् । यतः प्रधानपुरुषो मतश्चेतश्चराचरम् । कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु । भयमाद्यः ।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेप्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद् विद्यते परम् ॥
विद्याविद्यति मंत्रेय ! ज्ञानमेवावधारय ।

(विष्णु पु० २ अ० ३ अ० ४१-४६ श्लोक)

भौतिको भावना पूर्वं, साहच्ये त्वक्षरभावना ।
तृतीये चाऽन्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥

(कर्म पु. २. ८६)

ज्ञानशक्तिरेवेदं सर्वं यदिह दृश्यते किञ्चित् । तथा हि आश्रयरूपाया ज्ञानशक्तिरेवैकस्याः सद्रूपतया व्यवस्थापितत्वात् तत्रोत्पन्नविनष्टानां सर्वासां मेवैतासाममतोना क्रियाणां स्वाश्रयानतिरिक्तत्वं फलति, लहरीकलापस्य जलरूपत्ववत्स्वाश्रयसमुत्पन्नायास्तस्याः स्वाश्रय एव विलयनादन्ततस्तस्या अपि स्वाश्रयात्मकत्वमेवावसीयते । तस्माद्विदुः क्रियाशक्तिः क्रियाशक्तिरिति कृत्वा सर्वत्र दृश्यते तदिह भावनायां क्रिया शक्त्या ज्ञानशक्तिरेवेका तत्र तत्रान्यथान्यथा प्रतिभासन् इत्यनुपेयं भवति ।

तत्र किमिदं ज्ञानशक्तिस्वरूपमस्तीति चेत्तत्रोच्यते । सच्चिदानन्दश्चेति । इदं सत्, इयं चित्, अयमानन्दः इमास्ति स्रष्टा सा सा यस्मादेकस्मान्मूलोऽप्रतिस्फुरिता भवन्ति तन्मूलं ज्ञानशक्तिरिति व्यपदिशामः नैतस्या ज्ञानशक्ते-

रत्यर्थं चिन्त्यमानाया अपि सत्त्वचैतन्यानन्दव्यतिरिक्तं किञ्चिद्रूपं प्रतिपद्यामहे । यत्प्रतिपद्यामहे सत्त्वादिरूपं तदपि स्वप्रकृतेः स्वेन यः सम्बन्धः स एव क्रिया-सापेक्षो भावो ज्ञानशक्तिस्वरूपतया प्रकल्प्यते, एवं रूपेणैव हि ज्ञानशक्तिः क्रिया-शक्त्यावुपकरोति । यदि ज्ञानशक्तिर्न स्यात्तर्हि क्रियाशक्ती प्रतीयमानं सत्त्वं चैतन्यमानन्दश्च नानुवर्तते । न च क्रियाशक्तेरेव ते धर्मा अम्युपगम्यन्तामिति वाच्यम्, विरोधात् । विरुद्धयोः प्रकृतयोः कदाचिदधिकरणाभेदेऽपि स्वरूपाभेदा-सम्भवात् ।

क्षोभरूपा हि क्रिया प्रतिक्षणविलक्षण उत्पन्नविनष्टात्मा नोत्पद्यक्षणायापि सती भवितुमर्हति, संश्वार्थः क्षणाश्रयासन् भवितुं नाहति । क्रिया तु पूर्वं नास्ति अथ अस्ति-पुनर्नास्ति-इत्येवं त्रिभावा । तत्र यत्राप्यसौ नास्ति तत्रापि कश्चिद-र्थोऽस्तीति कृत्वा प्रतीयते । यत्रासौ क्रिया दृष्टा चादृष्टा च साऽयमसल्लक्षणायाः क्रियाशक्तेरतिरिच्य सल्लक्षणः स्वीक्रियते । ये त्वसल्लक्षणादर्यात् सल्लक्षणा-तिरेकेऽपि न सल्लक्षणादर्यादतिरिक्ताऽयमसल्लक्षणाऽर्थ इति पश्यन्ति तेषां मते नास्ति द्वैधम् । एक एवार्थोऽयं क्रियाशक्तिरेवोच्यतां ज्ञानशक्तिरेव वेत्यन्यदेतत् । व्यवहारतस्तु विरोधं पश्याम इति द्वैतं मन्यामहे धमश्च धर्मी चेति । धर्मः क्रिया-शक्तिः-धर्मी ज्ञानशक्तिः ।

अत एवास्याः क्रियाशक्तेर्व्यवहारकाले स्वाश्रयभेदः काल्पनिकः-परमाथ-भावनाकाले तु स्वाश्रयाभेदो वास्तविकः, तथा चान्ततः सर्वं खल्विदं ज्ञानशक्ति-रेवेति निःसन्दिग्धं सिध्यति । एवमेवार्थाणां धर्मस्याश्रयो वेदः “वेदाद्धर्मो हि निर्वर्भी” । तस्य व्यावहारिके स्वाश्रयभेदेऽपि परमार्थतो वेदादभिन्नो धर्म इति निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यम् । तत्र तस्याः क्रियाशक्तेर्वैचित्र्यादनेकरूपत्वाद् यत्र क्रिया-विशेषे ज्ञानशक्तिस्वरूपं किञ्चिदुद्भूतं प्रतिभासते सा सत्त्वप्रधाना क्रियाशक्ति-रित्युच्यते, यत्र तु सर्वथैव ज्ञानशक्तिस्वरूपं तिरोभूतं तत्रेया तमःप्रधाना क्रिया-शक्तिरित्युच्यते, यत्र तु सर्वथैव ज्ञानशक्तिस्वरूपं तिरोभूतं तत्रेया तमःप्रधाना क्रियाशक्तिरित्येव क्रियाशक्तिविशेषाणां द्वैविध्यादिदं सर्वं जगदपि द्वेधा भिद्यते, चेतनो जडश्चेति ।

अत्रेदं जिज्ञास्यते सत्त्वप्रधानायां क्रियायां ज्ञानशक्तिस्वरूपं प्रतिभासते ततश्चेतनो भवतीति यदुच्यते तन्नावकल्पते । प्रतिक्षणविलक्षणप्रसरेषु नाना-जातीयेषु प्राकृतिकेष्वर्थेषु स्वेतरपदार्थप्रकाशप्रधानाया मनोवृत्तेः सर्वेतरक्रियावैल-क्षण्येनाभ्युपगन्तव्यतया तावन्वेष्टसिद्धौ तत्र सत्त्वे ज्ञानशक्तिस्वरूपावभासस्वी-कारस्य नैष्कल्यात् । इतरपदार्थप्रकाशनात्मिकाया मनोवृत्तः क्रियातिरिक्तया तदतिरिक्तस्य ज्ञानशक्तिस्वरूपस्य कस्यविदिदानीं यावदसिद्धेश्च तत्रोच्यते । एवं हि प्रतिप्रसवप्रधाना जगन्निर्वाहिका क्रिया रजःशब्देनाख्यायते सा च सञ्चरप्रति-

सचरस्वाभाव्याद् द्विविधा । सचर. प्रवृत्तिलक्षणा प्रवृत्ति, प्रतिसचरस्तु निवृत्तिलक्षणा प्रवृत्ति ।

तत्र प्रवृत्तिलक्षणा प्रवृत्तिर्द्वौघा-इतरया समबलया प्रवृत्त्या बाधिता चाबाधिता च । बाधिता हि स्तम्भलक्षणा सत्या अपि प्रवृत्तरावरणात्तम शब्दे-
नाख्यायते-अयोमयत. समबलाकृष्टाया रश्मौ सत्यावपि प्रवृत्तौ नापलक्ष्येते ।
अबाधिता तु रज.शब्देनैव । अनयोरुभयोरप्यवस्ययोर्ज्ञानशक्तिस्वरूप नावभासते
विरोधात् । विशुद्ध सत्त्व हि क्रियाविजातीयस्य ज्ञानस्य सत्यस्य सत्पदप्रसिद्धस्य
स्व रूपम्, तद्विरुद्ध क्षोभस्तूत्पन्नविनष्टक्रमस्थाया. क्रियाया असत्पदप्रसिद्धाया
स्व रूपम् । अस्ततोऽपिक्षोभेऽनुवर्तमाने विशुद्ध सत्त्व नास्ति । अद्यापि यदि
निवृत्तिलक्षणा प्रवृत्तिर्भवति तत्र मलिन सत्त्वमवभासते । यथात्कटप्रकाशमलिन-
प्रकाशयो. शोघ्रातिशीघ्रतजोगतौ शनैश्चरवाद्यादिवगतौ च तारतम्यम्, तथेहापि
द्रष्टव्यम् । तदित्य ज्ञानशक्तेरुपपदप्रसिद्धायास्त्रिविधा स्वभावापरपर्याया
प्रकृति सिद्धा । सत्त्वलक्षणा च क्षामलक्षणा च तमोलक्षणा चेति, त्रिविधापि
क्षामलक्षणत्वाविशेषादेकाविधेव वा ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तथोविशालस्तु मूलतः सर्गं ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्त्वम्बपर्यन्तः । (मा. का)

अथ रजोविशालेऽपि तस्या ज्ञानशक्तेस्तमोलक्षणप्रकृतिप्राधान्ये घान-
वस्तथा क्षोभलक्षणप्रकृतिप्राधान्ये जीवा इति भूतत्रैविध्यम् । तत्रापि रजस्तमसा
प्रवृत्तिलक्षणत्वविशेषाज्ज्ञानावरणरूपत्वाच्च तमस्त्वमतस्तत्प्रधाना ज्ञानशक्ति-
जडरूपेण मलिनसत्त्वप्रधाना तु सा चेतनरूपेण प्रतिपद्यत इति सुष्ठूक्तं सत्त्व-
प्रधानाया क्रियाया ज्ञानशक्तिस्वरूप प्रतिभासत ततश्चेतनो भवतीति । एवमेव
यत्र तमः प्रधानाया क्रियाया ज्ञानशक्तिस्वरूप तिरोहितमिवैवानुभूयते तत्र जडत्व-
व्यवहारः ।

ज्ञानशक्तिस्वरूप ज्ञानेन्द्रियसत्त्वे प्रतिभासते तद्भावे तु तिरोहितं भवति
अत एवाहुराचार्याः सेन्द्रिय चेतनं द्रव्यं तिरिन्द्रियसचेतनम्-इति । तस्माज्जडेषु
ज्ञानशक्तेरनुद्भूतत्वेऽपि न त्वेव ज्ञानशक्तिर्नास्तीति भन्तव्यम्, तत्रैव तदन्तर्गत-
सोमस्य मनोवृत्तिरूपया क्रियाया विपरिणतावस्थत्वे ज्ञानशक्ते. पुनरुद्भूतत्व-
दर्शनात् । एतदभिप्रायेणैव “शृणोत आवाण.” “शृणवन्त्वाप.” “स्वयित मैन
हिंसो.” इत्येवमादिभिश्चेन्नोपयुक्तवाक्येनिराशङ्क्य जडेषु व्यवहरञ्ज दृश्यन्ते
महर्षयः । यथा हि—

रे पाद ! न व्रजमि किं भगवत्प्रदेश

रे हस्त ! न स्पृशति किं भगवत्प्रपन्नम् ।

रे नेत्र ! पश्यसि न किं भगवद्विभूतिं

रे चित्त ! न स्मरसि किं भगवद्गुणीघम् ।

इत्यादिभिर्वाक्यैः पादाद्यवच्छेदेन कार्यकारिणी आत्मशक्तिरनुरुध्य तत्तत्सर्वशक्तिमानयं देहात्मैवानुरोधेयं न पादादयस्तेषां जडत्वस्य प्रसिद्धत्वात्, एवमेव शृणोत ग्रावाणः—स्वधिते मेनं हिंसीरित्यादिभिर्वाक्यैर्ग्रावाद्यवच्छेदेन कार्यकारिणीश्चिच्छक्तोरनुरुध्य तत्तत्सर्वशक्तिमानयं विश्वात्मैवानुरोधेयं इति सुव्यक्तम् । तस्माद् यथेदानीं संप्रतिपन्नेऽपि प्रतिदेहमात्मैक्ये रे पाद रे हस्तेत्यादयो भेदव्यवहारा व्यवहर्तृ प्रवृत्तिवचिष्यादुपपद्यन्ते, एवमेवैते शृणोत ग्रावाण इत्यादयो व्यवहारा अपोति नैतावता नानेश्वरवादः प्राचामार्याणां व्यवहारलभ्यः ।

यत्तु पूर्वकाले ऋषीणां ज्ञानदीर्घत्यादग्निवायुसूर्यपर्जन्येन्द्रादिजडप्रकृत्युपासना प्रवृत्ता, पश्चाद्भावयतां क्रमेण ज्ञानवृद्धावकात्म्यबुद्धिः संजाता इत्युपनिषद्भागः पश्चान्निमित्त इत्याहुस्तदिदं संपूर्णवेदमर्मर्दाशनामाद्योपान्त्यवेदचिन्तानिष्णातानामार्यविदुषां न विचारसहम् । संहिताभागेऽपि—

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् 'तमेकं सन्तं बहुधा वदन्ति'

इत्येवेमादिभिरनेकात्मत्वेन प्रतिपन्नानामेपामर्थानामैकात्म्यप्रतिपादनात् । उपनिषद्भागेऽपि तेजोऽवन्नादिप्राकृतिकपदार्थानामनेकात्मतया देवत्वेनाख्यानात् । तस्मान्नैयमाग्नित्रायादिजडोपासना ज्ञानदीर्घत्वात्, अपि तु ज्ञानप्रावल्यात् सर्वत्रैव चिच्छिक्तसमन्त्रयमीक्षमाणानां चिद्धनोपासनं पूर्वमेकदेशवच्छेदेन पश्चाद्विशिष्टावच्छेदेन प्रवृत्तेति पश्यामः । सर्वेषामेव मन्त्रभागानां चैकस्मिन्नेवार्थे धमरूपे सामान्यविशेषाभ्यां व्याचिख्यासिते तात्पर्यावसानात् ।

अथ चेतनेऽपीयं क्रियाशक्तिर्द्वेधा—ज्ञानस्वरूपनेदिष्टसंवन्धा ज्ञानेन्द्रियप्रवृत्तिनी, तद्व्यापारफलं ज्ञानम् । ज्ञानस्वरूपदविष्टसंवन्धा च कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिनी, तद्व्यापारफलं क्रिया । आत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादोपस्थोपायत्रः कर्मेन्द्रियाणि । एतेषामुभयेषामविष्ठातृदेवतापि द्वेधा—मनः प्राणश्च । प्राणसहकृतमनोऽधिष्ठितानि ज्ञानेन्द्रियाणि प्राणश्च । मनः सहकृतप्राणाधिष्ठितानि कर्मेन्द्रियाणि प्राणश्च । अत एव मनसा सहैकादशेन्द्रियाणि, प्राणेन सहैकादश प्राणाः । अथ मनस्यपि क्रियाशक्तिर्द्वेधा, ज्ञानप्रधाना मतिः, मतिर्वुद्धिरित्येकार्था । क्रियाप्रधाना कृतिः, कृतिर्यत्न इत्येकार्था । मतिरपि द्वेधा—ज्ञानसंवन्धाद्वैराग्यम्—क्रियासंवन्धादध्यवसायः । वैराग्यमपि द्वेधा—यतमानसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेत्येवं ज्ञानक्रियाविजृम्भणमध्यवसायेम् ।

अथ क्रियाविशिष्टं ज्ञानं ब्रह्म, ज्ञानविशिष्टा क्रिया कम । “ब्रह्मैवेदं सवम्” “कर्म वेदं सर्वम्” इत्याहुः ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्ता कृत्स्नकर्मवृत् ॥ इति ।

अग्निब्रह्म, सोमो धर्मः, अग्नीषोमात्मक जगदित्याहुः ।

अथेयमुद्भूता ज्ञानशक्तिस्त्रिष्वधिष्ठानेषु विज्ञानं विद्योतयति-विषय-
जाते, सस्कारजाते, शब्दजाते च । स्वतो वा स्वव्याप्यतो वा-इन्द्रियमन्त्रिकृष्टे
कस्मिंश्चिद्विषये विज्ञानं विद्योतने तदेकमधिष्ठानम् । तस्य तस्य विषयस्यानुभवेन
कश्चिदात्मनि सस्कारं प्रधीयते, तत एव तदनुभवितुस्वतन्त्रद्विषयासन्निधानदशाया-
मपि तत्तद्विज्ञानं विद्योतते तद्वितीयमधिष्ठानम् । अथ विषयासन्निधानेऽपि
तदीयसस्कारामावेऽपि शब्दे श्रुते काचित् प्रतिपत्तिरुत्पद्यते तत् तृतीयमधिष्ठा-
नम् । न चैतदधिष्ठानत्रयातिरेकेण किञ्चिद् विज्ञानं कुत्रापि दृश्यते ।

यत्तु वदन्ति-हसनसाक्षात्कारात्तत्सम्बन्धिनि मनुष्ये प्रतिपत्तिः, घूमसाक्षा-
त्कारात् तत्सम्बन्धिनि ब्रह्म प्रतिपत्तिः । एव कार्यकारणसाक्षात्कारादतीनानाग-
तयो कारणकार्ययोरप्युत्पद्यते प्रतिपत्तिः । न चेपा तावदिन्द्रियसन्निकृष्टविषया
सस्कार विषया वा शाब्दी वेति चतुर्यमधिष्ठानमभ्युपेयम् । यदि चेन्द्रियसन्निकृष्ट-
सन्निकृष्टविषयासस्काराद्वा जायमानत्वात्परम्परया तयोरेवान्तर्भाव इष्यते तर्हि
अथ तृतीयाधिष्ठानस्वोकारेणाऽपि । इन्द्रियसन्निकृष्टशब्दसन्निकृष्टवृत्तिसस्कारा-
च्च शब्दप्रतिपत्तेरुद्भवात्तदविशेषात् इति । अत्रोच्यते । तदिन्द्रियसन्निकृष्टसन्नि-
कर्षवति तदिन्द्रिययोग्यतासमर्पकसम्बन्धसत्त्वे तज्ज्ञानस्य वैषयिकत्वमिष्यते ।
अर्थस्तु शब्दस्य न श्रुतियोग्यः । अत एव नास्ति तयोः सम्बन्ध इत्याहुः भगवान्
वणाद-“शब्दार्थावसम्बन्धो । सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः” इति ।

तथा च भिन्नदेशकालस्थादिन्द्रियसन्निकृष्टाच्छब्दाद् भिन्नदेशकालस्थे विषये
तदिन्द्रियायोग्ये या प्रतिपत्तिः सातिरिच्यते वैषयिकसास्कारिकप्रतिपत्तिरित्यामिति
दृष्टव्यम् । तस्मात् त्रिस्थानमेव विज्ञानम् । अतश्चाधिष्ठानभेदादस्य विज्ञानस्य
त्रीणि नामानि-ब्रह्म, विद्या, वेद इति विषयाधिष्ठानसापेक्षत्वे ब्रह्मशब्दः १.
सस्काराधिष्ठानसापेक्षत्वे विद्याशब्दः २. शब्दाधिष्ठानसापेक्षत्वे च तत्रैव वेद-
शब्दः ३. तदित्ये ब्रह्म विद्या वेद इति त्रयः शब्दास्तत्तदुपाधिभेदापेक्षया विभि-
न्नार्था अपि विज्ञानस्वरूपमात्रमापेक्षत्वे एकार्था भवन्ति । अत एव ब्राह्मणग्रन्थेषु
तत्र तत्रैकार्थाभिप्रायेणैव ब्रह्मविद्यावेदशब्दाः श्रूयन्ते । तत्र सर्वमेवेद विषयजात
विज्ञानात्मकत्वाद् ब्रह्मज्ञानं त्रैवा विभज्य व्याख्यातं द्रष्टव्यम् । जाग्रदवस्थापन्न-
स्थूलशरीराभिमानिनो विश्वस्य विराजो वा सूक्ष्मरूपेण, स्वप्नावस्थापन्नसूक्ष्म-
शरीराभिमानिनस्तैजसस्य हिरण्यगर्भस्य वा सूक्ष्मरूपेण, सुषुप्त्यवस्थापन्नकारण-
शरीराभिमानिनः प्राज्ञस्य सर्वज्ञस्य वा कारणरूपेण च । न चैतत्सूक्ष्म-

कारणातिरेकेण किञ्चिद्विषयजातं पश्यामः । यथा घटः स्थूलः, पृथिवी सूक्ष्मा, अग्निः सोमो वा कारणम् । जलं स्थूलम्, आपः सूक्ष्मा, सोमवरुणी कारण-मित्येवमादि ।

तस्माद् ब्रह्म व्याकुर्वाणं नैतानि सर्वाणि विषयजातान्येव याथातथ्येन व्याकृतानि भवन्ति । एवं विद्यापि त्रेधा परिच्छिद्य व्याख्यायते—आधिदैविक-रूपेण, आधिभौतिकरूपेण च । यानि चैतानि विषयजातानि दृश्यन्ते, तानि सर्वाणि भूतानि । भूतानि उत्पन्नानीत्यनर्थान्तरम् । तथा च यानि बहूनां मूल-द्रव्याणामन्योन्यसमवायेन किञ्चित्त्वैकिकं स्वरूपं दधते तानि भूतानि । तत्र यान्येषां भूतानां मूलद्रव्याणि तान्येव देवशब्दवाच्यानि, देवानामेव मिथुनधर्मेण युद्धधर्मेण च सर्वमेवेदं जगद्विजृम्भमाणं दृश्यते ।

एकैकस्मिन् भौतिकवस्तुनि सन्त्येव बहवो देवाः परस्परविलक्षणशक्तिमन्त इति हि विलक्षणबुद्धिमन्तो महर्षयः प्रतिजानते श्रुतिषु । स एष जातो जायते सर्वाभ्य एव देवताभ्य इत्यादिषु । (ऐतरेय) । तेषां देवानां यावता याथातथ्येन शक्तयो न विज्ञायेरन्—न खलु तावता भौतिकवस्तूनां सम्यग् विज्ञानं संभवतीति कृत्वा आदावाधिदैविकविज्ञाने प्रवर्तन्ते स्म चिराय महानुभावा महर्षयः । तत्रा-ग्नीन्द्रादित्यप्रमुखास्त्रिंशत्सोमपा देवाः, नवनवतिप्रकारा असुराः, अष्टप्रकाराः पितरः, सप्तर्षयः, सप्तविंशतिप्रकारा गन्धर्वा मिथुनधर्मेण युद्धधर्मेण च भूरिभूरि प्रवर्तमाना आख्याताः ।

तत्र सर्वत्रैव विज्ञानशक्ति सामान्येन पश्यतां महर्षीणामविशेषात् सर्वत्र त्रिविधावाग्व्यवहारा भवन्ति परोक्षाः प्रत्यक्षा आध्यात्मिकाश्चेति प्रदर्शितं भगवता यास्केन निरुक्ते दैवतकाण्डे । उक्तं तु पूर्वम् सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवेति । तच्चतुष्पात् प्रतिपद्यते परं ब्रह्म प्रत्यग् ब्रह्म, अन्वग् ब्रह्म, पराग् ब्रह्मैति । तत्र ब्रह्मणः स्वरूपेण सतो निर्गुणस्य परब्रह्मपंजा, अथ तदतिरिक्तस्य शुद्धसत्त्वावच्छिन्नस्याहं-पदप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वं तस्योत्तमपुरुषयोगित्वात्तदनुरोधेनाध्यात्मिकव्यवहारः ।

मलिनसत्त्वावच्छिन्नस्य त्वांपदप्रतिपाद्यस्य प्रत्यग्ब्रह्मत्वपराग् ब्रह्म ब्रह्म-त्वाभ्यां व्यवहृतस्यान्वग्ब्रह्मत्वं तस्य मध्यमपुरुषयोगित्वात्तदनुरोधेन प्रत्यक्ष-व्यवहारः । रजस्तमोवच्छिन्नस्य तु तत्तत्पदप्रतिपाद्यस्य पराग्ब्रह्मत्वं तस्य प्रथम-पुरुषयोगित्वात्तदनुरोधेन परोक्षव्यवहारः । इत्थं जडचेतनसाधारण्येन त्रिविधो वाग्व्यवहारो महर्षिणाम् । तस्मात्तादृशव्यवहारदर्शनमात्रेणैव ते प्राचीना महर्षयो जडोपासका आसन्नित्यर्थो नाध्यवसातुं शक्यते । तस्मादाधिदैविकाधिभौतिका-ध्यात्मिकपर्यन्तयावद्विज्ञानकक्षापरिपक्वप्रज्ञैर्महर्षिभिर्विज्ञानसीकर्याय परिच्छिद्य व्याविख्यासया पूर्वमाधिदैविकविज्ञानमुपन्यस्तमिति सिद्धम् ।

एवमाधिदैविकविज्ञाने परिपक्वमतीना विद्यार्थिनामनुग्रहाय आत्माकाश-
वाय्वग्निजलभूमौना तेजोऽवन्नाना वा भौतिकद्रव्याणां विवेकः प्रवर्तितः । किन्तु
भौतिकतत्त्वानां मौलिकतत्त्वानतिरेकं पश्यद्भिर्महर्षिभिस्तेष्वपि रथाश्वशस्त्र-
शकुनिवृक्षादिषु भूलोकस्थेषु भूतेषु देवशब्देन व्यवहाराः प्रवर्तिताः, एषा सर्वेषां
पार्थिवानामग्निप्रधानत्वाद् अग्नेश्च भूस्थानदेवत्वात् । एष तत्तदन्तर्गतदेवा-
धिकारतारतम्येनैषा सोम्याग्नेयवारुणत्वादिभिरप्यप्यन्ते व्यवहाराः । तत्रैतेषां
भौतिकानामनन्तत्वात् प्रतिभूतं च शक्तिरचनादिवैलक्षण्यादेकैकभौतिकाधिका-
रेणानन्ता विद्याः सम्भवन्ति । तामु काश्चनाथर्ववेदादिषु सक्षिप्य प्रदर्शिता इति
दिग्दर्शनविधया आधिभौतिकविज्ञानमुपन्यस्तम् ।

इत्थञ्च मौलिकतत्त्वतो भौतिकतत्त्वतश्च व्याकृताः सर्वे भावाः—तत्रैतेषां
परस्परतो भेदः ससिद्धः किन्तु अयमेषां भेदो व्यवहारापयोगी न तु वास्तविक
इत्येव पारमाथिकतत्त्वमुपदर्शयितुं पश्चात् प्रवृत्ता भगवन्तो महर्षयः । ते हि
पश्यन्ति यथा वनस्यात्मा वृक्षा, वृक्षस्यात्मा तत्समवेता रसादयो भावाः, रसादो-
नाञ्च सोमाद्यात्मकत्वम्, सोमादिदेवानाञ्च ब्रह्मात्मकत्वमिति । यत्तत्त्वे
यत्सत्ता स तस्यात्मा । अस्तिकाचिदलौकिको शक्तिर्यदधीनाः सर्वे रसादयो
भावाः सोमादयो देवा वा एकत्र समवेता वृक्षस्यात्मता गच्छन्ति सर्वे खलु ब्रह्म
शब्देनाख्यायते । एव सर्वत्रैवान्ततो ब्रह्मात्मकत्वमिति कृत्वा नैतेषां पारमाथिको
भेदः । तच्च ब्रह्मविज्ञानशक्तिरूपमित्युक्तम् । तस्मात् सर्वमेवेदं चराचरात्मकं
जगद्विज्ञानात्मकम् । तस्मात् सर्वेषामेषां भावानामेकात्म्यमित्येतदाध्यात्मिकं
विज्ञानम् । तदित्यमाधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकभेदेन त्रिविधा विद्या भवती-
त्युप दर्शितम् ।

अथ वेदोऽपि त्रया विभज्य व्याख्यातः—ऋग् यजुः साम इति । शब्दा-
धिष्ठानं विज्ञानं वेद इत्युक्तम् । शब्दश्च पद्यगद्यगानभेदात् त्रैधा विभक्तः । अतः
एव वेदस्यापि त्रैविध्यम्—पद्यात्मिका ऋक्, गद्यात्मिका यजुः, गानात्मिका साम ।
इदमप्यत्र बोध्यम् । यच्च यावच्चेह लोके भूस्थानमाग्नेयं सा सर्वा ऋक् । वेदे
महर्षिभिः पद्यमयप्रबन्धेन तत्प्रतिपादनसंकेतात् । तथा यच्च यावच्चेह लोके
भुवःस्थानं वायव्यं तत् सर्वं यजुः । गद्यमयप्रबन्धेन तत्प्रतिपादनसंकेतात् । अथ
यच्च यावच्चेह लोके स्वस्थानमादित्यं तत्सर्वं साम । गानमयप्रबन्धेन तत्प्रति-
पादनसंकेतात् । तत्रैतेषां पद्यानां सग्रह एव ऋग्वेदशब्देनाख्यायते, तत्र भूस्थान-
सम्बन्धेनाग्न्यादिदेवता मन्त्रा ह्यौत्रकर्मोपयुक्ता आख्याताः ।

तथैतेषां गद्यानां सग्रहो यजुर्वेद इत्याख्यायते । तत्रान्तरिक्षस्थानसम्बन्धेन
वाय्वादिवेवता मन्त्रा आध्वर्यवकर्मोपयुक्ता आख्याताः । अत्रान्तरिक्षस्थानेषु
सर्वेष्वेवेन्द्रादिदेवेषु वायुशब्दसंकेतः । अथान्येषां गानोपयुक्तानां मन्त्राणां सग्रहः ।

सामवेद इत्याख्यायते, तत्र स्वःसम्बन्धेनादित्यादिदेवता मन्त्रा औद्गात्रकर्मो-
पयुक्ता आख्याताः । एतद्भिप्रायेणैव ऐतरेयादिश्रुतिग्रन्थेषु मन्त्रादिस्मृतिग्रन्थेषु
च ग्रन्थेर्ऋग्वेदस्य, वायोयजुर्वेदस्य, आदित्यात्सामवेदस्योत्पत्तिराम्नायते ।

तदित्यमग्नीन्द्रादित्यसम्बन्धितया सर्व एव जगद्भावा ऋग्यजुः सामशब्दा-
भिधेया भवन्ति । ऋग्यजुः सामानि च वेद इत्युच्यते । तस्माद् वेदशब्देनापि
सर्वमिदमाख्यातं भवति । न चेह सोऽवशिष्यते यो वेदस्य विषयो न स्यात् । तथा
चाग्नीन्द्रादित्यसापेक्षानामर्थानामृग्यजुः सामशब्दैराख्यानाद् ऋग्यजुः साम्नां च
वेदशब्देनास्यानाद् वेदस्य च शब्दशब्दानविज्ञानरूपात्वादमुष्मिन् वेदे कर्तृसम्ब-
न्धेन त्रेधा प्रतिपत्तिर्भवति ।

विज्ञानमात्राभिप्रायेण वेदस्याकर्तृकत्वम् — ऋग्यजुःसामात्मकविषयजाता-
भिप्रायेण वेदस्येश्वरकर्तृकत्वम् — ऋग्यजुःसामात्मकशब्दब्रह्माभिप्रायेण वेदस्य
महर्षिकर्तृकत्वमिति । इत्थं ब्रह्मविद्यावेदानामोपाधिकभेदं पुरस्कृत्य तत्तत्स्वरूपाणि
संक्षेपान्निर्दिशतानि किन्तु विज्ञानमात्राभिप्रायेण ब्रह्मविद्यावेदानामेकात्म्य-
मित्युक्तम् । तथा च ये भेदा ब्रह्मणि दर्शितास्ते विद्यायां वेदेऽपि, ये वा विद्यायां
वेदे वा तेऽपि तदन्यत्रोभयत्र व्यवहर्तुं युज्यन्ते इत्यतः सर्वमिदं साङ्ख्येण संहिता-
ब्राह्मणयोरुपनिबद्धम् । अत एव च—

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

दुदोह यज्ञसिद्धयथमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥

इत्येवं मनुना ऋग्यजुःसामभेदेस्त्रिलक्षणं ब्रह्म निर्विण्टम् । अथ पुनः
शारीरिकमानसिकात्मिकबलसाधनोपायप्रकारप्रदर्शनपरेण कर्मकाण्डोपासना-
काण्डज्ञानकाण्डात्मकेन प्रकरणत्रये, परिच्छिद्य ब्राह्मणानि प्रोक्तानि । तत्र
कर्मकाण्डे शरीरप्रयत्नाभिनिर्वर्त्यानि सर्वविधलौकिकफलसाधनानि यज्ञकर्माणि
दर्शितानि, तान्येव पुनः श्रुत — स्मार्त्त — सामयाचारिक-भेदत्रयात्मककल्पः समुप-
वृंहितानि । अथोपासनाकाण्डे मानसप्रयत्नाभिनिर्वर्त्यानि सर्वविधालौकिक-
फलसाधनानि दर्शितानि ।

ज्ञानकाण्डे पुनरध्यात्मविद्या प्रदर्शिता । तदित्यं प्रकरणं परिच्छिद्य
वेदात्मनानाद् ऋग्वेदसंहिताया मण्डलविशेषेऽध्यात्मविद्यापदार्थानामनुल्लेखेऽपि
तावता तेषां महर्षिणामध्यात्मविद्याज्ञानमेव तदानीं नासीदिति न शक्यते वक्तुम् ।
आधिदैविकपदार्थोल्लेखनयोग्ये प्रकरणेऽध्यात्मपदार्थोल्लेखस्यायोग्यत्वात्तदनु-
ल्लेखेऽपि तादृशार्थप्रकल्पनस्यासंभवात् । तदित्यं ज्ञानशक्तिसम्बन्धेन वेदस्वरूप-
मुपन्यस्तम् ।

अथ क्रियाशक्तिसम्बन्धेन वैदिकानां धर्मस्वरूपं दर्शयितव्यम् । इयं हि क्रियाशक्तिर्द्वेधा—सांसिद्धिकी नैमित्तिकी च । सा नूनं सांसिद्धिकीयामस्या आश्रयं कदापि न व्यभिचरति । यत्राप्यसौ कुर्वद्रूपा स्पष्टं नानुभूयते, तत्रावश्यं सत्यपि सा बलवन्नेमित्तिकक्रियाविशेषणाप्रतिवाधादनुद्भूता भवतीति बोद्धव्यम् । यथा कीलनादरश्मेरतिबलैरप्याकर्षणे तदवलफलभूता क्रिया सत्यपि नानुभूयते । द्वेधा हि परमाणवः सम्भवन्ति—गतिस्वभावाः स्थितिस्वभावाश्च । तत्र तेजस-परमाणवो गतिस्वभावास्तेषु निमित्तसापेक्षा स्थितिर्भवति, स्थितिहेत्वपगमे स्वत एव गतिः प्रवर्तते सा सांसिद्धिकी ।

एव पार्थिवपरमाणवः स्थितिस्वभावास्तेषु निमित्तसापेक्षा गतिर्भवति गतिहेत्वपगमे स्वत एव स्थितिः प्रवर्तते सा सांसिद्धिकी । यत्तु सर्वे गतिस्वभावा एव सर्वे वा स्थितिस्वभावा एव । यदि स्थिताः सन्ति न ते निमित्तमनपेक्ष्य गच्छन्ति यदि गच्छन्ति न पुनस्ते निमित्तमनपेक्ष्य तिष्ठन्ति । तदयं जडमात्रसाधारणो नियमः । इति केचिद् ब्रूयुः—तच्चिन्त्यम् सर्वत्र गतिस्थित्योरुभयोरेव नैमित्तिकत्वस्य सांसिद्धिकत्वस्य वा विचारासहत्वात् । सृष्ट्यादौ परमाणुषु गतिस्थित्योरुभयोरेव स्थापयितुमशक्यत्वात् । तस्मात् सृष्टिप्रलयव्यवस्था मन्यमानानामाख्यायां मते केषाञ्चिद् गतिः सांसिद्धिकी, स्थितिस्तु नैमित्तिकी, अन्येषां पुनः स्थितिः सांसिद्धिकी, गतिस्तु नैमित्तिकी, इत्येवमन्यत्रापि ।

यथा नक्तमिव सन्नपि चन्द्रिकाप्रकाशो दिवाभिभवान्नानुभूयते बलवत्सौर-प्रकाशेन प्रतिवाधात्, एवमेव सांसिद्धिकी क्रिया क्वचित् सत्यपि नानुभूयते । तथा जपाकुसुमसन्निधानात्स्फटिकादावसन्नपि लालिमा प्रतीयते रक्तकाचान्तरिते वा सौरप्रकाशे रक्तता प्रतीयते । एवमेव नैमित्तिकी क्रिया क्वचिदसत्यपि बलवत्-क्रियाश्रयसन्निकर्षात् तत्र सक्रान्ता प्रतीयते । तदित्यं सांसिद्धिकी पञ्चधा—उद्भूता, दोषमार्जनात्मकसंस्कारोद्भाविता विषयान्तरे दृष्टा, प्रतिबन्धकातिशय-रूपदोषसयोगादन्तर्हिता, विरुद्धतुल्यबलसयोगात्तिरोभूता चेति ।

एव नैमित्तिकी त्रेधा—स्वरूपकरणात्मकसंस्कारजाता, आतिशया-घानात्मकसंस्काराजाता, क्रियावत्सर्गपतिता चेति । तत्रेयं सांसिद्धिकी क्रिया चिरावस्थानलक्षणतया गुणशब्देनाख्यायते, नैमित्तिकी तु क्रिया बलशब्देन क्रिया-शब्देनैव वा व्यवहियते । तथा हि सूर्योऽग्नी वा प्रकाशकत्वमुद्भूता प्रथमा क्रिया । उष्णजलस्योष्णतापगमे प्रातपत्रं शैत्यं संस्कारजा द्वितीयोद्भाविता क्रिया । चन्द्रमणिसन्निहिताग्नावुष्णत्वात्प्रतीतावपि चन्द्रमणिविगमे या पुनरुष्णताऽनु-भूयते साप्युद्भाविता नाम द्वितीया क्रिया । सनिधोयमानस्य विषयस्य दहनेनाग्नी दाहकत्वं प्रतिपद्यते संपा सक्रान्ता नाम तृतीया क्रिया । उष्णजले वर्तमानं शैत्यं तथा चन्द्रमणिसन्निहितेऽग्नी वर्तमानमुष्णावमन्तर्हिताद्या चतुर्थीक्रिया ।

परिमिताग्निपरमाणुसंयोगादनुष्णऽपि जले शैत्यमप्रतीयमानं तिरोभूतास्या पञ्चमी क्रिया । इयञ्च नैमित्तिकेपक्षेऽपि तुल्या-तथा हि-समबलमनुष्याभ्या-मुभयतः समाकृष्टायां रश्मी वर्त्तमानप्यप्रतीता गतिः पञ्चमी क्रिया भवति ।

अथ राज्ञां राजमन्त्रिगामितरेपाञ्च कर्म्मविचारिणां तादृशाधिकारसिद्धि-रेव स्वरूपकरणसंस्कारः । अतश्चायमधिकारः पण्ठी क्रिया आधिकारिको नाम । एवमेव ब्राह्मणक्षत्रियादानां ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादयोऽपि स्वरूपसंस्कारजत्वात् पण्ठी क्रिया । तथा लोष्टादिपाथिवपदार्थानामुत्पत्तनतिर्व्यगमनप्रयोजकमाधीय-मानवलं सप्तमी क्रिया आतिशयिकी नाम । अथेयमष्टमी क्रियावत्संसर्गपतिता द्वेषाआश्रितमूला, आश्रयमूला चेति । तत्र जलीयपरमाणुसंपर्काच्छैत्यम्-आग्ने-यपरमाणुसंयोगादनुष्णत्वञ्च वायौ प्रतीयमानमाश्रितमूला क्रिया । तथा रथनांका-दियानस्थशरीरे पिञ्जरस्थितपक्षिशरीरे च गतिप्रयोजकमाधीयमान दलमाश्रय-मूला क्रिया भवति । रथादिक्रियाया रथादिसंसर्गानुरोधेन रथादिस्ये संक्रमणात् ।

तदित्यमष्टवा क्रिया व्याख्याता । उद्भूता, उद्भाविता, संक्रान्ता, आन्त-हिता, तिरोभूता, आधिकारिकी, आतिशयाकी, सांसर्गिकी चेति । तासु च सांसिद्धिव्याः सर्वविधाया एव धर्मजन्मेन व्यवहारः-तेन तेन धर्मिणा नित्यं ध्रियमाणात्वात् तत्तद्वस्तुस्वरूपधारणकारणत्वाच्च । अथ नैमित्तिकीपत्रपि स्वरूप-कर्णात्मकसंस्कारसिद्धायाः क्रियाया धर्मजन्मेनैव व्यवहारः-तेन तेन धर्मिणा नित्यं ध्रियमाणात्वात्-तत्तद्वस्तुस्वरूपधारणकारणत्वाच्च । अथान्यासां नैमित्ति-कीनामधर्मत्वम् । तेन धर्मिणा नित्यमवारणात् तद्व्यतिरेकेणापि तद्वस्तुस्व-रूपसिद्धेः । एवमप्यावेककाले तात्कालिकधर्मत्वमासामप्युपचरन्तीत्यपि द्रष्ट-व्यम् रथैकगतिकत्वस्य मनुष्यधर्मत्वाभावेऽपि रथारूढधर्मत्वसम्भवात् । तदित्य-मुक्तः सामान्यो धर्मधर्मप्रकारः । अत्राधर्मो धर्मभावरूप इत्यपि ध्येयम् ।

अथ सांसिद्धिकशक्तितिरोभावकातिशयादेशरतु नित्यमधर्मः । तस्य धर्मविरोधित्वात् । अत एव सुखविरोधिपरिणामवताऽतिशयस्थात्मन्याहितस्या-धर्मत्वम्-सुखानुभवस्यात्मसांसिद्धिकशक्तितया तद्विरोधिक्रियावेगस्य धर्मत्वा-संभवात् । स च सुखविरोधिपरिणामवानतिशयस्त्रेधा दृश्यते-परव्यापारप्रयोज्यः, स्वव्यापारप्रयोज्यः, अदृष्टव्यापारप्रयोज्यश्च । तत्र परव्यापारप्रयोज्यस्य तु सुतरामधर्मत्वम् । यत्र तु सुखभोगमिच्छतापि सुखविरोधिपरिणामवानतिशयः स्वयमात्मन्याघायते । तत्राजानादिरूपस्यातिशयान्तरस्य पूर्वमाहितस्य प्रयोज-कत्वं पश्यामः । तस्मात्तस्यापि कश्चित् परप्रयोज्यत्वावसायादधर्मत्वं संसिद्धम् ।

अथ यत्र सुखविरोधव्यतिशयाधाने न त्वेव कश्चित् परव्यापारो न वा स्वव्यापारः प्रयोजकतया दृश्यते तत्र साधारणस्य ग्राहादिदेवसंयोगस्य जन्मान्त-

राहितातिशयस्य वा प्रयोजकत्वेन स्वीकर्तव्यत्वादवश्यं तत्रापि तस्य सस्कारस्या-
धर्मत्वं ससिद्धम् । यत्र तु परव्यापारप्रयोज्यस्य स्वव्यापारप्रयोज्यस्याष्टव्यापा-
रप्रयोज्यस्य वातिशयस्य सुखविरोधित्वं न प्रतिपद्यते । तत्रतेषां दुःखाभावरूप
सुखजनकत्वात्, सुखजनकातिशयानां च दोषमार्जनात्मकसस्काररूपतया सिद्धमेव
धर्मत्वमिति द्रष्टव्यम् । सोऽयमपरो धर्माधर्मप्रकारः सधनमक्रियामूलको व्या-
ख्यातः । अत्राधर्मो धर्मविरोधिरूप इत्यपि ध्येयम् ।

अथ या क्रियावत्सर्गापातिताख्या द्विविधा क्रिया व्याख्याता—तदनुबन्धे-
नैवाय्याणां निवृष्टवृत्तिभिर्दुःराचारिभिर्भस्तेच्छैः सह सहवासादिसर्गप्रतिषेधो,
बोभत्सदेशनिवासप्रतिषेधः, कुत्सितमासादिभक्षणप्रतिषेधः—इत्येवमादिकाः कति-
पये आहारविहारव्यवस्थाप्रकाराः प्रवर्तन्ते । यथाहि वायुसक्रान्तजलाग्निपर-
माणुजातातिरेकेण वायौ शीतत्वमुष्णत्वं वा प्रतीयते, एवमेवानिष्टसर्गवशाद-
निष्टधर्मा यथा न सक्रमेरन् तथा चरितव्यम् । विद्यया तु तदिष्टानिष्टत्वे सम्यक्
परीक्ष्य तत्रतत्राहारविहाराद्यर्थं प्रवर्तते निवर्तते वा न तु देशकाले पात्राद्यनुरोधम-
कृत्वा यत्र तत्र सहसा प्रवर्तते तत्रेत्याय्याणामभिप्रायः ।

यदि देशः कालः पात्रं वा स्वस्वाधिकाराख्यपण्डक्रियानुकूलानि प्रतीयेरन्,
अवश्यं तत्तर्हि तस्मिन्नाहारविहाराद्यर्थं प्रवृत्तिः साध्वी । तदेतत्पुण्यं कर्म । तादृश-
ञ्चकर्मकुर्वाणा अभ्युदयेन युज्यन्ते । यदि तु तादृशपण्डक्रियाप्रतिकूलानि देश-
कालपात्राणि सभाव्यापि स्वस्वाधिकारविरुद्धे आहारविहाराद्यर्थं प्रवर्तन्-तत्तर्हि
नूनं कृच्छ्रेण युज्येरन् । न शस्त्रेवृत्तिना कर्माणि शास्त्रवृत्तिभिः, शास्त्रवृत्तिना
वा शस्त्रवृत्तिभिः, कर्तुं युज्यन्ते, ह्येतेन स्वस्थभोज्यानि स्वस्थेन वा ह्येणभोज्या-
न्यभ्यवह्निषन्ते, पैत्तिकश्लेष्मिकाणां वान्योन्यविरुद्धोपचारानुमेवनमवकल्पते,
कुलीनेन नीचकर्म, नीचेन वा कुलीनकर्मं क्रियमाणमवकल्पते । न शीतकालिक-
वस्त्रावरणमुष्णकाले उष्णकालिकं वा शीतकाले वतितुमिष्यते । नापि वा शीत-
प्रधानदेशोपयुक्ता वेशभूपाहारविहारा उष्णदेशे उष्णप्रधानदेशोपयुक्ताश्च ते
शीतदेशे युज्यन्ते ।

तस्मात् सर्वत्र सर्वं स्वस्वदेशकालकुलपात्रानुरोधेन क्रियमाणं कर्म तस्या-
न्यस्य च हिताय भवति । वैपरीत्येन कुर्वाणा अवश्यं कपूयचरणा भवन्ति कृच्छ्रेण
च ते युज्यन्ते । यत् रमणोपचरणा अपि भूयसा कृच्छ्रेण युक्ता दृश्यन्ते । कपूयचर-
णाश्चाभ्युदयेन, तदेतच्छिक्षादोपात्-इष्टानिष्टपरिचायकविद्यावेमुख्येन प्रवर्तमा-
नानामिदानोन्तनानामविद्याफलभूतं कृच्छ्रं घृणाक्षरन्यायेन तु क्वचिदभ्युदयः
प्रवर्तते इत्यभ्युदयेतत् । तस्मात्—

ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत नाज्ञात्वा किञ्चिदाचरेत् ।

अज्ञानेन प्रवृत्तानां स्तलनं स्यात् पदे पदे ।

आर्पं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्कैरानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

सोयमष्टमक्रियामूलको धर्माधर्मप्रकारः संक्षेपान्निर्दिशतः ।
अत्राधर्मोऽनिष्टधर्मरूप इत्यापि ध्येयम् ।

अथ स्वरूपकरणात्मकसंस्कारानुरोधिनी या क्रिया, तदनुरोधेनापि धर्म-
स्वरूपं वक्तव्यम् । इयं ह्याधिकारिकी क्रिया यद्यपि पात्रभेदादनेकधा भिद्यते ।
अथापि सामान्यभावेन प्रतिपत्ती सर्वाधिकारसाधारण्येन त्रेधा विजृम्भमाणा
दृश्यते । यज्ञो दानं तपश्चेति । त्वस्मिन्नसतां स्वापेक्षितानामतिशयानां परतः
स्वस्मिन्ना दानं तपः । स्वोपयोगाधिकानां स्वस्मिन् सतामतिशयानां परस्मै सम-
र्पणं दानम् । तत्र तपस्तावद् देवाराधनं संयमसाधनं शरीरशोषणं व्रतमित्यादिश-
ब्दैर्व्यवह्रियते-अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं तपः-इति बीधायनीये । तेपा-
मतिशयानां देवाद्यनेकरूपैर्विवक्षणात् ।

दानञ्च स्वस्वत्वनिवृत्तिभावनायां परस्वत्वोत्पादने दानशब्देन तदनिवृत्ति-
भावनायां परस्वत्वोत्पादने उत्सर्गशब्देन परस्वत्वानुत्पादनेऽपि स्वस्वत्वनिवृत्ति-
भावनायां त्यागशब्देनेत्येवमनेकधा व्यवह्रियते । यावज्जीवनञ्चेत् दानादाने
जडचेतनसाधारण्येन दृश्येते । जडेष्वपि सर्वेषु स्वेतरधर्मग्राहकत्वस्य स्वधर्मव्या-
सञ्जकत्वस्य चानुशयरूपेण भूयसा दृश्यमानत्वात् । चेतनेषु केवलमैच्छिकदाना-
दानसम्बन्धेन प्रवृत्तिनिवृत्ति विशिष्येते तदित्थं कर्मविनिमयेन सर्वमिदं जगदेकै-
कशः संपन्नं बलवद्भवति । तथा चः संपन्नः सर्वो निरपेक्षं जगदाप्यायनाय प्रव-
र्तते तदिदं जगदाप्यायनं यज्ञ इत्युच्यते । अग्निषोमीयं हीदं सर्वं जगत् । सर्वजग-
दुपादानभूता हि देवाः प्रायेण सोममाददते अग्निं पुनरन्यत्र व्यासञ्जयन्ति ।

अग्निर्हि मुखं देवानां सोमादिहविर्भोजनाय । यथा हि बुभुक्षार्त्नी प्रज्वलिते
तत्रान्नाहुतिः क्रियते, एवमेव सर्वस्मिन्नेवार्थजाते समिद्धेग्नावितरातिशयाहुतिः
प्रवर्तते । तस्मादयमपि यज्ञः सर्वसाधारणो धर्मः । यच्च किञ्चेदं दृश्यते तत्सर्व-
मग्नी सोमाहुतिर्भवतीति जगत्प्रवर्तते । यद्बुद्धे यदध्यापयति यद्वा किञ्च
करोति स सर्वो यज्ञः, यच्चेदं राज्ञां राज्यं प्रतपति राजनि वा प्रजानां करप्रत्य-
र्पणं स सर्वो यज्ञः । स्त्रीगर्भाग्नी रेत आहूयते । यच्च किञ्चिदिहाग्निद्वारा वस्तू-
त्पाद्यते स सर्वोऽप्यग्निसाध्यः कर्मकलापो यज्ञः । यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म, सर्वेषा-
मेव कर्मणामन्ततस्तत्रैवान्तर्भावात् । अत एव भगवानाह—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेप वोऽस्त्वष्टकामधुक् ॥

तदित्यसादानकर्मणा स्वात्महितं दानकर्मणा च परहितं विशेषेण ससाध्यं ततो यज्ञकर्मणा सामान्यभावेन सर्वजगद्विनायं प्रवर्तत, न तु वा तत्र फनाभिसम्बन्धसमा व्यक्तिविशेषो लक्ष्योकरणीयः । यथा हि शरीरस्थित्या सर्व-
श्रवणा इतरे इतरकर्मणि व्यापृता भवन्ति । देशान्तरस्थितवस्तुदर्शनाय चक्षुर्न प्रभवतीति पादस्तच्छरीरं देशान्तरे नयति तथा चेद चक्षुस्तद्देशीयवस्तुदर्शने प्रभवति न तु वा तावता पादं पश्यति फलान्तरेण वा सबध्नाति,, तस्य तत्क-
र्तव्यमिति क्रियत एव । तेन तच्चक्षुः पादादिघटितशरीराधिष्ठाता आत्मा सतुष्टो भवति ।

एवमेव भगवतो विराड्रूपस्य परमेश्वरस्य सर्वमिदं जगज्जातमङ्गप्रत्य-
ङ्गमिव भवति । तथा चाङ्गभूतेन मनुष्यादिनाऽपि न स्वफलप्राप्तिमनुमन्धायैव सर्वत्र प्रवर्तितव्यम्-किन्तु ममेदमधिकारसिद्धं कर्तव्यं कर्म्ममिति बुद्ध्या सर्वथा निष्कामः कर्म्मसु सज्जेत । तथा चानेन कर्म्मणा सर्वजगदात्मा भगवान् परमे-
श्वरः सतुष्टो भवतीत्याख्याणमभिमानः । अथ च जगदुपकारो यद्यपि विशेष-
लक्षणयाज्ञेयकथा भिद्यते । तथापि तावत्समस्य-काम्यादिविशिष्टयज्ञविधि, वर्णा-
श्रमव्यवस्था, समाजबन्धश्चेति त्रेधा पारिच्छिद्यं विवेचितं । तत्र यज्ञविधौ
कारोरोष्ट्यादयो बृष्टिप्रसज्जकाः, श्येनयागादय आभिचारिका. महाभिषेकादयो
विजयफलकाश्चेत्येव बहवो यागविधयः समाख्यातः । अत्रेदमपि युक्तमनुसधा-
तुम् । 'यद्यपि यज्ञतपोदानानि सर्वसाधारणो धर्मः. तथापि विशेषप्रतिपत्ति-
साया यज्ञप्रधानकर्ममनुष्यव्यक्तिर्ब्राह्मण इत्युच्यते ब्राह्मणो हि यजते । तपःप्रधान-
कर्ममक्षत्रियः । क्षत्रियो हि प्रतपति । दानप्रधानकर्ममनु वैश्यः सहि सर्व-
लोकोपयुक्तवस्तुसामग्रीसभार सपाद्य सपाद्य जिघृक्षयोपसन्नाय समर्पयितुमीहेतः ।

यस्तु मनुष्यः स्वकर्तव्यकर्मसु यज्ञं वा तपो वा दानं वा कश्चिदप्येकं भावं
प्राधान्येनासलक्ष्यं सज्जते स शूद्र इत्युच्यते । शूद्रो हि परंप्रेरितः कर्मं करोति न
तु कर्तव्ये विशिष्यस्वाध्यवसायमनुरक्षति । तदित्य कर्मानुरोधेन चतुर्धा मनुष्य-
जातिविभज्यते । अथाऽन्ये पुनरत्र पश्यन्ति । विद्या-पराक्रम-धन, शारीरबल-
शक्तीनामेकैकस्थाः सर्वजगच्चक्रवर्त्युपकारकत्वात् क्रमेणैकैकशक्तिसाधनाय मनु-
ष्यास्तत्तदेकशक्तिसिद्धयेनुकूलेषु कर्मस्वधिकृत्य नियमेन प्रवर्तिताः । तत्र
विद्याशक्तिप्रधाना ब्राह्मणाः । पराक्रमशक्तिप्रधानाः क्षत्रियाः । धर्मशक्ति-
प्रधाना वैश्याः । शरीरबलमात्रप्रधानाः शूद्राः, इत्येव प्रायेण सर्वजगन्मनुष्या-
श्चतुर्धा विभज्य सस्थापिताः । ब्राह्मणानां विद्याशक्तिर्ब्राह्मदेवाराधनसाध्या
अग्निर्हि ब्रह्म । ब्राह्मणेन ब्राह्मणोऽग्नेश्छन्दसा वातितव्यम् । गायत्रमग्नेश्छन्दः ।
ब्रह्मवर्चसं हि गायत्री, गायत्रीछन्दस्यष्टौ वर्णा भवन्ति । वर्णोऽक्षरमित्यनर्था-
न्तरम् ।

तस्मादष्टमे वर्षे ब्राह्मणा उपनीता भवन्ति एवं क्षत्रियाणां पराक्रम-
शक्तिरिन्द्रदेवाराधनसाध्या । तस्मात् क्षत्रियेणन्द्रच्छन्दस वर्तितव्यम् । त्रष्टु-
भर्मन्द्रच्छन्दः । वीर्यं हि त्रिष्टुप् । त्रिष्टुप् छन्दस्येकादशवर्णा भवन्ति तस्मादे-
कादशे वर्षे क्षत्रिया उपनीता भवन्ति । एवं वैश्यानां धनशक्तिर्विश्वेदेवाराधन-
साध्या । आदित्या हि विश्वेदेवाः । तस्माद् वैश्येनादित्यच्छन्दसा वर्तितव्यम् ।
जागतमादित्यच्छन्दः । पशवो हि जगती । जगती छन्दसि द्वादशवर्णा भवन्ति ।
तस्माद् द्वादशे वर्षे वैश्या उपनीता भवन्ति । तदित्य वरुणच्छन्दसा नियमितेनैषां
वर्तनादेते वर्णच्छन्दोऽनुरोधेन वर्णा इत्युच्यन्ते ।

अथापि विद्यायाः सत्त्वप्रधानत्वादीपचारिकं शुक्लत्वम् । पराक्रमस्या
प्रधानत्वादीपचारिकं रक्तत्वम् । धनस्य संक्षीर्णगुणप्रधानत्वादीपचारिकं पीत-
त्वम् । शारीरवलस्य तु तमःप्रधानत्वादीपचारिकं कृष्णत्वम् । “अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः” इति श्रुती सत्त्वादिगुणानां
प्रकृतिशब्देनाभिप्रेतानामीपचारिकशुक्लादिवर्णराख्यानात् सर्वेषामेवेषामर्थजातानां
प्राकृतिकतया चतुर्भिर्यवस्था प्रवर्तते । तस्मात् सत्त्वप्रधानो ब्राह्मणः शुक्लो
वर्णः, रजःप्रधानः क्षत्रियो रक्तो वर्णः, संकीर्णगुणप्रधानो वैश्यः पीतोः वर्णः ।

तमोगुणप्रधानः शूद्रश्च कृष्णो वर्णः—इत्येवमेते गुणानुरोधेनापि वर्णा
इत्युच्यन्ते । तथा चैषां ब्राह्मणत्वाभिमानिनां दिद्याशक्तिसाधनायाविकृतानां
स्वाधिकारवैमुख्येन वैश्यशूद्रादिकर्मसु भूयसी प्रवृत्तिर्दृश्यते वैश्यत्वशूद्रत्वाद्यभि-
मानश्च नास्ति । तत एव व्यभिचारादवर्मात् स्वधर्मपतितत्वाच्च नितरां भूयसा
कृच्छ्रेण युक्ता दृश्यन्ते । एवं क्षत्रियवैश्यादयोऽपि स्वधर्मपतिता अवतन्ति भाजो
दृश्यन्ते । तस्मात् सर्वैरेवेदमाप्तवाक्यं सर्वदा शरणीकरणीयम् । देशधर्मजाति-
धर्म-कुलधर्माश्चास्मायैरविरुद्धाः प्रमाणम्—गीतम्—

जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्माश्च धर्मं वित् ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत् ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मो निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ॥

सत्यञ्चेतत्, यदि हि नाम कश्चित् सैनिकत्वाभिमानो सैनिकाधिकार-
सिद्धमर्थं न कुर्यात्—वणिगधिकारसिद्धं वाणिज्यं च कुर्यात् तेनाऽवश्यं सैनिकत्वा-

भिमान परित्यक्तव्यः स्यात् अथवा दण्डादिकृच्छ्रं भोक्तव्यं स्यात् । एवमेव यदि हि नाम कश्चिद् ब्राह्मणवशजत्वाद् ब्राह्मणत्वाभिमानो क्षत्रियवशजत्वात्क्षत्रिय-त्वाभिमानो ब्राह्मणाधिकारसिद्ध क्षत्रियाधिकारसिद्ध वार्धमुपेक्षमाणो वणिगधि-कारसिद्ध वाणिज्यं कुर्यात् तेनावश्यं ब्राह्मणत्वाद्यभिमानः परित्यक्तव्यः स्यात्-अथवा दारिद्र्यादिकृच्छ्रं भोक्तव्यं स्यात् । सुखसौभाग्यौषधिकसर्वकर्मपतित-त्वात् । नास्य वाणिज्येनैवार्थसिद्धिः ।

तदुपयुक्तकतिपययोग्यताया विषयसिद्धिकारणभूताया ब्राह्मणत्वाद्यभि-मानेन प्रतिवाधादसत्त्वात् । नाप्यस्य ब्राह्मण्येनैव वार्थसिद्धिः । तदुपयुक्तकति-पययोग्यतासत्त्वेऽपि तादृशवन्मप्रतिवैकल्यात्तत्फलानुत्पत्तेः । तस्मादुभयतः पति-तोऽसौ सुखप्रयोजक न कञ्चन धर्मं घत्त इत्यवश्यं दुःखभाग् भवितुमर्हति । यदि तु कश्चिद् ब्राह्मणो वशपारम्पर्यक्रमगतवाणिज्यव्यवसायमाहात्म्याद् वाणि-ज्योपयुक्तकतिपययोग्यमपि घत्त । अथ च वाणिज्य एवाजन्म प्रवृत्तिं घत्ते तोऽस्य यद्यप्यशतः सुखसौभाग्यप्रयोजक धर्मं घत्त इत्यवश्यं सुखसौभाग्येनाप्यसौ सपक्षं कथञ्चिद् भवत्येवेति दृश्यते । अथापि न तदानीमसौ ब्राह्मणो वक्तव्यः ।

अकुर्वन् विहितं कर्म नरः पतनमृच्छतीति ।
वचनात्तस्य ब्राह्मण्यपतितत्वात् ।
स्वधर्मपतितो लोभात् परवृत्तिं समाश्रितः ।

अभ्यासात् सम्यगासक्तस्तत्साम्यमुपगच्छतीति वचनात्तस्य वणिग्भूतत्वात् । यद्यपि योनिविद्या कर्म चेति त्रयः समुदिता ब्राह्मण्यहेतुस्तथा योनिः पशुः कर्म चेति त्रयः समुदिता वाणिज्यहेतुरित्याप्तसिद्धान्तादसौ वणिग्धर्मो ब्राह्मणो न ब्राह्मणो न वा वणिगित्येव युक्तपक्षः ।

अनार्य्यमार्य्यकर्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्मिणम् ।
सप्रघार्य्याश्चिद्विद्धाता न समो नासमाविति ॥

इति मनुवक्तव्यायेनास्योभयतो वैलक्षण्याभ्युपगमात् ।

तथापि योनेर्मुह्यत्वाभिमानिना जन्मना वर्णव्यवस्थापक्षपातिना योनेर्मु-ह्यत्वादसौ नाम्ना केवलं ब्राह्मणो व्यपदिश्यते । धर्मणो मुख्यत्वाभिमानिना कर्मणा दर्शव्यवस्थापक्षपातिना तु कर्मणो मुख्यत्वादसौ वणिगुपाधिर्नैव व्यव-ह्रियते । तदेतदुभयोः सामञ्जस्यं कर्तुं मित्रं भगवानत्रिः—

देवो मुनिद्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निपादकः ।
पशुर्लच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः ॥

कृपिकर्मरतो यश्च गवाञ्च प्रतिपालकः ।

वाणिज्यव्यसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥

इत्येवं पतितब्राह्मणान् स्लक्ष्णं दशवा गणयामास यद्वा तद्वा भवतु इदं त्वदण्यपत्राध्यवसीयते । यदिहेतुं कश्चिदपि स्वाधिकारसिद्धं कर्म परित्यज्या-
न्यथा वर्तमानो मर्यादाभङ्गकरो न त्वेव सुखीभवितुमर्हति । अधिकारोत्पन्न-
स्याधर्मत्वादधर्मस्य च दुःखजनकत्वात् । एवं वेशभूषापरिच्छदा अपि स्वस्व-
वृत्तिदेशकालकुलोचितास्तत्तद्वृत्तिदेशकालकुलपरिचयाय नितरामुपयुक्ता नाका-
रण परित्यक्तुं युज्यन्ते । तस्माद्दशकालकुलवृत्तिसापेक्षो यस्य यादृशोऽधिकार-
सिद्धो धर्मः पृथगुरूपैरस्मन्मान्यैर्नियमितस्तस्य तथैव परिवालनेऽस्माकमभ्युदयो
नान्यथेति संसिद्धम् ।

६. विधि-विमर्शः

विधि-निषेधार्थवादभेदेन वाक्यं त्रिविधम् । तत्र प्रवर्तकं वाक्यं विधिः ।
श्रोदनकामः पचेत् स्वर्गकामो यजेतेत्यादिलौकिककालौकिक-वाक्यानां प्रवर्तक-
कर्त्तव्यताज्ञानजननेन प्रवर्तकत्वाद्विधित्वम् ।

अथ तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्याद्यर्थवादानामपि फलसाधनता बोधद्वारा
प्रवर्तकतया तत्रातिप्रसङ्गः । न च कर्त्तव्यता-बोधकवाक्यत्वं त्रिविधत्वं तच्च
नार्थवादानामिति वाच्यम् । 'पाकं कुर्वीत' यागं 'कुर्वीत'त्यादिवाक्यासंग्रहात्,
न हि तत्र कृतिसाध्यत्वरूपं कर्त्तव्यत्वं प्रतीयते, धात्वर्थकृतौ कृतिसाध्यत्ववाधेन
लिगात् तद्वाधनासम्भवात् । न च तत्र धातुना कृतिद्वितीयया च साध्यत्वरूपं
कर्मत्वं प्रत्याख्यत इति कृतिसाध्यताबोधकत्वमनपवादमिति वाच्यम् । तर्हि पाकं
करोतीति, "यागं करोतीति" वाक्यानामपि दशितरीत्या कृतिसाध्यताबोधकत्वेन
तादृशार्थवादातिप्रसङ्गात् ।

अथ विषयत्वरूपं कर्मत्वं न तु जन्यत्वरूपं प्रतीयत इति चेदुच्यते तदा
पाकं कुर्वीतेत्यादावपि विषयत्वमेव कर्मत्वमित्यविशेषो दुर्वार एव । वस्तुतः
पाकानुपघायकतद्विषयककृत्ययुत्तरकाले पाकं चकारेत्यादि प्रयोगविरहात् कृति-
साध्यत्वमपि तत् कर्मताघटकमतो दुर्वार एवातिप्रसङ्गः । न च प्रवृत्तजनक-
कृतिसाध्यताबोधजनकवाक्यत्व तत् पाकं करोतीति वाक्यजन्यकृतिकर्मताबोध-
स्याप्रवर्तकत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।

तादृश वाक्य-जन्यज्ञानस्य कृतिसाध्यताविषयकत्वे प्रमाणान्तराधीनेष्ट-
साधनताज्ञानसहकारेण तस्य प्रवर्तकताया दुर्वारत्वात् । उच्यते, इष्टसाधन-
ताबोधकवाक्यं विधिः, पाकं कुर्वीतेत्यादिवाक्यं च धात्वर्थकृताविष्टसाधनता-

बोधक पचेत्यादिवाक्य च धात्वथपाकादौ तद्वोधक सर्वत्र विधिप्रत्ययस्येष्ट-
साधनावोधकत्वात् । न च न कलञ्ज भक्षयेदित्यादिनिषेधेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि
कलञ्जभक्षणाभावे नरकानुत्पादरूपेष्टसाधनताबोधकत्वादिति वाच्यम् ।

क्रियाविशेषणतयैव विधिप्रत्ययस्येष्टसाधनताबोधकत्वव्युत्पत्ते । निषेध-
स्थले च बलवदविष्टाननुबन्धोष्टसाधनत्वाभावस्यैव क्रियाया बोधोपगमात् ।
क्रियाविशेषणोभूताभावविशेषणत्वेऽपि परस्परस्यैव इष्टसाधनत्वस्य क्रिया-
विशेषणत्वेन उक्तव्युत्पत्त्यभगात् । अथैवमप्यभावविशेषणतयेष्टसाधनताबोध-
कत्वमादायैव निषेधातिप्रसङ्गो दुर्वारः, आश्रयतासम्बन्धेन इष्टसाधनताप्रकारक-
बोधजनकत्वनिवेशेऽपि आश्रयतया तद्विशिष्टपाकादिवोधकतदादिपदघटिते
वाक्येऽतिप्रसङ्गः ।

धातूपस्थाप्यार्थे साक्षाद्विशेषणतयेष्टसाधनताबोधकत्वविवक्षणं पाण्डि-
त्यकामो जन्मतिथौ सामिप न भुञ्जीतेत्याद्यभावविधायव्याप्तिरिति चेन्न, आश्र-
यतासम्बन्धेन प्रत्ययोपस्थापितेष्टसाधनत्वान्वितस्वार्थपरपदघटितवाक्यत्वस्य
विवक्षणीयत्वान्, जन्मतिथावामिप न भुञ्जीतेत्यादावामिपभोजनाभाव इष्टसा-
धनमिति बोधे आश्रयतयैवाभावे प्रत्ययोपस्थापितेष्टसाधनताऽन्वयः ।

न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणं बलवदविष्टाननुबन्धोष्टसाधन-
त्वाभाववदित्यादिबोधे च नाश्रयतया इष्टसाधनतान्वयः । उक्तव्युत्पत्तिस्त्वप्रा-
माणिकीति भावः । न च क्रियाकार्यतामात्रस्य विधिप्रत्ययार्थतावादिमीमांसकानां
मते स्वर्गकामो यजेतेत्यादिसकलविधोनामेव नैतत्लक्षणेन सप्रह, यत इष्टसाधन-
ताया विधित्वानभ्युपगमे पाकं कुर्वीत पाकं करोतीति वाक्यजन्यबोधाविशेषेण
एकस्य प्रवर्तकता नापरस्येत्यनुपपत्तेः, तन्मतं विचारासहमेव, अतो मीमामकम-
तेऽपि कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं पृथग्विध्यं एव, परन्तु न्यायमतवन्मिलितं
तदुभयं न विध्यं, अतोऽहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ तन्मते प्रयोग्यतया इष्ट-
साधनतान्वयेन केवलकृतिसाध्यताबोधनिर्वाहः । अत एव विलम्बभाविफलसा-
धनक्रियाविधायकवाक्येन व्यापारगतस्वर्गादिफलसाधनताबोधनमपि तेषामुत्पद्यत
इति युक्तमुत्पश्यामः ।

न चैवमुक्तलक्षणेनाहरहर्दित्यादि नित्यविधोना न तन्मते सप्रह एवेति
वाच्यम्, इष्टसाधनत्वद्विष्टसाधनत्वाभाववत्त्वयोरिच्छा विषयताप्रयोजकधर्मत्वेना-
नुगम्य लक्षणं निवेशनीयतया नित्यविधिसंग्रहसम्भवात् ।

‘नित्यविधिस्थले लिङ्गपदस्य द्विष्टसाधनत्वाभाववत्त्ववाचकतामभ्युपेत्यैव
तस्य प्रवर्तकत्वनिर्वाहात् । न्यायमते च नित्यस्येऽपि सर्वत्रेष्टसाधनत्वमेव

१. तथा च आश्रयतासम्बन्धेन प्रत्ययोपस्थितेच्छाविषयताप्रयोजक-धर्म-
निवतार्थपरपदघटितवाक्यस्य विधित्वमिति तु परमार्थः ।

विध्यर्थः, सन्ध्योपासनादेरपि ब्रह्मलोकगमनादिसाधनताया अर्थवादेन बोधनात् । मृश्वोऽपि प्रत्यवायानुत्पादरूपफलसाधनताबोधात् तत्र प्रवर्तन्ते, अतस्तादृशफल-साधनत्वमपि तत्तद्विध्यर्थः, तत्साधनत्वञ्च क्षेमसाधारणम् ।

अथ स्वर्गकामो यजेतेत्यादिनः स्वर्गादिसाधनत्वमेव प्रतीयते न तु तात्पर्य-भ्रमादपि इष्टान्तरसाधनत्वमिति समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयता-वच्छेदकावच्छिन्नसाधनत्वे विविप्रत्ययशक्तिः स्वीकार्या, तथा च सन्ध्यावन्दना-दिविधौ फलकामवाचकपदाभावात् कथं फलसाधनताबोधः । यदि च विश्वजिता यजेतेत्यत्रैव फलकामवाचकपदं तत्राप्यव्याह्रियते अर्थवादोऽपि विध्युत्पापितो विविप्रत्ययस्य स्वोपस्थापितत्वात्तत्कामवाचकपदाध्याहार उपयुज्यते । अतो विधेरिष्टसाधनताबोधकत्वमित्युच्यते तदा ब्रह्मलोकावाप्त्यादिरूपभावफल-कामबोधकपदमात्रसमभिव्याहारकल्पने मुमुक्षावशेन तत्कामशून्यस्यानधि-कारापत्तिः ।

नरकाभावरूपफलकामबोधकपदमात्रसमभिव्याहारकल्पने च भावफल-कामनाया अधिकारत्वानुपपत्तिः । उभयफलकामबोधकपदसमभिव्याहारकल्पने च संव्रलिताधिकारापत्त्या एकैकमात्रफलकामस्याधिकारो न स्यादिति तस्याका-रणं प्रत्यवाय नानुबन्धोऽयात् । यदि च फलद्वयकामनायाः पृथक् पृथक् धर्मविजे-पणतया बोधकम् अधिकारिपदं कल्प्यते तदा वाक्यभेदापत्तिर्वाक्यार्थभेदात् ।

यदि च नरकनिवृत्तिर्ब्रह्मलोकावाप्तिकाम इत्यादिपदमेव कल्प्यते अत्र च एकफलविशेष्यतापन्नकामनायामपरस्य एककामनाविशेष्यतापन्नधर्मिणि अपरकामनाया वा अन्वयेन तात्पर्यमुपेयते येनोभयकाम एवाधिकारो स्यात्, अपितु एकफलधर्मितावच्छेदकतापन्नकामनात्वावच्छिन्ने तत्फलविषयककामना-साधारण्येन फलान्तरान्वये कामनान्वयस्य च जीवादिरूपपरस्परधर्मिताव-च्छेदकतापन्नधर्मिणावच्छिन्ने परस्परानाश्रयसाधारण्येनान्वये तात्पर्यं, एवं सति वाक्यभेदस्याप्यनवकाजः विशेषणद्वयनिरूपितविशेष्यतयोरभेदस्यावच्छेद्यावच्छे-दकभावस्य वा विशेष्यभेदेनासम्भवेऽपि तदुभयनिरूपितधर्मितावच्छेदकतारूप-विषयताया अभेदस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य वा सत्त्वत् । अत एव सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यत्र प्रकृतवाचिशब्दोपस्थाप्य पुत्र-पश्वादिफलानां तत्कामना-नाञ्च दर्शितरीत्या पृथक्पृथगेव कामनाविकारिरूपविशेष्ययोरन्वयेऽपि न वाक्यभेदः, न वा वयस्यदिरी छिनत्तीत्यादौ भिन्न-भिन्नकर्मत्वस्य छिदादि-विशेषणत्वेऽपि तथा, तथासति समासानुपपत्तेः । न चैवमपि कामनाया अधिकारि-विशेषणत्वे कामनाशून्यशीचादिमतां सन्ध्योपासनाद्यकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यम् ।

निन्दार्थवादस्य कामनास्वाधिकाररहितमाधारणशोचादिमत ए॥कररो
प्रत्यवाय इत्यत्र तात्पर्यात् । अत एव समर्थस्यास्तिकस्य तदनुष्ठानवैमत्य तादृशस्य
प्रत्यवाये द्वेयेण तत्परिजिहीर्षावश्यकत्वात् यस्य च प्रत्यवाये न बलवान् द्वेयोऽपि
तु नान्तरीयकश्रमादावेव तेनानुष्ठोयन एव तत्तत्कर्मोच्यते तदापि सकृद-
नुष्ठितात् दर्शनीयमासादितः पृथगश्चादिरूपनानाफलानामिव तादृशान्
सन्ध्यावन्दनानि नित्यकर्मणोऽपि नरकनिवृत्तिब्रह्मलोकावाप्त्यादिरूपफलद्वयस्या-
सिद्धिप्रसङ्गः ।

उत्तरतिवाक्ये फलस्य समुच्चयबोधकासत्त्वे वैकल्पिकमेव फलमिति योग
सिद्धमकरणसिद्धान्तात् । न च तादृशस्यने भावरूपफलानामव समुच्चयः न तु
भावभाववरूपफलदोषीति वाच्यम् । बीजसाम्येनाविधेयात् । उत्पत्तौ फलाना
यत्र एककामनाया युगपदन्वयरूपो यागो नास्ति तत्र मिलितफलकामनया एकम-
नुष्ठानं न शास्त्रार्थ इत्येव हि उक्तसिद्धान्तबोज तद्भावभाववरूपफलसाधारण-
मपि । न च तत्तत्कामनात्वेन कामनाया अधिकारतया समूहालम्बनकामनावनो
विभिन्नकामनारूपवतो वा अधिकारो व्याहृत एव समूहालम्बनादिरूपकामनायाः
प्रत्येकं तत्तत् फलविषयत्वाक्षतेरित्यसौ सिद्धान्तो नियुक्तिक एवेति वाच्यम् ।
शब्दानामवधारणपरनाया औत्तर्गिकतया प्रसमुच्चितनत्तत्फलकामबोधकपदाना
तत्तत्फलमात्रकामपरतया समूहालम्बनादिरूपकामनारतोऽनधिकारस्य युक्ति-
त्वात् ।

अत्रोच्यते नित्यकाम्यस्यलेऽनिष्टनिवृत्तिसंवलिततत्तत्फलकाम एवाधिकारो
भ्रंतो जपन्तीव्रतादितः सकृदनुष्ठितादपि प्रत्यवायपरिहारतत्तत्फलञ्च सिध्यति,
एवं सन्ध्यावन्दनादितोऽपि । न चैव प्रत्यवायपरिजिहीर्षाभावेण मुमुक्षूणा तत्तत्क-
र्मानुष्ठानानुपपत्तिरनधिकारित्वादिति वाच्यम् ।

समुच्चितफलकामाधिकारिककर्मण एकेकफलकामनासहकारेणापि तत्तत्
कामनाविषयफलजनकत्वोपगमात् । अन्यथा काश्यादिमृतस्य नरकाद्यभावनश्च-
येन तन्नरकोद्धारादिकामनारहिततत्पत्त्यास्तत्सहमरणस्य सकलशिष्टसम्मतस्या-
नुपपत्तेः । व्यालग्राही यथा व्यालमित्यादिवचनैः पत्युर्नरकोद्धारादिफलसहितस्व-
र्गभोगस्य सहमरणफलत्वबोधनात् । तत्तत्कामनाभूत्यायाः सहमरणानधिकारात् ।
अत एव एतान् महाराजविशेषधर्मानित्यादिवाक्यबोधिनमहत्सु प्रवृत्तनेकलोक-
भागपूर्वं कविष्णुलोकगमनादिफलकृतडागयागादिकमपि केवलविष्णुलोकगमनादि-
फलकामनया शिष्टरनुष्ठोयते ।

यदि च तादृशाचारवलात्प्रत्येकफलकामकर्मव्यताबोधकश्रुतिरपि तत्र कल्प-
यते इत्युच्यते तदा प्रकृतेऽपि तादृशश्रुत्यन्तरमाचारवशादुपेय, तदुभयफलकामन-

यापि शिष्टानां सकृदनुष्ठानात् समुचितफलकामकर्तव्यत्वबोधकमपि श्रुत्यन्तरं गत्यन्तरविरहस्य तुल्यत्वादित्यलं विस्तरेण ।

अथ क्षेमसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधस्थले कल-
ञ्जभक्षणेन तत् कृत्या वा प्रातयोगितया अन्वितेनाभावेन नरकनिवृत्तिरूपेष्टसा-
धनत्वस्यान्वयः किमिति नोपेयते बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य
पृथक् शक्त्या बलवदनिष्ठासाधनत्वमात्रस्य वा विध्यर्थस्य क्रियामभावबोधकत्वो-
पगमे व्युत्पत्त्यन्तरस्य कल्पनीयतया गौरवात् ।

नञर्थभावे इष्टसाधनताबोधकत्वव्युत्पत्तेरभावविधिस्थले भवतोऽप्यावश्य-
कत्वात् । न चैवमभावविधिवत् निषेधोऽपि अभावप्रवर्तक एव स्यात् न तु प्रति-
योगिगोचरनिवृत्तिप्रयोजकः प्रतियोगिनि द्विष्टसाधनत्वाबोधनादिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिनो द्विष्टसाधनतां विना तदभावस्य द्विष्टाभावसाधनत्वानुपपत्त्या उत्तर-
कालं तत्कल्पनया प्रतियोगिगोचरनिवृत्तिनिर्वाहात् । न च विधिनिषेधयोरविशेषः
अभावरूपेष्टसाधनताया विधिस्थले निषेधस्थले चाभावरूपवत्साधनताया बोध
इति विशेषात् । न चाभावविधिस्थलेऽपि अभावे इष्टसाधनतान्वयमनभ्युपगम्य
प्रतियोगितान्येष्टाभावसाधनत्वरूपानिष्टसाधनत्वबोधः किन्नोपेयते प्रतियोगिन
इष्टाभावसाधनत्वमभावस्येष्टसाधनत्व-निर्वाह्यमित्युत्तरकालमभावे इष्टसाधन-
त्वकल्पनयैव तद् गोचरप्रवृत्तिनिर्वाहसम्भवादिति वाच्यम् । एकादश्यामुपवसेत्
जन्मतिथावामिषं परिहरेदित्याद्यभावविर्वाधात्त्वर्थ एवाभावस्य प्रतियोगिभोजना-
दिविशेष्यतयाऽन्तर्भावात् अनिष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थाभावस्य प्रतियोगिनि
बोधासम्भवेन^१ न भुञ्जीत उपवसेदित्यादिविधिवाक्यानामनुभवसिद्धाविलक्षणा-
बोधजनकतानुभवानुरोधेनाभावे इष्टसाधनता बोधस्यैव सर्वत्राभावविधिस्थले
स्वीकर्तुं मुचितत्वात् । मेवम् । रात्रीं श्राद्धं न कुर्वीतामावास्यायां श्राद्धं कुर्वीते-
त्यादौ एकक्रियावैयर्थ्यभयेन नञः पर्युदासत्वासम्भवेन प्रतिषेधवचनताया आव-
श्यकत्वात् । रात्रिश्राद्धकरणस्य नरकासाधनत्वेन तदभावस्य नरकाभावासाधन-
तया क्रियायामिष्टसाधनत्वाभावबोधस्यावश्याभ्युपेयतायक्रियायां लिङ्गार्थाभाव-
बोधकताया नञो व्युत्पन्नत्वान्निषेधान्तरस्थलेऽपि तत्र तदभावबोधे बाधकाभावात् ।
अभावविधावेव तत्रेष्टसाधनताबोधात् ।

अथ भोजनाभावादेरजन्यस्य कृत्यसाध्यतया तत्र प्रवृत्तेरसम्भवात् कथ-
मुपवसेदित्यादेरभावविधित्वांमिति चेत्सत्यम् । एकदा प्रतियोग्यभावयोरप्रवृत्ते-
स्तयोरेकगोचरप्रवृत्तेः प्रतिबन्धकतया भोजनाभावकृते भोजनाद्यनुकूलकृतिविव-
टनेन भोजनाद्यभावस्य निवृत्तिकत्वात् । तदगोचर-प्रवृत्ती क्षम-साधारणतत्सा-

१. एकदेशेऽन्वयस्याभ्युत्पन्नतया वात्वर्थकदेशे अन्यथासदभाव इति भावः ।

घनत्वस्याक्षतत्वेन तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । अभावे प्रवृत्तौ प्राणपचक-संचारा-
भावे प्रवृत्त्या कुम्भकस्य प्र नसाध्यनानुपपत्त्या प्राणायामस्याऽयत्नसाध्यतानुप-
पत्तेश्च । क्रियाविरहस्य तत्प्राध्यताया अवशयोगपादनीयत्वात् । विधिश्वेतु-
विध उत्पत्तिविधि, विनियोगविधि अर्थकारविधि, प्रयोगविधिश्चेति । कमदि
प्राथमिकप्राप्तिर्येन स उत्पत्तिविधि प्रथमप्राप्तेरुत्पत्तिरत्वात्, प्राप्ति प्रवृत्ति-
विषयताप्रयोगप्रतीति । दध्ना जुहोतीत्यादे प्रमाणान्तरप्राप्तहोमादिकमनूद्य-
दध्यादिरूपगुणविधायकस्य होमादिकर्मोत्पादकत्वाभावात् । प्राप्तो प्राथमिक-
त्वविशेषणम् । उत्पत्तिविधिश्च कश्चित् कर्ममानोत्पादकं यथा अग्निहोत्र
जुहातीत्यादि, कश्चिद्गुणविशिष्टकर्मोत्पादकं यथा सोमेन यजेतेत्यादि, तत्र
विशपणोभूवतसामादिद्रव्यस्याप्यप्राप्ततया विधमत्वात् । कश्चित् प्राप्ते कमणि
गुणमात्रविधायक, यथा-दध्ना जुहोतीत्यादि उपमद्भिः चरित्वा मासमग्नि-
होत्र जुहोतीत्यादिश्च । दध्ना जुहातीतिवत् न यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोतीत्या-
दिविधिप्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्य-कालाभयावधि गुणद्वयस्य मिथोविशष्य-
विशपणभादानापन्नस्य विधाने विधेयताभेदेन वाक्यभेदप्रसंगात् विधयताद्वयस्य
परस्परनिरूप्यनिरूपकभावविरहेण तच्छातिघिप्रो विशु खलसमूहालम्बनरूपतया
तज्जनकवाक्यस्यैकवाक्यत्वासम्भवात् अतोऽपि गुणद्वयविशिष्टगौणाग्निहोत्रपदार्थ-
रूपकमन्त्ररविधिरेव, तथा सति च न वाक्यभेदः ।

इतरविशेषणतया विधेयकोटिनिविष्टयोरेकविशेष्यता निरूपितविशेषण-
तापन्नयोर्विधेयघटकतया विधयताद्वयस्य स्वनिरूपकविशष्यताद्वारा निरूप्यनिरूप-
कसम्भवात् प्राधान्येन द्वयाविधाने प्रधानयोः परस्परपक्षाविरहेणानुवाचविशष्य-
ताविधयताभेदेन विधेयद्वयविषयतयाविशु खलतया तथा सत्येव वाक्यभेदात् ।
विनियोगे विधश्च विनियोगेन परार्थतया अन्यविध परार्थत्वमेव च शेषत्वम्,
परोपकार्यत्वमेव शपित्वमिति मीमांसकपरिभाषा ।

न च काम्यकर्मण उत्पादकस्य स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधेरपि विनियोग-
विधित्वापत्ति तत्र क्रियायाः पुरुषार्थसाधनत्वरूपशेषत्वेन विधानादिति वाच्यम् ।
तत्र क्रियायाः कृतिसाध्यतया विधानमायाय उत्पत्तिविधित्ववत् पुरुषार्थसाधन-
ताविधानमादाय विनियोगविधित्वस्येष्टत्वात्, क्रियोत्पत्तिविधित प्रथम क्रिया-
कर्तव्यतयैव पतीयतेऽनन्तरं च कुत्रैतदुपयाग इत्याकांक्षायाः पुरुषार्थोपयागिना-
प्रतीतिरिति फलभेदेन एकविधरेव उभयविधित्वोचित्यात् । विनियोगविधिश्च
यत्र न प्रत्यक्षं तत्र मन्त्रलिङ्गादिना कल्प्य । मन्त्रलिङ्गञ्च मन्त्रस्य विनियोग-
साधनोपयोग्यैः प्रकाशनसामर्थ्यं ननुक्त क्षमता च लिङ्गमिति यथा बहिदेवसदन
दामीत्यादिमन्त्रस्य बहिच्छेदादिप्रकाशनसामर्थ्यं, तल्लिङ्गकानुमानञ्चाय मन्त्रो

वर्हिच्छेदने विनियुक्तः असति बाधके तत्प्रकाशकत्वात् यो मन्त्रोऽसति बाधके यत् कर्मप्रकाशकः स तत्र विनियुक्तेः क्रव्यादांशप्रक्षेपप्रकाशतद्विनियुक्तः क्रव्यादमग्नि-मित्यादिमन्त्रवदित्यादि ।

यत्र लिंगेनान्यत्र विनियोगः सेद्धमर्हति श्रुत्या चान्यत्र तत्र श्रौत एव विनियोगः, न तु लैङ्गिकः, श्रुतिश्च विभक्त्यन्तपदश्रवणं, तद्वक्तृ श्रुतिद्वितीयेति, द्वितीयापदं विभक्तिमात्रोपलक्षकं यथा ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र इन्द्रप्रकाशकमन्त्रस्य गार्हपत्योपस्थाने विनियोगसिद्धिर्न तु इन्द्रोपस्थाने, तथाहि तत्र द्वितीयाविभक्तिरूपस्य गार्हपत्याग्निरूपस्थेयत्वरूपं शेपित्वं ऐन्द्र्या तृतीयया च इन्द्रमन्त्रस्य उपस्थानकरणस्वरूपं शेपत्व भूतिरिति बोध्यते, मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशकतया लिंगेन च इन्द्रोपस्थानकरणरूपत्वविनियोगसिद्धिश्च विलम्बेनैव, यतो मन्त्रस्य स्वार्थप्रकाशने सत्येव इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यं ग्रहीतव्यं तदनन्तरमव च तादृशज्ञानादिन्द्रोपस्थानकरत्वासिद्धिर्भविष्यति, तत्पूर्वमेव मन्त्राधीनेन्द्र-बाधनिरपेक्षया श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानं करणत्वं बोध्यते । एवञ्च विनियोगा-कांक्षाविरहान्न लैङ्गिको विनियोगश्च सिद्ध्यति । तद्वक्तृ पार्थसारथिर्मिश्रः श्रुतिलिङ्गाधिकरणे यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते तावदेव श्रुतिमन्त्रं गार्हपत्यार्थतां नयेदिति ।

एतच्च ऐन्द्रीपदग्रिहशेषे रुढमित्याशयेन तस्य योगेनेन्द्रप्रकाशकत्वाथ-कत्वे ऐन्द्रीपदादेरसामर्थ्यरूपलिङ्गज्ञानात्तत्र मन्त्रजन्यशाब्दबोधापेक्षाविरहेणा-संगत्यापत्तेः, श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य-मर्थप्रकर्षादिति सूत्रोक्तं श्रुत्यापेक्षया लिङ्गस्य विलम्बेनार्थबोधकतया दौर्बल्यमपि निराकांक्षतया विनियोगासाधकत्वमेव ।

अथात्र श्रुतिमात्रेण न लिङ्गविरोधः द्वितीया-तृतीयाभ्यां प्रतियोग्यनुपरो-क्तशेषिभावबोधनात्तादृशस्य ऐन्द्र्याः शेपत्वस्य गार्हपत्ये शेपित्वस्य च भिन्न-भिन्नप्रतियोगिसाधारणस्याविरोधादिति प्रतियोग्युपस्थापकसमभिव्याहृतगार्ह-पत्यादिपदसहकारणैव प्रतियोगिविशेषोपरक्तयोः शेप-शेषिभावो मन्त्रबोध्य-शेषिभावाविरुद्धः श्रुत्या प्रतिपादनीयः, तथा च समभिव्याहृतपदसमुदाय-रूपवाक्येनैव विरोधः वाक्यस्य च लिङ्गापेक्षया दौर्बल्ययुक्तसूत्रसिद्धिमिति कथं लैङ्गिकविनियोगविरोध इति चेत् सत्यं, मिश्रैरेव शेप-शेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैन्द्री-गार्हपत्ययोरुक्तः, अन्योन्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यत इति कारिकया उक्तपूर्वपक्ष-माशङ्क्यमायं वाक्यविरावोऽस्ति श्रुतितोऽपि विरुध्यते ।

सहिते हि विरुध्येते न तु लिंगेन केवल इति समाहितम् । यद्यप्येदपि समाधानं शिथिलं तथा हि गार्हपत्यपदस्य लक्षणमेन्द्रपरत्वे द्वितीयाया आधारार्थकत्वे वा वाक्यस्य लिंगे नाविरोधनिर्वाहात् द्वितीयान्तगार्हपत्यपद-

श्रवणमात्रात् योज्यः, प्रतीयते तदुद्यत्तवाक्यार्थस्यैव लैंगिकार्थविरोधेनास्ता
श्रुत्यापि लिङ्गविरोधः, तथापि पदान्तरैकवाक्यतासहकृतश्रुतिलभ्यार्थस्य
विलम्बेन प्रतीयमानतया केवलश्रुतिलभ्यस्य शीघ्रोपस्थितिकार्यस्याविरोधेन
निर्नाथवावानुपपत्तेः ।

अन्यथा वाक्यमात्रस्य विरोधेनापि लिंगार्थवाधापत्तेः तथापि शब्दविधया
वाक्येन या लिंगविरुद्धाय प्रकाश्यते साऽपि लैंगिकार्थपेक्षया शीघ्रोपस्थितिकः
वाक्यस्यैन्द्रोपदोषस्यापितमन्त्रजन्यशब्दवाधसापेक्षालिङ्गज्ञानाधीनानुमित्यपेक्षया प्रय-
मत एव श्रौतमुद्धार्यघटितवाक्यार्थस्य शब्दबोधात् । तथा च वाक्येनापि
प्रकृते लिंगस्य निराकाशतावाक्यलिंगस्य वलीयस्त्व च स्योन ते कृणोमीत्यादावेव
तत्र सदनसादनार्थकयोर्मन्त्रपूर्वोत्तर-प्रतीकयोः प्रत्येक सदनसादनार्थकत्वे गृहीत
एव सादनस्य सदनकल्पनप्रयाजकत्वं गृहीत्वा कल्पयामीत्यन्नेन किमर्थं सदन-
करणमित्याकाशोत्थापनात् तदाकाशातस्तस्मिन् सोदामृते इत्यादेः प्रवृत्ति-
रित्याकाररूपरसाकाशात्वरूपैकवाक्यताग्रहसम्भवात्तल्लिङ्गकार्यविनियोगसिद्धेः ।
पूर्वमेत सदनसादनरूपार्थप्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गेन पृथक् तत्तदर्थं विनियोगसिद्धि-
रिति वाक्यस्य निराकाशतया विनियोगासाधकत्वात् ।

मन्त्रलिङ्गवत् कथितसूत्रनिर्दिष्टवाक्य प्रकरण-स्थान-समाख्यानामप्य-
नुमानोत्थापकतयैव विनियोगसाधकत्वं बोध्यम् । सूत्र लिंगपद मन्त्रलिंगपरमेव,
लिंगसामान्यपरत्वे वाक्यादिचतुष्कस्यापि तदन्तर्भवेनैव पृथगुपादानासंगतेः ।
तत्र वाक्य पदानामेकवाक्यता पूर्व कथिता प्रकरण मन्त्रानयानस्य शेषिणः कथ-
भावरूपाकाशाभिधानम्, स्थानं तत्सामिध्यं समाख्या अवयवशक्त्या उपयुक्तार्थ-
समर्थनम्, तथा चोक्त श्रुतिद्वितीया क्षमता च लिंग वाक्य पदान्येव सहतानि ।
मा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थान क्रमो योगबलं समाख्येति लिङ्गादीना-
स्मृत्याचारवत् श्रुतिकल्पकत्वेऽपि बलवत् प्रत्यक्षसिद्धश्रुत्यादिविरोधस्थले न तद्-
विरुद्धार्थकश्रुतिकल्पनसम्भवः । तद्विरोधेन तद्विरुद्धार्थं लिङ्गादेव प्रवृत्तः प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरुद्धे यथा श्रुतार्थं स्मृतेरिवेति ध्येयम् । एतेषामुदाहरणानि अन्यनाम्य-
नुमन्धेयानि ।

विनियोगविधिरपि अपूर्वविधि-निधमविधि-परिसरत्वादिचिन्नेदात् प्रिया ।
य विधि विना कथमपि तदर्थगाचरप्रवृत्तिर्नोपपद्यते तदपूर्वविधिः, निधतप्रवृत्ति-
फलका विधिः निधमविधिः, स्वविषयादन्यत्र प्रवृत्तिविरोधी विधिः परिसरत्वा-
विधिः, तदुक्त विधिरत्यन्तमप्राप्ती नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च परि-
मत्येति गीयते ।

१. परमाणं पूर्वभागप्रयोज्यफलप्रयोजकः पूर्वभागेन्यापाकाक्षानिदं कृत्वादिदयनुमानेन
भागद्वयप्रयोजकपत्रमिदो समुदायमन्त्रस्वैकार्यविनियोगसिद्धिरिति भावः ।

अत्यन्तमप्राप्ताविति सत्यामिति शेषः सतीत्यग्रिममेव वा विपरिण-
मय्प्रात्रापि योज्यं, अत्यन्तपदञ्च नाप्राप्तिविशेषणपरं भिन्नाविभक्तिकत्वात्,
किन्तु सत्यामित्यत्र सधातुस्तदर्थं भवनरूपक्रियाविशेषणपरम्, अतो द्वितीयान्तता,
अप्रप्तिभवनविशेषण फलतो प्राप्तिविशेषणमेव अत्यन्ताप्राप्तिविधिं विना
तद्विषये रागतः शास्त्रतश्च कदाचिदपि प्रवृत्त्यसम्भवः स तु प्रवर्तकः पूर्वविधि-
रित्यर्थः ।

एवं भूयश्च विधिर्ब्रोहीन् प्रोक्षतीत्यादिः, ब्रोहिसाध्यपुरोडाशद्रव्यकयाग-
जन्यापूर्वाद्यर्थिनां ब्रोहिप्रोक्षणादीं प्रवर्तको विधिः, अप्राक्षितब्रोहिभिरपि अवह-
तैर्यागनिर्वाहकपुरोडाशसम्भवात् प्रोक्षणे ब्रोहिसंस्कारद्वारा यागोपकारकत्वस्य
तेन विधिना अवोधने कथमपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति प्रकारान्तरासम्भवात्,
प्रवृत्तिविषयताकप्रोक्षणप्रवर्तकतया तत्रोक्तलक्षणसमन्वयः ।

नियमः पाक्षिके सतीति विधिं विना प्रवृत्तेः पाक्षिकत्वे सतीत्यर्थः प्रवृत्ते-
रनियमे सतीति यावत् । तथा च तद्गोचरप्रवृत्तिनियमनिर्वाहको विधिस्तन्नियम-
विधिरिति फलितं, तादृशश्चावधातादिविधिः ब्रोहीनवहन्तीति विधिं विना
पुरोडाशनिष्पादकब्रोहिवंतुष्यद्वारा यागोपकारके अवधाते इव तत्परिहारेण
नखदलनादावपि प्रवृत्तिप्रसक्त्या अवधाते प्रवृत्तिनियमो न स्यादिति तादृशविधेः
प्रवृत्तिनियामकनिर्वाहकत्वम् । यागोपकारकब्रोहिवंतुष्ये अवधाताधीनत्वनियम-
स्तादृशविधितो यद्यपि दुर्लभः नियमस्यापदार्थत्वादिकथाक्यार्थत्वाच्च । तथापि
तादृशविधितो ब्रोह्यवधातत्वेन विनियोगसाधनतावगमात् यागजन्यपरमापूर्वस्य
तदवधातरूपकारणं विना अनिष्पत्तिप्रतिसन्धानेन तत्र नियमतः प्रवृत्ति-
निर्वाहः ।

तत्र चान्यत्र चेति यत्रोद्देश्ये यस्य विधानं तदन्यस्मिन्नपि तत्सम्बन्धस्य
तस्मिन् वा तदन्यसम्बन्धस्य प्रवृत्तितः प्रसक्तेरित्यर्थः, तथा च तादृशसम्बन्ध-
प्रसज्जकः प्रवृत्तिविरोधी विधिः परिसंख्याविधिरित्यर्थः ।

तत्र प्रथमः इमामगृह्णन् रसनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्यत्र इमा-
मित्यादिमन्त्रस्य रसनामात्रग्रहणप्रकाशकतया अश्वरसनादान इव गर्दभरसनाया
आदानेऽपि मन्त्रस्य त्रिनियोगो मन्त्रलिगाल्लभ्यते तथा च तदादानकालेऽपि
तन्मन्त्रपाठप्रवृत्त्या तत्रापि तन्मन्त्रसम्बन्धः स्यादेव चेदेतद्विधिर्न स्यात्, एतस्माच्च
विधितः प्रथममश्वरसनाग्रहणे एतन्मन्त्रविनियोगलाभे निराकांक्षतया एतद्विधे-
विधयरेतरोद्देश्यसम्बन्धप्रसज्यप्रवृत्तिविरोधिता । द्वितीयश्च गृहमेधीये आधारा-
ज्यभागी जुहोतीति अत्रातिदेशः न प्रकृतीभूतदर्शाङ्गस्य प्रयाजादेराधाराज्य-
भागहोमस्य गृहमेधीयाज्यावृद्देश्ये सम्बन्धलाभादीदृशविध्यसत्त्वे च इति कर्तव्य-

तान्तर्गमस्याज्यभागहोमस्य विधानेनेति कर्तव्यतान् भूतहोमसमुदयाकाक्षानुपपत्त्या
एव च प्रयाजादिप्रापकातिदेशप्रवर्तकतया तन्निवृत्त्यातिदेशप्रवृत्तौ तत्प्रापणीय-
प्रयाजादिनिवृत्तिः ।

अथ ग्रीहीनवहन्तीति नियमविधिर्दण्डितपरिस्रव्याविध्यो को विशेषः
नियमविधेरपि परिमह्यावदितरनिवृत्तिफलकत्वान् नियमविध्यसत्त्वे पुरोडाशद्वारा
यागोपकारकवैतुष्यार्थिनोऽवघातेतरतदुपाये प्रवृत्तिशक्तेः ।

यदि चावघातनियमविधेरवघातप्रवृत्तिनियमफलकत्व परिमह्यातो विशेष
इमामगृह्णन् समामित्यादिपरिस्रव्याया अश्वरसनादाने मन्त्रपाठप्रवृत्तिनियमस्य
मन्त्रलिङ्गेन मन्त्रस्यासाधारण्येन उपकारकतावाधनादेव निर्वाहान् तस्या-
प्रवृत्तिनियमानुपपादकत्वादिति विभाव्यते, तदास्तु परिस्रव्याया नियमान्तर्भावः,
नियमस्तु परिस्रव्यायामन्तर्भवतुपरिस्रव्याफलस्य तत्साधारण्यादिति चेन्नियम-
स्थले इतरनिवृत्तरयतः सम्भवेऽपि तत्र ततात्पर्याभ्युपगमान् । न चापामन्तर-
निवृत्त्यापि नियमतोऽवघातप्रवृत्त्युपपत्तेर्निवृत्तावेव ततात्पर्यं न तु नियमप्रवृत्ता-
वित्त्वेव किं नापेयत इति वाच्यम् ।

अवघातविधिना अवघातस्यासाधारण्येन यागोपकारकताबोधनेऽपि अव-
घातमात्रेण वैतुष्यानिर्वाहप्रतिस्नधाने अन्यापायमम्बलनेनाप्यवघातप्रवृत्तिसम्भवा-
दवघातविधेरितरनिवर्तकत्वाभावेन तस्येतरनिवृत्तौ तात्पर्यामम्भवात् ।

अथ तथासत्युपायान्तरसम्बलितावघाताधीनमपि वैतुष्य शास्त्रार्थ इति
चेदिष्यत एवैतत् । अत एव इतरसम्बलनस्याशास्त्रार्थत्वे नियमोपेयते यथा
पञ्च पञ्च नक्षत्रान् मुञ्जीतेत्यादौ तत्र पञ्चनक्षत्रमक्षण शशकादिपञ्चकक्षक-
र्मनियमे मिलितशशकनाजारादिमासमक्षेण नियमानुल्लङ्घनान्नियमेनेतरनिवृत्त्य-
सम्भवात् ।

अत एव तत्र दोषत्रयदुष्टोऽपि अगत्या परिमह्या उपेयते, अत एव इतर-
निवृत्त्युपपत्तेः न तु नियमः, तथा सति मिलितमासस्यामदशाङ्गानुपपत्तेः ।

न चैवमपि तत्र नियम एव स्मिन्नोपेयते मिलितमास भक्ष्यमेवास्तु माजरी-
मानादिभक्षणप्रायश्चित्तविधीना शशकादिमासभक्षितमासभक्षणोत्तरयेवावि-
रोधात् इति वक्ष्यते दृष्टायाः परिस्रव्याया आदर इति वाच्यम् । शिष्टाचारविरो-
धात् बह्वनरप्रायश्चित्तविधिषु संकोचेन गौरवप्रसङ्गाच्च ।

इवाविध भञ्जकीं गावा सृग्कर्म-जगान्तरा ।

भक्ष्यान् पञ्चनेन प्वाहुरनुष्टाभवेकतोदितः ॥

इति मनुवचने निर्धारणसप्तमीबलात् पञ्चनखपरिसंख्यानपरमेवैतत् इति शूलपाणिः । यद्यपि भक्ष्यपञ्चनखे शशकाद्यभेदः नियमेन इतरपञ्चनखस्या-
भक्ष्यता लभ्यते भक्ष्यपञ्चनखत्वे शशकाद्यभेदव्याप्यतालाभे शशकादिभिन्नप-
ञ्चनखे गृहीतव्यापकताकशशकाद्यभेदाभावेन भक्ष्यपञ्चनखत्वाभावसिद्धौ भक्ष्य-
त्वाभावमादायैव पर्यवसानादिति मन्यते तदा तु तत्र परिसंख्याकार्यकारी नियम
एव पद्यपदार्थस्य व्याप्य-व्यापकभावस्य संसर्गमर्यादया भावसम्भवः । वस्तुतस्तु
उद्देश्यतावच्छेदकाविधेयसम्बन्धयोरेव व्याप्य-व्यापकभावस्य संसर्गमर्यादया भाव-
व्युत्पत्तिसिद्धिं तथा च भक्ष्याः पञ्चनखाः पञ्च इत्यादि भक्ष्यत्वविशेषित-
पञ्चनखानां शशकाद्यभेदरूपविधेयोद्देश्यतया अभिमतव्याप्य-व्यापकभावलाभेऽपि
पञ्च-पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादिवाक्यात्तल्लाभासम्भवः, पञ्चनखकर्मता-
विशेषितभक्षणबोधकतादृशवाक्याद्भक्षणकर्मताविशेषितपञ्चनखस्यालाभेन तादृ-
शस्योद्देश्यत्वासम्भवादन्तरेण परिसंख्यानं नेतरनिवृत्तिः सम्भवति ।

ननु इमामगृह्णन् रसनामित्यादिपरिसंख्याविविस्थले पूर्वदर्शितरीत्या
इतरनिवृत्तिः सम्भवति, पञ्च-पञ्चनखानित्यादी च परिसंख्यायां कथमितरपञ्च-
नखाभक्ष्यत्वलाभ इति चेत्, लक्षणया पञ्चपदस्य पञ्चातिरिक्ततत्परतया
भक्षणार्थकधातोश्च बलवदनिष्टानुबन्धिभोजनार्थकतया तल्लाभासम्भवः ।

अथवा घातुर्न भोजनविशेषपराऽपितु विरोधिलक्षणया भोजनाभाव-
पर एव, तत्र च विविप्रत्ययेन नरकनिवृत्तिरूपेष्टसाधनत्वं प्रत्यायते, अतो
विध्यर्थबोधकतया लिङ्गादेः साधुत्वनिवर्हिः । अत एव च स्वार्थहान्यादिदोष
इति यत्र नियमेनोपपत्तिस्तत्र न तदादरः । अत एव याजनाध्यापनप्रतिग्रह-
व्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादी ब्राह्मणधनार्जने याजनादिकरणकत्वनियम एव सर्व-
सिद्धिः, तावतैव वाणिज्यादिना तदर्जननिवृत्तिसिद्धिः ।

तथा हि बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपविध्यर्थविशेषितधनार्जनरूपोद्देश्ये
याजनादिकरणत्वस्य विधाने तस्य तत्सम्बन्धस्य वा तादृशोद्देश्यतावच्छे-
दकव्याप्यत्वलाभात् तदभावेन वाणिज्यादिकरणकार्जनेऽनिष्टानुबन्ध्यर्ज-
नत्वस्य व्याप्यस्याभावे सिध्यति तत्रानिष्टानुबन्धित्वस्यैव सिद्धिपर्यवसानात् ।
न हि तत्र शशकमार्जारादिककर्मकभक्षणसम्भवात्, वाणिज्ययाजनादिकरण-
ककार्जनसम्भवः येन करणनियमपक्षे तत्रानिष्टयाजनादिकरणकत्वाभावविरहेण
दर्शितरीत्या निषेधपर्यवसानेन परिसंख्याद्वियेत ।

अत एव शब्दनिर्णये विधिवादे वाचस्पतिमिश्रैः नियमः पाक्षिके सतीत्या-
दिकम् । कारकाणां यत्र पाक्षिकतया समुच्चयासम्भवरूपा तत्र नियम एवाद्वियते,
तत एवेतरनियमनिवृत्तिसम्भवात्, यत्र तत्समुच्चयसम्भवस्तत्रागत्याकारकान्तर-
निवृत्तये परिसंख्येत्येव व्याख्येयम् । इदन्तु चिन्त्यते ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यत्र

ब्राह्मणो विशेष्य न तु धनार्जनविशेषणम्, एवञ्च ब्राह्मणकर्तृकत्वविशेषितधनार्जनस्योद्देश्यत्वासम्भवात्तद्विशेषिणानिष्ठाननुबन्धिवनार्जनस्योद्देश्यत्वमुपेयम् । तद्व्यापकता च न याजनादिकरणकत्वस्य सम्भवनि वैश्यादिकर्तृकवाणिज्यादिकरणकानिषिद्धधनार्जनसाधारण्याभावात् ।

एव यत्नवदनिष्ठाननुबन्धित्वादिविध्यर्थस्यास्यातायंकृता वान्त्रयमते निष्ठाननुबन्धिकृतिविपर्याजनमेव याजनादिकरणोद्देश्यमुपगतव्य तच्च न सम्भवति तादृशकृते कर्त्राख्यातस्थले धात्वर्थविशेष्यतयैव भानात् । एव याजनत्वस्य प्रत्येकमेव विधेयतया प्रत्येक नानिषिद्धब्राह्मणवनार्जनव्यापकता परस्पर व्यभिचारात् ।

अन्यतमकरणत्वेन व्यापकता सत्वेऽपि नोक्तवाक्यात्लाभसम्भवतादृशरूपस्य विधेयतानवच्छेदकत्वात् विधेयतावच्छेदकरूपेणैव च विधेयव्यापकत्वबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अन्यत्वात्प्रसङ्गात् ।

याजनादित्रित्वस्य त्रितयसाधारणत्वेन तत्तत्करणत्वेन व्यापकत्वसम्भवात् । अन्यतमत्वघटितेन तेन रूपेण व्यापकताविवक्षणोयेत्यपि न. त्रित्वस्य व्यासज्यवृत्तितया तात्पर्याप्त्यधिकरणकरणकत्वस्य प्रत्येकमसत्वेनाप्रसिद्ध्या व्यापकत्वासम्भवात् पर्याप्तिरसम्बन्धेनैव च बहुवचनस्य त्रित्वाद्यन्वयबोधकनाव्युत्पत्तेः, पर्याप्त्यटिततदाश्रयकरणत्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानासम्भवात् ।

एव याजनादित्रितयविशेषितत्रित्वस्य बहुवचनेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधो न सम्भवति याजनत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणतया बहुवचनार्थत्रित्वान्वयात् । तथा च त्रित्ववद्याजनत्वादिकथेव विधेयतावच्छेदकघटक तादृशञ्च प्रत्येकवृत्तितया न व्यापकतावच्छेदकमिति न प्रतीकारः । यदि च ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यतो ब्राह्मणकर्तृकानिषिद्धधनार्जनत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकतया अभावेऽपि तद्रूपनिरूपितव्यापकतासम्बन्धमर्यादया भासते इत्युपेयते, उपेयते च व्युत्पत्तिवचित्र्याद् बहुत्वस्य पर्याप्तिरित्यज्याश्रयतामात्र सम्बन्धः तदा पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादावपि विपरीतविशेष्य-विशेषणभावसम्बन्धस्य अक्षयपञ्चनखत्वस्य वाक्यादुद्देश्यतावच्छेदकतया अभानेऽप्येतादृशसमभिध्याहारस्थले तद्रूपनिरूपितायाः शशकादिपञ्चकत्वाश्रयाभेदत्वावच्छिन्नव्यापकतायाः ससर्गमर्यादया भावसम्भवेन इतरनिवृत्तिसिद्ध तत्रापि परिस्रया न स्मात् ।

इदन्तु तत्त्वम् उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोर्व्याप्य-व्यापकभावबोधेनान्यथा वा यत्रेतरनिवृत्तो विश्रान्तिस्तदैव परिस्रयावाक्यम्, स च क्वचित् प्रवर्तकतया परिस्रयाविधिः इमामगृह्णन्नित्यादि., क्वचिन्निषेधवन्नित्येवमात्रपरतया

अविधिरूपं परिसंख्यावाक्यं, पञ्च पञ्चनखानित्यादि याजनाध्यापकेत्यादिक-
मपि परिसंख्यैवेति ।

अथैवं सति परिसंख्यास्थाने स्वार्थहान्यादिदोषप्रवादस्यासङ्गतिः, सार्थ-
परित्यागमन्तरेणापि परिसंख्याविधिस्थले पञ्चनखादिपरिसंख्यास्थलेऽपि इतर-
निवृत्ति सिद्धेर्दशितत्वात् ।

एवमृता भार्यामुपेयादित्यादि नियमो न तु परिसंख्यादोषत्रयग्रासादिति
सर्वसिद्धसिद्धान्तोऽपि व्याहन्यते स्वार्थहान्यादिमन्तरेणैवानिष्टानुबन्धितभार्या-
भिगमने ऋतुकालव्याप्तिबोधात् परिसंख्याफलस्येतरकाले भार्याभिगमननिवृत्ति-
निर्वाहान्नियमानावश्यकत्वात् । न च ऋतावनभिगमने प्रत्यवायऋतेः ऋतुकाला-
भिगमनस्यावश्यकत्वे तत्तात्पर्यमावश्यकमिति तत्र नियम इति वाच्यम् । अनृ-
तावभिगमस्यापीन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत इत्यादि निषेधात्तदेकवा-
क्यतया परिसंख्याया अप्याचित्यादिति चेन्न, येन रूपेणोद्देश्यता तदन्यरूपव्याप-
कता उद्देश्य-विधेयभावमर्यादातो न लभ्यते इति पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्या
दानुद्देश्याविशेषणभक्ष्यपञ्चनखत्वादौ शशकाद्यभेदव्याप्त्यलाभ इत्याशयेन तत्र
परिसंख्यायां स्वार्थहान्यादिदोषस्य प्राचीनैरभिधानात् । अत एव शिरोमणि-
भट्टाचार्यमहोदयैरेवकारार्थविचारे इह भवने मैत्रेणैवपेक्ष्यते तेमनमित्यत्र
तेमनकर्मकपाकत्वेन पाकानुपस्थित्या तद्रूपस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्,
एतद् भवन्वृत्तित्वविशेषिततद्रूपावच्छेदेन मैत्रान्यकर्तृकत्वव्यवच्छेदबोधासम्भ-
वात् मैत्रान्यस्मिन्नेतद्भवनाधिकरणकत्वे तेमनकर्मकपाककर्तृत्वावच्छेदबोधाया
एवकारस्य लक्षणकृता ।

प्रकृते च लक्षणोपगमे स्वार्थपरित्यागो ध्रुवश्च, ऋती स्वदारान् गच्छेत्
इत्यादौ यद्यपि लिङ्यन्वलवदनिष्टानुबन्धित्वविशेषितभार्याभिगमनत्वानाभिगमस्य
भानात्तद्रूपस्थकालविशेषसम्बन्धोद्देश्यतावच्छेदकत्वं सम्भवतीति तद्रूपे
ऋतुकालसम्बन्धव्याप्तिलाभः सम्भवति, तथापि पचति चैत्रो गच्छतीत्याद्य-
प्रयोगादाख्यातार्थस्य विधयत्येव भानं न तदुद्देश्यतावच्छेदकतयेति व्युत्पत्तेर्वल-
वदनिष्ठाननुबन्धित्वरूपलिङ्ग्यस्य नोद्देश्यतावच्छेदकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमित्या-
लोच्य तत्र परिसंख्या नाहता, किन्तु, ऋतुकालेऽभिगमननियम एव ।

अथ ऋताविति वाक्यात् तत् कालेऽभिगमननियमबोधनेऽपि तत्काल-
नानभिगमनेऽनिष्टसाधनत्वाबोधकतया तादृशविधिवाक्यात्तत्कालीनाभिगमने
प्रवृत्तिनियमं नोपपादयतीति तस्य नियमविधित्वं दुर्घटमिति चेन्न तादृशवाक्यस्य
तत्कालोनाभिगमने नरकाभावरूपेष्टसाधनताबोधकत्वोपगमेनोत्तरकालमर्थत-
स्तत्कालप्रत्यासन्नस्याभिगमनाभावस्य नरकसाधनत्वबोधात् तत्कालीनाभिगमे
नियतप्रवृत्त्युपपत्त्या तद्वाक्यस्य नियमविवित्वोपपत्तोः ।

सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधौ न क्रियामु नरकमात्रनाशनताद्योचम्-
तथा उक्तरीत्या तत्र नियमप्रवृत्तिसम्पादकत्वेऽपि न तेषां नियमविधित्वं विधि-
विनापि यादृशक्रियाया रागापत्तिं प्रवृत्तिमभवस्तत्र प्रवृत्तिनिग्रहापपादकविधेरेव
नियमविधित्वात् ।

परन्तु सन्ध्यावन्दनादावन्यत्र प्रवृत्त्यसम्भवात्तद्विधायकवाक्यानामपूर्वं
विधित्वमेव । अथोक्तरीत्येव ऋतावित्यादिविधं क्रियायां नियतप्रवृत्तिनिर्वाह-
कत्वं तस्य नियमबोधकत्वं किमर्थमुपपद्यते इति चेत्तापेयत एव तस्यात्वं नियमा-
द्योक्तत्वेऽप्यवधानविधिवन्निमित्तमविधित्वसम्भवान् ।

ऋतो भार्यामुपेयादेवत्यादिवाक्ये त्वेवकारस्यायागव्यवच्छेदाधिक्यनया
भार्याभिगमे ऋतुकावृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदस्य व्यापकत्वावाप्त्यावश्य-
कतया तत्रैव नरकमावृत्तेऽप्युपसाधनत्वान्य ।

केचित्तु कालनिष्ठक्रियायां अयाने तिड्यबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वव्यव-
च्छेद एवकारेण बोध्यते इत्याहुः ।

कातिक्रादौ हविष्य भुञ्जीतेत्यादिनां पूर्णविधिं दुःखादित्पहविष्य-
भोजने रागत्रय एव प्रवृत्तिसम्भवात् । नापि ऋतुकालाभिगमादिविधिवन्तियम-
विधिरकरणं प्रत्यवायस्याप्राप्ताणिकत्वात् । नापि परिमह्याविधिं इमामगृह्ण-
न्तित्यादिर्गर्हभरतनाग्रहणे एतन्मन्त्रस्य सफलत्वज्ञानविराधितया तत्र तत्तन्मन्त्रपा-
ठाप्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रकृतस्य हविष्येतरभोजने लौकिकप्रमासमिद्धपत्रं
सफलत्वज्ञानाविधटनेन प्रवृत्तिविरहप्रयोजकताया असम्भवात् । अपि तु हविष्य
ब्रह्मचारित्व महापातकनाशनमित्याद्यर्थवादवाधितफलायिन हविष्येतरभोजनाद्य-
भावे प्रवर्तयन् एकादश्यामुपवसेदित्यादिवन् अभावविधिरव ।

न च तद्वाक्यादिनरभोजनाद्याभावबोधासम्भवात् तद्विधित्वसम्भव इति
वाच्यम् । तथाविधविधिरर्थकादेन कल्प्यत्वे हविष्येतरत्र भुञ्जीतेत्याद्याकारक-
स्यैव कल्प्यत्वात् । प्रत्यक्षं वै पञ्च पञ्चनखानित्यादावपि लक्षणयामिममार्थ-
बोधकताया उपपादनीयत्वात् । अर्थवादेऽपि हविष्यादिपदस्य तदिनरभाजनाद्य-
भावे लाक्षणिकत्वापगमात् । भुञ्जीत तितृसेवितमित्यत्र आह्वानिवेदितज्जानीमेत-
रद्वयभोजननिषेधकवाक्यतया परिसम्यामेव स्वीकुर्वन्ति ।

वस्तुतः प्रदक्षिणमुपव्रज्य भुञ्जीत पितृसेविनमित्यादिवचनैरितिकर्त-
व्यतासन्देहेन शेषभाजनाविधानात् शेषभोजनस्याङ्गत्वं दुरपवादमिति आह्वाप-
कारकतया तद्विधानेन विनियोगविधिप्रभेदो नियतप्रवृत्तिफलकत्वात्तियमविधि-
पोज्यम् । शेषासत्त्वेनास्याङ्गतेति आमावश्यकोपवासादिदिने शेषभोजनमन्त्ररेणापि
प्रधाननिर्वाहस्तत्राश्नाद नि शेषाशमासादिशनेन । आह्वयेषभोजनस्याङ्गत्वान-
पेक्षानिर्वाहान् । एवमेव आह्वयविवेक कृतः ।

न च श्राद्धजन्यापूर्वं शेषभोजनस्य कारणत्वे कथं तद्वर्णितसामग्रीतः परमापूर्वोत्पत्तिः, कारणत्वभावे शेषसत्त्वेऽपि तदपेक्षा न स्यात् कथं वा तदङ्गं भवेत्, सावशेषश्राद्धजन्यपरमापूर्वं तस्य कारणत्वोपगमेऽपि निरवशेषश्राद्धजन्य-परमापूर्वसामग्र्यः शेषसत्त्वेऽपि तदभोजनमन्तरेणापि अक्षतत्वात् प्रधानानिर्वाहो दुर्घट इति वाच्यम् ।

शेषभोजनवत् शेषाभावस्यापि वैकल्पिकाङ्गत्वेन श्राद्धजन्यपरमापूर्वसामा-न्योत्पत्तौ शेषाभाव-शेषभाजनरूपाङ्गद्वयान्यतस्सामग्र्यापेक्षया सामञ्जस्यत्वात् । न च शेषाभावस्याङ्गतावोधकविध्यभावात् कथं तस्याङ्गतेति वाच्यम् ।

शेषसत्त्वे किं कुर्वीतेत्याकांक्षया प्रवृत्ततस्य शेषान्नं भुञ्जीतेति विधेः । शेषसत्त्वे भोजनापेक्षावोधकतयाशेषासत्त्वे तदनपेक्षावोधकतयाशेषासत्त्वे तदन-पेक्षावोधकतयाशेषसत्त्वे शेषभोजनं विनैव प्रधानसिद्धिरित्येतत्लाभात्, तत्र शेषा-भावस्यानपेक्षायाशेषसत्त्वेऽपि शेषभोजनमन्तरेणापूर्वस्य दुर्वारतया शेषभोजन-विधेस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वायोगात्तद्विधिवैयर्थ्या न शेषाभावस्याङ्गतायास्त-द्वोधकविधेश्चाक्षेपात् उभयस्थलसाधारणः शेषभोजनाभावविशिष्टस्य शेषस्या-भाव एवाङ्गं भुञ्जीत पितृभूषितमित्यनेन विशेषणाभावरूपस्य शेषभोजनस्य वस्तुगत्या विशिष्टाभावत्वावच्छिन्न पदपूर्वसाधनत्वं तदेवबोध्यते, तद्रूपस्य जनकतावच्छेदकत्वञ्च व्यभिचारात् शेषभोजनत्वस्य तथात्वावाधात् तदुत्तर-कालत्वं, तावता विशेष्याभावस्यापि साधारणरूपेणाङ्गतासिद्धिरित्यप्याहुः ।

ईदृशरीत्येव लोहितं निरस्याति शकृन्निरस्यतीत्यादिविधिवोधितलोहित-शकृन्निरासात्मकप्रतिपत्तिरूपाङ्गवाधेऽपि लोहित-शकृदाद्यसत्त्वस्थले प्रधानसिद्धि-रूपपादनीया । न चाङ्गवाधभयेन लोहिताद्यसत्त्वस्थले लोहिताद्यन्तरं सम्पाद्यै-तन्निरसनं युक्तमिति वाच्यम् ।

लोहितादिसत्त्वे किं कुर्वीतेत्याकांक्षया तादृशविधीनां प्रवृत्त्या लोहिता-द्यसत्त्वस्थले तेषां विधीनामप्रवृत्तस्तत्र तदङ्गगतवोधकाभावात् एतन्न्यायमूलक एव विप्रतिपत्तिं प्रतिवाद्याप्रयोजकत्वमिति भावः । अथ लौकिकशेषभोजनस्या-लौकिकाङ्गत्वे पूर्वदिवसीयनिरामिपसकृद्भोजनस्यापि श्राद्धाङ्गता स्यादिति निरामिषं सकृद् भुक्त्वा^१ इत्यादीं निरामिपसकृद्भोजनातिरिक्तभोजनाभाव-परत्वं भज्येतेति चेन्न पूर्वदिवसे आवश्यकोपवासस्थले आवश्यकश्राद्धस्य निर्वाह-प्रसङ्गेन तत्र वैकल्पिकाङ्गान्तरकल्पने च गौरवेण तद्वचनस्य निरामिप सकृद्-भोजनातिरिक्तभोजनाभावरूपाङ्गविधायकताया एवोपगमादित्याधिकविस्तार-भयेनालम् ।

ग्रन्थोद्धृतमन्त्रादीनामाकरग्रन्थप्रदर्शनपूर्वक वर्णानुक्रमिकसूचीपत्रम्

उद्धृतमन्त्रादीनि

माकरग्रन्थनामादि

अ

अग्नि पूर्वमिच्छेपिभि
अग्निषोमोय पशुमालभेत
अग्निमप्राप्य अग्निषोमा
अग्निज्योतिर्भू इन्द्रो
अग्निरप्यादित्य एव
अग्न हायन यस्या , मार्गशीर्षमारभ्य

अग्नेर्वा एष प्रात
अग्ने पूर्वं त्रयो भ्रातरो मृता
अग्न पूर्वं भ्रातरो अर्घ्यमेत
अ ने नेमिररा इव
अर्चिपाऽहरहृन् आपूर्वमारुपक्षम्
अजोहवीदश्विना वतिकाम
अत्रैव तृतोयमृच्छतेत्यत्रि
अत्राभयत्र न नवनीतार्यवाद
अथ यस्त्रिशत्प्रकमा पशुचाद्
अथ किन्देवताका प्रयाजा
अथाना ब्रह्मण परिभर
अथो अपि त्रयस्त्रिशत् स्यु
अदितिरदीना देवमाता
अदितेर्दक्षा अजायत
अनुमतीराके पौर्णमास्या
अनुनो दानुमतिर्यज्ञ देवेषु

ऋ. स १ १ २
तै स ६ १ १ १.
अन ब्रा ५ ४ ३. -
ऐ ब्रा २ ५ ४
निरुक्तम् १ १७ २३
अमरकापमानुदीक्षितटीका
दिग्वर्ग १२८.
ए ब्रा. १ २ २
तै स. २ ६ ६ १
ऋ स १० ५ १ ६
ऋ स ५ १२ ६
द्या उ ५ १० १
क स १ ११७ १६
निरुक्तम् ३. १७ १
ऐ ब्रा सा मा १ १ ३.
शत ब्रा ३ ४ १ ७
निरुक्तम् ८, २१ ४
ऐ ब्रा ८ ५ ५
शत ब्रा ३ ४ १ ८
निरुक्तम् ४ २९ १
ऋ स १० ७२ ४
निरुक्तम् ११ २६ २
शु य स २४ ६

अनो मनस्मयं सूर्यार्श्वरहत्
 अन्तरीक्षं वै प्रातरीक्षम्
 अपादहस्तो अपृतन्यत्
 अपां फेनेन नमुचेः
 अपोषा अनसः सतत्
 अभिक्रामन्ती
 अभिप्लवपडहस्य पूर्वम्
 अमिताक्षरेषु अनर्थकास्ते
 अमुस्मिन् लोके सोम आसीत्
 अयमिन्द्र वृषाकापः परस्वत
 अयमिन्द्रस्त्रिकद्रुकेष्वपिवत्
 अबुदोदा सपिणी प्रपद्
 अरणमम्बु तद्दोऽबुदः
 अरुमघानवधीत्
 अरुणो मांसकृद्वृकः पथा
 अरुण्यो गाव उपसाम्
 अशनवता मेघेनापिनद्धम्
 अशना पिनद्धं मधु पर्यपश्यत्
 अष्टौ वसव एकादश रुद्रा.
 असावादित्य एवेन्द्रः
 असी वा आदित्य आहवनाय :
 अस्य मदे जरितरिन्द्रो
 अस्य वामस्य पलितस्य
 अस्मिन् राष्ट्रे श्रियमावेजयामि
 असी वै दीदाय योऽसी
 अहत्यायै जार
 अहश्च कृष्णमहरजुनं च
 अगस्त्यो नरां नृपु
 अग्नावग्निश्चरति
 अग्नाविष्णू वे देवानाम्
 अग्निर्वै यज्ञस्य
 अग्निर्वै देवानामवराध्यः
 अग्निर्वै देवानामवमः
 अग्निर्वै यज्ञः
 अग्ने दिवो अर्णमच्छा

ऋ. सं. १०. ८५. ११.
 ऐ. ब्रा. ३. ५. ७.
 ऋ. सं. १. ३२. ७.
 ऋ. सं. ८. १४. १३.
 ऋ. सं. ४. ३०. १०
 ताण्ड्य ब्रा. २. ७. ३.
 आ. श्रौ. सू. उ. ४. ३.
 निरुक्तम् १. ६. ३.
 ऐ. ब्रा. ३. ५. ४.
 ऋ. सं. १०. ८६. १८.
 ऐ. ब्रा. ६. १. १.
 ऐ. ब्रा. ६. १. १.
 निरुक्तम् ३. ०. १.
 ऐ. ब्रा. ७. ५. २.
 ऋ. सं. १. १०५. १८.
 निरुक्तम् २. २८. २.
 निरुक्तम् १०. १२.
 ऋ. सं. १०. ६८. ८.
 ऐ. ब्रा. २. ५. ५.
 निरुक्तटीका ५. ११. ९.
 शत. ब्रा. ५. ३. ४. ३.
 निविदध्यायः ११.
 ऋ. सं. १. १६४. १.
 ऐ. ब्रा. ८. ५. ४.
 ऐ. ब्रा. ५. २. १.
 प. ब्रा. १. १.
 ऋ. सं. ६. ६. १.
 ऋ. सं. १. १८०. ८.
 तै. सं. १. ३. ७. १४
 कौपी. ब्रा. १६. १८.
 शत. ब्रा. ३. १. ३. १.
 कौपी. ब्रा. ७. १.
 ऐ. ब्रा. १. १. १.
 श. ब्रा. २. १. ४.
 ऋ. सं. ३. २२. ३.

अय सो अग्निर्यस्मिन्
अथर्वणा चन्द्रमा देवतम्
अस्ति वै चतुर्यः
अग्निर्यवर्तयत स
अस्ति वै चतुर्यो देवलोक
अग्निमीळे पुरोहितम्
अ इति ब्रह्म
अय वै प्राणः
अन्न विराट्
अयज्ञो वा एषः
अर्द्धो हि वा एषः
अर्द्धमुहैनदात्मनः
अन्न वै वाजः
असद्वा इदमग्र आसीत्
अप्सरसः परिजज्ञे
अष्टौ पुत्रासो अदिते
अदितिर्धो.

श. ब्रा ७ १. १ २२.
गो ब्रा. १ २६
कौपो ब्रा. १८. २.
तै ब्रा २. ११ १.
कौपो ब्रा. १८ २.
ऋ स १. १ १.
ऐ आ. २ ३. ८,
श. ब्रा, ५ २ ३ १
कौ. ब्रा. १७ ३
तै ब्रा ३ ३ ३
श ब्रा, ५. २. २ १०.
श ब्रा ८ ७ २ ३
मै स १ ११ ५
श ब्रा. ६ १. १.
ऋ. स. ७. ३३ १२.
ऋ स. १०. ७२ ८.
ऋ स १ ८८. १० य वे. २५. २२.

आ

आलण्डिल प्रहूयसे
आगमिष्यन्ति तान्युतरा
आर्गर्वञ्च
आग्रयणादच मे वैश्वदेवश्च मे
आग्रहाण्यश्चैतथादृक्
आजुह्वान ईडयो वग्यश्च
आ तु न इन्द्र क्षुमन्त
आदित्यो वा अस्त यन्
आदित्यो यस्मिन् देजे गच्छति
आदित्यरश्मयोऽप्युभवः
आदित्यः प्रायणीयः
आनिभ्रुच शक्रदेको
आयु पवत आयवे
आयुरेव वकारोपजन प्राप्य
आरम्भणतो वै वज्रस्याणिमा
आरंगु वै कृष्णा सदनान्यस्याः

ऋ स. ८. १७ १२.
नित्वनम् ४ २० १
ऐ ब्रा ३ ७. ४.
शु. य स. १८ २०
पा. सू ४. २ २२
ऋ स १० ११०. ३.
ऋ स. ८. ८१. १
शत. ब्रा. ३ ५. ७. ५.
ऋ स सा भा १ १२३ ८,
नित्वनम् ११. १६ ४
ऐ. ब्रा. १. २. १
अथर्व. म १ १६१ १०
ऋ. स ६ ६७ ८
नित्वनम् ६ ३ १.
ऐ. ब्रा २. ५ ३
ऋ. सं १ ११३ २

५७२ मन्त्रानुक्रमणिका

आह्वयदुषा अश्विनो
आपो ह वा इदमग्रे
आपो वै वाक्
आपो वै भृग्वङ्गिरसाम्
आत्मदक्षिणावा एतत्

निरुक्तम् ५. २१. २.
श. ब्रा. ११. १. ६. १.
तै. ब्रा. १. १. ६.
गो. ब्रा. २. २४.
ता. म. ब्रा. ४. ६. २०.

इ

इति वा इति मे मनो
इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र
इन्द्रस्यनु वीर्य्याणि
इन्द्रस्य युज्यः सखा
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः
इन्द्रस्य सुपुवाणस्येन्द्रियं
इन्द्राग्नीं अपादियं पूर्वाणात्
इमे वै देवाः प्रातर्यावाणो
इयं वेदिः परो अन्तः
इह श्रुत इन्द्रो
इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
इति स्तुतासो असथा
इन्द्रश्च ह वै विष्णुः
इन्द्र इति ह्येतमाचक्षते

ऋ. सं. १०. ११६. १.
ऋ. सं. १०. ११२. ६.
ऋ. सं. १. ३२. १.
ऋ. सं. १. २२. १६.
ऋ. सं. १. १६४. ४६.
तै. ब्रा. ५. ६. ३. १०.
ऋ. सं. ६. ५६. ६.
ऐ. ब्रा. २. २. ५.
ऋ. सं. १. १६४. ३५.
ऋ. सं. १०. २२. २.
श. ब्रा. २. ३. २. ३८.
ऋ. सं. ८. ३. १२.
ऐ. ब्रा. २८. १.
श. ब्रा. ४. ५. ६. ११.

ई

ईमान्तासः शिलिकमध्यामासः

ऋ. सं. १. १६३. १०.

उ

उक्षाणं पृदिनमपचन्त
उक्षाणो हि मे पञ्चदश
उत मित्रो भवसि देव
उत्पाता : पार्थिवावन्तरीक्षा ये
उत्तरं सवस्थम्
उत्थाय ऋतस्य पन्थामन्वेमि
उद्धराह्वनोयम्
उपमार्थेन युद्धवर्णना
उभे त्वष्टुर्विभ्यतः

ऋ. सं. १. १६४. ४३.
ऋ. सं. १०. ८६. १४.
ऋ. सं. ५. ८१. ४.
अथर्व. सं. १६. ६. ७.
ऋ. सं. १. १५४. १.
ग्रा. श्री. सू. १. ३.
ऐ. ब्रा. ५. ५. १.
निरुक्तम् २. १६. २.
ऋ. सं. १. ६५. ५.

उतासि मैत्रावरुण
उभा जिग्यधुर्न
उभा जिग्यधु

ऋ स ७ ३३ ११
ऋ स ६ ६ ६
मैत्रा स २ ४ ४

ऊ

ऊरुभ्यामश्नुते ऊरुवा वशोऽस्या
ऊर्ध्वं भानु सविता देवो

निरुक्तम् ५ १३ १
ऋ स ४ १३ २

ऋ

ऋक् वा इदमग्ने साम चास्ता
ऋचासम ऋचासम
ऋतस्य पन्थामन्त्रमि
ऋतेन मित्रावरुणा
ऋतं च सत्यं चाभिध्यात्
ऋभव उरु भन्ति इति वा
ऋपयो हैन न ददृशु
ऋपिदशनात्
ऋचामग्निर्देवतम
ऋचाद्या सहस्रचन्तिम्
ऋचो विद्वान् पृथ्वीम्
ऋपि नरावहम्
ऋपि नरावहस

ऐ वा ३ २ १२
निरुक्तम् ६ २३ २
भा श्रौ सू १ ३
ऋ स १ २ ८
ऋ स १० १६० १
निरुक्तम् ११ १५ २
सै वा ३ ५. २ १
निरुक्तम् २ ११ १
गो वा १ २६
वृ दे
गो वा ५ १३
अ स १ ११७ ३
ऋ. स १ ११७

ए

एक एव वा देवता वदे स्तूयते
एकया प्रतिधा पिवत
एकेन प्रतिधानेनापिवत्
एक साम तृचे त्रियते
एक स समुद्रमाविशत्
एका वै वो हात्रा कृता क्रिया
एकाष्टकाया दीक्षरेन
एकाष्टका तपसा तप्यमाना
एतद्धोतृजपारयस्य
एतावती वै पृथिवी यावती वेदि
एता वै प्राच्या दिशो न

ऋ अनु परिभाषा-२
ऋ स ८ ७७ ४.
निरुक्तम् ५ ११ १
ऐ वा २ ३ ६
ऋ स १ ११४ ४
ऐ वा ६ १ १
ताण्ड्य वा ५ ६
छा म वा २ ३ २१
भा श्रौ सू ५ ३ ६
शत वा ५ ६ ४ २
शत वा. ५ ३ १८

एताः पञ्चदेवताः परिम्रियन्ते
 एतैः कारितं च यकारादि
 एतां सूत्राणां पितरो धारयन्ति
 एष वै यज्ञो क्षारपङ्क्तिः
 एषां वै लोकानां-रोहेन
 एह यातं पथिभिर्देवयानैः
 एहि मा यासीः
 एतावान् वै वाचः
 एतावान् वै सर्वो यजः
 एते वै सर्वे देवाः
 एतद्वै सहस्रं वाचः
 एतावती विमृष्टिः
 एतद्वययाम्
 एतत् खलु वावन्तपः
 एतद्वै फेनस्तप्यते
 एषा वाच पश्विष्टका
 एषा वै प्रजापते :

ऐ. ब्रा. ८. ५. ५.
 निरुक्तम् १. १३. ३.
 ऋ. सं. १०. १८. १३.
 ऐ. ब्रा. २. ३. ६.
 निरुक्तम् ७. २३. २.
 ऋ. सं. १. १८३. ६.
 ऋ. सं. १. ३. ६.
 की. ब्रा. ३. ५.
 श. ब्रा. ५. ४. ७. १०.
 कोपी. ब्रा. ४. १४.
 श. ब्रा. ४. ७. १२.
 श. ब्रा. १०. ४. १.
 श. ब्रा. १० : ३ : २.
 तै. सं. ६. १. ६. ३.
 तै. सं. ६. १. १.
 श. ब्रा. ६ : २ : १.
 मै. सं. १. ११. ६.

ओ

ओ ३ श्रावयेति चतुरक्षरम्
 ओष्ठापिधाना न कुलीक्षन्तैः

शत. ब्रा. १. ५. ७.
 ऐ. ब्रा. ३. २. ५.

ओ

ओत्पत्तिकेस्त्वर्थेन सम्बन्धः
 ओषव्यात्मा वै पशुः

मीमा. सू. १. १. ५.
 ऐ. ब्रा. ६. १. १. १.

क

कथं पुनरुत्खिन्नायां
 कलिः शयानो भवति
 क्वत्थानि नी
 किमिते विष्णोः परिक्षयं
 किमिदं व्याकरणं प्रयुक्तानां
 क्रियात्या यत् समयो भवति
 कुह्युत इन्द्रः

शाकरभाष्यम् १. २. १०.
 ऐ. ब्रा. ७. ३. ३.
 ऋ. सं. ७. ८८. ५.
 ऋ. सं. ७. १००. ६.
 व्या. म. भा. पञ्चपञ्चानिकम्
 ऋ. सं. १. १३३. १०.
 ऋ. सं. १०. २२. १.

कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी

तै स ३ ३ ११ २०

कुहूमह मुवृत विद्यनापस

आ श्री सू १ १०

तै स ३ ३ ११ १६

वेवलेन न पशुनेष्टमसत्

आ श्री सू १ १०

को वै विजानाति यत्

ऐ आ २ २ १

ऐ आ ६ ४, ४.

ग

गर्भो अस्थौपधीनाम्

शु य स. १२ ३६

गर्भो यो अपाम्

ऋ स १, ७० १

गायत्रेण प्रतिमिमीत अकम्

ऋ स १ १६४, २४

गौर्द्वं र गतो भवतीति

निष्कत्तम् २ ५ २

ग्राण्यो ब्रह्मा युयुजान

ऋ स ५ ४० ८

घ

घृतस्य घारा अमिचाकशीमि

शु य स १७ ६२

घृत देवाना मस्तु पितृणा

तै आ ६ १ १ १४

घृतेन हि वज्जेणन्द्रो वृत्रमहन्

ऐ, आ ३ २ १

च

चतुर्भि साक नवतिञ्च

ऋ स १ १५५ ६

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्या

म भा शान्तिपर्व ४७ ४३.

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि

ऋ स १ १६४ ४५

चत्वारिण्या शरद्यन्वविन्दत्

ऋ स २ १२ ११

चत्वारिणदृशरथस्य शोणा

ऋ स १ १२६ ४.

चन्द्रमस च तल्लोकपालम्

गो आ २ ६

चन्द्रमा वै ब्रह्म, चन्द्रमसमेव

ऐ आ ८ ३ ५

चन्द्रमा ह्यप्सु चरति

गो आ २ ६

चित्रावसो स्वस्ति ते

तै स १ ५ ५ १७

चित्र देवानामुदगादनीक

ऋ स १ ११५ १

ज

जघान नवतिर्नव

ऋ स १ ८४ १३

जघान नवति नव

तै स १ ५ ८ १

जनन्त उपसो भगम्

ऋ स ६ १० ५

तदद्य वाचः प्रथमं

तदनुकृति मध्यन्दिने
तदाहुहविरेष यत् पशुः
तदित्समानमाशाये
तद्य एष पूर्वाध्वो वर्षिष्ठः
तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते
तत्त्रेधाऽभवत्
तस्माद्विराडजायत
तस्मिन्नेवाग्रहायणी
तानीदहानि बहुलान्यासन्
तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति
तिसृभ्यो हिङ्करोति
तिस्रो भूमीर्धारयंस्त्रीन्
तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन्
तूष्णीं सारा एष यत्तूष्णीं
तेऽग्नेर्गृहपतेरादित्यं
ते देवा आदित्यस्य
त्रय एकादशासः
त्रयश्च त्री च शता
त्रयस्त्रिंशद्वे देवाः
त्रयो वा इम एकविंशा लोकाः
त्रयो वा इमे लोकाः त्रिवृतो
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वम्
त्रिपञ्चाशः क्रीडति ब्रात
त्रिसन्धिर्हीषुरनीकं शत्यस्तेजनम्
त्रिशदपरपक्षस्याहोरात्राः
त्रीणि च शतानि पण्डितश्च
त्रीणि शता त्री सहस्राणि
त्र्यरूपीनां चतुःशतम्
त्वमेताञ्जनराज्ञो
त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्
तद्वा ऋपयः प्रति

ऋ. सं. १०. ५३. ४.

निरुक्तम् ३. ८. १.

श. ब्रा. ३. ५. ८.

ऐ. ब्रा. २. २. १.

ऋ. सं. १. २५. ६.

शत. ब्रा. ३. ५. १. १.

निरुक्तम् ५. ११. १.

तै. ब्रा. १. ८. ६. १.

ऋ. सं. १०. ६. ५.

अमरकोष-दिग्वर्गः १२८.

ऋ. सं. ७. ७६. ३.

ऋ. सं. ८. १००. ११.

ताण्ड्य. ब्रा. २. २. १.

ऋ. सं. २. २७. ८.

ऋ. सं. १. १६४. १.

ऐ. ब्रा. २. ४. ७.

ऐ. ब्रा. ४. २. १.

ऐ. ब्रा. ५. ३. ८.

निविदध्यायः-७.

निविदध्यायः-७

ऐ. ब्रा. २. २. ८.

ऐ. ब्रा. ७. ३. २.

ऐ. ब्रा. ४. २. ३.

ऋ. सं. १. १६४. २.

ऋ. सं. १०. ३. ४८.

ऐ. ब्रा. २. ५. ४.

निरुक्तम् ५. ११. १.

ऐ. ब्रा. २. २. ७.

ऋ. सं. १०. ५२. ६.

ऋ. सं. ८. ५५. ३.

ऋ. सं. १. ५३. ६.

तै. ब्रा. २. ४. १२.

श. ब्रा. २. २. १. १८.

तद्वा इदं बृहन्नी सहस्रम्
तद्वा एतत् सहस्रं वाच
तद्गोऽहसोऽग्नौ
तदेतद् सहस्रं तत् सवम्
तस्य वा एतस्य बृहन्नी
तस्य प्राची दिक् प्राञ्च
तस्मात् स पुरुष
तद्वा एष एव वषट्कार
तयोरादित्ययो सत्र
तपसो वै ता प्रजा
त्वमिमा ओषधी
तानि वा एतानि
तास्वप्नु स्वा ध्यायामपश्यत्
तस्याग्निर्गोताऽऽसीत्
तापी पयोऽणी निविष्ट्या
त्रिविष्टप त्रिदिवम्
त्रयो विद्या ब्रह्म
त्रिविक्रमो विष्णु
त्रिवृद्धं चक्षु
त्रीन् तमुद्रान् समसृपत्

ऐ आ २ ३ ७
श ब्रा ४ ५ ६ ३
ऐ आ २ १ ६
ऐ ब्रा २ ३ ४
ऐ आ २ २ ४
श ब्रा १४ ६ ११
वा ब्रा १४ ४ २ ५
श ब्रा १४ ४ २ ६
बृहद्दवता २ ३
मं स १ १० ६
ऋ स १ ६ २३
तं ब्रा २ ३ ८
गो ब्रा १ ३
गो ब्रा १ १३
ब्रह्म पु १६
गो ब्रा ५ १०
श ब्रा. ५ ७ २
का श ब्रा १३ २ १
कीपी ब्रा ३ ५
कीपी ब्रा ३ ६

द

दक्षिण पादमवनेनिजे
दक्ष दधाते अपसम
दश दशिनो विराट्
दशेम त्वष्टुर्जनयन्त गभम
दानुमत्या बृहन्त गतमाशाथे
दा भाम्या नु
दिवस्पृथिव्यो पथ्योज
दाघतमा मामतेयो
दीघश्रुतमम्
देवरथो वा एष यद्यज्ञ
दवाना नु वय जाना
देवाना माने प्रथमा
देवानामेना निहिता पशानि

ऐ ब्रा ८ १ ८
ऋ स १ २ ६
कीपी ब्रा १७ ३
ऋ स १ ६५ २
ऋ स ५ ६८ ५
सि की उणादिसू ३११
ऋ म ६ ४७ २७
ऋ स १ १५८ ६
ऋ स ५ ३८ २
ए ब्रा २ ५ ५
ऋ स १० १२ १
ऋ स १० २७ २३
ऋ स १ १६४ ५

देवा मनुष्याः पितर एकतः
 देवा यजमनुष्ठाय स्वर्गं
 देवा यजं कुर्वाणास्तानसुरा
 देवा यजं कुर्वणा दिशा न
 देवा वा ओपवीपु पक्वामु
 देवा वै नक्षत्रेष्वाजिमीयुः
 देवा वै सत्रमासत्
 देवा वै सर्वान रोहन्
 देवा वै सोमस्याग्रपेये
 देवाः सर्वचरी सत्रमनुतिष्ठन्ति स्म
 देव्येकम्
 छावापृथिव्यां वै रं दरी
 द्वयोर्वा अनुष्टुभः
 द्वादश प्रथयश्चक्रमेकं
 द्वाविमी वार्ता
 द्वा सुपर्णा
 द्वे वेदी भवतः

ऐ. ब्रा. ५. ५. ३.
 ऐ. ब्रा. २. १. १.
 ऐ. ब्रा. ३. २. २.
 ऐ. ब्रा. ६. ३. ५.
 ऐ. ब्रा. ४. ३. ८.
 ऐ. ब्रा. ५. २. १.
 मैत्रा. सं. १. ४.
 ण. ब्रा. ३. २. ३. ४.
 ऐ. ब्रा. २. ४. १.
 ऐ. ब्रा. ६. १. १.
 पिङ्गल. सू. २. ३.
 ऐ. ब्रा. ५. ३. २.
 ऐ. ब्रा. ३. ५. ४.
 ऋ. सं. १. १६८. ४८.
 ऋ. सं. १०. १३७. २.
 ऋ. सं. १. १६८. २०
 शत. ब्रा. ३. ५.

घ

घरुणे सत्यमर्पितम्
 वाता यथा पूर्वमकल्पयत्
 धूमाद्रात्रि रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम्

ऋ. सं. १०. १७०. २.
 ऋ. सं. १०. १६०. ३.
 छान्द. उ. ५. १०. ३.

न

न त्वं युयुत्से
 न यातव इन्द्र जुजुवुः
 नवयवतयः नवति च
 न वा एकेनाक्षरेण
 नवो नवो भवति जायमानः
 नासदाभीन्नो सदाभीत्
 नि गव्यवो नवो बृह्यवश्च
 नित्यं कञ्चनार्थं गृहीत्वा
 नु नो रयिमुपमास्व
 नेन्द्रो अस्ति नेम उ त्वः

ण. ब्रा. ११. १. ६. १०.
 ऋ. सं. १. २१. ५.
 ऋ. सं. ५. २६. ६.
 ऐ. ब्रा. २. ५. ५.
 ऋ. सं. १०. ८५. १६.
 ऋ. सं. १०. १२६. १.
 ऋ. सं. ७. १८. ४४.
 भावरभाष्यम् १. २. १०.
 ऋ. सं. ६. ६३. ५.
 ऋ. सं. ८. १००. ३.

पञ्चनाः

पञ्चत्विजं सरव्या सपेन्ति

पञ्चपादं पितर

पथ्यां हृयेपोऽनुसञ्चरति

पद्म्या शूद्रोऽजायत

परम पद्मवर्माति भूरि

पर ऋणा सावीरघ

परा व्यक्तो अरपो दिव

वरिवाराण्यव्यया

परिवारेभिरर्पति

पशुर्हं मानवी साक

पिशङ्गभृष्टिममृण

पुरातो वाताप्य

पुनर्वा एतमृत्विज

पुष्ट्य वै देवाः पशुम्

पूर्वामनुप्रयतिनाददे

पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री

पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेत्

पूर्वं विश्वरूपस्त्वाष्ट्रो

पूर्वा प्रपिष्टभागो अदन्तको हि स

पृच्छामि त्वा परमन्त

पृथुश्रोणिरिति योषां

पृषदाज्य मदध्याज्ये

प्रक्वाणा.

प्रजापते रेतमः प्रथममुद्गीप्नो

प्रजापति. प्रजाः मृत्वा

प्रजापतिरात्मनो वषामुदक्

प्रत्यङ् देवाना विजः

प्रयाजान्मे अनुवाजादच

प्र वो देवायान्मे

प्रेहवा

प्रागुत्सर्पणात् भगकालः

प्राच्यवाचो प्रतीच्यस्ताः

प्राञ्च यज्ञमकृणुत

निरुक्त्वा ३ ८ १

ताण्ड्य ब्रा. ६ ७ १२

ऋ. स. १० १६४. १२.

ऐ ब्रा १ २ १

ऋ स १० ६० २२

ऋ स १ १५४ ६

ऋ स. २ २८ ६

ऋ स ६ ७१ ७

ऋ स. ६. १०३. २

ऋ. म ६ २० ६.

ऐ ब्रा ५. ३ २.

ऋ स १ १३३ ५

निरुक्त्वा ६ २८ २.

ऐ ब्रा. १. १ ३.

ऐ. ब्रा २ १ ८.

ऋ. स १. १२६ ५.

शत ब्रा ३ ५ ३. २७

ऐ. ब्रा १ २. १०.

तै. ब्रा. ३. ५ ४ ३.

शत ब्रा. २. ३ ५

ऋ सं. १ १६४ ३४

ऐ. ब्रा ६ ३ ४

अमरकोष-ब्रह्मवर्ण. ५७

ताण्ड्य ब्रा ६ ७ १०

ऐ ब्रा. ५ ६. २.

ऐ ब्रा. २. २ १०.

तै. ब्रा. २. १ १. ४.

ऋ म. १. ५० ५

ऋ स १०. ५१. ७

ऋ स ३. १३. १.

ताण्ड्य. ब्रा २. ६ ४.

निरुक्त्वा १२. १३ ५.

अमरकोष-दिग्वर्गः ७८

ऋ. स. १०. १०१. २.

प्रातर्यावभिरागतम्
 प्रावेपा मा वृहतो
 प्राशिन्नमस्याक्षिणी निर्जघान्
 पशवो वै विराट्
 पशवो वै शिपिविष्टम्
 पर्वत इवाग्नेरुदुशीर्णः
 परमेष्ठिनो वा एषः
 प्राची दिगूर्जाः प्रभवः
 प्राणाश्च देवाः
 प्राणा वा ऋषय
 प्राणो वा आयुः
 प्राणो वा आयुः
 प्रमातुः प्रतरम्
 प्रजापतिः प्रजा
 प्रेक्षोदसा वायसा
 प्रायश्चित्तैर्मेषजेः
 पृथिव्यामग्नये

ऋ. सं ८. ३८. ७.
 ऋ. सं १०. ३४. १.
 शत. ब्रा. ४. ३. ४. १.
 मैत्रा. सं. १:६:६.
 मै. सं. १:६:८.
 ऐ. आ. ३:१:३.
 तै. ब्रा. ४:२:१.
 श. ब्रा. ११:१:६:२१.
 श. ब्रा. १०:३:२:११.
 ऐ. ब्रा. ६:३.
 ऐ. ब्रा. १०:३:८:३६.
 कौपी-ब्रा. ३०:३:२.
 ऋ. सं. १०:७:६:३.
 मै. सं. १:८:४.
 ऋ. सं. ७:६:५.
 गो. ब्रा. ५:२:४.
 अ. सं. ४:३:६:१:८.

व

वहुप्रजा निऋतिमाविवेश
 वृहस्पतिरिन्द्राय प्रतिपदोक्तानां
 वृहस्पतिपुरोहिता वै देवाः
 वृहस्पतिः पुरोहितो देवानां
 वृहस्पतेर्विक्रियं स्वकीयेन
 ब्रह्म वै वृहस्पतिः
 ब्रह्मैवेयमग्र आसीत्
 ब्रह्मा देवानां पदवीः
 ब्राह्मणवेपवारिणो रुर्मघनामकान्
 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्

ऋ. सं. १. १६४. ३२.
 व्या. म. भा. पशुपशाह्निकम्
 ऐ. ब्रा. २. ३. ३.
 ऐ. ब्रा. ३. ४. ५.
 ऐ. ब्रा. सा. मा. ७. ५. ३.
 ऐ. ब्रा. ४. २. ५.
 गो. वा. पू. १. १.
 ऋ. सं. ६. ६६. ६.
 ऐ. ब्रा. सा. भा. ७. ५. २.
 ऋ. सं. १०. ६०. १२.

अ

अरद्वाजो ह त्रिभिः
 भूर्भुवः स्वः एतद्वै ब्रह्म

तै. ब्रा. ३:१०:३:४.
 मैत्रा. सं १:८:५.

म

मध्यं वै नाभिः

श. ब्रा. १:१:२:२३.

मनु सर्वैः
मनोर्हचो भवन्ति
मध्या कर्तोदितत सञ्जभार
मनो अस्या अत आसोत्
मयैव प्राची दिश विजानाय
मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्
मन्युरिन्द्रो मन्युरेवा
मा मामिम तव सन्तमत्र
भायेत् सा ते यानि
मा शिश्नदेवा अपिर्हन्त
मासाना चार्धमासाना
मासाना मार्गशीर्षोऽहम्
मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणः
मित्राय पञ्च येमिरे जना.
भुक्त्वा वा एतद्वनूना यद्

कौपी. ब्रा. २६-१७.
मैत्रा. स २.१ ५.
शु. य. म ३३. ३७.
ऋ स. १० ८५ १०.
ऐ ब्रा १२१.
आप यज्ञ परिभाषा सू १०
ऋ स. १. ८३ २.
ऋ स. ५. ४० ७.
ऋ. स १० ५४.२.
ऋ सं. ७ २१ ४
निरुक्तम् ५.२१.१
गीता ११. १०
ऋ स. ३ ५६. १
ऋ स ३. ५६ ८.
ऐ ब्रा. ३. २ ४

य

य एनमादिदेशति करम्भात्
यज्ञो मृगधर्मा
यज्ञ पृच्छाम्यवम
यत् कृष्णो रूप कृत्वा प्राविशः
यत्वा सूर्यं स्वभानुस्तमसा
यत् प्रथममुददीप्यत सोऽसा
यत्रेन्द्र देवताः पर्यवृज्जन्
यतिवेषधरानसुरान्
यतीन् सालावृकेभ्यः.
यत्त्रिष्टुब् वज्र.
यत्सानो सानुमाहृत
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा
यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने
यदन्यामु वृषभो रोरवीति
यदङ्गारा पुनरवशान्ता
यदपोनप्नीया वज्रा
यदवृणोतद् वृषस्य वृषत्वम्
यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्

ऋ स. ६. ५६. १.
ताण्ड्य. ब्रा ३. ५ ६
ऋ. स १. १०५ ४.
शत ब्रा. १ १. ४१
ऋ. स. ५. ४०. ५.
ऐ. ब्रा. १. ४. ७.
ऐ ब्रा. ५. ३ ४
ऐ ब्रा. सा. भा ३. ५ ७.
ऐ. ब्रा. ८ ३. २.
ऐ ब्रा ५ २. ५.
ऋ. स. ३ ५५. १७
ऋ. स १ १६४. ५०.
ऋ स. १. १ ६.
ऋ स ३. ५५. १७.
ऐ. ब्रा. ३. ५. २.
ऐ. ब्रा. ४ २. ५
निरुक्तम् २ १७ १
ताण्ड्य ब्रा ७ ५ ३

युवा गोतमः
योनिर्वै नामैषः
य वै सूर्यं स्वभानुः

ऋ. स १. १८३ ४
मैत्रा स ३. ७
ऋ. स. ५ ४० ६.

र

रथनाभाविवारा
रश्मयो वै विश्वेदेवाः
राकामह सुहृवा
रात्रिर्वै चित्रावसु
रा-शदिभ्या त्रिप्
रुद्राणामेति प्रलिशा

शु य स ३४. ५.
शत. ब्रा ४. ६ ७.
ऋ म २ ३२. ४
तै. ब्रा. १. ५ ७ ५
उणादि सू. ५०७
ऋ स. १ १०१ ७

व

वज्रो वा एष यत् पोडशो
वधूमन्तो दशरथासो अस्थु
वधरजेतदुर्मतिम्
वरुणस्य वा अभिपिच्यमानस्य
वाक् हि वज्रो
वागोज सह ओजो मयि
वाजो देवानामभवत्
वातापे पीव इद भव
वाताप्यमुदक भवति
वि नाकमह्यत् सविता वरेण्यो
विभ्राद्वहत् सुभृत
विधृतज्योतिष्कः
विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र पुरोहितो
विश्वरूप त्वाष्ट्रमवधीत्
विश्वेत्ता विष्णुराभरत्

ऐ ब्रा ४ १ १.
ऋ. स १ १२६ ७.
ऋ स १ १२६ ६.
तै ब्रा १ ८ ६. ७.
ऐ. ब्रा ४ १. १.
शु. य स ३६. १
ऋ. स ४. ४३. ६
ऋ स. १. १८७. ८
निरुक्त्तम् ६ २८ ३.
ऋ. स. ५ ८१. २
ऋ स १० १७० २.
निरुक्त्तम् ५ २० १.
तै. म २. ५ १ १
ऐ ब्रा. ७ ५ २.
ऋ स. ८ ७७ १०
निरुक्त्तम् ५ ४ १

विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि
विष्णो. पदे परमे मध्व उत्तम
विहिसोतारमुक्षत नेन्द्र देवम्

ऋ स ७ १८ १४
ऋ स १ १५४ ५
ऋ. म. १०. ८६. १
गो. ब्रा. उ. ६ १२ ५३१
ऋ ब्रा ४. १ ४.
ऋ स. १० ३६ ३१.

विहृत पोडशिन शसति
वृक्षस्य चिद्धतिकाम्

वृत्रमवघात्
वसिष्ठो ह विराजम्
विरश्मिभिः ससृजे
विरूपास ईदृषयः
विष्णोः कर्माणि
वितायमानः सरसः
विकङ्कस्या चलेन्द्रस्य
विद्युतो ज्योतिः
वि न इन्द्र जिघांससि
विश्वामित्रं ह्येतदहः
वैराजः सोमः
वृषा सोमो योपा आपः
वृहच्च तदिदम्वम्

ऐ. ब्रा. ७. ५. २.
श. ब्रा. १२. ३. १.
कौपी, ब्रा. २५. ३.
श. ब्रा. १०. ६२. ५.
ऋ. सं. १. २२. १६.
का. श. ब्रा. १३ १ १.
वा. पु. ३७.
ऋ. सं. ७. ३३. १०.
ऋ. सं. १. १७०.
ऐ. ब्रा. २. २. ३.
कौपी. ब्रा. ६. ६.
श. ब्रा. ४. ५. ६. १२.
मुण्ड. उ. ३. १. १०.

श

शतं जीव शरदो वर्धमानः
शतायुर्वै पुरुषः
शरद्धेमन्तः शिशिर इति
शश्वत् पुरोपा व्युवास
शिपिविष्टो विष्णुरिति
शूद्रार्यो चर्मणि व्यायच्छाते
शोणामेक उदकं
श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या

ऋ. सं. १०. १६१. ४.
ऐ. ब्रा. २. २. ७.
शत. ब्रा. ३. ५. ७.
ऋ. सं. १. १३. १३.
निरुक्तम् ५. ८. १.
ताण्ड्य. ब्रा. ५. ५. १४.
अथर्व. सं. १. १६१. १०.
शु. य. सं. ३१. २२.

ष

षष्टिश्च पट् च रेवति
षष्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च
षष्टिं सहस्रमनुनिर्मजामजे
षष्टिः सहस्रमनुगव्यमागत्

अथर्व. सं. १६. ४७. ४.
ब्रा. श्रो. सू. १. ३.
ऋ. सं. ८. ४. २०.
ऋ. सं. १. १२६.

स

स उ एव सः
स उत्सहतां यो विपुणस्य
स एव स मृगव्याघः
स जनास इन्द्रः
सत्यावेव नापत्यौ
सदशोरद्य सदृशीः

ऐ. ब्रा. ३. ३. ६.
निरुक्तम् ४. १६. ६.
ऐ. ब्रा. ३. ३. ६.
ऋ. सं. २. १२. १.
निरुक्तम् ६. १३. १.
ऋ. सं. १. १२३. ८.

स न शर्माणि वीतये
सप्तदशा वै प्रजापति
मघ्न मर्यादा कवयस्ततश्चु
मघ्नास्यासन् परिघय
ममानमेतदुदय
सवत्सर एव सहस्रवास्ताकवान्
सवत्सराय दीक्षिष्यमाणा
स यन्ता विप्र एषा
स गायदादित्या दक्षिणत
सर्वाणि भूतान्यन्तरीक्षम्
सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानां
स वा एष न वदाचनास्तमेति
रुजिता नो रासता दीर्घमायु
मविता पश्चातात् सविता
सहस्रसृण विभृथ
साक्षात्कृतधर्माणं ऋषया
साङ्गा सरहस्या
सामवेदस्य किल सहस्रभेदाः
सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा
मास्मिन् पीर्णमासीति
सिनीवालि पृथुष्टके
सु-पूजित मत प्रहृष्ट
सु-मत्-पद्-वग्-दे
सुमङ्गलीरिय ववू
सुपद्मास ऋभवस्तदपृच्छता
सूर्यस्य पश्य श्रेमाण
सोमो वै वाजस्तस्य
सोम मन्यते पपिवान
सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति
स्त्रिय यद्दहणा युज वधीर्दुहितर
स्वर्भानोरघयदिन्द्र माया
स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै
स वा एष आत्मा
सने ह जाता

ऋ स ३ १३ ४
ऐ वा १ १ १
ऋ स १० २ ६
ऋ स १० १०. १५
ऋ स. १ १६४ २१
ऐ वा ५ ३ ४
तै वा ७ ४ ८ १
ऋ स. ३ १३ ३
ऐ वा ३ ८. ४
त. आ ३ २ ४.
ऐ वा ३ ३ ७
ऐ वा ३ ४ ६
ऋ स १० ३६ १४
ऋ स १० ३६ १४
ऋ. स ५ ६२ ६
निरुक्तम् १ २० २
व्या. म. भा पश्यशाह्निकम्
चरणव्यूहसू १ ५
निरुक्तम् १३ ६ १
पा सू ४ २ २१
ऋ म २ ३२ ६
निरुक्तम् ११ ३२ १
ऐ वा सा भा २ ३ ६
ऐ वा २ ३ ६
छा म वा १ २ १४
ऋ स १ १६१ १३
ऐ वा ४ ३ ३
ऐ वा ३ २ १
ऋ स १० ८ २३
त वा ८ ३ ५
ऋ म ४ ३० ८
ऋ स ५ ४० ००
ऋ स १ १२४ ८
श वा १४४ ३ १०
ऋ स ७ ३३ १३

सप्तभिः पुत्रैरदितिः
सर्वो वै यज्ञः
स वाव विवस्वान्
स एष पिता पुत्रः
सहस्रवा पञ्चदशान्युक्था
सर्वासु दिक्षु पितरः
सोमात्मको ह्ययं वेदः
सोऽमृतः शुक्रोऽग्निः
सोऽयं पुरुषः प्रजापतिः
साकं जाना सप्तथ

ह

हस्त एवास्य हस्तश्चित्रा
हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्
हिमेनाग्निम्
हिरण्ययो वेतसो मध्य आसम्
हृदयस्यस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वायाः

ऋ. सं. १०:७२:६.
श. ब्रा. ११:१:३:४.
मैत्रा. सं. १:६:१२.
श. ब्रा. ६:१:२.
ऋ. सं. १०:११४:८.
मैत्रा. सं. १:७:१६.
गो. ब्रा. २:७.
श. ब्रा. ६:१.
श. ब्रा. ६:१:१.
ऋ. सं. १:१६४:१५.

तै. ब्रा. १. ५. २. २.
ऋ. सं. ६. ५६. ६.
ऋ. सं. १. ११६.
ऋ. सं. ४. ५८. ४.
शत. ब्रा. ३. ६. ४. १५-१७.